ՆԻՒԹԵՐ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ժ. ՀԱՏՈՐ

Պէյրութ – Փետրուար, 2014

Խմբագիր՝ ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆ

«ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ» մատենաշարի
հրատարակութիւնը կը կատարուի Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի որոշումով:

Ներկայ հատորին տպագրութիւնը իրականացած է
ԳԱԼՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆ միջոցաւ:

CALOUSTE
GULBENKIAN
FOUNDATION

© All rights reserved
ISBN 978-9953-0-2910-8

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

«ՆԻՒԹԵՐ Հ.Յ.Դ. Պատմութեան համար» շարքին տասներորդ հատորը յատկացուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Եօթներորդ Ընդհ. ժողովին եւ 1911-1913 երկարող տարիներու իրադարձութեանց: Առաջին բաժինը կը բովանդակէ ինչպէս Ընդհ. ժողովի, ապա նաեւ կուսակցութեան կեդր. մարմիններու (Բիւրօ, Դաշնակցութեան Խորհուրդ եւայլն) արձանագրութիւնները: Կարեւոր տեղ տրուած է նոյնպէս հայկական նահանգներու բարենորոգութեանց վերաբերող վաւերագրերուն: Երկրորդ՝ ստուարագոյն բաժնով տրուած են կազմակերպական շրջաններու գործունէութեան նուիրուած գլուխները:

ԿՈՎԿԱՍԸ սահմանափակ տեղ կը գրաւէ: Նախորդ հատորով ներկայացուցած էինք արդէն 1908-1912 թուականներու գլխաւոր հարցը,– Դաշնակցութեան դէմ յարուցուած դատը եւ անոր կապուած ցարական վարչակարգին ձեռնարկած աննախընթաց հալածանքները: Քաղաքական եւ ոստիկանական ճնշումները չէին դադրած կուսակցութեան նկատմամբ, որուն ընդյատակ անցած մարմինները կը փորձէին դժուարին այդ պայմաններուն մէջ վերակազմել ու գործօն վիճակի բարձրացնել ընկերական շարքերը: Ա՛յդ կը վկայեն 1912 եւ 1913ին յաջորդաբար Մեծն Ղարաքիլիսայի (Վանաձոր) եւ Դիլիջանի մէջ գումարուած կովկասեան Ռայոնական ժողովները: Կացութիւնը որոշ չափով պիտի փոխուէր աւելի ուշ՝ Պալքանեան պատերազմի օրերուն, երբ ռուսական պետութիւնը որոշեց տէր կանգնիլ Թուրքիոյ հայկական նահանգներուն համար նախատեսուած բարենորոգումներու ծրագրին եւ աստիճանաբար մեղմացուց հայահալած իր քաղաքականութիւնը:

Այլ էր պարագան ԹՈՒՐՔԻՈՅ, որ մատնանշուած ժամանակաշրջանին, եւ անկախաբար հայութեան հետ կապուած հարցերէն, ներքին թէ արտաքին ճակատներու վրայ պիտի դիմագրաւէր քաղաքական լուրջ տագնապներ,– 1911 թ. վերջերուն Իտալիոյ կողմէ ափրիկեան Տրիպոլսոյ (Լիպիա) գրաւումը, 1912 թ. աշնան սկսած Պալքանեան պատերազմը, Ալպանիոյ անկախացումը, արաբական աշխարհի մէջ ծայր առած ապստամբութիւնները, քրտական ներքին խլրտումները: Այս բոլորը ծանր կացութիւն կը ստեղծէին երիտասարդ թուրքերուն համար, մանաւանդ որ Օսմանեան կայսրութիւնը պատերազմներէն դուրս կու գար պարտուած եւ ստիպուած կ՛ըլլար հողային մեծ զիջումներու գնով խաղաղութեան դաշինքներ ստորագրել: Ափրիկեան ցամաքամասի իր նախկին գաղթավայրերէն կորսուած էր Լիպիան, իսկ Եգիպտոսի վրայ հազիւ թէ կը պահուէր անուանական գերիշխանութիւն մը:

Պալքանեան պատերազմը եղաւ շատ աւելի նուաստացուցիչ՝ մեծապետական յաւակնութիւններ սնուցանող իթթիհատական Թուրքիոյ համար, որ պարտութիւն կրելով Պալքանի նորանկախ փոքր երկիրներէն՝ կորսնցուց եւրոպական ցամաքամասի իր տիրոյթներուն մեծագոյն մասը: Հողային ամէն կորուստ տեղի կու տար ներքին անկայունութեան Թուրքիոյ կառավարական շրջանակներէն ներս, ուր իշխանութեան գլուխ գտնուող կամ ընդդիմադիր իւրաքանչիւր կուսակցութիւն, իթթիլաֆական կամ իթ-

քիհատական, կոթնած բանակի իրեն կողմնակից սպաներու զինուորական աջակցութեան, կը յաջողէր տիրանալ կացութեան. կը հետեւէին հակառակորդ կողմի պետական մարդոց վրայ գործադրուած սպանութիւնները: Այսպէս 1912 թ. Յուլիս 21էն իշխանութիւնը անցաւ Իթթիհատի այդ օրերու մրցակից Իթթիլաֆ կուսակցութեան, եւ միայն բանակայիններու ուրիշ քեւի մը գործադրած պետական հարուածով է որ Իթթիհատ, 1913 Յունուար 23ին, վերադարձաւ իշխանութեան գլուխ: Կրկնակ յեղաշրջումներ

125-26): Կարեւոր կը նկատենք նախ եւ առաջ ճշդում մը կատարել ի պատասխան թուրք վարիչներու կողմէ օրին հայոց հասցէին արձակուած այն մեղադրանքին՝ որ հայերն էին եղած պատճառ Թուրքիոյ ներքին գործերու մէջ օտարի միջամտութեան: Տեղին է ընդգծելու որ միջազգային ատեաններուն դիմելու հարկադրանքը կը ստեղծէր նոյնինքն Թուրքիան, որ սահմանադրութեան անցնող 4-5 տարիներուն ի դերեւ հանած էր հայութեան կողմէ թափուած ամէն ճիգ ու ջանք, որոնցմով կը փորձուէր, բացառաբար ներքին ճամբով ու բարեկամաբար, լուծումներ գտնել առկայ ցաւոտ հարցերուն: Եւ ցաւոտ այդ հարցերուն գլխաւորը անվիճելիօրէն արեւելեան նահանգներու հայ ազգաբնակութեան անտանելի կացութիւնն էր,– հանրածանօթ իրողութիւն արար աշխարհի եւ ամէնէն առաջ իրենց՝ թուրքերուն համար: Ապա, պէտք է հաստատել որ անջատողական ոչ մէկ միտում կար հայկական պահանջներուն մէջ. բաղձացուածը պարզապէս մարդկային արժանավայել կեանք մըն էր պատմական հայրենիքին մէջ ապրող հայ ժողովուրդին համար, իր կողքին ապրող թուրքին ու քիւրտին համահաւասար իրաւունքներով, այլեւ կեանքի, ինչքի ու պատուի ապահովութիւն: Վերջապէս, տարրական այս պահանջներու իրագործման համար, իբրեւ երաշխիք կը նախատեսուէր ստեղծուելիք այս նոր միաւորին ղեկավարման համար քրիստոնեայ, օտար ընդհանուր կառավարիչ մը՝ նշանակուած եւրոպական պետութեանց կողմէ՝ թրքական կառավարութեան համաձայնութեամբ:

Ահա այսպիսին էր ընդհանուր գիծերու մէջ բարենորոգութիւններու մասին հայկական պահանջներու նախագիծը, որուն իրաւաբանական ձեւաւորումը կատարուեցաւ Կ. Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան առաջին քարտուղար Անտրէյ Մանտելշթայմի կողմէ: Կային եւ ուրիշ նախագիծեր, յատկապէս թուրք պետութեան ներկայացուցածը, պաշտպանուած իր կարգին Գերմանիոյ կողմէ: Զանց կ՛առնենք մանրամասնութիւնները եւ հարցին շուրջ պետութիւններու հակընդդէմ դիրքորոշումները, աւելի քան մէկ տարուան վրայ երկարող սակարկութիւնները եւայլն, որովհետեւ ներկայ հատորին մէջ բարենորոգումներու հարցին հոլովոյթը կը հասնի 1913 թ. երկրորդ կիսուն միայն, երբ բանակցային ընթացքը չէր յանգած տակաւին իր աւարտական փուլին: Այս վերջին բաժինը պիտի տրուի ՆԻՒԹԵՐու յաջորդ հատորով:

* * *

Ներկայ հատորը կը բովանդակէ ոչ միայն այն փաստաթուղթերը, որոնք կը վերաբերին վերեւ յիշատակուած հարցերուն, այլ բազմաթիւ ուրիշներ, որոնք կ՛առնչուին <u>ինքնապաշտպանութեան</u> գործի կազմակերպման, հայկ. կուսակցութիւններու միջեւ <u>համերաշխութիւն</u> գոյացնելու ճիգերուն, <u>կազմակերպական շրջաններու</u> գործունէութեան եւայլն: Այդ խնդիրները առանձին գլուխներով ներկայացուած ըլլալով հանդերձ, թէ՛ Հ.Յ.Դ. Եօթներորդ Ընդհ. ժողովին եւ թէ կազմակերպական շրջաններուն յատկացուած բաժիններուն մէջ, անոնք լայն քննարկման առարկայ կ՛ըլլան:

Ինչպէս ՆԻՒԹԵՐու նախորդ հատորներու պարագային, հոս եւս թէ՛ ընդհանրական բնոյթի հարցերուն եւ թէ կազմակերպական շրջաններուն յատկացուած գլուխներուն տակ, չենք գոհացած պաշտօնական մարմիններու եւ ժողովներու վերաբերեալ փաստաթուղթերով (տեղեկագիր, ժողովական ատենագրութիւն, շրջաբերական). նոյնքան եւ երբեմն աւելի կարեւոր տեղ տուած ենք հանգամանաւոր կամ այլապէս հեղինակութիւն վայելող ընկերներու միջեւ փոխանակուած գրութիւններուն, այն համոզումով որ անոնք յաւելեալ լոյս կը սփռեն արծարծուած հարցերու ներքին ծալքերուն կամ անոնց հոլովոյթին վրայ եւ իբրեւ այդպիսին անոնք վաւերագրական համահաւասար արժէք կը ներկայացնեն:

Ե. ՓԱՍՊՈՒՔԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ I

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԸ

(1913 թ. Օգոստոս 17-24)

Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնումէն 23 տարի ետք առաջին անգամն էր, որ կուսակցութեան Ընդհ. ժողովը պիտի գումարուէր մայր հայրենիքի, «Ձայն մը հնչեց»ի աւետաբեր կանչը հնչեցնող Կարին-Էրզրումի մէջ:

Նախապէս կուս. մարմիններուն ուղղուած հրաւիրագիրները իբրեւ ժողովատեղի նշանակած էին Մշոյ Ս. Կարապետի վանքը, ուր պատգամաւորները պէտք է հասնէին Յուլիս ամսուան կէսերուն որպէս ուխտաւոր՝ մասնակցելու համար Տարօնի մէջ կազմակերպուած հայ տառերու գիւտի 1500 ամեակին եւ Աշտիշատի մէջ կատարուելիք Վարդավառի տօնախմբութիւններուն: Այսուհանդերձ, Կովկասէն եւ այլ հեռաւոր վայրերէ սպասուող ժողովականներու յապաղումը, այլեւ խորհրդապահական նկատումներ հաւանաբար, պատճառ եղած պիտի ըլլային, որ վերջին պահուն որոշուի ժողովը յետաձգել քանի մը շաբաթով եւ փոխադրել Կարին, քիչ մը հեռու Տարօն հաւաքուած հազարաւոր ուխտաւորներու բազմութենէն: Միջոցին՝ ներկայ եւ շրջակայ գաւառներէն ժամանած պատգամաւորներով կայացած է խորհրդակցական ժողով մը Ս. Կարապետի մէջ, տեսակ մը նախապատրաստութիւն Կարնոյ ժողովին (տես էջ 277-278):

Կարնոյ Ընդհ. ժողովը սկսած է 1913 թ. Օգոստոս 17ին եւ աւարտած 24ին, ութ օր միայն, տեւողութեան տեսակէտով ամենակարճ Ընդհ. ժողովը: Գումարուած է 14 նիստ, թէեւ ատենագրութեան մէջ կը յիշուի Օգոստոս 26ի նիստ մը, առանց սակայն թուակարգի նշումի:

Հարկ է շեշտել որ այս արձանագրութիւնները մեզի հասած են ոչ այնքան աւարտուն եւ ամբողջական խմբագրութեամբ, մանաւանդ երբ բաղդատենք վերջին երեք (Դ., Ե. եւ Զ.) Ընդհանուր ժողովներուն, որոնք ընդարձակ, մանրամասն եւ առանձին մեծ մատեաններու մէջ արտագրուած էին եւ որոնց ընթերցումը մասնաւոր բարդութիւններ չէր յարուցաներ. մինչդեռ ներկայ ատենագրութիւնը, ձեռագիր 106 էջ, կը ներկայացնէ որոշ թերութիւններ, ինչպէս՝

1.- Տարբեր քարտուղարներու կողմէ գրի առնուած՝ մաքրագրուած չեն եւ սրբագրութիւնները, ջնջումներով եւ յաւելումներով, կատարուած են ձեռագրին վրայ, ինչ որ յաճախ յաւելեալ դժուարութիւններ կը ստեղծէ ուղիղ ընթերցման համար: Անգամ մը եւս կրկնենք այս առիթով այն անպատեհութիւնները, որոնք ուղղագրութեան եւ իմաստի առումով՝ կ՛առաջանան երբ խօսք առնող ժողովականը կ՛արտայայտուի արեւելահայ բարբառով, մինչ արձանագրող քարտուղարը արեւմտահայ է, եւ փոխադարձաբար:

2.- Անկանոն է եւ պակասաւոր նիստերու թուակարգումը, երբեմն նաեւ թուականներու նշումը: Կը պակսի կամ նշանակուած չէ տասներորդ նիստի արձանագրութիւնը, մինչդեռ ժողովի աւարտ ցոյց տրուած Օգոստոս 24էն ետք կայ Օգ. 26ի նիստ մը: Յամենայն դէպս, կարելի ճշգրտումները կատարելով հանդերձ, հետեւած ենք ձեռագիր-բնագրի շարքին:

3.- Առհասարակ որոշ բացթողումներ կը նշմարուին ժողովական որոշումներուն եւ ընդունուած բանաձեւերուն մէջ: Յաճախ կը հանդիպինք «բանաձեւ կայ», «բանաձեւ պիտի լինի» կամ «Վահբի», «Սիմոնի» կամ այսինչի բանաձեւը նշումներու, առանց որ խնդրոյ առարկայ բանաձեւի արտագրութիւնը գոյութիւն ունենայ: Քարեբախտաբար այս «բացերը» էական նշանակութիւն պիտի չունե-

ճան շնորհիւ «Որոշումներու գրքոյկ»ին, ուր այս վերջինները կը գտնենք խմբագրուած իրենց աւարտուն տեսքով: Յիշենք այս առիթով, որ Ընդհ. ժողովները՝ առկախ հարցերը լուծելու եւ Որոշումներու գրքոյկ պատրաստելու նպատակով՝ կ՚ընտրէին ԻՆՆ-ի կոչուող յանձնաժողով մը, որուն մօտ կը կեդրոնացնէին ժողովի արձանագրութիւնները եւ բանաձեւուած որոշումները: Մեր ձեռագրին պակող ձիւթերը յայտնաբար փոխանցուած էին այդ յանձնախումբին, առանց որ անոնք արձանագրուած ըլլային ընդհանուր ատենագրութեան մէջ:

Արձանագրութիւնները չունին նոյնպէս ժողովականներու անուանացանկը, ոչ ալ որոշապէս ճշգրտուած է մասնակիցներու ձայնատու, խորհրդակցական կամ հրաւիրեալ ըլլալու հանգամանքները: Ատենագրութիւնը ժողովականները կը յիշէ իրենց ծածկանուններով կամ սկզբնատառերով: Ասով մէկտեղ, արձանագրութիւններուն հետեւելով եւ կողմնակի փաստաթուղթերու օգնութեամբ, կարելի է գրեթէ ամբողջական պատկերը տալ Եօթներորդ Ընդհ. ժողովի մասնակիցներուն. այսպէս՝

– Կազմակերպական իրաւասու 18 շրջաններէն ներկայ են 14-ը:

– Արեւելեան բիւրոյի (Կարնոյ հաստուած) ներկայացուցիչն է Ռոստոմ. Արեւմտեանինը՝ (Պոլսոյ հաստուած) Սիմոն Զաւարեան:

– Կովկասէն՝ Ռայոնական ժողովը, Թիֆլիսը եւ Պաքուն՝ երկուքական պատգամաւորներով՝ Նիկոլ Աղբալեան, Արշակ Ջամալեան, Միրակ Գրիգորեան. միւսներուն անունները անյայտ են, բայց ներկայ է Յովհ. Քաջազնունի, որ կու գար Եւրոպայէն:

– Պետերբուրգէն Արտաշէս Բաբալեան եւ երկրորդ մը իբրեւ պատգամաւոր Ռուսաստանի Ուս. միութեան:

– Պարսկաստան-Թեհրանէն բժ. Յարութիւն Ստեփանեան:

– Վասպուրականէն՝ Արշակ Վռամեան եւ Բարունակ [Կապուտիկեան]:

– Տարօն-Սասունէն՝ Գալուստ [Սասունի] եւ Ռուբէն Տէր Մինասեան, նոր վերադարձած Եւրոպայէն, հաւանաբար խորհրդակցական ձայնով:

– Կարինէն՝ Արտաշէս Գաւաֆեան:

– Պոլիսէն՝ Հրա՞նտ:

– Օսմանեան խորհրդարանի դաշն. ֆրակցիայէն՝ Արմէն Գարօ:

– Տրապիզոնէն՝ Բիւզանդ [Ճերմակեան]:

– Եւրոպայի Հ.Յ.Դ. Ուս. միութենէն՝ Վահագն Քրմոյեան:

– Վերջապէս ատենագրութեան մէջ կը յիշուի Դաշնակցական Խեչոն իբրեւ զեկուցաբեր Պարսկաստանի, բայց յայտնաբար մասնակից չէ բոլոր նիստերուն:

– Այլազան պատճառներով բացակայ են Պալքանը (պատերազմի), Ամերիկան (հրաւիրագիրը ուշ ստացած ըլլալուն), Խարբերդը, Տիգրանակերտը, Կիլիկիան եւ Եգիպտոսը (ցենզը չլրացնելու):

Փաստ. 1544-2

1.– ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԸ ՀՐԱՒԻՐՈՂ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

Ընկերներ,

Անցեալ 1911ի Ընդհ. ժողովը որոշած էր կուսակցական յաջորդ համագումարը հրաւիրել 1913ին. միեւնոյն ժամանակ ձեռնհաս մարմիններուն վերապահելով յետաձգել Ժողովը եթէ պայմանները աննպաստ ըլլային: Արդ,

ա) Նկատելով որ օրուայ բացառիկ կացութիւնը կը պահանջէ կուսակցական բարձրագոյն մարմնի գումարումը.

բ) Նկատելով որ անցեալ Ընդհ. ժողովին բացակայ էին կարեւոր հաստուածներ, որոնք այսօր աւելի նպաստաւոր պայմաններու տակ կը գտնուին:

Կը խնդրենք կուսակցութեան բոլոր մարմիններէն կատարել կուսակցական կանոնադրութիւնով նախատեսուած բոլոր գործողութիւնները (անդամավճարներու գանձում, դրամական, գոյքի, հաշիւներու կարգադրում, շրջանային եւ այլ ժողովներու գումարում, պատգամաւորներու ընտրութիւն), որպէսզի Օգոստ. 15ին Ընդհ. ժողովը կարենայ սկսիլ իր աշխատանքները:

Ահաւասիկ Ընդհ. ժողովի ենթարկուելիք հարցերու ու խնդիրներու ամփոփ ցանկը:–

1. Հաշուետուութիւն եւ զեկուցում կուս. գործունէութեան մասին, Կ. կոմիտէներու, Բիւրոներու, հաշուեքննիչ, դատական եւ այլ մարմիններու կողմէ:
2. Անդորրութեան եւ Սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար միջոցներ:
3. Մեր եւ դրացի օտար կուսակցութիւններու փոխյարաբերութիւնները եւ համերաշխութիւն դրացի ազգերու հետ:
4. Պետական ներքին քաղաքականութիւն. մեր դիրքը կառավարութեան հանդէպ:
5. Համայնական, քաղաքապետական, նահանգային ինքնավարութիւններու մէջ (խորհուրդներ եւ վարչ. մարմիններ) մասնակցութիւն թէ ոչ (առաջի պարագային անհատապէս թէ կուսակցօրէն). մեր ընելիքները այդ մարմիններու մէջ:
6. Պարլամենտական ընտրութիւններու, մասնակցի՞լ թէ ոչ. ի՞նչ ձեւով: Ընտրական համաձայնութիւններու եւ պարլամենտական գործունէութեան եւ տակտիկի խնդիր:
7. Ներքին ազգային-կուլտուրական հարցեր, խորհուրդներ, վարչութիւններ: Նպատակ եւ գործելակերպ. մասնակցութեան ձեւ, խորհուրդներու եւ վարչական մարմիններու մէջ (անհատապէս եւ կուսակցականօրէն):
8. Աշխատաւորական քաղաքականութիւն, միութիւններ (կուսակցական եւ թէ անկուսակցական). հասունցած ձեռնարկներ:
9. Պրոպագանտա. ա) գրաւոր, պաշտօնական ու կիսապաշտօնական թերթեր, հրատարակութիւններ.
   բ) Բերանացի պրոպագանտ եւ իր էական գծերը:
10. Կարգապահական խնդիր, շրջանները գործիչներով ապահովելու հարց:
11. Արտաքին քաղաքականութիւն, կուսակցական հաստուածներու փոխյարաբերութեան խնդիր:
12. Կուսակցական միջոցներու ապահովում եւ դասաւորում:
13. Կեդրոնական եւ այլ պատասխանատու մարմիններու ընտրութիւն:
14. Չնախատեսուած հարցեր:

Հրաւիրելով ձեր ուշադրութիւնը կուսակցութեան վերաբերեալ վերոյիշեալ հարցերուն կը խնդրենք ձեր ուշադրութիւնը կեդրոնացնել մանաւանդ այն կէտերուն վրայ, որոնց պակասը զգալի է եւ կ՚անդրադառնայ կուսակցութեան կացութեան վրայ:

Ընդհ. ժողովի յարմարագոյն վայրի մասին Կեդր. կոմիտէները կը հրաւիրուին շուտափոյթ յայտնել իրենց կարծիքները: Վերջնական որոշումի մասին՝ ընտրուած պատգամաւորը կը տեղեկանայ շրջանի Բիւրոյի հաստուածէն:

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒՄ. ԲԻՒՐՕ
ԱՐԵՒԵԼ. ԲԻՒՐՕ

[Ապրիլ, 1913]

Փաստ. 1544- 12

2.– ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ 7ՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ

Ա. եւ Բ. Նիստ

Ժողովը բացուեց Օգոստ. 17-ին Արեւելեան բիւրոյի ներկայացուցիչ ընկեր Ռ[ոստոմ]ի կողմէ, որ ներկայացնելէ յետոյ հաւաքավայրի եւ թուականի մասին տիրող քիւրիմացութիւնները ընկերների շրջանում, դրան վերագրեց որոշ շրջանների բացակայելու պատճառը. ապա ուրախութիւն յայտնեց որ այս առաջին ընդհանուր ժողովն է, որ տեղի է ունենում բուն Երկրում, որի համար բացառապէս կեանքի է կոչուած եղել կուսակցութիւնը եւ այս հանգամանքը անշուշտ կը նպաստէ որ որոշումները կրեն աւելի գործնական բնոյթ: Ապա ընկերը առաջարկեց ընտրել 3 հոգուց բաղկացած մի պրեզիդիում եւ երեք քարտուղարներ:

Նախագահներ ընտրուեցին քուէարկութեամբ Ա. Գ., Ն. Ա. եւ Ա. Ջ., իսկ քարտուղար ընտրուեցին Ս. Գ., Բ. եւ Վ. Ք.[1]:

Ժողովը պրեզիդիումին յանձնեց պատրաստել մի համառօտ ռեկլամենտ[2] եւ մշակել ժողովի օրակարգը:

Կէսօրուայ դադարէն յետոյ պաշտօնավարող հերթական նախագահ Ն. Ա. ներկայացրեց պրեզիդիումի մշակած ռեկլամենտը, որը ընդունուեց ժողովի կողմից:

Փաստ. 1544-18

ՌԷԳԼԱՄԵՆՏ VII ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ

01) Ժողովը բացում եւ կառավարում է հերթական նախագահը:

02) Նախքան օրակարգերի հարցերին անցնելը իւրաքանչիւր ժողովում կարդացւում է նախորդ ժողովի արձանագրութիւնը:

03) Հարցերի մասին արտայայտուելու համար ձայն տրւում է հերթով:

04) Միեւնոյն խնդրի վերաբերմամբ երկրորդ անգամ խօսք տրւում է միայն այն ժամանակ, երբ առաջին անգամ խօսք խնդրածների ցանկը վերջանում է:

05) Միեւնոյն խնդրի մասին ըստ կարգի կարող են խօսիլ ոչ աւել քան երկու հոգի, մէկը թեր եւ մէկը դէմ, իւրաքանչիւրն ամենաշատը 3 ր[ոպէ] տեւողութեամբ:

06) Երեք հոգու առաջարկութեամբ նախագահը ժողովի քուէարկութեանն է դնում խօսողների ցանկը փակելու կամ խօսելու ժամանակը կրճատելու հարցերը:

07) Խօսողների ցանկը վերստին բանալ կամ խօսելու որոշուած ժամանակամիջոցը երկարացնել կարելի է միայն ժողովի վճռով:

08) Նախագահը հարցերը քուէարկութեան է դնում դրական ձեւակերպութեամբ. (ո՞վ է համաձայն»):

09) Հարցերը վճռւում են բաց քուէարկութեամբ եւ ձայների երկու-երրորդի մեծամասնութեամբ, բացի այն հարցերից, որոնց մասին յատուկ որոշում կայ կազմակերպական կանոնների մէջ:

10) Ժողովի արձանագրութիւնը կազմում է հերթական քարտուղարը, ժողովի հրահանգած եղանակով:

11) Իւրաքանչիւր ժողովի արձանագրութիւն նախապէս վաւերացւում է այդ ժողովի նախագահի կողմից եւ ապա ներկայացւում յաջորդ ժողովի դիտողութեանը:

12) Նախագահի պարտականութիւնն է պաշտպանել թէ՛ ժողովի արժանապատուութիւնը եւ թէ ընկերների պատիւը. դրա համար նա կարգի է հրաւիրում այն ընկերներին, որոնք վերոյիշեալ տեսակէտից անթոյլատրելի արտայայտութիւններ են անում:

Ապա նախագահը ժողովի համաձայնութեամբ ձեռնարկեց լսել իւրաքանչիւր վայրի դրամական եւ անհատական զեկոյցը, որից յետոյ իւրաքանչիւր շրջանի պատգամաւորի վաւերականութիւնը ենթարկեց քննութեան եւ վճռի: Առհասարակ զեկուցումներից երեւաց որ ժողովի վայրի եւ ժամանակի անորոշութիւնը, շատ վայրերում շրջանային ժողովների չկայանալու պատճառ, ընկերներ չեն կարողացած ճշգրիտ հաշիւներ ներկայացնել, ուստի զեկոյցները մեծ մասով անորոշ են:

Գլխաւորաբար հարց բարձրացաւ Կովկասի, Պարսկաստանի, Տարօնի, Կարինի իրաւասութիւնների մասին: Կովկասէն եկած ընկերների ոմանց կարծիքի համաձայն, Բագուից զատ միւս շրջանները ի մի առած՝ ոչ դրամապէս եւ ոչ էլ անդամի քանակի տեսակէտից չեն

1.- Ընտրուած նախագահներն են յաջորդաբար՝ Արմէն Գարօ (Գարեգին Փաստրմաճեան), Նիկոլ Աղբալեան եւ Արշակ Ջամալեան. քարտուղարներ՝ Սիրակ Գրիգորեան, Վահագն Քրմոյեան, Բ.ը հաւանաբար Բարունակ [Կապուտիկեան]:

2.- Պրեզիդիումը՝ նախագահութիւնն է, ժողովի դիւանը, իսկ ռեգլամենտը՝ ժողովական կանոնակարգ:

լրացնում կանոնագրի պահանջած ցենզը, իսկ ուրիշներ պնդում են որ սխալ է այդ կարծիքը եւ որ Կովկասը, Բագուն էլ հետը, անպատճառ կը տայ երկու Կ. կոմիտէի ցենզ, եւ որ հարց է բարձրանում Կովկասին տալ մի ձայնի թէ երկու ձայնի իրաւունք: Ժողովականները առհասարակ կանգնում են այն տեսակէտի վրայ որ Կովկասը համարեա թէ ենթարկուած է այնպիսի պայմանների, որին ենթակայ էր Տաճկաստանը սահմանադրութենէն առաջ: Այն ժամանակ Տաճկահայաստանի պատգամաւորների մասին չէին գործադրւում կանոնագրի տրամադրութիւնները, նոյնը պէտք է ասել Կովկասի ընկերների վերաբերեալ, մանաւանդ որ շատ ժամանակ չէ ինչ վերջացել դաշ[նակցական] ընկ[երների] դատը, որը կաշկանդում էր կուսակցութեան գործունէութիւնը եւ սրանից մօտ երկու տարի առաջ, օր[ինակ] 6ոդ Ընդհ. ժողովին, Կովկասի մասին ոչինչ չկար, մինչդեռ այժմ արդէն կազմակերպուած գործունէութիւն կայ, ուստի ժողովը պէտք է վճռական ձայնի իրաւունքով ընդունի Կովկասի ղրկած երկու պատգամաւորները [ընտրուած] շրջանային ժողովի կողմից:

Ժողովը ընդունեց այդ պատճառաբանութիւնը եւ անցաւ միւս շրջանների զեկոյցին: Պարսկաստանի մասին ոեւէ տեղեկութիւն չկայ, բայց այնտեղի ձայնն էլ ճանաչուեց վճռական, որովհետեւ այնտեղ եղել է կոռւի վայր, եւ վերջին շրջաններում Դաշնակցութիւնը ամէնէն աւելի այնտեղ է կեդրոնացուցած եղել իր գործունէութիւնը (եթէ ցենզ չունենայ էլ):

Տարօնի մասին եղած զեկուցումը պարզեց որ խմբական կազմը շատ քիչ չափով է յաջողուած այդ շրջանում, ուր գիւղերը ամբողջովին համարեա ընդհանրապէս ճանաչուած են դաշնակցական: Անդամավճար համարեա թէ չկայ, բայց դրա փոխարէն կէս կուսակցական բնոյթ կրող ձեռնարկների մէջ ժողովուրդը տրամադրած է իր նիւթական աջակցութիւնները: Այդ բոլորի վրայ պէտք է աւելացնել եւ այն հանգամանքը որ սկզբից ի վեր եղել է եւ ասկէ յետոյ ալ Տարօնը կը լինի Դաշնակցութեան գործունէութեան ամէնէն կեդրոնական վայրերից. ուստի համագումարը անհրաժեշտ համարեց Տ[արօն]ի պատգամաւորին ընդունել վճռական ձայնով:

Իսկ Կարինի մասին Ընդհ. ժողովը պահեց կուսակցութեան կանոնագրի տրամադրութիւնը. Կարնոյ շրջանի պատգամաւորը ընդունուեց խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով մինչեւ լիակատար զեկուցում: Ընդհ. ժողովը այդ եզրակացութեան եկաւ այս պատճառաբանութիւնով.– Հակառակ որ Ընդհ. ժողովը տեղի կ՝ունենայ Կարինի, որ Կարնի ընկերները վաղուց ի վեր տեղեկութիւն ունին Ընդհ. ժողովի մասին, որ նրանք ամենամօտիկ յարաբերութիւն ունին Արեւելեան բիւրոյի հետ, քանի որ այս վերջինս իրենց կեդրոնումն է գտնւում, չեն ձեռնարկած շրջանային ժողով կազմելու. Կ. կոմիտէն երկար ժամանակ կազմալոյծ դրութեան մէջ է, հաշիւներ եւ տեղեկութիւններ չկան:

Թէ Բագուի, թէ Ռուսաստանի ուսանողների եւ Պետերբուրգի մարմնի ներկայացուցչի զեկուցումներից երեւում է որ այդ շրջանները ունին պահանջուած դրամական եւ անդամակցական սակը: Վանի շրջանը ունեցել է իր շրջանային ժողովը. Ընդհ. ժողովին մասնակցում է երկու պատգամաւորներով, որոնց զեկուցումից երեւում է որ Վանը լիակատար կերպով ունի պահանջուած սակը: Տրապիզոնը եւ Եւ[րոպայի] Ուս[անողական] միութիւնը լրացնում են միայն դրամական ցենզը: Պոլսոյ Կեդրոնական կոմիտէութիւնը ունի թէ դրամական (չունի) եւ թէ անդամների սակ:

Արեւմտեան բիւրոյի ներկայացուցիչը զեկուցանելով մնացած շրջանների մասին յայտնեց որ Ամերիկան ունի սակ եւ կամենում էր մասնակցել Ընդհ. ժողովին, բայց շրջաբերականների ուշ առաքումը, համագումարի վայրի անորոշութիւնը արգելք եղան դրան, այնպէս որ վայրի վերջնական որոշումից յետոյ արդէն հեռագրեցին թէ չեն կարող հասնել:

Բալքանների հետ պատերազմի պատճառաւ անհնար է եղած ուղիղ յարաբերութեան մէջ մտնել. նրանց շրջանն էլ չի քայքայուած, ընդհակառակն ներկայացնում է ամենագործօն շրջաններից մէկը:

Որքան որ ցանք է թափուած որ Կիլիկիայի արեւմտեան շրջանն Եգիպտոսի հետ կազմի մի մարմին, բայց դա անհնար է եղած: Կիլիկիայի միայն արեւելեան շրջանում կայ որոշ կեանք եւ գործունէութիւն: Խարբերդ՝ կազմը քայքայուած է, իսկ Տիգրանակերտ թէեւ կեդրոնում կազմակերպութիւնը լաւ է, բայց շրջանի հետ չի կարող մի Կ. կոմիտէութիւն կազմել. ճմանապէս պատգամաւոր չէ ուղարկել [հաշուե]քննիչ յանձնախումբը, որին ամէնէն աւելի գրուել ու գրուել է, բայց նա մնացել է անպարտաճանաչ:

Պարզուող պատկերը նկատի ունենալով ընկերներից ոմանք յանցանքը վերագրում են Բիւրոներին, որոնք նախօրօք ջանք չեն արել Ընդհ. ժողովի մասին 4 ամիս առաջ տեղեկացնելու բոլոր վայրերի մարմիններին նրանց հրաւիրելով շրջանային ժողովներ կազմել, քննութեան առնել պատրաստուած օրակարգը. այդ իսկ պատճառով ներկայ Ընդհ. ժողովը կրում է հիմնական պակասութիւններ: Ուրիշներ գտնում են որ այդ փաստարկութիւնները ձեւական են, քանի որ անկախ Ընդհ. ժողովի ձեռնարկէն, կոմիտէներն ու խմբերը պիտի շարունակեն իրենց կեանքը, պիտի ունենան իրենց տարեկան շրջանային ժողովները: Պէտք է նկատի ունենալ եւ այն հանգամանքը, որ արդէն նախորդ Ընդհ. ժողովին յայտնի էր յաջորդի ժամանակը, ուստի Բիւրոյի շրջաբերականների յապաղման վերագրել ամէն թուլութիւն, սխալ է. անկախ բիւրոներէն, կոմիտէներն իրենք պարտաճանաչ չեն, չեն ղրկել ոչ պահանջուած տեղեկա-

գիրներն, ոչ էլ հարկ եղած կուսակցական տուրք են վճարել:

Ըստ կանոնագրի տրամադրութիւնների ժողովի մէջ ներկաուած որոշ թերութիւններ առաջնորդում են ընկեր Ա.ին առաջարկելու ներկայ ժողովը չճանաչել իբր Ընդհ. ժողով, այլ խորհրդակցական, որովհետեւ՝ ներկայ ժողովը չի կարող բարոյական հեղինակութիւն վայելել, շրջաններից մի մեծ մասի պատգամաւորները պակասում են, Բիւրոները չեն կիրառել կանոնագրի տրամադրութիւնները Ընդհ. ժողովի կազմ ունենալու համար, մի քանի պատգամաւորներ նշանակուել են հեռագրով, մինչդեռ նրանք վաղուց է որ կտրուել են իրենց ներկայացուցած շրջաններից, շատ շրջաններ ուղղակի ոչ դրամական ոչ էլ անդամի ցենզ ունեն. ինչ հիմունքով ներկայ ժողովը օրինական եւ ընդհանուր պէտք է համարենք եւ ինչ բարոյական հիմունքներով որոշումները պարտադիր պիտի հռչակենք բոլոր մարմինների եւ ընկերների համար:

Այդ կարծիքի հակառակորդները գտնում են որ ժողովի պակասութիւնը մասամբ վերագրելի է այն հանգամանքին, որ հաւաքումը տեղի է ունենում (Կարին)[3] Հայաստանում, մինչդեռ եթէ Ընդհ. ժողովը որոշուէր (Վիեննա կամ Փարիզ անշուշտ շատ վայրեր կ՝աջողուէին վերակազմուել եւ պատգամաւոր ուղարկել)[3], բայց ժողովը տեղի է ունենում Հայաստանում եւ ի մի է հաւաքում գոնէ Մեծ Հայաստանի բոլոր մարմինների պատգամաւորները, մինչդեռ մինչ այժմ տեղի ունեցած Համագումարներում աւելի Հայաստանից դուրս գըտնուած մարմիններն են որ էական դեր են կատարել. այս արդէն դրական երեւոյթ է մեզ համար, մանաւանդ որ մենք առիթ կ՝ունենանք բուն իսկ Հայաստանում խօսել Հայաստանի վերաբերող հարցերի մասին: Պէտք է նկատի ունենալ որ նախորդ ժողովներում էլ ֆորմէլ[4] պակասութիւններ շատ են եղել, որովհետեւ դժբախտաբար մեզ չէ տրուել այն որ մենք կարողանանք լեգալ կուսակցութիւն դառնալ մեր գործելավայրում եւ կարեւորութիւն տանք կանոնական կէտերին:

Ընկեր Ն. գտնում է նոյնիսկ որ մեզ պէս մի ժողովըրդին անհնար է նոյնպիսի կանոնաւորութեամբ վերաբերուել դէպի կազմական կանոնագիրը որքան քաղաքակիրթ ժողովները, ուստի մենք շատ էլ ձեւամոլ չպէտք է լինենք եւ ներկայ ժողովը համարենք օրինաւոր եւ լիապէս իրաւասու:

Ժողովի քուէարկութիւնը 1-ի դէմ 15 ձայնով վճռեց դրականապէս:

Ապա հերթական նախագահը կարդում է օրակարգը, որը ընդունւում է ժողովի կողմից: Ընկերներից ոմանք յանձն են առնում զեկուցել գլխաւոր հարցերի մասին.–

– Հայկական հարցի մասին պիտի զեկուցանեն՝ Ս. Ն. եւ Մ.

– Ինքնապաշտպանութեան մասին՝ Վ[ռամեան]

– Հողային հարցի մասին՝ Զ[աւարեան]

– Մեր դիրքը եւ կառավարութիւնը՝ Ռ[ոստոմ]

– Հայ-քրդական յարաբերութիւններ՝ Վ[ռամեան] եւ Ռ[ոստոմ]

– Պրոպագանդա՝ Զ[աւարեան]

– Կազմակերպական ձեւեր եւ վերակազմութիւն՝ Վ. Ն.

– Պարլամենտական մասնակցութիւն՝ Գ[արօ]:

III եւ IV նիստ

Օգոստոս 18ին կայացաւ Հ.Յ.Դ. Ընդհ. ժողովի երկրորդ նիստը: Նախագահում էր ընկ. Գարոն: Խորհրդակցութեան նիւթն էր Հայկական հարցի դիւանագիտական արդի վիճակը:

Այս առթիւ մանրամասն զեկուցում տուեց Արեւ[մտեան] բիւրոյի կողմից ընկեր Անտոնը[5]:

Թուրքիայում սահմանադրութեան հաստատումով թէեւ հայերը որոշ կերպով բաւարարուել էին, բայց մի շարք խնդիրներ, որոնց լուծումը տաճկահայ ժողովրդի գոյութեան համար էական նշանակութիւն ունէր, եւ որոնց բաւարարելը խոստացել էր «Իթթիհատ»ը,– դեռ մնացել էին անկատար: Ընդհ. ժողովի որոշումով 1912 թուի մայիսին Դաշնակց[ութեան] խորհուրդը[6] որոշել էր մեր յարաբերութիւնները ճշտել «Իթթիհատի» հետ եւ մշակել էր 10 կէտերից բաղկացած գործնական ու նուազագոյն մի քանի պահանջներ (ինչպէս հողային հարցի լուծումը, դպրոցական, եկեղեցական կալուածների եւայլն), որոնց չբաւարարելը խզում պիտի առաջ բերէր մեր կուսակցութեան եւ կառավարութեան մէջ: Այդ բաւարարութիւնը չստացուեց եւ կտրուեց նրանց հետ մեր յարաբերութիւնները: Երբ ծագեց թուրք-բալկանեան պատերազմը, Դաշնակց[ութեան] խորհուրդի ժողովը որոշեց Թուրքիայում լոյեալ դիրք բռնել, իսկ միւս մասերի հայերին առաջարկել, որ նրանք իրենց տրամադրելի եւ յարմար միջոցներով իրենց պահանջներն անեն: Այդ ժողովը ի միջի այլոց որոշել էր դիմել ինքնապաշտպանութեան եւ ժողովրդի խիստ ու արագ զինման:

Պատերազմի սկզբին (մակեդոնական կազմակերպութեան կողմից)[3] Սաւուկը դիմել էր մեզ հին դաշնագրի հիման վրայ, որ աջակցենք իրենց (եւ միասին ապստամբութիւն բարձրացնենք): Սաւուկի հետ հնարաւորութիւն չեղաւ տեսնուելու, բայց նրան պատասխանուեց,

3.- Փակագծի մէջ առնուած եւ ընդգծուած բաժինները ջնջուած են ձեռագրին մէջ:

4.- Ձեւական:

5.- Անտոն՝ ծածկանուններէն մէկն էր Ս. Զաւարեանի:

6.- Դաշնակցութեան խորհուրդը կուսակցութեան այն գերագոյն մարմինն էր, որ իրաւասութիւն ունէր Ընդհանուր ժողովի գրուելէն ետք ծագած կարեւոր խնդիրներու մասին վճիռներ կայացնել:

որ մենք հնարաւորութիւն եւ պատրաստութիւն չունենք ներկայ հանգամանքներում աջակցութիւն ցոյց տալու, մանաւանդ մինչեւ չիմացուի ռուսների դիրքը: Սակայն Բալկաններում մեր այնտեղի մարմինը Անդրանիկի հետ հաւաքում են մի քանի հարիւր կամաւորներ եւ մակեդոնացիների հետ գործել սկսում տաճիկների դէմ:

Միաժամանակ Ռուսիայում եւ այլ տեղերում հայերը դիմումներ են անում պետութիւններին եւ հրապարակի վրայ դնում հայկական հարցը: Այդ միջոցին ռուսները սկսում են մօտենալ մեզ: Նրանց դեսպան (Չարիքովը)[3] յայտնում է, որ այժմ իրենց դիրքը փոխուած է դէպի հայերը, որ առաջ իրենց քաղաքականութիւնը սխալ է եղել դէպի հայերը, եւ որ այժմ այդ քաղաքականութիւնը փոխուած է: Նրան պատասխանուել է, որ հայերը միշտ դիմած են եղել միայն ինքնապաշտպանութեան ամէն տեղ, եւ եթէ նրանց դիրքը դէպի հայերն ու Դաշնակցութիւնը փոխուել է, այդ նրանք թող ապացուցեն գործով եւ դադարեցնեն մեր դէմ եղած հալածանքները: Այդ խոստումը նա արել է: Կաթողիկոսի պատգամաւորութեանը լաւ ընդունելութիւն է ցոյց տրուել է եւ (խոստացել)[3] աջակցութիւն:

Թէ կաթողիկոսի դիմումներին եւ թէ Պօղոս-Նուբար փաշայի պատգամաւորութեանը Դաշնակցութիւնը կողմնակի կերպով աջակցել է եւ որոշ ուղղութիւն տուել նրանց: Պատրիարքարանի ծրագրի կազմելուն մասնակցել են եւ մեր ընկերները, որը ուղարկուել է մեր բոլոր մարմիններին իրենց կարծիքը յայտնելու: Այդ միջոցին Գերմանիան սկսում է մեծ հետաքրքրութիւն եւ բարեկամութիւն ցոյց տալ հայերուն, մանաւանդ Թուրքիայի ջախջախումից յետոյ:

Հայերի ներկայացրած ծրագիրը՝ ռուսները առաջարկել են որ լինի պատճառաբանուած եւ մի հատ, որպէսզի որեւէ ջլատում չլինի եւ ներկայացնի ամբողջ ազգի միահամուռ պահանջը: Դաշնակցութիւնը կազմում է մի նոր ծրագիր, թէեւ ոչ պաշտօնապէս, եւ ներկայացնում յարմար րոպէներին պետութիւններին (ռուսներին եւ ֆրանսացիներին)[3]: Մեր եւ պատրիարքարանի ծրագրի տարբերութիւնն է լինում, որ մերը պատճառաբանած է բոլոր կէտերը. տնտեսական եւ ֆինանսական կէտերը պատրիարք[արանի] ծրագրում բացակայում էին: Կոնտրոլի հարցում ձեւարկերպումը տարբերւում է. մենք առաջարկում ենք վեց պետութեան կամ նրանց հայեցողութեամբ յանձնուի պետութիւններից մէկին կամ երկուսին, իսկ պատրիարքարանի ծրագրով պահանջւում է յանձնել 6 պետութեանց կոնտրոլին, բայց գործադրութիւնը յանձնելով աւելի շահագրգռուածին:

Սկզբներում Պօղոս փաշան կամեցել է ինքնուրոյն եւ նոյնիսկ հակառակ դիրք բռնել եւ չի ցանկացել յարաբերութեան մէջ մտնել կուսակցութեան եւ պատրիարքարանի հետ, կամենալով անկախ դիմումներ անել: Փարիզ է գնացել պատրիարքարանի կողմից (ընկերներից)[7] մէկը, որից յետոյ նա միացաւ եւ համերաշխութեան եկաւ:

Երբ հայկական հարցը հրապարակ է գալիս, Դաշնակցութեան պատասխանատու մարմնի կազմը լրիւ չի լինում: Դրա համար էլ Բիւրոյի մնացած անդամները, Պոլսի Կ. Կոմիտէն, Ինքնապաշտպանութեան մարմինը եւ հրաւիրուած մի քանի ընկերներ միացել են այդ խընդիրներին որոշ ընթացք տալու համար: Սակայն հայկական նահանգների ռեֆորմների գործադրութեան կոնտրոլի մասին բաւականին տարաձայնութիւններ է լինում այդ մարմնի անդամների մէջ: Դրա ճնշող մեծամասնութիւնը պահանջում է կոնտրոլը յանձնուի միայն մի պետութեան – Ռուսաստանին: Փոքրամասնութիւնն է, որ ընդունում է վեց պետութիւնների կոնտրոլը: Միւս տեղերիցն էլ այդ մասին միատեսակ պահանջներ չի գալիս: Երկիրը պահանջում է վեց պետութիւնների կոնտրոլ, Կովկասը՝ երեք պետութեան, իսկ դրանք էլ պիտի յանձնեն ամէնից շահագրգռուողին: Շուտով Պօղոս փաշան էլ բոլոր պետութիւնների կոնտրոլին է համաձայնւում եւ ընդունում վերջնականապէս վեց պետութիւնների կոնտրոլը, մանաւանդ որ ռուսերն էլ այդպէս են խորհուրդ տալիս, միւս պետութիւնների կասկածը փարատելու համար:

Սակայն ծրագիրն ընդունելուց յետոյ, պետութիւններից ոչ մէկը սկզբում չէր ուզում նախաձեռնութիւն ստանձնել: Ֆրանսան առաջարկում էր ժամանակաւոր հսկիչ, Անգլիան պահանջում էր հ[այկական] հարցը ենթարկել Լոնտոնի դես[պանախորհրդի] քննութեանը: Երբ գերմանացիք սկսում են հետաքրքրուել հայերով, այն ժամանակ ռուսները յանձն են առնում նախաձեռնութիւնը եւ նրա[նց] պահանջով դա յանձնւում է Պոլսի դեսպանների քննութեան, որպէս աւելի տաճկական գործերին մօտիկ ծանօթ մարդկանց:

Ռուսաստանի կազմած ծրագիրը, որը գրեթէ պատրիարքարանի մշակած ծրագիրն է լինում,– յուլիս ամսում ենթարկւում է վեց պետութիւնների դեսպանների օգնականների քննութեանը: Նրանք 7 նիստ են ունենում: Այդտեղ առաջ է եկել երկու բաժանում – երրեակ համաձայնութիւն եւ երրեակ զինակցութիւն[8] աւելի ճիշտ՝ ռուսական եւ գերմանական հակամարտութիւն: Գերմանիան ամէն կերպ դէմ է լինում մի ընդհանուր հայկական նահանգ ստեղծելուն, ինչպէս այդ պահանջում է ռուսական առաջարկութիւնը: Նա դէմ է նոյնպէս, որ վալիները փոխուեն եւ նրանց փոխարէն լինի մի ընդհանուր եւրոպացի կոմիսար: Պա-

7.- Այդ ընկերը Վահան Փափազեանն էր (Կոմս):

8.- Երրեակ համաձայնութիւնը բաղկացած էր Անգլիայէ, Ֆրանսայէ եւ Ռուսիայէ, իսկ երրեակ զինակցութիւնը՝ Գերմանիայէ, Աւստրօ-Հունգարիայէ եւ Իտալիայէ:

հանջում է 7 վիլայէթները բաժանել երկու շրջանի՝ Տրապիզոնը, Էրզրումը եւ Սվազ մէկ, իսկ հարաւային չորս նահանգներն էլ մէկ: Պահպանել վալիներին եւ նրանց կից ունենալ մի մի կոնտրոլէօր, նշանակուած սուլթանից, ի հարկէ աւելի մեծ իրաւունքներով: Փոխանակ մոսուլմանների եւ քրիստոնեաների հաւասար թուով պաշտօնեաների եւ ժողովներին մասնակցող ներկայացուցիչների, նրանք առաջարկում են պրոպորցիոնալ[9]: Նոյնպէս մուհաճիրներին[10] նա ընդունում է տեղ տալ հայկական վիլայէթներում: Աւստրիա միակ մի կէտում – այն է ժողովների մէջ հաւասար թիւ է պահանջում՝ հակառակ Գերմանիայի առաջարկին: Այդպիսով Գերմանիա կարծես թէ ամէն կերպ ձգտում է, որ ասիական Թուրքիայում առաջ չգայ ազգային մի ամբողջ շրջան եւ երկրորդ դրանով ռուսական յառաջխաղացումը կանգնեցնել եւ ընդմիշտ նրան պահել դէպի հիւսիս՝ արգիլելով Հայկական բարձրաւանդակին ապագայում տիրելուց: Երկու մասի բաժանելով հայկական վիլայէթները, նա ջլատած կը լինի եւ հայերի ամբողջութիւնը եւ հայկական հարցի վտանգը ոչնչացրած կը լինի:

Սակայն յետոյ բանակցութիւնների ժամանակ գերմանացիք զիջում են եւ ընդունում ժողովներում հաւասար թիւ, զօրքի Երկրում ծառայելու խնդիրը: Բայց խիստ պահանջում են նահանգների երկու մասի բաժանման խնդիրը, որովհետեւ նրանք ոչ մի կերպ չեն համաձայնում Երեակ համաձայնութեան ձեռքն անցնի այդ շրջանի երկաթուղիների կառուցումը:

Այդ միջոցում երիտասարդ թուրքերը – հաւանօրէն Գերմանիայի պահանջով – բանակցութեան մէջ են մտնում մերոնց հետ, եւ առաջարկում իրար մէջ փոխադարձ համաձայնութեամբ վերջացնել այդ խնդիրները: Նրանք առաջարկում են ձեռք քաշել եւրոպ[ական] կոնտրոլից, իսկ դրա փոխարէն իրենք կը հրաւիրեն մի եւրոպացու, նոյնիսկ մեր ցանկացած ռոճիկով, որ կայսրութեան պրեստիժի համար մեծ արատ է եւրոպ. կոնտրոլը եւայլն:

Գերմանական դեսպանատան յանձնարարութեամբ դր. Լեպսիուսը բանակցութեան մէջ է մտնում մերոնց հետ եւ համոզում՝ որեւէ համաձայնութեան գալ եւ ընդունիլ իրենց առաջարկութիւնը: Նրա ասելով կարող են վերջ ի վերջոյ գերմանացիք հակառակուել. այն ժամանակ տաճիկ կառավարութիւնը չի ընդունի ոչ մի բարեռորոգութիւն եւ հայերը կը կորցնեն ամէն ինչ, քանի որ ոչ մի պետութիւն չի ուզի զինուած ոյժով տաճիկին ստիպել ռեֆորմներ մտցնելու: Գերմանացիք աւելի հակառակւում են, որ նախաձեռնութիւնը ռուսներից է, իսկ եթէ այդ լիներ Ֆրանսիայի կամ Անգլիայի կողմից, հաւանօրէն դիմադրութեան չէր հանդիպի հայկ. բարեռորոգումների խնդիրը: Լեպսիուսի բանակցութիւններին մերոնք պատասխանել են, որ իրենք արդէն իրենց պահանջները ներկայացրել են, ուրեմն վերջին եզրակացութիւնը մնում է դեսպաններին: Վերջերս Բերլինից յայտնուեց, որ Պետերբուրգի եւ Բերլինի մէջ այժմ հայկական հարցի համար յարաբերութիւններ է սկսուած, հաւանօրէն փոխադարձ զիջումներով շուտով կը վերջանայ մեր խնդիրը: Նոյն իմաստով հեռագիր է ստացուած Բերլինից եւ Պօղոս փաշայից, որ գերմանացիք լաւ ընդունելութիւն եւ յոյսեր են տալիս: Այդպիսի յոյսեր տուել է եւ ռուսաց արտաքին գործոց նախարարը, որ Անգլիայի խոստումն էլ նա ունի եւ հնար կայ դրական մտքով լուծել հայկական հարցը: Ահա այդ դրութեան մէջն է այժմ մեր հարցի դիւանագիտական վիճակը:

Առանց կուսակցութեան մարմինների, մանաւանդ Ընդհ. ժողովի սանկցիայի[11] Պոլսի մեր ընկերները չեն կարողացել որեւէ պատասխան տալ թէ գերմանացոց եւ թէ եր. թուրքերին եւ այս կամ այն զիջումներն անել: Այժմ, առաջարկում է ընկեր զեկուցանողը, ի՞նչ սահմաններում զիջումներ կատարել, ի՞նչ դիրք բռնել, ի՞նչ միջոցներ կարող ենք գործ դնել մեր պահանջները կատարել տալու. ի՞նչ յարաբերութիւն պահպանել երիտասարդ թուրքերի հետ:

Ապա Թիֆլիսի Ազգային բիւրոյի գործունէութեան մասին զեկուցեց կովկասեան ռայոնական ժողովի ներկայացուցիչ ընկեր Հանգոյցը[12]:

Բալկանեան պատերազմի սկզբում հրապարակ ելաւ հայկական խնդիրը: Կովկասի բոլոր քաղաքներում ժողովներ են լինում զանազան խաւերից եւ դիմում անում կաթողիկոսին, որպէսզի նա Ռուսաստանի հայերի կողմից դիմէ Պետերբուրգ՝ ռուսների միջամտութիւնը խնդրէ հայ ժողովուրդի կեանքն ու գոյքը պաշտպանելու համար քրդերի եւ թուրք խուժանի յարձակումներից: Այդ դիմումը կազմելու եւ կաթողիկոսի մօտ մի պատգամաւորութիւն ուղարկելու համար, Թիֆլիսում հաւաքուած կովկասեան քաղաքների ներկայացուցիչները մի Ժամանակաւոր բիւրօ են ընտրում գործերը վարելու համար: Այդ Ժամանակաւոր բիւրոն կազմում է կայսեր դիմելու թուղթը: Նոյեմբեր ամսին ընտրւում է 9 հոգուց կազմուած մի Բիւրօ, որի մէջ մտնում են եւ մեր ընկերներից մի քանիսը: Բիւրոյին մասնակցող[ների] մեծ մասը մեր ընկերներն ու համակիրներն են. հակառակորդներից միայն երկու հոգի են լինում: Բիւրոյի գործունէութեան նպատակը եղել է Ռուսաստանում նպաստել հայկական հարցի լուծմանը: Նա ձգտել է կապ պահպանել հայկական հարցով հետաքրքրուող մարմինների [եւ] կաթողիկոսական պատգամաւորութեան [հետ], ռուս մամուլում արծարծել հայոց հարցը եւ ծանօթացնել ռուս հասարակութեան ու կառավարական շրջաններին այդ հարցի եւ նրա հետ կապուած ռուսական էական շահերը: Յարաբերութիւններ են պահպանուել կովկասեան փոխարքայի հետ: Գարնան վերջին Բիւրոն որոշել է դրամ հանգանակել տաճկահայերի ինքնապաշտպանութեան օգտին: Որոշել են նոյնպէս հրատարակել մի քանի գրքեր ռուսերէն լեզուով, ինչպէս օրինակ հայ-քրդական յարաբերութիւնների մասին, Ռուսաստանի տնտեսական շահերը Տաճկաստանում, հայոց թիւը, Օլգինինի[12ա] աշխատութիւնը եւայլն:

Բիւրոյի տեսակէտը եղել է այն, որ հայոց հարցը չի կարող լուծուել առանց ռուսների, եւ մեր պահանջները յառաջ մղողները ռուսներն են, ուրեմն մեր դիմումները գլխաւորապէս պիտի լինի միմիայն ռուսներին, որովհետեւ մենք էլ ռուսներին հպատակներ ենք: Սակայն երբ ստացուել է պատրիարքարանի ծրագիրը, Բիւրոն իր գործունէութեան ուղղութիւնը աշխատել է համաձայնեցնել այդ ծրագրին: Երբ պետական Դումայում հայոց հարցը դրւում է, Բիւրոն հեռագրով պատւիրում է հայ պատգամաւոր Բաբաջանեանին, որ խօսի ռուսական միջամտութեան անհրաժեշտութեան եւ հայկական հարցի լուծման մասին:

Երբ Տաճկահայաստանում կոտորածների տագնապ էր նկատւում, Բիւրոն այդտեղի հայերին օգնութիւն հասցնելու համար դիմել է փոխարքային եւ խնդրել 12.000 հրացան գործարանական գնով, եւ դժուարութիւններ չյարուցանէ սահման անցնելու համար: Փոխարքան սակայն մերժել է այդ առաջարկութիւնը, կասկած յայտնելով որ ապագայում կարող է այդ զէնքերն իրենց դէմ ուղղուեն, եւ որ դա յայտնի կը լինի օտար պետութիւններին, որոնք պիտի նկատեն այդ որպէս հայկական ապստամբութիւն առաջացնելու մի միջոց ռուսների կողմից եւ աշխատեն վնասել հայկական դատին: Նա հաւաստիացրել է, որ կոտորածներ չեն կարող տեղի ունենալ, մուհաճիրներ չեն բնակեցուի հայկական վիլայէթներում, քանի որ նրանք տաճիկ կառավարութեանը այդ առթիւ խիստ դիմումներ են արել:

Ժողովականների մեծ մասը այդ զէնքի խնդրի մասին դժգոհութիւն է յայտնում, որովհետեւ դա համարւում է մեր կուսակցական կեանքին եւ անցեալին հակասող մի բան, որ դա թէ Տաճկաստանում եւ թէ Եւրոպայում վատ տպաւորութիւն կարող է թողնել եւ նոյնիսկ կարող էր վտանգել տաճկահայ ժողովրդի վիճակը, մանաւանդ որ նման պատասխանատու գործ մեր ընկերները չպիտի անէին, առանց կուսակցական մարմինների համաձայնութեան: Նոյնպէս նկատուեց, որ մեր ընկերներից մի քանիսը, ինչպէս Կոմսը եւ Վիգէնը[13] սաստիկ ռուսասիրական ձգտումներ են ցոյց տուել: Մանաւանդ վերջինս, որ չնայելով Պոլսի ընկերների զգուշացումներին, նա շարունակել է այնտեղ յարաբերութեան մէջ մտնել ռուս. կառավարութեան հետ զէնքեր ստանալու համար. Պոլսի մարմինը ստիպուած է լինում նրան պաշտօնապէս նկատողութիւն անել այդ առթիւ:

III նիստ

Նոյն օրը երեկոյեան կայանում է III նիստը: Ժողովի սկզբում կարդացւում է առաջին նիստի արձանագրութիւնը եւ վաւերացւում:

Ապա քննադատութեան է ենթարկւում մեր ընկերների, մանաւանդ Պոլսի մարմնի վարած դիպլոմատիական գործունէութիւնը:

Տարօնի ներկայացուցիչը գտնում է, որ մերոնք իրենց յարաբերութիւնները խզել են Իթթիհատի հետ, որը չպիտի լիներ, ինչպէս որոշած է եղել վերջին Ընդհ. ժողովը[?][14]: Պատերազմի ժամանակ մերոնք փոխում են իրենց ուղղութիւնը անհատական կերպով, բողնում են յեղափոխական գործունէութիւնը եւ ընկնում դիպլոմատիայի գիրկը: Մեր ընկերները թէ Կովկասում եւ թէ Պոլսում չունենալով քաղաքական հոտառութիւն ընկել են մի տեսակ աւանտիւրայի մէջ եւ կարծես դարձել ռուսական գործակալներ, որը կարող էր մեծ վտանգ ու աղէտալի հետեւանքներ ունենալ հայ ժողովրդի համար: Մեր պահանջները պիտի չափուէին կուսակցութեան ֆիզիքական եւ բարոյական ոյժով: Առանց այդ ոյժերի կշռադատութեան մենք բռնել ենք մի գործ, որը տանում է դէպի դաւաճան[ութիւն]: Մեր դիրքը թուրք պետութեան հետ պիտի լինի լոյալ, նրան պիտի ուղղենք մեր պահանջները եւ աստիճանաբար ընդունել տանք, մինչեւ մեր ուժեղանալը: Ուստի առաջարկում է դադարեցնել նման գործունէութիւնը, նուիրուել ինքնապաշտպանութեան եւ յեղափոխական գործի ուժեղացմանը եւ ոյժ ձեռք բերելով կատարել տալ տաճիկ կառավարութեան մեր պահանջները:

Ընկեր Մ. համակարծիք լինելով նախորդ ճառախօսին, աւելացնում է, որ կարծես տարուել ենք ամբոխային հոգեբանութեամբ եւ իջել մինչեւ ամբոխ ու նրա մտածելակերպը, որը վարկաբեկիչ է կուսակցութեան համար: Թէ Պօղոս փաշան եւ թէ Դումայի անդամ Բաբաջանեանը պիտի անէին եւ խօսէին այն, ինչ որ արել ու խօսել են մինչեւ այժմ առանց մեր մասնակցութեան էլ: Իսկ մեր մասնակցութիւնը միայն ցածացնում է մեզ կու-

9.- Համեմատական:

10.- Խօսքը կը վերաբերի Պալքաններէն տեղափոխուող թուրք գաղթականներուն:

11.- Հաստատման, վաւերացման:

12.- Հանգոյց՝ ծածկանունն է Նիկոլ Աղբալեանի:

12ա.- Ռուս լրագրողուհի:

13.- Կոմսը՝ Վահան Փափազեանն է. Վիգէնը՝ Տոքթ. Յակոբ Ջաւրիեւ:

14.- Հարցման նշանը դրուած է էջի լուսանցքին: Արդարեւ նախորդ՝ Հ.Յ.Դ. Վեցերորդ Ընդհ. ժողովը Իթթիհատի հետ յարաբերութիւնները չխզելու որոշում չէր կայացուցած:

սակցութեան դիրքից, մասնակից անում նրանց եւ կորցընում սկզբունքներն ու բարոյական ֆիզիոնոմիան[15]:

Վասպուրականի շրջանային ներկայացուցիչ ընկ. Վռամ[եան]ը նոյնպէս դժգոհութիւն է յայտնում, որ Պոլսի մարմինը [16]*ինքնագլուխ գործեր է առանց երկրի մարմիններու խորհրդակցութեան: Գէթ Վանը ամբողջ տարին, մասնաւոր նամակներու միջոցով հատուկտոր տեղեկութիւններ ստացեր է, բայց բոլորովին անտեղեակ մնացեր է բանակցութիւններու մէջ չօշափուած խնդիրներուն եւ անոնց ընթացքին: Պոլսի մարմինը իր պատահական կազմովը իրաւասու չէր ինքնագլուխ ձեռնարկելու այդպիսի ծանրակշիռ ձեռնարկի մը: Շատ մեծ սխալ եղաւ որ ծանրութեան կեդրոնը դիւանագիտութիւնն եղաւ. ընդհակառակը պատասխանատու դեր ունենալ յաւակնող ընկերները պարտաւոր էին ուժ ստեղծել հայկական գաւառներու մէջ, այնտեղէն առաջադրելու համար, իբրեւ կազմակերպուած ժողովրդի հասունցած պահանջներ՝ բոլոր այն խնդիրները, որ Պոլսէն միայն դրուելով, պոլիտիկոսներու իբրեւ արտայայտութիւն կրնար ընդունուիլ: Եւ ատով պէտք է բացատրել նաեւ դիտուած անյաջողութիւնը: Դաշնակցութիւնը եթէ կը յարգուի իբրեւ Առաջակողմեան Ասիոյ մէջ ուժի ազդակ մը, այդ ազդակը երկրի մէջ իր ունեցած ուժերով եւ կուռ կազմակերպութեամբ կընթնար պատկառանք ազդել*:

Առաջարկում է [Վռամեան] գալ նստել երկրում, փոխել եղած ուղղութիւնը, գերակշռութիւն տալ ինքնապաշտպանութեանը եւ տեղում գործել: Նա ընդունում է դիպլոմատիական գործունէութիւնը, բայց այդ պիտի բխի լայն մտքով ինքնապաշտպանութիւնից:

Արեւելեան բիւրոյի ներկայացուցիչ ընկերը յայտնում է, որ Պոլսի [ընկերները] ունեցել են Դաշն[ակցութեան] խորհրդի որոշումը Իթթիհատի հետ յարաբերութիւնների խզման մասին: Բայց տարբերութիւնն այն է, որ Պոլսի մարմինը կազմալուծուած լինելով, այնտեղ նստող ընկերները իրենց իրենց նոր մարմին են կազմել եւ զբաղուել այնպիսի հարցով, որով իրաւունք չունէին: Գաւառներից նրանց գրուել է, որ դիմումը լինի բոլոր պետութիւններին, եւ ոչ մէկին, բայց նրանք չեն լսել: Ստիպուած են եղել նոյնիսկ սպառնալիք կարդալ, որ իրենց յարաբերութիւնները կը խզեն եթէ այդպէս շարունակեն, եւ մենք հասանք մինչեւ ռուսներից զէնք խնդրելը: Առաջարկում է շարունակել դիպլոմատիական գործունէութիւնը եւ, համաձայն կուսակցութեան պահանջների, անկախ դուրս գալ եւ մեր պահանջներն անել: Դիպլոմատիայով զբաղուելը դաւաճանութիւն չէ տաճիկ պետութեան դէմ, ինչպէս յայտնում է Մուշի ներկայացուցիչը, այլ մեր գործունէութեան տակտերից մէկը, որ գիտէ եւ տաճիկ կառավարութիւնը:

Պետերբուրգի ներկայացուցիչը գտնում է, որ Բ[իւրոներ]ի եւ Կովկ[աս]ի ընկերների մի մասը սխալ գործունէութեան են հետեւել: Նրանք իրենց ռուսական դիմումներով նպաստել են մեր ժողովրդի մէջ ռուսական տիրապետութեան գաղափարի տարածմանը: Դատապարտելի է համարում զէնքի դիմումները ռուս կառավարութեան մի շարք ընկերների կողմից: Կորստաբեր է համարում այդ քաղաքականութիւնը թէ՛ երկրի եւ թէ՛ կովկասեան գործունէութեան համար: Այդ քաղաքականութեան համար աշխատողները մի վիհ են բաց անում մեր եւ հարեւան ժողովուրդների միջեւ: Մեր յեղափոխական նկարագիրը այլափոխում են եւ գրգռելով թուրքերին կարող են կոտորածների պատճառ դառնալ: Բայց եւ այնպէս դիպլոմատիական գործունէութիւնը համարում է անհրաժեշտ. մեր մասնակցութիւնը այդ գործունէութեան կարող է բարերար ազդեցութիւններ ունենալ ռեֆորմների մտցնման մէջ: Ընդհ. ժողովին է մնում ճշտել պարտականութիւնների եւ պատասխանատուութիւնների սահմանը, որպէսզի վարիչ մարմինների եւ ընկերների կողմից կուսակցութեան համար անպատուաբեր դիմումներ չանուեն: Այդ գործունէութեան պէտք է տալ աւելի երկրորդական նշանակութիւն, այժ տալով ինքնապաշտպանութեան գործին:

Կովկասի Ռայոնական ժողովի ներկայացուցիչ ընկ. Հանգոյը[12] պաշտպանում է եւ Պոլսի եւ Մեծ քաղաքի[17] մարմինների սկսած գործունէութիւնը եւ անհրաժեշտ է համարում դիպլոմատիական գործունէութիւնը մեր դատի պաշտպանութեան համար, անկախ ինքնապաշտպանութիւնից, որը իր հերթին պիտի զուգընթացաբար տարուի: Պատրիարքարանի ծրագիրը մեր ընկերների կազմածն է եւ չի հակասում կուսակցութեան ծրագրին եւ պահանջներին. պիտի այժ տալ եւ ամէն կերպ աջակցել, որ օգտուելով պետութիւնների դիրքից եւ շահերից իրագործել տայ այդ ծրագիրը: Յեղափոխական այժը, ինչպիսին Դաշնակցութիւնն է, պիտի լինի պատրիարքարանի կողքին, որպէսզի ուղղութիւն եւ այժ տայ նրանց մեր պահանջները կատարելու համար: Ներկայ րոպէում մեր դատի համար անհրաժեշտ է համերաշխ գործունէութիւն միւս բոլոր ազգային կուսակցութիւնների եւ խմբակցութիւնների հետ՝ նրանց մէջ երկպառակութիւն չձգելու եւ մեր պահանջները [չ]վիժեցնելու համար: Տաճիկ պետութեան դէմ մեր դիրքը լոյ-

15.- Դիմագիծ, պատկեր, բնութագիր:

16.- Աստղանիշերու տակ առնուած պարբերութիւնը Վռամեանի ձեռագրով է, առանձին էջի մը վրայ գրուած իբրեւ սրբագրութիւն ատենագրութեան մէջ իր խօսքին այդ բաժնի արձանագրութեան:

17.- Մեծ քաղաքը ծածկանունն է Թիֆլիսի: Այս պարագային Արեւելեան բիւրոն փոխարինող Կովկասի Կեդր. մարմինը:

եալ է եւ մեր պահանջները ուղղուած են միջազգային դիպլոմատիային: Չենք կարող հրաժարուել մեր դատից, որը 35 տարուայ պատմութիւն ունի եւ սրբագործուած է Բերլինի 61 յօդուածով: Եզրակացնում է, որ մեր մինչեւ այժմ վարած քաղաքականութիւնը լաւ է եւ պիտի շարունակել այդ ուղղութեամբ, ի հարկէ դրա հետ միասին եւ այժ տալ ինքնապաշտպանութեանը:

Արեւմտեան բիւրոյի ներկայացուցիչը[18] պարզում է Պոլսի մարմնի կազմուելու խնդիրը: Երբ Բիւրոյի կազմից մի քանի անդամներ հեռացել են քաղաքից եւ վրայ է հասնում պատերազմը, մնացած անդամները հրաւիրելով Պոլսի Կ. կոմիտէին [եւ] Ինքնապաշտպանական մարմնին, իրենց հետ կազմել են մարմին՝ զբաղուելու հրապարակի վրայ եղող պատասխանատու գործով: Նրանք կազմած ծրագիր ուղարկել են բոլոր մեր մարմիններին եւ նրանց կարծիքը հարցրել, որոնց պատասխանները ստացել եւ ըստ այնմ էլ շարժուել: Եթէ այդ մարմինը չլինէր, պատրիարքարանը, որ չունէր այդ հարցի համար պատրաստուած այժեր ու գործիչներ,– պիտի խայտառակութիւն անէին եւ անկարող լինէին տանել այդ գործը: Շնորհիւ մեր մասնակցութեան, տրուած է նրանց ուղղութիւն, ուղղուել են եւ մտցուել ներկայացուելիք ծրագրի մէջ քրղական լեզուի պաշտպանութիւնը, մեր սահմանների որոշումը, հաւասարութեան սկզբունքը, կոնտրոլի հարցը թողնել բոլոր պետութիւններին եւ ոչ մէկի, եւայլն: Եթէ Պոլսի մեր մարմինը չզբաղուէր այդ հարցով, ոչ ոք պիտի լինէր այդ հարցը առաջ տանելու. բոլորն էլ վախենում էին շարժուել եւ հասկացողութիւն անգամ չունէին դիւանագիտութեան մասին:

Մեր անկախութիւնը պահուած է մինչեւ այժմ. մեր ազդեցութիւնը եւ տուած ուղղութիւնը միւս խմբակցութիւնների վրայ եղել է առանց հակասելու կուսակցութեան ծրագրին: Այժմ Ընդհ. ժողովը կարող է իր դիրքը որոշել մեր ապագայ գործունէութեան համար:

Կովկասեան Ռայոնական ժողովի երկրորդ ներկայացուցիչ ընկ. Արշակը[19] նկարագրելով Կովկասում ստացուած Երկրի լուրերը եւ նրանց թողած տպաւորութիւնները ռուսահայերի եւ այնտեղի ընկերների վրայ, ստիպուած էին ամէն միջոցի դիմել սպառնացող կոտորածների առաջն առնել եւ շուտով երկիրը զէնք հասցնելու համար, նրանք ստիպուած են եղել ռուս կառավարութեան դիմել: Իբրեւ ռուս քաղաքացիներ, բնական է, որ պետութեանը անէին, մանաւանդ որ նա է ամենաշահագրգռուած պետութիւնը մեր հարցում:

Այնուհետեւ խօսում են միմեանց յետեւից օսմանեան երեսփոխանական ժողովի ներկայացուցիչը, Վասպուրականի Կ. կոմիտէի, Ոսկանապատի[20], Պոլսի, Ծովափի[21], Արեւելեան բիւրոյի ներկայացուցիչը: Խօսում եւ պաշտպանում են՝ մի կողմ թողնելով Պոլսի մարմնի այս կամ այն թերութիւնը, անհրաժեշտ են գտնում դիպլոմատիական գործունէութիւնը ներկայ վայրկեանում մեր դատի լուծման համար եւ որ պատրիարքարանի ներկայացրած ծրագիրը չի հակասում մեր կուսակցութեան պահանջներին եւ պիտի շարունակել ու նպաստել այդ պահանջների իրագործման կուսակցութեան բոլոր միջոցներով: Միայն չպիտի տարուել մինակ դիւանագիտութեամբ եւ աչքաթող անել ինքնապաշտպանութեան եւ ժողովրդի զինման գլխաւոր գործը, որին պիտի տալ գերակշռութիւն եւ գործունէութեան կեդրոնը պիտի փոխել երկրում, ուժեղանալով եւ այնտեղից թելադրել մեր պահանջները, այդպիսով այժ տալով եւ դիպլոմատիական ճանապարհներով արուած մեր պահանջներին:

Նիստ Վրդ
Օգոստոս 19

Քուէարկուեցաւ հայոց հարցի մասին կազմուած բանաձեւը. նախագահը հարցը կը դնէ սապէս.

– Ի՞նչ պէտք է լինի մեր դիրքը հանդէպ դիւանագիտութեան:

Ն. Հանգոյց[12].– Շարունակել նախկին վերաբերմունքը, միացած Ազգ. պաշտօնական մարմինների եւ խմբակցութիւնների հետ պաշտպանելով եղած ծրագիրը, որ այժմ հրապարակի վրայ է:

Ա. Գարօ.– Ատկէ զատ պէտք է ունենանք մի ռատիգալ ծրագիր հանդէպ թուրք կառավարութեան, որի գլխաւոր կէտերից մին պէտք է լինի պրոպորսիոնէլ մասնակցութիւն պետական ասպարէզների եւ պարլամենտին մէջ. հակառակ պարագային՝ պէտք է հռչակել բոյկոտ. ստեղծենք մի օրգան, որ այս կարգի յարաբերութիւններ վարէ եւ որ բնականաբար Պոլսում պէտք է լինի:

Միրաք[22].– Ես համաձայն եմ նախորդ ընկերների խօսածներին, միայն թէ նոր ծրագիր չառաջարկենք, որովհետեւ արդէն ներկայացուածը չի հակասեր մեր սկզբունքներին:

18.- Յիշեցնենք որ Արեւմտեան բիւրոյի ներկայացուցիչը Ս. Զաւարեանն էր, իսկ Արեւելեանինը՝ Ռոստոմ:

19.- Խօսքը Արշակ Զամալեանին կը վերաբերի:

20.- Ոսկանապատը՝ Բագուն է:

21.- Ծովափը՝ Տրապիզոնն է: Կ. կոմիտէութեան համար կը գործածուէր Աւազան ծածկանունը:

22.- Միրաք՝ ծածկանունն է Գրիգորեան Սիրակի, Կովկասի ներկայացուցիչներէն:

Ռուբէն[23].– Մեր դիպլոմատիական յարաբերութիւնները դրական օգուտներ չեն տուած. ուրախալի է որ մեր կազմակերպութիւնը պաշտօնապէս չէ մասնակցած: Դաշնակցութիւնը պէտք է Ազգ. մարմիններու վարագոյրին տակ գործէ: Մենք էլ աշխատինք իբրեւ ազգայիններ ուղղութիւն տալ: Իսկ Դաշն[ակցութիւն]ը պէտք է պահանջներ անի թուրք կառավարութեանը, որովհետեւ մեր կուսակցութեան դերը ցայժմ երկերասանի է եղած եւ մեր ընելիքը ես կը համարեմ դաւաճանութիւն. պէտք է անենք այնպէս, որ մեր յեղափոխական շիտակութիւնը չխախտի:

Գալուստ[23ա].– Գաւառներու մէջ պէտք է ակտիւ գործունէութիւն ցոյց տալ, եւ առաջին գործը պէտք է թուրք կառավարութեան հետը լինի, յետոյ դիպլոմատիայի:

Ջաւար[եան].– Թուրք պետական գործիչները առանց Եւրոպայի ոչինչ չեն համարձակիր անել. մենք չենք կարող սահմանափակել մեր գործունէութիւնը սոսկ թուրքերի դէմ. մեր մարմիններից արդէն իւրաքանչիւրը իր վայրին մէջ, տեղական պայմաններու համաձայն, պրոժէներ է ներկայացրել. ես էլ կ'առաջարկեմ իմ բանաձեւը. (կը կարդայ իր բանաձեւը):

Վահաք[24].– Մենք միշտ հաւատացեր ենք, որ եթէ ակտիւ գործունէութիւն մը չցուցնենք, անհնարին է ռեւէ հետեւանքի հասնիլ. մեր ընդդիմադիր գործունէութիւնը եթէ շարունակէինք, այժմ աւելի պատկառելի ուժ պէտք էր ի յայտ բերէինք թուրք վարիչներու հանդէպ: Իմ կարծիքով իւրաքանչիւր մարմին պէտք է յարաբերութեան մէջ լինի Իթթիհատի ներկայացուցիչներու եւ կառավարութեան հետ. կտրուկ կերպով պէտք է դնէ իր պահանջները: Եթէ բոլորը Վանի օրինակին հետեւէին, այժմ հայութեան դիրքը տարբեր կը լինէր, ոչ թէ այն հակասական, իրար խաչաձեւող կացութիւնը: Երբ Վանի մէջ մենք նահանգ[ային] ժողովները բոյկոտի կ'ենթարկենք, ուրիշ տեղերը պասիւ վերաբերմունք կը ցուցաբերեն:

Այժմէն պէտք է որոշել մեր դիրքը պարլ[ամենտական] ընտրութիւններու, նահանգ[ային] ժողովներու, կրթական հարցի եւ նման խնդիրներու մէջ (իբր օրինակ կը բերէ Վանի մէջ այդ ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքները եւ ձեռք բերուած յաջողութիւնները): Դիւանագիտական միջոցներն ալ երբեք արհամարհելու չ[է]. դա անխուսափելի է:

Ա. Գարօ.– Մինչեւ հիմա այդ ուղղութեամբ ոչինչ չէ արուած. իմ առաջարկն է, որ այժմէն մենք պէտք է մշակենք minimum մի պրոժէ[25], որ համապատասխանի թէ պատրիարքարանի եւ թէ Դաշնակցութեան ծրագրին. բանակցինք թուրքերու հետ. բացէն ի բաց անենք մեր առաջարկները, յայտնելով որ առանց Եւրոպայի ոչինչ չէ կարելի անել:

Քուէարկութեամբ անցաւ Ջաւարեան-Վահաք բանաձեւը:

Նախագահ.– Մեր պահանջները ձեւակերպելու համար կ'առաջարկեմ ընտրել մի մասնախումբ:

Զանազան նկատողութիւններէ յետոյ առաջարկուեցաւ յիշեալ մասնախումբի համար հետեւեալ ընկերներ՝ Ռոստոմ, Վահաք եւ Ջաւար[եան]:

Ջաւարեան քանի մը կէտեր ներկայացնելով ժողովին, հարցուց ընկերներու վերաբերմունքը թէ ինչպիսի ուղղութիւն պէտք է բռնել. դնել հաւասարութե՞ան թէ պրոպորսիոնալ պահանջներ. մէկ կոնտրոլէո՞ր թէ վեց պետութեան հեղինակութիւնը. ընդհ. կառավարչի՞ դրութիւնը ընդունիլ թէ վեց վալիներու:

Վահաք.– Լաւ է յանձնախումբը համաձայնի ինքն իր մէջ եւ ժողովին ներկայացնէ (հաւանութեան ձայներ):

Քրմոյեան.– Մշակուելիք ծրագրին մէջ պէտք է որոշ տեղ տալ նաեւ Կիլիկիոյ մասին:

*
* *

Դրուեցաւ օրակարգի երկրորդ հարցը – ինքնապաշտպանութիւն:

Վահաք.– Ինքնապաշտպանութիւն ըսելով մենք հասկցած ենք բացի ժողովուրդը զինելու հարցէն՝ առաջքն առնել աւազակային շարժումներու, հակահարուածներ տալ քիւրտ աւազակներուն եւ կառավարութեան.– մէջ կը բերէ բազմաթիւ օրինակներ Վանի այդ ձեւի գործունէութենէն, ինչպէս Ռաֆայէլի սպանիչներու ահաբեկումը, զինուած խումբերու շրջիլը, Մանտանի, Ուրանցի, Ոզմի, Շատախի, Թացուի ինքնապաշտպան կռիւները:

Մեր այս ընթացքով կառավարութիւնը ինքն ալ հարկադրուեցաւ իր սեփական միջոցները կիրառելու երկրի մէջ կարգը պահպանելու համար:

23.- Տէր Մինասեան Ռուբէն:

23ա.- Գալուստը Տարօնի պատգամաւորն էր, երէց եղբայրը Կարօ Սասունիի:

24.- Վահաք՝ ծածկանունն է Վռամեան Արշակի, բուն անունով՝ Դերձակեան Օննիկ:

25.- Նուազագոյն ծրագիր:

Պէտք է զինել անհատները եւ ոչ թէ թաքստոցներ աւելցնել կազմակերպական միջոցներով, որովհետեւ անհատական եղած պարագային, իւրաքանչիւր անհատ կ'ունենայ սեփական նախանձախնդրութիւն իր զէնքի պահպանման եւ գործածութեան համար: Կազմ[ակերպական] զէնքեր ամբարելը պատճառ կու տայ այն տխուր դէպքերուն, ինչ որ տեսանք Վանի մէջ 908-ին[26]:

Հողավէճն ալ պէտք է կարգադրել զէնքի ուժով. այդ մասին կան փաստեր, որոնք կ'ապացուցեն այդ ուղղութեան գործնականութիւնը (մէջ կը բերէ այդ առթիւ եզտիներու հողազրկման օրինակը, երբ շնորհիւ Վանի կազմակերպութեան կտրուկ կարգադրութեան բռնագրաւող անտրիները[27] դուրս կը հանեն):

Պէտք է առաջ տանել զիւղական պահակներու հաստատումը: Մենք Վանի մէջ ցայժմ յաջողեր ենք 500-ի մօտ պետական զէնքեր ձեռք բերել: Այն միջոցները ինչ որ գործադրուած է Վանի մէջ, նոյն սիստեմը կ'առաջարկեմ գործադրել միւս շրջաններու մէջ:

Ռուբէն.– Վանի շրջանից բացի, թոյլ են միւս շրջանները մարտական տեսակէտից. չնայած լեկալիզացիային[28], մեր մարմինները ոչինչ չեն արել. հետեւաբար միւս տեղերը չի կարելի նոյն միջոցները գործադրել:

Ջաւար[եան].– Պէտք է գոհ լինել որ այժմ ժողովուրդը շատ աւելի է զինուած քան առաջ, ոչ միայն Վասպուրականի մէջ, այլեւ ուրիշ տեղեր, Մուշ, Սվազ, Տրապիզոն, Կարին, Քղի եւայլն: Պէտք է կազմակերպել որսորդական, մարմնամարզական խումբեր. պէտք է իւրաքանչիւր դաշն[ակցական] անպայման զինուած լինի, ոչ միայն երկրի մէջ, այլեւ թէկուզ Պետերբուրգի մէջ:

Ամէն մի շրջան պէտք է ունենայ իր մարզիչ ուժերը. պրոպագանդիստներ պահելուց աւելի, պէտք է մարզիչներ պահել. շարունակելու է համերաշխութիւն ոչ դաշն[ակցական] վստահելի մարմինների հետ. իւրաքանչիւրը իր ուժին համապատասխան մասնակցելու է ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման: Ահա այս կերպով զինական գործը անդադար պէտք է բարձրացնել եւ շարունակ բարձրացնել. կուսակցութիւնը կամաց կամաց պէտք է վերադառնայ դէպի հին կազմակերպական սիստեմը:

Ռուբէն.– Ինքնապաշտ[պանութեան] մարմին է կազմուել Պոլսում, բայց զերոյի դեր է կատարել. ընկերները պէտք է կանգնած լինին հին ոյժին կիրառած տեսակէտին վրայ. կազմակերպութիւնը չպէտք է վախենայ իլլեկալ[28] լինելուց, մինչդեռ հիմա դրութիւնն այնպէս է, որ անհնար է գործ ընել, որովհետեւ իւրաքանչիւրը կը վախենայ իր փախստական լինելուց. այս լեկալութիւնը մեզ շատ կը խանգարի:

Քարունակ.– Ընդհակառակ պէտք է օգտուել ներկայ կիսազատ դրութենէ՝ շրջանները ուժեղացնելու. երբ ուժեղանանք, այն ատեն ինքնաբերաբար կը հասնինք իլլեկալ դրութեան. այս ներկայ վիճակը չափազանց ձեռնտու է, որ կազմակերպութիւնը ուժեղանայ, մինչդեռ իլլեկալ եղած ժամանակն է որ ոչ ոք չի կամենար երկիր մտնել գործելու:

Ն. Հանգոյց.– Ես ամբողջովին համաձայն եմ Ջաւարեանի առաջարկութիւններին: Պէտք է ուսումնասիրել իւրաքանչիւր շրջանը եւ ատոր համաձայն զինման գործը յառաջ տանել: Երկու Բիւրոներու մօտ պէտք է լինին զինուոր[ական] գործին հմուտ անձնաւորութիւններ, ինչպէս եւ Կեդր. կոմիտէութիւնների մէջ: Երբ ժողովուրդը զինուած է, մենք կարող ենք աւելի շատ ծրագիրներ առաջարկել:

Ա. Գարօ.– Մենք երբեք չպէտք է ցանկանանք, որ նախկին դրութեան մէջ ընկնենք: Վանի մէջ կատարուածը ուրախալի է, բայց չչափազանցենք. այնտեղի մի քանի յաջողութիւններ պէտք է բացատրել ներկայ դիւանագիտական բացառիկ մոմենտին:

Վանի մէջ եղած կազմակերպութիւնը չի կարող մեզ օրինակ ծառայել, որովհետեւ այնտեղի կազմակերպութիւնը բարձր եղեր է միշտ էլ, իսկ ուրիշ տեղեր ոչ: Եթէ ուրիշ տեղերը [եւս] սկսուեց նոյն ուղղութեամբ գործունէութիւնը, նոյնքան յաջողութիւն չպիտի գտնի: Ժողովրդի մի մասը կը հակառակի եւ կառավարութեան կողմը կ'անցնի:

Ն. Աղբա[կեան].– Պէտք է տակտով լինել. նախ կազմակերպել, յետոյ զինել:

Ա. Գարօ.– Բացի զէնքի քանակը շատցնելուց, կազմ[ակերպութիւնը] պէտք է օգտուի այն մատերիալէն, որ ունինք այժմ, մեր հին զինուոր[ական] ուժերը պէտք է ճորից գործի հրաւիրել. նաեւ զինուոր[ական] ծառայութիւն վերջացնողները պէտք է գործի մէջ բերենք:

Վահաք.– Իմ ըսածները չպէտք է բացարձակ ընդունիլ. ներկայիս Վանի մէջ, ճիշդ է, լաւ է զինման գործը, բայց բուն քաղաքը զինուած չէ, իսկ ատոր զանազան

26.- Ակնարկութիւն՝ Դիերցի Դաւոյի մատնութեան հետեւանքով Վանի եւ շրջակայքի Դաշնակցութեան զինապահեստներու գրաւման (շուրջ 2000 հրացան եւ 700.000 փամփուշտ, ինչ որ առիթ ծառայած էր թրքական կառավարութեան համար լայնածաւալ հալածանք շղթայազերծելու դաշնակցական գործիչներու դէմ եւ ահ ու սարսափի մատնելու Վասպուրականի հայութիւնը: Այս մասին տեսնել «ՆԻՒԹԵՐ»ու Ջ. հատոր, 297-308 էջեր:

27.- Թուրք-պարսկական սահմանագլուխին վրայ ապրող քրտական ցեղախումբ, որ բռնագրաւուածէր եզիդիներու հողերը:

28.- Լեկալ՝ օրինական, իլլեկալ՝ ոչ օրինականացուած:

պատճառներ կան, որովհետեւ քաղքցու յոյսը միշտ կազմակերպութեան վրայ է եղած: Հին ռեժիմին եթէ Վանի այդ վիժումը պատահեցաւ, ատոր մէջ կազմակերպութեան պատասխանատուութեան մեծ բաժին կայ: Պէտք է, ինչպէս ըսի, անհատական զինման միայն ուժ տալ. կազմակերպութիւնը պէտք է ուժ տայ փամփուշտին միայն, որովհետեւ ժողովուրդը փամփուշտ ունենալ չի կարող: Իլլէգալ դրութիւնը շատ վտանգաւոր է: Եթէ ներկայիս կազմ[ակերպութիւնը] այնքան բարձր է, պատճառը այս դրութիւնն է: Հին ժամանակ ժողովուրդը կու տար շարունակ առանց օգտուելու, իսկ այժմ արդէն ակնյայտնի կ՚օգտուի կազմակերպուած ըլլալով: Կառավարութեան հետ պէտք է մենք շարունակենք նոյն ուղղութեամբ, առանց սակայն շփանալու եւ անմիտ պահանջներ ընելու:

Ռուբէն.– Ի՞նչ պիտի ընէք երբ կառավարութիւնը սկսաւ իր հալածանքները:

Վահաք.– Փախստական լինելը մենք յանձն առած ենք. պարզ է այդ եւ իւրաքանչիւր դաշն[ակցական] այդ աչքը առնելու է:

Ինքնապաշտ[պանութեան] գործը վարելու համար պէտք է պատասխանատու մարմիններ կազմենք. անոնք սերտ յարաբերութեան մէջ պէտք է դրուին իրարու հետ, իսկ վեց նահանգներու գործը պէտք է ամփոփել մի մարմնի ձեռքը. գաղտնապահութեան համար պէտք է այդ մարմինները նշանակովի ըլլան: Մարզիչ անձեր պէտք է ներս մտցնել, իսկ թռուցիկ խումբերու ղեկավարութիւնը պէտք է յանձնել ոչ տեղացի անձերու, իսկ խումբ պէտք է կազմել Վանի պէս միլիսի ձեւով: Ժողովրդին կազմ[ակերպութ]եան միջոցներով զէնք տալը պէտք է վերցնել:

Ապա կանգ առաւ հայ զինուորներու (պետ[ութեան] մէջ ծառայող) կազմակերպութեան խնդրին վրայ, մէջբերելով Վանի օրինակը:

Գալուստ.– Ամէն տեղ Վանի օրինակին հետեւիլ չենք կարող. օրինակ Պոլսի դրութիւնը տարբեր է, որովհետեւ այնտեղի ընկերները բոլորն ալ ազատութեան եւ լեգալ պայմաններու մէջ կ՚ապրին. նոյնը Տրապիզոնն:

Ռոստոմ.– Անհատական պատասխանատուութեամբ եթէ բան չանեն, չի կարելի կուս[ակցութեան] հետ[?]:

Գալուստ.– վաղը կառավար[ութիւնը] եթէ սկսի խստութիւնները, այն ատեն պէտք է կեդրոնի՝ Պոլսի դրութիւնը վտանգուի. լեգալ գործունէութիւնը պէտք է զատել իլլեգալէն եւ վերջինս յանձնել պատասխանատու մարմիններուն:

Վ. Քոմո[յեան].– Վանի ներկայ յաջողութիւնները առժամանակեայ են. պատերազմի արդիւնք է դա. եթէ հանգամանքները փոխուին, կառավարութիւնը պէտք է սկսի ագրեսիւ[29] քաղաքականութիւնը, ինչպէս երբեմն Մակեդոնիոյ մէջ: Ներկայ մոմենտը ամենանպաստաւորն է ակտիւ գործունէութեան դիմելու. շատ անհատներ կարող էին այդ գործերը անելու, եթէ կուսակցութիւնը ակտիւ գործունէութեան վրայ կանգնելու լիներ:

Բիւզանդ.– Վանը բացառիկ կացութիւն ունի. ուրիշ տեղերու պայմանները տարբեր են. մենք Տրապիզոնի մէջ ունինք երեք տեսակ մարմին. Կեդր. կոմիտէէն զատ ունինք Երկիր զէնք փոխադրող մարմին եւ տեղի ինքնապաշտպան մարմին. զէնքի գործը յանձնուած է բոլորովին անյայտ մարդոց:

Զաւարեան.– Անցեալ աշնան որոշուեցաւ որ Պոլսոյ մէջ ցոյցեր արուին սպանուած ուսուցչի (Ռաֆայէլի) խնդրին առթիւ, բայց լեգալ մարմինները արգելք կը հանդիսանան, որովհետեւ եթէ մի բան լինի, յայտնի է թէ որու օձիք պէտք է բռնեն. լեգալի եւ իլլեգալի մէջ բախում կայ. այսպիսի խառնափնթոր դրութիւն մ՚է ստեղծուեր: Լեգալ-Իլլեգալները աստիճանաբար պէտք է ձուլել ազգ[ային?] մարմիններու հետ: Արեւմտեան Բիւրոն պէտք է տեղափոխել արտասահման. աւելի գործօն անդամներն էլ պէտք է հեռանան. այդ կերպով մնացեալները լեգալ կը մնան:

Ա. Գարօ.– Ինքնապաշտ[պանութեան] գործը եթէ չէ կատարուած բաւարար կերպով, դրա պատճառը լեգալիզմը չէ. հինգ տարուայ մէջ մենք շատ բան ենք ձեռք բերած նախկին 20 տարիներու բաղդատութեամբ. ագրեսիւ գործունէութեան սկսելը անմտութիւն է, քանի որ կառավար[ութիւնը] ինք չէ սկսեր. այս հինգ տարին մեզ շատ է կազդուրեր. չպէտք է նորանոր կատաստրոֆներ ստեղծել ժողովրդի համար. ես կ՚ուզէի որ մեր ժողովրդի դրութիւնը դեռ այսպէս շարունակուէր:

Ռոստոմ.– Սահմանադրութենէն առաջ բոլորը յոգնել էին, ուժասպառուել, յուսահատել. ժողովուրդը այժմ չունչ է առել. յիշեցէք այն խանդավառութիւնները, որ սկզբի շրջանում արւում էր. երբեմն ինչո՞վ էինք գոհանում. այդ մենք մոռացել ենք, իսկ այժմ մեծ մեծ պահանջներ ենք անում: Եթէ իլլեգալ լինենք, կատարելապէս կը կազմալուծուենք. ոչ ոք չի մնար հրապարակի վրայ, որ յեղափոխական մնայ (Այստեղ կու տայ մի քանի փաստեր թէ ինչպէս յեղափոխական տրամադրութիւնը ընդհանրապէս եղեր է): Ես չեմ հաւա-

29.- Յարձակողական:

տում որ լեգալութիւնը մեզ կարող է խանգարել. ընդհակառակն այդպիսով էլ մենք կրնայինք հետզհետէ ուժեղանալ:

Նիկոլ. [Աղբալեան].– Մենք արդէն կը կատարենք իրականին մէջ իլլեգալ գործունէութիւն. պէտք է կազմակերպուենք եւ զինուենք. պատճառ չունենք կառավարութեան դէմ դուրս գալու. այս դրութիւնը ամենալաւ դրութիւնն է, ինչ որ կ՚ընենք, կը յաջողենք:

Ապա հարցը կը դառնայ ձեռնարկներ ընելու շուրջը հետեւելով ներկայ մոմենտին, եւ այդ մասին խօսիլը կը յետաձգուի յառաջիկայ նիստին:

Նիստ [VI]
Օգոստոս 20

Քարտուղար Ս. հրաժարուելով, անոր տեղ ընտրուեցաւ ընկեր Ա. Բաբ[ալեան]:

Օրակարգ.– Մեր դիրքը դէպի թուրք եւ ռուս կառավրութիւնները:

Որոշուեցաւ՝

Ներկայացնել մեր միջնմալ պահանջները տաճիկ կառավարութեան եւ լոյեալ դիրքից դուրս չգալ:

Քայլ առ քայլ հետապնդել երկրի բոլոր մասերում մեր պահանջները:

Բանաձեւի պատրաստութիւնը յանձնուեցաւ Գարոյին եւ Վա[հա]բին:

Դիրքը հանդէպ ռուս կառավարութիւնը.– Կարդացուեցաւ Կովկասեան Ռայոն. ժողովի այդ մասին եղած որոշումը:

Ա[րմէն] Գ[արօ].– Կովկասում պէտք է ցուցնել երկու տեսակ գործունէութիւն. մին լեգալ կերպով կազմակերպել արհեստ[ակցական] միութիւնները, կոօպերատիւներ, բանւոր. միութիւններ. յետոյ դպրոց[ական] գործի հանդէպ դիմադրութիւններ անել ռուս կառավարութեան ընդդէմ, ի հարկին տեռորներ անել. զսպել հայ ազգ. մարմիններու կրաւորական հակումները:

Ն[իկոլ] Ա[դբալեան].– Կովկ[ասեան] կազմ[ակերպութիւնը] թոյլ է. պէտք է ջանալ վերակազմել Կովկասը: Գիւղացին անհամբեր սպասում է թէ ե՞րբ պէտք է Դաշնակցութիւնը [գայ]. ներկայումս մեծ տրամադրութիւն կայ, մանաւանդ որ հայկ. հարցը մէջտեղն է եկել:

Բաբալեան].– Ընկերոջ նկատածին պէս այնտեղի կազմ[ակերպութիւն]ը թոյլ է. զինական հաշիւը խառնափնթոր, ամէն տեղի մարմինների մէջ փոխադարձ կապը թոյլ է: Գոնէ գլխ[աւոր] վայրերում, ինչպէս Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Բաթում, Բագու պէտք է վերակազմուեն:

Հայկ. հարցի առթիւ թէեւ մամուլը արձագանգում է, բայց լայն մասսաների մէջ դեռ չէ անցել. «Հորիզոն»ի յօդուածները այնքան էլ արժէք չունեն. պէտք է ժողովուրդը շահագրգռել քաղաքներում, գիւղերում:

Կառավարութեան դէմ Ռուսաստանում արդէն շարժումներ է սկսել. կառավարութեան հմայքը ընկել է: Հարկաւոր է կազմակերպել մեր շրջանները, որպէսզի վերջէն օգտագործենք այդ կազմակերպութիւնը միաձալով միւս կուսակցութիւնների հետ, իբրեւ Ռուսաստանի քաղաքացիներ: Համառուսական կռուէն մենք չենք կարող հրաժարուել, որովհետեւ այնտեղ անցեալ ունենք եւ մեր ազգ.-կուլտ[ուրական] գործերը պէտք է պաշտպանենք: Հարկաւոր է բիւրճէ ստեղծել ազատ գործիչների համար:

Ռուբէն.– Ռուս[ական] յեղափոխութեան մէջ մեր դերը այնքան էլ պլիւս չի աւելացներ. ես բոլորովին հակառակ եմ այս պարագաներում դուրս գալ. Կովկասում հայ ոյժը մազաչափ չի փոխեր ռուս կառավարութեանը:

Հայկ. խնդրի համար, ինձ թւում է, թէ կարելի է կազմակերպել, բայց դա օգտաւէտ չէ, այլ վնասակար ռուսահայի համար, որովհետեւ դա հիմնական դաստիարակութիւն չէ. այնտեղ պէտք է ունենալ ազգ. ներքին քաղաքականութիւն: Ունենալու է զուտ տնտեսական եւ կուլտուրական գործունէութիւն. այնտեղ ժողովրդի համար հասկանալի խնդիրներն են միայն, որ զինքը կուս[ակցութ]եան հետ կը կապեն: Կովկասում հայը ոչնչանում է աւելի քան այստեղ. այնտեղի գաղթականութիւնը ուրիշ տեղեր ուղղելու փոխարէն, ուղղելու է այստեղ. կապիտալը պիտի գործադրուի այստեղ:

Սիրաք.– Կովկասում էլի ամէնից ուժեղը մենք ենք. անցեալ տարուայ եւ այս տարուայ մէջ մեծ տարբերութիւն կայ. այնտեղ էլ կայ ընդդիմադիր ուժ հանդէպ կառավարութեանը, թէեւ վերջինս ուժեղ է: Կառավարութիւնը թէեւ տաճկահայից այժմ փայփայում է, բայց իր նախկին ուղղութիւնը դեռ պահում է մեզ հետ. մայրենի լեզուի դէմ հալածանքներ է անում, կաթողիկոս[ական] իրաւունքները կրճատում է: Եթէ Դաշն[ակցութիւնը] չլինի, Կովկասում ոչ մի ընդդիմադիր ուժ այլեւս չի մնում, ժողովուրդը ինքն իրեն ենթարկւում է կառավարական ուժին. նախկին բռնի ուժը այժմ հարկաւոր է դարձեալ. պէտք է ուժ տալ ինքնապաշտպա-

նութեան. թուրքական վտանգը դեռ չի վերացուել այնտեղ: Բացի այդ, պէտք է պատրաստուել ընդհ. յեղափոխութեան համար. ուժ տալ է հարկաւոր տեղական ինքնավարութիւններին. պէտք է ձեռնհաս ուժեր հրաւիրել Կովկաս. դժբախտաբար մեր առաջնակարգ ուժերը այժմ քաշուած են հրապարակից:

Ա. Գարօ.– Մեր քաղաքականութիւնը Կովկասում պէտք է հիմնովին ինքնապաշտպանողական լինի: Անցեալ 905-907ին մեր բռնած ուղղութիւնը համապատասխան չէր մեր ուժերին. Կովկասում մենք ցրուած ենք աւելի քան դրացիները. էս րոպէում եթէ ֆեդերատիւ կազմ ստեղծուի, մենք տուժում ենք. դեռ կանխահաս է մեր minimum պահանջները անել նոյնիսկ. մենք պէտք է [հանդարտ] մնանք մինչեւ որ Ռուսաստանը շարժուի. երբ շարժումը սկսուեց, շատ հեշտ է ժողովուրդը յեղափոխականացնել: Պէտք է ուժ տալ տնտես-կուլտուր[ական] գործին. անցեալի փորձառութիւնից պէտք է օգտուել, ուժ պիտի տալ մեր ազգային տնտեսական վերածնութեան, որպէսզի մենք ազգովին ուժեղանանք:

Հայ-թուրքական ընդհարումները կարող է վերսկսուել. դրա համար Դաշն[ակցութեան] շարքերի մէջ ինքնապաշտպանութեան միջոցները պէտք է ուժեղացնել, իսկ ռուս յեղափոխութեան մէջ մենք պէտք է մնանք վերջապահ:

Բիւզանդ.– Կովկասի մէջ մենք պէտք է մեր ծրագրի այն մասը որ կարելի է իրականացնել, իրականացնենք, օրինակ կօօպերատիւներ հիմնել, արհեստ[ակցական] միութիւններ կազմել եւայլն. միեւնոյն ատեն ուժ տալ ազգ. ինքնապաշտպանութեան խնդրին: Կովկասի գործունէութեան տակտիկը թողնելու է տեղի ընկերներուն:

Զաւարեան.– Եթէ Դաշն[ակցութիւնը] այնտեղ դեռ ուժեղ է, պատճառը անցեալի կեանքն է:

Ընկերվարութիւնը ամէն տեղ կայ, բայց տեղի պայմաններին յարմարեցրած. մեր երիտասարդութիւնը սակայն այդ չըմբռնեց. նրանք գացին ուրիշների շաւղով: Ընկերվարութեան գլխ[աւոր] նպատակը պէտք է լինի աշխատանքի հիմնական ապահովումը: Պէտք է զանազանել գիտնալ կապիտալիզմի եւ հողագործութեան զանազան աստիճանները: Ժողովրդին պէտք է կրթել բազմակողմանի. Կովկասի համար պէտք է մշակել մի պլատֆորմ, ըէալ պայմաններով:

Կովկասում հայ գիւղական հողաբաժինները երկու անգամ աւելի քիչ է քան վրացի եւ ռուս գիւղացիների. պետութիւնը դիտմամբ դիւրութիւն չի տալիս մեր գիւղացիներին:

Նեղ դասակարգ[ային] շահերի ետեւից չպիտի ընկնել. ժողովրդին չպիտի ձգել մանր շահերի ետեւից. էական խնդիրները չպիտի աչքաթող անել. դասակարգային կռիւը պէտք է ըմբռնել իր լայն իմաստով. ուժ տալու է ինքնապաշտպանութեան:

Համապետական ներքին քաղաքականութիւնը կը փոխուի անկասկած. յայտնի է որ կախում ունի իր երկրի տնտեսական-կուլտուրական պայմաններէն: Ռուսիան, Եւրոպայի համեմատութեամբ, ամենայետամընացն է. այդ պատճառով պետութեան դէմ մղուած կռուին մէջ մենք քիչ ետեւ պէտք է կանգնենք, որովհետեւ աւդին, մեր կողքին ունինք 1½ միլիոն հայ, որոնց վիճակը հրաբուխի վրայ է այժմ: Մեր դիրքը Կովկասում պէտք է լինի լոյեալ, ինչպէս ամէն երկրում, վայելելով հանդերձ ներքին իրաւունքներ: Պետութիւնները մեզ կը պաշտպանեն այժմ, տարուած ի հարկէ իրենց շահադիտական նկատումներէն, բայց այս պարագային ամէնէն աւելի մեր եւ ռուսական շահերն են որ զուգադիպում են. որքան մենք շատ հրաժարուենք կարծեցեալ ընկերվարական ուղղութենէն – կանգնելով իսկական ընկերվարութեան վրայ – այն ատեն աւելի լաւ եւ աւելի բարձր դեր կը կատարենք:

Ն. Ա[ղբալեան].– Մեր երկու հատուածներու գործը պէտք է ազդէ փոխադարձաբար մէկը միւսի վրայ: Իմ ազգի կէսը ապրում է Տաճկաստանում եւ Պարսկաստանում, եւ դա չի կարող չազդել ինձ վրայ. եւ միայն նրանք կարող են չազդուել որոնք հայկական կրթութիւն չունեն, օտար դաստիարակութեամբ են կրթուել: Կովկասում պէտք է գործել նախ իբրեւ հայ, զուտ հայկական պահանջներ առաջ քշելով. յետոյ պէտք է մղենք ազգային կռիւ, միացած դրացի թուրք-վրացի ազգերու հետ. ապա մեր ուժերը պէտք է գործածենք պետութեան դէմ:

Կովկասում պայքար մղելը դժուար է. մենք այդ պայքարը մղելու համար պէտք է ստանանք աւելի բազմակողմանի զարգացում քան ռուսներն են, ոտքի տակ չերթալու համար: Համակովկասեան գործունէութեան համար մենք բաւական շատ բաներ[?] ունենք, որոնց հիման վրայ մենք կարող ենք գործել: Մեր մամուլը այնտեղ նայում է պետական պակասութիւնների վրայ իբրեւ պետութեան, իսկ մեր ազգային պակասութիւնների եւ կամ թէ պետութեան վերաբերմունքի մասին՝ դէպի մեր ազգը, ոչինչ չի գրում, որովհետեւ դա համարւում է շովինիզմ, եւ ոչ ոք կայ, որ բաց ճակատով յայտարարէ, թէ ինքը իրապէս այդ իմաստով շովինիստ է, որովհետեւ բաց դաշտին վրայ փամփուշտ արձակելը աւելի հեշտ է. եւ պատճառն այն է, որ այնտեղ տիրապետող ռուս տարրն ազգութեան մասին գաղափար չունի: Մենք կամաց-կամաց սկսում ենք ռէալիստ դառնալ: Մեր քաղաքականութիւնը պէտք է լինի հետեւեալը, բայց համակեդրոն շրջանակներով. 1) Պաշտպանել մեր ազգային ներքին իրաւունքները. 2) Համագործակցել միւս ազգերու հետ եւ 3) Համապետական հարցերի մէջ, իբրեւ Ռուսաստանի քաղաքացիներ, պէտք է երթալ ռուսների ետեւից:

Ռոստոմ.– Մեր գործունէութիւնը միշտ պէտք է ամփոփել Թրքահայաստանում: Կովկասում, եթէ կատարեալ ազատութիւն էլ լինի, մենք չենք կարող տոկալ այնտեղի մրցման: Մեր ապագան այստեղ է. այստեղի հաստատուն դիրքն է, որ պէտք է ազդի Կովկասի վրայ: Դեռ 60ական թուականներէն՝ Կովկասի ազգային վերածնունդը տաճկահայութեան սկսած թափով է առաջ եկած: Նոյնը 70ական թուականներին, դարձեալ Խրիմեաններն ու Սրուանձտեաններն էին, որ կրցան հայրենասիրական շունչ ներշնչել կովկասահային: Նմանապէս պատերազմէն յետոյ, դարձեալ տաճկահայի կացութիւնն էր, որ ռուսահային ներշնչեց ազգասիրական ոգի, եւ շատ երիտասարդներ, որոնք կոսմոպոլիտ ուղղութիւն ունէին [եւ] ինքզինքնին կը համարէին ապազգայնականներ, եկան եւ մտան Դաշնակցութեան մէջ:

Երբ Ռուսաստանի մէջ մենք սկսեցինք գործել, ժողովրդի իրական կարիքների վրայ կանգնեցինք, եւ շատ չանցած մեր խումբերը աներեւակայելի բազմութեան հասան. նոյնը հիմա պէտք է լինի. պէտք է ուժ տալ դըպրոցներին, գրադարաններին, ներկայացումներին, նըմանապէս այն բոլոր միջոցներին, որ ընկերները արդէն ասացին. եւ այն ատեն երբ ծագի ընդհանուր յեղափոխութիւն, մենք արդէն կ՚ունենանք պատրաստի բանակ:

Բաքալեան.– Ներքին ազգային իրաւունքները մենք այն ատեն կը ստանանք, երբ Ռուսաստանում կը տիրեն դեմոկրատական կարգեր. այստեղ բոլոր խնդիրները կը լուծուին միմիայն համապետական ճանապարհով. մենք այն ատեն պիտի կրնանք մեր խնդիրները լուծել երբ միացած ենք լեհի, վրացիի, հրեայի հետ: Սխալ է ասել որ մենք ուզած ատեն պատրաստ ենք Կովկասում. հիմիկուանից պէտք է սկսել համապետական ուղղութեամբ գործունէութեան. երբ մենք ազգային հարց կը դնենք, դրան չպէտք է տանք տեղական բնաւորութիւն:

Սխալ է ասել թէ մենք ռուսանում ենք. այնտեղ մեր միջնակարգ դպրոցները բաւական բարձր են, ծխականները օրից օր աւելանում, մեր թերթերը, գրականութիւնը հետզհետէ շատանում են:

Ա. Ջամալեան.– Այն ազգային պահանջները, որ ասում էք, արդէն դրուած է ազգային Բիւրոյի կողմից. դրանով նոր բան չենք ասում. տարբերութիւնը մեր եւ նրանց միայն գործադրութեան մէջ է: Նրանք անում են եւ չեն անում, մենք բռնենք յեղափոխական ճանապարհ. այնտեղ կազմակերպելու համար միակ տարրը բանուորութիւնն է, նաեւ արհեստ[ակցական] միութիւններ. Բագւում, Թիֆլիզում ցոյց տանք, որ մենք հաւատարիմ ենք մեր ծրագրին. ի հարկէ յախուռն քայլերից ետ պէտք է կենանք. ազգային պահանջները իրագործել անհնարին է. այդ պահանջները կ՚իրականանան Ռուսաստանի յեղափոխութեան հետ:

Վահար.– Կովկասում մեր ռուսահայ ընկերները հանդէպ թուրք կառավարութիւնը չափաւոր են, իսկ հանդէպ ռուսը՝ աւելի ձախ, մինչդեռ Կովկասի մէջ մեր հակակառավարչական գործունէութիւնը յարմարեցնելու է ռուսական դիւանագիտական ընթացքին՝ հանդէպ տաճկահայ խնդիրը: Հակասութիւն չպիտի մտցնել Դաշնակցութեան քաղաքականութեան մէջ. արդեօք մեր վէրքերը այնտեղ սպիացնելո՞ւ է, թէ արիւնելու. այսպիսի պարագային երբ մէկ կռուանը չապահովենք, ուրիշ կռուանները չփախցնենք:

Ա. Գաւաֆ.– Մեր ուղղութիւնը կ՚ազդէ՞ քաղաքականութեան վրայ:

Վահար.– Անշուշտ ըստ թէորիայի ճիշդ է որ մենք քաղաքականութեան վրայ չենք ազդեր, բայց ես չեմ հաւատար – դիւանագէտներու ուղեղները երկաթեայ չեն. անոնք ալ զգացում ունին, հին կասկածները կը վերականգնին: Մեր գործունէութեան ծանրութեան կեդրոնը բանուորական հարց չէ. հայ ժողովուրդի ցաւին մէջ բանուորական ցաւը երկրորդական, երրորդական նշանակութիւն ունի. այդ ուղղութեամբ գործունէութեան շահը քիչ է, աղմուկը մեծ է:

Ա. Ջամալեան.– Ազգային շահը ինձ համար վերջնական իտէալ չէ:

Վահար.– Մենք բանուորական կուսակցութիւն չենք, այլ աշխատաւորական. 10.000 բանուորի շահը այնքան մեծ շահ չէ քան ընդհանուր ազգային շահը. Ինձ համար հայիզմը բոլոր իզմերէն բարձր է:

Ռոստոմ.– Համառուսական յեղափոխութեանը այն ատեն մենք աւելի կը սատարենք, երբ մեր ազգային ներքին կազմակերպման ուժ տանք. այդ կերպով է որ մենք կրնանք ազդել ռուս յեղափոխութեան վրայ, փաստը մէջտեղն է: Համառուսական յեղափոխութենէն առաջ, նախ մենք սկսեցինք շարժիլ, յետոյ մեզ հետեւեցին լեհեր, հրեաներ եւայլն. մենք դաշնակցական տեսակէտ չենք ունեցել. Մենք պէտք է իմանանք թէ ինչ է եղել Դաշնակցութեան պահանջած գործը: Մի ժամանակ մեր մէջ պրոֆէսիոնալ միութիւններ կազմակերպելը միայն կը հասկցուէր սոցիալիստական գործ, իսկ քաղաքական կռիւ մղելը ոչ-սոցիալիստական կը համարուէր, մինչ-

դեռ Եւրոպայում այժմ էլ քաղաքական կռիւը փոխադրւում է տնտեսական կռուից առաջ: Գալով ռուսական դիւանագիտութեան, դժուար թէ այնտեղի ակտիւ գործունէութիւնը ազդէ ռուսական դիպլոմատիայի վրայ. այդ մասին կան բաւական շատ փաստեր (կը թուէ քանի մը փաստեր), որոնք կ՝ապացուցեն որ մեր Կովկասի գործունէութիւնը աւելի ակնածանք կը ներշնչէ ռուս կառավարութեան, քան լռել եւ կրաւորական վերաբերմունք ցուցնել:

Զաւարեան.– Մենք չենք կարող կանգնել պրոլետարիատի վրայ. Բագուայ պրոլետարիատը աւելի է շահում քան գիւղացին. Բագու բացառիկ քաղաք է. այնտեղ, շնորհիւ կապիտալի, պրոլետարն ու սոցիալիստը լաւ շահում ու ճառում [են]. այնտեղ ռուս, հրեայ բանուորը կարող է կեղեքուել, բայց նոքա հայ բանուորի պէս ազգային կեղեքում չունեն. հայը բոլորովին տարբեր պայմաններում կ՝ապրի:

Ռուսիան 50, 100 եւ նոյնիսկ շատ աւելի Անգլիայից յետ է մնացել. այնտեղ ազգաբնակութեան 65 տոկոսը ռուս է, որ ազգային պայքար չունի. հետեւաբար մենք չենք կարող յոյս դնել համապետական շարժումների վրայ. յոյս պէտք է դնենք միմիայն մեր ուժի վրայ. ձըգտել ոեւէ բանի, ինքնին նպատակ է. մշակականները ոչինչ չեն անում ազգային պահանջների ուղղութեամբ. անոնք չեն էլ մտածում դպրոցական գործի, հողային խնդրի մասին. ինչպէս հնումն կային իսկական անգիտակից քրիստոնեաներ եւ յետոյ գիտակից, բայց սոփեստոս քրիստոնեաներ, այժմ էլ կան անգիտակից անցեալիստներ եւ սոփեստոս գիտակից սոցիալիստներ: Պէտք է ջանալ անցեալիստ լինել, ըմբռնել այդ վարդապետութիւնը իր իսկական իմաստով. պէտք է պաշտպանել ժողովուրդը ինչ ձեւի կեղեքումից որ լինի, ապահովել նրան ակներեւ ցաւերից, պէտք է կանգնել ըէալ հողի վրայ, պաշտպանել ազգային-կուլտուրական պահանջները, հողային խնդրի կարգադրութիւնը հետապնդել:

Կը կարդայ իր գրաւոր բանաձեւը, որ եւ կ՝ընդունւի ժողովէն:

(Սիմոնի բանաձեւը կայ):

[Նիստ VII]
Օգոստոս 20

Եօթերորդ ժողովը տեղի է ունենում առաւօտեան. նախագահում է ընկեր Ն.: Կարդացւում են նախորդ ժողովների ատենագրութիւնները եւ կարեւոր փոփոխութիւններից յետոյ ընդունւում.

Նախագահը անցաւ դիւանագիտութեան գործունէութեան մասին բանաձեւի քուէարկութեան. Վ[ռամեան]ի ներկայացրած բանաձեւը տեղի տուեց երկար վիճաբանութիւնների, ապա որոշ փոփոխութիւններից յետոյ անցաւ հետեւեալը.

Լսելով զեկուցումներ մինչեւ օրս կատարուած դիւանագիտական յարաբերութիւնների եւ առաջադրութիւններու մասին, որոնք դժբախտաբար հիմնուած են եղեր տեղական քան ընդհանուր կուսակցութեան տրամադրութիւնների վրայ,

Նկատելով որ յեղափոխական կուսակցութեան մը դիւանագիտական քայլերը բխելով կուսակցութեան ընդհ. ուղղութենէն պէտք է որ յենուին լայն զանգուածներու գիտակցութեան, անկէ բխած պահանջներու եւ իրական ոյժի եւ քայլերու վրայ՝

Ընդհ. Ժողովը կ՝որոշէ

1) Շարունակել համերաշխ գործակցութիւնը միւս հայ խաւերու հետ, մնալով խորհրդատուի դերի մէջ անոնց հանդէպ.

2) Ճշդել այն առաջնագոյն պահանջները, որոնց իրագործումը սիստեմաթիկօրէն պիտի հետապնդեն միաժամանակ կուսակցութեան բոլոր կեդր. մարմինները, ոչ միայն դիւանագիտութեան եւ կեդր. կառավարութեան, այլ մանաւանդ Հայաստանի մէջ, տեղական իշխանութիւններու քով.

3) Միաժամանակ կ՝ազդադարէ կուսակցութեան բոլոր մարմիններուն եւ ընկերներուն չշեղիլ կուսակցութեան կանոնագրով [եւ] ժողովներու որոշումներով իւրաքանչիւրին վերապահուած պարտականութիւններէն եւ կարգապահութենէն:

4) Յանուն կուսակցութեան ի պահանջել հարկին պաշտօնապէս հրապարակ գալ թիկն տալով ժողովրդական շարժումներու:

Այս բանաձեւի քուէարկութենէն անմիջապէս յետոյ ժողովը հրաւիրուեցաւ իր կարծիքը յայտնել այն երեւոյթի մասին, որ զանազան վայրերում չէզոքներու մէջ հոսանք կայ փող հաւաքել ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին գործածուելու համար:

Հարց բարձրացաւ թէ ինչ դիրք գրաւել եւ ինչպէս աշխատել, որ այդ գումարների գործածութիւնը յանձնուի Դաշնակցութեան: Վիճաբանութիւնների ընթացքում ընկերների մեծագոյն մասը արտայայտուեցաւ այն ուղղութեամբ, որ քանի որ հանգանակութիւնները տեղի պիտի ունենան կամ չէզոք կամ խառն մարմինների կողմից, նրանք նմանապէս կը ջանան հանգանակուած գումարների գործածութիւնը յանձնուի խառն մարմինների, եւ այդ հանգամանքը կը լարէ կուսակցական մրցակցութիւններ [եւ] զանազան ինտրիգներ, ուստի ժողովը որոշեց՝

1) Որ դաշնակցականները իրենք պիտի ձեռնարկեն հանգանակութեան յատուկ այդ գործի համար.

2) Ընդունիլ խառն մարմինների գոյութիւնը, ուր դաշնակցական ընկերները կարող են մասնակցել, բայց կուսակցութիւնը պատասխանատուութիւն ստանձնէ միայն այն գումարների մասին, որոնց գործածութիւնը յանձնւում է Դաշնակցութեան: (Բանաձեւ պիտի ըլլայ)x(կայ):

Ապա ժողովը անցաւ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման, որը ընկերների կարծիքով նախ ամենաուժեղ ճանապարհն է ազատելու կուսակցութիւնը այն խիստ դրութիւնից, որին ենթարկուել է կլուբային եւ այլ լեգալ գործունէութեան շնորհիւ եւ զայն առաջնորդելու դէպի աւելի յեղափոխական ճանապարհ եւ մանաւանդ միջոց ծառայէ կազմ եւ պատրաստ լինելու, երբ հալածանքները սկսեն կառավարութեան [կողմից] եւ կամ երբ կուսակցութիւնը ինքը որոշէ գաղտնի կուսակցութիւն դառնալ:

Այդ ուղղութեամբ եղան հետեւեալ առաջարկները.

ա) Պահել անցեալ տարուայ Պոլսի խորհրդակցական ժողովի ստեղծած Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական Մարմինը, որի իրաւասութեան ենթարկուած նման մարմիններ լինեն բոլոր Կ. կոմիտէական վայրերում:

բ) Կ. կոմիտէների կողքին ստեղծել ինքնապաշտպանութեամբ զբաղուող [մարմիններ], Կ.Կ.ի մի անդամի մասնակցութեամբ եւ նրա հսկողութեան տակ:

գ) Յառաջ բերել գաղտնի մարմիններ Կ.Կ.ի կողքին նրանցից անկախ:

դ) Ստեղծել պատասխանատու մարմիններ:

Արդէն նախորդ Ընդհ. ժողովի որոշումներում կայ գաղտնի ինքնապաշտպանութեան մարմին. ներկայ ժողովը կանգ առաւ այդ որոշման վրայ, միայն չուզեց ճանաչել կեդրոնական մարմնոյ իրաւասութիւնը:

Ընդունւում է, որ Կ. կոմիտէն իրան անդամներից մէկին ընտրէ, որը իր կողմից լրացնէ իր կազմը: Այդ մարմինները յարաբերութեան մէջ են մտնում նման Մարմնոյ հետ՝ ստեղծուած Բիւրոների մօտ: Այդ մարմիններին է պատկանում բոլոր գոյքերը, մարտական խմբերը, ինքնապաշտպանութեան համար յատկացուած ամբողջ բիւդճէն, նոյն կուսակցութեան եկամուտի 60%, այդ նպատակին համար հանգանակուած գումարները:

Ատկէ յետոյ ժողովը խօսելով պատասխանատու մարմինների մասին, ընկերները անհրաժեշտ համարեցին նրանց գոյութիւնը գլխաւորաբար երկու շրջանների համար. մէկը Վան-Մուշ եւ երկրորդ Պոլսի համար:

Ութերորդ նիստ
Օգոստոս 20

Օրակարգի մէջ է՝ ակտիւ ձեռնարկներ հայկական հարցը հիմնաւորելու:

Ժողովը նախ լսում է մի քանի շրջանների, յատկապէս Կովկասի եւ Վասպուրականի շրջանային ժողովների կարծիքը այդ մասին: Համաձայն այդ երկու շրջանների եւ ապա արտայայտուողների՝ Դաշնակցութիւնը անպատճառ պէտք է դիմէ յեղափոխական միջոցների աւելի կշիռ տալու [համար] սկսուած դիւանագիտական աշխատանքներին,– որ Դաշնակցութիւնը արդէն կորցրել է նպաստաւոր վայրկեանը, բայց այժմ էլ անպատճառ չէթայական շարժում, հարկերու չվճարում, հնարաւոր շատ վայրերէն կառավարութեան վանումը, կամ Պոլսում բողոքի մեծ ցոյցեր, զինուած եւ անզէն, կարելի է կատարել, եւ դրանք անպատճառ որոշ կշիռ կարող են ունենալ նպաստաւորելու մեզ համար ստեղծուած ձեռնտու պայմանները:

Ըստ ընկեր Ս.ի կարծիքի բալքանեան եւ առհասարակ ճնշուած քրիստոնեայ ազգերու հարցը լուծուելուց յետոյ, Հայկական հարցը այժմ ստանում է առաջնակարգ կարեւորութիւն, մանաւանդ որ հայկական հարցը նախադուռ [է] կազմում ասիական Թուրքիոյ հարցին, որ բալքանեան [հարցին] հաշուեյարդարութենէն յետոյ անպատճառ քննութեան պիտի դրուի: Հայկական հարցը այլեւս չի գտնւում [18]78 թուի պայմաններում. այժմ այլեւս չկայ անգլո-ռուսական հակամարտութիւնը. Գերմանիան այլեւս առաջուայ անբարեացակամ չէզոքութեան մէջ չէ: Հայկական հարցի պայմանները փոխուած են նաեւ ներքուստ. հայ-քրդական յարաբերութիւնները նոյնը չեն ինչ առաջ. քրդերը այժմ արդէն գիտակցութիւն ունին, որը ձգտում է որոշ շարժումներով արտայայտուել: Մենք եթէ աշխատենք կանգնել ընդհանուր բարեռորոգումների, նմանապէս քրդական արդարացի շահերի վերայ, այն ժամանակ նրանց վերաբերմունքն էլ կը փոխուի:

Ընդհանուր պայմանները նպաստաւոր են: Բոլոր շրջանները պահանջում են շարժում, իսկ շարժում առանց զոհողութեան, առանց արեան չի լինի:

Մեր պահանջներն էլ չափաւոր են. սեպարատիզմի[30] ո՛չ մի ձգտում. դա էլ յաջողութեան պայմաններից մէկն է, իսկ դրա համար [հարկաւոր է] լայն ընթացք եւ զարգացում տալ այն գործունէութեան, որ մենք հասկանում ենք՝ ինքնապաշտպանութեան՝ լայն իմաստով: Այս պայքարի մէջ կուսակցութեան բոլոր հատուածները պիտի բերեն իրենց ամենալայն մասնակցութիւնը հնարաւոր սահմաններում: Պէտք է մէջտեղ դնել մեր միջնիմում պահանջները եւ ձգտել իրագործման:

Ոմանք գտնում են որ ընկեր Ս.ի ասածները ինքնապաշտպանման լայնացման մասին է, միեչդեռ հարց է դրուել այնպիսի ձեռնարկների առթիւ, որոնք բնոյթ [պիտի] ունենային ամապարել [տալու] հայկական հարցի լուծումը դիւանագիտութեան ճանապարհով:

Ընկեր Ռ. առաջարկում է յոյս չդնել եւրոպական

30.- Անջատողականութեան:

դիպլոմատիայի վրայ, որը կարող է ճակատագրական նշանակութիւն ունենալ պատճառ դառնալով որ ժողովուրդը այլեւս չծգտի ինքնօգնութեան եւ յոյսը կեդրոնացնի Եւրոպայի վրայ: Ամենախելօք քաղաքականութիւնն է՝ դարձեալ հաչիւ տեսնել թուրք կառավարութեան հետ, աշխատելով այնպիսի ձեռնարկներ անել, որոնք ժողովրդի լայն խաւերում համակրութեան կ՚արժանանան. իսկ եթէ դրանք առիթ կը տան եւրոպացւոց զբաղուելու մեզմով, աւելի լաւ:

Ընկեր Վ. գտնում է որ ներկայումս ապստամբութեան մասին մտածել շատ վաղաժամ է, քանի որ մենք չպիտի կարողանանք այնպիսի մի բան անել, որ իսկապէս Թուրքիոյ համար լուրջ դժուարութիւններ ստեղծէ, բայց նմանապէս մեր քաղաքականութիւնը չպիտի լինի լռել. մենք պէտք է ձգտենք մեր ոյժերի համեմատ լինել, աւելի պահանջկոտ եւ գործնական քայլերի դիմել. մենք միշտ պէտք է ձգտենք մարզել մեր բանակը՝ մեր նուազագոյն ծրագիրը կամաց-կամաց իրագործելու ճանապարհին:

Ընկեր Ն. գտնում է որ Կ. եւ Վ.ի առաջարկութիւնները պայմանների թիւր ծանօթութիւններէ է բխում: Թուրքիան մեռնում է եւ նրա հոգեվարքը մեր գործունէութեան համար լաւագոյն պայմաններ է ստեղծած. մենք ուժգին կերպով չպէտք է արտայայտուենք թուրք կառավարութեան դէմ, որքան նա չի փոխել իր վերաբերմունքը: Մենք ներկայ դրութիւնից օգտուելով պէտք է պատրաստուենք տիրելու մեր երկրին երբ Թուրքիան վերջնականապէս կ՚անհետանայ թատերաբեմից: Մնացած ընկերները առհասարակ արտայայտում են միեւնոյն ուղղութեամբ, որը խտանում է բոլորի հաւանութեան արժանացած հետեւեալ բանաձեւի մէջ: (Բանաձեւը ուզել):

IXրդ նիստ
Օգոստոս 21, առաւօտ

Հ.Յ.Դ. Ը. Ժ.ի IX նիստը բացուեց չորեքշաբթի ընկեր Գարոյի նախագահութեամբ:

Օրակարգ.– Մեր դիրքը դէպի իշխող կուսակցութիւններն ու կառավարութիւնները: Կարդացւում է նախորդ Ընդհ. ժողովի որոշումները Իթթիհատի վերաբերմամբ:

Ընկեր Ս[իմոն] Զ[աւարեան] զեկուցում է. Արեւմտ. Բիւրոն խոյս կու տար ուլտիմատում ներկայացնել: Բայց երբ ընտրութիւնները եկան եւ նրանք մեզ խոստացած թիւով պատգամաւորներ չտուին, խոչընդոտներ հանդիսացրին մեր ընտրութիւններին, ակներեւ կերպով խաբեբայութիւններ արին, ոչ շիտակ ուղղութեան հետեւեցին (Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Սըվազ) այդ ժամանակ մեր պահանջները ուլտիմատումի ձեւով արագացրինք: Մեր պահանջները բաւական չափաւոր էին: Իթթիհատը ընդունեց մի քանի աննշան պահանջներ, ստորագրեց, սակայն անցան շաբաթներ. ընտրութիւնները եկան եւ ցոյց տուին Իթթիհատի խարդախութիւնները: Ընտրուեցին հայ պատգամաւորներ ոչ հայկական շրջաններում եւ խոչընդոտներ հանդիսացրին հայկական շրջաններում: 18 պատգամաւորի տեղ 9 պատգամաւոր: Այն ժամանակ մենք աւելի վճռական կերպով պահանջեցինք՝ պահանջների մի մասի անմիջական իրագործումը: Իթթիհատը ոչ մի ուշադրութեան չտուաւ մեր խիստ կերպով ձեւակերպած պահանջներին: Ատկէ յետոյ առաջ եկաւ խզումն, որ բարւոք համարուեց չյայտարարել առայժմ:

Խզման յայտարարումը չկատարուեց մինչեւ Իթթիհատի անկումը: Այնուհետեւ միայն ստիպուած եղանք թերթի միջոցով յայտարարել, որ Դաշնակցութիւնը մայիս 5, 1912 թուականից սկսած խզած է իր յարաբերութիւնները Իթթիհատի հետ եւ բոնած է չէզոք դիրք: Այդ կատարուեց ճիշտ այն ժամանակ երբ Իթիլաֆի coup d'Etat[31] եղաւ եւ վախ կար ներքին խլրտումների:

Իթթիհատի դիմումներին պատերազմի ժամանակ՝ մենք կիսախուսափողական դիրք էինք բռնում: Եւ վերջապէս, մի 3-4 ամիս առաջ նորից խնդրեցին մեզ հետ բանակցելու եւ ակնարկեցին, որ հայկական նահանգների համար անհրաժեշտ են ռեֆորմներ, անգլիացի inspecteur[32]: Իրենց (Իթթիհատի կողմից) կան ձգտումներ զիջումների, համաձայնութեան եւայլն: Այդ ձգտումները պարագայաբար անւում են (Հալաջեանի, Ոսկան Մարտիկեանի միջոցով): Եզրակացութիւն. Իթթիհատը մեր դրած պահանջներից ոչ մէկին բաւարարութիւն չտուեց:

Պոլսի ընկերների տրամադրութիւնը այն էր, որ մինչեւ որ մեր նուազագոյն պահանջները չիրականանան, մենք խզումը պահպանելու ենք եւ օպոզիցիոն դիրքի մէջ մնալով չպիտի մասնակցենք պարլամենտական ընտրութիւններին:

Արեւմտեան բ[իւրո]ի անդամի կարծիքով, թուրքական շրջաններում տիրում է այն տրամադրութիւնը, որ Թուրքիան դառնայ թուրքօ-արաբական մի պետութիւն, Աւստրիայի նման դուալիստական[33] մի պետութիւն:

Հայկական շրջանը տնտեսական եւ ֆինանսական ոչ մի օգուտ չի ստացել. ոչ երկաթուղի, ոչ ճանապարհ: Մինչդեռ միւս շրջանները անհամեմատ աւելի լաւ կացութեան մէջ են այդ տեսակէտից: Այս կէտի վրայ պէտք է յատկապէս պնդել. մեր պահանջների առաջին կէտերից մէկը այդ պէտք է լինի:

31.- Ֆրանսերէն՝ պետական հարուած:
32.- Ֆրանսերէն՝ քննիչ, վերակացու:
33.- Երկուութեան, հաւասար իրաւունքներով միութեան հնչ-պիսին էր Աւստրօ-հունգարական պետութիւնը:

Վանի ներկայ[ացուցիչը].– Մենք երես տուինք Իթթիհատին. մենք հրապարակ չեկանք ժողովուրդ[ին] իմացնելու, եւ մինչեւ որ մեր 1912 մայիսի վերջնագիրը չընդունուի եւ իրագործման չդրուի, մենք պէտք է Իթթիհատի հետ ոչ մի յարաբերութեան [չլինենք]: Ընդհ. ժ[ողով]ը պէտք է ճշտէ Իթթիհատի հետ մեր անելիքը. մեր խզման պատմութիւնը պէտք է յայտարարել: Եւ այժմ ամենալաւ ժամանակն է հրատարակել այդ պաշտօնական մամուլի մէջ: Դրանով մենք առաջն առած կը լինենք մի շարք թիւրիմացութիւններու. ընկերներու կողմէ շեղումներ չեն լինի եւայլն: Իթթիհատի հետ ոչ մի պաշտօնական յարաբերութիւն: Մեր յարաբերութիւնները պէտք է լինին կառավարութեան հետ միայն:

Մենք պէտք է ուրիշ կուսակցութիւններու առաջ գալուն նպաստենք. ինչքան վիհը մեծ լինի թուրք կուսակցութիւնների մէջ այնքան շահած կը լինենք:

Մուշի ներկ[այացուցիչ].– Իթթ[իհատ] եւ կառավ[արութիւն] նոյն բաներն են: Եթէ շատ զիջումներ չեն արել, որովհետեւ շարունակ տագնապի մէջ ենք եղել: Այդ պատճառով ես միւսներու նման խստապահանջ չեմ լինի: Յայտարարելով մեր խզումը Իթթ[իհատ]ի հետ, մենք խզած կը լինենք նոյնպէս կառավարութեան հետ: Մինչեւ մեր գործնական քայլեր առնելը, 1912 մայիս 5ի վերջնագիրը պէտք է մնայ մեր պահանջներու միակ մոտ: Բոլորովին չվստահիլ Իթթ[իհատ]ին կը նշանակէ մի քիչ յախտուն լինել, որովհետեւ միակ վստահելի, հայրենասէր տարրն է:

Գարո.– Իթթիհատը իսլամական քաղաքականութիւն ունի. մեր վերաբերմամբ այդպիսի մի քաղաք[ականութ]եան հետեւող չի կարող բարեացակամ լինել: Այդ քաղաք[ականութ]եան հետեւանքն է, որ Իթթիհատը իսլամ տարրերը իրենից յետ չմղելու համար չիրագործեց մեր պահանջները: Այդ է պատճառը, որ հողային հարցը, պաշտօնեաներու խնդիրը մնացին առկախ: Այդպիսի մի կուսակցութեան վրայ ես յոյս չեմ դնի: Իթթիհատը մի տեսակ entreprise[34] է վերցրել յօգուտ թուրք տարրերի: Հայ ժողովուրդի նկատմամբ նրանք պէտք է շարունակեն լռելեան persécution-ի[35] քաղաքականութիւնը: Ներկայումս նրանք շարունակում են Համիտի ռեժիմը: Եւ այդ պատճառով նրանք հայ տարրին չպիտի թոյլ տան ազատ զարգանալու: Ճիշտ է ներկայումս չկան հալածանքներ հայ տարրի դէմ, բայց գոյութիւն ունի մի ցեղային, թրքական քաղաքականութիւն, որի շնորհիւ հայ տարրը պիտի մնայ այս անորոշ դրութեան մէջ: Եւ եթէ նորէն յարաբերութիւնների մէջ մտնելու լինենք, մեր մայիս 5-ի պահանջները չպիտի իրագործուին նրա միջոցով: 5 տարի է, որ ասել ենք պարլ[ամենտ]ական ընտրութիւնները լինեն պրոպորսիոնէլ[9]: Եւ ապագային մենք պիտի պահանջենք որոշ թուով պատգամաւորներ. եթէ չհամաձայնին, չպիտի մասնակցինք ընտրութիւններուն:

Ընդհ. ժողովի կողմից մենք պիտի արտայայտուենք եւ թուելով Իթթիհատի դիրքը դէպի հայ ժողովուրդը, ճշտենք մեր պահանջները, եւ պասիւ[36] դիմադրութեան դիմենք:

Թիֆ[լիս] II ներկ[այացուցիչ].– Մայիս 5-ի վերջնագիրը միանգամայն մինիմալ[37] պահանջներ են եւ մենք իրաւունք ունենք հետամտելու այն: Իթթ[իհատ]ը երբեք չէ ցանկացել մեզ համար մի բան անել: Երեք միլիարդ ֆրանքը յատկացնում են թրքական շրջաններին. հայկական շրջանները զուրկ են մնում:

Միանում է Վանի ներկ[այացուցչի] եւ Գարոյի առաջարկներին. յայտարարել մեր վերաբերմունքը դէպի Իթթիհատը բացասական, եւ մեր վերաբերմունքը փոխել երբ գործեր կը տեսնենք:

Արեւելեան բ[իւրոյի] ներ[կայացուցիչ]ի կարծիքով ընկերները խոշոր սխալ են անում, երբ ելնում են մեր ընդհանուր պահանջներից: Մեր ելակէտը պէտք է լինի ընդհանուր տեսակէտից: Հնարաւո՞ր է որ մենք այստեղ ինքնավարութիւն ունենանք, անկախութիւն ունենանք: Ո՛չ. ուրեմն մենք ստիպուած ենք ապրիլ թուրք եւ քիւրդ տարրերի հետ եւ այդ ի նկատի ունենանք մեր դիրքի մէջ:

Անցեալում երբ հրապարակում չկար մի ուժեղ կազմակերպութիւն, մենք ձեռք էինք մեկնում մի քանի քոսոտ փախստական թուրք ազատականների: Խզել այժմ մեր յարաբերութիւնները մի կուսակցութեան հետ, որի շնորհիւ մենք աւելի լաւ կացութեան մէջ ենք, կը նշանակէ խզուել մեր դատի հետ, դաւաճանել մեր շահերին: Մենք դրական գործ ենք արել, երբ նրանց աջակցել ենք. դրանով մենք մեր հիմնական շահերը լաւ ենք հասկացել:

Ինձ համար գոյութիւն չունի այն հարցը, թէ յոյս ունենք թէ մեզ նրանք որեւէ բան կը զիջեն. ինձ համար նշանակութիւն ունի այն, որ նրանք իրենց պանթուրքական քաղաքականութիւնը չեն կարող առաջ տանել: Մեր ջանքերը պիտի լինի նրանց գիտակցութեան բերել:

Իմ խորին համոզմունքով հողային հարցը առաջին տարին ուզում էին լուծել, բայց չկարողացան:

Պետական ընդհանուր շահերի տեսակէտից անգիտակցութիւնը աւելի մեծ է Իթիլաֆի[37ա] մէջ: Համեմատութիւն չի կարող լինել Իթթ[իհատ]ի եւ Իթիլաֆի մէջ:

34.- Ֆրանսերէն՝ ձեռնարկ:
35.- Ֆրանսերէն՝ հալածանք, հարստահարութիւն:
36.- Կրաւորական:
37.- Նուազագոյն:
37ա.- Իթթիհատի հակառակորդ թուրք յետադիմական կուսակցութիւն:

Իթթ[իհատ]ը ձգտում ունի, ճիշտ է կիսատ-պռատ կերպով, կռուել աւատականութեան դէմ, որ Համիտի ռեժիմի արդիւնք է: Եւ այդ գործում մենք պիտի նրանց աջակցենք: Մի այլ տեսակէտից օտար միջամտութեան առաջը առնելու համար, մենք պիտի նրանց աջակցենք եւ չթուլացնենք ընդհանուր պետական օրգանիզմը: Մեր ժողովուրդի համար ստեղծուել է մի դրութիւն, որից մենք օգուտներ ենք արել եւ պէտք է այդ շարունակուի: Ես կատարելապէս համաձայն եմ որ ոյժ ձեռք բերենք, ոյժով ձեռք բերենք մեր պահանջները: Մեր բանակցութիւնները վարելու համար նկատի ունենանք հակառակորդի իրագործման ոյժը, կարող են արդեօք իրագործել մեր պահանջները:

Վանի II ներկ[այացուցիչ].– Մինչեւ այժմ մեր տարած քաղաքականութիւնը եղել է պետական անջատականութեան դէմ պահպանել պետութեան ամբողջութիւնը: Այժմ, պալքանեան պատերազմից յետոյ, այդ միտքը չի կարող պաշտպանուել, քանի որ Իթթ[իհատ]ի ուղղութիւնը պանթուրքական է եւ կ՝արհամարհէ ոչ թուրք տարրերը. պէտք է ջանալ, որ թուրք տարրերու մէջ անջատում լինի:

Թուրքական որեէ կուսակցութեան հետ մենք չպիտի համաձայնենք. բանակցութիւններ կարող են լինել: Սակայն մենք պէտք է ջանանք ոչ թէ Իթթ[իհատ]ի ետեւից գնալ, այլ մեր կազմակերպուած ուժի վրայ յենուած Իթթ[իհատ]ը տանելու ենք մեր ետեւից:

Տրապիզոնի ներկ[այացուցիչ].– Խօսում է այն մասին, որ իր շրջանը որոշած է, խզուած համարելով հանդերձ Իթթ[իհատ]ի հետ յարաբերութիւնները, իրաւասու մարմինները կարող են գործակցել նրա հետ: Սակայն ոչ մի կուսակցութեան հետ մնայում համաձայնութիւն չկապել: Իր ոյժի վրայ յենուելով պահանջներ անել, բայց որովհետեւ կ՝ապրինք թուրք տարրերի հետ, պէտք է որ որոշ մոմենտներում անոնց գիտակից տարրերու հետ գործակցինք, մեր պահանջները առաջ տանենք:

Կարնոյ ներկ[այացուցիչ].– Իթթ[իհատ]ը միայն սկզբի շրջանում է սկսել կռիւ աւատականութեան դէմ: Սակայն քիչ յետոյ, իբրեւ պանթուրքական մի կուսակցութիւն, նորէն անվստահութիւն յայտնեց [հայ] տարրին: Դրա համար է, որ համիտեական գնդերը կը պահէ, ճնշելու համար հայերը:

Նա գիտէ նոյնպէս, որ հայկական շրջանները պէտք է վերջ ի վերջոյ անցնեն ուրիշ պետութեան, եւ ծծելով մեր երկրի կենսունակ ուժերը կ՝ուժեղացնէ զուտ թրքական շրջանը. օրինակ 3 միլիարդի պատմութիւնը: Նա գիտակցում է, որ հայ տարրը այստեղ ուժեղանալով կը ճզմէ թուրք տարրը. այդ տեսակէտով նոյնպէս նրանից շատ յոյս չենք ունենալու: Սակայն Իթթ[իհատ]ը եղածներու մէջ ամենալաւն է եւ ատոր համար երբ որ պէտք եղաւ, համերաշխութիւն անելու է անոր հետ. եւ մեր պահանջները իրաւագիտական պիտի լինեն: Այդ կէտում նոյնպէս մենք զգոյշ լինելու ենք, որովհետեւ նրանք մեզ կը խաբեն: Օր[ինակ], նահանգային ընտրութիւնների ժամանակ պէտք է ընտրենք 5 հոգի, 3 իրենցից, 2 մեզնից: Նրանք 4 անուն տուին մեզ, իբրեւ իրենց թեկնածուներ. այդ այն ժամանակ էր երբ իթթ[իհատականները] ամենածանր դրութեան մէջ էին: Դուրս եկաւ ընտրութեան ժամանակ, որ մեզնից միայն մէկը ընտրուեց եւ երկրորդը չընտրուեց, որովհետեւ իթթ[իհատական]ները մեզ ձայն չտուին:

Արեւմ[տեան] բ[իւրօ].– Ես համարում եմ սխալ այն կարծիքը որ իթթ[իհատականներ]ը ամենասահմանադրական տարրն են. նրանք volens nolens[38] սահմանադրական են, ինչպէս կարող են լինել ամենայետադիմական տարրերը: Իթթ[իհատ]ը աւատականութեան դէմ կռիւ չի մղում: Իսկական աւատականութեան դէմ նրանք ընդհակառակը չեն կռւում, շոյում [են]: Կառավարական կուսակցութեան հետ կապուելը մեզ՝ իբրեւ յեղափոխականների եւ ընկերվարականների՝ անվայել է, մեզ բարոյապէս ձգում է: Մինչեւ մեր դրած պահանջների ամբողջական գործադրութիւնը[39], Դ[աշնակցութիւն]ը կը բռնէ անկախ եւ լոյալ դիրք. մեր պահանջների մասնակի կամ ընդհ[անուր] գործադրութեան նկատմամբ բարեկամական կապ պահպանել այն անհատների եւ կաղապարների հետ, որոնք մեր պահանջների իրագործման կը նպաստեն:

Թիֆլ[իսի] I ներկ[այացուցիչ].– Թուրք տարրը հայրենասէր չէ. կռիւը տարուում է պաշտօնների շուրջը: Այս երկիրը չի վերածնուելու. Եւրոպան թոյլ չի տալու. նրան ճգելու են Պարսկաստանի դրութեանը: Բայց մինչ այդ, այդ երկիրը պիտի ապրի եւ մենք պիտի որոշ դեր խաղանք: Ես այստեղ քիւրդերի հարցը կը շօշափեմ: Եւ որովհետեւ կառավարութիւնը աշխատում է այդ հարցը բարձրացնել, մենք պէտք է քրդերի հետ կռուենք թուրք կառավարութեան դէմ, սակայն իմ կարծիքով չպիտի գրգռիչ դիրք բռնենք հանդէպ թուրք կուսակցութիւնների, եւ [պէտք է] անկախ դիրք բռնենք:

Պոլսի ներկ.– Մեր շրջանը միշտ հակառակ եղած է Իթթ[իհատ]ի հետ համաձայնութեան: Հետագային Իթթ.ի հետ եթէ յարաբերութիւն լինի, ոչ թէ մենք պիտի ջանանք, այլ եթէ նրանք ուզենան մեզ հետ տեսնուել, բանակցել: Խզման յայտարարութիւն՝ ներկայ պա-

38.- Լատիներէն՝ կամայ-ակամայ:
39.- Բնագրին մէջ՝ գործունէութիւնը:

րագային յարմար չեմ գտնի. թողնենք այդ պարլամենտական ընտրութիւններին, երբ մեր դիրքը կ՝որոշենք դէպի ընտր[ութիւն]ների մասնակցութեան հարցը եւ տիրող ոյժերու փոխ-յարաբերութիւնները:

Արեւել[եան] բ[իւրօ].– Այլեւս Իթթ[իհատ]ից ոչ մի ակնկալութիւն չունենք. ոչ մի պահանջ չանենք նրանցից: Մենք զուր տեղ յոյսեր չդնենք Իթթ.ի վրայ: Մեր պահանջները անկախօրէն կ՝անենք:

Մեր խզման յայտարարութիւնը անենք իբրեւ հին մի որոշում:

Առաջարկում է Ս. Կարապետի ժողովի բանաձեւը այդ առթիւ[40]: Իթթ.ի հետ եւ ինչպէս միւս կուսակց[ութիւնների] հետ շարունակել բարեացակամ յարաբերութիւնները չեշտելով այն շահերի վրայ որ կապում են երկու կուսակցութիւնները:

Ժողովը յարում է ընկեր Ս[իմոն] Զ[աւարեան]ի բանաձեւին (տես վերեւ ընդունուածը):

Ժողովը որոշում է տպագրութեան տալ մեր խզման պատմութիւնը Իթթիհատի հետ:

Ժողովը ընտրում է երեք հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով կանոնագիրը նորից քննութեան առնելու եւ ներկայացնելու Ընդհ. ժողովին (ընտր[ուեցին] Նիկոլ, Պարունակ եւ Արտաշէս)[41]:

XI նիստ[42]

[Օգոստոս] 21, կէսօրից յետոյ

Պրոպագանդա

Դրօշակ.– Արտաշէս [Բաբալեան] դիտել տուաւ որ Դրօշակը համաձայն Ընդհ. ժողովի որոշման իր բարձրութեան վրայ չէ կանգնած: Փոխանակ տարին կանոնաւոր 12 թիւ լոյս ընծայելու, 8-10 թիւ լոյս կ՝ընծայուի, անիկա եւս փոքր ծաւալով:

Կ՝առաջարկէ որ Ընդհ. ժողովը պարտաւորութիւն դնէ մեր գիտակից ընկերներուն վրայ, որ շարունակ թղթակցին թերթին: Բացի թերթէն, իր հետ կապուած է նաեւ [խմբագրա]տան խնդիրը. պէտք է այդ մասին եւս Ընդհ. ժողովը իր վերջին խօսքը ըսէ. այս կերպ թերթը կը մնայ անորոշ դրութեան մէջ:

Նախ կարդացուեցաւ Զ.րդ Ընդհ. ժողովի որոշումը Դրօշակի մասին:

Շամի ներկայացուցիչը դիտել տուաւ որ 912-ի տարեշրջանը գոհացուցիչ էր. այնտեղ կային գիտական-պատմական եւ ընկերաբանական լուրջ յօդուածներ: Այս տարի է որ թերթին աշխատակիցները պակսելով, թերթը նորէն սկսաւ անկանոն հրատարակուիլ: Կ՝առաջարկէ ուժեղացնել խմբագրական կազմը, աւելցնել աշխատակիցներու քիւը:

Նոյնը դիտել կու տայ նաեւ Պոլսի ներկայացուցիչը, որպէսզի մենք եւս գիտնանք եւ միջոցներ ձեռք առնենք:

Շամի եւ Մուշի ներկայացուցիչները դիտել տուին որ թերթը տարածելու համար պէտք եղած միջոցները ձեռք չեն առնուած եւ թերթի տարածումը լաւ սիստեմի մը մէջ չէ դրուած:

Ընկեր Վահապ համակարծիք լինելով եղած դիտողութիւններուն, առաջարկեց, բացի Դրօշակի բաժանորդագիրներէն, կազմակերպութիւնը ապահովէ Դրօշակի նիւթականը. Ազատամարտէն ստացուելիք կուսակցութեան դրամը առնել եւ մաս առ մաս տալու է Դրօշակին, ոչ թէ միայն թերթին ներկայ գոյութիւնը պահելու, այլ [որպէսզի] հրատարակէ ընկերներու յիշատակարանները եւայլն: Դիտել տուաւ նաեւ, որ Դրօշակի խմբագրութիւնը ընկերական կապեր չէ պահած երկրի մարմիններու եւ ընկերներու հետ: Խմբագրութիւնը պարտաւոր էր հարցարանքներ եւ գրքեր պատրաստել եւ ղրկել Երկրի գիտակից ընկերներուն եւ Կեդր. կոմիտէներուն, որպէսզի երկրէն գացած լուրերը եւ թղթակցութիւնները փոխանակ պատահական մարդոցմէ լինելու, լինին մարմիններու կողմէ լուրջ ուսումնասիրուած:

Յետոյ նկատեց որ Դրօշակը կարծես քէ դարձեր է մոնոպոլ. պէտք է երբեմն խմբագրական կազմը փոխել, որով նոր ոյժեր կը պատրաստուին:

Մուշի շրջանի ներկայացուցիչը դիտել տուաւ որ պէտք է ապահովել Դրօշակի նիւթականը եւ ուժեղացնել խմբագրական կազմը:

Ընկեր Արտաշէս պատասխանելով եղած դիտողութիւններուն, պարզեց որ Դրօշակի խմբագրութիւնը պէտք եղածէն աւելի կարեւորութիւն տուած է երկրի մարմիններուն եւ ընկերներուն: Նա ոչ թէ միայն մարմիններու եւ գիտակից ընկերներու է դիմեր, այլ նոյնիսկ ոչ գրագէտ ընկերներուն: Ի՞նչ մեղաւոր է խմբագրութիւնը, երբ աջակցութիւն չի գտներ. ի վերջոյ կ՝եզրակացնէ որ ներկայ խմբագիրը ամէնէն յարմար անձն է[43] այդ գործին համար: Բացի իրմէ պէտք է այնտեղ մէկը լինի որ սեւ աշխատանքներ կատարէ, եւ մէկ հատ ալ խմբագիր ընկեր:

Արեւմտ. բիւրոյի ներկայացուցիչը պարզեց որ ուժերու պակասութիւնը չէ չարիքը, այլ ուժերէն օգտուիլ չեն գիտեր: Հակառակ Ընդհ. ժողովի որոշման տուն կը

40.- Ակնարկութիւն՝ Եօթներորդ Ընդհ. ժողովի նախօրեակին Ս. Կարապետի մէջ գումարուած խորհրդակցական ժողովին: Տես նաեւ էջ 277-278:
41.- Յաջորդաբար Նիկոլ Աղբալեան, Բարունակ Կապուտիկեան եւ Արտաշէս Բաբալեան:
42.- Ձեռագրին մէջ 9րդ նիստին կը յաջորդէ 11րդը, իբրեւ հետեւանք, ըստ երեւոյթին, անուշադրութեան եւ կամ նախորդին մէջ արձանագրուած են երկու նիստերը:
43.- Ակնարկութիւնը Միք. Վարանդեանին է:

գնեն, նոյնպէս եւ հակառակ Բիւրոյի կարծիքին սկսան ձեռնարկել [եւ] հրատարակել Pour les peuples d'Orient թերթը, որը արդէն քիչ ուժերը սկսաւ բաժնել, եւ գործը կաղաց: Թերթի հրատարակութիւնը կանոնաւորելու համար առաջարկեց պարտաւորեցնել Կեդր. կոմիտէները որ թղթակցին թերթին:

Այս բոլորէն յետոյ Ընդհանուր ժողովը որոշեց՝

1) Յանձնարարել բոլոր Կեդր. կոմիտէներուն որ աշխատին թերթը տարածել իրենց շրջանին եւ յատկապէս մեր խումբերուն մէջ:

2) Ներկայ խմբագրական կազմին վրայ աւելցնել նոր խմբագիր մը պատրաստուած ընկերներէն:

3) Կեդրոնական կոմիտէները ամսական տեղեկագիրներ ներկայացնեն տպուելու համար:

4) Դրօշակի առ առաւել կէսը կը յատկացուի հում նիւթերու հրատարակութեան՝ դիւան Հ. Յ. Դաշն[ակցութեան] գլխի տակ:

Ազատամարտ

Նախ Արեւմ. բիւրոյի ներկայացուցիչը զեկուցում ըրաւ Ազատամարտի նիւթական եւ բարոյական վիճակի մասին: Դժբախտաբար հաշիւը ներկայացուած չէր: Վերջին տարին հազիւ ամսական 2 ոսկի վճարում ըրած է կուսակցութեան ի հաշիւ իր պարտքին, հակառակ անոր որ թերթը 10.000է աւելի թիրաժ ունի:

Ընկեր Վահապ[24], խօսելով Ազատամարտի խմբագրութեան մասին, նկատեց որ խմբագրութեան մէջ հակառակ շատ մարդիկ լինելուն, թերթը լաւ չի տարածւիր: Գաւառական թղթակիցներու պատրաստութեան միջոցներ չընծայեց, հեռագիրներով եւ թղթակցութիւններով կապուելու իրեն:

Նոյնը հաստատեց Պոլսի ներկայացուցիչը, շեշտելով նաեւ վարչութեան անկանոնութիւնը:

Աւազանի[21] ներկայացուցիչը համառօտ կերպով իր նկատողութիւնները ընելով խմբագրութեան կազմի մասին, ամենամեծ թերիները ներկայացուց վարչութեան, որ նա չէ պատասխանած թէ Կեդրոնական կոմիտէի նամակներուն եւ թէ գործակալին: Իր հաշիւները չափազանց անկանոն են. եւ թերթը տարածելու համար կանոնաւոր սիստեմ մը չեն որոշած. գործը ձգուեր է պատահականութեան:

Ընկերներէն ոմանք առաջարկեցին թերթը դնել շահադիտական հողի վրայ. մեծամասնութիւնը գտաւ ատիկա անգործնական եւ անյարմար: Ընդունուեցաւ ընկեր Վահապի առաջարկը, որ է՝

Պոլիս ընտրուելիք մարմնին, Բիւրօ լինի թէ Պատ[ասխանատու] մարմին, տալ իրաւունք թերթի կառավարութեան: Նա ընտրէ խմբագրական եւ վարչական մարմինները, եւ ինք պատասխանատու լինի թերթին նիւթականին եւ բարոյականին Ընդհ. ժողովին առջեւ:

Իսկ կուսակցութեան ունեցած պարտքի վճարումը ապահովելու համար Պոլսի մարմինը կը ստանայ իւրաքանչիւր հազարէն որոշ տոկոս պրոկրեսիւ[44] տուրքի սկզբունքի համաձայն:

Ընդհ. ժողովը կը յանձնարարէ բոլոր Կ. կոմիտէներուն՝ պաշտօնական եւ կիսապաշտօնական թերթերի մասին իրենց նկատողութիւնը պարբերաբար գրել Բիւրոյին ի գիտութիւն:

Կուսակցական հրատարակութիւններ

1) Կուսակցական գիրքերէն գոյացած շահը պահել առանձինն Բիւրոյին տրամադրութեան տակ, յօգուտ հրատարակութեան ֆոնդին:

2) Ընդհ. ժողովը իր դժգոհութիւնը յայտնելով Ազատութիւն մատենադարանի խմբագրական մարմնին, կը յանձնարարէ Արեւմ. Բիւրոյին վերակազմել այդ գործը:

3) Իւրաքանչիւր նպատակի համար գոյացած դրամագլուխը պահել առանձինն եւ ծախսել միեւնոյն նպատակին:

Դաշնակցութեան պատմութիւնը

Նկատելով որ կը մօտենայ Դաշն[ակցութեան] 25ամեակը, Ընդհ. ժողովը կ՝որոշէ այդ առթիւ հրատարակել Հ. Յ. Դաշն.եան պատմութիւնը եւ զայն կը յանձնէ պատրաստուած եւ հին ընկերներէն մէկուն: Միաժամանակ կը յանձնարարէ Կ. կոմիտէներուն որ իրենց շրջանին մէջ նիւթեր հաւաքելով ուղարկեն Ժընեւ:

Բանաւոր պրոպագանդա

Աւազանի[24], Շամի[45] եւ Պոլսի ներկայացուցիչները կարդալով իրենց շրջանային ժողովի որոշումը, կ՝առաջարկէին որ Բիւրոները ունենան 2ական ազատ ընկերներ պարբերաբար իրենց շրջանները շրջելու համար:

Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը յայտնեց որ նախորդ Ընդհ. ժողովը նոյնը որոշեց, սակայն դժբախտաբար չէ գործադրուած. անոնք ճարեր են անհատական գործեր, եւ միւս ընկերներն ալ շատ քիչ զոհողութիւններ ըրեր են:

Պոլսոյ ներկայացուցիչը դիտել տուաւ որ պատասխանատուութեան [պէտք է] ենթարկել իրաւասու ընտրուած մարմինները եւ ոչ թէ անձնական գործով զբաղուող եւ իրենց վրայ ոեւէ պարտականութիւն չվերցնող ընկերները:

Առաջարկեց որ Բիւրոյի ազատ ընկերները իրաւունք չունենան անհատական գործեր հետապնդելու մինչեւ յաջորդ Ընդհ. ժողովը:

44.- Յառաջատուական:

45.- Շամը՝ ծածկանունն է Վասպուրականի Կ. կոմիտէութեան:

Արեւել[եան] բիւրոյի ներկայացուցիչը, պատասխանելով եղած դիտողութիւններուն, յայտնեց որ որեւէ մարմնոյ անդամ կրնայ ուրիշ գործի համար փոխել իր պաշտօնը, սակայն պայմանաւ որ ատիկա կատարուի ընկերներու համաձայնութեամբ:

Ընկեր Արշակ դիտել տուաւ, որ դժուար է այժմէն որոշել ազատ ընկերներ, որովհետեւ այն ընկերները, որոնք կը ցանկանք որ այդ գործին նուիրուին, անոնք նիւթական վարձատրութիւն կուսակցական կասսայէն չեն ընդունիր. ստիպուած ենք այս պայմաններուն հետ համաձայնիլ: Թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ յետոյ, միաձայնութեամբ որոշուեցաւ հետեւեալը.

Բիւրոները կ՝ունենան երկուական ազատ ընկեր, գէթ անպայման Երկրի Բիւրոն, որոնք պարբերաբար կը շրջին իրենց շրջանները:

Բիւրոյի անդամ մը կրնայ իր գործը փոխել իր ընկերներու համաձայնութեամբ միայն:

XII նիստ
Օգոստոս 21

Օրակարգ
Մեր պահանջները (Հայկական հարց)

Արեւմտեան բիւրոյի ներկայացուցիչը [Ս. Զաւարեան] դարձեալ զեկուցանեց մինչեւ այժմ կատարուած բանակցութիւնները, մասնաւորաբար շեշտելով մեր պահանջներու մասին:

Ընկեր Արմէնը [Գարօ] առաջարկեց որ Դաշնակցութիւնը պատրաստէ իր նուազագոյն պահանջները եւ հետապնդէ ատոնք. նոյնիսկ մեր ցանկացածին պէս ալ չլինի, մենք պատասխանատու չմնալու համար, պարտաւոր ենք պատրաստել մեր պահանջները եւ բացորոշ կերպով յայտնել:

Ընկեր Վահապ այժմու պատրաստուած ծրագիրը գտաւ թերի, անվստահութիւն յայտնելով թուրք պաշտօնեաներուն. անհրաժեշտ կը գտնէ որ մեր պահանջներու մէջ շեշտելու ենք % 50 տոկոս հայ պաշտօնեաներու եւ ժողովականներու վրայ, եւ որպէսզի մանրամասն քննուի, առաջարկեց ընտրել յանձնախումբ մը, որ մշակէ մեր պահանջները:

Ժողովը մեծամասնութեամբ յարմար նկատեց, որ այստեղ լինի կարծիքներու փոխանակութիւն, որը կը լինի ծրագիրը պատրաստող ընկերներու համար ուղեցոյց:

Արշակ [Իսահակեան-Զամալեան] յայտնելով իր կարծիքը մեր պահանջներուն մասին, առաջարկեց 6 նահանգներու բաժանման խնդիրը բնաւ չզիջել:

Ռոստոմ ծանրացաւ այն կէտին վրայ, որ մենք ոեւէ մէկի հետ սակարկութեան մտնելու չենք. մեր կարծիքը յայտնելու ենք միայն, եւ մեր պահանջներու մէջ եւս ոչ մի զիջում ընելու չենք:

Արեւմտեան բիւրոյի ներկայացուցիչը, պատասխանելով եղած դիտողութիւններուն, զիջումներու մասին կասկած յայտնեց որ թերեւս ստիպուած ըլլանք զիջելու երկու շրջաններու բաժանուելու խնդրի մէջ:

Ընկեր Հանգոյց[12] մեծ զիջում չի նկատեր երկու շրջանի բաժանման խնդիրը. ամէնէն կարեւոր նկատեց հաւասարութեան սկզբունքը. պէտք է ամէն գնով աշխատել հաւասարութիւնը ձեռք ձգել: Եւ ինչ որ գլխաւորն է՝ հաւասարութեան յարատեւութիւնը:

Ընկեր Վահապ.– Բարեկարգութիւնը լինելու է եւրոպացի այն ձեւի կառավարչի մը միջոցաւ, որ նախարարի մը իրաւունքները ունենայ. նա կարող ըլլայ պաշտօնեաները հրաժարեցնելու. ժողովուրդի եւ կուսակցութիւններու ձայնը լսէ: Եւ հայկական նահանգներու մէջ % 50 տոկոսը հայ լինի թէ՛ նահանգային ժողովներու, թէ՛ գինուորներու եւ թէ ժանտարմաներու մէջ: Պարլամենտի մէջ եւս հայերուն տրուի իրենց թուի համաձայն պատգամաւոր:

Արշակը առաջարկեց որ կառավարիչը ոչ մի կապ չունենայ թուրք պետութեան հետ, այլ ինք լիազօր լինի գործելու, առանց կախում ունենալու թուրք պետութենէն:

Ժողովը մէկ ձայնի ձեռնպահութեամբ ընդունեց սահմաններու փոփոխումը. բոլորովին մերժեց երկու մասի բաժանման խնդիրը:

Նահանգային եւ պարլամենտական ընտրութիւններ[46]

Կարդացուեցաւ շրջաններէ եկած բանաձեւերը: Բոլոր ընկերները առաջին առթիւ յայտնեցին որ պոյքոթի ենթարկելու է նահանգային ընտրութիւնները: Իսկ գալով պարլամենտի մասնակցութեան, ոմանք կ՝առաջարկէին մասնակցիլ պարլամենտին:

Արեւմտեան բիւրոյի ներկայացուցիչը պարզելով իր եւ իր ընկերներուն կարծիքը, եզրակացուց որ երկու ժողովներուն ալ մասնակցելու չէ:

Ընկ. Վահապ համաձայն գտնուելով չմասնակցելու, առաջարկեց որ աշխատին ազգային իշխանութիւնն ալ համոզել որ նոյն ուղղութեամբ շարժի: Իսկ եթէ հին պարլամենտը հրաւիրուի, դաշնակցական պատգամաւորները, ներկայացնելով մեր պահանջները, ձգել հեռանալու են ժողովէն:

Շամի[45] ներկայացուցիչը կարծիք յայտնեց որ ընտրութեան ատեն մասնակցելու ենք. իսկ մեր պատգամա-

46.- Ձեռագրին մէջ նշուած է «բանաձեւ պիտի լինի»:

ւորները առաջին ժողովին կը տան իրենց պատճառաբանեալ հրաժարականը եւ կը հեռանան:

Արշակ.– Դէմ է պարլամենտի չմասնակցելուն, քանի որ ոչ մի երաշխաւորութիւն չկայ, որ ամբողջ ազգային հատուածները չմասնակցին: Թէեւ մեր ուժերը պարլամենտի մէջ քիչ են, սակայն ամէն կերպով նշանակութիւն ունի իրենց ներկայութիւնը: Պէտք է այնպիսի ընկերներ ընտրել, որ կուսակցութեան պահանջները հարազատօրէն կարենան հոն ներկայացնել:

Բարձրբերդի[47] ներկայացուցիչը համակարծիք լինելով Շամի պատգամաւորին, առաջարկեց որ ընտրուելէ յետոյ ներկայացնեն իրենց պատճառաբանեալ հրաժարականը: Այս ձեւը աւելի մեծ ազդեցութիւն կը թողու: Իսկ մեր ընկերներու հրաժարելէն յետոյ թէ ովքեր կ՚ընտրուին անոնց տեղ, անիկա մեր մտավախութեան առարկան ըլլալու չէ:

Աւազանի[24] ներկայացուցիչը կարծիք յայտնեց, թէ քանի որ հայկական խնդիրը կը գտնուի ներկայ փուլերու մէջ, բնաւ չմասնակցիլ ընտրութեան, իսկ նորմալ ժամանակներու մէջ անպայման մասնակցիլ, թէկուզ քիչ թուով պատգամաւորներ ունենանք:

Ընկեր Գարոն եւս համակարծիք գտնուեցաւ որ չմասնակցինք, մինչեւ որ կառավարութիւնը հաստատ երաշխիք չտայ որոշ թուով պատգամաւորներ ապահովելու, համաձայն մեր թուի:

Մէկ ձայնի ձեռնպահութեամբ, սկզբունքով ընդունուեցաւ պոյքոթը:

Ոմանք առաջարկեցին պահանջել միայն ընտրական իրաւունքներու երաշխաւորում, եւ ատով բաւականանալ ընտրութեանց մասնակցելու համար: Իսկ մնացեալ մասը կ՚առաջարկէր չսահմանափակուիլ միայն ընտրական իրաւունքներ պահանջելով: Պահանջենք մեր նուազագոյն ծրագիրը: Քուէարկութեան դրուելով 8 ձայնով անցաւ վերջին առաջարկը. առաջինը ստացաւ 4 ձայն, երկու հոգի ալ ձեռնպահ մնացին:

Իսկ միաձայնութեամբ անցաւ նաեւ այն առաջարկը, որ եթէ ցրուած խորհրդարանը նորէն ուզեն գումարել առանց նոր ընտրութիւն կատարելու, մեր ընկերները առաջին նիստին [կը] ներկայացնեն մեր պահանջները, [ապա] կը ձգեն եւ կը հեռանան:

Պոյքոթը աշխատելու է կատարել համաձայնութեամբ ազգ. մարմիններուն:

XIIիրդ ժողովը տեղի ունեցաւ 22-ին, հինգշաբթի կէսօրից յետոյ:

Ժողովը զբաղուեցաւ Ինքնապաշտպանութեան բանաձեւի քննութեամբ. կէտերը զատ զատ քուէարկուելուց յետոյ միաձայնութեամբ ընդունուեցան (բանաձեւ կայ): Այդ բանաձեւին իբր յարակից ընդունուեց որ ինքնապաշտպանութեան համար հանգանակուած եւ նուիրուած գումարները, ինչպէս նաեւ կուսակցութեան ընդհանուր եկամուտի 60%-ը պէտք է յանձնուեն պատշաճ մարմիններին զինման գործը արագացնելու համար:

Ապա Ընդհ. ժողովը անցաւ օրակարգի հերթական հարցին՝ Կուսակցութեան հատուածների փոխ-յարաբերութեան:

Ընկեր Ա[րշակ] Ջ[ամալեան] պարզում է որ առհասարակ երբ խօսք է լինում Կովկասեան գործունէութեան մասին, բոլորը արտայայտւում են այն ուղղութեամբ, որ այդ հարցերի վերաբերեալ որոշումներ կայացնելը վերապահւում է կովկասեան մարմիններին: Այդ տեսակ վճիռ է տրւում. կովկասեան ժողովներում. այն տեսակ հարցեր են բարձրանում, որոնք առնչութիւն ունին Տաճկահայաստանի վերաբերմամբ. ուստի լաւ չէ որ իւրաքանչիւր վայր ունենայ իր անկախ գործունէութիւնը եւ միայն ընդհանուր հարցերու վերաբերմամբ Ընդհ. ժողովների միջոցով համերաշխ գործունէութիւն մշակէ: Առանձնապէս անհրաժեշտ է մարմիններին որոշ անկախութիւն տալ:

Ընկերներից ոմանք դէմ են արտայայտւում դրան, որովհետեւ արդէն մեր կուսակցութեան մարմինները ինքնավար են եւ եթէ մենք Կովկասին ճանաչենք բոլորովին անկախ, այն ժամանակ միւս հատուածներն ալ իրաւունք կ՚ունենան միեւնոյն անկախութիւնը պահանջելու. մինչդեռ փոխադարձ օժանդակութեամբ մարմինները աւելի կենսունակ կը դառնան: Եթէ Կովկասը առանձին գործէ, մեկուսացած հայութեան միւս հատուածներէն, նա ինքզինքը կը զգայ շատ աւելի մենակ, հետեւաբար թոյլ եւ կազմալուծուած: Բազմակողմանի աշխատանքը, բարոյական նեցուկը հսկայ ուժ է. մենակութեան զգացումը պէտք է վանել. եւ Դաշնակցութեան ամենամեծ եւ ամենաշօշափելի դերը նրանում է, որ իրար է զօդում աշխարհում ցրուած հայութեան լաւագոյն զաւակներին: Չպէտք է այնպիսի դրութիւն ստեղծել, որ շեղի մեր ընդհանուր սիստեմէն: Պատահած թերութիւնները ու դժուարութիւնները կարելի է հարթել բիւրոյական իրաւասութեամբ:

Ընկեր Ա. ընդունում է որ Կովկասի եւ Երկրի գործունէութիւնը պէտք է բոլորովին անկախ լինեն, որպէսզի հնարաւոր լինի չէզոքացնել փոխադարձ պատասխանատուութիւնը: Նմանապէս առաջարկում է նման անկախութիւն տալ նաեւ բալքաններին եւ Ամերիկային. այլեւս նրանց չի կարելի ճանաչել միայն իբր օժանդակ մարմիններ:

Ընկ. Վ. գտնում է որ յառաջ բերուած դժուարութիւնները աւելի շատ թերիների բնաւորութիւն են կրում, ուստի եւ հնարաւոր կը լինեն մի վարչական ձեւով լուծել այնտեղ մի Բիւրօ ստեղծելով:

Բոլոր ընկերները համաձայնւում են այդ առաջարկին՝ Կովկասը, Պարսկաստանը եւ ներքին Ռուսաստանը ճանաչելով Արեւելեան Բիւրոյի շրջան:

Իսկ Ամերիկայի եւ Պալքանների մասին յետաձգեցին մինչեւ որ նման պահանջներ կու գան յիշուած վայրերէն[48]:

Նախագահը նիստը փակելէ առաջ կովկասեան ընկերների կողմէն պատճառաբանելով՝ թէ ինչքան անհրաժեշտ է Երկրի ուսումնասիրութիւնը, թէ մենք որչափ քիչ բան գիտենք այն երկրի մասին, որ մեր գործունէութեան ասպարէզն է եւ այդ պատճառ[աւ] որչափ սխալ քայլեր ենք անում, առաջարկում է կողմնակի միջոցներով նիւթական ապահովել եւ բարոյական պարտք դնել ընկեր Սիմոնի վրայ, որու ձեռնհասութիւնը եզակի է մեր մէջ, որպէսզի մի կողմ թողած մասնաւոր զբաղումները բացարձակապէս զբաղուի այդ գործով գոնէ մի քանի տարով: Կովկասի ընկերները նմանապէս յանձն էին առնում նիւթապէս բոլորովին ապահովել այդ ձեռնարկը:

Ընկեր Ս[իմոն Զաւարեան] նախ պատճառաբանում է որ առհասարակ մեր ամբողջ միջավայրը զուրկ է ուսումնասիրութենէ. «Տաճկաստանը ճիշտ է բոլորովին չուսումնասիրուած երկիրն է, բայց Կովկասը, հակառակ իր բոլոր յարմարութիւններուն, նմանապէս հեռու [է] բաղձալի չափով ծանօթ լինելուց, ուստի իւրաքանչիւր վայրի ընկերները պէտք է ջանան նմանապէս իրենց վայրի վերայ ուշադրութիւն դարձնելու: Ապա ընկերը յայտնեց որ ինքը արդէն ձեռնարկել է Տաճկահայաստանի ուսումնասիրութեան եւ այդ աշխատանքը յառաջ կը տանի առանց ոեւէ օժանդակութիւն ստանալու:

Օրակարգի յաջորդ խնդիրն է հողային հարցը:

Կարդացւում է նախորդ ժողովի որոշումը. ապա ընկեր Ս[իմոն Զաւարեան] լրացուցիչ տեղեկութիւններ է տալիս:

Համաձայն զեկուցման երեւում է որ բռնագրաւումները համեմատաբար այնքան շատ չեն, որչափ որ լրագրութեան մէջ արտայայտուել է. բայց այդ փաստում կրկնակիորէն վատ պարագայ կայ. նախ այն որ կայ բռնութեան մի երեւոյթ, որ ստեղծուել է համիտեան ռեժիմին [օրօք] եւ ամենաուժեղ ազդակն է եղել քուրդ աւատական իշխանութեան վերականգնումին եւ ամրապնդման. դրանից զատ երեւոյթը դեռ շարունակւում է եւ եթէ պետական սանկցիա[11] ստանայ, կը դառնայ հասարակական մի մեծ չարիք: Երեւոյթի միւս վատ կողմը նրանումն է, որ հողային հարցը չափազանց խճճուած է եւ դժուարալուծելի: Նախ կայ այն փաստը, որ վիճելի հողերէն մի մեծ մաս իսկապէս բռնագրաւուած են եւ ապա գրաւողի անհատական ոյժի, հեղինակութեան կամ կաշառքի շնորհիւ օրինա[կանա]ցած են, օրինական բոլոր վաւերաթղթերը գտնւում են գրաւողի ձեռքում: բ) Հողային հարցը ներկայանում է իբր արդիւնք բաղադրեալ, սարսափելի տոկոսների, երբ գիւղացիները գրաւ դնելով իրենց կալուածները փող են ստա[ցե]լ եւ շնորհիւ հրէշաւոր տոկոսների չեն կարողացած վճարել եւ կորսնցուցած են իրենց հողերը: Հողային հարցին է միանում նաեւ միրիպայական հարցը: Հայ գիւղացիները մինչեւ իրենց պարտքերի վճարումը ստիպուած են եղած իրենց դրամագլխով մշակել իրենց գրաւ դրած հողը եւ արդիւնքը կիսել պարտատիրոջ հետ: Այդ բոլորից յետոյ կան նաեւ կեղծ դատեր, երբ զանազան հայեր օրէնքի սահմաններում վաճառած են իրենց հողերը, իսկ այժմ բռնագրաւման դատ են վարում:

Բռնագրաւումները՝ թէ հայկական հարց է եւ թէ քրդական. այնպէս որ մեր համերաշխութեան ամենառէալ գետինն է քուրդ աշխատաւոր գիւղացիութեան հետ: Հողային հարցը բարդացնող երկու կէտ ալ կայ. նախ մուհաջիրների[10] զետեղումը հայկական գաւառներում եւ յատկապէս հայ գիւղերում. թուրք կառավարութիւնը հայ շրջաններ է ընտրել, որովհետեւ ոեւէ դիմադրութեան չի հանդիպիր: Պէտք է յիշել եւ այն, որ հողազուրկ գիւղացիները կամենում են հաստատուել գիւղերի ազատ հողերի վրայ. այդտեղ էլ՝ գիւղը կ՚ընդդիմանայ:

Մեր հողային հարցի լուծումը պէտք է աճապարեցնել, հասկանալի բոլոր պատճառներէ զատ նաեւ այն հանգամանքով, որ Պաղտատի երկաթուղիի կառուցումը կարող է գաղթականութեան մի հոսանք ստեղծել Հայաստանի հարաւային գաւառներում: Քրդերը անպատճառ մեծ թուով գաղթականներ կը տան դէպի այդ վայրերը, մի բան որ կարող է մեծ[ապէս] թուական յարաբերութիւնը փոխել [ոչ] ի նպաստ մեզ. իսկ հողային հարցի լուծումը արգելք կը լինի մեր ազգակիցների մասսայական գաղթին:

Ընկեր Ռ-[ոստոմ] գտնում է որ կուսակցութեան ուժեղացումը մեծ մասով կարող է լուծել հողային հարցը, ստիպելով բռնագրաւողներին հեռանալ իրենց վայրերը, մուհաջիրները ճնշելով եւ գաղթեցնելով: Այդ ձեւի գործունէութիւն որոշ չափով սկսել է եւ տուել է շատ յաջող արդիւնքներ:

47.- Բարձրբերդը ծածկանունն է Կարնոյ Կ. կոմիտէութեան:

48.- Լուսանցքի մէջ՝ նշուած է. «Կարդալ Սիմոնի բանաձեւը»:

Վ[ահապ].– Հողային հարցի լուծումը իբր ազգային ամբողջութեան մի գրաւական կենսական խնդիր է մեզ համար: Վանի շրջանում մեծ ուշադրութիւն է դարձրուած այդ հարցի վերայ: Մեծ մասով հողային հարցը լուծուած կարելի է համարել, բացի այն շրջաններէն, ուր կազմակերպութիւնը թոյլ է. այդ շրջանների համար էլ վերջերս Սէիդ-Ալիի եւ Վ[ան]ի կազմակերպութեան միջեւ կապուած դաշնագրի մէջ որոշ տրամադրութիւն կայ. համաձայն այդ դաշնագրին Սէիդ-Ալին ինքնաբերաբար պիտի ձգտի հողային հարցի լուծման իր շրջանում. պէտք է վերադարձուին այդ շրջանների վանքերը իրենց կալուածներով: Նմանապէս կառավարութիւնը ձգտում է լուծել մնացած խնդիրը, բայց ժողովուրդը թէ հեռաւորութեան եւ թէ անհաւատութեան պատճառաւ չի ներկայացնում իր դատը: Քանի որ կառավարութիւնը առաջարկում է լուծել, կուսակցութիւնը յանձնարարել է պատրաստել ցուցակներ եւ ներկայացնել լուծման, նկատողութեան չառնուելու պարագային՝ դիմել լուծման ուրիշ եղանակների: Վ[ահապ]ը իր եզրակացութիւնը ամփոփում է չորս կէտում:

1) 6րդ Ընդհ. ժողովի որոշումը մնում է անփոփոխ:

2) Հողային հարցը պէտք է լուծուի վարչական կոմիսիոնների կողմից, կազմուած կէս առ կէս հայերից՝ նշանակուած պատրիարքարանի կողմից, եւ թուրքերից՝ նշանակուած կառավարութեան կողմից:

3) Ի վնաս հայի տրուած վճիռը պէտք է իր կողմն ունենայ գոնէ երկու հայի վճիռ:

4) Վճռաւոր կողմին դրամական հատուցում անել միայն այն պարագային, երբ որոշ տուժողներ կա՛մ կառավարութեան բերած մուհաջիրներ լինին եւ կա՛մ որոշ տնտեսական աշխատանք է եղած, ի բաց առեալ այն պարագայէն երբ տուժողները աւազակութեամբ տիրել են վիճելի հողերին:

[...]ղդ ժողովը տեղի ունեցաւ Օգոստոս 23ի առաւօտեան, որ զբաղուեցաւ մի քանի առկախ խնդիրներով:

Բարձրաբերդի[47] ներկայացուցիչը զեկուցեց իր շրջանի մասին, ըստ որոյ Բարձրաբերդի Կ. կոմիտէութիւնը բաղկացած է 10 կոմիտէութենէ. եկամուտ ունեցած է մօտ 190 ոսկի, որից 40 յանձնուած է Արեւ[ելեան] բիւրոյին: Կազմակերպութիւնը թոյլ է թէեւ, ժողովրդեան տրամադրութիւնը շատ լաւ է. անդամներու թիւը լրացնում է սակը. ազգային եւ պետական կեանքի մէջ գործունէութիւնը եղած է բաւական բուռն. Շրջանային ժողով երկու տարիէ ի վեր տեղի չէ ունեցած, թէեւ մի քանի անգամ փորձ եղել է այդ ուղղութեամբ: Կ. կոմիտէի կազմը ամբողջական չէ եղած. ընկերներից ոմանք հեռացած են, ոմանք հրաժարած. այդ պատճառաւ կազմը համարեա թէ կազմալուծուած դրութեան մէջ է:

Ջեկուցումէն յետոյ ժողովը վճռեց վճռական ձայնի իրաւունք տալ ներկայացուցչին:

Օրակարգի յաջորդ խնդիրն է հայ-քրդական յարաբերութիւնները:

Ջեկուցանում է Վահաբ: Քրդերի՝ իբր մի եւ ամբողջական ազգի մասին խօսել չի կարելի քանի որ նրանք բաժանուած են աշիրէթների եւ կրօնական մեծ հերձուածների. ոմանք նստակեաց են, ոմանք թափառաշրջիկ: Այդ կէտերը պիտի նկատի ունենանք երբ կը ջանանք մեր դիրքը որոշել անոնց հանդէպ: Սահմանադրութիւնը իր սկզբնական շրջանում ուժեղ կերպով դէմ գնաց քուրդ բէգական դասակարգին. օգտուելով այն հանգամանքէն նրանց դէմ ծառացան եւ ենթարկուած հայերն ու քրդերը: Քուրդ աւատական իշխանութիւնը ենթարկուեց քայքայման, երբ թուրք կառավարութիւնը, երես դարձնելով սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքներէն, սկսաւ պաշտպանել եւ զօրեղացնել բէգական դասակարգը, նրանց մէջ գտնելով իր բնական դաշնակիցը հայերի դէմ: Քուրդ ռայա ժողովուրդը հաւատալով որ հայերը իրենք են եղել սահմանադրութեան պատճառները, եւ նկատի ունենալով որ առաջին տարւայ խաբուսիկ փորձէն յետոյ իրեն դէմ դարձրեց աւատականութեան զայրոյթը եւ ենթարկուեց աւելի անտանելի ղրութեան, սկսաւ ատելութեամբ լեցուել հայութեան հանդէպ, նրանց պատճառ ենթադրելով այդ բոլոր դժբախտութեանց: Այսպիսով թէ բէգական եւ թէ ռայա ժողովուրդը դարձան հակասահմանադրական եւ ատելութեամբ լեցուեցան հայերու հանդէպ: Բայց հարցը փոխուեցաւ Տրիպոլսի եւ Բալքանեան պատերազմէն յետոյ: Տաճկաստանի քայքայումը ակներեւ լինելով յառաջ եկան նոր ձգտումներ եւ մանաւանդ քաղաքական նոր ֆակտորներ[49], որոնք անդրադառնալով քուրդ ժողովրդի մէջ կամաց կամաց ձեւաւորուեցան երեք որոշ հոսանքների մէջ:

Դրանցից առաջինը եւ ամէնէն աւելի համակրելին Բեդըրխանների հոսանքն է, որը աշխատում է քրդերի մէջ խմորուող զգացումները ձեւաւորել ազատ Քուրդիստանի իտէալով. բայց այդ ընտանիքը չունի առաջուան հարստութիւնն ու ազդեցութիւնը. մի մասը Պոլսում բոլորովին ցրտացաւ [?], իսկ մնացեալները, որչափ էլ աշխատէին զանազան սպառնալիքներով, կաշառքներով իրենց ետեւից քաշել մնացած քրդերին, այդ անկարելի եղաւ եւ նրանց փոքրիկ շարժումը խեղդուեցաւ կառավարութեան կողմէ. թէեւ անոնք դարձեալ շարունակում են, բայց արդէն քրդերի ուշադրութիւնը ուրիշ ուղղութեան է փոխուած:

Այժմ ամէնէն աւելի ուշադրութիւն գրաւողը ռուսասիրական շարժումն է, ստեղծուած ռուսների ձեռ-

49.- Գործօններ, ազդակներ:

քով: Նրանք կաշառեցին Սմկոյին, Միր Միէին, Ապտիլ Հալագին, որոնք այժմ թուրք-պարսկական սահմանագլխում նստած աշխատում են համախոհներ գտնել: Այդ շարժումը վերապահութեամբ է ընդունւում քրդերի կողմից, մանաւանդ որ թուրքերը ամէն գնով աշխատում են վարկաբեկել նրանց, նրանց յայտարարելով իսլամութեան եւ հայրենիքի դաւաճաններ:

Մի երրորդ ուղղութեան ներկայացուցիչն [է] Շէյխ Ապտիլ Գատէր, որ կարծում է լինել թուրք կառավարութեան գործակալ: Այդ ուղղութեամբ որոշ բան յայտնում է այն փաստը, որ Վանի նախկին վալին՝ Իզզէթը որոշ ձեւով պրոպագանդ էր մղում ի նպաստ Ապտիլ Գատէրի: Նմանապէս այդ ուղղութեան պիտի որ պատկանի Սէիդ Ալին, որի հետ վերջերս Վանի մարմինը ունեցած է որոշ պայմանագիր: Համաձայն այդ պայմանագրին Սէիդ Ալին պիտի ջանայ իր շրջանում ապահովել կարգ եւ անդորրութիւն, լուծել հողային հարցը, գրաւուած վանքերի վերադարձը, իսկ ընդ. Վ[ռամեան] ատոնց փոխարէն լրագրերու մէջ պիտի պաշտպանէ քրդական շահերը: Այդ պայմանագիրը ղրկուած է Ժընեւ: Շէյխի ուզելով Մարմինը ղրկած է նաեւ Դաշնակցութեան ծրագիրը դուրս ձգելով տնտեսական պահանջները: Այդ պայմանագրութենէն յետոյ այդ շրջաններում ղրութիւնը զգալապէս բարելաւուած է եւ արդէն Վանայ Մարմնի քաղաքականութիւնը եղած է Սէիդ Ալու ուժ տալով մաքրել այդ շրջանը ուրիշ աւազակներէ եւ բէգերէ եւ ապա կառավարութեան միջոցով ալ կռուել ամբողջ աւատականութեան դէմ:

Ընկեր Ռ[ուստոմ] աւելացնում է Մշոյ մասին: Այնտեղ համեմատաբար հանգիստ է եղած այս մի քանի տարուայ ընթացքում եւ դա շնորհիւ Մուսա եւ Գասըմ բէգերի, որոնք նմանապէս առաջարկել են դաշնակցել մեր կուսակցութեան հետ. բայց մենք աւելի նախընտրելի ենք համարած յարաբերութեան մէջ մտնել Սէյտացիների հետ, որոնք կռւում էին վերոնշեալների հետ եւ Դաշնակցութեան էին դիմել իրենց օգնել: Վերջերս կառավարութիւնը նմանապէս մի առաջարկ է արել, այն է հարկ եղած պարագային քուրդ աւատականներին ճնշել հայ ուժերով, բայց այս առաջարկի մէջ աւելի շատ հայերը եւ քրդերը կռուեցնելու քաղաքականութիւն կայ եւ մենք յետ ենք մղած: Իսկ ինչ վերաբերում է Տարօնի շրջանում պատահած սպանութիւններին, հրահանգուած է պատասխանել:

Ս. [Զաւարեան] զեկուցելով Պոլսում կատարուած յարաբերութիւնների մասին, յայտնում է որ այդ քաղաքում կան զանազան խմբակցութիւններ՝ ուսանողական, Ճեւտէք պէյի խմբակը եւայլն, բայց ամէնէն աւելի կարեւորութիւն ներկայացնողը Շէյխ Ապտիլ Գատէրն է: Դրանք բոլորը դիմել են Դաշնակցութեան գործակցելու համար:

Ուսանողական կամ միւս խմբակցութիւնները զուրկ են իրական ուժէ, իսկ Ապտիլ Գատէր միայն մի անհատ է. նա իրան պետ է յայտարարում Պոլսոյ բոլոր խմբակցութիւններին. յայտնում է որ Զապի հովիտում ունի ահագին ազդեցութիւն եւ կարող է միասին դուրս գալ հայ-քրդական պահանջներով, պնդել մեծ շրջանի վերայ, որ պէտք է պարփակէ նաեւ Հէքիարին, Սղերդը, Տիգրանակերտը եւ Մուսուլի մի մասը, ընդունել պրոպորցիոնէլ ներկայացուցչութիւն, մերժել եւրոպական կոնտրոլը, ընդունել իսլամութեան հիմունքը եւ իրենց ճանաչել քրդութեան ներկայացուցիչ: Հետաքրքրական է նաեւ յիշել որ Մուսա եւ Գասըմ բէգերը իրենց առաջարկի մէջ շեշտում էին այն պարագայի վրայ, որ հայերը պէտք է ստանձնեն քաղաքական պաշտօնները, զինւորական իշխանութիւնը թողլով քրդերին: Յամենայն դէպս, հակառակ ներկայացուած անյարմարութիւններին, պէտք է անպատճառ յարաբերել քրդերի հետ, ջանալով գլխաւորաբար գործակցել աշխատաւոր գիւղացիութեան կամ օգնել աւատական որոշ իշխաններին, միւսներին թուլացնելու համար:

Ն. [Աղբալեան] գտնում է որ մենք միշտ պիտի ապրենք քրդերի հետ. հետեւաբար մեր ներկայ քաղաքականութիւնը պէտք է տարուի այնպիսի ճանապարհով, որ ապահովէ ապագայի համերաշխ գործակցութիւնը: Այդ ուղղութեամբ մենք ամէնէն աւելի պէտք է քրդերի հետ միացած կռուենք թուրք կառավարութեան դէմ, քանի որ նա քայքայուող պետութիւն է եւ մեր օգնութիւնը անպտուղ կը լինի: Մենք նմանապէս պէտք է ձգտենք զարթեցնել եւ զարգացնել քուրդ ազգային գիտակցութիւնը. որչափ մենք կարող ենք թուրք կառավարութեան միջոցով քանդել քուրդ աւատականութիւնը եւ այդ վերջինի միջոցով կռուել թուրք կառավարութեան դէմ, մենք այդ պէտք է անենք, բայց մեր հիմնական քաղաքականութիւնը պիտի լինի գործակցել զրկուած քրդերի հետ, նրանց օգնելով ազատելու աւատականների իշխանութենէն:

Ռ[ուստոմ] ասում է որ մենք յաճախ գործակցել ենք քուրդ բէգերի հետ, բայց ժամանակաւոր օգուտների համար, որովհետեւ վերջ ի վերջոյ նրանք շատ ուժեղացնելով կը դառնան չափազանց վտանգաւոր թշնամիներ մեզ համար, ինչպէս որ այդ պատահել է: Մենք դարձեալ ուշադրութիւնը պիտի դարձնենք դէպի աշխատաւորութիւնը: Այս աշխատանքը դժուար է, օգուտները հեռաւոր, որովհետեւ սիստեմատիկ, երկար ջանք պէտք է թափել նրանց գիտակից տարր դարձնելու համար, բայց այդ աշխատանքի օգուտները շատ աւելի են եւ այդ քաղաքականութեան պարագային չպիտի անտեսել քրդութեան իրաւացի պահանջները,– լեզուի խնդիր,

հողային հարց: Բայց այդ բոլորից աւելի մենք մեր ամենամեծ յոյսը պիտի դնենք մեր ոյժի, մեր հմայքի վրայ եւ մեր արդարութեան վրայ, որովհետեւ այդ միջոցով միայն կարող կը լինենք քրդերին կապել մեզ հետ եւ տանել թէ ազգային եւ թէ աշխատաւորական քաղաքականութիւն:

Ընկ. Վ[ահաբ] ասում է որ նա հակառակ է քրդական շարժման այն չափով, որչափով որ դա կրում է աւատական բնոյթ. ինքը դէմ չէ ազգային գիտակցութեան զարգացման, բայց նմանապէս կողմնակից չէ գործակցելու այդ զարգացման, քանի որ նրա յապաղումը նպաստաւոր է մեր ազգային քաղաքականութեան, որովհետեւ նրանց ազգային գիտակցութիւնը՝ ղեկավարուելով աւատականներու ձեռքով՝ ձգտում է կազմել քրդական իշխանութիւն որ պիտի կրի աւատական բնոյթ, մի բան որ դէմ է թէ հայերու եւ թէ աշխատաւորական քրդերի շահերին:

Ռ[ոստոմ] գտնում է որ քրդերի մէջ ազգային գիտակցութիւն կրող տարրը ներկայացնում է աւատականութիւնը. մենք նրանց միջոցով միայն կարող [ենք] քուրդ ժողովրդի հետ յարաբերութեան մէջ մտնել. մենք չպէտք է վախենանք այն բանից, որ մեր գործակցութիւնը կարող է վերջնականապէս ամրաւորել աւատականութեան դիրքը. մենք առայժմ նրանց պէտք է գործակցենք թէ մեր ներքին հարցերը լուծելու եւ թէ պետութեան հանդէպ աւելի մեծ ուժ ներկայացնելու համար. իսկ երբ քուրք կառավարութիւնը դուրս կու գայ կռուելու աւատականութեան դէմ, մենք պէտք է աջակցենք կառավարութեան, միաձգամ ընդմիշտ ազատելու միջնադարեան մնացորդներէն:

Այդ բոլոր խօսողներից յետոյ նախագահը արտայայտուած մտքերը ամփոփեց երկու կէտի մէջ, որոնք ընդհանուր հաւանութեան արժանացան՝

1.- Պաշտպանել հայ-քուրդ աշխատաւորական շահերը տէրէպէյութեան դէմ եւ աշխատել նրանց ոչնչացման օգտուելով կառավարութեան նման տրամադրութիւններից:

2.- Նպաստել քրդերու ազգային զարգացման՝ միասին եւ համերաշխաբար կռուելու համար կառավարութեան քաղաքականութեան դէմ:

50.- Ակնարկութիւն 1908 թ.ին Վան-Վասպուրականի կուսակցական գինապահեստներու գրաւման: Այս մասին տեսնել թիւ 26 ծանօթագրութիւնը: Օրուան մարմնին անդամ եւ այլ ղեկավար ընկերներու պատասխանատուութեան բաժինը ճշդելու համար Դաշնակցութեան Խորհուրդին առջեւ բացուած դատը ձգձգուած եւ վերջնական եզրակացութեան յանգած չըլլալու հետեւանքով, Եօթներորդ Ընդհ. ժողովը փակուած պիտի համարէր գայն:

51.- Յաջորդաբար Սիմոն Զաւարեան, Արմէն Գարօ (Փաստըրմաճեան Գարեգին), Սարգիս Բարսեղեան, Միքայէլ Վարանդեան, Հրաչ (Հայկ) Թիրիաքեան եւ Տոքթ. Կարապետ Փաշայեան:

13րդ եւ 14րդ նիստ
24ին Օգոստոս

24-ին Օգոստոսի նիստում ժողովը զբաղուեց կազմակերպութեամբ եւ մարմինների ընտրութեամբ:

Եղան զանազան առաջարկներ. ընկերներից ոմանք առաջարկում էին Երկրում եւ Պոլսում Բիւրոներից անկախ ստեղծել Պատասխանատու մարմիններ, բայց ժողովը 3 ձայնի ընդդէմ որոշեց, որ Երկրում եւ Պոլսում պէտք է լինեն մի մի մարմին, որոնք պէտք է վարեն թէ բիւրոյական եւ թէ Պատասխանատու մարմնին յատուկ գործունէութիւն: Այդ մարմինները կարող են աշխատանքի բաժանում կատարել իրենց մէջ, բայց միասին են պատասխանատու Ընդհ. ժողովի առաջ:

Այդ առթիւ ընդունուեց հետեւեալ բանաձեւը՝

Կովկասի, Երկրի եւ Պոլսոյ Բիւրոները՝ ընտրուած Ընդհանուր ժողովից՝ լինելով կուսակցութեան ղեկավար մարմիններ պարփակում են Պատասխանատու մարմիններու եւ Բիւրոներու՝ կանոնագրով նախատեսուած պարտականութիւններն ու իրաւունքները:

Հայաստանի Բիւրոյի շրջանը կազմում են հայկական վեց նահանգները եւ Տրապիզոնը:

Այդ որոշումներից յետոյ առաջարկւում են թեկնածուներ. որոշ անհատների համար յառաջ է գալիս դատի տակ լինելու հարցը: Մասնաւորապէս Վանի գործով[50] դատի ենթարկուածների մասին ընկերները լսելով մի քանի որոշումներ, որոշեցին՝ քանի որ դատական մարմինը ոեւէ եզրակացութիւն չէ բերած Ընդհ. ժողովին եւ մանաւանդ այդ հարցը օրակարգում չի գտնւում, ընտրութիւնների առթիւ նկատի չունենալ այդ հանգամանքը: Միայն թէ ապագային նման երեւոյթներէն խուսափելու համար, որոշուեցաւ կանոնագրի մէջ մտցնել հետեւեալ երկու կէտերը՝

Դատական խնդիրներում ստեղծել երեք աստիճան: Խումբում կատարուած դատերի համար վերջնական նշանակութիւն ունեն՝

1.- Կոմիտէի որոշումները: Ենթակոմիտէի մէջ տեղի ունեցող դատերի համ[ար] վճռական նշանակութիւն ունի Կ. Կ.ի որոշումը: Կոմիտէի դատերը վերջնական կը լինին Շրջանային ժողովներում: Կ. Կոմիտէութիւնների, Պատասխանատու մարմինների դատերը միայն կը լուծուին Դաշնակցութեան Խորհրդի եւ Ընդհ. ժողովի միջոցով:

2.- Եթէ ոեւէ դատ 2 տարուայ ընթացքում չի լուծւում, դադրած է համարւում:

3.- Եթէ դատական մարմինները իրենց անփութութեան պատճառաւ հարցերը հարկ եղած ժամանակաշրջանում չեն վերջացրել, իրենք են ընկնում դատի տակ:

Այդ որոշումներից յետոյ ժողովը կատարեց ընտրութիւնները:

Արեւմտեան բիւրոյի անդամ ընտրուեցին Ս., Ա. Գ., Սարգիս, Վարանդեան, Հրաչեայ, Փաշայեան[51]: Ընկեր Սիմոն ընդունում է այն պայմանով որ եթէ ստիպուած լինի Պոլսից հեռանալ այլեւս չի ստանձնում Արեւմ. բիւրոյի պատասխանատուութիւնը:

Ազատամարտի խմբագիրը եւ Օսմ. պարլամենտի Դաշ[նակցութեան] ֆրակցիայի ներկայացուցիչը խորհրդակցական ձայնով պարտաւոր են մասնակցել Բիւրոյի ժողովներին: Ֆրակցիան բացարձակապէս ենթարկւում է Բիւրոյի որոշումներին:

Արեւելեան բիւրոյի անդամ ընտրուեցին Ռ., Վ. Փ., Վահաբ, Արամ, Ռուբէն եւ Աբ. Գիւլխանդանեան (այս վերջինի համաձայնութիւնը չէ առնուած), որոշուեցաւ նմանապէս որ եթէ Վարդանը գայ Երկիր հրաւիրուի Երկրի Բիւրոյի անդամ[52]:

Վահաբը պայմանական կերպով ընդունեց. երբ անձնական գործ գտնէ, բիւրոյական պատասխանատուութենէ պիտի հրաժարի, մնալով հանդերձ երկրի մէջ:

Կովկասեան Բիւրոյի անդամ ընտրուեցին Կովկասի ռայոնական ժողովի Կեդրոնական մարմնի անդամ ընտրուած անդամները եւ Տոքթ. Զաւրիեւ[52ա]:

Ապա ժողովը զեկուցում է լսում Պարսկաստանի մասին: Զեկուցանում են Նիկոլ եւ Աշոտ[53]. երկուքն ալ Պարսկաստանից հեռացել [են] մօտ մի տարիէ ի վեր: Նրանց հեռացած րոպէին կազմակերպութիւն կար Պարսկաստանում: Շարքերում կայ որոշ կենդանութիւն, բայց շարունակւում է այն հին կռիւը, որ սկսել էր Եփրեմի օրով, այս վերջնի եւ մարմնի միջեւ. Եփրեմը, այժմ էլ ուրիշներ, Դաշնակցութեան անունից գործել են, բայց հակառակ տեղական մարմնին. Եփրեմը այն աստիճան անկախ գործունէութիւն է ունեցած որ հակասել է մեր ամբողջ ուղղութեանը: Մինչ տեղական դաշն. մարմինները գործակցում էին դեմոկրատ կոչուած պարսիկ կուսակցութեան, Եփրեմ նրանց բոլորովին ցրուեց. նոյնիսկ կանգ չառաւ հալածելու մեր ընկերներին. պատահեցին նոյնիսկ կախաղաններ: Այդ ուղղութիւնը տակաւ սաստկանալով[54] վերջ ի վերջոյ տեղական կազմին եւ Եփրեմին բոլորովին պիտի թշնամացնէր, մեր ընկերները իրենք դուրս պիտի գային Եփրեմի դէմ եթէ նրա մահը վրայ չհասնէր: Այդ անկարգ գործունէութեան մէջ մեծ պատասխանատուութիւն ունին նաեւ Բիւրոները, որոնք բաւարար քանակութեամբ նամակագրութիւն չեն պահպանել. յաճախ մարմինների նամակներին չեն պատասխանել, եւ կամ թղթակցութիւններին անհատական բնոյթ են տուել[55]:

Եփրեմի վերայ նկատուած բացասական երեւոյթները առիթ են տալիս մի նոր հարցի յառաջ գալուն:

Ս. պատճառաբանելով՝ որ պետական պաշտօնների մէջ մտնելը մի տեսակ միջոց է դառնում կուսակցականները չէզոքացնելու եւ նոյնիսկ չեղելու իրենց ծրագրէն ու գործելակերպէն, [որ] շատ տեղերում կառավարութիւնները մի տեսակ կաշառք են վճարում քայքայում յառաջ բերելու համար կուսակցութեան ղեկավար շարքերում, [առաջարկում] է մի բանաձեւով դաշնակցականների պետական պատասխանատու պաշտօնների մէջ մտնելը արգելել:

Ա. Գ.– Այդպիսի մի որոշում կայացնելով մենք մի մեծ հակասութեան մէջ կը գտնուենք մեր նուազագոյն ծրագրի ամենաէական կէտերից մէկի հետ, այն 50% պաշտօնէութիւն ունենալու հարցը. ինչպէս հաշտեցնել այդ երկու կէտերը:

Ն. գտնում է որ չի կարելի անդամներին ստիպել պաշտօնեայ լինելուց: Մենք նախ վստահ պէտք է լինենք այն անհատների վրայ, որոնց յանձնւում են կուսակցութեան պատասխանատու պաշտօններ. իսկ եթէ վատ դուրս գան, կ՚աշխատենք այլեւս չանել. միայն կարող ենք որոշում կայացնել, որ պաշտօնեայ եղած շրջանում դուրս համարուեն կուսակցութիւնից. կարեւորը մեր անկախութիւն պահելն է:

Ա. յիշելով Միլըրանի, Բրիանի[56] օրինակները, որոնք եղել են ամենաքուն եւ ծայրայեղ սոցիալիստներ եւ յեղափոխականներ, պետական պաշտօնեաներ դառնալով ոչ միայն կորցրել են իրենց անաչառ քննադատելու դե-

52.- Յաջորդաբար՝ Ռոստոմ (Զօրեան Ստեփան), Վահան Փափազեան, Արշակ Վռամեան, Արամ Մանուկեան, Ռուբէն Տէր Միհասեան, Աբրահամ Գիւլխանդանեան: Վարդանը՝ Խանասորի արշաւանքի հրամանատարն է, իսկական անունով Սարգիս Մեհրաբեան:

52ա.- Յայտնի է որ նախկին երկու բիւրոներու փոխարէն, Եօթներորդ Ընդհ. ժողովը կը յառաջացնէ երեք բիւրոներ: Ներկայ արձանագրութեանց մէջ այս բիւրոներուն տրուած են տարբեր անուանակոչումներ (Արեւմտեան, Արեւելեան, Երկրի, Կովկասի եւայլն): Այսուհանդերձ, երեք բիւրոներու վերջնական անունները՝ իրենց սահմանագծումներով՝ տրուած են Որոշումներու «Կազմակերպական» բաժինին մէջ.– Հայաստանի բիւրօ, Արեւմտեան բիւրօ եւ Արեւելեան բիւրօ (տես էջ 48):

53.- Նիկոլ Աղբալեան եւ Դաշնակցական Խեչօ: Վերջինս Պարսկաստանի մէջ. սահմանադրական շարժման օրերուն կը գործէր Աշոտ ծածկանունով:

54.- Ձեռագրին մէջ՝ ստանալով:

55.- Եփրեմի եւ Թեհրանի կուսակցական մարմիններու միջեւ ծագած վէճին ու տարակարծութեանց մասին տեսնել «ՆԻՒԹԵՐ»ու Թ. հատոր, յատկապէս 118-168 էջերը:

56.- Էթիէն-Ալեքսանդր Միլըրան (1859-1943), ընկերվարական ղեկավար, Ֆրանսայի պաշտպանութեան նախարար, 1920-1924ին հանրապետութեան նախագահ:

Արիսթիտ Պրիան (1862-1932), ընկերվարական ղեկավար, ֆրանսական կառավարութեան արտաքին գործոց նախարար եւ վարչապետ:

րը, նոյնիսկ սահել են դէպի աջ եւ յերեւան են եկած իբր հակայեղափոխական եւ նոյնիսկ կանգ չեն առած հալածելու այն կուսակցութիւնը, որուն կը պատկանէին: Նա էլ պաշտպանում է Ս.ի դրած բանաձեւը վարչական-ժանդարմերական պաշտօնները արգելելու մեր ընկերների համար:

Ռ. գտնում է որ մեր ընկերներին արգելել այդպիսի պաշտօններ ստանձնելուց կ'արգելէ մեզ պաշտօնէութեան մէջ որոշ փոփոխութիւններ մտցնել: Պաշտօնի մտած մեր ընկերը ինչքան էլ հեռացած լինի մեր աշխարհահայեացքից յամենայն դէպս աւելի լաւ կը լինի քան ամէն թուրք եւ հայ պաշտօնեայից. նոյնիսկ դա մի միջոց կը լինի զտելու մեր շարքերը:

Ռոստոմ արտայայտւում է այն մտքով որ կան պաշտօններ, որոնք դէմ են մեր կուսակցականութեան. այդպիսի պարագային ոչ մի իրաւախոհութիւն հասկանալի չէ: Շատ տեղեր էլ դրամն է անբարոյացուցիչ. պաշտօնի մէջ մտնելուն դէմ չի կարելի. դրանով մենք մեր մէջ կը պահենք այնպիսի տարրեր, որ բնաւ ցանկալի չէ. միայն հաւասարակշռութիւնը պահելու համար պաշտօնի միջոցին[?] կարելի է հեռացած համարել:

Մէջտեղ է դրուած երկու բանաձեւ: Նախ քուէարկւում է Ս.ի հետեւեալ բանաձեւը՝

Ընդհ. ժողովը քննելով Պարսկաստանում տեղի ունեցած անախորժ անհամաձայնութիւնը կ'որոշէ՝

1) Դաշնակցականները չեն կարող վարել ռեւէ ոստիկանական, վարչական պաշտօն. հակառակ վարուողները կը հեռացուին կուսակցութիւնից:

2) Դ[աշնակցական] անհատներ իրենց հասարակական-տնտեսական գործունէութիւնը պիտի ենթարկեն տեղական մարմնի հսկողութեան եւ հաւանութեան: (Ստացաւ 2 ձայն):

Ապա ընդունւում է հետեւեալ բանաձեւը՝

Այն ընկերները, որոնք ոստիկանական-վարչական պաշտօններ են ստանձնում, դադարում են կազմակերպութեան անդամ լինելուց:

Այդ միջանկեալ հարցի մասին որոշում կայացնելուց յետոյ, Պարսկաստանի մասին վճռեցին պահել նախորդ Ընդհ. ժողովի որոշումների միայն 3րդ կէտը, այն է՝ Շարունակել սերտ յարաբերութիւն պահպանել ռամկավար տարրերու հետ, գործակցելով անոնց այն բոլոր պարագաներուն մէջ, երբ անհրաժեշտութիւն կը ներկայանայ պաշտպանելու եւ ամրապնդելու սահմանադրական կարգերը: Աշխատիլ անոնց հետ ա) ապահովել տալու հիմնական օրէնքներով մեր ազգային-մշակութային ինքնավարութիւնը եւ պարտադիր տուրք գանձելու իրաւունքը պարսկահայոց Ազգային ժողովին համար: բ) Ջնջել տալու «Կանուն էսասիէն» սահմանադրութեան ոգիին հակառակ բոլոր սահմանափակումները, որոնք հիմնուած են ազգային կամ կրօնական խտրութիւնների վրայ (այսպէս ոչ-միւսիւլմաններին դէմ դրուած արգելքը պետական բարձր պաշտօններ վարելու եւ զինուորագրութեան մասնակցելու եւայլն):

Առաջարկւում է Կովկասի բիւրոյին հետեւիլ Պարսկաստանի անցուդարձին եւ հարկ եղածը տնօրինել:

Յաջորդ Ընդհանուր ժողովը տեղի է ունենում Յուլիս ամսուայ ընթացքին Մեծ Հայաստանի սահմաններում 1915 թուին. երեք Բիւրոները կարող են փութացնել եթէ հարկ տեսնուի:

Ամսու 26-ին տեղի ունեցաւ ------- նիստը:

Կարդացուեցան մի քանի արձանագրութիւնները եւ որոշ փոփոխութիւններից յետոյ ընդունուեցան:

Ժողովականների մի որոշ մասի առաջարկութեամբ ժողովը համաձայնութիւն յայտնեց վերաքննելու խորհրդարանի հանդէպ ընդունուած բոյկոտի խնդիրը:

Ընկեր Ս. գտնում է որ ներկայ րոպէն ամենայարմարն է մի նուազագոյն ծրագիր ընդունել տալու եւ այդ առթիւ մենք պիտի ուշադրութիւն դարձնենք այն միջոցների վրայ, որոնք կարող են նպաստել մեր քաղաքականութեանը: Մենք ունինք կռիւը եւ բոյկոտը, ուստի այդ երկու միջոցներից պէտք է օգտուենք որչափ որ մեր ուժերը կը թոյլատրեն:

Վ[ռամեան] ասում է որ չպիտի դիմենք այնպիսի միջոցների, որոնք տեւական լինելով կարող են ջլատել մեր ուժերը եւ ժողովրդի որոշ խաւերը հեռացնեն մեզմէ: Նա առաջարկում է այնպիսի պահանջներ դնել այդ առթիւ, երբ վստահ ենք որ ընդունելութիւնը շատ դժուար չէ եւ ժողովրդի համակրութիւնը մեր կողմը կը լինի:

Ռ[ոստոմ] առաջարկում է իբր սկզբունք բոյկոտ անել այն առթիւ, ինչի դէմ որ կռւում ենք. մանաւանդ այդ քայլը կապելով մեր նուազագոյն ծրագրի հետ՝ մեծ դժուարութիւններ կը ստեղծենք մեր դէմ. բայց խնդիրը ուրիշ է երբ մեր թուի համեմատ ներկայանանք. դա կը լինի հայ ժողովրդի ներկայացուցչութիւն:

Ա[րմէն] Գ[արօ] պնդում է որ համեմատական ընտրութիւնը հասունացած հարց է. այդ կէտում յաջողուելուց յետոյ մենք միշտ կարող ենք միեւնոյն զէնքը գործածել միւս կէտերը յառաջ վարելու:

Վ[ահան] կարծում է որ բոյկոտը անբաժան եւ լրացուցիչ մասն է այն ընդհանուր քաղաքականութեան, որ Ընդհ. ժողովը գծել է այսուհետեւ հետեւելու համար:

Բոյկոտը մի միջոց կը լինի կուսակցութիւնը մղելու դէպի յեղափոխական գործունէութիւն, որից մենք բոլորս սպասում ենք աւելի դրական արդիւնքներ:

Ք. գտնում է որ առիթի համեմատ պէտք է չափենք մեր նուազագոյն պահանջները, որը մենք ընդունում ենք մեր ներկայացուցած նուազագոյն ծրագիրը:

Ս. [Զաւարեան] պնդում է որ աւելի շատ հասունացած հարցեր կան քան համեմատական ներկայացուցչութիւնը. օրինակ դպրոցական, լեզուական, զօրքի ծառայութիւն, հողային հարց. պրոպորցիոնալը մի տեսակ զիջում կը լինի մեր ընդունած եւ անզիջելի սկզբունքներէն մէկը՝ որն է կէս առ կէս պաշտօնէութիւն. պրոպորսիոնալը պիտի ընդունենք նաեւ քուրիաներում, որը կը ջլատէ մեր ոյժերը յառաջ բերելով մեծ անհամաձայնութիւններ:

Ռ[ոստոմ].– Մենք պարլամենտի վերայ նայում ենք իբր մեր պահանջները յառաջ մղելու մի միջոցի վերայ եւ եթէ պրոպորցիոնալը ստանանք, մենք կարող ենք այնպէս կարգադրել որ կէս առ կէս պահանջին հակասած չլինենք:

Վ[ռամեան].– Չպէտք է մեր պահանջներով արգելք հանդիսանալ յաջողութեան եւ ջլատել մեր ոյժերը. անհրաժեշտ է որ մենք մեր ուժերը չսպառենք. բայց դրա հետ միաժամանակ աւելի մեծ պահանջներ պիտի դնենք քան միայն պրոպորցիոնալը: Կան նոյնքան հասունացած պահանջներ, ինչպիսին են լեզուական եւ հողային հարցերը, պաշտօնէութեան կէս առ կէս լինելը, դպրոցական գործի ապահովումը եւայլն:

Դեռ արտայայտւում են շատ ընկերներ. ապա համաձայնութիւն է կայանում վարել այնպիսի քաղաքականութիւն, որ մեր մինիմում ծրագրի իւրաքանչիւր կէտի գործադրութեան պէտք է անդրադառնալ ամէն պատեհ առթիւ (բանաձեւ պիտի լինի):

Օրակարգի հերթական հարցն է՝ Ազգային ներքին քաղաքականութիւն:

Նախ կարդացւում են նախորդ Ընդհ. ժողովի որոշումները, ապա սկսում են վիճաբանութիւնները:

Ընկերներից ոմանք նկատում են որ ներկայ րոպէին անհրաժեշտ է մեր բոլոր ուժերը լարել յատկապէս կուսակցական կազմը ուժեղացնելու համար, եւ հայկական հարցի լուծման պարագային՝ մի ուժեղ ֆակտոր[49] ներկայանալ: Մեր ընկերները, որոնք կը մասնակցին Ազգային երեսփոխանական ժողովին, այնպիսի գործունէութիւն ունին, որ յաճախ ստիպում են կուսակցութեան պատասխանատու մարմիններն ալ իրենցմով զբաղուելու: Եթէ մենք մասնակցում ենք ազգային գործերին որպէսզի հնարաւորութիւն ստեղծենք աւելի լաւ գործավարութիւն ստեղծելու ազգային գործերի մէջ, բայց դրանով մենք մեր դէմ ենք լարում շահագրգռուած բոլոր դասերը, ջլատում մեր ազգային [ուժերը] եւ չենք յաջողւում ոեւէ բան անել, քանի որ ընտրական սիստեմը, մանաւանդ Ազգ. երեսփոխանական ժողովի մէջ, շատ անարդար հիմքերի վրայ է դրուած: Մեր ընկերները այդ ժողովներում պէտք է ներկայանան կոնտրոլորի, օպպոզիսիոնի դեր մէջ, եւ հետուից այդ հակակշիռը աւելի մեծ դեր կը խաղայ քան մօտից, որովհետեւ մենք հնարաւորութիւն չունենք մաքրելու այդ բոլորը. ուստի մեր մասնակցութիւնն ալ պէտք է բխի այդ տեսակէտէն,– դաշնակցականները պէտք է մասնակցին իբր անհատներ եւ այնտեղ պէտք է գործեն իբր անհատներ, բնական է, իբր ուղեցոյց ունենալով Դաշնակցութեան ծրագիրն ու գործելակերպը:

Ուրիշ ընկերներ, ընդհակառակն, մեր մասնակցութիւնը, եւ ուժեղ մասնակցութիւնը, գտնում են շատ անհրաժեշտ: Նրանց ասելով պէտք է որ Դաշնակցութիւնը մասնակցի եւ գերազանց դիրք գրաւէ որպէսզի եթէ հնարաւոր է իր ձեռքը առնէ ազգային բոլոր գործերի վարչութիւնը:

Ոմանք գտնում են որ դաշ[նակցական] պատգամաւորները (ֆրակցիա) պէտք է բլոկ կազմեն ձախակողմեան տարրերի հետ, նաեւ պատասխանատու լինին Բիւրոյի առաջ:

Ընկերներից մի քանիսը պնդում են, որ ուղղակի մասնակցութիւնը ունենալով որոշ օգուտ, բայց հետեւանքները աւելի վատթար են, կուսակցութեան դէմ զուր հակառակութիւններ յառաջ բերելով. լաւագոյնն է մասնակցել առանց կուսակցութեան անունից. այդ կողմը ունի իր առաւելութիւնները: Կարնում հնարաւոր է եղած այդպիսի ձեւ ընտրել եւ կատարելապէս յաջողուել է:

Ընկերները բոլորը համաձայնում են՝

Գաւառի ազգային քաղաքականութիւնը ենթարկել Շրջանային ժողովի իրաւասութեան, իսկ Պոլսոյ խորհրդարանի մասին (իբր համազգային նշանակութիւն ունեցող մի հաստատութիւն) որոշում կայացնել Ընդհ. ժողովներում:

Ընկերներից մէկը առաջարկում է՝ ցորչափ մեր ընկերները մեծամասնութիւն չեն կազմում Ազգ. երեսփոխանական ժողովների մէջ, դաշնակցականները չեն կարող Վարչական ժողովների մէջ մտնել: Ազգային ժողովների մէջ գործողները կազմում են մի ֆրակցիա, նման Օսմ. պարլամենտի ֆրակցիայի: [Ֆրակցիան] մի

խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով մասնակցում է Բիւրոյի ժողովներին:

Թէ գաւառներում եւ թէ Պոլսում ֆրակցիաները եւ անհատները պատասխանատու են իրենց կեդրոնի պատասխանատու մարմիններին:

Վիճաբանութիւնները տուաւ հետեւեալ որոշումները, որոնք պէտք է ամփոփել մի բանաձեւի մէջ (Վահաք):

1.- Հետամտիլ պահպանելու եւ ընդլայնելու Ազգ. սահմանադրութիւնը:

2.- Դաշնակցութիւնը իբր կուսակցութիւն չի մասնակցիր պ[ետական] երեսփոխանական ժողովին:

3.- Գաւառներում այդ հարցում իրաւասու է շրջանային ժողովը:

4.- Անհատները կարող են մասնակցել եւ գործել համաձայն կուսակցութեան ծրագրին:

5.- Կուսակցական մարմիններու մէջ գտնուող ընկերները չեն կարող վարչական ժողովներու մասնակցիլ:

6.- Ազգային ժողովում գտնուող ընկերները իրենց գործունէութեան համար պատասխանատու են Բիւրոյի առաջ:

Ծանօթ խմբ.- Ձեռագրին մէջ վերեւի 6 կէտերուն վրայ գիծ քաշուած եւ տողընդմէջ հազիւ ընթեռնելի արձանագրուած են հետեւեալ 2 կէտերը.–

1.- Անկախ թէ դաշ[նակցական] ֆրակցիան իր գործունէութեան մէջ պարտաւոր ըլլայ խորհրդակցիլ Բիւրոյի հետ բարենորոգումների եւ պետական խնդիրների շուրջ:

2.- Եթէ ընկերը շեղում կատարէ ..... կամ խօսքով հակասէ կուսակցութեան ծրագրին ..... եւ կամ թիւրիմացաբար տեղի տայ, պատշաճ մարմինը կը հրաւիրուի անյապաղ ղէմն առնելու նման երեւոյթների եւ պատասխանատուութեան ենթարկէ զանցառուները:

* * *

Արեւմտեան բիւրոյի ներկայացուցիչը՝ նկատելով որ արտաքին յարաբերութիւնների ժամանակ մեծ թիւրիմացութիւններ են ծագում Արեւմ. բիւրոյի եւ Կ. Պոլսոյ Կ. կոմիտէութեան մէջ, այս վերջինի անուան պատճառաւ, որ օտար լեզուներում ճանաչւում է իբր Դաշնակցութեան կեդրոնական մարմին, առաջարկում է անունը փոխել կոչելով Բիւթանիոյ Կ. կոմիտէ, քանի որ Կ. Պոլսոյ Կ. կոմիտէի թէ իսկական ուժը Պոլսէն դուրս է գտնւում եւ մանաւանդ [որ] մեր կուսակցութեան մէջ շատ Կ. կոմիտէութիւններ կան, որոնք կոչւում են շրջանի անունով, ինչպէս Բալքանների, Ամերիկայի, Ատրպատականի, Վասպուրականի եւայլն Կ. կոմիտէութիւններ:

Ոմանք առաջարկում են կոչել Պոլսոյ շրջանի Կ. կոմիտէ, բայց ժողովը, երեք ընկերների ձեռնպահութեամբ, որոշեց Կ. Պոլսոյ Կ. կոմիտէն կոչել կամ Բիւթանիոյ կամ Մարմարայի Կ. կոմիտէութիւն, ընտրութիւնը թողնելով համապատասխան մարմնոյն[57]:

Պոլսոյ պատգամաւորը առաջարկում է օրակարգի մէջ մտցնել իր Կ. կոմիտէի եւ Արեւմ. բիւրոյի յարաբերութիւնների ճշդումը մեղադրելով Բիւրոն, որ ընտրութիւնների մէջ չի բանակցել տեղական մարմնոյ հետ եւ տարել է անկախ քաղաքականութիւն: Բայց ժողովը մերժեց զբաղուել այդ հարցով:

Ժողովը անցնում է հերթական հարցին՝ Ազգային տնտեսական քաղաքականութիւն: Բայց ընկերները բոլորը նկատելով որ այդ հարցը, որչափ էլ կարեւոր, բայց այդ առթիւ ոեւէ նախապատրաստական աշխատանք չի եղել, ընկերները եկան այն եզրակացութեան, որ պէտք է յանձնարարել մեր մարմիններին եւ ընկերներին զբաղուելու այդ հարցով, որպէսզի հնարաւոր լինի յառաջիկային մի որոշ քաղաքականութիւն ընդգրկել:

* * *

Մնայուն յանձնախումբը, որ պիտի վերջացնէ Ընդհ. ժողովի առկախ մնացած խնդիրները, նախապէս ընտրուած լինելով իր ---- թուի ժողովում քննութեան առաւ Դաշնակցութեան հայկական հարցի վերաբերմամբ ներկայացուցած ծրագիրը: Բոլոր ընկերները կանգ առին ոեւէ կէտում չզիջելու տեսակէտի վերայ, քանի որ վերջնական որոշման մէջ մենք ոեւէ փոփոխութիւն չենք կարող մտցնել: Միայն մի քանի կէտում յաւելումներ մտցրին:

1- Սահմանների վերաբերմամբ պնդել անպատճառ ամբողջութեան վերայ, իսկ եթէ բաժանումը անխուսափելի կը դառնայ, աւելի ուժ տալ հիւսիսէն հարաւ բաժանման, սահման ունենալով Եփրատ գետը, որպէսզի ապահովուեն ազգային-տնտեսական շահերը, քան թէ արեւելքէն արեւմուտք:

Ամէն գնով պնդել ընդհանուր կառավարչի եւ Սէյմի վրայ[58]: Պաշտօնէութեան մէջ՝ պնդել հաւասարութեան սկզբունքների վրայ. անկարելիութեան պարագային՝ հաւասարութիւն որոշ ժամանակաշրջանի համար. անկարելիութեան պարագային միայն զիջիլ պրոպորսիոնալի, բայց այդ պարագային՝ յառաջ քշել ազգային տեսակէտը եւ ոչ թէ կրօնական:

57.- Հարկ է նշել որ, հակառակ Ընդհ. ժողովի այս որոշման, Կ. Պոլսոյ Կ. կոմիտէութիւնը յաջորդող տարիներուն չդրդեգրեց Բիւթանիա կամ Մարմարա անուանակոչումները, այլ վերադարձաւ իր աւանդական Վիշապ անունին:

58.- Սէյմ անուան տակ պէտք է հասկնալ Նահանգային խորհուրդը: Քննութեան դրուած հարցը կը վերաբերի հայկ. բարենորոգումներու ծրագրին:

Պնդել գիւղական պահակների վրայ:

Որոշուեցաւ ծրագրի մէջ մտցնել մի զինուորական բարձրագոյն վարժարանի հիմնումը նահանգում, կէս առ կէս աշակերտներով բարձրագոյն սպաներ հասցնելու համար:

Տուրքերի գլուխը աւելի լաւ խմբագրել մտցնելով այն կէտը, որ միայն եկամտային տուրքի ընդունուելը .....[59]

Լեզուի հարցում մտցնել՝ հայերէնը պէտք է գործածուի ամէն գործավարութեան մէջ բացի բանակի հրամանատարութենէն:

Ընդարձակել XII գլուխը (հանրային կրթութիւն) շեշտելով հետեւեալ կէտերի վրայ.

1- Ամէն ազգութիւն կը ստանայ տասանորդի հետ վճարուող կրթական բաժնի իր վճարած մասը:

2- Ընդհ. պետութեան Լուսաւորութեան բիւդճէից՝ ազգային սահմանադրութեամբ նախատեսուած մարմինների միջոցով ստանալ իրեն յատկացուելիք մասը, թուի համեմատ:

3- Ամէն ազգութիւն իրաւունք ունի կրթական տուրք հաստատել եւ գանձել պետական գործադիր մարմինների միջոցով:

4- Թուրքերէն լեզուի աւանդումը պարտաւորիչ է համայնական դպրոցներում, ինչպէս նաեւ տեղական լեզուների աւանդումը պարտաւորիչ պիտի լինի պետական դպրոցներում:

Կիլիկիայի համար դնել միեւնոյն պահանջները ինչ Մեծ Հայաստանի, եւ Գերմանիայի հետ զիջման գնալ այդ կէտում:

Դատարանական կազմի մէջ բացի անդամների կէս առ կէս քրիստոնեայի եւ մահմետականի, պնդել նաեւ այն կէտի վրայ, որ երբ նախագահը մահմետական կը լինի, դատախազը քրիստոնեայ լինի եւ հակառակը:

Տուրքերի գլուխը խմբագրել հետեւեալ ձեւով (պահելով առաջին մասը):

Իսկ մինչեւ եկամտային տուրքի հաստատումը՝

Պակսեցնել Աշարը[60] մի չորրորդ մասով սերմի ծախքը հոգալու համար:

Մնացած մասը՝ ճանապարհի տուրքը պէտք է գանձուի բերքերի վերջին չորս տարիների գների միջին գնի համեմատութեամբ:

<u>Ընտրութիւն</u>

Կեդր. Հաշուեքննիչի անդամ ընտրուեցաւ՝ ընկերներ Խաչ, Մարզպետ եւ Վարդգէս[61]:

Եթէ այս ընկերներէն ոեւէ մէկը պաշտօն ստանայ «Ազդակ»ի կամ «Ազատարմարտ»ի մէջ՝ կը դադրի հաշուեքննիչի անդամակցելէ եւ անոր տեղ ուրիշ մը կը հրաւիրուի միւս ընկերներու ընտրութեամբ[62]:

59.- Ձեռագրին մէջ կիտաւոր:

60.- Աշարը՝ բերքի տասանորդ տուրքն էր:

61.- Յաջորդաբար՝ փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան, Ղազարոս Ղազարոսեան եւ Յովհ.-Վարդգէս Սերէնկիւլեան:

62.- Ընտրութիւն գլուխը առանձին եւ վերջին էջն է Հ.Յ.Դ. Եօթներորդ Ընդհ. ժողովի ատենագրութեան, կը պատկանի Ա. Վռամեանի գրչին: Էջին տակ կայ «գաղտնի» արձանագրութիւնը, որ պէտք է վերաբերի, կը կարծենք, ատենագրութեան ամբողջութեան:

Փաստ. 1544-11

3.– Հ.Յ.Դ. ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ԱՄՓՈՓՈՒՄ ԵՒ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ

Հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան – 1913 –

Հ.Յ.Դ. Եօթներորդ Ընդհ. ժողովի Որոշումները՝ վերջնական տեսքով խմբագրուած եւ «Դրօշակ»ի մէջ եւ առանձին գրքոյկով հրատարակուելու սահմանուած, ուղարկուած է Ժընեւ: Փոքրաղիր 33 էջերէ բաղկացած այդ տետրակին կ՚ընկերանայ ստորեւ տրուած Ս. Զաւարեանի (Ս. Օհանեան) բացատրական գրութիւնը: Նշենք միայն, որ «կապոյտ մատիտով» նշանակուած բաժինները գրեթէ ամբողջութեամբ տեղ գտած են «Դրօշակ»ի (1913, 9-10 միացեալ համար, էջ 146-152) եւ մանաւանդ հրատարակուած գրքոյկին մէջ (փոքրաղիր 21 էջ):

Ներկայ հրատարակութիւնը ամբողջովին համապատասխան է վերոնշեալ ձեռագիր-բնագրին:

ԶԱՒԱՐԵԱՆԷՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

24-IX/7-X-[19]13, Կ.Պոլիս

«Դրօշակ»ի խմբագրութեան
Ընկերներ,

Սրա հետ միասին կը ստանաք վերջի Ընդհ. ժ.ի որոշումներն ու քաղուածքներ: Կապոյտ մատիտով կողքը նշանակուած շատ քիչ մասերէն զատ – որ Ը. ժ.ի յանձնախումբի ասելով կարելի չէ հրատարակել – մնացած մասերը կարող էք տպել «Դրօշակ»ի մէջ ամբողջովին կամ քաղուածօրէն:

Միւնչեւ Դր.ի մէջ որոշումների դուրս գալը, միւս թերթերին ոչինչ չի հաղորդուի: Նոյն որոշումները (ամբողջովին) կը շարուի առանձին գրքոյկով այստեղ կուս. մարմիններին ցրելու համար:

Ընկ. բարեւներով Ա[րեւմտեան] բ[իւրոյի] կողմից՝
Ս. Օ[ՀԱՆԵԱՆ]

Ձ. Ընդհանուր ժողովին որոշման համաձայն, Է. Ընդհանուր ժողովը պիտի գումարուէր 1913ի Յուլիս ամսուն: Բայց մէկ կողմէն Պալքանեան պատերազմին հետեւանքով Թուրքիոյ անցուցած ծանրածանր տագնապը եւ անոր զուգընթաց մտահոգութիւնները արգելք եղան որ նախնական պատրաստութիւնները փութացուին, միւս կողմէն ալ Օսմ. Հայաստանի ղեկավար մարմիններու կողմէ դրուած պահանջը Ժողովը *Երկրին* մէջ --------[63] գումարելու մասին, ձգձգեցին վերջնական հրաւիրումը Ժողովին, որ ուր ուրեմն[64] տեղի ունեցաւ Մեծ Հայքի մէջ:

Ժողովը բացուեցաւ Օգոստոս 17ին, իրաւասու 18 մարմիններէն 14ին մասնակցութեամբ, եւ տեւեց մէկ շաբաթ, ունենալով 14 նիստ:

Ժողովը սեղմ օրակարգ մը ունէր, նուիրուած հասուն ու անմիջական լուծում պահանջող խնդիրներու:

Օրակարգի սպառումէն ետք հարկ դատուեցաւ շեշտել, թէ անխախտ եւ ի գօրու կը մնան նախորդ Ձ. Ընդհ. ժողովի բոլոր այն որոշումները, որոնց չէ դպած այս Է. ժողովը իր նոր որոշումներով: Ասոնց ամփոփումը ահա կը բերենք ստորեւ:

63.- Թէ՛ ձեռագիր եւ թէ տպագիր օրինակներուն մէջ զանց առնուած է Կարին անունը, հաւանաբար այն պատճառով, որ նախապէս իբրեւ ժողովատեղի նկատի առնուած էր Տարօնի Ս. Կարապետի վանքը, եւ կամ պարզապէս գաղտնապահական նկատումներով:

64.- Ուր ուրեմն, գրաբար, վերջապէս իմաստով:

Ա.– Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐՈՒ (SECTION) ՓՈՒԽ-ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Նկատելով որ հայ ժողովրդի բաժնուած լինելը տարբեր քաղաքական հատուածներու՝ հետեւանք է մրցակից դրացի պետութիւններուն նուաճողական եւ արկածախնդիր քաղաքականութեան, որմէ տնտեսապէս եւ բարոյապէս տուժած են թէ յաղթողները եւ թէ պարտուածները,

Նկատելով որ ապագային եւս՝ նորանոր պատերազմներու պատճառելիք բարոյական, նիւթական եւ կեանքի անհուն զոհողութիւններուն հանդէպ չկայ ուրիշ գրաւական թէ մրցակից պետութիւններու սահմաններուն փոփոխումէն կրնան արմատապէս ապահովիլ հայ աշխատաւոր դասին տնտեսական, ազգային եւ մարդկային իրաւունքները,

Ընդունելով միանգամայն որ ամէն կուսակցական, իբրեւ որոշ պետութեան մը քաղաքացի, իր պետութեան մէջ վայելած համապետական իրաւունքներուն հետ ունի եւ համապատասխան պարտականութիւններ, զինքը պարփակող պետութեան հանդէպ,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

1.– Քաղաքական բարդութիւններու ատեն՝ համախորհուրդ ընկերվարական միւս կուսակցութիւններուն՝ օրինական բոլոր հնարաւոր միջոցներով կանխել զինուած ընդհարումները, իսկ պատերազմի պարագային ամէն քաղաքացի կը կատարէ իր քաղաքացիական պարտականութիւնը իր պետութեան հանդէպ:

2.– Իր գործունէութեան թատր հանդիսացող այլ եւ այլ պետութիւններու մէջ, Դաշնակցութիւնը իր ծրագրին գործադրութիւնը կը հետապնդէ համաձայն տեղական, ցեղագրական, տնտեսական եւ քաղաքական պայմաններուն, ձեռք ձեռքի՝ իւրաքանչիւր պետութեան մէջ իրեն համախոհ կուսակցութիւններուն եւ շահակից տարրերուն:

Բ.– ԹՈՒՐՔԻԱ

Դիւանագիտական յարաբերութիւններ եւ բանակցութիւններ Հայկական խնդրի մասին

Լսելով զեկուցումներ Հայկական խնդրի լուծման համար մինչեւ օրս կատարուած դիւանագիտական յարաբերութիւններու եւ առաջադրութիւններու մասին, որոնք դժբախտաբար հիմնուած են եղեր աւելի տեղական, քան ընդհանուր կուսակցական տրամադրութիւններու վրայ,

Նկատելով որ յեղափոխական կուսակցութեան մը դիւանագիտական քայլերը, մեկնելով կուսակցութեան ընդհանուր ուղղութենէն, պէտք է որ միշտ յենուին կուսակցութեան լայն զանգուածներու գիտակցութեան եւ անկէ բխող իրական ուժի, պահանջներու եւ ձեռնարկներու վրայ,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

1.– Շարունակել համերաշխ գործակցութիւնը միւս հայ խաւերու հետ, մնալով խորհրդատուի դերին մէջ առնուց հանդէպ:

2.– Ճշտել Հայաստանի բարեկարգութեան այն «նուազագոյն պահանջները», որոնց իրագործումին սիստեմատիկօրէն միաժամանակ պիտի հետապնդեն կուսակցութեան բոլոր կեդրոնական մարմինները, ո՛չ միայն եւրոպական դիւանագիտութեան եւ թուրք կեդրոնական կառավարութեան, այլ եւ յատկապէս Հայաստանի մէջ, տեղական իշխանութիւններու քով:

3.– Ազդարարել բոլոր մարմիններուն եւ ընկերներուն որ խստիւ զգուշանան, մանաւանդ այս առթիւ, շեղելէ կուսակցութեան ժողովներով, որոշումներով եւ կանոնագրով իւրաքանչիւրին վերապահուած պարտականութիւններու եւ կարգապահութեան սահմաններէն:

4.- Ի պահանջել հարկին, յանուն կուսակցութեան պաշտօնապէս հրապարակ գալ՝ թիկն տալով ժողովրդական զանգուածներու:

Դաշնակցութեան դիրքը առաջիկայ խորհրդարանական ընտրութիւններու հանդէպ

Նկատելով որ խորհրդարանը այն ասպարէզն է, ուր հնարաւոր է օրէնսդրական ճամբով, աստիճանաբար եւ սիստեմատիկօրէն հետապնդել Հայաստանի բարեկարգութեան համար մեր նուազագոյն պահանջներուն իրագործումը,

Նկատելով որ Օսմ. Խորհրդարանին մէջ ցեղերու համեմատական ներկայացուցչութեան սկզբունքը ամէնէն հասունցած եւ հրատապ խնդիրն է պետական բարեռնորոգումներու շարքին,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

Համերաշխօրէն ազգային կուսակցութիւններուն եւ Ազգ. Կեդրոնական վարչութեան հետ, թուրք կառավարութենէն պահանջել ընտրական օրէնքներու բարեփոխում մը, ապահովելու համար հայ ժողովրդին իր թուին համաձայն ներկայացուցչութիւն մը Օսմ. խորհրդարանին մէջ: Մերժումի պարագային՝ համազգային բոյկոտ հռչակել խորհրդարանական առաջիկայ ընտրութիւններուն դէմ:

Ծանօթ.– Եթէ ի նիստ գումարուի 1912ին լուծուած Խորհրդարանը, երեսփոխան ընկերները հաւաքաբար պատճառաբանուած հրաժարագիր մը մատուցանելով հայկական բողոքներու եւ պահանջներու մասին, խմբովին կը հեռանան Խորհրդարանէն:

Դաշնակցութեան դիրքը «Իթթիհատ»ի հանդէպ

Նկատելով որ սահմանադրական հինգ տարիներու տեւողութեան միջոցին՝ «Իթթիհատ վէ թերագգը» կուսակցութիւնը հակառակ բազմաթիւ հանդիսաւոր խոստումներու, հիմնապէս գոհացում չտուաւ հայ ժողովրդի եւ Դաշնակցութեան ամէնէն տարրական պահանջներուն (ինչպէս անդորրութիւնն ապահովող ենթաշխիքներ, հողավէճի լուծում, կրթական բաժնի յետս հատուցում, հայ տարրի համեմատական ներկայացուցչութիւնը տեղական եւ համապետական մարմիններու եւ պաշտօնէութեան մէջ եւ այլն), եւ իր դրժումներով ու ձգձգումներով հարկադրեց Դաշնակցութիւնը խզել իր յարաբերութիւնը «Իթթիհատ»ի հետ 1912 Մայիս 5ի իր պահանջագրով,

Նկատելով որ հակառակ վերջին աղէտաւոր պատերազմին[65], որ երեւան հանեց Թուրքիոյ ներքին փտութիւնը, եւ հակառակ երկրին անցուցած ցնցող տագնապին, Իթթիհատը չորդեգրեց քաղաքական եւ տնտեսական նոր եւ առողջ ուղղութիւն մը, որ փրկէր Թուրքիան իր վերջնական անկումէն,

Նկատելով որ Իթթիհատը անուանապէս եւ ձեւականօրէն միայն ընդունած է ապակեդրոնացման սկզբունքը, թէ արաբ ազգութեան եւ արաբական շրջանի պահանջներուն տրուած գոհացումը մեծ մասով մը ճանաչումն է արդէն իսկ անոնց իրապէս վայելած իրաւունքներուն, թէ իսկամ տարրի մը եղած զիջումն է այդ, հետեւաբար անվթար կը պահպանուի Թուրքիոյ աւանդական քաղաքականութիւնը, որ պետութեան իբրեւ խարիսխ կ՚ընդունի իսկամ տարրերու առանձնաշնորհեալ դիրքը,

Համոզուած որ այդ պայմաններուն տակ չի կրնար երաշխաւորուած նկատուիլ ո՛չ հայ ժողովրդի գոյութեան ապահովութիւնը, ո՛չ անոր իրաւահաւասարումը եւ անկաշկանդ զարգացումը, ոչ ալ Օսմ. պետութեան ներքին խաղաղութիւնը, բարգաւաճումը եւ բաղկացուցիչ ազգերու միջեւ համերաշխութիւնը,

Շեշտելով, վերջապէս, որ իշխանութեան ղեկն ունեցող կուսակցութեան մը հետ մնայուն եւ ընդհանուր համերաշխութիւնը ականջ մասնակից եւ պատասխանատու պիտի դարձնէ Դաշնակցութիւնը Օսմ. կառավարութեան այլ եւ այլ ձեռնարկներուն, տկարացնելով միեւնոյն ատեն դաշնակցական շարքերու ինքնամփոփումը եւ իր սեփական ուժերուն վստահումը,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

1.– Արդէն առաջադրուած պահանջներու ամբողջական իրագործումը հետապնդել անկախօրէն, պահպանելով բարեկամական յարաբերութիւններ, անհատապէս կամ հաւաքաբար բոլոր այն տարրերուն կամ խմբակցութիւններուն հետ, որոնք համախոհ եւ համակիր կը գտնուին Դաշնակցութեան անոր հետապնդած ընդհանուր պետական քաղաքականութեան եւ բաղկացուցիչ ցեղերու համար ազգային իրաւունքներու երաշխաւորմանը մէջ:

2.– Հրատարակութեան տալ Իթթիհատի հետ Դաշնակցութեան յարաբերութիւններու խզման մանրամասն պատմութիւնը, վաւերագրերով հանդերձ:

Հայ-քիւրտ յարաբերութիւնները

Նկատելով որ ժամանակէ մը ի վեր քիւրտ ժողովրդի այլ եւ այլ խաւերու մէջ, ի սկզբան թէեւ տարտամ, աստիճանաբար որոշ կերպարանաւորում մը կը ստանայ ազգային գիտակցութիւնը,

Նկատելով որ ազգային շահերու այդ աղօտ գիտակցումն իսկ պատճառ եղած է որ քրտերու կողմէ փորձեր կատարուին մերձենալու եւ համերաշխելու Դաշնակցութեան հետ, ընդհանուր բարեկարգութեան վերաբերող խնդիրներու առիթով,

Շեշտելով սակայն թէ քիւրտ ազգային գիտակցութեան այդ տարտամ շարժումը, որ առաջ կը մղուի գլխաւորապէս աւատական տարրերու ձեռքով, արգասաւոր եւ բաղձալի կրնայ հանդիսանալ հայ եւ քիւրտ աշխատաւոր տարրերու համար այն պարագային միայն, եթէ չնպաստէ աւատականութեան արդէն խարխուլ չէնքին վերակենդանացման ու անոր անդրագոյն զարգացումին,

Մատնանշելով նաեւ թէ օսմանեան կառավարութիւնը, պետութեան գերագոյն շահերու տեսակէտէն իսկ հարկադրուած է ուշ կամ կանուխ վերջ մը դնելու աւատականութեան մնացորդներուն Փոքր Ասիոյ մէջ, հետեւաբար բնական դաշնակիցը կրնայ համարուիլ հայ, քիւրտ եւ թուրք աշխատաւորութեան՝ անոր մղած պայքարին մէջ աւատականութեան դէմ,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

1.– Նպաստել քիւրտերու ազգային գիտակցութեան զարթումին ու զարգացմանը, համերաշխ պայքարով մը ապահովելու համար երկու ժողովուրդներուն ընդհանուր եղող շահերը,

2.- Պաշտպանել հայ եւ քիւրտ աշխատաւորութիւնը աւատականութեան դէմ, հետամտիլ այդ դրութեան

65.- Ակնարկութիւն 1912-13ի թուրք-պալքանեան պատերազմին:

ոչնչացումին, աջակցելով կառավարութեան՝ այդ նպատակով անոր ձեռք առնելիք միջոցներուն մէջ:

Հողավէճ

Իւրացնելով Զ. Ընդհանուր ժողովին նկատումները Հողավէճի մասին,

Շեշտելով որ Հողավէճի լուծման համար 13------ի առժամեայ նոր օրէնքին հռչակումը անբաւարար է արդար եւ շուտափոյթ լուծում մը ապահովելու այդ ծանրակշիռ խնդրին,

Նկատելով որ շատ տեղ բռնատէրերու սարսափէն հայ գիւղացիները ցարդ համարձակած չեն եւ ոչ ալ յոյս կայ որ այսուհետեւ համարձակին իրենց նախաձեռնութեամբ իրենց դատը հետապնդելու տեղացի յափշտակիչներուն դէմ,

Նկատելով որ վարչական ժողովները (Մէճլիսի իտարէ), որոնց իրաւասութեան յանձնուած է հողավէճերու լուծումը, գրեթէ չնչին բացառութեամբ կազմուած են այնպիսի տարրերէ, որոնք ազգակցական եւ տնտեսական շահերով կապուած են բռնատէր յափշտակիչներու հետ,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

1.– Պնդել ուր որ անկ է եւ հետամուտ ըլլալ որ հողավէճը լուծուի, շրջիկ խառն յանձնախումբերու միջոցով, որոնց անդամներուն գէթ կէսը հայ՝ ընտրուած Ազգ. Կեդր. վարչութենէն:

2.– հետամուտ ըլլալ որ դրամական հատուցման սկզբունքը կիրարկուի այն պարագային համար, երբ արդի տէրերը կա՛մ իսկամ գաղթականներ են կառավարութեան ձեռքով զետեղուած, եւ կա՛մ իրենք տնտեսական որոշ հարստութիւն մը ստեղծած են այդ հողերուն վրայ. բայց ո՛չ մէկ հատուցում աւազակաբար զանոնք բռնագրաւողներուն:

3.– Հրահանգել բոլոր մարմիններուն որ անյապաղ ձեռնարկեն պատրաստել իւրաքանչիւրն իր շրջանի բռնագրաւուած հողերու ցուցակը, եւ յամառ ու սիստեմատիկ հետապնդումով մը տեղական իշխանութիւններու քով, աջակցին զրկուած գիւղացիներուն՝ իրենց հողերու տիրանալուն:

Ազգային-հանրային քաղաքականութիւն

Նկատելով որ Ազգ. սահմանադրութեան թերութիւններուն հետեւանքով հայ ժողովրդի այլ եւ այլ խաւերը, իրենց գիտակցութեան եւ իրական ուժերուն համեմատ չեն ներկայացուած Ազգ. Կեդր. ժողովին մէջ, թէ Պոլսի գաղութին ձայները կը գերակշռեն բնագաւառի միլիոնաւոր հայութեան ձայները, պարագայ մը, որ կը զրկէ ժողովրդի ստուարաթիւ զանգուածները, հետեւաբար մեր շարքերը, իրենց ուժերուն պատասխանող չափով մր ազդելու եւ ուղղութիւն տալու Ազգ. Կեդր. ժողովին,

Նկատելով որ ժողովրդի լայն խաւերը անգիտակ այդ պարագաներուն, կուսակցութիւնը պատասխանատու կր նկատեն Ազգ. Կեդր. ժողովի եւ Ազգ. Կեդր. վարչութեան անձրագիր եւ յեղյեղուկ գործունէութեանը,

Շեշտելով մասնաւորապէս թէ կուսակցութեան ղեկավար մարմինները ո՛չ ի վիճակի են եւ ոչ ալ հարկ է որ շեղին իրենց բուն կուսակցական գործերէն, մշտական քոնթրոլ մը կիրարկել կարենալու համար Ազգ. Կեդր. ժողովի դաշնակցական երեսփոխաններուն հանդէպ,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

Մինչեւ Ազգ. ժողովին վերակազմումը ժողովրդական ներկայացուցչութեան հիմերու վրայ, Ազգ. Կեդր. ժողովի դաշնակցական հատուածին անդամները կը գործեն իրենց խղճին թելադրութեամբ, հաւատարիմ մնալով կուսակցութեան ծրագրին եւ որոշումներուն:

Արեւմտեան բիւրոյի համաձայնութիւնը պարտաւորիչ է իրենց՝ հայկական բարենորոգումներու եւ պետական բնոյթ ունեցող գործերու համար միայն:

Գ.– ՌՈՒՍԻԱ

Դաշնակցութեան քաղաքականութիւնը Ռուսիոյ մէջ

Գիտակցելով որ ընկերային-քաղաքական շարժումները եւ մանաւանդ տնտեսական փոխ-յարաբերութիւններու պատկառող բարդ խնդիրները յաջողութեամբ կրնան առաջ մղուիլ այն պարագային միայն, երբ կը բխին տեղական-իրական պայմաններէ եւ կրնան զարգանալ, երբ անոնց գիտակցումը կեանքի մէջ կ՚արտայայտուի գործնական քայլերով,

Նկատելով որ Ռուսիոյ հայ աշխատաւոր դասակարգը ենթակայ է բազմազան եւ ինքնայատուկ կեղեքումներու եւ զրկանքներու, որոնք են, Ա.) Մայրենի լեզուի եւ հայ դպրոցներու իրաւազուրկ եւ անհաւասար դիրքը, Բ) Հայ գիւղացու սեփական հողաբաժիններու սակաւութիւնը, բաղդատմամբ ռուս եւ ոչ-ռուս դրացիներու ունեցածին, եւ պետական ազատ հողերու համար գոյ եղող օրինական սահմանափակումները, Գ) Իշխող դասերուն, Ռուս եկեղեցու եւ ռուս տարրի օգտին միապետական ռեժիմի կողմէ ստեղծուած արտօնեալ դիրքը, որ կ՚արտայայտուի մասնաւորապէս հայ տարրի սահմանափակ ներկայացուցչութեամբը Պետական դումայի մէջ, բաղդատմամբ դրացի ռուս, վրացի, նոյնիսկ Քաթում-Սուխումի իսկամ տարրերուն, Դ) Եւ վերջապէս արդիւնաբերական, առեւտրական եւ վաշխա-

ռուական դրամագլուխներու կեղեքումները,

Համոզուած որ կեանքի իրական պայմաններէն բխած եւ գործնական քայլերով առաջ մղուած այդպիսի պայքար մը, զօրացնելով դաշնակցական բանակի ուժն ու գիտակցութիւնը, բաղձալի արդիւնքներու կրնայ յանգիլ, թէ պետական վերակազմումի եւ թէ դրացի ազգերու հետ ունենալիք համերաշխութեան կրկնակ տեսակէտներէ,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

Ռուսիոյ մէջ դաշնակցական գործունէութիւնը կը հետապնդէ հետեւեալ կէտերու իրագործումը,–

1.– Ազգային դպրոցները պահպանելով իրենց ինքնավարութիւնը, հաւասար իրաւունքներ պիտի վայելեն պետական դպրոցներու հետ, եւ հայերէն լեզուն, ինչպէս նաեւ միւս տեղական լեզուները, պետական լեզուին համազօր պիտի գործածուին, իւրաքանչիւրն իր պատկան շրջանի պետական եւ հանրային հաստատութիւններու մէջ:

2.– Ապահովել հայ բնակչութեան թուին համեմատ երեք հայ երեսփոխաններու ընտրումը Պետական դուման:

3.– Աւելցնել հայ գիւղացու հողաբաժինները, խափանելով արդէն գոյ սահմանափակումները, ոռոգելով անջրդի հողերը, եւ հայ համայնքներուն յատկացնելով պետական կոչուած անտառ-արօտները:

4.– Հիմնել սպառողական-ընկերական վարկային հաստատութիւններ հայ գիւղական շրջաններու, ինչպէս նաեւ բանուորական միութիւններ մեծ քաղաքներու մէջ:

5.– Պետական վերակազմումի գործին մէջ աշխատիլ ընկերվարական եւ փոքր ազգութիւններու պատկանող կազմակերպութիւններու հետ ձեռք ձեռքի:

Շեշտելով սակայն որ այդ կացութիւնը ինքնին անհաշտելի է Դաշնակցութեան կողմէ ռազմական աջակցութեան մը արդի ռեժիմին,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

1.– Վաւերացնել Թեհրանի եւ Ատրպատականի Կեդր. կոմիտէներու բոլոր այն տնօրինութիւնները որոնք կը վերաբերին Դաշնակցութեան զօրախմբերու ցրումին՝ Պարսկաստանի մէջ:

2.– Ի զօրու պահել Զ. Ընդհ. ժողովին Պարսկաստանի վերաբերող որոշման 3-րդ կէտը, որ էր. «Շարունակել սերտ յարաբերութիւն պահպանել ռամկավար տարրերուն հետ, գործակցելով անոնց այն բոլոր պարագաներուն մէջ, երբ անհրաժեշտութիւն կը ներկայանայ պաշտպանել եւ ամրապնդել սահմանադրական կարգերը: Աշխատիլ անոնց հետ՝ Ա) Ապահովել տալու՝ հիմնական օրէնքներով՝ մեր ազգային մշակութային ինքնավարութիւնը եւ պարտադիր տուրք գանձելու իրաւունքը Պարսկահայոց Ազգ. ժողովին համար: Բ) Ջնջել տալու «Գանունը էասի»էն սահմանադրական ոգիին հակասող բոլոր սահմանափակումները, որոնք հիմնուած են ազգային կամ կրօնական խտրութիւններու վրայ (այսպէս, ոչ-իսլամներու դէմ դրուած արգելքը պետական բարձր պաշտօններ վարելու եւ զինուորագրութեան մասնակցելու մասին եւայլն):

Ե.– ՊՐՕՊԱԿԱՆՏ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գրաւոր

Ա.– «Դրօշակ»

1.– Յանձնարարել բոլոր Կ. կոմիտէներուն, որ հետամուտ ըլլան պաշտօնաթերթը տարածելու, յատկապէս ջանալով բաժանորդագրել բոլոր խումբերը:

2.– Խմբագրական արդի կազմին աւելցնել նոր խմբագիր մը, աւելի եւս կանոնաւորելու համար Դրօշակի հրատարակումը եւ անոր յարակից գործերը:

3.– Կ. կոմիտէները ամէն ամիս տեղեկագիր կ՚ուղարկեն իրենց շրջաններու մասին, Դրօշակի մէջ հրատարակուելու համար:

4.– Դրօշակի մէկ մասը (առառաւելն կէսը) յատկացնել Դաշնակցութեան պատմութեան վերաբերող նիւթերու հրատարակմանը, «Դիւան Դաշնակցութեան պատմութեան» խորագրին տակ:

Բ.– «Ազատամարտ»

1.– Արեւմտեան բիւրոն պատասխանատու է Ազատամարտի ուղղութեան եւ վարչութեան համար: Անոր խմբագրական եւ վարչական մարմինները կ՚ընտրուին

Արեւմտեան բիւրոյէն եւ անմիջապէս պատասխանատու են անոր: Ազատամարտի խմբագրապետը խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցի Արեւմտեան բիւրոյի նիստերուն:

2.– Ազատամարտը պարտաւոր է կանոնաւորապէս վճարումներ ընել կուսակցութեան արկղին, ի հաշիւ իր պարտքին, հրատարակութեան թիրաժի վրայ, յառաջատուական սկզբունքով:

Յառաջատուական քանակը կ՚որոշէ Արեւմտեան բիւրոն, մանրամասն քննելէ ետք օրաթերթերու հրատարակման պայմանները Պոլսի մէջ, եւ հնարաւոր խնայողութեան ենթարկելէ ետք «Ազատամարտ»ի խմբագրական եւ վարչական ծախքերը:

Կեդր. կոմիտէները պարբերաբար կը տեղեկագրեն ի գիտութիւն պատկան Բիւրոներուն իրենց բոլոր դիտողութիւնները կուսակցութեան պաշտօնական եւ կիսապաշտօնական թերթերու մասին:

Գ.– Հրատարակութիւններ

Ընդհանուր ժողովը տեղեկանալով որ Արեւմտեան բիւրոյի կողմէ ընտրուած Պրոպականտի մարմինը թերացած է կատարելու իրեն առաջադրուած պարտաւորութիւնները,

1.– Կը յանձնարարէ նոյն Բիւրոյին նոր մարմին մը կազմել, որ ստանձնէ կուսակցական բոլոր հրատարակութիւններու հոգը, համաձայն Զ. Ընդհ. ժողովի հրահանգներուն:

2.– Կ՚որոշէ նախորդ շրջանին մէջ կուսակցական հրատարակութիւններէն գոյացած գումարը առանձինն պահել Արեւմտեան բիւրոյի տրամադրութեան տակ, իբր հիմնագումար մը՝ սահմանուած նոր հրատարակութիւններու:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւնը

Նկատելով որ Դաշնակցութեան 25ամեակի առթիւ ընդհանուր բաղձանք կ՚արտայայտուի կուսակցութեան պատմութիւնը հրատարակել,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

Դիւրացնելու համար այդպիսի պատմութեան մը խմբագրման ծանր եւ պատասխանատու գործը, Կ. կոմիտէները նիւթեր կը հաւաքեն, իւրաքանչիւրն իր շրջանի դէպքերու մասին, հնար եղած մանրամասնութեամբ, եւ կ՚ուղարկեն Բիւրոներուն:

Ծանօթ.– Անհրաժեշտ է ստուգել եւ լրացնել իւրաքանչիւր գաւառի մէջ տեղի ունեցած յեղափոխական դէպքերը, իրենց հեղինակներու եւ մասնակցողներու անուններով եւ թուականներով, նահատակ ընկերներու մասին կենսագրական նոթեր՝ անոնց գերեզմաններու ճշտումով, եւ հնարաւոր չափով լուսանկարներ կռուի վայրերու եւ գործիչներու:

Բանաւոր

Շեշտելով Զ. Ընդհ. ժողովի որոշումը, որ կը յանձնարարէր «բոլոր ղեկավար մարմիններուն եւ ընկերներուն իրենց ուժերուն եւ ժամանակին որոշ մասը նուիրել բանաւոր պրոպականտի».

Ընդհ. ժողովը ստիպողաբար կը յանձնարարէ որ Բիւրոները եւ մասնաւորապէս Հայաստանի Բիւրոն, գէթ երկու ազատ անդամ ունենան տրամադրելի՝ պարբերաբար շրջելու համար իրենց շրջաններուն մէջ:

Զ.– ԿԵԴՐ. ՀԱՇՈՒԵՔՆՆԻՉԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Ընդհ. ժողովը լսելով Կեդր. հաշուեքննիչին կողմէ ներկայացուած ընդհ. հաշուեկշիռը՝ գոհացուցիչ չգտաւ զայն: Եթէ արդարեւ գտնուեր են Մարմիններ որոնք թերացեր էին կանոնաւոր հաշուետուութեան մէջ, բայց Կեդր. հաշուեքննիչն ալ միակողմանի ըմբռնած էր իր գործը, Կեդր. քոնթրոլի իր դերը սահմանափակելով եւ իջեցնելով լոկ հաշուապահի դերին:

Պատճառներու քննութենէն ետք, ժողովը հարկ տեսաւ նոր տրամադրութիւններ աւելցնել Զ. Ընդհ. ժողովի գծած կանոններուն վրայ, զանցառու մարմիններու նկատմամբ ալ ըրաւ կարգ մը յանձնարարութիւններ նորընտիր Կեդր. հաշուեքննիչին:

Յաւելեալ տրամադրութիւնները

1.– Վեց ամիսն անգամ մը բոլոր կեդրոնական մարմինները օրագրական ձեւով կը ներկայեն իրենց հաշիւները Կեդր. հաշուեքննիչին, որ պատրաստելով վեցամսեայ ընդհանուր հաշուեկշիռ մը, իր կարծիքներուն հետ կը հաղորդէ զայն Խորհուրդի անդամ մարմիններուն, անոնց դիտողութիւններն ալ լսելու համար այդ հաշիւներու մասին:

2.– Ընդհ. ժողով գումարուած տարին բոլոր հաշիւները կը գոցուին Ընդհ. ժողովին բացումէն երկու ամիս առաջ, որպէսզի Կեդր. հաշուեքննիչը միջոց ունենայ պատրաստելու եւ առաջիկայ ժողովին ներկայելու կուսակցութեան ընդհանուր հաշուեկշիռը եւ տեղեկագիրը վերջացող ժողովաշրջանին համար:

Ծանօթ.– Ընդհանուր հաշուեկշիռը մանրամասնօրէն կը պատկերացնէ վերջացող ժողովաշրջանին մէջ կուսակցու-

թեան գործունէութեան բոլոր գլխաւոր ճիւղերը: Իւրաքանչիւր սիւնակին, ինչպէս նաեւ համագումարի սիւնակներուն առջեւ կը նշանակուի նաեւ իւրաքանչիւր գումարի կամ համագումարի ներկայած %ը՝ բաղդատմամբ մուտքի կամ ելքի ամբողջին:

3.– Այն Մարմինները, որոնց հաշիւները չեն անցած Կեդր. հաշուեքննիչին քոնքրոլէն, կը զրկուին Ընդհ. ժողովի մէջ ձայն ունենալու իրաւունքէն:

4.– Բոլոր հաշիւներու մէջ մանրամասնօրէն պէտք է որ նշանակուած ըլլան իւրաքանչիւր մարմնի ունեցած պարտքերն ու պահանջները:

5.– Ոեւէ նպատակի համար ստացուած կամ յատկացուած գումարներ, կուսակցութեան ընթացիկ հաշիւին պիտի չխառնուին եւ առանձինն պիտի պահուին, ապահովելու համար անոնց յատուկ գործածութիւնը:

6.– Ամէն Բիւրօ քննիչի մը միջոցով կ՚արձանագրէ, կը ստուգէ եւ կը վաւերացնէ իր շրջանին կուսակցական գոյքերուն կահացուցակն (inventaire) ու անոնց հաշիւները, որոնք կը պահուին Արեւմտեան բիւրոյի քով, տեղեկագրելու համար Խորհուրդին կամ Ընդհ. ժողովին:

Յանձնարարութիւններ նորընտիր Կեդր. հաշուեքննիչին

1.– 1908-1913 շրջանի ընդհանուր հաշուեկշռին մէջ նախորդ Կեդր. հաշուեքննիչի կողմէ ցոյց տրուած բոլոր հաշուական թերացումներն ու թիւրիմացութիւնները սրբագրել տալ, յարաբերելով պատկան մարմիններուն հետ:

2.– Մինչեւ 1913 Դեկտ. 31 հետամուտ ըլլալ աւարտելու 1908-1913 Յուլիս շրջանին կուսակցութեան ընդհանուր հաշուեկշիռը, պատճէնը հաղորդելու համար Կեդր. կոմիտէներուն: Ցարդ անասստող կամ առանց բանաւոր պատճառի մը թերացող մարմիններու նկատմամբ անմիջապէս գործադրել կանոնական տրամադրութիւնները:

3.– Բացատրութիւն պահանջել Արեւմտեան բիւրոյէն, որ հակառակ կրկնակ եղած յանձնարարութիւններու՝ փոխատուութիւններ եւ նպաստներ տուած է, եւ հրաւիրել նոյն Բիւրոն, ինչպէս նաեւ «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը, Բալկանեան Կեդր. կոմիտէն եւ բոլոր այն մարմինները, որոնք պահանջներ ունին մասնաւորներու վրայ՝ անմիջապէս ձեռնարկել գանձելու զանոնք, եւ յապաղող պարտապաններուն ազդարարել ամէն երեք ամիսն անգամ մը:

4.– Պահանջել Արեւելեան բիւրոյի Կովկասեան հատուածին եւ կովկասեան բանտարկեալներու յանձնախումբին հաշիւները, որոնք ամբողջովին կը բացակայէին հաշուեկշռէն, եւ ստուգել Ատրպատականի Կեդր. կոմիտէի զինական հաշիւները:

Համերաշխութեան առթիւ հանգանակութիւններ

Նկատելով որ տեղի ունեցած մասնակի համերաշխութիւնը արտասահմանի մէջ կը շահագործուի կարգ մը անհատներու կողմէ՝ Երկրի ինքնապաշտպանութեան անունով հաւաքելու համար գումարներ, որոնց գործածութեան եղանակը դուրս կը մնայ Դաշնակցութեան քոնքրոլէն,

Ընդհ. ժողովը կը յանձնարարէ Բիւրոներուն իր պատշաճ դատած ատեն պաշտօնական յայտարարութեամբ մը ազդարարել ի գիտութիւն հասարակութեան թէ Դաշնակցութիւնը պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ միմիայն իրեն յանձնուած գումարներուն, եւ հետեւաբար հասարակութեան իրեն կը մնայ խորհիլ այն միջոցները, որոնցմով կրնայ ապահովուիլ համերաշխութեան անունով իր տուած գումարներուն պատշաճ գործածումը:

Է.– ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ

Ընդհանուր ժողովը նկատի ունենալով կուսակցութեան գործունէութեան ծաւալումը եւ գործնական կեանքին մէջ արդէն հասունցած կազմակերպական պահանջները, հարկ տեսաւ հետեւեալ փոփոխութիւնները ներմուծել կանոնագրի մէջ:

1.– Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ունի երեք բիւրօ.

Ա) Հայաստանի բիւրօ, որուն շրջանն է Թուրքիոյ վեց հայաբնակ եւ Տրապիզոնի նահանգները, Ճանիկի հետ.

Բ) Արեւմտեան, որու շրջանն է Արեւմտեան Թուրքիա եւ գաղութները,

Գ) Արեւելեան, որու շրջանն է Ռուսիա եւ Պարսկաստան:

Ծանօթ.– Առաջիկայ ժողովական շրջանի համար երեք բիւրոները կը միացնեն իրենց վրայ՝ Բիւրոյի եւ Պատասխանատու մարմնի, կանոնագրով նախատեսուած պարտականութիւններն ու իրաւունքները:

2.– Բիւրոյի անդամ մը կրնայ հրաժարիլ իր պարտականութենէն՝ կուսակցութեան մէջ տարբեր գործ մը ստանձնելու համար, եթէ ստանայ իր ընկերակիցներու հաւանութիւնը:

3.– Օսմ. խորհրդարանի Դաշնակցական հատուածը պարտաւոր է առաջնորդուիլ Արեւմտեան բիւրոյի որոշումներով: Այդ Հատուածին ներկայացուցիչը խորհրդակցական ձայնով կը մասնակցի նոյն Բիւրոյի նիստերուն:

Ծանօթ.– Նկատելով որ կուսակցութեան արտաքին յարաբերութիւններուն մէջ տեղի կ՚ունենան թիւրիմացութիւններ, շնորհիւ այն պարագային որ Կ. Պոլսի Կեդր. կոմիտէն

օտարներու կողմէ սխալմամբ կը համարուի իբրեւ Թուրքիոյ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը,

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ

Կ. Պոլսի Կեդր. կոմիտէն անուանել Բիւթանիոյ կամ Մարմարայի Կեդր. կոմիտէ, թողնելով պատկան մարմնին որ այդ երկու անուններէն մէկն ընտրէ:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Դաշնակցական խորհուրդը կը կազմեն երեք բիւրոներու եւ Ամերիկայի Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչները:

ԴԱՏԱԿԱՆ

Նկատելով դատական խնդիրներու անվերջ ձգձգումները.

Ընդհանուր ժողովը կ՚որոշէ.

1.– Դատական գործերու վերաքննութիւնը կ՚աւարտի երեք աստիճանի մէջ, հետեւեալ կարգով. Ա) Խմբի մէջ ծագած դատը կ՚աւարտի կոմիտէի որոշումով (խումբէն – ենթակոմիտէ – կոմիտէ). Բ) Ենթակոմիտէի մէջ ծագած դատը կ՚աւարտի Կ. կոմիտէի որոշումով (ենթակոմիտէ – կոմիտէ – Կեդր. կոմիտէ). Գ) Կոմիտէի մէջ ծագած դատերը կ՚աւարտին շրջանային ժողովին մէջ (Կոմիտէէն Կեդր. կոմիտէ – Շրջանային ժողով). Դ) Կ. կոմիտէներու, Բիւրոներու, Պատասխանատու մարմիններու դատերը կը քննուին Ընդհ. ժողովին մէջ:

2.– Երբ ոեւէ դատ երկու տարուան ընթացքին մէջ լուծում չստանայ, ինքնին դադրած եւ գոցուած կը համարուի:

3.– Դատի կ՚ենթարկուին այն մարմինները, որոնք անփութութեան պատճառով օրինական պայմանաժամին մէջ չեն աւարտեր իրենց ներկայացուած դատերը:

ԿԱՐԳԱՊԱՀԱԿԱՆ

Ոստիկանութեան կամ պետութեան վարչական կազմին մէջ պաշտօն ստանձնող դաշնակցականները դադրած կը համարուին կուսակցութեան մէջ իրենց անդամակցութենէն:

Երբ ոեւէ ընկեր, ոեւէ առթիւ թոյլ կու տայ իրեն գործել կամ արտայայտուիլ այնպիսի եղանակով մը, որ կը հակասէ կուսակցութեան ԾՐԱԳՐԻՆ, ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊԻՆ, կամ ԿԱՆՈՆԱԳՐԻՆ, կամ որ տեղի կրնայ տալ ոչ-բաղձալի թիւրիմացութիւններու, պատկան մարմինը պարտաւոր է անյապաղ ձեռք առնել անհրաժեշտ միջոցներ, բաժնելու եւ ճշտելու համար, տուեալ պարագային մէջ, Կուսակցութեան պատասխանատուութիւնը:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

Առաջիկայ ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ որոշուեցաւ գումարել 1914 Յուլիս ամսուն սկիզբները, Երկրին մէջ: Վայրը կ՚որոշեն Բիւրոները:

Իրաւասու մարմինները պարտաւոր են ջանադիր ըլլալ, որ հաշիւները փակուին 1914 Ապրիլ 30ին, որ իրենց ժամանակին գումարուին Շրջանային ժողովները եւ օրակարգի խնդիրները փութացուին Բիւրոներուն, որպէսզի հնար լինի Ընդհանուր ժողովին օրակարգը կազմել եւ հաղորդել իրաւասու մարմիններուն, Ժողովին բացումէն գէթ ամիս մը առաջ:

ԳԼՈՒԽ II

Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գլուխը յատկացուած է Արեւմտեան բիւրոյի Պոլսոյ հատուածի ժողովական նիստերուն, որոնք կ՛ընդգրկեն 1910-1913 տարիները: Ըստ սովորութեան ատենագրութիւնները շարադրուած են համառօտ. կը նշուին միայն որոշումները. զանց առնուած է յիշել ընդհանրապէս նիստերուն մասնակից Բիւրոյի անդամներուն անունները: Պէտք է ըսել որ այս վերջինները հազուադէպ էր որ լրիւ կազմով ներկայ գտնուէին, որովհետեւ Հ.Յ.Դ. Հինգերորդ Ընդհ. ժողովէն ընտրուած անդամներէն Միք. Վարանդեան եւ Յոնան Դաւթեան ժընեւ էին՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան եւ եւրոպական քարոզչութեան աշխատանքներով. Ռոստոմ եւ Ակնունի 1910 թ. ամրան անցան, առաջինը Կարին, երկրորդը Ամերիկա: Ընտրուածներէն Պոլսոյ մէջ մնայուն ներկայութիւն էր Վռամեանը: Վեցերորդ Ընդհ. ժողովէն ընտրուած Արեւմտեան բիւրոյի անդամները եւս չյաջողեցան հաւաքական կազմի վերածուիլ, մինչ Իթթիհատի հետ կուսակցութեան յարաբերութիւնները վատթարանալով պիտի յանգէին խզումի: Այսպէս Վարանդեան, ինչպէս ծանօթ է, միշտ կը մնայ Ժընեւ, նոյն «Դրօշակ»ի խմբագրութեան գործով. Վռամեան, իբրեւ թեկնածու խորհրդարանական ընտրութիւններուն, պիտի մեկնէր Վան. մնացածները կլանուած էին իրենց՝ երբեմն ոչ կուսակցական գործերով, պարզապէս ապրուստ հոգալու մտահոգութեամբ: Փաստօրէն նոր Բիւրոն եւս կը ներկայացնէր կազմալոյծ վիճակ: Մօտաւորապէս նոյնն էր պարագան Արեւելեան բիւրոյի Կարնոյ հատուածին, առանց խօսելու տակաւին անոր կովկասեան կեդրոնին մասին, որ տարիներէ ի վեր ջլատուած կը մնար ցարական խիստ հալածանքներու հետեւանքով:

Տագնապին դարմանումը փնտռուեցաւ Դաշնակցութեան Խորհուրդին մօտ, որ Ընդհ. ժողովէն ետք, արդարեւ, կը հանդիսանար կուսակցութեան գերագոյն հեղինակութիւնը: 1912 թ. Սեպտեմբերին գումարուած Խորհուրդի ընդլայնուած նստաշրջանը, իր կարգին, չյաջողեցաւ վերակազմել Արեւմտեան բիւրոն, այլ գոհացաւ կեանքի կոչելով *«Ինքնապաշտպանութեան կեդր. մարմին մը»*, որպէսզի մինչեւ Եօթներորդ Ընդհ. ժողովի գումարումը, իր կազմը լրացնելով Պոլիս գտնուող ընկերներով՝ վարէ բարոյական գործերը: (Խորհուրդի կարգադրութեանց մասին տեսնել յաջորդ գլուխը էջ 67-83):

Խիստ ամփոփ գիծերու մէջ կատարուած վերեւի նշումներով կը բացատրուի այն իրողութիւնը, որ 1910-1913 տարիներու ընթացքին Արեւմտեան բիւրոյի ժողովները կը գումարուէին խառն կազմերով: Այդ նիստերուն կը հրաւիրուէին ընդհանրապէս Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէի եւ «Ազատամարտ»ի խմբագրութեան ներկայացուցիչները, Օսմանեան խորհրդարանի դաշնակցական պատգամաւորները, Պոլիս գտնուող շարք մը հանգամանաւոր ընկերներ, ոմանք մնայուն կերպով, ուրիշներ՝ Թուրքիոյ մայրաքաղաք գտնուած միջոցին: Զանց կ՛առնենք հոս անուններու յիշատակութիւնը. զանոնք կը գտնենք ատենագրութիւններուն մէջ, նշանակուած իրենց ծածկանուններով կամ սկզբնատառերով, զոր փորձած ենք վերծանել ըստ կարելւոյն:

*
* *

Ներկայացուած փաստաթուղթերու առաջին տետրակը (փաստ. 115-14) բաղկացած է 45 էջերէ, մակագրուած՝

1.- «Ատենագրութիւն բիւրոյական ժողովներու». կը սկսի 1910 թ. Մարտ 12/25-ի նիստէն եւ կը վերջանայ 1911 թ. Նոյեմբեր 30-ի նիստով: Արձանագրութեանց առաջին մասի (մինչեւ 24 Ապրիլ / 7 Մայիս 1911) ձեռագիրը Միք. Տէր Մարտիրոսեանինն է (Մար), շարունակութիւնը՝ Ա. Վռամեանի:

2.- Երկրորդ տետրակը (897-3) «Որոշումներ Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Խառն ժողովի կողմէ տրուած», կը սկսի 1912 թ. 4 Դեկտեմբերին եւ կ՛աւարտի 1913 թ. 22 Սեպտեմբերին. կը բաղկանայ փոքրաթիւ 20 էջերէ. ձեռագիրը՝ Սարգիս Մինասեանի (Արամ Աշոտ):

Փաստ. 115-14

1.– ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԲԻՒՐՈՅԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ

1910 ՄԱՐՏ 2 – ՆՈՅԵՄԲԵՐ 30, 1911

Մարտ 12/25, [19]10

1. Որոշուեցաւ փութացնել Վանի գործին քննութիւնը, համաձայն 9-ի յանձ[նախումբ]ի[1] որոշման: Պակսող անդամ Ա. Դարբինեանի տեղ ընտրել ըն[կեր] մը:

2. Գրել Անդրանիկին՝ որ պատրաստ գտնուի ի հարկին միանալու Խ.ին հանգանակութեան գործին համար[2]: Նոյնպէս նկատի ունենալ Վարանդեանը, իբրեւ անդամ նոյն յանձնախմբին:

3. Դաշ[նակցութեան] 20-ամեակը տօնել եւ այդ առթիւ շրջաբերական մը բոլոր Կ.Կ.ներուն, պահանջելով տեղեկութիւններ, լուսանկարներ եւ թելադրութիւններ:

4. Մասնախումբ մը կազմելու յանձնարարութիւն Ակնունուն՝ Արեւմտ. բիւրօ-Խմբ[ագրութեան] հաշիւները քննելու համար:

Արեւմտ. բիւրոյի Թ[ուրքիոյ] հատուած
Ժողովի արձանագրութիւն,–

27 Մեպտ. 1910

Ժողովին ներկայ են 4 անդամները, Վռամ, Գալֆա Մելոյեան եւ Մար[3]:

Ընթացիկ գործերը անվթար պահպանելու համար, որոշուեցաւ:

1. Այսուհետեւ շաբաթը երկու անգամ ժողովների նիստեր ունենալ – Երեքշաբթի եւ Ուրբաթ:

2. Բիւրոյական նամակները գրել եւ եղածներին պատասխանել որքան կարելի է շուտ եւ այդ պարտականութիւնը դրուեցաւ Վռամ[եան]ի եւ Մարի վրայ, միւս երկուսին պարտաւորեցնելով՝ ազատ ժամերին օգնել նամակագրութեան գործում:

3. Մարին յանձնարարուեց ներկայ լինել Կ. կոմիտէի[4] նիստերին եւ տեղական ընթացիկ գործերը կանոնաւորել ու արագացնել՝ ջանալով եղած անդամները եւ ձեռնհաս գործիչները առաջ քաշել օրինաւոր Կ. կոմիտէ ընտրելու համար: Կ. կոմիտէի ժողովներ ունենալ շաբաթը մի անգամ:

4. Կանոնաւորել Ազատութեան մատենադարանի գործը[5], որի համար յատկացուած են Հրաչ եւ օր. Սաթենիկ[6]:

5. Կանոնաւորել պրոպագանդի գործը, որի համար նշանակուած են դասախօսներ՝ Լիպարիտ եւ Դարբինեան[7], իսկ հրապարակային ժողովներին՝ Ռ. Զարդարեան եւ Վռամ[եան]:

Մեպտ. 29, 1910

Ժողովին ներկայ են 4 անդամներ:

Վռամը զեկոյց իր տեսակցութիւնը Ներքին գործ. նախարար Թալաաթի հետ. իր առաջարկը՝ չընդունել տալ Տիգ. Քէլէկեանի թեկնածութիւնը Ծերակոյտի ժողովին իբր անդամ, այլ անցկացնել Տիլպէրիճ՝ որ աւելի համապատասխան է մեր պահանջներուն:

Երկրորդ առաջարկին, որ կառավարութիւնը օգնէ մեզ դրամով ու զէնքով, որպէսզի մարդիկ ուղարկենք Պարսկաստան՝ այնտեղ միացած պարսիկ յեղափոխական տարրի հետ, պրոպագանդի եւ հարկ եղած դէպքում զէնքի ոյժով առաջն առնելու համար այնտեղ տեղի ունեցող հակասահմանադրական շարժումներին, որ առիթ բռնելով՝ ռուս կառավարութիւնը աւելի առաջ կը տանէ իր ոտնձգութիւնները պարսկական ներքին գործերու մէջ,– Թալաաթ բէյ պատասխանեց թէ մենք ուղղակի չենք կարող օգնել. մեր օգնութիւնը կը լինի ոչ ուղղակի. դրա համար պէտք է խօսէք պարսիկ յեղափո-

1.- Խօսքը կը վերաբերի 1908ին, Դհերցի Դաւոյի մատենութեան հետեւանքով, թրքական իշխանութիւններու կողմէ Վան-Վասպուրականի կուսակցական զինապահեստներու գրաւման: Դաշնակցութեան խորհուրդին վստահուած էր հարցին քննութիւնը, ճշդելու համար շրջանի ղեկավար ընկերներու պատասխանատուութեան բաժինը:

9-ի յանձնախումբը կ՛ընտրուէր Ընդհ. ժողովէն եւ պարտականութիւն ունէր լուծելու առկախ հարցերը եւ խմբագրելու ու հրատարակութեան պատրաստելու Որոշումներու գրքոյկը:

2.- Անդրանիկը՝ հայդուկապետն է, Սասնոյ հերոսը, որ այդ օրերուն հաստատուած էր Պուլկարիա. Խ.ն՝ Ակնունին է, Մալումեան Խաչատուր: Երկուքն ալ Զ. Ընդհ. ժողովին անդամ նշանակուած էին ինքնապաշտպանութեան նպատակով կատարուելիք հանգանակութեան:

3.- Յաջորդաբար՝ Վռամեան Արշակ, Գալֆայեան Յարութիւն, Մելոյեան Ղեւոնդ եւ Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ (Մար):

4.- Խօսքը կը վերաբերի Կ. Պոլսոյ Կ. կոմիտէին:

5.- Ազատութեան մատենադարանը՝ Պոլսոյ մէջ հաստատուած հրատարակչատուն էր:

6.- Հրաչը՝ Թիրեաքեան Հայկն է, Պանք Օթոմանի գրաւման ղեկավարներէն: Օր. Սաթենիկը՝ Օհանջանեան Սաթենիկ:

7.- Նազարեան Լիպարիտ եւ Դարբինեան Ռուբէն, բուն անուններով Չիլինգարեան Արտաշէս, «Հայրենիք»ներու ապագայ խմբագիրը:

խականների հետ, որոնք Պոլիս են եւ անոնց հետ համաձայնութեան գալով՝ անոնց միջոցով հարկաւոր օգնութիւնը կը ստանաք: Որոշուեց այդ առթիւ դիմել Աղայեւին եւ Կարաբէկովին[8] ու համաձայնութեան գալ:

Վռամը առաջարկած է նաեւ մեր կազմակերպութեան կողմից մէկ-երկու ներկայացուցիչներու հրաւէր լինի Սելանիկ գումարուող Երիտ.-թուրք (Իթթիհատ) կոնգրէին ներկայ լինելու համար: Թալաաթ իր համաձայնութիւնն է յայտնած եւ խնդրած գրաւոր դիմում անել Նազըմ բէյին եւ յոյս ունի որ կ՚ընդունեն:

Հոկտ. 2, 1910

Ժողովին ներկայ են բոլորը բացի Գալֆայից:

Որոշուեց՝

1) Յատուկ մարդիկ նշանակել կազմակերպութեան կողմից, որոնք միայն իրաւունք պիտի ունենան իբր պաշտօնական ներկայացուցիչներ տեսնուել պաշտօնական անձնաւորութիւնների հետ, որպէսզի նշանակուածներից դուրս որեւէ մէկը ի չարը չգործ դնէ կազմակերպութեան անունը:

2) Քննել Տիգրանակերտի հաշիւը:

3) Էսիրնէի շրջանի կազմալուծուած վիճակը նկատի ունենալով, Բարթողը[9] ուղարկել յիշեալ շրջանը եւ Մալկարա ու Ռոտոստօ, մի պտոյտ կազմելու եւ եղած ոյժերը հաւաքելով ոյժ տալու կազմակերպական գործերին:

4) Բալկ[անի] Կ. կոմիտէի Շրջանային ժողովի որոշումները համառօտակի շրջաբերականի դարձնել եւ ցրել բոլոր մարմիններուն:

5) Առաջիկայ ժողովի քննութեան նիւթ դարձնել բոլոր մարմիններէն հաշիւ պահանջելու խնդիրը:

Հոկտ. 8, 1910

Ժողովին ներկայ են բոլոր 4 անդամները:

Որոշուեց մի շրջաբերական ղրկել բոլոր Կ. կոմիտէներին՝ հրահանգելով նրանց, որ այժմեանից պատրաստուին մինչեւ դեկտ. 31 դրամական հաշուեկշիռները մեզ ուղարկելու համար (գիրք, զէնք, դրամ). բացի դրամականից՝

1) Վիճակագոյց պատրաստեն, թէ ո՞ւր որքա՞ն դաշնակցական կայ, ինչ ակումբ, ընթերցարան կամ այլ հաստատութիւն, Կարմիր խաչ, արհեստակցական կամ գիւղական միութիւններ եւայլն:

2) Մարտ 31-ի յեղաշրջումի[10] ատեն ինչ դեր կատարեցին իւրաքանչիւր վայրի մէջ:

3) Հողային վէճերը, վիճակագրական տեղեկութիւններ, 6 վիլայէթներէն դուրս եւս:

4) Երկրագործական դրամատան պատճառած չարիքները:

5) Որքան հայ զինուոր դուրս ելած շրջանից եւ ո՞ւր են գացած (հասցէները), որ անոնց Ազատամարտ ուղարկելով՝ կապենք մեզ հետ[10ա]:

Նոյնպէս հարկ եղած տեղերը ժանդարմները եւս ընկատի ունենալ: Որքան կան ամէն մի տեղ:

Այս տեղեկութիւններից իւրաքանչիւրի համար առանձին հաղորդել մեզ, որպէսզի իւրաքանչիւր բաժինը՝ ամէն տեղից հաւաքուած՝ առանձին պահպանուի:

Շրջաբերականի մէջ շեշտելու է այն տոկոսը ըստ կանոնագրի, որ ամէն մի Մարմին ծախսելու է իր վրայ:

Նոյեմբ. 29, 1910

Ժողովին ներկայ են Վռամ, Մար, Մելօ եւ Գալֆա:

Որոշուեց, որ Պոլսում կազմակերպուի մեր ջանքով մի յանձնաժողով, որ իր վրայ վերցնի ոչ միայն բանտարկեալների համար հանգանակուած դրամները՝ անոնց մասին հրապարակային հաշիւ տալով թերթերու մէջ, այլեւ քաղաքին մէջ նոյն նպատակի համար հանգանակութեան ձեռնարկել:

Այդ նպատակի համար հարկ դատուեց մի նամակով պարզել Վարդգէսին, որ նա խորհրդակցելով Գարոյի, Զօհրապի[11], Քեաթիպեանի եւ Տքթ. Թորգոմեանի հետ, յանձնաժողով մը կազմէ յիշեալ անձերից եւ եթէ հարկ դատուի նաեւ չէզոք բայց անկեղծ անհատներից, ու իսկոյն հանգանակութեան գործին ձեռնարկէ:

Որոշուեց նոյնպէս որ ըստ կանոնագրի որոշ տրամադրութեան, տեղին բոլոր դաշնակցական ղեկավար ոյժերը իրենց հասոյթի 2%-ը եւ պատգամաւորներու գէթ 4%-ը տան գանձարանին:

Փետրուար 24, 1911

Ներկայ են Վռամ, Նիկոլ[12], Լիպարիտ, Զարդարեան եւ Մար:

Տեղի ունեցաւ խառը ժողով զբաղուելու համար կազմակերպական ընթացիկ գործերով:

Առաջիկայ Ընդհ. ժողովը կազմում է գլխաւոր նիւթը. այդ առթիւ Ռոստոմի գրաւոր կարծիքը – թէ նկատի ունենալով Կովկասի անկերպարան վիճակը, լաւ կը լինէր փոխանակ Ընդհ. ժողովի, միայն թուրքահայ Ռայոնական ժողով գումարել – մերժուեցաւ շատ պարզ նկատումով, թէ նախկին ժամանակներում՝ երբ Տաճկաստանը աւելի վատթար պայմաններում լինելով հանդերձ միշտ ընդհանուր ժողովներ եղել են, թէկուզ այնտեղից պատգամաւորներ ուզած չափով չեն կարողացել գալ: Այդ դէպքում ժողովները միշտ ճանաչուել են ընդհանուր, այժմ նոյն իսկ պատճառներով պիտի ընդհ. ժողով գումարել, եւ վաւերական համարել:

Նախորդ Ընդհ. ժողովի որոշման համաձայն, ժողովը տեղի պիտի ունենայ այս ամառը. ցանկալի նկատուեց անել Յուլիսի մէջ, երբ ուսուցիչներն ազատ կը լինին. եւ շեշտուեց որ երկու շաբաթից աւել չտեւէ: Այդ կէտը իրագործելու համար պէտք է նախնական գործողութիւնները շատ խնամքով կատարուին յատուկ յանձնաժողովի կողմից:

Յանձնախմբի անդամներ ընտրուեցան Նիկոլ, Վռամ, Մար, Փափազեան եւ Լիպարիտ:

Ժողովի ճիշտ ժամանակը եւ տեղը որոշելը թողնուեցաւ Էրզրումի ընկերներէն եւս կարծիքը առնելու եւ ըստ այնմ կարգադրելու:

Փետրուար 26, 1911

Ներկայ են Վռամ, Նիկոլ, Լիպարիտ, Զարդարեան, Մար:

Խօսուեցաւ կաթողիկոսական ընտրութիւններին մասնակցելու խնդրի շուրջ:

Ընդհ. ժողովի որոշումների համաձայն հարկ դատուեց պաշտօնապէս չմասնակցել այդ խնդրին: Բայց, երբ հարկ կայ, թերթի միջոցով մեր բացասական վերաբերումը ցոյց տալ դէպի որոշ դէմքեր:

Միեւնոյն ժամանակ յարմար դատուեց ընկերներին գրել գաւառները՝ մասնաւոր կերպով՝ որպէսզի նրանք ջանան պատգամաւորներ ընտրել մեր համակիրներից. այդ դէպքում վերջին ընտրական գործում շանս կայ որ մեզ համար ցանկալի անձնաւորութեան վրայ կարելի լինի ձայները կեդրոնացնել տալ:

Որոշուեց շաբաթը մի անգամ գէթ խառը ժողովներ ունենալ դաշնակցական պատգամաւորների հետ. յարմարագոյն օրն է ուրբաթ օր առաւօտեան ժամը 10-ը: Այս մտքով գրաւոր դիմում անել նրանց:

8.- Կովկասցի թուրք գործիչներ:

9.- Զօրեան Բարթող, ծանօթ նաեւ Ժիրայր ծածկանունով:

10.- 1909 թ.ին Ապտիլ Համիտի փորձր սահմանադրական կարգերը խափանելու:

10ա.- Յայտնենք որ Օսմ. Թուրքիոյ պատմութեան մէջ 1910 թուականին առաջին անգամ էր որ հայ երիտասարդները կը կանչուէին զին. ծառայութեան:

11.- Յաջորդաբար Սերենկիւլեան Յովհաննէս (ծանօթ Գիսակ եւ Վարդգէս ծածկանուններով), Արմէն Գարօ (Փաստրմաճեան Գարեգին) եւ Գրիգոր Զօհրապ: Առաջին երկուքը Օսմանեան խորհրդարանի անդամ Կարինէն. վերջինը Պոլսէն:

12.- Նիկոլ Դումանն է (Տէր Յովհաննիսեան), որ Պոլիս գտնուած միջոցին կը հրաւիրուէր մասնակցելու Արեւմտեան բիւրոյի նիստերուն:

ՔԻՒՐՕ – ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Ա.
16 նոյեմբ. 1910

Ներկայ են Վարդգէս, Վ. Փափազեան, Գարօ, Վահապ, Մելոյեան, Դարբինեան, Զարդարեան, Մար, Սաթենիկ:

Օրակարգի հարցեր.–
ա) Մակեդոնիոյ հարց.
բ) Ազգային խնդիր.
գ) Խորհրդակցական կազմի խնդիր.
դ) Հողային հարց.
ե) Պատգամաւորներու տեղեկատուութիւն
զ) Ատանայի եւ Տրապիզոնի պետ[ական] պատգամաւորների խնդիր.
է) Memorandum-ի խնդիր.
ը) Մեր յարաբերութիւնները Իթթիհատի նորակազմ կոմիտէին հետ հոս եւ Սալոնիկ:

1) Նախ արծարծուեց հողային հարցը. նախքան որեւէ եզրակացութեան յանգելը, որոշուեց որ այդ խնդիրը հանգամանօրէն ուսումնասիրուի եւ բերուի ժողով: Ուսումնասիրելու համար ընտրուեցան Վարդգէս, Վահան Փափազեան, Գեղամ եւ Շահրիկ[եան]:

2) Ատանայի եւ Տրապիզոնի պետ. պատգամաւորների համար յանձնարարուեց Վարդգէսին՝ խօսելու Թալէաթի հետ եւ նրա կարծիքները բերել յաջորդ ժողովին:

3) Խորհրդարանի մէջ ձախ թեւ մը կազմելու համար պիտի աշխատել բոլոր խաւերի մէջ գտնուող ազատական տարրերէն խմբակցութիւն մը գոյացնել: Այդ գործը յանձնուեցաւ Գարոյին եւ Վահանին որպէսզի Վլախովի հետ միասին աշխատեն այդ հողի վրայ:

Որոշուեցաւ այս ժողովը ընել շաբաթը երկու անգամ առ այժմ, երեքշաբթի եւ հինգշաբթի օրերը առաւօտեան ժամը 9-ին:

Բ.
18 նոյեմբ. 1910

Ներկայ են Գեղամ, Վահան, Վահապ[13], Մելոյեան, Զարդարեան, Լիպարիտ, Մար:

Խօսուեցաւ ընդհանուր հարցերի մասին եւ որոշուեց շաբաթ իրենց կերակուրէն վերջ ժողով ընել բոլորը պատգամաւորներու հետ:

13.- Գեղամը՝ Տէր Կարապետեանն է, Տարօնի պատգամաւոր Օսմանեան խորհրդարանին մէջ, Վահանը՝ Փափազեան (Կոմս), Վանի պատգամաւոր, Վահապ՝ ծածկանունն է Վռամեան Արշակի (բուն անունը՝ Դերձակեան Օննիկ):

Գ.

Ներկայ են Վահան, Գարօ, Զարդարեան, Մար, Վահապ, Վարդգէս:

1) Որոշուեցաւ. քանի որ նախարարական ինչ ինչ փոփոխութիւնների թւում նկատի ունին եւ Թալէաթը փոխել,– իսկ նա իր նախարարութեան առաջին օրից այդքան մօտ է եղել առհասարակ մերոնց եւ իր ապագայ նախարարութեան պաշտօնում եւս օգտակար կարող է լինել, եւ հէնց այս կէտը նկատի ունենալով էր, որ մեր հայ պատգամաւորները նախարարական տագնապի միջոցին նախարարութեան ի նպաստ քուէ տուին – յանձնարարուեց Գարոյին, որ նա խօսի կոմիտէին թէ՝ եթէ Թալէաթը հեռացուի, մեր հաւատը դէպի նախարարութիւնը անպատճառ պիտի խախտուի:

2) Վարդգէսը իր վրայ առաւ Դիարբեքիրի դպրոցի բացման եւ հայ զինուորների անտանելի կացութեան առթիւ դիմումներ անել ուր հարկն է:

3) Որպէսզի պետական երեսփոխանները առիթ ունենան միմեանց հետ յաճախ տեսնուելու եւ իրենց թղթերը պահելու մի որոշ վայր ունենալու, իրենց համաձայնութեամբ որոշուեց վերի սենեակներից մէկը կարգի բերել իրենց ծախքով, ուր կարող լինին ժամադրութիւն նշանակել եւ գործերը աւելի կարգով առաջ տանել:

4) Առաջարկ եղաւ, որ Նովոչերկասկի բանտարկեալները[14] խիստ կը նեղուին սննդի պակասութեան հետեւանքով, որոշուեց որ ամսական որոշ գումար Ժընեւից փոխադրուի իրենց՝ յատուկ այդ նպատակի համար:

Դ.
4/17 Մարտ 1911

Ներկայ են Վռամ, Նիկոլ, Գարօ, Վահան, Գալֆա, Մար:

Երկար ժամանակից ի վեր Խառը ժողով չկայացած լինելու պատճառով, որ հետեւանք է երեսփոխանների չհաւաքուելուն, նորից խնդիր եղաւ կանոնաւորելու Խառը ժողովները եւ որոշուեց գէթ շաբաթը մի անգամ ժողովուելու եւ այդ յատկապէս ուրբաթ օրը, առ[աւօտեան] 10 ժամին:

Մինչեւ այժմ մեր բանակցութիւնները եւ դիմումները Իթթիհատի ներկայացուցիչների հետ լինելով տնավարի, ու որոշ խոստումներ տալով՝ գործնական կեանքում նրանց գործադրութեան մէջ որեւէ քայլ չի նկատուիր, որոշուեց մեր դրութիւնը պատկերացնել Սալոնիկի կեդրոնին գրաւոր կերպով, ուր երեւան մեր ժողովրդի կացութիւնը եւ ոչ մխիթարական վիճակը:

Նախ հողային հարց: Որոշուեց մեր կողմից Վռամեան եւ Շահրիկեան երթան Սալոնիկ ներկայացնելու Իթթիհատի կեդրոնին իբր սկզբունք շատ լայն օրինագիծ դնելու եւ պնդելու, որպէսզի գէթ զեղչուելով ծրագրուած օրինագիծը ընդունիլ տան: Միւս կողմէն լուր կը տանք Պատրիարքարանին, որ մեր ներկայացուցիչները Սալոնիկում պիտի պաշտպանեն աւելի լայն օրինագիծ քան պատրիարքարանի կողմից ներկայացուածն է եւ ջանալու են գէթ այն օրինագիծը անցկացնել տալ:

Ե.
5/18 Մարտ 1911

Ներկայ են Գեղամ, Զարդարեան, Գարօ, Վռամ, Գալֆա, Վահան, Լիպարիտ, Մար:

Գարոն յայտնեց իր տպաւորութիւնները, որ ստացած է քաղաքական շրջանակներից իր մինիստրական թեկնածութեան առթիւ, եւ գտաւ որ հակառակ հոսանքը այնքան ուժեղ է, որ անկարելի է յուսալ եւ թէ կարելի լինելուց յետոյ իսկ՝ ինք պիտի կաշկանդուած մնայ որեւէ ակտիւ գործ կատարելու յատկապէս երկաթուղային իր ծրագրի գործադրութեան խնդրում. ուստի առաջարկեց Զօհրապի թեկնածութիւնը առաջ քշել, որով թէ խելքը գլխին մի մարդ կը լինի հանրային շինութեանց նախարար եւ թէ, եթէ այդ յաջողուի, գէթ այդ նախարարութիւնը հայերի ձեռքից խլուած չի լինի:

Վռամեանը յանձն առաւ այդ մասին խօսել Թալէաթին:

Զ.
9/22 Մարտ 1911

Ներկայ են՝ Վռամ, Վահան, Զարդարեան, Լիպարիտ, Մար, Շահրիկ, Գեղամ:

Բացակայ են Վարդգէս, Գարօ եւ Գալֆա:

Դաշտօնական խնդիր.– Այս հարցի մէջ պարզուեց որ յոյները բանակցութիւններ են վարում կառավարութեան հետ եւ հաւանօրէն որեւէ եզրակացութեան գան: Ուստի որոշուեց Թալէաթից ուզել նրանց եզրակացութեան պատճէնը եւ դրա վրայ հիմնուած պահանջներ դնել. Թալէաթին տեսնելը յանձնուեց Վռամեանին:

Է.
11/24 Մարտ 1911

Ներկայ են՝ Վռամ, Գալֆա, Գեղամ, Վահան, Զարդարեան, Մար, Գարօ, Նիկոլ, Վարդգէս:

Վիճաբանութիւն տեղի ունեցաւ կրթական հարցի

14.- Խօսքը կը վերաբերի Կովկասի հայ բանտարկեալներու ծանօթ հարցին:

շուրջ: Կառավարութիւնը արդէն ստանում է դպրոցների համար տուրք միւս տուրքերի հետ միասին: Ինչպէս պիտի կարելի լինի բաշխել այդ դրամը, ըստ ազգութեան թէ ըստ գաւառների.– վիճաբանութիւնը թեր եւ դէմ խիստ կարծիքներ առաջ բերեց եւ առանց եզրակացութեան գալու, թողնուեց յաջորդ ժողովին, որ տեղի պիտի ունենայ 13-ին Կիրակի օրը:

Ը.
13/26 Մարտ 1911

Ներկայ են՝ Գեղամ, Շահրիկ, Վռամ, Զարդարեան, Վահան, Լիպարիտ:

Բացակայ են՝ Վարդգէս, Գարօ:

Որոշուեցաւ դրամը բաժանել ըստ քանակի հայ դպրոցներու, հայ ժողովրդի – եւ առհասարակ որեւէ որոշում ըլլայ մեր համաձայնութեամբ: Կրթական կոմիսիոնի մէջ այլեւայլ ազգերի ներկայացուցիչներ պիտի լինին, համեմատական չափով, ինչպէս նաեւ հայեր:

Ապահովութեան խնդիր.– Սպանութիւնների առաջն առնելու համար, եղած ոճիրների գործերը, ինչպէս Ալճաւազինը եւայլն, սովորական թուրք դատարաններու սիստեմին համաձայն կը ձգձգեն եւ վերջը կ՝արձակեն. ուստի պիտի առաջարկել որ ոճրագործները վարչական միջոցներով խստօրէն պատժուին, նոյնիսկ կախաղաններով: Կասկածելի մարդիկը իրենց գաւառներէն հեռացնել, ժանտարմերիան ուժեղացնել:

Մարտ 29/11 Ապրիլ

Ներկայ են՝ Գարօ, Գեղամ, Գալֆա, Վռամ, Զարդարեան, Վարդգէս, Մար, Վահան:

Վռամեանը իր զեկոյցն արեց Սելանիկի միսիայի մասին:

1) Հողային հարցը պիտի լուծուի մեր առաջարկի ձեւով՝ վարչական ճանապարհով առանց ղրկելու խորհրդարան:

2) Ապահովութեան խնդիրը – ջանալ երկրէն հեռացնել գլխաւոր խռովարար պէյերը… Վաչկատուների չուի ժամանակ հասած վնասների առաջն առնել:

3) Կրթական – Պատրիարքի իրաւունքները պահպանել հին ձեւով. օտարահպատակ ուսուցիչների դէմ առարկութիւն չընել մինչեւ որ տեղական ուսուցիչներ հասնին:

4) Համեմատական թիւը պահելու խնդրում, խնդրեցին չպնդել եւ խոստացան, առանց ձեւականութեան, ցոյց տուած հայ աշակերտները առաջ քաշել, եւ հայ ուսանողների թիւը կառավարական հաշուով շատացնել:

Այս կէտերը գրաւոր կերպով տրուած են մեր ներկայացուցիչներին:

Բացի այդ, խոստացած են իրենց ներկայացուցիչներն, իրենց վստահ ընկերներէ, պահել իւրաքանչիւր նահանգում. սրանց պարտքը պիտի լինի հսկել արդարութեան, եւ տեղական Իթթիհատի կազմը բարեփոխելուն:

Որոշուեց՝

Մեր կազմած օրինագիծը, իթթիհատականների համաձայնութեամբ [եւ] ներքին գործերի նախարարութեան միջոցով, ցրել բոլոր վալիներին՝ ի գործադրութիւն:

Առաջարկել հողային հարցը այդ ձեւով լուծելուն համար պահանջուող դրամական հատուցման համար կրեդիտ[15] քուէարկել տալ խորհրդարանին:

Այս խնդիրները եւ մեր առաջարկները մանրամասնօրէն լուսաբանելու, ինչպէս այնտեղ Սալոնիկում ասած են, եւ կարգադրելու համար, հրաւիրել Իթթիհատի տեղիս կեդրոնի անդամները ուրբաթ, Ապրիլ 2-ին, ժամը 3-ին մեր Բիւրոն: Հրաւէրը պիտի ընէ Վարդգէսը:

Մարտ 30/12 Ապրիլ 1911

Ներկայ են՝ Զարդարեան, Վահան, Վարդգէս, Վռամեան, Գարօ, Մար, Գեղամ:

Վահանը ծանօթացրեց նախարարութեան կողմից կրթական կոմիսիոնին ներկայացրած կրթական ծրագրի այն կէտերի հետ, որոնք մեր ձգտումներին հակառակ տրամադրութիւն ցոյց կու տան:

Այդ բոլոր կէտերը հակառակ գտնելով հանդերձ, որոշուեց ուրբաթ օրուայ Խառն ժողովի մէջ (թուրք իթթ[իհատական]ների ներկայացուցիչների հետ) խօսել գլխաւորապէս հողային եւ ապահովութեան խնդիրների մասին եւ մի եզրակացութեան գալ, միւս հարցերը թողնելով ապագայ մի ուրիշ խառն ժողովի:

Ապրիլ 1/14 1911

Տեղի ունեցաւ Խառն ժողով – Վռամեան, Մար, Գալֆա, Վարդգէս, Գարօ, Թալէաթ բէյ, Նազմ բէյ եւ Միտհաթ բէյ:

Խոստացան ամէն կերպ բաւականութիւն տալ դրուած պահանջներուն, խոստովանելով որ յիրաւի հայերը մեծ զրկանքների ենթակայ են:

11/24 Ապրիլ 1911

Ներկայ են՝ Գարօ, բժ. Զաւրիեւ, բժ. Տէր Դաւթեան, Գեղամ, Վահան, Զարդարեան, Նիկոլ, Մար, Լիպարիտ, Վռամեան, Զօհրապ. վերջը եկաւ Շահրիկեան, որի գալովը, Գարոն թողեց ժողովը:

15.- Վարկ:

Հարցը ներկայ խորհրդարանի տագնապն է: Դրութիւնը հաղորդուեցաւ ամէնքի կողմէն, ով որ գիտէր որեւէ բան: Դրութիւնը նկատուեցաւ վտանգաւոր, եւ որեւէ որոշման գալուց առաջ որոշուեց Իթթիհատի պառակտուած երկու կողմերի մտածմունքներին եւ աւելիքներին լաւ ծանօթանալ եւ ըստ այնմ որոշում տալ:

Բոլորի համակրանքը Իթթիհատի փոքրամասնութեան կողմն է, որ այսօր կառավարութեան ղեկն ունի իր ձեռքը եւ ամենայն պարագային եւրոպական պրոգրէի կողմն է հակուած, մինչ միւսը յետադէմ տարրերից է կազմուած, եւ որի յաղթանակը պիտի լինի սահմանադրութեան անկումը:

Որոշուեց ամէն օր ժամը 5-ին ներկայ լինել, հետեւելու օրուայ ընթացքին:

12/25 Ապրիլ 1911

Ներկայ են՝ Գեղամ, Լիպարիտ, Վռամ, Զարդարեան, Զօհրապ, Մար, Տէր Դաւթեան, Զաւրիեւ, Գալֆա, Գարօ:

Խորհրդակցութեան նիւթը նոյն կրիզն է: Տեղեկութիւն բերողները դրութիւնը համեմատաբար մխիթարական գտան: Յետադէմ հերձուածը կազմալոյծ վիճակի մէջ է: Երեւում է որ երկրի ներքին կացութիւնը – արաբական ու ալբանական ապստամբութիւնը – ջլատել են դիմադիր տարրի յամառութիւնը, եւ մի քանի ազդեցիկները տարբեր դիրք են բռնած: Այս կէտը յոյս է տալիս որ կրիզը տեղի տայ…

13/26 Ապրիլ 1911

Ներկայ են Նիկոլ, Վահան, Սաթենիկ, Մովսէս, Բարթող, Լիպարիտ, Մար, Շահրիկ, Տէր Դաւթեան, Զաւրիեւ, Զարդարեան:

Այսօր հրաւիրուած էին տեղական Կ. կոմիտէի անդամները, խորհրդակցելու համար թէ ինչպէս պիտի կարող լինենք պաշտպանել ժողովուրդը առհասարակ Ռէակսիոնի շրջանի ընթացքում որեւէ դժբախտ պարագայի:

14/27 Ապրիլ 1911

Ներկայ են Վռամ, Բժ. Զաւրիեւ, Բժ. Տէր Դաւթեան, Մար, Զարդարեան, Սաթենիկ, Լիպարիտ:

Խօսուեցաւ Սիմոնի (Զաւարեան) դրութեան մասին եւ որոշուեց – քանի որ այնտեղի (Մուշի) դպրոցների տեսչութիւնից հրաժարուած է, անհրաժեշտ է որ մնայ այնտեղ եւ զբաղի կազմակերպական գործերով, ի հարկէ այդ դէպքում նրան որոշ ամսական նշանակելով:

24 Ապրիլ / 7 Մայիս

Իթթիհատի հետ խառը ժողով:

Եկած են Թալէաթ բէյ, Հաճի Ատիլ բէյ եւ Միտհաթ բէյ:

Խօսուեցաւ նախարարական տագնապի եւ մեզ տրուած սալոնիկեան խոստումների մասին: Պատասխանեցին, որ քանի իրենք ուժեղ չեն, չպիտի կարելի լինի իրագործել, ուստի առաջարկեցին առ այժմ երեսփոխանների միջոցով դնել մի քանի հարցեր, որոնք ստորեւ են:

– Ապրիլ 25/8 Մայիսին այս ցուցակը յանձնուեցաւ ընկեր երեսփոխաններուն:

Ապրիլ 25 / 8 Մայիս

Երեսփոխաններում տրուած գործադրելի խնդիրներուն ցուցակ մը –

ա) Ապահովութեան խնդիրը հայաբնակ նահանգներու մէջ: Գիւղական պահակներ. ժանդարմական ուժեղացում. զինեալ խումբերով հարստահարիչներու երթեւեկը խափանել. Ալճաւազի եւ Մամռտանքի դատավարութիւնները. Ճաֆար եւ Քատըրի պատժելը. Զառա, Բալու եւ Չարսանճագի դէպքերու մասին փութով կարգադրութիւն:

բ) Անուանել Մեհմէդ Էմին (Խարբերդ), Մուամմէր (Տիգրան[ակերտ]), Զառայի արդի գայմ[ագամը] Մուշ, եւ Բալուինը. Վանի տեֆտերտարը եւ ոստիկանապետը պաշտպանել:

գ) Դաշնակ[ցականներու] դէմ հալածանքներ: Մուշի հաւաքիչները, դաշ[նակցական ?]) գիւղապետները, Տիգրանակերտի մահափորձին առթիւ, Այնթապի գայմագամը: Սեպուհ եւ Մարզպետի խնդիրը:

դ) Առկախ խնդիրներ, Ազգ. հիւանդանոցը, Տիգրանակերտի դպրոցին ֆերմանը: Թալէաթէն՝ յանձ[նարարագիր] Զաւարեանի համար:

Մայիս 6/19, ուրբաթ առ. ժամը 10

Ներկայ՝ Գարօ, Վահան, Վարդգէս, Բարսեղեան[16], Զաւրիեւ բժ., Մար, Վռամեան:

Օրակարգ. Չէսքրի ծրագիր:

Լսելով ընկեր Գարոյի բացատրութիւնները խարդախ ստորագրութիւններով եղած երաշխաւորութիւնների մասին, ինչպէս նաեւ Moor-ի սնանկացումը, եւ երկիւղը թէ կրնայ spéculation[17] մը ըլլալ այդ գործը, որ

16.- Հաւանաբար բժ. Յ. Տէր Դաւթեան:
17.- Ֆրանսերէն՝ շահադիտութիւն, չարաշահութիւն:

վերջ ի վերջոյ իր ֆիասքո-ով կրնայ եւրոպ[ական] դրամագլուխը երկար ատեն հեռացնել Անատոլուի նահանգներէն – որոշուեցաւ որ Անատոլուի երկաթ[ուղիի] Չէսքրի ծրագրին ընդունելի կէտերով կառուցումը պաշտպանելու է, բաժնելով Չէսքրի խումբին յանձնելու հարցը, մինչեւ անոր ֆինանսական երաշխաւորութիւնները չստուգուին:

Ժողովի երկրորդ մասին մէջ՝ նոր պիտի խօսուէր երեսփոխան ընկերներու միաբան գործակցութիւնը ապահովելու խնդրին մասին, բանակռիւ մը առաջ եկաւ Վարդգէսի եւ Զաւրիեւի միջեւ. վերջինս քիչ մը զայրացկոտ շեշտերով քննադատեց Վարդգէսի վերջին ճառը Հայաստանի հարստահարութիւններու մասին, իբրեւ անպատրաստ եւ առանց ընկերներու հաւանութեան կատարուած: Բանակռուին սուր հանգամանքը պատճառ եղաւ, որ այդ խնդիրը կարելի չեղաւ քննավիճել այս գումարման մէջ, եւ յաջորդ օրուան նիստի մը թողուեցաւ:

Մայիս 7/20, 1911, շաբաթ ժամը 6, երեկոյ

Ներկայ՝ Գարօ (բացակայ բոլոր միւս երեսփ[ոխանները]), Բարսեղեան, Զաւրեան, Վռամեան:

Գումարումը տեղի չունեցաւ, երեսփոխան ընկերներէն երեքի բացակայութեան պատճառով:

Մայիս 23, 1911, Երկուշաբթի

Հ.Յ.Դ. Արեւմտեան Բիւրոյի (Թ[ուրքիոյ] հատուած), Օսմ. խորհրդարանի դաշնակցական երեսփոխաններու, Հ.Յ.Դ. Կ. Պոլսի Կեդր. կոմիտէի խառն ժողովը, որուն հրաւիրուած էին մասնակցիլ Պոլիս գտնուող նախկին գործիչ ընկերներ եւս:

Յաջորդական քանի մը նիստերու մէջ զբաղեցաւ դատական պարագայով մը, զոր ստեղծած էր ընկեր Գարեգին Փաստրմաճեան, վերստին արծարծելով իր ծանօթ ամբաստանութիւնը ընկեր Յարութիւն Շահրիկեանի դէմ, Մեծ եպարքոսին ուղղուած եւ օսմանեան երեսփոխաններուն ցրուած իր 1911 փետրուար թուակիր տեղեկագրով, որուն քանի մը հատուածները, որոնց մէջ նաեւ ընկեր Յ. Շահրիկեանին վերաբերողը, արտատպած էր Jeune Turc օրաթերթը, ընկեր Parvus-ի ստորագրութիւնը կրող յօդուածաշարքի մէջ մէջ:

Խառն ժողովը, թեր ու դէմ երկար վիճաբանութիւններէ ետք, հիմնուելով Հ.Յ.Դ. Խորհուրդի 1909 հոկտեմբեր որոշումին Բ. մասին վրայ՝ տրուած Փաստրմաճեան-Շահրիկեան դատին առթիւ, որ «խստիւ կ՚արգիլէր երկու կողմին եւս սոյն խնդիրը հրապարակ հանել»,

Որոշեց

1. Ընկեր Գ. Փաստրմաճեանի արարքը նկատելով իբրեւ անսաստում մը Հ.Յ.Դ. Խորհուրդի որոշումին դէմ, պատասխանատուութեան ենթարկել զինքը իբր կուսակցական կարգապահութեան դէմ մեղանչող մը, Հ.Յ.Դ. Խորհուրդին առջեւ, անոր առաջիկայ գումարմանն իսկ.

2. Անպատեհ գտաւ ժողովին կողմէ պաշտօնապէս ոեւէ հրապարակային լուսաբանութիւն ընել Փաստըրմաճեան-Շահրիկեան վէճին առթիւ, յարգելու համար իր տառին եւ ոգիին մէջ Հ.Յ.Դ. Խորհուրդի վերոյիշեալ 1909 հոկտեմբերի որոշումը. եւ գտնելով, որ այդ վէճին առթիւ պաշտօնական ոեւէ հրապարակում հեռու պիտի ըլլար քաղաքական տեսակէտէ իմաստուն տնօրինութիւն ըլլալէ՝ արդի պահուն, երբ այնքան կենսական ու հրատապ խնդիրներ կը յուզեն հայ հասարակութիւնը, նորանոր պարտականութիւններու հրաւիրելով Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

3. Խառն ժողովի այս որոշումը հաղորդել երկու կողմին եւս ի գիտութիւն եւ ի գործադրութիւն:

4. Յայտնել միանգամայն ընկեր Յ. Շահրիկեանին, որ եթէ ինքը այլապէս պատշաճ միջոց մը կը գտնէ իր պատուին պաշտպանութեան համար, Խառն ժողովը պատրաստ է լսելու եւ քննութեան ենթարկելու զայն:

[Ստորագրութիւններ]

Համամիտ չեմ այս որոշման եւ կը մնամ այն համոզման վրայ թէ ընկեր Շահրիկեանի պատուին դէմ եղած յարձակումը հրապարակով եղած ըլլալուն համար պէտք է հրապարակով ալ հերքուէր:

Ռ. Զարդարեան

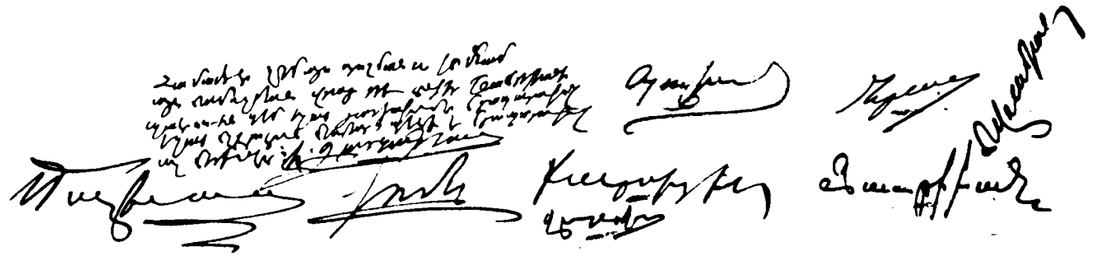

Մայիս 25
Խառն ժողով Բիւրօ-երեսփ[ոխաններ]

Ներկայ Գարօ, Գեղամ, Վարդգէս, Փափազեան, Բաբալեան, Զարդարեան, Զաւրեան, Վռամեան:

Որոշուեցաւ որ ընկեր երեսփոխանները տեսակցելով Զոհրապի հետ հետեւեալ գործերու համար՝

ա) Խճուղիներու ցանցը հայաբնակ նահանգներու մէջ.

բ) Արտասահման ղրկուելիք ուսանողուհիներու եւ ուսանողներու համար միջնորդել, ճշդել եւ անուանել այն վարժարանները, որոնց մէջ աշակերտները տեղաւորել հետամուտ են (ընկեր Վահանին յանձնարարուեցաւ այդ վարժարաններուն յայտագրերը ձեռք բերել, պայմանները հրատարակելու համար «Ազատամարտ»ի մէջ):

գ) Սասունի տարրական դպրոցներու համար նպաստ ուզել կառավարութենէն:

1911 ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ[18]
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ, Թ[ՈՒՐՔԻՈՅ] ՀԱՏՈՒԱԾ

Սեպտ. 21. 1911

Առաջին նիստ. ներկայ բոլոր ընկերները:

Որոշուեցաւ կիրարկել ordre-ի սիստեմը[19], որ յանձնուեցաւ Անտոնին[20], գանձապահ Վահաք:

Թղթակցութիւնները պիտի վարեն բոլոր ընկերները, շրջան առ շրջան.

Անտոն Մեծ Հայքի շրջանը (Արեւելեան բիւրօ).

Խաժակ Կովկաս, Պարսկաստան:

Զարդ[արեան] Փոքր Հայք՝ Խարբերդ, Սրվազ, Սամսոն – Մարզուան:

Վահաք գաղութներ եւ ծովեզերք:

Սեպտ. 24. [19]11

Երկրորդ նիստ. ներկայ բոլոր ընկերները, նաեւ Ակնունի (Արեւել. բիւրոյէն) եւ Վարդան[21]:

«Ազատամարտ»ի խմբ[ագրական] կազմը – Նոր կազմին առաջադրել Ընդհ. ժողովի գլխաւոր որոշումները. «Նոր նպատակ չտալ կազմ[ակերպութեան] միջոցներէն եւ պարտադրել տարեկան մասնավճարներով վերադարձնելու «Ազատամարտ»ի վրայ ծախսուած բոլոր գումարները: Բարձրացնելու համար որակը, եւ խմբագրութիւնը չահագրգռելու համար թերթին զարգացման եւ բարգաւաճման մէջ՝ ընդունիլ կէս-շահակցական սկզբունքը, զուտ շահէն որոշ տոկոս մը յատկացնելով, տարուէ տարի, աշխատաւորներուն, նորակազմ մարմնին թողնելով ճշդել թէ որոնք եւ ի՛նչ չափով պիտի օգտուին այդ բաշխումէն:

26 սեպտ. 11.– Երրորդ նիստ – ներկայ են բոլոր ընկերները, նաեւ Ակնունին եւ Լեռնեան[22]:

1.- «Ազատամարտ»ի խմբ[ագրական] կազմի մասին վիճաբանութիւն. առաջարկ եղաւ Լեռնեանը մտցնել իբրեւ հաւասար ընկեր Զարդարեանին. Լեռնեան խընդրեց յետաձգել օր մը եւս, իր վերջնական հաւանութիւնը տալ կարենալու համար:

2.- «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը յանձնուեցաւ Վարանդեանին: Որոշուեցաւ որ ընկ. Վարանդեան խմբագրական գործի մասնակցելու հրաւիրէ Ժընեւ գտնըւող ընկեր ուսանողները եւ ներկայացուցիչներ «Ջանք» կոմիտէի[23] եւ «Ուսանող» թերթի: Նոյնպէս նաեւ տեղական գործերու առթիւ, ինչպէս Ա.ը. Ռուբէնը[24]:

Որոշուեցաւ «Դրօշակ»ի տունը թողնել եւ ուրիշ աժան appartement[25] մը վարձել: Խնայողութիւն ընել խմբ[ագրութեան] բոլոր ծախքերուն մէջ: Ա. Գոշի[26] ծախքերն ալ կրճատել կամ հանգել զինքը Պոլիս գալու:

Սեպտ. 27. 11.– Չորրորդ նիստ.– Ներկայ են բոլոր անդամները, նաեւ Լեռնեան եւ Հրաչ:

1.- Որոշուեցաւ Հինգշաբթի, ժամը 5-ին խառն ժողով մը ունենալ Օսմ. խորհ[րդարանի] դաշ[նակցական] երեսփոխաններու հետ օրուան կացութեան մասին խորհրդակցելու՝ խորհրդարանի առաջիկայ (շաբաթ օր) բացման առթիւ, եւ թէ հաղորդելու անոնց Ընդհ. ժողովին որոշումները իրենց խմբակի մասին:

18.- Նոր շրջան 1911 թ. Սեպտ. 17ին փակուած էր Հ.Յ.Դ. Վեցերորդ Ընդհ. ժողովը: Հետեւաբար Սեպտ. 21ին կը գումարուի առաջին նիստը նորընտիր Արեւմտեան բիւրոյին, որուն անդամ ընտրուած էին Սիմոն Զաւարեան, Արշակ Վռամեան, Միք. Վարանդեան, Ռուբէն Զարդարեան եւ Գարեգին Խաժակ: Վարանդեան պիտի մնար Ժընեւ իբրեւ խմբագիր «Դրօշակ»ի:

19.- Ordre-ի սիստեմ, այսինքն վճարումները գրաւոր հրահանգով կատարելու դրութիւն:

20.- Անտոնը Զաւարեան Սիմոնի ծածկանուններէն մէկն է:

21.- Խանասորի Վարդանն է, բուն անունով Մեհրաբեան Սարգիս:

22.- Լեռնեան ծածկանուն Նազարեան Լիպարիտի:

23.- «Ջանք» կոմիտէն Ժընեւի խումբն էր, կազմուած մեծագոյն մասով դաշնակցական ուսանողներէ: «Ուսանող»ը Հ.Յ.Դ. Եւրոպայի Ուս. միութեան պաշտօնաթերթն էր:

24.- Ա.ը Բաբայեան Արտաշէսն է, Ռուբէնը Տէր Մինասեան: Երկուքն ալ այդ օրերուն ուսանող Ժընեւի մէջ:

25.- Ֆրանսերէն յարկաբաժին:

26.- Անտոն Գոշ, բուն անունով Պոյաճեան Անտոն, տարիներէ ի վեր պահապան, դիւանապետ եւայլն «Դրօշակ»ի խմբագրատան:

2.- Հրաւիրել x մարմինը կացութիւնը նկատի ունենալով՝ հարկ եղած միջոցներու կիրարման մասին խորհիլ:

3.- Կեդր. կոմ.ի[4] նիստերուն մասնակցելու համար որոշուեցաւ ընկեր Ս. Զաւարեանը:

4.- Նկատի ունենալով Վարդգէսի նամակը Կարինէն՝ որ կը հաղորդէր Կայծակ Առաքելի Կարին երթալը եւ բրած առաջարկը՝ Պարսկաստան խումբ ղրկելու մասին – որոշուեցաւ առ այժմ յետաձգել Ընդհ. ժողովի որոշումը Պարսկաստան կամաւորներ ղրկելու, պահել այդ ուժերը տեղին վրայ:

5.- «Ազատամարտ»ի խմբագրութեան անդամ վերջապէս ընտրուեցաւ ընկեր Լեռնեանը. «Շաբաթաթերթ»ը իրեն վրայ առնելու առաջարկն ալ ընդունուեցաւ:

6.- Շրջաբերական գրել գաւառները՝

ա- Ուշադիր ըլլալ պաշտպանելու կարգը եւ խաղաղութիւնը.

բ- Աջակցիլ «Իթթիհատ»ի վստահելի տարրերուն եւ զօրականներուն.

գ- Կամաւորներ պատրաստել՝ թէ կարգը պահպանելու համար, թէ թոյլ տալու որ բանակը իր պարտականութիւնը կատարէ եւ թէ աջակցիլ բանակին՝ ծայրագոյն պարագային երկիրը պաշտպանելու արտաքին յարձակման դէմ:

7.- «Դաշնակցութեան գործի» առթիւ Փարիզի մէջ մամուլի արշաւանք մը կազմակերպելու համար կանխաւ իմանալ բանտարկեալներէն՝ իրենց հետեւելիք ընթացքը դատավարութեան ատեն. (քանի՞ն դաշնակցական ըլլալնին պիտի խոստովանին):

8.- Ռուսիոյ Ընկ[երվար] յեղափ[ոխական] կուսակցութեան համաժողովին մասնակցելու խնդիրը քննել՝ վաղաժամ նկատուեցաւ, քանի որ այդ կուսակ[ցութեան] մեծ մասը տակաւին վերակազմութեան աշխատանքի մէջ կը գտնուի: Իր ժամանակին խորհրդակցութիւն կը կատարուի:

Սեպտ. 28. 11.– Հինգերորդ ժողով – Ներկայ բոլորը, բացառութեամբ Վարանդեանի:

1.- Ազատամարտ. յանձնախումբ ընտրուեցան՝ ընկ. Զաւարեան, Խաժակ, Շահրիկեան եւ Դարբինեան: Պիտի գտնեն գործնական աշխատանքներու համար դուրսէն ընկեր մը. ապառիկներու գանձումը, stock-ի սպառումը:

2.- Իզմիրի շրջանի խումբերու հետ յարաբերելէ առաջ՝ Իզմիրի Կ. Կ.ի կարծիքը հարցնել:

3.- Կառավ[արական] շրջանի հետ յարաբերութիւնները շարունակելու համար, խորհրդակցիլ վաղուան ժողովին մէջ՝ օսմ. երեսփոխաններու հետ:

Սեպտ. 30 – Վեցերորդ նիստ – Ներկայ բոլորը, բացառութեամբ Վարանդեանի:

Ընթացիկ խնդիրներ: Սեբաստիա հեռագրել, որ կամաւորներու պէտք չունինք առ այժմ՝ Պարսկաստանի համար: Պատճառաբանել նամակով:

Հոկտ. 1. 11.– Եօթներորդ նիստ – Ներկայ բոլորը:

1.- Պատրաստ գումարներու խնդիրը: Որոշուեցաւ խնդրել բոլոր մարմիններէն պատրաստ գումարները փոխադրել Արեւմ. բ[իւրոյ]ի քով (Ամերիկա, Պալքաններ, կեդր. կոմիտէները եւ միւս մարմիններուն): Նաեւ «Դրօշակ»ի խմբ[ագրութեան] քով թողուլ միայն 2000 ֆրանք, եւ մնացեալը փոխադրել հոս:

2.- Արամ Յակոբեանի խնդիրը – Յանձնել ամսական մը եւ յայտնել որ իրեն համար գործ մը գտնէ:

3.- Դիմել տալ «Ազատամարտ»ի վարչութեան, որ միջոցներ ձեռք առնէ Ակումբի եւ միւս սենեակներու վարձքը ստանալու զանոնք գործածող մարմիններէն:

Հոկտ. 4/17 – Խառն նիստ Բիւրօ–երեսփ[ոխաններ] – Ներկայ բոլոր անդամները:

Օրակարգ – Նոր դահլիճին (Սայիտ փաշա) հանդէպ երեսփ[ոխաններու] բռնելիք դիրքը:

Երկար վիճաբանութիւններէ ետք որոշուեցաւ երկու հաւանականութիւն նկատի ունենալ՝ վստահութեան քուէ եւ ձեռնպահութիւն, ՄԻՇՏ ՍԱԿԱՅՆ պատճառաբանեալ յայտարարութեամբ մը խօսող ընկերներու կողմէն: Երեսփոխան ընկերներուն թողնուեցաւ խորհրդարանին մէջ որոշել իրենց վերջնական դիրքը: Զօրաւոր եւս պիտի հրաւիրուի պատճառաբանեալ յայտարարութիւն ընելու այն տեսակէտներէ, որոնց վրայ երկուստեք համաձայնութիւն գոյութիւն ունի: Յայտարարութեան գլխաւոր կէտերը պիտի ըլլան՝ ներքին քաղաքականութիւնը ցարդ գործող դահլիճներուն եւ coalition-ի մը պէտքը արդի տագնապի պահուն:

Հոկտ. 16. 11 – Բիւրոյի ութերորդ նիստ

Որոշուեցաւ Պարսկաստանի ընկերներուն պահանջած 10.000 ֆրանքը ղրկել՝ մաս մաս: 3000 ֆրանքը Ամերիկայէն, 3000 Ժընեւէն, 4000 ֆրանք՝ առաջիկային, երբ նոր մուտքեր ստացուին (համաձայն Ընդհ. ժողովի պիւտճէին):

2.- Կեսարիոյ կոմիտէի առաջարկին համաձայն Էնկիւրիի եւ Սիւրանոզի խումբերը կապել Կ. Պոլսի Կ. կոմիտէին հետ:

Հոկտ. 25 – Իններորդ ժողով

Ներկայ նաեւ Ս. Վրացեան: Կը պատմէ Քաջբերունու բերած տեղեկութիւնները Թիֆլիսէն: Հոն տեսակցեր է Հ[այր] Աբրահամի, Իսահակեանի, Կարճիկեանի ներկայութեամբ: Ստացեր են Ժընեւէն 18.372 [ռուբլի], 15 կո-

պ[էկ], Պարսկաստանէն 7000 + 882.50 կոպ.: Ելք՝ փաստաբաններուն 8000 ռուբլի, նախապատրաստական ծախքեր 1500 ռ., դռկումաններ գողնալու համար 2450 ռ., Միհրանի ահաբեկումը 870 ռ., բանտարկեալներուն 4345 ռ., մասնաւոր դատերու համար 832.50 կոպ., նախնական ծախքեր 570 ռ., գործի մշակման համար 4500 ռ.: 23,057.50:

Ազ[ատամարտ] եւ Դ[րօշակ?] կը խնդրեն Թուրքիա[յէն]. փոխադրողներ ունին, բայց ոչ դրամ:

Տրամադրութիւնը լաւ է: Աչքի զարնող խուզարկութիւններ տեղի չեն ունեցած:

Փոխարքան ընկերներու հանդէպ աննպաստ կարծիք, թէ դուրսը գտնուող ընկերներու եւ թէ բանտարկեալներու մէջ (Ահար[ոնեան], Խաժ[ակ], Իսահ[ակեան]):

Երեւան քաղաք եւ շրջակ[այքը] խումբեր կան. կայ մարմին: Շատ դժգոհ են Ֆրանգեանէն եւ Մ. Յարութիւնեանէն, որ չեն յաճախեր դասախօս[ութիւններուն]:

Գրականութիւն կը խնդրեն, հայերէն եւ ռուսերէն:

Ժողովին կը միանան երեսփոխան ընկերները: Ներկայ նաեւ Ակնունին, Գալֆա, Զաւրեան:

1.- Հարց-առաջարկել Հայաստանի կացութեան առթիւ: Սպասել մինչեւ Մ[իտհաթ] Շեվքէթ փաշային հարցապնդումը (Լութֆի Ֆիքրիի խնդրով) կարգադրուի:

2.- Եթէ օրէնքը բռնաբարուած է՝ պահանջել օրինազանցներու պատժումը: Վստահութիւն յայտնել Մ. Շեվքէթ փաշային նկատի ունենալով անոր անցեալը եւ պաշտօնին վրայ մնալու կարեւորութիւնը:

Հոկտ. 26 – Բիւրոյի նիստ–
Ներկայ նաեւ Զաւրեան, Ակնունի:

1.- Կովկ[ասի] բանտարկեալներու համար.

ա) Խնդրել Կով[կասի] Կեդր. Հանգ[անակիչ] մարմինէն 5000 ռուբլի ղրկել Կովկաս, եւ հետզհետէ՝ հաշիւներ ստանալէ ետք՝ նոր գումարներ փութացնել:

բ) Խնդրել յանձնախումբի դաշ[նակցական] ընկերներէն, որ կացութեան ծանրութիւնը նկատի առնելով՝ հանգանակութեան ձեռնարկին Պոլսի մէջ:

գ) Կազմակերպութեան քով հաւաքուած նոյն նպատակի գումարները մինչեւ 50,000 ֆրանքի լրացումը իբր պահեստ ունենալ նոյն բանտարկեալներուն համար: (Վահաք համաձայն չէ այս որոշումին. այդ գումարը անցնել առաջարկեց պարզապէս անձեռնմխելի ֆոնդին):

27.- Այսինքն՝ Ատրպատականի Կ. կոմիտէին:

Առ 26 Հոկտ. Արեւմտ. բիւրոյի քով պատրաստ գումար բանտարկեալներու անունով կար.

(1910)ին	41.519.25 [ֆրանք]
(1911)ին	46.199.50
	87.718.75

Ծախք՝ (1910)	6.783.25
	24.309
	31.092.25
	+ 56.626.50 պատրաստ գումարը
	87.718.75

Ասոր վրայ աւելցնել Արեւել. բիւրոյի Թ[ուրքիոյ] հատուածին յանձնած 100 ոսկին,
10800 + 56.626.50 = 67.426.50

Հոկտ. 27 – Բիւրոյի նիստ
Ներկայ նաեւ Զաւրեան եւ Ակնունի:

1.- Որոշուեցաւ թիւ 2 շրջաբերականով կոմիտէները հրաւիրել միտինգներ գումարել պատերազմին դէմ, իտալական կեղծութիւններու ազդեցութիւնը չէզոքացնելու համար:

2.- Վրէժի[27] հեռագիրը 10.000 ֆրանք հեռագրով փոխադրելու պահանջին առթիւ – շատանալ արդէն եղած որոշումով (Հոկտ. 18 եւ 20, նամակ Ամերիկա եւ Ժընեւ 3000-ական ֆրանք փոխադրել Թաւրիզ):

3.- Պելկրատէն՝ պալքանեան խորհրդակցութիւն – համաժողով մը կազմելու համար եղած դիմումը, Վլախովի միջոցով: Որոշուեցաւ ճշդել օրակարգը այդ համաժողովին. եթէ պալքանեան է՝ ամբողջ Թուրքիան մասնակցելու է. Պոսնիա-Հերցէքը իբրեւ մաս Աւստրիոյ չի կրնար հրաւիրուիլ: Հոն չկայ նաեւ Յունաստանը: Այդպիսի համաժողով մը Պոլիս պատշաճ էր գումարել: Այս իմաստով նամակ մը խմբագրել յանձնուելու ընկեր Խաժակին, վերջնապէս ընդունելու եւ ղրկելու համար:

4.- Ընկ[երվար] Միջ[ազգային] բիւրոյին պատասխանել (Ահմէտ Ռիզայի նամակին առթիւ Բիւրոյին). թելադրել նաեւ, որ Ա. Ռիզայի ուշադրութիւնը հրաւիրել Թուրքիոյ կառավ[արական] շրջանակներու մէջ ծայր տուած հակա-ընկերվարական արտայայտութիւններուն վրայ, իր ազդեցութեամբ չէզոքացնելու համար:

5.- Պատասխանել նաւատորմղի պաշտ. յանձնախմբին թէ արդէն մեր ընկերները անպաշտօն կերպով ամէն տեղ մասնակցեր են, թէ պատշաճ է որ պաշտ. մարմնի միջոցով շարունակուին այդ հանգանակութիւնները. եւ թէ այս պահուս երբ պատերազմի հոգեր կան, յարմար չէ նոր մղում տալ: Կը խմբագրեն Վ[ռամեան]ը. եւ թարգմանել տալ Գալֆային:

Նոյ. 5, [19]11.– Ժողով՝ Բիւրօ եւ երեսփոխաններ

1.- Սայիտ փաշային տրուելիք Յիշատակագիրը հայ երեսփոխաններու եւ ծերակուտականներու կողմէ:

Ապահովութեան խնդրի վրայ ծանրանալ: Հողավէճի մասին շատանալ՝ միայն յիշելով որ պատճառներէն մէկն է անապահովութեան:

Գարօ եւ Վարդգէս այս դիտողութիւնները հաղորդելով Հալաճեանին պիտի պնդեն, որ հարցումը պատրաստ ըլլայ եւ ստորագրուի, երկուշաբթի իրիկուն յանձնելու համար Սայիտ փաշային (նոյ. 7):

Նոյ. 7, 11 – Բիւրոյական ժողով

1.- Յանձնախումբ կազմել Սասունի ֆոնդը եւ կըրթական ֆոնդը գործադրելու համար:

I Իբրեւ սկզբունք ա) Փոխատուութիւն, բ) աշակերտ պահել Կարնոյ Վարժապետանոցին մէջ, գ) ամառուան դասախօսութիւն սարքել գաւառական կեդրոններու մէջ:

II Մեղուաբոյծ, շերամապահներ պատրաստել:

III Չուններուն մէյ մէկ այծ:

Զարդարեանին յանձնուեցաւ խմբագրել եւ հրաւիրել առաջիկայ ուրբաթ 11 նոյեմբեր, ժամը 10: (Անունները):

2.- Դադրեցնել Նով[ոչերկասկ] կամ Ռոստով ղրամ ղրկել եւ յայտնել Թիֆլիս, հաղորդելով նաեւ Ռոստովէն ստացուած բողոքները:

3.- Ակնունին կը յայտնէ թէ ինք Ընդհ. ժողովին իր հրաժարականը տուած է Արեւել. բիւրոյի անդամութեանէն: (Ժողովը որոշման մը չի յանգիր, առաջիկային թողնելով):

Նոյ. 10, [19]11 – Բիւրօ – երեսփ. ժողով

Որոշուեցաւ կիսապաշտօն դիմում ընել «Իթթիհատ»ի քով՝ ուժ տալու Չէսքրի ծրագրին, հակահայկական պրոպագանդի հերքումը պահանջելով:

Նոյնպիսի դիմում մը պիտի ընէ դաշ. երեսփ. խմբակը «Իթթիհատ»ի խորհրդ. կուսակցութեան:

(Մեր դիմումը նոյն օրն եղաւ):

Նոյ. 12, 11 – Բիւրոյի ժողով

Ներկայ են Աւետիք Իսահակեան եւ Ակնունի:

Կը կարդացուի «Իթթիհատ»ի ներկայացուելիք յիշատակագրին վերջին մասին մէջ չկատարուելիք պահանջները: Նկատումները միացնել Յիշատակագրին, իսկ գործնական բնոյթ ունեցողները անգամ մը եւս կարդալ նաեւ երեսփոխաններու ներկայութեանը:

Նոյ. 15, 11 – Բիւրոյական ժողով

Ներկայ Ակնունի:

Կը կարդացուի Ընդհ. ժողովի որոշումները՝ հրատարակութեան համար խմբագրուած. կ՚որոշուի յանձնել տպագրութեան:

Նոյ. 22, 11 – Բիւրոյական

Ներկայ Գ.: – Չ.ի[27ա] առաջարկը տեսակցելու: Կ՚որոշուի Անտոն եւ Բժիշկ:

Նոյ. 23, 11 – Բիւրոյական

Խաժակին կը յանձնուի ամփոփել տեսութիւնները հրահանգ մը պատրաստելու համար՝ ի նպաստ բանտարկեալներու պրոպագանդին Եւրոպայի մէջ:

Նոյն ժողովին կը միանան Կ. Կ.ի երեք ընկերներ, խորհրդակցելու համար Սեւ Աշոտի[28] գաղտնի ոստիկանութեան մէջ մտնելու առթիւ բռնելիք դիրքի մասին: Կ՚որոշուի իբրեւ լուր հրատարակել տալ «Դրօշակ»ի մէջ:

Նոյ. 28, 11 – Բիւրոյական ժողով

Ներկայ Կովկասէն եկողը՝ Պետրոսը[29], որ զեկուցում տուաւ Կովկասի կացութեան մասին: 1911 Մայիսին Երեւան տեղի ունեցեր է Ռայ[ոնական] ժողով, ուր ներկայ գտնուած են (.....):[30]

Այս ժողովին որոշումով ընտրուած է յանձնախումբ մը՝ Գ., Պետրոս, Մ...: Յարաբերութիւն պահպանելով բանտարկ[եալներու], բիւրոյական ընկերներու հետ՝ վերակազմել կազմակերպութեան գործը: Ընկերներու բանտէն ելլելէն ետք՝ առժամեայ պատ[ասխանատու] մարմնի մը ընտրութիւն:

Իսկ դատական գործերու համար մասնաւոր յանձնախումբ մը, բաղկացած .....[30]

27ա.- Հաւանաբար Չարիքով, Ռուսիոյ դեսպանը Կ. Պոլիս:

28.- Սեւ Աշոտ, Ցուցական մարմնի (Սուլթանի մահափորձ) նախկին անդամներէն, ապա աքսորուած. բուն անունով՝ Եղիկեան Աշոտ:

29.- Պետրոս՝ բուն անունով Տէր Յովհաննիսեան Բագրատ (1877-1937). Դաշնակցութեան Թաւրիզի «Խարիսխ» արհեստանոցի հիմ վարպետներէն. Կովկասի մէջ դաշնակցականներու ձերբակալութեան առթիւ լծուած՝ բանտարկեալներու հետ կապ հաստատելու, դրամահաւաքի եւ այլ բազմաբնոյթ վտանգալի գործերու: Տեսնել իր մասին «ՆԻՒԹԵՐ»ու Թ. հատոր, էջ 204-224:

30.- Անուններ չեն յիշուած:

Երկու հաշիւ ունին՝ Թիֆլիսի եւ Բագուի:
Բագուն ստացեր է 18.372,15 ռուբլի Ժընեւէն

Պարսկաստանէն*	7,000
Պետրոսի միջոցով	882,65
	26,254,65

Բագուի ելքը

– տոկիւմաններու	2450
– Մ.ի տեռոր X-ի վրայ	860
– Բանտարկեալներու սնունդի եւ աշխատող ընկերներու ծախքեր	4345
– Մասնաւոր դատերու	832,50
– Նախնական ծախքեր	570
	9057,50

Այս ծախքերուն տոկիւմանները կը գտնուին Ք.ի քով. առաջարկեր է Պետրոսին վերցնել, բայց սա չէ կրցեր:
Այս գումարին մնացորդը 17,197,15 փոխադրուեր է Թիֆլիս:

Թիֆլիսի ելք

– Գործի մշակումը	1000	
– Սնունդ	1200	
– Մասնաւոր դատեր	250	
– Ռոստով փաստաբանի (Ս. Խ.)	1500	
– Նախնական ծախքեր	560	
– Փաստաբաններու՝	1500	} 3700
	1200	
	500	
	500	
– Փաստաբաններ ի հաշիւ պաշտպանութիւն	8000	
	16,210	

Բագուի ելքը 9,057,50
25,267,50

26,254,65
25,267,50
Մնացորդ պատրաստ 987,15

Նոյ. 29, 11 – Բիւրոյական ժողով

Ներկայ նաեւ Պետրոսը:
Որոշուեցաւ Կեդր. Հանգ[անակիչ] յանձ[նախումբ]ին դիմել՝ ձեռնարկելու համար հանգանակութեան Պոլիս եւ Իզմիր:
Գրել Ժընեւ, որ դատի առթիւ պրոպագանդը սահմանափակել որոշ գումարով մը (պրոշիւր մը հրատարակել):

Նոյ. 30, 11 – Բիւրոյական

Ներկայ՝ Ակնունին, Պետրոսը նաեւ Եուսուֆեան[31]:
1.- Ճանչնալ այժմու երեք ընկերները Մ[եծ] ք[աղաքի] (Կարճ[իկեան], Յուսեան?, Պետր[ոս]) իբրեւ անդամներ Արեւելեանի Կովկ[ասեան] հատուածի մինչեւ Ռայ. ժողովի գումարումը:
2.- Ջ. փոխադրութեան համար գրել Արեւել.ի Տաճկ. հատուածին, տրամադրելի գումարով մը (x-ի մարմնին):[31ա]

31.- Եուսուֆեան Յովհաննէս՝ ծանօթ Վահանեան եւ Մելիք ծածկանուններով, Դաշնակցութեան առաջին սերունդի ականաւոր դէմքերէն, կազմակերպիչներէն Կ. Պոլսոյ եւ Ամերիկայի Հ.Յ.Դ. կազմակերպութեանց: Ծանրօրէն հիւանդ՝ քաշուած էր Զուիցերիա, ուր մահացաւ 1920ին:

31ա.- Այս պարբերութիւնը պէտք է կարդալ հետեւեալ ձեւով.
«Ձենքի փոխադրութեան համար գրել Արեւելեան բիւրոյի Տաճկաստանի հատուածին, տրամադրելի գումարով մը Ինքնապաշտպանութեան մարմնին»:

* Պարսկաստանէն վերջին պահուն 650 ռուբլի, որ այս հաշուին մէջ մտցուած չէ:

Փաստ. 897-3

2.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ
Հ.Յ.Դ. ՊՈԼՍՈՅ ԽԱՌՆ ԺՈՂՈՎԻ ԿՈՉՄԷ ՏՐՈՒԱԾ

1912 Դեկ. 4

Որոշում

Նկատի ունենալով ներկայ պարագային ստիպողականութիւնը եւ գործին բարդութիւնը, Խառն ժողովը որոշեց իր մէջէն երկու կամ երեք հոգի ընտրել իբր օժանդակ ուժ եւ միացնել Ինք[նապաշտպանութեան] Կ[եդրոնական] մ[արմն]ին որպէսզի միասին առաջ տանին գործը այնքան ժամանակ որքան պահանջ կը զգացուի:

1912 Դեկ. 5

Մեծամասնութեամբ ընտրուեցան հետեւեալ երեք անձերը. Շահրիկ, Վարդգէս, Զարդարեան:

1913 Ապրիլ 6

Օրակարգ
1. Դիմումի շուրջը
2. Քրտական ծրագիր
3. Պերլինի մէջ թերթի հրատարակութեան խնդիրը
4. Գերմ. դեսպ. զեկուցումը
5. Լիբարիտ:

Որոշում
«Նկատելով որ արդէն մեր պահանջագրի ծրագիրը պաշտօնական անձնաւորութեանց խորհրդակցութեան առարկայ դարձած է[32], հայկական ուրիշ շրջանակներու հետ համաձայնութեան գալու համար ծրագրի մէջ փոփոխութիւն մտցնել յարմար չի տեսնուիր, մինչեւ որ ստացող կառավարութեանց կողմէ դիտողութիւններ չընդան ծրագրի մասին եւ վերաքննութեան պահանջ չդնեն:

1913 Ապրիլ 21

Ընկեր Խաչատրեան[33] զեկուցում տուաւ հայ-քիւրտ յարաբերութիւններու մասին: Շէյխ Ապտիւլ Գատերի առաջարկուած մէկ քանի էական կէտերը՝ 1. Հայ եւ քիւրտ շրջաններու բաժանումը: 2. Հաւասարութեան սկզբունքը երկու տարրերու մէջ՝ հայկական շրջանին մէջ եւ 3. համեմատական սկզբունքը քրտական շրջանին մէջ՝ մերժուած են Շէյխին կողմէ: Ըստ Շէյխին պէտք չէ բաժնել հայ եւ քիւրտ շրջանները, այլ մէկ մնան. չ՝ընդունիր հաւասարութեան սկզբունքը՝ այլ կ՝ընդունի համեմատական սկզբունքը:
Որոշուեցաւ եւ ընդունուեցաւ Վ[ռամեան]ի առաջարկը հայ-քրտական յարաբերութեան մասին, հետեւեալը.
«Ղեկավարուիլ մեր ծրագրի ոգիէն զանազան տարրերու համերաշխութեան գործին մէջ. սակայն ոչ մէկ կերպ ձեռնարկ չընել քրտերու հետ որ նպաստէ քրտական հարցի արծարծման եւ Քիւրտիստանի մը ստեղծման»:
Որոշուեցաւ նաեւ Վանի, Կարինի, Պիթլիսի մեր ընկերներուն յայտնել կարգ մը հրահանգներ դէպի կառավարութիւնը եւ դէպի քրտական շարժումը բռնելիք դիրքի մասին:

1913 Մայիս 4

Որոշուեցաւ՝ գրել գաւառի ընկերներուն որ Լեբսիուսի[34] լաւ ընդունելութիւն ընեն:
Որոշուեցաւ գործիչ ընկերներ ղրկել երկիր:
Որոշուեցաւ որ դաշն. երեսփոխանները Ազգ. ժողովին մէջ համախորհուրդ շարժին ազգային երեսփոխանական եւ վարչական բոլոր գործերուն մէջ, եւ ոչ մէկը իրաւունք չունենայ առանց ընկերներու խորհրդակցութեան ռեւէ կերպով արտայայտուելու վիճաբանութեանց ատեն:

1913 Մայիս 25

Ներկայ են 10 ընկերներ
Օհանջանեան[35] զեկուցում տուաւ Կարինի շրջանի մասին:

32.- Հարցը կը վերաբերի Հայկական նահանգներու բարենորոգումներուն:
33.- Յայտնի պատմաբան փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան:
34.- Գերմանացի ծանօթ միսիոնար՝ հայասէր Եոհան Լեպսիուս:
35.- Օհանջանեան Սարգիս, ծանօթ Ֆար-Հատ ծածկանունով:

1913 Յունիս 1

Ներկայ են 9 ընկերներ:

1. Կարիւէն առաջարկուած էր Ընդհ. ժողովը գումարել Մուշի մէջ: Ժողովը քննելով այդ հարցը որոշեց՝ – Նկատի ունենալով ներկայ քաղ. աննպաստ պայմանները, ընտրութեան վայր նշանակել Պոլիսը[36]:

Որոշուեցաւ Ընդհ. ժողով գումարել առաջիկայ օգ. 15ին:

2. Հետեւողական ըլլալու համար որոշուեցաւ գրել Սվազ որ նահանգային ժողովի համար ընտրուած հայերը չմասնակցին ժողովին:

3. Նկատելով քրտերու կողմէ առաջարկները՝ հայերուն հետ միանալ բարեկորոգում պահանջելու համար, որոշեց՝

ա) Հայերը քրտական շարժման չեն մասնակցիր գործնականապէս (հին որոշումը):

բ) Որպէսզի հայերը քրտերու անկեղծութեան վստահ ըլլան, պէտք է իրենց կողմէն աշխատին քրտերու կողմէն կատարուած հարստահարութեանց վերջ տալ:

գ) Մինչեւ ցարդ հայերը իրենց ցաւը բողոքներով արտայայտեր են, եթէ քրտերը իրենք ալ դժգոհ են իրենց կացութենէն, կրնան արտայայտուիլ ինչպէս կ՚ուզեն:

դ) Մեր առաջարկներուն մէջ չկան այնպիսի կէտեր որոնք մեր շրջանին մէջ բնակող ուրիշ ազգերու շահերուն հակառակ ըլլան:

1913 Յունիս 15

1. Որոշուեցաւ դպրոցական արձակուրդներուն հրաւիրել դաշն. ուսուցիչները եւ ազատ ընկերները որպէսզի գաւառները այցելեն ընկերներու եւ փրոփականտ ընեն:

Այս առթիւ պատրաստուեցաւ ցանկ մը անուններու եւ որոշուեցաւ Յունիս 22ին (շբ.) կէսօրէ յետոյ ժողովի հրաւիրել արձանագրուածները անոնց առաջարկելու համար հարցը:

2. Ժողովը զբաղեցաւ «Ազատամարտ»ի վարչութեան եւ հաշուապահութեան կանոնաւորութեան խընդրով եւ Ազատամարտի նիւթական վիճակով, հաշուեկշիռով, եւ թէ ինչ միջոցներ ձեռք առնել որ թերթին հաշուակալութիւնը պարզուի եւ գանձումները կանոնաւորուին:

Որոշուեցաւ յանձնախումբ մը կազմել «Ազատամարտ»ի վարչութեան հաշիւներու քննութեան համար: Ընտրուեցան Տք. Փաշայեան, Շաւարշ Միսաքեան, փրոֆ. Խաչատրեան, Նիկոլ[12]:

1913 Յուլիս 6

Սեւ ծովու եւ Արեւել. շրջանները յարմար կը դատեն որ Ընդհ. ժողովը տեղի ունենայ բուն երկրին մէջ (բացի Տրապիզոնէն որ ինչ ինչ նկատումներով Պոլիսը յարմար կը նկատէր):

1. Որոշուեցաւ առաջիկայ Ընդհ. ժողովին մէջ անմիջական եւ ամենակարեւոր հարցերուն նախապատուութիւն տալ եւ անոնց նուիրել վիճաբանութիւնները. եթէ ժամանակ մնայ այն ատեն զբաղիլ նաեւ միւս հարցերով: Այս հարցերը պիտի որոշուին Ընդհ. ժողովին մէջ:

2. Մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ որ Բժիշկը[37] Կովկաս երթայ դրամական հանգանակութեան համար:

Ընկերներու դժգոհութիւնը յայտնել նաեւ Զիֆոնի համար քեռիին[38] դիմելու:

Որոշում

Նկատի ունենալով Թուրքիոյ արդի քաղաքական պարագաները, անհրաժեշտ կը գտնենք illégal[39] գործունէութեան վիճակ ստեղծել հիմնելով համապատասխան մարմիններ, գործիչներ եւ կազմակերպութիւն, այդ նպատակին յատկացնելով կուսակցութեան գլխաւոր պիւտճէն:

1913 Յուլիս 11

Ներկայ են

Զաւարեան, Վարդգէս, Զարդարեան, Մար, Ռուբէն, Օհանջանեան, Հրաչ, Մինասեան, Սերոբ:

1. Որոշուեցաւ՝ «Ժողովի որոշեալ օրերուն վարչութեան անդամները պարտաւոր են ներկայ գտնուելու, հակառակ պարագային ժողովին ներկայ եղող անդամները որքան ալ ըլլան, իրաւունք ունին ընթացք եւ որոշում տալ գործերուն:

Վարչութեան ժողովի օրերը որոշուեցան Գշ. եւ Եշ. 9-12:

2. Ս. Բարսեղեան եւ Փաշայեան մտցնել վարչական մարմնի մէջ:

3. Որոշուեցաւ կուսակցական խմբակցութիւններու եւ հայ թերթերու միջեւ համերաշխ գործակցութիւն մը գոյացնել թերթերու փոխադարձ օժանդակութիւնը ապահովելու եւ ներկայ տիրող տագնապի միջոցին կառավարական կամայականութիւններուն դէմ հակազդելու համար:

36.- Յիշուած Ընդհ. ժողովը Եօթներորդն է, որ ի վերջոյ պիտի գումարուէր Կարին:

37.- Բժիշկը՝ Յակոբ Զաւրիեւ կամ Զաւրեանն է:

38.- Քեռին՝ ռուսական պետութիւնն է:

39.- Ֆրանսերէն՝ ոչ օրինական, ընդյատակեայ գործունէութիւն իմաստով:

4. Որոշուեցաւ՝

1) 1-2 տարին անգամ մը ընկերներու վայրի փոխանակութիւն ընել.

2) Ազատ ընկերներու թիւը շատցնել յեղ. վայրերու մէջ:

1913 Յուլիս 12

Ներկայ են

Զաւարեան, Խաչատրեան, Տք. Փաշայեան, Փափազեան, Ռուբէն, Օհանջանեան, Ս. Բարսեղեան, Մինասեան, Սերոբէ, Թերլէմէզեան[40]:

1. Որոշուեցաւ որ Արեւմ. բիւրոն եւ իրեն օժանդակ ու խորհրդակից ընտրուած վարչութիւնը առանձին առանձին պատգամաւոր ղրկեն Ընդհ. ժողովին:

2. Փափաք յայտնուեցաւ Պատասխանատու մարմիններ ստեղծել երկրին մէջ, եւ այդ հարցը դնել Ընդհ. ժողովի որոշման: Այս առթիւ պատրաստուեցաւ ընկերներու ցանկ մը, որոնք կրնան ղեկավար ըլլալ պատասխանատու կեդրոններու մէջ:

1913 Յուլիս 13

Ներկայ են.

Զաւարեան, Տք. Փաշայեան, Խաչատրեան, Ռուբէն, Փափազեան, Ս. Բարսեղեան, Օհանջանեան, Հրաչ, Մար, Մինասեան, Մովսէս, Թէրլէմէզեան, Գալուստ:

Խորհրդարանական ընտրութեանց մասնակցի՞լ թէ ոչ:

Որոշում

«Կուսակցութիւնը իր ներկայ գործելակերպով, բարեկորոգման համար իր ներկայացուցած պահանջներով, չի կրնար մասնակցիլ խորհրդարանական ընտրութեանց: Իսկ նորմալ պայմաններու մէջ՝ հայ ընտրողներու ձայնի համեմատական երաշխաւորութեամբ միայն մասնակցիլ ընտրութեանց»:

1913 Յուլիս 22

Ներկայ են

Զաւարեան, Զարդարեան, Ս. Բարսեղեան, Փափազեան, Մինասեան, Մովսէս:

Որոշում

1. Նկատի ունենալով ընկեր Եուսուֆեանի[31] կացութիւնը (Լօզանի մէջ) որոշուեցաւ 400 ֆր. ղրկել գործերը կարգադրելու եւ Պոլիս վերադառնալու համար:

2. Նկատի ունենալով ընկեր Լիբարիտի (.....) ծանր հիւանդութիւնը եւ իր առաջարկը Վիեննա գնալով մասնագէտ ակնաբուժերու նայիլ տալու համար իր վերջին յոյսը, որոշուեցաւ 15 ոսկի փոխատուութիւն ընել տարուան մէջ քիչ քիչ վճարելու պայմանով:

1913 Յուլիս 25

Ներկայ են

Զաւարեան, Խաչատրեան, Տք. Փաշայեան, Խաժակ, Փափազեան, Ս. Բարսեղեան, Գեղամ, Հրաչ, Մինասեան, Գալուստ, Վահէ:

Որոշում

Օրմանեանի[41] Ազգ. վարչութեան անդամակցութենէն հրաժարելուն առթիւ, նկատուելով որ կարող է մեծամասնութեան պնդումին վրայ, ետ առնել իր հրաժարականը, այդ պարագային եթէ նորէն չհրաժարի՝ պէտք է որ դաշն. երեսփոխանները հրաժարին բոլոր վարչական ժողովներէն՝ մնալով սակայն Ազգ. ժողովի երեսփոխաններ:

(Այս որոշումը ընդունուեցաւ վեց ձայնով միայն):

2. Որոշուեցաւ որ պատրիարքական ընտրութեան առթիւ դաշն. երեսփոխանները սպիտակ քուէ տան:

1913 Օգ. 1

Ներկայ են 10 ընկերներ:

Պէ՞տք է հայկական բարեկորոգումներու մեր ծրագրի պահանջներէն զիջումներ ընել եթէ դեսպանները պահանջեն:

Որոշում

«Բանակցութիւնները ու աշխատութիւնները շարունակել (Ժ[էօն] Թիւրքերու հետ նաեւ) պաշտպանելով մշակուած ծրագիրը էական գծերուն մէջ:

1913 Օգ. 6

Ներկայ են

Զաւարեան, Վարդգէս, Հրաչ, Տք. Փաշայեան, Ս. Բարսեղեան:

1. Ընդհ. ժողովի պատգամաւորներու ընտրութիւն:

Օգ. 15ի Ընդհ. ժողովին համար՝ Բիւրոյի կողմէն պատգամաւոր ընտրուեցաւ Ս. Զաւարեան:

40.- Յաջորդաբար՝ Զաւարեան Սիմոն, փրոֆ. Ա. Խաչատրեան, Տոքթ. Կարապետ Փաշայեան, Վահան Փափազեան (Կոմս), Ռուբէն Տէր Մինասեան, Սարգիս Օհանջանեան (Ֆար-Հատ), Սարգիս Բարսեղեան (Վանայ Սարգիս), Սարգիս Մինասեան (Արամ Աշոտ), Սերովբէ Նորատունկեան, Միհրան Թէրլէմէզեան:

41.- Խօսքը կը վերաբերի Կ. Պոլսոյ նախկին պատրիարք Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի:

1913 Օգ. 15

Ներկայ են 9 ընկերներ:

Վ. Փափազեան, զեկուցում ըրաւ ռուս եւ գերմ. դեսպանատուներու հետ բանակցութեանց մասին, հայկական բարենորոգումներու ծրագրին առթիւ:

1913 Օգ. 20

Ներկայ են

Շահրիկ, Խաչատրեան, Խաժակ, Վարդգէս, Փափազեան, Բարսեղեան, Մինասեան:

Զեկուցում Շահրիկեանի եւ Վարդգէսի կողմէն թուրք նախարարներու հետ տեսակցութեանց արդիւնքին մասին

1913 Սեպտ. 3

Ներկայ են 6 անդամներ:

Որոշուեցաւ հեռագրել Փարիզ որ սպասեն նամակի, եւ գրել որ դեսպաններու իրենց հեռագրին ձեւը աւելի մեղմ թոնով ըլլայ եւ աւելցուի սակայն որ «իրերու կացութիւնը կարող է յուսահատական միջոցներու մղել հայ ժողովուրդը»:

1913 Սեպ. 22

Հայ-քիւրտ յարաբերութիւնները:

«Պահպանելով ամէն մէկ տարրի առանձին-առանձին կազմակերպութիւնը, հրապարակ գալը, ընելիք քայլերը.– բանակցութիւններու ատեն ջանալ ընդունիլ տալ մեր պահանջներու հիմնական կէտերը – ձգտելով Հայաստանի (որոշուած սահմաններու մէջ) եւ Քիւրտիստանի բարեկարգութեան եւ ինքնավարութեան, ի հարկէ, փոխադարձ օժանդակութեամբ եւ համագործակցութեամբ:

ԳԼՈՒԽ III

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԺՈՂՈՎԸ

Նախորդող գլուխին տակ տրուեցաւ հարկ եղած բացատրութիւնները, որոնք անհրաժեշտ կը դարձնէին կուսակցութեան վերին մարմնի՝ Դաշնակցութեան Խորհուրդի գումարումը: Ճիշդ է որ այս վերջինը նախատեսուած էր արդէն 1912 տարուան համար, բայց Հ.Յ.Դ. Վեցերորդ Ընդհ. ժողովէն ընտրուած թէ՛ Արեւելեան եւ թէ Արեւմտեան բիւրոներու գրեթէ կազմալոյծ վիճակը, ապա Թուրքիոյ իշխող կուսակցութեան՝ Իթթիհատի հետ յարաբերութիւններու խզումով առաջացած բարդութիւնները այլեւս անյետաձգելի կը դարձնէին Խորհուրդի ժողովը: Նախատեսուած էր նոյնպէս ճստաշրջանը ունենալ ընդլայնուած կազմով. այդ նպատակով հրաւէրներ ուղղուած էին բոլոր Կ. կոմիտէներուն: Այս պարագային եւս մասնակցող շրջաններու ներկայութիւնը անբաւարար նկատուեցաւ եւ ժողովին տրուեցաւ «արտակարգ» եւ «խորհրդակցական» որակումները: Այսուհանդերձ ան յաջողեցաւ լուծումներ գտնել օրուան ընթացիկ եւ հրատապ հարցերուն, առանց յաջողելու իրականացնել օրակարգի գլխաւոր հարցը, որ վերակազմութիւնն էր զոյգ բիւրոներուն: Փոխարէնը բաւականացաւ զօրացնելով գոյութիւն ունեցող Ինքնապաշտպանութեան մարմինը, որուն իրաւասութիւն տրուեցաւ գործել իբրեւ Բիւրօ մինչեւ Եօթներորդ Ընդհ. ժողովի գումարումը:

Ստորեւ ներկայացուած քղթածրարին գլխաւոր փաստաթուղթը կը կազմէ այս ժողովին կայացուցած որոշումներու արձանագրութիւնը, բաղկացած ձեռագիր 18 էջերէ եւ գրուած Է. Ակնունիի ձեռամբ: Յաջորդ փաստաթուղթերը տպագիր են:

Փաստ. 60-57

1.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1912 Թ. 11/24 Օգոստոս

Ընկերներ,

Ինչպէս նախընթաց ընդարձակ նամակով ալ գրած էինք, հոս մեր գլուխը չափէն աւելի խառն էր վերջին շաբաթներս, այդ պատճառով անհնար եղաւ իր ժամանակին նախատեսել իրար ետեւէ գահավիժող պատահարները եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Խորհուրդի գումարման պատրաստութիւններ տեսնել: Սակայն մեր երկրի կացութիւնն այնպէս է եւ արագօրէն իրար յաջորդող դէպքերն ալ այնպիսի ձեւով մը կը դասաւորուին, [որ] մեզի համար ստիպողաբար անհրաժեշտ է գումարել յիշուած Խորհուրդը եթէ ոչ ամսուայ վերջին, գէթ սեպտեմբերի սկզբի թիւերուն: Այդ շտապողականութիւնը մեզի ստիպեց հեռագիրով խնդրել Կ. Կ.ներէն կազմել շրջանային ժողովներ, ուր դեռ եղած չէ, եւ ներկայացուցիչներ ղրկել:

Ներկայիս կու գանք ձեզմէ ալ խնդրելու, որ եթէ անկարող էք մարդ ղրկել, գէթ ձեր կարծիքները գրէք օրուայ խնդիրներու մասին, որոնց մէջ, երեւի, քիչ տեղ չպիտի բռնեն ընտրական հարցերը:

Մտածեցինք նախ հեռագրել, բայց ետքէն տեսանք, որ հեռագիրով ոեւէ բան հասկացնել անկարելի պիտի ըլլայ, այդ պատճառով լաւ համարեցինք գրել:

Ընկերական բարեւներով
Ա[ՐԵՒՄՏԵԱՆ] Բ[ԻՒՐՕ]

Փասա. 1567թ-13

2.– ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԺՈՂՈՎԻ ՔԱՂՈՒԱԾՔ–ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

(Գումարուած 1912-ի Սեպտեմբերին, Պոլիս)

Հանուածայն կազմակերպական կանոնագրի, ինչպէս եւ 1911-ի Ընդհանուր ժողովի որոշման, ներկայ 1912 թուին պէտք է հրաւիրուէր Դաշնակցական Խորհուրդ, մանաւանդ որ Երկրի քաղաքական տագնապը եւ «Իթթիհատ»ի ու Դաշնակցութեան յարաբերութիւնների լարումը անյետաձգելի էին դարձնում իրաւասու մի ժողովի շուտափոյթ գումարումը:

Այդ աշխատանքը յանձնուած էր Արեւմտեան Բիւրոյին: Հրաւիրուած ներկայացուցիչները ցաւելով նկատեցին, որ պատգամաւորների թիւը չի համապատասխանում վերջին Ընդհանուր ժողովի մէջ մշակուած «Կանոնագրի» պահանջներին, ինչպէս եւ առհասարակ գոյութիւն ունեցող «Կանոնագրին», եւ այդ պատճառով ստիպուած եղան առնչուող քննութեան առնել այն խնդիրը, թէ արդեօք ներկայ ժողովը Լիակատար Խորհուրդ կարող է նկատուել թէ ոչ:

Երկար խորհրդակցութիւնից յետոյ, եղծած չլինելու համար «Կանոնագիրը», որոշուեց՝ այս ժողովը չհամարել Խորհուրդ, քանի որ նրա մէջ կազմող քանի մի պատգամաւորներ բացակայ էին, եւ տալ նրան «Դաշնակցական Ազգային Ժողով» անունը, որի պարտաւորութիւնը պիտի լինի ներկայ բացառիկ քաղաքական հանգամանքներին հասնելով կազմութեան համապատասխանող որոշումներ կայացնել, եւ այդպիսով ուղղութիւն գծել կազմակերպական չարքերի համար:

Դրա հետ միասին ժողովը որոշեց հետեւեալը. Վճիռները պարտաւորական են այն մարմինների համար, որոնք ներկայացուցիչներ ունեն ներկայ ժողովում: Կազմակերպական միւս մարմինների համար այս վճիռները պարտաւորական լինել չեն կարող:

Մասնակցողներ

Ներկայ ժողովին հրաւիրուած էին.

1) Արեւմտեան բիւրօ	Ասլան[1]	10) Մուշ – Սիմոն[3]
2) Արեւելեան բիւրօ	Ռոստոմ	11) Տիգրանակերտ – (ներկայացուցիչը չէ մասնակցել)
3) Կալիփի Կեդրոն. կոմիտէ	Սերովբէ[2]	12) Զմիւռնիա – (պատգամաւոր չկայ)
4) Վան, Կ. կոմիտէ	ներկայացուցիչ չկայ	13) Պոլսի Կ. Կոմիտէ – չի մասնակցում
5) Սվազ, Կ. կոմիտէ	} Մուրատ[2]	14) Պարսկաստան – պատգամաւոր չէ եկած
6) Սամսուն		15) Ամերիկա – պատգամաւոր չէ եկած
7) Խարբերդ, Կ. կոմիտէ		16) Կովկաս – պատգամաւոր չէ եկած
8) Բալկանի Կ. կոմիտէ	Մազմանեան	17) Զիֆոն – կանչուած է եղել Վարդան[4]
9) Տրապիզոն, Կ. կոմիտէ	Հրաչ[2]	18) «Դրօշակ» – ներկայացուցիչ չէ եկել:

Ներկայ եղողները Նախապատրաստական ժողովում որոշել են ժողովին հրաւիրել, ձայնի իրաւունքով, հետեւեալ ընկերները.

1) Անդրանիկ (Վառժապետեան)[5]
2) Ընկեր Ռուբէն (Պոլսում)
3) Ակնունի (Զմիւռնիայից)

1.- Ասլանը Չարխաբեան Ռուբէնն է:
2.- Սերովբէ Նազարեան Յկեան. Մուրատ Աբեղեան, Սամսոնի եւ Խարբերդի յեղափոխական գործ յարաբերող Աբեղեանցերը Մուրատ՝ Խորենեան, Հրաչ՝ Փոլատեան Հայկ՝ Վ. Յեղափոխական
Տրապիզոնի Կ. կոմիտէն:
3.- Սիմոնը Չաւարեանն է:
4.- Վարդանը (Խանասորի), բուն անունով Մեհրաբեան Սարգիս:
5.- Անդրանիկը Ծաոքթ հայդուկապետն է:

Եւ բացի դրանից, Պոլսում գտնուող հետեւեալ ընկերները խորհրդակցական ձայնով – Փաշայեան, Մարզպետ, Դարբինեան, Մինասեան, Գալֆա, Մար եւ Փափազեան[6]:

Ստացուած տեղեկութիւններից երեւացաւ. «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կողմից ընկ. Վարանդեան չէ եկած, Ժընեւի մէջ գործ ունենալու պատճառով. ընկ. Ղարիբ[7], որ կանչուած է եղել նոյն խմբագրութեան իբր ներկայացուցիչ, ճամբայ չէ ընկել, ուշացման պատճառով (համաձայն Բիւրոյի կողմից ուշացած հեռագրի): Զիֆոնի ներկայացուցիչ ընկ. Վարդան[4] հեռագրով յայտնել է, որ ինքը կը գայ՝ անխուսափելի անհրաժեշտութեան դէպքում, եւ որովհետեւ այդպիսի հրահանգ չէ տրուած, նա ճամբայ չէ ընկել: Կովկասից ոչ մի լուր: Նոյնպէս ոչ մի լուր Ամերիկայից եւ Պարսկաստանից: Պոլսի Կ. Կոմիտէն բերանացի կերպով, իր մի անդամի միջոցով, բացատրել է իր չմասնակցելու պատճառը: Ժողովը, ընկ. Ռոստոմի միջոցով երկրորդ հրաւէր ուղարկեց այդ մարմնին, բայց այս էլ մնաց անհետեւանք: Զմիւռնիայի Կ. Կոմիտէն, կիսակազմ լինելու պատճառով, ինքը իր մասնակցութիւնը աւելորդ նկատեց: Տիգրանակերտի ներկայացուցիչը ուշ հասած լինելով Պոլիս, անկարող եղաւ մասնակցել ժողովին: Վանի կազմից ներկայացուցիչ չէ հասել:

Հետեւաբար ժողովները կայացան այն ընկերների մասնակցութեամբ, որոնք մատնանշուած են վերեւ:

Օրակարգ

Մտքերի փոխանակումից յետոյ՝ պատրաստուեցաւ հետեւեալ օրակարգը.

ա) Քաղաքական կացութիւնը
բ) Մարմինների տեղեկագիրները (որքան որ կար դռսսիէի մէջ)
գ) Ինքնապաշտպանութեան խնդիրը
դ) Մարտական խմբեր
ե) Կազմակերպութեան դրամական միջոցները (Զիֆոնը)
զ) Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոների վերակազմումը
է) Արտասահմանեան պրոպագանդի հարց
ը) Յարաբերութիւն դրացի ժողովուրդների հետ
թ) Պարլամենտական ընտրութիւններ: Ազգային հիմնարկութիւններ
ժ) Մանր հարցեր – Կ. կոմիտէների կնիք, դատական, սոցիալիստական կոնգրէ, Ռայոնական ժողով եւայլն:

Արտակարգ ժողովը սկսուեց Սեպտեմբեր 5-ին եւ տեւեց քսան օր, մի քանի ընդհատումներով: Եղած նիստերի թիւն է տասներկու: Մասնակցող պատգամաւորներից մի քանիսը՝ Բալկանի, Արեւելեան բիւրոն, Սվազ–Սամսոն–Խարբերդ, հարկադրուած լինելով մեկնել, ժողովը ստիպուած եղաւ յայտարարել իր նիստերը փակուած:

Որոշումներ

Ինքնապաշտպանութիւն

Նկատելով, որ սպանութիւնները հայաբնակ գաւառներում առ այժմ, գէթ արտաքուստ, աւազակային բնոյթ ունեն, եւ արտայայտութիւն են հակասահմանադրական, յեղափոխութեան օրերով քիչ թէ շատ ճնշուած տարրերի ճիգերին՝ վերականգնելու իրանց նախկին տիրապետող դիրքը,

Նկատելով, որ աւազակային յարձակումները ծաւալուելով, անխուսափելիօրէն առաջ պիտի բերեն անիշխանութիւն երկրի մէջ,

Նկատելով, որ այս շարժումը մութ ուժերի ջանքերով սպառնում է ընդունել ցեղային-կրօնական կերպարանք,

Ժողովը հրահանգում է՝

1) Կռիւը մղել՝ ձեռք ձեռքի տուած Սահմանադրական եւ ուրիշ շահագրգռուած տարրերի հետ եւ ամէն ջանք գործ դնել, որ շարժումը չկորցնի իր հանրային, համապետական բնոյթը.

2) Եւ եթէ այս կռուի ընթացքում, աննպաստ հանգամանքների պատճառով, փոքրաթիւ դաշնակիցներ գտնենք այլ տարրերի մէջ, կամ թէ ստիպուած լինենք բոլորովին մենակ մնալ եւ միայնակ գործել, այսուամենայնիւ կռիւը պիտի վարենք իր իսկական դրօշի տակ:

Այս ընդհանուր ելակէտը ընդունելով, Արտակարգ ժողովը, իբրեւ ճշտող կէտեր, ընդունեց հետեւեալը.

6.- Յաջորդաբար՝ Տոքթ. Կարապետ Փաշայեան, Ղազարոս Ղազարոսեան (Մարզպետ), Արտաշէս Չիլինգարեան (Դարբինեան), Սարգիս Մինասեան (Արամ Աշոտ), Գալֆայեան Յարութիւն, Միքայէլ Տէր Մարտիրոսեան (Մար) եւ Վահան Փափազեան (Կոմս):
7.- Ղարիբը՝ Ահարոնեան Աւետիսն է:

ա) Պատասխանել Հայկական նահանգներում տեղի ունեցող ոճիրներին, լինեն դրանք անհատական թէ խմբական.

բ) Ուղղել հակահարուածը թէ ոճրագործների եւ թէ նրանց մեղսակիցների դէմ.

գ) Աշխատել սահմանափակել գործողութեան վայրերը.

դ) Գործողութեան վայրերի մէջ մտցնել եւ Վիշապը[8], կենտրոնական կառավարութեան ակներեւ աչառութեան եւ պատասխանատուութեան դէպքում.

ե) Աշխատել կռուին տալ անկուսակցական եւ արտազգային կերպարանք:

Ծանօթ.- Տրուած անխուսափելի կացութեան առջեւ՝ ժողովը որոշեց, իբրեւ առաջին քայլ, հրահանգել պատշաճ շրջանների տեղական մարմիններին՝ մարտական խմբեր դուրս բերել:

Ինքնապաշտպանութեան ղեկավար մարմին

Ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպելու եւ ղեկավարելու համար,

Որոշուեցաւ՝

ա) Կազմել Վիշապի մէջ Ինքնապաշտպանութեան ղեկավար մարմին, բաղկացած վեց հոգուց, որոնց թւում մի քանի ձեռնհաս զինուորական ոյժեր.

բ) Ղեկավար մարմինը կազմում է Երկրի մէջ զինուորական շտաբներ[9], տեղական ոյժերից.

գ) Ամէն մի շրջանի համար ընտրւում է գլխաւոր հրամանատարը: Այս ընտրութիւնը կատարում է Ղեկավար մարմինը, տեղական Կենտր. կոմիտէի հետ համաձայնութեամբ.

դ) Զինուորական գործուէութեան ընթացքում՝ հրամանատար-ընկերը պարտաւոր է, կարեւոր հարցերի համար, խորհրդակցել վայրի ձեռնհաս մարմինների կամ ընկերների հետ: Անհամաձայնութեան դէպքում՝ վերջին խօսքը պատկանում է հրամանատար-ընկերոջ, իր պատասխանատուութեամբ.

ե) Իրաւունք տալ Ղեկավար մարմնին, գործը բարդացած դէպքում, հրաւիրել նոր ոյժեր:

Ծանօթ.- Ինքնապաշտպանութեան բոլոր մարմինները, թէ ղեկավար եւ թէ տեղական, պէտք է գործեն ներկայ որոշումների սահմանների մէջ, եւ նրանց ուղղութեամբ:

Ինքնապաշտպանութեան Ղեկավար մարմնի անդամներ ընտրուեցան հետեւեալ վեց անձինք՝

ա) Անդրանիկ,

բ) Դուման,

գ) Վարդան,

դ) Սիմոն,

ե) Հրաչ,

զ) Խաչատուր:[10]

Ծանօթ.- Ղեկավար մարմնի անդամների մի մասը կարող է, ի հարկին, գնալ այլ վայրեր:

Հրահանգ կազմակերպական մարմիններին

Աչքի առաջ ունենալով Երկրի անսովոր տագնապը, որի հանդէպ հրամայական է դառնում մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործը,

Այլ եւ ցանկանալով կուսակցութեան աշխատանքի եւ միջոցների գլխաւոր մասը ծառայեցնել ժողովրդի պաշտպանութեան պէտքերին,

Արտակարգ ժողովը որոշեց՝ յայտնել կուսակցական բոլոր մարմիններին հետեւեալը, իբրեւ ընդհանուր հրահանգ՝ առաջիկայ գործունէութեան,

«Ուշադրութեան առնելով Երկրի եւ հայ ժողովրդի տագնապալից կացութիւնը, ժողովը, ղեկավարուած 1909-ի Ընդհանուր ժողովի գծած հրահանգներով, առաջարկում է մեր քաղաքական մարմիններին՝ այնպիսի դիրքի մէջ մտնել, որ կարողանան յաջողութեամբ ծառայել Ինքնապաշտպանութեան եւ Սահմանադրութեան գործին»:

8.- Վիշապը՝ Կ. Պոլսոյ կուս. ծածկանունն է:

9.- Շտաբ՝ զինուորական ղեկավար մարմին:

10.- Խաչատուրը՝ Մալումեան, Ակնունիի է. Սիմոնը՝ Զաւարեան:

Պարլամենտական ընտրութիւններ

Նկատի ունենալով՝

1) Որ Թուրքիայի մէջ, ազգութիւնների ընտրական իրաւունքները, այժմեան ժամանակաւոր օրէնքներով, ապահովուած չեն,

2) Որ իրերի այս կացութիւնը, ինչպէս ցոյց տուեցին պարլամենտական երկու ընտրութիւնները, առաջ է [բերում] այնպիսի հետեւանքներ, որոնք հիմնովին հակառակ են ընտրական արդարութեան,

3) Որ պետութեան այլ եւ ազգութիւնների մէջ գոյութիւն ունեցող լարուած յարաբերութիւնները մեղմացնելու եւ համերաշխութիւն հաստատելու համար, անհրաժեշտ է հիմնական փոփոխութեան ենթարկելու ընտրութեան կանոնները,

Ժողովը, բազմակողմանի քննութիւնից յետոյ, յանգաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

1) Ամէն ջանք գործ դնել, որպէսզի օրինական կերպարանք ստանայ յարաբերական ներկայացուցչութեան սկզբունքը, որ միակ միջոցն է փոքր ազգութիւնների իրաւունքները պաշտպանելու համար, եւ որին ձգտում է կուսակցութիւնը, հաւատարիմ իր սկզբունքներին չորս տարուց ի վեր, սկսած 1908-ի ընտրական շրջանից.

2) Աշխատել՝ համագործակցութեամբ քաղաքական հայ կուսակցութիւնների եւ Ազգային ժողովի խմբակցութիւնների, եւ եթէ կարելի է՝ փոքրամասնութիւն կազմող բոլոր օսմանեան տարրերի հետ, ընդհանուր համաձայնութիւն կայացնել՝ եւ պահանջել կառավարութիւնից՝ անցկացնելու համեմատական ներկայացուցչութեան օրէնքը պարլամենտի մէջ:

3) Առաջին առիթով սկսել պրոպագանդ եւ պայքար՝ յիշեալ նպատակը առաջ մղելու համար, օգտուելով մանաւանդ այն հանգամանքից, որ մօտիկ ապագայում պէտք է սկսուեն Երրորդ ընտրութեան վերաբերեալ աշխատանքները:

Դրա հետ միասին ժողովը որոշեց.– Եթէ այս ձեռնարկը անյաջողութեան հանդիպէ որեւէ պատճառով, այդ դէպքում մեր կուսակցութիւնը պէտք է ղեկավարուի այն հրահանգներով, որոնք ճշտուած են Դաշնակցութեան վերջին Ընդհանուր ժողովի կողմից:

Ծանօթ.- Քաղաքական ընթացիկ տագնապի եւ պատերազմի հաւանականութեան պատճառով՝ ժողովը նպատակայարմար չգտաւ ընտրութիւններով շատ զբաղեցնել տալ մեր շարքերը:

Արտասահմանի պրոպագանդը

Ժողովը երկար քննութեան ենթարկեց Եւրոպայի մէջ եւ առհասարակ արտասահման մղած մեր պրոպագանդը, մանաւանդ հակասահմանադրական շրջանում, եւ նկատի ունենալով՝

ա) Որ վերջին անցուդարձերի դժգոհութիւնները հայ ժողովուրդի կողմից՝ հանդէպ սահմանադրական կառավարութեան, մնացին անլսելի,

բ) Որ ներկայ պատերազմից յետոյ, ամենայն հաւանականութեամբ, միջազգային կոնֆերանս կարող է գումարուել, որի առջեւ հայկական պահանջների դնելը եւ պարզաբանելը՝ աւելի քան անհրաժեշտութիւն է,

գ) Որ հանրային կարծիք կազմելու եւ մեր դատը լուսաբանելու համար՝ հարկաւոր է անմիջապէս գործի ձեռնարկել, մանաւանդ որ դէպքերը Հայաստանի մէջ սկսել են մտահոգիչ կերպարանք առնել,

Ժողովը որոշեց՝

ա) Վերսկսել արտասահմանի մէջ հայկական դատի եւ խնդրի պրոպագանդը այն բոլոր միջոցներով, որ ունենք մեր ձեռքի տակ,

բ) Չբաւականանալ մամուլի եւ խօսքի շրջանով, եւ կատարել դիմումներ եւրոպական կառավարութիւններին, ինչպէս եւ Պոլսոյ դեսպաններին,

գ) Ձեռնարկել եւ հիմնել մեր դատի համար յատուկ օրգան Պարիզի մէջ, ֆրանսերէն լեզուով, ֆրանսիացի մեր համակիրների եւ նոր ոյժերի աջակցութեամբ, պրոպագանդին որոշ ուղղութիւն եւ ուժգնութիւն տալու համար:

7) Անուղղակի դիմումներ անել, որտեղ յարմար է, գտնելու այդ օրգանի հրատարակութեան համար անհրաժեշտ դրամական միջոցները:

Ծանօթ.- Ժողովը անյարմար նկատեց կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ հիմնուած «Pro-Armenia»ի վերսկսումը, այդ անունով, որպէսզի պրոպագանդային զուտ-հայկական բնոյթ տուած չլինենք: Աւելի ցանկալի նկատուեց մի այլ անուն, որպէսզի համապատասխան լինի օսմանեան համապետական գաղափարին:

Իբրեւ անմիջական կարգադրութիւն՝ Արտակարգ ժողովը որոշեց գրել Ժընեւ գտնուող կազմակերպական ընկերներին՝ անյապաղ Փարիզ անցնել եւ յարաբերութեան մէջ մտնել այնտեղի մեր ֆրանսիացի համակիրների հետ, գործը կազմակերպելու նպատակով:

Մասնակցութիւն Ազգ. հիմնարկութիւններին

Ժողովը զբաղուեց «Օրակարգի» այն խնդրով, որը վերաբերում է կուսակցութեան անդամների մասնակցութեան ինչպէս Ազգային երեսփոխանական ժողովներին, նոյնպէս եւ վարչական մարմիններին, եւ մանրամասն քննեց կուսակցական շրջանների եւ ընկերների կողմից այդ առթիւ արտայայտուած կարծիքներն ու դժգոհութիւնները, եւ

Որոշեց՝

ա) Նկատի ունենալով, որ քաղաքական ներկայ բացառիկ ծանր պարագաներում՝ Ազգային Կենտրոնական վարչութիւնը կոչուած է որոշ մասնակցութիւն ունենալու քաղաքական բողոքների մէջ, որոնք լինում են յանուն Ազգային ժողովի,– թոյլ տալ, որ մեր ընկերները, երբ հարկ նկատուի, մասնակցեն այդ վարչական մարմիններին, հարկաւ իբրեւ քաղաքացիներ.

բ) Առաջարկել Ազգային երեսփոխանական ժողովների դաշնակցական ընկերներին եւ խմբերին՝ սրանից յետոյ այլեւս հանդէս չգալ իբրեւ կուսակցական խմբակ, քանի որ, ինչպէս փորձը ցոյց տուեց, [խնդրոյ] առարկայ մարդ կոխուները այդ ժողովներում՝ ձախող կացութեան մէջ են դնում կուսակցութիւնը եւ վնասում նրա դիրքին: Եւ դրա փոխարէն գործել մեր հայեացքներին աւելի մօտիկ խմբակցութիւնների հետ եւ նոյն անուան տակ, ինչպէս էր, օրինակ, ազատական խմբակցութիւնը:

Այդ տեսակէտը ընդունելով միասին, ժողովը հարկ է տեսնում կրկին անգամ շեշտելու վերջին Ընդհանուր ժողովի որոշման այն կէտի վրայ, որը մեր ընկերների մասնակցութիւնը ազգային հիմնարկութիւնների մէջ ընդունելով հանդերձ՝ թոյլ է տալիս այդ՝ այնքան, որքան նա չէ վնասում կուսակցական գործերի կանոնաւոր ընթացքին:

Մատնանշելով եղած շեղումը՝ ժողովը իրաւունք է համարում դիմել մեր բոլոր մարմիններին եւ խնդրել, որ ճշտութեամբ հետեւեն Ընդհանուր ժողովի այդ հրահանգին, մանաւանդ այժմ, երբ քաղաքական փոթորիկների պատճառով, կուսակցական աշխատանքի կրկնապատկման մեծ կարիք կայ:

Սոցիալիստական կոնգրէս

Քննութեան առնելով բալկանեան երկու սոցիալիստական խմբերի դիմումը,– կազմել բալկանեան եւ օսմանեան սոցիալիստական միջազգային կոնգրէս, ընթացիկ կարեւոր խնդիրների հանդէպ որոշ դիրք բռնելու,

Ժողովը որոշեց՝

Ընդունել այդ առաջարկը այն պայմանով, որ կոնգրէսն գումարուի Պոլսի մէջ, որ որոշ քաղաքական նշանակութիւն ունի:

Դրա հետ միասին որոշուեցաւ.– Եթէ որեւէ արգելքի պատճառով կոնգրէի գումարումը տեղի չունենայ Պոլիս, այդ դէպքում հրատարակել միջկուսակցական կոչ, ուղղած Բալկանի եւ Փոքր Ասիայի ժողովուրդներին, իբրեւ բողոք սպառնացող պատերազմի դէմ:

Կոնգրէին եւ կոչին պիտի մասնակցեն՝ բոլգար, սերբ, ռումէն եւ հայ սոցիալիստական կուսակցութիւնները, եւ ուրիշ ընկերվարական խմբակցութիւններ, որոնք գոյութիւն ունեն այդ երկրների եւ Թուրքիայի մէջ:

Երկու Բիւրոների վերակազմութիւնը

Արտակարգ ժողովը երկարօրէն զբաղեցաւ կուսակցութեան երկու Բիւրոների՝ Արեւելեանի եւ Արեւմտեանի ներկայ կացութեան եւ վերակազմութեան խնդրով:

Արեւելեան բիւրօ

Եղած զեկուցումից երեւաց, որ Արեւելեան բիւրոյի Թուրքիոյ հատուածը կազմալուծուած է.– ընկեր Բարսեղեան Էրզրումից մեկնել է Կովկաս. ընկեր Չաւարեան՝ Մուշ լինելով, իրօք չէ մասնակցում կազմին, իսկ ընկեր Ակնունի հրաժարուած է եղել սկզբից Բիւրոյի անդամութիւնից:

Նկատի ունենալով այս փաստը, ժողովը որոշեց՝

ա) Արեւելեան բիւրոյի Թուրքիոյ հատուածը՝ իրերի բերմամբ՝ կազմալուծուած եւ դադրած լինելով գոյութիւն ունենալուց, հաշտուել կատարուած իրողութեան հետ՝ մինչեւ առաջիկայ Ընդհանուր ժողովը:

բ) Արեւելեան բիւրոյի Թուրքիոյ հատուածի կամ նրան փոխարինող որեւէ մարմնի կազմումը յանձնել Ռայոնական ժողովին, կամ Էրզրումի, Վանի եւ Մուշի կենտրոնական կոմիտէներին:

Արեւմտեան բիւրօ

Բիւրոյի կազմը, ինչպէս երեւաց տրուած տեղեկութիւններից, դադրած է գոյութիւն ունենալուց.– Ընկեր Վռամեան մեկնել է Վան՝ իր ընտրութեան գործի համար. ընկեր Խաժակ ստանձնել է դպրոցական պաշտօն՝ Սամաթիա. ընկեր Սիմոն յայտնեց, որ չէ կամենում ստանձնել պատասխանատուութիւնը եւ աշխատանքները, մինչեւ չքննուի բիւրոյական երկու ընկերների դէմ տուած իր դատը: Մնացած երկու անդամներից՝ ընկեր Վարանդեան Ժընեւ գտնուելով եւ ընկեր Զարդարեան զբաղուած լինելով խմբագրութեան գործով – Բիւրոն կազմալուծուած կացութեան մէջ է, եւ այդ պատճառով ամէն յարաբերութիւնները մարմինների հետ կանգ են առել:

Առաջարկներ եղան յանձնել Բիւրոյի Պոլիս եղած անդամներին, որ իրանց փոխադարձ համաձայնութեամբ նոր անդամներ հրաւիրեն եւ վերակազմեն մարմինը: Այդ առաջարկը գործնական արդիւնքի չյանգաւ. այդ պատճառով ժողովը փորձեց լրացումը եւ վերակազմումը կատարել իր ձեռքով: Առաջարկուած թեկնածուները հրաժարուեցան եւ ժողովը հարկադրուած եղաւ, քանի մի անյաջող փորձերից յետոյ, Բիւրոյի վերակազմման խնդիրը թողնել Պոլիս մնացող ընկերների Խառն ժողովին, քանի որ ժողովականների մի մասը ստիպուած էր մեկնել քաղաքից:

Արտակարգ ժողովը շատ ծանր տպաւորութեան տակ դրուեցաւ՝ կազմալուծուած գտնելով Արեւմտեան բիւրոն, որը մանաւանդ այս կարեւոր շրջանին ահագին գործ եւ պարտականութիւն ունի:

Թուրքիայի Ռայոնական ժողով

Ժողովը, աչքի առաջ ունենալով Երկրի քանի մը վայրերի կազմակերպական խառնակ կացութիւնը, որոշեց՝ հրաւիրել մարմինները, որ առաջին պատեհ առիթով գումարեն Թուրքիայի Ռայոնական ժողովը, Պոլսից դուրս:

Դատական

Նկատի ունենալով, որ քանի մի դատական խնդիրներ առկախ են մնացել, Դատական մարմնի անդամների ցրուած լինելու պատճառով, ժողովը որոշեց լրացնել այդ մարմինը, եւ այդ նպատակով ընտրեց ընկ. Դուման[ը]:

Դրամական

Արտակարգ ժողովը ծանօթանալով կազմակերպութեան դրամական կացութեան, որոշեց – ներկայ ճգնաժամից դուրս գալու միջոցներ գտնելը թողնել Ինքնապաշտպանութեան մարմնին ու Բիւրոյին:

Յաւելուած

Ի[նքնապաշտպանութեան] Կ[ենտրոնական] մարմինը:

Խառն ժողովը, նկատի ունենալով՝

1) Որ Արեւմտեան բիւրոյի անդամներից՝ ընկերներ Վռամեան եւ Խաժակ, հեռացած եւ պաշտօն ստանձնած լինելով՝ հրաժարուած են, եւ Բիւրոն կազմալուծուած է,

2) Որ ընթացիկ քաղաքական տագնապը ստիպում է գործերի ղեկը կենտրոնացնել գլխաւորապէս Ինքնապաշտպանութեան մարմնոյ մէջ,

Որոշեց՝

1) Բիւրոյական գործերը ժամանակատար կերպով, յանձնել Ինքն[ապաշտպանութեան] Կ. մարմնին,

2) Յանձնարարել Ինքն. մարմնին հրաւիրել օժանդակ ընկերներ (քարտուղար), թողնելով մանրամասների ճշտումը նոյն մարմնին:

Փաստ. 118-88

3.– ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ
(ԾՐԱԳԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ)

Ընկերներ,

Ինչպէս գիտէք Սեպտեմբերին Պոլսոյ մէջ հրաւիրուեցաւ Խորհուրդ: Սակայն, կանոնագրով պահանջուած ներկայացուցիչներու թիւը լրացած չըլլալուն պատճառով, ներկայ եղողները հարկադրուած եղան այս ժողովը համարել ոչ թէ իրաւասու խորհուրդ, այլ Արտակարգ ժողով, գումարուած ներկայ բացառիկ պայմաններու մէջ:

Ժողովին կը մասնակցէին ներկայացուցիչներ 12 ձայնով եւ 7 ընկերներ խորհրդակցական ձայնով:

Արտակարգ ժողովի օրակարգին մէջ կային, ի միջի այլոց, հետեւեալ էական հարցերը.

1) Քաղաքական ներկայ կացութիւնը:
2) Ինքնապաշտպանութեան խնդիրը:
3) Մարտական խումբեր:
4) Յարաբերութիւն երկրի մէջ դրացի ժողովուրդներու հետ:
5) Պրոպագանդ հայկական դատի շուրջը:
6) Պարլամենտական ընտրութիւններու հարցը:
7) Մասնակցութիւն ազգային հիմնարկութիւններու մէջ:
8) Կազմակերպական այլեւայլ խնդիրներ:

Ժողովը բնականաբար կը կամենար այս խնդիրներու վերաբերեալ որոշումներէն գէթ քաղուածներ հաղորդել մեր բոլոր մարմիններուն: Սակայն քաղաքական դէպքերը այնպէս արագ գահավիժեցին եւ կեանքը այնքան փոթորկուեցաւ պատերազմի պատճառով[11], որ մենք, առ այժմ, նպատակայարմար չենք համարեր այդ որոշումներու ցրտումը մեր մարմիններուն: Յոյս ունինք որ կազմակերպական շրջանները համամիտ պիտի ըլլան մեզի հետ:

Այդ պատճառով կը բաւականանանք կցել այս նամակին մէկ քանի քաղուածներ միայն որոնք անմիջական կապ ունին ընթացիկ դէպքերու հետ:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նկատելով որ սպառնութիւնները հայաբնակ գաւառներու մէջ առայժմ, գէթ արտաքուստ, աւազակային բնոյթ ունին եւ արտայայտութիւն են հակասահմանադրական եւ յեղափոխութեան օրով քիչ թէ շատ ճնշուած տարրերու ճիգերուն, վերականգնելու համար իրենց նախկին, տիրապետող դիրքը.

Նկատելով որ աւազակային յարձակումները ծաւալ ստանալով անխուսափելիօրէն առաջ պիտի բերեն անիշխանութիւն երկրին մէջ.

Նկատելով որ այս շարժումը, մութ ուժերու ջանքերով, կը սպառնայ ցեղային-կրօնական կերպարանք ստանալ.

Ժողովը կը հրահանգէ

1) Կռիւը մղել՝ ձեռք ձեռքի տուած սահմանադրական եւ ուրիշ շահագրգռուած տարրերու հետ եւ ամէն ջանք գործ դնել որ շարժումը չկորսնցնէ իր հանրային, համապետական բնոյթը:

2) Եւ եթէ այս կռուի ընթացքին մէջ, աննպաստ հանգամանքներու պատճառով, փոքրաթիւ դաշնակիցներ գտնենք այլ տարրերու մէջ, կամ թէ ստիպուած ըլլանք բոլորովին առանձին մնալ եւ միայնակ գործել, այնուամենայնիւ կռիւը պիտի վարենք իր իսկական դրօշի տակ:

Այդ ընդհանուր ելակէտը ընդունելով, Արտակարգ ժողովը, իբրեւ ճշտող կէտեր ընդունեց հետեւեալը.

ա) Պատասխանել հայկական նահանգներու մէջ տեղի ունեցող ոճիրներուն, ըլլան ատոնք անհատական թէ խմբական:

բ) Ուղղել հակահարուածը թէ՛ ոճրագործներուն եւ թէ անոնց մեղսակիցներուն դէմ:

գ) Աշխատիլ սահմանափակել գործողութեան վայրերը:

11.- Ակնարկութիւն 1912 թ. Հոկտեմբեր 9ին ծագած Պալքանեան պատերազմին:

դ) Աշխատիլ կռուին տալ անկուսակցական ու արտազգային կերպարանք:

Ծանօթ.- Դրուած անխուսափելի կացութեան առջեւ, ժողովը որոշեց, իբրեւ առաջին քայլ, հրահանգել պատշաճ շրջաններու տեղական մարմիններուն, մարտական խումբեր դուրս բերել:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ՄԱՐՄԻՆ

Ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպելու ու ղեկավարելու համար որոշուեցաւ.

1.- Կազմել Ինքնապաշտպանութեան Ղեկավար մարմին, բաղկացած վեց հոգիէ, որոնց մէջ մէկ քանի ձեռնհաս զինուորական ուժեր,

2.- Ղեկավար մարմինը կը կազմէ երկրի մէջ զինուորական շտաբներ[9], տեղական ուժերէ,

3.- Ամէն մէկ շրջանի համար կ՛ընտրուի գլխաւոր հրամանատար: Այդ ընտրութիւնը կը կատարէ Ղեկավար մարմինը՝ տեղական Կեդրոնական կոմիտէի հետ համաձայնութեամբ:

4.- Զինուորական գործունէութեան ընթացքին մէջ հրամանատար ընկերը պարտաւոր է, կարեւոր հարցերու համար, խորհրդակցիլ վայրի ձեռնհաս մարմիններու կամ ընկերներու հետ: Անհամաձայնութեան պարագային վերջին խօսքը կը պատկանի հրամանատար ընկերոջ, իր պատասխանատուութեամբ:

5.- Իրաւունք տալ Ղեկավար մարմնոյն, գործը բարդացած պարագային, հրաւիրել նոր ուժեր:

Ծանօթ.- Ինքնապաշտպանութեան բոլոր մարմինները, թէ ղեկավար եւ թէ տեղական, պէտք է գործեն ներկայ որոշումներու սահմանին մէջ եւ անոնց ուղղութեամբ:

ՀՐԱՀԱՆԳ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

Աչքի առջեւ ունենալով երկրի անսովոր տագնապը, որու հանդէպ հրամայական կը դառնայ մեր ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան գործը:

Նաեւ, ցանկալով կուսակցութեան աշխատանքի եւ միջոցներու գլխաւոր մասը ծառայեցնել ժողովուրդի պաշտպանութեան պէտքերուն:

Արտակարգ ժողովը որոշեց յայտնել կուսակցական բոլոր մարմիններուն, հետեւեալը, իբր ընդհանուր հրահանգ առաջիկայ գործունէութեան:

«Ուշադրութեան առնելով երկրի եւ հայ ժողովուրդի տագնապալից կացութիւնը, ժողովը ղեկավարուելով 1909ի Ընդհ. ժողովի գծած հրահանգներով, կ՛առաջարկէ մեր քաղաքական մարմիններուն այնպիսի դիրքի մէջ մտնել, որ կարողանան յաջողութեամբ ծառայել ինքնապաշտպանութեան եւ սահմանադրութեան գործին:

«Մանրամասներու որոշումը, համաձայն իւրաքանչիւր վայրի տեղական պայմաններուն, կը թողուի իրենց՝ մարմիններուն»:

Նկատի ունենալով Երկրի մէջ խաղաղութեան խանգարումը, Ինք. մարմինը դիմեց Կեդր. կառավարութեան, որպէսզի օրինական բոլոր ձեւականութիւնները պահելով, հայկական շրջաններու մէջ կազմուին պահակներ, պետական զէնքերով զինուած, որոնց պարտականութիւնը պիտի ըլլայ պահպանել Սահմանադրութիւնը: Վերջին օրերս կառավարութիւնը զգալով որ առանց այդպիսի պահակներու դժուար պիտի ըլլայ կարգը պահպանել եւ ապահովութիւն ունենալ, ինքն ալ տրամադիր է նոյն ուղղութեամբ քայլեր ընել: Կը խնդրենք ձեզի, որ դուք ձեր շրջանին մէջ նոյն մտքով դիմումներ ընէք եւ ոչ մէկ ջանք խնայէք գործադրել տալու այդ միջոցը, որ լաւագոյնն է ներկայ պարագաներուն տակ:

Կարեւոր է, ինչպէս Պոլսոյ մէջ, նոյնպէս եւ գաւառները, զինուած պահակներ դուրս բերել, որպէսզի՝ մինչեւ այս խառնաշրջանի անցնիլը, մեր ժողովուրդին ապահովութիւնը, ըստ կարելւոյն, պահպանուած ըլլայ: Այդ ուղղութիւնով կը գործէ Ինք. Կեդր. մարմինը:

Յանձնարարելով ձեր յատուկ ուշադրութեան վերի որոշումները, կը խնդրենք մեզ տեղեակ պահել ձեր շրջանի անցած դարձածներուն:

Ընկերական բարեւներով

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ Կ[ԵԴՐՈՆԱԿԱՆ] ՄԱՐՄԻՆ

Փաստ. 118-89

4.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ՀՐԱՀԱՆԳ

«Ինքնապաշտպանութեան համառօտ հրահանգ»ը քաղուած է բառացիօրէն Նիկոլ Դումանի հեղինակած *«Նախագիծ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան»* գրքոյկէն, որուն յղում կը կատարէ արդէն շրջաբերականը, մանրամասնութիւններուն ծանօթանալու համար: Յիշեցնենք որ Նիկոլ Դուման 1912 թ. Մեպտեմբերին, Դաշնակցութեան Խորհուրդի Արտակարգ նիստին, անդամ ընտրուած էր Ինքնապաշտպանութեան ղեկավար մարմնին:

Ինքնապաշտպանութիւնը ամէն մի քաղաքացու անբռնաբարելի իրաւունքն է: Իւրաքանչիւր մարդ իրաւունք ունի, վտանգի ժամանակ, զէնք վերցնել եւ պաշտանել իր անձը, ընտանիքն ու տունը: Ինքնապաշտպանութեան խելացի ուղղութիւն տալու համար, առաջարկում ենք ղեկավարուել հետեւեալ շատ համառօտ հրահանգներով, որը կարելի է եւ պէտք է յարմարեցնել տեղական պայմաններին:

Քաղաքը բաժանւում է թաղերի եւ ամէն մի թաղ կազմակերպում է ինքնապաշտպանութեան մի խումբ:

Խառն թաղի խումբը մնայուն է – կռուի ժամանակ մնում է իր թաղում՝ նրան պաշտպանելու համար անակնկալ յարձակումներից:

Ջուտ հայաբնակ կենտրոնական ապահով թաղերը իրենց խմբակները բաժանում են երկու մասի. մնայուն եւ թռուցիկ:

«Թռուցիկ» խմբակը օգնութեան է վազում ընդհարման կէտը կամ գնում է ուժեղացնելու վտանգաւոր ծայրաթաղը, նայելով պայմաններին, յարմարութիւններին եւ ստացած հրահանգին:

Մնայուն եւ թռուցիկ խմբերից զատ՝ կազմակերպւում է ամբողջ քաղաքի համար մի առանձին խումբ՝ կամաւորներից, շրջիկ կամ «Ֆռռան» անունով: Այս խումբը – երբ զգացւում է ընդհարման վտանգը – բաժանուած մասերի՝ ցերեկները աննկատելի պտտում է բոլոր բազմամարդ վայրերում, ուր ժողովուրդը խառն է, ինչպէս օրինակ՝ շուկայ, հրապարակ, քաղաքային պարտէզ կամ այգի, հասարակաց կշիռ (ղափան) եւայլն, որպէսզի անակնկալ ընդհարման րոպէին ցոյց տայ առաջին դիմադրութիւնը եւ այդպիսով սահմանափակի իր ազգակից զոհերի քիւը:

Ընդհարման նախանշանների օրերում խառն շուկայում ամէն մի հայ խանութ պէտք է ունենայ իր զէնքը եւ խանութում ծառայող ամէն մի անհատ, որ պատկանում է ինքնապաշտպանութեան խմբին, իրե՛նը:

Ծանօթ.- Կռիւը սկսուելուն պէս, խանութի զինուած անհատները դուրս են թռչում թշնամուն հարուածելու, իսկ անզէնները խանութը փակում եւ քաշւում են քաղաքի ապահով մասերը:

Ընդհարման սկզբում՝ ինքնապաշտպանութեան բոլոր ոյժերը ամբողջ թափով պէտք է ընկնեն թշնամու վրայ եւ անմիջապէս ճնշեն նրան: Իսկ եթէ չի յաջողուի այդ արագ ճնշումը եւ կռիւը կը ստանայ պարբերական յարձակումների բնոյթ, ինքնապաշտպանութեան ոյժերը պէտք է այնուհետեւ բաժանուին երկու մասի – ցերեկուայ եւ գիշերուայ համար, որ ամէն մէկը իր կարգին՝ (հերթին) հսկի եւ պատրաստ լինի դիմադրութեան:

Վտանգի օրերում բոլոր թաղերը վարձում են գիշերային պահապաններ՝ կարիքի համեմատ:

Գիշերային պահապաններ վարձում են նաեւ վաճառականները՝ շուկայի համար:

Պահապաններին միշտ կոնտրոլի տակ պահելու համար՝ վարձւում է մի խմբապետ երկու օգնականով, որոնցից մէկը հսկում է մինչեւ կէս գիշեր, իսկ միւսը կէս գիշերից յետոյ՝ մինչեւ լոյս:

Կռուի օրերում քաղաքի բոլոր մասերում, բացի վտանգի ենթակայ տներից, դարպասները (բակի դռները) միշտ պիտի լինեն բաց, որպէսզի ժողովուրդը հեշտութեամբ ու արագ խուսափի թշնամու գնդակներից եւ կռուողներն էլ՝ զօրքի ու ոստիկանութեան հետապնդումից:

Կռուի օրերում պէտք է խստիւ արգելել անզէն մարդկանց՝ «թամաշա» անողների, աննպատակ անց ու դարձը եւ շարժումը փողոցներում: Դրանք մտցնում են ինքնապաշտպանութեան գործի մէջ միայն շփոթութիւն ու իրարանցում եւ տալիս աւելորդ զոհեր:

Քաղաքի ինքնապաշտպանութեան գործը պէտք է կապուած լինի շրջակայ հայ գիւղերի հետ՝ փոխադարձ օգնութեան համար:

Շրջակայ գիւղերը կռուի ժամանակ կարող են օգնական խմբեր ուղարկել քաղաք, բայց նրանց գլխաւոր գործը պէտք [է] լինի՝ փակել ճանապարհները դրսից քաղաք մտնող թշնամի օգնական ուժերի առաջ:

Կռուի ընթացքում հակառակորդին մօտիկ գտնուող տները պէտք է գիշերը հանգցնեն ճրագները կամ ծածկեն լուսամուտները, որ լոյսը եւ լոյսի տակ երեւացող մարդիկ իրանց վրայ չհրաւիրեն թշնամու գնդակները:

Կռուի օրերում Զինուորական շտաբը կամ հրամանատարը իր ստորագրութեամբ առժամապէս զէնքերը հաւաքում է կռուի անընդունակ ժողովրդից եւ բաժանում կռուի ընդունակ անձերին:

Յանկարծակի թաղը ներս խուժող հակառակորդ ամբոխի գլխին՝ տների բարձր յարկերի լուսամուտներից պէտք է թափել ամէն բան, ինչ որ ձեռք կ՝անցնի, ինչպէս օրինակ – քար, աղիւս, աթոռներ, երկաթէ իրեր, մոխիր, եռացրած ջուր, թթուտ (acide) եւայլն, որպէսզի դանդաղութեան մատնուի թշնամու յառաջխաղացքը, մինչեւ թռուցիկ խումբերի օգնութեան հասնելը:

Ռումբի արդիւնաւէտ գործածութիւնը հնարաւոր ու նպատակայարմար է միայն երկու դէպքում.

ա) Ներս խուժող թշնամի ամբոխի վրայ ծայրաթաղերի փողոցներում, անկիւնի տներից. եւ բ) Ձեռքի թեթեւ ռումբը՝ թշնամուն իր ամուր դիրքից դուրս վանելու համար:

Բայց երկու դէպքումն էլ ռումբը պէտք է գտնուի գործը հասկացող եւ փորձուած ձեռքերում:

Ծանօթ.- Թշնամուն իր դիրքից դուրս քշելու համար լաւագոյն միջոց է նաեւ դիրքի հրդեհումը, եթէ այնտեղ դիւրավառ նիւթեր կան:

Աւելի մանրամասն հրահանգներ ստանալու համար՝ պէտք է ձեռք բերել «Նախագիծ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան» գրքոյկը:

Փաստ. 1834դ-1-1

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

5.– ԾՐԱԳԻՐ (ՊԼԱՏՖՈՐՄ)
ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

ԿԱԶՄՈՒԱԾ Զ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԷՆ ԸՆՏՐՈՒԱԾ ՄԱՄՆԱԻՈՐ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ ՄԻՋՈՑՈՎ

Հրատարակութիւն
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

1912
Կ. Պոլիս

Հաւատարիմ մնալով Դաշնակցութեան ծրագրին հիմնական սկզբունքներուն՝ թէ չարիքները, որոնցմէ կը տառապի արդի ընկերութիւնը, պիտի կրնան ոչնչանալ ընկերվարական կարգերու հաստատումով միայն, երբ տնտեսական կեանքի հիմը պիտի կազմէ աշխատանքը, եւ արդիւնաբերութեան բարիքները պիտի յատկացուին անոր կերտումին մասնակցողներուն միայն.

Ընդունելով իբրեւ հիմ թէ մարդ անհատին, ինչպէս նաեւ ազգերու եւ կրօնական համայնքներու ազատութիւնն ու հաւասարութիւնը անկապտելի իրաւունք մըն է, որ պէտք է ապահովուի առանց նկատի առնելու այդ ազգերը եւ համայնքները կազմող անհատներու թիւը,

Հռչակելով Օսմանեան կայսրութեան ամբողջութեան պահպանումը իբրեւ քաղաքական սկզբունք, այն ըմբռնումով որ Օսմանեան Հայաստանը – ինչպէս նաեւ կայսրութեան բոլոր միւս շրջանները – կը կազմեն անոր անբաժան մասը, ցորչափ Թուրքիան կը շարունակէ մնալ սահմանադրական պետութիւն մը.

Համոզուած ըլլալով որ Օսմանեան պետութեան ուժն ու կենսունակութիւնը պահպանելու եւ զարգացնելու համար գերազանց կարեւորութիւն ունին՝ քաղաքացիական ազատութիւններու եւ ժողովրդական սկզբունքներու կիրառումէն ետք՝ տնտեսական լայն եւ արմատական բարեկարգումներ ի նպաստ աշխատաւոր զանգուածներուն, որոնք կը կազմեն ստուարագոյն մեծամասնութիւնը եւ կռուանը պետութեան.

Նկատի առնելով միանգամայն առաջին Խորհրդարանի տեւողութեան միջոցին տեղի ունեցած կարգ մը ծանր սխալները, յատկապէս պետութեան բարկացուցիչ ցեղերուն ներդաշնակ զարգացումին եւ անոնց միջեւ համերաշխ գործակցութեան հաստատումին արգելք հանդիսացող միջոցները, ինչպէս նաեւ կուսակցական ծանր բախումներէ առաջ գալիք վտանգը,

Եւ խորապէս համոզուած թէ մեր առաջադրած ընկերային բարձր իտէալին իրականացումը հետապնդելու ենք աստիճանական նուաճումներով միայն,

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը առաջիկայ մերձաւոր տարիներու գործունէութեան համար կը դնէ հետեւեալ պահանջները.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

1) Ապահովել հիմնական սահմանադրական ազատութիւնները՝ խօսքի, մամուլի, խղճի, գումարման եւ գործադուլի:

Անբռնաբարութիւն անձի, բնակարանի եւ նամակագրութեան:

Խափանել կամ բարեփոխել բոլոր այն օրէնքները որոնք կը հակասեն այդ սկզբունքներուն (էսնաֆներու[12] կազմակերպութիւն, թափառաշրջիկներու, ընկերութեանց եւ սէնտիքաներու օրէնքները եւն.):

2) Ապահովել 20 տարին լրացուցած ամէն քաղաքացիի՝ ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի, գաղտնի եւ համեմատական ընտրողական իրաւունք, որ ապահովէ փոքրամասնութիւն կազմող ազգերուն եւ կրօնական համայնքներուն իրենց ներկայացուցիչներն ունենալ ընտրովի եւ պետական այլ մարմիններու մէջ: Մինչեւ այդպիսի օրէնքի մը քուէարկումը՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ գոհացում տալ այդ կարեւոր պահանջին:

3) Ամրապնդել Խորհրդարանին իրաւասութիւնը Ծերակոյտին եւ Դահլիճին հանդէպ: Մինչեւ Ծերակոյտի ջնջման իրագործումը՝ մշակել ռամկավար օրէնքներ Ծերակոյտին ընտրութեան համար, սահմանափակելով ծերակուտականներու պաշտօնավարութեան ժամանակը եւ հաւասարեցնելով անոնց թոշակները երեսփոխաններուն ստացածին:

ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

4) Ընդլայնել իրաւասութիւնները գիւղական, քաղաքային, նահանգային եւ շրջանային ինքնավարութիւններուն, անոնց ենթարկելով տեղական ճամբաները, հանրային առողջապահութեան, ապահովագրութեան, արհեստական (թեքնիք) գիտելիքներու տարածման վերաբերեալ ձեռնարկները եւայլն:

5) Տեղին վրայ գանձուող պետական եկամուտներուն որոշ մէկ մասը (1/5 - ¼ը) ծախսել տեղական ինքնավարութիւններու միջոցով եւ տեղական պէտքերու վրայ:

6) Վերաքննել եւ սրբագրել վիլայէթներու, գաղութներու եւ գիւղական համայնքներու սահմանները՝ կարելի եղածին չափ միաձոյլ համախմբումներ կազմելու համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐ

1) Պահպանել պետութիւնը կազմող կրօնական-ազգային համայնքներու «առանձնաշնորհում» անունով ճանչցուած ինքնավարութիւնը՝ խորացնելով զայն եւ աշխարհիկականացնելով, քանի կատարուած չէ եկեղեցիին բաժանումը պետութենէն եւ ստեղծուած չեն ազգային-մշակոյթին յատուկ աշխարհիկ մարմիններ:

Հաստատել նաեւ նոյնանման մարմիններ՝ ոչ-քրիստոնեայ ազգութեանց եւ համայնքներու համար:

2) Ազգային-կրօնական ինքնավարութիւններու միջոցով ապահովել.

ա. Ամէն ազգութեան կրթական-մշակութային գործի ազատութիւն եւ ինքնավարութիւն:

բ. Բոլոր ազգութեանց դպրոցներուն իրաւասութեան հաւասարութիւն:

գ. Ընդհանուր, պարտադիր եւ ձրի տարրական կրթութիւն:

դ. Դասաւանդութիւն մայրենի լեզուով:

ե. Ոչ-թուրք դպրոցներու մէջ պետական (թուրք) լեզուի ուսուցումը սկսիլ չորրորդ դասարանէն:

զ. Թուրք դպրոցներու մէջ տեղական լեզուներու ուսանդութիւնը՝ նոյն դասարանէն սկսեալ:

3) ա) Տեղական պաշտօնեաները, թուրքերէնէն զատ իմանալու են նաեւ տեղական բնակչութեան լեզուն:

բ) Պետական լեզուի հետ միասին տեղական լեզուներու գործածութիւն՝ դատարաններու, վարչական հիմնարկութեանց, պաշտօնական յայտարարութեանց եւ ազդերու մէջ:

4) ա) Մշակութային-դպրոցական նպատակներու յատկացուած պիւտճէն բաժնել օսմանեան ազգութեանց միջեւ, համաձայն անոնց ներկայացուցած թուին:

բ) Կա՛մ խափանել միմիայն հողագործներէն գանձուող կրթական տուրքը, կամ յատկացնել զայն իւրաքանչիւր ազգութեան ինքնավար մարմիններուն՝ գործածելու համար ի նպաստ գիւղական դպրոցներուն:

5) Իրաւունք տալ ազգային-կրթական վարչութեանց՝ պետական տուրքերու վրայ աւելցնելով գանձելու կրթական-ազգային բաժին:

6) Կրթական գործին վրայ հսկող պետական կեդրոնական մարմինը կազմել՝ ազգային-կրթական մարմիններու ներկայացուցիչներէն, ինչպէս եւ դպրոցներու վրայ հսկող պաշտօնեաները կարգել նոյն ազգութեան պատկանող եւ ազգային լեզուին հմուտ անձերէ:

ՀԱՐԿԱՅԻՆ-ԵԼԵՒՄՏԱԿԱՆ

Վերակազմել հարկային սիստեմը՝ բնակչութեան բոլոր խաւերուն ունեցած հարստութեան համաչափ եւ յառաջտուական հիմերուն վրայ, եւ ատոր համար՝

1) Ոչնչացնել աշարը եւ միւլթէզիմութիւնը[13], իսկ մինչեւ ասոր իրագործումը՝ աշարէ զերծ պահել սերմնացուն եւ գիւղացիին գոյութիւնն ապահովով հացահատիկը:

2) Վերցնել ճանապարհի տուրքը եւ այլ անձ գլուխ (ու ոչ թէ կարողութեան վրայ) ծանրացող տուրքերը:

3) Մինչեւ աղնամի[14] ջնջումը, պակսեցնել զայն՝ համաչափութեան մէջ դնելով խաշնարածներու տուրքը քաղաքացիներու վճարածին հետ:

4) Իւրաքանչիւր անձի հասոյթէն նուազագոյն գումար մը զերծ պահել ոեւէ տուրքէ:

5) Պետական յետամնաց տուրքերէն ներում շնորհել մանր հողագործներուն եւ արհեստաւորներուն:

6) Հաւասարակշռութիւն ստեղծել պիւտճէի մէջ եւ այդ նպատակով հաստատել պետական քոնքրոլ՝ անկախ դահլիճէն եւ գոյութիւն ունեցող նախարարութիւններէն:

ա. Կրճատել աւելորդ պաշտօնեաներու թիւը:

բ. Պակսեցնել, յառաջտուական սկզբունքով, 10 ոսկիէն աւելի ամսաթոշակները:

12.- Էսնաֆ.- արհեստակից, արհեստակցական միութիւն:

13.- Աշարը՝ բերքի տասանորդի տուրքն է. միւլթէզիմութիւնը՝ կապալառուներու միջոցով հարկահաւաք:

14.- Աղնամ՝ ոչխարներու համար գանձուող տուրք:

գ. Վերամշակել հանգստեան թոշակներու վերաբերեալ կանոնները, այն իմաստով որ անոնք չծանրաբեռնեն պետական պիւտճէն:

7) Պետական ծախքերու մէջ նախապատուութիւն տալ այնպիսիներուն որ կը կոչուին արդիւնաւէտ, ինչպէս հաղորդակցութեան, ոռոգումի, դպրոցի, թղթատարի, եւն.:

8) Վերակազմել եւ բարձրացնել, յառաջտուական սկզբունքով, ժառանգութեան, հասոյթներու եւ կալուածական տուրքերը:

9) Ջնջել ծխախոտի, աղի եւ այլ մենաշնորհները:

10) Վերակազմել մաքսային արդի սիստեմը՝ Եւրոպայի մէջ գոյութիւն ունեցող differentiel[15] եղանակով, բարձրացնելով պերճանքի վերաբերող նիւթերու մաքսը, եւ ընդհակառակը, մաքսէ զերծ պահելով կենսական պիտոյքները:

11) Վերաքննել երկաթուղային սակացոյցը: Միացնել գոյութիւն ունեցող տարբեր սակացոյցները եւ աժանցընել հեռաւոր տարածութիւններու համար (գօտիներու սիստեմով):

12) Վերաքննել Երկրագործական Դրամատան կանոնները, թեթեւցնելով ձեւակերպութիւնները, պակսեցնելով տոկոսը, երկարելով պայմանաժամը եւ ապահովելով մանր հողագործներու վիճակը:

13) Ընձեռել մատչելի մանր վարկեր՝ գիւղացիներուն, արհեստակցական ու գիւղացիական միութիւններուն, եւ այլ նման «իրաւական» մարմիններուն, հիմնելով խնայողական սնտուկներ:

14) Կանոնաւորել դրամական սիստեմը:

15) Վերագնահատում մասնաւոր եւ պետական անշարժ կալուածներու (cadastre)[16]:

ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

1) Ուսումնասիրելով հողագուրկներու եւ սակաւահողերու վիճակը, մշակել յատուկ օրէնք, ապահովելու համար անոնց՝ երկարատեւ պայմանաժամով հատուցման փոխարէն՝ անհրաժեշտ չափով հող (պետական վագֆներու[17] եւ խոշոր հողատէրերու կալուածներէն):

2) Ապահովել համայնքի իրաւունքները՝ գիւղական սահմաններու մօտ ու անոնց կից գտնուած արօտատեղիներու, անտառներու, չմշակուող հողերու եւ ոռոգման ջուրերու վրայ. շահագործելով գիւղերու համայնական այդ սեփականութիւնը համայնքի ձեռքով, եւ ստացուած հասոյթը գործածել գիւղի ընդհանուր պէտքերուն վրայ:

3) Մշակել ջուրերու եւ ջրաբաշխութեան վերաբերեալ յատուկ օրէնքներ, հաստատելով ուրոյն վարչութիւն ու պիւտճէ՝ ոռոգման, ճահիճներու չորացման եւ աղբիւրներու կառուցման համար:

4) Իւրաքանչիւր անձին հաշուին գէթ մէկ արտավար (տէօնիւմ) այգի, պարտէզ, բանջարանոց կամ ծառաստան զերծ պահել ռեւէ տուրքէ, իսկ աւելի տարածութիւններու համար սահմանել անփոփոխ չափաւոր տուրք՝ խնդրոյ առարկայ հողի տարածութեան համեմատ:

5) Տուրքէ զերծ պահել իւրաքանչիւր շրջանի մէջ նոր ներմուծուած գիւղատնտեսական ճիւղերը – օրինակ լեռնային շրջաններու մէջ գետնախնձոր (փաթաթէս), պտղատու ծառեր, բանջարեղէն, բամպակ, կանեփ, կատարելագործուած փեթակներ եւայլն:

6) Դիւրութիւններ եւ միջոցներ գտնել տեղական արդիւնաբերութիւնը զարգացնելու, գէթ զինուորներուն անհրաժեշտ իրերը մատակարարելու համար:

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

1) Առաջնութիւն տալ՝ երկաթուղիներէ, ծովերէ, նաւագնաց գետերէ զուրկ Արեւելեան Անատոլուի եւ այլ վիլայէթներուն մէջ երկաթուղիներու, խճուղիներու եւ ուրիշ կարգի ճանապարհներու կառուցման գործին, մինչեւ որ այդ վիլայէթները միացուին ծովեզերքին եւ միւս երկաթուղիներու հետ:

2) Անձի վրայ ծանրացող ճանապարհի տուրքի փոխարէն հաստատել անշարժ հարստութիւններու վրայ դրուած տուրքեր այն վայրերու մէջ՝ որոնք կը գըտնուին երկաթուղիներու, նաւահանգիստներու եւ խճուղիներու մօտն ու շուրջը, հաղորդակցութեան միջոցներու ներկայացուցած յարմարութիւններու համեմատ:

3) Կանոնաւորել, ընդլայնել եւ աժանցնել թղթա-հեռագրական յարաբերութիւնները, օժանդակելով այդ ձեռնարկներուն՝ պետական գանձէն:

ՔԱՆՈՒՐԱԿԱՆ ՕՐԷՆՍԴՐՈՒԹԻՒՆ

1) Կազմակերպել գործարանային տեսչութիւն, բանուորական եւ հաշտարար խառն դատարաններ:

2) Նուազեցնել աշխատանքի ժամանակամիջոցը, արգիլել մինչեւ 14 տարեկան երեխաներու աշխատանքը, սահմանափակել կիներու եւ մինչեւ 18 տարեկան պատանիներու աշխատութիւնը առաւելագոյն 6 ժամով, եւ արգիլել կիներու ու պատանիներու գիշերային եւ ստորերկրեայ աշխատանքները:

3) Շաբաթական հանգիստ 36 ժամ անընդհատ:

4) Չրի տարրական կրթութիւն երեխաներու համար, գործարանային դպրոցներ՝ բանուորներու համար:

5) Ծննդաբերութեան շրջանին մէջ 2 ամիս արձակուրդ աշխատող կիներուն:

15.- Ֆրանսերէն՝ տարբերակիչ:
16.- Ֆրանսերէն՝ կալուածատոմար (պետական):
17.- Վագֆ՝ մահմետական երկիրներու մէջ պետական կամ կրօնապատկան անօտարելի համարուած կալուած:

6) Աշխատանքի արգելում՝ հակառողջապահիկ շէնքերու մէջ:

7) Ապահովագրել բանուորները՝ հիւանդութեան, արկածներու, ծերութեան եւ անաշխատութեան դէմ՝ պետութեան, գործարանատէրերու եւ բանուորներու հաշուով:

ՋԻՆՈՒՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մինչեւ ժողովրդական միլիսի հաստատումը՝

1) Հաւասար եւ միեւնոյն պայմաններու մէջ կատարուող զինուորագրութիւն Պետութեան բոլոր ազգերու եւ խաւերու համար:

2) Աւելցնել զինուորներու թոշակը:

3) Աստիճանաբար կրճատել զինուորութեան ժամանակամիջոցը:

4) Ջնջել զինուորական փրկանքը:

5) Ծառայութեան մէջ մեռնող զինուորներու ընտանիքներուն թոշակ սահմանել:

6) Բարելաւել զինուորներու առողջապահութեան պայմանները եւ առողջապահական յատուկ յանձնախումբեր նշանակել զօրանոցներու եւ զինուորական հիւանդանոցներու համար:

7) Պարտաւորիչ զինուորական մարզանքներ բոլոր դպրոցներու մէջ՝ ղեկավարութեամբ կրթուած մասնագէտներու եւ համաձայն մանկավարժական պահանջներու:

ԱՒՏՍԿՍՆՈՒԹԵԱՆ ՄՆԱՑՈՐԴՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱՑՈՒՄ

1) Ապահովել պետութեան գերիշխանութիւնը ազդու եւ սիստեմաթիկ միջոցներով՝ հանդէպ աւատականութեան մնացորդ եւ կեղեքիչ հարստահարիչներուն (միւթէղալիպէ):

2) Ճորտերու, ստրուկներու եւ ստրկուհիներու գոյութիւնը ըստ օրինի խափանուած ըլլալով՝ անասստողներուն նկատմամբ – ըլլան անոնք ապարանքներու թէ խուլ անկիւններու մէջ – խստիւ գործադրել այդ մասին գոյութիւն ունեցող արգելիչ եւ պատժական օրէնքները:

3) Պատժել օրէնքին բոլոր խստութեամբ՝ ապօրինի տուրքեր գանձող, տարապարհիկ աշխատանքներ պահանջող եւ մասնաւոր դատավարութիւններ տեսնող ցեղապետներն ու աղաները:

4) Չտալ պետական ռեւէ պաշտօն ցեղապետներուն եւ ազդեցիկներուն՝ իրենց բնակած ու «ազդեցութեան» շրջաններուն մէջ. արդէն եղած այդ կարգի պաշտօնեաները հեռացնել կամ փոխադրել այլ վայրեր:

ԴԱՏ ԵՒ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ

Վերաքննել պատժական, քաղաքացիական եւ այլ օրինագրքերը՝ ապահովելու համար արդար, արագ եւ ձրի դատավարութիւն: Մինչեւ այդ՝ քուէարկել օրինական մասնաւոր յօդուածներ՝ հետեւեալ պահանջներու համար.

1) Վկաներու կատարեալ եւ իրական հաւասարութիւն՝ առանց կրօնի եւ սեռի խտրութեան:

2) Որոշ տրամադրութիւն մը կին եւ աղջիկ առեւանգողներու դէմ:

3) Ոչնչացնել կրօնական հաստատութիւններու դէմ գոյութիւն ունեցող խտրութիւններն ու ձեւակերպութիւնները:

4) Հաստատել բարոյական (իրաւական) անձնաւորութիւններու իրաւասութիւնը:

5) Արագացնել եւ պարզել (simplifier) փոքր դատերը:

6) Դատավարութիւն տեղին վրայ, կազմակերպում միջնորդ եւ հաշտարար դասարաններու:

7) Բարձրացնել դատաւորներու դիրքը եւ թոշակները:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1) Անհրաժեշտ բարեկարգութիւններով ու տնտեսական ներքին ուժեղացումով ստեղծել օտար պետութիւններուն հանդէպ տնտեսական եւ քաղաքական անկախութիւն եւ իրաւահաւասարութիւն:

2) Պահել բարեկամական խաղաղ յարաբերութիւններ եւրոպական երկու խոշոր քաղաքական հատուածներու հետ[18]: Չէզոքութիւն պահպանելու անկարելիութեան պարագային՝ նախապատուութիւն տալ Արեւմուտքի ազատական պետութիւններուն:

3) Ծագող միջազգային բարդութիւնները լուծել իրաւարար ատեաններու միջոցով, կնքելով պետութիւններու հետ այդ իմաստով դաշնագրեր:

4) Տնտեսական եւ քաղաքական մերձեցում Պալքանեան պետութիւններու հետ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ

1) Դատական եւ վարչական բոլոր միջոցներով օրինական խիստ հետապնդումի ենթարկել մարդասպանները, կողոպտիչները, առեւանգողներն ու գողերը:

18.- Ակնարկութիւն եւրոպական մեծ պետութիւններէն ձեւաւորուած հակամարտ երկու խմբաւորումներուն, որոնցմէ մէկուն մաս կը կազմէին Բրիտանիան, Ֆրանսան եւ Ռուսիան, իսկ միւսը կը գլխաւորէին Գերմանիան եւ Աւստրօ-Հունգարիան:

2) Մինչեւ խաշնարած աշիրներու զինաթափումը՝ նստակեաց երկրագործ գիւղերու մէջ հաստատել գիւղական պահակներ պետական զէնքերով զինուած:

3) Հայ ժանտարմներ եւ պաշտօնեաներ գործածել հայկական շրջաններու մէջ ոչ միայն անուանապէս, այլ համապատասխան՝ տեղին հայ բնակչութեան թուական տոկոսին:

4) Տեղին վրայ պաշտօն չտալ տեղացի ազդեցիկներուն որոնք կապուած են ազգակցական-տոհմային (խասիլ)[19] կապերով իրենց շրջանին հետ:

5) Բռնի ուժով, կեղծիքով, ճնշման տակ կամ այլ միջոցներով աշխատաւորներէ յափշտակուած հողերը, ջուրերը եւ այլ անշարժ կալուածները վարչական եղանակով վերադարձնել բուն հին տէրերուն, ծագած վէճերը տնօրինելով գոյութիւն ունեցող օրէնքներու եւ անոնց ոգիին համապատասխան լրացուցիչ հրահանգներով:

6) «Մահլիւլ»[20] կամ «Միւսթահագը թափուի»[21] պատրուակով աշխատաւորներէ գրաւուած եւ մուհաճիրներու[22] յանձնուած, ինչպէս եւ ապօրինի կերպով Երկրագործական Դրամատան միջոցով ծախուած հողերը վերադարձնել հին տէրերուն՝ կառավարութեան միջնորդութեամբ: Իսկ հողավէճի տուժման հետեւանքով անհող մնացող միրիբաներուն[23] ու իսլամ գաղթականներուն պետական ազատ հողերէն յատկացնել յատուկ բաժիններ:

7) Հին ռեժիմի հալածանքներու երեսէն փախստական, բայց այսօր ետ դարձողներուն, հողէ զատ, ընձեռել մուհաճիրներու վերապահուած բոլոր արտօնութիւնները, կամ համարժէք գումարով նուազեցնել գաղթող գիւղացիներու կամ գիւղերու հարկերը:

Ասոնք են այն պահանջներն ու առաջարկները զորս առաջիկայ տարիներու ընթացքին պիտի հետապնդէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Օսմանեան խորհրդարանէն ներս թէ դուրս:

Կը յուսանք թէ մեր այս նպատակին իրականացման համար մեզի աջակից պիտի ըլլան ոչ միայն ընկերվարական, ռամկավար շարքերը, այլ եւ հայ ազգային իրաւունքներուն գիտակից եւ Օսմ. պետութեան վերածնութեան նախանձախնդիր բոլոր յառաջդիմասէր տարրերը:

19.- Թուրքերէն՝ պորտալար:
20.- Մահլիւլ՝ պետական սեփականութիւն հռչակուած հողամաս:
21.- «Կալուածագրի իրաւունքի»:
22.- Գաղթականներու:
23.- Միրիպա, մրիպա՝ սեփականազուրկ, հողազուրկ մշակ, ճորտ:

Փաստ. 1834դ-1-2

6.– ՅԱՆՁՆԱՌԱԳԻՐ
ՕՍՄ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅ ԹԵԿՆԱԾՈՒՆԵՐՈՒՆ

Ընդհանուր յանձնառութիւններ

Օսմ. բոլոր հայ երեսփոխանները, ի՛նչ կուսակցութեան, համոզման եւ դաւանութեան ալ պատկանին անոնք, Հ.Յ.Դաշնակցութեան օժանդակութիւնն ունենալու համար, պարտաւոր են ընդունիլ կանխաւ հետեւեալ յանձնառութիւնները.

Օսմ. խորհրդարանի հայ երեսփոխանները կը գործեն իբրեւ հայկական առանձին խմբակցութիւն (bloc), ենթարկուելով մեծամասնութեան որոշման, ամէն անգամ որ հայ ժողովուրդի ազգային շահերուն եւ պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումնց վերաբերող խնդիրներ երեւան կու գան, այսպէս օրինակ.

ա) Պաշտպանել ազգային կրթութեան ազատութիւնն ու ապահովել անոր իրական հաւասարութիւնը:

բ) Պաշտպանել պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումնց անունով ճանչցուած ազգային ներքին ինքնավարութեան իրաւասութիւնները:

գ) Հետապնդել հողային վէճին լուծումը, հայկական նահանգներուն բարեկարգութիւնը, եւն. եւն.:

Ծնթ.- Այս սկզբունքները դրուած են նաեւ Ազգ. վարչութեան եւ Ազգ. երեսփոխաններու ընտրական առաջին խառն նիստին մէջ:

Դաշնակցութեան համակիրներ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան համակիր երեսփոխանները, վերոյիշեալ պարտաւորութիւններէն զատ, պարտին նաեւ՝

1) Ընդունիլ եւ պաշտպանել Հ.Յ.Դաշնակցութեան խորհրդարանական ծրագիրը (պլատֆորմ), ազատութիւն վերապահելով իրենց՝ բանուորական օրէնսդրութեան վերաբերող հարցերուն մէջ միայն:

2) Առանց նոյն Կուսակցութեան համաձայնութեան՝ հետամուտ չըլլալ նախարարական, ծերակուտական եւ այլ պետական պաշտօններու:

3) Չօգտուիլ իրենց երեսփոխանի հանգամանքէն՝ հետապնդելու համար շահադիտական ձեռնարկներ:

Դաշնակցական թեկնածուներ

Դաշնակցական երեսփոխանները պարտաւոր են.

1) Առանց վերապահումի կամ զանազան առարկութիւններու, հետեւիլ Կուսակցութեան ծրագրին, կանոնագրին, պլատֆորմին եւ Ընդհ. ժողովներու եւ Դաշնակց. Խորհուրդներու որոշումներուն:

2) Ուղղակի թէ անուղղակի կերպով հետամուտ չըլլալ պաշտօններու եւ անմասն մնալ արտօնութիւններու (concession) եւ այլ ամէն շահադիտական ձեռնարկներու մէջ:

3) Խորհրդարանական գործունէութենէն դուրս, իրենց ունեցած ազատ ժամանակը նուիրել կուսակցական աշխատանքի:

Ներկայանալով իբրեւ ----------(գրել դաշնակցական կամ համակիր) թեկնածու երեսփոխանութեան ----------(շրջանին անունը) շրջանին համար, կը ստանձնեմ եւ պատուոյ խօսք կու տամ կատարելու ինծի վերաբերող բոլոր յանձնառութիւնները:

Քաղաք եւ թուական ---------- Ստորագրութիւն ----------

Սոյն Յանձնառագիրը երկու օրինակ կը ստորագրուի, որուն մէկը կը պահուի պատկան ընտրական շրջանի Կեդր. կոմիտէին, իսկ երկրորդը՝ Արեւմտեան բիւրոյին քով:

ԳԼՈՒԽ IV

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԽԶՈՒՄ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՒթիհատ ՎԷ ԹԵՐԱԳԳԸ-Ի ՄԻՋԵՒ

Իթթիհատ – Դաշնակցութիւն յարաբերութիւնները մէկէ աւելի ելեւէջներէ ետք պիտի յանգէին ի վերջոյ խզումի, պարզ այն պատճառով, որ 1908ի Օսմ. սահմանադրութեան հռչակումով իշխանութեան տիրացած Իթթիհատ վէ Թերագգը կուսակցութիւնը, անտեսելով հանդիսաւոր կերպով յայտարարուած Թուրքիոյ բազկացուցիչ ցեղերու իրաւահաւասարութեան սկզբունքը, կը շարունակէր ըստ էութեան համիտեան հին քաղաքականութիւնը, միշտ առաջնորդող վարքագիծ ունենալով իբրեւ յաղթական ժողովուրդի՝ թուրք տարրին գերակայ դիրքն ու իրաւունքը միւս ժողովուրդներուն եւ յատկապէս քրիստոնեաներուն նկատմամբ:

Ինչ կը վերաբերի նախորդող չորս տարիներուն Իթթիհատ-Դաշնակցութիւն յարաբերութիւններուն, երեւութապէս բարեկամական էին եղած անոնք, բայց խորքին մէջ քրքական կուսակցութեան խոստումները՝ հայկական նահանգներուն մէջ բարեկարգութիւններ գործադրելու՝ խօսքի եւ խոստումի սահմաններէն անդին չէին անցած բնաւ, առիթ տալով հայկական կողմին վերջնական խզումի երթալու, եթէ գործնապէս գոհացում չտրուէր իր նուազագոյն պահանջներուն:

Այսպէս առաջին մեծ տագնապը ստեղծուած էր 1909ի Ապրիլին, Ատանայի կոտորածներուն առիթով: Ծանրագոյն այդ աղէտին պատճառած յուզումները հանդարտեցնելու փորձ մը եղաւ նոյն տարուան Օգոստոսին, երբ Կ. Պոլսոյ Հ.Յ.Դ. Պատասխանատու մարմնին (Արմէն Գարօ եւ Վահան Փափազեան) եւ Իթթիհատի ներկայացուցիչներուն (Տոքթ. Նազըմ եւ Միտհատ Շիւքրի) միջեւ կայացաւ համաձայնութիւն համերաշխօրէն գործելու վասն Սահմանադրութեան եւ Օսմ. Թուրքիոյ ամբողջականութեան պահպանման, նահանգային ապակեդրոնացման ընդդէմ, յետադիմական տարրերու դէմ միասնաբար պայքարելու, ինչպէս նաեւ այլ բարեկարգութիւններու իրագործման համար (տես «ՆԻՒԹԵՐ»ու Զ. հատոր, էջ 266-67):

Բանակցութիւնները շարունակուեցան այնուհետեւ թէ՛ Պոլիս եւ թէ Իթթիհատի կեդրոն՝ Սելանիկի մէջ 1910 եւ 1911 թուականներուն, կնքուեցան նոր համաձայնագրեր, ստեղծուեցան խառն մարմիններ, անգամ մը եւս սակայն առանց յանգելու գործնական արդիւնքներու (տես «ՆԻՒԹԵՐ»ու Ը. հատոր, էջ 143-156): Շոայլուած խոստումները կը մնային թուղթի վրայ, իսկ հայկական նահանգներուն մէջ մէկ կողմէ թուրք պաշտօնէութեան խտրական վերաբերմունքը, միւս կողմէ քիւրտ աւատապետերու գործած ամէնօրեայ աւազակութիւնները, անտանելի կացութեան կը մատնէին գաւառի հայ ազգաբնակութիւնը: Այս պայմաններուն մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Զ. Ընդհ. ժողովը (1911 թ. Սեպտ.–Հոկտ.), բազմակողմանի քննութեան ենթարկելով երկու կուսակցութեանց եռամեայ յարաբերութեանց արդիւնքը, կ՛որոշէր վճռապէս, յանուն կուսակցութեան, վերջին փորձ մը եւս կատարել Իթթիհատի Կեդր. մարմնին մօտ եւ եթէ այս դիմումէն ետք եւս Իթթիհատն ու անկէ բխող դահլիճները *գործով երաշխիքներ* չտան ցարդ կրկնուած խոստումներու մօտալուտ իրագործումին – արտօնել Արեւմտեան բիւրոն որ դադրեցնէ իր յարաբերութիւնները Իթթիհատի հետ (տես «ՆԻՒԹԵՐ»ու Ը. հատոր, էջ 127-128):

Ահա այս հետապնդումներու արդիւնքով է, որ 13 Փետրուար 1912ին կը կնքուի նոր պայմանագիր՝ *«Համաձայնագիր Իթթիհատ վէ Թերագգը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջեւ»* անունով (տես փաստ. 1717-1 եւ 1717-4 (օսմաներէն)), որ ինչպէս ցոյց կու տան հետագայ էջերով տրուած Արեւմտեան բիւրոյին եւ կուս. մարմիններուն միջեւ փոխանակուած գրութիւնները, դարձեալ պիտի մնար անիետեւանք: Աւելին, երեսփոխանական մօտալուտ ընտրութիւններու ընթացքին Իթթիհատը, իր կեդրոնով եւ մասնաճիւղերով, ամէն ջանք ի գործ պիտի դնէր որպէսզի հայ պատգամաւորները նուազագոյն թիւով ներկայացուած ըլլային Օսմ. խորհրդարանին մէջ: Բացայայտ էր որ թրքական կողմը կը վարէր հակահայ եւ հակադաշնակցական քաղաքականութիւն: Իթթիհատը մինչեւ իսկ անպատասխան պիտի թողուր Դաշնակցութեան կողմէ վերջնագրի ձեւով դրուած այն պայմանը, որ կը պահանջէր Փետրուար 13ի համաձայնագրով ընդունուած կէտերէն գէթ հինգ կարեւորներուն անյապաղ գործադրութեան դրուիլը:

Այս պայմաններուն մէջ խզումը անխուսափելի էր: Եթէ այդ մասին պաշտօնական յայտարարութիւն չեղաւ անմիջապէս, այդ կը բացատրուի գլխաւորաբար հետեւեալ պատճառներով.–

1.- Խզումին յայտարարութիւնը պիտի շահագործուէր անպայման Իթթիհատի մրցակից Իթթիլաֆ կուսակցութեան կողմէ, որ կազմուած ըլլալով ծայրայեղ յետադիմական տարրերէ՝ կը նկատուէր աւելի վտանգաւոր հայ ժողովուրդի ապահովութեան տեսակէտէ: Այդ իսկ պատճառով արդէն Փետրուար 13ի համաձայնագիրը որով չափով պահուած էր գաղտնի: Բաղդատաբար թրքական միւս քաղաքական կազմակերպութեանց, Դաշնակցութեան համար Իթթիհատը տակաւին կը համարուէր «նուազագոյն չարիք»:

2.- Արեւելեան բիւրոն (Կարին) վաղաժամ կը նկատէր խզումին հրապարակային յայտարարութիւնը, նկատի ունենալով որ Իթթիհատի տեղական մարմիններուն միջոցաւ կարելի էր դեռ ազդեցութիւն բանեցնել կեդրոնին վրայ:

Այսուհանդերձ խզումը իրողական էր եւ խորհրդարանի դաշնակցական պատգամաւորները, ձեռնպահ մնալով, վստահութիւն չտուին եւ՛ Իթթիհատական (Սայիտ փաշա) եւ թէ «Ազատարար սպան»երու պետական հարուածով անոր յաջորդող իթթիլաֆական (Քեամիլ փաշա) կառավարութեանց: 1912 թուականի Թուրքիոյ քաղաքական ներքին բարդ ու փոթորկալի անցուդարձերուն, ինչպէս նաեւ Դաշնակցութեան կեցուածքին մասին, որոշ լոյս կը սփռեն Արեւմտեան բիւրոյի Յուլիս 28ի շրջաբերականը՝ *«Կացութեան մասին մեր դիրքը»* (փաստ. 109-101) եւ 6 Օգոստոսին Ամերիկայի Կեդր. կոմիտէին ուղղուած նամակը (փաստ. 109-106):

Փաստ. 1717-1

ԳԱՂՏՆԻ ՍՏԱՆԱԼՆԻԴ ԻՄԱՑՈՒՏՔ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 3

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Կ. ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒՆ

Ընկերներ,

Զ. Ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն, Իթթիհատին ուղղած մեր Յիշատագրէն ետք սկսուած բանակցութիւնները վերջացան առաջին համաձայնութեամբ մը նախնական պայմաններու մասին, զորս իբր *գործով երաշխիք* պիտի նկատենք առաջիկային մեր գործակցութիւնը շարունակել կարենալու համար անոր հետ: Ստորեւ կը գտնէք թարգմանութիւնը այդ Համաձայնագրին, զոր առ այժմ կը խնդրուի *գաղտնի պահել*, հաղորդելով զայն ի գիտութիւն *բերանացի եւ մտերմաբար միայն*, ձեզ հետ գործակցող կուսակցութեանց, եթէ կան, եւ ազգային մարմիններու ղեկավար անձերուն: Կը կռահէք անշուշտ որ ընտրական պայքարի տենդագին այս պահուն Համաձայնագրին հրապարակումը ո՛չ միայն կրնայ զինել Իթթիհատի հակառակորդները[1], այլ ատոր հետեւանքով անգործադրելի մնալու դատապարտել Համաձայնագրին կարգ մը տրամադրութիւնները:

Համաձայնագրին ստորագրումէն ետքն է որ ընտրութիւններու եւ երեսփոխանական աթոռներու մասին սկսած ենք բանակցիլ, ջանալով ապահովել Հայ ժողովրդի ներկայացուցչական իրաւունքը Խորհրդարանին մէջ, իր թուին համաչափ քանակով մը: Արդիւնքը հեռագրով կը հաղորդենք պատկանեալ վայրերը:

Այժմէն իսկ բանակցութեան կը մտնէք, եթէ տակաւին ըրած չէք, Իթթիհատեան մասնաճիւղերուն հետ, անթերի կատարելու համար նախնական բոլոր աշխատութիւնները, մինչեւ ընտրական համաձայնութեան մասին մեր հեռագրին ստացումը:

Թեկնածուներ ընտրելու գործին մէջ մեր մարմիններն անշուշտ իրենց առաջնորդ կ՛ունենան Զ. Ընդհանուր ժողովին քննադատութիւններն ու ցուցմունքները:

Ուշադիր կ՛ընենք միանգամայն, որ թեկնածուները, ընկեր կամ համակիր, պարտաւոր են *ստորագրել* Յանձնարարագիր մը, որով պահպանուի կուսակցութեան ուղղութիւնը, գործելակերպը եւ անհրաժեշտ կարգապահութիւնը: Այդ Յանձնարարագրին տպեալ օրինակները պատրաստելու վրայ ենք եւ կը ղրկենք ի մօտոյ[2]:

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

16/29 Փետրուար 1912

1.- Ակնարկութիւնը «Իթիլաֆ» կուսակցութեան է, գլխաւոր մցակիցը Իթթիհատ կուսակցութեան:
2.- Տեսնել էջ 83:

Փաստ. 1717-14

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԷՐԱԳԳԸ ԵՒ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

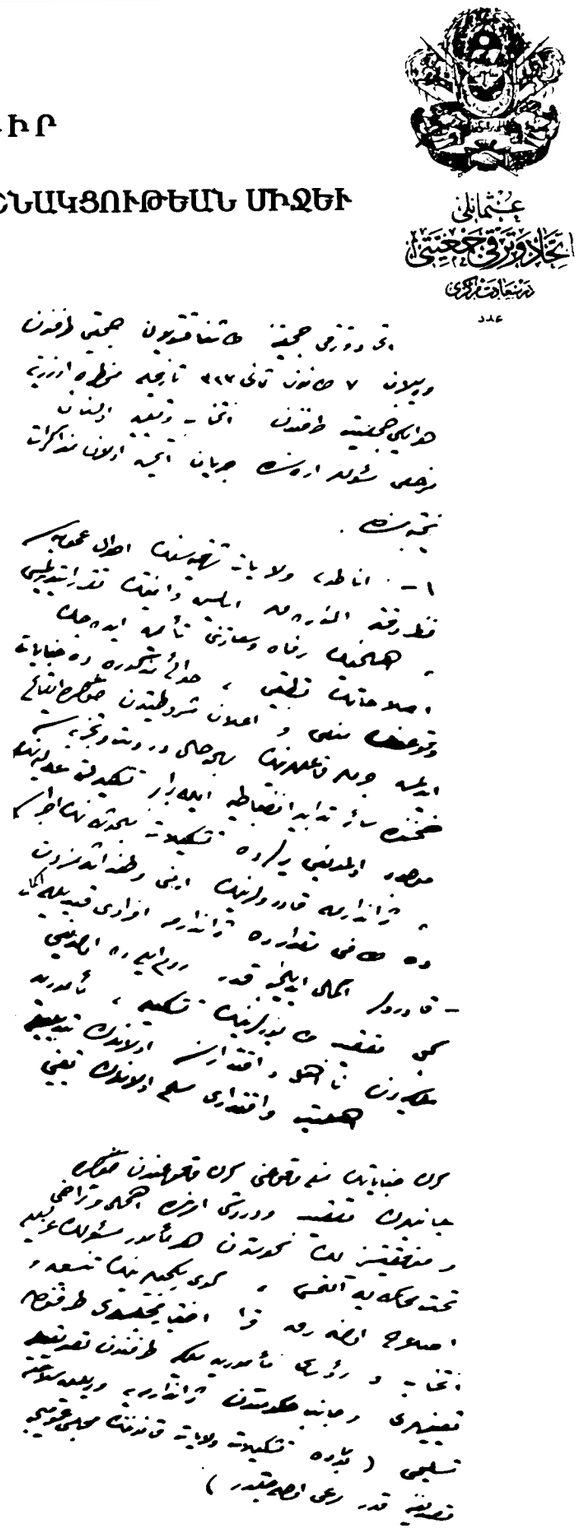

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ Իթթիհատ-Թէրագգը կուսակցութեան տրուած 1912 Յունուար 7 թուակիր Յիշատակագրին վրայ երկու կուսակցութեանց կողմէ ընտրուած եւ նշանակուած պատասխանատու-պատիւրակներու միջեւ տեղի ունեցան խորհրդակցութիւններ, որոնց հետեւանքով ստորագրող երկու կուսակցութեանց պատուիրակներուն կողմէ ընդունուեցան հետեւեալ կէտերը, իբր նախապայման՝ խորհրդարանական համագործակցութեան, անոնց գործակցութեան եղանակները (հրահանգ, յանձնաժողովի կազմութիւն եւայլն) երկուստեք նախապէս խորհրդակցելէ ետք՝ համաձայնութեամբ գործադրութեան դրուելու պայմանով.–

Ա.- Նկատի առնելով Անատոլուի արեւելեան նահանգներուն ընդհանուր կացութիւնը՝

ա. Հաստատել անդորրութիւնը եւ ապահովութիւնը.

բ. Ժողովուրդին բարօրութիւնը եւ երջանկութիւնը ապահովող բարենորոգումներ գործադրել.

գ. Յիշեալ շրջաններուն մէջ ոճիրներու կատարումը արգիլելու եւ սահմանադրութեան յայտարարութենէն ետք գործուած ոճիրներու հեղինակները անպայման ձերբակալելու եւ պատժելու համար, կարգապահական ուրիշ միջոցներու հետ, դատական կազմակերպութիւններ հաստատել հոն ուր չկայ.

դ. Ժանտարմաներու քատրօները[3] լրացնել՝ հայ հայրենակիցներէ եւս բաւականաչափ ժանտարմա արձանագրելով.

ե. Մինչեւ քատրօներու լրացումը, Ռումէլիի մէջ եղածին նման՝ հետապնդիչ վաշտեր կազմել.

զ. Անծեռնհաս եւ անկարող քաղաքային պաշտօնեաները փոխելով՝ ձեռնհաս եւ կարող անձեր պաշտօնի կոչել.

է. Պաշտօնանկ ընել եւ դատաստանի ենթարկել բոլոր այն պատասխանատու պաշտօնեաները՝ որոնք անհոգութիւն, թուլութիւն կամ անկարողութիւն ցոյց կու տան ոճիրները արգիլելու կամ ոճիրներու տեղի ունենալէն ետք ոճրագործները հետապնդելու եւ ձերբակալելու գործին մէջ.

3.- Կազմերը:

բ. Գիւղերու պահնորդները վերակազմութեան ենթարկել, զանոնք ընտրել գիւղերու ծերերու ժողովներէն եւ վաւերացնել քաղաքային գլխաւոր պաշտօնեաներուն ձեռքով, ինչպէս նաեւ կառավարութեան կողմէ վճիռ զանոնք՝ ժանտարմաներու տրուած զէնքերով:

(Ծանօթ.- Այս յօդուածը պիտի գործադրուի՝ մինչեւ նահանգային վերակազմութեան օրէնքին Խորհրդարանին կողմէ վաւերացումը):

Բ.- Աշիրէթաբնակ վայրերու մէջ՝ սկիզբէն ի վեր գործադրուող խաֆիրութեան, անկարիայի[4] եւ գաղտնի դատավարութեան չարունակութիւնը ըլլալով ոչ միայն հակառակ պետութեան հիմնական օրէնքներուն, այլ նաեւ չարժառիթ շատ մը ցաւալի դէպքերու.

ա. Բացարձակապէս արգիլել զանոնք եւ սահմանադրութենէն ետք գործուած այս կարգի արարքներու հեղինակներուն նկատմամբ օրինական խիստ հետապնդումներ կատարել.

բ. Պետական ծառայութեան մէջ չգործածել առ հասարակ իրենց յոռի համբաւովը ծանօթ եւ ժողովուրդը հարստահարող անձերը, ինչպէս նաեւ իրենց ազդեցութեան շրջանակին մէջ պաշտօնի չկոչել այն ազդեցիկները՝ որոնք իրենց ազդեցութիւնը եւ ուժը չարաչար կը գործածեն:

գ. Հայ պաշտօնեաներու թիւը աւելցնել՝ իրենց կարողութեան եւ արժանիքին համեմատ, կոչելով օսմանեան երկրին ամէն մասերուն մէջ առ հասարակ կառավարական ամէն պաշտօնի:

Գ.- Կրթական տուրքը թողուլ ամէն մէկ տարրի տեղական նախակրթարաններուն.

Կրթական տուրքը արդար համեմատութեամբ մը եւ առաջնորդարաններու միջոցով զանազան տարրերու բաշխելու մասին պատրաստուելիք օրէնքը մինչեւ որ գործադրութեան դրուի, հայ Առաջնորդարաններու ձեռքով նախակրթարաններու յատկացուելու համար 1328 (1912) թուականէն սկսեալ կրթական պիւտճէէն Ա. նատոլուի արեւելեան նահանգներուն յատկացնել առնուազն երկու հազարական ոսկի:

Դ.- Ընդունուած ըլլալով այն առաջարկը թէ բռնի աղջիկ կամ կին փախցնելու գործողութեանց մէջ՝ բռնութեան ենթարկուող կողմին ետքէն յայտնելիք հաւանութիւնը չկարենայ ջնջել նախապէս գործուած բռնութենէն ծագում առնող յանցապարտութիւնը, այդ առաջարկին Շէրիի տրամաղրութեանց համապատասխան օրինական ձեւ մը տալ:

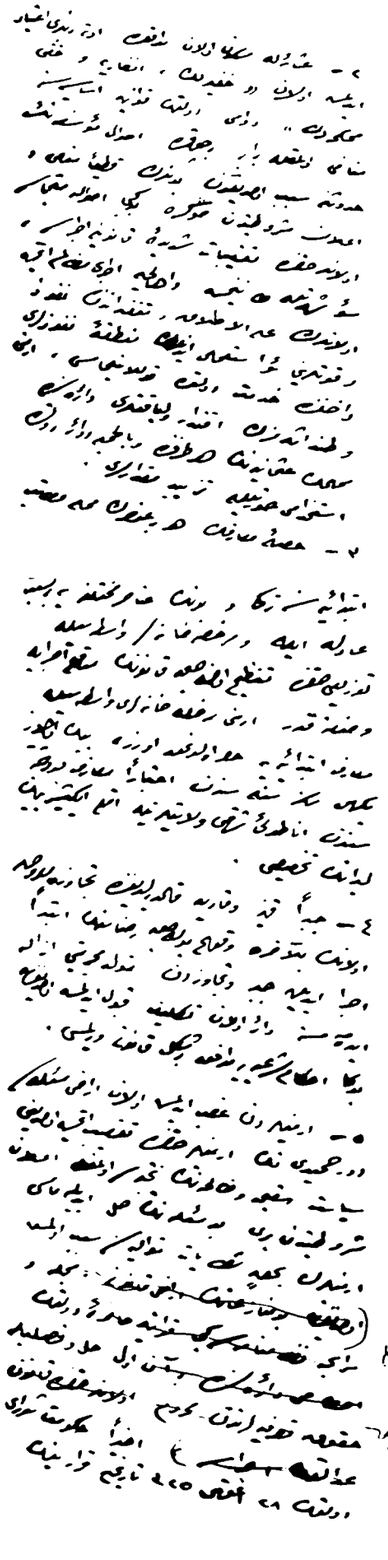

4.- Խաֆիրը՝ անկանոն, ապօրինի հարկ է, քիւրտ աշիրէթներու մօտ իրենց ռայա-մշակները վաճառելու «իրաւունք»: Անկարիան պարտադիր եւ անվճար աշխատանք:

Ե.- Նկատելով որ հայերէն բռնատիրուած հողերու խնդիրը՝ համիտեան ռեժիմին հայերու հանդէպ հետապնդած յոռի եւ բռնաւոր քաղաքականութեան արդիւնքն էր, թէ սահմանադրութեան յայտարարութենէն ետք այս խնդրին չկարենալ լուծուիլը իրաւամբ հայերու յարատեւ գանգատներուն պատճառ եղած է, վերջերս կառավարութիւնը Պետական Խորհուրդի 28 օգոստոս 1325 թուակիր որոշումը գործադրութեան դնելու որոշում տուած եւ այս խնդիրներուն հետ ուրիշ հարցեր եւս լուծելու եւ կարգադրելու, ինչպէս նաեւ անհրաժեշտ բարենորոգումները տեղին վրայ գործադրելու համար յանձնաժողով մը ընտրած է, բաւականաչափ վարկ մը տալով անոր.

ա. Յիշեալ որոշումը ամբողջապէս գործադրել եւ ջանալ հողային վէճերուն վերջ մը տալ.

բ. Առնելիքի պատրուակով բռնատիրուած հողերը ետ առնել եւ իրենց իսկական տէրերուն վերադարձնել.

գ. Ժամանակին հայ գիւղերու մէջ զետեղուած գաղթականները կառավարութեան կողմէ ձեռք առնուելիք պատշաճ միջոցներով եւ առ առաւելն երեք տարուան միջոցին, իսկ սահմանադրութենէն ետք հայերու հողին վրայ զետեղուած գաղթականները անմիջապէս ուրիշ տեղեր փոխադրել, եւ յիշեալ հողերը իրենց նախկին տէրերուն յանձնել.

դ. Գաղթականները զետեղել այն տեսակ տեղեր՝ որոնց մասին յիշեալ ազգաբնակութեան կողմէ որեւէ խնդիր չյարուցուի:

ե. Կառավարութեան կողմէ երկրագործական գործիք, ծկան եւ սերմնացու բաշխել մշակութեան միջոցներէն զուրկ եւ իրենց գիւղերը վերադարձող փախստական հայ երկրագործներուն:

Զ.- Հայերու պատկանող վանքի, եկեղեցիի եւ դպրոցի նման հաստատութիւններու բարոյական անձնաւորութիւնը մինչեւ որ մասնաւոր օրէնքով մը հաստատուի, եւ ցարդ անհատներու անուններով արձանագրուած վագֆներն ալ մինչեւ իրենց իսկական տէրերը եղող յիշեալ հաստատութեանց անուան պաշտօնապէս արձանագրուին, արգիլել մահիլլ[5] նկատելու պատրուակով Եվգաֆի կողմէ այդ կարգի վագֆներու վրայ կատարուած միջամտութիւնները:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏԱՒԱԽՍ. ՊԱՏԱՍԽԻՐԱԿՆԵՐ

ԻԹԹԻՀԱՏ ԹԷՐԱԳԳԸ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏԱՒԱԽԱՆԱՏՈՒ ՊԱՏԱՍԽԻՐԱԿՆԵՐ

Կ. Պոլիս, 13 Փետրուար, 1912

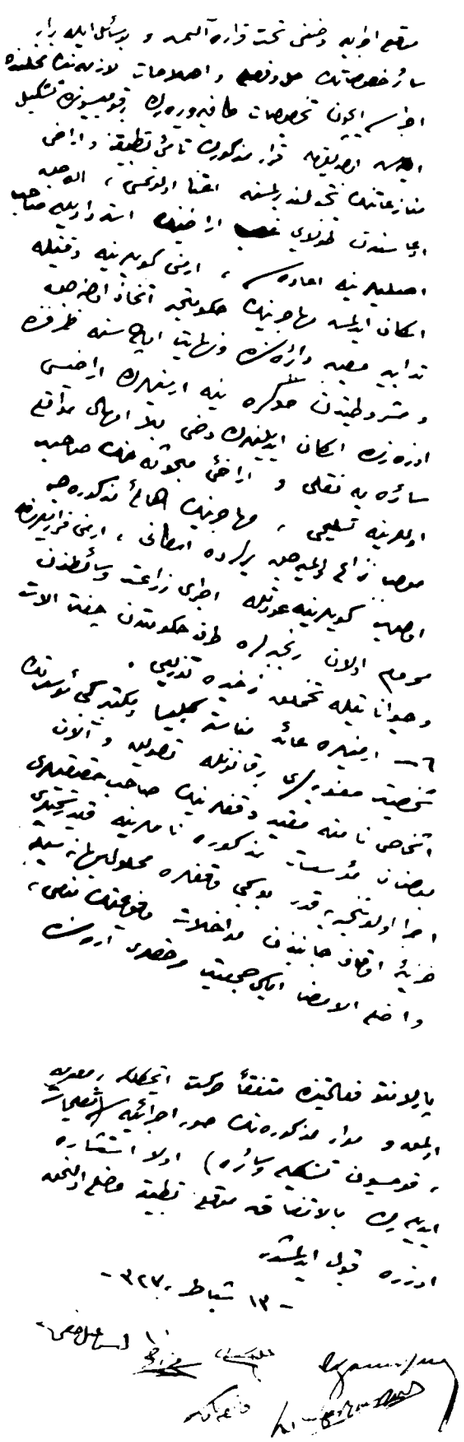

5.- Մահիլլ՝ պետական հող. վագֆ՝ կրօնապատկան կալուած. եվգաֆ՝ կրօնապատկան կալուածներու տեսչութիւն, գրասենեակ:

Փաստ. 109-31

2.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԻԶՄԻՐԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Փետր. 28/12 Մարտ 1912

Ընկերներ,

Ձեր 9 Մարտ հեռագիրն առինք երեք օր առաջ, երէկ ալ ձեր ծանուցած փետր. 23ի նամակը: Անշուշտ ցարդ առած էք մեր քիւ 3 Շրջաբերականը: Մեր բանակցութիւնները ընտրութեանց մասին կը շարունակուին Իթթիհատի հետ. արդէն որոշ վայրերու մասին համաձայնութեան եկած ենք (թուով մօտ 13), մնացածներու մասին կը շարունակուին բանակցութիւնները: Իզմիրի համար խոստացած են եւ իրենք ալ յիշած էին Օ. Իհսանի անունը, խնդրելով մեզմէ տեղեկութիւն առնել եւ ապա խորհրդակցիլ: Ձեր տուածը կը բաւէ արդէն մերժելու համար զինքը. ուստի հիմնուելով նաեւ ձեր հեռագրին վրայ՝ պիտի պնդենք Ս. Դ.ի վրայ. այս մասին կըրնաք իրեն ալ յայտնել: Կայ կէտ մը սակայն. կրնայ ըլլալ որ անոր թեկնածութիւնը դժուարութիւններու բախի Իթթիհատի կողմէն, պատճառներով, որոնք ծանօթ չեն մեզ: Այդ պարագային կրնաք նկատի ունենալ Պ. Տիրան Երկանեանը, կարող փաստաբան մը, անդամ Կեդրոն. քաղ[աքական] ժողովին: Ինք «Ազատամարտ»ի փաստաբանը եղած է բոլոր դատերուն մէջ եւ անձնուիրաբար եւ առանց ո՛եւէ փոխարինութեան աշխատելէ ետք, պատրաստ է ընդունիլ նաեւ մեր ընտրական ծրագիրը: Երէկ Պ...էն հեռագրով մը հրաւիրած էր զինքը իր թեկնածութիւնը դնելու. թերեւս նոր երեւոյթ մը առաջ եկած ըլլայ հոդ, տեղին թեկնածուներուն աննպաստ եւ դրսէն ներկայացողի մը ի նպաստ: Ուստի կը խնդրենք որ նամակս ստանալնուդ պէս հեռագրով իմացուցէք մեզ գործին էութիւնը: Ս. Դ.ի համար գործածեցէք Durand բառը, S. Երկ.ի համար՝ Edwards.

Իթթիհատի հետ բանակցելու ատեն նկատի ունեցէք երբեք չընդունիլ յօդ. 35ի մասին ո՛եւէ յանձնառութիւն: Հոս խօսուած եւ համաձայնութեան եկած ենք, որ իւրաքանչիւր կուսակցութիւն իր սկզբունքներուն թոյլատրած սահմանին մէջ միայն խորհրդարանական գործակցութեան համար գետինը պիտի ընդունի. այդ կէտերը ճշդուած չեն տակաւին եւ չեն ալ կրնար ըլլալ ընտրական յաջողութիւններու ճնշումին ներքեւ: Թիւ 3 Շրջաբերականէն տեղեկացաք արդէն, որ նախնական համաձայնագրին իրագործումէն կախուած է մեր խորհրդարանական գործակցութիւնը: Ընտրութիւնները անոնց համար նախապայման մը չեն – պարզ իրաւունքի խնդիր մըն է այդ, որու շուրջը ոչինչ պայման ընդունած ենք եւ կրնանք ընդունիլ երբեք: Հայ թեկնածուները եթէ դաշնակցական են՝ միայն մեզի ենթակայ են՝ կուսակցական ծրագրին եւ կարգապահութեան. եթէ համակիր են, նոյնպէս. իսկ եթէ չէզոք հայեր են, Դաշնակցութեան աջակցութիւնը ունենալու համար պիտի ստորագրեն յանձնարարագիր մը, քանի մը ընդհանուր՝ համազգային խնդիրներու մէջ հայ երեսփոխանական պլոքին հետ քալելու համար: Այս կէտերը բացորոշ հասկցնելու էք Պ. Ս. Դ.ին ալ: Դժբախտաբար ուշացաւ քիչ մը յանձնարարագիրը, կը ջանանք փութացնել:

Գալով Առաջնորդարանի հետ ձեր յարաբերութիւններուն, անշուշտ կրնաք շարունակել անոր հետ աշխատակցիլ, ցորչափ կը յարգուին ձեր իրաւունքները, եւ ներքին խնդիրներ երեւան չեն գար ի նպաստ այս կամ այն ոչ-բաղձալի թեկնածուին: Առաջնորդարանը ինչպէս նաեւ Պատրիարքարանը պաշտօնապէս ոեւէ հանգամանք չունին ընտրողական պայքարը վարելու: Դուք ձեր բանակցութիւնները Իթթիհատին հետ կը վարէք անկախօրէն եւ հետամուտ կ՛ըլլաք որ Իթթիհատը միւս հայ խմբակցութիւններու հետ առանձինն չգործէ: Հոս Կեդրոնը արդէն որոշած է եւ առանձինն իրեն դիմողներուն ալ յայտարարած է որ ընտրական պայքարի մասին ամէն համաձայնութիւն Դաշնակցութեան հետ եւ անոնց միջոցով պիտի կատարուի: Այս կէտերը բացատրեցէք Իզմիրի Իթթ. ներկայացուցիչ Թալէաղ պէյին, որպէսզի ոեւէ թիւրիմացութիւն տեղի չունենայ: Եթէ ինք հրահանգ չունի, փութացնել կրնանք այն ատեն:

Գրեցէք յաճախ, ի հարկին հեռագրեցէք ալ: Անշուշտ կոմիտէն միշտ խորհրդակցական ժողովներ ունի այս կարեւոր պահուն յարուցուող բազմազան խնդիրները օրը-օրին կարգադրելու համար: Կրնաք ընտրողական յանձնախումբ ալ ընտրել, կոմիտէէն դուրս կարող ընկերներէ, արձանագրութիւններու գործը խնամով տանելու համար: Տեղիդ Իթթիհատը ամէն դիւրութիւն պատրաստ է տալ ձեզ այդ գործերուն մէջ. հեռագրուած է արդէն իրենց:

Ընկերական ջերմ բարեւներով
Ա[ՐԵՒՄՏԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ[6]

Տեղական գործերու յաճախութեան պատճառով ընկեր Խաժակը չկրցաւ մեկնիլ հոդ. հիմա Ատաբազար է:

6.- Ձեռագիրը կը պատկանի Արշակ Վռամեանին:

Փաստ. 109-48

3.– ԶԱՒԱՐԵԱՆԷՆ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

24-III-1912, Կ. Պոլիս

Ընկերներ,

Առած ենք ձեր վերջի գրութիւնները (17 եւ 18 III-էն) ձեր ունեցած «բանակցութիւնների» ու անյաջողութիւնների մասին: Խոստացուած 18-20 տեղի տեղ Իթ[թիհատ]ը կանգ է առած այժմս 13ի վրայ, այն էլ մեծ մասը ոչ հայկ[ական] վայրերից: Տիգրանակերտ, Շաբին Կարահիսար, Բիթլիս, Մարաշ զանազան պատրուակներով կը մերժեն. Իզմիտ, Ռոտոստօ էլ մեր թեկնածուների տեղ իրենցը (հայերը) կ՛ուզեն անցկացնել: «Բռնաբարուած» վայրերից Տիգրանակերտը առաջինն էր արդէն որ ձեռնպահ մնաց, այդպիսով բողոքելով կատարուող ապօրինութեանց դէմ: Նոյն իմաստով բողոք ներկայացրինք Իթթիհատին եւ մենք, հեռագրելով ձեզ եւ միւս յիշուած յուսաբեր վայրերը ձեռնպահ մնալ (եթէ անկարելի է տեղին վրայ համաձայնութիւն կայացնել եւ հայ անցկացնել): Դուք այդպիսի վիճակի մէջ էք: Աշխատէք միայն միացնել ձեզ հետ եւ միւս հայերին այդ ձեր բողոքը աւելի եւս լսելի դարձնելու համար:

Ընկ. բարեւներով՝
ի դիմաց Արեւմ. բ[իւրոյ]ի
Ս[ՄԲԱՏ] Օ[ՀԱՆԵԱՆ]

Փաստ. 109-58

4.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, Ժընեւ

Ապրիլ 24/7 Մայիս 1912

Ընկերներ,

Իր ժամանակին առած ենք ձեր Մարտ 20, Ապրիլ 12 եւ 25 թուակիր նամակները, ինչպէս եւ ճիշդ այս պահուն ձեր 3 Մայիս երկտողը:

Տան գնումի[7] խնդիրը անակնկալ եղաւ մեզ համար. ոչ միայն այդ առաջարկը հակառակ էր Ընդհ. ժողովի որոշումին, այլ նոյն իսկ Ամերիկ. Պատգ. ժողովին, որ համակերպելով Ընդհ. [ժողովի] վճռին, հաւաքուած գումարը յատկացնել որոշած էր Յեղափ[ոխական] Ալբոմի հրատարակութեան՝ անոր հասոյթը տան գնումին վերապահելով: Իսկ դուք արդէն իսկ կատարուած իրողութեան առջեւ դրիք: Այս մասին վերջնական եզրակացութեան մը յանգած չենք որ գրենք ձեզ:

Այդ խնդրին հետ կապուած է նաեւ մեր ելեւմտական կացութիւնը. դուք 3000 ֆրանքը սպառելով՝ խնդրած էիք գումար մը փոխադրել, մինչդեռ ի վիճակի չենք մենք այդ կարգի ծախքերու տակ մտնելու. պիւտճէի մասին եւս խորհրդակցութիւններ կ՛ունենանք այս օրերս ու կը գրենք ձեզ: Լաւ պիտի ըլլայ որ Ամերիկա գրէիք, որպէսզի փութացնէին ձեր լրացուցածը վճարել:

Իթթիհատի հետ մեր յարաբերութիւնները լարուած են այս պահուս: Համաձայնագրին ստորագրումէն ետք ձեռնարկած էինք բանակցութիւններու ընտրութիւններու մասին, եւ նկատի առնելով ընդհանուր հայկական պահանջներու այժմէութիւնն ու ստիպողականութիւնը, առաջուց որոշած էինք Համաձայնագրին մէջ չխօսիլ եւ չդնել երեսփոխանական աթոռներու եւ յարակից խնդիրները: Իթթիհատը օգտուեցաւ մեր այդ վեհանձնութենէն եւ անշահագրգռումէն: Բանակցութիւններու ընթացքին խոստացան, այս կամ այն ձեւով մինչեւ 16 լրացնել, վերջը՝ դժուարութիւններն առարկելով (նոր մարդահամարը անկարելի, Իթիլաֆի[8] գոյութիւնը, մոլեռանդութիւնը իրենց զանգուածներուն, մասնաճիւղերու տկարութիւն, եւայլն) իջան եւ կանգ առին 13-ի վրայ, խօսք տալով երկու տեղ ալ անպաշտօն աջակցելու մեզ՝ Մարաշ եւ Մարզուան: Իսկ այսօր արդէն կորսուած է Իզմիտը եւ Սիսը. Կեսարիա իրենք ալ

7.- Խօսքը կը վերաբերի Ժընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրատան շէնքի գնումին:

8.- Իթիլաֆ – Իթթիհատի հակադրուած եւ մրցակից թուրք կուսակցութիւն, մեծ մասամբ կազմուած Իթթիհատէն անջատուած եւ ազգայնական ծայրայեղ տարրերէ:

պարտուեցան: Կը մնայ Մուշ եւ Վան: Վանի համար առարկութիւններ կը յուզին երկու շաբաթէ ի վեր: Տեղ տեղ բոլոր առուցանք թէ Իթթիհատի մասնաճիւղը ուղղամտօրէն չի շարժիր, եւ քիւրտերու ձայներն ստանալու համար անոնց հետ համաձայն քիւրտ մը եւ թուրք մը ընտրել տալ կը միտին, զոհելով հայ թեկնածուն: Մերինները կը հաւաստեն որ եթէ գիտնային այս վախճանին հասնիլը, իրենք կրնային քիւրտերուն հետ բլոկ կազմել՝ քիւրտ եւ հայ թեկնածուներուն վրայ կեդրոնացնելու բոլոր ձայները: Հոս բողոքեցինք. խկոյն հաւաստեցին որ իրենք կտրուկ հեռագիրներ ուղղած են կուսակալին եւ ներկայացուցչին… հետեւանքը տարակուսելի: Այս բոլորը վերջին ծայր դժգոհութիւն առաջ բերաւ թէ ընկերական շարքերուն եւ թէ հասարակութեան մէջ: Քանի մը օր առաջ գրաւոր բողոքեցինք, պահանջելով միջոցներ ձեռք առնել 13-ը պահպանելու համար: Բայց էականը Համաձայնագրին կէտերն են, որոնց իրագործումին համար քանի քանի անգամներ շեշտած էինք. իրենք համաձայնագիրը կը համարեն միակ յանձնառութիւնը, որուն հաւատարիմ պիտի մնան եւ գործադրելով զայն՝ապացուցանեն իրենց ողջամտութիւնը հանդէպ մեզ եւ հայ ժողովուրդին: Խառն ժողովի մը մէջ որոշուեցաւ երկու օր առաջ (Բիւրոյին եւ Կեդր. կոմ[իտէ]ի[9] անդամներէն զատ՝ ներկայ էին եւ ուրիշ ընկերներ) վերջին նամակով մը յիշեցնել Իթթիհատին Համաձայնագրով իր ստանձնած պարտականութիւնները եւ 10 օր պայմանաժամ տալ քանի մը էական եւ անմիջական իրագործելի յօդուածներուն համար, սպառնալով հակառակ պարագային դադրեցնել յարաբերութիւնները: Այդ վերջնագիրը խմբագրուելու վրայ է այս պահուս, եւ հաւանօրէն այս գիշեր կամ վաղը կը յանձնուի Իթթիհատին: Այս առթիւ մարմիններու կարծիքը պիտի հարցուի, ինչպէս նաեւ ձերը, թէ արդեօք ինչ միջոցներ պիտի թելադրեն՝ փրկելու համար կուսակցութեան հմայքը եւ ճնշելու համար Իթթիհատին վրայ, եթէ պատասխանը մերժողական ըլլայ: Առաջարկութիւն կայ թելադրել նորընտիր երեսփոխաններուն խորհրդարան չմտնել կամ նոյնիսկ հրաժարիլ: Նամակը եթէ վաղը յանձնուի՝ մինչեւ առաջիկայ Երկուշաբթի վճռական բանի մը կը յանգինք:

Գրած էիք թէ Բրիւսէլի Ընկերվ. բիւրոն բռուցիկ հրատարակած է, շատ ուժեղ, եւ «չեն մոռանում մեր մասին եւ գրել». կարեւոր էր ճշդել թէ ինչ կը գրեն մեր մասին: Ընտրական ապօրինութիւններու մասին է եթէ խօսքը, այդ բոլորը շա՜տ ուշ իմացանք, եւ իմացած ատեն ալ բողոքեցինք (Մարտ 23 թուակիր նամակով): Բիւրոյէն մեզ հեռացնելու խնդիր չի կրնար ըլլալ, առանց մեզ ալ լսելու: Սալոնիկի ընկ[երվարականներու] դէմ եղած խստութիւններուն առթիւ օրը-օրին բողոքեցինք եւ մեր միջնորդութեամբ ալ ազատել տուինք ձերբակալուածները, երաշխաւոր եղանք անոնց մէկ գործիչին համար հոս եւայլն:

«Ազատամարտ»ի մղած պայքարը վերջին շաբաթներուն ապացոյց է մեր անկախութեանը եւ ուղղամիտ ընթացքին. այդ յօդուածները, բողոքները, ապօրինութիւններու մասին լուրերը կրնաք ցոյց տալ, ի հարկին, Ընկ[երվար] բիւրոյին:

*

* *

Թեհրանէն մենք ալ հեռագրեր առինք, թէ Կեդրոնականէն եւ թէ Եփրեմէն: Անկէ առաջ ալ դժգոհութիւններ կային տեղական ընկերներէ ոմանց եւ Եփրեմին միջեւ: Վերջինս, ինչպէս կ'իմանանք, զինաթափ ըրած է կարգ մը նախկին զինուորներ, ինչ որ դժգոհութեան առիթ տուած է: Իբրեւ ոստիկանապետ՝ դիտողութիւն ըրած է գրաւոր՝ հայոց դպրոցի հոգաբարձութեան, թոյլ տուած ըլլալուն որ դաշնակցականները ժողով գումարեն հոն – բան մը, որ հին ռեժիմին ալ թոյլատրելի չէր կրնար ըլլալ, հայ եկեղեցին եւ վարժարանները ազատ ըլլալնուն ոստիկանական միջամտութենէն:

Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք՝ հետեւեալ հեռագիրը ուղղեցինք Կեդր. կոմիտէին եւ Եփրեմին.–

«Կազմել խառն ժողով մասնակցութեամբ Կեդրոնականի, Եփրեմի, Յովսէփի, Քեռու, Խեչոյի եւ այլ բոլորի հաւանութեամբ ձեռնհաս ընկերներու: Անելիքները վճռել այդ ժողովին պատասխանատուութեամբ, չհակասելով Ընդհանուր ժողովին ծանօթ որոշումներուն: Կը յանձնարարենք չէզոքութիւն մրցակից պետութիւններու հանդէպ: Կը խնդրենք չխախտել ընկերական կապը: Մանրամասն նամակով»:

Այսօր նամակ առինք որ Ռոստոմը նամակով արդէն թելադրած է եղեր որ Եփրեմը հեռանայ ոստիկանութենէն: Այսօր Թեհրանէն եկող մը կարծիք կը յայտնէր թէ արդէն ուշ է Եփրեմի համար հեռանալ իր պաշտօնէն. անիշխանութիւն կրնայ ծագիլ եւ հետեւանքը՝ ռուսներուն առաջխաղացքը եւ գրաւումը՝ խաղաղութիւն եւ կարգ հաստատելու պատրուակով[10]:

Ընկերական բարեւներով՝
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ[11]

9.- Հարցը կը վերաբերի Հ.Յ.Դ. Կ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէին:

10.- Հարցին մանրամասն անդրադարձը տեսնել «ՆԻՒԹԵՐ»ու Թ. հատոր, 109-168 էջերը:

11.- Ձեռագիրը կը պատկանի Արշակ Վռամեանին:

Փաստ. 109-60

5.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կ. Կ.ԻՆ

28 Ապրիլ 1912, Պոլիս

Ընկերներ,

Առած ենք Խարաբաքայի[12] եւ միւս հաշիւները ինչպէս նաեւ ձեր 9 - IV-ի:

Հաշիւները առհասարակ լաւ է մի քանի մարդիկ ստորագրեն, այլ կերպ անհատական բնաւորութիւն կը կրէ…

Իթ[թիհատ]ի խաբէութիւնները չափէն անցան…

Ընտրութիւններէն զատ սկսած են «մոռացութեան» տալ եւ քաղել նաեւ իրենց ստորագրած այլ խոստումները: Նկատի ունենալով ստեղծուած կացութիւնը, քանի օր առաջ վերջնական դիմում արինք իրենց գործնական երաշխիքներ տալ, ստորագրուած կէտերից մի քանիսները անմիջապէս գործադրել. այսինքն՝

1) Կազմել յանձնախումբը եւ իրեն տալիք հրահանգները (երկուստեք համաձայնութեամբ):

2) Վան եւ Բիթլիսի վիլայէթների մէջ հաստատել գիւղական պահակներ (ամէն 10 տան մի հատ):

3) Ճշտել չքաւոր վերադարձած գաղթակ[աններ]ին տալիք նպաստի չափը, ցուցակները արձանագրել տալով առաջնորդարաններին:

4) Հայ զինուորներից նշանակել 200ական ժանտարմներ 6 վիլայէթներից ամէն մէկի մէջ:

5) Դպրոցներին խոստացուած 12.000 ոսկին (առաջի տարուան) յանձնել պատրիարքարանին… եւայլն:

Եթէ մինչեւ Մայիսի 5-ը բաւարար գործնական պատասխան չառնենք (դրանից առաջ դրուած էր 13 հայ պատգ[ամաւոր]ի ապահովութիւնը), դա համարելու ենք նշան որ Իթ[թիհատ]ը ցանկութիւն չունի այլեւս շարունակելու իր բարեկամութիւնը եւ կը հաղորդենք այդ մասին մեր մարմիններին եւ հասարակութեան:

Հարկադրուած բռնելու ենք անկախ օպպոզիսիոնի դիրք, պահպանելով անհատական յարաբերութիւններ: Հաւանական է որ իրենք եւս սկսեն ռեպրեսսիաներ[13] բանեցնել. պիտի զգոյշ լինել. շատ էլ չհաւատալ «հեղինակաւոր» անձանց «բարեկամութեան»… Ձայներ են լսւում նոյնիսկ որպէսզի մինչեւ նուազագոյն պահանջների եւ համեմատ[ական] ընտրութեանց ընդունելութիւնը, չմասնակցել պարլամենտին մէջ:

Նամակը առնելնուդ դուք եւս լաւ է ձեւակերպէք հեռագրով ձեր առաջարկութիւնը՝ ի՞նչ ընթացք բռնել…

Ընկ. բարեւներով՝
Ի դիմաց Արեւմտ[եան] բ[իւրոյի]
ՍՄԲ[ԱՏ ՕՀԱՆԵԱՆ][14]

Վան կու գայ բանակի դատական խորհրդական Ռասիխ բէյ, որդի Մշոյ նախորդ կառավարիչ Ֆէհմի բէյի. համակրելի. կը փափաքի յարաբ[երութեան] մէջ լինել ձեզ հետ:

12.- Ղարաքաքա՝ Իրանի սահմանադրական շարժումներուն իր մասնակցութեան օրերուն Նիկոլ Դումանի համար օգտագործուած ծածկանուն:

13.- Ճնշումներ, հալածանքներ:

14.- Սմբատ Օհանեան՝ մէկ ուրիշ ծածկանունն է Զաւարեան Սիմոնի:

Փաստ. 101-35

6.– ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ (ԿԱՐԻՆ) ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ (ՊՈԼԻՍ)

Կարին, 9-V-1912

Սիրելիք!

Չեզանից նամակ չստացանք: Անցեալ անգամ գրած էինք ձեր առաջարկելիք ուլտիմատումի[15] մասին Իթթիհատին: Այս անգամ եւս պիտի կրկնենք որ այդ տեսակ լուրջ խնդիրը լուծելիս գոնեա բոլոր կենտրոնական կոմիտէների կարծիքները առնելու էր: Ճիշտ է որ Ընդհ. ժողովը որոշած էր, բայց քանի որ յետագայտեցաւ, երեւացին նոր հանգամանքներ, ընտրութիւններ, քաղաքական բարդութիւններ, պիտի կրկին դիմուէր կ[ենտրոնական] մարմիններին իրենց կարծիքը իմանալու:

Նոր հեռագիր ստացանք (ձեզ էլ է տրուած հեռագիր) որ Գեղամն[16] ու Էլիասը վերընտրուած են: Վաւէն էլ նամակ կար, որ հաւանականութիւն կայ Վռամեանի ընտրութեանը, քանի որ ձայները ցրուելու են:

Պաշտօնական խզումէն Իթթիհատի հետ մենք չենք սպասում ոչ մի լաւ բան. դիմելու ենք այստեղի Իթթիհատի ճիւղին, որպէսզի նա կարողանայ ազդի կենտրոնի վրայ եւ անգործութիւնից հանէ:

Մեր կարծիքով դեռ պիտի քիչ մը էլի սպասել, որպէսզի Իթթիհատը համախմբէ իր ուժերը եւ եթէ այն ատեն էլ չուզեցան իրագործել մեր ամենաանհրաժեշտ պահանջները, կրնանք խզել պաշտօնապէս մեր յարաբերութիւնները եւ մտնել հակառակորդների մէջ եւ գործօն դերի մէջ, ցոյց տալով մեր ոյժը եւ ազդեցութիւնը պարլամենտի [մէջ] եւ դուրսը: Խզել յարաբերութիւնները դիւրին է եւ երբեք ուշ չէ կարող լինել. դա ծայրայեղ միջոց է, իսկ կրկին համաձայնութեան գալ, կրկին բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել խզումից յետոյ՝ դա շատ դժուար է: Ժամանակը շատ փափուկ է, պիտի վերջին ծայր սառնասիրտ եւ քաղաքագիտօրէն վարուել:

Մեծ-քաղաքի[17] ընկերներից մէկը հոս է. որոշ գործերի շուրջը խօսեցինք. իր հաշիւները ներկայացուց, նոյնպէս եւ Պարսկաստանից հանգանակուած գումարների հաշիւները, բայց բանտարկեալներինը չէր բերած. խոստացած են ուղարկել, որովհետեւ ուրիշի ձեռքն են: Դրութիւնը վատ չէ, միայն դրամի կարիք են զգում. գուցէ մի երկու ամիս վերջ այնտեղի շրջանում ժողով կայանայ: Իրանք էին մեզ հրաւիրում. մենք մերժեցինք եւ իրենց հրաւիրեցինք:

Տաժանակիր աշխատանքները պիտի բանտի մէջ լինեն[18] Սիբիր չեն ուղարկելու:

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ Բ[ԻՒՐՈՅԻ]
Թ[ՈՒՐՔԻՈՅ] ՀԱՏՈՒԱԾ

15.- Վերջնագրի:
16.- Տէր Կարապետեան Գեղամ (Տատրակ), որ օսմ. խորհրդարանի պատգամաւոր ընտրուած էր Մուշէն:
17.- Մեծ Քաղաքը՝ Թիֆլիսն է:
18.- Խօսքը կը վերաբերի «Դաշնակցութեան գործ»ով դատապարտուածներուն:

Փաստ. 109-73

7.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ Կ. Կ.ԻՆ

19 Մայիս 1912

Ընկերներ,

Իր ժամանակին գրած ենք ձեզ ընտրութիւններու շուրջ տեղի ունեցած խաբէութիւնները: Աւելցնեմ աւելի վրդովիչ էին այն անտարբերութիւններն ու անգործութիւնը, որ ցոյց տուաւ «Իթթիհատ»ը Համաձայնագրով ստորագրած յանձնառութիւններու կատարման մէջ: Ցարդ գրեթէ ոչինչ գործադրած են, եթէ չհաշուենք հողային վէճի մասին պետական խորհուրդի հին որոշման նորէն ի զօրու դրուիլը եւ 500 հրացաններու բաշխումը Վասպ[ուրական]ի մէջ՝ գիւղական պահակներուն:

Այս բոլորը նկատի առնելով Խառն ժողով մը, բաղկացած Բիւրոյի եւ Պոլսոյ Կ. Կ.ի անդամներէ եւ հրաւիրուած ընկերներէ, մեծամասնութեամբ որոշում տուաւ վերջնագիր մը ուղղել «Իթթիհատ»ի՝ պահանջելով մինչեւ մայիս 5 գործադրել իրագործելի անյապաղ կարգ մը խնդիրներ Համաձայնագրին: «Իթթիհատ»ը ինքզինքը վշտացած ձեւացնելով, ցարդ գրաւոր պատասխանած չէ, ջանալով երկրորդական՝ անուղղակի միջոցով մը պատասխանել մեզ, ինչ որ մերժած ենք, հասկցնելով որ կա՛մ գրաւոր պատասխանելու են եւ կամ արդէն ընտրուած եւ նշանակուած պատուիրակներու միջոցով: Մայիս 5ի պայմանաժամը լրանալուն՝ հարկ համարեցինք սպասել եւ նոր քայլ մը չընել (օրինակ՝ պաշտօնապէս հրատարակում) նկատի առնելով քաղաքական նոր տագնապները: Հարկ համարեցինք բոլոր Կ. Կ.ներուն դիմել, իմանալու համար անոնց կարծիքն ու թելադրութիւնը անդրագոյն քայլերու մասին: Արեւելեան բիւրոն հեռագրով եւ նամակով նպատակայարմար չհամարեց պաշտօնական յայտարարումը:

Առ այժմ սպասողական դիրքի մէջ ենք: «Իթթիհատ»ի զինուորական անդամներ հաշտութիւն մը գտնելու փորձը կ՝ընեն: Բնական է որ մեր կողմէն ոեւէ զիջում չպիտի ըլլայ,– գործով երաշխիք միայն: Իսկ մինչ այդ՝ մեր երեսփոխանները պիտի բռնեն ընդդիմադիր դիրք խորհրդարանին մէջ:– Կ՝ուզենք իմանալ ձեր կարծիքն ալ:– Եթէ լաւ յարաբերութիւն ունիք տեղիդ Իթթիհատին հետ՝ բացատրեցէք իրենց կեդրոնին անպատշաճ ընթացքը Դաշ[նակցութեան] հետ, յորդորելով որ թելադրութիւններ ընեն Կեդրոնին, քանի տակաւին ուշ չէ: Թերեւս այդ ուղղութեամբ կուսակալն ալ կարենայ աշխատիլ: Չգուշանալու է կարծել տալէ թէ մեր կողմէն հաշտուելու կամ զիջելու նպատակով կատարուած ջանքեր են ատոնք:

Կիրասունէն ստացանք ձեր հաշուին 15 օսմ. ոսկի, իսկ Օրտուէն՝ 2721½ ղրուշ:

Ընկ. բարեւներով՝
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Յ. Գ.- Ընկեր Խաժակ Սամսոն կը գտնուի պրոպագանդի համար:

Փաստ. 109-97

8.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ «ԴՐՕՇԱԿ»ԻՆ

Կ. Պոլիս, 18 -VII-1912

Ընկերներ,

Վերջին քաղաքական դէպքերն ու թուրք կուսակցական փոխյարաբերութիւնները կը հարկադրեն մեզի դուրս գալ այն սպասողական վիճակէն ու լռութեան քաղաքականութենէն, որին վարանումով կը հետեւէինք վերջին ամիսների ընթացքին: Դեռ երեք-չորս ամիս առաջ կուսակցական շարքերու մէջ հզօր հոսանք կար՝ հրապարակօրէն պարզել մեր յարաբերութիւնները Իթ[թիհատ]ի հետ, տպագրութեան տալով մեր ունեցած բանակցութիւնները:

Այժմ մեր այսօրուայ թուցիկէն յետ աւելի եւս անհրաժեշտ է գիտակ պահել հասարակութիւնը այն փաստերին, որոնք մեր ուլտիմատումէն յետ՝ դրեցին մեզի անկախ եւ անաչառ քննադատի դիրքին մէջ:

Յառաջիկայ Դրօշակի մէջ սկսելու է տպագրել մեր եւ Իթթ[իհատ]ի յարաբերութիւնների պատմականը՝ Ընդհ. ժողովի որոշումը, Սեմորանդումը (գուցէ միայն իր աւելի ամփոփ վերջաբանով), Համաձայնագիրը, եւ մեր վերջին ուլտիմատումը[19]...

Այլ կերպ դժուար կը լինի մեզի պարզել հասարակութեան, նոյնիսկ մեր շարքերին, մեր լռութեան շարժառիթները... Վերջաբանի մէջ կարելի կը լինի յիշել որ մեզի կը մնայ այժմս հաւատալ միայն ակտերի ու փաստերի, մնալ օպպոզիսիոնի դիրքին մէջ (ըստ Ընդհ. ժ[ողով]ի որոշման), հետապնդելով երկրի խաղաղեցումն ու վերածնութիւնը՝ արմատական բարեփոխութիւնների միջոցաւ...

Դրօշակի համարներից արդեօք որչա՞փ եւ ո՞ր ճամբով մտնում է Կովկաս. արդեօք լաւ չէ՞ր լինի գէթ մի-մի օրինակ ուղարկուէր գլխաւոր քաղաքները:

Ընկ. բարեւներով՝
ԱՐԵ[ՄՏԵԱՆ] Բ[ԻՒՐՕ]

19.- Յիշուած Ընդհ. ժողովը՝ Վեցերորդն է, կայացած Պոլիս 1911ի Օգոստոս-Սեպտեմբեր ամիսներուն: Սեմորանդումը՝ Յիշատակագիր, իսկ ուլտիմատում՝ Վերջնագիր:

Փաստ. 101-56

9.– ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Կարին, 22-VII-1912

Սիրելի ընկերներ,

Ձեզի 13-VII-ի ստացած ենք:

Մենք բնաւ չպիտի ցաւինք, որ մենք չենք յայտարարած թէ խզած ենք Իթթիհատի հետ, որովհետեւ ոչ մի բանով չէ երեւում թէ նոր դաւիճը եւ սպանների գաղտնի կոմիտէն առնչի Ժողովրդապետը, ազատամիտ սկզբունքների պաշտպան են քան իթթիհատականները: Խնդրում ենք այժմ էլ ոչ մի փորձ չանէք առնչի նոս չեչոսելու քան չեչոսուած էր մամուլի եւ պարլամենտի մէջ, թէ մենք խզած ենք յարաբերութիւնները Իթթիհատի հետ. ասով մեր պատասխի[20] վիճակից հաստատութեան առաջ ոչ թէ կը նուազի այլ կը բարձրանայ, իսկ ազգայինների, խուլիգանների վրայ ոչ մի ուշադրութիւն չպիտի դարձնենք: Մանաւանդ մեզ վստացնում է Ազատամարտի մի սեռակ չաւոր վստահութեամբ վերաբերուելը դէպի նոր դաւիճը, կարծես նա չէր, որ ներմամ արժանացրեց մի շարք ոչաքսիոն յայտնի պրիկաներ, որոնք երկիրը մոռնալով պիտի աւելի պղտորեն դրութիւնը. իսկ սպանների գաղտնի կոմիտէն, մանաւանդ իր կուչը մեզ վրայ շատ թոյլ եւ ծապալ տպաւորութիւն թողուց. մի բան է ապացուցում, թէ նորա որոշ նեռանդ ունեն, որը կ՚ուզենան Իթթիհատի հետ կռուի մէջ թափել, անտես առնելով աւելի մեծ վտանգը ոչաքսիոն տարրերի եւ օտար պետութիւնների դաւերը: Մենք կարծում ենք, որ ներկայ Թուրքիան չպատ ունակ է 2 տարուայ առաջ Պարսկաստանի, որ Չեռնոյարատ կուսակցութիւնը հետացուեց ասպարէզից, տեղ տալով աւելի չափաւորներին, որոնք տարին երկիրը դէպի օտար պետութիւնների վիրկը:

Խնդրում ենք բաւարար համարել յարձակումները Իթթիհատի վրայ, մանաւանդ հիմա որ վտրծի վրայ չէ, եւ չէզոք, վերապահ դիրք բռնել հանդէպ նոր դաւիճների եւ նոր փալիթիկայի, դատապարտելով նորա ամէն մի յետադարձ քայլերը կամ ակնկալութիւնները:

Ռ[ոստո]մը վերադարձաւ եւ շուտով գալու է դէպի ձեզ:

Թորոսը չմնաց Մուշ, այլ Վան պիտի մնայ եւ պիտի գրաղուի գրաղարաններով[21]: Ժողովը եղած է գլխաւորապէս ինքնապաշտպանութեան շուրջ եւ դպրոցական խնդիրների:

Երեւակայեցէք, որ տեղին մարմինը ոչ մի հաշիւ չէ տուել: Այնտեղ միայն իմացուեց որ ձեզանից ամսական 10 ոսկի նպաստ են ստանում. մեզ շատ զարմացրեց այդ, ի՞նչ հիման վրայ: Մարդիկ ի հարկէ պիտի շփանան եւ հաշիւ էլ չեն տալիս. նոր մարմին ընտրուեց: Վերջին Ընդհ. Ժողովի մէջ Անտոնի[22] քննադատական վերաբերմունքից յետոյ երբեք չէինք սպասելու, որ նոր նպաստներ ուղարկուի Մուշ! Երեւի ը[նկեր] Անտոնը ղեկավարուել է այն գաղափարով, թէ քանի որ Արեւմտեան բիւրոյի ընկերները շատ են ծախսում, թող Մշոյ ընկերներն էլ իրենց հերթին շատ ծախսեն, անկոնտրոլ ծախսեն... մախլաս...[23]

Վանից միայն այսօր ստացանք ամփոփ հաշիւները. երեւի պատճէն էլ դուք էք ստացել:

Խնդրում ենք անմիջապէս դադարեցնէք այդ նպաստը Մուշին. պահանջեցէք հաշիւ, եթէ ոչ վարակիչ է. արդէն Տիգրանակերտը պահանջ է դրել Բիւրոյին Բիւրոյի հաշուին ունենալ կազմակերպիչ-պրոպագանդիստ, Վանը՝ գրադարանապետ, նոյնպէս Բիւրոյի հաշուին: Տրապիզոնը ոչ մի փարա չէ ուղարկել, բայց պրոպագանդիստի հարց չէ դրած, որովհետեւ Խաժակը Բիւրոյի հաշուին հոն է եղած...

Պեղոսի[24] մասին Ռ[ոստո]մը անձամբ կը պատմի, գալու է:

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՏՈՒԱԾ

Սարգիսը[25] որոշած է երթալ Կիրասոն, ուզած է ճանապարհածախս:

20.- Հետիսակութիւնը:

21.- Թորոս, Հարվիչ՝ իսկական անունով Աղոյեան Գալուստ. ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ իրեն վստահուած էր վէնք փնտրելը Եւրոպայում. «Գիւղարարականներով» զբաղելը պէտք է հասկանալ այդ իմաստով:

22.- Անտոնը Չաւարեան Սիմոնն է

23.- Մախլաս՝ վերջապէս, ինչ-ինչպէս:

24.- Պեղոսը, վարպետ փինտրոյ, բուն անունով Տէր Յովհաննիսեան Բագրատ, որ այդ օրերուն կը զբաղէր Կովկասի բանտարկեալներուն վերաբերող հարցերով:

25.- Սարգիս, Վասակ Սարգիսեան է (Խաբսըղեան), իսկական անունը Օտաեպաշեան Պօղոս:

Փաստ. 109-101

Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ — ՍՏԱՆԱԼՆԻԴ ԻՍԱՅՈՒՏՔ

ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ

10.– ԾՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ (ԹԻՒ 3)

Ընկերներ,

Ամէնուդ յայտնի է թէ ինչ յուզումնալի վայրկեաններ կ՚ապրինք: Երկրին կառավարական ուժէն զատ, նոր ուժ մըն ալ ստեղծուեր է բանակին մէջ, որ իր կամքը թելադրել կ՚աշխատի եւ որ, կարծես, յաջողութիւն կը գտնէ: Մէկ կողմէն «Ազատարար սպաներու» կազմակերպութիւնը կը շարունակէ իր պահանջները, միւս կողմէն չէզոք յորջորջուող, բայց իսկապէս Իթթիհատի պաշտպան սպաները կը ջանան դիմադրել թէ՛ «Ազատարար սպաներու»ն եւ թէ ներկայ Դահլիճին:

Իսկ Դահլիճը, կոթնած «Ազատարար սպաներու» կազմակերպութեան, լուծել տուաւ խորհրդարանը, մինչ վերջինս, յեղուած միւս սպաներու ուժին վրայ, տակաւին ինքզինք լուծուած չի սեպեր:

Երկու շարժման պարագլուխներն ալ կը խօսին յանուն Սահմանադրութեան: Առաջինները կը յայտարարեն թէ ասպարէզ իջան Իթթիհատի գործ դրած բռնութիւններուն եւ հակասահմանադրական արարքներուն վերջ տալու համար, իսկ իթթիհատականները աւելի քան վատթար կը գտնեն կառավարական ներկայ քայլերը, Դահլիճը համարելով գործիք հին ռեժիմէն մնացած անձերու ձեռքը:

Ընկերնե՛ր, ամէն կասկածէ դուրս է թէ գոյութիւն ունեցող խորհրդարանը խիստ միակողմանի էր՝ կատարուած ախտաւոր ընտրութիւններով, եւ չէր ներկայացներ երկրին լիակատար կամքը: Այդ միտքը շատ անգամ յայտնած ենք մենք թէ՛ գրաւոր եւ թէ բերանացի կերպով:

Ներկայ Դահլիճը եւ խորհրդարանը, այսպիսի պայմաններու մէջ, անկարող էին առանց ընդհարման՝ ապրիլ եւ գործել միատեղ, եւ խորհրդարանի լուծումը իրերու բերումով, կը դառնար անխուսափելի: Սակայն Մուխթար փաշայի Դահլիճը, Ծերակոյտին միջոցով, այնպիսի մեկնութեանց վրայ կատարեց այդ լուծումը, եւ այնպիսի պարագաներու մէջ, որ մենք անկարող էինք չտեսնել անոր այդ քայլին մէջ Սահմանադրութեան վարկաբեկումը:

Ինչպէս արդէն ձեզի յայտնի է, Իթթիհատի յետադիմական եւ կործանարար քայլերը՝ թէ՛ մամուլի, թէ՛ ընկերակցութիւններու, թէ՛ մանր ազգութիւններու իրաւունքներուն, թէ՛ պատրիարքարանները առանձնաշնորհումներուն եւ թէ շարք մը այլ խնդիրներու առիթով, ստիպած էին մեզ՝ երկար բանակցութիւններէ ետք, համաձայն Ընդհանուր ժողովի որոշման, այս տարուայ Ապրիլին վերջնագիր մը տալ Իթթիհատական Կեդրոնական կոմիտէին եւ պահանջել անկէ իր տուած խոստումներուն իրականացման գործնական հաւաստիքները: Եւ որովհետեւ մեր վերջնագիրը մնաց անպատասխան, բնական է որ խզուած համարէինք ամէն յարաբերութիւն Իթթիհատի հետ: Ու իբր հետեւանք այդ կացութեան էր որ մեր ընկեր պատգամաւորները վստահութեան քուէ չտուին Սայիտ փաշայի Դահլիճին, այլ մնացին ձեռնպահ եւ բարձրաձայն յայտարարեցին խորհրդարանին մէջ թէ՛ մեր չէզոքութիւնը եւ թէ մեր տեսակէտները ներկայ ճգնաժամին նկատմամբ:

Ղեկավարուելով նոյն այդ սկզբունքներով, մեր ընկերները գործադրեցին միեւնոյն ձեռնպահութիւնը նաեւ ներկայ Դահլիճին վերաբերմամբ, յայտարարելով թէ Դահլիճին կողմէ միմիայն դրական եւ շինարար գործի կը սպասեն, եւ անկէ ետքը միայն կու տան իրենց, ուրեմն եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վստահութեան քուէն:

Այսպէս ահա, ընկերնե՛ր, խորհրդարանը չհամարելով հանդերձ երկրին իսկական կամքի արտայայտութիւնը, անոր այս ձեւով ցրուումն ալ սակայն կը նկատենք մենք հակասահմանադրական քայլ:

Ներկայ ճգնաժամին մէջ չենք տեսներ էական սկզբունքներու ընդհարում, այլ լոկ անձերու եւ խմբակցութիւններու կռիւ՝ աթոռի եւ ազդեցութեան համար: Այդ իսկ պատճառով, Դահլիճին եւ Խորհրդարանին ներկայ ընդհարման հանդէպ յայտարարած ենք մեր կատարեալ չէզոքութիւնը:

Կայսերական Խաղը Հիւմայուն[26] կու գայ խոստանալու, որ յառաջիկայ ընտրութիւնները պիտի կատարուին առանց ոեւէ ճնշումի կառավարութեան կողմէ. կը մնայ ուրեմն մեզի այսօրուընէ իսկ յայտարարելու թէ ամէնէն եռանդուն մասնակցութիւնը պիտի ստանձնենք ընտրութեանց մէջ, որովհետեւ մեր ձեռնպահութիւնը կամ նոյնիսկ քոյլ մասնակցութիւնը՝ սա արդիւնքը պիտի տան որ աւելի աջ թեքուի առաջիկայ խորհրդարանը, յաղթութիւնը թողելով աղայական յետադէմ տարրերուն:

Եւ որովհետեւ արդէն Ապրիլ ամսէն ի վեր մենք լիապէս ազատ ենք ոեւէ կուսակցութեան հետ կապ ունենալէ, կրնանք համաձայնութեան գալ մեր յարմար դատած կուսակցութեանց եւ խմբակցութեանց հետ:

Ճշտելով այսպէս մեր դիրքը, մենք կը յայտարարենք որ հակառակ ենք բանակին մէկ մասը հանել միւսին դէմ, զինուորականութիւնը դարձնել գործիք քաղաքական հոսանքներուն եւ երկիրը տանիլ դէպի անխուսափելի կործանում:

Մեր ուղղութիւնը այսպէս որոշելէ ետք, կը շարունակենք մնալ սպասողական դրութեան մէջ: Եթէ ներկայ շարժումը, որ այնքան քննադատելի եւ վտանգաւոր գործ մը կատարեց՝ Համիտեան ոճրագործներէն 130 մարդու ներում շնորհելով, մնայ Սահմանադրական գետնի վրայ, մենք իբր օրինական կուսակցութիւն մը՝ կը մասնակցինք, օրինական միջոցներով, երկրին քաղաքական բոլոր անցուդարձերուն, իսկ եթէ այդ շարժումը վատասերի եւ դառնայ ռէաքսիոն՝ այն ատեն կ՛որոշենք մեր ընելիքը:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1912, Յուլիս 28

26.- Հրովարտակը:

Փաստ. 109-106

11.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ Հ.Յ.Դ. Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1912 թ. 6 օգոստոս

Սիրելի ընկերներ,

Արեւմտեան բիւրոյի ընկերներէն մէկի մէպուս ընտրուիլը եւ միւսի շրջագայութիւնը Անատոլուի մէկ քանի մը վայրերը[27], ընդհատեցին Բիւրոյի կանոնաւոր յարաբերութիւնները Կ. կոմիտէներու հետ: Միւս կողմէն ալ կուսակցութեան մէջ վաղուց ի վեր սովորութիւն դարձած այս երեւոյթը, որ ամէն մէկ տեղական կոմիտէ եւ նոյնիսկ ենթակոմիտէ, ոեւէ քիւրիմացութեան դիպուածին կամ նոյնիսկ տեսակ մը գէշ ըմբռնուած պատուասիրութենէ դրդուած, անմիջական յարաբերութեան կը մտնան Բիւրոյի հետ, մէկ կողմ նետելով իրենց անմիջական Կ. կոմիտէն, եւ ատով սոսկալիօրէն կը բարդացնեն Բիւրոյի առանց այն ալ ծանր ու պատասխանատու գործը: Այս պարագաներն աչքի առաջ ունենալով, դուք ալ պարտաւոր էք հասկնալ մեր վիճակը, մտնել մեր դրութիւնը եւ շատ ալ պահանջկոտ չըլլալ դէպի մեզ:

Փոքրիկ յառաջաբանս լմնցնելէ ետք, ջանամ այժմ ձեզ քիչ մը ընթացիկ (au courant)[28] պահել այստեղի եւ կուսակցութեան անցուդարձին:

Թուրքիա.– Արդէն լրագիրներէն տեղեկացած կ՛ըլլաք Թուրքիոյ եւ մասնաւորապէս Կ. Պոլսի անցուդարձը՝ գէթ արտաքին կեղեւով. ստացած կ՛ըլլաք երեւի եւ մեր շրջաբերականը, որմէ 60 հատ ղրկած էի ձեզի. կարդացած կ՛ըլլաք նաեւ մեր թռուցիկը տեղիս անցուդարձերու վերաբերմամբ: Այժմ դիմենք աստառներուն:

Սահմ. փաշայի դահլիճը խորհրդարանի լուծումէն առաջ.–

Ստացաւ շամբրի[29] հսկայական մեծամասնութեան վստահութեան քուէն (մօտ 280 ձայն): Այդ քուէարկութեան մէջ մեր 5 դաշնակցական մէպուսները (Վարդգէս, Գարօ, Վռամեան, Գեղամ եւ դոկ. Փաշայեան)[30] վստահութեան քուէ չտուին, ոչ ալ անվստահութեան, այլ ձեռնպահ մնացին, յայտարարելով, թէ կը սպասեն դրական գործի:

Այդպիսի վստահութեան քուէի շա՜տ քիչ դահլիճներ են արժանացած մարդկային պատմութեան մէջ: Այդ քուէի համաձայն՝ ամբողջ օսմանեան երկիրը պէտք է որ Ջաւիդ-Թալաաթ-Սահիտ դահլիճի կողմն ըլլար: Սակայն՝ հազիւ անցած քանի մը օր, այդ հզօր դահլիճը տապալուեցաւ, նման աւազէ ոտերով հսկայի մը: Ամբողջ օսմանեան յեղափոխութեան եւ օսմանեան կուսակցութիւններու պատմութեան ցայտուն մէկ մանրանկարն էր այդ դէպքը: Ինչպէս որ Ահմէտ Րիզաներու, Ջաւիդ, Ջահիդներու, Ատիլներու եւ Նաջիներու փոքրիկ խմբակ մը, օսմանեան բանակի օֆիսիէրներու[31] շնորհով, ահա 4 տարի էր իր ձեռքը կը պահէր այս երկրի ղեկը, այնպէս ալ այժմ, զինուորական նախարար Նազմ փաշայի կազմած «խելասկար»ներու կամ ազատարար սպաներու պրետորեան[32] դաւադրական կազմակերպութեան շնորհով, Իթթիհատը ընկաւ:

Ու այն կուսակցութիւնը, որ ինքզինքը անպարտելի կը կարծէր, իր շարքերու մէջ մէկ եւ կէս միլիոն անդամ կը համրէր, իսկոյն տեղի տուեց՝ առանց ոեւէ գործնական դիմադրութեան, եթէ չհաշուենք Ջաւիդ պէյի նման տգէտ, բայց յանդուգն մարդու մը արտասանած փքուն ճառը:

Երբ Իթթիհատի գլխուն իջաւ լախտի հարուածը,– Սահիտի հրաժարումը եւ նոր դահլիճի կազմուիլը – այն ատեն միայն Իթթիհատն սկսեց վերագնահատման ենթարկել իր կազմն ու ուժերը: Բաւական ատեն թէ՛ Իթթիհատը եւ թէ նոր դահլիճը (էապէս միայն Նազիմն ու Քեամիլը) ուշի ուշով կը քննէին բանակին տարբերակը.

27.- Երեսփոխան, պատգամաւոր (պետական). այս պարագային խօսքը Ա. Վռամեանի մասին է: Անատոլուի կողմերը շրջագայութեան գացողը Գարեգին Խաժակն է, նոյն ինքն ներկայ նամակին հեղինակը՝ Արծիւեան ստորագրութեամբ:

28.- Ֆրանսերէն՝ տեղեակ, իրազեկ:

29.- Ֆրանսերէն՝ խորհրդարան, երեսփոխանական ժողով:

30.- (Մեպուսը՝ պետական երեսփոխանն է). Յաջորդաբար՝ Յովհ. Սերենկիւլեան (Վարդգէս), Գարեգին Փաստրմաճեան (Գարօ), Օննիկ Դերձակեան (Վռամեան), Գեղամ Տէր Կարապետեան, Կարապետ Փաշայեան:

31.- Ֆրանսերէն՝ սպաներու:

32.- Հին Հռոմի մէջ Կայսերական պալատի թիկնապահ գունդ. հոս գործածուած է ղեկավարութեան, աւագանիի՝ ժխտական իմաստով:

կր փորձէին ճշտել, թէ որքան հետեւորդ, որքան վստահելի սուիններ կարող են ունենալ իրենք բանակին մէջ: Կասկածէ վեր է, որ եթէ Իթթ.ը զգար թէ իր կողմը բաւարար ուժ կայ, իսկոյն main forte-ը[33] ասպարէզ կը բերէր: Բացի այդ, միւսներն ալ, իբր echt Turc[34], իբր խորամանկ եւ փորձուած աղուէսներ, գործը անուշի կը կապէին. չէ՞ որ երկուքն ալ կուսակցութիւններ չեն, այլ լոկ պատահական ագգլոմերասիոններ կամ կուտակումներ. չէ՞ որ Նազիմ փաշան կը ղեկավարուի իր կատաղի հակառակութենէն դէպի Իթթիհատը. չէ՞ որ եթէ Իթթիհատը սեղմեց մամուլը, գումարումները, մաքր ազգերը, ասոնք ալ ներում շնորհեցին համիտեան բորեւիներուն, պաշարման վիճակ յայտարարեցին, որի առաջին զոհը եղաւ խեղճ Ազատամարտը, այն ալ Քոտաճայի դէպքերու առթիւ գրուած խմբագրականի մը պատճառով, որմէ շա՜տ աւելի կծուներն ենք ունեցած վերջին ընտրութիւններէն ետքը:

Իթթ.ի չէֆերը մեծ սպառնալիքներով մեկնեցան Սալոնիկ, բայց մինչեւ օրս այդ սպառնալիքներէն եւ ոչ մինը իրականանալու յոյսեր կու տան: Ինչպէս կ՚երեւի, մեր նախկին բարեկամները բոլորովին յոյսերը կտրած են ոեւէ հակահարուած տալէ:

Այժմ մեզի համար դեռ եւս անհնարին է դրականապէս ըսել, թէ արդեօք այս նոր դահլիճը պիտի վերջնականապէս այլասերէ իր քայլերը եւ ընթանայ դէպի ռեաքսիոն, թէ՞ պիտի բաւ համարէ արաբ Իզզէթներու ներումը եւ պաշարման վիճակը եւ այլեւս չանդամահատէ թուրքական ապօրինի զաւակ Սահմանադրութիւնը, մինչեւ որ ժողովուրդն իսկապէս որդեգրէ զայն: Այդ իսկ պատճառով, սիրելի ընկերներ, մենք մէկ անգամ ալ կու գանք համոզուելու, որ մեր նախկին դիրքը ամէնէն լաւագոյնն էր, որ ատկէ աւելի լաւ դիրք բռնել անհնարին էր Թուրքիոյ մէջ, որ, չնայելով իր բոլոր նենգութիւններուն, տատանումներուն, խաբեբայութիւններուն եւ այլ մահացու մեղքերուն, Իթթիհատն է կրկին այս երկրի մէջ այն միակ խմբակցութիւնը, այն միակ թայֆան, այն միակ կուսակցութիւնը (ինչպէս կ՚ուզէք կոչեցէք) որի հետ հնարաւոր եւ այժմ ալ է մեզի մտնել բանակցութեան: Այժմեան բոլոր անցուդարձերը մեզի կը համոզեն, որ հոս եղած բոլոր քաղաքական չարիքներէն փոքրագոյնը կրկին Իթթիհատն է: Ու այդ պատճառով ալ մենք այլեւս դադրեցուցած ենք մեր յարձակումներն անոր դէմ:

Անհրաժե՛շտ էր Իթթիհատի գլխուն զօրեղ հարուած մը տալ, որպէսզի խելքի գայ. սակայն անոր քայքայումը կամ մահը մեր (հայերուս) գործին չի գար: Ցանկալի է որ ան առաջիկայ խորհրդարանի մէջ բաւական շատ կողմնակիցներ ունենայ, որպէսզի զօրեղ օպպոզիսիոն մը կազմէ մեզի հետ միասին:

Առաջիկայ ընտրութիւններուն պէտք է մասնակցինք ամէնէն աւելի զօրեղ թափով. մեր 5 ընկեր մեպուսներն ալ շուտով կը մեկնին իրենց վայրերը: Ընտրական պայքարն այս անգամ չափէն աւելի զօրեղ պիտի ըլլայ: Նորատունկեանի նման խորամանկ եւ նենգ հակառակորդ մը, որ նախարար նշանակուելուն պէս չմոռցաւ իր զաւակը երկրորդական պաշտօնի մը նշանակել – Պարիզի օսմ. դեսպ[անատան] I քարտուղար–, որ իր մոլի կրքերու եւ վրէժխնդրութեան զոհ դարձուց Սանասարեանը, ոտի տակ տալով ամբողջ Մեծ Հայքի հայութեան մտաւոր շահերը. այդպիսի հակառակորդ մը կառավարութեան մէջ եղած ատեն, անկարելի է չսպասել վայրագ հակառակութիւններու, ու հայ աղաները ու անոնց զուռնան փչողները վաղո՜ւց արդէն սկսած են իրենց դիւային արշաւը մեր դէմ:

Առ այժմ մենք դեռ եւս ոչ մէկ բանակցութեան չենք սկսած ոեւէ կուսակցութեան կամ խմբակցութեան հետ՝ ընտրութիւններու առիթով: Այսօր մենք լիապէս ազատ ենք ամէն տեսակ յանձնառութենէ դէպի այս կամ այն կուսակցութիւնը, այնպէս որ բանակցելու եւ ժամանակատար «բլոկ»ներ կազմելու ամէն յարմարութիւն ունինք:

Չմոռնամ յիշել, որ Ապրիլ ամսի մէջ մենք Իթթ[իհատ]ին վերջնագիր մը տուած եւ պահանջած էինք գործնական երաշխիքներ իրենց յանձնառութեան 14 կէտերէն գէթ մէկ քանիին (ի հարկէ ամէնէն թեթեւներու) վերաբերմամբ: Տուած էինք 15 օր ժամանակ թէ՛ մեզ պատասխանելու եւ թէ հեռագրական կարգադրութիւններ ընելու գաւառները ստորագրուած յանձնառութիւններէն գէթ 4-5ի վերաբերմամբ: 15 օրն ալ անցաւ, ամիսն ալ. ոչ պատասխան եկաւ, ոչ ալ ոեւէ կարգադրութիւն եղաւ գաւառներու վերաբերմամբ: Այն ատեն մենք, հետեւելով Ջ. Ընդհ. ժողովի որոշումներուն, խզուած համարեցինք մեր յարաբերութիւնները Իթթիհատի հետ. մեր ընկեր պատգամաւորներն ալ ամէն առիթէ օգտուեցան՝ գէթ կերպով մը ցուցնելու, որ իրենք խմբական անկախ օպպոզիսիոնի դիրքի մէջ են:

Առ այժմ սպասողական դիրքի մէջ ենք: Եթէ պէտք ըլլայ որոշ դիրք բռնել եւ գործի սկսիլ, կը գրենք ձեզի ալ:

Կուսակցական կեանքը գաւառներու մէջ բաւական կենդանացած է: Յարաբերութիւնները կանոնաւորուած են, անդամներն ու խմբերը կը շատնան, դասախօսութիւնները քիչ մը աւելի կը կանոնաւորուին, սակայն մէկ կէտի մը մէջ անհնարին կ՚ըլլայ կարգ մտցնել, այդ ալ վճարումներու հարցն է... կուսակցութեան վերին մարմիններու նիւթականն է, որ կը տկարանայ...

Ժընեւի տան մասին առ այժմ ոչինչ չենք կրնար կարգադրել. ատիկա Բիւրոյի իրաւասութենէն դուրս է: Ատոր մէջ վճռական դեր կրնան խաղալ ձեր ձայնը (իբր դրամ տուող) եւ Խորհրդի որոշումը:

Որոշուած է այս ամառուայ վերջերը Խորհուրդը հրաւիրել. մինչեւ Օգոստոսի վերջերը գումարուած, խորհրդակցած ու լմնցած պիտի ըլլայ:

Ռուսիա.– Դաշնակցութեան դատը, որ մղձաւանջի մը պէս կը սեղմէր ամբողջ մեր կազմակերպութիւնը, բաւական թեթեւ անցաւ: Ազատուած ընկերներէն մէկ քանին «հրաժարիմք ի սատանայէ» ըսին եւ փախան ամէն տեսակ հասարակական եւ կուսակցական գործէ, ոմանց ալ մենք այլեւս չենք ուզեր... նոյնիսկ երեսնին ճայիլ: Բացի այդ երկու տեսակներէն, մնացին բաւական քիւով ընկերներ ալ, որոնց բանտն աւելի եւս դարբնեց: Այժմ ատոնք նորէն աստիճանաբար գործի են սկսած եւ շուտով շրջանային ու ռայոնական ժողովներ տեղի պիտի ունենան: Կապերը վերահաստատում են եւ գործը կենդանանում, թէեւ 70 հոգու դատ դեռ եւս կրկին ասպարէզի վրայ է:

Պարսկաստան.– Տխուր է այնտեղ մեր կազմակերպական վիճակը: Ատրպատականի փառաւոր կազմը լուծուած, գրեթէ ոչնչացած է, որովհետեւ ռուսները լիապէս տիրում են այդ նահանգը: Պէտք է վերսկսիլ ամէն ինչի բայց ոչ առաջուան պէս պարզ ու յայտնի, այլ ծածուկ, կոնսպիրասիոնի[35] ձեւով: Մեր ընկերներէն մէկ քանի կարեւորները մնացեր են հոն իբր ուսուցիչ:

Թեհրանում մեր դրութիւնը քիչ մը աւելի մխիթարական է: Եփրեմի մահից յետոյ զօրքի հրամանատարութիւնը յանձնուեց Քեռիին, որ կը վարէ մինչեւ օրս էլ: Սակայն այնտեղի ընկերները ուզեցին մեր հին ընկերներէն մին ունենալ, որպէսզի փոխարինուէր Եփրեմի նաեւ քաղաքական ու դիւանագիտական դերը: Այդ առիթով բանակցութիւններու մէջ ենք: Թեհրանի կոմիտէն, որ ըստ Ջ. Ընդհ. ժողովի որոշման, վեր է ածուած Կ. Կ.ի, իրեն գործի վրայ է եւ կը վարէ եռանդով:

Ընկերական ջերմագին բարեւներով՝

Ա[րեւմտեան] Բ[իւրոյի] Թ[ուրքիոյ]
Հ[ատուածի] կողմէն՝
ԱՐՇԻԻԵԱՆ[36]

33.- Ֆրանսերէն՝ օգնութիւնը, աջակցութիւնը:
34.- Գերմաներէն:

35.- Դաւադրական, հակակառավարական ձեւով, այլապէս՝ ընդդատակեայ:
36.- Արծիւեան՝ ծածկանուններէն մէկն է Գարեգին Խաժակի:

ԳԼՈՒԽ V

ՀԱՄԵՐԱՇԽԱԿԱՆ ՔԱՅԼԵՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆՑ ՄԻՋԵՒ
(1909 – 1913)

Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումով՝ Թուրքիոյ մէջ ազատօրէն գործելու հնարաւորութենէն քաջալերուած, հայ քաղաքական կուսակցութիւններու մօտ զարգացաւ համերաշխօրէն գործելու տրամադրութիւնը: Դերակատար գլխաւոր կողմերն էին Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Սոցիալ-Դեմոկրատ եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնները, պարագայաբար նաեւ, գէթ սկզբնական շրջանին, նորակազմ Սահմանադիր-Ռամկավար Ակումբը: Կազմակերպութիւններու նպատակակէտն էր՝ վերջ տալ միջ-կուսակցական ամուլ պայքարներուն եւ վնասակար պառակտումներուն, համերաշխօրէն գործել ներքին ազգային խնդիրներուն մէջ, սատարել Թուրքիոյ սահմանադրական կարգերու պահպանումին, պաշտպանել Պատրիարքարանի եւ հայ համայնքներու աւանդական իրաւունքները, պետական ընտրութիւններուն մէջ ապահովել իր թիւին համապատասխան հայութեան պատշաճ ներկայացուցչութիւնը եւայլն: Համերաշխ գործակցութեան մաս պիտի կազմէր նոյնպէս ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման կենսական գործը:

Արդարեւ 1912-13 թուականներուն Հայկական նահանգները եւ Անատոլուի հայաբնակ գաւառները կ՚ենթարկուին թուրք խուժանի եւ քրտական ցեղախումբերու պարբերական դարձած բռնութիւններուն եւ համատարած ջարդերու նորանոր սպառնալիքներուն: Անպատիժ մնացած բազմաթիւ բռնարարքներուն եւ սպանութեանց դէմ՝ միմիայն Հայոց Պատրիարքարանի ներկայացուցած պաշտօնական բողոքագրերը ստուարածաւալ հատոր մը կը կազմեն. իսկ քրքական կառավարութենէն կը ստացուէն երկդիմի պատասխաններ, լի հերքումներով եւ կամ քննութիւն բանալու եւ յանցաւորները պատժելու խոստումներով:

* * *

Համերաշխութեան յատկացուած այս գլուխին տակ, կու տանք այն բոլոր արձանագրութիւնները, որոնք պահպանուած են Հ.Յ.Դ. արխիւատան մէջ,– թէ՛ միջ-կուսակցական մակարդակի վրայ եւ թէ Պատրիարքարանի հովանաւորութեամբ գումարուած ժողովներուն, ինչպէս նաեւ ձեռք բերուած համաձայնութիւններուն վերաբերող փաստաթուղթերը: Արձանագրել պէտք է, որ ներկայացող հարցերուն մէջ կողմերը միշտ չէ որ միասնական էին, եւ փաստօրէն 1911 թուականին խզում կամ երկարատեւ ընդհատում կը նկատենք յարաբերութիւններուն մէջ: Անոնք պիտի վերսկսէին 1912 թ. առաջին ամիսներուն Պատրիարքարանի կողմէ կազմուած «Համերաշխական ժողով»ի շրջագծին մէջ, օրակարգի վրայ ունենալով խորհրդարանական մօտալուտ ընտրութեանց մէջ առաւելագոյն թիւով պատգամաւորներ ապահովելու խնդիրը:

Բաժնի առաւել շահեկան մասը երրորդն է անշուշտ,– 1913 տարուան ընթացքին երկրի զանազան կեդրոններուն եւ արտասահմանեան գաղութներուն մէջ հրապարակուած «համերաշխութեան համաձայնութիւնները», որոնցմով կը հաղորդուի հայ քաղաքական կուսակցութիւններու միջեւ կայացած միաբանութիւնը՝ հայութեան դիմագրաւած ծանրակշիռ խնդիրները համատեղ ջանքերով յաղթահարելու մասին: Համերաշխօրէն գործելու համար կարեւորագոյն հարցեր էին ոչ միայն օսմ. խորհրդարանի ընտրութիւնները եւ միջազգային դիւանագիտութեան սեղանին դրուած Հայկական բարեւնորոգումներու խնդիրը, այլեւ արեւմտահայութեան ինքնապաշտպանութեան կենսական անհրաժեշտութիւնը. ասոնց բոլորին համար հարկ էր միացնել ուժերն ու ջանքերը, եւ գործել համերաշխաբար, գործակցութեան մէջ ներգրաւելով հայութեան բոլոր խաւերը: Նախ եւ առաջ, եւ կուսակցութեանց վերին մարմիններու թելադրանքով անշուշտ, համերաշխական յայտարարութիւններով հանդէս եկան Վան-Վասպուրականի դաշնակցական, հնչակեան եւ ռամկավար կուսակցութիւնները, ապա շարք մը ուրիշ շրջաններ: Ի վերջոյ, 1913 թ. Հոկտեմբերին, ազգային կուսակցութեանց կեդրոնական մարմիններու նոյնիմաստ «Յայտարարագիրը» (փաստ. 1713-13) պիտի գար վաւերացման վերջնական կնիքը դրոշմելու շրջաններու մէջ գոյացուած մասնակի համաձայնութեանց վրայ:

Ա.– ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Փաստ. 1713-15

Ա 1.– Զ. ՆԻՍՏԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համերաշխութեան ժողովս նկատելով որ կուսակցական եւ կուսակցականներու ձեռքով հրատարակուող կարգ մը թերթեր անուանարկիչ ընթացք կը բռնեն իրարու եւ քաղաքական կուսակցութեանց նկատմամբ, միաձայնութեամբ որոշեց՝

Յանձնարարել այդ թերթերուն՝ դադրեցնել անուանարկիչ եւ խիստ յարձակումները, սահմանափակուելով լոկ սկզբունքային քննադատութեանց մէջ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ
Կեդրոնական Կոմիտէի ներկայացուցիչներ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տաճկաստանի Կեդրոնական Վարիչ մարմնի ներկայացուցիչներ

Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ վարչութեան ներկայացուցիչներ

Սահմանադրական-Ռամկավար կուսակցութեան Կեդրոնական մարմնի ներկայացուցիչներ

Պոլիս, 17/30 Հոկտ. 1909

Փաստ. 1713-2

Ա 2.– ԺԱ. ՆԻՍՏԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համերաշխութեան ժողովս ի նկատի ունենալով որ հայ ազգի զանազան խաւերուն մէջ կարծիք գոյացած է՝ թէ հայ կուսակցութիւններէ ոմանք հակակրօնական քարոզութիւններ կ՚ընեն, որոշեց յայտարարել՝ որ այդ կուսակցութիւնները իբրեւ քաղաքական կուսակցութիւններ, իրենց ծրագրին մէջ չունին ո՛չ կրօնական եւ ոչ ալ հակակրօնական քարոզութիւն ընելու ոեւէ պահանջ:

Հետեւաբար կուսակցականներու կողմէ կրօնական կամ հակակրօնական արտայայտութիւնները պէտք չէ վերագրել կուսակցութեան, այլ համարել զանոնք անհատական գործ, որուն համար անհատները պատասխանատու են իրենց պատկանեալ կուսակցութիւններուն:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան
Տաճկաստանի Կեդր. Վարիչ մարմին

Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան
Պոլսոյ վարչութիւն

18 Նոյեմբեր 1909, Պոլիս

Փաստ. 1713-7

Ա 3.– ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ

ՆԻՍՏ ԺԹ. – ԻԵ.

Միջկուսակցական Համերաշխութեան ժողովը, որուն կը մասնակցին Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Սոսիալ Դէմոքրաթ Հնչակեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեանց Կ. Պոլսոյ մարմիններու ներկայացուցիչները, մշակած եւ միաձայնութեամբ ընդունած են հետեւեալ կէտերը.–

Ա. Յօդուած.– Կուսակցութիւնները յանձնառու կ'ըլլան երկրին Սահմանադրութեան սպառնացող ռեէակցիոնական հոսանքի դէմ պայքարիլ միասնաբար:

Բ. Յօդ.– Կուսակցութիւնները միահամուռ ջանքերով պիտի ձգտին զարգացնել Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերուն միջեւ համերաշխութեան ոգին, աչալուրջ կերպով հսկելով որ յետադիմականները չյաջողին բախումներ յառաջ բերել ազգային եւ կրօնական հողի վրայ:

Գ. Յօդ.– Կուսակցութիւնները ամէն կերպով պէտք է ջանան պաշտպանել ժողովուրդը՝ ջարդի, քալանի եւ համանման աղէտներու դէմ, այդ մասին աջակցութեան հրաւիրելով երկրին բոլոր սահմանադրական տարրերը:

Դ. Յօդ.– Ինքնապաշտպանութեան գործը կուսակցութիւնները պիտի վարեն միասնաբար, կազմակերպելով Ինքնապաշտպան մարմիններ անկուսակցական հողի վրայ, ժողովուրդի բոլոր կենսունակ եւ չարատաւորուած տարրերէն, անկախ՝ անոնց քաղաքական եւ ընկերային համոզումներէն:

Ե. Յօդ.– Կուսակցութիւնները միահամուռ ջանքերով պիտի պայքարին ռեէակժողովրդային հոսանքի դէմ, ո՛ր կողմէն ալ ըլլայ այն:

Զ. Յօդ.– Կուսակցութիւնները ազատ ըլլալով հաղորդ իրենց սեփական գաղափարները արտայայտելու եւ տարածելու, յանձն կ'առնեն արգելք չըլլալ իրարու փրոփականտին ու գործունէութեան՝ ապօրէն միջոցներով:

Է. Յօդ.– Կուսակցութիւնները կ'ընդունին միջկուսակցական իրաւարար ատեաններու անհրաժեշտութիւնը թէ՛ Կ. Պոլսոյ մէջ եւ թէ գաւառները:

Ը. Յօդ.– Այս ատեանները պիտի քննեն եւ կարգադրեն կուսակցութիւններու միջեւ կուսակցական հողի վրայ ծագած վէճերն ու տարաձայնութիւնները:

Թ. Յօդ.– Միջկուսակցական իրաւարար ատեաններ կը կազմուին հետեւեալ կերպով.–

Ամբաստանող եւ ամբաստանեալ կողմերը՝ կ'ընտրեն երկուքական կամ երեքական հոգի, որոնք մէկտեղ գալով կ'ընտրեն ուրիշ մը իրենց նախագահ: Այս ձեւով կազմուած ատեանին վճիռները պարտադիր են՝ երբ միաձայնութեամբ են տրուած. իսկ մեծամասնութեամբ տրուած վճիռէ մը դժգոհ կողմը կրնայ խնդրին վերաքննութիւնը պահանջել, նոյն եղանակով նոր Ատեան մը կազմելով՝ կա՛մ տեղւոյն վրայ եւ կամ ուրիշ վայրի մը մէջ:

Ատեանի անդամ կրնան ընտրուիլ նաեւ այնպիսի անձեր, որոնք ռեէ կուսակցութեան չեն պատկանիր:

Ատեանը առաջին առթիւ իսկ կրնայ ուրիշ վայրի մէջ կազմուիլ՝ երկու կողմերու փոխադարձ հաւանութեամբ:

Պատիժները կը սահմանուին ատեաններու կողմէն եւ կը գործադրուին դատապարտեալին պատկանած կուսակցութեան միջոցաւ:

Համերաշխութեան ժողովին մշակած սոյն համաձայնութիւնը ընդունելով կը վաւերացնենք:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան
Կ. Պոլսոյ մարմնի ներկայացուցիչներ

Վեր. Հնչակեան կուսակցութեան
Կ. Պոլսոյ վարչութեան ներկայացուցիչներ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ
Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչներ

1910 Ապրիլ 13/26, Կ. Պոլիս

Փաստ. 877-30

Ա 4.– ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆՑ ԱՌԹԻՒ

Միջկուսակցական համերաշխութեան ժողովը իր Մայիս 26ի նիստին մէջ քննութեան առնելով հայ քաղաքական կազմակերպութեանց դէմ մղուած պայքարին բնոյթն ու երեւոյթները, կանգ առաւ մասնաւորապէս եկեղեցիներու մէջ կատարուելիք ատենախօսութիւններու խնդրին վրայ: Եւ այս առիթով հարկ կը համարի ընել հետեւեալ յայտարարութիւնը:

Եկեղեցիներու մէջ ատենախօսելու արգելքի հարցը մէջտեղ նետուեցաւ այն ատեն միայն, երբ հրապարակային կենդանի խօսքի միջոցով անաչառ քննադատութեան ենթարկուեցան ազգային կեանքի հետ կապուած զանազան գործունէութիւններ ու անձեր,– եւ երբ մանաւանդ կուսակցական հրապարակախօսներ կրցան հրապարակային ժողովներու մէջ քողամերկել այն զրպարտութիւններն ու դաւերը, որոնք կը նիւթուէին կարգ մը շրջանակներու կողմէ՝ միամիտ հասարակութեան առջեւ կուսակցութիւններու շիտակ գործունէութիւնը ներկայացնելու նպատակով:

Հետեւաբար՝ նկատելով որ՝

ա) Դարերէ ի վեր հայ եկեղեցին ծառայած չէ լոկ իբր աղօթատեղի.

բ) Որ հայ եկեղեցին միշտ վայր է հանդիսացեր մեր հասարակական խնդիրներու քննութեան ու անոնց լուծման նպաստող ամէն կարգի հաւաքոյթներու.

գ) Որ հայ եկեղեցիի նիւթական շէնքը յաճախ յատկացուած է մինչեւ իսկ ժողովուրդի ֆիզիքական ինքնապաշտպանութեան իբր միջոց.

դ) Որ այսուհետեւ եւս հայ եկեղեցին անհրաժեշտաբար կոչուած է ծառայելու ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ միեւնոյն պէտքերուն.

ե) Նկատելով մանաւանդ որ հայ քաղաքական կուսակցութեանց ձգտումը ոչ եղած է եւ ոչ է միջամտել ընդհանրապէս մեր եկեղեցիին հոգեւոր իրաւունքներուն կամ վնասել ժողովուրդի կրօնական գործերուն, քանի որ եկեղեցիի սոսկ նիւթական շէնքն է որ – իր ներկայացուցած յարմարութեանց պատճառով – ժողովուրդին եւ անոր պահանջներուն բաւարարութիւն տուող բանախօսութեանց եւ գումարումներու առջեւ բաց պահուիլ կ'ուզուի:

Միջկուսակցական Համերաշխութեան ժողովս եկաւ այն հաստատ համոզման թէ՝ բանախօսութեանց դէմ եկեղեցիներու դռները գոց պահելու նպատակով մղուած կռիւը իր էութեամբ եւ իր ներքին նպատակով բացարձակապէս քաղաքական կռիւ մըն է, ուղղուած հայ կուսակցութեանց դէմ:

Այս պատճառով Միջկուսակցական Համերաշխութեան ժողովը, պատասխանատուութիւնը ձգելով ժողովրդապետական իրաւունքներու բռնաբարիչներու վրայ, կը պարտադրէ կուսակցութեանց բոլոր մարմինները՝ պայքարիլ ամէն գնով, դարերով նուիրագործուած ժողովրդական իրաւունքներուն պաշտպանութեանը համար, եւ բնաւ չընկրկիլ ու տեղի չտալ հակաժողովրդական ոեէակ ոտնձգութեան առջեւ, որու կողմէ ալ գայ անիկա:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան
Կ. Պոլսոյ մարմնի ներկայացուցիչներ

Վեր. Հնչակեան կուսակցութեան
Կ. Պոլսոյ վարչութեան ներկայացուցիչներ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Կ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչներ

1910 Մայիս 26, Կ. Պոլիս

Փաստ. 1713-11

Ա 5.– ՆԻՍՏ ԼԴ.

Համերաշխութեան ժողովը իր վերջին նիստին մէջ նկատելով որ բացուգոց խնդրին առթիւ պատպանողական-ներու կողմէ. փրովոքաթորական ձեռնարկներ կը կատարուին՝ յեղափոխական կուսակցութիւններու դէմ հանելու համար հասարակութեան միամիտ եւ սոյն վէճին անգէտ խաւերը՝

Որոշեց վիճարաւնական հաւաքոյթներ սարքել Պոլսոյ թաղերուն մէջ, ուր երեք կուսակցութիւններու պատկանող ատենախօսներ պիտի բացատրեն իրենց տեսակէտները՝ բաց պահելու անհրաժեշտութիւնը, եւ միանգամայն պիտի պատասխանեն հակառակորդներու կամ հարցասէրներու կողմէ տրուելիք հարցումներուն:

Վաղը Հինգշաբթի երեկոյեան ժամը 1 ըստ տաճկ[ականի]

Հաւաքոյթի տեղերն են՝

Բերա, Ակխատաւուրի սրահը,

Գում Գաբու, Ազգային վարժարանի սրահը:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան
Կ. Պոլսոյ մարմնի վարչութեան ներկայացուցիչներ

Վեր. Հնչակեան կուսակցութեան
Կ. Պոլսոյ մարմնի վարչութեան ներկայացուցիչներ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Կ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչներ

Յուլիս 21, 1910
Կ. Պոլիս, Բերա

*
* *

Այնուհետեւ ժողովը խորհրդակցեցաւ Ազգային ժողովոյ մէջ Վարչութեան վերջին որոշումը բեկանել տալու միջոցներու մասին եւ եզրակացուց. որ ուրբաթի նիստէն վերջը նոյն իրիկունը կուս[ակցութիւններու] ներկայացուցիչներ խորհրդակցութիւն մը կատարեն իրենց հետեւելիք ուղղութեան շուրջը:

– Ամերիկայի եւ Պարսկաստանի Հ.Յ.Դ. Կեդրոնական կոմիտէներէն Պոլսոյ Կ. Կոմիտէն ստացած էր գրաւոր տեղեկութիւններ. թէ Հ[ամերաշխութեան] ժողովի ԼԲ. նիստն զբաղեցնող դէպքերը անհիմն են եւ թէ իրենք պատրաստ են ընկերական ատեաններով քննելու եւ կարգադրելու:

Ժողովը որոշեց գրել. որ փութացնեն ատեաններուն կազմութիւնը

Փաստ. 1713-16

Ա 6.– ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ԼԵ. ՆԻՍՏԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համերաշխութեան ժողովը, իր ուրբաթ գիշերուայ արտակարգ նիստին մէջ,

Նկատելով, որ Ազգային Ընդհանուր ժողովը իր նոյն օրուան նիստին օրակարգն անցուցած ըլլալով 16 ազատական երեսփոխաններու առաջարկը,– բեկանելու Խառն ժողովին ծանօթ որոշումը եկեղեցիները փակելու մասին,– ընդունած եղաւ որ այդ որոշումը հեռու է միանգամայն վերջնական հանգամանք մը ունենալէ.

Փափաքելով միեւնոյն ատեն վերջին պատեհութիւնը տալ ազգային պաշտօնական շրջանակներուն՝ վերջ մը դնելու այս հակաժողովրդական վէճին, որ անպատեհ ժամու մը մէջ կը յուզուի,

Գնահատելով նաեւ հաշտարար ոճը Մայր դիւանի կողմէ այս վէճին առթիւ հասարակութեան ուղղուած կոչին,

Համերաշխութեան ժողովը կ՝որոշէ միեւնոյն նիստը Ազգային ժողովին, հրաժարիլ եկեղեցիները բանախօսութիւններ սարքելու իր իրաւունքէն, որ միանգամայն հայ ժողովուրդին է՝ անվիճելի ու անբռնաբարելի – եւ առայժմ գոհանալ գործածելով իր փրոփականտի համար դպրոցներն ու ազգային այլ շէնքեր:

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան
Կ. Պոլսոյ մասնաճիւղի ներկայացուցիչներ

Վեր. Հնչակեան կուսակցութեան
Կ. Պոլսոյ վարչութեան ներկայացուցիչներ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Կ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչներ

Բերա, Յուլիս 23, 1910
Ժամը 11 ըստ եւրոպ[ականի]

ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ ԼԵ. ՆԻՍՏ

Համերաշխութեան ժողովը որոշեց բացատրողական ժողովներ ունենալ բացուգոցի խնդրի մասին:

Այսօր, Շաբաթ երեկոյ Գում Գաբուի դուրսը, Սամաթիա եւ Իւսկիւտար:

Իսկ Կիրակի ցերեկը Գատը գիւղ եւ Իւսկիւտար Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան կազմակերպած դաշտային հանդէսներուն մէջ:

Բ.– ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱՌԹԻՒ

Փաստ. 879-13

Բ 1.– ՊԱՏՐԻԱՐՔԱԿԱՆ ԴԻՒԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՅ ՀԱՅՈՑ

15/28 Մարտ 1912

Ազգ. ժողովս իր 14/27 Մարտ 1912ի նիստին մէջ Օսմ. երեսփոխանական ընտրութեանց մասնակցելու համար կարեւոր ձեռնարկներն ընելով Հասարակութեանս կողմանէ եւս հարկ եղած թուով երեսփոխաններու ընտրութիւնն ապահովցնելու նպատակաւ ընտրած յանձնաժողովին տեղեկութիւնները ու բացատրութիւնները լսելէ յետոյ, իր նախորդ որոշման համաձայն գաղտնի քուէից առաւելութեամբ Օսմ. երեսփոխանութեան թեկնածու հռչակեց՝

Տեարք Մանուկ էֆէնտի Մարիկեան՝ փաստաբան, Յովհաննէս էֆէնտի Թոլայեան՝ Տէր եւ Տնօրէն Մէճմ. Ախպարի, Գրիգոր էֆէնտի Մինէճեան՝ փաստաբան:

Զայս ծանուցանելով
Ի դիմաց Ազգային ժողովոյ հայ կաթողիկէ հասարակաթ.

Ատենադպիր՝ ԱՐԱՄ ԻՆՃԻՃԵԱՆ
Ատենապետ՝ Ա[Հ]ԻՐԱՍ[?]

Փաստ. 879-15բ

Բ 2.– ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ [ՕՍՄ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ]

Մարտ 19/1 Ապրիլ 1912

Այսօր, 1912 Ապրիլ 1. Համերաշխական ժողովը գումարուեցաւ կէսօրէ վերջ ժամը 2-ին Բերայի մէջ ատենապետութեամբ Ս. Գարայեան էֆ.ի. ներկայ էին Ազգ. երեսփ. ժողովոյ Կեդրոնի խմբակցութենէն՝ Հայկ Խոճասարեան, Սարգիս Սուին եւ Ն. Օհանեան, Ազատական խմբակցութենէն՝ Ստեփան Գարայեան եւ Արամ Հալաճեան, Հայ կաթոլիկ յարանուանութենէն՝ Մարիկեան, Ոսկեան եւ Մինէճեան, Հայ բողոքական հասարակութենէն՝ Ժ. Շահպազ, Հ. Յ. Դաշնակցութենէն՝ Վ. Փափազեան եւ Ա. Վռամեան. վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութենէն՝ Լեւոն Լարենց:

Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց –

1. Իթթիհատի հետ քուէարկել.

2. Պարտադրել ընտրուած հայ երեսփոխաններուն՝

ա. Ջանալ Օսմ. սահմանադրութեամբ՝ օսմ. բաղկացուցիչ ցեղերուն իրաւանց հաւասարութիւնը ապահովել.

բ. Պաշտպանել «Պատրիարքարանական առանձնաշնորհումներ» անուան տակ ճանչցուած իրաւունքներն ու իրաւասութիւնները:

գ. Ջանալ ազգային իրաւանց համապատասխան եղանակով մը լուծել տալ հողային, կրթական եւ հայաբնակ նահանգներու բարեկարգութեան խնդիրները, ինչպէս նաեւ բոլոր այն հարցերը, որոնք ազգային գոյութեան եւ իրաւանց հետ կապ ունին.

դ. Ամէն անգամ, որ վերոգրեալ հարցերու մասին հարկ մը ներկայանայ, հայ երեսփոխանները՝ բոլորն ալ պարտաւոր պիտի ըլլան կազմել եւ գործել իբրեւ օսմ. խորհրդարանի հայ խմբակցութիւն:

3. Վերոգրեալ յանձնառութիւնները ստանձնող երեսփոխանութեան թեկնածուները պիտի հռչակուին ազգային ընտրելիներ եւ իրենց ընտրութեան յաջողութեան համար պիտի յանձնարարուի Ազգ. իշխանութենց եւ քաղաք. կուսակցութեանց՝ համակամ կերպով աշխատիլ որոշեալ թեկնածուներու յաջողութեան:

Ծանօթ.- Այս գումարման ներկայ էր նաեւ ռամկավարներու ներկայացուցիչ Վահ[ան] Թէքէեան էֆ. որ սոյն յայտարարութեան մասին իր կուսակցութեան վերջնական պատասխանը յայտնել վերապահեց յառաջիկայ Չորեքշ. օրուան ժողովին:

[13 Ստորագրութիւններ]

Փաստ. 879-15գ

Բ 3.– ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿԵԴՐՈՆԻ ԽՄԲԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ

Բերա, 19 Մարտ 1912

Հ. Յ. Դաշնակց[ութեան] Պոլսի Կեդր. կոմիտէի պատուիրակները եւ Ազգ. ժողովի Կեդրոնի խմբակցութեան ներկայացուցիչները[1] փոխադարձ համաձայնութեան եկան հետեւեալ կէտերուն վրայ.

I Դաշնակցութեան ձեռնահաս մարմինը Պ. Մինաս Չերազի երեսփոխանական ընտրութիւնը պիտի յաջողցնէ որեւէ վայրէ մը՝ Կ. Պոլսի երեսփոխանական ընտրութենէն առաջ:

II Կեդր. խմբակցութիւնը իր պաշտօնական ամբողջ աջակցութիւնը պիտի նուիրէ թէ Կ. Պոլսի դաշնակցական ցանկին քուէարկմանը եւ թէ գաւառներու դաշնակցական երեսփոխաններուն ընտրութեան համար:

III Երկու կողմերէն մէկն ու մէկը իր յանձնառութիւնը չկատարելու պարագային՝ միւս կողմը զերծ պիտի համարուի իրեն վերաբերեալ յանձնառութենէն:

Ազգ. ժողովոյ Կեդր[ոնի] խմբակցութեան կողմէ
ՆԵՐՍԷՍ ՕՀԱՆԵԱՆ
Հ. ԽՈՃԱՍԱՐԵԱՆ
Ս. ՍՈՒԻՆ

Հ. Յ. Դաշնակց. Կեդր. կոմիտէի կողմէ
Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ
Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ

Փաստ. 879-17

Բ 4.– ՀԱՄԵՐԱՇԽԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ ՄԱՐՏ ԱՍՈՒԱՆ ՆԻՍՏԵՐԸ

Ա. Նիստ

Շբ. 24 Մարտ 1912

Ներկայք՝
Ս. Էֆ.Գարայեան (ատենապետ)
Վռամեան Էֆ.
Սուին Էֆ.[2]
Հոճասարեան Էֆ.
Ա. Գասպարեան Էֆ.
Օհանեան Էֆ.
Ա. Հալաճեան Էֆ.
Լարենց Էֆ.[3]
Պ. Փափազեան Էֆ.
Գ. Ոսկեան Էֆ.
Մ. Մարիկեան Էֆ.
Վ. Թէքէեան Էֆ.

Նիստը բացուեցաւ երեկոյեան ժամը 4ին ը[ստ] ե[ւ]րոպականի]:

Խօսք առնելով Վահան Էֆ. Թէքէեան, ըսաւ թէ, իւր ներկայացուցած Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութեան կողմանէ պաշտօն ունի յայտարարելու թէ, այդ կուսակցութիւնը որոշած է ներկայ պարագայից մէջ այս ձեւով չմասնակցիլ ընտրական գործին, եւ հետեւաբար, կատարելապէս ձեռնպահ մնալ:

Այս յայտարարութիւնը ընելէ յետոյ, Թէքէեան Էֆ. մեկնեցաւ:

Վռամեան Էֆ.– Մենք մեծ յոյս ունէինք այս Համերաշխական ժողովոյն վրայ, որ պիտի կարենար, ժամանակին, զանազան կուսակցութիւններն համաձայնութեան բերել. բայց, դժբախտաբար, տեսանք որ անկարելի եղաւ այդ, որով չափազանց ուշացած ըլլալուս պատճառաւ, այսօր ոչ թէ 18՝ այլ հազիւ 15 հայ երեսփոխան պիտի կարենանք ունենալ, այն ալ եթէ կարելի ըլլայ յաջողցնել, ի նկատի ունենալով զանազան դժուարութիւնները. Ուստի, կ՚առաջարկեմ, առանց այլեւս ժամանակ կորսնցնելու, համերաշխութեան եկած կուսակցութեանց գործի ձեռնարկել, կարելի եղած յաջողութիւնը ձեռք բերելու համար:

1.- Ազգ. Ընդհ. ժողովի երեսփոխանները կը բաղկանային երեք խմբակցութիւններէ՝ Պահպանողական, Կեդրոնի եւ Ազատական անուններով: Կային նաեւ այնպիսիներ, որոնք կը փափաքէին ճանչցուիլ իբրեւ չէզոք կամ անկախ:

2.- Գրական կեղծանուն Սիւնկիւճեան Սարգիսի:

3.- Գրական կեղծանուն Քիրիշճեան Լեւոնի:

Լարենց էֆ.– Տարակարծիք գտնուեցաւ Վռամեան էֆենտիի, եւ ըսաւ թէ, հայ երեսփոխանաց թուոյն նուազելուն պատճառը, ո՛չ թէ մեր ուշանալուն՝ այլ իրապէս ուրիշ պատճառներու մէջ պէտք է որ փնտռենք, եւ եթէ կատարեալ անկեղծութիւն եւ բարեացակամութիւն ըլլար, մենք պիտի կարենայինք շատ աւելի թուով հայ երեսփոխաններ ունենալ:

Թեր ու դէմ կարծեաց փոխանակութենէ յետոյ, Վռամեան էֆենտիի առաջարկութեան վրայ, միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.

Ա. Հայ եւ հայ-կաթոլիկ պատրիարքարաններու եւ հայ-բողոքական ազգապետարանի կողմանէ պաշտօնական կերպով դիմել կառավարութեան, եւ ընտրական գործին մէջ տեղի ունեցած ապօրինութեանց եւ անիրաւութեանց դէմ բողոքել:

Բ. Համերաշխութեան ժողովոյն կողմանէ մասնաւոր պատուիրակութեամբ մը դիմել Իթթիհատի կուսակցութեան, եւ հայ երեսփոխաններու թուոյն վրայ վերջնականապէս համաձայնիլ:

Պատրիարքարանները կառավարութեան պիտի դիմեն երեքշաբթի օրուընէ սկսեալ:

Իսկ համերաշխական ժողովոյն կողմանէ, Ս. Գարայեան, Վռամեան, Սուիճ եւ Ոսկեան էֆենտիներէ կազմուած պատուիրակութիւնը Իթթիհատի կուսակցութեան հետ բանակցելու պիտի երթայ, վաղը, Կիրակի (Զատիկ) ժամը 3ին ը.ե.:

Որոշուեցաւ Համերաշխական ժողովը գումարել, երկուշաբթի, առաւօտեան ժամը 10ին, Ազատամարտի խմբագրատան մէջ:

Բ. Նիստ

Քշ. 26 Մարտ 1912

Ներկայք.–
Ս. էֆ. Գարայեան (ատենապետ)
Վռամեան էֆ.
Սուիճ էֆ.
Հոճասարեան էֆ.
Ա. Գասպարեան էֆ.
Օհանեան էֆ.
Ա. Հալաճեան էֆ.
Լ. Լարենց էֆ.
Պ. Փափազեան էֆ.
Գր. Ոսկեան էֆ.
Գր. Միհէճեան էֆ.
Գր. Շահպազ էֆ.

Ատենապետ Գարայեան էֆ. նախորդ նիստի մէջ տրուած որոշման համաձայն, ժողովոյս կողմանէ, Իթթիհատի կուսակցութեան մօտ ղրկուած պատուիրակութեան կատարած բանակցութեանց վրայ մանրամասնաբար տեղեկութիւն տուաւ: Գարայեան էֆ. խօսքը վերջացնելով՝ ըսաւ թէ, վերջապէս ստոյգ կերպով 13 հայ երեսփոխանի համար երաշխաւորութիւն ձեռք բերուած է եւ եթէ ասոնցմէ զատ, եօթը անստոյգ նկատուած տեղերէ յաջողինք մէկ հայ-կաթոլիկ եւ մէկ հայ-բողոքական երեսփոխական ընտրել տալ, ասոնց թիւը պիտի կարենանք 15-ի բարձրացնել:

Հոճասարեան էֆ.– Շնորհակալութիւն յայտնեց Գարայեան էֆենտիի, Իթթիհատի մօտ իր առաջնորդութեամբ գացող պատուիրակութեան կատարած պատուաբեր բանակցութեան համար, որուն մասնակցեցաւ ժողովականք: Յետոյ ըսաւ թէ, ազգը այս ընտրական պայքարին մէջ յաղթուած չի համարուիր, քանի որ վերջապէս այս շրջանի մէջ 13 երեսփոխական ապահովուած է իրեն, մինչդեռ անցեալ շրջանի մէջ, միայն 11 երեսփոխան ունէր: Միայն թէ, նկատելով որ մեր Կեդրոնի կուսակցութիւնը պիտի չկարենայ այս ընթացքով իր թեկնածուն ընտրել տալ, ես կը խորհիմ թէ լաւագոյն պիտի ըլլայ մեզ համար բոլորովին ձեռնպահ մնալ ընտրական գործոյն մէջ:

Լ. Լարենց էֆ. հարցուց թէ ի՞նչ է արդեօք պատճառը որ նախ 18 երեսփոխական խոստացուեցաւ մեզ, եւ այժմ 13ի կ՚իջնայ այդ թիւը:

Վռամեան էֆ.– Դաշնակցութեան Իթթիհատի հետ կատարած բանակցութենց հիմն եղած էր ընդհ[անուր] հայ պահանջներն, եւ ո՛չ թէ հայ երեսփոխաններու թուոյն քանակութիւնը: Այդ պահանջներու մասին կերպով մը ապահովութիւն ստանալէ վերջը էր որ հայ երեսփոխանաց թուոյն վրայ սկսանք իրենց հետ բանակցիլ եւ իրենք երբեք 18 աթոռի վրայ ապահովութիւն չտուին մեզ եւ մենք միշտ 13 աթոռի ապահովութիւն ցոյց տուինք, եւ ո՛չ թէ 18: Յետոյ, Վռամեան էֆ. մանրամասնաբար բացատրեց թէ ի՞նչ պատճառներով գաւառի մէջ, զանազան տեղեր, անկարելի եղած է հայ երեսփոխան ընտրել տալ: Վերջացնելով իր խօսքը, ըսաւ թէ, զանազան կուսակցութիւններէ եւ հայ յարանուանութիւններէ կազմուած այս համերաշխութիւնը պէտք է որ, առանց ոեւէ նկատումի, շարունակուի, մանաւանդ ապագային աւելի եւս յաջողելու համար:

Ա. Հալաճեան էֆ. տարակարծիք գտնուեցաւ Հոճասարեան էֆենտիի, եւ ըսաւ թէ, Կեդրոնի այդ ձեռնպահութիւնը շատ յոռի տպաւորութիւն պիտի ընէ ընտրական գործոյն վրայ եւ առաջարկեց որ առանց ոեւէ նկատումի, Կեդրոնն ալ չբաժնուի այս համաձայնութենէն:

Ոսկեան.– Հայ-կաթոլիկ հասարակութիւնը, զոր անարժանաբար հոս կը ներկայացնեմ, գիտէք թէ երկու ամիս առաջ որոշած էր իր դիրքը, առանց զանազան կուսակցութիւններ ունենալու իր մէջ. եւ իր ազգային ժողովոյն մէջ քուէարկութեամբ որոշած էր իր ընտրելիներն, Իթթիհատի հետ համաձայն գտնուող Դաշնակցութեան ներկայացնելու համար: Դիտել կու տամ պատուարժան ժողովոյս թէ, հայ-կաթոլիկ հասարակութիւնը, որ ո՛չ թէ իբր պարզ կուսակցութիւն մը՝ այլ, թէեւ բաղդատմամբ հայ ազգին սակաւաթիւ, բայց վերջապէս իբր ամբողջական հայ մարմին մը կը ներկայանայ, գէթ միակ երեսփոխական մ՚ունենալու համար. եւ կը կարծեմ թէ, այս տեսակէտով, ձեզմէ իւրաքանչիւրը արդար կը դատէ մեր պահանջը, եւ մեր իրաւունքը կը հաստատէ. բայց ես ցաւով կը տեսնեմ թէ այդ 13 որոշ աթոռներէ եւ ո՛չ մին յատկացուած է հայ-կաթոլիկ երեսփոխանի մը, որն որ դուք իսկ վստահ էք թէ պիտի ըլլար ճշմարտապէս հայ երեսփոխան մը, հայ շահերու պաշտպանութեան համար. եւ մեզի կը ցուցուին անստոյգ աթոռներ, ըստ բախտին յաջողելու եւ կամ անյաջողութեան մատնուելու, կարծես թէ մեր անկեղծութեան եւ առաջին օրէն մեր համերաշխ ընթացքին փոխարէն պատժուելու համար: Ես կը բաղձայի որ այդ 13 ստոյգ աթոռներէ մին հայ-կաթոլիկ երեսփոխանի մը յատկացուած ըլլար անպայման, կատարելապէս վստահ ըլլալու համար մեզ արտայայտուած համակրութեան եւ անկեղծութեան, բայց դժբախտաբար կը տեսնէք որ այդպէս չէ եղած: Այս պարագային մէջ, հիմնուելով Հոճասարեան էֆենտիի խօսքերուն վրայ, կը հարցնեմ ձեզ, պատուարժան տեարք, թէ մենք որքա՜ն աւելի իրաւունք պիտի ունենայինք ձեռնպահ մնալու: Ես այդ բանը մտքէս իսկ չեմ ուզեր անցնել. բայց, կը կրկնեմ եւ կը խնդրեմ ձեզմէ որ ջանաք նոյնիսկ ամէն զոհողութեամբ մեր իրաւունքը պաշտպանել, ապահովելով մեզ միակ երեսփոխանի աթոռ մը:

Գր. Շահպազ էֆ.– Հայ համերաշխութեան գովեստն ընելէ յետոյ, ըսաւ թէ, իւր ներկայացուցած հայ-բողոքական հասարակութիւնն ալ առաջին օրէն յարած էր այդ համերաշխութեան, ինչպէս որ ամէն առթիւ իր սկզբունքն եղած է միշտ հայ ազգին մեծամասնութեան հետ ընթանալ: Այս համերաշխութենէն իրաւամբ կը յուսար օգտուիլ, ու թէեւ փոքրամասն հասարակութիւն մը, բայց ունենալ հայ ազգի երեսփոխանաց շարքին մէջ իւր ներկայացուցիչը: Այլ սակայն, ես ալ կը տեսնեմ որ անկարելի կը դառնայ այդ: Ուստի, կը խընդրեմ որ մեր այս բաղձանքն ալ նկատողութեան առնուի:

Քառորդ ժամու դադար տրուեցաւ:

Ատենապետ էֆ. դադարէ յետոյ խօսելով՝ ըսաւ թէ պէտք է որ ժողովս մեր այս օրուան խորհրդակցութեանց արդիւնքը գրաւորապէս ներկայացնէ Իթթիհատի: Երկրորդ, այդ արդիւնքը ծանուցանէ նաեւ պատրիարքարաններու եւ ազգապետարանին, որպէսզի անոնք ալ այդ հիման վրայ դիմում ընեն կառավարութեան: Յետոյ, կ՚առաջարկեմ ուրիշ օր մը գումարուիլ, թեկնածուներու անուանման վրայ խորհրդակցելու համար:

Ա. Գասպարեան էֆ.– Ես կ՚առաջարկեմ որ այսօր իսկ թեկնածուներու վրայ խորհրդակցելու համար, զանազան կուսակցութեանց եւ յարանուանութեանց կողմանէ 13 աթոռներու համար որոշուած թեկնածուներու ցանկը մէջտեղ դրուի, առանց ժամանակ կորսնցնելու:

Վռամեան էֆ.– Ես [կը] կարծեմ թէ նախ պէտք է որ զանազան կուսակցութիւնները տեղերու վրայ համաձայնին, եւ յետոյ թեկնածուները որոշուին:

Թեր եւ դէմ կարծեաց փոխանակութենէ յետոյ, ատենապետին ըրած յայտարարութեան վրայ, որոշուեցաւ վերջնական կերպով գումարուիլ վաղը, երեքշաբթի, երեկոյեան ժամը 4:30ին, Ազատամարտի խմբագրատան մէջ:

Բ 5.– ԿԵԴՐՈՆԻ ԽՄԲԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵՆԷՆ

Փաստ. 879-18

Ազնուաշուք էֆէնտի Գարայեան,
Ատենապետ Համերաշխական ժողովոյ

Գտնուելով կատարուած իրողութեան մը առջեւ, որ ո՛չ մէկ կերպով կը համապատասխանէ համերաշխութեան ոգւոյն եւ հետեւաբար Ազգին մեծամասնութեան իղձերուն, անօգուտ է այլեւս շարունակել անկախ երեսփոխանաց յարաբերութիւնները ժողովիդ հետ:

Պէտք է աւելցնենք նաեւ որ, վերջին պահուն մեզի հանդէպ ցոյց տրուած անտեղի եւ վիրաւորիչ ընթացքէն խորապէս ազդուած՝ հարկ չենք դատեր անձամբ ներկայանալ, այլ կը բաւականանանք այս երկտողն ուղղելով:

Մնամք յարգանօք
ՊԱՐԳԵՒ ՓԱՓԱԶԵԱՆ
Ա. Յ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

28/10 Ապրիլ 1912, Ղալաթիա

Փաստ. 879-19

Ազնուաշուք Վռամեան էֆէնտի
Ազնիւ բարեկամս,

Երէկ առաւօտ տունէն կանուխ մեկնած ըլլալով երեկոյին միայն ստացայ Ձեր ձեռագիրը:

Վերջին համերաշխական ժողովին մէջ Ձեր մերժողական պատասխանը ստանալէ վերջ, մեր պաշտօնը աւարտած նկատեցինք, խզելով ամէն պաշտօնական յարաբերութիւն, եւ ըստ այնմ ալ մեր համարատուութիւնը ըրինք Կեդրոնի խմբակցութեան մօտ: Նոր գործողութեան ձեռնարկելու եւ կամ բանակցութիւն սկսելու ոեւէ իրաւասութիւն եւ լիազօրութիւն չունինք այլեւս:

Պարոն Ձերազի Օսմանիէ Թէզքիրէի մասին կը կարծեմ որ յարմար կ՚ըլլայ դիմել իր եղբօր՝ Պարոն Գասպար Ձերազի:

Միշտ յարգանօք առ Ձեզ՝
ՀՈՎՀԱՍԱՐԵԱՆ

30 Մարտ 1912, Գում-Գաբու

Փաստ. 879-20

1/14 Ապրիլ 1912

Վսեմաշուք Տէր,

Արտօնուած եմ յայտարարելու թէ Կեդրոնի խմբակցութիւնը չպիտի կարենայ այլեւ մասնակցիլ Համազգային ընտրական յանձնախումբին աշխատութեանց, ինչպէս արդէն թերթերու միջոցաւ ալ իւր տեսութիւնները պարզեց այս կէտին նկատմամբ:

Խորին յարգանօք
Պ. ԽՈՐԱՍԱՆԵԱՆ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԿԵԴՐՈՆԻ ԽՄԲԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳ. ԺՈՂՈՎՈՅ ԿԵԴՐՈՆԻ ԽՄԲԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ազգ. ժողովի Կեդրոնի խմբակցութիւնս, Օսմանեան երեսփոխանական ընտրութեանց առթիւ Ազգային վարչութեան կազմած համազգային ընտրական յանձնախումբին խորհրդակցութեանց վրայ ազգային իրաւանց եւ շահերու տեսակէտը չէ որ կը տիրէ, իր լիազօր պատուիրակներուն միջոցաւ բանակցութիւնները խզած եւ ինչպէս արդէն ծանուցուեցաւ իր ձեռնպահութիւնը յայտարարած էր ընտրութեանց գործին մէջ:

Հետեւաբար տարբեր մեկնութիւններու տեղի չտալու համար, դիւանս հարկ դատեց հրատարակել այս յայտարարութիւնը:

Ի դիմաց Կեդրոնի խմբակցութեան
Ատենադպիր — **Ատենապետ**
Մ. ՇԻՐԻՆԵԱՆ — **Պ. ԽՈՐԱՍԱՆԵԱՆ**

Փաստ. 879-21

Բ 6.– ՆԻՍՏ ՀԱՄԵՐԱՇԽԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ

2 Ապրիլ 1912,
գշ. երեկոյեան ժամ 5

Ներկայք
Ս. էֆ. Գարայեան (Ատենապետ)
Վռամեան էֆէնտի
Ա. Հալաճեան »
Լ. Լարենց »
Մ. Մարիկեան »
Գր. Ոսկեան (Ատենադպիր)

Գարայեան էֆ. ժողովը բանալով, յայտարարեց թէ հայ-կաթոլիկ հասարակութեան Ընդհ. ժողովին կողմանէ ընտրուած երեսփոխանական 3 թեկնածուներու մէջէն համերաշխական ժողովոյս կողմանէ ընդունուած եւ Մարաշի համար իր ընտրելիութիւնը որոշուած Մարիկեան էֆէնտիի մասին Դաշնակցութեան կողմանէ Կիլիկիոյ Ս. կաթողիկոսին քաշուած հեռագրոյն պատասխանն հասած է Հայոց պատրիարքարանն, որով կաթողիկոսը կ՚ըսէ թէ ինքն ալ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին պէս ձեռնպահ մնալ կ՚ուզէ ընտրական գործին մէջ, եւ կ՚առաջարկէ որ Դաշնակցութիւնը համերաշխական ժողովոյն դիմէ: Այս յայտարարութենէ յետոյ, Գարայեան էֆ. առաջարկեց ժողովոյս կերպ մը գտնել դիւանիս կողմանէ Ս. պատրիարքին գիր մը ուղղելու, որպէսզի Մարիկեան էֆէնտիի Մարաշի ընտրութեան յաջողութեանը համար Ա. Պատրիարքին կողմանէ անմիջապէս հեռագրուի Մարաշի եւ Զէյթունի առաջնորդութեանց:

Այս միջոցին ժողովոյս ներկայացաւ Գասպար Ձերազ էֆ. որ ծանուցանելէ յետոյ թէ իւր եղբօր՝ Սինաս Ձերազ էֆէնտիի Գօզանի[4] երեսփոխանութեան վերաբերեալ բոլոր գործողութիւնները կատարուած են, շնորհակալութիւն յայտնեց ժողովոյս, յայսմ մասին կատարուած ջանքերուն եւ զոհողութիւններուն մասին:

Ասոր վրայ, յետ խորհրդակցութեան, որոշուեցաւ.–

Համերաշխական ժողովոյս կողմանէ գրել հայ, հայ-կաթոլիկ պատրիարքարաններուն եւ հայ-բողոքական ազգապետարանին թէ համերաշխական ժողովս նկատելով որ իւր մէջ համաձայնութիւն գոյացած՝ եւ հետեւաբար ստանձնած պարտականութիւնները կատարած է, իւր կողմանէ ներկայացնելով հայ երեսփոխանական ընտրելիներու անունները, որոնց յաջողութեանը համար խնդրել իրենցմէ որ հաճին, նախապէս տրուած որոշման համաձայն, հեռագրական հրահանգներ տալ գաւառներու մէջ առ որ անկ է ներկայացնելով զանոնք իբր ազգային ընտրելիներ:

Փաստ. 879-25

Բ 7.– ՔԱՆԱՉԵՒ ՀԱՄԵՐԱՇԽԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ

Համերաշխական ժողովս իւր այսօրուան (9 ապրիլ) նիստին մէջ, նկատի առնելով որ զանազան պատճառներով կարելի չէ եղած հայ ազգին թուոյն համեմատութեամբ հայ երեսփոխանութիւններու թիւն ապահովել, եւ հետեւաբար բոլոր կուսակցութեանց եւ խմբակցութեանց գոհացում տալ, կը յայտարարէ թէ, ապրիլ 1 թուականաւ իւր հրատարակած համաձայնագրին համեմատ, Իթթիհատի հետ քուէարկելու որոշումն յարգելով, հայ ժողովուրդին կը ներկայացնէ հետեւեալ երեսփոխանական թեկնածուներու ցանկը, իբր ազգային ընտրելիներ.–

1.- Ատանա-Գօգան – Զաքարիա էֆ. Պզտիկեան
2.- Իզմիթ – Հմայեակ էֆ.Խոսրովեան
3.- Իզմիր – Վահան էֆ. Պարտիզպանեան
4.- Կարին – Տ[իա]ր Գարեգին էֆ. Փաստրմաճեան
5.- Կարին – Վարդգէս էֆ. [Սերենկիւլեան]
6.- Կեսարիա – Արսէն էֆ. Գալֆայեան
7.- Մարաշ – Մանուկ էֆ. Մարիկեան
8.- Մուշ – Առաքել էֆ. Սիմոնեան
9.- Պոլիս – Գրիգոր էֆ. Զօհրապ
10.- Պոլիս – Պետրոս էֆ. Հալաճեան
11.- Ռոտոսթօ – Սմբատ էֆ. Քեաթիպեան
12.- Սվազ – Տոքթ. Կարապետ էֆ. Փաշայեան
13.- Վան – Օննիկ էֆ. Դերձակեան[5]

Ծանօթ.– Վերոգրեալ ցանկէն դուրս է Հալէպի երեսփոխան՝ Պօշկէզէնեան էֆէնտիին, որ Համերաշխական ժողովոյն մասնակցող կուսակցութեանց եւ խմբակցութեանց կողմանէ ներկայացուած չէ:

Փաստ. 879-28

Բ 8.– ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՆԿԱԽ ԽՄԲԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Քերա, 12 Ապրիլ, 1912

Ազնուաշուք Տիար Ատենապետ
Տէր,

Համերաշխական ժողովս իր այսօրուան նիստին մէջ նկատի առաւ ձեր պատուիրակներուն ապրիլ 10 թուակիր նամակը եւ զարմանքով կարդաց հոն թէ անոնք իրենց հանդէպ ցոյց տրուած անտեղի եւ վիրաւորիչ ընթացքէն խորապէս ազդուած՝ հարկ չեն տեսներ այլեւս անձամբ ներկայանալ: Ժողովս բացարձակապէս կը մերժէ այս վերագրումը եւ կը յայտարարէ թէ ձեր պատուիրակներուն անձնական ոեւէ վիրաւորանք չէ հասցուած ժողովիս մէջ. հետեւաբար կը խնդրենք որ հաճիք ձեր պատուիրակները ղրկել մեր յառաջիկայ նիստին, որ տեղի պիտի ունենայ երեքշաբթի, ժամը 5ին:

ԱԶԳ. ԺՈՂՈՎՈՅ ԽՄԲԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

4.- Գոզան կամ Քոզան՝ Կիլիկիոյ Սիս քաղաքն է:
5.- Օննիկ Դերձակեան՝ իսկական անունն էր Վռամեան Արշակի:

Գ.– ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Փաստ. 1713-13

ԿՈՒՍԱԿՑ. ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՅ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆԸ

Գ 1.– ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐ

Խորապէս ներշնչուած այն մեծ պարտականութենէն, որ հայ ժողովուրդի կացութիւնը կը դնէ քաղաքական կուսակցութիւններու վրայ, եւ համոզուած՝ թէ որքան կարեւորութիւն ունի քաղաքական բոլոր ոյժերու ներդաշնակ գործակցութիւնը պետական եւ ազգային կեանքի ներկայ օրերուն, հայ կուսակցութիւններու ձեռնհաս մարմինները.–

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրոն,
Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տաճկաստանի Կեդր. Վարիչ Մարմինը,
Սահմանադիր Ռամկավար Կեդրոնական Ակումբը, եւ
Վերակազմեալ Հնչակեան Կեդրոնի Վարչութիւնը
շարք մը խորհրդակցական ժողովներէ ետք, որոշեցին՝

Ա) Միասնաբար եւ ձեռք ձեռքի տուած գործել *հայկական բարեւորոգումներու իրականացման համար:*
Բ) Համաձայնութեամբ շարժիլ *Ազգային ներկայացուցչական մարմիններու մէջ:*
Գ) Համերաշխօրէն ընթանալ *Օսմ. երեսփոխանական ընտրութեանց եւ պարլամենտական* խնդիրներու մէջ:

հարցեր, որոնք կենսական են ու այժմէական, եւ կը պահանջեն քաղաքական ոյժերու խելացի համադրութիւն:

Միջկուսակցական այս համերաշխութեան կէտ նպատակին է՝ բոլոր ոյժերը ի սպաս դնել Հայկական Բարեռորոգումներուն, որոնց իրականացումը գերազանցապէս անհրաժեշտ է թէ՛ ժողովուրդի եւ թէ Պետութեան շահերուն տեսակէտէն, ջանք ու աշխատանք չխնայել մէջտեղէն վերցնելու բոլոր սին ու վնասակար վէճերն ու ընդհարումները, որոնք տարիներ ու տարիներ պառակտման, եւ հետեւաբար ոյժերու ամուլ վատնումի պատճառ են եղած, անկեղծօրէն ձգտիլ համերաշխական այս շարժման կապելու հայ հասարակութեան անկուսակցական շրջանները, որպէսզի բոլոր կենսունակ եւ շինարար ոյժերը, բոլոր հոսանքները կարող ըլլան ծառայելու գլխաւոր նպատակին,– երկրին եւ հայ ժողովուրդին՝ անոր սահմանադրական եւ ազգային իրաւունքներու ամրապնդման համար:

Համերաշխական ներկայ շարժումը – պէտք է շեշտել – չի սահմանափակուիր կուսակցական շրջանակով: Ան կը ձգտի այս աշխատանքին կապել չէզոք հասարակութեան զանազան խաւերը, իր այլեւայլ հիմնարկութիւններով. ուստի կը սիրենք յուսալ թէ այս ճամբուն վրայ պիտի չհանդիպինք արգելքի կամ չկամութեան, քանի որ այս շարժումն ու իր նպատակը կուսակցական չեն, այլ համաժողովրդական, նոյնքան սիրելի չէզոք հասարակութեան, որքան եւ կուսակցական շարքերուն համար:

Միջկուսակցական ժողովը որոշած է ներքին կանոնագրով մը մանրամասնել ներկայ համաձայնութեան նպատակը, կուսակցական փոխադարձ յարաբերութիւններու սահմանները, միջկուսակցական միջնորդ ատեաններու դերը, որպէսզի կարելի ըլլայ պառակտումներու եւ թիւրիմացութիւններու առաջքն առնել եւ ներդաշնակութիւն մտցնել կուսակցական յարաբերութեանց մէջ: Այդ մանրամասնութիւնները կը հաղորդուին տե-

ղական մարմիններուն, կուսակցական ճամբով, որպէսզի ամէն տեղ՝ կազմակերպական շարքերը ընթանան այն շաւղով որ կը համապատասխանէ համերաշխութեան ոգւոյն եւ նպատակին:

Համամտութեան եւ բերկրանքի այն բուռն արտայայտութիւնները, որոնցմով հասարակութիւնը ամիսներ առաջ ողջունեց համերաշխութեան մասնակի ձեռնարկները Երկրի ներսը եւ գաղութներու մէջ, իրաւունք կու տան մեզ հաւատալու, թէ քաղաքական հայ կուսակցութեանց ղեկավար մարմիններու ներկայ յայտարարագիրը – նոր ու զօրեղ նուիրագործում մը համերաշխական շարժման –պիտի գտնէ ջերմ, անկեղծ եւ գործնական ընդունելութիւն թէ՛ կուսակցական եւ թէ արտակուսակցական խաւերու մէջ: Այլեւս ոչ մէկ երկդիմութիւն, ոչ ալ քայքայիչ յոռետեսութիւն: Ընդհակառակը: Այս շարժումը, որուն իրագործման վաղուց փափաքող է հայ ժողովուրդը, պէտք է իր արդէն փշոտ ճամբուն վրայ գտնէ բոլորին կողմէ – կուսակցական թէ չէզոք, մտաւորական թէ աշխատաւոր, վաճառական թէ արհեստաւոր – անկեղծ համակրանք, խորունկ յարգանք ու գործնական աջակցութիւն:

Ու այդ հաւատքով՝

Կ՛ողջունենք համագործակցութեան շարժումը, որ այսօրինակ համաձայնութեամբ շաղկապելով քաղաքական հայ կուսակցութիւններու ղեկավար մարմինները, կը խոստանայ տարածել զայն ընդհանուրի վրայ:

Կ՛ողջունենք մանաւանդ Երկրի բազմացաւ ժողովուրդը, որ ակնդէտ կը սպասէ գործօն ոյժերու ներդաշնակ աշխատանքին, եւ որուն հանդէպ՝ ներկայ համերաշխութիւնը քաղաքական յարգանքի նոր ապացոյց մըն է, քաջալերիչ ու խոստմնալից:

Յարգա՛նք միջկուսակցական համագործակցութեան:

Յարգա՛նք հայ ժողովուրդին, որուն պիտի ծառայեն բոլոր կուսակցութիւնները:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԴՐ. ՎԱՐԻՉ ՄԱՐՄԻՆ

ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ-ՌԱՄԿԱՎԱՐՆԵՐՈՒ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԱԿՈՒՄԲ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

1913 Հոկտեմբեր
Կ. Պոլիս

Փաստ. 673-10 Պատճէն Չհրատարակել

Գ 2.– ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԷՋ ԳՈՐԾՈՂ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՐԵՔ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ

Սոյն ատենագրութիւնն ստորագրող երեք կուսակցութիւններու՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ս[ահմանադիր] Ռամկավար կուսակցութեան եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Վասպուրականի ձեռնհաս մարմիններու լիազօր պատուիրակները երկարօրէն խորհրդակցելէ եւ քննութեան ենթարկելէ ետք՝ հայ ժողովրդի ազգային գոյութեան սպառնացող քաղաքական արդի ծանր տագնապը եւ մօտալուտ հաւանական աղէտները՝ միաբան համաձայնեցան համերաշխօրէն գործելու հետեւեալ խնդիրներու գետնին վրայ:

Ա. Ինքնապաշտպանութիւն

1. Երեք կուսակցութիւնները կը ստանձնեն Վանի կուսակալութեան եւ անոր կից Խիզան հայաբնակ գաւառներու ինքնապաշտպանութեան գործը՝ տրամադրելով անոր իրենց հնարաւոր միջոցները՝ նիւթական, բարոյական եւ ռազմական:

Ծանօթ.- Ինքնապաշտպանութիւնը կ՛ընբռնուի լայն իմաստով, հասարակ ընդդիմադրութենէ զատ՝ կ՛ընդունի նաեւ պատժողական բնոյթ ունեցող ձեռնարկներ, իբրեւ պատասխան չարագործ տարրերու կողմէ կատարուող խմբական կամ անհատական ոճիրներու:

2. Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն յանձնառութեամբ կը ստանձնէ իւր կազմակերպութեան պատկանողները զինելու:

3. Կուսակցական ազդեցութիւններէ դուրս գտնուող չէզոք տարրերը զինելու գործը կը յանձնուի Ինքնապաշտպանութեան կեդրոնական յանձնախումբին, որուն ձեռքը կը կեդրոնանայ ինքնապաշտպանութեան գործին ընդհանուր ղեկավարութիւնը վերը յիշուած հայաբնակ գաւառներու մէջ: Այդ յանձնախումբը կը կազմեն երեք կուսակցութիւններու կողմէ նշանակուած հաւասար թիւով ներկայացուցիչներ: Անոր որոշումները պարտադիր են երեք կուսակցութիւններուն:

Ծանօթ.- Չէզոք տարրերը զինման մղելու համար՝ նկատի առնելով արդի բացառիկ պարագաները, ինքնապաշտպանութեան Կեդր. կոմիտէի շրջահայեցողութեան եւ տակտին կը թողուի գործադրել նաեւ հարկադրիչ միջոցներ – բոյկոտէն սկսած մինչեւ գանակոծութիւն, ստանալով կանխաւ Համերաշխութեան մարմնին հաւանութիւնը:

Գաւառներու մէջ եւս խառն յանձնախմբեր կը կազմուին տեղին վրայ գործող կուսակցական մարմիններէ:

Բ. Կուսակցութիւններու դիրքը կառավարութեան հանդէպ

Երեք կուսակցութիւնները կը միաբանին օրինական պայքարի բոլոր միջոցներով ընդդիմադրելու թուրք կառավարութեան հակահայ քաղաքականութեանը, մասնաւորապէս հայկական նահանգներուն մէջ:

Գ. Կուսակցական փոխ-յարաբերութիւնները

Կ՛որոշուի անյապաղ պատշաճ միջոցներ ձեռք առնել ապահովելու համար փոխադարձ յարգանք եւ ուղղամիտ վերաբերում երեք կուսակցութիւններու միջեւ, եւ կուսակցական գետնի վրայ ծագելիք վէճերու լուծում տալ միջկուսակցական ատեանով:

Ձեռնարկուած համերաշխութեան պահպանմանն ու զարգացմանը եւ ստորագրուած յանձնառութիւններու իրագործմանը՝ իբրեւ վերին հաստատութիւն՝ կը հսկէ Համերաշխութեան մարմինը, զոր կը կազմեն երեք կուսակցութիւններու լիազօր պատուիրակները:

Լիազօր պատուիրակներ՝

Վասպ.ի Կ. կոմիտէի կողմէ	Ս. Ռամկավար կուսակցութեան	Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան
ՎԱՀԱՔ, ԻՇԽԱՆ	Վասպ.ի Շրջանակային ակմբի կողմէ	Վասպ.ի վարչութեան կողմէ
[Կնիք]	ԱՐՏԱԿ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	ՓԱՐԱՄԱԶ, ԱԲ. ԲՐՈՒՏԵԱՆ
	[Կնիք]	[Կնիք]

1913 Ապրիլ 4/17, Վան

Փաստ. 673-25

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Գ 3.– ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ, ՌԱՄԿԱՎԱՐ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Մեր հայրենիքին այս պահուս անցուցած պատմական մեծ տագնապը հրամայական պարտականութիւն մը կը դնէր գործող կուսակցութիւններուն վրայ, մնալով հանդերձ իւրաքանչիւրն իր ծրագրին եւ տակտիկին սահմաններուն մէջ, համաձայնութեան մը գալ համազգային բնոյթ ունեցող հրատապ խնդիրներու շուրջը:

Տառապանքի ծոցին մէջ պայքարողները, բնականաբար, առաջինը պիտի լինէին որ ըմբռնէին այդպիսի համաձայնութեան մը աւագ անհրաժեշտութիւնը, եւ արդէն գիտէք թէ ինչպէս, մասնակի համերաշխութիւն մը կնքուեցաւ, անցեալ ապրիլ ամսու սկիզբը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ս[ահմանադիր] Ռամկավար կուսակցութեան եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Վասպուրականի ձեռնհաս մարմիններուն միջեւ:

Եթէ համերաշխութիւնը տեւական եւ արգասաւոր ընելու առաջին պայմանն է համախոհ, համակամ եւ իրեարանուէր գործակցութիւն մը, ընդհանուր հանգամանք ունեցող որոշ նպատակներու հետապնդումին համար,– կայ երկրորդ, ո՛չ նուազ կարեւոր պայման մը զայն կենսունակ ընելու – ատ ալ՝ անխտիր բոլոր կուսակցականներու կողմէ մշակումն է իրարու հանդէպ ուղղամիտ ընթացքի մը եւ փոխադարձ յարգանքի մը:

Կուսակցական հանդուրժանքը եւ համերաշխ գործակցութեան ոգիին զօրացնելու եւ անոր՝ առողջ զարգացում մը ապահովելու նպատակով է, որ կու գանք մեր մարմիններու եւ ընկերներու լուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրել հետեւեալ հրահանգներու գործադրութեան վրայ:

1. Ընկերները պարտին զգուշանալ համերաշխութեան ոգիին հակառակող ոեւէ արարքէ, խոյս տալով կուսակցական գետնի վրայ գժտութիւն կամ կռիւ յարուցանելէ, մասնաւորապէս գիւղերուն մէջ:

2. Ամէն անհատ բնականաբար ազատ է իր համոզմունքին համաձայն յարելու մէկ կամ միւս կուսակցութեան: Եւ սակայն, համերաշխութեան վահանին տակ համերաշխութիւնը վտանգող երեւոյթները կանխել կարենալու համար, հարկ է որ կուսակցութիւնները որոշ վերապահումներու ենթարկեն անդամներու ընտրութեան գործը:

Այսպէս, այսուհետեւ ո՛չ մէկ կուսակցութեան մէջ կրնան մտնել. ա) նախորդ ռեժիմին տակ իբրեւ լրտես եւ մատնիչ ճանչցուած եւ արդէն մերժուած անհատներ. բ) անոնք որ վտարուած են կուսակցութենէ մը. գ) անոնք որ իրենց յանձնառութիւններէն կամ կուսակցական պարտականութիւններէն եւ կամ կարգապահական պատժի մը գործադրումէն խուսափելու համար է որ ուրիշ կուսակցութեան մը կը դիմեն – մէկ խօսքով բոլոր անոնք որ մէկ բանակէն միւսը կ՛անցնին ո՛չ թէ համոզմունքէ մը դրդուած, այլ պաշտպանութիւն մը գտնելու եւ իրենց նախկին կամ պարզապէս որոշ կուսակցութեան մը դէմ պայքարելու նպատակով:

3. Տարբեր դրօշի կուսակցականներու միջեւ կուսակցական գետնի վրայ ծագող ամէն վէճ՝ շահագրգռուող կողմերու միջկուսակցային ատեանով մը պէտք է լուծել:

Եթէ այդպիսին կարելի չէ կազմել վէճի վայրին վրայ, դիմելու է մօտակայ կեդրոնի մը: Գաւառային մարմիններու մէջ լուծումի չյանգած խնդիրները կը յղուին Համերաշխութեան Կեդրոնական Մարմինին:

Այս հրահանգներուն անսաստողները, իբրեւ համերաշխութեան գործը խաթարողներ, կ՛ենթարկուին խիստ պատասխանատուութեան:

ԵՒայսոյս ենք որ գիտակից բոլոր ընկերները ոեւէ ջանք պիտի չխնայեն դիւրացնելու համար Համերաշխութեան այս առաջին քայլերը, որպէսզի տակաւ զօրանալով ան՝ հնարաւորութիւն ստեղծուի աւելի լայն հիմերու վրայ դնել զայն առաջիկային:

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՎԱՍՊ[ՈՒՐԱԿԱՆ]Ի ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

25 Յունիս 1913
Վան

Տպ. «Աշխատանք»ի

Փաստ. 1042-23

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

Գ 4.– ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻՆ

Հայրենակիցնե՛ր,

Հանրային հպարտութիւնով եւ սրտագին հաճոյքով մըն է, որ կու գանք յայտարարելու այս համերաշխութիւնը՝ իբրեւ քաջալերող նախանշան մը Եգիպտոսի հայ գաղութին քաղաքական զարգացմանը:

Ներշնչուած այն մեծ պարտականութենէն, որ հայ դատին ներկայ պատմական րոպէն կը դնէ մեր ժողովըրդեան բոլոր հատուածներուն եւ բոլոր դաւանանքներուն վրայ, եւ խորապէս գիտակից թէ որքա՜ն կարեւոր է, այդ բացառիկ կացութեան հանդէպ, քաղաքական բոլոր ուժերուն ներդաշնակ համագործակցութիւնը, հայ կուսակցութիւններու Եգիպտոսի տեղական մարմինները՝

Դաշնակցութեան ենթակոմիտէները,
Հնչակեան մասնաճիւղերը եւ
Սահմանադրական Ռամկավար Ակումբները

Որոշեցին շաղկապել իրենց ուժերը, յանուն Երկրի հայ ժողովրդին ինքնապաշտպանութեան, իրաւունք մը, որ խորապէս Սահմանադրական է եւ որուն պահանջը, իրերու տխուր բերումով, դարձած է օրուան մեծագոյն խնդիրը:

Քաղաքական այս շաղկապումին գործնական կերպարանք տալու համար, երեք կուսակցութիւններու տեղական մարմինները, անվերապահօրէն համամիտ ինքնապաշտպանութեան գաղափարին շուրջ, որոշեցին կազմել *Միջկուսակցական խառն մարմիններ*՝ Աղեքսանդրիա եւ Գահիրէ, նպատակ ունենալով գործնականապէս եւ նիւթապէս նպաստել Երկրի ժողովրդին սահմանադրական իրաւունքներուն պաշտպանութեանը, անոր քաղաքացիական ու ազգային ապահովութեանը, ինչպէս նաեւ գալիք վտանգներուն դիմագրաւելու ուժին:

Նպատակը, կազմը եւ փոխադարձ յարաբերութիւնները ճշդելու համար Միջկուսակցային խառն մարմինը, միացած, մշակեց ներքին կանոնագիր մը, որ արժանացաւ երեք կուսակցութիւններու ընդհանուր ժողովներուն հաւանութեանը եւ որ պիտի ըլլայ ղեկավարը՝ առաջիկայ գործունէութեան ժամանակ եւ ամբողջ աշխատանքին ընթացքին մէջ:

Համերաշխութեան եւ համագործակցութեան այս ձեռնարկը խանդավառ համակրանք մը առաջ բերաւ թէ՛ կուսակցական շարքերուն եւ թէ՛ հասարակութեան մէջ, ինչ որ լաւագոյն գրաւականն է այդ ձեռնարկին զարգացմանը: Տարիներու եւ տարիներու անվերջ կռիւները, ներքին սին ընդհարումները եւ ուժերու աննպատակ վատնումը, որոնցմով այնքան հարուստ է, աւա՜ղ, եգիպտահայ կեանքը, վերջ պիտի գտնեն այս նոր հոսանքին առջեւ, եւ անոր շնորհիւ, համոզուած ենք, բոլոր կենսունակ ուժերը, բոլոր եռանդները ու բոլոր հիմնարկութիւնները պիտի ծառայեն գլխաւոր նպատակին,– Երկրին եւ քաղաքականապէս բարձրացող հայ ժողովուրդին՝ իր սահմանադրական ու ազգային իրաւունքներուն ամրապնդմանը համար:

Համերաշխութեան այս ձեռնարկը սահմանափակուած չէ կուսակցական շրջանակով: Անիկա կը ձգտի, վճռականապէս եւ անկեղծօրէն այս աշխատանքին կապել Եգիպտոսի հայ գաղթականութեան բոլոր խաւերը, իր այլեւայլ հիմնարկութիւններով, եւ մենք կ՛ուզենք հաւատալ թէ այս ճամբուն վրայ, ազգային մեծ տագնապին հանդէպ չպիտի հանդիպինք ոչ մէկ արգելքի, քանի որ այս շարժումն ու իր նպատակը կուսակցական չեն, այլ համաժողովրդական, նոյնքան թանգ չէզոք հասարակութեան համար՝ որքան յեղափոխականին, նոյնքան հրամայական անկուսակցական ժողովուրդին համար՝ որքան կուսակցական շարքերուն:

Ներկայ շարժումն ու ձեռնարկը, որուն իրագործմանը շատոնց փափաքող է վտանգուած հայ ժողովուրդը,

իր դրդապատճառներուն անկեղծութեամբը եւ նպատակին մեծութեամբը, չի ներեր եւ չպիտի ներէ ոեւէ երկդիմութիւն, դաւ կամ նենգաւոր թշնամանք: Ընդհակառակը, յանուն մեր ժողովուրդին գերագոյն շահերուն, անիկա պէտք է հանդիպի, իր արդէն փշոտ ճամբուն վրայ, ամէնքին կողմէն, կուսակցական թէ՛ չէզոք, արհեստաւոր թէ՛ վաճառական, մտաւորական թէ՛ աշխատաւոր, բացարձակ համակրութեան, անկեղծ յարգանքի եւ գործնական աջակցութեան:

Թո՛ղ ուրեմն, համագործակցութեան այս ձեռնարկը Եգիպտոսի տասնեւհինգ հազար հայութեան մէջ՝ ըլլայ շրջանը նոր եռանդի եւ նոր յոյսերու եւ գերեզմանը՝ հին, աւերիչ կրքերուն: Անիկա թո՛ղ նկատուի միեւնոյն ժամանակ իբրեւ նշանը սրտագին եւ հրապարակային այն յարգանքին, որ հայ յեղափոխութիւնն ու հայ գաղութը կը բերեն մեծատանջ հայ ժողովուրդին ու Մայր-Երկրին՝ անոր քաղաքական տագնապի այս երկունքաւոր օրերուն մէջ:

Պառակտումները ուժեր վատնեցին:

Համերաշխումը ուժեր պիտի ամբարէ:

Ողջո՞յն ուրեմն համերաշխութեան ու միջկուսակցական համագործակցութեան:

Ողջո՞յն հայ ժողովուրդին, որուն կոչուած են ծառայելու բոլոր կուսակցութիւնները ու գաղութները:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԽԱՌՆ ՍԱՐՄԻՆ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ

1913 Մայիս
Աղեքսանդրիա – Գահիրէ

Փաստ. 1156-120

Գ 5.– ՏԵՂԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ [Սոֆիա]

Այսօր 1913 Յունիս 22 Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Սոֆիայի մասնաճիւղի եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Սոֆիայի կոմիտէի միջեւ համաձայնութիւն գոյացաւ:

1) Յառաջիկայ Կիրակի օրուայ հրապարակային ժողովը սարքել միասին:

2) Երկրի ինքնապաշտպանութեան համար միասնաբար կատարել հանգանակութիւնը եւ արդիւնքը բաժնել հաւասար կերպով:

3) Հանգանակիչ մասնախումբը կազմել երկու մարմիններու կողմէ:

4) Այս արձանագրութիւնը երկու օրինակ կազմելով երկու կողմի մէկ-մէկ օրինակ տրուեցաւ:

Ս. Դ. Հնչակեան կուս. Սոֆիայի մասնաճիւղ
Ներկայացուցիչներ՝ Մ. Ներսէսեան, Մ. Գրիգորեան, Սարգիս Կարապետեան

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Սոֆիայի կոմիտէի ներկայացուցիչներ
Վ. Մազմանեան, Գ. Յովհաննիսեան, Միսաք Գալուստեան

Սոֆիա, 1913 Յունիս 22

Փաստ. 1156-129

Գ 6.– ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇԻՆՔ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ԵՒ Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍ. ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉԻ ՄԻՋԵՒ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պալքանեան Կեդրոնական կոմիտէն եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Պուլկարիոյ ներկայացուցիչը իրենց մէջ կը կնքեն ժամանակաւոր համաձայնութիւն հետեւեալ հիմունքների վրայ:

1) Միատեղ հանգանակութիւն ընել յօգուտ հայ ինքնապաշտպանութեան,

2) Միատեղ հրապարակային եւ համակրական ժողովներ սարքել այդ նպատակով,

3) Կուլտուրական (դպրոց, գրադարան, թատրոն եւն.), գործերը նախապէս իրարու հետ համաձայնելով՝ միատեղ յառաջ տանիլ,

4) Կազմակերպութիւններէն իւրաքանչիւրը իր Պուլկարիոյ ընկերները պիտի պարտաւորեցնէ ունենալ մէկ հատ կաղապար 500ական փամփուշտով, 25 ֆ[րանք]ի փոխարէն,

5) Երկու կազմակերպութիւններու միջեւ ծագած խնդիրները լուծել իրաւարար ատեաններու միջոցաւ,

6) Ձգտիլ երկու կուսակցութիւններու բոլոր շրջաններու մէջ ընդհանուր համերաշխութիւն յառաջ բերել,

7) Կաղապարներու փոխադրութեան համար երկու կուսակցութիւնները իրենց ունեցած ճանապարհները փոխադարձաբար տրամադրելի պիտի ընեն իրարու,

8) Եթէ կուսակցութիւններէն մէկը զէնքի պէտքը ունենայ եւ միւսը հնարաւորութիւն ունենայ այդ պէտքը գոհացնելու, այս վերջինը պարտաւոր է այդ պէտքը լրացնել ծախելով իր զէնքերէն միւսին՝ սովորական գնով,

9) Կուսակցութիւնները առանձնապէս ազատ են իրենց սկզբունքային եւ կազմակերպական գործունէութեան մէջ, առանց իրարու գործունէութիւն ջլատելու որեւէ միջոցի դիմելու,

10) Սոյն համերաշխութեան հետեւանքով ընկերներ Սապահ Գիւլեան եւ դաշնակցական մէկ ընկեր պիտի շրջին հետեւեալ քաղաքները հրապարակային ժողովներ եւ հանգանակութիւն ընելու՝ Ֆիլիպէ, Պուրկազ, Սլիվէն, Վառնա, Շումլա, Էտիրնէ, Ռոտոսթօ, Մալկարա, Չորլու, եւ ի հարկին ուրիշ քաղաքներ,

11) Վերոգրեալ վայրերէն դուրս մինչեւ ցարդ եղած հանգանակութիւններէ ձեռք բերուած գումարը կը մնայ այն կուսակցութեան որ հանգանակած է,

12) Այսուհետեւ յիշեալ վայրերու մէջ ընելիք հանգանակութեանց արդիւնքը պիտի կիսուի երկու կուսակցութեանց միջեւ գործածուելու համար յօգուտ երկրի ինքնապաշտպանութեան,

13) Կ՚որոշուի երկու թռուցիկ հանել, մէկը կազմակերպութեանց իսկ միւսը հայ հասարակութեան,

14) Այս ժամանակաւոր դաշինքը ժամանակին պահանջին համեմատ կարելի է ընդլայնել,

15) Այս դաշինքը պատրաստուած է երկու օրինակ, իւրաքանչիւր կուսակցութեան ներկայացուցիչի քով մէկ օրինակ մնալու պայմանով:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պալքանեան Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչ՝
ՎԱՀԱՆ Գ. ՄԱԶՄԱՆԵԱՆ

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Պուլկարիոյ ներկայացուցիչ՝
ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

Սոֆիա, 1913 Յունիս 28

Փաստ. 926-16

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱՅԻՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ ԻԶՄԻՐԻ ՄԷՋ

Գ 7.– Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ա Գ Ի Ր
ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԻԶՄԻՐԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ

Հայրենակիցնե՛ր

Ներշնչուած այն մեծ պարտականութեամբ, որ դրուած է հայութեան բոլոր հատուածներու վրայ՝ քաղաքական ներկայ բացառիկ կացութեան հանդէպ, եւ մանաւանդ խրատուած այն դառն փորձերէն, որոնք անցեալին մէջ այնքան ոյժեր վատնել տուին, Իզմիրի երեք հայ քաղաքական կուսակցութիւններու տեղական մարմինները՝

Դաշնակցութեան Իզմիրի կոմիտէն
Հնչակեան Իզմիրի մասնաճիւղը եւ
Սահմանադիր-Ռամկավար Ակումբը

խորհրդակցական շարք մը ժողովներէ վերջ՝ որոշեցին համերաշխութեան գալ, միմեանց ձեռք մեկնել եւ համախմբուիլ Հայկական դատի շուրջը, միասնաբար աշխատելու եւ ներդաշնակ գործելու համար:

Միջկուսակցային այս համերաշխումի նպատակն է՝ բոլոր ոյժերը ի սպաս դնել հայկական տագնապին, որուն լուծումը օգտակար է նոյնիսկ պետական շահերու համար, ամէն ջանք գործ դնել վերցնելու մէջտեղէն այն բոլոր մանր, ապարդիւն ու վնասակար կռիւները, որոնք տարիներ ու տարիներ պառակտման եւ հետեւաբար ոյժերու ամլօրէն վատնման պատճառ եղան, անկեղծօրէն ձգտիլ համերաշխութեան մէջ դնել հայ հասարակութեան չէզոք խաւերը, որպէսզի կարող ըլլանք՝ ընդհանուր համաձայնութեամբ՝ կուսակցական եւ արտակուսակցական, արդիւնաւոր կերպով ծառայել ազգային կենսական շահերուն, Օսմ. սահմանադրական ռեժիմի ամրապնդման եւ մեր ժողովուրդի վտանգուած ապահովութեանը,– մեծագոյն ցաւը, որ՝ իրերու տխուր բերմամբ՝ ծառացած է ամբողջ հայութեան առջեւ:

Միջկուսակցական մարմինը որոշած է յատուկ կանոնագրով ճշդել ներկայ համաձայնութեան նպատակը, ներքին փոխադարձ յարաբերութիւնները սահմանները, որպէսզի կարելի ըլլայ ներքին պառակտումներու եւ թիւրիմացութեանց առաջքն առնել ու ներդաշնակութիւն մտցնել բոլոր աշխատութիւններու մէջ, կուսակցական կամ հանրային, որոնց կէտ նպատակը պիտի ըլլայ՝ ծառայել Երկրի ժողովուրդին եւ անոր իրաւունքներուն ամրապնդման:

Համերաշխութեան այս ձեռնարկն է, որ հաճոյքով կու գանք յայտարարել Իզմիրի շրջանի բոլոր կուսակցական մարմիններուն եւ մանաւանդ հայ հասարակութեան, որը, խորունկ հաւատք ունինք, անխառն բերկրանքով պիտի ընդունի քաղաքական հայ մարմիններու՝ երկար ատենէ ի վեր փափաքուած այս մերձեցումը եւ համագործակցութիւնը:

Կը սիրենք հաւատալ որ այդ բերկրանքի հետ միասին, չէզոք հասարակութեան զանազան խաւերու ներկայացուցիչները, կուսակցական բոլոր շրջանները, ինչպէս նաեւ ազգային բոլոր հիմնարկութիւններու ղեկավարները անկեղծութեան, շիտակ վերաբերումի եւ քաղաքացիութեան պարտականութեան ապացոյցներ պիտի տան, ուժգնօրէն աջակցելով այս նոր շարժման, որ ուրիշ շատ տեղեր արդէն սկսած եւ մարմնացած է: Այլեւս ոչ մի դաւ, ոչ մի չարամիտ շշուկ, ոչ ալ քայքայիչ յոռետեսութիւն: Ժողովրդական դատի թշնամիներ պիտի նկատուին բոլոր անոնք, կուսակցական թէ չէզոք, որոնք դրդուած անձնական շահերէ եւ կամ տարուած յետին մտքերով՝ կը փորձեն խանգարել կամ կասեցնել այս սրբազան շարժումը:

Ու այդ հաւատով եւ յոյսով՝

Կ՚ողջունենք համերաշխական սիրուն ձեռնարկները Եգիպտոս, Կիլիկիա, Վասպուրական, Պալքան եւ այլուր, որոնք այս շարժման անդրանիկ օրինակատուները եղան, արժանի մեր համակրանքին ու աջակցութեան:

Կ՚ողջունենք սոյն նպատակով Իզմիրի մէջ սկսած հանրային շարժումը, եւ հաւատք ունինք, որ հակառակ աննպաստ զուգադիպութիւններու, ան պիտի աճի, մեծնայ եւ եթէ ոչ այսօր, գէթ վաղը պիտի տայ իր կազդուրիչ պտուղները:

Կ՚ողջունենք Մայր երկրի ցաւատանջ ժողովուրդը, որ ակնդէտ կը սպասէ իր հեռաւոր ու բախտաւոր եղբայրներու աջակցութեանն ու համակրանքին, եւ հրապարակով կը խոստանանք՝ անոր ի սպաս դնել այս շրջանի բոլոր ուժերը, բարոյական եւ նիւթական, իբրեւ արտայայտութիւն մեր կուսակցական եւ ազգային պարտականութեան:

Յարգանք հայ ժողովուրդի արդար դատին,
Յարգանք հայ դատին նուիրուած համերաշխութեան:

ԱՌԺԱՄԵԱՅ ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱՅԻՆ ՄԱՐՄԻՆ, ԻԶՄԻՐ

Իզմիր, 1913 Օգոստոս

Փաստ. 1042-32

Գ 8.– ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԻՋ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԷՆ ԿՈՉ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՇԱՐՔԵՐՈՒՆ

Տպագիր այս կոչը անթուակիր է. անոր ընկերացող նամակը, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Գահիրէի մասնաճիւղի, Հ.Յ.Դ. Գահիրէի ենթակոմիտէի եւ Սահմանադիր Ռամկավար Ակումբի անունով (փաստ. 1041-108) կը կրէ 3 Սեպտ. 1913 թուականը:

Ընկերներ,

Հայ կեանքի իրականութեան ներկայ գերագոյն պահանջին սատարելու ջերմեռանդ համոզումովն է որ կու գանք ձեզ ուղղել այս եղբայրական կոչը:

Համերաշխութիւնն է այդ հրամայական պահանջը:

Չեզի պիտի չըսենք թէ ի՛նչ դառնագոյն յուսավրիպումներ արժած է մեզի՝ քառորդ դարէ ի վեր՝ համերաշխութեան պակասը, մեր մղած ազգային ազատագրական պայքարին մէջ:

Դուք գիտէք անցեալը, կը ճանչնաք զայն իր բոլոր ցաւագին սայթաքումներովը, իր բոլոր ապարդիւն վատնումներովն ու դժբախտ վիժուածքներովը:

Մեր պայքարող, մեր կազմակերպուած շարքերուն անհամերաշխութիւնը գուցէ գլխաւոր պատճառներէն մին եղաւ որ մենք չկարենայինք օգտուիլ մեր ճակատագիրը վճռել սահմանուած մէկէ աւելի բարեպատեհ առիթներէ: Եթէ փրկագործումի մեծ աշխատանքը կատարեալ յաջողութեամբ չպսակուէր ալ, անտարակո՛յս մեր մաքառումին վեհութիւնը համապատասխանած պիտի ըլլար մեր իտէալին գեղեցկութեան, եւ մենք աշխարհի առջեւ կոթողած պիտի ըլլայինք զանգուածային դիւցազնութեան այնպիսի հոյակապ փաստեր, որոնք մեզի համար տարբեր տիտղոսներ պիտի ապահովէին տիեզերական յարգանքին մէջ՝ քան ինչ որ չենք վայելեր այսօր:

Համերաշխութեան պակասը պատճառ եղաւ որ, անցեալ աղէտաւոր պառակտումներէն վերջը, հինգ տարուան սա՛ վերջին «սահմանադրական» շրջանն ալ ամուլ անցնի մեր ազգային – եթէ ոչ ազատագրումին – գէթ ինքնապաշտպանութեան տեսակէտէն:

Պալքանեան դէպքերը մեզ յանկարծակիի բերին, եւ Թուրքիոյ ահաւոր քայքայումին մէջ՝ մենք յուսահատօրէն անդրադարձանք, թէ *պատրաստուած չենք* մեր ապահով գոյութեան արդար իրաւունքն իսկ խլելու վայրկեանին բացառիկ ձեռնտուութենէն:

Իսկ վա՞ղը... վաղը մեզի համար սալարկուած է դարաններով եւ դաւադրութիւններով, եթէ մենք չգիտնանք համադրել մեր տրամադրած ուժերը, եւ փութոյ պնդութեամբ պատրաստուիլ դիմագրաւելու ապագայ պատահականութիւնները:

Դէպքերու գահավէժ ընթացքը կրնայ անակնկալներ ծնիլ մեզի համար, նո՛յնիսկ նպաստաւոր կամ նախանձամական անակնկալներ: Բայց մենք պէտք չէ՛ որ անջատ ու տկար ճիգերուն կառչած՝ յոյսերով օրօրուինք, եւ տարապայման ու թուլամորթ լաւատեսութիւններու անձնատուր ըլլանք:

Գործողութեան, եւ արագ ու ներուժ գործողութեան ժա՛մն է, ընկերնե՛ր:

Մոռցէք հին քէներն ու հակակրութիւնները, ծալեցէ՛ք մէկդի նետեցէք ատելութեան կրակն հրահրող անիծապարտ թուղթերը, վազ անցէ՛ք կուսակցական հմայքի ու հպարտութեան սին տէսակէտներէն, զգուանքով հրաժարեցէ՛ք իրարու դէմ իրաւունք ունենալէ, եւ մօտեցէ՛ք, մօտեցէ՛ք, մօտեցէ՛ք իրարու, միասին մտածելու համար ջանքի, զոհողութեան ու անձնուիրութեան բաժինին վրայ որ ձեզի կ՚իյնայ հայրենի ինքնապաշտպանութեան նուիրական գործին մէջ:

Այսպէս ըրինք մենք, որ ուծացումի, հեռու կրքոտ ամլութեան ամբողջ անցեալ մը թաղելէ վերջ, տեսանք թէ մեր երեւակայածէն շա՛տ աւելի եղբայրութիւն կը մնար մեր ներսիդին՝ փոխադարձ ընկերական համակրութեամբ բոլորուելու համար միեւնոյն սուրբ աշխատանքին շուրջ:

Թաղեցէք դուք ալ, ձեր կուսակցական պզտիկ ատելութիւնները, իջէք ձեր խղճմտանքին խորը, եւ պիտի տեսնէք թէ հոն ընկերական գորովներու ճնշուած կարօտն ու կսկիծը կան, արտայայտուելու, պոռթկալու պատրաստ…

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐ, ձեր կոչումը այս բաներուն մէջ է, եւ դուք բանտարկեալներն էք այդ կոչումին: Դուք չէք կրնար իբրեւ անհատ հակառակորդ ծառանալ իրարու դէմ կամ խուսափիլ իրարմէ: Միեւնոյն պարտականութիւնը ձեզ ճակատագրօրէն կը միացնէ իրարու: Եւ զիրար ուրանալէ վերջն իսկ՝ դուք դատապարտուած էք գիրկընդխառնուելու, եթէ չէք ուզեր դասալիքներ ըլլալ ձեր հասարակաց ոխերին ճամբէն:

Սրտերնիդ բացէք համերաշխութեան անտեղիտալի աղերսին, անվերապահ ու ինքնամատոյց թափով մը ընդ առաջ փութալով այն բաղձանքներուն, որոնք Վասպուրականէն մինչեւ Եգիպտոս, Եգիպտոսէն մինչեւ Պալքանները ձեր գաղափարի ընկերները, մեզ ամէնքս կ՝ոգեւորեն, կը խանդավառեն այս բախտորոշ պահուն:

Համագործակցութեան ձեր աւետաբեր լուրերուն ակնդէտ:

Մնանք ընկերական բարեւներով
ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ

[Սեպտեմբեր1913]

Փաստ. 806-2

Գ 9.– ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱՍՈՆԻ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԵՒ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ

Խորապէս ներշնչուած այն մեծ պարտականութենէն որ հայ ժողովուրդի կացութիւնը եւ ժամանակին պահանջը պարտք կը դնէ քաղաքական կուսակցութիւններու վրայ, եւ համոզուած թէ որքան կարեւորութիւն ունի քաղաքական բոլոր ուժերու ներդաշնակ գործակցութիւնը պետական եւ հանրային կեանքի ներկայ օրերուն, ինչպէս ուրիշ տեղեր, նոյնպէս քաղաքիս մէջ գործող երկու քաղաքական կուսակցութիւններս,

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

շարք մը խորհրդակցութիւններէ յետոյ որոշեցին համերաշխիլ ազգային շահերը շօշափող բոլոր խնդիրներու եւ հարցերու մէջ, որոնք կենսական են ու կը պահանջեն քաղաքական ուժերու համադրութիւն, որուն հետեւանքով կազմուած է մնայուն

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱՅԻՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

երկու կուսակցութեանց տեղային մարմիններու կողմէ ընտրուած:

Աւետելով այս ցանկալի իրողութիւնը, կու գանք աղօթանելու զայն, որ շաղկապելով քաղաքական հայ կուսակցութիւնները իրարու, կը խոստանայ տարածել զայն ընդհանուր վրայ, ծառայելով այսպէս Ազգային ընդհանուր շահերուն:

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՍԱՍՈՆԻ ՄԱՄՆԱՁԻՒԼ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Սամսոն, 22 փետր. 1914

ԳԼՈՒԽ VI

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

Թուրքիոյ Հայկական նահանգներուն մէջ բարենորոգումներ իրագործելու ծրագիրը, ինչպէս ծանօթ է, ունէր հին պատմութիւն: Միջազգային համաձայնագրերու առարկայ դարձած է ան 1878ին Սան Սթեֆանոյի եւ Պերլինի ծանօթ դաշնագիրներուն մէջ: Գործադրութեան մանրամասն նախագծեր մշակուած են, դարձեալ միջազգային մակարդակի վրայ, 1880 եւ 1895 թուականներուն, առանց հաշուելու թուրք պետութեան կողմէ իսկ կազմուածները, որոնք բոլորը մնացած են թուղթի վրայ, առանց գործնական նուազագոյն հետեւանքի: 1908 թ. Օսմ. սահմանադրութեան հռչակումով բարենորոգումներու խնդրին արծարծումը թողլքուած էր պահ մը, այն ակնկալութեամբ, որ Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերու իրաւահաւասարութեան ճանաչումով, այլեւ վիլայէթներու տեղական իրաւասութիւնները ընդլայնելու նպատակով կառավարութեան կողմէ խոստացուած (բայց բնաւ չիրագործուած) վարչական բարեփոխութիւններով, ի վերջոյ կը ստեղծուին տանելի պայմաններ ամբողջ կայսրութեան ժողովուրդներուն՝ ներառեալ հայութեան համար:

Ակնկալութիւնները չարդարացան սակայն: Եթէ բարեկարգումներու մայիսեան (1895) ծրագրին ի պատասխան Աբտիւլ Համիտ Բ. հայկական համատարած կոտորածներ շղթայազերծած էր ատենին, ապա Իթթիհատի իշխանավարութեան օրերուն անոնց իրագործման ուղղութեամբ շռայլուած խոստումները խօսքի սահմաններէն անդին չանցան բնաւ: Դաշնակցութեան իրաւասու գործիչները եւ պետական խորհրդարանի հայ պատգամաւորները յաճախակի դիմում-բողոքներ ներկայացուցած էին՝ պահանջելով հայ գիւղացիներէն բռնագրաւուած հողերու վերադարձը իրենց իրաւատէրերուն, բողոքելով պետական պաշտօնեաներու եւ դատարաններու ապօրինի ու անարդար վճիռներուն, քիւրտերու սանձարձակութիւններուն, նորանոր ջարդերու սպառնալիքներուն եւ անոնցմով ստեղծուած անապահովութեան դէմ: 1911-13 թուականներուն Հայոց Պատրիարքարանը եւս պաշտօնական թաքրիրներով շարունակ կը տեղեկագրէր Բ. Դռան հայաբնակ գաւառներուն մէջ գործուած հարիւրաւոր սպանութեանց, առեւանգումներու, յափշտակութեանց եւ նմանօրինակ չարագործութիւններու մասին: Այս բոլորին կը տրուէին ծգծգողական եւ ապագայ չխոստացող պատասխաններ: Թուրք կառավարութեան անտարբեր, չընելու համար խարդախ այս վերաբերումին իբրեւ բողոքի նշան, 1912 թ. Սեպտեմբերին Պատրիարքն ու Ազգ. Կեդր. վարչութիւնը պիտի ներկայացնէին իրենց հրաժարականները:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Իթթիհատի յարաբերութիւնները եւս, ինչպէս ծանօթ է, 1911 թուականի վերջերուն լարուած վիճակի մէջ կը գտնուէին: 1912 թ. Փետրուար 13ին կնքուած վերջին համաձայնագիր մը (տես էջ 86-89) ապարդիւն պիտի անցնէր եւ երբ Իթթիհատ անպատասխան կը թողուր իրեն ուղղուած նոյն տարուան Մայիս 5ին Դաշնակցութեան վերջնագիրը, երկու կուսակցութեանց միջեւ խզումը այլեւս պիտի դառնար անխուսափելի:

Ահա այս պայմաններուն մէջ, երբ Օսմ. սահմանադրութեան անցնող չորս տարիներու ընթացքին խաղաղ եւ օրինաւոր միջոցներով թափուած ջանքերը սպառած էին եւ արեւմտահայութեան վիճակը վատթարացած,– հայկական կողմը պիտի հարկադրուէր որոնելու այլ ճանապարհներ: Այդպիսին պէտք է հանդիսանար առաջին առթիւ ինքնապաշտպանութեան զօրեղացումը. բան մը որ թուլցած էր զգալապէս վերջին տարիներուն եւ որուն համար անհրաժեշտ էր կազմակերպութեանց համերաշխ գործակցութիւնը. ապա՝ հայկական հարցին վերարծարծումը միջազգային մակարդակի վրայ: Վերջին այս առիթը պիտի ներկայանար շուտով՝ Պալքանեան պատերազմի բռնկումով: Մակեդոնիան եւ Թրակիան ազատագրելու համար պալքանեան չորս երկիրներ՝ Մոնթենեկրօ, Յունաստան, Սերպիա եւ Պուլկարիա պատերազմի դուրս եկան Թուրքիոյ դէմ: 1912 թ. Հոկտեմբերին սկսած պատերազմը երկու հանգրուաններով երկարեցաւ մինչեւ 1913 թ. Օգոստոսը: Զանց առնելով մանրամասնութիւնները, յայտնենք միայն, որ հակամարտութեան աւարտին, պարտութիւն կրելով՝ Թուրքիա կորսնցուց եւրոպական ցամաքամասի իր տիրոյթներուն մեծագոյն մասը, պահելով Թրակիա նահանգին արեւելեան մասը Էդիրնէ քաղաքով:

Նախքան աւարտը պատերազմին, որուն, ի դէպ, ռազմաճակատներուն վրայ, թրքական բանակի կողքին գործօն մասնակցութիւն կը բերէին հայ զինուորները,– հայկական շրջանակներուն մէջ միաժամանակ թափ առած էր մեծ պետութիւններուն դիմելու շարժում մը՝ նախատեսուած մօտակայ միջազգային ժողովներու օրակարգին վրայ աւելցնել տալու համար հայկական հարցը եւս: Ընդհանուրին պահանջն էր բարեկարգումներու իրագործում հայկական վեց նահանգներուն մէջ (Էրզրում, Սեբաստիա, Խարբերդ, Տիարպեքիր, Պիթլիս, Վան), եւրոպացի ընդհ. կառավարիչով եւ պետութեանց երաշխաւորութեամբ:

1912 թ. վերջին ամիսներուն շարժման գլխաւոր կեդրոններն էին Էջմիածինն ու Պոլիսը: Ամենայն հայոց Գէորգ Ե. կաթողիկոսը Կովկասի փոխարքային միջոցով դիմած էր ցարին, որպէսզի Ռուսիա տէր կանգնի հայոց դատին, ապա լիազօրած Պօղոս Նուպար փաշան Փարիզի մէջ կազմելու Ազգ. պատուիրա-

կութիւն՝ եւրոպական պետութիւններուն մօտ հայկական բարեկորոգումներու հարցը հետապնդելու համար: Նոյն նպատակով եւ նոյն օրերուն, Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանը առաջացուցած էր «Ապահովութեան յանձնաժողով» մը բարեկորոգումներու ծրագիր մշակելու պարտականութեամբ: Նմանօրինակ նախաձեռնութիւններ եղան՝ Թիֆլիս, ուր կազմուած էր բոլոր հայ կուսակցութիւններու մասնակցութեամբ Ազգ. բիւրօ մը, Փեթերսպուրկ եւ Մոսկուա, ուր յայտնի հայ մտաւորականներ կը գործէին ռուս կառավարութեան աջակցութիւնը ապահովելու համար: Հրապարակի վրայ էին մէկէ աւելի նախագիծեր. գլխաւորներն էին Պոլսոյ Ապահովութեան յանձնաժողովին եւ Պօղոս Նուպարի կազմածները, զորս հարկ տեսնըւեցաւ միացնել եւ համաձայնական միակ ծրագրով մը ներկայանալ հայութեան անունով: Ի վերջոյ, Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանի յանձնաժողովին համադրած բարեկորոգումներու ընդարձակ ծրագիրն էր, որ հիմք պիտի ծառայէր ռուս դեսպանատան գլխաւոր խորհրդական Ա. Մանտելշթամի կազմած այն վերջնական ծրագրին, որ պիտի առաջարկուէր՝ հարցի քննութեամբ լիազօրուած թրքական մայրաքաղաքի եւրոպական վեց պետութիւններու դեսպաններու քննարկումին:

Հայկական ճահանգներու բարեկորոգումներու խնդիրը, որուն անհրաժեշտութիւնը կ՚ընդունէին հարցով շահագրգռուած եւրոպական բոլոր պետութիւնները, այսուհանդերձ պիտի բախէր քաղաքական շարք մը խոչընդոտներու:

Առաջին աշխարհամարտի նախորդող տարիներուն Եւրոպան բաժնուած էր արդէն երկու հակամարտ ճամբարներու: Երրեակ Համաձայնութեան մաս կը կազմէին Անգլիան, Ֆրանսան եւ Ռուսիան. վերջինս էր, որ Արեւելքի մէջ իր ազդեցութեան ոլորտի ընդլայնումէն մղուած՝ յաւելեալ եռանդով կը պաշտպանէր հայկական պահանջները: Ընդհակառակն Երրեակ Ջինակցութեան գլխաւոր պետութիւնը՝ Գերմանիան, որ արդէն գերակշիռ ազդեցութիւն ձեռք բերած էր Օսմ. Թուրքիոյ ներքին կեանքին մէջ, կ՚ընդդիմանար Արեւելքի մէջ Ռուսիոյ ծաւալողական այս նոր փորձին: Վերջին այս մտահոգութիւնը ունէր նաեւ Մեծն Բրիտանիան: Անկախաբար քաղաքական բնոյթի այս հակադրութիւններէն, բարեկորոգումներու ծրագրին որոշ կէտեր եւս երկար սակարկութեան առարկայ պիտի դառնային կողմերուն միջեւ. այսպէս՝ Թուրքիոյ պաշտպանի դերը ստանձնած Գերմանիան պիտի ընդդիմանար հայկական ճահանգներէն մէկ մեծ միաւոր ստեղծելու ծրագրին եւ պիտի յաջողէր ընդունիլ տալ անոնց երկու շրջաններու բաժանումը, պիտի նուազեցնէր եւրոպացի ընդհ. քննիչներուն տրուած լիազօրութիւնները եւ այլ իրաւասութիւններ:

* * *

Պետութիւններու միջեւ երկար ու տենդոտ բանակցութիւններէ եւ փոխզիջումներէ ետք, բարեկորոգումներու արդէն նուազած ծրագիրը ի վերջոյ ստորագրուեցաւ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ կողմէ 1914 թ. Յունուար 26/Փետրուար 8ին, որմէ ետք կարգը պիտի գար Ընդհ. քննիչներու ընտրութեան եւ նշանակման գործին:

Ստորեւ ներկայացուած փաստաթուղթերը կը վերաբերին հարցի արծարծման միայն առաջին շրջաններուն, մինչեւ 1913 թ. առաջին կէսը: Այլապէս նաեւ ներկայ հատորի տարբեր բաժիններուն եւ յատկապէս Հ.Յ.Դ. Եօթներորդ Ընդհ. ժողովի ատենագրութեան մէջ կը հանդիպինք նոյն խնդրին անդրադարձող զանազան տեղեկութիւններու եւ վերլուծումներու:

Ա. բաժնով տրուած են բարեկորոգումներու երկու ամփոփ եւ մէկ ընդարձակ նախագիծեր:

Առաջինը (փաստ. 78ա-5) *«Հիմնական տրամադրութիւններ Արեւելեան Անատոլուի հայաբնակ ճահանգներու»*, Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանի ներկայացուցածն է Թուրքիոյ ռուսական դեսպանատան:

Երրորդը (փաստ. 879-81), *«Հայկական ճահանգի յատուկ հիմնական կէտերը եւ պատճառաբանութիւնները»*, նոյնպէս ներկայացուած Կ. Պոլսոյ ռուս դեսպանին 1913 թ. մարտին, ընդարձակ եւ հիմնաւորուած ինչպէս պահանջուած էր այս վերջինին կողմէ: Չեռագիր 71 էջերէ բաղկացած փաստաթուղթ է: Ինչպէս առաջինը, այս մէկը եւս կը պատկանի Հ.Յ.Դ. ինքնապաշտպանութեան բիւրոյի անդամներէն Սարգիս Սիճասեանի (Արամ Աշոտ) գրչին:

Երկրորդը (փաստ. 1545-6), *«Հայկական շրջանի յատուկ վարչութեան հիմնական կէտեր (ուրուագիծ)»*, պարզապէս ընդարձակ նախագիծին ամփոփումն է, որ իբրեւ շրջաբերական յղուած է կուսակցական մարմիններուն:

Բ. բաժինը յատկացուած է բարեկորոգումներու խնդրով կուսակցական մարմիններու եւ ընկերներու միջեւ փոխանակուած գրութիւններուն, որոնք յաւելեալ լոյս կը սփռեն հարցին ընդունուած տարբեր փուլերուն վրայ:

Գ. բաժինը կը բովանդակէ շարք մը հեռագիրներ, զոր Ժընեւէն «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը յղած է եւրոպական պետութիւններուն, թէ բարեկորոգումներու խնդրի եւ թէ հայկական ճահանգներու մէջ քրտական զինեալ շարժումներով ստեղծուած անապահովութեան առթիւ:

Փաստ. 78ա-5 *(Մասնաւոր, ոչ հրատարակելու)*

Ա 1.– ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՆԱՏՈԼԻԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ

(Պատճէն Պատրիարքարանի ընդունած պահանջների)

Հայկական շրջանը կ՚ընդգրկէ Արեւելեան Անատոլիի վեց վիլայէթները (Էրզրում, Վան, Բաղէշ, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Սեբաստիա), ի բաց առեալ եզերային այն գաւառները, որոնք հայաբնակ չեն (Հէքիարի՝ Վանէն. Սղերդէն հարաւ՝ Բաղէշէն. Բըշըրիկէն հարաւ՝ Տիգրանակերտէն. Մալաթիայէն հարաւ՝ Խարբերդէն. Սեբաստիայէն եւ Շապին Գարահիսարէն ներս եղող ամբողջ մասերը):

Յիշեալ շրջանին մէջ անհրաժեշտ է կիրարկել բարեկարգութեան հետեւեալ գլխաւոր կէտերը.

1. Ընդհանուր կառավարիչ եւրոպացի, ընտրուած եւրոպական պետութիւններէ եւ վաւերացուած Վեհ[ափառ] Սուլթանի կողմէ:

2. Ընդհ. կառավարիչը շրջանին գործադիր իշխանութեան պետն է. ինքն է որ կ՚ընտրէ եւ կը հրաժարեցնէ վարչական, ելեւմտական եւ դատական պաշտօնէութեանց պետերը:

3. Շրջանը պիտի ունենայ հետեւեալ վարչական բաժանումները.

ա) Գաւառ (մութէսարըֆ)

բ) Գաւառակ (գայմագամ) եւ

գ) գիւղախումբ (միւտիր):

Վարչական բաժանումներու ձեռնարկուած միջոցին, պէտք է հիմ ունենալ ժողովուրդներու ազգագրական եւ տեղագրական առանձնայատուկ պայմանները:

4. Շրջանը պիտի ունենայ Շրջանային կեդրոնական ժողով մը, ընտրուած եւ բաղկացած քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ հաւասար թուով: Անոր պաշտօնն է.

ա) Մշակել վարչական, դատական, ելեւմտական եւ այլ օրինագծեր՝ տեղային առանձնայատուկ պայմաններու պահանջած հիմերուն վրայ:

բ) Կազմել շրջանի բիւտջէն:

գ) Կատարել բաշխումն ու գանձումը տուրքերու:

5. Ընդհ. կառավարիչը իր նախագահութեան տակ կ՚ունենայ վարչական ժողով մը, կազմուած՝ շրջանային կեդրոնի վարչական այլեւայլ ճիւղերու պետերէն, որոնք, եթէ եւրոպացի են, անոնց խորհրդականները տեղացի պիտի ըլլան եւ փոխադարձաբար: Խորհրդականներն եւս պիտի մասնակցին, իբրեւ անդամ, վարչական ժողովներուն:

6. Կառավարական բոլոր պաշտօնեաներու նշանակման մէջ, պիտի կիրարկուի հաւասարութեան սկզբունքը՝ քրիստոնեաներու եւ մահմետականներու վերաբերմամբ:

7. Տեղական միլիս, ոստիկանակութիւն եւ ժանտարմըրի – կազմուած քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ հաւասար թուով – եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան տակ:

8. Դատարաններու հիմնական վերակազմութիւն: Մշակումն քաղաքացիական, պատժական, առեւտրական, կալուածային եւ դատավարական օրէնքներուն՝ համաձայն տեղական պայմաններու եւ եւրոպական նորագոյն օրէնքներու ոգիին:

Հաշտարար դատարաններ բաւարար քանակութեամբ:

Շէրիի դատարանները պիտի զբաղին *միմիայն* մահմետականներու զուտ կրօնական խնդիրներով:

9. Հողային հարցին կարգաւորումը. Հայերէ բռնագրաւուած հողերն ու անշարժ կայքերը վերադարձնել նախկին տէրերուն՝ վարչական եղանակով:

Ծանօթ. Մահմետական մուհաճիրներ չգետեղել հայկական շրջաններու մէջ:

10. Պարտադիր եւ ձրի նախնական կրթութիւն: Կրթական գործին ղեկավարութիւնը թողուլ իւրաքանչիւր ազգի՝ իրեն, իբրեւ ներքին խնդիր:

11. Ընդունիլ հայերէն լեզուի գործածութիւնը վարչական եւ դատական բոլոր հիմնարկութեանց մէջ, հայերու համար:

Հրատարակել բոլոր օրէնքները նաեւ տեղական լեզուներով:

12. Բարեկարգական այս հիմերուն գլխաւոր սկզբունքներուն համաձայն, ապահովել եւ բարելաւել վերոյիշեալ շրջանէն դուրս գտնուող հայերուն եւ յատկապէս Կիլիկիոյ հայութեան վիճակը:

Բարեկարգութեան սոյն հիմնական տրամադրութիւններուն իրականացումը հաւաքաբար յանձն կ՚առնեն եւրոպական մեծ պետութիւնները, իրենց կողմէն, գործադրութիւնը յանձնելով իրենց մէջէն յարմարագոյն պետութեան մը:

Փաստ. 1545-6

Ա 2.– ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՅԱՏՈՒԿ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐ[1] (ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ)

Հայկական խնդիրը որ գոյութիւն ունի 80 տարիներէ ի վեր, իբրեւ հայ ժողովուրդի ապահովութեան ծգտող չափում, եւ 34 տարիներէ ի վեր իբրեւ միջազգային քաղաքական խնդիր, ներմուծուած Պերլինի դաշնագրին մէջ 61ՐՈՐԴ յօդուածով, առաջիկայ դեսպանախորհուրդին կը ներկայանայ բոլորովին հասուն վիճակի մէջ, որպէս անխուսափելի պայման Մեր[illegible] Արեւելքի կազմութեան հաշուեյարդարման:

Սկսը լուծումը կրկին ապահով ուղի, նախ՝ ապահովել կեանքը ու զարգացումը հայ ազգաբնակութեան եւ ապահով դարձ պարբերական ու սիստեմաթիկ կոտորածներէ ու հալածանքներէ. եւ երկրորդ՝ այդ եղանակով աէյտեսէն վերցնել քաղաքական մեծ վտանգ մը, որ կը սպառնայ յարատեւ բորբոքումի մէջ պահել Փոքր Ասիան, հետեւաբար եւ Արեւելքի խաղաղութիւնը:

Հակառակ Բերլինի Վիեննայեան՝ խոստացած բարենորոգումներուն՝ յօգուտ Օսմ. կայսրութեան քրիստոնեայ ազգերուն, որեան եւ հայերուն, հակառակ 1856ի փարիզեան դաշնագրի որոշումին եւ 1878ի Սան Սթեֆանոյի 16ՐՈՐԴ եւ Պերլինի դաշնագրի յատուկ յօդուածներուն (23ՐԴ եւ 61ՐԴ), ինչպէս եւ այն բոլոր ծրագիրներուն՝ որոնք ձեռնարկեցան եւրոպական պետութիւններու եւ Բ. Դրան փոխադարձ համաձայնութիւնով 1880ին եւ 1895ին (Մայիսեան Ծրագիրը)[2] հակառակ, վերջապէս, 1908ի Սահմանադրութեան հանդիսաւոր եւ օրինական տրամադրութեան, Հայաստանի, մանաւանդ եւ կայսրութեան այլ մասերու մէջ հաստատուած հայերու կացութիւնը չուներ իրականացումէն ապահով բարելաւումը: Ընդհակառակը, 1895ի, 1896ի, 1897ի, 1904ի կանխամտածուած ջարդերով, ինչպէս եւ սահմանադրական ռեժիմի օրով Ատանայի ջարդը եւ 1911 եւ 1912 ին Հայաստանի մէջ վերակազմ ընդհանուր անապահովութիւնը, վճռապէս եւ վերջնապէս հաստատեցին այն կարծիքը թէ՝ հայերու պարագային փոխելու եւ ապահովութիւնը վստահելի կացուցանելու համար, անհրաժեշտ է Հայկական Նահանգներուն մէջ առնել *յատուկ վարչութիւն* եւ երկրի բարենորոգումներուն համար ձեռք բերել «գործադրութեան երաշխիք», որովհետեւ, ինչպէս ճիշդ կը նկատէր Ֆրանս[այի] արտ. գործոց նախկին նախարարը. Տելքասէ "L'essentiel est d'arriver à un contrôle, condition indispensable de l'exécution des réformes et du rétablissement de la paix" (1905 Aout 27)[3].

Յատուկ վարչութիւնը՝ ապահովուած «գործադրութեան երաշխիքով», պատմական անխուսափելի եզրակացութիւնն է այն ամուր իրողութեան, որ յիսուն տարուայ ընթացքին մէջ տեղի ունեցած փորձերը եւ մանաւանդ ապառած ամէն տեսակ պաշտօնական խոստումները, ոչ մէկ իրական արդիւնք չունեցան. չփոխեցին դրութիւնը նոյնիսկ սահմանադրական ռեժիմի օրով եւ կայսրութեան արեւելեան մասը հասցուցին այնպիսի խոռվայոյզ վիճակի որ այսօր ան կը սպառնայ դառնալ կեդրոնավայր նորանոր ընդհարումներու եւ պետական չահերու տեսակէտով չատ վտանգաւոր բարդութիւններու:

Յատուկ վարչութիւն պահանջող եւրոպական *շրջանը, իբրեւ բաղկացուցիչ մաս Օսմ. սահմանադրական* կայսրութեան, իր մէջ կ՚ընդգրկէ

1. Էրզրումի վիլայէթը
2. Վանի վիլայէթը (քաղի Հէքքեարիէն)
3. Պիթլիսի վիլայէթը
4. Տիարպէքիրի, Խարբերդի եւ Սվազի վիլայէթներուն եւրոպական *մասերը*:

Ծանօթ.- Հասկնալի ուժիմի ատեն, Հայկական շրջանի մէջ վիլայէթներու կազմակերպական բաժանումներ եղած լլլլլով հայերը փոքրամասնութիւն կը մնան, անհրաժեշտ է վերաքաշքաշել վիլայէթները, հիմնուելով Մայիսեան Ծրագրի ի կատարած յանձնարարութեան վրայ:

1.- Շնչաթելով տպագրուած նիւթերը կը համապատասխանեն հետեւեալ գրքերուն.

2.- 1880 թ. մայիսին կնքուած դիւանագրով, որ կը նախատեսէր բարենորոգումներ Օսմ. կայսրութեան հայաբնակ նահանգներուն մէջ եւ ստեղծել պատասխանատուութիւնների յիրականացման պատասխանատուներ:

3.- Պերլինի 13ՐԴ տիտղոսի գիտնականութեան պատասխանով 1895 թ. կազմուած եւրոպական դեսպանների խորհրդի դէմ. յանձնարարուած հաշտութեան, դուս դ պատասխան Ապտիլ Համիտ Բ. գործադրութեան դրաւ հայկական հանգամանքների չարդերը:

4.- Թուրքերէն՝ Հայկական հարցի է հանգիստ մը. անհրաժեշտ պահանջ կայսրութեան գործադրութեան եւ խաղաղութեան վերահաստատման (1905, Օգոստոս 27):

5.- Ես բանաձեւ յանձնարարի ինչպէսները հարցերուն եւ ամենայն Հին Էդրում. Վան. Պիթլիս. Տիարպէքիր. Մասնաւորապէս իրենց Ապտիլ Համիտ Բ. գործադրութեան եւ Սեբաստիա.

Հայկական շրջանի վարչական վերակազմութեան համար, իբր հիմունք, պէտք է նկատի ունենալ հետեւեալ էական կէտերը:

1. Ընդհանուր կառավարիչ, քրիստոնեայ եւ օտար, որ պիտի ընտրուի եւրոպական պետութիւններու կողմէ, օսմ. կառավարութեան համաձայնութեամբ, որոշ ժամանակով:
2. Շրջանային Կեդր. ժողով (Մէյմ), ընտրովի, բաղկացած հաւասարապէս քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ, որ կը մշակէ եւ կ՚որոշէ շրջանին վերաբերեալ բոլոր հարցերը.– վարչական, դատաստանական, ֆինանսական եւն.:
3. Ընդհանուր կառավարիչը կը կազմէ Գործադիր խորհուրդը, որ հաշուետու է Շրջանային Կեդր. ժողովին:
4. Գաւառական պետերը եւ այլ բարձր պաշտօնեաները կը նշանակուին ընդհ. կառավարիչին կողմէ, հաւասար թիւով, հայերէն եւ մահմետականներէն, տալով անոնց եւրոպական մասնագէտ խորհրդականներ:
5. Հիմնական վերակազմութիւն դատարաններու եւ մշակումն պատժական, առեւտրական եւ կալուածային օրէնքներու:

Ծանօթ.- Շէրիի դատարանները պիտի քննեն եւ դատեն մի միայն մահմետականներու վերաբերեալ կրօնական դատերը:

6. Տեղական միլիս եւ ժանտարմըրի՝ կարգը եւ ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար, բաղկացած քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ հաւասար կերպով:
7. Հողային հարցի կարգադրութիւն:

Ծանօթ.- Վերադարձում, վարչական եղանակով, հայերէն գրաւուած եւ յափշտակուած հողերուն:

8. Հարկային սիստեմի հիմնական փոփոխում, յատկացնելով որոշ տոկոսը հաղորդակցութեան (ճամբայ, երկաթուղի, ջրանցք, ոռոգում) եւ այլ հանրօգուտ շինութիւններու ու ձեռնարկներու:
9. Ընդունելով սկզբունքը ընդհանուր եւ պարտադիր տարրական ուսման, իւրաքանչիւր ազգ ինքնավար է իր կրթական, կրօնական եւ կուլտուրական բոլոր հիմնարկութիւններու ղեկավարութեան մէջ. եւ իրաւունք ունի այդ նպատակին համար տուրքեր սահմանել եւ գործադրել:
10. Ճանչնալ, պետական լեզուի հետ միասին, հայերէնի, իբր տեղական լեզու մը, պարտադիր գործադրութիւնը վարչական եւ դատաստանական հիմնարկութիւններու մէջ:
11. Բարւոքումն օսմ. կայսրութեան միւս մասերու մէջ ապրող հայ ժողովուրդի կացութեան եւ անոր Ազգային սահմանադրութեան իրաւունքներու պահպանումը, սահմանադրական ռեժիմի իրական կիրառումով:

I- Վերոյիշեալ հիմունքներու վրայ յատուկ Règlementի[6] մշակումը պիտի կատարուի եւրոպական պետութիւններու կողմէն, Բ. Դրան մասնակութեամբ:

II- Հայաստանի մէջ հաստատուելիք յատուկ վարչութեան գործադրութիւնը եւ contrôleը[7] կը յանձնուի եւրոպական պետութիւններու կամ անոնց կողմէ նշանակուած եւրոպական մէկ պետութեան:

Պետական շահերու տեսակէտով քաղաքական մեծ սխալ պիտի ըլլար հակառակիլ վերեւի համեստ ծրագրին, պատրուակ բռնելով կառավարական միօրինակութիւնը եւ կամ պետական ընդհանուր ռեֆորմները, որ յաճախ յարուցուած եւ երբեք իրագործուած չլինելով, ուղղակի մերժումն է տեղական բարենորոգումներուն:

Հայաստանը կայսրութեան արեւելեան մասի ցաւոտ եւ ալեկոծ վայրն է. ազգայնական եւ կրօնական ներհակութիւնները այդ շրջանի մէջ, շնորհիւ երկարամեայ վատթար քաղաքականութեան, հասեր են ծայրայեղ ու բացառիկ սրումներու եւ ուրեմն բնական է եւ ըմբռնելի որ ձեռք առնելիք միջոցները եւս պէտք է համապատասխանեն այդ անսովոր ու բացառիկ դրութեան:

Եւ մինչեւ որ այդ բացառիկ դրութիւնը չվերցուի յատուկ վարչութեամբ եւ վարչական ամբողջ մեքանիզմը իրական քոնթրոլի չենթարկուի, անհնարին է վերջ դնել յարատեւ անապահովութեան, տնտեսական քայքայման եւ ազգա-կրօնական հալածանքներուն, որ ընդհանուր պատկերն է հայկական շրջանին:

Կեանքէն բխող այս բանաւոր ու արդար վերակազմութիւնը միակ գրաւականն է խաղաղեցնելու հայկական գաւառները եւ վերցնելու կայսրութեան անդորրութեան ու ամբողջութեան սպառնացող քաղաքական վտանգը:

6.- Ֆրանսերէն՝ կանոնագրութիւն:
7.- Ֆրանսերէն՝ հակակշիռ:

Փաստ. 879-81

Ա 3.– ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԻ ՅԱՏՈՒԿ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐԸ ԵՒ ՊԱՏՃԱՌԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Պետական շահերու սխալ ըմբռնումով՝ տաճիկ միապետական ռեժիմը, 19րդ դարու միջոցին, բազմապատկեց քաղաքական, տնտեսական ու կրօնական հալածանքները ընդդէմ հպատակ քրիստոնեայ ազգութիւններու եւ այդպիսով աւելի եւս կնճռոտեց «Մերձաւոր Արեւելքի հարցը» որու հանգոյցներէն մէկը կը կազմէ Հայկական խնդիրը:

Հայկական խնդիր ըսելով պէտք չէ հասկնալ անջատական (séparatiste) ձգտում եւ կամ անկախութիւն: Հարցը պարզ մարդկային է եւ տարրական,– այն է կեանքի, գոյքի ու պատուի ապահովութիւն. ազգային մշակոյթի եւ տնտեսական զարգացման համար նպաստաւոր պայմաններ եւ քաղաքակրթութեան դիմելու ազատ ճանապարհ:

Եւ այդ իսկ է որ թէեւ պաշտօնապէս միշտ խոստացուած, բայց գործնականապէս զլացուած է եւ դեռ կը զլացուի հայերուն:

Նախասահմանադրական շրջանի մէջ Հայաստանի կացութեան ծանրութիւնը կարօտ չէ ոչ բացատրութեան, ոչ ալ հաստատութեան: Աշխարհահռչակ է ան՝ իր մշտական ալան-թալանով ու հողային բռնագրաւումներով, յարատեւ առեւանգումներով ու բռնի իսլամացումներով, անհատական ու խմբական սպանութիւններով եւ, ի վերջոյ, 1895-1896ի հայկական ընդհանուր սարսափներով, եւ այնուհետեւ հայաջինջ քաղաքականութիւնը վերածուած դարձեալ փոքր չափերու, բայց յարատեւ եւ մեթոտիկ – մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը:

Այդ բոլոր սարսափները որ կը կատարուէին հանդէպ Թուրքիոյ քրիստոնեայ տարրերուն, որոնց մէջ յատկապէս հայերուն, չէին կարող, հարկաւ, անարձագանգ մնալ: Եւ ահա, եւրոպական վեց մեծ պետութիւնները – քրիստոնեաներու անտանելի վիճակը թեթեւցնելու համար – հետզհետէ առաջադրեցին բարենորոգչական յատուկ պահանջներ – 1856ի Փարիզեան դաշնագրի որոշումները, Պերլինի դաշնագրի 61րդ յօդուածը, 1880ի բարեկարգութեանց օրէնքը եւ 1895ի Մայիսեան ծրագիրը: Բայց, դժբախտաբար, այդ պահանջները, ինչպէս եւ այլ բազմաթիւ ու բազմատեսակ մասնակի նշանակութիւն ունեցող դիմումները կեանքի մէջ մնացին անգործադրելի՝ շնորհիւ թուրք կառավարութեան հիմնական քաղաքականութեան եւ եւրոպական քոնքրոլի բացակայութեան:

Տաճիկ միապետական կառավարութիւնը – թելադրիչն ու գործադրիչը բոլոր չարիքներուն – այսուհանդերձ չէր կրնար ուրանալ հակամարդկային փաստերը եւ ստիպուած էր, Խաթթը-հիւմայուններով, ռեֆորմներ խոստանալ՝ բայց չիրագործել. ընդունիլ – գէթ սկզբունքով – եւրոպական պետութեանց բարենորոգչական պահանջները՝ բայց չիրականացնել. Հայաստան ուղարկել զանազան կոմիսիոններ՝ բայց միայն խաբելու եւ ժամանակ շահելու նպատակով:

Այդպէս էր հայերու կացութիւնը երբ 1908ին վրայ հասաւ Օսմանեան սահմանադրութիւնը: Հայերը ուզեցին մոռնալ տխուր անցեալը եւ խանդավառ յոյսով ընդունեցին նոր ռեժիմը: Բայց այդ յոյսը շուտով փոխուեցաւ յուսախաբութեան՝ 1909ի Կիլիկեան հայկական կոտորածով: Այնուհետեւ փոքր ընդմիջում մը. յետոյ նորէն հալածական քաղաքականութեան սովորական մեթոտները – առեւանգում, բռնի իսլամացում, սպանութիւն, նոյնիսկ երբեմն խմբական եւ – ի լրումն ամենայնի – ընդհանուր ջարդի ուրուականը միշտ կախուած հայերու գլխին:

Այս բոլորին անգիտակ չեն նաեւ եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչները Թուրքիոյ մէջ՝ որոնք – նոյնիսկ սահմանադրական այս օրերուն – վտանգաւոր կը գտնեն ոչ միայն հայերու կացութիւնը, այլեւ նոյնիսկ լաւագոյն կերպով պաշտպանուած իրենց սեփական հպատակներու կեանքն ու գոյքը, որոնց պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ համարեցին օսմանեան ջրերը բերել տալ եւրոպական զրահատրներ:

Օսմանեան կառավարութիւնը, հակառակ իր բոլոր ջանքերուն, անկարող՝ հերքելու հայկական նահանգներու բացառիկ ծանր կացութիւնը, փորձեց, երբ վերսկըսան հայ ժողովրդի բողոքները, 1912ի դեկտեմբերին մշակել ռեֆորմներու նոր ծրագիր՝ նպատակ ունենալով խաղաղեցնել յուզուած մտքերը եւ որ գլխաւորն է՝ կասեցնել եւրոպական հաւանական միջամտութիւն մը:

Հայկական հարցը, բացի վարչական անհանդուրժելի պատճառներէ, կը բխի նաեւ աշխարհագրական, պատ-

մական եւ ազգագրական անհրաժեշտութենէ:

Աշխարհագրական՝ որովհետեւ այն նահանգները, որոնց անունով գոյութիւն է ստացեր Հայկական հարցը, իրենց բնութեամբ ու կլիմայական պայմաններով կը ներկայացնեն միութիւն մը, ենթակայ՝ տնտեսական ու արդիւնաբերական նոյն պայմաններուն: Դժբախտաբար օսմանեան միապաղաղ օրէնքները եւ վարչական խիստ կեդրոնացեալ սիստեմը, որոնցմով կը կառավարուին թէ լեռնաբնակ թուրք աշիրէթները, թէ Արաբիոյ պէտէվիները, թէ Կ. Պոլսոյ քաղաքացիները, չեն կրնար նպաստել Հայաստանի գերազանցապէս երկրագործական եւ անասնաբուծական երկրի զարգացմանը եւ հոն բնակող ժողովուրդներու բարօրութեան: Հետեւաբար անհրաժեշտ է, լայն ապակեդրոնացման սկզբունքի վրայ, ստեղծել վարչական այնպիսի ձեւեր՝ որոնք համապատասխանելով տեղական ինքնայատուկ պայմաններուն, կարողանան խթան ըլլալ երկրի տնտեսական զարգացման:

Պատմական՝ որովհետեւ հայ ժողովուրդը դարերէ ի վեր իր երկրին մէջ ստեղծեր եւ զարգացուցեր է իր ուրոյն ազգային քաղաքակրթութիւնը, գրականութիւնը եւ մտաւոր կեանքը. սակայն, բռնապետական վարչութեան շնորհիւ, այդ բնական զարգացումը զօրաւոր խոչընդոտներու ենթարկուեցաւ. ուստի հայ ժողովուրդը կը պահանջէ ճանչնալ իր մարդկային իրաւունքները եւ միջոց տալ իրեն՝ խաղաղ զարգանալու իր բնիկ հայրենիքին մէջ:

Ազգագրական՝ որովհետեւ այդ շրջանի մէջ քովէքով կ'ապրին այնպիսի ժողովուրդներ՝ որոնք իրենց քաղաքակրթական ըմբռնումներով եւ կրօնական խըտրականութեամբ ստեղծեր են այնպիսի կացութիւն մը՝ որ մասնաւոր ուշադրութիւն կը պահանջէ: Երկրագործութեան եւ արհեստներու նուիրուած հայ խաղաղ ժողովուրդը մշտապէս ենթակայ է վաչկատուն աշիրէներու յարձակումներուն: Եւրոպական քաղաքակրթութեան հետամուտ հայերը միշտ ճնշուած եւ նոյնիսկ պատժուած են իրենց այդ ձգտումին համար՝ յետամնաց եւ եւրոպական կուլտուրայէն խորշող միւս տարրերէն: Այս պատկերը կը լրանայ մահմետական կղերի այն վարդապետութեամբ՝ որով քրիստոնեան չի կրնար իրաւահաւասար ըլլալ միւսիւլմանին հետ: Այս ըմբռնումներն են ահա որ դարերէ ի վեր ստեղծեր են տիրողի ու հպատակի, հրամայողի ու հնազանդողի, վերջապէս աղաներու ու ճորտերու դրութիւն մը՝ որուն վերջ տալու համար անհրաժեշտ է վարչական այնպիսի կազմութիւն՝ որ, իրաւահաւասարութեան հիման վրայ, ապահովէ, առանց կրօնի եւ ցեղի խտրութեան, իւրաքանչիւր ժողովուրդի ինքնուրոյնութիւնը, եւ անոնց համեմատական շնորհիւ նպաստէ երկրի եւ ազգաբնակութեան զարգացման ու վերածնութեան:

Այս պիտի ըլլայ կէտ նպատակը ռեֆորմներու, ինչպէս եւ յատուկ վարչութեան որ կը պահանջէ հայկական շրջանը՝ յանուն պետական իրաւահաւասարութեան հիմնական գաղափարին:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՅԱՏՈՒԿ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԷՏԵՐԸ

Հայկական նահանգը, իբրեւ բաղկացուցիչ մաս Օսմ. սահմանադրական պետութեան, իր մէջ կ'ընդգրկէ.

1. Էրզրումի վիլայէթը
2. Վանի »
3. Պիթլիսի »
4. Տիարպեքիրի »
5. Խարբերդի »
6. Սվազի »

Վերոյիշեալ վեց վիլայէթները կը կազմեն ամբողջութիւն մը, դուրս ձգելով եզերային ոչ-հայաբնակ մասերը հարաւէն եւ արեւմուտքէն:

Ծանօթ.- Նահանգի վարչական ստորաբաժանումները (սանճագ, նահիէ) կատարուած ատեն պէտք է նկատի ունենալ ազգաբնակութեան տեղագրական եւ կուլտուրական առանձնայատկութիւնները, ըստ կարելւոյն, միաձոյլ համախմբումներ կազմելու համար:

Հայկական նահանգի վարչական վերակազմութեան համար, իբրեւ հիմունք, պէտք է նկատի ունենալ հետեւեալ էական կէտերը:

I– Ընդհ. Նահանգապետ

1. Վեց վիլայէթները, կազմելով մէկ նահանգ, պիտի ունենայ Ընդհ. Նահանգապետ մը, եւրոպացի, ընտրուած եւրոպական պետութիւններէն եւ վաւերացած Վեհ. Սուլթանի կողմէ, հինգ տարի ժամանակով.

2. Ընդհ. նահանգապետը նահանգի գործադիր իշխանութեան պետն է եւ իրաւունք ունի,

ա) Ընտրելու եւ հրաժարեցնելու բոլոր վարչական, դատական եւ այլ ամէն կարգի պաշտօնեաներ:

բ) Պատրաստելու եւ գործադրութեան տալու ամէն տեսակ հրահանգներ, օրինական սահմաններու մէջ (տես յօդ. 22) որոնք պիտի ծառայեն օրէնքներու բարւոք գործադրութեան:

գ) Նահանգի ոստիկանական, ժանտարմական եւ, ի հարկին, զինուորական ուժերը կ'ենթարկուին իր հրամանին:

II – Նահանգային ընդհ. ժողով

3. Նահանգային ընդհ. ժողովը ընտրովի է եւ կը բաղկանայ քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ հաւասար թուով: Մահմետականները եւ ոչ-մահմետականները կ՚ընտրեն իրենց ներկայացուցիչները առանձին:

4. Նահանգային ընդհ. ժողովը, վարչական եւ այլ ընդհանուր հարցերէ դուրս, իրաւունք ունի,

ա) Հաստատել նահանգային ընդհ. պիւտճէն եւ փակուած տարեշրջանին հաշիւները:

բ) Նշանակել յաւելուածական տուրքեր (centimes additionnels):

գ) Փոխառութիւններ ընել հանրային այլեւայլ ձեռնարկներու համար:

դ) Պայմանագրութիւններ (concessions) կնքել եւ մենաշնորհներ (monopoles) տալ նահանգին յատուկ արդիւնաբերական եւ հանրային շինութիւններու համար.– երկաթուղի, թրամուէյ, ոռոգում, ջրանցքներ, գործարաններ, ուժաշարժ (force motrice), ելեկտրականութիւն, հեռաձայն, հանքերու շահագործում, եւն.:

ե) Վաճառել նահանգային հողերն ու կալուածները կամ անոնց վերաբերութեամբ պայմանագրութիւններ կնքել:

III – Վարչական խորհուրդ

5. Ընդհ. նահանգապետը աջակից կ՚ունենայ վարչական խորհուրդ մը, բաղկացած ա) նահանգային կեդրոնի վարչական այլեւայլ ճիւղերու պետերէն. բ) այլեւայլ դաւանութիւններու կրօնական պետերէն. գ) վարչական ճիւղերու պետերու օգնականներէն – եւրոպացի մասնագէտներ – որոնք պիտի մասնակցին խորհրդակցական ձայնով:

6. Վարչական խորհուրդը, իբրեւ գործադիր մարմին, բացի նահանգային ընդհ. ժողովի որոշումներու գործադրութենէն, պաշտօն պիտի ունենայ նաեւ կարգադրելու վարչական բոլոր հարցերը:

IV – Պաշտօնեաներ

7. Նահանգին վարչական, դատական, ելեւմտական եւ այլ կարգի պաշտօնեաները կը նշանակուին կէս առ կէս քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ:

V – Դատարաններ

8. Վերակազմել դատարանները եւ կանոնաւորել անոնց գործառնութիւնները:

ա) Գործադրութեան մէջ դնել հաշտարար դատարաններու դրութիւն:

բ) Հիմնել շրջուն դատարաններ:

գ) Շէրիի դատարանները պիտի քննեն եւ դատեն միմիայն մահմետականներու խնդիրները:

դ) Ամէն տեսակ դատեր վերջնական լուծում պիտի ստանան նահանգի կեդրոնին մէջ:

VI – Կարգ եւ ապահովութիւն

9. Նահանգի ապահովութիւնը եւ կարգը երաշխաւորելու համար կազմել՝

ա) Ոստիկանութիւն եւ ժանտարմըրի, քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ հաւասար թիւով:

բ) Ոստիկանութեան եւ ժանտարմըրիի ընդհ. հրամանատարութիւնը, որոշ ժամանակի մը համար, յանձնել եւրոպացի սպաներու:

գ) Կազմումն գիւղական պահակներու՝ որոնք զինուած պիտի ըլլան կառավարութեան կամ համայնքներու հաշուով եւ պիտի գտնուին գիւղի վարչութեան տրամադրութեան տակ:

VII – Զինուորական ծառայութիւն

10. Նահանգի ժողովուրդը, խաղաղութեան ժամանակ, տեղին վրայ պիտի կատարէ իր զինուորական պարտականութիւնները:

11. Համիտիէ գունդերը[8] լուծել ընդհ. բանակին մէջ, ենթարկելով զանոնք զինուորական ընդհանուր օրէնքներուն:

12. Զինուորական-ոստիկանական դպրոցներու հաստատումը նահանգին մէջ, ոստիկաններ, ժանտարմներ եւ սպաներ պատրաստելու համար, ընդունելով անոնց մէջ հաւասար թիւով հայ եւ իսլամ ուսանողներ:

VIII – Հողային հարց

13. Կարգադրում հողային հարցի:

ա) Վերադարձնել, վարչական եղանակով[9], հայերէն, ինչպէս եւ հայ-ազգային եւ կրօնական հիմնարկութիւններէն, առնուազն 1890 թուականէն, կառավարական եւ անհատական եղանակով, բռնագրաւուած բոլոր հողերն ու անշարժ սեփականութիւնները:

X – Ֆինանս[10]

15. Հայկական նահանգի պիւտճէն պիտի ապահովի շրջանի պետական հասոյթներով, ի բաց առեալ մաքսերը եւ հանրային պարտքի եկամուտները, որոնցմով կ՚ապահովուին կայսերական ընտանիքի, զօրքի, նաւատորմի, արտաքին ներկայացուցչութեան ծախքերը:

16. Որոշ ժամանակամիջոցի համար՝ հայկական շրջանը ներմուծուող (ցամաքային գծով, ինչպէս եւ Րիզէ եւ Սամսոն նաւահանգիստներով) ապրանքներու մաքսային հասոյթներու որոշ տոկոսը կամ նոյն վայրերու մաքսին վրայ բարդուած յաւելում մը՝ կը յատկացուի շրջանի հանրօգուտ ձեռնարկներու:

17. Շրջանի ընթացիկ հասոյթներու որոշ մասը պիտի գործածուի ի նպաստ հանրօգուտ ձեռնարկներու,– ճանապարհ, փոստ, ոռոգում, ջրանցք եւն:

Առաջնակարգ տեղ տալ երկաթուղիներու շինութեան, ապահովելով միանգամայն շրջանի գծերու կապ ծովի եւ երկաթուղային ուրիշ երակներու հետ:

XI – Տեղական լեզուներ

18. Ճանչնալ պետական լեզուի հետ միասին, հայերէնի, իբրեւ տեղական լեզու, գործածութիւնը դատական, վարչական (ոստիկանութիւն եւ ժանտարմըրի մէջ հաշուելով) եւ ելեւմտական բոլոր հիմնարկութեանց մէջ, բացառելով զինուորական ծառայութիւնը:

Ծանօթ.- Պաշտօնեաներու ընտրութեան ատեն, սկզբնական շրջանին մէջ, առաւելութիւն տալ տեղական լեզուները (հայերէն եւ քրտերէն) գիտցողներուն:

XII Կրթական գործը

19. Ընդունելով սկզբունքը ընդհանուր եւ պարտադիր տարրական ուսման, իւրաքանչիւր ազգ ինքնավար է իր կրթական, կրօնական եւ կուլտուրական բոլոր հիմնարկութիւններուն մէջ:

Ծանօթ.- Պետական լեզուի ուսումը պարտաւորիչ է:

20. Իւրաքանչիւր ազգ իրաւունք ունի իր կրթական եւ կուլտուրական նպատակներու համար տուրքեր սահմանել եւ գործադրել:

XIII – Արտանահանգային հայերը

21. Ապահովել եւ բարելաւել Հայկական Նահանգէն դուրս բնակող օսմ[անցի] հայերու եւ յատկապէս Կիլիկիոյ (Ատանայի վիլայէթին, Մարաշի սանճագին) հայութեան վիճակը, եւ անվթար պահպանել անոնց Ազգային Սահմանադրական իրաւունքները:

XIV – Կանոններ (Règlements)

22. Վերոյիշեալ հիմունքներու վրայ պէտք է մշակուի յատուկ Règlement մը, Օսմանեան կառավարութեան եւ եւրոպական պետութիւններու մասնակցութեամբ:

XV – Երաշխիք

23. Հայաստանի մէջ վերոյիշեալ հիմունքներու վրայ հաստատուելիք բարեռորոգումներու գործադրութիւնը եւ երաշխաւորութիւնը կը յանձնուի եւրոպական պետութիւններու, կամ անոնց կողմէ նշանակուած եւրոպական մէկ պետութեան:

8.- Համիտիէ գունդերը, կազմուած քիւրտ զինեալներէ, սահմանուած էին սկզբունքով ռուս-թրքական սահմաններու պաշտպանութեան, իրականութեան մէջ անոնք պատուհաս դարձած էին շրջանի հայ ազգաբնակչութեան:

9.- Նկատի ունենալով որ դատարաններու ճամբով հայերէն բռնագրաւուած հողերու վերադարձը տեղի կու տար տարիներ տեւող ծգձգումներու ու այլեւայլ ապօրինի միջոցներու գործածութեան, հայերու պահանջը էր նմանօրինակ հարցերը վճռել աւելի կտրուկ, վարչական կարգով:

10.- Բնագրին մէջ կը պակսի IX-14 կէտը, որ պէտք է վերաբերէր հարկերուն: Քիչ անդին (էջ140-141) «Պատճառաբանութիւն» գլուխին տակ տեսնել համապատասխան բաժնի ընդարձակ լուսաբանութիւնը:

ՊԱՏՁԱՌԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՄԱՌՕՏ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾՈՒՄ

Համիտեան ռեժիմի ատեն հայկական շրջանի մէջ վիլայէթներու կամայական բաժանումներ եղած ըլլալով՝ հայերը փոքրամասնութիւն ցոյց տալու նպատակով, անհրաժեշտ է վերասահմանում կատարել նոյն վիլայէթներուն, հիմնուելով Մայիսեան ծրագրի յիշատակած նահանգներու քիւին վրայ[5]:

Ռուս-տաճկական պատերազմէն յետոյ (1878), երբ «Հայոց բնակած նահանգներու» բարենորոգումներու խնդիրը միջազգային կերպարանք ստացաւ (61րդ յօդուած), Համիտեան կառավարութիւնը յամառ քաղաքականութեամբ հետապնդեց փոքրամասնութեան վերածել հայերու քիւը այդ նահանգներու մէջ: Այդ նպատակով, բացի քրիստոնեայ հայերու արտագաղթը եւ մահմետականներու ներգաղթը զարգացնելու այլեւայլ միջոցներու գործադրութենէն,– որոնք քիչ յետոյ յանգեցան հայկական կոտորածի, կառավարութիւնը նոր բաժանման ենթարկեց նախկին Էրմէնիստան եւ ապա Էրզրումի Էյալէթը անուանուած մեծ շրջանը, որ 1877էն առաջ բաղկացած էր հետեւեալ գաւառներէն – Չըլտըր, Կարս, Էրզրում, Վան, Հէքքեարի, Պիթլիս եւ Մուշ:

Նոր բաժանման շնորհիւ կազմուեցան հետեւեալ վեց վիլայէթները – Էրզրում, Վան, Պիթլիս, Տիարպէքիր, Խարբերդ եւ Սվազ, որոնց սահմանաւորումը կատարուեցաւ այն եղանակով որ հնարաւոր ըրաւ, մէկ կողմէն՝ համեմատականի մէջ, մահմետականներու քիւը բարձրացնել եւ միւս կողմէ, մանր հատուածներու բաժնելով հայաբնակ վայրերը՝ նուազ ցոյց տալ հայերու քիւը:

Ամբողջ ազգի մը գոյութիւնը իր բնիկ հայրենիքին մէջ ոչնչացնելու այդ նենգ քաղաքականութեան հակառակ, անհրաժեշտ է նոր ընդհանուր սահմանաւորում ընել՝ նկատի ունենալով ազգաբնակութեան ոչ միայն պատմական իրաւունքները, այլեւ անոր աշխարհագրական, ցեղագրական եւ կուլտուրական առանձնայատկութիւնները, որպէսզի վարչական ստորաբաժանումներու մէջ համախմբումները ըլլան, ըստ կարելւոյն, միաձոյլ եւ համացեղ: Լաւագոյն միջոցն է նաեւ նուազեցնելու ցեղային-տեղական ընդհարումները, դիւրացնելու վարչական գործառնութիւնները, ինչպէս եւ կրթական եւ հանրային հիմնարկութիւններու կազմակերպութիւնները:

Վեց վիլայէթները վերածելով մէկ շրջանի, հնարաւոր պիտի ըլլայ միաժամանակ ընդհանուր ծախքերու շատ զգալի խնայողութիւններ ընել եւ վալիներու քիւը մէկի վերածելով, դիւրացնել անոր ընտրութիւնը, եւ միեւնոյն ժամանակ բարձրացնել անոր բարոյական հեղինակութիւնը՝ նիւթական վիճակի բարելաւումով:

Արդէն յիշեալ վեց նահանգները իրենց պատմական ու ցեղագրական առանձնայատկութեան պատճառով, իբրեւ գլխաւորաբար «Հայաբնակ գաւառներ» ընդունուած են՝

1. Մեծ պետութիւններու կողմէն.– 1895ին մշակուած «Մայիսեան ծրագրով»:
2. Օսմ. կառավարութեան կողմէն՝ նոյն 1895ի Նոյեմբեր ամսուան մէջ հրատարակուած ֆէրմանով ու այդ նահանգներուն յատուկ օրէնսդրութեամբը:

Այս սահմանագծումի ու վարչական վերակազմութեան կիրարկումով, վերոյիշուած բարիքներէն կ՚օգտուին ոչ միայն հայերը՝ այլեւ բոլոր միւս բնակակից եւ սահմանակից ցեղերը:

I – Ընդհանուր նահանգապետ

Ընդհ. նահանգապետ, քրիստոնեայ եւ օտար, որ պիտի ընտրուի՝ որոշ ժամանակով, եւրոպական պետութիւններու կողմէ եւ օսմ. կառավարութեան համաձայնութեամբ:

Ընդհ. նահանգապետի ընտրութեան եւ եւրոպացի ըլլալու այս պայմանը երեք կարեւոր պատճառ ունի:

Նախ՝ օսմանեան պաշտօնէութեան մէջ, նոյնիսկ բարձր, այնքան քիչ են վերակազմող, վերստեղծող եւ տեղական նախապաշարումներէ զերծ անձինք, որ շատ դժուար պիտի ըլլայ, գուցէ եւ անհնար, գտնել այդ բազմադժուարին պաշտօնին համապատասխանող վարչական մարդ: Քսան տարիէ աւելի է որ Մակեդոնիան, Հայկական նահանգները, ինչպէս եւ պետութեան այլ շրջանները մեծ պահանջ ունին վերակազմող եւ ուժեղ պետական պաշտօնեաներու, բայց դժբախտաբար չգտնուեցան այդ պաշտօնեաները եւ այդպիսով կառավարութեան չկամութեան աւելցաւ նաեւ պաշտօնեաներու անկարողութիւնը:

Երկրորդ՝ եթէ նոյնիսկ գտնուէր այդպիսի կարող պաշտօնեայ տեղական տարրերուն պատկանող, ըլլայ թուրք, հայ կամ քիւրտ, անկարող պիտի ըլլար անվերապահօրէն եւ խստապահանջութեամբ նուիրուիլ իր պաշտօնին: Քրիստոնեայ հայ եղած պարագային՝ մահմետականները պիտի դժգոհէին. մահմետական նշանակուած պահուն քրիստոնեաները պէտք է դժգոհ մնային: Ասոր բազմաթիւ փաստերը կան Աճատոլուի վարչական պատմութեան մէջ: Պատճառը այն է որ, երկարամեայ կրօնա-ազգայնական անվերջ բախումներու շնորհիւ, տեղական ժողովուրդներու մէջ փոխադարձ վստահութիւնը հիմնովին չքացած է, եւ այդ վստահութիւնը վերահաստատելու լաւագոյն միջոցն է այնպիսի կառավարիչ նշանակել որ չպատկանի տեղական ոեւէ ազգութեան, գոնէ մինչեւ որ բարեկարգ վարչութիւն մը երկրին մէջ արմատ ձգէ եւ տարրերու վստահութիւնը ապահովուի: Ան պէտք չէ ըլլայ նոյնիսկ օսմանցի արաբ կամ յոյն՝ որոնք թէեւ այդ շրջանի ազգութիւններուն չեն պատկանիր, բայց զոհ պիտի ըլլան կրօնական նախապաշարումներու վրայ հիմնուած անվըստահութեան:

Երրորդ՝ եթէ մինչեւ իսկ աւելի կամ նուազ արժանիքի տէր բացառիկ անհատներ գտնուին, կեդրոնական կառավարութեան միջամտութեան եւ կամայական պաշտօնանկութեան ենթակայ ըլլալով, իրենց բարւոք պաշտօնավարութեան համար գնահատուելու եւ պաշտօնի վրայ մնալու վստահութիւնը չեն կարող ունենալ, եւ ո՛չ ալ կեդրոնի միջամտութիւններէն ազատ նախաձեռնութիւն եւ նախաձեռնածը գլուխ բերելու հնարաւորութիւն:

Այդ երրեակ չարիքի առաջքը առնելու միակ միջոցը – գէթ որոշ ժամանակաշրջանի մը համար, մինչեւ երկիրը մտնէ խաղաղ զարգացման ճանապարհին մէջ – օտար նահանգապետի նշանակումն է. կարող՝ բարձր կանգնելու կրօնական եւ ազգային տեսակէտերէն, եւ ընդունակ՝ ծառայելու երկրի բարգաւաճման առանց ազգայնական կամ կրօնական խտրութեան, ուժեղ՝ շնորհիւ իր միանգամայն անկախ դիրքի եւ բոլոր ժողովուրդներու կողմէն վայելած վստահութեան:

Քաջ տեղեակ Թուրքիոյ վարչական սիստեմի չարիքներուն եւ անոնց պատճառներուն, եւրոպական պետութիւնները, 1895ի ծրագրի Յիշատակագրովը, մասնաւորապէս շեշտած են որ կեդրոնական Գործադիր իշխանութեան ներկայացուցիչը հանդիսացող նահանգապետը յարափոփոխ չըլլայ, անոր ընտրութիւնը պետութիւններու հաւանութեանը ենթարկուի, եւ իր իրաւունքներու պարտականութեանց գործադրութեանը մէջ պաշտպանուած ըլլայ:

II – Նահանգային ժողով

Նահանգային կեդր. ժողով, ընտրովի, բաղկացած հաւասարապէս քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ, որ կը մշակէ եւ կ՚որոշէ նահանգին վերաբերեալ բոլոր հարցերը – վարչական, դատաստանական, ֆինանսական եւն:

Կայսրութեան զանազան մասերուն եւ հետեւաբար ամբողջ երկրի տնտեսական քայքայումը, մասնաւորապէս Անատոլուի համատարած թշուառութիւնը, հետեւանք է վարչական ծայրայեղ կեդրոնացման ու վատթար վարչութեան: Կամայականութիւններով ու գեղծումներով շաղախուած վարչութիւնը ոչ միայն սպառեր է հայկական վիլայէթներու կենսական ամբողջ հիւթը, այլեւ զուրկ է թողեր զանոնք հաղորդակցութեան, վաճառականութեան, արդիւնաբերութեան, արհեստներու ու արուեստներու զարգացման բոլոր միջոցներէն:

Այս անհերքելի իրականութիւնն է նոյնպէս որ պետութիւններու միջամտութեան ու միջազգային դաշնագրութիւններու առարկայ եղաւ: Ճիշդ է, միջազգային ստիպումներու ազդեցութեան տակ, արտաքին ձեւերով եւ միայն պաշտօններ ստեղծելու համար, եւրոպական ձեւի վարչական վերակազմութիւններ կատարուեցան, բայց այդ բոլորը միայն տգէտ ու զեղծարար պաշտօնեաներու թիւը աւելցուց եւ երկրի դրութիւնը աւելի եւս վտանգաւորացուց: Եւ թէեւ նահանգային վարչութիւններու համար եւս օրէնք սահմանուեցաւ ու այդ օրէնքով Նահանգային Ընդհ. ժողովներ ստեղծուեցան, բայց, ինչպէս յայտնի է, օրէնքները այս երկրին մէջ կը հրատարակուին կա՛մ չգործադրուելու եւ կամ բոլորովին հակառակը գործադրելու համար:

Այդ պատճառներով է որ պետութիւնները 1880ին Մակեդոնիոյ համար, եւ 1895ին Հայկական շրջանին համար, ռեֆորմներու յատուկ ծրագիրներ մշակեցին եւ մտցուցին տրամադրութիւններ կեդրոնական կառավարութեան մշատատեւ միջամտութիւններն եւ կամայականութիւնները սանձելու նպատակով:

Այդ տրամադրութիւններէն մէկն ալ Նահանգային ժողովի իրաւասութեան լայնացումը ու ապակեդրոնացման սիստեմի կիրարկութիւնն էր: Բայց յայտնի է թէ՝ ինչպէ՞ս այլակերպուեցան 1880ի եւ 1895ի ծրագիրները եւ Մակեդոնիան եւ մանաւանդ Հայկական շրջան-

ներր անօրինական աղէտներու մատնուեցան:

Այդ, իրենու այս կացութեան հասնիլէ առնիրաժեշտ է. նկատի առնել ամբողջ անցեալր եւ դիզուած չարիքներր վերցնելու համար՝ Նահանգային ժողովին իրաւասութեան սահմանները լայնցնել այն չափով, որ Ծրջանը հնարաւորութիւն ստանայ, ըստ կարելւոյն, անարգել կերպով իր կարիքները որոշել եւ դարմաններ գործադրել:

Այդ հնարաւորութիւնը կը տրուի այն պարագային, երբ կեդրոնական կառավարութեան միջամտութիւնները արգիլուին կամ կրճատուին, Շրջանային ընդհանուր ժողովի որոշումները՝ նախարարական դիւաններու կամայական հայեցողութիւններէն ազատուին, Նահանգային գործադիր իշխանութեան որոշ լիազօրութիւններ տրուին:

Ուստի, Հայկական գաւառներու Ընդհանուր ժողովին տալով Շրջանին վերաբերեալ վարչական, ֆինանսական, դատաստանական, հաղորդակցութեան, եւ այլ նմանօրինակ հարցերը վճռելու իրաւասութիւնը, անհրաժեշտ է մանրամասնութիւնները որոշել եւ ճշդել յատուկ Règlement-ով, համաձայն 1880ի Ծրագրի 82ոդ-84ոդ յօդուածներու սահմանաւորութեան:

Այդ իրաւասութիւնով օժտուած Ընդհ. ժողովը պիտի կազմուի ժողովրդական ընտրութիւնով, եւ քրիստոնեաներու ու մահմետականներու հաւասար մասնակցութեամբ. սկզբունք մը որ, մանաւանդ, նահանգային վարչական ժողովներու եւ դատարանական բոլոր ճիւղերու անդամակցութեանց համար, կայսրութեան ընդհ. օրէնքով ընդունուած եւ ճանչցուած է, քէեւ դատապարտուած անգործադրութեամբ՝ շնորհիւ ծանօթ քաղաքականութեան:

III– Վարչական Խորհուրդ

Հայկական շրջանի ընդհ. նահանգապետը կը կազմէ իր գործադիր խորհուրդը: Այդ խորհուրդը կը բաղկանայ այլեւայլ ճիւղերու (Départements) պետերէն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը պիտի ունենայ մէկ եւրոպացի մասնագէտ խորհրդական:

Վարչական Խորհուրդի հիմնարկութիւնը արդէն ճանչցուած է կայսրութեան Ընդհ. Նահանգային օրէնքով, «վարչական ժողով» (մէճլիսի իտարէ) անունով եւ կը կազմուի կեդրոնական իշխանութենէն նշանակուած՝ գլխաւոր պաշտօնեաներէ եւ գաւառային վարչութիւններէն ընտրուած անդամներէ: Դժբախտաբար, այս կերպով կազմուած Վարչական ժողովները դրական ծառայութիւն չեն մատուցած եւ չեն կարող մատուցանել երկու պատճառով,– նախ այն՝ որ մասնակցելու իրաւունք ունեցող պաշտօնեաները կեդրոնէն կ՚ընտրուին, եւ ուրեմն կարող են ներդաշնակ ուժ չկազմել կառավարիչին հետ, եւ երկրորդ՝ որ ժողովրդի ներկայացուցիչ համարուող, բայց իրապէս ժողովրդական ոչ մի դասի ձայնը ներկայացնող անդամները, ինչպէս եղած է ցարդ, զուրկ են վարչական եւ օրէնսգիտական հմտութիւններէ:

Ընդունելով որ բարեկարգ վարչութիւն մտցնելու համար՝ Ընդհ. Նահանգապետը օժտուած պէտք է ըլլայ որոշ իրաւասութիւններով եւ կեդրոնի յաճախակի միջամտութիւններէն ազատ՝ որպէսզի կարող ըլլայ անձնապէս պատասխանատու ըլլալ,– բնական հետեւողութեամբ իր իրաւասութեան սահմանին մէջ կը մտնէ եւ այն՝ որ իր գործակիցները ինք ընտրէ, կազմելով պատասխանատու եւ հաւաքական մարմին:

Աչքի առաջ ունենալով որ Վարչական Խորհուրդի քննութեան եւ որոշման ենթակայ խնդիրներու շարքին մէջ կ՚ըլլան նաեւ այնպիսի հարցեր՝ որոնք կը շօշափեն մահմետական եւ քրիստոնեայ դաւանանքներու վարչական կամ տնտեսական շահերը, ուէէ քիւրիմացութեան եւ դժգոհութեան առիթ չտալու համար, նպատակայարմար է որ յիշեալ Խորհուրդին, բացառաբար մասնակցելու իրաւունքը շարունակեն վայելել նաեւ մահմետական եւ ոչ-մահմետական դաւանանքներու կրօնական ներկայացուցիչները:

Նահանգային Վարչական Խորհուրդին անդամակից գլխաւոր պաշտօնեաները պիտի ըլլան:

ա) Ելեւմտական տեսուչը
բ) Դատական »
գ) Հանր. շինութեանց »
դ) Երկրագործական »
ե) Հողային-կալուածական տեսուչը
զ) Ոստիկանական տեսուչը
է) Այլեւայլ դաւանանքներու կրօն. ներկայացուցիչները
ը) Տեսչութիւններու եւրոպացի մասնագէտ խորհրդականները:

Վարչական Խորհուրդի կամ Ժողովի կազմութեան սկզբունքը ընդունուած է արդէն 1895ի ծրագրով:

IV – Գաւառային վարչութիւն

Գաւառական պետերը եւ այլ բարձր պաշտօնեաները կը նշանակուին ընդհ. նահանգապետին կողմէն հաւասար քիւով հայերէն եւ մահմետականներէն:

Նահանգը պիտի բաժնուի գաւառներու (սանճագ), գաւառակներու (գազա) եւ գիւղախմբերու (նահիէ):

Գիւղախմբերը կամ համայնքները կը կազմեն նահանգի վարչական բաժանման հիմքը:

Այս բոլոր բաժանումները պիտի կատարուին նկատի ունենալով աշխարհագրական եւ տեղագրական պայմանները՝ աշխատելով ըստ կարելւոյն, միատարր միութիւն կազմել:

Նահանգի Վարչական այս ստորաբաժանումները հիմնուած են կայսրութեան ընդհ. նահանգային օրէնքի, 1880ի եւ 1895ի ռեֆորմներու ծրագիրներուն վրայ, դուրս թողնելով միայն գազան:

Եթէ Ընդհ. նահանգապետը Գործադիր իշխանութեան լիազօր ներկայացուցիչն է, Գաւառական պետերն ալ Ընդհ. նահանգապետի ներկայացուցիչը միայն կարող են ըլլալ, ուստի եւ գաւառական պետը եւ անոր գործակից պաշտօնեաները՝ վայելելու համար նահանգապետի բացարձակ վստահութիւնը՝ անհրաժեշտ է որ ընտրուին ու հաստատուին նահանգապետին կողմէ: Առանց այս պայմանին՝ անբնական կ՚ըլլար Ընդհ. նահանգապետի պատասխանատուութիւնը ամբողջ նահանգի Գործադիր իշխանութեան համար:

Ընդհ. նահանգապետի եւ գաւառական պետերու իրաւասութիւնը՝ աստիճանաբար ստորադաս պաշտօնեաներ ընտրելու գործին մէջ, ղեկավար սկզբունք պէտք է ունենայ քրիստոնեաներու եւ մահմետականներու կէս առ կէս համեմատութիւնը:

V – Դատարաններ

Հիմնական վերակազմութիւն դատարաններու:

Բարեփոխում պատժական, առեւտրական եւ կալուածային օրէնքներու:

Հիմնում շրջուն դատարաններու:

Շէրիի դատարանները պիտի քննեն ու դատեն միմայն մահմետականներու վերաբերեալ կրօնական դատերը:

Ներկայիս երեք աստիճան դատարաններ կան.– Գազաներու, լիվաներու եւ վիլայէթներու մէջ հաստատուած նախնական դատարանները կը կազմեն առաջին աստիճանը: Երկրորդ աստիճանը լիվաներու նախնական դատարաններն ու նահանգներու վերաքննիչ դատարաններն են: Լիվաներու նախնական դատարանները՝ հանդէպ իրենց գազաներու նախնական դատարաններուն, վերաքննիչ ատեանի հանգամանք ունենալով է որ երկրորդ աստիճանի տեղ կը գրաւեն: Իսկ երրորդ եւ բարձրագոյն ատեանը Պոլսոյ վճռաբեկ ատեանն է:

Գազաներու, լիվաներու եւ վիլայէթներու երկու աստիճանի դատարաններու անդամները կ՚ընտրուին վարչական եւ քաղաքական ժողովներու կողմէ, քրիստոնեայ եւ մահմետական հաւասար քիւով: Վերջին տարիները, դատական վերակազմութիւն անունին տակ, անդամներու ընտրութեան նախկին ձեւը ջնջուելով՝ սկզբսան ուղղակի դատական նախարարութենէն նշանակուիլ եւ այս առիթով քրիստոնեայ եւ մահմետականի հաւասար քիւի պայմանը ջնջուեցաւ:

Շատ գազաներու մէջ նախնական դատարաններու նախագահները՝ ինչպէս վիլայէթի վերաքննիչ դատարաններունը, Շէրիի դատաւորներն են՝ որոնք կը նշանակուին, երկու տարի ժամանակով, Շէյխ իւլ իսլամութեան կողմէն եւ ոչ թէ դատական նախարարութենէն:

Արդէն հազուադէպ է գտնել Թուրքիոյ մէջ արդարադատութեան բարձր նկարագիրը եւ զարգացումը ունեցող դատաւորներ. հազուադէպներն ալ՝ չնչին ամսաթոշակով, Անատոլիի ետ ինկած խեղճուկ գաւառները չեն երթար: Այս պատճառով ալ բացարձակապէս վերցած է վստահութիւնը դէպի դատարանները՝ ուր կ՚իշխէ ո՛չ թէ օրէնքը ու արդարութիւնը, այլ կաշառակերութիւնն ու հարստահարիչ տարրերու ազդեցութիւնը՝ աւելցած կրօնական խտրութեան: Իսկ դատավարութեան հանրածանօթ եղանակը (procédure) միշտ հնարաւորութիւն կու տայ դատերը ձգձգելու եւ մէկ ատեանէն միւսը տարիներով քարշ տալու:

Այս ողբալի վիճակը աւելի եւս կը բարդանայ եւ անել կը դառնայ Շէրիի եւ քաղաքացիական դատարաններու փոխադարձ յարաբերութեան շնորհիւ:

Թէեւ օրէնքով եւ որոշ չափով սահմանուած են Շէրիի ու քաղաքացիական դատարաններու իրաւասութեանց առարկաները, բայց Շէրիի դատաւորը երբեք իրեն պարտաւոր չի համարեր օրէնքի սահմաններուն ենթարկուելու եւ կարող է տեսնել ամէն տեսակ դատեր ու վճիռ արձակել:

Օրինակ.– Մարդասպանութեամբ ամբաստանուածը՝ եղեռնադատ ատեանի մէջ դատուելով՝ 15 տարուայ տաժանակիր աշխատանքի կը դատապարտուի, բայց սպանուածի ժառանգորդը կարող է Շէրիի դատարանին դիմել եւ այնտեղ կայացնել գլասսը, այսինքն ժառանգորդի ձեռքով ամբաստանեալի սպանութիւնը վճռել տալ:

Շէրիի դատարանէն տրուած եւ Շէյխ իւլ իսլամութենէն հաստատուած հէօճէթները, վճռագրերը, պաշտօնական այնպիսի տոքիւմաններ կը համարուին, որ քաղաքացիական դատարանները պարտաւոր են անոնց վրայ հիմնաւորել իրենց վճիռը: Եւ բացառութիւն չեն, որ երկու հոգի համաձայնուելով՝ երրորդի մը սեփականութեան վերաբերեալ խնդրի մասին, Շէրիի դատարան դիմեն եւ իրենց ի նպաստ հէօճէթ ձեռք բերեն եւ Շէյխ իւլ իսլամութենէն հեշտութեամբ վաւերացնեն: Բուն սեփականատէրը իր ամբողջ կեանքը, դատարանէ դատարան թափառելով, անկարող կ՚ըլլայ իր սեփականութեան տէրը դառնալ: Բազմաթիւ են այն դէպքերը որ քրիստոնեայ, ի մասնաւորի հայ եկեղեցական-բարեգործական եւ կրթական հիմնարկութիւններուն պատկանող սեփականութիւններ, Շէրիի տրամադրութեանց պատրուակով, յարքունիս գրաւուելու վտանգին ենթարկուած են:

Վերոյիշեալ պատճառները անվիճելիօրէն կը թելադրեն որ դատական վերակազմութեան առաջնորդող նպատակն ըլլայ:

1. Դատարաններու կազմութեան այնպիսի ձեւ տալ՝ որ հնարաւոր դառնայ օրէնսգէտ ու արդարասէր դատաւորներ առաջ բերել:

2. Դատարանները ժողովրդին մատչելի դարձնել եւ շրջուն դատաւորներ հաստատել:

3. Դատավարութիւններն ու վճիռներու գործադրութիւնները ձգձգումներէ ու ծանր ծախսերէ ազատել:

4. Քրիստոնեաները Շէրիի դատարաններու միջամըտութիւններէն ազատ կացուցանել:

Այս նպատակին հասնելու համար՝ մինչեւ լաւագոյն սիստեմի մշակումը, առայժմ պէտք է առաջնորդուիլ 1880ի ծրագրի 215րդ-240րդ յօդուածներու տրամադրութիւններով՝ յարմարեցնելով հայկական շրջանի տեղական պայմաններուն:

Այս առաջադրութիւնը եթէ բանաւոր համարուի, հարկ կ՚ըլլայ գիւղախմբերու մէջ հաստատել, փոխանակ նախնական դատարաններու, հաշտարար դատարաններ եւ նահանգին կեդրոնը մէկ բարձրագոյն վըճռաջինջ ատեան:

Դատական վերակազմութիւնը եւ դատավարական եղանակի (procédure) բարեփոխութիւնը առաջին եւ անմիջական անհրաժեշտութիւն ըլլալով հանդերձ՝ առեւտրական կեանքը իր զարգացման թռիչքը չի ստանար, հողային եւ կալուածային սեփականութիւնները ապահովութիւն չեն ունենար եւ պատժական վճիռները՝ ոճրագործ տարրերը ուղղելու կամ չէզոքացնելու գործին չեն ծառայեր, եթէ բարեփոխութեան չենթարկուին առեւտրական, կալուածային, հողային եւ այլ օրէնքներ՝ շրջանի կուլտուրական, տնտեսական պայմաններուն համապատասխան եղանակով:

Առեւտրական աշխարհին համար, չկան անանուն ընկերութիւններու վերաբերեալ, ժողովրդական խնայողութիւններն ու վարկերը ապահովող, նախաձեռնութիւնները քաջալերող, զեղծումները արգիլող օրէնքներ:

Քաղաքացիական օրէնսդրութիւնը (code civil) կը կազմէ մէճէլլէն, որ Շէրիի տրամադրութիւններուն ամփոփումն է, եւ կարօտ է տնտեսական արդիւնաբերական ժամանակակից ըմբռնումներու համապատասխանող կարեւոր փոփոխութիւններու:

Հողային ու կալուածային օրէնքները այնպիսի տրամադրութիւններ կը պարունակեն՝ որոնց անմիջական բարեփոխութիւնը կենսական պահանջ է սեփականութեան իրաւունքը կանոնաւորելու համար:

Օրինակ.– Հողային եւ այլ կալուածական սեփականութիւններու սահմանային իրական ճշդում գոյութիւն չունի: Կալուածագրերու մէջ յիշուած չափերն ու տարածութիւնները օրէնքով արժէք չունին, այլ անւանական սահմաններ են՝ որոնք, ըստ կամս, կ՚երկարին կամ կը կրճատուին: Միմիայն այդ պատճառով սեփականագրկութեան փաստեր աւելի քան բազմաթիւ են:

Այս քաոսային դրութեան վերջ դնելու համար, ոչ միայն պէտք է վերոյիշեալ օրէնքներու բարեփոխումը կատարել, այլեւ ապահովել որ անոնք կայսերական իրատէով[11] օրէնքի ուժ ստանան եւ գործադրուին:

<u>VI – Կարգ եւ ապահովութիւն</u>

Տեղական ոստիկանութիւն եւ ժանտարմըրի՝ կարգը եւ ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար բաղկացած քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ հաւասար թիւով:

Կազմում գիւղական պահակներու:

Հայկական շրջանի հիմնական ցաւերէն մէկն է եղած եւ է՝ կարգի ու ապահովութեան միջոցներու բացակայութիւնը, ինչ որ անխուսափելի հետեւանք է վարչական գործադիր ձեռնհաս ուժի չգոյութեան եւ քաղաքական որոշ դիտաւորութիւններու:

Չկայ կեանքի, գոյքի, պատուի ապահովութիւն, այն պարզ պատճառով որ գոյութիւն չունին այս բոլորը ապահովող մարմին[ներ], կազմուած՝ կարող, անաչառ եւ պարտականութեան ըմբռնումն ունեցող պաշտօնեաներէ: Եւ հետեւաբար, ընդհանուր վարչական եւ դատաստանական ճիւղերը հիմնական վերակազմութեան ենթարկելով, աւելի եւս կարօտութիւն կայ վերակազմելու, կամ ճիշդը, ստեղծելու ոստիկանութիւն եւ ժանտարմըրի:

Այդ անհրաժեշտութիւնը ընդունուած է արդէն պետութիւններու մշակած՝ 1880ի եւ 1895ի ծրագրերով: Համաձայն այդ ծրագրերուն, կարգի հսկողութիւնը երկու գլխաւոր ճիւղերու կը բաժնուի.– հսկող եւ հետապնդող, կամ ոստիկանութիւն եւ ժանտարմըրի:

Աչքի առաջ ունենալով շրջանի ընդհանուր պայմանները, ինչպէս նաեւ այն որ գոյութիւն ունեցող ոստիկանական կազմերը իրենց կոչման համապատասխան ծառայութիւնը չեն մատուցաներ եւ շատ անգամ հակառակ արդիւնքի կը տանին, պէտք է կիրարկել հետեւեալ միջոցները:

1.- Դնել ոստիկանութիւնն ու ժանտարմըրին եւրոպացի սպաներու անմիջական հրամանատարութեան տակ, գոնէ մինչեւ բնիկ սպաներ պատրաստուիլը:

2.- Ենթարկել զանոնք Ընդհ. Նահանգապետի եւ գաւառական պետերու իրաւասութեան:

3.- Ոստիկանութիւնը եւ ժանտարմըրին կազմել քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ հաւասար թիւով:

<u>Գիւղական պահակներ.–</u> Ոստիկանութիւնը եւ ժանտարմըրին որչափ ալ բազմաթիւ եւ աչալուրջ ըլլան, իրենց միւտիւրանիստ կամ պահակի վայրերէն՝ ֆիզիքապէս անկարող են հետապնդել կամ արգիլել այն ոճիրները որոնք տեղի կ՚ունենան յանկարծակի, յաճախ գիշեր ատեն եւ իրենցմէ ժամեր հեռու գտնուած գիւղերու մէջ:

Եւ որովհետեւ զէնքի սովոր եւ խաշնարածութեամբ պարապող քիւրտերը – ինչպէս փորձերը ցոյց տուին – դժուար է զինաթափութեան ենթարկել, ապահովութեան ամենահիմնական միջոցը կը մնայ զէնքով օժտել եւ գոյքի պահպանութեան միջոց տալ նաեւ երկրագործ հայուն, ստեղծելով <u>գիւղական պահակներ:</u> Ամէն գիւղ կ՚ունենայ իր պահակները որոնք զինուած կ՚ըլլան կառավարութեան կամ համայնքներու հաշուով եւ կը գտնուին գիւղի վարչութեան պատասխանատուութեան եւ տրամադրութեան տակ:

Անհրաժեշտ է աւելցնել, սակայն, որ այս միջոցները իրենց կատարեալ արդիւնքին չեն հասնիր՝ եթէ անուշադիր թողուի զինուած աշիրէթներու զինաթափութիւնը եւ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան տարրական իրաւունքի խնդիրը: Կամ աշիրէթները պէտք է զինաթափ ընել եւ կամ հայերն եւս պէտք է զինել ինքնապաշտպանութեան համար – իրաւունք մը որ անժխտելի է եւ մարդկային:

<u>VII – Զինուորագրութիւն եւ համիտիէ գնդեր</u>

Համիտիէ գնդերը իրենց բացառիկ կազմով ու դիրքով հանդիսացեր են իբրեւ միջոց՝ աշիրական կազմակերպութեան պահպանման եւ հողագործ հայերու հալածանքին, ինչպէս եւ հաւասարութեան սկզբունքի խախտման՝ հայրենիքի ընդհանուր պաշտպանութեան գործին մէջ:

Զինուորագրութեան ներկայ պայմաններուն մէջ, լեռնային Հայաստանէն զինուորները փոխադրելով կլիմայապէս տարբեր շրջաններ՝ կը տուժեն [անոնք] տնտեսապէս եւ կը քայքայուին ֆիզիքապէս:

Զինուորական վարժարանները, հեռու գտնուելով Հայաստանի սահմաններէն, նաեւ բարձրագոյն վարժարաններու մէջ հայ ուսանողներու թիւը աննշան սահմանած ըլլալով՝ հայերը անկարող են հասնիլ սպայութեան աստիճանին բաւարար թիւով եւ, ակամայ, որոշ պաղութիւն կը զգան դէպի զինուորական ծառայութիւնը. Ատոր առաջն առնելու համար հարկաւոր է՝

1. Զինուորագրութեան նկատմամբ պահպանելու համար ազգերու հաւասարութիւնը, ջնջել համիտիէ կամ թեթեւաշարժ հեծելազօրք գունդերը:

Ծանօթ.- Ռազմագիտական տեսակէտով՝ եթէ թեթեւաշարժ գունդերու կազմութիւնը անհրաժեշտ համարուի, այդ պարագային հեծելագնդերը կազմել երկրի բոլոր տարրերէն հաւասարապէս:

2. Հայկական նահանգի զինուորները խաղաղ ժամանակ պահել նոյն շրջանին մէջ:

3. Հայկական նահանգի մէջ կազմակերպել յատուկ մասնագիտական վարժարաններ՝ ժանտարմներու, ոստիկաններու, սպաներու պատրաստութեան համար, ընդունելով անոնց մէջ հաւասար թիւով հայ եւ իսլամ ուսանողներ:

<u>VIII – Քրիստոնեայ եւ իսլամ տարրերու հաւասարութիւն եւ օտար մասնագէտ պաշտօնեաներ</u>

Նահանգային ժողովի, գաւառական պաշտօնէութեան, ոստիկանութեան եւ այլ ճիւղերու մէջ հաւասարութիւն քրիստոնեաներու եւ մահմետականներու:

Քրիստոնեաներու դժգոհութիւնը, օրէնքի եղծումը, պաշտօնեաներու աչառութիւնը, տեղի ունեցող անարդարութեանց մեծագոյն մասը՝ արդիւնք է երկու տարրերու անհաւասարութեան հիմնական պատճառին:

11.- Հրամանագրով, հրովարտակով:

Երկրի մէջ իշխող մահմետական տարրերու մեծ մասը, նոր դուրս եկած հովուական, աշիրական կենցաղէ եւ տոգորուած կրօնական նեղ զգացումներով, չունի տակաւին պետական գաղափարի ըմբռնում, անկարող է կանգ առնել կրօնական ներողութեան եւ քաղաքացիական հաւասարութեան սկզբունքի վրայ: Աշիրական կեանքով ապրող քրտերու, արաբներու, նոյնիսկ ընտակեաց թուրք քաղաքացիներու համար՝ պաշտօնեայ թէ զինուորական, իր ցեղակիցը, իր կրօնակիցը պաշտպանելը նուիրական պարտք է, իսկ ուրիշը զրկելը, նոյնիսկ սպաննելը՝ ներելի, պարտականութիւն ու պարծանք:

Այս պարագաներու մէջ է ահա որ վարչական, ոստիկանական, դատական եւ այլ ամբողջ պաշտօնէութիւնը կազմուած է իսլամ տարրերէ, գիտակցօրէն եւ սիստեմատիկ կերպով հեռու պահելով քրիստոնեայ տարրերը:

Հոգեկան այս տրամադրութեան եւ տարբեր կուլտուրայի պատճառով, դժուար է յուսալ որպէսզի հաւեմատական սկզբունքի կիրառումը հասցնէ բաւարար արդիւնքի եւ փոփոխութիւն մտցնէ արդի կացութեան մէջ: Իսլամ, քիւրտ մեծամասնութիւն ունեցող Պայազիտի եւ Սղերդի մէջ կը ճնշուի փոքրամասնութիւն կազմող քրիստոնեայ հայը, իսկ Վանի կամ Կիւմիւշխանէի քրիստոնեայ մեծամասնութիւնը հաւանօրէն նոյն ճնշումով պիտի պատասխանէ իսլամին եւ ուրեմն ազգային կրօնական պայքարը կանգ չպիտի առնէ:

Եթէ իսլամ եւ քրիստոնեայ տարրերու հաւասարութիւնը գործադրելի է եղեր, տասնեակ տարիներ առաջ զուտ մահմեդական Գոնիայի եւ երկրագործական Խիւտավէնտիկեարի վիլայէթներուն մէջ, բնական է որ նոյն սկզբունքը աւելի եւս շեշտուի Արեւելեան նահանգներու մէջ, ուր քրիստոնեաներու թիւը կը տարուբերի 20-80% եւ ուր իսլամ տարրի խոշոր մէկ մասը կը գտնուի շատ նախնական կուլտուրական աստիճանի վրայ:

Եւ եթէ ասոր աւելցնենք հայերու կրթասիրութիւնը, աշխատասիրութիւնը, լեզուագիտութիւնը եւ տոկունութիւնը այլեւայլ ասպարէզներու մէջ, անկարելի է ժխտել որ հայերու հաւասար մասնակցութիւնը կառավարական պաշտօններու մէջ՝ կը նորոգէ եւ կ՝արագացնէ վարչական մեքենան, կը մտցնէ անոր մէջ մրցման ու պարկեշտութեան այն սկզբունքը որուն պակասը ստեղծած է օսմանեան պաշտօնեաներու անպատասխանատուութիւնը, ծուլութիւնը ու լճացումը:

Ասկէ զատ, տեղական տարրերու յետամնացութիւնը եւ փոխադարձ կասկածները անհրաժեշտ կը դարձնեն՝ որպէսզի հայկական շրջանի վարչական ճիւղին մէջ մասնակցին չէզոք եւ անչառ օտարականներ, որչափ կարելի է շատ թիւով, մանաւանդ առաջին փոխանցական շրջանին մէջ:

Թուրքիա այնքան աղքատ է փորձուած եւ ձեռնհաս ուժերու կողմէ որ ինքն իսկ աւելի փորձ ու ձեռնհաս օտարականներու է յանձնած պետական գործառնութեան ամենակենսական ճիւղերը – երկաթուղիները, ֆինանսները, ժանտարմըրի, զօրքի, նաւատորմի վերակազմութիւնը: Եւ եթէ կրթուած ձեռնհաս եւ անչառ օտար ղեկավարներու կամ խորհրդականներու պէտքը կը զգացուի Թուրքիոյ այլ մասերուն մէջ, որքա՜ն աւելի զգալի է այդ մանաւանդ արիւնաքամ եւ կրօնական ու ազգային կռուի ասպարէզ դարձած բայց խաղաղութեան, հաւասարութեան եւ վերաշինութեան կարօտ հայկական շրջաններու համար:

Ուստի անհրաժեշտ է.

1. Որ Հայկական շրջանի վարչական, դատաստանական, ոստիկանական եւ այլ մարմիններու, ինչպէս եւ նահանգային, գաւառական եւ գիւղախմբական ժողովները կազմուած ըլլան քրիստոնեայ եւ մահմետական տարրերէ հաւասար թիւով:

2. Այս հաշուի մէջ պէտք չէ առնել մասնագէտ օտարականները որոնք – գէթ որոշ փոխանցական շրջանի մը համար – գրաւելու են ամէնէն աւելի պատասխանատուութիւն եւ անչառութիւն պահանջող պաշտօնները.– այլեւայլ տեսչութեանց ղեկավարները, ժանտարմըրիի եւ ոստիկանութեան վերակազմութիւնը, հողային յանձնախմբերու նախագահութիւնը եւն:

IX – Հարկերը

Հարկային սիստեմի հիմնական բարեփոխութիւն, որոշ տոկոս յատկացնելով հաղորդակցութեան (ճամբայ, երկաթուղի) եւ այլ հանրօգուտ շինութեանց ու ձեռնարկներու (ջրանցք, ոռոգում եւն.):

Բարեկեցիկ քաղաքացիներու վրայ ծանրացող տուրքերը՝ թէմէթթուի[12], բնակարանի, անշարժ կալուածներու եւ թոշակներէ առնուած տոկոսները կը վճարուին տարեկան զուտ արդիւնքի համեմատ, այնինչ գիւղացիները, աւելի չքաւոր, հարկադրուած են իրենց բերքի տասանորդը եւ ոչխարի տուրքը վճարել՝ տարուայ ամբողջ հասոյթէն, առանց հաշուի առնելու սերմնացուի, հողավարձի, մշակներուն եւն.ի վրայ եղող անհրաժեշտ ծախքերը: Ասիկա հակառակ է ամենատարրական ֆինանսական տրամադրութեան, որ կը պահանջէ պետութեան բոլոր անդամներու վճարելիք տուրքերը ճշդել մէկ չափի եւ մէկ սկզբունքի համեմատ (զուտ հասոյթի կամ իրերու արժէքի): Հարկային ներկայ սիստեմը կը զրկէ ամենաչքաւոր դասը տնտեսապէս եւ յառաջդիմելու հնարաւորութենէ:

12.- Շահատուրք, տասանորդ:

Տասանորդը աճուրդով վաճառելու ներկայ միջնադարեան ձեւը ոչ միայն կը ծանրացնէ գիւղացիին վճարելիք հարկային բեռը, այլեւ կը բանայ զեղծումներու եւ կամայականութեանց դուռ. կը նպաստէ արմտիքներու կեղրոնացման եւ գիներու բարձրացման՝ ի նպաստ միւլթէզիմներու[13] եւ ի վնաս սպառողի եւ կառավարութեան:

Այս հանգամանքներն են որ հարկադրած են տասանորդի փոփոխութեան համար յատուկ տրամադրութիւններ ստեղծել 1880ի եւ 1895 ծրագիրներու մէջ:

Ուստի անհրաժեշտ է.

1. Վերաքննել հարկային դրութիւնը եւ հաստատել, բոլոր դասերու համար, միատեսակ սկզբունքի մը վրայ – կա՛մ բոլոր ճիւղերէ ստացուող զուտ հասոյթի համեմատ, կամ հարստութեան բոլոր ճիւղերու արժէքի համեմատ:

Ծանօթ.- Հարստութեան կամ եկամուտի նուազագոյն գումար մը զերծ պահել տուրքէ:

Չգանձել յետամնաց տուրքերը աշխատաւոր գիւղացիներէն եւ արհեստաւորներէն:

2. Մինչեւ բարեփոխմանց իրագործումը աշարի[14] չափը նուազեցնել ¼ ով (գէթ սերմնացուի ծախսը ծածկելու համար), իսկ մնացած ¾ը, աղնամը[15] եւ ճանապարհի տուրքը գանձել կառավարութեան պաշտօնեաներու միջոցով, գիւղական համայնքներէն՝ վերջին չորս տարիներու միջին բերքի եւ միջին գիներու համեմատ, գիւղերու կամքին թողլով դրամո՞վ թէ մթերքով վճարելու խնդիրը:

X – Ֆինանս

Տնտեսական հարցեր.– Օսմանեան կառավարութիւնը մոռացութեան տալով ծովերէն եւ քաղաքակիրթ ազդեցութենէն հեռու մնացած Հայկական շրջանը, մասնակից չէ դարձուցած զայն 2½ միլիարդ արժէք ունեցող երկաթուղիներու, խճուղիներու եւ այլ հանրօգուտ աշխատանքներու, որոնք վաղուց իրագործուած են պետութեան՝ համեմատաբար բախտաւոր շրջաններուն մէջ:

Հայաբնակ նահանգները՝ որոնք քայքայուեր են պատերազմներու ժամանակ, բայց միեւնոյն ատեն կառուցեր են համապետական նշանակութիւն ունեցող եւ միլիոններ արժող Կարնոյ ամրութիւնները, այսօր կարօտ են տնտեսական վերականգնումի՝ Համիտեան հալածանքներու շրջանին մէջ ստացած իրենց վէրքերէն բուժուելու համար:

Ոտքի կանգնելու, հանրօգուտ ձեռնարկներ սկսելու եւ մանաւանդ երկաթուղիներով ծովու եւ ղրացի նահանգներու հետ կապուելու համար, այս շրջանը պէտք է ունենայ ապահով պիտոճէ, գէթ ժամանակաւոր օժանդակութիւն նոյնիսկ իր վճարած մաքսերէն, ինչպէս այդ տեղի ունեցաւ Մակեդոնիոյ մէջ, մաքսի տոկոսի յաւելումով, ձեռնարկուած բարեկարգութիւնը հնարաւոր դարձնելու համար:

Այդ նպատակով՝

1. Հայկական նահանգի պիտոճէն պիտի ապահովուի շրջանի պետական հասոյթներով ի բաց առեալ մաքսերը եւ հանրային պարտուց վարչութեան եկամուտները, որոնցմով կ՝ապահովուին կայսերական ընտանիքի, զօրքի, նաւատորմի, արտաքին ներկայացուցչութեան ծախքերը:

2. Որոշ ժամանակամիջոցի համար՝ Հայկական շրջանը ներմուծուող (ցամաքային գծով, ինչպէս եւ Րիզէ եւ Սամսոն նաւահանգիստներով) ապրանքներու մաքսային հասոյթներու որոշ տոկոսը կամ նոյն վայրերու մաքսին վրայ բարդուած յաւելում մը՝ կը յատկացուի շրջանի հանրօգուտ ձեռնարկներուն:

3. Շրջանի ընթացիկ հասոյթներու որոշ մասը պիտի գործածուի ի նպաստ հանրօգուտ ձեռնարկներու,– ճանապարհ, փոստ, ոռոգում, ջրանցք, եւն.:

Առաջնակարգ տեղ տալ երկաթուղիներու շինութեան, ապահովելով միանգամայն շրջանի գծերու կապը ծովի եւ երկաթուղային ուրիշ երակներու հետ:

XI – Լեզուի հարց

Ճանչնալ պետական լեզուի հետ միասին հայերէնի, իբրեւ տեղական լեզու, պարտադիր գործածութիւնը՝ վարչական եւ դատաստանական հիմնարկութեանց մէջ:

Հայկական շրջանի մէջ ուր ազգաբնակութեան ճնշող մեծամասնութիւնը կը խօսի տարբեր լեզուներ եւ տեղ տեղ բնաւ չի հասկնար թուրքերէնը, միմիայն պետական լեզուի գործածութիւնը անհասկնալի կը դարձնէ օրէնքները եւ կառավարական հրահանգները, հետեւապէս կը դժուարացնէ վարչութեան գործառնութիւնը: Նոյնպէս, տեղի կու տայ բազմաթիւ դատական սխալներու, անյարմարութիւններ կը ստեղծէ թուրքերէն չխօսող տարրերու վերաբերմամբ եւ կը բանայ անոնց համար մեծամեծ վնասներու եւ ծախսերու դուռ: Հետեւաբար, ժողովրդի եւ պետութեան շահերու տեսակէտէն պէտք է,

1. Պետական լեզուի հետ միասին ճանչնալ հայերէ-

13.- Հարկահաւաք պաշտօնեաներու:
14.- Բնաւորք, տասանորդ:
15.- Ոչխարի տուրք:

նի, իբրեւ տեղական լեզու, պարտադիր գործածութիւնը շրջանի վարչական, դատաստանական եւ այլ հիմնարկութիւններու մէջ:

2. Դատական պաշտօնեաներու համար պարտադրիչ համարել տեղական երկու գլխաւոր լեզուներու գիտնալը:

3. Պաշտօնեաներու ընտրութեան ատեն՝ առաւելութիւն տալ տեղական լեզուները (հայերէն եւ քրտերէն) գիտցողներուն:

XII – Կրթական խնդիր

Ընդունիլ սկզբունքը ընդհանուր եւ պարտադիր տարրական ուսման. իւրաքանչիւր ազգ ինքնավար է իր կրթական, կրօնական եւ կուլտուրական բոլոր հիմնարկութեանց ղեկավարութեան մէջ, եւ իրաւունք ունի այդ նպատակին համար տուրքեր սահմանել եւ գործադրել:

Տարրական ուսումը մայրենի լեզուով աւանդելու սկզբունքը՝ թէեւ օրէնքի մէջ ընդունուած, բայց մնացած է մեռած տառ, քանի որ օրէնքով չեն նախատեսուած իրագործման միջոցներ: Ընդհակառակը, խոչընդոտներ հանելով ազգային վարժարաններու դէմ եւ զրկելով զանոնք իրաւունքներէ՝ կառավարութիւնը սեփականացուցած է աշարի հետ գանձուող կրթական յաւելեալ սանտիմը, քրիստոնեաներու վճարած գումարները ծառայեցնելով թուրք վարժարաններու:

Ասոր հետ միասին՝ պարտադիր դարձնելով պետական լեզուի աւանդումը քրիստոնեայ վարժարաններու մէջ եւ ընդհակառակը անտես առնելով տեղական լեզուներու ուսուցումը, կառավարութիւնը մէկ կողմէն քրիստոնեայ մանուկներու կրթութիւնը կ՝ենթարկէ անբնական արգելքներու, միւս կողմէ կը դժուարացնէ ժողովուրդի եւ կառավարութեան յարաբերութիւնները, ստեղծելով տեղական լեզուներուն անտեղեակ պաշտօնեաներ:

Մայրենի լեզուով կրթութեան խնդիրը, ներկայիս, այն բարդ եւ փափուկ կէտերէն մէկն է, որուն շուրջ կը բորբոքին ազգային հակամարտութեան զգացումները: Հետեւաբար, այնպիսի ծանրակշիռ խնդրի մը ղեկավարութիւնը յանձնել նահանգային կամ գաւառական մարմիններուն՝ այսինքն մէկ կամ միւս կրօնա-ազգային մեծամասնութեան, կը նշանակէ նոր դուռ բանալ ազգային հակամարտութեանց եւ լեզուական ճոլման կասկածներու:

Այս բարդութեան առաջքն առնելու համար ահրաժեշտ է՝

1. Կրթական գործը՝ իր բոլոր աստիճաններով յանձնել ազգային-կրօնական համայնքներուն՝ ինչքան ալ թուով փոքր ըլլան անոնք, ապահովելով անոնց կատարեալ ինքնավարութիւնը:

Ծանօթ.- Պետական լեզուի ուսուցումը պարտաւորիչ է:

ա) Համայնքներու կրթական պիւտճէն ապահովել՝
ա) վագֆներու[16] հասոյթով.

բ) Համայնքի վճարած կրթական տուրքով, որուն որոշման ու գանձման մէջ՝ իւրաքանչիւր ազգային միութիւն ինքնավար է:

Եւրոպական երաշխիք

Հայաստանի մէջ հաստատուելիք յատուկ վարչութեան գործադրութիւնը եւ քոնթրոլը կը յանձնուի եւրոպական պետութիւններուն կամ անոնց կողմէն նշանակուած եւրոպական մէկ պետութեան:

Վերջին 80 տարուան ընթացքին, խոստում ու ռեֆորմներու ծրագիր չէին որ կը պակսէին օսմ. կայսրութեան մէջ, այլ անոնց գործադրութիւնը կամ գործադրութեան երաշխիքը: Մշտական խոստումներու հետ կապուած, նոյնպէս մշտական անգործադրումներն էին որոնք ստեղծեցին քրիստոնեայ ազգաբնակութեան մէջ պատմական գոյն առած անվստահութիւն եւ կացութեան վատթարացում: Իրերու այդ կացութիւնն էր որ ստիպեց ռուսական կառավարութիւնը դեռ 1860ին, ուրեմն Խաթթը Շէրիֆի (1839) հրատարակումէն քսան տարի ետքը, դիմել մեծ պետութիւններուն՝ զօրեղ յայտագրով մը ուր ի միջի այլոց ըսուած է, "Déclaration de la part des cinq grandes puissances qu'elles ne pourront tolérer plus longtemps l'état des choses actuel dans les provinces chrétiennes de l'empire ottoman".[17]

Համառօտ վերյուշումն իսկ պատմական փաստերու՝ կ՝ապացուցանէ թէ որքան հիմնաւոր է այդ անվըստահութիւնը:

Հակառակ Խաթթը Շէրիֆին (1839) որ կ՝ըսէ. «Մենք

16.- Վագֆ.– Մահմետական երկիրներու մէջ պետական կամ կրօնապատկան անօտարելի կալուած:

17.- Ֆրանսերէն՝ Յայտարարութիւն հինգ մեծ տէրութեանց կողմէ, որ աւելի երկար ատեն պիտի չկարենայ թոյլատու գտնուիլ օսմանեան կայսրութեան քրիստոնէական նահանգներուն մէջ տիրող ներկայ կացութեան նկատմամբ:

կը շնորհենք մեր բոլոր հպատակներուն անխտիր՝ կատարեալ ապահովութիւն կեանքի, գոյքի եւ պատուի»,

Հակառակ Խաթթը Հիւմայունի (1856), որ կը յայտարարէ. «Մեր խոստացած ապահովութիւնը՝ ի նպաստ կայսրութեան բոլոր հպատակներու, առանց խտրութեան դաւանանքի եւ դասակարգի, դրուած է այսօր հաստատ հիմքերու վրայ եւ անմիջապէս միջոցներ ձեռք պիտի առնուին, որպէսզի գործադրուին լիակատար ձեւով եւ ամբողջութեամբ»,

Հակառակ՝ 1876ի Սահմանադրութեան որ «ընդմիշտ պիտի հաստատէ ազատութիւն, արդարութիւն եւ հասարութիւն օսմ[անեան] երկրին մէջ»,

Հակառակ Սան Սթեֆանոյի 16ռդ եւ Պերլինի դաշնագրի 61ռդ յօդուածին որ կը պարտաւորեցնէ «անյապաղ գործադրել բարենորոգումներ եւ բարւոքումներ»,

Հակառակ այն բոլոր ծրագիրներուն որոնք մշակուեցան եւրոպական կառավարութիւններու եւ Բ. Դրան փոխադարձ համաձայնութեամբ 1880ին եւ 1895ին (Մայիսեան ծրագիր) եւ վերջապէս 1908ի Սահմանադրութեան հանդիսաւոր եւ օրինական տրամադրութեան՝ կացութիւնը չենթարկուեցաւ սպասուած բարւոքումին:

Ընդհակառակը, քրիստոնեաներու 1840ի, 1859ի, 1860ի, 1876ի, ինչպէս եւ 1895-96ի հայկական մեծ կոտորածները, Սահմանադրութեան ռեժիմի օրով Ատանայի ջարդը, այլեւ 1911 եւ 1912ին Հայաստանի մէջ վերսկսած ընդհանուր [ան]ապահովութիւնը՝ վերջնապէս եւ վճռապէս հաստատեցին այն համոզումը թէ՝ հայերու դրութիւնը փոխելու եւ ապահովութիւնը վստահելի կացուցանելու համար անհրաժեշտ է Հայկական նահանգներու մէջ, որ այժմ կայսրութեան ամենախառնակ շրջանն է, ստեղծել յատուկ վարչութիւն, «գործադրութեան երաշխիքներով» եւրոպական քոնթրոլի ներքեւ:

Հիմնաքարը այդ քոնթրոլն է ըստ ճիշդ մեկնութեան ֆրանսական արտաքին գործերու նախարարին՝ "L'essentiel est d'arriver à un contrôle, condition indispensable de l'exécution des réformes et du rétablissement de la paix" (1905 Août 27).[4]

Նոյն հիմնական միտքն է յայտնուած եւ անգլիական արտաքին գործերու նախարար Landsdownի գրութեան մէջ, "A notre avis, nul projet de donnera probablement des résultats satisfaisants, si son exécution est confiée à un gouverneur musulman entièrement soumis au gouvernement turc et complètement indépendant du contrôle étranger" (1905).[18]

Սահմանադրութեան օրով իսկ, որուն համար հայ ժողովուրդը այնքան զոհեր տուաւ եւ որուն հովանիին տակ յոյս ունէր վերակազմուած տեսնել կայսրութիւնը եւ անոր հետ միասին հայկական գաւառները, կարճատեւ սփոփանքէ վերջ՝ դուռ բացուեցաւ նոր հիասթափումներու որոնք առաջ եկան Ատանայի ջարդով եւ կը շարունակուին մինչեւ այսօր՝ Երկրի ընդհանուր անապահովութեան շնորհիւ: Դարձեալ անգամ մը ռեֆորմներու ծրագիրները մնացին ապարդիւն. 1909ի Դեկտեմբերեան յանձնաժողովը որ կազմեց ներքին գործերու նախկին նախարար Հագգը պէյ (ապա սատրազամ), 1908ի եւ 1910ի նախարարութեան բոլոր ծրագիրները՝ լուծելու բռնատիրուած հողերու խնդիրը, ապակեղրոնացման այլեւայլ նախագծերը, վերջապէս 1912ին, Սայիտ փաշայի բերանով Հայկական գաւառներու համար խոստացուած բարելաւումները եւ Քեամիլ փաշայի դահլիճին ձեռնարկած ծրագիրը, միեւնոյն դժբախտ վախճանը ունեցան.– Ո՛չ գործադրութիւն, ապահովութեան ո՛չ մէկ երաշխիք, այլ հակառակը՝ յարաճուն շարունակութիւն սպանութիւններու, թալանի, գաղթի եւ նոյնիսկ ջարդի մշտական սպառնալիք:

Յատուկ վարչութիւնը՝ ապահովուած գործադրութեան երաշխիքով, եւրոպական քոնթրոլով,– պատմական անխուսափելի եզրակացութիւնն է այն փաստի, որ 60 տարուան ընթացքին ունեցած փորձերը եւ մանաւանդ տրուած ամէն տեսակ պաշտօնական խոստումներն ու ծրագրուած ռեֆորմները ո՛չ մէկ արդիւնք չունեցան, չփոխեցին տխուր կացութիւնը նոյնիսկ սահմանադրական ռեժիմի օրով եւ կայսրութեան արեւելեան մասը, հայկական նահանգները, հասցուցին այնպիսի խռովայոյզ վիճակի՝ որ այսօր ան կը սպառնայ դառնալ կեդրոնավայր նորանոր ընդհարումներու եւ պետական շահերու տեսակէտով՝ շատ վտանգաւոր բարդութիւններու:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Թուրքիոյ մէջ վիճակագրութեան չգոյութեան պատճառով՝ շատ դժուար է ամէն ազգութեան մարդահամարի թիւը ճշդել: Այս պատճառով ալ եւրոպացի հետազօտողներէն շատեր ստիպուած էին հիմնուիլ Քիւեի վիճակագրութեան վրայ[19], որ կազմուած է պաշտօնական աղբիւրներէ քաղելով՝ այն այլ հայերու հալածանքի շրջանին մէջ: Այս պարագան շատ ազդեր է հայերու թիւին վրայ:

Հայերու թիւը ակներեւ կերպով նուազած է, եւ մնացորդ մասը բարդուած է միւսիւլմաններու կամ ուրիշ քրիստոնեաներու թիւին վրայ, այնպէս որ վիլայէթի ընդհանուր ազգաբնակութեան թիւը, ըստ երեւոյթին,

18.- Մեր կարծիքով, ոչ մէկ ծրագիր հաւանաբար գոհացուցիչ արդիւնք պիտի տայ եթէ անոր գործադրութիւնը վստահուած է ամբողջովին բրքական կառավարութեան ենթակայ կառավարիչի մը եւ բոլորովին ազատ է օտար հակակշռէ:

19.- Vital Quinet.– La Turquie d'Asie: Օսմանեան պետութեան կողմէ պաշտօնի կոչուած Թուրքիոյ ազգաբնակութեան վիճակագրութիւնը կազմելու, յատկապէս հայերու եւ քրիստոնեաներու թուահամարը նուազեցնելու նպատակով:

իրականութեան մօտ մնալով, ամէն մէկ ազգութեան գումարը աղաւաղուած է, ինչպէս կը հաստատուի մէջ բերուած հետեւեալ օրինակներէն:

Վայրերու անուն	Ըստ Քուիւնէի յոյն եւ այլ քրիստոնեաներ	հայեր	Իրականը յոյն եւ այլ քրիստոնեաներ	հայեր
Այնթապ	17000	4046		24000
Մարաշ	19250	1209		20000
Զէյթուն	13296	2950		23000

Այսպիսի դիտումնաւոր շեղումներ չեն պակսիր Քուիւնէի հրատարակութեան մէջ այլեւ այլ վիլայէթներու վերաբերմամբ:

Լինչի, Թրոթրի, Զելիոնի[20] եւ ուրիշ մէկ քանիներու թիւերը նոյնպէս զուրկ են մեծ հեղինակութիւնէ, որովհետեւ անոնք գլխաւորաբար հիմնուած են Քուիւնէի տուած թիւերու վրայ, սա տարբերութեամբ որ տոկոսի որոշ յաւելումներ եղած են ժողովուրդներու բնական աճումին համեմատ:

Եւրոպացի միսիոնարներու վկայութիւնները նոյնպէս քիչ վստահելի են, որովհետեւ միսիոնարները սովորաբար կը բնակին քաղաքներու մէջ եւ համարեա թէ չեն ճամբորդեր շրջանին հեռաւոր մասերը, ուստի եւ լաւ չեն ճանչնար գիւղական ազգաբնակութիւնը:

Գիւղացիներուն անձամբ եւ տեղին վրայ հարցուփորձ ընելն ալ պակասաւոր թիւեր կու տայ, որովհետեւ զանազան եւ շատ հասկնալի կասկածներու պատճառով, գիւղացիք կը ծածկեն իրենց բուն թիւը:

Հայերու թիւերու վերաբերեալ պաշտօնական տեղեկութիւնները աղաւաղուած են ոչ միայն կառավարութեան այլեւ գիւղացիներու՝ իրենց կողմէն, որովհետեւ մինչեւ Սահմանադրութեան յայտարարութիւնը ժողովուրդը, վախնալով զինուորական տուրքէն, պակսեցուցած է իր թիւը տեղ տեղ 20% եւ տեղ տեղ մինչեւ 40%:

Ասկէ զատ հայերու թիւը նուազած է զանգուածային գաղթումով, կոտորածի եւ տնտեսական ամենածանր պայմաններու պատճառով: Այսպէս օրինակի համար, Ամերիկայի մէջ այժմ կ'ապրին աւելի քան 80.000 հայ, Եգիպտոսի մէջ մօտ 15.000, Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ մէջ աւելի քան 25.000, Ռուսաստանի մէջ 50.000, իսկ Պարսկաստանի մէջ 5.000էն աւելի, չհաշուելով անոնք որոնք փախեր են բնիկ պետութեան զանազան կողմերը:

Կան գիւղեր, որոնց բնակչութեան 1/5 մասը դեռ այսօր ալ կը գտնուի օտարութեան մէջ: Օրինակ.– Մշոյ Խասգիւղը ունի 400 տուն ուրկէ 600 այր մարդ պանդուխտ են:

Այս պատճառով ներկայ վիճակագրական տախտակը կազմելու համար եւ որքան կարելի էր իրականութեան համապատասխանելու համար, հարկ եղաւ դիմել Պատրիարքարանի տեղեկութիւններուն, տեղին ծանօթ մարդոց եւ գիւղական ուսուցիչներու ձեռքով, զանազան ժամանակներ կազմած վիճակագրութիւններուն որոնք, իբրեւ հում նիւթ կը գտնուին քաղաքական կուսակցութիւններու մօտ:

Իւրաքանչիւր վիլայէթի ազգաբնակութեան ընդհանուր թիւերը առնուած են Քուիւնէէն, որպէսզի չմեղադրուինք թէ միւս ազգութեանց թիւերը կը պակսեցնենք: Միայն հայերու թիւերը սրբագրուած են հոս:

Այս վիճակագրութեան համաձայն՝ նկատի առնուած տարածութեան վրայ ներկայիս կ'ապրի, երկու սեռէ, մօտաւորապէս 2.600.000 հոգի:

(Տախտակ)[21]

Եւրոպացիները, առաջնորդուելով թուրք սալնամէներով[22] սովոր են Հայաստանի բնակչութիւնը բաժնել երկու մեծ խումբերու, <u>քրիստոնեաներ</u>՝ որոնց մէջ կը հաշուեն միայն հայերը, եւ <u>մահմետականներ</u>՝ որուն մէջ յիշուած են բոլոր ոչ-հայերը եւ կ'եզրակացնեն թէ հայերը իրաւունք չունին Եւրոպայի ուշադրութիւնը գրաւելու՝ քանի որ կը կազմեն բնակչութեան փոքրամասնութիւնը:

Բայց իրապէս այս տարածութեան վրայ կը բնակին 6%էն աւելի ուրիշ քրիստոնեաներ եւ 9.6% առանձնակի ցեղեր, որոնք կրօնական եւ ազգագրական տեսակէտով ուրոյն դիրք ունին: Այս ցեղերը, Զազա, Գըզըլպաշ, Տըմլի, Եզիտ, եւն. կը դաւանին իրենց առանձին կրօնքը: Միւսիւլմանները անոնցմէ աւելի կը խորշին քան քրիստոնեաներէ:

Այս ցեղերը տեսակ մը միջին տեղը կը գրաւեն, քրիստոնեաներու եւ մահմետականներու միջեւ, եւ հակառակ վերջիններուն՝ անոնք բարեկամաբար կ'ապրին քրիստոնեաներու հետ:

Ասկէ զատ, վերջին տարիներու փորձը հաստատեց որ մահմետականներուն մէջ եւս ազգութեան գաղափարը մեծ զարկ ստացաւ: Ալպանացիներու, արաբներու, տրուզներու եւ վերջէն սիւրիացիներու ազգային

20.- Ուղղել Զելինոֆի:

21.- Ձեռագիր էջին մէջ բաց տեղ ձգուած է, առանց սակայն վիճակագրական տախտակի: Այս վերջինը մեր կարծիքով պիտի ըլլար 1912 թուականին Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի կողմէ պատրաստուած ֆրանսերէն տպագիր՝ վիճակագրական այն տախտակը՝ որ օգտագործուած է նաեւ պաշտօնական դիմումներու ընթացքին եւ որուն տուեալները լրիւ կը համապատասխանեն ներկայ փաստաթուղթի առաջ բերած հիմնաւորումներուն: Ուստի եւ թարգմանաբար կը ներմուծենք յիշեալ տախտակը: Վիճակագրական նոյն տախտակը կը գտնենք նոյնպէս Marcel Léart (Գր. Զօհրապ) La Question Arménienne à la lumière des documents, Paris 1913, գործին մէջ:

22.- Սալնամէ – Օսմանեան պետութեան պաշտօնական տարեգիրք՝ հարկերու, վիճակագրութեան եւայլն:

յամառ պայքարը երեւան բերաւ անոնց թշնամական դիտաւորութիւնը դէպի տիրող ցեղը: Բոլորովին նոյն տրամադրութիւնը կը տիրէ նաեւ քիւրտերուն մէջ դէպի թուրքերը:

Մէջ բերուած տախտակէն կ'երեւայ...[23]

Բայց եթէ ազգաբնակութիւնը բաժնուի երկու խոշոր խումբերու՝ քրիստոնեայ եւ մահմետական, այն ատեն անոնք կը ներկայանան հաւասար թիւերով, այն է 45,2% ընդդէմ 45,1%ի:

Հայաստանի, ինչպէս եւ ուրիշ այլ երկրի կացութիւնը որոշելիս, մեծ սխալ պիտի ըլլար առաջնորդուիլ ընդունուած սովորական սկզբունքով, այսինքն հիմնուիլ ուրիշ ազգի ունեցած բացարձակ մեծամասնութեան վրայ, հանդէպ ընդհանուր ազգաբնակութեան:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ Հայաստանի վերջին քառասուն տարուայ պատմութիւնը: Նոյնիսկ այդ սկզբունքը խորտակելու համար՝ հնարուեցան ու գործադրուեցան այն կոտորածները, որոնց նմանը եղած չէր մինչեւ իսկ Թուրքիոյ պատմութեան մէջ: Այս նպատակով ալ ստեղծուեցաւ հայերը իրենց հայրենիքէն արմատախիլ ընելու սիստեմը:

Եթէ կոտորածներէն զատ հաշուի առնուի օտար երկիրներ փախչողները, հիւանդութիւններէն ու սովէն մեռածները եւ մեծաթիւ այր մարդոց բացակայութեան պատճառով՝ ժողովուրդի բնական աճման ընդհատումը, այն ատեն հայ ազգաբնակութեան կորուստը այդ շրջանի մէջ կը հասնի քանի մը հարիւր հազար հոգիի:

Հայաստանը ամբողջ 40 տարի դրուեցաւ բացառիկ պայմաններու մէջ, շնորհիւ այն հանգամանքին, որ Եւրոպան չօգտուեցաւ Պերլինի վեհաժողովին իր վրայ դրած իրաւունքէն:

Ուստի, անարդար եւ անգութ պիտի ըլլար, եթէ նոյն Եւրոպան զրկէր հայերը իրենց երկրի մէջ բարւոք վարչութիւն մը ունենալու իրաւունքէն, լոկ այն պատճառով որ անոնց թիւը արուեստական կերպով պակսեցած է: Այս կը նշանակէր բացարձակապէս քաջալերել թուրքերը շարունակելու հին սիստեմը՝ որ գոյութիւն ունի ներկայիս:

Սակայն ժողովուրդի մը պետական արժէքը կ'որոշուի եւ կը գնահատուի ոչ միայն անոր թիւովը, այլեւ այն դերովը որ ան ունի երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կեանքին մէջ:

Անտարակոյս հայ երկրագործը աւելի մեծ արժանիք ունի քան վաչկատուն խաշնարած քիւրտը: Առաջինը կը ներկայանայ երկրի իբր գլխաւոր հարկատուն, քաղաքակրթութեան գլխաւոր պահապանը եւ ապրանքներու գլխաւոր սպառողը:

Եթէ, ի միջի այլոց, նկատի ունենանք արհեստները, վաճառականութիւնը, արդիւնագործութիւնը, եւ այն ճիւղերը որոնցմով, ներկայիս, կը պայմանաւորուի երկրի մը ուժը եւ անոր ապագան, այն ատեն հայը չունի ոչ մէկ մրցակից իր երկրին մէջ: Աշխատանքի բոլոր ճիւղերը, գրեթէ, բացառաբար կը գտնուին անոր ձեռքը:

Հայերը՝ կ'ազդեն նոյնիսկ դրացի երկիրներու հետ ունեցած առեւտրական յարաբերութեան վրայ, օրինակ, Օսմ. Սահմանադրութենէն առաջ Ռուսիոյ արտադրութիւնը, Գարա Ուրկանի մաքսային ճամբով, կը հասնէր տարեկան 200.000 ռուբլիի. իսկ օսմ. սահմանադրութենէն յետոյ 1912 թուին, բարձրացաւ մինչեւ մէկ միլիոն ռուբլիի:

Սահմանադրութենէն յետոյ Կարնոյ Օսմ. Պանքայի գործառնութիւնը առաջին երեք տարիներու մէջ, չորս անգամ բարձրացաւ, քան ինչ որ առաջ էր:

Ատիկա հետեւանք է այն իրողութեան, որ հայ առեւտրականը ու արհեստաւորը հնարաւորութիւն ունեցան երթեւեկել երկրի ամէն կողմերը ու արտասահման եւ սկսան ընդարձակել իրենց վաճառականական գործառնութիւնները:

Գրել-կարդալ գիտցողներու տոկոսը հայերու մէջ առնուազն երկու անգամ աւելի է քան թուրքերուն մէջ, իսկ քիւրտերուն հետ համեմատելով, շատ աւելի:

Բարձրագոյն կրթութիւն ստացածներու եւ ազատ արուեստներու հետեւողներու թիւը չնայելով եղած հալածանքներուն, հայերու մէջ աւելի մեծ է քան թէ տեղական մահմետականներու:

Զինուորական ասպարէզի մէջ, թուրք սպաներու անաչառ վկայութեամբ, հայ զինուորը ետ չի մնար միւս զինուորներէն: Ալպանացիէն յետոյ՝ հայը ամենալաւ նշանառուն է: Աւելի ուշիմ եւ հնարամիտ քան իր բնակակից այլ ցեղերու զինուորը:

Հայ ֆետայիին ռազմական յատկութիւնը քաջ յայտնի է մասնագէտներուն Պարսկաստանի եւ Տաճկաստանի մէջ: (Տեսնել Թեհրանի զինուորական գործակալ Սմիրնովի վկայութիւնը):

Վերոյիշեալ բոլոր փաստերը իրաւունք կու տան եզրակացնելու թէ Հայաստանի մէջ բնակող բոլոր ազգախումբերէն՝

1. Հայերը կը կազմեն համեմատաբար թիւով ամէնէն մեծ ազգախումբը:

2. Անոնք կը ներկայանան երկրին ամէնէն գնահատելի տարրը՝ արտադրող, սպառող եւ տուրքերը վճարող:

3. Ամէնէն շատ նախապատրաստուած իւրացնելու վարչական նոր ձեւեր:

23.- Կիսատ նախադասութիւն:

Ա 4.– ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ

L'ARMENIE TURQUE 1912

Tableau de statistique des six vilayets arméniens: Erzéroum, Van, Bitlis, Kharpout, Sivas, Diarbékir.

(A l'exclusion des parties de ces provinces où les Arméniens ne sont pas en nombre)*

№	Nations et Races	Erzeroum	Van	Bitlis	Kharpout	Diarbékir	Sivas	Total	%		Total %
1.	Turcs	240,000	47,000	40,000	102,000	45,000	192,000	666,000	25,4	Mahométans	45,1
2.	Circassiens (immigrés)	7,000	—	10,000	—	—	45,000	62,000			
3.	Persans	13,000	—	—	—	—	—	13,000			
4.	Lazes	10,000	—	—	—	—	—	10,000	3,4		
5.	Tzigans	—	3,000	—	—	—	—	3,000			
6.	Kurdes sédentaires	35,000	32,000	35,000	75,000	30,000	35,000	242,000	9,2	16,3	
7.	Kurdes nomades	40,000	40,000	42,000	20,000	25,000	15,000	182,000	7,1		
8.	Kizilbaches	25,000	—	8,000	80,000	27,000	—	140,000	5,2	Divers	9,7
9.	Zaza-Tmbli-Tchariklis	30,000	—	47,000	—	—	—	77,000	2,9		
10.	Yézidis	3,000	25,000	5,000	—	4,000	—	37,000	1,4		
11.	ARMÉNIENS	215,000	185,000	180,000	168,000	105,000	165,000	1,018,000	38,9	Chrétiens	45,2
12.	Nestoriens, Yagoubis, Chaldéens	—	18,000	15,000	5,000	60,000	25,000	123,000	4,7		
13.	Grecs et autres chrétiens	12,000	—	—	—	—	30,000	42,000	1,6		
		630,000	350,000	382,000	450,000	296,000	507,000	2,615,000	100 %		100 %

Musulmans

Turcs	666,000	45,1 %	
Kurdes	424,000		
Autres Musulmans	88,000		
Total	1,178,000		

Religions diverses

Kizilbaches	140,000	9,7 %	
Zaza-Tmbli-Tchariklis	77,000		
Yézidis	37,000		
Total	254,000		

Chrétiens

Arméniens	1,018,000	45,2 %	
Nestoriens	123,000		
Grecs etc.	42,000		
Total	1,183,000		

Chifres Généraux

Chrétiens	1,183,000	= 45,2 %
Musulmans	1,178,000	= 45,1 %
Religions diverses	254,000	= 9,7 %
Total	2,615,000	

(*) Les parties exclues sont:
Hekkiari *dans le Vilayet de Van.*
Le Sud de Sighert *dans le Vilayet de Bitlis.*
Le Sud *du Vilayet de Diarbékir.*
Le Sud de Malatia *dans le Vilayet de Kharpout.*
Le Nord-ouest et Ouest *du Vilayet de Sivas.*

Le nombre des Arméniens qui habitent ces parties est de 185.000

ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆ 1912

ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՑ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ.– ԷՐԶՐՈՒՄ, ՎԱՆ, ՊԻԹԼԻՍ, ԽԱՐԲԵՐԴ, ՍԵԲԱՍՏԻԱ, ՏԻԱՐՊԵՔԻՐ

(Բացառութեամբ այս նահանգներու այն մասերուն, ուր հայերը մեծաթիւ չեն)*

Ազգեր եւ ցեղեր	Էրզրում	Վան	Պիթլիս	Խարբերդ	Տիարպեքիր	Սեբաստիա	Գումար	%	Գումար %
1) Թուրքեր	240,000	47,000	40,000	102,000	45,000	192,000	666,000	25,2	
2) Չերքէզներ (ներգաղթած)	7,000	–	10,000	–	–	45,000	62,000		
3) Պարսիկներ	13,000	–	–	–	–	–	13,000		
4) Լազեր	10,000	–	–	–	–	–	10,000	3,4	45,1
5) Ցիկաններ	–	3,000	–	–	–	–	3,000		
6) Քիւրտեր, նստակեաց	35,000	32,000	35,000	75,000	30,000	35,000	242,000	9,2	
7) Քիւրտեր, թափառաշրջիկ	40,000	40,000	40,000	20,000	25,000	15,000	182,000	7,1	
8) Գլըզլպաշներ	25,000	–	8,000	80,000	27,000	–	140,000	5,3	
9) Զազա, Թրմպլի, Չարրքլիներ	30,000	–	47,000	–	–	–	77,000	2,9	9,7
10) Եզիտի	3,000	25,000	5,000	–	4,000	–	37,000	1,4	
11) ՀԱՅԵՐ	215,000	185,000	180,000	168,000	105,000	1,652,000	1,018,000	38,9	
12) Նեստորականներ, Յակոբիկեաններ, Քաղդէացիներ	–	18,000	15,000	5,000	60,000	25,000	123,000	4,7	
13) Յոյներ եւ ուրիշ քրիստոնեաներ	12,000	–	–	–	–	30,000	42,000	1,6	45,2
	630,000	350,000	382,000	450,000	296,000	507,000	2,615,000	100%	100%

Մահմետականներ		Տարբեր կրօնքներ		Քրիստոնեաներ		Ընդհանուր թիւեր	
Թուրքեր	666,000	Գլըլպաշներ	140,000	Հայեր	1,108,000	Քրիստոնեաներ	1,183,000 = 45,2%
Քիւրտեր	424,000 } 45,1%	Զազա, Թրմպլի, Չարրքլիներ	77,000 } 9,6%	Նեստորակ.	123,000 } 45,2%	Մահմետակ.	1,178,000 = 45,1%
Այլ մահմետ.	88,000	Եզիտիները	37,000	Յոյներ եւն.	42,000	Տարբեր կրօնքներ	254,000 = 9,7 %
Գումար	1,178,000		254,000		1,183,000		2,615,000

*) Բացառուած մասեր են

Հեքեարի, Վանի նահանգին մէջ, Սղերդի հարաւը, Պիթլիսի նահանգին մէջ, Տիարպեքիրի նահանգին հարաւը, Մալաթիոյ հարաւը, Խարբերդի նահանգին մէջ, Սեբաստիոյ նահանգին հիւսիս-արեւմուտքն ու արեւմուտքը: Այս շրջաններուն մէջ բնակող հայերուն թիւն է 185,000:

ԲԱԺԻՆ Բ.

Յաջորդաբար կու տանք հայկ. բարենորոգումներու արծարծման հարցով 1912 թ. վերջերուն կայացած տեսակցութիւններու մասին երկու համառօտ արձանագրութիւններ:

Առաջինը (փաստ. 78ա-6) յանուն Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքին եւ Ազգ. Կեդր. վարչութեան կատարած է Պոլսոյ ռուս դեսպան Գիրսին, խնդրելու համար որ Ռուսիան նախաձեռնարկ ըլլայ հարցին արծարծումին եւ իր «թեւարկութեան» (հովանաւորութեան) տակ առնէ բարենորոգումներու գործադրութեան երաշխաւորութիւնը:

Երկրորդը (փաստ. 78ա-4) Աւստրօ-հունգարական կայսրութեան արտաքին գործոց նախարար Կոմս Բերխտոլդի հետ՝ Վիեննայի Մխիթարեան միաբանութեան աբբահօր ունեցած մէկ տեսակցութեան մասին գրուած նամակէ մը քաղուածք է, առանց թուականի յիշատակութեան: Արտագրութիւնը կը պատկանի Սարգիս Մինասեանի (Արամ Աշոտ) գրչին, այդ օրերուն անդամ Հ.Յ.Դ. Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյին: Թուականը, նկատի ունենալով հանդիպման ընթացքին յիշատակուած կարգ մը պարագաներ եւ, մասնաւորաբար «հայոց մասին նոր գաղղիերէն թերթի» (Pour les peuples d'Orient) յիշատակումը, պէտք է տեղադրել 1912 Դեկտեմբեր ամսուն:

Փաստ. 78ա-6

Բ 1.– ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՌՈՒՍ ԴԵՍՊԱՆԻՆ ՀԵՏ

13 Նոյեմ. [1912], Դշ. օր առաւօտի ժ[ամու] 9, ըստ կանխագոյն ժամադրութեան, մասնաւոր տեսակցութիւն ռուս դեսպանատան մէջ Պարոն տը Կիրսի հետ յանուն Ամենասպատիւ Ս. Պատրիարքին եւ Ազգ. Կեդր. վարչութեան:

Ռուս դեսպանը կ՚ընդունի մեզ իր աշխատութեան սենեակը. եւ իր քով պահելով սոյն տեսակցութեան միջոցին առաջին թարգմանը՝ պ. Մէնտըլսք[ամ] նստելէ վերջ դեսպանը հարցուց թէ ինչ էր մեր փափաքը.– գաւառներու հայ ժողովրդին տագնապալի վիճակը եւ նոյնիսկ վերջերս առնուած սպանութեանց լուրերը իրեն զեկուցանելով, բացատրուեցաւ թէ՝ հակառակ Սահմ[անադրական] շրջանի մէջ գտնուելնուս դժբախտաբար կը շարունակուին սպանութիւն – առեւանգութիւնք եւայլն, եւ թէ հողային հարցը որեւէ կարգադրութեան յանգած չէ եւ թէ ժողովուրդը յուսահատ գաղթի կը դիմէ, թէ՝ Պալքանեան պատերազմին պատճառով ըլլալիք կարգադրութեան առթիւ ժամը եկած է որ հայ ժողովուրդն եւս իր զրկանքին վերջ մը դնէ ու ստանայ իր իրաւունքները խաղաղ զարգացումի մը արժանանալու համար:

– Պ. դեսպանը պատասխանեց.– Պարոններ, գիտէք որ իմ դիրքս փափուկ է. ես հոս ներկայացուցիչն եմ իմ կառավարութեան եւ իմ պարտականութիւնս է բարւոք յարաբերութիւն մշակել իմ կառավարութեանս եւ Օսմ. պետութեան միջեւ. ուստի ստիպուած եմ շատ վերապահ լեզուով խօսիլ եւ դուք կը հասկնաք. ես շատ կը սիրեմ հայ ժողովուրդը, որուն համար մեծ համակրանք ունիմ. եւ իմ կառավարութիւնս ունի միեւնոյն համակրանքը. ասոր ապացոյց է հայոց գոհացուցիչ վիճակը Կովկասի մէջ, ուր Ձեր կաթողիկոսութիւնը յարգուած է. հիմա հաճեցէք ըսել թէ ի՞նչ դարման կը տեսնաք եւ կ՚առաջարկէք Ձեր ըսած աննախանձելի վիճակի բարւոքման համար:

– Պատասխանուած է թէ՝ երկար տարիներէ ի վեր Հայաստանի բարեկարգութեան հարցը յուզուած եւ դժբախտաբար որեւէ ելքի յանգած չէ: Օսմ. կառավարութիւնը ոչ կարողութիւն եւ ոչ բարի կամեցողութիւն ցոյց տուաւ հայոց տարրական պահանջին՝ իր կեանքի, ինչքի եւ պատուի պահպանութեան համար: Եւրոպական պետութիւնները նմանապէս չեն ըրած որեւէ միջամտութիւն նոյնիսկ գործադրել տալու համար Պերլինի դաշնագիրին 61 յօդուածը, թէ Մակեդոնիոյ մէջ պետութեանց ի գործ դրած քոնթրոլն իսկ չկրցաւ արդիւնքի մը յանգիլ պետութեանց անհամերաշխութեան եւ օսմ. կառավարութեան արգելքին պատճառաւ: Այս պարագային Ազգին մէկ բան կը մնայ՝ խնդրել եւրոպական պետութեան մը թեւարկութիւնը Հայաստանի վրայ եւ թէ Ռուսիան իր դրացնութեամբ եւ զօրութեան պատճառաւ կրնար ընծայել իր թեւարկութիւնը: Ի հարկէ տիրապետութեան խօսք չենք ըներ, բայց կարելի պիտի լիներ կարգադրութիւն մը ընել որ, ինչպէս Պոսնա-Հերսէքի վարչութիւնը ժամանակին յանձնուած էր Աւստրօ-հունգարական պետութեան, Հայաստանը բարեկարգելու գործն ալ յանձնուի ռուս պետութեան:

– Դեսպանը ըսաւ թէ չեռ ժամը եկած չէ, որովհետեւ նախ Պալքանեան պատերազմը պէտք է վերջանայ. անկէ վերջն է որ զանազան խնդրոց համար եւրոպական պետութիւնները քոնֆերանս մը պիտի ընեն ու այդ պարագային իր կառավարութիւնը նախաձեռնարկ պիտի լինի Ձեր խնդրոյն համար: Բայց ըսէք, կարող եմ Ձեր այս դիմումը ամբողջ ազգին անունո՞վ է:

– Պատասխանուեցաւ թէ յանուն Պատրիարքին կը խօսուէր եւ թէ Սահմ[անադրութեամբ] ընտրուած Ազգ. վարչութիւնը տուած է այս մանտան:

– Դեսպանը ըսաւ. այդ չէ իմ նպատակս. Ձեր մէջ քաղաքական կուսակցութիւններ կան, անոնք Չեզի հե՞տ են:

– Պատասխանուեցաւ որ այո, եւ Վարչութեան մէջ կան դաշնակցակ[ան] եւ հնչակեան կուսակցութեան ազդեցիկ անդամներ:

– Դեսպանը ըսաւ թէ շատ համոզուած չէ ասոր եւ աւելցուց թէ դաշնակցական կուսակցութեան ընթացքը ազգին համար վնասակար եղած է. եւ թէ Ազգին ուժը իր միութեան մէջ կրնայ ըլլալ:

– Դեսպանը աւելցուց թէ անմիջապէս իր կառավարութեան պիտի հաղորդէ հայ Ազգին յայտնած այս բաղձանքը. եւ ըսաւ թէ իր կառավարութիւնը միշտ համակրութեամբ միայն վարուած է հայոց հետ, թէեւ ժամանակ մը չափով մը կասկած գոյացաւ հայոց մասին, եւ Դաշնակցութիւնն ալ կառավարութեան հակառակ ընթացքի մէջ գտնուեցաւ, բայց հայ ազգը վստահ կրնայ ըլլալ թէ մեր համակրութիւնը միշտ կը շարունակուի: Ռուս կառավարութիւնը Սան-Սթեֆանոյի դաշնագրին մէջ դուք գիտէք թէ ինչ տեղ տուած է իրեն, եւ թէ Պերլինի դաշնագրին մէջ զանցառութիւններ եղան, իրեն չէր յանցանքը:

– Կրկնուած է թէ հայ ժողովուրդը չէրքէզ գաղթականներու պատճառով մեծապէս տուժած է Հայաստանի մէջ եւ կը վախնայինք որ մի գուցէ իսլամ գաղթականները Հայաստան ղրկուին կառավարութեան կողմէն:

– Դեսպանը հարցուց թէ, արդէն սկսա՞ծ է այս գաղթականներուն Հայաստան առաքումը:

– Պատասխանուած է թէ ոչ. բայց չենք ուզեր կատարուած իրողութեան առջեւ գտնուիլ:

– Դեսպանը ըսաւ թէ պիտի հսկէ եւ հրաւիրեց 2 պատգամաւորները որ այս մասին տեղեկութիւն տրուի երբ պէտք լինի:

– Դեսպանը գովեստը ըրաւ Ամենայն հայոց հայրապետին եւ հարցուց թէ Թուրքիոյ հայոց մէջ ի՞նչ աստիճանի համարում կը վայելէ:

– Պատասխանուեցաւ թէ Ս. հայրապետը բոլոր հայոց հոգեւոր պետը լինելով ինք շատ յարգուած է բոլոր քրքահայ ժողովուրդէն, որ իրեն հնազանդ հօտին մաս կը կազմէ:

– Դեսպանը դարձեալ խոստացաւ թէ իր կառավարութեան պիտի գրէ եւ որ երբ ժամանակը գայ, նախաձեռնարկ պիտի լինի եւ հոգ պիտի ունենայ որ հայ ժողովուրդը վրէժխնդրութեան զոհ չըլլայ:

– Դեսպանը նաեւ ըսաւ թէ ինք կը հետեւի Պոլսոյ հայ մամուլին եւ թէ այս միջոցին նոյն մամուլը շատ խոհեմ կը տեսնէ:

Փաստ. 78ա-4

Բ 2.– ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԿՈՄՄ ԲԵՐԽՏՈԼԴԻ ՀԵՏ

(ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՆԱՄԱԿԻՑ)

«... Ընդունելութիւնը շատ սիրալիր էր եւ առանձինն հետաքրքրութեամբ լսեց եւ խօսեցաւ: Գեր. Աբբահայրն ներկայացուց Հայաստանի եւ Փոքր Ասիոյ հայերու աղէտալի վիճակն, եւ ասոր դարման մը գտնելու յուսով Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հայերու կատարելի դիմումը, եւ խնդրեց որ Աւստրօ-հունգ[արի] պետութեան հզօր աջակցութիւնը շնորհէ սոյն խնդրոյն մէջ: Ես ալ պատմեցի թէ ինչպէս Սրբ. կաթողիկոսը Վեհ. Ցարին ղրկած է ներկայացուցիչ մը, եւ յետոյ ռուս կառավարութեան գիտութեամբ՝ Լոնտոն կազմելի դեսպանախորհուրդին առանձին պատուիրակութիւն մը ղրկուիլն, որուն անդամակցութեան կ՝ուզուի հրաւիրել նաեւ գեր. Աբբահայրը: Գրաֆ Բերխտոլդ մանրամասն տեղեկութիւններ հարցուց պատուիրակութեան անդամներու ինքնութեան մասին եւ թէ խնդրուելիքն յորո՛ւմ կը կայանայ: Ծանուցի անձինքն, որ արդէն ըստ մասին Պարիս կը գտնուին, եւ թէ պատուիրակութիւնը կ՝ուզէ Հայաստանի համար եւրոպական տէրութեանց կամ մէկ տէրութեան պաշտպանութեան՝ կեանքի, ընտանեկան պատուոյ եւ ստացուածքի ապահովութեան, կամ թէ Պերլինի վեհաժողովին 61 յօդուածին կատարեալ գործադրութեանը, զոր գեր. Աբբա[հայրն] ըստ մասին ծանուցած էր:

– Գրաֆ Բերխտոլդ. «Բայց դեսպանաց վեհաժողով պիտի չըլլայ եւ չկայ, եղածն Լոնտոնի մէջ դեսպաններու պարզ տեսակցութիւն մըն է, եւ ոչ մարմին մը. դեսպաններն օրուան խնդրոց մասին կը տեսակցին եւ իրենց պատկանեալ պետութեանց տեղեկութիւն կու տան. իրենք այս պատուիրակութեան պատասխան մը չեն կարող տալ, բայց եթէ ըսել որ կը հաղորդեն իրենց պետութեանց: Հայերը պէտք է իրենց memorandum-ը ուղարկեն իւրաքանչիւր պետութեանց»:

– Ես. « Այնպէս ալ պիտի ընեն, սակայն աւելի ազդեցութիւն մ՝ընելու համար՝ կը մտածեն նաեւ պատուիրակութիւն ղրկել»:

– Գրաֆ Բերխտոլդ. «Այս ջարդերն հիմակ ալ կ՝ըլլա՞ն:

– Ես. «Հապա՛. եւ արդէն այս օրերս գաղղ[իերէն] լեզուաւ նոր ջարդերու մասին տեղեկութիւններ հրատարակեցին (La situation des Arméniens), առաջին տետրն տպեալ, 2րդն իբր ձեռագիր, զոր եթէ Ձեր Պայծառութիւնը թոյլ տայ, այսօր իսկ պիտի համարձակիմ ղրկել: Եւ եթէ ջարդերու դէպքերը նուազած են այս օրերս, պատճառն այն է որ թուրք կառավարութիւնը այժմ խիստ հրամաններ ղրկած է կուսակալութեանց այս մասին, որպէսզի չըլլայ թէ եւրոպական պետութեանց ուշադրութիւնն հրաւիրեն. արդէն պետութիւնն ինք կամք ունենար կրնար արգիլել. սակայն պետութեան սիստեմը ամէն տեղ նոյնն է քրիստոնէից հանդէպ»:

Գրաֆ Բերխտոլդ անմիջապէս զանգակը հնչեցուց եւ կանչեց Excell[ence] չգիտեմ ինչ անուն մէկը, եւ անոր ներկայացուց խնդիրը շատ լաւ եւ պայծառ կերպով: Սոյն Exc. որ ռուսաց Պոլիս հասնելուն ժամանակ Պոլիս է գտնուած եւ բաւական տեղեկութիւն ունի «Հայոց խնդրի» վրայ, վրայ տուաւ եւ հասկցուց որ պէտք է բան մ՝ընել:

– Գրաֆ Բերխտ.– «Այս խնդիրն programme-ին մէջ դրուած չէ. (ինծի դառնալով) դուք այս տետրակներն ինծի ղրկեցէք»:

– Միւս Exc.– «Պատուիրակութիւնն աւելի ազդեցիկ ըլլալու համար պէտք էր նոյն իսկ Տաճկահայաստանէն 1-2 եպիսկոպոս անդամ ըլլար, որոնք իրենց աչքով տեսածները եւ կրածները պատմէին եւ Ռուսաստանէն պէտք էր հոգեւորական ալ ըլլալ: Այս պատուիրակութիւնը պետական հանգամանք չունի. կրնան ամէն տեղէ մասնակցիլ»:

– Ես.– «Ռուս պետութեան գիտութեամբ հայերու կատարելի սոյն դիմումը թուրք պետութիւնն իմանալով՝ շուտով գիշերանց կազմած է վերաւորոգման ծրագիր մը եւ քանի մը հայ երեւելիներ հրաւիրած է եւ կարծիք հարցուցած է: Հայերը սոյն ծրագիրը մերժած են իբրեւ անբաւական եւ ոչինչ նորոգութիւն բովանդակող: Վեզիր Քեամիլ փաշա Սրբ. Օրմանեանը կանչած եւ հայերու ամէն ուզածն խոստացած է կատարել, սակայն հայերը բնականապէս սոյն խոստմանց բնաւ չեն վստահիր»:

– Երկ. Exc., քմծիծաղով, «ինչպէս միշտ կը խոստանան»:

Այս տեսակցութենէն իմացանք ցաւով, որ Գրաֆ Բերրխտ. թէպէտ շատ համակրութիւն եւ կամք ունի, բայց իրեն պէտք եղած տեղեկութիւններ չէ տրուած, նոյնպէս անշուշտ եւ ուրիշ տեղեր: Ես այսօր իսկ ղրկեցի իրեն յիշեալ տետրակները, նաեւ Պարիս հրատարակուող նոր գաղղ[իերէն] (հայոց մասին) թերթին №1, ինչպէս նաեւ Ատանայի ջարդի վրայ գրուած լաւագոյն գաղղ. գիրքն (G. Brézol), վասնզի Գրաֆ Բերխտ. կը կարծէր թէ Ատանայի ջարդը հայերու ապստամբական մէկ շարժումը զսպելու համար էր, եւ երբ ըսի որ 30.000 հոգի ջարդեցին, բոլոր քաղաքն ու եկեղեցիներն այրեցին, ամենայն ինչ կողոպտեցին, «Ա՛,ա՛» բացագանչեց: Պէտք է պատկանեալ տեղերն գրել որ եւրոպական լեզուաւ գրուած այս կարգի հրապարակութիւններ լոյս տեսնելուն պէս ղրկեն բոլոր մեծ պետութեանց արտաքին գործոց պաշտօնատարին I մինիստրին»:

Արդ կը տեսնենք որ՝

1.- Դեսպանախորհուրդ պիտի չըլլայ այժմ.

2.- Լոնտոնի դեսպաններն իրենց մէջ միայն կը տեսակցին եւ մարմին չեն կազմեր ըստ բանի Գրաֆ Բերխտոլդի. հայերը պէտք են իրենց memorandum-ը ղրկել (եւ շատ շուտով) ուղղակի մեծ պետութեանց արտաքին գործոց մինիստրներուն I պաշտօնատարին: Վասնզի Բերխտոլդին ըսածին համեմատ Հայոց խնդիրն իրենց programme-ին մէջ մտած չէ, բայց իրեն ըսածէն եւ շուտով գրութիւններ ուզելէն կրնանք հետեւցնել՝ որ կ՝ուզէ քերեւս մտցնել programme-ի մէջ:

Փաստ. 451-2

Բ 3.– ՊԵՏՐՈՍԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒ ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պետերբուրգ, 7 Դեկտ. 1912 թ.

Սիրելիք!

Ինծմէ անկախ պատճառներով առաջացած ընդմիջումէ յետոյ նորէ սկսում եմ նամակագրութիւնս, հրատապ հարցի մը առթիւ:

Մայրաքաղաքիս հայկական շրջանները, համաձայնութեամբ Ս. Էջմիածնի, խորհում են հայկական խնդրի առթիւ ռուս կառավարութեան դիմելու ձեւի եւ չափի մասին: Ի հարկէ այդ քայլը հայկական հարցը ա՛յս կամ ա՛յն կողմը թեքելու հաւանականութիւնից հեռու է, սակայն չի կարելի չխոստովանել, որ Պետերբուրգի հասարակութեան եւ նրա հետ միացած պ[ետական] Դումայի հայ պատգամաւորների դիմումները՝ նման խնդիրների առթիւ, պէտք է որ ունենան իրենց արժէքը ռուս կառավարութեան աչքում: Այդ տեսակէտից մօտենալով խնդրին, ես սոյն նամակովս ցանկանում եմ իմանալ ձեր վերաբերմունքը մի քանի հարցերին: Այդ ես անում եմ ոչ միայն նրա համար, որ ցանկալի է տեղումս չկատարուեն հակառակ ձեր ջանքերին քայլեր, այլեւ այն ուրախալի պատճառով, որ իրենք, ինիցիատորները[24] ցանկանում են ներդաշնակել իրենց արարմունքը: Ուստի խնդրում եմ պատասխանել հետեւեալ հարցերին՝

1) Ճի՞շտ է, որ Կ. Պոլսի հայութեան կողմից պատգամաւորութիւն է գնում Լոնդոնի կոնֆերանսին դիմելու նպատակով:

2) Ձեր համաձայնութիւնը կա՞յ այդ խնդրում, ովքե՞ր են գնացողները եւ ինչպիսի՞ պրոգրամ-առաջարկով:

3) Կա՞յ արդեօք այդ խնդրում ռուս դեսպանի համաձայնութիւնը եւ ի՞նչ չափով:

4) Մտածո՞ւմ է արդեօք երկրի ներսում աղմուկ առաջացնելու մասին եւ ի՞նչ վերաբերմունք է ցոյց տալու այդ հարցին ռ[ուսական] դեսպանը:

5) Հայկական եւ մասնաւորապէս կուսակցական շրջանները ի՞նչ տեսակէտ ունեն ռուսական քաղաքականութեան վերաբերմամբ եւ ի՞նչ են սպասում ռուսներից:

եւ 6) Ձեր կարծիքը տեղիս դիմումի եւ բովանդակութեան մասին:

Յիշած հարցերիս շուտափոյթ եւ բովանդակ պատասխանը մեզ ցանկալի ուղղութիւնը պիտի տայ Պետերբուրգի ինիցիատիւին:

Ընկերական համբոյրներով
ՊԵՏՐՈՍ[25]

Պատասխանեցէք – Համալսարան՝ Գ. Թորոսեանին[26]:
(Տալ Պետրոսին)

24.- Նախաձեռնողները:
25.- Տէր Յովհաննիսեան Բագրատ:
26.- Ռուսաստան:

Փաստ. 304-4

Բ 4.– ՎՌԱՄԵԱՆԵՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Երեւան, Դեկտ. 18/31, 1912

Ընկերներ.

7րդ օրն է հոս եմ արդէն. անշուշտ ստացած կ՚ըլլաք ցարդ Արամի[27] գրած նամակը իմ մեկնելուս պատճառներու մասին. ուստի չեմ երկարեր:

Տեսնուեցայ կաթ[ողիկոս]ի հետ, երկարօրէն: Հոկտ. 2ին գրած են եղեր փոխ[արքայ]ին, սակայն պաշտօնական պատասխանը տակաւին ստացուած չէ. յայտնի է սակայն, որ փոխ[արքա]ն անմիջապէս, իր զեկոյցով միասին ուղարկած է այդ դիմումը ռուսերէն եւ հոն ուշադրութեան առնուեր է: Երկրորդ նամակ մը գրուած է վերստին՝ այս անգամ որոշ պատասխան մը խնդրելով. այս օրերս կը սպասուի անոր պատասխանին: Չսպասելով ատոր, այս անգամ ուղերձ մը պատրաստուած է ուղղակի կայսեր, որ պատուիրակութեան մը միջոցով պիտի մատուցուի փոխ.ին մինչեւ 3-4 օր, ու եթէ հաճութիւն տայ ինքը, պատուիրակութիւնը անձամբ պիտի տանի զայն Ս[ան] Պ[ետեր]Բ[ուրգ]՝ .....ին[27ա]: Պատուիրակութիւնը կը կազմեն հաւանօրէն Մեսրոպ եպս. եւ Բագրատ վրդ.:

Այդ դիմումին որոշ պատասխան առնելէն ետքն է, որ հրահանգ պիտի տրուի Նուբար փաշային:

Կաթ[ողիկոսը] մտածեր է իր պատուիրակութեան (եւրոպական) միացնել Նուբարի հետ նաեւ Դուրեան եպիսկոպոսը: Բոլորովին սուտ ու սխալ է թէ Օրմանեանի վրայ մնացած է ընտրութիւնը. այդ լուրը առնելուն պէս՝ դիւանատան կողմէ հերքում հեռագրուեցաւ «Հորիզոն»ին եւ «Մշակ»ին: Կաթ[ողիկոսը] եւ իր շրջապատը ի սպառ հակառակ է այդպիսի փափուկ պաշտօնի մը կոչել Օրմ[անեան]ի պէս թեթեւսոլիկ մը եւ համիտեան քաղաքականութեան հանդուրժող անձ մը:

Կաթ[ողիկոսը] կը փափաքի որ Պոլիսը ստէպ ստէպ լուրեր տայ իր գործառնութիւններուն մասին, ինչ որ չեն ըներ, հոս ալ անստուգութեան մատնելով զինքը: Ըստ այնմ խօսեցէք ուր անկ է:

Թիֆլիս կազմուած է Բիւրօ մը, այլեւայլ քաղաքներու պատուիրակութեանց միջոցով բոլոր կուսակցութիւնները: Անոր մէջը են ի միջի այլոց՝ Նիկ[ոլ] Աղբալեան, Յովի. Թումանեան, Սամ. Յարութիւնեան, Խատիսեան, Քալանթար, Առաքելեան եւ այլն:

Վաղը կը մեկնիմ Թիֆլիս, անոնց հետ տեսնուելու համար: Կը խնդրեմ որ հեռագրով կամ նամակով ձեր տեսութիւնները փութացնէք ինծի: Մտաղիր եմ Պոլիս ալ գալ՝ քանի մը օրով, եթէ գործը պահանջէ:

Ընկ. բարեւներով
ՎԱՀԱՔ

Թիֆլիսի համար առժամեայ հասցէ՝ Սաթենիկիկը[28]: Հեռագրի համար Հորիզոն: Բագրատ վրդ. ստացեր է Անտոնի[29] նամակը:

«Արարատ»ի եւ կաթ[ողիկոս]ի հասցեով «Առաջամարտ» ղրկեցէք անմիջապէս:

27.- Խօսքը Արամ Մանուկեանի մասին է: Վռամեան Կովկաս անցած էր մեկնելով Վանէն:
27 ա.- Ռուսատառ. անընթեռնելի անուն:
28.- Սաթենիկ Օհանջանեան:
29.- Անտոն՝ ծածկանուններէն մէկը Զաւարեան Սիմոնի:

Փաստ. 110-5ա

Բ 5.– ՍԻՄՈՆ ՋԱՒԱՐԵԱՆԷՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

6/19 Փետրուար 1913, Կ. Պոլիս

Ընկերներ,

Ինչպէս գիտէք 2-3 ամիս առաջ համերաշխութեամբ Պատր[իարքարան]ի հետ մշակուած էին այն պահանջները, որի պատճէնը ժամանակին ուղարկուեց նաեւ ձեզ:

«Հետաքրքրուող» խաւերի կողմից (մասնաւորապէս Քեռի[ների])[30] դա համարուած էր «ջրալի» եւ խնդրուած մի քիչ աւելի որոշ ու մանրամասն մշակուած բան՝ պատճառաբանութիւնների հետ միասին: Սկզբում համաձայնած էինք որ Պատր[իարքարան]ը եւ մենք կը մշակենք դա զատ զատ՝ յետագայում գալով համաձայնութեան, բայց վերջը Պատր.-ը համաձայնուելու համար մարդիկ չուղարկեց եւ (մասամբ մեր ուշանալու պատճառաւ) ներկայացրեց իր մշակած ծրագիրը (առանց պատճառաբանութիւնների): Մինչ մենք կը շարունակէինք եւ կը շարունակենք մերինի մշակումը (պատճառաբանութիւնների հետ միասին), Կարնոյ մեր ընկերները[31] կարդալով եւ քննելով մեր առաջին (ամփոփ) առաջարկները՝ խնդրած էին անել մի քանի փոփոխութիւններ կազմուելիք առաջադրութիւնների մէջ: Նրանց առաջարկած դժուար լուծելի կէտերն էին՝ 1) Շրջան. Կ[եդր.] ժ[ողով]ը ընտրել իւրաքանչիւր ազգութեան թուի համեմատ (մեր առաջարկած քրիստոնեայ եւ ոչ քրիստոնեայ ազգութիւններէ հաւասար թուովի տեղ): 2) Երաշխաւորութիւնը ապահովել «վեց մեծ պետութիւնների կողմից» առանց «կամ անոնց կողմէ նշանակուած մէկ պետութեան» յաւելուածի (որ դրուած էր մեր տեկստի մէջ, ինչպէս եւ պատրիարքարանի):

Առաջին կէտին իրագործումը (Շրջան. ժ.ի կազմութիւնը ըստ ազգութիւնների թուի) կ՚իջեցնէր բոլորովին հայ տարրի դերը ստեղծելով այդ շրջանին մէջ մի տեսակ քրդական ինքնավարութիւն իր ոչ ցանկալի, եթէ ոչ ցաւալի հետեւանքներով: Ուստի մենք հարկադրուած եղանք գէթ անցողական շրջանի մը համար (մինչեւ ճիշտ վիճակագրութիւնը եւայլն) քր[իստոնեայ] եւ ոչ քր[իստոնեայ] հաւասարութիւնը թողնել տեքստի մէջ: Փափուկ է եւ երկրորդ կէտը: 6 պետութ[իւններ]ի երաշխաւորութիւնը (առանց «կամ անոնց կողմէ նշանակուած մէկի» յաւելումի) պաղութիւն եւ կասկած առաջ կը բերէ քեռ[իների] մէջ, միւս կողմից՝ յիշուած յաւելումը կրնայ խրտնեցնել Եւրոպայի պետութիւններից ոմանց: Դրութիւնը բաւականին փափուկ է մանաւանդ երբ դրան կ՚աւելնայ եւ ընկերների տարաձայնութիւնը. այստեղի ընկերների մեծ մասը յաւելումի «կամ անոնց կողմէ նշանակուած] մէկի կողմն են, կարնեցիները (երեւի մեծամասնութիւնը)՝ դէմ: Միւս մարմինների հետ բանակցելը եւ շուտ պատասխան ստանալը – լինելով բաւականին դժուար, խնդրում ենք գէթ ձեզմէ – որ տեղեակ էք այդ նրբութիւններին – լուր տալ ձեր տեսակէտի մասին: Եթէ հեռագրի մէջ յիշէք մէկ խօսքը կը հասկնանք որ դուք այստեղացոց նման համամիտ էք «6 պետ[ութիւնների] կամ անոնց կողմէ նշանակուած մէկի» բանաձեւի, եթէ լինի ընդհակառակը՝ 6 թիւ, կ՚ընդունենք որ դուք եւս (կարնեցիների հետ) միայն 6 պետ[ութիւնների] երաշխիքի կողմն էք առանց «կամ անոնց կողմէ նշանակուած մէկի» յաւելումի: Չուշանաք պատասխանելու. արդէն շատ ուշացանք: Բացի այդ, կարնեցիք առաջարկում են մեզ առանձին կերպով դուրս գալ հրապարակ, մեր ուրոյն պահանջներով: Այդ պահանջները լինելու են անշուշտ այն ինչ որ մշակւում է եւ որը մօտ օրէն տալու ենք քեռի[ներին] (մասնաւոր կերպով) եւ որ զարգացումն ու լուսաբանումն է 2 ամիս առաջ ձեզ ուղարկուած առաջարկութիւնների: Ի՞նչ է ձեր կարծիքը մեր առանձին կերպով դուրս գալու մասին ինչպէս եւ մեր այդ դիրքի, այն դէպքից յետ, երբ պատր[իարքարան]ը (հակառակ սկզբի շրջանին մէջ կատարուած համերաշխութեան) ինքը ներկայացրեց իրը եւ մենք էլ ներկայացրինք մերը (թէեւ հիմնական կէտերում նման միմեանց):

Շատ ու շատ բարեւներով
Ս[ՄԲԱՏ] Օ.[ՄՆԵԱՆ]

30.- Իմա՝ ռուսերու:
31.- Իմա՝ Արեւելեան բիւրոյի Կարնոյ հատուածի ընկերները:

Փաստ. 118-22

Բ 6.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ (ժընեւ)

Փետր. 8/21 1913

Ընկերներ,

Մինչեւ ցարդ հաղորդուած տեղեկութիւններուն կ՚աւելցնենք երկու կէտ եւս.

ա) Լոնտոնէն կը հաղորդեն որ Հագգը փաշան[32] խաղաղութեան միսիոնին հետ, պաշտօն ունի նաեւ բանակցելու Հայոց հարցի մասին թէ Լոնտոն եւ թէ Փարիզ: Ստացուած լուրին նայելով, ան հետը տարեր է ծրագիր մը համոզելու դաւիճները որ Օսմ. կառավարութիւնը, ինքը արդէն ձեռնարկեր է հայկական ռեֆորմներուն, ուրեմն եւ հարկ չկայ պետութեանց միջամտութեան: Այս կէտը հաղորդեցէք մեր ֆրանսացի բարեկամներուն եւ ըրէք այն ինչ որ հարկաւոր է այդ նոր խաբեբայութեան դէմ:

բ) Գերմ. դեսպանատունը աւելի սերտ կերպով կ՚ուզէ յարաբերութիւն ունենալ մեր շրջաններու հետ հայոց հարցի մէջ իր դերը շեշտելու համար: Անոնք կը պնդեն որ իրենց շահը կը պահանջէ մօտենալ այս երկրի մէջ ամէնէն առաջ հայերուն. թուրքերուն հետ իրենց ունեցած յարաբերութիւնը կը համարեն արդէն անօգուտ: Որոշուած է տեսակցութիւն ունենալ որուն մանրամասները ընկերները ձեզի կը հաղորդեն:

Ի գիտութիւն, կը հաղորդենք նաեւ հետեւեալը: Փաշայի[33] դիմումին համաձայն՝ Պատրիարքական շրջանակը որոշեց քաղաքական ժողովի անդամներէն մէկը ուղարկել Փարիզ, ծրագրի եւ աշխատութիւններու մէջ ներդաշնակութիւն մտցնելու համար: Եկողը Վահանն է[34]: Ընկերներու կողմէն յանձնարարուած է անոր իր պաշտօնական դերը կատարելով հանդերձ, ա) միշտ խորհրդակցիլ ձեզի հետ. բ) պաշտպանել եւ անցկացնել մեր պահանջագիրը որքան հնարաւոր է (պատճէնը այս օրերս կը ղրկենք). գ) աշխատիլ որ խորհրդակցութեան պիւրոյի մէջ ներկայացուած ըլլան բոլոր հոսանքները:

Հաղորդելով ձեզի այս կէտը, կը խնդրենք ձեր կողմէն ընել ինչ որ հարկաւոր է մեր տեսակէտները առաջ մղելու համար:

Աշխատեցէք գործերու մասնակից ընել Քաջազնունին, որ, ինչպէս գիտէք, այդ կողմերը պէտք է ըլլայ:

Վերջին երկու շաբաթները ձեռնէ շատ քիչ տեղեկութիւններ կու գան:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

32.- Այդ օրերուն Լոնտոնի թուրք դեսպան:

33.- Խօսքը կը վերաբերի Պօղոս Նուպար փաշային, որ Էջմիածնի կաթողիկոսին կողմէ նշանակուած էր Եւրոպայի մէջ նախագահ հայկական պատուիրակութեան:

34.- Փափազեան Վահան (Կոմս):

Փաստ. 880-6

Բ 7.– ՏՈՔԹ. ԿԱՐԱՊԵՏ ՓԱՇԱՅԵԱՆԷՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Կ. Պոլիս, 21 Փետր. 1913

Սիրելի ընկերներ,

Ըստ կարգին ձեզ հաղորդուած պաշտօնական տեղեկութիւններից դուրս, կարեւոր եմ համարում հաղորդել նաեւ հետեւեալները: Երկրի ընդհ. դրութիւնը շատ լուրջ է. ներկայ կառավարութիւնը, որ յոյս ունէր փրկել Էտիրնէն՝ արդարացնելու համար իր գործի գլուխ անցնիլը, վիժեց. Էնվեր բէգ բաւականաչափ զօրքով փորձեց Մարմարայի ափից ներս խուժել, բայց այդ փորձը չաջողուեց եւ այսօր Տարտանէլի նեղուցը վտանգի տակ է: Ահա այս հանգամանքներում ներկայ կառավարութիւնը եւս դիմել է հաշտութեան. պարզ է, որ նախորդ կառավարութիւնից աւելի մի բան չէ շահելու. ըստ երեւոյթին կառավարութիւնը պատասխանատուութիւնը բաժանելու է երեսփոխանական ժողովի հետ, որուն վաւերացնել տալով հաշտութեան պայմանները. այժմ խօսք կայ, որ լուծուած երեսփոխանական ժողովը բանալու են նախորդ կազմով:

Ներկայ կառավարութիւնը ցոյց է տալիս թէ հաշտութիւնից յետոյ Անատոլուի բարեկարգութեան լրջօրէն ձեռնարկելու է. այս առթիւ ուզած է իմանալ մերոնց կարծիքը, որոնք պատասխանել են թէ իրանք պէսիմիստ են: Ուզում են հայկական հարցը խեղդել ընդհանուր բարենորոգումներով եւ այդ էլ դեռ հարցական է: Կառավարութիւնը դիմել էր նաեւ Դաշնակցութեան պատերազմի առթիւ կամաւորներ պահանջելով. մերոնք որոշեցին տալ կամաւորներ, պայմանաւ որ առանձին խմբեր կազմուեն հայերից, հայ սպաների ղեկավարութեան տակ եւ միմիայն Պոլսի թաղերի պաշտպանութեան յատկացուին: Այս մասին տակաւին բանակցութիւնները չեն վերջացել:

Մեր կողմից մշակուած ռեֆորմների պահանջագիրը, որի համառօտութիւնը արդէն ձեզ ուղարկուել է, շուտով կը վերջանայ եւ մի օրինակն էլ ձեզ կ՚ուղարկուի, մանրամասնութիւններին կը ծանօթանաք. գլխաւոր եւ էական պահանջն է եւրոպական երաշխաւորութիւնը, գործադրութիւնը նրանց կողմից յանձնուելով աւելի ձեռնհաս մի տէրութեան: Նոյնպիսի ծրագիրներ նաեւ մշակւում են Պոլսում (Ազգային շրջանում), Պարիզում եւ Էջմիածնում, բայց այդ բոլոր ծրագիրները յետոյ միացուելու են եւ միայն վերջնական հանգամանք ստացող ծրագիրը ներկայացուելու է պետութեանց, Եւրոպայի պատուիրակութեան կողմից:

Եւրոպական տէրութիւններից Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա հայկական հարցի լուծման կողմնակից են հանդիսանում. խնդիրը նրանց կողմից սեղանի վրայ կը դրուի երբ յարմար ժամանակը գայ, այսինքն հաշտութիւնից յետոյ: Գերմանիա էլ վերջերս սկսել է մեր հարցի նկատմամբ լաւ տրամադրութիւններ ցոյց տալ:

Ինքնապաշտպանութեան գործը բաւական աջող առաջ է գնում. խոշոր հանգանակութիւններ են եղած Ամերիկայում, Բոլղարիայում, Եգիպտոսում եւ Պոլսի մօտիկ գաւառներում. Կովկասից էլ յոյս են տալիս մի նշանաւոր գումար հանգանակել, ինչպէս նաեւ Ռումանիա եւ այլ տեղեր: Միայն Պարսկաստան անտարբեր է գտնւում. դուք էլ ձեր շրջանում եթէ աշխատանք գործ դնէք, կարող էք մի բան հաւաքել. խնդիրը շատ ու քիչի վրայ չէ, այլ հանգանակելու: Չէ՞ կարելի արդեօք յոյս դնել այդտեղի զիֆոնական աջակցութեան վրայ. այժմ շատ հեշտ կարելի է Պարսկաստանում ձեռք բերել լաւ տեսակի զիֆոններ եւ կեդրոնացնել Սալմաստում, ի հարկին երկիր մտցնելու համար: Այս մասին արժէ լաւ մտածել եւ գործել. ձեր պատասխանը փութացրէք մեզ. առհասարակ մեր հարցերին չէք պատասխանում. այդ կարող է մեզ եւս թուլացնել ե՛ւ յարաբերութեան կապը:

Առ ի տեղեկութիւն ձեզ հաղորդում ենք, որ Պոլսի պարսից դեսպանը մեզ ցաւ է յայտնել, Դաշնակցութեան հրաժարուելը պարսկական գործերից նկատելով մեծ հարուած. գնահատում է եւ բանկագին է գտնում Դ[աշնակցութեան] աջակցութիւնը եւ խնդրում է, որ ըստ առաջնոյն Դ.ը իր աջակցութիւնը տայ պարսկական գործին. մեր կողմից հարկ եղած բացատրութիւնները տրուած են, արդարացնելու համար մեր քայլը, բայց արժէ ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել դեսպանի այս խօսքերի վրայ:

Ընկերական բարեւներով՝
ԹԱՓԱՂԻԿ

Փաստ. 110-9

Բ 8.– ՎԱՀԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Փարիզ, 12-Ⅲ-1913

Սիր. ընկերներ!

Պատուիրակութեան հետ մեր բանակցութիւնները լաւ կ՚երթան եւ յարաբերութիւննիս շատ լաւ է. բարեմիտ մարդիկ են եւ նախապաշարուած չեն ընդհանրապէս:

Բարեբախտաբար ձեր ծրագիրն էլ ժամանակին հասաւ, այնպէս որ ի նկատի կ՚առնենք եւ ըստ իմ սովորութեան (որ թերեւս շատերիդ կողմից հաւանութիւն չի գտնում) առանց ասելու թէ Դաշնակցութեան է, ընդունել կու տամ լռելեայն:

Պատուիրակութիւնը ներկայիս առարկութիւն ունի միայն ընդհ. կառավարչի եւրոպակ[ան] պետութիւնների կողմից նշանակուելու դէմ. ոչ թէ չի ուզում, այլ անհնար է համարում որ ընդունուի. ո՛չ նախընթացը կայ եւ ո՛չ էլ մեր վարչական պահանջոց բարեփոխումներու համար տրամաբանական է. անհնարին այդ պահանջը, մասնաւորաբար, նրանց կարծիքով, տեղի տայ նախապաշարուելու եւ մանաւանդ թուրք կառավարութեան շատ ուժեղ ընդդիմութեանը բախի: Նոյնիսկ ինքնավար Լիբանան, Սամոսը եւայլն չունին այդ ձեւի կարող վարիչներ: Կ՚առաջարկեն որ անուանուի կայսեր կողմէ հաւանութեամբ պետութիւնների: Կարծում եմ դուք էլ դէմ չէք լինի սրան: Յետոյ, երկրորդ նորամուծութիւնը (պատուիրակութեան) երաշխիքն է:

Ասում են, որ մեր ծրագիրների մէջ շատ անորոշ լինելուց զատ, այն ձեւով է դրուած, որ աւելի խրտչեցնելու կը ծառայէ: Նրանք բոլորովին համամիտ են մեզ, որ ռեւէ պետութեան յանձնուի (իմա՛ ռուսին) գործնականացումը, բայց պաշտօնական դռկիմանի մէջ այդ ասել, համարում են անտակտ, բայց սկզբունքով ընդունելով եւ անպաշտօն (Երրեակ համաձայնութեան հետ[35] եւ պաշտօնապէս) բանակցութիւնների մէջ այդ երաշխիքը պահանջելով հանդերձ, նոքա առաջարկում են աւելի գործնական եւ հաստատուն ձեւ երաշխաւորութեան – մնայուն մի յանձնաժողով (Commission permanente) որ կազմուած կը լինէ եւրոպական պետութիւններից ընտրուած երեք եւրոպացի, հայոց պատրիարք[արանից] ընտրուած 2 հայ եւ մահմետական հասարակութիւնից ընտրուած երկու մահմետական անդամներից: Դրանց պաշտօնը պիտի լինի ընդհ. հսկողութիւն ռեֆորմների գործադրութեան, ընդհ. քննութիւն վարչական գործառնութիւնների, թղթակցութիւն դեսպանների հետ եւայլն: Յանձնաժողովի ռեզիդենցիան[36] կառավարչական կեդրոնումն է: Չմոռնամ ասել, որ նրանք վախենում են, որ նոյնիսկ Ընդհ. կառավարիչը եւրոպացի դնելու չհամաձայնեն պետութիւնները. դրա համար, յամենայն դէպս, առաջարկում են, որ պետութիւններից նշանակուած մնայուն յանձնաժողովի երեք անդամները միեւնոյն ժամանակ մասնակցին եւ Վարչական խորհրդին:

Ահա խոշոր գծերով նրանց առաջարկած փոփոխութիւնները, որ պէտք է ասել, ես էլ գտնում եմ շատ խելացի եւ գործնական: Միւս բոլոր բաները ընդունում են շատ քիչ փոփոխութիւններով:

Պիտի խնդրէի ձեր կարծիքը սրանց մասին. բայց պայմանով որ շատ կարճ միջոցում լինի դա (մինչեւ 12 օր), որովհետեւ եթէ այս ժամանակամիջոցում չգայ ձեր կարծիքը, ստիպուած կը լինիմ վերջացնել (պատրիարքարան էլ գրել եմ եւ նրանց կարծիքը կը գայ մինչեւ 10 օր):

Ցոյց տալու համար թէ որքան «ջանա ծեծուած է» մեր ծրագիրը ընդունիլ տալու համար, հետս պիտի բերեմ նրանց ծրագիրը եւ պիտի տեսնէք տարբերութիւնը հիմակուան ընդունուած այս ձեւի եւ նրանց նախկին որոշումների մէջ:

Միքայէլը[37] պիտի գրի ձեզ եւ մի ուրիշ շատ կարեւոր խնդրի մասին. շտապեցէք այդ մասին էլ գրել շատ կարճ միջոցում:

Հասցէս.– Faubourg, Monmartre 52.

Ervantian. Յանձնել Վահանին:

Բարեւներով՝ՎԱՀԱՆ

Յ. Գ.- Շատ յիմար դրութիւն է ստեղծուում եւ նրանով, որ թէ՛ պատրիարք[արանը] եւ թէ դուք ծրագիրները յանձնել էք քեռիներին[30]: Թէեւ պէտք էր այդ: Մնում է մէկ միջոց, որ բոլորս համաձայն ենք եւ ներկայացնենք վերջնական մի ծրագիր: Արդէն պատրիարքարանը պաշտօնապէս իբրեւ վերջնական ծրագիր չէ ներկայացրած, այլ իրենց կարծիքը եւ թելադրութիւնները առնելու համար: Վերջնական ծրագիրը պատուիրակութիւնը կարող է ներկայացնել այստեղ, պատրիարք[ութիւնը] այդտեղ եւ Դաշնակց[ութիւնն] էլ միեւնոյն ժամանակ, ասելով որ ընդհ. խորհրդակցութիւնից յետոյ միացուած են, նոյնից օրինակը ներկայացնել:

Գրածս երկու կէտերի մէջ եթէ համաձայն էք, այլեւս ոչ մի տարբերութիւն չի մնում:

35.- Երրեակ համաձայնութիւնը կը բաղկանար Ֆրանսայէ, Մեծն Բրիտանիայէ եւ Ռուսիայէ:

36.- Պաշտօնատեղի, նստավայր:

37.- Վարանդեան Միքայէլ:

ԲԱԺԻՆ Գ.

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲՈՂՔԻ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ՍԱՄՈՒԻԼԻՆ

Մատեան 92-1, էջ 352

Գ 1.– ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ՀԱՆՐԻ ՓՈՒԱՆԳԱՐԷԻՆ ԵՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ԹԷՈՖԻԼ ՏԵԼԳԱՍԷԻՆ

Ministre président Poincarré
(Copie) Delcassé,

Paris, 4 oct. 1912

Excellence,

Au moment ou gouvernement République négocie avec ministres pays Triple Entente au sujet crise turque, avons triste devoir vous aviser qu'en Arménie hordes kurdes recommencent scènes tueries, atrocités menaçant reproduire Vêpres arméniennes 1895. En dépit démarches réitérées Patriarcat arménien, gouvernement turc veut pas désarmer kurdes, ni autoriser aux Arméniens port armes. Quand donc cessera martyrologie ce peuple, placé depuis 1878 sous protection européenne? Vous adjurons engager Turquie prendre mesures sérieuses garantir sécurité population arménienne, sinon troubles graves à craindre en Anatolie.

FEDERATION ARMENIENNE

Թարգմանութիւնը

Նախագահ Փուանգարէին
Պատճէնը՝ Տելգասէին,

Փարիզ, 4 Հոկտ. 1912

[Ձերդ] Վսեմութիւն,

Այն պահուն երբ [Ֆրանսայի] Հանրապետութեան կառավարութիւնը թրքական տագնապի առիթով կը բանակցի Երրեակ Համաձայնութեան Երկիրներու նախարարներուն հետ, դառն պարտականութիւնն ունինք հմացնելու ձեզի, որ Հայաստանի մէջ վերջերս քրտական հորդաները կը վերսկսին [պարզել] կոտորածներու եւ խժդժութեանց տեսարաններ, սպառնալով կրկնել 1895 հայկական ջարդերը: Հակառակ Հայոց պատրիարքարանի կրկնակի դիմումներուն, թուրք կառավարութիւնը չ՚ուզեր զինաթափ ընել քիւրտերը, ոչ ալ արտօնել հայերուն զինումը: Ե՞րբ պիտի դադրի ուրեմն նահատակութիւնը այս ժողովուրդին, որ 1878էն ի վեր դրուած է եւրոպական պաշտպանութեան տակ: Թախանձագին կը խնդրենք ձեզմէ որ յորդորէք Թուրքիան լուրջ միջոցներու դիմելու երաշխաւորելու համար հայ ազգաբնակութեան ապահովութիւնը, այլապէս ծանրակշիռ խռովութիւններու վախ կը սպառնայ Անատոլուի:

ՀԱՅ [ՅԵՂ] ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Փաստ. 61-98

Գ 2.– ՄԵԾՆ ԲՐԻՏԱՆԻՈՅ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ԵԴՈՒԱՐԴ ԳՐԷՅԻՆ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՍԱՍՏԻԼԻՆ

Sir Edward Grey, ministre [1913]

Copies: Times, Standard, Daily Telegraph, Daily News, Morning Post, Westminister Gazette, Daily Chronicle. *Londres*

Télégrammes Via Kars nous annoncent milliers Kurdes parcourent régions Van, pillant, tuant arméniens. Villages Gurantz, Kardchkan sont assiégés. Arméniens résistent. Catastrophe inévitable. Angleterre peut elle rester indifférente souffrances inerminables nation arménienne, protégée par Convention Chypre [?].

DROSCHAK,
Organe Comité Arménien

Թարգմանութիւնը

Սըր Եդուարդ Գրէյ, [1913]

Պատճէննե՝ Թայմզ, Սթանտարտ, Տէյլի Թելեկրաֆ, Տէյլի Նիուզ, Մոռնինկ Փոստ, Ուէսթմինիստր Կազէթ, Տէյլի Քրոնիքլ [թերթերուն]– Լոնտոն

Կարսի վրայով [ստացուած] հեռագրալուրերը կը տեղեկացնեն, որ հազարաւոր քիւրտեր կ'ասպատակեն Վանի շրջանը, կողոպտելով եւ սպանելով հայերը: Կիւրանց եւ Կարճկան գիւղերը պաշարուած են: Հայերը կը դիմադրեն: Չարաղէտ դէպքեր անխուսափելի են: Անգլիան կրնա՞յ անտարբեր մնալ անվերջանալի տառապանքներուն դիմաց հայ ազգին, որ պաշտպանուած է Կիպրոսի դաշնագրով:

ԴՐՕՇԱԿ
Պաշտօնաթերթ Հայկական կոմիտէի

Փաստ. 61-99

Գ 3.– ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ՓԻՇՈՆԻՆ ԵՒ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՍԱՍՏԻԼԻՆ

Pichon, ministre Affaires etrangères, [1913]

Copies: Temps, Echori, Débats, Humanité, Homme Libre pour Clémenceau, Journal, Figaro, Patrie, *Paris*

Dépêches via Kars nous annoncent que mouvement kurde pris grande extension Arménie turque. Milliers kurdes, sous commandement leurs chefs dirigent attaques acharnées contre villages arméniens; ceux-ci résistent. Villages Gurantz, Kardchkans sont assiégés. Lutte inégale engagée entre deux races. Kurdes bien armés, protégés, tandis que arméniens restent sans moyens défense, vu que gouvernement les désarme systématiquement. Catastrophe paraît imminente.

REDACTION DROSCHAK,
Organe Comité Arménien

Այս մէկի copie-ն ցանկալի է ղրկել Frankfurter Zeitung-ին (Francfort sur Main): Խմբագրութեան բլանկների վրայ գրելու է նամակները:

Թարգմանութիւնը

Փիշոն, Արտաքին գործոց նախարար [1913]

Պատճէննե՝ Թան, Էքորի, Տեպա, Հիւմանիթէ, Հոմ Լիպր (Քլեմանսոյի համար), Ժուռնալ, Ֆիկարօ, Փաթրի [թերթերուն] – Փարիզ

Կարսի վրայով [ստացուած] հեռագրալուրերը կը տեղեկացնեն, որ քրտական շարժումը մեծ ծաւալ ստացած է թրքական Հայաստանի մէջ: Հազարաւոր քիւրտեր իրենց պետերու հրամանատարութեան տակ կատաղի յարձակումներ կը գործեն հայկական գիւղերու վրայ. այս վերջինները կը դիմադրեն: Կիւրանց, Կարճկան գիւղերը պաշարուած են: Անհաւասար պայքար կը մղուի երկու ցեղերուն միջեւ: Քիւրտերը լաւապէս զինուած, պաշտպանուած, մինչդեռ հայերը կը մնան առանց պաշտպանողական միջոցներու, նկատի ունենալով որ կառավարութիւնը սիստեմաթիկ կերպով կը զինաթափէ զիրենք: Աղէտը կը թուի վերահաս ըլլալ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԴՐՕՇԱԿԻ
Պաշտօնաթերթ Հայկական կոմիտէի

Փաստ. 61-100 [1913]

Գ 4.– Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵՆԷՆ ԵԴՈՒԱՐԴ ԳՐԷՅԻՆ

Թարգմանութիւնը

Sir Edward Grey, Foreign office

Սըր Եդուարդ Գրէյ,
Արտաքին գործոց նախարարութիւն,

Copie: Asquith, *Londres*

Պատճէնը՝ Ասքուիթ – Լոնտոն

Excellence,

[Ձերդ] Վսեմութիւն,

Question arménienne arrive point critique. Nation arménienne attend avec angoisse. Prions dernière fois Votre Excellence, dans l'intérêt paix, intégrité Turquie d'Asie, soutenir énergiquement réformes arméniennes, contrôle européen, sans quoi turcs feront jamais réformes. Si populations arméniennes étaient de nouveau abadonnées, dans leur suprême désespoir elles recourront moyens extrêmes pour être arrachées à leur situation infernale.

DROSCHAK, Organe central Comité Arménienne

Հայկական հարցը կը հասնի տագնապալի հանգրուանին: Հայ ազգը անձկութեամբ կը սպասէ: Ձերդ վսեմութենէն վերջին անգամ կը խնդրենք, յօգուտ խաղաղութեան եւ ասիական Թուրքիոյ ամբողջականութեան [պահպանման], ուժգնօրէն պաշտպանել Հայկական բարենորոգումները՝ եւրոպական հակակշռի տակ. առանց վերջինիս թուրքերը երբեք պիտի չգործադրեն բարեկարգութիւնները: Եթէ հայ ազգաբնակութիւնը անգամ մը եւս թողլքուի, ծայրագոյն յուսահատութեան մը մէջ եւ ազատելու համար իրենց դժոխային կացութենէն, անոնք պիտի դիմեն ծայրայեղ միջոցներու:

Սա թողէք խմբագրատան, իսկ փոստի համար դուք արտագրեցէք խնդրեմ:

ԴՐՕՇԱԿ, Կեդրոնական օրգան Հայկական կոմիտէի

Փաստ. 61-101

Գ 5.– ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ԵԱԿՈՎԻՆ

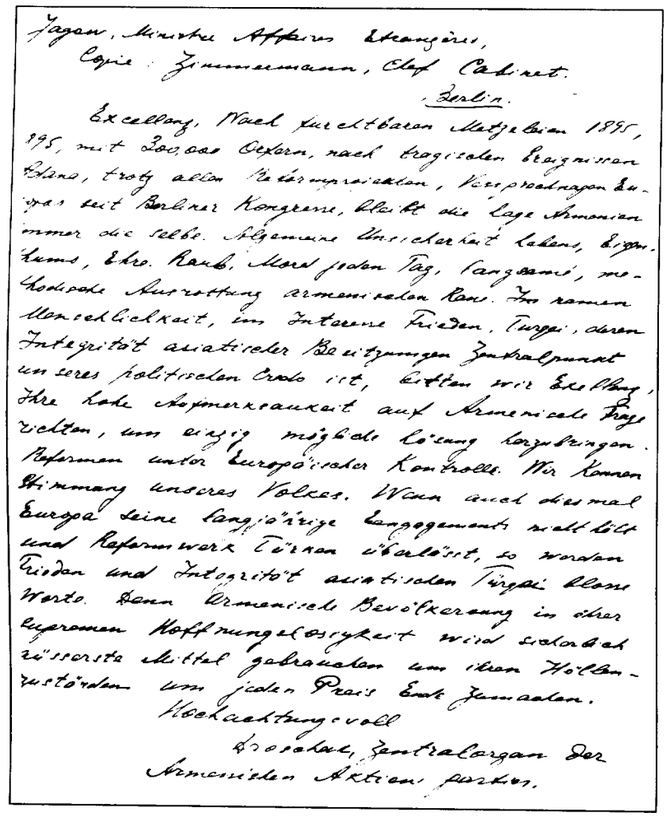

Թարգմանութիւնը

Եակով, Արտաքին Գործոց նախարար
[1913]

Պատճէնը՝ Ցիմմըրմանին, դիւանապետ,
Պերլին

Գերազանցութիւն,

1895-ի սարսափելի ջարդերէն ետք՝ 300,000 զոհերով եւ Ատանայի ողբերգական դէպքերէն ետք, հակառակ բարենորոգչական ծրագիրներու եւ Պերլինի վեհաժողովէն ի վեր Եւրոպայի խոստումներուն՝ Հայաստանի կացութիւնը կը մնայ միշտ նոյնը: Կեանքի, սեփականութեան, պատիւի ընդհանուր անապահովութիւն չկայ: Կողոպուտ ու ոճիր ամէն օր. դանդաղ եւ ծրագրուած բնաջնջում հայկական ցեղի: Յանուն մարդկայնութեան եւ խաղաղութեան, Թուրքիան, որուն ասիական տիրոյթներուն ամբողջականութիւնը մեր քաղաքական հաւատամքին կեդրոնական կէտն է, կը խնդրենք գերազանցութեանդ ձեր բարձր ուշադրութիւնը ուղղել հայկական հարցին վրայ, որպէսզի կարելի լաւագոյն լուծումը յառաջ բերուի.–

Բարենորոգումներ եւրոպական հսկողութեան տակ: Մեր ժողովուրդի հոգեվիճակը գիտենք: Եթէ այս անգամ ալ Եւրոպան իր երկարամեայ յանձնառութիւններուն տէր չկանգնի եւ բարենորոգումներու ծրագիրը թուրքերուն ձգէ, ապա խաղաղութիւնն ու ասիական Թուրքիան միայն բառեր պիտի մնան: Որովհետեւ հայ ազգաբնակչութիւնը իր խորունկ յուսահատութեան մէջ յաւելեալ միջոցներու պէտք պիտի ունենայ իր դժոխային պայմաններուն ամէն գնով վերջ մը տալու համար:

Յարգանօք՝
ԴՐՕՇԱԿ
Հայկական շարժման
կուսակցութիւններու կեդրոնական օրգան

Փաստ. 61-102

Գ 6.– ՖՐԱՆՍԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ ՓԻՇՈՆԻՆ

(ՊԱՏՃԷՆՆԵՐԸ ՆԱԽԱԳԱՀ ՓՈՒԱՆԳԱՐԷԻՆ ԵՒ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՊԱՐԹՈՆԻՆ)

Pichon, Ministre des Affaires étrangères
Paris [1913]

Copie: Président Poincaré,
Barthon, président Conseil

Excellence,

Nous sommes moment critique où doit se résoudre le sort populations arméniennes Turquie. Pour dernière fois nous vous adjurons, au nom des vieilles traditions françaises, dans l'intérêt de paix, intégrité Turquie d'Asie, soutenir énergiquement avec Russie projet réformes arméniennes, avec contrôle européen. Car nous connaissons bien dispositions peuple arménien. Dans son suprême désespoir il recourra moyens extrêmes pour troubler paix mortelle. Aucune entreprise économique ou autre ne saura prospérer dans ces régions.

DROSCHAK Organe central
Comité Action Arménienne

Թարգմանութիւնը

Փիշոն, Արտաքին գործոց նախարար, Փարիզ [1913]

Պատճէնը՝ Նախագահ Փուանգարէին եւ
վարչապետ Պարթոնին

[Ձերդ] Վսեմութիւն,

Կը գտնուինք տագնապալի պահու մը, ուր պիտի վճռուի Թուրքիոյ հայ ազգաբնակութեան ճակատագիրը: Վերջին անգամ ըլլալով թախանձագին կը խնդրենք ձեզմէ, յանուն ֆրանսական հնագոյն աւանդութեանց եւ ի խնդիր խաղաղութեան եւ ասիական Թուրքիոյ ամբողջականութեան [պահպանման], ուժգնօրէն պաշտպանել, Ռուսիոյ կողքին, հայկական բարենորոգումներու ծրագիրը՝ եւրոպական հսկակշռի տակ. որովհետեւ մենք լաւապէս ծանօթ ենք հայ ժողովուրդի տրամադրութիւններուն: Իր ծայրագոյն յուսահատութեան մէջ, ան պիտի դիմէ ծայրայեղ միջոցներու խռովելու համար խաղաղութիւնը: Որեւէ տնտեսական եւ այլ միջոցառում յաջողութիւն պիտի չգտնէ այս շրջաններուն մէջ:

ԴՐՕՇԱԿ, Հայկական շարժման
կուսակցութիւններու կեդրոնական օրգան

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ VII – XXIII

ԳԼՈՒԽ VII

ԿՈՎԿԱՍ – ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

Կազմակերպական շրջաններուն յատկացուած բաժինը կը սկսինք Կովկասով, ուր կուսակցութեան գործունէութիւնը 1912-13 տարիներուն կը մնար ընդյատակեայ: Երբեմնի 10 Կեդր. կոմիտէութիւն հաշուող Կովկասի կուսակցական կեանքը մեծ չափերով ջլատուած էր իբրեւ հետեւանք «Դաշնակցութեան գործով» ցարական իշխանութիւններուն բանեցուցած արտակարգ հալածանքներուն: Հակառակ անոր որ Դաշնակցութեան դատական գործը աւարտած էր, այսուհանդերձ ոստիկանական հետապնդումները կը շարունակուէին հոն մնացող սակաւաթիւ գործիչներուն, ինչպէս նաեւ կուսակցութեան հակակշռին տակ գտնուող ազգային, կրթական եւ ընկերային հաստատութիւններուն դէմ: Ասով մէկտեղ, գաղտնիացման պայմաններու տակ դաշնակցական կազմերը կ'ընէին կարելին ոչ միայն կազմակերպութիւնը կանգուն պահելու համար, այլեւ մասնակից դառնալու համակուսակցական եւ համահայկական խնդիրներուն, ինչպիսիք էին արեւմտահայութեան ինքնապաշտպանութիւնը, Թուրքիոյ Հայկական նահանգներու բարենորոգումներու խնդիրը եւայլն:

Հասկնալի պատճառներով այս տարիներուն վերաբերող կովկասեան հատուածի թղթածրարները վտիտ են եւ բաւարար նիւթ չեն հայթայթեր կովկասահայ քաղաքական կեանքի պատկերը ուրուագծելու համար: Յամենայն դէպս շահեկանութենէ զուրկ չենք նկատեր հետագայ էջերով տրուած փաստաթուղթերը: Անոնցմէ առաջին երկուքը կը վերաբերին 1912ին Մեծ Ղարաքիլիսայի (Վանաձոր) եւ 1913ին Դիլիջանի մէջ գումարուած Կովկասի Ռայոնական ժողովներուն համառօտ արձանագրութեանց. երրորդը Թիֆլիսէն գրուած Միք. Տէր Մարտիրոսեանի մէկ նամակն է Սիմոնի Զաւարեանին, իսկ չորրորդը Պետերբուրգի դաշնակցական կազմին Որոշումներն են սահմանուած Հ.Յ.Դ. Եօթներորդ Ընդհ. ժողովին:

Փաստ. 1589-1

1.– ԿՈՎԿԱՍԻ ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ [1912]

1912 թ. Կով[կասի] Հ.Յ.Դ. Ռայոնական ժողովը տեղի ունեցաւ Մեծ-Ղարաքիլիսայում: Պատգամաւորներ կային Նաւահանգստից, Մեծ քաղաքից, Այգեստանից, Մրգաստանից, Ապառաժից եւ Կենտրոնական մարմնից[1]. բացի դրանից ներկայ էին նմանապէս Կովկասում եւ ուրիշ երկրներում գործող ընկերներից ընդամէնը 13 հոգի:

Նախ եւ առաջ հարց բարձրացաւ ժողովի օրինաւորութեան մասին. մի քանի ընկերներ նախընտրում էին, որ սա մի նախապատրաստական ժողով համարուի՝ յառաջ բերելու համար մի հեղինակաւոր համագումար: Բայց ընկերների մեծագոյն մասը նկատի առնելով, որ Կովկասում գոյութիւն ունեցող բոլոր մարմիններից պատգամաւորներ կան, ի բաց առեալ Ոսկանապատի[2] եւ Ապառաժի մարմիններից, ժողովը յայտարարուեց օրինաւոր: Ապա ոչ պատգամաւոր ընկերների ձայնի խնդրի մասին վիճելով՝ պատգամաւոր ընկերները նկատի առան ժամանակի աննպաստ պայմանները եւ այն հարցերի կարեւորութիւնը, որոնք վիճաբանութիւնների նիւթ պիտի կազմեն՝ վճռեցին ներկայ եղող գործիչ ընկերներին վճռական ձայնի իրաւունք տալ: Ապա ժողովը լսեց խմբական զեկուցումները. երեւաց որ լաւ կամ վատ շատ տեղերում դեռ խմբերը կատարում են որոշ դեր: Առանձնապէս աչքի է ընկնում Մեծ քաղաքի գործունէութիւնը:

Երկար քեր եւ դէմ վիճաբանութիւններից յետոյ որոշուեցաւ՝

1) Աշխատել խմբերի տրամադրութիւնը բարձրացնել, նրանց ինքնավստահութիւն ներշնչել եւ ցոյց տալ յատկապէս, որ մենք այնքան էլ չնչին ոյժ չենք եւ մեր թշնամին, բռնակալ կարգերը նմանապէս խոցելի են.

1.- Նաւահանգիստը Պաթումն է, Մեծ քաղաքը՝ Թիֆլիս, Այգեստանը՝ Գանձակ, Մրգաստանը՝ Երեւան, Ապառաժը՝ Ղարաքաղն ու Զանգեզուրը, Կենտրոնական մարմինը՝ Արեւելեան բիւրոյի կովկասեան թեւը ներկայացնող գործադիր կազմն է:

2.- Ոսկանապատը՝ Բագուի Կեդր. կոմիտէութիւնն է:

2) Աշխատել մեր պահանջները հիմնաւոր կերպով ներկայացնել եւ մանաւանդ ջանալ զանոնք հերթական դարձնել՝ կայսրութեան համար:

3) Արհեստակցական միութիւններին գալով՝ աշխատել նրանց քաղաքական բնոյթ տալ. քաղաքական խմբերի կազմակերպութեան ատեն ղեկավարուել արհեստակցական տեսակէտով, որպէսզի ի պահանջել հարկին հնարաւոր լինի նրանց արհեստակցական միութիւններ դարձնել տնտեսական կռուի համար:

4) Ժողովրդի, ինչպէս նաեւ մեր շարքերու մէջ պահելու համար կուսակցութեան հմայքը, չարի առաջ լքում յառաջ չբերելու համար, եւ վերջապէս ամէն մարդու համոզելու համար որ չարիքը չի կարող անպատիժ մնալ՝ տեռոր կատարել ու պատժել:

Ժողովը կազմակերպչական կանոններին անցնելով միայն ի նկատի ունենալով ներկայի բացառիկ հանգամանքները՝ վճռեց խմբի նուազագոյն թիւը իջեցնել 3-ի: Երկրորդ, որ եթէ ցեղը պակասում է, Կենտր. կոմիտէն ընտրւում է Կովկասի կենտրոնական մարմնից: Իսկ Կենտր. մարմինը ընտրւում է Ռայոնական ժողովից, որի առաջ պատասխանատու է:

Օրակարգի յաջորդ կէտն էր պետական Դուման: Այդ առթիւ զեկուցումից յետոյ տեղի ունեցաւ վիճաբանութիւն: Ընկերներից մի քանիսը նկատի ունենալով այն ամուլ դերը, որ կատարեց նախորդ դուման, ընտրական այն վատ պայմանները, աշխատանքի ապարդիւնութիւնը, առաջարկում էին չմասնակցել դումայի ընտրութեան: Բայց մեծագոյն մասը նկատի ունենալով այն վտանգը որ սպառնում է դումային աջակողմեանների կողմից, որ նոյնիսկ ներկայ պայմաններում ընտրուած դումայի մէջ, եթէ պակասեն ազատական տարրեր, երկրի զարգացումը կարող է մեծապէս տուժել եւ, վերջապէս, շարժելու համար անտարբերութիւն կոչուող հսկայ չարիքը, ինչպէս նաեւ թոյլ չտալու համար, որ մի անցանկալի մարդ ընտրուի իբր պատգամաւոր հայկական նահանգների, Ռայոնական ժողովը որոշեց մասնակցել պետական դումայի ընտրութիւններին: Ս[ոցիալ] դեմոկրատների առաջարկի համաձայն՝ Թիֆլիսում ձայն տալ նրանց թեկնածուին եւ հայ շրջանում ստանալ նրանց քուէները: Դրանից զատ հրահանգել դաշնակցական երկրորդ ընտրողներին, որ իրենց ձայնը տան կուսակցական թեկնածուին, որի ընտրութիւնը թողնւում է տեղական կենտրոնական մարմնին:

Անլեզու քերք.– Ի նկատի ունենալով, որ արտասահմանի թերթերի մուտքը եւ տարածումը մեծ արգելքների է հանդիպում, որ դրանից զատ նրանք շատ են հեռու կովկասեան իրականութիւններով զբաղուելուց, Ռ. Ժ.-ը որոշեց անլեզու թերթ հրատարակել: Որոշուեց այդ թերթը անել պարբերական, թէեւ մի քանի ընկերներ որոշ դժուարութիւններ նկատի ունենալով առաջարկում էին ժամանակի վերաբերմամբ պայման չնշանակել:

Կուսակցութեան դիրքը դէպի «Հորիզոն».– Ընկերներից ոմանք առաջարկում էին այդ թերթը ճանաչել կուսակցութեան սեփականութիւն եւ մի անգամ ընդմիշտ ազատել նրան իր տնտեսական տէրերից, բայց ժողովի մեծագոյն մասը նկատի ունենալով, որ այդ թերթի սեփականութիւն դարձնելը կարող է տնտեսապէս ծանրաբեռնել կուսակցութեան բիւդջէի վրայ եւ միւս կողմից որոշած լինելով անլեզու թերթ հիմնել, ուրախութիւն յայտնեց որ գոնէ նուազագոյն չափով կարելի է գործածել այդ թերթը եւ որոշում կայացրեց օգտագործել զայն կուսակցական տեսակէտից, որչափ այդ հնարաւոր է ներկայ պայմաններում:

Կուլտուրական գործ.– Այս հարցի շուրջը եղան շատ երկար եւ բուռն վիճաբանութիւններ. ոմանք առհասարակ չգտնելով սկզբունքային ոեւէ տարբերութիւն կուլտուրական գործի եւ մի սոցիալիստական կուսակցութեան ծրագրի մէջ, գտնում էին, որ կուսակցութիւնը պէտք է աշխատի ըստ կարելւոյն լայն մասնակցութիւն ցոյց տալ կուլտուրական գործունէութեան. ոմանք էլ դրա բոլորովին հակառակը՝ գտնում էին կուլտուրական գործին մասնակցելը մեզ կը հեռացնէ յեղափոխական ակտիւ գործունէութիւնից եւ այնպէսով մեծ անյաջողութեան պատճառ կարող է լինել: Մի երրորդ խումբ հնարաւորութիւն էր գտնում մասնակցել որոշ կարգի կուլտուրական գործունէութեան, իսկ որոշ հարցերում էլ առաջարկում էր մնալ ձեռնպահ: Երկար թեր ու դէմ վիճաբանութիւններից յետոյ ընդունուեց հետեւեալ որոշումը: «Ռայոնական ժողովը յանձնարարում է ընկերներին եւ մարմիններին ըստ կարելւոյն ուժեղ մասնակցել կուլտուրական գործունէութեան, նախապէս որոշելով նրա բնոյթը, բայց ջանալ անել այնպէս, որ դեմոկրատիկ առողջ տարրերը չքաշւին հրապարակից»:

Զիֆոն[3].– Զեկուցումը պարզեց վերին աստիճանի անմխիթար դրութիւն, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ ընկերներից շատերը փախել են, մի մասը երկար ժամանակ բռնուած է եղել, պահեստները մնացել են անխնամ, երեսի վրայ թողուած: Չկայ տեղեկութիւն պահեստների թուի մասին. շատ պահեստներ երկար տարի չեն էլ բացուած, շատ տեղերում կատարուած են գողութիւններ, վաճառում, մի քանի պահեստ բռնուած են կառավարութեան կողմից:

Ժողովը յանձնարարեց Կենտրոնական մարմնոյն ձեռք բերել պահեստի հին ցուցակները, բաղդատել ներկայ պահեստների հետ եւ այդ մասին զեկուցանել յառաջիկայ Ռայոնական ժողովին: Ապա վճռուեց եղած զէնքերից 150 հատ ղրկել եւ պահել հարաւային Կովկասում Կենտրոնական մարմնոյ ղեկավարութեան տակ, նրան թողելով ըստ կարելւոյն նպատակայարմար բաժանում կատարել այն վայրերի վրայ, ուր երբեւիցէ կարող է վտանգ ծագել: Զէնքերի մնացած մասը մի տարւայ ընթացքում անպատճառ տեղափոխել Տաճկաստան եւ ըստ կարելւոյն նպաստաւոր գներով ծախել մեր ժողովրդին: Վաճառումից գոյացած դրամագլուխը պէտք է պահել իբր զինուորական ֆոնտ: Այդ գործը պէտք է ղեկավարէ Կենտրոնական մարմինը եւ կամ իր պատասխանատուութեամբ կը կազմէ մի մարմին, որ կը զբաղի բացառապէս այդ գործով:

Բիւդժէ.– Ժողովը նախ ուշադրութիւն դարձրեց կուսակցութեան հին ապառիկների վրայ եւ նկատի ունենալով այդ շատ կնճռոտ եւ շատ փափուկ հարցի դժուար հանգամանքները, որոշեց «աշխատել անպատճառ հաւաքել կուսակցութեան ապառիկները, որչափ դա հնարաւոր է, զգուշանալով, տեղի չտալ անախորժութիւնների»:

Այդ բոլոր հաշիւները կարգի բերելու համար, նմանապէս կուսակցական ապագայ գումարները ըստ կարելւոյն կարգին պահելու համար, որոշուեցաւ ընտրել մի հաշուեքննիչ մարմին:

Դ[աշնակցութեան] դատի վերաբերմամբ կուսակցութիւնից դուրս եղած մարդոց կողմէն եղած ծախսերի զեկուցումն էլ լսելուց յետոյ, որոշուեցաւ որ այդ հաշուեցուցակը պատրաստելուց յետոյ մի հատ էլ պէտք է Կ. մարմնին յանձնել: Որոշուեց նոյնպէս հաշիւ պահանջել Հանգանակիչ մարմնէն իր ձեռքն անցած գումարների վերաբերմամբ: Ստեղծել մի հաշուական ձեւ եւ յանձնել բոլոր մարմիններին իրենց հաշիւներն էլ այնպէս պահելու համար: Կենտրոնը պէտք է կոնտրոլի ենթարկէ մարմինների հաշիւները:

Կու[սակցու]թեան եկամուտի գլխաւոր աղբիւրն է անդամավճարները: Եկամուտը շատացնելու համար պէտք է ուշադրութիւն դարձնել այն անհատների վերայ, որոնք ուրախութեամբ անդամավճար կը տան, առանց կուսակցութեան շարքերը մտնելու: Դրանցից զատ հնարաւոր միջոցների դիմել կուսակցութեան հասոյթը շատացնելու:

3.- Զինուորական ֆոնդ կամ զին. կազմակերպութիւն:

Կարմիր խաչ.– Անկուսակցական հողի վերայ աշխատել կազմակերպել Կարմիր խաչի ընկերութիւն: Նրանց պահել կուսակցութեան ընդհանուր ղեկավարութեան տակ եւ նրանց գործունէութիւնը ուղղել դէպի բանտարկեալները մասնաւորապէս եւ դէպի կուսակցական կեանքը ընդհանրապէս:

Դաշ[նակցութեան] դատ եւ Ռ[այոնական] ժող[ովի] վերաբերմունքը.– Զեկուցման եւ վիճաբանութեանց մէջ պարզուեց որ դատը առ հասարակ ոչնչով չէ բարձրացուցած կ[ուսակցու]թեան հմայքը: Այդ պատճառով ժողովը որոշեց նախ մի բացատրական թռուցիկով վերաբերմունքը արտայայտել դէպի դատը: Երկրորդ, անխտիր արտաքսել կ[ուսակցու]թիւնից այն բոլոր դաշնակցականներին, որոնք խնդիր են ներկայացրած «առ ոտն կայսեր», եթէ կան այդպիսիները. ապա արտաքսել նմանապէս Յ. Վ. Թ.ի, Յ. Ս.ի. եւ Ս. Տէր Ա.ի, բայց այս մասին դիմել այնպիսի միջոցների, որ չվտանգուեն նրանց անձնական ազատութիւնը[?]:

Ահաբեկում.– Այս հարցի առթիւ եղան մի քանի առաջարկներ. ոմանք առաջարկում էին [նախ եւ] առաջ մարմնոյ եւ Կենտրոնականի համաձայնութիւնը:

Օրակարգի հարցերը սպառելով, ժողովը անցաւ Կենտրոնական մարմնոյ ընտրութեան: Նախ հարց բարձրացաւ այդ մարմնի անդամների թուի մասին: Եւ իբր եզրակացութիւն վիճաբանութիւնների հետեւեալ որոշումները տրուեցան:

Ռայոնական ժողովի կողմից ընտրւում են երեք հոգի իբր անդամ Կենտրոնական մարմնոյ, նրանք իրենց կազմը լրացնում են կոոպտացիայով, երկու ընկեր էլ գործակցութեան հրաւիրելով:

Այդ անդամները պէտք է կենտրոնացած լինեն, իսկ դրանցից առնուազն մէկը ազատ պէտք է լինի բացարձակապէս կուսակցական գործերով զբաղուելու համար:

Այդ որոշումներից յետոյ գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուեցին կուսակցութեան կենտրոնական մարմնոյ երեք անդամները:

ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ

10/8/ 1912

Փաստ. 1590-1

2.– ԿՈՎԿԱՍԻ ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ
[1913]

1913 թուի Յուլիս 12-13ը կայացաւ Հ.Յ.Դ. Կովկասի Ռայոնական ժողովը Դ-ում[4]: Ներկայ էին Մեծ-քաղաքի, Մրգաստանի, Ոսկանապատի, Քարի[5], Ռուսաստանի եւ երկու մարմինների ներկայացուցիչները – 7 հոգի. Դ-ում եղած հրաւիրովի ընկերների հետ միասին ամբողջը 15 հոգի:

Ժողովը բանալով եւ գտնելով նրան օրինաւոր, կարդացուեց Վարաքիլիսայ]ում կայացած անցեալ տարուայ Ռ. Ժ.ի որոշումները:

Ապա տրուեց զեկուցում Կ[ենտր] մ[արմն]ի կողմից, որից երեւաց, որ տարուայ ընթացքում կուսակցութիւնը Կովկասում մասնակցել է չորրորդ պ[ետական] Դումայի ընտրութիւններին՝ բլոկ կազմելով Ս. Դ.-ների հետ. լայն չափերով մասնակցել է հասարակական գործունէութեանը, ջանացել է կազմակերպել Կարմիր խաչի անկուսակցական միութիւն, բայց յաջողութիւն չի ունեցել: Կովկասեան թերթը քէպէտ կուսակցութեան սեփականութեան չի դարձրուած, բայց նրանում արտայայտուած է կուսակցութեան աշխարհահայեացքը ինչքան հնար է եղել: Անլեգալ թերթի հրատարակութիւնը չի իրականացել հայկական հարցի յարուցումով. չէ իրագործուած նաեւ Յ. Թ.ին, Յ. Ս.ին եւ Ստ. Տ. Ա.ին կուսակցութիւնից արտաքսելու որոշումը, քանի որ նա կայացել է առանց դատի ու հարցաքննութեան:

Ահաբեկման առանձին գործունէութիւն տեղի չի ունեցել. իրագործուել են միայն անցեալ մի երկու որոշումները:

Կենտրոնականի գործունէութեանը թուլացնող պատճառներից մէկը եղել է հայկական հարցի յարուցումը, որով ակնկալութիւններ էին կապւում կառավարութեանը:

Մի ուրիշ պատճառ էլ Կ. մարմնի ազատ անդամի վտանգուելն է եղել:

Փոխադրուած է Տաճկաստան 216 հրաց[ան] եւ մօտ 30,000 փամփուշտ եւ զէնքի մասերը:

Ձիֆոնի գործունէութիւնը թոյլ է եղել. մարմինը չի կարողացել գտնել հիմնական ցուցակները զէնքերի ստուգում կատարելու:

Մեծ քաղաքի տեղական մարմինը. զեկուցումից երեւաց, որ տարւոյ ընթացքում տեղի են ունեցել պառակտումներ տեղ. մարմնի եւ ներկայացուցչական ժողովի ու նրանց անդամների միջեւ, որի հետեւանքն է եղել տեղ. մարմնի հրաժարումը:

Գործունէութիւնն աւելի կենդանի է, քան անցեալ տարի. խմբերի թիւը աւելանալով հասել է 24-ի. զգացւում է արհեստակցական միութիւնների կարիքը: Պրոպագանդը սակայն շատ անգոհացուցիչ է եղել եւ անդամավճարների գանձումը թոյլ ու անկանոն:

Մեծ քաղաքի շրջանում գործունէութիւն կայ միայն Ախալքալաքում:

Ոսկանապատի ներկայացուցիչը զեկուցում է, որ գործում է նշանակովի Կ. կոմիտէն եւ 2 ընտրովի տեղ. մարմինները (Բաքու եւ Բալախանի): Կազմակերպած են աշակերտներից խմբեր. գործարաններում կան 1000ի չափ կազմակերպուած բանուորներ:

Ձեռնարկուած եւ կատարուած է հանգանակութիւն յօգուտ տաճկահայերի, որից ստացուել է մինչեւ 10.000 ռ[ուբլի] արդիւնք:

Կ. կոմիտէն ունի 150 մոսին, 200 բերդան եւ այլ զէնքեր ու մթերքներ, որոնք չեն ստուգուած: Դրութիւնն ընդհանուր առմամբ մխիթարական է:

Մրգաստանում աչքի ընկնող գործը եղել է պետ. Դումայի ընտրութիւնների մասնակցելը, ապառիկների գանձումը: Կան քաղաքում հինգ, իսկ գիւղերում 17 խումբեր լաւ եկամուտով, որ ծախսուած են բանտի եւ զէնքի փոխադրութեան գործի վրայ: Կան 96-ի չափ ոչկանոնաւոր զէնք:

Այս շրջանում աչքի ընկնող երեւոյթը գիւղական եռանդուն գործունէութիւնն է:

Քարում 907ից ի վեր ամէն ինչ քայքայուած վիճակում է: Այս տարուայ վերջին ամիսներում կազմակերպուած են 13 խումբ: Պահեստների եւ հաշիւների մասին որեւէ տեղեկութիւն չկայ: Ռ. Ժ.ը ուշադրութիւն է հրաւիրում կազմակերպել այդ շրջանում յատկապէս արհեստաւորներին:

Գանձ[ակ]ում կայ միայն 5 խումբ:

Ռուսաստանի ներկայացուցիչը զեկուցում է. Պ[ետերբուրգ]ում տարուայ սկզբին կային 8 խմբեր, դ[աշնակցական] կոմիտէ որ 5500ռ. մուտք է ունեցել. այնտեղի նշանաւոր երեւոյթը հայոց հարցի համար կատարուած աշխատանքն է եղել, որի համար կազմուել է Բիւրօ. կարիք է զգացուել մամուլի մէջ աշխատանք կատարելու եւ ռուս-հայկական մի կոմիտէ կազմելու:

Տարուայ մէջ ձեռնարկուած է հանգանակութիւն:

Զեկուցումներն ընդհանուր առմամբ այս տարի աւելի մխիթարական պատկեր են ներկայացնում, որոնց քննութեան միջոցին նկատւում է, որ Կովկ. Կենտ. մարմինը ցանկալի չափով իրազեկ չի պահում կուսակցական մարմինները կուսակցական կեանքին եւ անցուդարձին: Յանկութիւն յայտնուեց, որ այսուհետեւ դա լինի ըստ հնարաւորութեան անքերի:

Զեկուցումներից յետոյ ժողովն անցաւ օրակարգի հետեւեալ հարցերին:

Հայկական հարց

Որոշելով նախ, որ բոլոր ռեզոլուսիոններն[6] ուղարկուած են կուսակցական բոլոր մարմիններին, Ռ. Ժ.ը բաւական երկար զբաղւում է հայոց հարցով: Առաջին հերթին քուէարկութեամբ ընդունելի է ճանաչւում Պատրիարքարանի անունով ներկայացուած բարեփոխումների ծրագիրը՝ հետեւեալ բանաձեւով. «Կանգնած մնալով այն տեսակէտին վրայ, որ հայաբնակ վայրերը քաղաքականապէս կ'ազատագրուեն միայն այն ժամանակ, երբ իրագործուի Դաշնակցութեան միանման ծրագիրը, Ռ. Ժ.ը գտնում է, որ Պատրիարքարանի անունով ներկայացրուած ծրագիրը ընդհանուր առմամբ ներկայումս կարող է տանելի պայմաններ ստեղծել տաճկահայ ժողովրդի համար եւ արդի քաղաքական պայմաններում իրագործելի է: Այս պատճառաբանութեամբ Ռ. Ժ.ը յանձնարարում է կուսակցական մարմիններին ամէն կերպ պաշտպանել այդ ծրագիրը եւ նպաստել նրա իրագործմանը»:

Այնուհետեւ աւելի երկար ու բուռն վիճաբանութիւնների առիթ տուեց դիւանագիտական միջոցների քննութիւնը:

Ոմանք պաշտպանում էին այն միտքը, որ հայոց հարցով աւելի շահագրգռուած է Ռուսաստանը, հետեւաբար եւ գլխաւորապէս նրանից պէտք է սպասենք հարցի լուծման նախաձեռնութիւնը. ոմանք էլ գտնում էին, որ այդ խնդրում որեւէ պետութեան չպէտք է ճանաչել որպէս առաջնակարգ դեր խաղացող, կուսակցութիւնը չպէտք է վարկաբեկել՝ անկայտնի յոյսեր կապելով սրանցից որեւէ մէկի հետ: Ի վերջոյ ժողովը 9 ձայնով ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Քննելով հայոց պահանջների ծրագրի յաջողութեանը նպաստող դիւանագիտական միջոցները, Ռ. Ժ.ը իւր հաւանութիւնն է յայտնում կուսակցութեան պատշաճ մարմինների վարած քաղաքականութեանը եւ հրահանգում է շարունակել միջնորդութիւնը շահագրգռուած պետութիւնների, յատկապէս Ռուսաստանի առաջ, որ մեր պահանջների ծրագիրը պաշտպանեն եւ նրա իրագործումն ապահովեն»:

Այս բանաձեւին ձայն են տալիս մնացածներից 5 հոգի, սակայն առանց «յատկապէս» բառի:

Մտքերի տաք փոխանակութիւն է առաջ բերում նաեւ հայոց հարցի հետ կապուած տաճկահայերի ինքնապաշտպանութեան խնդիրը: Սրան կցւում է նաեւ հարցին աւելի հրատապ բնաւորութիւն տալու համար ապըստամբական վերջին մի յուսահատ քայլ անելու խնդիրը: Ոմանք գտնում էին այդպիսի քայլը շատ անհրաժեշտ, ոմանք առաջարկում էին ապստամբութեան փոխարէն Բանկ Օթոմանի նման խոշոր բողոքի ցոյցեր կատարել: Ոմանք էլ գտնելով միանգամայն ապարդիւն եւ խիստ վտանգաւոր ամէն մի ապստամբական փորձ, առաջարկում էին դրա փոխարէն աշխատել, որչափ կարելի է լաւ զինել տաճկահայ ժողովուրդը՝ անակնկալներից պաշտպանելու համար: Ի վերջոյ ժողովն այդ խնդիրի նկատմամբ ընդունում է հետեւեալ որոշումները:

«Հայոց հարցը յուզելու եւ դիպլոմացիային շարժելու ու վճռական միջամտութիւն առաջացնելու համար անհրաժեշտ է երկրի մէջ ակտիւ շարժում առաջ բերել»: (Այս որոշմանը ձայն չի տալիս միայն մի հոգի):

Սրա հետ միասին անհրաժեշտ է ունենալ Տաճկաստանում լաւ լաւ զինուած հայ ժողովուրդ՝ բարդութիւններին դիմագրաւելու համար:

Շարունակել զէնքերի տեղափոխութիւնը Տաճկահայաստան անցեալ Ռ. Ժ.ի որոշման համաձայն:

Ձիւնման գործի համար կազմակերպել ընդհանուր եւ միանուագ հանգանակութիւն կուսակցական ընկերների մէջ՝ ստանալով ամէն մէկից մի օրուայ աշխատավարձ:

Նոյնպիսի հանգանակութեան սկսել նաեւ կուսակցութիւնից դուրս մեր համակիրների աջակցութեամբ:

Նաեւ ամէն կերպ աշխատել, որ Թիֆլիսի ազգային Բիւրոյի հանգանակութեան գումարները գործադրուին կուսակցութեան ձեռքով:

Եթէ Ընդհ. ժողովը որոշէ ակտիւ շարժում առաջ բերել երկրի մէջ, այն ժամանակ կապիտալիստների համար սահմանել մաքսիմալ գումարներ եւ բռնի կերպով պահանջել նրանց կուսակցութեան անունով: Կապիտալիստների ազգ. Բիւրոյին կամաւոր կերպով նուիրաբերութիւն անելու դէպքում, պահանջել միայն գումարի լրացուցիչ մասը:

Կովկասեան գործունէութիւն
Քաղ. եւ համայնական ինքնավարութիւններ

Ռ. Ժ. քննելով այդ խնդիրը, որոշեց հրահանգել բոլոր մարմիններին՝ մասնակցութիւն ցոյց տալ քաղաքային եւ համայն[քային] բոլոր ընտրութիւններին, աշխատելով անցկացնել աշխատաւոր դասի շահերը հասկացող ու պաշտպանող մարդիկ. սակայն մի անհրաժեշտ պայմանով, որ տանուտէրի ու գալավարի[?] պաշտօնի համար դաշնակցական թեկնածուներ չառաջարկուեն:

4.- Հաւանաբար՝ Դիլիջանում:
5.- Քարը՝ Ալեքսանդրապոլի Կ. կոմիտէութիւնն է:
6.- Բանաձեւ-որոշումները:

Պետ. Դումա

Մասնակցել պետ. Դումայի ընտրութիւններին՝ համաձայն անցեալ Ռ. Ժ.-ի որոշման, այն է համաձայնութեամբ Ս[ոցիալ] Դ[եմոկրատներ]ի:

Հասարակական գործեր

Քննելով ազգային- հասարակական գործերի մասնակցութիւն ունենալու խնդիրը, Ռ. Ժ. հաստատում է անցեալ ժողովի որոշումը եւ անհրաժեշտ գտնելով միշտ համեմատական տեղ տալ նաեւ այլ դեմոկրատ տարրերին, պէտք է համարում ընդգծել, որ այդ խընդիրներում հասարակութեան համար միշտ շեշտուած ու զգալի լինի ոչ-դաշնակցական տարրերի տարբերութիւնը:

Իրաւաբանական օգնութիւն

Ռ. Ժ.ը ի նկատի առնելով ժողովրդի, մասնաւորապէս աշխատաւոր դասի իրաւազուրկ դրութիւնը, որոշեց հրահանգել կուսակց. մարմիններին, կազմակերպել, ուր հնար է, իրաւաբանական օգնութիւն ժողովրդի, մասնաւորապէս աշխատաւոր դասի համար:

Աշխատանքի Բիւրօ

Գործազրկութեան չարիքի դէմ կռուելու համար Ռ. Ժ. հրահանգում է մարմիններին կազմել աշխատանք հայթայթող բիւրոներ:

Արհեստակցական միութիւններ

Համեմատաբար երկար վիճաբանութիւններ խլեց այդ խնդիրը: Լեգալ կուսակցական արհեստակցական միութիւնների առաջ գալուն նպաստելու եւ նրան մեր կուսակցական նպատակներին ծառայեցնելու համար արուած առաջարկին, ոմանք կտրուկ կերպով առարկում էին, որ դա աննպատակ է, եւ միաժամանակ հակասող մինչեւ այժմ մեր կուսակցութեան այդ խնդրում պաշտպանած սկզբունքին: Ժողովն ի վերջոյ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ռ. Ժ.ը կանգնած մնալով կուսակցութեան նախկին տեսակէտի եւ նախորդ Ռ. Ժ. որոշման վրայ՝ կուսակցական արհեստակցական միութիւնների կազմակերպելու նկատմամբ, բայց նկատի առնելով, որ ներկայ քաղաքական հանգամանքներում լեգալ անկուսակցական միութիւնները հանդիսանում են յարմար միջավայր ընդհանրապէս բանուորական դասակարգային շահերը պաշտպանելու եւ մասնաւորապէս կուսակցութեան պրոպագանդը առաջ մղելու համար, յանձնարարում է ընկեր բանուորներին կուսակցօրէն մասնակցել այդ միութիւններին՝ աշխատելով ապահովել նրանց մէջ կուսակցութեան ղեկավարող ազդեցութիւնը»:

Կոօպերատիւ միութիւններ

Այդ խնդրի նկատմամբ առանց վիճաբանութիւնների ընդունուեց հետեւեալ ռեզոլիւցիան.

«Նկատի առնելով կոօպերատիւ միութիւնների կարեւորութիւնը թէ մասսաների կազմակերպութեան եւ թէ ժողովրդի բարեկեցութեան տեսակէտից, Ռ. Ժ. յանձնարարում է մարմիններին եւ ընկերներին՝ ամէն կերպ նպաստել այդպիսի միութիւնների առաջացմանը, ջանալով չէզոքացնել նրանցից զանազան կասկածելի տարրեր, որոնք իրենց անհաւատարիմ գործունէութեամբ վարկաբեկում են կոօպերատիւ միութեան գաղափարը»:

Ահաբեկում

Առանց վիճաբանութեան ընդունւում է՝ ժողովը կանգնած մնալով նախկին Ռ.Ժ. որոշման վրայ, անցնում է հերթական խնդրին»:

Անլեգալ թերթ

Բաւական երկար թեր ու դէմ կարծիքներ լսելով այդպիսի մի օրգանի անհրաժեշտութեան վերաբերեալ, ժողովը ի վերջոյ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Լսելով ընկերների կարծիքը անլեգալ գրականութեան պակասի մասին Ռ. Ժ. որոշեց պարտաւորեցնել Կենտր. մարմնին՝ անպայման կանոնաւորել «Դրօշակ»ի եւ առհասարակ կուսակցական անլեգալ գրականութեան առաքումը Կովկաս, միաժամանակ մասնակցել այստեղից կենտրոնական օրգանին անհրաժեշտ քղքակցութիւններով, որոնց համար լիազօրում է Կ. մարմնին գործ ղնել դրա համար անհրաժեշտ ծախսը: Միւս կողմից նկատելով կուսակցական տեղական կեանքի խնդիրները ընկերներին պարզելու անհրաժեշտութիւնը, պարտաւորեցնում է Կենտր. մարմնին, հարկաւոր դէպքերում հրատարակել կուսակցական «տեղեկատուներ»:

Լեգալ թերթ

Երկար հարցապնդումների եւ վէճերի առիթ տուեց այդ խնդիրը, որքանով դա կապուած է Կովկասեան թերթի եւ նրանում տեղի ունեցած դէպքերի հետ: Լսելով յանդիմանութիւնները կուսակցական սկզբունքները խախտող մասնաւորապէս հայկական հարցի վերաբերեալ յօդուածների զետեղման առիթով, խմբագրութեան ներկայացուցիչը կարողացաւ բացատրել, որ լիովին անկախ լինելով հանդերձ թերթը խմբագրելու գործում, անկարելի է եղել միօրինակ լուսաբանութիւն տալ հայկական հարցի ցանկալի լուծմանը: Այդ բանին նպաստում էր խնդրի բարդութիւնը, ակնկալութիւնները ռուս կառավարութիւնից եւ մանաւանդ միջեւ պատրիարքարանի ծրագրի կազմելը, մի որոշ տեսակէտի բացակայութիւնը կուսակցութեան մէջ: Ապա Ռ. Ժ. շեշտելով, որ թերթը պէտք է խմբագրուի անպայման մի կոլեգեալ խմբագրական մարմնի կազմից, ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Ռ. Ժ. քննելով լեգալ թերթ ունենալու հարցը, եւ հաստատելով նախկին Ռ. Ժ. որոշումը, որ «Կովկաս» թերթը պէտք է օգտագործել կուսակցական նպատակների համար, առաջադրել «Լոյս» ընկերութեանը, որ թերթի խմբագրութեան կազմակերպումը վերապահուի կուսակցութեանը, միաժամանակ պարտաւորեցնելով Կենտր. մարմնին, կազմել խմբագրութեան կոլեկտիւ մարմին: «Լոյս» ընկերութեան այս պայմանի մերժման եւ բարդութիւնների առաջ գալու դէպքում հրաւիրել արտակարգ Ռ. Ժ. եւ վճռել հարցը»:

Մայիսի 1-ը

Ժողովը լսելով, որ մեր կուսակցական ընկերների կողմից ոչ մի տեղ չի տօնւում Մայիս 1-ը, առաջարկում է մարմիններին միջոցներ ձեռք առնել տօնելու Մայիսի 1-ը:

Դպրոցական խնդիր

Ժողովը մեծ գայրոյթով լսելով ռուս կառավարութեան նոր ոտնձգութիւնը՝ խառնուելու մեր դպրոցական գործի մէջ, անհրաժեշտ գտաւ սկզբից եւեթ ձեռք առնել այդ խնդրում ամենակտրուկ միջոցներ. խնդիրը ուսուցիչներին նահանգապետի կողմից հաստատելու նոր առաջադրութիւն էր:

Նկատելով, որ այդ խնդրում մեծ պատասխանատուութիւն է ընկնում կաթողիկոսի եւ մանաւանդ նրա դիւանի վրայ, որ նրանք մի կոնկրէտ դէպքով պատրաստակամ ընդառաջ էին գնացել կառավարութեան այդ պահանջին, Ռ. Ժ.ը որոշեց անյապաղ զգացնել տալ նրանց այդ սխալը, պահանջել որեւէ կերպ ուղղել նրան եւ հարկաւոր դէպքում այդ անել սպառնալիքի ուժով: Միեւնոյն ժամանակ կարգադրել, որ գաւառներում ամէնուրեք կազմակերպուեն հրապարակային բողոքներ այդ նոր ոտնձգութեան դէմ:

Հողային հարց

Բանաձեւ. ընկեր Արտուրի……..

Ժողովի վերջը յոտնկայս յարգուեց վերջին տարուայ բոլոր մահացած ընկերների յիշատակը:

Ընտրութիւններ

Կայացաւ Կովկ. Կենտր. մարմնի եւ Ընդհ. ժող.-ին մասնակցելու ընտրութիւններ:

Առաջինի համար բացարձակ ձայներով ընտրուեցին հինգ հոգի, իսկ երկրորդի համար երկու հոգի:

Փաստ. 22-6

3.– ՄԻՔ. ՏԷՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆԷՆ Ս. ՉԱԽԱՐԵԱՆԻՆ

Թիֆլիս, 30 յուլիս 1913

Սիրելի Սիմէոն, Պոլիս

Արդէն Թիֆլիսումն եմ 3 օրից ի վեր: Նախ ասեմ, որ որեւէ դժուարութիւն չկրեցի ներս մտնելու համար. միայն ստորագրութիւն պահանջեցին որ ապագային պիտի վճարեմ վեց տարուայ անցագրի տուրք – 180 ռուբլի: Այդ այդպէս. ինչ վերաբերում է գրքերին, այդ մասին արդէն տարբեր դիրք բռնեցին: Գիրքը կարծես միակ առարկան է, որ արժէ հետապնդուի: Բոլոր գրքերս ժողվեցին եւ արկղի մէջ փակելով տարան դուրս. երեք ժամ մեզ զբաղեցրին դրանցով, ծախսերի տակ ձգեցին, որ բոլորը ղրկեն Թիֆլիս ցենզորին[7] քննութեան: Ով գիտէ երբ պիտի գրքերը հասնին այստեղ եւ երբ պիտի յանձնեն, եւ հարց է թէ պիտի՞ յանձնեն: Այնպէս որ գալիս եմ մի եզրակացութեան, որ եկողը գրքեր չբերէ ամէնից լաւն է: Ձեռագիր, նամակ, ամէն ինչ ինձ տուին առանց իսկ նայելու: Միայն տպուածն է մարդկանց բարկացնում: Աչքի առաջ ունենալու է: Նոյն նաւով դուրս եկան շատ հայեր, որ գալիս էին Արդուինի եւ Համշէնի կողմերից. նաւ մտան Րիզէ. այդ տեղը հրաշալի էր:

Հիմա գամ տեղիս գործերին: Այստեղ կատարեալ ամայութիւն է. բոլորը ցրուած են, համարեա մարդ չկայ: Խմբագրութեան մէջ էլ մարդ չէ մնացել: Ն. Ա. եւ Արշակը[8] գնացել են ուխտի. մնացել է Խաչ. եւ Բժիշկը[9], որոնց հետ խօսեցիք:

Թերթի բարեացակամ[?] տրամադրութիւնը դրանց ասելով այնքան աչքի ընկնող չէ. ժողովրդի ընդհանուր տրամադրութիւնը ազդում է ամէնքի վրայ, իսկ ժողովուրդը գիտենք որ այդպէս է: Ի հարկէ խօսեցինք, որ պէտք է շատ զսպուած լինին. համաձայն են: Հիմա նոր հարց կայ, անշուշտ արձագանքը ձեզ հասաւ: Այդ ուսուցիչների բարեյուսութեան խնդիրն է. պահանջ կայ, որ ուսուցիչները նշանակելու դէպքում, դիմեն նահանգապետի հաւանութեան եւ մեր խեղճ կաթողիկոսը այդ մտքով կոնդակ է ղրկել առաջնորդներին, որոնք էլ իրենց կարգին դպրոցական հոգաբարձութիւններին: «Հորիզոն» թերթը շատ լաւ դիրք է բռնել, մինչդեռ «Մշակը» մի խօսք անգամ բերանը չառաւ, եւ հայ հոգեւորականութիւնը, երբ գործը իրեն մնայ, սուսիկ ընդունում է այն, ինչ մերժել են նրա նախորդները, Իզմիրլեանի եւ Խրիմեանի օրօք[10]:

Այս կէտը ցնցեց մի քիչ տեղիս տրամադրութիւնը եւ կարծեմ մի ռեակցիա առաջ պիտի գայ այդ մտքով: Երբ երթամ դէպի հարաւ[11], կը խօսիմ ուր հարկն է թէ այդ եւ թէ այլ խնդիրների շուրջ:

Մերոնք պնդում են (ասացի որ շատ մարդ չկայ) որ իրենք երբեք կողմնակից չեն եղել մէկի կամ երեքի երաշխիքին, այլ միշտ վեցի: Մեզնից դուրս եղածներն են որ այդ կերպ են մտածել եւ շարժուել:

Անհատների համար մերոնց կողմից եւ ոչ մէկ դիմում է եղել պետութեան որ ազատ արձակեն[12]: Ասացին որ միայն Համոյի[13] մայրն է անհատապէս դիմում արել այդ մտքով եւ իրենք անզօր են այդպիսի դիմումները կանխել:

Կոթերի[14] համար դիմումները, մերոնց ասելով, առաջ է եկել ուղղակի կառավարական շրջանակներից: Շատերս [?] առաջնորդին է ասել եւ այդ մտքով ազգային ջոջերը գնացել են ու բանակցել ու վերջը միայն երբ Բժիշկը այստեղ է հասնում, ներկայանում է եւ որպէս թէ նորից նոյն մարդու կողմից է առաջարկ լինում: Եւ ապա երբ այդ հարցը գնում է վերը (այդ միջոցին արդէն ամէն կողմը տարածուած է լինում շշուկներ այդ խնդրի շուրջ), եւ այդ իսկ պատճառով առաջարկողն ինքն իսկ բարկանում է, որ հայերը տարածել են եւ այլեւս դժուարանում է ինքնաբերաբար, կամ տուել են բարձր վարչութեան կարգադրութեան վերջացնել – հարկ է դատում դիմել աւելիի բարձրը եւ հետեւանքը – մերժում: Ի հարկէ շատ լաւ է լինում, բայց դժբախտաբար որքան էլ այդտեղացիք մեղմացնեն պարագաները, դիմումը եղած է եւ (ցաւալին է այդ) որ դրանից յետոյ էլ մերժւում է: Ինչեւէ հիմա աւելի զգաստ պիտի լինին:

Արխիւի մասին յայտնեցին, որ ամէն ինչ 1908-ին թէ 09-ին ղրկուած է Ժընեւ. նորից ասացի, որ ինչ ունին ղրկեն:

Ինքնապաշտպանութեան համար յատկապէս ժողովրդական ներկայացուցչական մի մարմին է կազմուել հաւաքուած նաեւ գաւառներից եւ կառավարութեան գիտութեամբ սրանից մի ամիս ու կէս առաջ եւ շատ որոշումներ են տուել: Ընտրուել է յանձնախումբ,– սկսած Առաքելեանից մինչեւ ամենաձախը, բայց երբ գործին է եկել, ամէն ինչ կանգնել է: Բաթում տեսնուեցի Մելեանի հետ. նա ասաց որ քանի անգամ ժողով է նշանակած, որ սկսի գործի, մարդ չէ եկել: Այդպէս էլ մնացել է: Նոյնն է նաեւ բոլոր գաւառական ժողովներում: Այստեղ եւս նոյնն է: Բագուն է քիչ շարժուում: Այդ յանձնաժողովը առաջարկ է արել, որ հաւաքուած դրամների մի մասը դրուի Դաշնակցութեան տրամադրութեան տակ եւ մնացածը բաժնել առաջնորդներին եւ միւս խմբակներին: Բայց դեռ առաջարկ էլ մնացել է: Յամենայն դէպս դեռ դրամ չէ ժողովուած եւ մերոնց ասելով այդ մարմինը դժուար թէ աջողի. ես պնդեցի որ ընդհակառակը պիտի ոյժ տալ այդ մարմնին եւ այդ միջոցով հանգանակել: Ասում են եթէ բան էլ լինի, պիտի սպասել. միայն սեպտեմբերին կարելի է փորձ անել:

Գալով դրամին, պատրաստի համարեա թէ չկայ, որովհետեւ եղածը ղրկւում է իբր ապրանք, եւ քանի որ կարելի է ուղղակի ղրկել, ինչու պէտք է այդտեղ ղրկել, ասում են: Նրանց ասելով այդ մտքով բաւական բան արուած է, թէեւ դրամի գումարը շատ չնչին է – 12.000 ռ[ուբլի] ընդամէնը:

Բժիշկի Պետերբ[ուրգ] մնալը ձգձգւում է եւ կարծեմ ինքը ուզում է իր գործունէութիւնը շարունակել: Ուսանողութիւնն էլ առանձնապէս դիմել է այստեղ եւ խնդրել որ Բժիշկին թողնեն այնտեղ, բայց որոշուեց, որ նրան կանչեն եւ հանգանակութեան մէջ մտցնեն: Մերոնց ասելով, այդ բաւական կը նպաստէ:

Օլգինինի[15] դասախօսութիւնները որչափ սկզբում հետաքրքրութիւն է առաջ բերել, նոյնչափ էլ հիասթափուել են, նկատելով որպէս տենդենցիոզ[16] թղթակից, եւ այժմ ժողովուրդը շատ իներտ[17] է այստեղ այդ հարցի մասին: Որոշ մի շրջանակ է որ զբաղւում է այդ հարցով, միւսները չեն էլ մտածում: Այդ Օլգինինը խաչագողական փորձեր էլ է արել. մեր Դիարբեքիրի մարմնից 10 ոսկի է առել խաբելով: Մելիք-Ազարեանից աւելի, 11.000 ռուբլի, Վաչեանից 1000 ռուբլի (իրեն խոստացած է 6000, երբ գիրքը Հայաստանի մասին հրատարակէ) եւ օգտուելով այդ տրամադրութիւնից, Ինքնապաշտպանութեան ժողովրդական մարմնից առել է 500 ռուբլի. Բագրատ վարդապետից՝ 200 ռուբլի. կան թերեւս եւ ուրիշները, բայց յայտնի չէ: Այս էլ Օլգինինի հայասիրութիւնը:

Էհ, ինչ կայ, ես երկար չեմ մնալու, այսօր վաղը մեկնելու եմ: Հիմա ոչինչ չի կարելի ասել. տաք է եւ մարդիկ քաշուած են ամարանոցները: Սարգսին[18] ասա, որ մուշտակը տեղ պիտի հասցնեմ: Քո տուած բոլոր իրերը յանձնեցի եղբօրը՝ Վ.Հն. միւսները բոլորն էլ գիւղ են գնացել. թերեւս յետոյ տեսնուեմ:

Բարեւներով՝
ՄԱՐ[19]

Սիրելի Լեւոն, խնդրեմ նամակս յանձնել Սիմոնին. գոցել այնպէս տալ:

Բարեւներ՝
ՄԱՐԻՑ

7.- Ցենզորին՝ գրաքննիչին:
8.- Ն. Ա.ը՝ Նիկոլ Աղբալեանն է, Արշակը՝ Ջամալեան (Խսահակեան): Խմբագրութիւնը՝ կը վերաբերի «Հորիզոն»ին:
9.- Խաչ.ը՝ Խաչատուր Կարճիկեանն է: Բժիշկը՝ արդեօ՞ք Տոքթ. Յ. Ջաւրիեւ:
10.- Հարցը կը վերաբերի հայ ուսուցիչներու կառավարութեան կողմէ նշանակուելուն:
11.- Այսինքն Բագու, Երեւան եւ Էջմիածին:
12.- Խօսքը «Դաշնակցութեան գործ»ով 1912ին բանտարկութեան կամ աքսորի վճռին ենթարկուած ընկերներու մասին է:
13.- Համազասպ Օհանջանեանի, որ դատապարտուած էր Սիպիր աքսորի, ուր պիտի մնար մինչեւ 1915 թ.:
14.- Կոթերը՝ հրացաններն են: Թիֆլիսի մէջ կազմուած Ազգ. ժամանակաւոր բիւրոյի կողմէ դիմում կատարուած էր ռուսական իշխանութիւններուն զէնք հայթայթելու Արեւմտահայաստանի ինքնապաշտպանութեան գործին:
15.- Ռուս լրագրողուհի:
16.- Դիտումնաւոր, կանխակալ մտածում, նպատակ հետապնդող:
17.- Անտարբեր, անգործօն:
18.- Հաւանաբար, Բարսեղեան Սարգիսին:
19.- Մար՝ բուն անունով Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ:

Փաստ. 1544-17

4.– ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԾՐՋԱՆԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ VII ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ

I- Սահմանել գլխահարկ 50 կոպէկից սկսած մինչեւ 5 ռուբլի մարդագլուխ՝ բացառութեամբ չքաւորների:

II- Կովկասի ժողովրդական լայն շրջաններում, մանաւանդ գիւղաքաղաքներում, գաւառական քաղաքներում, պրոպագանդ կազմակերպել յօգուտ թուրքահայ գործին աջակցելուն նիւթական միջոցներով, այլեւ կռուող ու աշխատող ուժերով:

III- Անհրաժեշտ է կազմակերպել յատուկ քրդական յանձնաժողով քրդերին եւ հայ-քրդական խնդրին առընչութիւն ունեցող բոլոր հանգամանքները վարելու եւ հետամտելու, հարկաւոր տեղեկութիւնները հաւաքելու ու ծրագիրները մշակելու համար:
Այդ յանձնաժողովը պէտք է կենտրոնացնէ եւ կազմակերպէ ու վարէ այդ աշխատանքն ու հարկաւոր յարաբերութիւնները ու բանակցութիւնները մեր ու քրդերի միջեւ: Նա պիտի ուսումնասիրէ քրդական զանազան ցեղերի փոխ-յարաբերութիւնները, զանազան տարրերի ու ցեղերի ձգտումները, շարժումները, ուղղութիւնները, թէ՛ Հայաստանում, թէ՛ բուն Քիւրդիստանում: Նա պիտի մշակէ հայ քրդական համերաշխութիւնը (եթէ հնարաւոր բան է) եւ գործակցութեան ծրագիրը թուրք բռնակալութեան դէմ, որոշէ առհասարակ հայ-քրդական հնարաւոր դաշնակցութեան հիմքերն ու ձեւերը, գործնական եղանակները:
Այս յանձնաժողովին պէտք է որոշ գումար յատկացնել այս բոլորը կատարելու համար:

IV- Անհրաժեշտ է Երկրում խմբապետներից ժողով գումարել ռազմական եւ ինքնապաշտպանողական գործունէութիւնների ծրագիրները որոշելու եւ մշակելու համար:

V- Խիստ օգտակար կը լինէր երկրի զանազան կենտրոններում գումարել խորհրդակցութիւններ որոշ շրջանների տեղացի անձերի, յատկապէս փորձառու, հասկացող ու կեանքի մարդկանցից՝ հողի հարցի ու հայ-քրդական խնդրի գործնական լուծման միջոցների ու եղանակների մասին:

VI- Ընդհանուր ժողովը գտնում է, որ տաճկահայ դատը ճանապարհին պիտի պտտի գլխաւոր առանցքի՝ ժողովրդական ակտիւ գործունէութեան շուրջը. յանձնարարում է կուսակցական աշխատանքը տանել գլխաւորապէս այդ ճանապարհով: Նման գործունէութեան, ժամանակի, ձեւի եւ այլ նման հարցերի լուծումը յանձնարարում է յատկապէս այդ խնդրի համար ընտրուած կուսակցական մարմնին:

VII- Ընդունել պատրիարքարանի կողմից ներկայացրած ռեֆորմների ծրագիրը իբրեւ մեր պահանջների մինիմումը. պաշտպանել այն կառավարութիւնների եւ հայ ժողովրդի առաջ:

VIII- Հաւանութիւն տալ մինչ այժմեայ կուսակցութեան տարած աշխատանքին դիպլոմացիայի առաջ եւ շարունակել այդ գործունէութիւնը:

IX- Նախապատուութիւն տալ տաճկահայ գործունէութեան:

X- Ըստ կարելւոյն լայն չափերով տարածել ինքնապաշտպանութեան գործը Թուրքաց Հայաստանում եւ բոլոր միջոցներով աջակցել այդ գործին:

XI- Ֆետայիների մանր խմբեր չանցկացնել երկիր, որովհետեւ հետեւանքները կորստաբեր կը լինեն բազմաթիւ վայրերի համար:

ՎԵՐՋ

ԳԼՈՒԽ VIII

ՇԱՀՍՏԱՆ – ԹԵՀՐԱՆԻ ԵՒ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր ծագման առաջին օրերէն Պարսկաստանի մէջ ստեղծած էր կազմակերպական ուժեղ ցանց, որ կը ղեկավարուէր Թաւրիզ հաստատուած Ատրպատականի (Վրէժ – Վրէժստան) Կեդր. կոմիտէով: Իբրեւ սահմանամերձ շրջան Երկրին՝ անոր պարտականութիւնն էր եղած, մարտական խումբեր ու զէնք-զինամթերքի փոխադրութեամբ, թիկունքային օգնութիւն հասցնել Արեւմտահայաստանի մէջ մղուող յեղափոխական պայքարին: Աւելի ուշ, սակայն, Պարսկաստանի սահմանադրական շարժումներուն գործօն մասնակցութիւն բերելու՝ Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. ժողովի (1907) որոշումով, այդ գործունէութիւնը պիտի զգեներ աւելի լայն՝ համապարսկական բնոյթ. իսկ Թեհրանի ազատագրութեամբ, մայրաքաղաքին ստացած քաղաքական կարեւորութիւնը հաշուի առնելով, Վեցերորդ Ընդհ. ժողովի (1911) որոշմամբ պիտի ձեւաւորուէր Իրանի Հ.Յ.Դ. Երկրորդ Կեդր. կոմիտէութիւնը Շահստան անունով: Վերջինիս իրաւասութեան պիտի ենթարկուէին Ատրպատականէն դուրս գտնուող մնացեալ շրջանները,– Գիլան, Նոր Ջուղա եւայլն:
Պարսկաստանի մէջ ծաւալած սահմանադրական շարժումներուն եւ անոնց մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան խաղացած բախտորոշ դերակատարութեան մասին լայնօրէն անդրադարձած ենք «ՆԻՒԹԵՐ»ու նախորդ հատորներով. խօսած ենք նաեւ ռուս-անգլիական քաղաքականութեան, ինչպէս նաեւ պարսիկ յետադիմական տարրերու խափանարար ընթացքին հետեւանքով շարժման աստիճանական այլասերման ու երկրին մէջ անիշխանութեան տարածման մասին: Արդարեւ Հիւսիսի մէջ ռուս զինուորական բիրտ միջամտութիւնը եւ դրածոյ կառավարիչի մը (Սամադ խան) ի գործ դրած բռնութիւնները պիտի ջլատէին Իրանի մէջ ազատական կարգեր հիմնելու ամէն փորձ: Դաշնակցականներու դէմ գործադրուած հալածանքները,– ձերբակալութիւններ, բանտարկութիւններ–, լրջօրէն պիտի վտանգէին, գէթ ժամանակաւոր կերպով, կուսակցութեան բնականոն գործունէութիւնը: Արդէն 1911-ի վերջերուն, ռուսական գրաւման զօրքերուն դէմ չկռուելու համար, Թաւրիզի մէջ Նիկոլ Դումանի հրամանատարութեան տակ գտնուող հայկական զօրագունդը դուրս եկած էր երկրէն, իսկ Ատրպատականի Կ. կոմիտէի ազատ մնացած սակաւաթիւ անդամները գերմարդկային ճիգեր կը թափէին ազգային-կուսակցական կեանքը ամբողջական քայքայումէ փրկելու համար :
Կացութիւնը քիչ մը տարբեր էր մայրաքաղաքի շրջանին, ուր պարսկ. «սահմանադրական» կառավարութիւնը ռուս-անգլիական հսկողութեան տակ կը պահուէր տակաւին, բայց արդէն անզօր եւ անուանական վիճակի մատնուած, մանաւանդ Եփրեմ խանի մահէն ետք: Այս իրականութեան դէմ յանդիման, 1912 Սեպտ.-Դեկտ.ին գումարուած Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովը, մասնակցութեամբ նաեւ Ատրպատականի Կ.Կ.ի ներկայացուցիչներուն, պիտի որոշէր ցրուել հայկական զօրագունդը, մասնակցութիւն չունենալ Պարսկաստանի ներքին կռիւներուն՝ կուսակցութեան պայքարին կէտ-ցպատակը դարձնելով միմիայն սահմանադրական կարգերու վերականգնումը, այն ալ գործակցաբար պարսիկ ազատական տարրերու.
Պարսկաստանի վերոյիշեալ երկու շրջաններուն վերաբերող թղթածրարները կը տարբերին իրարմէ. մինչ վերեւ մատնանշուած պատճառներով Ատրպատականը, կիսովին կազմալուծուած, կը ներկայանայ Եօթներորդ Ընդհ. ժողովին սահմանուած՝ Կեդր. կոմիտէի միակ տեղեկագրով (փաստ.1544-14), Շահստան – Թեհրանը, ընդհակառակն, ունի ծաւալուն թղթածրար, որ կը պարփակէ գլխաւորաբար հետեւեալները.–

1.- Փաստ. 589-55 եւ 479-46.– «Հ.Յ.Դ. Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովի որոշումները»: (Սեպտ. 9 – Դեկտ. 6, 1912) – Ամփոփում եւ քաղուածքներ: Տպագիր 10 էջ:
2.- Փաստ. 592-2.– «Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Շահստանի Կ. կոմիտէի»: 1911 Հոկտ. 16 – 1913 Հոկտ. Ապրիլ 20: Ձեռագիր 37 էջ:
3.- Փաստ. 592-8.– «Արձանագրութիւն Հ.Յ.Դ. Շահստանի Կ. կոմիտէի Ա. Շրջանային ժողովի», 1913 թ. Մայիս: Ձեռագիր 52 էջ:
4.- Փաստ. 592-3.– «Շահ քաղաքի 1913 Պատգամաւորական ժողովի արձանագրութիւնները»: Ձեռագիր 11 էջ:
5.- Փաստ. 592-16.– «Տեղեկագիր» շրջաններու: Ձեռագիր 40 էջ:
6.- Փաստ. 592-5.– «Շրջաբերական» Հ.Յ.Դ. Շահստանի Կ. կոմիտէի:

Փաստ. 479-46 եւ 589-55

Ա 1.– Հ.Յ.Դ. ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ (Սեպտ. 9 – Դեկտ. 6, 1912)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ ԵՒ ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ

ԺՈՂՈՎԻ ԿԱԶՄԸ

Պարսկաստանի երկու Կենտրոնական կոմիտէների՝ Ատրպատականի եւ Շահստանի[1] համաձայնութեամբ եւ Շահստանի Կ. կոմիտէի հրաւէրով կայացաւ Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովը ուր հրաւիրուած էին մասնակցելու

Շահստանի Կ. կոմիտէն իր ամբողջ կազմով

Ատրպատականի Կ. կոմիտէից 2 պատգամաւոր

Գիլանի[2] կոմիտէից 1 պատգամաւոր

Շահի Փայլակ ենթակոմիտէից 1 պատգամաւոր

Գետափի[3] ենթակոմիտէից 1 »

Պորտ-Արտուրի[4] շրջանից 1 »

Անհատ ընկերներ 2 հոգի վճռական ձայնի իրաւունքով:

Ժողովից բացակայում էին Շահստանի Կ. կոմիտէի անդամներից մէկը քաղաքից բացակայելու պատճառով, որ հասաւ ժողովի կէսին, եւ Գիլանի կոմիտէի ներկայացուցիչը՝ որ 5-րդ նիստից սկսեց մասնակել: Ժողովի ընթացքում հասաւ նաեւ անհատ ընկերներից 4-ը: Այդ օրուանից Ռայոնական ժողովը կազմում էին Շահստանի Կ. կոմիտէի անդամները՝ 5 ընկեր, 6 ընկեր, պատգամաւորները եւ 6 անհատ գործիչ-ընկերները – ընդամէնը 17 ընկեր – վճռական ձայնի իրաւունքով:

Ռ[այոնական] ժ[ողով]ը բացուեց Սեպտեմբեր 9-ին եւ յաջողութեամբ վերջացնելով իր զբաղմունքները Դեկտեմբեր 6-ին, տուեց հետեւեալ որոշումները.–

ՍՈՍԵՆՏԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ ԵՒ ՄԵՐ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԴԷՊԻ ՆԵՐԿԱՅ ՊԱՐՍԻԿ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովը քննելով Պարսկաստանի ներկայ քաղաքական դրութիւնը բազմակողմանի եւ ի նկատի ունենալով, որ երկիրը, եթէ ոչ իրաւապէս, գոնէ փաստապէս կորցրել է իր ինքնուրոյնութիւնը, մանաւանդ վերջին ուլտիմատումից[5] յետոյ, երբ շահագրգռուած պետութիւնների ազդեցութիւնը օր աւուր աճում է, թէ քաղաքականապէս եւ թէ տնտեսապէս անուժ Պարսկաստանի ներքին գործերում, որի վարիչները՝ զուրկ ինքնուրոյնութիւնից եւ տարրական հայրենասիրութիւնից՝ ամենախղճուկ եւ կաշառուած գործիքներ են ներկայումս օտար պետութիւնների ագենտների[6] ձեռքում, թէ մայրաքաղաքում եւ թէ գաւառներում.

Որ երկրի կառավարութիւնը աւելի ու աւելի արագ քայլերով դիմում է դէպի ռէակցիա. որ նա ոչ միայն եղած սահմանադրութեան բեկորները չի պահպանում, այլ եւ եղածն քաղելու ջանքեր է անում, որին ապացոյց են վերջին 5-6 ամիսներում իրեն արած յետադէմ քայլերն ու ձեռնարկները. որ ներկայ կառավարութիւնը աշխատելով հետզհետէ վերականգնել բռնապետական կարգերը, ամբողջ հոգով հակառակ է նոյնիսկ Մէջլիսի գումարման՝ ժողովրդական ներկայացուցիչների հսկողութիւնից ու կոնտրոլից ազատ մնալու համար, այդպիսով երկրի ազատական մի շարք կուսակցութիւնների, առաւելապէս մեր կազմակերպութեան մի շարք դիմումները եւ Մէջլիսի վերագումարման բողոքները մնացել են կառավարութեան կողմից անուշադիր.

Որ մեր մասնակցութիւնը կառավարութեան մղած կռիւներին, որը նախկին ազատական կռուի բնոյթը միանգամայն կորցրած, ստանում է ցեղային թայֆայական, իշխանատիրական եւ նոյնիսկ ռէակսիոն բնա-

1.- Շահստան – 1912 թ. ձեւաւորուած Պարսկաստանի երկրորդ Կեդր. կոմիտէութիւնը՝ Թեհրան (Շահ) կեդրոնով:

2.- Գիլան – Կասպից ծովու հարաւ արեւմուտքը՝ Ռաշտ, Էնզելի, Ղազուին քաղաքներու շրջանը:

3.- Գետափ – Նոր Ջուղայի կուս. ծածկանունը:

4.- Պորտ Արտուր – Էնզելի քաղաքի կուս. ծածկանունը:

5.- Վերջնագիր՝ տրուած Պարսկաստանը զինուորական գրաւման ենթարկած ռուսական եւ անգլիական իշխանութիւններու կողմէ:

6.- Գործակալներուն:

տորութիւն, ուղղուած իրենց իշխանութեան հակառակորդների եւ մինչեւ իսկ օպպոզիսիոն ու ազատական տարրերի դէմ,– դառնում է միանգամայն անհնարին եւ հակառակ մեր իդէալների.–

Որոշեց.

Խզել իր յարաբերութիւնը եւ դադարեցնել իր զինուորական եւ բարոյական ամէն տեսակի աջակցութիւնը ներկայ ռէակսիոն կառավարութեան, իրեն վերապահելով ապագայ անելիքները եւ ջանքերը, դյժ տալով եւ աջակցելով երկրի ազատական-սահմանադրական տարրերին եւ այդպիսով զարկ տալու, վերականգնելու երկրի Սահմանադրական կարգերը, միեւնոյն ժամանակ գործադրելով միջոցներ, որոնք վայել են մի յեղափոխական-սոցիալիստական կուսակցութեան, ինչպիսին է մեր կազմակերպութիւնը:

Յետ կանչել բանակից Քեռուն[7] եւ Դաշնակցական բոլոր ընկերներին, յայտարարելով նրանց Դաշնակցութեան հայեացքը այդ խնդրի շուրջը, համարելով բանակում մնացած եւ կազմակերպութեան չենթարկուող հայ զինուորներին որպէս անկախ մարդիկ եւ կազմակերպութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող:

Փութով կատարել մինչեւ այժմ մեր ունեցած կառավարական գործունէութեան վերջնական լիկվիդասիոնը[8]:

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ԴԷՊԻ ԲԱՆԱԿՈՒՄ ԵՂԱԾ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Ի նկատի ունենալով Ռ[այոնական] ժ[ողով]ի հայեացքը ներկայ կռուի բնոյթի վերաբերմամբ, որին մասնակցելը համարւում է աւելորդ եւ անպատուաբեր կուսակցութեանս համար ու յետ կանչում կռուի դաշտից դաշնակցական ընկերներին.

Նկատելով որ դաշնակցական մարտիկի զէնքը պիտի լինի պարզուած միայն ու միայն ազատագրական կռիւների համար.

Որ մարտիկը որպէս զինուոր կռուած ու կոփուած լինելով Դաշնակցութեան ծոցում, այդ որպէս արհեստ վաճառելու եւ գործադրելու ոչ մի բարոյական իրաւունքն ունի.

Որ ռէաքսիոն բնոյթ կրող կռուին մարտիկի մասնակցութիւնը դէմ է մեր սկզբունքներին.

Որ իւրաքանչիւր դաշնակցական ընկեր դիսցիպլինայի տեսակէտից պարտաւոր է անմիջապէս ենթարկուել իր շրջանի մարմնին եւ

Որ, վերջապէս, կուսակցութիւնս երբեք համամիտ լինել չի կարող դէպի ռէակցիա դիմող կառավարութեան ուժեղացման, որի փլատակների վրայ պիտի բարձրանան Ազատ Սահմանադրական կարգերը:–

Որոշեց.

Բանակում գտնուող այն ընկերները, որոնք կը շարունակեն մասնակցել այդ կռիւներին ու չեն ենթարկուիլ Մարմնին, նմաններին պիտի ճանաչել կուսակցութեան շարքերից դուրս, ոչ դաշնակցական, այլ որպէս հայ անհատներ:

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ԴԷՊԻ ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՊԱՇՏՕՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐԸ

Ռ[այոնական] ժ[ողով]ը մի քանի նիստեր նուիրելով կառավարական պաշտօնեաների խնդրին եւ երկար վիճաբանութիւններից յետոյ գտնելով,

Որ ներկայումս Պարսկաստանի համար յեղափոխական շրջանն առայժմ գոնէ կարելի է անցած համարել.

Որ ներկայ կառավարութիւնն արդէն կորցնելով իր ժամանակաւոր բնոյթը, ստանում է հետզհետէ կայուն կերպարանք.

Որ նա, ինչպէս բնորոշել ենք, օրէցօր դիմում է մանաւանդ դէպի ռէակցիա.

Որ պաշտօնեաների դերը պարսիկ ներկայ կառավարութեան մէջ յաճախ անորոշ է. նոյնիսկ անմեղ համարուած պաշտօններում էլ նրանց յանձնարարւում են մեր տեսակէտից ուղղակի վնասակար դերեր.

Որ վարչական պաշտօնները, մանաւանդ մեր, Պարսկաստանի իրականութեան մէջ սայթաքուն ուղիներ են եւ այլասերում են առաջ բերում այդ պաշտօններում գտնուող մեր ընկերների մէջ եւ ազդում նրանց հոգեբանութեան վրայ բացասական մտքով, ինչպէս այդ ցոյց են տուել մեզ անցեալի օրինակները –

Որոշեց.

Արգելել դաշնակցական ընկերներին ստանձնել կառավարական վարչական պաշտօններ, մանաւանդ նազմիէի[9] եւ ժանդարմերիի ու նման կատարողական հիմնարկութիւններում:

Կառավարական մնացած վարչութիւնների մէջ դաշնակցական ընկերների պաշտօն ստանձնելու կամ չստանձնելու խնդիրը թողնում է Պարսկաստանի Բարձր մարմինների (Ատրպատականի եւ Շահստանի Կ. կոմիտէների) հայեցողութեան:

7.- Ծանօթ հայդուկապետ Արշակ Գաւաֆեան, որ իբրեւ սահմանադրական զօրքի հրամանատար կը փոխարինէր Եփրեմը, վերջինիս մահէն ետք:

8.- Լուծարքը, կազմալուծումը:

9.- Նազմիէ – ոստիկանական վարչութիւն:

ՄԵՐ ԲՌՆԵԼԻՔ ԴԻՐՔԸ ԵՒ ԱՊԱԳԱՅ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ռ[այոնական] ժ[ողով]ը ի նկատի ունենալով քաղաքական այն բոլոր պայմանները, որի մէջ գտնւում է ներկայումս Պարսկաստանը, որի ներկայ ճշգրիտ վիճակի բնորոշումը տուել է նա իր նախորդ նիստերում –

Որոշեց.

Հրատարակել կուսակցութիւնը անլեգալ, յարմարեցնելով իր տակտիկը գործունէութեան այդ ձեւի բոլոր պահանջներին:

Դաշնակցութիւնը կը շարունակէ իր գործունէութիւնը վերոգծուած ձեւի տակ, ուղղելով իր բոլոր ջանքերն ու միջոցները նպատակայարմար դասաւորութեամբ, վերահաստատելու Իրանի Սահմանադրութիւնը, ժողովրդապետական կարգերը, պայքարելով դրա իրականացման առաջ կանգնած բոլոր արգելքների դէմ: Սահմանադրական կարգերի որպէս գլխաւոր երաշխիքներ, պահանջելու է Մէջլիսի վերաբացումը, խօսքի, մամուլի, ժողովների ազատութիւն, անձի եւ բնակարանի անձեռնմխելիութիւն:

Կազմելով փոքրամասնութիւն այս ֆրոնտի վրայ, Դաշնակցութիւնը իր բոլոր պահանջները դնելու է մօտենալով եւ ձեռք ձեռքի տալով երկրի այլ դեմոկրատիկ տարրերին, Սահմանադրութեան վերահաստատման հողի վրայ գլխաւորապէս համաձայնութեան գալով բոլոր այն ազատական կուսակցութիւնների կամ խմբակների եւ ի հարկին անհատների հետ, որոնք գոյութիւն ունեն կամ կ'ունենան մեր շրջապատում, ցոյց տալով ամէն կարգի աջակցութիւններ փոխադարձ անկեղծութեամբ, վստահութեամբ եւ փոխադարձ յանձնառութիւններով:

4. Դաշնակցութիւնը իր կազմակերպական եւ մարտական փորձառութեամբ ընծեռելու է ամէն տեսակի աջակցութիւն մեր հայրենակից ազատական տարրերի կազմակերպուելուն եւ խորապէս ծաւալուելուն երկրի ամէն ծայրերում: Այդ նպատակին հասնելու համար պրոպագանդը տարուելու է օգտուելով եւ պարսիկ ազատական ինտելիգենտներից:

5. .....
.....[10]

6. Յանձնարարել Կ. կոմիտէների Շրջանային ժողովներին ջանալ հիմնովին վերակազմել կազմակերպութիւնը, զտելով եւ բիւրեղացնելով մեր շարքերը պատահական եւ անվստահելի տարրերից (որոնք լուրջ րոպէներում դասալքելով, կարող են առաջացնել կազմակերպութեան շարքերում վհատութիւն եւ բարոյալքում) դարձնել նրան կուռ եւ ամրապինդ. քանակով փոքր, բայց որակով բարձր եւ ընտիր:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐ

7. Որպէս զուտ ազգային պահանջ, ունենալով ազգային-մշակութական ներքին ինքնավարութեան խնդիրը, աշխատել ամենաբարեյաջող մոմենտին ճանաչել տալ կառավարութեան հայերի Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական կանոնները, որը կը մշակուի Պարսկաստանի կարեւոր հայաբնակ վայրերի ազգային մարմինների ընդհանուր համաձայնութեամբ եւ որը կը լինի մի սաղմ ապագայ ազգային-մշակութային ինքնավարութեան:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

8. Ազգային ինքնապաշտպանութեան վրայ դարձնել լուրջ ուշադրութիւն, պատրաստ գտնուելու համար ամէն կարգի դժբախտ պատահականութիւնների հանդէպ, որ կարող է ծագել կամ ռէակսիոն մութ ոյժերի կողմից կամ ֆանատիզմի անսանձ բռնկումից:

ԱՇԽԱՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Քննելով աշխատաւորութեան մէջ մեր ունենալիք ապագայ գործունէութեան խնդիրը, Ռ[այոնական] ժ[ողով]ը

Որոշեց.

Առանձին ուշադրութիւն դարձնել մեր երկրի աշխատաւոր տարրերի ռէալ պահանջների վրայ թէ քաղաքում եւ թէ գիւղում, հէնց որ նա ծայր կը տայ եւ կը ներկայացնէ կոխելի թէկուզ փոքրիկ հող: Մեր աշխատաւորական քաղաքականութիւնը լինելու է ռէալ եւ շրջահայեաց:

Անցնելով դէպի աշխատաւոր դասակարգը մեր բռնելիք դիրքի որոշման, Ռ. Ժ.ը

Գտաւ.

Որ երկիրը տնտեսապէս անզարգացած դրութեան մէջ գտնուելով, առայժ քաղաքներում գործելու ակտիւ հող չկայ եւ որ նա այդ ուշադրութեան կ'առնի, հէնց որ կը ներկայանայ կոխելի թէկուզ փոքրիկ հող:

Քննելով գիւղացիութեան մէջ մեր ունենալիք գործունէութեան հարցը եւ մեկնելով մեր գիւղացիութեան ներկայ տնտեսական, քաղաքական, ու իրաւաբանական եւ մեր երկրի հողատիրական ուրոյն պայմաններից Ռ. Ժ.ը

10.- Կիտաւոր նշանակուած տպագիր արձանագրութեան մէջ, հաւանաբար ապահովական ձեռնարկներու կապուած ըլլալու պատճառով:

Որոշեց.

1. Խորացնել պրոպագանդը – Ա. աւելի կոնկրէտ ձեւով բացատրել աստիճանաբար մեր հողային ծրագիրը եւ այն միջոցները, որոնք տանում են հողային հարցի անցողական միջոցները դէպ այն ներկայ մոմենտի եղած պայմաններում.– Բ. անխնայ կերպով քննադատելով մասնաւոր սեփականութիւնը.– Գ. բացատրելով իր կատարեալ ամբողջութեամբ կառավարութեան հողային ծրագիրները:

2. Գիւղական կազմակերպութիւնների եւ նրանց ներկայացուցիչների Շրջանային համագումարներում յատուկ խորհրդակցութեան նիւթ դարձնել կալուածատէրի դէմ կռուելու տեղական պայմաններում ամենանպատակայարմար ու խելացի միջոցները:

3. Աշխատել առաջ բերել գիւղացիների իրենց միջից կուսակցական գործօն աշխատողներ, որ ընդունակ լինեն գիւղում ինքնուրոյն կերպով կուսակցական բովանդակ աշխատանքը տանել:

4. .....
.....[10]

5. Արգելել գիւղացիներից որեւէ մէկին աշխատաւորական չափից աւելի հող գնել կալուածատէրից եւ այն մանր սեփականութիւն – խուրդամալէք – դարձնել:

6. Դրամական եւ այլ նպաստների միջոցով աշխատել երկրագործների – ռայաթի – վերածել բոլոր այն հողագործութիւն չանողներին – խոշընշիններին – որոնք այդ կը ցանկային:

7. Դէպ Համագործական ընկերութիւնները մեր գիւղական կազմակերպութիւնները պէտք է ցոյց տան հետեւեալ վերաբերմունքը.

Ա. Մտնել արդէն գոյութիւն ունեցող համագործակցական ընկերութիւնների մէջ, աշխատել դուրս վանել այնտեղից աշխատաւորութեան շահերին հակառակ տարրերը կամ գոնէ զրկել նրանց համագործակցական գործի ընթացքին վրայ որեւէ ազդեցութիւն ունենալուց.– Բ. Համագործակցութիւնների մէջ անցկացնել սոցիալիստական սկզբունքներ, կռուելով ամէն տեսակի փորձերի դէմ, որոնք կ'աշխատեն դարձնել այդ կապիտալիստական.– Գ. հիմնել նոր համագործակցութիւններ (շտեմարաններ, փոխատու-խնայողական դրամարկղներ, սպառողական խանութներ, համայնական աշխատանքներ), ծոխացնելով այն համայնական աշխատանքների արդիւնքներով, աշխատաւորական եւ ռամկավարական հիմունքների վրայ, երբ դրա համար բաւականաչափ պատրաստի հող եւ գործը կանոնաւոր տանելու համար ոյժեր կան: – Դ. Առանձին ուշադրութիւն դարձնել նաեւ փոքր շրջաններով – ռայոնով – գիւղատնտեսական ընկերութիւններ կազմելու վրայ:

ՏԵՌՈՐ

---[10]

Փաստ. 60-65

Ա 2.– ԼԻՊԱՐԻՏ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑԷՆ Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

17 Մեպտ. 1912, Բերլին

Ընկերներ!

Լսելով, որ այս պահուս տեղի են ունենում կուսակցութեան Խորհուրդի[11] նիստերը, հարկ համարեցի խնդրել, որ պարսկական գործերի արծարծման միջոցին նկատի ունենաք հետեւեալը.–

Մի շարք նամակներով գրել եմ Ձեզ արդէն այն փոխյարաբերութիւնների մասին, որ այժմ գոյութիւն ունին Պարսկաստանի մեր ընկերների եւ կառավարութեան միջեւ: Ստեղծուած կացութիւնը կարելի է ամփոփել այսպէս. պարսիկ կառավարութիւնը ստիպողական պէտք ունի Դաշնակցութեան օժանդակութեան. աւելին դեռ. կառավարութիւնը կարող է ինքզինքը ապահով զգալ միայն յուսալով այդ օժանդակութեան վրայ: Այդ բանը չեն ժխտում իրենք իսկ՝ կառավարութեան բարձր ներկայացուցիչները, եւ քիչ առաջ այդ իմաստով էր արտայայտուել Խնամակալը: Պարզ է, ուրեմն, որ կառավարութիւնը չպիտի խնայի նիւթական զոհաբերութիւններ (եւ պատրաստ կը լինի ընդունելու իրեն առաջարկուելիք մի շարք պայմաններ)՝ իր կողմը ունենալու համար կուսակցութեան բազուկը:

Միւս կողմից, զինուած հայկական ուժի պէտք ունի նաեւ պարսկահայ ժողովուրդը եւ մանաւանդ մայրաքաղաքի հայ բնակչութիւնը ու հաստատ աղբիւրից իմացայ, որ եթէ Դաշնակցութիւնը հանի այնտեղից իր մարդիկը կամ հրաժարի գործօն ընթացքից, հայերը պիտի իրենց հաշուով զինեն ինքնապաշտպանութեան խմբեր, որովհետեւ կուսակցութեան հեռանալը թեւ կը տայ մութ տարրերին, որոնք կարող են հայկական կոտորածներ առաջ բերել: Այս տեսակէտով կուսակցութեան չէզոքանալը այն արդիւնքը կ՝ունենայ, որ Դաշնակցութիւնը կը կորցնէ վերջնապէս ոչ միայն պարսկահայ ժողովրդի համակրանքը, այլեւ իր ոտքի տակի հողը, իր գոյութեան իրաւունքը Պարսկաստանի մէջ:

Վերջապէս, ձեռք քաշելով մինչեւ օրս եղած գործառնութիւններից, կուսակցութիւնը ստիպուած պիտի լինի արձակել իր բոլոր զինուորները, որոնք մի նոր պատուհաս կը դառնան ոչ միայն կուսակցութեան, այլեւ ամբողջ պարսկահայ ժողովրդի համար. աչքի առաջ ունեցէք Կովկասի օրինակը՝ «կարմիր» ու «կանաչ» հարիւրեակներով, անիշխանական խմբերով եւայլն, որոնց հետ կուսակցութիւնը հարկադրուած էր վերջը պայքար մղել՝ իր վարկը փրկելու համար: Յետոյ, մոռնալու չէ նաեւ, որ Պարսկաստանը, հակառակ մի շարք անբնպաստ պայմանների, տակաւին մնում է միակ ապահով կռուանը կուսակցութեան համար: Ուրեմն, յանուն ո՞ր բարձրագոյն նկատումի պիտի վերցնէք ու մի կողմը նետէք այն նպաստաւոր պայմանը, որ ստեղծուած է երկար տարիների դժուարին գործունէութեան ընթացքին եւ որ այնքա՜ն գնահատելի ծառայութիւններ է մատուցել կուսակցութեան ու հայ ժողովրդին: Նկատի ունեցէք նաեւ խնդրի բարոյական կողմը. այն հմայքը եւ ակնածութիւնը, որ այսօր վայելում է կուսակցութիւնը մահմետական աշխարհում, կիսով չափ պարտական է իր գործունէութեան Պարսկաստանի մէջ:

Չեմ երկարում, որովհետեւ համոզուած եմ, որ բոլորդ էլ ընդհանուր առումով նոյն տեսակէտն ունիք: Առաջարկում եմ սկզբունքով ընդունիլ Դաշնակցութեան գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը Պարսկաստանի մէջ եւ խնդրին գործնական բովանդակութիւն եւ ընթացք տալու համար ընդառաջ երթալ Խնամակալին, որ այս պահուս Եւրոպա է եւ պատրաստ է բանակցութեանց մէջ մտնել կուսակցութեան ներկայացուցչի հետ:

Խնդրեմ փութաք քննութեան առնելու այս խնդիրը եւ կարելի եղածին չափ շուտով յայտնելու ինձ արդիւնքի մասին, որպէսզի ես էլ Մասէհեանի միջոցով հաղորդեմ խնամակալին: Չուշացնէք:

Ընկերական բարեւներով՝
Ռ. ԼԵՌՆԵԱՆ[11ա]

11.- Ակնարկութիւն Դաշնակցութեան Խորհուրդին, որ այդ օրերուն նստաշրջանի մէջ էր (տես գլուխ Գ.):

11ա.- Լեռնեան – կուս. ծածկանուն Լիպարիտ Նազարեանցի:

Փաստ. 117-21

Ա 3.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ԹԵՀՐԱՆԻ Կ.Կ.ԻՆ

1912 Դեկտ. 26, Պոլիս

Ընկերներ,

Ստացած ենք ձեր դեկտ. 6ի նամակը եւ շրջաբերականները՝ որոնցմէ քանին ղրկեցիք մեր կարեւոր մարմիններուն:

Տեղիդ անցուդարձերու մասին հեռագրական լուրեր կան: Որքան յարմար է այժմ ընկերներու (Քեռիին) հեռացումը իրենց պաշտօններէն, մենք չենք կարող ըսել ի հարկէ, քանի որ ռայոնական ժողովը որոշում տուեր է պէտք է յայտգուի: Այս տեսակէտով տրամադիր ենք կարծելու որ ընկեր Միրզայեանը[12] եւս կը յարգէ ժողովի որոշումը:

Արտասահմանի մէջ Հայոց հարցի շուրջ բաւական շարժում է սկսած. մեր ջանքն է որպէսզի պետութիւններու մէջ այդ խնդրի շուրջ համաձայնութիւն կայացւի: Ձեր դիմումները պետութիւններուն աշխատեցէք, ըստ կարելւոյն, աւելի լայն եւ ժողովրդական դարձնել:

Շատ ցաւալի է որ օսմ. կառավարութիւնը չ՝ուզեր խրատուիլ հին փորձերէն եւ աղէտներէն եւ փոխանակ ընդունելու հայկական յատուկ վարչութեան եւ քոնտրոլի խնդիրը, ճգտում ունի դարձեալ մթութիւններով եւ անորոշութիւններով ճգձգել այս խնդիրը: Եթէ կառավարութիւնը յամառի այդ ուղղութեան մէջ, հաւանօրէն Փոքր Ասիոյ գլխուն դժբախտութիւն պատահի, եւ եթէ կոտորածներ պատահին, ռուսաց կառավարութեան միջամտութիւնը անխուսափելի կը թուի:

Հաստատ աղբիւրէ լուր ստացուած է որ ռուս կառավարութիւնը երեք պահանջ է դրեր օսմ. կառավարութեան:

1. Կոտորածներ պէտք չէ ըլլան Հայաստանի մէջ
2. Մուհաճիրներ պէտք չէ բնակեցնել հոն
3. Ռեֆորմներ պէտք է մտցնել:

Ռուսաստանի կողմէ սպառնացող վտանգը եթէ չստիպէ կառավարութեան արմատական ռեֆորմներ մտցնելու, քաղաքական բարդութիւնները անխուսափելի են Փ. Ասիոյ մէջ:

Ստացած էք անշուշտ մեր պահանջներու ծրագիրը, ուրախ ենք ըսելու որ Պատրիարքարանի ազգ. շրջանակները գրեթէ ամբողջութեամբ ընդունեցին այդ կէտերը, այնպէս որ ընդհանուր գործակցութիւն մը պիտի կարելի ըլլայ առաջ բերել: Երաշխաւորութեան խնդիրը ամենաէականն է մեզի համար: Դուք, ուրեմն, կրնաք այդ կէտերու շուրջ փրոփականտ մղել:

Երկրի կացութիւնը անօրինակ կերպով խաղաղ կ՝անցնի, ինչպէս կը գրեն մեր ընկերները: Պատճառը շատ որոշ է. կառավարութիւնը ներկայ տագնապին մէջ չուզելով ներքին բարդութիւններ առաջ բերել եւ ցոյց տալ Եւրոպային որ Հայկական նահանգները խաղաղ են, խիստ հրահանգներ ղրկած է պաշտօնեաներուն՝ հսկել եւ տեղի չտալ դժգոհութեանց կամ միջադէպերու:

Մեզ տեղեակ պահեցէք շարունակ ձեր տեղի անցուդարձերուն:

Պահանջագրի կէտերը հաղորդեցէք նաեւ Ռէշտ:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ]
Կ[ԵԴՐՈՆԱԿԱՆ] Մ[ԱՐՄԻՆ]

12.- Միրզայեան Յովսէփ – պարսկական խորհրդարանի (Մէջլիս) հայ պատգամաւոր:

Փաստ. 118-33

Ա 4.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԹԵՀՐԱՆԻ Կ. Կ.ԻՆ

1913 Մարտ 20, Պոլիս

Ընկերներ,

Վերջի ամիսները ձեզէ ոչ մէկ տեղեկութիւն չեկաւ, ոչ կազմակերպական գործերու եւ ոչ ալ կառավարական կացութեան մասին: Դարձեալ կը խնդրենք որպէսզի Կ. կոմիտէն իր յարաբերութիւնը այստեղի հետ աւելի կանոնաւորէ:

Ժղնեւէն մեզի գրեր են որպէսզի ձեզի ուղարկենք 50 օրինակ ծրագիր: Առաջիկայ փոստով կ'ուղարկենք որքան կրնանք տրամադրել:

Վերջի դէպքերու պատճառով այստեղ որոշուեցաւ աւելի մեծ ուշադրութիւն դարձնել երկրի մարմիններու ուժեղացման վրայ, Զիֆոնի եւ Ինք[նապաշտպանութեան] վրայ, որովհետեւ գարնան սկսուելուն հետ կարող է այժմեան համեմատական խաղաղութիւնը խանգարուիլ եւ տեղի տալ ընդհարումներու: Որոշուեցաւ նոյնպէս խնդրել որ այլեւայլ վայրերու կարեւոր եւ ձեռնհաս ընկերները գնան եւ հաստատուին երկրի զանազան վայրերուն մէջ:

Համաձայն այս որոշման կը խնդրենք որ Քեռին[7] փութայ Շամ[13] անցնիլ, առնելով հետը մէկ երկու կարեւոր ընկերներ եթէ հարկ կը համարէ: Այս հարցի մանրամասնութիւններու մէջ չենք կարող մտնել ի հարկէ, դուք պէտք է ըմբռնէք գործի կարեւորութիւնը: Գուցէ նոյնիսկ ստիպուած ըլլանք հեռագրել ձեզի՝ նախքան այս նամակը ձեզի հասնիլը:

Եթէ Քեռին արդէն հեռացած է՝ բարի եղէք անմիջապէս հեռագրելու մեզի գործ ածելով Քեռիին տեղ՝ Մարթին անունը որպէսզի ըստ այնմ վարուինք:

Հայկ. հարցի մասին ձեզի տուած տեղեկութեան այսօր կ'աւելցնենք նաեւ հետեւեալը:

Մեր եւ Պատրիարքարանի կողմէ պատրաստուած է մանրամասն ծրագիր, գրեթէ համանման, որոնք արդէն ներկայացուած են ուր որ հարկ է: Շատ հաւանական է որ խաղաղութիւնը կնքուելէ առաջ այդ խնդիրը հրապարակ չգայ: Այստեղ թուրք կառավարութիւնը ամէն կերպ կ'աշխատի Եւրոպայի մէջ՝ որպէսզի հայկական կամ ուրիշ հարց չյարուցուի Փ. Ասիոյ մէջ: Ցաւելով պիտի ըսենք որ կառավարութեան մշակած ծրագիրը այնքան անընդունելի եւ աննպաստ է որ չպիտի կրնայ խաղաղութիւն հաստատել մեր գաւառներուն մէջ: Ահա թէ ինչու համար՝ պետութիւններէն մէկ քանին, որոնք կ'ուզէին Հայոց հարցը լուծել Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահելու համար Փ. Ասիոյ մէջ, կողմնակից են որպէսզի բարեռորոգումներ ըլլան հայերու մշակած ծրագրի ոգով:

Այս երկու շաբաթուայ ընթացքին մէջ խաղաղութեան կնքման յոյսեր կան, եւ ատկէ յետոյ կրնանք որոշ բան գրել ձեզի:

Ինչպէս քանի մը ամիս առաջ փորձեցինք, յարմար առիթներուն մի մոռնաք պարսկահայերու ձայնը լսել տալ մեր դատի վերաբերմամբ:

Մեր ջանքերու մեծագոյն մասը դարձած է երկրի ինք[նապաշտպանութեան] գործին վրայ եւ շատ պիտի ցաւինք նորէն, եթէ պարսկահայերը դրամական աջակցութիւն ցոյց չտան տաճկահայերուն այս գործի մէջ: Այս մասին եւս ձեր յատուկ ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք:

Կ'աշխատինք ձեզի հասցնել ֆրանսերէն մեր պահանջագրէն մէկ օրինակ: Այդ կէտերու շուրջ կրնաք պրոպականտ ընել միշտ գաղտնի պահելով: Յետոյ կը ղրկէք զայն Թաւրիզի Կ. Կոմիտէին:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ԲԻՒՐՕ

13.- Շամ – Վան-Վասպուրական:

Փաստ . 592-2

Ա 5.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ՇԱՀՍՏԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ

1911 թ. Հոկտ. 16 – 1913 թ. Ապրիլ 20

Երբ ուզում ենք գնահատել որեւէ կազմակերպութեան կամ մարմնի ունեցած գործունէութիւնը, անհրաժեշտօրէն պէտք է ծանօթանանք այն տուեալներին, որոնց գոյութեան ընթացքում գործել է այդ կազմակերպութիւնը կամ մարմինը:

Անարդարացի կը լինէր, եթէ աչքաթող անելով տիրող պայմանները, պահանջէինք ընտրուած մարմնից ցանկալին, իդէալականը՝ հաշուի չառնելով տիրող պայմանների կողմից առաջացած արգելքներն ու խոչընդոտները, որոնք շատ անգամ անխորտակելի են լինում: Արդ՝ քննենք այն տուեալները որոնց գոյութեան ընթացքում գործել է «Շահ քաղաքի»[14] կոմիտէն, ապա նաեւ Կ. կոմիտէս:

1911 թ. գումարուած «Շահ» կոմիտէի Շրջանային ժողովը մանրամասնօրէն քննութեան առնելով մեր գործունէութեան շրջանի իրական պայմանները, տուել էր որոշումներ եւ ընդգծել ապագայ մարմնի գործունէութեան ուղին: Նորընտիր մարմնին մնում էր միայն գործադրել այդ որոշումները, ի հարկէ, հնարաւորութեան սահմաններում:

Պէտք է նկատել սակայն, որ Շրջանային ժողովը իր որոշումները տուել էր այնպիսի մի ժամանակում, երբ ազատ սահմանադրական կարգերը նոր մուտք էին գործել Պարսկաստան, երբ թէ պարսիկ եւ թէ հայ յեղափոխականները ոգեւորութեան ու խանդավառութեան օրերն էին ապրում: Անշուշտ, այդ ժողովը չէր կարող նկատի ունենալ այն քաղաքական խոշոր ակտերը, որոնք կատարուեցին ժողովի գրումից մի քանի ամիս յետոյ: Ժողովը ընդգծել էր մի ուղի ազատ, անկախ ու սահմանադրական Պարսկաստանում գործելու համար, մինչդեռ Կ. կոմիտէս իր գործունէութիւնը տանում էր անազատ, ռէաքսիոն եւ կիսանկախ Պարսկաստանում: Ռուս-անգլիական նօտան, ուլտիմատումը եւ դրանցից առաջացած խոշոր քաղաքական վերիվայրումները պահանջում էին ընթանալ մի նոր չնախագծուած ուղիով: Եւ այդպէս էլ եղաւ:

Պարսկաստանը իր սոցիալական տիրող կարգերի, իր տնտեսական յետամնաց կերպերի եւ իր դասակարգային անգոյն շերտաւորման շնորհիւ չէր կարող ներկայացնել եւ ոչ մի սոցիալիստական կազմակերպութեան համար տնտեսական կռուի վայր: Յեղ. սոցիալիստական կազմակերպութիւնները չեն, որ ստեղծում են տնտեսական պայքար եւ այն ղեկավարում. ո՛չ. պէտք են այդ պայքարի անհրաժեշտ տարրերը, որոնց կոթողնած այս կամ այն սոցիալիստական կազմակերպութիւնը առաջ տանէ իւր կռիւը: Առանց դասակարգային խոր անտագոնիզմի[15], առանց տնտեսական շահերի ծայրայեղ հակամարտութեան եւ, վերջապէս, առանց երկու հակամարտ շահերով դէմ առ դէմ կանգնած դասակարգերի, 2 տնտեսական կատեգորիաների[16] գոյութեան, անհասկանալի է տնտեսական կռիւը եւ չտեսնըւած պատմութեան մէջ:

Պարսկաստանին քիչ թէ շատ ծանօթ անձնաւորութիւններն անգամ կարող են վկայել, որ այս երկիրը նոր ճիգեր է անում դառնալ բուրժուազիական մի երկիր, ճիգեր է թափում ազատուել կաշկանդող ֆէոդալական հասարակական քաղաքական կարգերից:

Այստեղ չկան գործարանններ, չկայ կապիտալիստական արդիւնագործութիւն, չկան խոշոր գործարաններ, որոնց մէջ աշխատող հազարաւոր բանուորներն են լինում առհասարակ քաղաքակիրթ եւ տնտեսապէս զարգացած Եւրոպայի սոցիալիստական բազան: Տնտեսապէս այս յետամնաց անզարգացած երկրում տնտեսական կռուի հող չունենք մենք: Այդ ուղղութեամբ կատարուած փորձերը պէտք է նկատել անօգուտ եւ Պարսկաստանի ներկայ հասարակակարգերի եւ առհասարակ տնտեսական պայքարի նկատմամբ ունեցած մեր ընկերների ոչ ճշգրիտ ըմբռնման*:

Քաղաքական կռիւ է, որ իւրաքանչիւր դարաշրջանում կարողացել է ի մի համախմբել մասսաներ, դասակարգեր՝ տապալելու եղած քաղաքական կարգերը եւ ստեղծելու նոր, ազատ եւ տանելի պայմաններ:

Բոլոր յեղ. սոցիալիստական կուսակցութիւնները քաղաքական եւ տնտեսական կռիւների միջոցով ընդհատակ ունեն հասնելու իրենց մաքսիմալ պահանջներին – սոցիալիզմին: Եթէ մի երկրում հող չկայ տնտեսական կռուի համար եւ ոչ էլ հնարաւորութիւն քաղաքական կռուի, այդ երկրում յեղ. սոցիալիստական կուսակցութիւնները գործ չունեն: Նրանց կը մնայ կազմակերպել ինտելիգենցիան, տոգորել նրան սոցիալիստական գա-

14.- Շահ – Թեհրան քաղաքի կուս. ծածկանուն. ենթակոմիտէն՝ Փայլակ:

15.- Հակամարտութեան:

16.- Դասակարգերու:

*) Ծանօթ.- Գիւղացիական շրջանում մեր տնտեսական պայքարը ունենալու են անշուշտ, ինչպէս այդ նախագծուած է Պ[արսկաստանի] Ռ-[այոնական] ժողովում:

ղափարներով: Մեր շրջանի, ինչպէս եւ առհասարակ ամբողջ Պարսկաստանի ազգաբնակութեան տիրող տարրը պարսիկներն են: Այսպիսի տգէտ եւ ֆանատիկ երկրում, երբ տիրող տարրը արթնացման նշաններ ցոյց չի տալիս, չի ըմբոստանում տիրող քաղաքական կարգերի դէմ, մեզ՝ փոքրամասնութիւն կազմող հայերիս համար անհնարին է կռիւ յայտարարել տիրող կարգերի դէմ: Այդ կռիւը մեծ հաւանականութեամբ կը փոխուի միջցեղային ընդհարման, որից կ՝օգտուեն տիրող ռեժիմի ներկայացուցիչները միայն: Եթէ պարսիկ մասսան դադարում է այստեղ կռուել տիրող կարգերի դէմ, Դաշնակցութիւնը անկարող է մենակ վարել այդ կռիւը: Նա, ինչպէս եւ Ընդհանուր ժողովն է որոշել, պէտք է կռուի երկրի ռէաքսիոն տարրերի դէմ՝ ձեռք ձեռքի տուած երկրի ժողովրդական տարրերի հետ: Երբ ռուս-անգլիական միջամտութեամբ երկրի ազատական տարրերը ցրուեցին եւ կռիւներն ստացան թայֆայական-ցեղային եւ իշխանատիրական բնոյթ, Դաշնակցութիւնը դադարեց օժանդակել «սահմանադրական» կառավարութեան, առանց իր մօտաւոր իդէալին – իսկական սահմանադրական կարգերին հասնելու: Այս ֆիասկոն եւ այն ամլութիւնը, որին դատապարտուեց Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Պարսկաստանում, առաջացրեց շարքերի մէջ ամենալայն չափով ռէակցիա: Դաշնակցութիւնը այնուհետեւ մեր շրջանում, ոչ մի իրական գործ չէր ղեկավարում: Եւ ահա անունով դաշնակցականները, յեղափոխութեան վառ օրերին ստուարացած, մեր շարքերը լքում, յուսահատւում եւ սկսում են մէկ-մէկ հեռանալ շարքերից: Իրական գործն է միայն ոգեւորում մասսային, իսկ մենք այստեղ չունենք ոչ տնտեսական եւ ոչ էլ քաղաքական գործունէութիւն: Այսպէս ուրեմն, ռուս-անգլիական միջամտութեամբ մենք դադարեցինք այստեղ քաղաքական կռուից մասնակցելուց՝ միակ գործը, որ մասսային կապում էր մեզ հետ: Եւ այսօր մենք չենք զարմանում, որ օրըստօրէ նուազում են մեր շարքերը եւ վարիչ մարմինների անդամներն անգամ մի տեսակ ձանձրացած են գործից:

Մի հանգամանք եւս, որը իր հերթին նպաստել է մեր շարքերի քայքայման, դեռ նախկին կոմիտէի օրօք ստեղծուած երկու հակառակ հոսանքներն էին կազմակերպութեան մէջ – եփրեմական եւ կոմիտէական: Այդ հակառակ հոսանքների անօգուտ բախումների առաջացրած լքումը այնքան մեծ էր, որ Շրջանային ժողովը, ուր նստած էին մեր շրջանի ամենագիտակից եւ ոգեւորուած ընկերները, անկարող եղաւ կոմիտէի 5 անդամների թեկնածուների երկանուն ցանկը կազմելու: Գործի մէջ նոր եւ անփորձ ընկերները՝ նկատելով որ կուսակցութեան ղեկավար ուժերը խուսափում են կազմի մէջ մտնելուց, իրենք էլ յետ կանգնեցին եւ մի Շրջանային ժողով, որ կազմուած էր 30 հոգուց, չկարողացաւ 10 թեկնածուի անուն տալ: Առաջարկուած 7 թեկնածուներից 5-ը ընտրուեցին կոմիտէի անդամներ: Ընտրութիւնը կարելի էր բաց նկատել: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ փորձուած ընկերները ամենայն սառնասրտութեամբ առաջարկել էին թեկնածուների ցանկ, որոնց մէջ չկար մէկը գոնէ, որ որեւէ ժամանակ եղած լինէր կոմիտէի անդամ: Չկար մէկը կուսակցական կեանքով այնքան ապրած, որ ցանկալի է համարւում առհասարակ կոմիտէի անդամների համար: Ընկերների այս դատապարտելի վերաբերմունքն, անշուշտ, ունեցաւ իր խոր ազդեցութիւնը այստեղի կազմակերպական կեանքի վրայ, ի հարկէ բացասական մտքով:

Պէտք է մատնանշել եւ այն ցաւալի իրողութիւնը, որ շնորհիւ մեր շարքերում առաջացած այս երկու հոսանքների, շնորհիւ ընկերներ Եփրեմի եւ Յովսէփի բռնած հակակոմիտէական ընթացքին էր, որ Թեհրանում գոնէ քաղաքական գործունէութեան ընթացքում Դաշնակցութիւնը երկու միմեանց հակասող ուղղութեամբ էր արտայայտւում: Յիշեալ ընկերները շատ անգամ են դէմ գնացել կուսակցութեանս որոշումներին եւ արգելք հանդիսացել կոմիտէիս, մեր կուսակցութեան վայել որոշումներով ու գործերով ասպարէզ իջնելու: Շատ անգամներ մարմինս երեսի վրայ թողած կուսակցական ներքին շինարար աշխատանքը, օրերի եւ ամիսների խորհրդածութեան նիւթ է դարձրել յիշեալ ընկերների գործերը եւ ջանք գործադրել՝ գտնել մի հնար՝ մաքուր մնալու որպէս մի սոցիալիստական յեղափոխ. կազմակերպութիւն եւ միեւնոյն ժամանակ չընդհարուելու նրանց հետ գոնէ հրապարակաւօրէն… Այդպէս էր պահանջում մեր կուսակցութեան հմայքը: Թէ այս տխուր իրողութեան շնորհիւ որքանով խանգարուել եւ յետ են մնացել մեր գործերը եւ պատճառ հանդիսացել մեր շարքերի լքման, բաւական է յիշենք այն, որ յիշուած ընկերները չեն խնայել ոչ մի ջանք վարկաբեկելու մարմինս, եւ այդ նրանց մասամբ յաջողուել է: Այսպիսի պայմաններում, եւ մանաւանդ նոր անանկընկալների տակ էր, որ մենք գործի անցանք:

Վարչական մարմինների փոփոխութիւն

1911 թ. Հոկտ. 16-ին Ատրպատականի Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչ ընկեր Արմենակը[17] մեզ յանձնեց կոմիտէի արխիւն ու հաշիւները: Բացի նորընտիր կոմիտէից կազմակերպական գործերը վարում էին եւ մի քանի ուրիշ մարմիններ: «Գետափ»ն[3] ունէր իր շրջանի համար ընտրած ենթակոմիտէն, որը վարում էր իր շրջանի բոլոր գործերը: «Ախմեթա»ն[18] եւս ունէր իր ենթակոմիտէն, որը վարում էր իր շրջանի գործերը: «Շահ»[14] քաղաքն ունէր «Միութիւնների խորհուրդը», որը վարում էր նոր կազմուած միութիւնների գործերը: Կար կանանց «Կարմիր խաչի» միութեան վարչութիւնը, որը հսկում էր եւ ղեկավարում կանանց կազմուած խմբերի գործերը: Այսպէս ուրեմն, «Գետափի» եւ «Ախմեթայի» ենթակոմիտէները, Թեհրանի «Կարմիր խաչի» վարչութիւնը եւ «Միութիւնների խորհուրդը» վարում էին մեր շրջանի գործերը: Կոմիտէն այն ժամանակ շրջանիս բարձր մարմինն էր եւ ընտրուել էր ամբողջ շրջանի կողմից:

«Միութիւնների խորհրդին» մասնակցում էին միմիայն միութեանց ներկայացուցիչները. քաղաքական խմբերի ներկայացուցիչները եւ կանանց խմբերի նախագահուհիները դուրս էին մնացել: Տեղական գործերից մեծ մասը վարում էր «Միութիւնների խորհուրդը»: Կոմիտէն ի նկատի ունենալով, որ այդպիսով քաղաքական խմբերն ու կանանց խմբերը անտեղեակ են մնում տեղական գործերից եւ ուրեմն Դաշնակցութեան մէջ կատարուող անցուդարձին քաղաքումս, որ այսպէս հեռու մնալով կենդանի գործից յիշուած խմբերը կարող են կազմալուծուել, որոշեց՝ «Միութիւնների խորհուրդը» վերածել ենթակոմիտէի, ուր մասնակցելու իրաւունք կ՝ունենային եւ բոլոր խմբերի խմբապետները եւ բոլոր միութիւնների ներկայացուցիչները: Այդպէս էլ եղաւ. կազմուեց նախ միութիւնների ներկայացուցիչներից եւ կանանց ու տղամարդկանց խմբերի (ներկայացուցիչներից) խմբապետներից մի ժողով, որը խմբապետական ժողով անունն էր կրում, ապա այդ նոյն ժողովը ստացաւ ենթակոմիտէի իրաւունքներ եւ տեղական խմբային գործերը նա էր վարում մինչեւ 1913 թ. Մայիս:

Ընտրուած կոմիտէն 1912 թ. Մարտ 15-ին Արեւելեան բիւրոյի կողմից հաստատւում է որպէս Կ. կոմիտէ: Արդէն VI Ընդհանուր ժողովը որոշել էր «Շահ քաղաքի կոմիտէին տալ Կ. կոմիտէի իրաւունքներ, ուժեղացնելով այն երկու նոր անդամներով»: Ընդհանուր ժողովի այս որոշումն էր, որ գործադրեց Արեւելեան բիւրոն: Մենք յանձն առանք Կ. կոմիտէի ծանր ու պատասխանատու պարտականութիւնները, աւելի լայն իրաւասութեան սահմաններ թողնելով մեզնից յետոյ գործի ղեկավարութիւնը յանձն առնող ընկերներին եւ որ գլխաւորն է, մենք հաւատացած էինք որ իբրեւ Կ. կոմիտէ նոյն կազմը թէկուզ աւելի գործ կարող կը լինէր կատարել: Թեհրանը որպէս Պարսկաստանի քաղաքական կենտրոնը, կարիք ունէր աւելի լայն իրաւասութիւններ ունեցող մարմնի քան կոմիտէն էր: Այս էր պատճառը, որ չնայած մեր շրջանը Կ. կոմիտէութեան համար պահանջուող ցենզը չունէր, բայց եւ այնպէս Ընդհանուր ժողովը այդ իրաւունքը տուել էր մեր շրջանին: Ընտրուած կոմիտէական կազմից ընկեր Ռաշիդը հրաժարուեց այդ ժամանակ պատճառաբանելով որ Կ. կոմիտէի պարտականութիւնները ծանր են իր համար: Նորահաստատ Կ. կոմիտէն ի նկատի ունենալով այն լուրջ քաղաքական խնդիրները, որ առաջացել էին Պարսկաստանում շնորհիւ ռուս-անգլիական ուլտիմատումի, որոշեց կազմը ուժեղացնել 3 նոր անդամով, որով եւ ամբողջացրած կը լինէր VI Ընդհանուր ժողովի այդ մասին տուած որոշումը: Հրաւիրեցինք ընկերներ Հանգոյցին, Արմենակին եւ Ֆօ-ին[19]: Նորակազմ Կ. կոմիտէն ի նկատի ունենալով, որ ինքը զբաղուած լինելով քաղաքական խնդիրներով՝ ներքին, խմբային գործերը կարող են անուշադրութեան մատնուել, խմբապետական ժողովին տուեց ենթակոմիտէի իրաւունքներ:

Կ. կոմիտէն ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ «Շահ քաղաքի» կոմիտէն ընտրուել էր համարեա թէ բաց քուէարկութեամբ, որ այդ նոյն կազմը կենտրոնական դառնալով կարող է երբեմն պատասխանատու քայլեր անել եւ բոլորովին զուր տեղը վտանգի ենթարկել կազմի անդամներին, որով եւ կազմակերպական գործը պիտի քայքայուի մեր շրջանում, որոշեց՝ նոյնիսկ ընկերների շրջանում եւ մինչեւ իսկ ենթակոմիտէի ժողովում այնպէս յայտարարել, որ կոմիտէն մնացել է նոյն կազմով, իսկ Կենտրոնականը նշանակուած է Բիւրոյից: Այս ձեւի տակ գործելը, անշուշտ, մեր սպասած օգուտը չտուեց: Սովորած լինելով բացարձակ գործունէութեան անկարող եղանք մինչեւ վերջ էլ գաղտնի պահել Կենտրոնական կոմիտէի կազմը:

Պրոպագանդան մեր շրջանում

I – Տեղական

Նախկին կոմիտէի օրօք, համաձայն տեղական սովորութեան, ամբողջ 3 ամիս, միութիւններ եւ խմբեր ժողովներ չեն ունեցել՝ ամառանոցներում ցրուած լինելու պատճառով: Նորընտիր կոմիտէն գործի անցնելուն պէս հրաւիրում է տեղիս պրոպագանդիստներից մի ժողով, ուր քննութեան առնելով նախկին տարիների պրոպագանդայի գործը, որոշում է՝ ունենալ հրապարակային եւ խմբային դասախօսութիւններ: Կազմւում է դասախօսութիւնների մի ցանկ, գլխաւորապէս պրակտիկ հարցերի շուրջը՝ նպատակ ունենալով գործնական խնդիրների հետ կապել եւ տեսական, քէորիական հարցեր: Հրապարակային դասախօսութիւններից կայացաւ միայն 10-ը. ընկերները ոչ միայն չխրախուսեցին կոմիտէի այս ըստ ամենայնի օգտակար ձեռնարկը, այլ եւ իրենց մասնայական բացակայութիւններով ստիպեցին

17.- Արմենակ – ատամնաբոյժ Ստեփանեան Յարութիւնի ծածկանունը. անդամ նախ Ատրպատականի, ապա Թեհրանի Կ. կոմիտէին:

18.- Ախմեթա – Համատան քաղաքի կուս. ծածկանունը:

19.- Յաջորդաբար՝ Աղբալեան Նիկոլ (Հանգոյց), Ստեփանեան Յարութիւն (Արմենակ), Տէր Յովհաննիսեան Յովսէփ (Ֆօ, Ֆարրօ):

մարմնին դաղարեցնել դասախօսութիւնները: 6 հրապարակային դասախօսութեան նիւթ դարձաւ VI Ընդհանուր ժողովի որոշումների պարզաբանումը. 3-ը Մէջլիսի հայ պատգամաւորի խնդրի շուրջը եւ մէկը կոօպերացիայի մասին:

Խմբական դասախօսութիւններ տարուել են նախկին տարիների նման անսիստէմ եւ անկանոն. միօրինակ եւ նախագծուած պրոպագանդա չի եղել ամէն մի միութիւն ունեցել է մի դասախօս, որը երբեմն-երբեմն զբաղեցրել է խմբերին նաեւ կուսակցութեանս կատարած գործնական քայլերով: Դժբախտաբար այս ուղղութեամբ հատ ու կտոր փորձեր են եղել միայն, որովհետեւ մարմինս չի ունեցել ցանկալի թուով ազատ պրոպանգանդիստ ընկերներ: Ընդհանրապէս խմբերում խօսուել են այնպիսի հարցերի մասին, որոնք պիտի լուսաբանէին մեր ծրագրի հիմնական գաղափարներն ու սկզբունքները:

Շրջանային ժողովը որոշել էր ունենալ 2 տիպի պրոպագանդայի դպրոց. բարձր եւ տարրական: Շրջանային ժողովից ընտրուել էր եւ մի յատուկ մասնախումբ այդ դպրոցների համար ծրագիր մշակելու: Յանձնախումբը մշակեց դպրոցների ծրագիրը եւ յանձնեց մեզ ի գործադրութիւն: Առանձին շրջաբերականով յայտարարեցինք դպրոցի բացումը. տարրական դասընթացքի համար ունեցանք 10 ունկնդիրներ: Խօսւում էր քաղաքատնտեսութիւն, սոցիոլոգիա եւ պետական իրաւունք: Մի ամիս միայն տեւեցին այդ դասախօսութիւնները, լսողները զանազան պատճառաբանութեամբ դադարեցին յաճախելուց:

Բարձր դասընթացքը աւելի յարատեւեց. մի ամբողջ տարի 15 հոգի զբաղուեցին Մարքսի «Կապիտալ»ի ընթերցանութեամբ եւ քննադատութեամբ: Լսողները մեծ մասամբ ուսուցիչներն էին: Այս դասընթացքն էլ չկարողացաւ երկար կեանք ունենալ: Ընթերցանութիւնը դադարեց երբ վրայ հասաւ ամառը, այլեւս երբեք չվերսկսելու պայմանով կարծես: Ընթերցանութեան դադարումը պէտք է վերագրել ընկ. Հանգոյցի քաղաքիցս հեռանալուն, որովհետեւ նա էր ղեկավարում ընթերցանութիւնը:

Շրջանային ժողովը հրահանգել էր հրատարակել մի կուսակցական ամսաթերթ, որտեղ պիտի պարբերաբար լոյս տեսնէր «Նամակներ գիւղից», «Նամակներ Մէջլիսից» եւ որտեղ պիտի գնահատուէին քաղաքական կեանքի ուշագրաւ մոմենտները: Այս թերթը լինելու էր մեր գրաւոր պրոպագանդայի միջոցներից մէկը: Նորընտիր կոմիտէն գումարեց խորհրդակցական ժողով, ուր խօսուեց այն միջոցների մասին, որոնցով պիտի առաջ տանէին թերթը: Ընտրուեց խմբագրական մարմին եւ ձեռնարկուեց թերթի հրատարակման: Առաջին համարն արդէն լոյս տեսնելու վրայ էր երբ Պարսկաստանի քաղաքական անկախութիւնը խախտուեց, ուրեմն եւ այդ ուղղութեամբ թերթի հրատարակումը դարձաւ անկարելի:

Մի քանի ժամանակից յետոյ մի ուրիշ խորհրդակցական ժողովում քննութեան նիւթ դարձաւ դարձեալ թերթի խնդիրը, սակայն ոչ այն բովանդակութեամբ եւ ուղղութեամբ, որ հրահանգել էր Շրջանային ժ.վը: Որոշուեց հրատարակել «Արշալոյս» երկշաբաթաթերթը: «Արշալոյս»ը թէեւ իբրեւ կուսակցական մի թերթ իր պակասաւոր կողմերը ունէր, սակայն արդէն կամաց-կամաց հետաքրքրութիւն էր զարթեցնում հասարակութեան մէջ: Դժբախտաբար 5 ամիս միայն ապրեց «Արշալոյս»ը – տեխնիկական մասը վարող ընկեր չունենալու պատճառով:

Պարսիկների մէջ եւս մեր սկզբունքները տարածելու համար Կ. կոմիտէն նշանակել է յատուկ յանձնախումբ, որի պարտականութիւնն էր պարսկերէն լեզուով եղած բրոշիւրներ տարածել պարսիկների մէջ եւ աշխատել նոր թարգմանութիւններով հարստացնել պարսիկների ունեցած հասարակագիտական տեղեկութիւնները, մի բան որը Պարսկաստանի ազատագրութեան տեսակէտից օրուայ անհրաժեշտութիւն էր ներկայացնում: Պէտք է նկատել սակայն, որ հրաւիրուած յանձնախումբը չարդարացրեց մեր յոյսերը. նա չտուեց նոյն իսկ մի թարգմանութիւն անգամ:

Քաղաքական գործունէութիւն

Շրջանային ժողովը հրահանգել էր ապագայ մարմնին աւելի մօտ կապեր ու սերտ յարաբերութիւններ պահպանել պարսիկ ժողովրդական կուսակցութիւնների հետ: Կ. կոմիտէս ի նկատի ունենալով որ Իրանի ազատագրական գործում Դաշնակցութիւնը մենակ անկարող է աչքի ընկնող եւ ցանկալի դեր խաղալ եւ միեւնոյն ժամանակ ի նկատի ունենալով նաեւ VI Ընդհ. ժողովի Պարսկաստանի մեր ունենալիք գործունէութեան մասին տուած որոշումը (Տես երես 21-22) հնարաւորութեան սահմաններում աշխատել է մօտենալ եղած պարսիկ դեմոկրատական կազմակերպութիւններին եւ թռուցիկներով արթուն պահել պարսիկ մասսային խրախուսելով եւ մղելով վերջինիս դէպի ազատագրական կռիւ, դէպի ազատական կազմակերպութիւնների գիրկը: Փորձեր են եղել մինչեւ իսկ զանազան տեղերում մեր ընկերների ջանքերով կազմուած կուսակցութիւնները ղեկավարել, պահել մեր ազդեցութեան տակ, որպէսզի յարմար մոմենտում նրանց հետ միանալով կարող լինենք քաղաքական կեանքում որեւէ դեր խաղալ: Թէ պարսիկ կուսակցութիւններին եւ թէ ընդհանրապէս պարսիկ մասսային մօտենալու ամենանպատակայարմար ճանապարհը միջկուսակցական ժողովներն ու պարսկերէն լեզուով թռուցիկներն են նկատուել:

Զանազան ժամանակներում թռուցիկներով գնահատել ենք կառավարութեան կատարած այս կամ այն քայլը, պահանջել նրանից սահմանադրութեան երաշխիքները, քննադատել նրա բռնած հակաժողովրդական ընթացքը եւ այլն: Այս ուղղութեամբ թռուցիկներ աւելի մեծ թուով կը լինէին եւ յաճախ, եթէ միայն մեր դիմաց կանգնած չլինէին շատ անգամ մեր ընկերները, որոնք օգտուելով իրենց դիրքից գործում էին մեր թռուցիկների ոգուն բոլորովին հակառակ ուղիով եւ ընթացքով: Այս երեւոյթը շատ անգամ ծիծաղելի կացութեան մէջ էր դնում կազմակերպութեանս օտարների առաջ:

Միջկուսակցական ժողովները եւ համերաշխ գործունէութիւնը երկրում գոյութիւն ունեցող դեմոկրատական կազմակերպութիւնների հետ եղել է այդ քաղաքական գործունէութեան լաւ կէտը: Մեր մէջ խորապէս ամրացած է եղել այն համոզումը, որ եթէ միայն Պարսկաստանում կարելի է ստեղծել ազատ սահմանադրական կարգեր, այդ լինելու է այդ խնդրով շահագրգռուած կազմակերպութիւնների համերաշխ գործունէութեամբ եւ միահամուռ ջանքերով: Այստեղ պէտք է նկատել, որ մենք եղած պարսիկ կազմակերպութիւնները չենք ճանաչել գերազանցօրէն դեմոկրատ, միշտ կասկածով ենք վերաբերուել դէպի նրանց իդէալները, որոնք իրենց ծրագիրներում պատկերացել են ուրիշ, կեանքի մէջ գործադրութեան ժամանակ՝ ուրիշ պատկերով: Բաւական է այստեղ յիշել մի փաստ միայն հիմնաւորելու մեր կարծիքը: Դա պարսիկ դեմոկրատ կազմակերպութեան օպպորտիւնիստ[20] քաղաքականութիւնն էր, որը երեւան էր գալիս «Իրանը-Նով» թերթի մէջ, երբեմն պանիսլամիզմի պաշտպան, երբեմն ծայրայեղ դեմոկրատական լոզունգներով: Այս կարծիքներն ու համոզումներն ունենալով հանդերձ մենք աշխատել ենք առիթ հանդիսացած դէպքում գումարել միջկուսակցական ժողովներ եւ ձգտել մեր գաղափարներով վարակել պարսիկ կազմակերպութիւններին եւ խրախուսել պարսիկ կազմակերպութիւններին՝ ազատագրութեան գործում:

Միջկուսակցական ժողովներ գումարել ենք ռուս-անգլիական ուլտիմատումի եւ նոտայի ժամանակ[5], դեմոկրատներին հալածելու օրերում եւ ապա Քերմանշահի կռիւների ժամանակ, զինուորական դրութեան վերացման եւ սահմանադրութեան երաշխիքների վերահաստատման առթիւ: Ընդհանրապէս այդ ժողովներում քննութեան են առնուել կառավարութեան հակաժողովրդական քայլերը եւ որոշ դէպքերում նոյն իսկ բողոքել թէ գրաւոր եւ թէ բանաւոր վերջինիս բռնած ընթացքի դէմ:

Այս ուղղութեամբ մեր գործունէութեան ամենայաջող դրուագն էր Իջքըմայունը-Իհիդալիան, Իջքըմայունը-Իթթամադիւն կուսակցութիւնների եւ մեր մասնակցութեամբ արած դիմումները կառավարութեան մէջլիսի բացման եւ սահմանադրութեան երաշխիքների վերահաստատման պահանջով:

Միջկուսակցական շատ ժողովները անցել են անօգուտ եւ ապարդիւն շնորհիւ այն տիրող անվստահութեան, որ գոյութիւն ունէր այստեղի քաղաքական կազմակերպութիւնների միջեւ: Որեւէ խնդրի առթիւ մի քանի նիստեր ունենալուց յետոյ, երբ հարցը հասել է որոշումների գործադրութեան եւ առհասարակ մի ընդհանուր որոշման հանգելուն, ժողովականները զանազան պատճառաբանութիւններով խուսափել են ժողովից եւ այդպէս խնդիրը առկախ թողել: Տիրող անվստահութեանը ամենամեծ չափով նպաստել է եւ մեր շարքերում առաջացած տարբեր հոսանքներն ու մեր բռնած երկդիմի քաղաքականութիւնը: Պարսիկների կողմից ճանաչուած ընկերները ամենակատաղի հակառակորդներն են եղել մի քաղաքական կուսակցութեան եւ նրա գործելակերպին այն ժամանակ, երբ մարմինս նրանց հետ բանակցում էր եւ աշխատում որոշ խնդիրների շուրջը համաձայնութեան գալ: Մեր այս երկու ձեւի վերաբերմունքը շմեցնում էր պարսիկ անպատրաստ մասսային եւ իրաւունք տալիս ժողովրդական տարրերին՝ երես թեքելու մեզնից:

Կառավարութեան հետ գործ ենք ունեցել եւ աշխատել ենք թեքել նրան դէպի ազատ սահմանադրական կարգերը, երբեմն էլ միայնակ, առանց համաձայնութեան գալու եղած կուսակցութիւնների հետ. բայց այդ եղել է մեծ մասամբ այն ժամանակ, երբ շրջանի ղեկավարութիւնը վերապահուած է եղել Բիւրոյից նշանակուած մի ժողովի, որի մասին խօսք կը լինի քիչ յետոյ:

Հայկական բանակ

Պարսկաստանի ազատագրական շարժումների ընթացքում Դաշնակցութեան օժանդակութիւնը երկրի տիրող պարսիկ տարրի ազատական հոսանքին այնքան մեծ է եղել եւ ակնբախ, որ բռնապետութեան փլատակների վրայ բարձրացած նոր, սահմանադրական կառավարութիւնը առանց վարանելու եւ հաւանօրէն, սրտի ամենալայն հանգստութեամբ ու գոհունակութեամբ, երկրի ամբողջ զինուորական ոյժը յանձնել էր մեր ընկերներին:

Եւ զարմանալի կը լինէր, եթէ այսպէս չլինէր: Թէ Թաւրիզի դէպքերի ժամանակ, թէ Թեհրանի գրաւման ժամանակ եւ թէ վերջապէս յետագայ, ռէաքսիոն տարրերի դէմ մղած կռիւների ընթացքում Դաշնակցութիւնը հերոսութիւնների մի գեղեցիկ շղթայ է թողել: Եփրեմը նշանակուած էր բանակի հրամանատար: Ընկերը ի նկատի ունենալով որ իր յաղթանակներով պարտական է հայ կռուողներին եւ մանաւանդ դաշնակցական մար-

20.- Պատեհապաշտ, անսկզբունք:

տիկներին, աշխատեց ստեղծել մի հայկական բանակ, կամ աւելի ճիշտ հայ կռուողների մի գունդ: Թէ մեր չրջանի եւ թէ արտասահմանեան մարմինները մեծ ջանք էին գործադրել եւ դաշնակցական մարտիկներ ուղարկել Թեհրան: Բանակը, որի մէջ կային յանձնարարականով եկած դաշնակցական զինուորներ, ճանաչւում էր սկզբում դաշնակցական: Երբ մի քանի յաղթական կռիւներից յետոյ տեղի ունեցան թալանները եւ այլ մեր կուսակցութեան անվայել դէպքեր, այն միտքն էինք պաշտպանում մենք, որ դաշնակցական բանակ չկայ. կայ հայկական բանակ, որի մէջ կան եւ դաշնակցական մարտիկներ:

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ պարսիկները բանակում եղած բոլոր հայերին համարում են դաշնակցականներ, որ բանակի մէջ կատարուած եւ առհասարակ բանակի կատարած քայլերը վերագրւում են Դաշնակցութեան, աշխատեցինք հայերէն թռուցիկներով յիշեցնել բանակի հայ զինուորներին, որ Դաշնակցութիւնը վարկաբեկիչ է համարում թալանը, որ առհասարակ հայերին պատիւ չեն բերում թալանները, բայց որ դժբախտաբար կատարում են նրանք: Հայերէն լեզուով հրատակարուած այս բանակի թալանչիական բնազդները մտրակող թռուցիկները մեր սպասած արդիւնքը չտուին սակայն: Բանակը ղեկավարող ընկերները չէին արգելում թալանները, մինչեւ իսկ իրենք էլ մասնակցում էին:

Դաշնակցական զինուորներին գոնէ իրենց իդէալները յիշեցնելու եւ առհասարակ նրանց հայու դէպի գաղափարականը նայող աչքերը բանալու համար, բանակը Թեհրանում եղած ժամանակ աշխատել ենք ի մի գումարել հայ զինուորներին եւ խօսել դաշնակցական գաղափարական հերոսների, Դաշնակցութեան ունեցած տեսակէտների մասին դէպի այս շարժումները, այս շարժումների պատճառի եւ նպատակի մասին եւ այլն:

Այս զրոյցների եւ դասախօսութիւնների նպատակն էր արթուն պահել դաշնակցականի ոգին կռուողների մէջ եւ խեղդել, արմատախիլ անել նրանց մէջ նոր ծլած թալանչիական եւ իշխանատիրական ձգտումները:

Պէտք է յիշել ցաւօք սրտի, որ թէ բանակի հրամանատարը եւ թէ մանր ու մեծ վարիչները հաշտ աչքով չէին նայում այս երեւոյթի վրայ: Կարծես թէ նրանց գործով ոգեւորուած կռուողներ պէտք չէին: Վերջապէս նկատելով, որ այդ դասախօսութիւնների շնորհիւ զինուորների մէջ բարձրանում է գաղափարական ըմբոստ ոգին, արգիլեցին զինուորներին դասախօսութիւններին ունկնդրել:

Կառավարութիւնը որոշել էր բանակը ցրել, առարկելով, որ այլեւս պէտք չունի այդքան թուով հայ կըռուողների եւ այս այն ժամանակ, երբ կառավարութիւնը գործում էր երկու մեծ պետութիւնների՝ անգլօ-ռուս դիրեկտիւներով: Արդէն սկսել էին զինաթափ անել զինտրներին առանց մինչեւ իսկ նրանց ճանապարհածախս եւ մի քանի օրուայ ապրուստի միջոցներ տալու: Այս դէպքը տրտունջներ առաջացրեց բանակում: Դաշնակցական մարտիկները դիմեցին մեզ եւ պահանջում էին ապրուստի միջոցներ: Երբ տեղիս դաշնակցական ընկերները դժգոհներին ժողովի հրաւիրեցին եւ որոշեցին ու հրահանգեցին կռուողներին զինաթափ չլինել մինչեւ որ գոհացում կը տան իրենց, Եփրեմը եւ իւրայինները ամենախիստ միջոցներով խեղդեցին այդ արդար բողոքը եւ, մինչեւ իսկ սպառնացին ժողով գումարողներին ու հոգաբարձութեան, որ թոյլ էր տուել դպրոցում յիշեալ ժողովը գումարելու: Այս դէպքից յետոյ վերջնականապէս համոզուեցինք, որ մեր եւ բանակի ղեկավարների հասկացողութիւնները տարբեր են, որ նրանք աշխատում են բանակը պահել եւ մնալ իրենց պաշտօններում նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ երկիրը կառավարում էին երկու շահագրգռուած հարեւան պետութիւնները, երբ այդ իսկ բանակը ծառայում էր յիշուած պետութեանց եւ նրա գրաւման արագացնելուն Պարսկաստանում. երբ, վերջապէս, կռիւները կորցրած իրենց ազատական բնոյթը, ստացել էին ցեղային թայֆայական եւ իշխանապետական բնոյթ, որոշեցինք մի թռուցիկով յայտարարել հայ զինուորներին եւ առհասարակ ամբողջ բանակին, որ Դաշնակցութիւնը այլեւս չի մասնակցում եղած կռիւներին, որ այս թռուցիկից յետոյ չպէտք է լինի եւ ոչ մի դաշնակցական:

Թռուցիկը մեծ աղմուկ առաջ բերաւ: Զինուորներից շատերը նկատելով, որ Դաշնակցութիւնը կռիւներին կողմնակից չի, որ իսկապէս իրենք անգիտակցաբար ծառայում են ռուս-անգլիական համերաշխութեան, հրաժարուեցին բանակից: Ահա այս ժամանակ էր որ ընկերներ Եփրեմ ու Յովսէփ նկատելով որ այլեւս չեն կարողանում քայլել եւ անցնել մարմնիս որոշումների վրայով, դիմեցին Բիւրոներին եւ նրանց միջամտութիւնը խնդրեցին Պարսկաստանի գործերում, իրենց նամակներով հաւաստիացնելով գործին անտեղեակ եւ պայմաններին անծանօթ մեր բարձր մարմիններին, որ Կեդրոնականը չի ըմբռնել Պարսկաստանի ներկայ մտմենտը, որ մենք այսուհետեւ է որ պիտի մեծ ոյժով մասնակցենք կռիւներին եւ այլն: Բիւրոները հեռագրներով մինչեւ անգամ խնդրում էին մեզ հաշտութեամբ վարել գործերը եւ վերջն էլ մի հեռագրով նշանակեցին մի «պատասխանատու» ժողով, որտեղ պիտի մասնակցէին Կ.Կ.ի անդամները, Եփրեմը, Քեռին, Խէչոն եւ տեղիս ձեռնհաս ընկերները: Այս ժողովն էր, որ պիտի վարէր քաղաքական կռիւը մեր շրջանում[21]:

21.- Այստեղ արծարծուած եւ յաջորդ էջերում մէջ շարունակուող՝ Եփրեմի եւ Թեհրանի կուսակցական մարմիններու միջեւ ծագած վէճին ու տարակարծութեանց մասին՝ տեսնել «ՆԻՒԹԵՐ»ու Թ. հատոր, մասնաւորաբար 118-168 էջերը:

Ժամանակաւոր դադարներ մեր գործունէութեան ընթացքում

Պատասխանատու ժողով

Բիւրոյի կողմից նշանակուած այս ժողովը ունեցաւ նիստերի մի շարք եւ զբաղուեց գլխաւորապէս Պարսկաստանի քաղաքական մոմենտի գնահատմամբ եւ մեր դէպի այն ժամանակուայ կառավարութիւնը բռնելիք դիրքի մասին: Երկու հոսանքները, որ գոյութիւն ունէին մեր շարքերում այդ ժողովում եւս շարունակեցին իրենց գոյութիւնը:

Մի հոսանքը շարունակեց այդ ժողովներում եւս հիմնաւորել իր համար խիստ որոշ այն տեսակէտը, որ Պարսկաստանը կորցրել է իր անկախութիւնը, որ ներկայ կառավարութիւնը ոչ միայն չի աշխատում Սահմանադրական կարգերը վերահաստատելու, այլ եւ եղածներին էլ քաղելու ջանքեր է անում եւ որ այսպիսի կառավարութեան աջակցելը պատիւ չի բերի մերինի նման մի սոց.-յեղափոխական կազմակերպութեան: Հակառակ հոսանքը գտնում էր, որ Պարսկաստանը իրապէս անկախ է, որ Պարսկաստանում մղուող ներքին կռիւները ռէաքսիոն ոյժերի վերջին ճիգերն են Սահմանադրական կառավարութեան եւ պետութեան դէմ: Մեկնելով այս տեսակէտից առաջարկում էր օժանդակել կառավարութեան ինչպէս առաջ:

Մի քանի ժողովներ խլեց այս հարցը եւ վերջապէս ժողովականների կողմից ընդունուեց Կ.Կ.ի ներկայացուցչի հետեւեալ առաջարկը.– եթէ ներկայ կառավարութիւնը կը վերջացնի զինուորական դրութիւնը, կը տայ մամուլի, խօսքի, հաւաքումների ազատութիւն, կը խոստանայ անձի անձեռնմխելիութիւն, եւ կը յայտարարի Մէջլիսի վերաբացում, այն ժամանակ մենք նորից կը մասնակցենք կռիւներին: Կեդրոնականի այս առաջարկը մի վերջին փորձ էր համոզելու մեր հակառակորդներին, որ կառավարութիւնը նախ չի ցանկանում եւ երկրորդ՝ անկարող է մեր պահանջները բաւարարել: Այս պահանջները կառավարութեան ներկայացնելու եւ վերջնիցս գրաւոր խոստում ունենալու հարցում բոլոր ժողովականները միացան եւ այդ ուղղութեամբ մի նամակ ուղղուեց կառավարութեան: Այս ձեւով առժամանակ երկու հոսանքները միացան եւ վերջ դրուեց ներքին տգեղ ձեւով տարուող պայքարին:

Նամակը ուղարկուեց կառավարութեան: Նախօրօք կառավարութեան տրամադրութիւնները իմացած լինելով՝ ժողովը առանց նամակի գրաւոր պատասխանին սպասելու հրահանգեց Կեդրոնականի թռուցիկով բանակից հրաժարուածներին՝ միանալ բանակին ու կռուել Սալար-Դովլէի դէմ[22]: Կեդրոնականը, ինչպէս եւ Պատասխանատու ժողովի իրեն տեսակէտին մօտ կանգնած անձնաւորութիւնները շատ լաւ գիտէին, որ կառավարութիւնը եթէ անգամ գրաւոր խոստում էլ տայ, դա լինելու է դարձեալ խոստում, բայց եւ այնպէս համաձայնուեց ժողովի որոշումը հեռագրել բանակին երկու հասկանալի պատճառով.– նախ՝ նա իրաւունք չունէր դէմ գնալու իրենից աւելի բարձր իրաւասութիւն ունեցող մարմնին. երկրորդ՝ դրանով վերջ տուած կը լինէր կուսակցութեանս շարքերում առաջացող պառակտումին, որը ամէն տեսակէտից պիտի վնասէր մեր գործը:

Պատասխանատու ժողովի կառավարութեան գրած նամակի բովանդակութիւնը առաջ եմ բերում նոյնութեամբ:

«Հ.Յ.Դ. Թեհրանի Կենտրոնական կոմիտէն նկատելով, որ իր մարտիկների շարքերում խլրտում է առաջ եկել այն կասկածների շնորհիւ որ այժմեան կառավարութիւնը խլել է սահմանադրական ազատութիւնները. ի նկատի ունենալով, որ Կ. կոմիտէն լինելով կուսակից Պարսկաստանի անկախութեան, ամբողջութեան, սահմանադրութեան եւ կարգապահութեան, չի ցանկանում, որ այս րոպէին, երբ սահմանադրական կառավարութիւնը պատերազմի մէջ է, շնորհիւ այդ խլրտումների թուլանան նրա պաշտպանների շարքերը եւ ցանկանալով տալ իր մարտիկներին ամէն երաշխիք ցրելու համար նրանց կասկածները եւ քաջալերելու համար նրանց, հետեւեալ հարցերով դիմում է կաբինետիդ, խնդրելով որ պատասխանէք ըստ կարելոյն շուտով.–

1. Արդեօք կը տրուին նոր ընտրութիւններ անելու հրահանգը եւ երբ.

2. Անձի անձեռնմխելիութիւնը, մամուլի, ժողովների եւ խօսքի ազատութիւնը, որ այժմ շնորհիւ զինուորական դրութեան կաշկանդուած են, եւ որոնք անհրաժեշտ են ընտրութիւնների ազատութեան համար, արդեօ՞ք կը յայտարարուեն ընտրութիւնների գործը սկսելու թէ ոչ:

3. Կենտրոնական կոմիտէի տրուելիք հրահանգը իւր մարտիկներին հիմնուած կը լինի կաբինետիդ տուած պատասխանի վրայ»:

Այս նամակին կաբինետը պատասխանեց նախ իր ցաւը յայտնելով որ մեր մարտիկների շարքերում նման կասկածներ են առաջացել ապա իր շնորհակալութիւնները էր յայտնել Դաշնակցութեան ցոյց տուած մինչ այժմեան աջակցութեան համար եւ վերջն էլ խոստանում [էր] բաւարարել (երբ, ի հարկէ, պայմանները կը ներեն) մեր պահանջները:

Ի՞նչ խօսք, որ այս գրաւոր խոստումն էլ չի իրագործում եւ Եփրեմի մահից յետոյ, ինչպէս յայտնի է ամէնքիս, կառավարութիւնը աւելի եւ աւելի արագ քայլերով ռէակցիայի գիրկն է անցնում:

Պատասխանատու ժողովը այնուհետեւ ունենում է մի քանի նիստեր եւս ու նկատելով, որ իր պարտակա-

22.- Գահընկէց Մեհմեդ Ալի Շահի եղբայրը:

ճութիւն կառուցուած վերջացած է, գրում է նորից գործերի ղեկավարութիւնը Կ.Կ.ին բողոքելով:

Այս անօգուտ ընդմիջումը Կենտրոնականի գործունէութեան, բաւականին լքում առաջ բերաւ մեր շարքերում: Կարճ ժամանակամիջոցում Կենտրոնականի անունով երկու իրար հակասող թռուցիկներ լոյս տեսան: Առաջին թռուցիկը գնահատելով Պարսկաստանի քաղաքական մոմենտը անօգուտ էր համարում եւ մինչեւ իսկ վնասակար՝ մղուող կռիւներին մասնակցելը, երկրորդը հրահանգում էր զինուորներին միանալ բանակին եւ կռուել Սալար-Դովլէի դէմ: Այս բացորոշ հակասութիւնը թուլացրեց մեր ընկերների հաւատը դէպի Կենտրոնականի որոշումները առհասարակ:

<u>Պարսկաստանի I Ռայոնական ժողովը</u>

Ինչպէս քիչ առաջ յիշեցինք, Եփրեմի մահից յետոյ կառավարութիւնը օր ըստ օրէ աւելի եւ աւելի արագ էր դիմում դէպի ռէակցիա: Մեր եւ պարսիկ ազատական կուսակցութիւնների ժողովրդական պահանջները միշտ էլ մնում էին անհետեւանք ու անուշադիր: Մեր շրջանի զանազան մարմինները տարբեր վերաբերմունք ունէին դէպի Պարսկաստանի ներկայ դրութիւնը: Այս ձեւով գործունէութիւնը շարունակելը վնասակար եւ խիստ պատասխանատու նկատելով, մանրամասն գրութեամբ դիմեցինք Ատրպատական եւ Բիւրոներին, պատկերացնելով նրանց Պարսկաստանում ունենալիք մեր գործունէութեան նկատմամբ մի ընդհանուր գործելակերպի մշակման անհրաժեշտութիւնը: Ուրախութեամբ պէտք է յիշենք, որ թէ Ատրպատականը եւ թէ Բիւրոները արձագանգեցին մեզ եւ գումարուեց մեզ մօտ Թեհրանում Պարսկաստանի I Ռայոնական ժողովը՝ այնքան հապճեպ, որ անկարող եղանք նախ քան օրակարգի քննութեան անցնիլ՝ ունենալ Պարսկաստանի բոլոր վայրերի ընկերների կարծիքը՝ եղած օրակարգի մասին:

Ժողովին մասնակցում էին
Շահստանի Կ.Կ-էն իւր ամբողջ կազմով – 5 ընկեր
Ատրպատականի Կ.Կ-ից – 2 պատգ.
Գիլան[2] կոմիտէից – 1 պատգ.
«Շահ»ի «Փայլակ» ենթակոմիտէից – 1 պատգ.
«Գետափ»ի[3] ենթակոմիտէից – 1 պատգ.
Անհատ ընկերներ վճռատու ձայնի իրաւունքով – 2 ընկեր
Պորտ-Արտուրի[4] շրջանից – 1 պատգ.
Ժողովի ընթացքում հասած անհատ ընկերներ ձայնի իրաւունքով – 4 ընկեր
Ընդամէնը 17 ընկեր

Ժողովի օրակարգի առաջին եւ անմենաէական հարցը «մոմենտի գնահատումն ու մեր վերաբերմունքը դէպի ներկայ պարսիկ կառավարութիւնը» մի քանի ժողովների քննութեան նիւթ դառնալուց յետոյ յանգաւ իր յաջող լուծման: Որոշուեց՝ խզել իր յարաբերութիւնը եւ դադարեցնել իր զինուորական եւ բարոյական ամէն տեսակի աջակցութիւնը ներկայ ռէաքսիոն կառավարութեան, իրեն վերապահելով ապագայ անելիքները, ոյժ տալով եւ աջակցելով երկրի ազատական-սահմանադրական տարրերին եւ այլն... Աւելորդ է այստեղ մէջ բերել այդ ժողովի որոշումները մի առ մի, քանի որ արդէն տպագրուած կայ եւ ցրել ենք մեր շրջանի բոլոր ընկերներին, սակայն օրակարգի առաջին կէտի մասին տուած որոշումը յիշեցինք, որպէսզի աւելի եւս խորապէս համոզի մեր ընկերներին, որ Պատասխանատու ժողովի որոշումը այդ առթիւ եղել էր արդիւնք Պարսկաստանի իրական պայմանների ոչ ճշգրիտ ըմբռնման եւ վերջնականապէս համոզուելու, որ այդ ժողովը մի անպտուղ ընդմիջում էր մեր գործունէութեան ընթացքում:

Այսպէս ուրեմն 4 ամսուայ մէջ Կենտրոնականը 3 իրար ջնջող թռուցիկներով ասպարէզ իջաւ, մի բան, որը ցանկալի չէր եւ որի պատճառները յամենայն դէպս պէտք է մանրամասն քննութեան առնուի, ապագայում նոյնանման դէպքեր չկրկնելու համար: Պէտք է նկատել որ թէ Պատասխանատու ժողովի եւ թէ Ռայոնականի ժողովները շատ ձգձգուեցին. առաջինը տեւեց 4 ամիս, երկրորդը մօտ ամիս ու կէս եւ այդ ժամանակամիջոցում, ի հարկէ Կենտրոնականը համարեա թէ մնում էր անգործ, նախ որ հազիւ էր կարողանում մասնակցիլ շաբաթը 2 անգամ գումարուող ժողովներին եւ երկրորդ՝ որ այդ ժողովների եղած ժամանակ գործի ղեկավարութիւնը թողնուած էր հէնց իրենց ժողովներին: Կենտրոնականը միմիայն գործադրում էր ժողովների տուած որոշումները:

<u>Տնտեսական ձեռնարկներ</u>

Շրջանային ժողովը որոշել էր կազմակերպել կոօպերատիւ սպառողական ընկերութիւններ մեր շրջանում, որտեղ հնարաւորութիւն կայ: Կ. կոմիտէն ի նկատի ունենալով այն դաստիարակիչ նշանակութիւնը որ նման ձեռնարկները ունենում են առհասարակ աշխատաւոր դասակարգի վրայ իրենց ազդեցութիւնը դրական մտքով ի հարկէ, որ կազմակերպելով սպառողական կոօպերատիւներ ազատած ենք լինում մեր ընկերներին այստեղ շուկայում, ապրանքների բաշխման ընթացքում շահագործուելուց, որ կոօպերատիւ ընկերութիւնները աշխատաւորութեան մէջ ընդհանրապէս եւ այս դէպքում մեր ընկերների մէջ մասնաւորապէս զարգացնում են ընկերակցական եւ կոմունիստական հասկացողութիւնները, որոշեց թէ այստեղ քաղաքում եւ թէ մեր շրջանում ընդհանրապէս հիմնել սպառողական ընկերութիւններ:

Թեհրանում մեր եւ տեղիս ենթակոմիտէի ջանքերով հիմնուած է սպառողական մի կոօպերատիւ ընկերութիւն, որը մօտ մի տարի է արդէն իր խանութն ունի: Ընկերութիւնը գտնւում է մեր ազդեցութեան եւ հովանաւորութեան տակ: Ընկերութեան վարչութեան նիստերին մեր ներկայացուցիչը մասնակցել է ձայնի իրաւունքով: Այս ընկերութիւնը կազմակերպութեանս հետ կապելը ունի մի քանի պատճառներ, որոնցից այստեղ կարելի է յիշել միմիայն գլխաւորը – մեր կոնտրոլն է, որ ազատ կը պահէ ընկերութիւնը զեղծումներից եւ քայքայումից: Դժբախտաբար պէտք է ասենք, որ հիմնուած սպառողական խանութը չարդարացրեց մեր յոյսերը: Խանութի ապրանքները, որ պէտք է լինէին թարմ եւ աժան, որով եւ պէտք է գրաւէին անդամների ստուար բազմութիւն, չկար: Ընդհանրապէս մեր խանութը չի տարբերուել բազարում եղած զանազան անհատների միմիայն շահադիտական նպատակներով հիմնած խանութներից: Մեզ թւում է, որ այս օգտակար, բայց թերի մնացած գործը պէտք է շարունակել, պէտք է աշխատել խանութի գործը հնարաւորութեան սահմաններում կարգաւորել եւ դարձնել այն իր նպատակին ծառայող մի ձեռնարկ:

<u>Շրջանային գործունէութիւն</u>

Մեր շրջանը ընդգրկում էր սկզբում «Գետափը»[3] եւ «Ախմեթան»[17], սակայն այն հանգամանքը, որ Գաղազան եւ Սեւարինը[23] էլ մեզ աւելի մօտ էին գտնւում, քան «Գիլան» կոմիտէին[2], մեծ մասամբ [նրանք] մեզ էին դիմում զանազան խնդիրների առթիւ: Երբ տեղիս «Շահի» կոմիտէն փոխուեց եւ դարձաւ Շահստանի Կ. կոմիտէ, Գիլանն էլ կապուեց մեր շրջանին եւ այն օրւանից համարւում է մեր կոմիտէութիւններից մէկը:

Գործի անցնելու օրից սկսած դիմել ենք Գետափ եւ Ախմեթա, պահանջել իրենց շրջանի հաշիւները ու խմբերի վիճակի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ. դժբախտաբար հազիւ մի ամիս կը լինի միայն, որ ստացել ենք միմիայն Գետափից տեղեկագիր. մնացած վայրերը ոչ տեղեկագիր եւ ոչ էլ կանոնաւոր եւ ընդարձակ նամակներով չեն հաղորդել իրենց շրջանի վիճակը: Պէտք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ մարմինս չի կարողացել կանոնաւոր կապ պահպանել ոչ մեր շրջանի մարմինների եւ ոչ էլ արտասահմանեան բարձր մարմինների հետ: Շատ անգամ երկու ամսով դադարներ են եղել մեր եւ Գետափի, մեր եւ Բիւրոյի եւ առհասարակ բոլոր մարմինների մէջ: Այս խնդրում մեծ դեր է խաղացել նախ այն հանգամանքը, որ տեղական գործերը մեզնից շատ ժամանակ եւ էներգիա են խլել, երկրորդ՝ մարմինս անդամների միջեւ աշխատանքի բաժանումը կանոնաւոր չի եղել: Այս ցաւալի իրողութիւնն է եղել պատճառը այն հրահանգի, որ տուել է մեզ Արեւմտեան Բիւրոն գումարելու «Պատասխանատու» ժողովը: Այս հանգամանքը մեծ չափով ազդել է նաեւ մեր շրջանի փոքր մարմինների գործունէութեան վրայ, ի հարկէ բացասական մտքով:

Մեր շրջանի ընդհանուր պէտքերը աւելի քան անմխիթար է. թէ Գիլանում, թէ Գետափում, թէ Ախմեթայում չունենք այժմ կանոնաւոր խմբեր. ամէն ինչ մեռած, ամէն ինչ քնած է կարծես: Այս պատճառը անշուշտ աւելի խորն է, քան մեր նամակագրութեան թերին. սակայն վերջինս էլ մասամբ ազդել է այդ տխուր իրողութեան առաջանալուն եւ ծաւալուելուն: Հակառակ մեր բազմիցս դիմումներին թէ նամակներով եւ թէ հեռագիրներով, մինչեւ այսօր Գիլանից եւ Ախմեթայից տեղեկագրեր չենք ստացել: Սրա պատճառը գուցէ անկարելիութիւնն է, բայց մեզ թւում է, որ ինչպիսի դժնդակ պայմանների մէջ էլ գտնուելիս լինի մի մարմին, կարող է տեղեկագիր կազմել, տալ թէկուզ իր շրջանի քայքայուած պատկերը:

<u>Գիլան</u>

Որքան կարելի է եզրակացնել մեր ստացած նամակներից այժմ այնտեղ չունենք եւ ոչ մի կանոնաւոր խումբ: Մարմինը ճիգեր է անում վերակազմելու քայքայուած խմբերը. թէ որքանով այդ կը յաջողուի նրանց յայտնի չէ: Ռուսական զօրքի մուտքը Էնզելի եւ Ռաշտ, Ռուսաց կոնսուլի բռնած հակադաշնակցական ընթացքը ամենամեծ չափով ազդել է մեր այդ ժամանակի ամենազգեւորուած եւ ամենաեռանդուն շրջանի վրայ եւ քայքայման վիճակի հասցրել: Բաւական է յիշենք այստեղ որ այդ շրջանի գործին լաւածանօթ եւ ղեկավար ընկերները բոլորն էլ կամ աքսորուած են, կամ փախած այնտեղից:

Այսպիսի պայմաններում դժուար է եւ անկարելի ենթադրել այդ շրջանում կազմակերպուած գործ: Մինչեւ վերջին ամիսները «Գիլան» կոմիտէն անգամ չէր կարողանում նիստեր ունենալ: Կոնսուլը եւ ոստիկանութիւնը հետեւում էին այնտեղ մնացած ընկերներին: Մեծ անհրաժեշտութիւն է այսօր՝ ուղարկել մի ընկեր պրոպագանդիստ կազմակերպելու այդ ըստ ամենայնի կարեւոր շրջանը: Մի խնդրի առթիւ մինչեւ վերջն էլ մենք եւ Գիլանը չենք կարողացել համաձայնութեան գալ. դա հետեւեալն է:

Մածուն Խէչոն եւ Հ. Մ. Սարգսեանը[24] առեւտրական մի գործ են սկսում.– գործի ընթացքում առաջանում են մի շարք թիւրիմացութիւններ, որոնցից ստիպ-

23.- Գաղազան – Ղազուինի կուս. ծածկանունն է, Սեւ Արիւնը՝ Ղազուինի ենթաշրջան:

24.- Յաջորդաբար՝ Միրզաբէգեան Գրիգոր (Մածուն Խէչօ) եւ Մելիք-Սարգսեան Համբարձում:

ւած բաժանւում են երկու ընկերները եւ ընդհարւում միմեանց հետ: Համաձայն Ռաշտի մարմնի տուած տեղեկութեան, Համբարձումը մատնում է Խէչոյին ազատուելու [համար] նրա մի մեծ գումար դրամական պահանջից: Գիլան կոմիտէն որոշում է ընկերական բոյկոտի ենթարկել Համբարձումին առայժմ, ապագային վերապահելով ահաբեկման խնդիրը, երբ այդ առթիւ յարմար մոմենտը կը ներկայանայ: Մի նամակով այս որոշումը յայտնում են մեզ եւ առաջարկում, եթէ հնարաւոր է ահաբեկման ենթարկել, իսկ եթէ ոչ գոնէ բոյկոտի ենթարկել այստեղ եւս:

Մենք կատարուած դէպքերին անտեղեակ, Գիլանից փաստեր ուզեցինք Համբարձումի մատնութեան համար, միեւնոյն ժամանակ վերջինիս մօտ ուղարկեցինք մեր ներկայացուցչին նրանից եւս բացատրութիւններ լսելու: Գիլան կոմիտէն մեզ փոխանակ փաստեր տալու, միշտ կրկնում էր որ Համբարձումը մատնիչ է եւ պէտք է պատժել: Համբարձումը մեր ներկայացուցչին պատմում է մանրամասն պատահած դէպքը, որից երեւում էր որ Համբարձումը չի մատնել,այլ Խէչոն ինքն է իր ով լինելը կոնսուլին յայտնել, կարծելով այդ կերպ կարող է կոնսուլի պաշտպանութիւնը ձեռք բերել: Մենք այս պայմաններում չէինք կարող անշուշտ իրագործել Գիլանի որոշումը, որովհետեւ նախ քան մի մարդու կեանքի հետ խաղալը, անհրաժեշտ է միանգամայն համոզուած լինել, որ այդ մարդը հասարակութեան թշնամի, մեր կուսակցութեան համար վտանգաւոր մի անձն է: Դժբախտաբար այդ ուղղութեամբ Գիլանը մեզ փաստեր չտուեց եւ մինչեւ այսօր էլ, գուցէ շատ ճիշտ եւ արդար, Գիլանի որոշումը մնացել է անիրագործելի: Այս խնդիրը ժողովի առաջ ենք դնում այժմ, երբ Գիլանի ներկայացուցիչը այստեղ է եւ կարող է պարզել այս խնդրի նկատմամբ Գիլանի ունեցած տեսակէտը:

Գետափ[3]

Գետափը համեմատաբար մեր ամենայուսալի եւ կազմակերպուած շրջանն է եղել գոնէ մեր օրօք: Չնայած այն հանգամանքին որ գործի անցնելու օրից սկսած մենք շարունակ դիմել ենք «Գետափ» եւ խմբերի վիճակն ու հաշիւները պահանջել, բայց այդ միայն ստացանք մի ամիս սրանից առաջ: Այդ շրջանի պատկերը ամենից աւելի պարզ ու որոշ դուք կը տեսնէք իրենց ուղարկած Տեղեկագրի մէջ, որից մի քանի քաղուածներ ենք անում միայն:

«1911-12 թուականի ընթացքում տեղիս կուսակցական կեանքը ապրել է մի շատ խղճուկ էութիւն, իբր անդրադարձում ընդհանուր լքման եւ յուսահատութեան, որ տիրում էր Պարսկաստանի համարեա բոլոր քաղաքներում, ուր գործել եւ գործում են մեր եւ ուրիշ կուսակցութիւնները: Սկսուեց յետադիմական շարժումը եւ նախկին ոգեւորութիւնը փոխարինուեց ընդհանուր լքումով եւ յուսահատութեամբ: Քանիցս ենթակոմիտէս զգալով անշարժութեան սպանիչ եւ քայքայիչ հետեւանքը փորձեր արաւ կրկին համախմբելու ցրուած ընկերներին, բայց ամէն փորձ ապարդիւն անցաւ»:

Այս մի քանի տողը ցայտուն կերպով պատկերացնում են մեզ Գետափի վիճակը. քայքայուած, լքուած եւ վերակազմութեան կարօտ: Տեղեկագրի մէջ չկայ միւնչեւ իսկ որեւէ խմբի մասին վիճակագրական տեղեկութիւն, որ նշանակում է թէ խումբ գոյութիւն չունի այնտեղ:

Գետափի ենթակոմիտէն զբաղուել է ինքնապաշտպանութեան, պրոպագանդայի, պարսիկների հետ ունենալիք համերաշխութեան մասին եւ աշխատել է իրագործել այդ հարցերի նկատմամբ իր տուած որոշումները: Ինքնապաշտպանութեան խնդրում բաւականին յաջողութիւն ունեցել են: Հին եւ անպէտք զէնքերը ծախել եւ գնել են տասհարուածեանններ, աշխատել են զինել առհասարակ բոլոր ընկերներին, համոզել են տեղական երկու հարուստների եւ նրանց միջոցով եւ տուած դրամով տեղական ինքնապաշտպանութեան համար գնել 10 հատ տասհարուածեան ատրճանակներ: Օգտուելով ընկեր Արտակի այնտեղ լինելուց կազմակերպել են զինավարժական խաղեր եւ ինքնապաշտպանութիւնը կանոնաւորել: Կազմել են ինքնապաշտպանողական շտաբ:

Ունեցել են խմբային դասախօսութիւններ, դաշնակցական կլուբ եւ աշխատել են յեղափոխական ոգին վառ պահել եւ խորացնել դաշնակցական սկզբունքները ընկերների մէջ: Աշխատել են վառ պահել պարսիկ յեղափոխական կուսակցութիւնների մէջ էներգիան եւ կորովը. մի պատգամաւոր են ունեցել այնտեղի Ժոթքըգաղտ-Թարաղկի[?] կուսակցութեան մէջ եւ աշխատել են տօն տալ այդ կազմակերպութեան գործերին: Պարսիկների հետ համերաշխ գործունէութիւնն է եղել նրանց չուկէտը: Միջոցներ է ձեռք առնուել դրամաշորթութեան դէմ: Մեծ մասնակցութիւն է ունեցել կուլտուրական գործերում եւ աշխատել է ձեռնահասն անձինք (առաջնութիւնը մեր ընկերներին տալով) կանգնեցնել գործի գլուխ: Աշխատել են կազմակերպել Փերիայի հայ գիւղացիութեանը, բայց յաջողութիւններ չեն ունեցել, այնտեղ պատրաստուած եւ մնայուն ընկեր չունենալու պատճառով:

Թէեւ խմբերի ստատիկան չեն ուղարկել, բայց ինչպէս յիշում են տեղեկագրի մէջ 2 խումբ ունեն, որ գոյութեան նշաններ են ցոյց տալիս: Այդ խմբերը կազմուած են այնտեղի ինտելիգենտ երիտասարդներից: Այս է Գետափի մեր կուսակցական գործի ընդհանուր պատկերը, որի մանրամասները կը գտնէք իրենց մեզ ուղարկած տեղեկագրի մէջ:

Ախմէթա[17]

Այս շրջանը երկու տարի շարունակ նախկին կոմիտէի օրօք ոչ տեղեկագիր եւ ոչ էլ դրամական հաշիւներ էր ուղարկում: Մեր օրօք այնտեղ գնաց ընկ. Սեդրակը, որի եռանդուն ջանքերի շնորհիւ այնտեղի կուսակցական գործը որոշ չափով բարեկարգ վիճակի է հասնում: Այժմ նրանք ունին մօտ 6 կանանց եւ տղամարդկանց խմբեր: Տեղեկագիր չենք ստացել, չնայած ենթակոմիտէն ունի կազմած տեղեկագիր, որը մի ամիս առաջ ներկայացրել է այնտեղի խմբերին, որի ընթերցումից յետոյ կայացել է նոր ենթակոմիտէի ընտրութիւն:

Պէտք է ընդգծել, որ այդ շրջանի կազմակերպման խնդրում մեծ դեր է խաղացել եւ մեր ուղարկած պրոպագանդիստ ընկ. Վահէն:

Ինչպէս դուք կը տեսնէք ընկերոջ տուած տեղեկագրից ու հաշիւներից այնտեղ բաւական ջանքեր է թափուած խմբերը վերակազմելու, հաշիւները մաքրելու եւ այլն: Խմբերում եւ հրապարակով կարդացել է մի քանի դասախօսութիւններ, որոնք, անշուշտ, ոգեւորութիւն եւ եռանդ են առաջացրել տարիներով աչքաթող արուած այդ շրջանում: Մեր յուսալի շրջաններից մին էլ Ախմէթան է, որի վրայ հրաւիրում ենք ապագայ Կեդրոնականի յատուկ ուշադրութիւնը, որովհետեւ ընկ. Սեդրակը հեռանում է այնտեղից. կարող է պատահել որ խմբերը նորից լքման եւ քայքայման ենթարկուեն:

Սեւ-Արիւն[23]

Մօտ 3 տարի սրանից առաջ Գիլան կոմիտէի հրահանգով Ղազուինից 2 ընկ. պրոպագանդիստներ անցնում են Սեւ-Արիւն եւ այնտեղի հայ գիւղացիութիւնից կազմակերպում գիւղացիական միութիւններ, դաշնակցական խմբեր: Հիմնում են գիւղական շտեմարաններ եւ իրենց դասախօսութիւններով ու զրոյցներով աշխատում ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը օրուայ անյետաձգելի բարիքներից մէկը դարձնել:

Աշխատում են որքան հնարաւոր է զինել հայ գիւղացիութիւնը եւ այդ նրանց յաջողւում էր աւելի քան սպասելի էր: Զէնքերը բաժանում էին գիւղացիներին վճարները մաս-մաս ստանալու պայմանով:

Սեւ-Արիւնի ազգաբնակութիւնը արդէն դրանից յետոյ ճանաչում էր Դաշնակցութեան: Ամէն անգամ նեղ տեղ ընկնելիս դիմում էր կամ մեզ եւ կամ Ղազուինի ենթակոմիտէին եւ որեւէ օժանդակութիւն խնդրում: Մեր օրօք մի քանի համախօսականներ ստացուեց այդ շրջանից, որոնցով գիւղացիութեան մի ստուար մասը գանգատւում էր գիւղական մի քանի ցոյցերից եւ առաջարկում պատժել այդ «գժերին»: Կ. կոմիտէն ի նկատի ունենալով այդ համախօսականները, մեր այնտեղի խմբապետական ժողովի այդ առթիւ գրածները եւ այն, որ մեր այստեղից ուղարկուած զէնքերը բաժանուել են գիւղացիութեան եւ մինչեւ այժմ ոչինչ ստացուած չէ, որոշեց ընկեր Վահէին երկու ուրիշ ընկերների հետ միասին (Սարգիս եւ Հայկ) ուղարկել այդ շրջանը:

1.- Վերակազմել գիւղում ունեցած մեր խմբերը եւ հիմնաւորել գիւղական շտեմարանների խնդիրը:

2.- Քննել եւ իմանալ թէ որքանով արդարացի են գիւղացիութեան մեզ գրած համախօսականները եւ այդ մասին ընդարձակ զեկուցում ուղարկել մարմնիս, որից յետոյ մենք մեր վերջին որոշումը կը տայինք համախօսականներում յիշուած անձանց մասին:

3.- Գանձել մեր տուած հրացանների վճարները:

Ընկ. Վահէին յանձնարարուած էր նաեւ քննել եւ հաստատել Գաղազանի հաշիւներն ու զէնքերը, ապա Սեւ-Արիւնից անցնել Ախմէթա խմբերը վերակազմելու եւ հաշիւները որոշելու եւ յետ մնացած անդամավճարները գանձելու: Գաղազանում էլ գործը յաջողութեամբ վերջացնելուց, ընկերը անցնում է Սեւ-Արիւն: Այստեղ զէնքերի մնացած դրամները գանձելու ժամանակ տեղի է ունենում մի ցաւալի դէպք հետեւեալ պայմաններում:

Շրջիկ ընկերները որոշում են կամ հրացանի արժէքից մնացած դրամներն ստանալ կամ հրացանները յետ վճարելով գիւղացիների վճարած դրամները: Մի քանի գիւղերում այս ձեւով գործը առաջ են տանում միւնչեւ հասնում են Վերին-Չանաղչի: Այստեղ հրապարակ են գալիս մի քանի մութ դէմքեր, եւ աշխատում են համոզել գիւղի երիտասարդութեան, որ ոչ զէնքերը տան եւ ոչ էլ դրամի մնացած մասը: Այդպէս էլ որոշւում է: Երբ մեր շրջիկ ընկերները պահանջում են կամ հրացանները, կամ վճարի մնացորդը, գիւղացիները որոշում են ծեծել պահանջողներին եւ հեռացնել գիւղից: Երբ այս առթիւ մեր ընկերները բանակցութեան մէջ են ուզում մտնել գիւղացիների հետ իմանալու համար թէ ովքեր են կազմակերպել այս դաւադրութիւնը, եւ միեւնոյն ժամանակ աշխատում են մի քանի գիւղացիների մօտ եղած հրացաններն էլ ստանալ, տեղի է ունենում բոլորիս ծանօթ ցաւալի դէպքեր:

Ընկերներից մէկը, երբ առաջարկում է գիւղացիներից մէկին հրացանը տանել ընկ. Վահէին յանձնել, գիւղացիները շրջապատում են ընկերոջ եւ աշխատում բռնել: Սկսւում է կռիւը, մերոնք աշխատում են սպառնալիքներով ցրել գիւղացիներին, բայց չի յաջողւում: Բռնում են Սարգսին եւ հրացանը ձեռից առնում ու սկսում են բահով ու եղանով հարուածներ իջեցնել ընկերոջ գլխին: Ի զուր են անցնում ընկերոջ յորդորները թողնել իրեն թէ չէ կը խփի: Վերջապէս գլուխը մի քանի տեղից պատռուելուց յետոյ ստիպուած է լինում կրակել տասհարուածեանը եւ առաջին անգամ գնդակահարում իր թեւերը բռնողին: Պէտք է նկատել, որ գիւղի զանազան կողմերից կրակում էին մերոնց վրայ. վերջիններս նկատելով որ եթէ ինքնապաշտպանութեան չդիմեն կո-

րած են՝ սկսում են կրակել: Մի ժամուայ հրացանաձգութիւնից յետոյ, երբ արդէն գիւղացիներից 4-ը վիրաւոր ընկնում են, կռիւը դադարում է: Վիրաւորուածներից 2-ը մեռնում են: Ընկածները գիւղի վնասակար տարրերից չէին, նրանք առաջ էին նետուել անգիտակցաբար, մի քանի ցեցերի դղրմամբ եւ խրախուսանքով: Ընկերները ստանում են բոլոր հրացանները, գիւղի հարուստներից դրամներ վերցնում եւ բաժնում անմեղ զոհերի որբ ընտանիքներին եւ անցնում դէպի Ախմէբա:

Կ. կոմիտէս մօտաւորապէս այս մտքով ընկ. Վահէի տուած զեկուցումը լսելուց յետոյ եկաւ այն եզրակացութեան, որ ընկերները Չանաղչիում չեն կարողացել գործը տակտով տանել եւ իրենց այդօրինակ գործելակերպով առիթ են հանդիսացել անմեղ գիւղացիների սպանման, որը, ի հարկէ, ամենաբացասական մտքով անդրադառնալու է մեր կուսակցութեան ունեցած ժողովրդական հմայքի վրայ: Կ. կոմիտէս կարծում է, որ եթէ ընկերները նկատել էին գիւղացիութեան մէջ դիմադրութիւններ ցոյց տալու նշաններ, ինչպէս այդ ասում են իրենք, պէտք է առայժմս թողնէին այդ գիւղում զէնքերի վճարները գանձելու մտադրութիւնը, մինչեւ որ բռնկուած կրքերը կը հանգստանային, մինչեւ որ հեռուից-հեռու կ՝ուսումնասիրէին գործը եւ իմանալով այդ սեւ գործի տխուր հերոսներին ու նրանց պատժելով՝ կատարած կը լինէին իրենց պարտքը, ազատած կը լինէին գիւղը այդ վնասակար տարրերից:

Այս որոշումը ընկ. Վահէի կողմից նկատւում է անտեղի եւ արդիւնք իր Կենտրոնականի մէջ եղած տակտիկայի նկատմամբ ունեցած իրար հակասող հայեացքների: Ընկերը թողնում է մեր շարքերը այս շրջանում եւ առայժմս չէզոքանում այստեղի գործերից:

Փայլակ ենթակոմիտէ

Ինչպէս յիշել ենք մի անգամ եւս Թեհրանի խմբերի եւ միութիւնների գործերը վարում էր Փայլակ ենթակոմիտէն: Նրան պէտք է վերագրել մեր խմբերի քիչ թէ շատ հետաքրքրութիւնը դէպի կուսակցական կեանքն ու գործերը: Կ. կոմիտէիս հետ ձեռք-ձեռքի տուած նա աշխատել է ազատ պահել խմբերը եւ միութիւնները քայքայումից եւ այդ նրան յաջողուել է: Պարսկաստանում չունենք մի շրջան, ուր գոյութիւն ունենայ կուսակցական կազմակերպուած կեանք, խմբեր, միութիւններ բացի Թեհրանից: Գոյութիւն ունի մինչեւ այսօր էլ 4 միութիւն.– 1. Գործակատարների, 2. Հեռագրիչների, 3. Ուսուցչական եւ 4. Դերձակների համքարական միութիւն: Ունինք երեք տղամարդկանց եւ 3 էլ կանանց քաղաքական խմբեր: Խմբերի անդամների թիւը հասնում է 111-ի: Վերջերս Փայլակ ենթակոմիտէն կազմալուծեցինք նախօրօք տեղիս գործերը վարելու համար կոմիտէական կազմ ընտրելուց յետոյ: Նորընտիր կոմիտէն անշուշտ կը լրացնի այն պակասը, ինչ որ ունեցել է ենթակոմիտէն, սակայն մի բան, որ նրա իրաւասութիւնից դուրս է եւ որը այժմս անկազմակերպ վիճակի մէջ է, դա տեղիս ինքնապաշտպանութեան գործն է, որի կազմակերպման խնդիրը ծանրանում է ապագայ Կենտրոնականի վրայ: Մենք շատ ենք աշխատել ինքնապաշտպանութեան խնդիրը կազմակերպուած եւ կանոնաւոր հիմքի վրայ դնել: Աշխատել ենք կազմել առանձին զինուորական ինքնապաշտպանութեան մարմին, սակայն այդ մեզ չի յաջողուել: Մեր ունեցած զէնքերը ցրուած է եղել զանազան ընկերների մօտ, որոնք համարուել են ինքնապաշտպանութեան զինուորներ: Մի քանի անգամ ձեռնհաս ընկերների միջոցով աշխատել ենք գումարել ինքնապաշտպանութեան զինուորների ընդհանուր ժողովներ:

Ժողովներում խօսուել է ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութեան մասին ընդհանրապէս եւ նրա անհրաժեշտ կարիքը այս ֆանատիկ երկրում: Որոշուել են երկու հայաշատ քաղերի Դարվազա-Ղազուինի եւ Հասանաբադի դիրքերը, որտեղից պիտի պաշտպանուէր հայութիւնը եւ առհասարակ խորհրդակցել ինքնապաշտպանութեան գործի մասին: Ինքնապաշտպանութեան գործը աւելի լուրջ հիմքերի վրայ դնելու համար է եղել, որ աշխատել ենք հնարաւոր եղածին չափ հին սիստեմի զէնքերը փոխարինել նորերով եւ բացի այդ գնել ենք 30 հատ մաուզէր (տասհարուածեան) ատրճանակներ: Այս ատրճանակների վճարներից մի փոքրիկ մասը մնում է տակաւին, իսկ մնացածը լրացրել ենք ատրճանակները ընկերներին բաժանելով քսանական թուման վճարով՝ ի հարկէ, մեր ուզած ժամանակին յետ ստանալու պայմանով: Այսօր դժուար թէ գտնուի մի շրջան Պարսկաստանում, որտեղի մարմինները իրենց տրամադրութեան տակ ունենան այնքան հրացան եւ ծայր, որքան մենք ունենք:

Այսօր, երբ քաղաքի խմբական գործերը վարելու համար ընտրուած կայ մի յատուկ մարմին, Կենտրոնականի համար դժուար չի լինի եղած զէնքերով կանոնաւորելու մեր շրջանի ինքնապաշտպանութիւնը:

Տեղին է նկատել, որ ինքնապաշտպանութեան գործի անկանոն ընթանալու գլխաւոր պատճառը մեր շրջանի ապահով վիճակն է: Այն ժամանակ, երբ ամբողջ Պարսկաստանը տակն ու վրայ էր լինում, երբ ծայրագաւառների հայերը թալանի եւ կողոպուտի էին մատնուած, մենք ապահով մեր գործերն էինք վարում, Թեհրանում ոչինչ չեղաւ: Ինքնապաշտպանութեան կարիքը իր սուր անհրաժեշտութեամբ չի բախել թեհրանցիներիս դռները: Առաջ եմ բերում այն զէնքերի եւ փամփուշտների ցուցակը, որ մենք ունենք այժմ*:

*) Ծանօթ.- Տես առանձին ցուցակը:

ՎԱՀԷ [ստորագրութիւն]

Միմիայն քաղաքի ինքնապաշտպանութեան խնդրով չէ, որ զբաղուել ենք մենք: Ղարադաղ, Փերիա եւ մօտիկ հայաբնակ գիւղերի ինքնապաշտպանութեան խնդրով էլ բաղուել ենք: Հին սիստեմի հրացաններ՝ վարանդիլ, բերդան եւ այլն, որոնք անպէտք էին քաղաքի ինքնապաշտպանութեան համար, ուղարկել ենք յիշուած վայրերը ամենաաժան գներով եւ այն էլ մաս-մաս վճարելու պայմանով: Բացի այն, որ զէնք ենք մատակարարել այդ հայաբնակ գաւառներին, այլ եւ մեր ուղարկած շրջիկների միջոցով աշխատել ենք արթնացնել նրանց մէջ ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը եւ գիտակից վերաբերմունք ստեղծել դէպի այդ գործը: Ուրախութեամբ պէտք է յիշել, որ մեր բաժանած զէնքերը վերջին անարխիստական օրերում մեծ դեր են կատարել անպաշտպան մնացած գիւղերում:

Յ. Միրզայեանի[12] խնդիրը

Պարսկաստանի Ռ. Ժ.ը որոշել եւ պարսկերէն ու հայերէն թռուցիկներով յայտարարել էր ընկերներին եւ քաղաքացիներին, որ այսուհետեւ ոչ մի դաշնակցական չի կարող բանակում մնալ: Այս որոշումը կայացնելիս ընկ. Միրզայեանը ներկայ էր ժողովում եւ ուրեմն խնդրին ծանօթ է իր բոլոր մանրամասներով: Հակառակ այդ որոշման ընկերը աշխատում է բանակը պահել եւ վերջն էլ նշանակւում է հրամանատար առանց ի նկատի առնելու այդ առթիւ մեր կարծիքները, առանց ուշ դարձնելու Ռ. Ժ.ի այդ առթիւ կայացրած որոշմանը: Պէտք է նկատել, որ ընկերը Կենտրոնականիս կազմի անդամներից էր: Խմբերից եւ անհատ ընկերներից բողոքներ ենք ստանում ընկերոջ այս քայլի դէմ: Եղելութիւնը յայտնում ենք նրան եւ մի քանի անգամ նոյնիսկ գրաւոր զգուշացնում ենք: Այս բոլոր միջոցներն էլ ապարդիւն են անցնում եւ, վերջապէս, ստիպուած մի գրութեամբ յայտնում ենք նրան, որ մեր շրջանում դադարում ենք նրան ընկեր ճանաչել: Այս որոշումը չենք յայտարարում, ոչ խմբերին եւ ոչ էլ հասարակութեան, նպատակ ունենալով շատ շուտով գումարել Շահստանի I Շրջանային ժողովը եւ այդ խնդիրը այնտեղ քննութեան նիւթ դարձնել: Այժմ թէեւ ուշ, այնուամենայնիւ ժողովի առաջ ենք դնում այս խնդիրը:

Կ. կոմիտէն, առհասարակ, թէ այստեղ եւ թէ այլուր պէտք ունի ընկերների ամենալայն աջակցութեան, իսկ թէ որքանով մեզ աջակցել են, մանաւանդ շրջանին ծանօթ ընկերները, պարզում է մեզ վերեւ յիշուած փաստը: Այսպիսի ընկերական վերաբերմունք ներկայ ռէակցիայի օրերին մեր շարքերը բարոյալքել կարող է միայն:

Այս գոցուող ժամանակաշրջանում եւ պայմաններում յամենայն դէպս գործը մի կերպ վարել ենք եւ այժմ Ձեր առաջ ենք դնում մի ընդարձակ շրջան իր աղաղակող կարիքներով... Չեզ է մնում քննելով մեր շրջանի իրական պայմանները, ընդգծել մի որոշ ուղի ապագայ կազմի անշեղ գործունէութեան համար: Մենք հրաժարւում ենք այս քաղցր, բայց մեզ համար ծանր պարտականութիւնից առաջադրելով ընկերներին՝ յանձնելու այն աւելի կարող եւ գործի լաւածանօթ ընկերներին: Այդ է պահանջում մեր շրջանի դաշնակցական գործի յաջող ընթացքը, այդ է պահանջում մեր փայփայած իդէալների իրագործումը...

Տեղեկագրի այս պատճէնը հարազատ է իսկականին:

Հ.Յ.Դ. ՇԱՀՍՏԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ
ՖԻԼԻՊ
ԱՆԹԱՆԱՆ
ԼՈՒԿԻՉ[?]

Շահստան
29 Օգոստ. 1913

Փաստ. 592-8

Բ 1.– ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Հ.Յ.Դ. ՇԱՀՍՏԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ Ա. ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ (1913 թ. Մայիս)

Շահստան – Թեհրանի Ա. Շրջանային ժողովի ընդարձակ այս արձանագրութեան մէջ ծածկանունով յիշուած շատ մը անձնաւորութիւններու իսկական անունները անյայտ են մեզի, մասնաւորաբար անոնք, որոնց համար կը գործածուին կեղծանուններ, ինչպէս Կոմս, Ղարիպ, Մեւքարեցի եւայլն, որոնք չեն համապատասխաններ անշուշտ այդ անուններով ծանօթ դէմքերուն: Էջատակի ծանօթագրութիւններով յիշած ենք միայն անոնք, որոնց ինքնութիւնը ստոյգ է:

Ի Նիստ

Հ.Յ.Դ. Շահստանի Կ. կոմիտէի հրաւէրով ամսոյս 20-ին տեղի ունեցաւ Շրջ. ժողովի առաջին նիստը, ուր ներկայ էին շրջանների հետեւեալ հինգ պատգամաւորները

Շահստանի Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչ – ընկ. Զարեհ

Շահ քաղաքի Կ. կոմիտէի պատգամաւոր – ընկ. Ղարիք

Գիլան[2] կոմիտէի պատգամաւոր – ընկ. Կայծ

Ախմեթայի[18] ենթակոմիտէի պատգամաւոր – ընկ. Կոմս

Գետափի[3] ենթակոմիտէի պատգամաւոր – ընկ. Հ. Պ.

Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչ ընկեր Զարեհ ժողովը բանալով յայտնեց պատգամաւորների թուի լրիւ լինելը եւ առաջարկեց իւրաքանչիւր պատգամաւորի ներկայացնելու ժողովին իր յանձնարարականը, որից յետ ընկ. Զարեհ Կ. կոմիտէի կողմից տուեց հետեւեալ բացատրութիւնը Շրջ. Ժ.ը ցարդ յետաձգած լինելու համար՝ որ համաձայն Կ. կոմիտէի հրաւէրի Շրջ. Ժ.ը պիտի կայանար 1912 թ. դեկտեմբեր ամսում, սակայն շրջանների տեղեկագրերի եւ հաշիւների յետաձգումը ստիպեցին Կ. կոմիտէն ցարդ յետաձգելու Շ.Ժ.ը եւ թէեւ որոշ շրջաններից այժմ էլ բացակայում են տեղեկագրերի եւ հաշիւների ստացումը, բայց քանի որ Կ. կոմիտէին այլեւս հնարաւոր չէ դրանից աւելի յետաձգելու Շ. Ժ.ը ուստի նա սկսում է այդ:

Ապա ժողովը կանոնաւոր տանելու համար առաջարկեց ընտրել դիւանը: Ժողովներին նախագահ ընտրուեց ընկ. Կոմս, իսկ քարտուղար ընկ. Կայծ:

Ժողովը նկատելով պատգամաւորների այդպէս սահմանափակ լինելը, ցանկալի գտնելով շրջանի գիտակից ու գործօն ընկերների մասնակցութիւնը Շ. Ժ.ին վճռական եւ խորհրդակցական ձայներով, առաջարկեցուց ու ընդունուեց հրաւիրելու հետեւեալ 5 ընկերներին վճռական ձայնի իրաւունքով. ընկերներ – Քաւոր, Խորէն, Արաքս եւ Գնունի միաձայն, ընկ. Ֆարհատ 4 ձայնով ընդդէմ մէկի, որով վճռատու ձայնի իրաւունքը հասաւ 10-ի: Խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով որոշուեց հրաւիրել Կ. կոմիտէի կազմի մնացած 4 ընկերներին – Ֆ-օ[19], Արմենակ[19], Սեւ Լեռնցի եւ Մեւքարեցի:

Կանխանկատ լինելով ժողովի կանոնաւոր գումարելուն, ժողովը համաձայնեց, որ շարունակաբար 3 ժողովից բացակայող ընկերոջ նկատել մասնակցութիւնից դուրս: Ժողովի նիստերը որոշուեցին շաբաթական 4 անգամ. երկուշաբթի, երեքշաբթի, չորեքշաբթի եւ շաբաթ երեկոները ժամը 7-ից: Նախնական այդ աշխատանքներից յետ, ցանկալի գտնելով օրակարգի բոլոր հարցերին հրաւիրուած ընկերների ներկայ լինելը, ժողովը փակուեց առաջիկայ նիստը նշանակելով ամսոյս 27-ին:

ԻԻ Նիստ

Մայիս 27-ին

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 11 ընկերների, բացակայում էին ընկ. Խորէն, Ֆարհատ եւ Սեւքարեցի, վերջինս հիւանդ լինելու պատճառով:

Ժողովն անցաւ օրակարգի հարցերից տեղեկագրերի ընթերցման:

Գետափի ենթակոմիտէի պատգամաւորը կարդաց այդ շրջանի տեղեկագիրը: Ընթերցումից յետ հարց բարձրացաւ՝ արդեօք իւրաքանչիւր շրջանի գործունէութեան քննադատումը ու գնահատումը անել այդ շրջանի տեղեկագրի ընթերցումից անմիջապէս յետոյ, թէ թողնել բոլոր տեղեկագրերի ընթերցումից յետ. նպատակայարմար գտնուեց վերջին ուղղութիւնը, երբ Շահստանի Կ. կոմիտէն էլ ներկայացրած կը լինի իր տեղեկագիրը: Ժողովը շարունակեց լսել զեկուցումներ ու տեղեկագրերի ընթերցումը:

Շահ քաղաքի կոմիտէի պատգամաւորը յայտնեց ի գիտութիւն ժողովի, որ կազմը նորընտիր լինելով որոշ տեղեկագիր չունի ներկայացնելու: Ժողովը ցանկալի գտաւ յաջորդ նիստին ունենալ «Փայլակ» ենթակոմիտէի պատգամաւորական ժողովին ներկայացրած տեղեկագիրը, որի ներկայացնելը յանձնարարուեց Կ. կոմիտէի ներկայացուցչին: Գիլան կոմիտէի պատգամաւորը յայտնեց որ ցարդ ինքը տեղեկագիր չունի ստացած այդ շրջանից եւ կարդաց իրեն ուղղուած Գիլանի նամակը, որում յանձնարարում էին որպէս այդ շրջանին ծանօթ ընկերի, պարզելու այդտեղի դրութիւնը եւ տիրող պայմանները: Ուստի պատգամաւորն ի գիտութիւն ժողովի զեկուցեց, որ տեղեկագրի եւ հաշիւների ցարդ չստացումը այդ շրջանից, պիտի վերագրել Գիլանի շրջանի քայքայուած, ապա ենթակոմիտէների ոմանց արխիւների ոչնչացրուած ու այրած լինելուն, որն եղել է հետեւանք դեկտեմբերեան ուժեղ ռէակցիայի, երբ մեր ոմանք հալածւում էին ռուս բիրտ կառավարութեան ռեժիմի տակ, նկարագրեց այն հալածանքը, որը տեղի ունեցաւ այդ օրերին ընդհանրապէս մերոնց եւ մասնաւորապէս կազմի ընկերների դէմ, որոնք աչքի էին ընկել իրենց գործով: Ժողովի կողմից առաջարկուեց այդ բանաւոր զեկուցումը տալու գրաւոր կերպով:

Ապա յայտնեց, որ իր մօտ գտնւում է Գիլանի շրջաններից Գաղազան[23] ենթակոմիտէի 1911-12 թ. գործունէութեան տեղեկագիրը, որն ուղարկուել է իրեն, որպէս այդ շրջանը որոշ յանձնարարութեամբ գնացած ընկերի, ներկայացնելու Գիլանին, իր գործունէութեան հաշուետուութեան ժամանակ: Ժողովը ցանկալի նկատեց դրա ընթերցումը, որը տեղի ունեցաւ որպէս ծանօթութիւն:

Ախմեթայի պատգամաւորը նոյնպէս ստացած չունէր այդ շրջանի տեղեկագիր եւ շրջանին ծանօթ չլինելով մնում էր իրեն ծանօթանալ շրջանին ընկ. Վահէի – որպէս այդ շրջանն անցած շրջիկի – ներկայացրած զեկուցագրից:

Ընկեր Վահէ ժողովին ուղարկած լինելով իր շրջիկի պարտականութեան մէջ շրջաններում կատարած գործունէութեան զեկուցագիրը, ընկերների ոմանց կողմից առաջարկուեց կարդալու այդ՝ ժողովի առաջ: Սակայն ի նկատի ունենալով առարկութիւնները ժամանակի սղութեան տեսակէտից, ժողովը համաձայնեց յանձնարարելու ընկ. Կայծին կարդալու այն եւ կարեւոր կէտերը քաղուածօրէն ներկայացնելու ժողովին:

Այլեւս ուրիշ տեղեկագրեր չունենալով Շահստանի Կ. Կ.էի ներկայացուցիչը կարդաց այդ մարմնի տեղեկագիրը: Տեղեկագրերի ընթերցումից ու զեկուցումները լսելէն յետ կարդացուեց եւ ընկեր Վահէի նամակը ուղղուած Շրջանային ժողովին Կ. կոմիտէի դէմ, որտեղ նա պարզում էր պատճառը իր որպէս գործօն դաշնակցականի առժամանակ այս շրջանին չպատկանելը ու առաջարկում էր Շրջանային ժողովին ի քննութիւն այդ հարցը:

Ժողովն ի նկատի առնելով որ Կ. կոմիտէի գործունէութեան քննադատութեան ժամանակ այդ հարցը ինքնաբերաբար պիտի առաջ գայ, ուստի քննադատութիւնը եւ քննութիւնը թողուեց այդ ժամանակին:

Հարց դրուեցաւ վճռական ձայնի իրաւունքով հրաւիրել ժողովին մասնակցելու կանանց Կարմիր-խաչի մի պատգամաւոր, ինչպէս եւ պահանջելու հաշիւները ներկայացնելու Շ. Ժ.ին,– թէ՝ կատարելու այդ Շահ քաղաքի կոմիտէի միջոցով:

Ընկերներից ոմանք նրանցից պատգամաւոր հրաւիրելը գտնում էին դէմ ներքին կանոնադրութեան, նկատելով որ այդ իրաւունքը տրւում է միայն նրանց Կենդր. վարչութեան, ուստի առաջարկում էին հաշիւները պահանջել եւ ստանալ տեղական կոմիտէի միջոցով:

Սակայն այն առարկութիւնները, որ նրանք Կ. վարչութիւն չունեն, որ Շ. Ժ.ում երբ պիտի ծեծուի միութիւնների՝ քաղաքական խմբերի վերափոխելու՝ ինչպէս եւ Կ.-խաչի միութիւնը քաղաքական խմբերի վերափոխելու հարցը, ընկերների կողմից հնարաւոր եղաւ ժողովին բերելու մի ընդհ. համաձայնութեան եւ միաձայն ընդունուեց հրաւիրելու կանանց Կ.-խաչի միութեան վարչութիւնից մի պատգամաւոր վճռական ձայնի իրաւունքով, միաժամանակ պահանջելով ներկայացնելու իրենց հաշիւները Շ. Ժ.ին: Այդ մասին յանձնարարուեց Կ. կոմիտէի ներկայացուցչին զեկուցելու վարչութեան: Ապա ժողովը փակուեց, յաջորդ նիստը նշանակելով երկրորդ օրը որոշուած ժամին:

III նիստ
Մայիս 28

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 12 ընկերների: Բացակայում էին ընկ. Ֆ-օ, Ֆարհատ եւ Սեւքարեցի: Ներկայ էր կանանց Կ.-խաչի միութեան վարչութեան կողմից ուղարկուած պատգամաւոր ընկերուհի Պարթեւ:

Համաձայն նախորդ ժողովի ցանկութեան, ժողովին բերուած լինելով «Փայլակ» ենթակոմիտէի պատգամաւորական ժողովին ներկայացրած իր տեղեկագիրը, կարդացուեց այդ ժողովի առաջ: Այս ժողովը լսեց ընկ. Կայծից քաղուածքներ ընկ. Վահէի զեկուցագրից (բացառուր կերպով), որոնց կարեւոր կէտերը ժողովը ցանկալի գտաւ կարդալ այն ժամանակ, երբ հարցը կապուած կը լինի դրանց հետ:

Կարմիր-խաչի վարչութեան տեղեկագիրն ու հաշիւները դեռեւս ուղարկուած չլինելով ժողովին, ժողովն անցաւ Շահստանի Կ. կ.էի տեղեկագրին ու նրա գործունէութեան քննադատութեան:

Տեղեկագրի մէջ ոչինչ ասուած չլինելով շրջանի ընկերների ստատիստիկայի ինչպէս եւ դրամական հաշիւների համար, ժողովի կողմից այդ դիտողութիւնն արուեցաւ, որին Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչը պատճառաբանեց որ դրա պատճառը պիտի փնտռել դեռեւս շրջաններից տեղեկագրերի ուշ եւ մի քանիսի էլ դեռ ստացած չլինելու մէջ:

Հարցեր եղան՝ արդեօք տեղեկագրի քննադատութիւնը կատարել ընդհանուր առմամբ յենուելով նախորդ ժողովում տեղի ունեցած ընթերցանութեան յիշողութեան վրայ, թէ նպատակայարմար է կրկին կարդալ ու քննադատել իւրաքանչիւր մասը առանձին վերցրած: Նպատակայարմար դատուեց ըստ դասատրման տեղեկագրի իւրաքանչիւր մասը յիշել եւ այդպէս քննադատել մասերի բաժանելով եւ եթէ միայն անհրաժեշտ կը լինի կը կարդացուի այդ բաժնի ամբողջ մասը, ուստի ժողովն այդ ուղղութեամբ մօտեցաւ քննադատութեան:

Շահստանի Կ. Կ.ի տեղեկագրի նախաբանի վերաբերմամբ, ուր քննադատութեան էր առնուած Երկրում (Պարսկաստան) տիրող կարգերն ու տնտեսական պայմանները, ուր նկատի էր առնուած որ տնտեսական կռիւ մղելու հող չկայ, ընկերներից նկատեցին, որ աչքաթող է արուած երկրում ապրող գիւղացիութիւնը որի մասին երկար խօսուել ու որոշումներ է տուել Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովը:

Ի պատասխան Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչը յայտնեց, որ այդ ոչ թէ աչքաթող է արուած, այլ թէ մոռացել է տեղեկագիրը կազմելուց ուր պիտի կցուէր մի ծանօթութիւն. այդ՝ ժողովի ներկայութեամբ անմիջապէս ուղղուեց:

Երկրորդ բաժինը կապուած լինելով վարչական կազմին, ժողովը նկատողութեան առաւ այն՝ որ երբ Շահ քաղաքի կոմիտէն Դաշնակց. VI Ընդհ. ժողովի ինչպէս եւ Բիւրոների կողմից հաստատուեց ու նշանակուեց Կ. կոմիտէի իրաւանց մէջ, ինչն էր պատճառը, որ դրանից յետ էլ այդ Կ. կոմիտէն չյայտարարեց շրջաններին ու նոյնիսկ ջանաց Ռայոնական ժողովի առաջ էլ ցուցադրել որ Շահ քաղաքի կոմիտէն նոյնութեամբ գոյութիւն ունի եւ որ Կ. կոմիտէն նշանակուել է Բիւրոյից առանձին կազմով, մինչդեռ իրականութեան մէջ Շահ քաղաքի կոմիտէն գոյութիւն չունէր եւ այդ էր որ հաստատուել էր Կ. կոմիտէի անուան եւ իրաւանց մէջ:

Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչը ի պատասխան դրան ասաց, քանի որ տարուայ սկզբին ընտրութիւնները տարուել են այնպէս, որ համարեա թէ այդ եղել է բացարձակ, որ կոմիտէական կազմը Կ. կոմիտէի վերափոխուելով, աւելի պատասխանատու ձեռնարկների առաջ պիտի կանգնէր, ուստի այդ ուղղութեան էր դիմել կազմը անդամներին անճանաչելի դարձնելու համար, նամանաւանդ որ որոշ ժամանակից յետ կուսակցութիւնն իրեն անլեգալ ճանաչեց, սակայն նրան միևչեւ վերջ այդ ուղղութեամբ տանել չյաջողուեց եւ հնարաւոր չեղաւ ծածկած պահել:

Դրա դէմ առարկութիւններ եղան որ կուսակցութիւնը իրեն անլեգալ սկսել է ճանաչել Ռայոնական Ժ.ից յետոյ, որ անգամ Ռ. Ժ.ի առաջ երկդիմի ուղղութեամբ երեւան գալը երբեք իրաւացի լինել չէր կարող եւ բերած պատճառաբանութիւնը համապատասխան չէր իրականութեան, երբ Կ. կոմիտէի կազմի բոլոր ընկերները յայտնի անուանի ներկայ էին Ռ. Ժ.ին... Նաեւ աչքաթող չարուեցաւ եւ այն [որ] այդպէս ի վերուստ հաստատումը կոմիտէին Կ. Կ.էի իրաւանց մէջ, չի համապատասխանում մեր հայեացքներին ու կազմակ. կանոններին. նման թեր ու դէմ ընդդիմախօսութիւններից յետոյ քուէարկուեցին հետեւեալ երկու հարցերը.–

1. Ընդհ. Ժ.ի եւ Բիւրոների կողմից նշանակուելէն ու հաստատուելէն յետ, իրաւացի՞ էր կոմիտէն իրեն Կ.Կ. ճանաչելու թէ ոչ:

2. Իրաւացի՞ էր Կ. կոմիտէի իրաւանց մէջ հաստատուելէն յետ, ցուցադրել որ գոյութիւն ունի Շահ քաղաքի կոմիտէ, երբ այդ վերջինը գոյութիւն չունէր:

Առաջինը ժողովը գտաւ իրաւացի, իսկ երկրորդը ընդհակառակը: Ընկերներից մէկը քուէարկութեան ժամանակ ձեռնպահ էր:

Վարչական կազմի քննադատութեան ժամանակ ժողովն արծարծած լինելով կազմի ու զինուորական ոյժի յանձին Թափառականի[25] տարաձայնութիւնները, որ մասամբ կապւում էր եւ վարչական կազմը հարցի հետ,

25.- Թափառական՝ ծածկանուններէն մէկն էր Եփրեմ խանի:

ժողովն անմիջապէս անցաւ այդ խնդրին: Հարցեր եղան ընկերների կողմից որ երբ ներքին այդ տարաձայնութիւնները սկսուեցին մարմնի ու Եփրեմի [միջեւ], ապա ուրեմն եւ զինուորական ոյժի մէջ, ինչու անմիջապէս տեղն ու տեղը չհաղորդուեց այդ աւելի բարձր մարմիններին, ինչպէս եւ շրջանին: Դրանից յետոյ էլ, երբ յարաբերութիւնները սրուեցին ինչու Շահ քաղաքի կոմիտէն եւ ապա Կ. Կ. չարին այդ ուղղութեամբ վճռական քայլեր, նամանաւանդ, երբ Թափառականի քայլերն սկսեցին դէմ գնալ մեր սկզբունքին ու կազմակերպութեան, ու նման անվճռականութիւնը տեղիք տուեց շարքերի լքման ու կուսակցական հմայքի ընկնելուն:

Կ. Կ. ներկայացուցիչը յայտնեց ի գիտութիւն ժողովի, որ Կ. Կ.ը իրաւանց մէջ գտնուած ժամանակ մարտական ոյժը իրեն գտնում էր նրա իրաւանց սահմաններից դուրս (համաձայն Վրէժստանի[25ա] Կ. Կ. ներքին կանոնադրութեան), հետեւաբար իր հերթին Շահ քաղաքի կոմիտէն ժամանակին հաղորդել է Ատրպատականի Կ. կոմիտէին, որը փոխանակ հետաքրքրուելու եւ սանձահարելու Թափառականի քայլերը, ընդհակառակը հեռագրով անգամ հրահանգում էր.– «Հանգիստ թողէք այդ մարդուն»: Իսկ երբ կոմիտէն հաստատուեց Կ. Կ.էի իրաւանց մէջ, այդ ժամանակ էլ մանրամասն բացատրել են Բիւրոներին, որոնք նոյնպէս իրենց նամակներով կաշկանդել են Կ. Կ. որեւէ դրական քայլ անելու: Իրենց հերթին Բիւրոներն աւելի շուտ հաւատացել են Եփրեմի եւ Միրզայեանի գրածներին քան թէ կազմի, մինչդեռ ճշմարտութիւնը վերջինիս կողմն է եղել:

Ընկերներից նկատեցին, որ Բիւրոները գտնուելով գործի միջավայրից հեռու անկարող էին երկրի դրութեան այնպէս լաւատեղեակ լինել, քան տեղական Կ. կոմիտէն: Եւ որ Բիւրոների նման ուժեղ կաշկանդումը դէմ լինելով ապակեդրոնացման սկզբունքին Կ. կոմիտէին կը մնար բողոքել դրա դէմ եւ պնդել իր պահանջը կամ հրաժարուել. եթէ առաջինն անելու անկարող է եղել, ինչու վերջինը չի արել:

Բացի այդ, ինչպէս զեկուցումները պարզում են Միրզայեանը[12] լինելով Եփրեմի աջակիցը, ապա ուրեմն եւ դէմ գնացող կազմակերպ. հայեացքներին ու որոշումներին, իր հերթին պակաս չափով չի պղտորել բարձր մարմինների մտքերը եւ ինչն է պատճառը որ նման մէկը կանչուել է Կ. Կ. կազմի մէջ, որպէս այդ կազմի անդամ: Կ. Կ. ներկայացուցիչը պարզեց, որ երբ իրենք անհամաձայնութեան մէջ են եղել բարձր մարմինների հետ եւ ի վերջոյ անկարող են եղել համոզելու նրանց, այդ ժամանակ նրանք որոշ առաջարկներ արել են Բիւրոյին պահանջելով կամ համաձայնել, կամ հակառակ պարագային պիտի հրաժարուեն: Հէնց դրանից յետոյ էր որ անմիջապէս հեռագրով առաջարկում է Բիւրոյի կողմից կազմին խնդրելով հաշտուիլ Եփրեմի հետ ու նշանակում է մի պատասխանատու մարմին հարցերը քննելու, որը կասեցնում է Կ. Կ. իր պահանջների մէջ: Կազմում է Պատասխանատու մարմինը, որի սկզբնական օրերին էր որ Եփրեմը գնաց ու սպանուեց Սալար-Դովլիի դէմ մղած կռւում, որից անմիջապէս յետ մեր պաշտօնական ու կիսապաշտօնական օրգանները հրատարակում են նրան որպէս ամենալաւ դաշնակցականը եւ Եփրեմեան հարցը այդպէս մնում է կախ, առանց պարզաբանուելու ու այդ բոլորից յետոյ ինքը Կ. Կ. ներկայացուցիչը եզրակացնում է, որ Եփրեմի քաջագործութիւնների հմայքն էր, որ մեր բարձր մարմիններն էլ այդ ուղղութիւնն էին բռնել նրա հանդէպ թոյլ չտալով Կ. Կ. անելու վճռական քայլեր:

Դառնալով Յ. Միրզայեանին կազմի մէջ հրաւիրելուն, այդ արուել է, որպէս միջոց երկու կողմերի հաշտեցման:

Ու երկար վիճաբանութիւններից ու բացատրութիւններից յետ ժողովը ցանկալի գտաւ, ի մօտոյ ծանօթանալու համար, կարդալ Կ. Կ.ի եւ բարձր մարմինների մէջ տեղի ունեցած գրութիւնները ու մի որոշ համոզմունքի գալէն յետ, եթէ պատճառը նկատուի բարձր մարմինների այդօրինակ միջամտութիւնը, դնելու այդ հարցը Ը. Ժ.ի կողմից ապագայում կայանալիք Ընդհ. Ժ.ի առաջ:

IV նիստ
Մայիս 29

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 11 ընկերների: Բացակայում էին ընկ. Ֆարհատ, Խորէն եւ Սեւքարեցի: Համաձայն նախորդ ժողովի ցանկութեան Կ. Կ. ներկայացուցիչը սկսեց կարդալ այն գրութիւնները, որ Շահ քաղաքի կոմիտէն, ապա Շահստանի Կ. Կ., ուղղել է բարձր մարմինների եւ ընկ. Թափառականի մէջ տեղի ունեցած տարաձայնութիւնների առթիւ:

Սկզբում կարդացուեց Շահ քաղաքի առաջին նամակը գրուած այդ ուղղութեամբ Ատրպատականի Կ. Կ.ին 1911 թ. Դեկտեմբեր 8-ին: Այդ նամակով յայտնում էր Թափառականի անկոնտրոլ գործելը, իր արածների մասին ոչ մի հաշիւ չտալը, նախորդ կազմի հայեացքը նրա ու Միրզայեանի վերաբերմամբ, նրանց հակադաշնակցական ուղղութիւնը, Թափառականի այս շրջանում իրեն գործօն դաշնակցական լինելուց դադարելը, նրա Ը. Ժ.ի հրաւէրի ուղղած անպատշաճ պատասխանը: Այդ բոլոր պատճառաբանութիւններից յետ Շահ քա-

25ա.- Վրէժ կամ Վրէժստան կը կոչուէր Ատրպատականի Կ. կոմիտէութիւնը:

ղաքի կոմիտէն առաջարկում էր Ատրպատականի Կ. կոմիտէին ի կարգ հրաւիրել նրան, նկատելով որ Թափառականի նման ուղղութեամբ դատուելը հետզհետէ գցում է կուսակցութեան հմայքը:

Այդ նամակին Ատրպատականի Կ. Կ. պատասխանել է – ասաց Կ. Կ. ներկայացուցիչը N°N° 122 եւ 126 նամակներով որոնցից մէկում յիշուած էր «հանգիստ թողէք այդ մարդուն»: Սակայն այդ նամակները ձեռքի տակ չկան: Ապա կարդաց Ատրպատականի Կ. Կ. ապրիլ 9 - 1912 թ. գրածը, որտեղ վերջինս համաձայնում է Շահ քաղաքի կոմիտէի հետ, որ Թափառականի գործունէութեան ուղղութիւնը իրենք էլ գտնում են հակադաշնակցական, բայց որոշ նկատումներով այդ յայտարարելուն դէմ էին, որ պահանջում էր Շահ քաղաքի կոմիտէն:

Այնուհետեւ Ընդհ. Ժ.ի կողմից հաստատուած լինելով Շահստանի Կ. Կ. իրաւանց մէջ, եւ այդպիսով կապուած լինելով ուղղակի Բիւրոյի հետ, վերջինիս ուղղած 1912 թ. մարտ 6 եւ 14-ի երկու նամակներով Կ. Կ. մանրամասն պարզում է տիրող դրութիւնը, յայտնելով Թափառականի վերաբերմունքը եւ նրա մեր շարքերում մնալու վարկաբեկիչ լինելը, կազմի ցանկութիւնը մի շրջաբերականով նրան շարքերից դուրս յայտարարելը: Իսկ հակառակ պարագային, եթէ Բիւրոն չի համաձայնում, թող ուղարկէ մի քննիչ, որ անհրաժեշտ է: Այդ նամակներով Կ. կոմիտէն պարզում է քաղաքական դրութիւնը, որը դէպի ռեակցիա է դիմում, ապացոյց բերելով ժողովների ու մամուլի արգիլումն ու ճնշումը, ինչպէս եւ հայ զինուորների համար գումարուած մի ժողովի առթիւ Թափառականի մարմնին գրած մի նամակը, որն իր բովանդակութեամբ իբր թէ զգուշացնող, բայց սպառնական մի նամակ էր նման ժողովների դէմ:

Միաժամանակ յիշուած էր եւ նազմիէից[9] հոգաբարձութեան ուղղուած մի նամակի առթիւ, որով առաջինը սպառնում էր հոգաբարձութեան այդ ժողովի համար, որը տեղի էր ունեցել դպրոցում եւ պահանջում էր ժողով հրաւիրողների անունները: Վերջիններս մերոնցից էին: Ապա յայտնում էր Թափառականի նոյնութեամբ նազմիէի ռէյիս (ոստիկանապետ) մնալը:

Կարդացուեցին նաեւ Թափառականի եւ նազմիէի վերոյիշեալ ժողովի առթիւ գրածները:

Թէեւ ըստ Կ. կոմիտէի ներկայացուցչի ասութեան, կային եւ նոյնանման բովանդակութեամբ Կ. Կ.ից Բիւրոներին ուղղած երկու ուրիշ նամակներ էլ, բայց ժողովը վերոյիշեալներով բաւականանալով ցանկացաւ յիշել Բիւրոյից ստացուած պատասխանը:

Այդ առթիւ Բիւրոյից ստացուած առաջին նամակը (1912 թ. ապրիլ 21) կրում էր այն բնոյթը, որով նա յորդորում էր խաղաղ վերջ տալ այդ պառակտմանը, ի նկատի ունենալով ընկ. Թափառականի հմայքը:

Նոյնն էր կրկնում եւ մայիս 7 թուակիր նամակով. իսկ երրորդ նամակով (մայիս 24) որը պատասխան էր նշանակուած Պատասխանատու ժողովից յետ գրածին, որի ժամանակ մարմինը միշտ զիջումներով ընդառաջ [է] գնացել ցանկանալով հաշտութեան գալ – ազդուած Բիւրոյից ստացած առաջին երկու եւ վերջին մի հեռագրից – Բիւրոն եզրակացնում է մինչ այդ բոլոր կատարուածները տակտիկական սխալ եւ անձնականութեան հետեւանք:

Այնուհետեւ ժողովը բաւականանալով դրանցով մօտեցաւ հարցի մանրամասն քննութեան: Ժողովը հետաքրքրուեց իմանալու արդեօք մարմնի եւ Թափառականի մէջ ինչից է առնւում դրա սկիզբը եւ ո՛ր ժամանակից է սկսւում: Պարզուեց, որ այդ սկսուել է նախորդ կազմի օրօք եւ պատճառ եղել է կազմի հետ մի համաձայնութեան չգալը եւ այդ առթիւ նախորդ կազմն էլ իր հերթին յայտնել է Ատրպատականի Կ. կոմիտէին: Այդ հաստատեց եւ նախորդ կազմի ընկերներից ընկ. Ղարիբը:

Ատրպատականի Կ. Կ. կազմի ընկերներից ընկեր Հ[այրապետ] Պ[անիրեան] որ ներկայ էր ժողովում ասաց որ այդ մասին մինչեւ 1911թ. դեկտեմբերի 8-ը ոչինչ պարզ գրուած չի եղել Ատրպատականի Կ. Կ., որ նա – Ատրպ. Կ. Կ. – ուշ է իրազեկ եղել:

Այդ առարկութեան դէմ ընկերներից նկատողներ եղան, թէ ինչու իր հերթին Ատրպ. Կ. Կ. անտես է առել Թափառականի ռէյիսը նազմիէի պաշտօնում մնալը, երբ այդ առթիւ նա իր որոշումների մէջ էլ ունի, որ նմանները դաշնակց. ճանաչուել չի կարող: Դրան պատասխանեց դարձեալ ընկեր Հ. Պ., որ Ատրպ. Կ. Կ. այդ խնդրի առթիւ փափկանկատ է եղել, ի նկատի ունենալով, որ եթէ Թափառականին շարքերից դուրս յայտարարէին դեմոկրատները նրա դէմ լարուած լինելով նրան կը խփէին: Դրա համար էլ տատանուել է աչքի առաջ ունենալով մի անցեալ ունեցող ընկերոջ կեանքի վտանգը:

Ժողովը կրկին անդրադարձաւ Շահստանի Կ. Կ.ին: Հարցեր եղան արդեօք իր հերթին Շահստանի Կ. Կ.ն ինչպիսի կտրուկ միջոցների է դիմել սանձահարելու ընկ. Թափառականի այդ ձեւի գործունէութիւնը:

Պարզուեց որ ընկ. Թափառականը անձնականութեամբ այնքան տարուած էր Կ. Կ. ներկայացուցչի դէմ, որ անգամ նրան տեսնել չէր ուզում եւ նոյնիսկ մի անգամ, երբ որոշ հարցի առթիւ ուղարկուած էր խօսելու ընկ. Թափառականի հետ, վերջինս ցոյց է տուել շատ անքաղաքավար վերաբերմունք աչքաթող անելով, որ նրա ոչ թէ անձնականի հետ գործ ունի, այլ որ նա ուղարկուած է կազմի կողմից որոշ պարտականութեամբ: Կազմն իր հերթին, ի հարկէ, այդ էլ աչքաթող է արել եւ աշխատել է այնուհետեւ միւս ընկերների միջոցով կապ պահել ու որոշ չափով գոնէ ազդել. բայց այդ էլ չի յաջողուել: Թափառականը միշտ էլ մնացել է յամառ իր հակադաշնակցական քայլերի մէջ, խրախուսելով դրսի ազդեցիկ ընկերներից եւ վերջապէս նման զոհողութիւններ ու կոմպրոմիսներ[26] անելու համար կազմի վրայ պակաս չեն ազդել մեր դրսի ազդու ընկերների, ինչպէս եւ աւելի բարձր մարմինների հեռուից հեռու դատելը, որոնք նկատել են իբր կազմի ոչ կորրեկտ կամ անտակտ գործունէութիւն ունենալն այդ խնդրի մէջ:

Նման ուղղութեամբ երկար հարց ու պատասխաններից, թեր ու դէմ կարծիքներից ու վիճաբանութիւններից յետ, որտեղ քննադատւում էր Շահստանի Կ. կոմիտէի ոչ վճռական քայլեր անելը Թափառականի նկատմամբ, բարձր մարմինների բռնած դիրքը վերջին երկուսի հանդէպ եւ այլն, ժողովի նախագահը գտնելով հարցի բաւականչափ բազմակողմանի քննադատուած լինելը առաջարկեց ընկերներից արտայայտուողի իրաքանչիւրին կցել իր եզրափակումը իր ասածին, որպէսզի այդպիսով հնարաւոր լինի մի ընդհանուր եզրակացութեան գալ:

Ընկ. Հ. Պ. իր ասածները եզրափակեց.– նկատելով որ Թափառականի բռնած ուղղութիւնը մարմնի հետ, ընդհարուելէն յետ եղել է հակադաշնակցական, որ մարմնի պայքարը նրա դէմ եղել է տեղին, սակայն վերջինս ժամանակին չի կարողացել խնդրի մանրամասնութիւնը պարզել եւ սխալուել է – երբ Ատրպատականի Կ. Կ. էլ իր հետ համաձայն է եղել – որ վայրից շատ հեռու մարմնի (Բիւրոյի) հետ համաձայնել է զիջումներ անելու:

Կ. Կ. վերաբերմամբ նկատողութիւններ եղան, որ իր հերթին նրա էլ դիրքը անորոշ է եղել Թափառականի հանդէպ, ընկեր Կայծ եզրափակեց, որ նախ Շահստանի Կ. Կ. ոչ մի կոմպրոմիսի մէջ չպէտք է մտնէր եւ պիտի պնդէր իր պահանջը անաչառութեամբ: Ի նկատի ունենալով, որ այդ էր պահանջում կուսակցութեան հմայքի բարձրացումը, այլապէս ազդուած լինելով բարձր մարմիններից համաձայնութեան գալու եւ հաշտուելու – նա ուրիշ ելք չունէր բացի զիջումները, որի պատասխանատուութիւնը աւելի մեծ չափով ընկնում է բարձր մարմիններին, որ դրսից միջամտում են առանց ի մօտոյ ծանօթ լինելու խնդրին ու ստիպում այդ ձեւի գործելակերպ: Առաջարկում է հարցը դնել ապագայում գումարուելիք Դաշնակց. VII Ընդհ. Ժ.ի առաջ, բողոքելով բարձր մարմինների բռնած նման ընթացքի դէմ:

Ընկ. Արմենակ[16] նկատեց, որ անկարող էր Կ. Կ. անտես անել եւ չազդուել դրսի բարձր մարմիններից, որոնց ազդեցութեան տակ, իրենք եւս մի րոպէ կասկածել են, մտածելով միգուցէ իրենք սխալուել են: Նամանաւանդ աչքաթող անելու չէ այն, որ այդ ազդեցութիւնը գալիս էր մարմնի մեր աչքի ընկնող ընկերներից: Եթէ կազմը Բիւրոյից նշանակուած Պատասխանատու մարմնին չուզէր մասնակցել – որին մասնակցելու համար հէնց կազմի մէջ տարաձայնութիւն կար – կը կազմալուծուէր մի մոմենտում, որ ցանկալի չէր, ապա ուրեմն պիտի մեղադրուէր այդ կէտում: Սխալը միայն նկատւում էր Կ. Կ.էի կողմից այն, որ ենթարկուելով Պ. Մ.ի որոշման, Կ. կոմիտէն իր անունով վաւերացրել էր առաջինի կողմից բաց թողուած վերջին քառուցիկի կոնտր քառուցիկը:

Ընկեր Կոմս գտաւ, որ Ատրպատականի Կ. կոմիտէն մեղաւոր է տեղեկութիւններ ստանալու խնդրում, որ Թափառականի հարցի վերաբերմամբ Ատրպ. Կ. Կ. բռնած ընթացքը դատապարտելի է, իսկ Շահ քաղաքի կոմիտէն մեղաւոր է իր ուշ հաղորդելու մէջ, եւ որ իր մեղադրանքը Շահստանի Կ. Կ. դէմ մեղմանում է, նկատելով աւելի բարձր մարմինների բռնած ընթացքը, որը կաշկանդել է Շ. Կ. Կ. վճռական քայլեր անելու:

Այդ բոլոր եզրափակումներից յետ Շ. Ժ.ը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան՝ որ Շահ քաղաքի կոմիտէի, ապա Շ. Կ. Կ. պայքարը Թափառականի դէմ եղել է օրինաւոր եւ համապատասխան մեր հայեացքներին ինչպէս եւ մի մարմնի իր կոչման բարձրութեան վրայ մնալուն:

Որ նման տատանումներն արդիւնք են բարձր մարմինների կոմպրոմիսային ազդու միջամտութեանց մեր շրջանի գործերին, որի դէմ Շ. Կ. Կ. Ի Շ[րջանային] ժ[ողով]ը որոշում է բողոքել ապագայում գումարուելիք VII Ժ.ի առաջ:

Բանաձեւի երկրորդ մասին համաձայն չէր միայն մի ընկեր իր հետեւեալ նկատումով.– «Համաձայն լինելով բանաձեւի առաջին մասին, որով արդարացի է համարում մարմնի պայքարը Թափառականի եւ իր կողմնակիցների ոչ դաշնակցական քայլերի դէմ, բարձր մարմինների կարգադրութիւնները – ոչ միշտ միջամտութիւնները – համարում եմ գործի մանրամասնութիւններին իր ժամանակին տեղեակ պահուած չլինելը եւ երկրորդ, որ գոնէ Ատրպատականը հէնց սկզբից իր վերաբերմունքը եւ դիրքը շատ որոշ ճշտել է եւ նրա միջամտութիւնը չի եղել սկզբունքի տեսակէտից կոմպրոմիսային, այլ միայն տակտիկայի տեսակէտից:

Դրանից յետ ժողովն անցաւ տեղեկագրի հետեւեալ մասերին:

26.- Փոխզիջումներ, իրաւախոհութիւններ:

ՊՐՈՊԱԳԱՆԴԱՆ ՄԵՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ժողովը գտաւ այդ թոյլ տարուած, որին համաձայն էր իր տեղեկագրի մէջ Շ. Կ. Կ.էն:

Հայկական բանակ

Հարցեր եղաւ, ի՞նչ է արել մարմինը թալանների դէմ դաշնակցական մարտիկների հանդէպ: Պարզուեց որ «շնորհիւ» առաջ եկած երկպառակութեան – կազմի եւ Թափառականի մէջ – բանակում մուտք գործել հնարաւոր չի եղել մարմնին: Բանակից դուրս թռուցիկներ բաց թողուել են թալանի դէմ կազմի կողմից:

Ժողովն այդ ուղղութեամբ որոշ բացատրութիւններից յետ գտաւ մարմինն իրաւացի:

Քաղաքական գործունէութիւն

Այն ընդմիջումն իր քաղաքական գործունէութեան ժամանակ, որ արել է Կ. Կ. Պատասխ. Մ.ը կազմուելէն ետք, ժողովը համաձայնեց Կ. Կ. հետ, որ եղել է տեղին, այլապէս նկատելով, որ նման պայմաններում քաղաքական գործունէութիւնը ապարդիւն պիտի լինէր:

Ջանքեր Պարսկաստանում Ռ. Ժ.ի իրականացման.–

Ժողովը գտաւ այդ գովելի, որի անհրաժեշտ պահանջը վաղուց զգալի լինելով, ի վերջոյ իրականացրեց եւ ուրախալի է, որ եկաւ պարզելու ամէն ինչ:

Տնտեսական ձեռնարկ.–

Ծանօթանալով կոօպերատիւ հիմունքների վրայ մի սպառողական խանութի բացուած լինելուն, գտաւ այդ ցանկալի, համաձայնելով աշխատելու ծառայեցնել այդ իր նպատակին, չթողնելով շեղումներ անելու իր ուղղութիւնից:

Ժողովը փակուեց, առաջիկայ նիստը նշանակելով յունիս 1-ին երեկոյեան ժամը 7-ին:

V նիստ
Յունիս 1

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 13 ընկերների. բացակայում էին ընկ. Ֆարհատ եւ Սեւքարեցի:

Ժողովը նախ քան անցնելը տեղեկագրի յաջորդ կէտերի քննադատութեան, ընկերներից մէկը հարց բարձրացրեց որ համաձայն VI Ընդհ. Ժ.ի որոշման դաշնակցական ընկերներից նրանք՝ որոնք կուսակցութեան աջակցութեամբ անցնում են պաշտօնների, ինչպէս եւ պառլամենտի պատգամաւորը, պարտաւոր են որոշ տոկոս իրենց եկամուտից յատկացնել կուսակցութեան միջոցներին. արդեօք այդ նպաստներն ստացել է մարմինը կամ այդ ուղղութեամբ ինչ է արել նա:

Ի պատասխան հարցին Կ. Կ. ներկայացուցիչն ասաց, որ նման սուր յարաբերութեան մէջ գտնուելով կազմը պաշտօններ ունեցող ընկերների հետ, չէր կարող պահանջել այդ. իսկ նրանց կողմից էլ ոչ մի տոկոս չի տրուել:

Այդ պատասխանի դէմ բողոքեց Կ. Կ. անդամներից մէկը, պարզելով որ այդ ուղղութեամբ կազմը բնաւ չի մտածել: Ակնարկողներ եղան, որ բանակի մէջ ունեցել ենք այնպիսի պաշտօնավարող ընկերներ որոնց հետ կազմը սուր յարաբերութեան մէջ չի եղել: Նկատողներ եղան որ այդ պարտականութիւնը (գանձելու մէջ) նախքան Շահ քաղաքի կոմիտէն կենտրոնական դառնալը ընկնում էր Ատրպատականի Կենտրոնականի վրայ: Թեր ու դէմ ընդդիմախօսութիւններից յետ ժողովականները եկան հետեւեալ 2 եզրափակման:

1. Որ սկզբում Ատրպատականի եւ Շահստանի կոմիտէները եղել են մեղաւոր, այդ ուղղութեամբ ոչինչ չանելու համար:

2. Որ նման պայմաններում, որի մէջ գտնւում էր կազմը բանակի հանդէպ, անկարող էր որեւէ բան անել:

Առաջինին կողմնակից էին 2 ձայն, իսկ երկրորդին 4 ձայն. 3 ընկերներ ձեռնպահ էին:

Ընկերներից մէկը առաջարկեց քուէարկել եւ այն, որ Թափառականն այդ խնդրում էլ եղել է անբարեխիղճ: Ժողովը գտնելով այդ իր շրջանի հարցերից դուրս չմասնակցեց: Ապա ժողովն անցաւ տեղեկագրի մնացած մասերին:–

Շրջանային գործունէութիւն

Այդ առթիւ Շ. Կ. Կ. ներկայացուցիչը ինչպէս տեղեկագրում, նոյնպէս բանաւոր տուեց այն բացատրութիւնը, որ շրջանների քայքայուած դրութեան մէջ լինելը աւելի պիտի վերագրել նախ տիրող ռեակցիային եւ ապա Կ. Կ. շրջանների հետ թոյլ կերպով կապ պահպանելուն, որի պատճառը Կ. Կ. ընկերներից նկատւում էր մի ազատ ընկերոջ բացակայութիւնը:

Մտքերի որոշ փոխանակումից յետ ժողովը գտաւ շրջանի վիճակը անմխիթար ու Կ. Կ. տեղեկագրի մէջ տուած բացատրութիւնը բաւարար:

Ապա ժողովն անցաւ շրջանների գործունէութեան քննադատութեան ցանկալի գտնելով քննադատել աչքի

ընկնող դէպքերը իւրաքանչիւր շրջանինն առանձինառանձին վերցրած:

Գիլան[2] կոմիտէի նկատմամբ քննադատութիւններ եղան նկատողութեան առնելով նման մի փորձուած մարմնի անպատրաստ գտնուելը զանազան դէպքերի հանդէպ, որի ժամանակ նրա շրջանում ստիպուած են եղել այրել արխիւները, որը պատճառ է դառել զէնքերի կորստեան եւ այլն…

Այդ ուղղութեամբ մի շարք հարցապնդումներին ի պատասխան Գիլանի ներկայացուցիչը պատասխանեց, որ դեկտեմբերի օրերին դէպքերն այնտեղ իրար յաջորդեցին անակնկալ եւ արագ. յանկարծակի հասնող ուժեղ ռեակցիան ռուսական զօրքի անակնկալ մուտքով եւ ապա անսպասելի հալածանքները՝ յանձին Նեկրասովի նման բռնակալ մի հիւպատոսի ու արբանեակների, եղան այնքան ուժեղ, որ կազմի ընկերներից մի քանիսին հազիւ յաջողուեց դուրս պրծնել ու ձեռք չանցնել, իսկ մի քանիսն էլ արդէն ձերբակալուած էին ու որպէս ռուսահպատակներ քշուած Բագուի բանտը: Ահա նմանօրինակ պայմաններում, ինչպէս եւ առանց հպատակի խտրութեան խիստ խուզարկութիւններ դրսում ու տներում եղել են պատճառ, այդ շրջանի արխիւներից մէկի – Պորտ-Արտուրի[4] – ի սպառ ոչնչացման, իսկ ոմանց էլ որոշ մասի: Դառնալով Գիլան կոմիտէի արխիւին, կարծում է, որ նա ոչնչացրուած չէ, թէեւ ինքն այդ մասին հաստատ իրազեկ չէ: Իսկ ինչ վերաբերում է զինական կորստին, այդ մասին ինքը գիտէ Գաղազանում[23] գնուած մի քանիսի մասին, որը Գիլանի շրջանի հետ է կապւում: Դրանից դուրս ոչինչ գիտակ չէ, տեղեկագիրը ստացած չլինելու պատճառով: Դրամականի վերաբերմամբ եւս ոչինչ դրական ասել չի կարող, քանի որ հաշիւների մասին տեղեկութիւն չունի ու ոչինչ իրեն հաղորդուած չէ: Սակայն իրեն յայտնի է, որ բացի կազմակերպական դրամից, կար եւ մի գումար ուղարկուած Թափառականից, զինուորների փոխադրութեան համար եւ որ դրանից որոշ գումար մնացել էր Գիլան կոմիտէի տրամադրութեան տակ կամ նրա մօտ, եւ իր հերթին ինքը միանում է ժողովին պահանջելու ու քննելու դրամական ու զինական հաշիւները:

Ժողովը մեղադրում է Գիլանին ցարդ դրանք ուղարկած չլինելու համար: Կ. Կ. ներկայացուցիչը հաղորդեց որ դրամական հաշիւն ստացուել է: Որոշ քննադատութիւններից ու հարց պատասխանից յետ ժողովը որեւէ դրական եզրակացութեան գալ չկարողանալով, որոշ հարցեր պարզաբանուած չգտնելու պատճառով, որոշեց յանձնարարել ապագայ (նոր ընտրուելիք) Կ. կոմիտէին ուղարկել այնտեղ մի քննիչ ստուգելու դրամական ու զինական հաշիւներն ու ներկայացնելու յաջորդ Շ. Ժ.ին:

Որոշումն անցաւ ընդդէմ մէկի, որը խիստ քննադատում էր:

«Գետափի»[3] ենթակոմիտէի գործունէութիւնը

Ժողովը մտքերի փոխանակումից յետ, հիմնուելով այդ շրջանի տեղեկագրի վրայ եկաւ հետեւեալ եզրափակման.– որ նա իր գործունէութեան նախաշրջանում եղել է միւս շրջանների համեմատ աւելի մխիթարական, սակայն ի նկատի ունենալով որ այդտեղ համարեա թէ ռեակցիա չի եղել, որ այդ շրջանում ունեցել ենք ձեռնհաս ընկերներ, հետեւաբար նա կարող էր անել աւելին, որ չի արել:

Ծանօթանալով տեղեկագրի մէջ այդ շրջանում երկու անձնաւորութեանց դրամաշորթութեան փորձի մանրամասնութեան, ժողովը հաստատեց նրանց մեր շարքերից վռնդուած լինելը, որոշելով յանձնարարել նորընտրուելիք կազմին, յայտարարելու այդ մի թռուցիկով:

Ախմեթայի շրջան[18]

Նկատելով որ Ախմեթայի ենթակոմիտէի յանձնարարականը գրուած էր բլանկաւոր թղթի վրայ, որն ենթակոմիտէն ունենալու իրաւունք չունի, որոշուեց յանձնարարել նորընտրուելիք կազմին հաւաքելու նման բլանկները գոյութիւն ունեցող շրջաններից:

Դառնալով Ախմեթայի գործունէութեան,մի տեղեկագիր ստացած չլինելով, միայն ընկերներից եղան հատ ու կտոր տեղեկութիւններ հաղորդողներ, ինչպէս եւ օգտուեց ընկ. Վահէի զեկուցագրից, այդ շրջանի մասին գրածը կարդացած լինելով նախորդ նիստով: Ժողովը գտաւ, որ այդ հարցը եղել է շատ թոյլ, որ կուսակցութեան անունը եղել է շահագործման միջոց որոշ անձնաւորութեանց գործում, ուստի որոշեց յանձնարարել Կ. Կ. լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ շրջանի վրայ:

Յայտնուեց որ մի ժամանակ Շահ քաղաքի կոմիտէի կողմից որոշ յանձնարարութիւններ են եղել Շաւարինում Սեդրակ Յարութիւնեանին, որը ուղղակի կապ է պահել Շահ քաղաքի կոմիտէի հետ, ուստի հարց ծագեց [թէ] ինչու մարմինն ընդունել է նման ձեւի կապի պահպանում, երբ Շաւարինը կապուած է Ախմեթայի հետ:

Պարզուեց, որ այն ժամանակ Ախմեթայի կազմը եղել է կազմալուծուած դրութեան մէջ:

Ժողովը ցանկալի չգտնելով յանձնարարականի այդ անձնաւորութեան ձեռքում մնալը, որոշեց յանձնարարել Շահստանի Կ. Կ. յետ պահանջելու դրանից եւ ապագայում նման յանձնարարութիւններ ընկերներին անելու ժամանակ, տրուած յանձնարարականում ճշտել նրա պարտականութիւնը եւ ժամանակը:

Սեւ-Արիւնի շրջան[23]

Ժողովը նկատեց որ այդ շրջանի վրայ պէտք եղած

ուշադրութիւնը դարձրած չի եղել, ուստի ապագայ կազմի ուշադրութիւնն է հրաւիրում այդ շրջանի վրայ: Յանձնարարում է Շահ քաղաքում գտնուած սեւաբրիւնցիներից կազմել հայրենակցական միութիւն, ու այդ միջոցով զարկ տալ այդտեղի կուսակցական ինչպէս եւ կուլտուրական գործին:

Փայլակ ենթակոմիտէ[14]

Այդ կազմի գործունէութեան քննադատութեան ժամանակ արծարծուեց եւ ինքնապաշտպանութեան հարցը: Ժողովն այդ հարցը կարեւոր գտնելով բաժանեց՝ կցելով այդ օրակարգի հարցերին:

Դառնալով խմբերի վերաբերմամբ ունեցած գործունէութեան, հարցեր եղան խմբերի քայքայուած վիճակի մասին: Ժողովականներից ոմանք այդ վերագրեցին կազմի ու բանակի երկպառակութեան, ինչպէս եւ ռէակցիայի ազդեցութեան, իսկ ընկերներից մէկն այդ վերագրում էր միջավայրի անմխիթար դրութեան՝ տնտեսական կռուի չգոյութեան:

Որոշ ընդդիմախօսութիւններից յետ եզրափակումներ եղան: 5 ձայնով գործունէութիւնը ընդհանուր առմամբ գտան բաւարար, 1 ձայն անբաւարար, իսկ 3 ընկեր ձեռնպահ մնացին:

Ապա ժողովն անցաւ Շ. Կ. Կ. տեղեկագրի դատական բաժնին ընդդէմ ընկերներ Յ. Միրզայեանի եւ Վահէի:

Հարցեր եղան՝ արդեօք հրաւիրել նրանց իրաքանչիւրին իր դատի քննութեան ժամանակ ներկայ լինելու ժողովում, թէ կատարել քննութիւնը մի ընտրուած յանձնախմբի միջոցով: 7 ձայնով ընդդէմ 2-ի որոշուեց հրաւիրել իրենց հարցի ժամանակ ներկայ լինելու ժողովում իրենց բացատրութիւնները ժողովում տալու:

Յանձնարարուեց դիւանին առանձին գրութեամբ ամսոյս 3-ի նիստին հրաւիրել ընկ. Վահէին, իսկ 4-ի նիստին Յ. Միրզայեանին: 2 ընկերներ կողմնակից մնացին յանձնաժողով ընտրելուն: Արծարծուեց եւ անցաւ օրակարգի հարց դարձնել՝ ա) Պաշտօնաթող (կառավարական) ընկերներին կրկին շարքերն ընդունել թէ ոչ եւ բ) Շրջանների բաժանումը:

Ժողովը փակուեց առաջիկայ նիստը նշանակելով ամսոյս 3-ին երեկոյեան ժամը 7-ին:

VI նիստ
Յունիս 3

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 12 ընկերների. բացակայում էին ընկերներից – Ֆարհատ, Խորէն եւ Սեւքարեցի:

Համաձայն նախորդ նիստի որոշման, հրաւիրուած եւ ժողովին ներկայ էր ընկեր Վահէն:

Ժողովն անցաւ յիշեալի դատավարութեան: Կ. Կ. ներկայացուցիչն ինչպէս տեղեկագրում, նոյնպէս եւ բանաւոր մեղադրում էր ընկ. Վահէի Սեւ-Արիւնում պատահած անցանկալի սպանութիւնների համար եւ արժանի գտնում յանդիմանութեան, որը մարմնի կողմից արուած լինելով, ընկ. Վահէն առժամանակ թողել էր մեր շարքերը:

Ընկ. Վահէն բացատրեց որ շարքերից հեռացման պատճառը ոչ թէ այդ, այլ այն է, որ նա տակտիկական որոշ հարցերում համաձայն չէ կազմի հետ, օրինակ Համբարձումի[24], Յովսէփի[12] եւ այլոց հետ կապուած հարցերի հետ: Ինչ վերաբերւում է մարմնի իրեն յանդիմանութիւն կարդալուն, վերագրում է ոչ թէ նրան, որ իր գործունէութիւնը դրան արժանի էր, այլ հետեւանք նրան, որ ասում էին շարքերում դժգոհութիւն է առաջացել եւ աւելի դրանք լռեցնելու համար է եղել: Իսկ շարքերի դժգոհութիւնը ինքը վերագրում է որոշ անհատների իր հետ ունեցած անձնական թշնամանքին, ուստի իրեն արուած յանդիմանութիւնը գտնում էր ոչ տեղին: Այնուհետեւ ընկերները մօտեցան հարցի քննութեան:

Ոմանք նկատում էին նման գործելակերպը սխալ, մոմենտի վատ ըմբռնումի եւ դրանից առաջացած այն չարիքի պատճառաբանութեամբ, որ նման դէպքերը գցում են մեր պրեստիժը աշխատաւոր ժողովրդի աչքում, որի պաշտպանն է մեր կուսակցութիւնը: Ընկերներից մէկը գտնում էր այդ դէպքի հանդէպ յանդիմանութիւն կարդալն անգամ քիչ. իսկ ոմանք էլ գտնելով հանդերձ այդ դէպքն անցանկալի, նկատում էին անխուսափելի: Կ. Կ. ներկայացուցիչը պատճառաբանում էր, որ զէնքերի հաւաքումից յետ, երբ արդէն հարցաքննութիւն էր մնում կատարելու՝ պարզելու դաւադիրների ով լինելը, ապա ուրեմն հնարաւոր էր դէպքից խուսափել յետաձգելով քննութեան օրը, որի ժամանակ մտքերն ու կրքերը խաղաղուած կը լինէին եւ որի նման պայմաններում քննութիւնը վաղօրօք գիտէին շրջիկները:

Ընկ. Վահէն պարզեց, որ դէպքը տեղի է ունեցել իրենից անկախ, որ երբ բոլոր կանչուածները ներկայ են եղել գործի քննութեան, շրջիկ ընկերներից մէկը, երբ գնում է վերջին մէկին եւս բերելու, ահա այդ ժամանակ յարձակւում են նրա վրայ, բռնում ձեռքից ու հակառակ շրջիկի զգուշացումներին որ թողնեն իրեն, գիւղացիներից շարունակ տեղում են հարուածներ եւ շրջիկ ընկերն այնքան համբերատար է լինում, որ մինչեւ գլուխը երեք տեղից պատռուելը չի դիմում եւ ոչ մի ինքնապաշտպանութեան միջոցի, միայն դրանից յետոյ էր, որ ստիպուած է լինում – ուրիշ միջոց չունենալով, զէնքով պաշտպանուել, որի ժամանակ խփւում են ծեծող գիւղացիներից երկուսը. իսկ որ ինքը կողմնակից

չէր դրան, ապացոյց այն, որ զէնքի դիմած ժամանակ, նա այդ շրջիկ ընկերոջ ռուսերէն բարձր գոռում է «օդի մէջ կրակել»: Բայց դժբախտաբար մի գիւղացի որ ռուսերէն քիչ հասկանալիս է եղել, հասկանում է այդ եւ ասում միւսներին, աւելացնելով որ մի վախէք, աւելի ուժեղ խփէք ու այդպէս ընկեր Վահէն տալիս է մի շարք նման բացատրութիւններ: Կրկին տեղի է ունենում ընկերների մէջ մի շարք առաջուայ ուղղութեամբ վիճաբանութիւններ, մեղադրելով ընկերոջ դէպքին տեղիք տալու մէջ:

Ընկերներից ոմանք էլ, որ ծանօթ էին այդ շրջանի գիւղացիներին, նրանց վարմունքը գտնում էին սովորական ու մեղադրում գիւղացիներին:

Նման ուղղութեամբ մի շարք վիճաբանութիւններից ու պատասխանները յետ ժողովի նախագահն առաջարկեց բանաձեւեր կազմել, ժողովի համաձայնութեամբ ձայնից զրկելով Կ. Կ. ներկայացուցչին այդ խնդրի քուէարկութեան ժամանակ, քանի որ ընկեր Վահէն էլ ձայնի իրաւունք չունէր:

Առաջարկուեցին հետեւեալ երեք բանաձեւեր.–

1. Սեւ-Արիւնի շրջանում կատարուած ծանօթ սպանութիւնների առթիւ Շ. Ժ.ը լսելով Կ. Կ. եւ ընկ. Վահէի բացատրութիւնները, մտքերի երկար փոխանակութիւնից յետ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան, որ երբ շրջիկ ընկերները հաստատապէս գիտէին, թէ գիւղացիները մի տեսակ դաւադրական գործ էին կազմակերպել իրենց դէմ,

Որ մտքերն առայժմ գրգռուած են, որ համարեա թէ բոլոր հրացաններն արդէն ստացել են գիւղացիներից, պէտք է ընկերները բաւականանային այդքանով եւ դադրութեան կազմակերպողներին դրսեւորելու եւ պատժելու հարցը թողնէին մի ուրիշ անգամի, յամենայնդէպս ոչ այդ օրը, ինչ որ նրանք արել են: Դա մենք համարում ենք մոմենտի սխալ ըմբռնում, որից եւ առաջացել է սպանութիւնների անխուսափելի, բայց եւ անցանկալի դէպքը:

2. Սեւ-Արիւնում կատարուած ծանօթ սպանութիւնների առթիւ Շ. Ժ.ը լսելով Կ. Կ. եւ ընկ. Վահէի բացատրութիւնները մտքերի երկար փոխանակումից յետոյ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.–

Որ երբ շրջիկ ընկերները հաստատապէս գիտէին, որ գիւղացիները մի դաւադրական գործ էին կազմակերպել իրենց դէմ, որ մտքերը գրգռուած էին առայժմ, որ համարեա թէ բոլոր զէնքերն արդէն ստացուել էին գիւղացիներից, պէտք է ընկերները քննութեան հարցը թողնէին ուրիշ անգամի եւ, թէեւ ոչ դիտաւորեալ կերպով, տեղիք չտային անախորժ դէպքին:

Մենք դատապարտում ենք այդ քայլը եւ ընդհանրապէս նման գործունէութիւնը, որ ձգում է կազմակերպութեան պրեստիժը:

3. Շրջիկ ընկերների գործունէութեան ընթացքում պատահած անցանկալի սպանութիւնները համարում եմ եղած հանգամանքներում անխուսափելի եւ ոչ մի միտուս ընկերների գործունէութեան մէջ:

Առաջին բանաձեւն ստացաւ 2 ձայն, երկրորդը՝ 3 ձայն, 3-րդը՝ 4 ձայն: Ձայների այդ ձեւ բաժանուած լինելը նկատելով, ու ցանկալի համարելով գոնէ եթէ մի համաձայնութեան գալ չի կարելի, մեծամասնութիւնը յանգէր մի համաձայնութեան:

Դարձեալ տեղի ունեցան բացատրութիւններ բանաձեւերի շուրջը:

Սակայն դարձեալ քուէարկութիւնը մնաց նոյն ձայներով. ուստի վերջնական եզրակացումը թողնուեց յաջորդ նիստերին, առաջարկուելով, որ եթէ կը լինին բերէին նոր բանաձեւեր:

Նիստ VII
Յունիս 4

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 10 ընկերների: Բացակայում էին ընկերներ Ֆարհատ, Արմենակ, Սեւ-Լեռնցի եւ Սեւորդի: Ընկերներ Սեւորդի եւ Ֆարհատ շարունակ ժողովներից բացակայած լինելու պատճառով համաձայն Ա. նիստի որոշման նրանց Շ. Ժ.ի մասնակցութիւնից համարեց դուրս, ու այդպիսով վճռական ձայնի իրաւունքով մնացին 10 ընկերներ:

Ժողովն անցաւ նախորդ նիստից ընկ. Վահէի դատավարութեան: Ընկեր Հ. Պ. առաջարկեց հետեւեալ բանաձեւը.–

«Շահստանի I Շրջ. պատգամաւորական ժողովը զբաղուելով անեցաւ տարի Սեւ-Արիւնում տեղի ունեցող սպանութեանց խնդրով, եւ լսելով պէտք եղած բացատրութիւնները թէ Կ. կոմիտէի եւ թէ շրջիկ գործչի կողմից, կարծիքների երկար թեր ու դէմ արտայայտութիւններից յետոյ, գալով այն եզրակացութեան, որ մեր կազմակերպչական գործում տակաւին որպէս անախրոնիզմ[27] իշխում է այսպէս կոչուած ատրճանակի եւ սարսափի սիստեմ, իր խորին ցաւն է յայտնում կատարուած դէպքի առթիւ եւ դատապարտելով կատարուած եղելութիւնը ընդհանրապէս յոյս է տածում, որ նմանօրինակ դէպքեր, որոնք վտարուած պէտք է լինին մերինի նման կազմակերպութեան տակտիկից, որ գալիս են վարկաբեկելու նրա հմայքը՝ ապագայում կը դառնան մեզ համար խուսափելի եւ անկրկնելի:

Բանաձեւը քուէարկութեան դրուելով մնաց մի ձայնով, որովհետեւ ընկ. Վահէ որպէս գործելակերպ չէր գործադրել այդ, այլ որպէս ինքնապաշտպանութիւն եւ նկատեցին, որ այդ բանաձեւը աւելի շատ կապւում է

26.- Ժամանակավրէպ երեւոյթ:

օրակարգի հարցերից 7-ի հետ:

Այդպէս մի ընդհանուր եզրակացութեան գալ հնարաւոր չլինելով արձանագրածները մնացին նոյնութեամբ ու հարցը այդ ձեւով փակուած համարուեց:

Ապա ժողովն անցաւ օրակարգի հարցերին.–

«Արշալոյս» թերթի խնդիրը.–

Նախ «Արշալոյս» թերթը խմբագրող ընկերներից հարց տրուեցաւ, արդեօք ի՞նչ էր պատճառը թերթի դադարեցման: Ընկերները պարզեցին, որ դրա պատճառը պիտի վերագրել ընկերական բարոյական կապի բացակայութեան, աշխատանքի անհաւասար բաշխման, տեխնիկական անյարմարութեան ու վերջնիս աշխատանքի համար տրամադրուած ընկեր չունենալուն:

Ապա դրուեցաւ թերթը շարունակելու հարցը.–

Որոշ պարզաբանումներից յետ, ի նկատի առնելով երկրում տիրող մամուլի ոչ ազատ կարգերը, նկատուեցաւ, որ թերթը չի կարող նման պայմաններում բռնած ուղղութեամբ կուսակցկական թերթ դառնալ, ուստի կազմակերպութիւնը ոյժ կամ նիւթական օժանդակութիւն ցոյց տալ չի կարող. սակայն ցանկալի գտնելով, որ պարսկահայ իրականութեան մէջ, նման թերթի գոյութիւնը անհրաժեշտութիւն է, որոշուեց յանձնարարել Կ. կոմիտէին, որ եթէ անհատ ընկերների ջանքերով թերթը լոյս տեսնի, ինչպէս ինքը մարմինը, նոյնպէս եւ ընկերները չխնայեն իրենց բարոյական աջակցութիւնը:

8 ձայնով ընդդէմ մէկի անցաւ այդ որոշումը:

Անլեգալ թերթի խնդիրը.–

Ընկերներից «Արշալոյս» թերթի հարցի ժամանակ արծարծողներ եղան, որ ցանկալի է՝ երբ կուսակցութիւնը այստեղ հնարաւորութիւն չունի ունենալու մի լեգալ թերթ, ապա ուրեմն ունենայ մի անլեգալ թերթ, որի հրապարակումը պարտաւորեցնել Կ. կոմիտէին:

Կարծիքների փոխանակութիւններից եւ ընդդիմախօսութիւններից յետ 6 ձայնով ընդդէմ 3-ի գտան, որ ներկայ պայմաններում այդ հնարաւոր չէ ու այդ հարցը փակուեց:

Կառավարական պաշտօններում գտնուող ու ներկայում պաշտօնաթող ընկերների շարքերում ընդունել-չընդունելու հարցը:

Թեր ու դէմ վիճաբանութիւններից յետ, որտեղ ոմանք կողմնակից էին ընդմիշտ շարքերից արտաքսել նրանց, որոնք Ռ. Ժ.ի որոշումից յետ մասնակցել էին, ոմանք առաջարկում էին մինչ յաջորդ Շ. Ժ.ը դուրս համարել, որի ժամանակաընթացքում կը տեսնեն՝ եթէ չեն այլասերուել կրկին ընդունել շարքերում: Մտքերի նման արտայայտումներից յետ ժողովը յանգաւ հետեւեալ երկու եզրակացման, բաժանելով հարցը երկու մասի.–

1. Նրանք, որոնք մասնակցել են մինչեւ Ռ. Ժ.ը եւ թռուցիկը լոյս տեսնելուն հեռացած են եղել, շարքերից դուրս են համարւում մինչ յաջորդ Շ. Ժ.ը. այդ ժամանակաընթացքում երբ կը նկատուի, որ նրանք պահում են իրենց ինչպէս վայել է մի կուսակցական մարդու, ընդունել շարքերում (բանաձեւն անցաւ 7 ձայնով ընդդէմ 2-ի):

2. Նրանք որոնք Ռ. Ժ.ից յետ շարունակել են հակառակ թռուցիկի ոգուն մնալ կառավարական պաշտօններում, չճանաչել երբեք դաշնակցական եւ երբեք չընդունել շարքերում (բանաձեւն անցաւ 5 ձայնով ընդդէմ 4-ի): Ժողովը փակուեց յաջորդ նիստը նշանակելով ամսոյս 5-ին:

VIII նիստ
Յունիս 5

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 11 ընկերների: Բացակայում էին ընկերներ Խորէն եւ Արմենակ:

Ժողովը որոշած լինելով այդ օրը զբաղուել ընկ. Յ. Միրզայեանի խնդրով, անցաւ դրան: Սակայն ընկ. Յ. Մ.ը ժողովին չէր ներկայացել: Ընկերներից մէկը, որին յանձնարարուած էր խօսելու նրա հետ իրեն ուղղուած նամակի առթիւ, ասաց, որ նամակին չպատասխանելու պատճառն եղել է ուշ ստացումը եւ որ գրաւոր պատասխանելու է. միաժամանակ ցանկութիւն էր յայտնել, որ գրաւոր յիշուի իրեն թէ ինչի մէջ է դատապարտւում ինքը:

Ժողովը մինչ գրաւոր պատասխան ստանալը ցանկացաւ լսել այն գրութիւնները, որոնք տեղի են ունեցել Կ. Կ. եւ Յ. Մ.ի մէջ՝ նրան մինչ Շ. Ժ.ը շարքերից դուրս թողնելու առթիւ: Պարզուեց որ Յ. Մ.ը հեռացուել է շարքերից Ռ. Ժ.ից յետ հակառակ վերջինիս որոշման նրան բանակում մասնակցութիւն ունենալու համար, որի առթիւ մարմնի սկզբի նկատողութեան առթիւ, յամառ կերպով պնդել էր իր մասնակցութեան առթիւ, իսկ վերջին գրութեամբ, երբ արդէն մարմինը նրան դուրս է յայտարարում շարքերից, յայտնում է, որ ինքը հրաժարուել է բանակին մասնակցելուց:

Ապա ժողովը հարց տուեց ընկ. քարտուղարին, թէ նամակը, որով Յ. Մ.ը հրաւիրուած էր Շ. Ժ.ի առաջ, ինչ բովանդակութեամբ էր գրուած: Ընկեր քարտուղարը յայտնեց, որ ինչի մէջ դատապարտուիլը նամակում չի յիշել ի նկատի ունենալով, որ այդ խնդիրը իրեն համար պարզ կը լինի եւ նամակում այդ մասին միայն յիշել է որ «Կ. Կ. կողմից Ձեր վրայ ընկած մեղադրանքի համար»: Ժողովը յանձնարարեց ընկերներ Զարեհին ու Կայծին գրելու երկրորդ նամակը պարզ յիշելով ինչում դատապարտուած լինելը ու նամակը տանել անձամբ

յանձնելու եւ տալու եղած բացատրութիւնները, միաժամանակ ցանկութիւն յայտնելով Ժ.ի կողմից նրա ժողովին ներկայ գտնուելը դատավարութեան ժամանակ, որպէսզի Ժ.ը լսելով երկու կողմերի մանրամասն բացատրութիւնները հնարաւորութիւն ունենայ անաչառօրէն տալու իր որոշումը:

Դրանից յետ ընկերներից հարց բարձրացրին անցնելու Կ. Կ. կազմի ընտրութեան: Ձայների ճնշող մեծամասնութեամբ այդ թողնուեց դատական մասի վերջանալէն յետ, ուստի ժողովն անցաւ կանանց Կ. խաչի տեղեկագրի ընթերցման: Տեղեկագիրը ներկայացրուած էր մինչ 1913 թ. Յունուարը: Տեղեկագրի ընթերցումից յետ ժողովը նկատելով նրանց գործունէութիւնը եղած պայմաններում գտաւ բաւարար: Դառնալով նոյն միութեան դրամական հաշուին, Ժ.ն ընդառաջ գնաց նրանց առաջարկին, որոշելով մնացորդ գումարը յանձնել Կ. Կ.էին. որպէս աւանդ պահելու այդ իր հսկողութեան տակ, անձեռնմխելի դարձնելով մինչեւ կարիք կը զգացուի գործադրելու այդ այն նպատակին, որի համար գանձուած է: Իսկ կայքի վերաբերմամբ նկատելով, որ կարող է լաւ խնամք չտարուել ու փչանալ, որոշեց ծախել ու դրամն աւելացնել վերոյիշեալ գումարի վրայ, նոյնպէս անձեռնմխելի թողնելով:

Դառնալով 1913 թ. յունուարից ի վեր կանանց խմբերից ու միութիւններից ստացուած դրամական օժանդակութեան, որոշուեց անցնել այդ կազմակերպութեան կառոյցին:

Ժողովը փակուելէն յետ ստացուեց ընկ. Յ. Մ.ի գրաւոր պատասխանները, որը կրում էր նոյն բովանդակութիւնը, ինչ որ ժողովի սկզբում յայտնել էր նրա հետ խօսող ընկ. Արաքսը, ուստի ժողովն էլ մնաց այդ առթիւ իր տուած որոշման մէջ: Առաջիկայ ժողովը նշանակեց ամսոյս 7-ին, երեկոյեան ժամը 7-ին:

IX նիստ
Յունիս 8

Ժողովը բացուեց ժամի 8-ին: Բացակայում էին ընկերներ Խորէն, Կայծ եւ Պարթեւ: Վերջինները, ժողովի ընթացքում եկան: Ներկայ էր նաեւ Յ. Մ.եանը: Օրակարգի հարցն էր Յ. Մ.ի խնդիրը: Կ. Կ. ներկայացուցիչը յիշեցնելով Ռայոնական Ժ.ի ծանօթ որոշումը կառավարութեան հետ յարաբերութիւնները խզելու եւ բանակին չմասնակցելու վերաբերմամբ շեշտեց, որ Յ. Մ.ը չի անսացել այդ որոշման եւ շարունակել է բանակի մէջ մնալ ու ըստ էութեան հրամանատար լինել. դրանով արդէն հակասել է Ռ. Ժ.ին եւ դրսի աշխարհում այն համոզումն է ծնեցրել, որ Դ.եան գործունէութեան մէջ հակասութիւններ կան: Տեղեկանալով ուրիշ աղբիւրներից Յ.ի հրամանատարութեան մասին, Կ. Կ.էին այդ մտքով մի նամակ է գրել: Ի պատասխան ստացել է Դեկտ. 9 թուակիր նամակը, որով յայտնում էր, որ հրամանատար չէ: Մինչդեռ գործը ցոյց էր տալիս, որ ըստ էութեան հրամանատար էր:

Այնուհետեւ Կ. Կ.էն շարունակ աշխատել էր համոզել նրան, հեռանալ բանակից, մինչեւ որ նրա կողմից նկատուող տատանումները տեսնելով, գրել է նրան, որ հեռացուած է մեր շարքերից: Ի պատասխան այդ որոշման Յ. Մ.ն գրել է յունուար 1 թուակիր նամակը, յայտնելով, որ Կ. Կ.էի որոշումը վաղաժամ է, քանի որ ինքն արդէն խզել է իր յարաբերութիւնները կառ. հետ եւ հրաժարուել է բանակից, մի բան՝ որից Կ. Կ.էն տեղեկութիւն չունէր:

Յ. Միրզայեանը յայտնում է, որ իր մասնակցութիւնը բանակին պաշտօնական չի եղել, որ նա ռոճիկ չի ստացել եւ բանակի մէջ միայն խորհրդատուի դեր է կատարել. նա կողմնակից է եղել բանակի մնալուն եւ Ռ. Ժ.ն էլ այդպէս արտայայտուել է, ցանկացել է որ բանակը մնայ, միայն ինքը մէջը չլինի եւ հէնց այդ պատճառով էլ նա խորհրդատուի դեր է վերցրել:

Կ. կոմիտէի ժողովներում խօսուել ու քննադատուել է նրա մասնակցութիւնը: «Վերջին ժողովում ես համոզուեցի, որ պէտք է քաշուել: Լիկվիդացիայի համար անհրաժեշտ էր մի որոշ ժամանակ եւ դրա համար մի ամիս ժամանակ տրուեց ինձ Կ. Կ.էի կողմից իմ յարաբերութիւնները կտրելու համար: Նկատի պիտի ունենալ, որ հէնց երկու օր առաջ էլ ինձ հրաւիրել էին հաշիւների համար»:

Կարդացւում է յունուար 1-ի Յ. Մ.ի Կ. Կ.էին գրած նամակը: Յ. Մ.ը շարունակում է: Մի ամսուայ ռոճիկը ստանալուց եւ մուջահիդներին յանձնելուց յետոյ, երկրորդ ամսում միջնորդութիւնը փոխւում է: Մուջահիդների գործն անցնում է պատերազմական միջնորդին: Սա ինձ հրաւիրում է խմբի մասին խօսելու: Ես գրում եմ նորից, որ հրաժարուած եմ եւ բանակի մասին պիտի խօսել Սիմէոնի եւ Գիգոյի հետ: (Կարդացւում է նամակի պատճէնը): Առաջին տեսակցութեան ժամանակ ես առաջարկեցի բանակը ցրել եւ խոստացայ նոյնիսկ աջակցել այդ գործում: Նրանից յետոյ իմ մասնակցութիւնը եղել է ակամայ, միայն լիկվիդացիայի[8] համար:

Ներկայացուցիչն առարկում է մի ամսուայ խոստում լինելու համար յայտնելով, որ այդ եղել է ոչ պաշտօնապէս, այլ միայն ընկ. Արմենակի[17] կողմից: Վերջինս բացատրում է այս կերպ: Յ.ն միշտ ասելիս է եղել, խնդիրը շուտով կը վերջացնեմ. այդ շուտը ամիսներ է տեւել. ժողովի վերջում, երբ նորից այդ մասին խօսք է եղել, նա հարցրել է, ուրեմն մի ամսում կը վերջացնես, ասաց այո՛, բայց վճիռ չի եղել: Այդ խնդրի դէմ առարկելում է, որ եթէ մի ամիս ժամանակ տրուած լինէր Կ. կոմիտէն էլ նորից նամակ չէր գրի: 2-3 ժողովներում

տատանումներ էին երեւում: Թէեւ կազմալուծելու համար էր աշխատում, բայց բանակի մէջ էր:

Առաջարկւում է նախ դնել այն հարցը թէ Յ. Մ.ի ընթացքը Ռայոնական Ժ.ին դէմ է եղել թէ ոչ եւ ապա Կ. Կ.էն իր որոշման մէջ ուշացել է թէ ոչ:

Եղած խօսակցութիւնների ընթացքում այն միտքն էր պաշտպանւում որ բանակից հեռանալու եւ լիկվիդացիայի համար եթէ ժամանակ էր պահանջում, պէտք է այդ մասին նախապէս յայտնուէր մարմնին, որ մարմինը ցանկալի չափով կտրուկ չի եղել եւ հէնց սկզբից չի յայտնել Յ.ին, որ ըստ Ռ. Ժ.ի որոշումներին նա կը հեռացուի եթէ շարունակէ մնալ բանակի մէջ եւ այլն:

Յ. Մ.ը եզրափակում է իր ասելիքները հետեւեալ կերպով.–

Հարցը 10 օրուայ է եւ ոչ 2 ամսուայ. այսինքն «ջադ» ամսուայ սկզբից մինչեւ 10-ը (դեկտ. 10-ից յունուար 10): Քեռին տուել է «Վովզ» ամսուայ ռոճիկները: Քեռու քաշուելուց 10 օր յետոյ, ես հրաժարական գրել ու հեռացել եմ: 10 օրուայ ընթացքում բանակին մասնակցելը խոշոր յանցանք չէ եւ Կ. Կ.էն համոզել է ինձ հեռանալ:

Ես մեղաւոր չեմ քանի որ Կ. Կ.էն ինձ հետ է եղել եւ Կ. Կ.էի վերաբերմունքը ինձ ցոյց է տուել, որ իմ քայլն այնքան էլ դէմ չէ Ռ. Ժ.ի որոշումներին: Կ. Կ.էին այն խօսքը թէ դրսի կուսակցական շրջաններում հակասութիւն են գտնում Դաշնակց. գործունէութեան մէջ, քանի որ նրա մի անուանի անդամը մասնակցում է բանակին, ա՛յդ ամէնից աւելի ազդել է իմ հրաժարականս տալու:

Ժամանակի համար առարկում են որ նա մի ամիս Քեռու հետ է եղել եւ մի ամիս էլ առանձին, ուրեմն 2 ամիս:

Կ. Կ.էի ներկայացուցիչը եզրափակում է այսպէս.– Չնայած Կ. Կ.էն բազմիցս յիշեցրել է ընկ. Յ. Մ.ին Ռ. Ժ.ի բանակի առթիւ տուած որոշումը, չնայած որ ինքը Յ. Մ.ը հաւատացած է եղել, որ իր բանակ կազմակերպելը դէմ է Ռ. Ժ.ի որոշումներին, սակայն դարձեալ մնացել է իր որոշման մէջ մօտ 2 ամիս, մինչեւ նրան մեր շարքերից հեռացնելը,– ընդունելով միեւնոյն ժամանակ եւ այն, որ թէկուզ 10 օրով Դ.եան որոշումներին դէմ գնալը դարձեալ դատապարտելի է – Կ. Կ.էն նրա այդ արածները նկատում է կուսակց. որոշումներին դէմ գնալ եւ վերջինիս դնել երկդիմի քաղաքականութեան մէջ, նրան դատապարտել է եւ այստեղ մեր շարքերից չէզոքացրել: Այս եզրափակումներից յետոյ թէ Յ. Մ.ը եւ թէ Կ. Կ.էի ներկայացուցիչը հեռանում են եւ ժողովը 6 ձայնով (2-ը ձեռնպահ) ընդունում է հետեւեալ բանաձեւը.–

Շրջանային Ժ.ը քննելով ընկ. Յ. Միրզ.ի մեր շրջանից չէզոքացման խնդիրը Ռայոն. Ժ.ի որոշումներից յետոյ բանակը կազմակերպելու եւ կանգուն պահելու խնդրում մասնակցութիւն ցոյց տալու առթիւ, եկաւ այն եզրակացութեան, որ Յ. Մ.ն իր այդ քայլով դէմ է գնացել Ռ. Ժ.ի որոշումներին կատարելով հակաղիսցիպլինական քայլ – այդ հիման վրայ տեղին է գտնում Կ. Կ.էի որոշումը Յ. Մ.ին մեր շարքերից հեռացնելու խնդրում եւ այն վաւերացնում է: Միւս կողմից ի նկատի ունենալով Կ. Կ.էի դանդաղումը, որոշ տատանումները, կտրուկ միջոցների չդիմելը եւ իր բանակցութիւններ շարունակելը Յ. Մ.ի հետ, որ առիթ [է] դառել նրան դանդաղելու եւ շարունակելու իր գործունէութիւնը եւ որ այդ որոշ չափով մեղմացնում է նրա յանցանքն ու հակաղիսցիպլինական քայլը, այդ բոլորն ի նկատի ունենալով որոշում է ընկ. Յ. Մ.ին մեր շարքերից հեռացնել մի տարով:

Ապա քուէարկուեց մի տարի ժամանակը հաշուել ներկա՞յ թուականից, թէ Կ. Կ.էի հեռացնելու օրից (Դեկտ. 31-ից). առաջինին կողմնակից էին 4 ձայն, երկրորդին 2, որով եւ ընդունուեց մի տարին ներկայ թուից:

Այնուհետեւ ժողովը այդ հարցը փակուած համարելով անցաւ Կ. Կ.էի ընտրութեան:

Ի նկատի ունենալով Շ. Ժ.ի նախկին Կ. Կ.էի վերաբերմամբ արտայայտած հայեացքները, մանաւանդ Յ. Մ.ի խնդրում բռնած դիրքի վերաբերմամբ, առաջարկուեց չընտրել հրաժարուող Կ. Կ.էի անդամներին նոր կազմի մէջ:

Կարճատեւ թեր ու դէմ կարծիքներից յետոյ հարցը քուէարկութեան դրուեց եւ 9 ձայնով անցաւ այն որոշումը, թէ նախկին Կ. Կ.էի անդամներին կարելի է վերընտրել նոր կազմի մէջ:

Առաջարկուեց եւ 6 ձայնով ընդունուեց կազմի 5 անդամից ընտրելու հարցը: Ժողովն անցաւ երկանուն ցանկ կազմելու աշխատանքին, բայց ներկաներից միայն 2-ը համաձայնուեցին քուէարկել: Մտքերի կարճատեւ փոխանակութիւնից յետոյ եղան հետեւեալ առաջարկները.–

1. Տալ տեղական կոմիտէին Կ. Կ.էի գործերը վարելու իրաւունք որոշ ժամանակի համար:

2. Այդ իրաւասութիւնը կոմիտէին տալու դէպքում ուժեղացնել այն 2-3 անդամներով:

3. Ընտրել 3 հոգի Կ. Կ.էի գործերը ժամանակաւորապէս տանելու համար:

4. Յանձնարարել նախկին Կ. Կ.էի մնացած անդամներին գործը վարել մինչեւ բարեպատեհ ժամանակին ընտրութիւններ կայացնելը.–

Եղած առաջարկներից եւ ոչ մէկի վերաբերմամբ համաձայնութիւն չլինելու պատճառով, ընտրութիւնների հարցը առկախ մնաց եւ ժողովը փակուեց գիշերուայ ժամը 12-ին:

Նիստ X

Ժողովին բացակայում էր ընկ. Արմենակ:

Ժողովն անցաւ մարմնի՝ Կ. Կ.էի ընտրութեան հարցին:

Ընկերներից ոմանք նկատելով երկրի դրութիւնը եւ պայմանները, ինչպէս եւ ձեռնհաս տեսնուած ընկերների հրաժարուելը, առաջարկում էին վերացնել Կ. կոմիտէութիւնը, սակայն մի մասն էլ դէմ էր դրան եւ առաջարկում էր ընտրութիւն կատարել եւ եթէ կազմի անդամներից պակաս կ՛ընտրուէին, այդ դէպքում պակասը թոյլատրել ընտրուած ընկերներին լրացնել սեպտեմբերին:

Այդ ուղղութեամբ կարծիքների երկար փոխանակումից յետոյ քուէարկուեցին երկու առաջարկներն էլ: Մեծամասնութիւնը գրեթէ անցաւ առաջին առաջարկի կողմը, նկատի ունենալով որ ձեռնհաս նկատուած ընկերները հրաժարւում են ընտրուելուց: Սակայն ընդդիմախօսութիւններից յետ ժողովը կրկին անդրադարձաւ դրան ու հրաժարուող ընկերները ընդունեցին քուէարկուել:

Ժողովն անցաւ ընտրութեան: Կազմուեց երկեակ ցանկ. քուէարկութիւնից յետոյ ժողովելով քուէները եւ ընտրելով մի մասնախումբ բանալու այդ՝ ժողովը ցրուեց առաջիկայ ժողովը նշանակելով ամսոյ 12-ին, երեկոյեան ժամը 7-ին:

Նիստ XI
Յունիս 12

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 9 ընկերների: Բացակայում էին ընկերներ Խորէն, Զարեհ, Քատր եւ Հ. Պ.: Առաջինը ժողովի կիսում ներկայացաւ, իսկ վերջին երեքը քաղաքից ընդմիշտ հեռացել էին:

Ժողովը նախագահի առաջարկութեամբ անցաւ օրակարգի հարցերին, ընտրութեան արդիւնքի յայտարարումը թողնելով ժողովի վերջին:

Միութիւններ թէ խումբ.–

Ընկերներից մէկը յիշելով պատգամաւորական ժողովի կարծիքը գտնում էր այդ նպատակայարմար եւ առաջարկում ունենալ քաղաքական խմբեր, իսկ եթէ կը լինին այնպիսիք, որոնք կը ցանկանան կազմել արհեստակցական միութիւն, թողնել նոյնութեամբ ու հաստատել որպէս այդպիսին:

Մի քանիսը նկատելով ներկայում գոյութիւն ունեցող միութեանց դրութիւնը, ուր մի ընդհանուր համաձայնութիւն միութեան անդամների մէջ բացակայում է, այդ ձեւով կազմակերպուած մնալու համար, եւ այն արդիւնք է երկրում (քաղաքներում) տնտեսական կռուի բացարձակ չգոյութեան, առաջարկում էին վերակազմել բոլոր խմբերը քաղաքական խմբերով: Միաժամանակ առարկում էին, որ նման միութեան անդամներից ոմանց միութիւնից հեռանալը պիտի խորթացնի նրանց ու այդպիսով թուլացնի ընկերական ոգու ցանկալի բարոյական կապը, որը բնականաբար պիտի գայ լքելու ընկերներին: Թեր ու դէմ կարծիքներից յետ կարդացուեց եւ շրջաններից եկած կարծիքներն ու հարցը դրուեց քուէարկութեան: 7 ձայնով ընդդէմ 2-ի անցաւ քաղաքական խմբերով վերակազմելու հարցը:

Ունենալ մի ազատ ընկեր թէ ոչ[28]

Ընկերներից ոմանք կողմնակից էին անպայման ունենալուն ի նկատի առնելով դրա անհրաժեշտութիւնը գործի եւ շրջանների վերակազմութեան տեսակէտից: Ոմանք էլ այդ ցանկալի էին գտնում միայն եթէ բիւրէն կը բաւի: Որոշ բացատրութիւններից յետ անցաւ վերջին առաջարկը:

Մեր դիրքը դէպի պարսիկ կուսակցութիւնները.–

Նախ քան այդ հարցին մօտենալը, ընկերներից մատնանշեցին այն շարժումը, որ նկատւում է կառավարական շրջանի որոշ դասի մէջ, որոնք սկսել են աշխատել յօգուտ պարլամենտի բացման, ուստի հարց բարձրացաւ, արդեօք մեր կուսակցութիւնը կ՛աջակցի նրանց թէ նկատի կ՛առնի գործի գլուխ անցածներին:

Այդ ուղղութեամբ մօտենալով հարցին, տեղի ունեցաւ մտքերի երկար փոխանակութիւն ու ժողովականները յանգեցին երկու կարծիքի:

Ոմանք նկատի ունենալով գործի գլուխ անցած մարդկանց՝ նկատում էին այդ նախորդ միհիստրութիւնից հրաժարուածների խաղը, որոնք կամ ցանկանում էին այդ ձեւով էլի ձեռք բերել իրենց ազդեցութիւնը կամ էլ խաղալիք էին արտաքին քաղաքականութեան. ուստի կանխատեսնելով Մէջլիսի պատկերը ինչպէս եւ սեփատի հաստատումը, գտնում էին այդ վնասակար ու առաջարկում ոչ մի աջակցութիւն ցոյց չտալ ու չէզոք մնալ:

Ոմանք էլ նկատելով ընդհակառակը, որ պարլամենտը ինչքան էլ թոյլ լինի, այնուամենայնիւ կարող կը լինի սանձահարել միհիստրների սանձարձակ ու անկոնտրոլ գործունէութիւնը, որոնք դիմում են դէպի նախկին կարգերը: Պարլամենտի վերաբացումով գոնէ հնարաւոր կը լինի վերացնել ժողովների գումարման ու մնալու կաշկանդումը, այն անհրաժեշտ է երկրի զարգացման տեսակէտից եւ որը այժմ անթոյլատրելի է ներկայ ռէակսիոն միհիստրութեան օրօք: Ընկերները

28.- Ազատ ընկեր կը համարուէր ա՛ն, որ իբրեւ գործիչ ամբողջ ժամանակով կը տրամադրուէր կուսակցական գործի:

նկատում էին, որ ի նկատի չպիտի առնել թէ ովքեր են ներկայ շարժման գլուխ անցնողները. աչքի առաջ ունենալու է միայն շահը, որը պիտի տայ պարլամենտի վերաբացումը եւ, վերջապէս, նկատում էին, որ որպէս կուսակցութիւն էլ լուռ ականատես լինելու բարոյական իրաւունքը չունենք եւ պիտի օգտուենք առիթից, ուստի առաջարկում էին ի մօտոյ հետեւել այդ հարցին, ու գործել համաձայն եղած պայմաններին: Թեր ու դէմ ընդդիմախօսութիւններից յետ քուէարկուեցին.–

1. Մասնակցել եղած պայմանների համաձայն.–

2. Չմասնակցել եթէ դա արդիւնք է դրսի եւ ռեակսիոնէր տարրերի ձգտման, իսկ եթէ պահանջը ժողովրդական է մասնակցել անուղղակի.–

Առաջին առաջարկը 6 ձայնով ընդդէմ 3-ի որոնք կողմնակից էին երկրորդ բանաձեւին – անցաւ: 1 ընկեր ձեռնպահ էր:

Ապա յաջորդաբար դրուեցին հետեւեալ հարցերը.–

Ինչպէս կազմակերպել գիւղացիներին

Մեր վերաբերմունքը դէպի զանազան կուլտուրական հիմնարկութ[իւններ].

Դ[աշնակցութիւ]նը լեզուի թէ անլեզուի

Ինքնապաշտպանութիւն:

Ժողովը այդ հարցերի վերաբերմամբ հրահանգեց գործել Ռ. Ժ.ի որոշումներով:

Ջտման հարց.–

Այդ առթիւ որոշուեց հրահանգել մարմնին՝ խմբերը վերակազմելուն լինել աչալուրջ եւ խստապահանջ:

Ապա ներքին կանոնադրութեան մշակման եւ նախորդ կազմից հաշիւները ստանալու ու շրջանները բաժանելու համար առաջարկուեց ընտրել 2 մասնախումբ 3 անդամով:

Ներքին կանոնադրութեան մշակման համար ընտրուեցին ընկերներ Ֆօ, Խորէն եւ Արաքս: Հաշիւների եւ շրջանների բաժանման համար ընկերներ Գնունի, Ղարիք, Կայծ:

Առաջին յանձնախմբին յանձնարարուեց մինչ ամսոյս 26-ը կատարել իրենց աշխատանքը ու ներկայացնել այդ օրուայ կայանալիք նիստին. իսկ երկրորդ յանձնախմբին ամսիս 22-ի նիստին:

Ապա ժողովի նախագահը ընտր[ական] յանձնախմբի կողմից յայտնեց որ ընտրութիւնը կատարուել է այսպէս.– 4 ընկերներ ընտրուել են իսկ 5-րդ ոչ՝ ձայների փոքրամասնութիւն կազմելով, ուստի այդպիսով ընտրութիւնը կատարուա՞ծ նկատել թէ ոչ:

Ժողովը գտաւ ընտրութիւնը կատարուած եւ նկատի ունենալով պայմանները, լիազօրեց ընտրուած ընկերներին, հրաւիրել 5-րդ անդամը ու այդպիսով լրացնել մարմնի կազմը.–

Հարց բարձրացաւ արդեօք հրաւիրել դրսից թէ Ծ. ժ.ին մասնակցողներից: Նպատակայարմար նկատուեց նախընտրութիւնը տալ վերջիններին, ապա դրսի ընկերներին:

Որոշուեց առաջիկայ նիստից հրաւիրել ընկ. Վահէին ժողովին մասնակցելու եւ ժողովը ցրուեց առաջիկայ նիստը նշանակելով ամսիս 22-ի երեկոյեան ժամը 7-ին:

Նիստ XII
Յունիս 22

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 8 ընկերների: Բացակայում էին ընկերներ Խորէն, Կոմս եւ Արմենակ:

Ժողովին ներկայ էր համաձայն հրաւէրի եւ ընկ. Վահէն: Նախագահում էր ընկ. Արաքս: Համաձայն նախորդ ժողովի յանձնարարման հարց դրուեցաւ հաշուեքննիչ յանձնախմբին արդեօք իրենց պարտականութիւնը կատարել են թէ ոչ:

Քննիչ յանձնախմբի 3 անդամներն էլ միաժամանակ ներկայացրին այն անմխիթար դրութիւնը, որում գտնուում էին Կ. Կ. հաշիւները: Այդ մասին բացատրութիւն տուին հետեւեալ ձեւով.– Որ գանձուած դրամների մէջ ստացուած նուէրների դիմաց անդորրագիր տրուած չէ, նոյնպէս ծախսուած դրամների որոշ դոկումենտներ ստացուած չեն շրջաններից. եկած հաշիւները Կ. Կ. հաշուում ամփոփուած ու գրուած չեն. զինական հաշիւը բացարձակ բացակայում է: Նման պայմանների մէջ քննիչ յանձնախումբն ասաց, որ իրեն հնարաւոր չէր հաշիւներն ստանալ ու ներկայացնել Ծ. Ժ.ին. ուստի խօսքը Կ. Կ. ներկայացուցչին են թողնում բացատրելու թէ երբ կարող են կանոնաւոր հաշիւ յանձնել, որը իր հերթին խոստացել էր այսօր նախքան ժողովն այդ յայտնելու, սակայն ցարդ ոչինչ չի ասել:

Կ. Կ. կողմից հաշիւները ներկայացնող ընկերը պատասխանեց, որ իրենք նիստ ունենալ չեն կարողացել, որ միայն մի ընկերոջ հետ են տեսնուել եւ որ շուտով հնարաւոր չէ իրեն հաշիւները կանոնաւորելու եւ յանձնելու:

Այնուհետեւ ժողովին ներկայ եղող ընկերները իրենց հերթին սկսեցին քննադատել Կ. Կ. այդ ձեւի թոյլ գործունէութիւնը դրամական ու զինական հաշիւների հանդէպ, որը գրեթէ անտարբերութեան էր հասնում:

Ընկերներից մէկը մեղադրելով կազմի մէջ այդ պարտականութիւնը ստանձնող ընկերոջ, մասամբ մեղմում էր կազմի այդ ուղղութեամբ թոյլ գտնուելը եւ վերագրում էր այդ զանազան անակնկալների: Միւս ընկերները ընդհակառակը խիստ քննադատում էին կազմին, որ ամբողջ տարուայ ընթացքում, գոնէ մի անգամ չի հետաքրքրուել թէ ինչ դրութեան մէջ է պահւում հաշիւները. ընկերները գտնում էին, որ նա բռնուած չի եղել այնպիսի անակնկալով, որ գար այդ խանգարելու, որ

ոչ մի դժուարութիւն չկար Գիլանից ստացուած զէնքերը ցրելուն համարել ու նշանակել, որ Գիլանն իր հերթին գտնուելով այնպիսի խիստ պայմաններում հազիւ կարողացել էր մէջտեղից հանել եւ հնարաւորութիւն չէր ունեցել ցուցակագրելու:

Նման մի շարք քննադատութիւններից յետ հարց դրուեց արդեօք երբ հնարաւոր կը լինի Կ. Կ. հաշիւ ներկայացնելու:

Կ. Կ. ներկայացուցիչը 15 օր ժամանակ խնդրեց մինչեւ որ կարողանան հաշիւները կանոնաւորելու: Ժողովի կողմից այդ ժամանակամիջոցը տրուեց նրան. միաժամանակ ժողովի կողմից առաջարկուեց քննիչ յանձնախմբին միասին կատարելու աշխատանքը. վերջինս հրաժարուեց, գտնելով այդ ոչ համապատասխան իրենց ստանձնած պարտականութեան: Նրանցից միայն մէկը ինքնակամ, որպէս անհատ խոստացաւ իր աջակցութիւնը: Այնուհետեւ յանձնախումբը յայտնեց, որ իրենց պարտականութեանց մէջ ստանձնած լինելով եւ շրջանների բաժանման աշխատանքը, այդ կատարել են ու պատրաստ է:

Ժողովը գտնելով որ բացակայող ընկերների մէջ կան այնպիսիները, որոնք մօտ ծանօթ են շրջաններին, նպատակայարմար գտնուեց թողնել այդ առաջիկայ ժողովին, ամսոյս 26-ի երեկոյեան ու ժողովը ցրուեց:

Նիստ XIII
26 յունիս

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 7 ընկերների: Բացակայում էին ընկերներ Խորէն, Կոմս, Սեւերոնցի: Առաջինը ժողովի կիսում ներկայացաւ: Նախագահում էր ընկեր Արաքս:

Ժողովն անցաւ շրջանների բաժանման հարցին: Յանձնախումբը, որին յանձնուած էր կատարելու այդ աշխատանքը կարդաց շրջանների բաժանման ցուցակը, որ դասաւորուած էր ներքեւ յիշուած ուղղութեամբ, միշտ ի նկատի առնելով հաղորդակցութեան շուտափոյթ յաղթահարուելը, այն առանձնայատուկ պայմանների մէջ, որում գտնւում էր Պարսկաստանը.

1.–
Իրան-Թուրան ենք[ակոմիտէ]
Պորտ-Արտուր ենք.
Գաղազան ենք.
Սիփան ենք. իր շրջանի քաղաքն՝ } Կցել «Գիլան» կոմիտէին

2.–
Ախմեթա ենք.
Գետափի ենք.
Շահ քաղաքի կոմիտէ } [Կցել] ուղղակի Շահստանի Կ. Կ.էին

Սեւ-Արեան շրջանի համար, որը պակաս գործունէութեան հող չի ներկայացնում, նպատակայարմար էր նկատում կցել ուղղակի Շահստանի Կ. Կ.էին, կամ Շահ քաղաքի կոմիտէի հետ, նկատի ունենալով որ Գաղազանը թէ հաղորդակցութեան եւ թէ զանազան տեսակէտից ի վիճակի չէ այդ շրջանի կազմակերպական գործը ղեկավարելու:

– Սուլթանաբադի եւ Մալայիրի վրայ հրաւիրում էր կազմակերպութեան ուշադրութիւնը թողնելով նորընտիր Կ. Կ.էին դասաւորելու ինչպէս նպատակայարմար եւ դիւրին կը գտնի ինքը:

Այդ զեկուցումից եւ մտքերի կարճ փոխանակումից յետ ժողովի կողմից ցանկալի նկատուեց իւրաքանչիւր շրջանի հետ ծանօթանալ առանձին վերցրած ու ըստ այնմ որոշել: Այդ ուղղութեամբ մօտենալով հարցին ընկերներից մէկը, ի նկատի առնելով աշխատանքի բաժանումը, առաջարկեց Գաղազան ենթակոմիտէն եւ Սեւ-Արիւնի շրջանը կցել Շահ քաղաքի կոմիտէին, որին աւելի մօտ են գտնւում այդ շրջանները քան Գիլան կոմիտէին: Յանձնախմբի կողմից այդ եւս նպատակայարմար էր տեսնուել, սակայն յանձնախումբը ի նկատի ունենալով, որ Շահ քաղաքի կոմիտէի գծած սահմանները Շահ քաղաքից դուրս չի անցնում (բացառութեամբ մօտակայ գիւղերը) այդ պատճառով էլ Գիլանն էր ի նկատի առել, ցանկալի գտնելով նման գործերով Շահստանի Կ. Կ.էին չծանրաբեռնելը, բացի այդ, նկատելով որ Կ. Կ.էն երբ էլ ուզի կարող է որոշ հրահանգներ ուղղակի տալ Գաղազանին:

Մի ուրիշ ընկեր կողմնակից էր այդ երկու շրջանները կցել ուղղակի Կ. Կ.էի հետ նամանաւանդ Սեւ-Արեան շրջանը: Մի ուրիշ ընկեր էլ նկատելով, որ Շահ քաղաքի կոմիտէի գործունէութեան սահմանները փակւում էր այնքանով, որքանով որ ենթակոմիտէի սահմանը – առաջարկում էր նման դէպքում հաստատել նրան ենթակոմիտէի իրաւանց մէջ դարձնելով Շահ քաղաքի ենք.է, որը համապատասխան կը լինի այդ գծած սահմաններում նրա գործունէութեան:

Առաջարկները այդ ուղղութեամբ ծեծուելէն եւ Շահ քաղաքի կոմիտէն ենթակոմիտէ դարձնելու առաջարկը յետ մղուելով քուէարկուեցին հետեւեալ երկու առաջարկները.–

1. Ընդարձակել Շահ քաղաքի Կ[ոմիտէի] գործունէութեան սահմանները կցելով նրան Գաղազան ենթակ. եւ Սեւ-Արիւնը:

2. Գաղազան ենթակ. եւ Սեւ-Արիւնը կցել ուղղակի Կ. կոմիտէին:

Առաջին առաջարկը 5 ձայնով ընդդէմ 3-ի անցաւ ու այդպիսով Ծ. Ժ.ի կողմից Գաղազան ենթակ. ու Սեւ-Արիւնը կցուելով Շահ քաղաքի կոմիտէին, մնացածը նոյնութեամբ թողնուեց Գիլանին:

Ախմեթան ուղղակի Շահստանի Կ. Կ.էի հետ կցելը

նպատակայարմար չնկատուեց. սակայն ժողովը նկատելով այն անմխիթար դրութիւնը, որը լսել էր այդ շրջանի զեկուցման ժամանակ, նաեւ այն, որ Ախմեթան ոչ ցենզի եւ ոչ վայրի տեսակէտից ենթակոմիտէ ունենալու իրաւունք չունի, ուստի հրաւիրելով Կ. Կ. ուշադրութիւնը այդ շրջանի վրայ կազմակերպելու տեսակէտից, որոշեց տալու նրան եիթակոմիտէի իրաւունք երբ նա ցենզի տեսակէտից լիուլի կը համապատասխանի դրան:

Հարց ծագեց վերոյիշեալ դէպքում, երբ ենթակոմիտէն կազմալուծուած կը լինի, հապա Կ. Կ.էն ո՞ւմ միջոցով կամ ինչպէ՞ս կապ պիտի պահպանի այդ շրջանի հետ. ունենայ այնտեղ մի ներկայացուցիչ թէ մի վարչութիւն: Ժողովը միաձգամայն անցանկալի գտնելով ներկայացուցիչ ունենալը եւ այդ ձեւի գործունէութիւնը, աւելի կողմնակից էր վարչութիւն ունենալուն. սակայն այդ փոփոխութիւնից յետ անկարող լինելով կանխատեսել այնտեղի վիճակը՝ 8 ձայնով ընդդէմ 1-ի թողեց այդ Կ. Կ.ին որոշելու:

Գետափի վերաբերմամբ ժողովի սկզբում ցանկութիւններ լինելով ընկերների կողմից տալու այդ տեղին կոմիտէական իրաւունք, ժողովն այդ քննութեան առնելով գտաւ, որ ոչ ցենզի եւ ոչ էլ վայրի տեսակէտից անհրաժեշտութիւն չի ներկայացնում, իսկ բաժանման դասաւորութիւնից հանելով նրա շրջանից Քեազազն ու Քեամարան մնացածը նոյնութեամբ հաստատեց:

Սուլթանաբադի, Մալայիրի, Քեազազի, Քեամարայի շրջանում չունենալով ոչ մի կազմակերպութիւն կամ ձեռնհաս ընկեր, Կ. Կ.էի լուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրեց դրանց վրայ, հնարաւորութեան սահմաններում կազմակերպելու դրանց:

Այսպիսով շրջանի կազմակերպումը կատարուեց եւ հաստատուեց Շ. Ժ.ի կողմից:

Միւս յանձնախումբը, որին յանձնուած էր ներքին կանոնադրութիւնը, յայտնեց ի գիտութիւն ժողովի, որ այդ պատրաստ է: Ժողովը ցանկացաւ լսել այդ, որից յետ հաստատուելն ու քննութեան առնելը թողեց յաջորդ ժողովին, ի նկատի ունենալով ժամանակի սղութիւնը:

Օրակարգի հարցերից անկախ ստացուած լինելով Հ.Յ.Դ. VII Ընդհ. ժողովի օրակարգի հարցերը, այդ եւս դրուեցաւ Շրջ. Ժ.ի օրակարգի մէջ ու առաջիկայ ժողովը նշանակելով յուլիս 2-ի երեկոյեան ժամը 7-ին, ժողովը փակուեց:

29.- 6րդ ինչպէս նաեւ յաջորդ՝ 7րդ կէտերը կը վերաբերին Հ.Յ.Դ. Եօթներորդ Ընդհ. ժողովի օրակարգին. հետեւաբար յատուկ են Թուրքիոյ երեսփոխանական ընտրութիւններուն եւ ազգային ներքին հարցերուն:

Նիստ XIV
Յուլիս 2

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 8 ընկերների: Բացակայում էին ընկերներ Կոմս, Կայծ եւ Խորէն: Ժողովի կէսին եկան Կոմս եւ Կայծ:

Ներքին կանոնադրութեան մշակման առթիւ առաջարկուեց թողնել Կ. Կ.էին նրա վերամշակման եւ Ատրպ. Կ. Կ. հետ բանակցելու խնդիրը, որպէսզի Պարսկաստանում միայն մի ներքին կանոնադրութիւն լինի եւ սեպտեմբերին առաջարկել Շ. Ժ.ին:

Հ.Յ.Դ. VII Ընդհ. ժողով

Կարդացուեց Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոների շրջաբ[երական] նամակը.–

Հարց եղաւ պատգամաւոր ունենալ թէ ոչ. որոշուեց անպայման ունենալ: Պատգամաւոր ընտրուեց միաձայն ընկ. Արմենակը[17]: Հարց եղաւ հաշիւներն ու տեղեկագիրը ներկայացնել միայն այն թուականից որ ընտրուել է ներկայ մարմինը, թէ աւելի հեռուից – 3 տարուանը:

Ձայների մեծամասնութեամբ անցաւ առաջինը միայն այն յաւելումով, որ Եփրեմեան հարցը մանրամասն ներկայացուի Ընդհ. Ժ.ին: Ընդհ. Ժ.ի շրջաբերական նամակի 14 կէտերից 12-ի մասին Ռ. եւ Շ. Ժ.ում զբաղուած եւ որոշումներ տրուած լինելով, զբաղման համար նկատի առնուեցին եւ հետեւեալ հարցերը.–

6-րդ[29] պարլամենտական ընտրութիւններու մասնակցիլ թէ ոչ, ի՞նչ ձեւով. ընտրական համաձայնութիւններու եւ պարլամենտական գործունէութեան եւ տակտիկի խնդիր:

7-րդ. ներքին ազգային կուլտուրական հարցերու խորհուրդներ, վարչութիւններ, նպատակ եւ գործելակերպ. մասնակցութեան ձեւ խորհուրդներու եւ վարչական մարմիններու մէջ (անհատապէս եւ կուսակցօրէն):

Թողնելով այդ յաջորդ նիստին զբաղուելու ժողովը փակուեց յաջորդ նիստը նշանակելով ամսոյս 9-ին, երեկոյեան ժամը 7½-ին նոյն տեղը:

Նիստ XV
Յուլիս 9

Ժողովը բացուեցաւ ներկայութեամբ 7 ընկերների: Բացակայում էին Ֆ-ո, Խորէն, Պարթեւ եւ Սեւլեռնցի:

Ընկ. Արմենակ առաջարկեց ժողովին, որ Ընդհ. Ժ.ի պատգամաւոր լինելով, շուտով պիտի գնայ, ուստի ցանկալի է իրեն իմանալ ով է նորընտիր Կ. Կ.էի ներկայացուցիչը, որպէսզի նրա հետ յարաբերութեան մէջ մտնի որոշ հարցերի համար: Ընկ. Ղարիբ, որին յանձնարարուած էր հրաւիրելու նորընտիր Կ. Կ.էի անդամներին, յայտնեց ժողովին, որ ընտրուած 4 ընկերներին երբ հրաւիրել էր ու յայտնել, բոլորն էլ ընդունել էին, սակայն այժմ պարզւում է որ դրանցից մէկն էլ չի մասնակցում, ու այդպիսով կազմը մնում է 3 անդամներից, որոնք լիակատար պատասխանատուութիւնը իրենց վրայ չեն վերցնում:

Ժողովի մէջ ընկերներից ոմանք խիստ քննադատեցին չմասնակցող ընկերոջ նման վերաբերմունքը, ոմանք առաջարկեցին պարզ յայտնել այդ ընկերոջ անունը, որպէսզի ապագայում ընտրութիւնների ժամանակ ի նկատի առնուի, որ ընտրութիւններին զգոյշ մօտենան ու չընտրեն նմաններին, որ դեռ գործը չսկսած լքում է էներգիա չունենալու համար եւ այլն, ոմանք էլ առաջարկում էին քննել պատճառը:

Նման արտայայտութիւններից յետ պարզուեց այն, որ ընկերը դեռ պաշտօնապէս չի տուել հրաժարականը, ուստի ժողովը հրահանգեց նորընտիր մարմնին հրաւիրել նրան ժողովի եւ միաձգամ ընդմիշտ պարզել՝ ցանկանո՞ւմ է մնալ կազմի մէջ թէ հրաժարւում է, իսկ կազմի վերաբերմամբ եկաւ հետեւեալ եզրափակման:

Ի նկատի ունենալով, որ Կ. Կ. կազմի ընկերներից մէկի հրաժարումով կազմը կը մնայ 3 անդամից. աչքի առաջ ունենալով այն բացառիկ դրութիւնը, որում կայացել է ընտրութիւնը.–

Շ. Ժ.ը գործի յաջողութեան տեսակէտից հրահանգում եւ լիազօրում է նորընտիր կազմին տարեշրջանի մէջ աշխատել լրացնել կազմի անդամների թիւը (5) հրաւիրելով ուրիշ երկու ձեռնհաս ընկերների:

Հակառակ պարագայում, երբ նրան այդ հնարաւոր չլինի, յանձնարարում է կազմի մնացած 3 ընկերներին վարել գործը ըստ իրենց կարողութեան, որի դէպքում այդ աչքաթող անելու չէ ապագայ Շ. Ժ.ը:

Այդպէս կազմի հարցը որոշելէն յետ ժողովը հրահանգեց կազմը ծանօթացնել իրենց ներկայացուցչին՝ պատգամաւորի հետ:

Ապա ընդհ. Ժ.ի 6 եւ 7-րդ հարցերը թողնելով իրեն Ընդհ. Ժ.ին որոշելու, հրահանգեց պատգամաւորին դնելու Ընդհ. Ժ.ի առաջ հետեւեալ առաջարկները Շ. Ժ.ից կողմից:

1. Ունենալ մի կուսակցական տեղեկատու թերթ մարմինների համար, պարբերաբար տեղեակ պահելու վերջիններին կուսակցական ընդհ. գործունէութիւնից:

2. Ունենալ կուսակցական հայեացքներ վերլուծող եւ քաղաքական դէպքերը բացատրող աշխատաւոր դասակարգին մատչելի լեզուով մի օրգան:

3. Խիստ քննադատել Ընդհ. Ժ.ի կողմից ընտրուած քննիչ յանձնախմբի անփոյթ վերաբերմունքը դէպի շրջանները ունեցած իր գործունէութեան մէջ:

Նիստ XVI
Օգոստոս 5

Ժողովը բացուեց ներկայութեամբ 6 ընկերների: Բացակայում էին ընկերներ Արաքս, Կոմս, Խորէն եւ Գնունի:

Ժողովը նկատելով Շ. Ժ.ի ձգձգուելը այն պայմաններում, որում արդէն հնարաւոր չէր այլեւս Շ. Ժ. գումարել եւ այն որ նման ձգձգուելը արգելք է հանդիսանում նորընտիր մարմինների գործունէութեան, որ՝ մօտ օրերում պիտի գումարուի 7-րդ Ընդհ. Ժ.ը, որին շրջանիս պատգամաւորը պիտի ներկայացնի շրջանիս հաշիւները եւ տեղեկագիրը, որոշեց

1. Յանձնարարել հաշուեքննիչ յանձնախմբին վաւերացնել եւ իր եզրակացութեամբ յանձնել այդ՝ նորընտիր Կ. Կ.էին:

2. Յանձնարարել նորընտիր Կ. Կ.էին ստանալու նախորդ Կ. Կ.էի կազմից զէնքերն ու հաշիւները, որոնք ցարդ պարզուած չլինելով անկարող է եղել քննիչ յանձնախումբին ստանալ:

3. Վաւերացնել Շ. Ժ.ի արձանագրութիւնները ու յանձնել նորընտիր Կ. Կ.էին:

Ու այդպէս աշխատանքները վերջացրած համարելով Շ. ժողովը փակուեց:

Արձանագրութեան այս պատճէնը հարազատն է իսկականին:

Հ.Յ.Դ. ՇԱՀՍՏԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ
ՖԻԼԻՊ
ԱՆԹԵՒՆ
ԼՈՒԿԻՉ

Շահստան
29 Օգ. 1913

Փաստ. 592-3

Բ 2.– «ՇԱՀ» ՔԱՂԱՔԻ 1913Ի ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Նիստ I

Մարտ 28ին Կ. կոմիտէի ներկայացուցչի հրաւէրով ընկեր Ամատունիի բնակարանում կայացաւ «Շահ» քաղաքի քաղաքական խմբերի եւ արհեստակցական միութիւնների ներկայացուցիչների պատգամաւորական ժողովի առաջին նիստը, որ հրաւիրուած էր կոմիտէի ընտրութեան համար: Համաձայն Կ. կոմիտէի որոշման իւրաքանչիւր խումբ եւ միութիւն պատգամաւորական ժողովին մասնակցում էր երկուական պատգամաւորով:

Ընտրուած էին հետեւեալները .–

Կանանց «Փնջիկ» խմբից – տիկ. Պարիս եւ տիկ. Մարօ
Կայծ եւ Վտակ խմբից – տիկ. տիկ. Աննի եւ Վրէժ
Քրիստափոր խմբից ընկ. Խորէն եւ Գոնչօ
Ամազոն խմբից ընկ. Սեւլեոնցի եւ Արաքս
Գործակատարների միութիւնից ընկ. Ամատունի եւ Աւօ
Հեռագրիչների միութիւնից ընկ. Ֆօ եւ Ք. Կ.
Ուսուցչական միութիւնից Հ[այրապետ] Պ[անիրեան] եւ Քաւոր
Դերձակների համք[եարական] միութիւնից 811 եւ 12
Փայլակ ենթ. կոմիտէի կողմից Պանդուխտ

Ժողովին ներկայ էին 14 հոգի. բացակայում էին տ. տ. Վրէժ, Աննի, Մարօ եւ ընկ. Աւօ: Ժողովը բացեց Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչ ընկ. Զարեհ եւ յայտնեց, որ ներկայ պատգամաւորական ժողովը, ինչպէս յայտարարուած է, պիտի զբաղուէ տեղական կոմիտէի ընտրութեամբ. ապա աւելացրեց, որ այս նորընտիր կոմիտէի գործունէութեան շրջանը նախկինների պէս ընդարձակ չի լինելու, այլ պիտի վարէ միայն քաղաքիս խմբերի գործերը, որը Կ. կոմիտէի հաստատուելուց յետոյ «Փայլակ» ենթակոմիտէն է վարել, այդ պատճառով էլ խմբերի գործունէութեան եւ վիճակի մասին այս ժողովին տեղեկագիր է ներկայացնում «Փայլակ» ենթակոմիտէն:

Քարտուղար ընտրուեց միայն այս ժողովի համար ընկ. Քաւոր, ապա ենթակոմիտէի պատգամաւորը կարդաց ենթ. կոմիտէի երկու տարուայ գործունէութեան տեղեկագիրը, ուր շատ սեղմ եւ համառօտ մի առ մի յիշատակուած էր թէ իր գործունէութեան ընթացքում ինչով է զբաղուել եւ ինչ որոշումներ կայացրել. բերուած էր նաեւ վիճակագրական տեղեկութիւն խմբերի վիճակի, անդամների թուի, զբաղմունքների եւ ժողովների մասին:

Առաջարկեց կարդալ նաեւ պրոպակատայի առթիւ գումարուած խորհրդաժողովի արձանագրութիւնները, որովհետեւ այդ եւս կազմում է ենթակոմիտէի գործունէութեան մի մասը: Ընկերներից ոմանք նախ քան այդ արձանագրութիւնների ընթերցումը, առաջարկեցին զբաղուել ենթակոմիտէի տեղեկագրի եւ նրա գործունէութեան քննութեամբ, արձանագրութիւնների ընթերցումը թողնելով այն պահին, երբ խօսք կը լինի պրոպագանդայի մասին: Այդ երկու առաջարկները քուէարկուեց եւ որոշուեց կարդալ նախ արձանագրութիւնները:

Ժողովն անցնելով տեղեկագրի քննութեան եւ պարզաբանութեան, անհրաժեշտ համարեց տեղեկագրում յիշուած կէտերի ընթերցումը մի առ մի լինի, որպէսզի մանրամասն լուսաբանութեան ենթարկուէ:

Խօսք եղաւ Բ. կէտի՝ ինքնապաշտպանութեան մասին. այդ մասին տեղեկագրի մէջ այնքան քիչ բան էր ասուած, որ ժողովի համար չպարզուեց թէ ինչ դրութեան մէջ է գտնուել ինքնապաշտպանութեան գործը: Ընկերների տուած տեղեկութիւններից յայտնուեց, որ խիստ անկազմակերպ վիճակի մէջ է եղել այդ գործը եւ մատնուած է եղել անուշադրութեան: Ընկերներից մէկը յայտնեց, որ անցեալ Շրջանային ժողովը ինքնապաշտպանութեան վերաբերեալ մի շարք մշակուած հրահանգներ է տուել, որը չի իրագործուել. յարմար է գտնում դարձեալ սոյն հրահանգները տրուի ապագայ կազմին: Մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ ժողովը միաձայն ընդունեց հետեւեալը.– Ի նկատի ունենալով, որ ինքնապաշտպանութեան գործը ներկայումս գտնւում է անկազմակերպ եւ անբաւարար վիճակի մէջ, հրահանգել ապագայ կազմին իր անմիջական հսկողութեան տակ առնէ այն եւ աշխատէ լուրջ հիմքերի վրայ դնել, որովհետեւ դեռ եւս մեր ժողովուրդը այդ տեսակէտից այն աստիճանի վրայ չի գտնւում, որ ինքն անձամբ տանէ գործի ղեկավարութիւնը:

Ժողովն անցաւ Դ. կէտի՝ ակումբի խնդիրի քննութեան. տեղեկագրից յայտնուեց որ ենթակոմիտէն զբաղուել է Դաշնակ. ակումբի խնդրով, բայց թէ ինչո՞ւ չի յաջողուել, ի՞նչ պատճառներից դրդուած թողել է այդ գործը, այդ մասին ոչ մի բացատրութիւն չէր տուած:

Ժողովը գտաւ, որ տեղեկագիրը կազմուած է հապճեպով շատ չոր ու ցամաք, յիշատակուած կէտերը չափազանց անբովանդակալից են եւ չպատճառաբանուած: Հարց առաջացաւ, թէ ի՞նչ կերպով լրացնել տեղեկագրի այդ պակասը, որպէսզի ժողովը հնարաւորութիւն ունենայ իր զբաղմունքները արդիւնաւոր դարձնելու: Ոմանք առաջարկեցին ենթակոմիտէի արձանագրութիւնները կարդալ որից կարելի կը լինի տեղեկագրում յիշուած կէտերի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ձեռք բերել. որոշուեց բաւականանալ եղածով, իսկ պարզաբանութեան համար բանաւոր յայտնութիւններ անել:

Ժողովը անցնելով ակումբի խնդրին, բացատրութիւններից յայտնուեց որ անցեալ Շրջանային ժողովը հրահանգել էր ունենալ դաշնակցական կլուբ: Ենթակոմիտէն աշխատել է իրականացնել այդ, բայց զանազան անյաստ պայմաններ եւ խոչընդոտներ, ինչպիսին են քաղաքական ռէակցիա, նիւթականի պակասութիւնը եւ այլ հանգամանքներ, արգելք են հանդիսացել գործի յաջողութեան եւ ենթակոմիտէն աչքաթող է արել այդ խնդիրը:

Հարց եղաւ այն մասին թէ արդեօք պէտք է ապագայում իրականացնել այդ թէ թողնել առկախ: Ընկերներից ոմանք ներկայ հանգամանքներում ակումբի բացումը գտնում են անիրագործելի, իսկ ոմանք շեշտելով ակումբի անհրաժեշտութեան մասին, առաջարկում էին հրահանգել ապագայ մարմնին, աշխատել առաջին իսկ հնարաւորութեան դէպքում գլուխ բերելու այդ անհրաժեշտ եւ օգտակար հիմնարկութիւնը: Երկու առաջարկներն էլ քուէարկուեց, ձայների մեծամասնութեամբ անցաւ վերջին առաջարկը:

Ժողովի համար որոշուեց հերթական օրեր, չորեքշաբթի եւ ուրբաթ, ժամը 7ից: Յառաջիկայ ժողովը նշանակուեց նոյն տեղում:

Նախագահ՝ ՋԱՐԵՀ
Քարտուղար՝ ՔԱՒՈՐ

Նիստ II
5 ապրիլ 1913

Ընկեր Ամատունու մօտ կայացաւ պատգամաւորական ժողովի II նիստը: Բացակայում էին ընկերուհիներ Աննի եւ Վրէժ, իսկ ընկերներ Ֆօ, Ք. Կ., Քաւոր, 811 եւ Խորէն: Այս ժողովի համար քարտուղար ընտրուեց ընկ. Հ. Պ.: Կարդացուեց I ժողովի արձանագրութիւնը. յարմար դատուեց պատգամաւորների անունները արձանագրութեան մէջ նշանակել կեղծ անուններով: Ժողովը անցաւ պրոպագանդայի խնդրին:

Ենթակոմիտէի ներկայացուցիչը յայտնեց, որ 1911 թ. հիմնուել էր Շահում պրոպագանդի կուրսերը – երկու կուրսով, բարձր եւ ցած. ստորին դպրոցը փակուեց շուտով, ունկնդիրների սակաւութեան պատճառով, իսկ առաջինը շարունակուեց մի տարի, մինչեւ ընկ. Հանգոյցի[19] հեռանալը քաղաքից:

Ժողովը քննելով պրոպագանդայի կուրսերի խնդիրը, երկար վիճաբանութիւններից եւ թեր եւ դէմ կարծիքներից յետոյ միաձայն եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան. պրոպագանդայի դպրոցի եւ մեր խմբերի համար պրոպագանդիստներ պատրաստելու խնդիրը կարեւոր եւ ցանկալի համարելով հանդերձ, գտաւ, որ այդ պահանջը առ այժմ գոնէ անիրականանալի է նախ ձեռնհաս կամ ազատ ընկերների եւ դրա հետ տրամադրելի լսողների պակասի պատճառաւ, ուստի յանձնարարում է ապագայ կոմիտէին. բաւականանալ առ այժմ խմբական պրոպագանդայով, դնելով նրան ցանկալի հիմքերի վրայ, իսկ առաջին պահանջը՝ աշխատել առաջին առթիւ իրականացնել, եթէ կը լինին յաջողութեան վերոյիշեալ պայմանները՝ գոնէ բաւարար չափով: Պրոպագանդի գործը ցանկալի չափով եւ նպատակայարմար տանելու համար կոմիտէն կը հրաւիրէ ժամանակին տեղական պրոպագանդ վարողները, որոնք կը կազմեն մի պրոպագանդայի յանձնախումբ, կը կազմեն ծրագիր, ըստ այսմ պրոպագանդը խմբերում տանելու համար:

Ժողովը ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը որ տեղական պրոպագանդիստները իրենց մասնաւոր զբաղումների ծանրաբեռման պատճառաւ չեն կարող ամբողջապէս տանիլ պրոպագանդի գործը եւ առիթ են տալիս յաճախ պրոպագանդի գործը եւ առիթ են տալիս յաճախ պրոպագանդի գործի կաղալուն, որով խմբերը յաճախ մնում են առանց դասախօսների, անհրաժեշտ գտաւ յանձնարարել ապագայ կոմիտէին, համաձայնութեամբ Շահստանի կենտրոնական կոմիտէի ունենալ մի ազատ մտաւորական ընկեր, որ կը վերցնէ իր ուսին կազմակերպական այլ պարտականութիւնների հետ նաեւ պրոպագանդայի գլխաւոր բեռը:

Զբաղուելով շրջանի ազգային կուլտուրական գործերին մասնակցելու խնդրով, յանձնարարեց խստիւ հետեւել VI Ընդհ. ժողովի որոշման, պաշտօնապէս որպէս կուսակցութիւն չգալ հրապարակ այդպիսի դէպքերում եւ չդնել մանաւանդ կուսակցական մարմինների անդամների թեկնածութիւնը ազգային կուլտուրական վարչութիւնների ընտրութիւնների համար. միւս կողմից ի նկատի ունենալով մեր շրջանի կուլտուրական, հասարակական գործերի յետամնացութիւնը եւ այն, որ մեր ընկերներն են գլխաւորապէս հետաքրքրուող այդօրինակ խնդիրներով, յանձնարարել ընկերներին որպէս անհատ քաղաքացիներ եռանդուն մասնակցութիւն ցոյց տալ եւ ընտրել առաջադէմ մարդիկ որպէս ղեկավար մեր կուլտուրական ազգային կրթական գործերի:

Առաջիկայ ժողովը նշանակեց չորեքշաբթի օրը երեկոյեան ժամի 6ին ընկ. Արաքսենց տանը:

Նախագահ՝ ՋԱՐԵՀ
Քարտուղար՝

Նիստ III
10 ապրիլ 1913

Պատգամաւորական ժողովի երրորդ նիստը կայացաւ ապրիլ 10ին ընկեր Արաքսենց բնակարանում ներկայութեամբ տասն ընկերների. բացակայում էին տ. տ. Վրէժ, Մարօ, Աննի. ընկերներ Խորէն, Սեւլեոնցի, Ք. Կ., 811 եւ 12:

Կարդացուեց եւ վաւերացուեց նախորդ ժողովի արձանագրութիւնը. քարտուղար ընտրուեց այս ժողովի համար ընկեր Քաւորը:

Ժողովն անցնելով իր զբաղմունքներին՝ ընկերներից մէկն առաջարկեց այս նիստը նուիրել ընտրութիւններին, որից յետոյ նոր անցնել օրակարգի միւս խնդիրներին: Այդ առաջարկութիւնը մերժուեց մեծամասնութեան կողմից, առարկելով դորան, որ պատգամաւորներից ոմանք չունեն իրենց խմբի թեկնածուների ցանկը եւ երկրորդ՝ անյարմար նկատուեց հրահանգները քողնել ընտրութիւնից յետոյ:

Ժողովն անցաւ տեղեկագրի քննութեան, կարդացուեց 13-րդ կէտը, ուր ասուած էր, թէ ենթակոմիտէն զբաղուել է նախկին սպառողական ընկերութեան խնդրով, մաքրելով առկախ մնացած հաշիւները եւ նոր սպառողական ընկերութեան առաջին ամսուայ անդամավճարներն է գանձել: Ընկերներից ոմանք մօտկից ծանօթ լինելով այդ խնդրին, յայտնեցին որ ենթակոմիտէին է վերագրած այն, ինչով որ չէ զբաղուել, ինչպիսին է անդամավճարների գանձումը, իսկ այն ինչ որ ենթակոմիտէի ջանքերով է արուած՝ սպառողական ընկ. կանոնադրութեան մշակումը, կոմիտէի ներկայացուցչի մասնակցելը Սպառողականի վարչութեան ժողովներին ձայնի իրաւունքով եւ ընկերութեան տիվիտենտի[30] 5%-ը կազմակերպութեան յատկացնելը, յիշատակուած չէ: Ընկերներից ոմանք այն կարծիքին էին, որ կազմակերպութիւնը այդպիսի ձեռնարկութիւններից նպաստ չպէտք է վերցնի, այլ եթէ հնարաւոր է նոյն իսկ ինքը պէտք է նպաստէ: Երկար խօսուեց այդ մասին եւ բացատրուեց, որ այդ արուած է ոչ թէ շահադիտական նպատակով, այլ որպէսզի այդ ընկերութիւնը իրեն բարոյապէս կապուած զգայ կազմակերպութեան հետ եւ վերջինիս կոնտրոլի տակ լինի. այդպէս են եւ ուրիշ երկրների կոոպերատիւ ընկերութիւնները, նրանք իրենց տիվիտենտի որոշ տոկոսը յատկացնում են որեւէ կազմակերպութեան եւ կամ որեւէ հասարակական հիմնարկութեան:

Ապա հարց եղաւ այս մասին, թէ մարմինը ինչ վերաբերմունք պիտի ունենայ դէպի ներկայիս սպառողական ընկերութիւնը: Այս հարցին արծարծման տեղիք տուեց այն խնդիրը, որ սպառողականի վարչութիւնը մի ինչ որ խնդրի առթիւ դիմել էր ենթակոմիտէին, բայց վերջինս ձգձգելով այդ խնդիրը անուշադրութեան էր մատնել: Սկզբունքային տեսակէտից խօսուեց առհասարակ կոոպերատիւ սպառողական եւ արտադրական ընկերութիւնների մասին եւ բացատրուեց ու մի առ մի շեշտուեց նրանց օգտակարութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը աշխատաւոր մասսայի համար. ապա մասնաւորապէս երկար խօսուեց «Իրան» սպառողական ընկերութեան ու սրա խանութի մասին. ընկերներից շատերը այն կարծիքին էին, որ վարչութիւնը իր գործը լաւ հիմքերի վրայ դրած չէ եւ խանութը իր նպատակին չի ծառայում: Այդ մասին մտքերի փոխանակութիւն ունենալուց յետոյ որոշեց հրահանգել ապագայ մարմնին լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ ընկերութեան վրայ, աշխատել կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնելու այն, որպէսզի ծառայէ իր իսկ նպատակին:

Տեղեկագրի 15րդ կէտից յայտնուեց որ ենթակոմիտէն տեղական կրթական եւ կուլտուրական գործին նպաստած լինելու համար, աշխատել է Հայկազեան դպրոցում ունենալ դաշնակցական տեսուչ եւ ուսուցչական խումբ, այդ պատճառով էլ աշխատել է ընկեր Հանգոյցին պահել այստեղ: Մտքերի փոխանակութիւնից յայտնուեց, որ ենթակոմիտէն այդ ուղղութեամբ չի գործել եւ ոչ մի աշխատանք չի թափել, այնպէս որ այդպիսի մի կէտ միանգամայն աւելորդ տեղ է գրաւում տեղեկագրի մէջ: Ժողովը իր գոհունակութիւնը յայտնեց, որ հակառակ արծանագրութեան, ենթակոմիտէն այդ ուղղութեամբ ակտիւ գործ չի կատարել, որովհետեւ այդ է թելադրում 6-րդ Ընդհանուր ժողովը: Հրահանգուեց ապագայ մարմնին որ յետագայում այդ ուղղութեամբ գործելու համար չպիտի հրապարակ գայ իբր կազմակերպութիւն:

19-րդ կէտը վերաբերում էր պարսիկ աշխատաւոր մասսային կազմակերպելու խնդրին. այս ուղղութեամբ ենթակոմիտէն ոչինչ չի արել. Ռայոնական ժողովը մանրամասն զբաղուած լինելով այդ խնդրով, պատգամաւորական ժողովը աւելորդ համարեց կրկին անգամ անդրադառնալ այդ խնդրին. հրահանգում է ապագայ մարմնին իր շրջանում իրագործել այդ հարցին վերաբերող Ռայոնական ժողովի որոշումը:

Ժողովն անցաւ տեղեկագրի 20-րդ կէտի – Պրոպագանդայի խնդրին: Ենթակոմիտէն պրոպագանդայի գործը յաջող տարուած լինելու համար հրաւիրել է այդ գործի համար խորհրդակցական ժողով, որտեղ մանրամասն խօսուել է բանաւոր եւ գրաւոր պրոպագանդայի մասին. այդ ժողովը անհրաժեշտ է համարել ունենալ դաշնակցական գրադարան, դիւրացնելու համար պրոպագանդայի գործը: Կազմել է պրոպագանդիստների խումբ, որը իր հերթին մշակել է դասախօսութիւնների ցանկ եւ ցրել խմբերին, բայց խմբերից շատ քչերն են հետաքրքրուել դրանով. տեղեկագրի այդ կէտից եւ բաւոր յաւելումներից նկատելի էր որ խմբերի եւ միութիւնների կողմից առ հասարակ դաշնակցական գործի շուրջը ոգեւորութիւնը եւ հետաքրքրութիւնը միանգամայն բացակայել է:

Ժողովը զբաղուելով դաշնակցական գրադարանի խնդրով խորհրդակցական ժողովի որոշումը խիստ անհրաժեշտ գտաւ, հրահանգեց ապագայ մարմնին, առանց յետաձգելու ձեռնամուխ լինել այդ գործին, հաւաքէ ու կարգի բերէ եղած գրքերը եւ այդպիսով հիմք դնէ դաշնակցական գրադարանին:

Ապա ժողովը անցաւ այն խնդրին, թէ արդեօք ի՛նչն է պատճառ դարձել խմբերի եւ միութիւնների անհետաքրքրութեանը եւ լքման դրութեան հասնելուն. ընկերներից ոմանք պատճառներից մէկը համարում էին քաղաքական խմբերը արհեստակցական միութիւնների վերածելը, որովհետեւ այդպիսով առաջացան այնպիսի կազմեր, որոնց անդամները իրենց մտաւորով եւ դիրքով չէին համապատասխանում միմեանց, որը տեղիք տուեց ժողովների կանոնաւոր չգումարուելուն. պայմաններից մէկ ուրիշը եւ ամենագլխաւորը համարում է այն, որ մեր խմբերը եւ միութիւնները կազմուած են եղել ոչ իսկական դաշնակցականներից. ամէն մի բախտախնդիր անհատ, որեւէ շահադիտական նպատակով, մուտք է գործել մեր շարքերի մէջ. պարզ է, որ այդպիսիները երկար ժամանակ չէին կարող ոգեւորուել եւ հետաքրքրուել դաշնակցական գործով ու ժողովներով. բաւական էր ամենաչնչին ռէակցիան, որ այդպիսիները անգործութեան մատնուէին եւ այդպէս էլ եղել է. նոյն այս եզրակացութեան է յանգել եւ ենթակոմիտէն. այս առթիւ մտքերի փոխանակութիւնից յետոյ առաջարկուեց եւ միաձայն ընդունուեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Պատգամաւորական ժողովը զբաղուելով մեր խմբերի եւ միութիւնների ներկայ կազմի եւ նրանց կուսակցութեանն հետ սերտ կապով կապուած լինելու խնդրով, դրա հետ միասին շեշտուելով մեր շարքերի զտման այժմէականութիւնը, որոշեց. ի նկատի ունենալով Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովի մեր շարքերի բիւրեղացման վճիռը, յանձնարարել ապագայ մարմնին, նոյն սկզբունքով վերակազմել մեր խմբերն ու միութիւնները վերածելով, ըստ արտայայտուած ցանկութիւնների, քաղաքական խմբերի, արգելք չդնելով այն միութիւններին (արհեստակցական եւ այլն) որոնք կ՚ուզեն որպէս այդպիսին շարունակել մնալ: Ի դէպ հրահանգուեց չճանաչել գիւնեգործների տեղական միութիւնը, որպէս դաշնակցական կազմ:

Ժողովը սրանով վերջացրեց տեղեկագրի քննութիւնն ու հրահանգները: Այժմ մնում էր անցնել ընտրութիւններին: Բայց որովհետեւ պատգամաւորներից մի երկուսը, ինչպէս ասացինք, չունէին իրենց խմբի թեկնածուները, այդ պատճառով էլ յաջորդ հերթական ժողովը յետագծուեց, մինչեւ որ այդ պատգամաւորները ունենան իրենց խմբական ժողովները՝ թեկնածուների ցանկ մշակելու համար:

Յաջորդ ժողովի ժամանակի եւ տեղի համար կը յայտարարուի շրջաբերական հրաւէրով:

Նախագահ՝ ՋԱՐԵՀ
Քարտուղար՝ ՔԱՒՈՐ

Նիստ IV
23 ապրիլ 1913

Պատգամաւորական ժողովի IV նիստը տեղի ունեցաւ ընկ. Ամատունու մօտ. բացակայ էին Տիկ. Աննի, ընկ. Խորէն, Դոնչօ, Արաքս եւ 811 (ժողովի վերջում վերջինը եկաւ): Կարդացուեց անցեալ ժողովի արձանագրութիւնը, որի վերջին կէտի մասին կարճ թեր ու դէմ խօսակցութիւններից յետոյ (գիւնեգործների միութեան հարցի առթիւ) առաջարկուեց երկու բանաձեւ:

I Ճանաչել գիւնեգործներին իբրեւ միութիւն եւ աշխատել նրանց ցրել միւս խմբերի մէջ, իսկ եթէ չցանկանան՝ ճանաչել նրանց իբր քաղաքական խումբ – ստացաւ 6 ձայն:

II Ճանաչել գիւնեգործների ոչ միութիւն եւ ոչ էլ քաղաքական խումբ: Այդ միութեան անդամներից եթէ ցանկանան կարող են ցրուել միւս քաղաքական խմբերի մէջ – ստացաւ 7 ձայն:

Ենթակոմիտէի գործունէութեան գնահատութեանն առթիւ ժողովը ի նկատի առնելով նրա կազմը, ունեցած լիազօրութիւնները (իբր խմբապետական ժողով եւ ապա ենթակոմիտէ) եւ այն պայմանները որոնց մէջ գտնուելիս է եղել ենթակոմիտէն, նրա գործունէութիւնը գտաւ բաւարար:

Առաջարկուեց անցնել կոմիտէի ընտրութեան հակառակ այն հանգամանքին, որ 2 խմբեր դեռ չեն կազմել իրենց թեկնածուների ցանկը:

Ընդունուեց այդ առաջարկը եւ եղածը ցանկը կարդացուելուց յետոյ, ժողովը անցաւ ընտրութեան:

Առաջարկուեց եւ ընդունուեց 7 հոգու հարցը: Առաջարկուեց եւ ընդունուեց նաեւ այն հարցը, որ Պատգամաւորական ժողովի արձանագրութիւնները ամբողջութեամբ կարելի է կարդալ խմբական ժողովներում:

Նախագահ՝ ՋԱՐԵՀ
Քարտուղար՝

30.- Շահաբաժնի:

Փաստ. 592-16

Բ 3.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒ

ԳԱՂԱԶԱՆ [Ղազուին]

1.- Ընդհանուր կացութիւն.–

Գաղազանի ենթակոմիտէի մնացած երեք անդամների մեզ տուած զեկուցումից իրենց շրջանի ընդհանուր կացութեան մասին պարզուեց հետեւեալը:– Ռուսական բանակի Թաւրիզ, Էնզէլի եւ Ռաշտ մտնելուց անմիջապէս յետոյ, «մի տեսակ սառնութիւն է գալիս տեղիս ընկերների վրայ»:

Ռուս բռնակալութեան ոտ կոխելը այս երկիրը, նրա արջի թաթի դնելը այս դժբախտ երկրի վրայ եւ անկոնտրոլ ու անպատասխանատու «գործունէութիւն»ն իր ոտ դրած վայրերում մի կողմից, ռեակցիայի բօթաբեր թռչունի պէս դէպ առաջ շարժուիլը, իր սեւատարած ռեակցիայի թեւերի տակ կախաղաններ բարձրացնելը՝ երկրիս բնակիչների համեմատական աւելի ազնիւ տարրերի ճօճուող դիակներով, նրանց կոնսուլների եւ միւս պաշտօնեաների ցինիկաբար[31] գործելը այս ամբողջ երկրում, որոնց ականատես էին կամ լսում էին մեր այնտեղի ընկերները, մի կողմից, եւ պարսից կառավարութեան թուլամորթութիւնը, վեհերոտութիւնը, դէպ ռուսական բռնակալութիւնը ցոյց տուած իրենց ստրկական-լակէյական պատրաստակամութիւնը, թուլութիւնը եւ ամէն տեսակի պահանջի եւ ուլտիմատումի անխօս ընդունելն ու իրագործելը – այս բոլորը միասին վերցրած միանգամայն յանկարծակիի էին բերել մեր այնտեղի ընկերներին, որոնք եւ թողել էին թէ խումբ, թէ ժողով, թէ ամսավճարներ տալը եւ թէ առհասարակ որեւէ կերպով յեղափոխական գործին նպաստելը: Այսպէս ուրեմն ռուսական զօրքի Պարսկաստան ոտ դնելուվը մեր շարքերն այնտեղ թուլանում, իսկ այնտեղ[ից] գնալուց յետոյ բոլորովին քայքայւում են:

Պակ[աս] չափով չի նպաստում դրան եւ Եփրեմ-խանի ու նրանից յետոյ եղած բանակի այլանդակ պատկերն ու դատապարտելի գործունէութիւնը որ կորցնում է այնտեղի ընկերների մէջ հաւատը դէպի դաշնակցական գործիչներն ու ընկերները:

Ցաւ ի սիրտ պէտք է ասել, որ մեր տեղական մարմինը ռեակցիայի այդ օրերին կանգնած չի եղել իր կոչման բարձրութեան վրայ: Ռուսական բանակի այնտեղ գնալու լուրն առնելուն պէս, բոլոր ընկերներից նա հաւաքում է զէնքերը ու մի տեղ թաղում, որ, ի դէպ, պակաս չափով չի նպաստում ընդհանուր պանիկայի[32] եւ մեր շարքերի լքման: Այդ ժամանակ մարմինը դադարեցնում է իր նիստերն անգամ եւ միանգամայն լռում, այսպիսով թողնելով մեր շարքերի լիկվիդացիային[8] առաջ գնալու: Եւ միայն այդ ընդհանուր շշմածութիւնից վերջերս սթափուելուց յետոյ մի երկու երեք ժողով է ունեցել, խօսել, մտածել է մեր շարքերը վերակազմելու, գործը վերսկսելու, զէնքերը լաւ նայելու, պահելու եւ ընկերների մէջ ցրուելու մասին: Այնպէս որ, ընկերներ, արդէն գործի նախօրեակին էր, որ մենք հասել էինք այնտեղ. սկիզբը դրուած էր արդէն եւ մեզ մնում էր միայն շարունակել եւ պատուով վերջացնել այն:

2.- Կազմակերպութիւն.–

Դաշնակցական ընկերներ անշուշտ բաւականաչափ ունենք այստեղ: Նախկին 4 տղամարդկանց եւ 2 կանանց խմբերից անպայման բաւական համակրողներ դեռ ունենք, բայց որեւէ խումբ կամ միութիւն բոլորովին գոյութիւն չունի: Կազմակերպութիւն ուրեմն այդ շրջանում մենք չունէինք մեր գնալուց առաջ:

3.- Խմբեր.–

Այդ շրջանում խմբեր մեր գնացած ժամանակ չկային: Ենթակոմիտէի այդ ուղղութեամբ արած ջանքերին մենք էլ զարկ տուինք եւ նրանց հետ միասին կարողացանք միայն երկու խմբակներ կազմել՝ երկուսն էլ տղամարդկանց – մէկը 7, միւսը 8 հոգուց: Հէնց նոր հազիւ կազմած՝ շրջանից հեռացանք թողնելով նրանց Ախմեթայից[18] եկած ընկեր Սեդրակին կարգի գցելու: Ինչպէս յետոյ իմացանք մեր այդ ուղղութեամբ արածները անպտուղ մնացին, խմբերը դեռ հազիւ վերակազմած կազմալուծուեցին եւ շրջանում էլի մենք ոչ մի խումբ չունեցանք:

4.- Եկամուտներ.–

Զուրկ լինելով խմբերից՝ մեր այնտեղի կազմակերպութիւնը զուրկ է եղել նաեւ եկամուտներից: Որեւէ մուտք եւ ամսավճարներ չի ունեցել մեր այնտեղի մարմինը, դա պարզ ցոյց է տալիս նրանց հաշուետուներն ու անդորրագրերի կտրօնները: Որոշ եկամուտ ստեղծելու համար մենք աշխատեցինք տեղական ընկերուհիների ջանքերով մի փիճակախաղ կազմակերպել կազմակերպութեան օգտին: Դժբախտաբար այդ ցանկալի ձեռնարկը յաջողուեց ոչ տեղական մարմնին, ոչ մեզ եւ ոչ էլ մեզնից յետոյ այնտեղ մնացած ընկեր Սեդրակին: Եւ մենք հեռացանք այնտեղից առանց որեւէ բան անելու ենթակոմիտէի եկամուտները աւելացնելու կամ առաջացնելու համար:

5.- Արխիւ.–

Արխիւը պահած է եղել շատ անփոյթ եւ անկանոն: Հազար ու մի տեսակ թղթեր է լցուած եղել այնտեղ: Ստացուած նամակները կարգով ու բաժիններով չի եղել դրուած: Որոշ ստացուած նամակներ կորցրած են եղել, որոշ գրութիւններ արխիւում չկային – անհետացել, կորել էին: Որոշ գրած նամակների պատճէնները չկային պատճէնների տետրակում: Գրագրութիւնն ու արձանագրութիւնները, ինչպէս եւ մատեանները պահուելիս են եղել անշնորհք, անփոյթ եւ անկանոն: Պատճէնների տետրակում եղել են նաեւ այնպիսի նամակների պատճէններ որոնց մասին եւ ոչ մի ժողովի արձանագրութիւն չի յիշատակում: Մարմնի անդամներն էլ վկայում էին որ նման որոշումներ չի կայացրել մարմինը: Նամակները սակայն սրբագրուած են ենթակոմիտէի ներկայացուցչի կողմից, որ այնտեղ չէր մեր գնացած ժամանակ: (Մանրամասն տես իմ Օգոստոս 8 – 1912 թ. թուակիր նամակը գրուած Գաղազանից):

6.- Դրամական հաշիւներ.–

Հաշուեմատեաները նոյնպէս պահուած են անփոյթ ու անշնորհք: Գումարները երբեմն ճիշտ չեն տուած: Խմբերից ստացած ամսավճարներն ու համապատասխան ամիսներում հաշուեմատեանում նշանակուած գումարները չեն համապատասխանում միմեանց: Միեւնոյն հաշուեմատեանում ու անդորրագրերում նշանակուածներն էլ չեն համապատասխանում – մի հանգամանք որ գալիս էր կասկածների մէջ գցելու եւ կարծել տալու թէ հաշիւների մէջ գեղծումներ ու անճշտութիւններ են սպրդել: (Մանրամասն տես Կ. Կ.էին օգոստոս 8 1912 թ. թուակիր իմ N 2 նամակում):

7.- Զէնքեր.–

Չնայած մեր բոլոր ջանքերին մենք ոչ մի կերպ չկարողացանք ստուգել Գաղազանի զէնքերի հաշիւներն ու ցուցակը կազմել: Հազիւ կարողացանք մօտաւոր ցանկը կազմել եւ Օգոստոս 8-ին – 1912 թ. ուղարկել Կ. Կ.էին:

Զէնքերի ինչպէս եւ ռազմամթերքի որոշ ցանկ չկար. ոչ մի գրութիւնից ու ցանկից կամ ցուցակից չէր լինում պարզել թէ որքան զէնք կայ այդ շրջանից, որքան է եղել, քանիսն է գնուել կամ ծախուել. որքա՞նն է ուղարկուած իրեն «Գիլան» կոմիտէից կամ Շահստանի Կ. Կ.էից: Զէնքերը պահուած են եղել շատ անխնամ. նրանցից շատերը այժմ արդէն հազիւ երկաթի արժէք ունեցան: Կառավարական բանակի հայ մարտիկներից ստացած (նուէր) զէնքերի ոչ մի ցանկ չկայ եւ ոչինչ ցոյց չի տրւում: Զէնքերից մի քանիսը սեփականացրած են: Այս հաշիւներն էլ են կարծել տալիս որ պէտք է ընդունել այստեղ եւս անճշտութիւնների եւ գեղծումների գոյութիւնը: (Մանրամասն տես իմ Կ. Կ.էին գրած N 2 նամակում օգոստոս 8-ից 1912 թ.):

8.- Ինքնապաշտպանութեան մարմին.–

Մի երկու-երեք տարի առաջ Գաղազանում մեր ընկերների նախաձեռնութեամբ «Ինքնապաշտպանութեան մարմին» է եղել կազմուած: Այդ մարմնի ոչ հանգանակած դրամների հաշիւները կան, ոչ առած զէնքերի ու փամփուշտների հաշիւները: Որովհետեւ այդ գործի ղեկավարներից են եղել եւ մեր ընկերները, ուստի այդ բոլոր հաշիւների բացակայութիւնն ու հրապարակ չհանելու մեղքը կապում են մերոնց հետ: Այդ «Ինքնապաշտպանութեան մարմնի» հաշիւների մասին մարմնի թղթերում եւ ոչ մի ակնարկ չկայ եւ մենք իմացանք միայն արխիւում գտած «Քրիստափոր» խմբի մարմնին գրած 1911 թ. օգոստոս 7-ի նամակից, որով պահանջում էին այդ հաշիւներն առնել: Ժողովրդական հանգանակած այդ գումարների ինչ լինելը, բնական է, որ ամէնից շատ պիտի մեզ զբաղեցնէր, որի համար եւ տեղական մարմնի յանձնարարութեամբ մենք տեսանք այդ «Ինքնապաշտպանութեան մարմնի» անդամներին եւ առաջարկեցինք նրան հրապարակով հաշիւ տալ, որով եւ կարծում էինք, ազատած կը լինէինք մեր կազմակերպութիւնը նրա վրայ բարդուած մի արատից: Այդ քննութեան ու հաշուետուութեան կարիքն զգացում էր մանաւանդ այն ժամանակ, երբ Յովակիմ Յովհաննիսեանը պահանջում էր մերոնցից հինգ հատ վարանդիլ հրացան, 700 մեծ վարանդիլի եւ 300 փոքր վարանդիլի փամփուշտներ, որ տուած է եղել իբր թէ տեղական մարմնին: Ենթակոմիտէն էլ պնդում է, որ դա ոչ թէ մարմնին այլ «Ինքնապաշտպանութեան մարմնին» է տուած: Հէնց մեր եւ «Ինքնապ. մ-ի» զէնքերի ու փամփուշտների հաշիւներն էլ պարզ չեն, խառնուած են միմեանց: Թէկուզ հէնց այդ պարզելու համար մենք պէտք է քննէինք այդ հաշիւները: «Ինքնապաշտպանութեան մարմինը» հրապարակով հաշիւ տալու մեր առաջարկին ընդառաջ գնաց եւ խոստացաւ իրագործել այն: Շուտով մենք հեռացանք այդտեղից թողնելով ամէն ինչ մարմնին եւ ընկ. Սեդրակին: Ինչպէս իմացանք յետոյ այդ հաշիւներն այդպէս էլ չեն տրուել եւ կասկածներն ու մեղադրանքը դարձեալ մերոնց վրայ է մնացել ծանրացած:

31.- Շնականօրէն, արհամարհանքով:
32.- Խուճապին:

9.- Սեւ Արիւնում[23] ունեցած գործունէութիւնը (մարմնի).–

Սեւ Արիւնի շրջանում մեր ընկերների գործունէութիւնը արտայայտուել է միայն նրանով, որ Շահստանից ուղարկուած 50 կտոր զէնքն են ուղարկել այնտեղ ծախելու հայ գիւղացիութեան մաս-մաս վճարով, որ դեռ հաւաքած չէ լիովին եւ որը հաւաքելու գործը մեզ վրայ է ընկնում: Իսկ թէ այդ 50 կտորից քանիսն է ծախուել, քանիսը մնացել, չեղաւ որոշել: Այդ էլ մնաց այնտեղ աւելու: Որեւէ նամակ կամ տեղեկագիր այնտեղից չի ստացուել: Միայն մեր գնալուց մի քանի օր առաջ այնտեղի ուսուցիչներն էին եկած եւ խնդրել մարմնից, որ միջամտի իրենց մնացած ռոճիկներն ստանալու: Մարմինն էլ այդ ուղղութեամբ մի նամակ է ուղղել այնտեղի խմբապետական ժողովին եւ դպրոցների հոգաբարձութեան:

10.- Սեւ Արիւն ուղարկուած զէնքերն ու նրանց հաշիւները.–

Այդ շրջանն ուղարկած զէնքերի քիւը պարզ ու որոշ չէ: Ուղարկած զէնքերի թուի համաձայն մուրհակներ չկան: 6 մուրհակի զէնքեր 1410 ղռ. արժողութեամբ «ցուցակում» բոլորովին չկայ: Մի քանի մուրհակների յետեւում նշանակուած են թէ որքան է ստացուել պարտքի դիմաց: Միեւնոյն մարդոց ստացած գումարի մուրհակի յետեւում նշանակուած քանակի եւ «ցուցակում» եղածի մէջ նոյնը չեն: Գները միատեսակ չեն: Փամփուշտներ հաւասար չափով չեն բաժանուած: Հրացանների գները մուրհակներում եւ նոյն մարդկանց անուան դիմաց նշանակուած «ցուցակում» միեւնոյնը չեն: Ընդհանուր տարբերութիւնը 410 ղռանի է: Առհասարակ զէնքերի ցուցակն ու հաշիւները այնպէս են կազմուած, որ չես իմանում ինչի վերագրել այդ ամէնը.– Անուշադրութեան, անփութութեան թէ բացարձակ, մերկապարանոց ու ամենաստոր կեղծիքի…

Ահա այն ամէնը ինչ որ կարելի էր ասել Գաղազանի եւ այդտեղից իմ ստացած տպաւորութիւնների մասին:

Այժմ էլ անցնենք Սեւ Արիւնի եւ քիչ կանգ առնենք այնտեղ եղած-չեղածի, անցած-դարձածի վրայ:

ՍԵՒ ԱՐԻՒՆ

1.

Այս շրջանն էր, ուր ես գնում էի երկու ընկերների հետ միասին մի աւելի կոնկրէտ եւ շատ աւելի պատասխանատու – պատասխանատու ինձ վստահացող եւ ուղարկող մարմնի եւ իմ խղճի առաջ – գործի համար, քան այդ երեք տարուայ մէջ իմ արած կուսակցական գործերից որեւէ մէկը:

Ինձ վիճակուել էր Շահստանի Կ. կոմիտէի կողմից գնալ մի շրջան, քննել մի քանի տզրուկների մութ գործերը, զեկուցում ներկայացնել այդ մասին եւ սպասել Կ. կոմիտէի մահուան դատավճիռը նրանց վերաբերմամբ իրագործելու:

Մի փոքրիկ անուշադրութիւն, մի չնչին կողմնակալութիւն, մի հազիւ նկատելի աչառութիւն, մի մազաչափ շեղում հեռատես եւ խորը քննութիւնից, լոկ զգացմունքներով ղեկավարուող մի րոպէ, անգամ մի անյայտ, անտեղի մի դարձուած Կ. կոմիտէին ուղարկուելիք իմ զեկուցագրի մէջ կարող էր պատճառ լինէր մէկի, գուցէ եւ մի քանիսի ապրելու, շնչելու, զգալու քաղցր հաճոյքից զրկուելուն. կարող էր պատճառ լինէր նրա կամ նրանց գերեզման իջնելուն, որոնց յետեւից պիտի լացէին նրանց որբերը – որբեր՝ որ թերեւս անկեղծ կերպով սիրում էին նրանց եւ իրաւունք ունէին սիրելու:

Ահա այսպիսի մի ծանր ու պատասխանատու գործի համար էր որ Կ. կոմիտէն ինձ ուղարկում էր շրջան, երկու օգնական ընկերների հետ միասին:

Արդէօք «Շահ» եւ «Գիլան» կոմիտէների եւ Կ. կոմիտէի շրջաններում իմ ունեցած կուսակցական կեանքն ու գործունէութիւնն էր Կ. կոմիտէին տուել իմ վերաբերմամբ այդ վստահութիւնը, մարդկանց սովի, մանաւանդ դաշնակցական գործօն ընկերների սովի, այս երկրում ուրիշ մարդ չունենալն էր պատճառը թէ հէնց այն, որ այդ հարցը ճիշտ նոյն ժամանակ էր ծագել երբ Կ. կոմիտէն ինքնից դուրս ուրիշ ազատ մարդ չուներ իր տրամադրութեան տակ՝ բայց իրողութիւնն այն է, որ իմ այս անգամուայ շրջան դուրս գալուս նպատակն էր – քննել մի քանի անհատների մութ գործերը, դրանց մասին զեկուցում ներկայացնել Կ. կոմիտէին իմ եզրակացութեան հետ միասին, եւ Կ. կոմիտէի նրանց վերաբերմամբ տուած մահուան դատավճիռը ի կատար ածել Հ. Յ. Դաշնակցութեան վայել կերպով:

Շնորհիւ կազմակերպութեան հետ իմ ունեցած մօտիկ կապերի եւ Կ. կոմիտէի ինձ շրջան ուղարկելիս տուած տեղեկութիւնների, ես արդէն գիտէի որ Սեւ Արիւնի գիւղացիք անընդհատ բանաւոր ու գրաւոր գանգատներ են ուղղել Կ. կոմիտէին խնդրելով խիստ կերպով պատժել, կամ ինչպէս իրենք են արտայայտում «մէջտեղից վերացնել» 1. Դաղաշ Աղաջանեանին, 2. Ջիրաք Աղաջանեանին, 3. Շահոռլի Ասատրեանին:

Այս երեքն էլ նրանց ասածների ու գրածների հիման վրայ ներկայանում էին այն շրջանի տզրուկներ, վաշխառուներ, դպրոցական ու յեղափոխական գործի քղճամիներ ու ճնշողներ, մատնիչներ եւ նման բաներ:

Պէտք էր ծանօթանալ վերջին ժամանակներու այնտեղ պատահած բոլոր անցուդարձերին, հաւաքել բոլոր անհրաժեշտ տեղեկութիւնները, հասկանալ ու դասաւորել իրերի դրութիւնը, որ հնարաւոր լինէր հանգիստ սրտով, մաքուր խղճով մահուան դատավճիռ տալու կողմը թեքուած զեկուցագիր ներկայացնել եւ լինելու դէպքում այն իրագործել:

Այսպիսի տրամադրութիւններով եւ «Գաղազանի» միջոցներով հարստութիւն [են] դիզել եւ վերջերս գլխատրապէս վաշխառութեամբ պարապել: Որովհետեւ հայերից շատերը նրանցից պարտք վերցրած դրամների ոչ միայն տոկոսը, այլ եւ դրամը չեն տուել ու չեն տալիս, ուստի եւ այդ մարդիկ «սկզբունքով» որոշել են դրանց պարտք չտալ: Այդ անվստահելիները մեծ մասամբ, տեղ-տեղ բացառապէս, մեր այնտեղի խմբի անդամներն ու ճանաչուած դաշնակցականներն են:

Այստեղից՝ նրանց թշնամական վերաբերմունքը նախանձի մի թեթեւ խառնուրդով դէպի այդ երեք անձնաւորութիւնները:

2. Սեւ Արիւնի հայաբնակ գիւղերը, բացառութեամբ մի երկուսի պատկանում են նախկին (Մամէդ Ալիի օրայ) խնամակալին, որ յեղափոխական խլրտումներից առաջ, իբրեւ մեծ կալուածատէր, ուժեղ, ֆէօդալ, լաւ էր պահում իր գիւղերը, որի հովանու տակ եւ այդ երեք ապրում ու հարստանում, յայտնի ու անյայտ գողութիւններ անում:

Յեղափոխական շարժումների միջոցին նրանց գիւղապետը արբաբը իր խղճուկ գոյութիւնը մի կերպ պահելու հոգսի յետեւից ընկած, բնականաբար պահ մի մոռացել էր իր գիւղերը ընդհանրապէս, եւ հայերին մասնաւորապէս, քանի որ յեղափոխական շարժման ոգին ու պարագլուխը հայերն էին: Սրա հետ միասին առաջ էին եկել գիւղում երիտասարդների մէջ վստահութիւն, համարձակութիւն, մեծերին ու ծերերին կուրօրէն չհետեւելու ձգտումներ, եւ մեծերին, գիւղի ուժեղներին, մանաւանդ իրենց երեքին չյարգելու, չհնազանդուելու հակումներ: Մեր կազմակերպութիւնը այնտեղ բաւական քանակութեամբ զէնք էր ներմուծել, որով մեր ընկերները հէնց դրանց էին վախեցնում եւ անտեղի ցոյցեր կազմակերպում: Այս բոլորն եւ սրանց հետ կապուած ու սրանցից բխող նման պարագաները գցել ու գցում էին նրանց տնտեսական վիճակը, բարոյական (morale) եւ քաղաքական հեղինակութիւնը գիւղում:

Այստեղից նրանց անհաշտ, թշնամական տրամադրութիւնը որին կցած է Սեւ Արիւնի շրջանը, բաւականաչափ տեղեկութիւններ հաւաքած ճանապարհուեցի այնտեղից Սեւ Արիւն ուր եւ հասայ օգոստոս 17-ին երկու ընկերներիս հետ:

Հէնց այդ օրուանից էլ, իջեւանածս ամէն մի վայրից էլ սկսած, ընդհանուր, սովորական խօսակցութեան միջոցին, կամ ուրիշ ժամանակ, սովորական, երբեմն անմեղ հարցերի բնոյթով տեղեկութիւններ էի հաւաքում այդ երեք անձնաւորութիւնների մասին:

Միանգամայն դէմ լինելով կազմակերպութեան մէջ անկոնտրոլ, ինքնագլուխ եւ մենակ գործելուն, ես այդ շրջանի խմբապետական ժողովի առաջ դրի այդ հարցը եւ յայտնելով, որ իրենց գրաւոր ու բանաւոր գանգատների շնորհիւ ուղարկուած ենք մենք այդ երեք եւ միւս լինելիք մարդկանց վերաբերեալ քննութիւն կատարելու եւ ուր հարկն է զեկուցելու – առաջարկեցի թուել ու ապացուցել այդ մարդկանց մեղքերը, քանի որ մենք իբրեւ դաշնակցականներ աւելի վստահանում ենք մեր խմբապետակ[ան] ժողովի եւ ընկերների վրայ քանի թէ գիւղական ամբոխի եւ աղասղկալների[33] վրայ:

Եւ իմ այստեղ եղած ամբողջ ժամանակամիջոցում հաւաքած, դիզած եւ ուսումնասիրած տեղեկութիւններից ես եկայ միայն հետեւեալ եզրակացութեան:

1. Այդ երեք անձնաւորութիւնները էլ շրջանի «աչքաբաց»երից են եղել իրենց երիտասարդ ժամանակ: Նրանք եղել են օտարութեան մէջ, անցել են Կովկաս, շատ բան են տեսել, շատ բան սովորել, տեղում մնացողների հետ համեմատած եւ ո՞վ գիտէ, ինչ ճանապարհներով մի երկու հարիւր թուման ձեռքները փող գցելով վերադարձել են Պարսկաստան եւ հաստատուել Սեւ Արիւնում:

2. Մութ, խաւար ժամանակ հաստատուելով այնտեղ, նրանք վաշխառուական եւ հազար ու մի ներելի եւ աններելի միջոցներով՝ դէպ այդ արթնացման նշոյլներ ցոյց տուող երիտասարդութիւնը, դէպ այդ սթափուող սերունդը ատելութեամբ էին լցուած, բայց որեւէ դրական քայլ նրանց դէմ չեն արած եւ խմբապետական ժողովը որեւէ փաստ կամ դէպք չկարողացաւ մատնանշել:

3. Այդ շրջանում ունեցած մեր մարմինների գործունէութիւնից մէկն էլ դպրոցների հիմնելն է: Չունենալով մշտական հաստատուն բիւջէ, այդ դպրոցներն իրենց ամբողջ ծախսով ընկնում էին գտնուած վայրի գիւղի ազգաբնակութեան վրայ: Քանի որ դպրոցական տուրքը մեր ընկերներն էին բաշխում, միշտ էլ նրանց շատ էր վիճակում վճարել. այն էլ ո՞ւմ… մի վարժապետի, որ իր դէմ է, ջահել-ջուհուլի գլուխ է անցած եւ ղեկավարում է նրանց: Դրանից դուրս կայ մի ուրիշ, աւելի խորը պատճառ: Այդ սերունդները դեռ չեն մոռացել թէ ինչպէս այստեղ քաղաքում, տարիներ առաջ միսիոնարները դպրոց էին բացել, դռնէ դուռ ընկել, խնդրել-աղաչել որ ծնողները երեխաներին դպրոց ուղարկեն. թէ ինչպէս այդ երեխաներին եւ ձրի գիրք, եւ ձրի ուսում, եւ ձրի շոր շատերին, ոմանց մինչեւ իսկ ձրի գիշերօթ էին տալիս: Նման փորձեր են եղել միսիոնարների կողմից նաեւ այդ շրջանում: Եւ ահա մեր այդ ծերերը վախենում են որ եթէ դպրոց ունենան նրանք էլ չկան. մինչդեռ եթէ չունենան դպրոց, նրանք կը գան, դպրոց կը բացեն եւ ամէն ինչ ձրի կը տան իրենց: Նրանց

33.- Երէցներու, տարեցներու:

այս պրոպագանդը բաւական հող է գտնում այնտեղ:

Այստեղից նրանց անբարեացական վերաբերմունքն ու ատելութիւնը դէպ դպրոցը եւ միւսների թշնամական վերաբերմունքն ու տրամադրութիւնները դէպ նրանց:

4. Կայ մի ուրիշ հանգամանք էլ որ պակաս նշանակալից չէ եւ քիչ չէ նպաստել այդ երեքի չարաբաստիկ խնդրի առաջ գալուն: Ահա թէ բանն ինչումն է:

Այդ նոյն գիւղում կայ մի ուրիշ նորածիլ գիւղական տզրուկ – Սամուէլ Մանուկեան – որ իր ունեցած հարըստութեամբ չի կարողանում մրցել այդ երեքի հետ, ամէն մէկին առանձին-առանձին վերցրած: Նա էլ ձգտում է հրապարակ գալ, մրցել նրանց հետ, բայց չի կարողանում, ոյժերը չեն ներում եւ նա ստիպուած է միշտ նրանց հովի տակ, նրանց ձեռքի ստուերում մնալ: Սրտի խորքում լինելով միեւնոյն հակառակորդն ու թշնամին բոլոր նորութիւններին գիւղում, թէ՛ յեղափոխական գործունէութեան այնտեղ եւ թէ դպրոցական գործին դէմ լինելով հանդերձ, նա իւրայատուկ հնտառութեամբ կարողացել է ըմբռնել այդ նեղ շրջանում հասարակական ոյժերի փոխյարաբերութիւնների յեղաշրջման ճամբու վրայ ելնելը եւ բոլոր նման տիպերի ճարպկութեամբ կարողացել է ցուցադրել իրեն նոր սերնդի համակրող ու կողմնակից, խառնուել է նրանց ու… ընտրուել խմբապետ!

Նրանց, այն նշանաւոր երեքի դէմ կռուելու, նրանց տապալելու միջոցն արդէն իր ձեռքին էր. մնում էր միայն վճռական քայլն անել: Քաջ զգալով որ գիւղացիների իրենց միջոցով կազմակերպուած ու տեւողական պայքար չի կարող մղել նրանց տապալելու համար – մանաւանդ որ այդքան ժամանակամիջոցում իր իսկական գոյնն էլ կարող էր բացուել, նա դիմում է կարճ եւ կտրուկ ճանապարհին: Պարտք փող է տալիս այն երեքի կողմից անվստահելի ճանաչուածներին, մօտեցնում իրեն, սրա-նրա ականջին քչփչում եւ ահա բողոքագրերը պատրաստ են:

Այսպիսի պարագաներում է եղել ահա, որ գրուել են թղթեր, պատմուել են շատ բաներ: Սակայն երբ մենք առանձին առանձին հարց ու փորձ էինք անում զգուշութեան բոլոր սահմաններն աչքի առաջ ունենալով, պարզուեց որ այնքան էլ դժգոհ չեն դրանցից:

Խմբապետական ժողովն էլ ոչինչ չապացուցեց եւ նոր ոչ մի փաստ չկարողացաւ հրապարակ հանել:

Բոլոր մեղադրանքներն այնտեղ էին յանգում, որ

1.- Գիւղացիների իրենց ուզած չափով նրանք դրամապէս չէին նպաստում դպրոցին.

2.- Իրենց փող չէին պարտք տալիս.

3.- Ամբարներից ցորեն չէին տալիս մեր ընկերներին տոկոսով.

4.- Ամբարները կոտրելու ժամանակ (այդ առթիւ յետոյ) Շահդուլի Աստուածատրեանը գնացել էր դատարանի մօտ եւ յայտնել որ 6-7 խալուար ցորեն կը տայ նրան, եթէ իր ցորենի ամբարը փրկի նրանց ձեռքից.

5.- Եփրեմ Դաւթեանի մահից յետոյ, որի անունով էին միայն պարծենում, նրանով ոգեւորում եւ նրանով սպառնում իրենց հակառակորդներին մեր ընկերները – այդ երեքից մէկը, տեսնելով մեր ընկերների ընկած տրամադրութիւնը նրա մահուան լուրն ստացած օրը – ասել է «Շահները մեռան, վազիրները եթիմ են մնացել»:

Ճիշտ է, վերը թուած պատճառներով այդ երեքն էլ ամէն առիթ ձեռքից չէին թողնում մերոնց ծաղրելու, հեգնելու, երբեմն իսկ բամբասելու:

Բայց այս բոլորից եւ ոչ մէկը բաւական հիմք չէին ոչ թէ այդ երեքի, այլեւ մեր Սեւ արիւնի ընկերների կողմից Շահստանի Կ. կոմիտէին եւ «Գաղազանի» ենթակոմիտէին ներկայացրած մահուան դատապարտուելու 9 թեկնածուներից եւ որեւէ մէկին այդ տեղը հասցնելու համար:

Մեր միւս ընկերներն էլ, ըստ երեւոյթին, չունենալով իրերն ու դէպքերը իրենց շրջապատում գնահատելու եւ կշռադատելու կարողութիւնը կամ ցանկութիւնը, միւս կողմից անտես առնելով միջավայրը, պայմանները, երկրի տնտեսական ու քաղաքական կեանքն ու վիճակը, միշտ էլ տրամադիր են եղել գիւղում մեր ունեցած անյաջողութիւնները կուսակցական եւ դպրոցական գործունէութեան ասպարէզում բացատրել այդ մարդկանց ներկայութեամբ կամ նրանցից մէկն ու մէկի լինելով:

Չկայ մի գործ, կուսակցական մի աշխատանք որ ստեղծուի ու կատարուի ինքնին, հէնց այնպէս. ամէն ինչ հիմնուած է նախորդի կամ նախորդների արածների, նրա ուղղուած կամ ցուցադրուած սխալների ու տուած տեղեկութիւնների, ուսումնասիրութիւնների վրայ: Այս տեսակէտից անհրաժեշտ էին մեր ընկերների այդ ուղղութեամբ արած աշխատանքները մեզ յանձնարարուած գործի վերաբերմամբ, քէկուզ եւ իմ կարծիքով սխալ եզրակացութեան յանգած, որ ես հնարաւորութիւն ունենայի նրանց աշխատանքի վրայ կռթնած գալ այն եզրակացութեան – թէ այդ երեք անձնաւորութիւններն էլ ըստ ամենայնի ժողովրդի թշնամիներ չեն, մանր-մունր մեղքերի ու յանցանքների համար – որ ցուցադրուեց վերը – չպէտք է վճարեն իրենց կեանքով եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը բարոյական եւ ոչ մի հիմք ու իրաւունք չունի զրկելու նրանց կեանքի ու բնութեան հրաշալիքներով հիանալու, այն վայելելու քաղցր հաճոյքից:

2.

Մենք չէինք առաջինները որ Դաշնակցութեան անունից մտնում էինք այդ շրջանը: Մեզնից առաջ էլ ընկերներ են գնացել այնտեղ որոշ յանձնարարութիւններով թէ տեղից «Շահ» կոմիտէից եւ թէ «Գաղազան» ենթակոմիտէից, որին կցած է այս շրջանը:

Մեզնից առաջ էլ ընկերներ այդտեղ բաւական ջանք են թափել, պայքարել, աշխատել են եւ որոշ գործեր սկսել ու աւարտել, որոշների հիմքը դրել, մի քանիսի համար էլ հող պատրաստել ապագայում նոր եկողների սկսելու համար:

Թէեւ այդ շրջան դուրս գալուս նպատակն – արդէն վերը յիշած – ուրիշ էր, քան թէ կուսակցական խաղաղ աշխատանքը, բայց պարապ չմնալու եւ քննութեան ընթացքում ուրիշներին նման կասկածանքների մէջ չգցելու եւ զգալ չտալու համար իմ գնալուս պատճառը, ես այդ շրջանում սկսեցի պարապել նաեւ ընթացիկ գործերով, որ կարող է անել կուսակցական մի շրջիկ նման միջավայրում:

Այդ հանգամանքն ինձ աւելի մօտեցրեց շրջանի մեր կազմակերպութեան ու նրա բնոյթին: Մինչեւ մեր գնալը մենք այնտեղ ունեցել ենք խմբեր իրենց ժողովներով ու անդամավճարներով, խմբապետական ժողով իր պարբերական նիստերով: Մեր ընկերների գործն այնտեղ եղել է – 1.- Խմբերի կազմակերպումը. 2.- Պրոպագանդ. 3.- Դպրոցներ հաստատելը. 4.- Շտեմարաններ հիմնելը. 5.- Գարնանը գիւղացիների հետ ցորեն ունեցողներից ոյժով ցորեն պարտք վերցնելը. 6.- Ձէնք առաքելը:

Աշխատենք մէկ մէկ մօտենալ դրանցից ամէն մէկին. տեսնենք ի՞նչ է եղել նրանց վիճակը մեր գնալուց առաջ եւ ինչ ենք արել մենք այդ ուղղութեամբ:

1.- Կազմակերպութիւնը.– Մեր կազմակերպութիւնն այնտեղ բնաւ չի համապատասխանում իր ոգուն: Դաշնակցականներ են եւ խմբերի մէջ են գտնըւում թէ չքաւոր թէ հարուստ, թէ անգործ, թէ վաշխառու, թէ հողագործ թէ բանուոր (բատրակ), մի խօսքով ամէն մի «հայ քրիստոնեայ»: Մեր այնտեղի բազան ոչ տնտեսական եւ ոչ էլ որեւէ ուրիշ հիմնաւորում կամ աստառ ունի:

Դա ոչ թէ յեղափոխական-սոցիալիստական կազմակերպութիւն է, այլ պատահական մարդկանց մի հաւաքումն է: Տնտեսական կամ իդէալական ոչ մի հարցի, խնդրի շուրջը չի հաւաքուած այդ էապէս ամբոխը:

2.- Խմբեր.– Մեր այդ մասսայական անսկզբունք, երերուն կազմակերպութիւնը բաժանուած է խմբերի, որոնք հետեւեալ պատկերն են տալիս մեզ:

Մեր այնտեղ եղած ժամանակ մեզ դիմողներից ու խումբ կազմել ցանկացողներից կազմեցինք Վերին Չանաղչիում նորից մի խումբ 7 հոգուց, այնպէս որ մեր այնտեղից դուրս գալուց այդ շրջանում մենք ունէինք 8 խումբ – 83 անդամով: Այդ բոլոր խմբերի վիճակագրական տախտակները (ցանկը) կազմած եւ «Գաղազանի» ենթակոմիտէին է ուղարկուած Ախմեթայից[18], որ եւ ստացել է ենթակոմիտէն:

N°N°	Գիւղի անունը	Որքա՞ն է գանձած	Որքա՞ն է վճարած	Ո՞ւմ է վճարած
1.	Լաո	36	36	Գառոնէին
2.	Վերին Չանաղչի	39	39	»
3.	Ներքին Չանաղչի	18-10 շ[ահի]	18-10 շ.	»
4.	Ենգիղալայ	21	–	–
5.	Չարհադ	21	21	Գառոնէին
6.	Չամբար	–	–	–
7.	Սուլիդաբա	–	–	–

3.- Անդամավճարներ.– Բոլոր խմբերն էլ կազմուելից որոշած են եղել 10-ական շահի ամսավճար տալու: Այդ կապը կուսակցութեան հետ նրանք լաւ չեն պահել եւ անդամավճարները տալու խնդիրը հետեւեալ պատկերն է տալիս մեզ.–

N°N°	Գիւղի անունը	Անդամների քիւը խումբը կազմելիս	Անդամների քիւը ձմեռը	Անդամների քիւը մեր այնտեղ լինելուց
1.	Լաո գիւղի խումբը	9	16	18
2.	Սուլիդաբաո գիւղի խումբը	7	9	4
3.	Վերին] Չանաղչիի գիւղի խումբը	9	9	10
4.	Ներքին Չանաղչի » I »	8	13	16
5.	Ներքին Չանաղչի » II »	8	5	քայքայուած
6.	Ենգիղալայ » »	9	9	8
7.	Չամբար » »	7	8	8
8.	Չարհատ » »	7	11	12

Այսպիսով այդ շրջանում գանձուած է ընդամէնը 114 դռան 10 շահի, որից միայն 36 դռանի դիմաց է ընկեր Գառոնէի ձեռագրով մի հասարակ թղթի վրայ գրած ստացական տուած հետեւեալ բովանդակութեամբ.–

«Ստացուեց «Սեւարիւն» շրջանի «Կրակ» խմբից անդամավճարները որ է երեսուն եւ վեց դռան:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
«Գաղազան» ենթակոմիտէ»

Էլ ուրիշ ոչինչ: Ոչ ամսաթիւ ու տարեթիւ, ոչ վայրի անուն եւ ոչ էլ որեւէ ուրիշ բան: Իսկ մնացած գումարների դիմաց ոչ անձնական, ոչ մարմնի կողմից որեւէ ստացական եւ ոչ էլ անդորրագիր չի տուած: Այդ գումարների ընկերոջ յանձնելը վկայում էին մեր այնտեղի ընկերները եւ Գաղազանից[23] ուղարկուած ուսուցիչ ընկերը:

Այս բոլոր գումարները յանձնած են եղել ընկեր Գառոնէին 1912 թ. գարնանը: Բացի այդ գումարներից Ն[երքին] Չանաղչին էլ մի քանի ամսուանը հաւաքել ու յանձնել է Տէր-Վարդանին, իսկ թէ վերջինս որեւէ տեղ յանձնել է թէ չէ յայտնի չէ: Այդ յանձնած գումարներից յետոյ էլ ոչ մի տեղ ոչինչ չի հաւաքուել: Որոշ խմբեր չեն տուել չունենալու պատճառով, միւսների էլ խմբապետները չեն հետեւել ու չեն գանձել:

Մեր գնացած ժամանակն էլ շատ անյարմար էր. փողի պակաս ժամանակն էր գիւղում եւ որեւէ ամսավճար հաւաքել չէին կարող ու ոչինչ չգանձեցինք:

4.- Խմբական պարապմունքներ.– Խմբական պարապմունքներ այս շրջանում գրեթէ չեն եղած:

Ամբողջ ձմեռը, երբ նրանց պարապ ժամանակ էր եւ հնարաւորութիւն կար պարապելու, սրանք բառիս բուն նշանակութեամբ անգործ նստած են եղել: Հետաքրքրութիւն չի եղել: Կուսակցական հարցեր չեն շօշափուել: Հատ ու կտոր խմբական ժողովներ սակայն եղել են: Նոր անդամներ ընդունելիս, օրինակ խմբերը «մանր», ոտի վրայ ժողովներ են ունեցել: Մի երկու անգամ, այն էլ մի երկու խմբում խօսել են այնտեղի մեր երկու ընկեր ուսուցիչները. գարնանն այնտեղ եղած ժամանակ խօսել է ընկեր Գառոնէն, եւ այս անգամ երկու անգամ Վերին Չանաղչի գիւղում. մէկ անգամ էլ Ներքին Չանաղչիում խօսել եմ ես նիւթ ունենալով 1. «Դաշնակցութիւնը իբրեւ գիւղացիութեան տնտեսականը բարելաւելու համար կռիւ մղող» եւ 2. «Դաշնակցութիւն ու հողային հարցի լուծումը մեզանում»: Գառոնէն խօսել է նիւթ ունենալով դպրոցը, Շտեմարանն ու ինքնապաշտպանութիւնը: Ուսուցիչներն էլ կարդացել են Ղարիբի[34] Ազատութեան ճանապարհից գրքոյկից պատմուածներ: Բացի այդ ժողովներից ինչպէս իմ նախորդները այնպէս էլ ես, աշխատել ենք ամէն մի առիթից օգտուել մեր գաղափարները տարածելու համար եւ այն՝ աւելի մատչելի ու ըմբռնելի դարձնելու համար այդ շրջանի գիւղացիութեան, գլխաւորապէս մեր շարքերին:

5.- Պրոպագանդ.– Սիստեմատիկ պարապմունքներ մեր խմբակները չեն ունեցել – գուցէ եւ չէին կարող ունենալ: Մեր խմբակների պարապմունքն ու պրոպագանդան տարուել է անսիստեմ եւ պատահական: Գիւղացիութեան, մեր շարքերից դուրս եղած գիւղացիութեան մէջ ոչ մի պրոպագանդ չի մղուել. մեր գաղափարները չեն տարածուել եւ չեն քարոզուել: Եթէ մի որեւէ բան էլ արուել է այդ ուղղութեամբ, դա եղել է ձեղ, սահմանափակ եւ միայն մեր ընկերների փոքրիկ շրջանում: Ոչ այստեղի եւ ոչ էլ «Գաղազան»ի մարմինների կողմից ոչ մի թերթ, ոչ մի գիրք, ոչ մի պարբերական ու թռուցիկ կամ տեղեկագիր չի եղել ուղարկուած այդտեղ: Մեր կուսակցական գրականութիւնը բառիս լայն մտքով կատարելապէս բացակայում էր այդ շրջանից: Գիւղացիների իրենց տնտեսական վիճակը, նրանից դուրս գալու կռուի միջոցների եւ նրանց մէջ կռուի, պայքարի ու յեղափոխական միջոցներն ու հակումներ առաջացնելու մասին ոչ մի խօսք, ոչ մի պրոպագանդ չի եղել արած: Ինչպէս եւ աշխատած չի եղել նրանց աչքերը բացելու, նրանց իսկական թշնամիներին իրենց ճանաչեցնելու համար: Այդ ուղղութեամբ որեւէ շօշափելի բան չկարողացայ անել այնտեղ եւ ես:

6.- Խմբապետական ժողով.– Շրջանի գործերը կանոնաւոր տանելու համար հիմնուած է եղել այդ շրջանում խմբապետական ժողով 1911 թ. Ապրիլ 2-ից: Նա մինչեւ մեր գնալը (Օգոստոս 1912 թ.) ունեցել է ընդամէնը 5 նիստ: Շրջանի ոչ յեղափոխական եւ ոչ էլ կրթական գործով լրջօրէն չի զբաղուել: Նա մինչեւ իսկ տեղեակ չի պահել «Գաղազան»ի ենթակոմիտէն շրջանի կարեւոր դէպքերից եւ անց ու դարձից: Իր վարչական գործերով անգամ նա չի զբաղուել: Չեն հաւաքուած շրջանում ցրուած զէնքերի փողերը. չեն պատրաստուած եւ ենթակոմիտէին ուղարկուած վիճակագրական թերթիկները: Խմբապետական ժողովի այդ պակասը լիովին կատարեցինք այնտեղ մենք եւ ամէն ինչ անհրաժեշտ տեղն ուղարկեցինք:

7.- Ուսուցիչ ընկերները.– Այդ շրջանում դպրոցներ հիմնելուց յետոյ, մեր ընկերներն աշխատել են, մեր կազմակերպութեան տրադիցիաներով առաջնորդուելով, այդտեղ կուսակցական ընկերներից ուղարկել, որ կրթական գործի հետ զուգընթացաբար տանէին նաեւ կուսակցական գործը: Այդ նպատակով Սեւ Արիւն էին

34.- Ղարիբ – Աւետիս Ահարոնեանի մէկ ծածկանունը:

ուղարկուած երկու ընկեր ուսուցիչներ:

Նրանց վրայ բաւական յոյս են ունեցել մեր ընկերները, որոնց սակայն չեն արդարացրել շրջան գնացողները: Նրանց ի բնէ եռանդոտ ու պայքարող չլինելը, պատրաստականութիւն չունենալը, կեանքի փորձառութիւնից զուրկ լինելը մի կողմից, միւս կողմից էլ այն, որ նրանք գիւղը վէպերով ճանաչելուց եւ այդ միջավայրի գործչին էլ այնտեղից պատկերացնելով, գիւղական դառն իրականութեան ու պայմանների հետ շփուելուց յետոյ շատ շուտով յուսահատութեան էին մատնուել. մի կողմից էլ այն, որ նրանք ընկել էին շատ ու շատ կողմերով այլասերուած սեւարիւնցիների մէջ եւ գործունէութեան սկզբնական շրջանի փայլուն հետեւանքներ չէին ստացել, սկսել էին կամաց-կամաց սառել ու վերջն էլ անտարբերութեան գիրկն ընկել: Աչքաթող չպէտք է անել նաեւ այն հանգամանքը, որ ուսուցիչներն իրենց ոռճիկն ստանում էին գիւղացիներից, որոնք այդ գումարը տների էին բաժանել. գուցէ մեր ընկեր ուսուցիչների խիստ պայքարող բնաւորութիւն չունենալն այդ շրջանում մասամբ էլ բացատրուի նրանով, որ նրանք կը վախենային այդպիսով իրենց դէմ հանել մի քայֆայ որ հրաժարուէր նրանց առանց այն էլ խղճուկ ոռճկի մի մասը վճարելուց: Այս բոլորի վրայ աւելացրէք եւ այն, որ թէ ենթակոմիտէն եւ թէ անհատ ընկերները ոչ իրենց գուցմունքներով, ոչ նամակներով, ոչ տեղեկագրերով եւ ոչ էլ կուսակցական ու յառաջադէմ գրականութեամբ օգնութեան չեն հասել նրանց եւ տեղեակ չեն պահել ընդհանուր անց ու դարձից:

Այսպէս թէ այնպէս այդ շրջանի մեր երկու ուսուցիչ ընկերների արածը շատ չնչին բան է եղել այնտեղ: Մի երկու անգամ միայն խմբական ժողով են գումարել եւ խօսել իրենց գիւղացիների առօրեայ կեանքից եւ կարդացել Ղարիբի «Ազատութեան ճանապարհից» մի երկու պատմուածք: Աւելին թերեւս չկարողանային էլ անել: Մեր գաղափարները աւելի լայն խաւերում տարածելու համար չեն աշխատել, մեր շարքերի գիտակցութեան աստիճանը բարձրացնելու նպատակով ոչինչ չի արուած: Իրենց դիրքն իսկ չեն կարողացել այնպէս պահել, որ ոռճիկը գոնէ լրիւ վճարեն իրանց գիւղացիները: Գիւղացիներից ոմանք երկու տարուայ տուրքն անգամ չեն վճարել: Նրանց յետ ընկած ոռճիկների գանձելն էլ – տեղիս Կ. կոմիտէի բանաւոր առաջարկով եւ «Գաղազանի» ենթակոմիտէի հրահանգով – մեզ վիճակուեց որ եւ կատարուեց լիովին:

8.- Ամբարատէրերից կազմակերպուած ոյժով բռնի ցորեն պարտք վերցնելը.– Գարնան սկզբներին մեր խմբի անդամներից, ինչպէս եւ գիւղացիներից շատերը ուտելու հաց եւ սերմացու չունէին: Ամբար ունեցողների ամբարները նրանց նախանձն էր շարժում եւ նրանք խուլ կերպով միայն զգում էին, որ կարող են եւ պէտք է օգտուեն իրենց իսկ քրտինքով վաստակած այդ ամբարների ցորենից: Նրանք չեն համարձակուել կազմակերպուել եւ այդպէս ցրիւ տալ ամբարները: Նրանք դիմել են այդ առթիւ Գաղազանի ենթակոմիտէին: Ենթակոմիտէի կողմից էլ այնտեղ էր գնացել դրա համար ընկեր Գառոնէն, որ այդ առթիւ այնտեղի ընկերների հետ խորհրդակցելուց յետոյ կազմակերպուած ոյժով կարողացել են դուրս կորզել ամբարատէրերից մի քանի խալւար ցորեն ու ցրուել այն չունեցողներին, կալի վրայ 25% (մի չարէքով) դարձնելու պայմանով: Որովհետեւ դա մեր ընկերների որոշումն էր, մենք էլ աշխատել ենք այնտեղ այդ պարտքը վերադարձուի, որը եւ կատարել ենք տուել բացի մի քանի չքաւորներից: Այդ որոշման կողմնակից էր եղել ու հաստատել այն Գաղազանի ենթակոմիտէն, յեղուած Սեւ Արիւնի խմբապետական ժողովի ցանկութիւնների վրայ եւ մենք, որքան էլ որ համաձայն չլինէինք դրա հետ՝ պարտաւոր էինք աշխատել նրա որոշումը ի կատար ածել, մեր հակառակը արածով նրա պրեստիժը չգցելու համար:

9.- Շտեմարաններ.– Գաղազանից այնտեղ գնացած ընկեր շրջիկները կազմել էին այդ շրջանի երեք գիւղերում նաեւ երեք շտեմարան: Անդամները բոլորն էլ մեր այնտեղի ընկերներն էին: Իւրաքանչիւր անդամ շտեմարանի համար կալի վրայ տուել էր 4 լիտր ցորեն: Չմեռը նրանք հաց չունենալու պատճառով նորից վերցրել էին այդ ցորենը, այս կալին իր որոշած տոկոսով հանդերձ վերադարձնելու պայմանով: Այդ ցորենը հաւաքելու եւ շտեմարանը կարգի բերելու գործն էլ էր, բնականաբար մեր վրայ ընկնում: Պարտք վերցրած ցորենը մենք չկարողացանք հաւաքել ու շտեմարաններում ամբարել: Այս տարի բերքն այնքան էլ առատ չէր. բացի այդ գիւղացիները շատ բանի համար էին իրենց յետ ընկած վճարները լրացնում որի համար եւ իրենց ընդհանուր ժողովներում որոշեցին այդ տարի էլ ցորենը մնայ իրենց մօտ ու պարտք հաշուի վրաները: Մեզ էլ ուրիշ ոչինչ չէր մնում անել բացի ենթարկուելուց ընկերների ընդհանուր ժողովների այդ որոշումներին:

10.- Դպրոցներ.– Ինչպէս արդէն իր տեղում յիշել ենք մեր ընկերների գործերից մէկն էլ այս շրջանում դպրոցներ բացել է եղել: Նրանց ջանքերով այդ շրջանում բացուել են երեք դպրոց Լառում, Վերին Չանաղչիում եւ Սուլիդաբանում: Առաջին երկուսում պաշտօնավարում էին Գաղազանի ենթակոմիտէի կողմից ուղարկուած երկու ընկերները, վերջինում էլ, ենթակոմիտէի այդ շրջանն ուղարկած շրջիկների հաւանութեամբ, Ներքին Չանաղչեցի մի երիտասարդ տիրացու (սրա ոռճիկն մենք ենք ստիպուած եղել գանձելու): Դպրոց եղել է մի տարի նաեւ Ներքին Չանաղչիում, բայց նա ուսուցիչ չունենալու պատճառով փակուել է:

Մենք ձեռնարկեցինք Ներքին Չանաղչիում դպրոց բացելու գործին: Կազմեցինք 100 թումանի բիւջէ, աւելին ծանր կը լիներ նրանց համար: Մի քանի հարուստներ, որոնց 5-10 թմ. վճար էր ընկնում, դէմ էին: Մենք նրանց հարկադրել ենք ստորագրութիւն տալ մուրհակի ձեւով, որպէսզի դպրոցը բացելուց յետոյ չհրաժարուեն վճարելուց: Տուրքերը բաժանուել են հասարակական ժողովում. տուրքերի քանակը որոշել է ինքը հասարակական ընդհանուր ժողովը: Մեր այդ արածի մասին իսկոյն եւեթ հաղորդուել է Շահստանի եւ Գաղազանի մարմիններին ու ընկերներին, որ ժամ առաջ մտածեն ուսուցչի մասին: Վերջիններս մեր այդ դիմումը ոչ իրագործել եւ ոչ էլ մեզ պատասխանել են անգամ: Մենք հեռացանք այդ շրջանից այդ դպրոցը չբացելով, որ պատճառ դարձաւ գիւղացիների մէջ մեր վարկի նսեմանալուն: Սուլիդաբանում ոչ մի քայլ չարինք այդ առթիւ – քանի որ գիւղի հայերը ցրւում էին եւ նրանց տիրացուուսուցիչը հեռանում էր այդ շրջանից: Վերին Չանաղչիում հասարակական ընդհանուր ժողով հրաւիրեցինք, դպրոցը այս տարի էլ պահել որոշեցինք եւ տուրքերը բաժանեցինք: Ամէն մարդ ինքն էր յայտնում թէ որքան կարող է տալ: 80 թումանի չափ այդպիսով հաւաքուեց: Մնացածն էլ մենք բաժանեցինք այդ գիւղի տզրուկների վրայ, որոնցից դպրոցի անունով իրենց որոշած տուրքի գումարի մուրհակներ վերցրինք: Մուրհակները բոլորը յանձնել ենք նախկին (եւ այս տարուայ) ուսուցչին: Բիւջէն 120 թուման է ընդամէնը: Հոգաբարձական կազմը լրացուեց 2 հոգով ընդհանուր հասարակական ժողովում:

Քանի որ Ներքին Չանաղչիի դպրոցի առթիւ մեր գրածին ոչ մի պատասխան չէին գրել մեզ, մենք էլ ոչ մի երաշխաւորութիւն չունէինք թէ ընկերները աշխատում են եւ կը յաջողեցնեն անպայման ուսուցիչներ հրաւիրել այդ նորաբաց դպրոցների համար: Վախենալով որ ընկերները այդ ռոճիկներով չկարողանան ուսուցիչներ գտնել Սեւ Արիւնի համար, մենք էլ դադարեցինք այդ ուղղութեամբ գործնական քայլեր անել հայաբնակ միւս գիւղերում:

Դպրոցի եւ գրագրութեան անհրաժեշտութեան մասին ասում, խօսում էինք ամէն մի առիթ եղած ժամանակ, բայց միջոց ձեռք չէինք առնում տուրքեր բաշխելու, գանձելու եւ դպրոցը բացելու: Թէեւ, այս էլ պէտք է խոստովանել, եթէ ուսուցիչներ գտնուէին, հնարաւորութիւն երեւում էր մի երկու գիւղում էլ դպրոց, գիւղական դպրոց ունենալ:

11.- Ջէնքի առաքում եւ Զիֆոնի հաշիւները.–

Կեանքի եւ պայմանների այն անյորմալ վիճակը, որի մէջ տարիներից ի վեր ապրում է հայ աշխատաւորութիւնը, ստեղծել են նրա համար մի կացութիւն, որ որքան էլ անցանկալի, նոյնքան եւ նշանակալից ու անխուսափելի են մեր օրերում:

Հայ աշխատաւորութիւնը ոչ միայն չահագործուել է նայած տեղին իր կալուածատիրոջ, կապալառուի կամ գործարանատիրոջ կողմից, այլ նա ստիպուած է եղել մաքառել իր ֆիզիքական գոյութիւնը պաշտպանելու, բառիս ամենաանեղ իմաստով: Եւ հայ աշխատաւորութիւնը նրա հետ էլ նրա անբաժան մասն ու պաշտպան Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, անդուլ ու անվերջ ջանքեր են թափել, եռանդ սպառել ու պայքար մղել ֆիզիքապէս ապրելու իրաւունք ունենալու եւ կենդանիների պէս անվերջ անհաշիւ չմորթոտուելու համար: Այդպէս է եղել եւ է հայ աշխատաւորութեան վիճակը Կովկասում ու Տաճկաստանում. այլ կերպ չէ այստեղ, Պարսկաստանում, ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել Սեւ Արիւնում: Հայկական այդ երեք հատուածների մէջ որտեղ էլ որ չի եղել այդ վիճակը, եղել է նրա հեռանկարը, պատկերացել է նրա վտանգը եւ ստիպել է Հ.Յ.Դ. տեղական ու բարձրագոյն մարմիններին էլ աւելի ուժգին, էլ աւելի մեծ չափով պատրաստուած դուրս գալ այդ սարսափելի վտանգի առաջն առնելու, նրա դէմ կռուելու: Մեր շատ վայրերի տեղական մարմիններն էլ զբաղուել են դրանով կամ միմիայն դրանով: Դրանով է զբաղուել եւ Գաղազանի ենթակոմիտէն: Պէտք է ասել սակայն, որ այդ հաշիւները, դժբախտաբար, պահուել են շատ անփոյթ եւ անկանոն: Պարզ յայտնի չէ ենթակոմիտէի Սեւ Արիւն առաքած զէնքերի թիւը, տեսակն ու համարները, յայտնի չէ Շահստանի Կ. Կ.էից ստացուածները:

Տեղը չէ այստեղ մէկ մէկ մատնանշել այդ բոլորի վրայ, դրանցով հետաքրքրուողը բաւական նիւթ կը գտնի շրջանից Շահստանի Կ. Կ.էին ուղղած իմ շատ նամակների մէջ:

Բաւական աշխատանքից յետոյ միայն կարողացանք հաշիւներս մաքրել կազմակերպութիւնից զէնք գնածների հետ, ճշտել նրանց սխալ գրած մուրհակներն ու նշանակած գումարները եւ կազմել Սեւ Արիւնի շրջանում «Գաղազան» ենթակոմիտէի ծախած զէնքերի ցուցակը:

N°N°	Գիւղը	Անուն-ազգանուն	Ջէնքի տեսակը	Ջէնքի համարը	Արժէքը (ղուռան)	Որքա՞ն է վճարած	Որքա՞ն ենք մենք որոշել	Որքա՞ն է մնում
1	Լառ	Յովհաննէս Խաչիկեան	երկ[ար] վարաձ[ղիւ]	8524	160	Ոչինչ	160	Ոչինչ
2	»	Սավալան Թորաբեան	երկ. վարանդ.	6807	160	Ոչինչ	160	Ոչինչ
3	»	Ասատուր Իսաբաշխեան	երկ. վարանդ.	7485	160	70	90	Ոչինչ
4	»	Յովհաննէս Աբրահամեան	կարճ վարանդ.	4070	150	Ոչինչ	75	75
5	»	Արշակ Գիւլնազարեան	կարճ վարանդ.	451	150	Ոչինչ	50	100
6	»	Գալուստ Սինասեան	երկ. վարանդ.	2924	160	40	60	60
7	»	Դաւիթ Թէյմուրեան	կարճ վարանդ.	3920	150	Ոչինչ	Ոչինչ	150
8	»	Դաւիթ Թէյմուրեան	բերդաձ	1189-1674	140	Ոչինչ	Ոչինչ	140
9	»	Փաւնոս Թահմազեան	երկ. վարանդ.	8645	160	Ոչինչ	70	90
10	»	Սամուէլ Յովհաննէսեան	վաճ. վար.	175-71	130	Ոչինչ	20	110
11	»	Գիւրջիխան Իսմայիլեան	երկ. վարանդ.	4815	160	50	50	60
12	»	Մելիքսէթ Ջհանգիրեան	երկ. վարանդ.	1624	160	30	70	60
13	»	Համբարձ Խուդաճեան	երկ. վարանդ.	2627	160	Ոչինչ	100	60
14	»	Սավալան Թորաբեան	կարճ վարանդ.	368-81	150	Ոչինչ	75	75
15	»	Սավալան Թորաբեան	երկ. վարանդ.	4143	160	Ոչինչ	100	60
16	»	Դաւիթ Միքայէլեան	կարճ վարանդ.	7323	150	Ոչինչ	75	75
17	»	Աթախան Պետրոսեան	բերդաձ	523	140	Ոչինչ	70	70
18	Ներք. Չանաղչի	Էլիճ Խուդաբաշխեան	երկ. վարանդ.	428	165	95	70	Ոչինչ
19	»	Սամուէլ Յովհաննիսեան	երկ. վարանդ.	62-40	150	Ոչինչ	60	90
20	»	Մինաս Ադամեան (1)	վաճ. վարանդ.	868	130	40	40	50
21	»	Աթանէս Բաջալանեան	երկ. վարանդ..	5736	160	20	70	70
22	»	Մովսէս Եղիեանց	երկ. վարանդ.	8591	160	50	70	40
23	»	Սարդար Մելքոնեան	երկ. վարանդ..	3665	160	40	60	60
24	»	Ասատուր Մարտիրոսեան (2)	երկ. վարանդ.	4502	160	Ոչինչ	50	110
25	»	Պապ Շահվերդեան	վաճ. վարանդ.	265-69	130	30	50	50
26	»	Աթանէս Ինճիլեան	վաճ. վարանդ.	69	130	40	30	60
27	Չարհատ	Բաբախան Գալստեան	կարճ վարանդ.	3957	150	40	60	50
28	»	Իսախան Գալստեան	կարճ վարանդ.	2632	150	40	50	60
29	»	Արշակ Աւետիքեան	վաճ. վարանդ.	871	130	40	40	50
30	»	Կարապետ Սարդարեան	մաքեանզ	1234	200	40	100	60
31	»	Յովհաննէս Սարդարեան	երկ. վարանդ.	70-75	160	40	60	60
32	Զամբար	Ստեփան Բաջալանեան	երկ. վարանդ.	6909	160	40	60	60
33	»	Սամուր Սարդարեան	կարճ վարանդ.	4285	150	40	Ոչինչ	110
34	»	Թարվերդի Տ.-Դանիէլեան	բերդաձ	424	100	Ոչինչ	50	50
35	Վերին Չանաղչի	Սեդրակ Կարապետեան	երկ. վարանդ.	303	160	Ոչինչ	80	80
36	»	Աթախան Մովսիսեան	կարճ վարանդ.	4070	150	Ոչինչ	70	80
37	Ենգիղալա	Մնացական Միրզաբէգեան	երկ. վարանդ.	2704	160	50	50	60
38	Սուլիդաբա	Խոսրով Մուրադեան	երկ. վարանդ.	5512	160	40	70	50
			Գումար		5775	875	2415	2485

Ծանօթ I 1) Ստացուած է մեր միջոցով տասը (10) ղուռան, թէեւ ցուցակում քառասուն է նշանակուած. մնացածը չկարողացանք ստանալ Կ. Կ. հրահանգով շրջանից շտապով հեռանալու պատճառով:
2) Ստացել ենք քառասուն, թէեւ ցուցակում նշանակուած է յիսուն (50) ղուռան, մուրհակի հետ համաձայն լինելու համար, վերը յիշուած պատճառով:

Ծանօթ II Այս ցուցակի բացատրութիւնը տես Ախմեթայի 1912 թ. հոկտ. 16-ին գրած նամակում:

Այսպէս ուրեմն Սեւ Արիւնի շրջանում «Գաղազան» ենթակոմիտէն ծախել է 38 կտոր զէնք, որի ընդհանուր արժէքն է 5775 դո. այդ գումարից է ստացուել մեր գալուց առաջ ենթակոմիտէի կողմից ուղարկած ընկերների միջոցով 875 դոռան, մենք ստացել ենք 2415 դոռան եւ գիւղացիների վրայ էլ դեռ մնում է 2485 դոռան:

Ապագայում ոչ մի թիւրիմացութեան եւ ծուռ ու մուռ բացատրութիւնների տեղիք տուած չլինելու համար բոլոր հրացան գնողներից էլ մուրհակներ ենք առել, հները դարձրել իրենց. ոչ մի մուրհակ մեր ձեռքով չի գրած:

Բոլոր այդ մուրհակներն էլ ուղարկուած են Գաղազանի ենթակոմիտէին, որը եւ, իր ժամանակին, ստացել է լրիւ:

12.- Սեւ Արիւնի զէնքի պահեստը.–

Սեւ Արիւնում մեր ունեցած ստուգումներից ու քննութիւններից պարզուեց որ Գաղազանից այնտեղ է եղել փոխադրած 55 կտոր հին սիստեմի զէնք իրենց փամփուշտներով եւ 8 կտոր զէնք էլ Շահստանից (վերջինից առանց որեւէ մուրհակի ստորագրութեան կամ ցուցակի): Այդքան զէնքից ծախուած է 38 կտոր զէնք. մէկը մեր այնտեղի ընկեր-ուսուցչի մօտ է, միւսը գիւղացիներից մէկը գրաւ էր դրել մի պարսկի մօտ, որտեղից խոստացաւ հանել մեր այնտեղի ընկերներից մէկը (Միրզա Բաբախանը): Մնացած 23 կտոր զէնքի ու փամփուշտների համար մի պահեստ է կազմուած, որը եւ յանձնած է եղել մեր կողմից ընկեր Միրզա-Բաբախանին: Ինչպէս յետոյ իմացանք, մեր այդ շրջանը քողնելուց յետոյ զէնքերի մեծ մասը ծախուել է այդ շրջանի համար որոշուած գներով ու պայմաններով: Ստացուած մուրհակներն ու դրամի մի մասը յանձնուած է Շահստանի Կ. կոմիտէին իմ միջոցով:

Ստորեւ բերում ենք Սեւ Արիւնի մեր զէնքերի ու ռազմամթերքի այն ցանկը, որը կազմուել է սեպտեմբեր ամսին 1912 թ. եւ յանձնուել Միրզա Բաբախանին: Դրանց դիմաց նրա տուած ստացականը նոյնպէս յանձնուած է Գաղազանի ենթակոմիտէին:

13.- Ինքնապաշտպանութիւն.–

Վերը յիշած բոլոր այն պայմանները, որ ստիպել էին Գաղազանի մեր ենթակոմիտէին զէնք հաւաքել Սեւ Արիւնի շրջանը, գալիս են աւելի քան անհրաժեշտ դարձնելու այդ շրջանում ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու եւ այն լաւ հիմքի վրայ դնելու գործը: Այդ տեսակէտից շատ քիչ բան, կամ գրեթէ ոչինչ չի արուած ենթակոմիտէի կողմից այդ շրջանում: Եւ դա հասկանալի է: Գաղազանի ենթակոմիտէն հնարաւորութիւն չի ունեցել երկար ժամանակ պատրաստուած, ռազմիկ ընկերներ, կամ ընկեր ուղարկելու այդ վայրը, որ կարողանար այդ տեսակէտից կազմակերպել այն: Մենք էլ մեր հերթին շատ չնչին բան ենք արել այդ ուղղութեամբ:

Ստիպուած շրջել անվերջ, ամէն գիտում 1-3 օր մնալով միայն, մեր գործունէութիւնը կայացել է այդ ուղղութեամբ նրանում որ հսկել ենք զէնքերը մաքուր պահելու վրայ եւ մէկ-երկու գործնական ցուցմունքներ ենք տուել. ինչպէս տեսնում էք մի շատ չնչին բան:

Սակայն, չնայած դրան, այդ շրջանը մի վայր է ներկայացնում իրենից, որ յաճախ կարող է վտանգի ենթարկուել:

Այդ հանգամանքն ահա նկատի առնելով եւ աչքաթող չանելով այն, որ վտանգի դէպքում անմիջապէս կամ նրա նախօրեակին դիմելու են շրջանիս բարձրագոյն կուսակցական մարմնին, մենք կազմեցինք այդ շրջանի՝ բացի մեր ծախած զէնքերի, նաեւ շրջանի հայ ազգաբնակութեան մօտ եղած կամ ուրիշ տեղից գնած, նրանց սեփական զէնքերի ցուցակը ունեցած փամփուշտով, ինչպէս եւ շրջանի հայաբնակ գիւղերում ապրող քուրդերի մօտի զէնքերի ու ռազմամթերքի մի ցանկ: Դա մենք անհրաժեշտ նկատեցինք, որպէսզի միայն այդ շրջանում որեւէ ընդհարում ծագելու դէպքում Շահստանի Կ. Կ.էն մօտաւորապէս գոնէ իմանայ կողմերի ոյժերը կամ այնտեղ ուղարկուելիք ոյժը: Այսպիսով ահա հայերն այդ շրջանում ունեն.

Հ.Յ.Դ. ՍԵՒ ԱՐԻՒՆ ՇՐՋԱՆԻ ՊԱՀԵՍՏԻ ՌԱԶՄԱՄԹԵՐՔԻ ՑՈՒՑԱԿ

№№	Զէնքի տեսակը	Զէնքի համարը	Փամփուշտներ							
			Երկար վարանդիլ		կարճ վարանդիլ		բերդան		մաքեաննզ	
			լիքը	դատարկ	լիքը	դատարկ	լիքը	դատարկ	լիքը	դատարկ
1	մաքեաննզ	52	557	8	120	7	80	50	46	1
2	կարճ երկար վարանդիլ	303-875								
3	» »	8108-878								
4	կարճ վարանդիլ	7164								
5	» »	447								
6	» »	5793								
7	» » 1)	3748								
8	» »	4350								
9	» » 2)	5000								
10	բերդան	439								
11	»	8-8								
12	»	1309								
13	» 3)	1807-16584								
14	»	307								
15	վաճառական վարանդիլ	70-915								
16	» »	81-215								
17	» »	12								
18	» »	69-145								
19	» »	68-788								
20	» »	70-17								
21	» »	72-278								
22	» »	69-92								
23	» » 4)	70-273								

Ծանօթ.- 1) Փչացած լինելու պատճառով յանձնուած է մի ընկերոջ պարսիկներին ծախելու:
2) 3) 4) փչացած են:

Ծանօթ.- Բերդանի փամփուշտների թիւը մօտաւորապէս այդքան է. նրանց ճիշտ թիւը նշանակուած է պահեստապահի ստացականում, որ գտնւում է «Գաղազանի» ենթակոմիտէի մօտ:

ՍԵՒ ԱՐԻՒՆ ԾՐՋԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ՍԵՓԱԿԱՆ ՁԵՆՔԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

N°N°	Գիւղը	Անուն-ազգանուն	Ձենքի տեսակը	Ձենքի համարը	փամփուշտ
1	Վերին Չանաղչի	Գէորգ Բարխուդարեան	այնալու	577/450-52	100
2	» »	Բաբախան Բաբախանեան	կարճ վարանդիլ	6959	50
3	» »	Դադաշ Աղաջանեան	երկար կառ. վարանդիլ	7075	50
4	» »	Զիրաք Աղաջանեան	երկար կառ. վարանդիլ	1128	70
5	» »	Զիրաք Աղաջանեան	երկար կառ. վարանդիլ	8297	71
6	» »	Շահոուլի Խուդաբախշեան	այնալու	չունի	35
7	» »	Տէր Եփրեմ Տէր-Յովհաննիսեան	երկ. կառ. վարանդիլ	4158	50
8	» »	Սամուէլ Մանուկեան	երկ. կառ. վարանդիլ	8659	150
9	Ներքին Չանաղչի	Խաչիկ Սարգսեան	վարանդիլ երկ. կառ.		
10	» »	Հայրապետ Մկրտչեան	երկ. կառ. վարանդիլ		
11	» »	Յովսէփ Առաքելեան	վաճ. վարանդիլ	871	120
12	» »	Ամիրխան Առաքելեան	բերդան	6633	100
13	» »	Էլի Խուդաբաշխեան	կարճ վարանդիլ	1248	100
14	» »	Մովսէս Եղիեան	երկ. կառ. վարանդիլ	9645	97
15	» »	Շահբազ Շահվերդեան	բերդան	չունի	44
16	Լառ	Մարգար Եսայեան	զաքսան	577-450	135
17	»	Արմենակ Գրիգորեան	երկ. կառ. վարանդիլ	4140	70
18	»	Նովշատ Գրիգորեան	վաճ. վարանդիլ	6910	70
19	»	Մովսէս Վարդանեան	մաքեանզ	887	86
20	»	Աղաբէգ Յովսէփեան	մաքեանզ		
21	»	Դաւիթ Աբրահամեան	մաքեանզ	չունի	30
22	»	Բաղալ Խուդաբաշխեան	կարճ վարանդիլ	6074	20
23	Ենգիղալա	Ֆրէյդուն Ղարիբեան	մաքեանզ	79	40
24	»	Ռուստամ Մնացականեան	այնալու (Մարաղի)	չունի	100
25	»	Թէյմուրազ Թելիմեան	երկ. կառ. վարանդիլ	8047	50
26	»	Շահքեարամ Դիդարեան	երկ. կառ. վարանդիլ	9668	60
27	»	Շահքեարամ Դիդարեան	կարճ վարանդիլ	9252	70
28	»	Սուլէյման Դիդարեան	երկ. կառ. վարանդիլ	2913	94
29	»	Բաղդասար Ռուստամեան	երկ. կառ. վարանդիլ	1501	40
30	Զամբար	Անդրիաս	երկ. կառ. վարանդիլ		100
31	»	Անդրիաս	երկ. կառ. վարանդիլ		100
32	»	Անդրիաս	երկ. կառ. վարանդիլ		100
33	Սուլիդաբա	Թադէոս Մուրադեան	բերդան		100
34	Չարհատ	Պետրոս Մէհտիխանեան	երկ. կառ. վարանդիլ	6399	80

Ծանօթ.- **1. Որոշ սիւնակներում չնշանակուածները այդ շրջանից շտապով դուրս գալուս պատճառով չենք կարողացել ստուգել եւ արձանագրել:**
2. Այս ցուցակի մէջ չի մտցրած Լառ գիւղում բնակուող կապալառու Մատթէոսը որ ունի մի մօսին 200 ծայրով եւ մի մառւզէր ատրճանակ 100 ծայրով, քանի որ նա մշտապէս այնտեղ մնացող չի:

ՍԵՒ ԱՐԻՒՆ ԾՐՋԱՆԻ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՍԵՓԱԿԱՆ ՁԵՆՔԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

N°N°	Գիւղը	Ձենքի տեսակը	Ծայր
1	Ներքին Չանաղչի	մօսին	200
2	» »	սեթիր	100
3	» »	սեթիր	100
4	» »	մարտին-սեթիրի ծայր	100
5	» »	մաքեանզ	200
6	» »	մաքեանզ	200
7	» »	կառ. երկ. վարանդիլ	400
8	» »	կառ. երկ. վարանդիլ	300
9	» »	կառ. երկ. վարանդիլ	300
10	» »	մաուզէր ատրճանակ	100
11	Սուլիդաբա	մօսին	250
12	»	սեթիր	100
13	»	թալիա (երկար մաքեանզ)	30
14	»	կառ. երկ. վարանդիլ	100
15	»	կառ. երկ. վարանդիլ	100
16	»	Զաքսան (կարճ մաք.)	100
17	»	Զաքսան	100
18	»	Զաքսան	100
19	»	Քոփլան	100
20	Չարհատ	կառ. երկ. վարանդիլ	100
21	»	կառ. երկ. վարանդիլ	100
22	»	կառ. երկ. վարանդիլ	100
23	»	կառ. երկ. վարանդիլ	100
24	»	կառ. երկ. վարանդիլ	50
25	»	կառ. երկ. վարանդիլ	50
26	»	կառ. երկ. վարանդիլ	50
27	»	կարճ վարանդիլ	50
28	Լառ	կառ. երկ. վարանդիլ	40
29	»	կառ. երկ. վարանդիլ	25
30	Վերին Չանաղչի	կառ. երկ. վարանդիլ	50
31	Զամբար	կառ. երկ. վարանդիլ	50

Բաղդատելով այդ երկու եւ նախորդ ցուցակը տեսնում ենք որ հայ եւ թուրք ազգաբնակութեան ունեցած զէնքի եւ ռազմամթերքի քանակն այդ շրջանում հետեւեալ պատկերն է ներկայացնում.–

հայերի մօտ

N°N°	Գիւղ	նոր սիստեմի	փամփուշտ	հին սիստեմի	փամփուշտ
1	Լառ	–	–	24	1268
2	Ներքին Չանաղչի	–	–	16	993
3	Վերին Չանաղչի	–	–	11	729
4	Չարհատ	–	–	6	320
5	Զամբար	–	–	6	444
6	Սուլիդաբա	–	–	2	148
7	Ենգիղալա	–	–	8	454
	Ընդամէնը	–	–	73	4356

թուրքերի մօտ

N°N°	Գիւղ	նոր սիստեմի	փամփուշտ	հին սիստեմի	փամփուշտ
1	Լառ	–	–	2	65
2	Ներքին Չանաղչի	5	600	5	1400
3	Վերին Չանաղչի	–	–	1	50
4	Չարհատ	–	–	8	600
5	Զամբար	–	–	1	50
6	Սուլիդաբա	2	350	7	630
7	Ենգիղալա		գիւղում թուրք բնակիչ չկայ		
	Ընդամէնը	7	950	24	2795

Այսպիսով ուրեմն Սեւ Արիւն շրջանի 7 հայաբնակ գիւղերն ունեն ընդամէնը 73 կտոր հին սիստեմի զէնք 4356 ծայրով, մինչդեռ նրանց հետ խառն ապրող թուրքերն ունեն նոր սիստեմի 7 կտոր – 950 ծայրով եւ 24 կտոր հին սիստեմի 2795 ծայրով: Եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք նաեւ այնտեղի մեր պահեստի զէնքը, որի մեծ մասը արդէն ծախուել եւ շատ չնչին մասն է մնացել, չհաշուած 4 կտոր փչացածները, կը ստանանք ծայրերի մօտ հին սիստեմի 92 հրացան 5225 ծայրով, իսկ թուրքերի մօտ հին ու նոր սիստեմի 31 հրացան 2795 ծայրով – ասել է թէ հայերի զէնքը 3 անգամ աւել է, այնուամենայնիւ շրջանը չի կարելի ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից ապահովուած համարել, որովհետեւ շրջանի հայաբնակ գիւղերը շրջապատուած են թուրք գիւղերով, որտեղի զէնքի քանակութիւնը մենք անկարող եղանք ստուգել, թէեւ փորձեր արինք այդ ուղղութեամբ:

Բայց եւ այնպէս շրջանը բաւարար զինուած պիտի համարել,– միջին թուով 3 տնից մէկը հրացան ունի – նկատի առնելով եւ այն որ գիւղերը բաւական մօտ են միմեանց, Չարհատից բացի: Ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ունենալու տեսակէտից այս շրջանը մեր շատ գիւղախմբերից բարձր է կանգնած: Պակասում են միայն ղեկավարներ, որ գործը կազմակերպէին վտանգ պատահած դէպքում:

3.

Այդ շրջանում անցուդարձածներից ամէն ինչ ասած լինելու համար, պէտք է յիշատակել նաեւ այնտեղ մեզ պատահած այն անցանկալի դէպքի մասին, որ որոշ ձեւով տրամադրուած մեր ընկերների մէջ լուրն առնելուն պէս, միւսների մէջ էլ շաբաթներ ու ամիսներ միայն անցնելուց յետոյ դժգոհութիւններ ու զայրոյթ էր առաջ բերել ընդհանրապէս մեր եւ մասնաւորապէս իմ դէմ:

Նկատելով այդ դէպքն իբր անխուսափելի եւ անցանկալի մի միջնադէպ մեր այս անգամուայ շրջագայութեան ընթացքում, մենք Շրջանային ժողովին ենք թողնում այդ դէպքի քննութիւնը, եթէ միայն նա կարեւոր գտնէ այդ – եւ նրա (Շ. Ժ.ի) անաչառ ու խելացի գնահատման սպասում:

Կ. Կ.էն իմ քաղաք գալուց մօտ երկու ամիս յետոյ միայն ինձ կանչեց զեկուցելու շրջանում ունեցած իմ եւ մեր գործունէութեան մասին: Լսեց միայն այդ միջնադէպի մասին եւ «որովհետեւ ընկերներն արդէն բողոքում ու դժգոհում են այդ դէպքի առթիւ» (ընկ. Արմէնի խօսքերը, անհրաժեշտ գտաւ իր գնահատութիւնը տալ (?!): Իմ ներկայութեամբ Կ. Կ.էի ժողովը որոշեց տեղեկագրում մտցնել որ «յանդիմանութիւն է կարդացել ինձ այդ պատահած դէպքի առթիւ»: Եղաւ այնտեղ նաեւ արտայայտութիւններ այն մտքով թէ «առնուազն 10 տարով ես այնտեղ յետ եմ գցել ու քանդել մեր գործը (ընկ. Ֆ-ո-ի[19] խօսքերը) որի դէմ ժողովում ոչ ոք չառարկեց, ասել է թէ համաձայնեց լռելեայն:

Սեւ Արիւնում պատահած այդ անցանկալի, բայց եւ անխուսափելի դէպքի մանրամասները տես Սեւ Արիւնից գրած իմ 1912 թ. սեպտեմբեր 2 եւ 10 թուակիր նամակներում: Միւս անհրաժեշտ տեղեկութիւնները եթէ կարիք նկատուի կարող եմ տալ այստեղ ձեր պահանջած ժամանակ:

ԱԽՍԵԹԱ [ՀԱՍԱՏԱՆ]

Այս շրջանի վերաբերմամբ պիտի ասեմ որ, դժբախտաբար կատարելապէս քայքայուած գտայ: Այդ բանը չծածկեց նաեւ տեղական մարմինը:

1910 թ. ապրիլ 4-ից սկսուել է այս շրջանի վերակազմութիւնը, ինչպէս ցոյց է տալիս այդ բանը մարմնի արձանագրութիւնը: Կազմւում է 3 խումբ 7ական հոգուց. ընդամէնն ուրեմն 21 հոգի: Մօտաւորապէս այդ ժամանակներում էլ Շաւարինում (Համադանի մօտի հայաբնակ գիւղ), կազմւում են խմբեր: Այդ խմբերի խմբապետները կազմում են խմբապետական ժողովը եւ կառավարում շրջանիս գործերը իբրեւ տեղիս բարձրագոյն եւ միակ մարմինը:

1910 թ. յունիս 4-ին ընկերների ժողովն ընտրում է վերջապէս ենթակոմիտէ 5 հոգուց բաղկացած, որոնց եւ յանձնւում է շրջանիս կուսակցական գործերի ղեկավարութիւնը: Սակայն տեղումս այդ մարմինը չի կարողանում ընկերների համակրանքին արժանանալ իրենց «գործունէութեան» շնորհիւ: Մարմինն ինքն էլ ձանձրանալիս է եղել իր ստանձնած պարտականութիւնից եւ դրա համար էլ նոյն թուի սեպտեմբեր 26-ին ենթակոմիտէի նոր ընտրութիւն է կայանում, որտեղ գրեթէ նախորդ կազմն է վերընտրւում: Նորընտիր կազմը իր գործերը աչալրջութեամբ վարելու համար, որոշում է «ամիսը մի ժողով ունենալ» (?!): Մինչ այդ, պէտք է ասել, որ խմբերը բոլորովին քայքայուած են եղել եւ միայն նոյն թուի սեպտեմբեր 21-ին տեղի է ունենում ճանաչուած ընկերների ընդհանուր ժողով, որտեղ որոշւում է վերակազմել նրանց: Դրա հետեւանքը պիտի նկատել սեպտեմբեր 28-ին կայացրած ենթակոմիտէական նոր ընտրութիւնը:

Այսպէս անցնում է մի երկու ամիս որից յետոյ նորից ամէն ինչ քայքայւում, ամէն ինչ մոռացւում է, մինչեւ հասնում է 1911 թ. փետրուարի 28-ը, երբ այս ու այն կողմից մի քանի ընկերների թափած ջանքերի շնորհիւ կայանում է ընկերների ընդհանուր ժողով 30 հոգուց բաղկացած: Այդ ժողովում որոշւում է «նորից գործի անցնել», խմբերը վերակազմել: Կազմւում են 4 խմբեր, որոնք նոյն թուի մարտ 13-ի ընդհանուր ժողովում ընտրում են նոր ենթակոմիտէ: Այս էլ երկար չի տեւում. 1911 թ. նոյեմբերին արդէն Ախմեթան ոչ խումբ, ոչ գործ եւ ոչ էլ մարմին ունէր: Նոյեմբեր 27-ին նորից ընդհանուր ժողով է գումարւում, նորից որոշւում է խմբերը վերակազմել, «գործի անցնել»: Կազմւում են երեք խումբ 23 հոգով, իսկ դեկտեմբեր 17-ին արդէն ընտրւում է մի նոր ենթակոմիտէ:

Վրայ է հասնում Կենտրոնական կոմիտէիդ N 5 գրութիւնը, որով թոյլատրւում է ենթակոմիտէի նոր ընտրութիւն կայացնել: Այդ բանը մարմինը իր ապրիլ 17-ի նամակներով յայտնում է խմբերին եւ հրաւիրում նոր ընտրութիւններ կայացնել: Բայց «երկրի խառն դրութիւնը» մի կողմից եւ վրայ հասնող ամառն ու ընկերների ցրուելը միւս կողմից արգելք են հանդիսացել եւ այդ ընտրութիւնը մինչեւ մեր այնտեղ հասնելը չէր կայացել: Այսքանը քաղաքի մասին:

Այժմ տեսնենք ի՞նչ է եղել Շաւարինում:

1910 թ. Յունուար 31-ից այնտեղ մենք ունեցել ենք 3 խումբ 21 հոգուց: Նոյն թուի ապրիլ 21-ից կազմուած է 4-րդ խումբը 7 հոգուց: Այնտեղ եղել է սկզբում առանձին խմբապետական ժողով, որը յետոյ միացել է քաղաքի խմբապետական ժողովին: Այդ 4 խմբերի ղեկավարութիւնն էլ յանձնուած է եղել ընկ. Սեդրակին, որը իր գործը տարել է մինչեւ 1911 թ. ապրիլ ամիսը: Այդ ժամանակներից սկսուած խմբերը քայքայուել են եւ մեր գնալուց այդ 4 խմբերից եւ ոչ մէկը գոյութիւն չունէր:

Հետաքրքրութիւնից զուրկ չեն այդքան յաճախակի քայքայումների եւ վերակազմումների ու նորանոր մարմինների ընտրութիւնների պատճառներն ու բացատրութիւնները որ տուեց ինձ մարմինը եւ որը բերում եմ ստորեւ ամփոփած:

– Ամէն անգամ Մարմնի անդամ են ընտրուել միեւնոյն անձնաւորութիւնները, որոնք ծանրաբեռնուած լինելով թէ իրենց անձնական եւ թէ հասարակական գործերով, հնարաւորութիւն չեն ունեցել բարեխիղճ վերաբերմունք ունենալ դէպ իրենց ստանձնած կուսակցական գործը եւ իրենց ոյժերից վեր են գտել որեւէ կերպով վառ պահել յեղափոխական ոգին տեղի անհետաքրքիր երիտասարդութեան մէջ: Շրջանը ինքը չի կարողացել որեւէ նիւթ մատակարարել դրա համար: Սալար-դովլէի[22] արշաւանքները մի կողմից, Մարմնի անծեռնհասութիւնը միւս կողմից, ժողովների նիւթ չունենալն ու պարբերական դասախօսութիւնների բացակայութիւնը խմբերում մի այլ կողմից, միանգամայն լքել էին մեր ընկերներին: Եւ այդ լքուած մասսային է, որ այստեղ երբեմն-երբեմն յաջողուել է ոգեւորել, խըմբել, վերակազմել եւ նոր ընտրութիւններ կատարել, որ այդ նոր ընտրուածներն էլ մի որոշ ժամանակ իբր նորընտիրներ ոգեւորուեն եւ կարճ ժամանակով գործը քիչ շատ տանելի վիճակում պահելուց յետոյ նորից մատնեն այն քայքայման եւ մոռացման: Շատ են գանգատւում նաեւ Կ. Կ.էից, որ յաճախակի տեղեկագրերով, նամակներով եւ շրջաբերականներով տեղեակ չեն պահել ընկերներին երկրի քաղաքական վիճակից եւ անցուդարձից: Կ. Կ.էի այդ վայրի հետ ունեցած թոյլ կապն էլ նրանք գտնում են ենթակոմիտէի անդամների գործից սառելու պատճառներից մէկը:

Միամտութիւն կը լինէր, ի հարկէ, այդ առաջ բերածներում միայն գտնել շրջանի նման դրութիւնն ու վիճակը: Պատճառները շատ աւելի խորն ու լուրջ են քան դրանք: Պատճառները պէտք է գտնել երկրի ընդհանուր կացութեան, պատմական շրջանի, միջավայրի, տնտեսական զարգացման աստիճանի եւ նման բաների մէջ, որոնց վրայ մի առ մի կանգ առնելը մի զեկուցման մէջ, անշուշտ, տեղը չէ:

1.- Կանանց խմբեր.– Վերը յիշած երկու վայրերի խմբերից դուրս մենք այս շրջանում ունենք նաեւ երկու կանանց խումբ – մէկը քաղաքական, միւսը Կարմիր խաչի, իր առանձին վարչութեամբ: Բաւական մխիթարական է այնտեղ հէնց այդ Կարմիր խաչի կանանց խմբակը: Նա հիմնուել է 1911 թ. մայիս 10-ին: Իրենց նիւթական միջոցներն աւելացնելու համար մի վիճակախաղ է կազմել խումբը. անդամուհիները վարձով կար են վերցնում յօգուտ իրենց խմբի սնտուկի: Բանակի [հայկական] այնտեղ եղած ժամանակներում հայ հիւանդ զինուորներին են խնամել, 20 թմ. փող են տուել նրանց զանազան ծախսերի համար, երկու մեռած զինուորների թաղման ամբողջ ծախսն են հոգացել, դպրոցին 20 թմ.փող են նուիրել: Միւս կանանց խումբն էլ իրենց արած ձեռագործներով աշխատում է հարստացնել իր սնտուկը:

2. Տղամարդկանց խմբեր.– Այս խմբերը սովորական քաղաքական խմբեր են միայն եղել: Անդամավճարներից դուրս ոչ մի ձեռնարկ չեն արել միջոցներն աւելացնելու: Խմբական ժողովներ շատ քիչ են ունեցել: Կուսակցական կեանքին ու գրականութեան չեն հետեւել:

3.- Ենթակոմիտէ.– Թէեւ ընտրութիւններն այստեղ չափից աւելի յաճախակի են եղել, բայց ենթակոմիտէն իր մեծամասնութեամբ միշտ նոյնն է եղել: Նրանք իրենց տնտեսական ու հասարակական դիրքով, մտածելակերպի ու ձգտումների ամբողջ խառնուրդով միանգամայն անհամապատասխան են եղել ոչ միայն իրենց կոչման, այլ եւ մեր շարքերումն իսկ գտնուելուն: Ենթակոմիտէն կուսակցական ընթացիկ կեանքով այնքան չի հետաքրքրուել եւ «քաղաքականութիւն» է միայն վարել – դատաւորի, ոստիկանական պետի եւ նման պաշտօնեաների հետ միասին: Նա մի գումար է հանգանակել իր ընկերների շրջանում յօգուտ Կովկասի բանտարկուած դաշնակցական ընկերների, որ ի դէպ, Կ. Կ.էին դեռ չի հասցրել:

4.- Ներկայ վիճակը.– Մեր այդ շրջանը թողնելուց մենք այնտեղ ունէինք 1) մի տղամարդկանց խումբ 16 անդամով – ամսական 64 դր[ան] 60 կ. անդամավճարով – 2) Մի կանանց Կարմիր խաչի խմբակ – 16 անդամուհիներով – ամսական 6 դր. անդամավճարով – եւ 3) Կանանց մի քաղաքական խումբ 25 անդամուհիներով – ամսական 13-15 դր. անդամավճարով – ընդամէնն ուրեմն 3 խումբ 57 ընկեր-ընկերուհի եւ ամսական 83-85 դր. անդամավճարով:

5.- Ջենք եւ ռազմամթերք .– Այս շրջանի մեր Մարմինը այնքան էլ հարուստ չէ զենքով ու ռազմամթերքով: Ժամանակի ընթացքում նա գնել ու ծախել է մի քանի զենքեր, աշխատելով միշտ էլ աւելի լաւերը ձեռք բերել, մինչեւ որ հասցրել է այնտեղ, որ մեր այնտեղ եղած ժամանակ մեր մարմինն ունէր.–

N°N°	Զենքի տեսակը	Զենքի համարը	փամփուշտ
1	մօսին	67355	1186
2	վարանդիլ մալճիխէրի փամփուշտով	8347	–
3	տաճկական այնալու	առանց N°ի	–
4	տաճկական այնալու	52	–
5	երկար կառավարական վարանդիլ	9542	1004
6	Զաքսան	52	–
7	Քօփլանի փամփուշտ միայն		706

Ընդամէնն ուրեմն մի հատ նոր սիստեմի հրացան 1186 ծայրով եւ 5 հատ հին սիստեմի հրացան 1710 փամփուշտով: Ասենք միայն որ այդ զէնքերի, ինչպէս եւ փամփուշտների մի փոքրիկ մասը կառավարական բանակի հայ զինուորներից է ստացուած թէ մեզնից առաջ եւ թէ մեր այնտեղ եղած ժամանակը:

[ՎԱՀԷ]

Փաստ. 592-5

Բ 4.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՇԱՀՍՏԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ

Ընկերներ!

Շրջանային ժողովը վերջացրեց իր զբաղմունքներն եւ մեզ՝ իր ընտրած Կ. կոմիտէին յանձնեց իրականացնելու իր որոշումներն ու ծրագրածները:

Քաղցր, անշուշտ, բայց միեւնոյն ժամանակ դժուարին եւ ծանր պարտականութիւն է այս, ի նկատի ունենալով մեր գործունէութեան միջավայրն եւ այն հանգամանքը, որ սա գրեթէ մեր շրջանի առաջին Կ. կոմիտէն է: Առաջինը՝ կազմակերպական ոգով եւ նրա կենսունակութեան պահանջով կեանքի կոչուած:

Սիրով ենք ընդունում այս պարտականութիւնը եւ յոյս ունինք, մեր ընկերների աշխատակցութեան շնորհիւ,– արդարացնել նրանց մեր վերաբերմամբ ունեցած վստահութիւնը:

Սակայն ի՛նչ պարտականութիւններ են դրուած Կ. կոմիտէի վրայ եւ ի՞նչ պիտի անի նա:

Այդ հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է նախ իմանալ թէ ինչպիսի միջավայրում եւ պայմաններում է նա կեանքի կոչուած:

Վերջին մի քանի տարիները պատմական շրջաններ էին մեր երկրի համար:

Արեւելեան բռնակալ եւ դեսպոտ ինքնակալութիւնից, յանկարծակի յեղաշրջմամբ, նա անցաւ ամենավերջին սիստեմի սահմանադրութեան եւ բացարձակ ժողովրդապետութեան, որ յաճախադէպ ցնցումներից, սայթաքումներից եւ կարճատեւ հոգեվարքի ապրումներից յետոյ, եկաւ եւ կանգ առաւ մի կէտի, ուր երկիրն կատարելապէս կորցրած իր անկախութիւնը, գլորուեց երկու հզօր հարեւանների՝ մի դարուց աւելի իր առաջ բացուած գիրկը:

Իրանի սահմանադրութիւնը պիտի լիներ նրա փրկութեան խարիսխը, կեանքի երջանիկ ապաստարանը, սակայն ըստ երեւոյթին դարձաւ նրա գերեզմանը:

Առաջ բերուած ոչ անկեղծօրէն իբրեւ նպատակ՝ հիմնուած ժողովրդական գիտակից լայն աջակցութեան վրայ, առաջ մղուած աւելի շուտ օտար ձեռքերով եւ խիստ խախուտ հիմքերով, նա իր անօրինակ այլանդակութիւններով եւ գերաստիճան սխրագործութիւններով երկիրը այնպիսի մի վիճակի հասցրեց, որպիսին ցանկանում էին նրա «բարեկամները» – բացարձակ սնանկութիւն, ստրկութիւն եւ քաղաքական մահ:

Այսպիսով, Իրանը մի քանի տարիների ընթացքում ապրեց պատմական ամենախոշոր շրջաններ – արեւելեան բռնակալութիւն, ժողովրդապետութիւն եւ ստրկութիւն:

Այսօր նա նոր, եւ թւում է, թէ մնայուն մի շրջան է մտնում, մի շրջան, որ օրէցօր աւելի պիտի կազմակերպուի եւ ամրանայ:

Նա այլեւս անկախ չէ: Նա զրկուած է տարրական ինքնուրոյնութիւնից ինչպէս արտաքին նոյնպէս եւ ներքին աշխարհում: Նա տնտեսապէս էլ սնանկ է եւ ստրուկ, որ ներկայ պայմաններում աւելի եւ աւելի պիտի շեշտուի:

Ոչ միայն երկրի ժողովուրդը – լքուած, ամէն գիտակցութիւն եւ արժանավայել ինքնամփոփում կորցրած ժողովուրդը – այլեւ նրա որեւէ դասակարգը այլեւս անկարող է որեւէ կերպով ազդել նրա ճակատագրի եւ կեանքի ընթացքի վրայ:

Նրա ուղին նախագծուած է եւ նա ուզի-չուզի, պիտի գնայ գծուած ուղղութեամբ, անկախ նրա կեանքի ընթացքում, երբեմն երեւան եկող անակնկալ եւ բացառիկ երեւոյթներից:

Այդպիսի մի երեւոյթ կը լինի օրինակ պարլամենտի վերաբացումը, որի իրականութեան մասին մեզ հաւատացնել են ուզում «հովանաւորողներն» ու նրանց ստրուկ «հայրենիքի ղեկավարները»:

Ինչ պիտի լինի պարսկական խորհրդարանը ներկայ պայմաններում:

Ոչ թէ սահմանադրութեան խեղաթիւրուած մի արտայայտութիւն, թեւաթափ եւ անզօր ժողովրդական կեղծ ներկայացուցչութիւն, այլ բարեհաճ սանկցիայի[35] մի բաց դուռ, որը ամէն վայրկեան կը շտապի խոնարհաբար եւ քծնանքով «օրէնսդրել» երկրի տէրերի, երկու հզօրների եւ նրանց լակէյ[36] եւրոպացի պաշտօնեաների ամէն մի հրամանը:

35.- Հովանաւոր պետութիւններու (Ռուսիա եւ Անգլիա) կողմէ տրուած հաւանութիւն:
36.- Ստրուկ, ստրկամիտ:

Նա, այդ խորհրդարանը, չլինելով իսկական ժողովրդական, չլինելով իրեն՝ Իրանինը, լինելու է նրա դահիճը եւ բարեբախտ carte blanche[37] ընձեռողը երկիրը կլանողների եւ նրա արիւնը քամողների ձեռքը:

Ժողովրդի ձայնը չի լսուելու մէջլիսի ամբիոնից, նա ոչ մի ազդեցութիւն չի ունենալու այնտեղ:

Ժողովուրդը լքուած, անգիտակից եւ խիստ անտարբեր…

Յեղափոխութիւնը, որ նրա վերակենդանութեան պայմանները պիտի տար, ոչ միայն ոչինչ չտուեց այլեւ վատնելով նրա խիստ սուղ եւ թանկագին ոյժերը, իր առանձնայատուկ այլանդակութեամբ նրան ռէակցիայի եւ ապատիայի[38] խորքը մղեց:

Յեղափոխութիւնն իր այլասերմամբ նոյնիսկ երկրի համար մի կոշմար[39] դարձաւ:

Այլասերման տիպիկ արտայայտութիւնները մենք գտնում ենք համարեա ամէն տեղ, իւրաքանչիւր մի կէտում:

Ամենատիպիկը մարմնացած ենք գտնում մեր «յեղափոխական» բանակի մէջ, ապա նոյնը խիստ ցայտուն կերպով նկատում ենք յեղ[ափոխական] շահագործող խմբակցութիւնների մէջ:

Այլասերումը գտնում ենք քամէլիոն[40] ղեկավարների յաճախադէպ դաւաճանութեան, օպպորտունիզմի[41] եւ անհատական շահերի գերադաս մտահոգութեան բազմաշարան փաստերի մէջ:

Պատճառները միշտ նոյնն են: Մեր երկրի մասսաները ոչ պատրաստ էին եւ ոչ էլ յեղ. մտածելակերպով դաստիարակուած: Նրանք փրկութեան մի միջոց էին փնտռում լափող քաղցի եւ նոյնքան ահաւոր բռնապետութեան սպանիչ ճիրաններից ազատելու համար: Եւ հովանաւոր «տէրերը» շատ յաջող կերպով կարողացան շահագործել նրանց այդ ֆիզիքական եւ բնազդային պահանջները:

Յեղ. մտածելակերպից զուրկ էին նաեւ վերին շերտերը, նրանցից իւրաքանչիւրը տարուած իր անհատական շահերով, օգտագործել էր ուզում յեղափոխութիւնը՝ թէկուզ այդ լինէր երկիրը կորցնելու գնով:

Եզրափակենք:

Երկրի բոլոր ժողովուրդներն եւ մասնաւորապէս պարսիկ մասսան անգիտակից էր, անկազմակերպ եւ ոչ հայրենասէր, բոլոր կազմակերպութիւնները րոպէի խաղեր, անկեանք, անիմաստ, իսկ նրանց գլուխ անցածները անարժան, անծեռնհաս եւ մեծ մասամբ շահամոլութեամբ բռնուած:

Նման պատճառները արտադրում են իրենց հարազատ հետեւանքները…

Ահա թէ ինչ նկարագիր է ցուցադրում մեզ սահմանադրական Պարսկաստանը:

Ահա թէ ինչպիսի միջավայր է – առանց որեւէ փայլուն կէտի, առանց լուսոյ եւ գիտակցութեան, ուր գործի է անցնում նորընտիր Կ. կոմիտէն:

Անշպաստ են պայմանները: Բայց, յամենայն դէպս, մենք չենք որ պիտի յուսահատուինք: Անշպաստ պայմանները չեն կարող կասեցնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան անշեղ գործունէութիւնը: Մեր կազմակերպութիւնը յուսահատուել չգիտէ:

Իր գոյութեան օրից նա եղել է զոհերի եւ մարտիրոսութիւնների մի երկար շարան. եւ Իրանում նախ քան որեւէ ակտիւ գործունէութեան հեռանկար ծնելը, նա իրեն նուիրել է անվերապահօրէն եւ անձնուիրաբար հարեւան հարազատների դատին եւ նրանց վիճակի բարելաւման:

Մեր երկրի վերածնութեան կայծերի հետ միասին, նա իր ամբողջ էութեամբ, իր հերոս մարտիրոսութեամբ ասպարէզ իջաւ եւ առանց որեւէ սպասելիքների, զոհողութիւնների առաջ կանգ չառնելով, Իրանի պատմութեան ամենամեծ եւ ամենափայլուն էջերը տուեց:

*
* *

Փոխուել են պայմանները, փոխուել են դրութիւնն ու երկրի վիճակը:

Երկիրն ապրում է մի բոլորովին նոր ռեժիմի նախօրեակ:

Կեանքի հետ զուգընթաց առաջ գնացող մեր կազմակերպութեան համար, հրամայական պահանջ է մանրամասն քննել այդ նոր վիճակը, կշռադատել իրերն ու երեւոյթները եւ իր գործունէութեան մի նոր տարբեր նախագծել:

37.- Ֆրանսերէն՝ բացարձակ իրաւունք, իշխանութիւն:
38.- Անզգայնութեան, թուլութեան, անհոգութեան:
39.- Մղձաւանջ:
40.- Յեղյեղուկ, անկայուն:
41.- Պատեհապաշտութեան:

Ծանր է նախագծի աշխատանքը բայց ոչ դժուար, քանի որ նա հիմնուած է մեր ծրագրի անվիճելի թելադրումների եւ մեր բարձր սկզբունքների անշեղ տեսակէտների վրայ:

Ինչպէս միշտ նոյնպէս եւ այսօրուայ մեր գործունէութեան խարիսխը ձգտում է միեւնոյն նպատակին – *պաշտպանել աշխատաւոր մասսաների բովանդակ շահերը թէ տնտեսական դասակարգային, թէ մարդկային քաղաքական եւ թէ ազգային կուլտուրական:*

Իսկ այդ նպատակին հասնելու եւ աշխատաւոր մասսայի իրաւունքները նուաճելու համար, անհրաժեշտ է նախապատրաստուել – գիտակից դարձնել նրան իր շահերի, իր պարտականութիւնների եւ իր իրաւունքների մէջ:

Այսօրը մեզ համար նախապատրաստուելու եւ ապագայ իսկական ժողովրդական շարժմանը՝ կորովի ուժեր եւ յեղափոխական տարր պատրաստելու շրջանն է լինելու:

Այժմ, որ մեր բոլոր յարաբերութիւնները խզել ենք ռէակցիոն եւ, հովանաւոր պետութիւնների կամակատար կառավարութեան հետ, որ անմիտ եւ երկրի համար կործանարար ենք համարում սահմանադրական անուան տակ մղուող էապէս բայֆայական կռիւները, որ սահմանադրական կարգերը թաղուած ենք համարում, նոյն ինքը նրա ռահվիրաներ համարողների ձեռքով, մեր ոյժերի մեծ մասը պիտի նուիրենք ժողովրդի ինքնագիտակցութեան եւ յեղափոխական մտածելակերպի բարձրացման:

Մեր այս աշխատանքին աջակցելու եւ, ով գիտէ, գուցէ եւ լծակցելու համար փնտռելու ենք պարսիկ մաքուր յեղափոխական կուսակցութիւններ ու խմբեր եւ մեր, մօտ մի քառորդ դարեայ, յեղափոխական փորձառութեամբ, ջանալով զերծ պահել նրանց սայթաքումներից, ձեռք ձեռքի տուած դիմելու ենք դէպի մեր եւ նրանց նպատակակէտը:

Մեկնելով ազգերի հաւասարութեան եւ ինքնորոշման սկզբունքից, աշխատելու ենք պարսկահայ ներքին ինքնուրոյնութեան եւ կուլտուրական ինքնավարութեան զարգացման եւ հիմնաւորման ուղղութեամբ:

Գալով մեր ներքին կազմակերպական կեանքին, լինելու ենք անխնայ եւ անվերապահ այն բոլոր անհատների եւ խմբերի վերաբերմամբ, որոնք տիրող աննպաստ պայմանների շնորհիւ ներս են սպրդել մեր շարքերը, կամ անհատական շահերից դրդուած, կամ անգիտակցաբար միմեանց հետեւելու օրինակներից վարակուած եւ կամ որեւէ միտումից առաջնորդուած:

Այդպիսիները տեղ չեն ունենալու մեր կազմակերպութեան մէջ:

Անհարազատ տարրերից մաքրուելու են մեր շարքերը:

Սակաւաթիւ բայց կուռ, փոքրաթիւ խմբեր՝ բայց զոհաբերութեան ընդունակ ընկերներ.– Քանակով քիչ բայց որակով բարձր: Ահա մեր առաջնորդող սկզբունքը:

Այդպիսի անձնուէր ոյժերից կազմուած շարքերի խտացումով մենք պիտի դիմենք այն բարձր նպատակին, որ աշխարհի ամենալաւ մասի կեանքի տեսիլն է, գործունէութեան խարիսխը:

Շարքերի խտացում, ի մի ձուլում յանուն աշխատաւորի շահերի, յանուն հաւասարութեան, յանուն սոցիալիզմի:

Կեցցէ Յեղափոխութիւնը.
Կեցցէ Սոցիալիզմը.
Կեցցէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Հ.Յ.Դ. ԾԱՀՍՏԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ

7 Օգոստոս 1913 թ.
Ազատ տպարան

ԳԼՈՒԽ IX

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Փաստ. 1544-14

1.– ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ 1911–1913 Թ.

Պարսկաստանում, մասնաւորապէս Ատրպատականում մեր գործունէութիւնը ունեցել է մի քանի շրջաններ: Մինչեւ 903 թիւը, այսինքն 10 տարի առաջ Ատրպատականի Կ. կոմիտէութեան ամբողջ գործունէութիւնը կապուած է եղել Երկրի հետ: Նա եղել է մի կամուրջ եւ կարեւոր օժանդակիչը ղէպի Երկիր եւ հակառակը՝ Երկրից ղէպի Պարսկաստան ու Կովկաս կատարուող փոխադրութեանց: Ունեցած կոմիտէութիւնները – որը այն ժամանակ տարածում էր ամբողջ Պարսկաստանում– իրենց նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւնը հասցնում էին միայն այդ գործին: Ներքին կազմակերպութիւնները բաղկացած էին կանանց ու տղամարդկանց քաղաքական խմբերից, որոնց զբաղմունքի առարկան էր ինքնազարգացումը, տեղական կրթական-կուլտուրական-բարեգործական հաստատութիւնների յառաջադիմութեան խնդիրը եւ տաճկահայ դատը:

1903-ից յետոյ Կովկասում ծայր տուող շարժումները եւ 905-ից արդէն սկսւում է կազմակերպութիւնը նոր երանգաւորումներ ընդունել: Կամաց-կամաց մեր շարքերից հեռանում են «աղայական» տարրերը, այսինքն մեր լղճուկ բուրժուազիան եւ դրանց փոխարէն մեր շարքերը խտանում են աշխատաւորական տարրերով, իրենց միութիւններով ու խմբակցութիւններով: Գաւառներում գիւղացիական միութիւնները են ձեւաւորւում, իսկ քաղաքներում արհեստակցական միութիւնները: Ըստ այդմ մեր ներքին կանոնադրութիւնն էլ փոփոխութեան է ենթարկւում:

Միւս կողմից արդէն սկսւում են մեր երկրի սահմանադրական շարժումները, որի սկզբնական տարիներում (1905, 906, 907) հազիւ մեր բարոյական լայն աջակցութիւնը կարողանում ենք հասցնել երկրում նորածիլ պարսիկ յեղափոխական կազմակերպութեանց, այսինքն այն, ինչ որ հրահանգուած էր մեզ կուսակցութեանս բարձրագոյն մարմնից՝ Ընդհ. ժողովից:

Դրան յաջորդում է Տաճկաստանի սահմանադրութիւնը, որի պատճառով մենք դադարում ենք ունենալ երկրի համար նոյն նշանակութիւնը ինչ որ ունէինք մինչ այդ: Այս եւ մեզ մօտ տիրող ազատ կարգերը հնարաւորութիւն են տալիս մեզ մօտ բովանդակ ուժերը նուիրել տեղական հայ աշխատաւորութեան կազմակերպութեան եւ նրանց մէջ իրենց դասակարգային շահերի ու առաքելութեան գաղափարները հիմնաւորելու: Միայն Թաւրիզում կազմակերպուեցին կօշկակարների, գործակատարների, ղերձակների, հիւսների, գրաշարների, տան ծառայողների եւայլն արհեստակցական միութիւններ. նոյնը նաեւ Թեհրանում ու Ռաշտում: Իսկ գիւղերում գնալով մեծ ծաւալ էին ընդունում գիւղացիական միութիւնները:

Նոր սկսուած գործը շուտով բարձի թողի է արւում շնորհիւ սկսուած քաղաքական շարժումների: Ամբողջ Ատրպատականը եւ 6-7 ամիս յետոյ ամբողջ Պարսկաստանը դառնում է մի չտեսնուած կռուի թատերաբեմ (1908-ի բ. կէսում): Տարուելով ամբողջապէս այդ կըռւով եւ տեղ-տեղ ինքնապաշտպանութեան գործով, գիւղացիական միութիւններն ու արհեստակցական միութիւնները թուլանում են, իսկ շատ տեղերում կազմալուծւում: Սակայն 909-ի վերջերին փոքր առ փոքր երկիրը խաղաղւում է եւ կռիւը սահմանափակւում է կառավարութեան եւ աւազակաբարոյ զանազան ցեղերի մէջ, ինչ որ սովորական է դարձել մեր երկրի համար:

Նորից ձեռնարկւում է խմբերի ու միութեանց վերակազմութեան գործը: Դրան մեծ չափով զարկ է տալիս «Առաւօտ»ի հրատարակուելը: Պրոպագանդայի գործը մեզ մօտ միշտ էլ տարուել է համարեա առանց որեւէ նիւթական ծախսերի եւ բիւդճէի մէջ այդ գործին յատկացուած տոկոսը ծախսուել է այլ եւ այլ ձեռնարկութեանց վրայ: Հրատարակելով «Առաւօտը» Կ. կոմիտէս որոշում է պրոպագանդին յատկացուած գումարը տրամադրել այդ թերթին, մինչեւ որ նա կարող կը լինի իր եկամուտներով իր գոյութիւնը ապահովել: Գումարը մեծ չէր՝ ընդամէնը 1000 ղրան (170-180 ռուբլի), սակայն դրանով հնարաւորութիւն էր տրւում թերթին ապրել եւ օր օրի վրայ աւելի եւ աւելի տարածուել ու կշիռ ստանալ հասարակական եւ կառավարական լայն շրջաններում: Թէպէտ մեր հաշիւներում այդ թերթին մինչեւ իր դադարելու օրը ծախս է ցոյց տրուած 9000 ղրան, բայց դրա մէջ է մտնում նաեւ 6000 ղրան արժողութեամբ գրաշարանոցը, իսկ մնացած 3000 ղրանը բաժանելով թերթի 3 տարիների վրայ, իւրաքանչիւր տարին գալիս է 1000 ղրան, այսինքն այն գումարը ինչ որ սկզբից յատկացրուած է եղել նրան:

Արհեստակցական միութիւնների անգամ կարճատեւ կեանքը մեզ բերեց այն եզրակացութեան, որ մեր իրականութեան մէջ առնուազը վաղաժամ է աշխատաւորական կազմակերպուած կռիւ մղել արհեստանոցատէրերից եւ 1-2 գործակատարով իր առեւտուրն անող

վաճառականներից բաղկացած բուրժուազիայի դէմ: Հայկական գործարաններ գոյութիւն չունին, եղածները պարսկական են, որոնց բանուորութիւնը, ինչպէս փորձերը ցոյց տուին, դեռ անմատչելի են մեզ համար: Մեզ մնում էր կազմակերպել մեր շարքերը կամ ամբողջովին քաղաքական խմբերից կամ արհեստակցական գունաւորմամբ, սակայն առանց ակտիւ կռուի: Վերջինս աւելի հաւանութիւն գտնելով Կ. կոմիտէից կողմից, սկսուեց նորից վերակազմելու, ցրուած ընկերները համախմբելու գործը:

911-ին սկսւում են նոր խլրտումներ Պարսկաստանի բոլոր ծայրերում: Նախկին փորձերից մենք այն եզրակացութեան էինք յանգել, որ մեզ համար ընդհանրապէս դժուար է պարսիկների հետ միասին նոյն շարքերում կռուել: Այս անգամ դրա հետ միասին մեզ պակասում էին նաեւ նիւթական միջոցներ, որովհետեւ հին պարտքերը եւ նոր կազմակերպուող շրջանը մեզ ոչ մի հնարաւորութիւն չէին տալիս այդ մասին մտածելու անգամ: Մեզ մնում էր բաւականանալ գաւառների ինքնապաշտպանութեան գործով, որը ըստ ինքեան դարձեալ մեծ դժուարութիւններ ներկայացնող մի հարց էր այդ խառն օրերին:

Այդ ուղղութեամբ ամէնից աւելի մեծ ջանքեր են գործադրուել Ղարադաղի գաւառում, որտեղի 30 հայաբնակ գիւղերը շրջապատուած ու կտրտուած հարիւրաւոր թուրքական գիւղերով, զանազան աւատատէր խաների եւ այլ մանր աւազակների հարստահարութեանց ու թալանների ասպարէզ էր դարձել: Հայաշատ գաւառների մէջ դա միակն է, որտեղ մենք շատ քիչ ենք աշխատել եւ չնայած նրա լեռնային դիրքի եւ ժողովրդի քաջութեան, այնուամենայնիւ ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից ամէնից անյուսալի վայրն էր ներկայացնում՝ համեմատած միւս հայաշատ գաւառների հետ: Հինգ հոգուց բաղկացած մի փոքրիկ խումբ մեր ընկերներից յանձն առան անցնել այդ շրջանը, գինել ժողովրդին, եւ կազմակերպել ինքնապաշտպանութեան գործը: Նրանց որոշ քանակութեամբ զէնքեր տրուեց մեր պահեստից, որոնք մատչելի գներով ու պայմաններով պիտի վաճառէին ժողովրդին: Ապա երբ արդէն ընկերները ծանօթացան տեղական շուկայի հետ սկսեցին դրան դիմել եւ միւս կողմից յորդորել որ իրենց գիտցած ճանապարհով էլ զինուեն նրանք: Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում այլեւս տուն չէր կարելի գտնել, որտեղ, ըստ կարողութեան, մի հին կամ նոր սիստէմի զէնք չգտնուէր: Շուտով ինչ ինչ պատճառներից դրդուած ընկերները թողնում են այդ գաւառը: Ալան-թալանը ամբողջ երկրում տարածւում է: Քարիմ խանը սկսում է Ղարադաղում ծայրի գիւղերը աւերել: Հայերը մի երկու օրուայ դիմադրութիւնից յետոյ ստիպուած են լինում թողնել իրենց գիւղերը եւ հեռանալ դէպի ներսի գիւղերը: Վեց գիւղ թալանւում եւ հրդեհւում է: Հարկաւոր էր մի փորձուած զինուորական անձնաւորութիւն, որպէսզի այդ շրջանում ինքնապաշտպանութիւնը ղեկավարէր: Դիմումներ եղան Թեհրան մեր կողմից, սակայն այստեղ ամբողջապէս տարուել էին թուրքմէնների եւ Սալար-Դովլէի[1] դէմ եղող կռիւներով: Կովկասից այդ կարգի անձնաւորութիւն սպասելը շատ էլ յուսալի չէր: Այնուամենայնիւ Կ. կոմիտէս իր անդամներից մէկին յանձնարարեց անցնել այնտեղ 1) յորդորել ղարադաղցի երիտասարդութեան հայրենիք դառնալ 2) խորհրդակցելով տեղական ընկերների հետ մի կարող անձնաւորութիւն գտնել մեր այդ շրջանի համար: Թեհրանից մերոնց յաղթական կռիւների լուրերը եւ Կովկասից օրէցօր վերադարձող երիտասարդ ղարադաղցիների սպառնական դիրքը սանձեց Ք. խանի եւ նրա նմանների ընչաքաղց եւ աւերիչ մտադրութիւնները եւ սկսուած թալանը դադարեց: Գիւղացիք նորից դարձան ու տիրեցին իրենց գիւղերին ու ստացուածքին:

Մի կողմից երբ այս դէպքերն էին տեղի ունենում, միւս կողմից Թաւրիզը նորից կռիւ էր մղում Սամադ խանի[2] (Սուջայը Դովլէի) դէմ, որը, ինչպէս ինքն էր յայտարարում, գալիս էր «իսկական սահմանադրութիւնը» ստեղծելու Ատրպատականում: Ոգեւորուած Սամադ Ալու եւ Սալար-Դովլէի մղած կռիւներով, նա ձգտում էր ինքն էլ Ատրպատականը գրաւել եւ այդպիսով անմահացող գազանների շարքն անցնել: Սակայն ինչպէս միշտ, այս անգամին էլ քաղաքը մնում է անպարտելի, որը պարտական է աւելի շատ իր հողէ պատերին ու նեղ փողոցներին քան թէ պաշտպանողների քաջութեան:

Օգոստոսին (911 թուի) մեզ մօտ է գալիս ընկեր Դումանը, որոշ յանձնարարութեամբ: Այդ մասին իմանալով Եփրեմը, նիւթական ու զինական ամէն յարմարութիւններ ստեղծում է, որպէսզի ընկեր Դ-ն իր հրամանատարութեան տակ մի հայկական գունդ կազմէ եւ միանալով քաղաքիս թուրք կռուողների հետ՝ դէմ դնէ Սամադ խանի բանակին: Խումբը կազմւում է մօտ 100 հոգուց: Թէ խմբի կազմը եւ թէ գործունէութիւնը բացառապէս Եփրեմի խորհրդակցութեամբ ու դիրեկտիւներով[3] է առաջնորդւում: Կ. կոմիտէս կատարում էր աջակցողի եւ խորհրդատուի դեր: Արդէն յայտնի են թէ ինչ վախճան ունեցան այս կռիւները: Թուրքերը, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ քաղաքի պատերի տակից դուրս չգալու քաղաքականութեանը հետեւելով, բաւական երկար ձգձգում են կռիւը, մինչեւ որ մի օր էլ (Դեկ. 7-ին) իսկական թշնամին մոռացած՝ կռիւ են սկսում ռուսների դէմ, որոնց ոտնձգութիւնները գնալով ծայրայեղութիւնների էր հասնում: 6-7 օր տեւող կռիւը վերջանում է թուրքերի կատարեալ պարտութեամբ եւ յաղթական ռուս զօրքի յայտնի սարսափների ու սխրագործութիւնների սկսուելով: Կոտորածն ու կախաղան-

1.- Գահրնկէց Մեհմեդ Ալի Շահի եղբայրը:
2.- Ռուսական զօրքի օժանդակութեամբ Ատրպատականի կառավարիչ նշանակուած հակասահմանադրական անձնաւորութիւն:
3.- Ցուցմունքներով, հրահանգներով:
4.- Խառնուածք:

ները ամայացնում են քաղաքը կռուող թուրքերից եւ քիչ ու շատ յեղափոխական տեմպերամենտ[4] ունեցող անհատներից, որոնցից ոմանց սպանում, ոմանց կախում, իսկ աւելի ճարպիկներինյաջողուում է թագնուել կամ փախչել քաղաքից: Ռուսների դէմ վարած կռւում մերոնք ձեռնպահ են մնում, որին հաւանութիւն է տալիս նաեւ Եփրեմը եւ դեռ թուրքերը չպարտուած՝ հայկական գունդը թողնում է քաղաքը, հեռանում դէպի գաւառները, որտեղից վերջնականապէս ցրւում է: Ռուսների քաղաքը տիրելուց յետոյ Սամադ-խանը իրայիններով առօք փառօք, թուրք ժողովրդի ցնծալի ցոյցերի տակ մտնում է քաղաք եւ ինքն իրեն նահանգապետ յայտարարում:

Ինչքան էլ ձեռնպահ մնացինք ռուսների դէմ վարած կռւում, այնուամենայնիւ մի ընդհանուր հալածանք էր սկսուել յեղափոխականների դէմ. յարուցուած ընդհանուր հալածանքից մենք էլ մեր բաժինը կրեցինք: Յունուարի (1912-ի) սկզբին բռնուեց եւ կախաղան հանուեց մեր լաւ ընկերներից մէկը՝ Պետրոս Մել[իք] Ազդրէասեանը, իսկ մնացած եւ աչքի ընկած ընկերները ստիպուած եղան հազար ու մի դժուարութիւններից յետոյ անվտանգ խոյս տալ մեր շրջանից: Գաւառներում Մարմնի անդամներ եւ գործիչ ընկերներ չմնացին: Քաղաքում նոյնպէս: Կարճ ժամանակում բոլոր խմբերն ու միութիւնները քայքայուեցին: Մնաց Կ. կոմիտէն իր 4 անդամով, որոնք բարեբախտաբար դեռ կասկածի տակ չէին: Մեզ բաժին ընկաւ թագցնելու եւ փախցնելու տըխուր պարտականութիւնը, որը պակաս մտահոգութիւն, ջանք եւ ժամանակ չխլեց մեզանից: Տարիներ շարունակ լեզալ գործելով եւ մինչեւ այդ անակնկալ յեղաշրջման վայրկեանը գործի վրայ լինելով, շատ դժուար էր միանգամից ամէն ինչ այնպէս քողարկել, որ ոչ մի կորուստ եւ ոչ մի գոհ չտրուէր: Բարեբախտաբար այդպէս էլ եղաւ. կարճ ժամանակում մեզ յաջողուեց թէ վտանգուած ընկերներին եւ թէ զանազան վայրերում բաց մնացած զէնքերը ապահովել, առանց որեւէ կորուստի: Ժողովրդի եւ նոյնիսկ մեր մասսայի համար այնքան անակնկալ էր եւ անսովոր որ մի չտեսնուած սարսափ էր տիրել բոլորին էլ: Այդպիսի ժամանակում միամտութիւն կը լինէր մտածել խմբերի եւ միութիւնների վերակազմութեան մասին: Եւ մինչեւ այսօր էլ դեռ շարունակւում է այդ կազմալուծուած վիճակը, եթէ հաշուի չառնենք այժմ նոր-նոր համախմբուող ինտելիգենցիան, որը միշտ էլ մեր պրոպագանդի ու կազմակերպուելու կորիզն է եղել: Գաւառներում եւս ընկերների չգոյութեան պատճառով նոյնպէս շարունակւում է կազմալուծուած ու լքուած դրութիւնը: Սակայն վերջին ամիսներում այնտեղ եւս ինտելիգենտ ընկերների մէջ փորձեր են լինում համախմբուելու եւ կազմակերպուելու: Մօտիկ ապագան ցոյց կը տայ անշուշտ այդ փորձերի արդիւնքը, դէպի որը մենք ամենեւին յոռետես չենք այժմ:

«Առաւօտը»ը, որ նախքան Դեկտ. դէպքերը միշտ էլ խարազանել է ռուսական ոտնձգութիւնները՝ դեկտեմբերեան օրերից յետոյ դադարեցրինք հրատարակել, հաւատացած լինելով, որ այդպիսի օրերին լոյս տեսնող թերթը կամ պէտք է դաւաճանէ իր սկզբունքներին կամ լիզէր տիրողի ձեռքը: Այդ երկուսին էլ հաւասարապէս անընդունակ գտանք մեզ եւ լռեցինք:

Վերջին Ընդհ. ժողովի որոշման համաձայն Շահրուտանը բաժանուեց Ատրպատականից եւ 912-ի սկզբում կազմեց առանձին Կենտր. կոմիտէութիւն: Մեզ մնաց Ատրպատական իր 6 մեծ եւ 3 փոքր շրջաններով: Քաղաքական վերջին փոփոխութիւնները եւ մեր ներքին վիճակը շրջանային մի ժողովի կարեւորութիւնը աւելի եւ աւելի շեշտում էին եւ 1912 թուի Սեպտեմբերին Շահում[5] գումարուեց Շրջանային ժողովը, որտեղ ունէինք մեր երկու ներկայացուցիչը: Նրա որոշումների մասին մենք չենք յիշատակում հաւատացած լինելով որ Շահաստանի տեղեկագրի մէջ կարելի է գտնել այդ մասին: Բացի այդ, այնտեղ եղած որոշումները արդէն տպագրուած եւ ուղարկուած են Բիւրոներին:

Մենք վերեւում յիշատակեցինք, թէ որպիսի լքում առաջ բերեց մեր շարքերում ռուսական սարսափները: Սակայն նախքան այդ էլ, այն օրուանից (909-ի կէսից) երբ ռուսական զօրքը մուտք գործեց Պարսկաստան, որոշ մարդիկ այն աստիճան վախկոտ եղան, որ թողին մեր շարքերը եւ նոյնիսկ հակառակ կողմն անցան: Հակառակորդները իրենց թիկունքում ռուսական ուժը ունենալով սկսեցին մի կեղտոտ պայքար թէ իրենց լրագրական էջերից եւ թէ զանազան հաւաքական վայրերում: Ի դէպ այդ կեղտոտ լրագրողներից մէկը այնքան ոգեւորուեց, որ սկսեց արդէն մատնութիւնների սահմանը մտնել դեկտեմբերեան օրերին, որի համար մինչեւ իսկ թուրք յեղափոխական կուսակցութիւնից պաշտօնական դիմում եղաւ մեզ՝ լռեցնելու եւ խելքի բերելու այդ մատնիչ ու քսու խմբագիրը, որը յեղափոխութեան օրերին ոչ միայն հնչակեան էր այլեւ դրա սոցիալ-դեմոկրատ տեսակից. այդ նամակը մենք արխիւի մէջ փոխադրել ենք վերջերս Ժընեւ: Այս բոլորը այսպէս թէ այնպէս մի կերպ արհամարհել կամ տեղն ընկած ժամանակը պատասխանել հնարաւոր էր. աւելի անտանելի էր մեր շարքերից դուրս ընկած դասալիք տիպերը, որոնց մէջ ամենից աւելի աչքի էր ընկնում Կ. կոմիտէից մի անդամը (Զոկը), որին մի քանի անգամ ապարդիւն կերպով ժողովի հրաւիրելուց եւ բացատրութիւն պահանջելուց յետոյ Կ. կոմիտէս որոշեց հեռացնել նրան Կ. կոմիտէի անդամութիւնից, որից ինքն իրեն վաղուց չէզոքացրել էր, եւ մեր շրջանի դաշնակցական շարքերից:

Ռէակցիայի այս անմխիթար օրերին, երբ բոլոր խաւար ուժերը ասպարէզի միակ տէրն ու տնօրէնն են հանդիսանում, երբ առանց որեւէ դատի ու դատաստանի բազմաթիւ մարդիկ են փտում բանտերում, երբ ամե-

5.- Շահ – ծածկանունն է Թեհրանի, Շահստան՝ Թեհրանի Կ. կոմիտէութեան:

նափոքրիկ կասկածն անգամ մարդկանց վտանգման ու կորուստի պատճառ է դառնում եւ, վերջապէս, երբ ամէն ինչ մեռցուած ու ոչնչացրուած է համարւում, մեր ձեռքում մի զէնք էր մնում շարժել այս լճացած ճահիճը եւ մասամբ էլ զսպուած պահելու օրուայ հերոսներին իրենց անպատասխանատու, սանձարձակ գործունէութեան ընթացքում: Միւս կողմից էլ, յարմար առիթից օգտուելով, կալուածատէր խաներն ու աղաները իրենց չտեսնուած շահատակութիւններն են սկսում եւ եղած սարսափը կրկնապատկում, յուսահատութիւնը մեծացնում: Ամենամեծ չարիքը այդ տեսակէտից հանդիսանում է Ատրպատականի բորենին, որին իր նախնիքների մօտ ուղարկելու համար որոշ օժանդակութիւն խնդրեցինք Արեւելեանից, որը սակայն գտաւ այդ քայլը անհամապատասխան ներկայ պայմաններում: Երկրորդը Սինարէքի Կրէսոսն էր, որին ճամբու դրինք Աղաւնաբերդում:

Վտանգաւոր դրութիւնը, որ ստեղծուել է Երկրում, ինչպէս կուսակցութեանս միւս հեռաւոր մարմիններին, այնպէս եւ մեզ զբաղեցրել է, բայց չունենալով կազմակերպուած շրջան, նիւթական միջոցներ, քաղաքական ամենափոքր յարմարութիւնը ընծայող միջավայր՝ այդ առթիւ մեզ եկած կոչերին չենք կարողացել որեւէ կերպ արձագանք տալ: Սակայն դրա դիմաց մենք ունէինք ապրանք, որը ի պահանջել հարկին կարող էինք տրամադրել յօգուտ տաճկահայ մեր ընկերների կազմակերպած ինքնապաշտպանութեան: 912-ի սկզբում ինչպէս Արեւմ[տեան] եւ [Արեւել]եան բիւրոներից, այնպէս էլ Շամից[6] մեզ դիմեցին պահանջով, որ Սինարէքի[7] զէնքերը տրամադրելի դարձնենք: Մենք, ի հարկէ, ոչինչ դէմ չունէինք եւ յայտնեցինք մեր համաձայնութիւնը միեւնոյն ժամանակ ասելով, որ իրենք կազմակերպեն թէ փոխադրութիւնը եւ թէ նրա հետ կապուած ծախսերը, որովհետեւ մենք այդ շրջանում, ինչպէս եւ միւս շրջաններում այդ գործին ընդունակ ընկեր չունինք: Ցաւում ենք սակայն, որ այդ փոխադրութիւնները անյաջող ելք ունեցան եւ ինչպէս մեզ հաղորդում է Սինարէքի մեր ընկերը (որովհետեւ Շամը չի բարեհաճում այդ կարգի խնդիրների մասին գրաւոր հաղորդակցութիւն պահպանել) 63 մոսիններից հազիւ 2 տեղ է հասել. 18-19 ճանապարհին մնացել իսկ մնացածը ճամբին բռնուել է քրդերից եւ իւրացրուել: Մենք մինչեւ այսօր էլ չգիտենք թէ այս թուերը ճիշտ են թէ ոչ, որովհետեւ երկրից որեւէ տեղեկութիւն չունինք: Սինարէքի մեր ընկերոջ ասութեամբ այդ խոշոր կորուստի ամբողջ պատասխանատուութիւնը ընկնում է փոխադրիչների վրայ, որոնք գործին անտեղեակ մարդիկ են եղել մեծ մասամբ: Եթէ այդ ճիշտ է, ապա խնդրում ենք Շամի Կ. կոմիտէից կամ կանոնաւորել փոխադրութիւնը կամ թէ չէ ազատել մեզ քրդերին զինելու տխուր պարտականութիւնից: Ինչքան էլ զուրկ լինին մեր շրջանները գործիչ ընկերներից եւ կազմակերպութիւնից, այնուամենայնիւ մենք դեռ ի վիճակի ենք մեր զէնքերը ապահով պահելու եւ փողոց չնետելու:

Առաջադրում ենք.

1) Մեզ մօտ գտնուող «Խարիսխ» արհեստանոցը, որ 3-4 տարուց ի վեր բոլորովին անգործածութեան է մատնուած (դրանից շատ տարիներ առաջ էլ նա բացի աւելորդ ծախսերից համարեա ոչ մի արդիւնք չտուեց մեզ) որի պատճառով գործիքները ժանգոտում փչանում են, մի տեղից միւսը փոխադրելիս կորչում, կամ այս ու այն վստահելի համարուած արհեստաւոր ընկերների անխնամ վերաբերմունքից անարժէք դառնում օրէցօր, ուստի եւ առաջարկում ենք Ընդհ. ժողովին արտօնել մեզ ծախել այն, կամ որեւէ վայրում նա կարող է օգտակար լինել, ապա շուտափոյթ կերպով թող տնօրինուի եւ ձեռնարկուի փոխադրութեան:

2) Վերջացնելով մեր տեղեկագիրը աւելորդ չենք համարում մի քանի խօսք եւս ասել մեր ներկայ վիճակի մասին: Ինչպէս ասացինք արդէն մեր շրջանը կատարելապէս կազմալուծուած է, չունինք ազատ գործիչ ընկեր, որ կարողանայ շրջիլ թէ կազմակերպել եւ թէ շրջաններում ունեցած մեր մթերքի վրայ պահանջուած խնամքը տանիլ: Անցեալ տարի, երբ արդէն մեր հաշիւները մաքրել ու մթերքը կարգաւորել էինք, մի գրութեամբ դիմեցինք Բիւրոներին, պարզեցինք վերոյիշեալ մեր վիճակը եւ խնդրեցինք նշանակել կամ ուղարկել իր լիազօրը ստանալու այդ բոլորը եւ հարկ եղածը տնօրինելու, քանի որ ոչ մի կերպ մենք Կ. կոմիտէի անունը կրելու իրաւունքը չունինք, այս ընդհանուր կազմալուծուած վիճակում ըստ մեր կուսակցական կանոնադրութեան:

Բացի Կ. կոմիտէիս 4 անդամներից, որոնք պաշտօնով կապուած են մի տեղի վրայ, ոչ մի մարմին չունինք, որոնց միջոցով մեր շրջանների վրայ հարկ եղած հսկողութիւնը եւ խնամքը տանինք: Պարզ է, որ այսպիսի պարագաներում պատասխանատուութիւն յանձն առնել չենք կարող: Բացի այս, եթէ ի նկատի ունենանք եւ այն հանգամանքը, որ մեր ժամանակամիջոցը մի քանի անգամ լրացել ու անցել է, բայց հնարաւորութիւն չունենալով շրջանային ժողով գումարելու մինչեւ այսօր, մնացել ենք մեզ յանձնուած գործի պատասխանատուութեան տակ, էլ աւելի բնական եւ օրինաւոր կը լինի մեր ներկայ հրաժարականը: Որովհետեւ անցեալ տարի, Բիւրոն մեր հրաժարականին ոչ մի պատասխան չտուեց, ուստի եւ առաջարկում ենք Ընդհ. ժողովիդ եւ խնդրում, որ ինչպէս այս այնպէս եւ նախորդ մեր առաջարկին (Խարիսխ արհեստանոցին մասին եղած) անպայման տնօրինութիւն անէ:

Ընկերական բարեւներով
Ատրպատականի Կ. կոմիտէ
ՀԱՅՐԻԿ, ՇԷՆ, ՇԱՀԷ

6.- Շամ – ծածկանունն է Վան-Վասպուրականի Հ.Յ.Դ. կազմակերպութեան:

7.- Սինարէք – ծածկանուն Սալմաստի:

Փաստ. 479-33

2.– ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՏՈՒԱԾԻՆ

1912, Մեպտ. 2

Ընկերներ!

Շատ վաղուց է, որ ձեզանից նամակ չենք ստանում: Մեզ համար անբացատրելի է միանգամայն այդ լռութեան պատճառը: Մենք էլ չենք գրել, որովհետեւ ամէն օր սպասելիս ենք եղել ձեր կողմից արուելիք կարգադրութեան այն խնդիրների համար, որոնց մասին գրել էինք մեր N 140 նամակով: Մենք այն ժամանակ նկարագրելով մեր կազմ. ներկայ կացութիւնը խնդրել էինք պատշաճ տնօրինութիւն ապագայ պատասխանատուութիւնից ազատ մնալու համար. այժմ էլ կրկնում ենք նոյնը, այն է

1) Չունինք ցենզ Կ. Կ.ութեան՝ շնորհիւ դեկտեմբերեան սարսափներից առաջացած կազմալուծման

2) Կ. Կ.ի անդամներից մի խոշոր մեծամասնութիւնը (4 հոգի) քաղաքումս չեն եւ ոչ էլ մեր շրջանում. մնացել ենք երեք հոգի (Կարօ, Շահէն, Շէն): Մեր ապրանքային ու դրամական հաշիւները պատրաստ են բոլորովին, եթէ ի նկատի չունենանք այն հաշիւները որոնք գտնուում են Բաբայի, Սամսոնի եւ Բժշկի[8] մօտ, որոնք մինչեւ այժմ էլ չեն ստացուած եւ չգիտենք էլ թէ երբ պիտի ստացուին, չնայած այն հանգամանքի, որ դրանց մօտ եղած հաշիւները (ապրանքային) մեզ չափազանց կարեւոր է ունենալ, ապրանքը կորուստից փչանալուց փրկելու համար. թէ ի՞նչ են մտածում այդ քղթի կտորտանքները ի զուր տեղը իրենց մօտ պահելով, մենք ուղղակի չենք հասկանում: Մենք ձեզ խնդրել էինք մեր շրջանը, ըստ կանոնադրութեան, կազմալուծուած համարէիք եւ ձեր լիազօրը նշանակէիք ստանալու մեր հաշիւները: Մեր այս որոշումը Շահաստանը[5] գտել էր վնասակար ներկայ պարագաներում եւ խորհուրդ էր տալիս «լիկվիտացիայի»[9] չենթարկել մեր Կ. Կ.ը. միւս կողմից էլ ձեզնից պատասխան չստանալով, վճռել ենք մի երկու ընկերներ հրաւիրելով ուժեղացնել կազմը եւ շարունակել գործը. նամանաւանդ, որ այստեղ կան փորձուած ընկերներ, որոնք երկար տարիներ եղել են պատասխանատու եւ ղեկավարող մարմինների մէջ: Այսուհանդերձ մենք դարձեալ սպասում ենք թէ ինչ կ՛ասէք դուք այս բոլորի համար:

Մեզ մօտ գնալով դրութիւնը անյուսալի է դառնում քաղաքական տեսակէտից, իսկ կազմակ. տեսակէտից ընդհակառակը: Երեւի արդէն լսած կը լինէք դեմոկրատների դաւաճան վերաբերմունքը եւ Սալար Դովլէի[1] նորից մուտք գործելը Քիրմանշահ: Մեր խորին համոզմունքը այն է, որ Քեռին[10] թողնէ կռուի դաշտը, ցրեն զինուորական այդ մեծ ոյժը եւ նորից վերադառնանք մեր ներքին կազմակերպական աշխարհը, հեռու քաղաքական այն քաոսից, որտեղ եւ ոչ մի հաւատարիմ ու սրտցաւ դաշնակից չունենք այժմ, որտեղ թէ սահմանադրական եւ թէ միապետական կողմերը հաւասարապէս հեռու են սահմանադրութիւնից եւ ժողովրդի շահերի ու երկրի անկախութեան պաշտպանը լինելուց: Մենք այս մասին գրել ենք Շահաստան եւ նորից էլի պիտի գրենք. դուք էլ ձեր կարծիքը գրեցէք այս առթիւ:

Երկրից յուսահատական լուրեր շարունակ կարդում ենք, այս ու այն լրագրներում. մերոնք ի՞նչ են մտածում անել:

Այստեղ էլ իրաւունքների ու պարտականութեանց մի այնպիսի շփոթ դրութիւն է ստեղծուել կառավարչական տեսակէտից, որ չես հասկանում թէ ո՞վ է տէրը եւ ո՞վ է ծառան:

Ընկ. Ստեփանը[11] շարունակում է մնալ տաճկ. կոնսուլատում: Ռուսները չեն ուզում հաւատալ, որ այդ իրենց փնտռած ռուսահպատակ Ստեփանը չէ: Այժմ մայրաքաղաքի ռուս ու տաճ. հիւպատոսներն են քրընում այդ խնդիրը եւ նայելով գործի ընթացքին մենք կասկածում ենք, որ նրան յանձնեն ռուսներին «երկու բարեկամ կառավարութիւնների» մէջ անախորժութիւն չառաջացնելու համար երեւի:

Մեզ մօտ առանձին նորութիւններ չկան, եղածներն էլ աւելի զարդարուած գրւում է թերթերում:

Ընկերական բարեւներով
ԱՏՐՊ[ԱՏԱԿԱՆԻ] Կ. ԿՈՄԻՏԷ

8.- Բաբան այստեղ Ղարաբաբան է, այսինքն Նիկոլ Դումանը. Սամսոնը՝ Սամսոն խան, բուն անունով Թադէոսեան Ստեփան. Բժիշկը՝ հաւանաբար Ստեփանեան Յարութիւն, Ատրպատականի եւ Թեհրանի Կ. կոմիտէներու անդամներէն:

9.- Լուծարքի:

10.- Քեռի – Պարսկաստանի սահմանադրական շարժումներուն մէջ Եփրեմի աջ բազուկը եւ անոր մահէն ետք զինք փոխարինող մարտիկը: Իսկական անունը՝ Գաւաֆեան Արշակ:

11.- Ստեփանեան Ստեփան, ծանօթ Բալաջան ծածկանունով:

Փաստ. 480-18

3.– ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ ՇԱՀՍՏԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1913 թ. 5 Մեպտ.

Սիրելիք!

Ստացանք ձեր հեռագրով տուած հարցը, այն է՝ մասնակցել ներկայ ընտրութիւններին թէ բոյկոտի ենթարկել այն: Բարեբախտաբար մենք հնարաւորութիւն ունէինք այն դնելու տեղւոյս մեր ինտէլիգէնտ ընկերուհիների համեմատաբար աւելի լայն խորհրդակցական շրջանում, որի եզրակացութիւնը հաղորդել ենք ձեզ հեռագրով: Մեզ մօտ վերջերս մեծ հետաքրքրութեամբ խորհրդածութիւնների նիւթ է դարձել Պարսկաստանի ներկայ դրութեան, նրա յեղափոխական շարժման, մեր տակտիկայի, անցեալ գործունէութեան քննադատութեան խնդիրները: Ձեր տուած հարցը ժամանակին էր եւ միանգամայն համապատասխան մեզ զբաղեցնող խնդիրներին:

Ընդհանրապէս վերոյիշեալ խնդիրների շուրջը եղած վիճաբանութիւններում ընկերները խիստ որոշ կերպով բաժանւում են երկու ճիւղերի, որոնց տարբերութեան հիմքը ոչ թէ սկզբունքային որեւէ գաղափարն է կազմում, այլ տարբեր հոգեբանական դրութիւնը, տեմպերամենտի[4] եւ զգացումների զգայնութեան տարբեր աստիճաններն ու չափերը: Այդ ճիւղերը կարելի է անուանել այսպէս օպտիմիստների եւ պէսսիմիստների[12] խմբակցութիւն: Դրանցից առաջինները համեմատաբար աւելի բազմաթիւ են եւ մեծ մասամբ աւելի մօտիկից ծանօթ կուսակցական ներքին կեանքին քան երկրորդները: Ձեր առաջադրած խնդրում եւս այդ երկու հոսանքները երեւան եկան: Պեսսիմիստ ընկերները մօտաւորապէս հետեւեալն էին ասում.– Ի նկատի ունենալով 1) որ ռուս-անգլիական ներկայ քաղաքականութիւնը ձգտում ունի գրաւելու երկիրը, հետեւապէս Պարսկաստանը կանգնած է քաղաքականապէս «կորըստեան անդունդի ծայրին», 2) որ Մէջլիսը մի անուանական հաստատութիւն է լինելու՝ վաւերացնելու համար նոյն այդ պետութիւնների արած յափշտակութիւնները. 3) որ մաքուր սահմանադրական տարրեր գոյութիւն չունին Պարսկաստանում, 4) որ Պարսկաստանի վերածնութիւնը ինքնուրոյն ճամբով՝ մի ֆիկցիա[13] է, 5) որ մի սոցիալիստական կուսակցութիւն ներկայ Մէջլիսում որեւէ անելիք չունի, 6) որ մենք այնտեղ շարունակ մեր խղճի հետ առեւտրի մէջ պիտի լինենք՝ ստիպուած լինելով շարունակ զիջումների դիմել, 7) որ Մէջլիսը ներքին կեանքում որեւէ գործ ձեռնարկելու հնարաւորութիւնը չպիտի ունենայ՝ շնորհիւ երկրի իրական տէրերի (այսինքն ռուս-անգլիական կառավար.) քաղաքականութեան եւայլն, ուստի առաջարկում է ընկերներին բոյկոտի ենթարկել Մէջլիսը եւ թողնել որ ուրիշները գնան այնտեղ քամու ջաղացների հետ կռուելու:

Ընտրութեան կողմնակիցները հիմնուելով ռուս-անգլիական ռէալ շահերի վրայ ժխտում էին առաջին կէտը եւ ապացուցանում, որ հէնց նոյն կառավարութիւնների շահերը պահանջում են որ Պարսկաստանը անկախ լինի քաղաքականապէս եւ պահպանուած լինի այդ երկու պետութիւնների կալուածների մէջ պատկառելի հեռաւորութիւնը: Երկրորդ, երրորդ, չորրորդ կէտերը համարում էին անճիշտ եւ չափազանցրուած: 5-րդ կէտը արդէն սկզբունքային սխալ է, որովհետեւ ոչ մի սոցիալիստ՝ յետամնաց երկրում ձեռքերը չպիտի ծալի թէ դեռ կապիտալիզմը չի զարգացել, որ աշխատաւորական կռիւ մղէ, բառիս մօտեռս[14] իմաստով: 6-րդ կէտը նոյնպէս անհիմն ու չափազանցրուած արտայայտութիւն է, որովհետեւ ոչ ոք չի ստիպելու մեզ մեր խղճի հետ առեւտուր անել: Իսկ 7-րդ կէտը հիմնովին սխալ էին համարում, որովհետեւ ներքին կեանքում ամէն մի յետ ընկած կուսակցութիւն էլ կարող է օգտակար լինել եթէ այդպիսի ցանկութեամբ լցուած կառավարիչներ լինին: Սրանից հետեւում է, որ երկրի ներկայ անկերպարան վիճակը մի կողմից 2) ներքին կրթական-կուլտուրական պահանջները միւս կողմից 3) Դեմոկրատ տարրերի համեմատաբար աւելի հասունութիւնը մի այլ կողմից 4) Խաւար տարրերի եւ յետաշրջման հերոսների ոտնձգութիւնները մի չորրորդ կողմից հարկադրում են մեզ ընդառաջ գնալ երկրի իրական պահանջներին եւ օր առաջ բացուած տեսնել Մէջլիսը, որի գոյութիւնը այժմ աւելի քան երբեք անհրաժեշտ է:

Ինչպէս գիտէք վերջինս ձայների մեծամասնութիւն է ստանում (25-ից 13-ը), իսկ առաջինը փոքրամասնութիւն էր կազմում (25-ից 9-ը) մնացած 2 հոգին կուսակցականօրէն չմտածեցին ընտրութեան այլ թողնել ընկեր անհատների հայեցողութեան:

Ահա մօտաւորապէս մեր շրջանի կարծիքները: Յուսով ենք որ դուք էլ անմիջապէս կը հաղորդէք մեզ ձեր շրջանների կարծիքները, նաեւ այն թէ ո՞ւմն ի նկատի ունէք պատգամաւորութեան համար, եթէ մեծամասնութիւնը մասնակցելու կողմնակիցներ լինին: Մենք այդ հարցի մասին դեռ չենք էլ խօսել:

Անցեալ նամակով մեր շրջանի դրութեան մասին գրել էինք որը դեռեւս նոյնութեամբ շարունակւում է:

Ընկերական բարեւներով
ԱՏՐՊ[ԱՏԱԿԱՆԻ] Կ. ԿՈՄԻՏԷ

12.- Լաւատեսներու եւ յոռետեսներու:
13.- Պատրանք, մտացածին բան:
14.- Արդի, արդիական:

ԳԼՈՒԽ X

ՎԱՆ – ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Արեւմտեան Հայաստանի ամէնէն հայահոծ եւ յեղափոխական աւանդութիւններով հարուստ շրջաններէն մէկը, օժտուած, 1911-1913 տարիներուն ղեկավար բացառիկ դէմքերու հոյլով մը, Արշակ Վռամեան, Արամ Մանուկեան, Վանայ Իշխան, Վանայ Սարգիս եւայլն: Կեդր. կոմիտէի գործունէութիւնը կ՚ընդգրկէր Վանայ ընդարձակ նահանգը եւ Պիթլիսի վիլայէթէն Խիզանի շրջանը. գտնուելով Թուրքիոյ, Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի սահմանամերձ գօտիի խաչմերուկին վրայ՝ շրջանը կը ներկայացնէր ռազմավարական առաջնակարգ դիրք: Անցեալին անոր վերապահուած էր Ատրպատականէն դէպի Երկիր փոխադրուող զէնք-զինամթերքի եւ մարտական խումբերու «ծծման» դերակատարութիւնը, որուն շնորհիւ Վասպուրականի մէջ ամբարուած էին զգալի քանակութեամբ ռազմական ինչպէս եւ կռուող ուժեր, առանց հաշուելու տեղական տարրերով ստեղծուած կազմակերպական կուռ կառոյցը՝ հարիւրաւոր գիւղեր իր մէջ ընդգրկող:

Այլապէս, Օսմ. սահմանադրութեան ընձեռած ազատութիւնները եւս առիթ պիտի տային ծաւալելու ազգային, կրթական-մշակութային եւ հասարակական լայն աշխատանք, որուն շնորհիւ հրապարակ իջած էր արդէն երիտասարդ ճորտահաս սերունդ մը, բոլորուած ազգային կուսակցութիւններու, մամլոյ հրատարակութիւններու եւ ակումբներու շուրջ: Ներքին հակամարտութիւնները բուռն էին անշուշտ, բայց հայութեան սպառնացող վերահաս վտանգը ի վերջոյ մղում պիտի տար նաեւ միասնական ճակատ ստեղծելու հրամայականին: Հասկնալի պէտք է ըլլայ, հետեւաբար, որ Վանը եղաւ առաջինը արձագանգ տալու համար համազգային կոչին եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Ս. Դ. Հնչակեան եւ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցութեանց ներկայացուցիչներու միջեւ գոյացաւ համաձայնութիւն միասնական եւ համերաշխ գործելու մասին (տես էջ117-118):

Այս բոլորին արդիւնքով Վան-Վասպուրականի Հ.Յ.Դ. Կեդր. կոմիտէութիւնը կը գտնուէր արդարեւ բացառիկ դիրքի վրայ եւ կրթնած տարիներու ընթացքին իր կուտակած մարդկային եւ մարտական ուժերուն, ան պիտի կարենար յաճախ իր կամքը թելադրել թէ՛ տեղական քուրք իշխանութեան եւ թէ շրջապատի քիւրտ ցեղապետներուն: «Ակն ընդ ական»ի քաղաքականութիւնը, տառացիօրէն գործադրուած երբեմն հակահայ իւրաքանչիւր քայլի դէմ՝ առաւելագոյն արդիւնաւորութեամբ պիտի գործէր Վասպուրականի մէջ եւ յաջողէր, գէթ որոշ չափով, զսպել քրտական խլրտումները եւ թրքական իշխանութիւններու խտրական վերաբերմունքը հանդէպ հայութեան:

Բացատրելու համար վերեւ շարադրուածը եւ Դաշնակցութեան ձեռք բերած հեղինակաւոր դիրքը, կ՚արժէ վկայակոչել հետագայ էջերուն մէջ տրուած (1912 թ. Դեկտ.) Արամ Մանուկեանի հաստատումներէն մէկ քանին, քաղուած Արեւմտեան բիւրոյին ուղղուած իր նամակներէն՝

– «Դրութիւնը, ինչպէս առաջ էլ գրել եմ, աւելի մխիթարական է քան յեղափոխութենէն *[իմա Սահմանադրութենէն]* առաջ: Այդ մասին ապահով եղէք. այս շրջանը լաւ է. երանի թէ մնացած տեղերն էլ այստեղի կէսու չափ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ունենային» (փաստ. 672-95):

– «Ազատութենէն յետոյ ո՛չ այսքան ուժեղ կազմակերպութիւն ենք ունեցել եւ ո՛չ էլ այսքան դրամական եկամուտ. դրամ այլեւս մեզ չուղարկէք. եթէ շատ լինի, պէտք է աւելի քուլացնի տեղական զոհողութիւնը եւ մեր յեղ[ափոխական] թափը» (փաստ. 672-98):

Այս վկայութիւնները, կը կարծենք, բաւական են հասկնալու համար 1915 թ. Մայիսին Վանի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն յաջող ելքին գաղտնիքը:

* * *

Վան-Վասպուրականի քղթածրարը կը բաղկանայ գլխաւորաբար հետեւեալ փաստաթուղթերէն.–

Փաստ. 672-97.– *«Հ.Յ.Դ. Վասպուրականի Ռայ. ժողովի որոշումները» (1912 Դեկտ. 1– Դեկտ. 15).*
8 էջնոց տպագիր պրակ:

Փաստ. 673-35.– *«Հ.Յ.Դ. Վասպուրականի Ռայոնական ժողովի որոշումները» (1913 Նոյեմբեր 10-15).*
6 էջնոց տպագիր պրակ:

Փաստ. 673-29.– *«Պայմանագիր» Շէյխ Սայիտ Ալիի եւ Արշակ Վռամեանի միջեւ. օսմաներէն, հայերէն թարգմանութեամբ:*

Ապա՝ բազմաթիւ նամակներ, փոխանակուած կուսակցական մարմիններու եւ գործիչներու միջեւ:

Փաստ. 672-97

ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ա 1.– Հ.Յ.Դ. ՎԱՍՊ[ՈՒՐԱԿԱՆ]Ի ՌԱՅՈՆ[ԱԿԱՆ] ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

1912 Դեկտ. 1 – Դեկտ. 15

Ժողովին կը մասնակցէին 40 պատգամաւորներ եւ 19 խորհրդակցական ձայնով ընկերներ:

ՕՐԱԿԱՐԳ

1.- Զեկուցում շրջաններէն
2.- Ազատ գործիչներ
3.- Այգեստանի, Թիմարի, Գաւաշի շրջաններ կոմիտէի վերածել
4.- Դատական խնդիրներ
5.- Կ. կոմիտէի զեկուցումը
6.- Օսմ. երեսփ. ժողովի ընտրութեան առթիւ Շրջ. ժողով չգումարուելու առթիւ Կ.կոմիտէի բացատրութիւնը:
7.- Աշխատանքի տուն
8.- Տարիքի ցենզը
9.- Դաշնակց. վերաբերմունք դէպի այլ կուսակցութիւններ
10.- Դաշնակց. վերաբերմունք դէպի ազգ. հաստատութիւններ
11.- Շատախի արհեստակցական միութիւն
12.- Գիւղացիական միութիւններ
13.- Ապահովութիւն եւ գիւղական պահակներ
14.- 908-ի դաւաճանութեան խնդիրներ
15.- Դատական խնդիրներ եւ կազմակերպութիւն
16.- Միւլթէզիմներ
17.- «Աշխատանք» թերթը
18.- Հաշուեքննիչ յանձնախումբի զեկուցումը
19.- Շրջանի նախահաշիւը՝ 913-914
20.- Նախահաշուի բաշխումը
21.- Կ. կոմիտէի ընտրութիւնը
22.- Յառաջիկայ Ռայոն. ժողովը

Զեկուցում շրջաններէն.– Զանազան շրջաններէն տրուած զեկուցումները ցոյց տուին, որ կազմակերպութիւնը 1911 Յունուարէն մինչեւ 1912 Դեկտ. 15-ը ունեցած է դրամական հաշիւներէն.

Մուտք	86233,5 ղրշ.
Ելք	54510,75 ղրշ.
Պատրաստի դրամ	31722,75 ղրշ.

Ունեցած է 13 ենթակոմիտէ, շուրջ 4000 անդամ:

Շրջաններու կողմէ տրուած զեկուցումին առթիւ Շատախի եւ Գաւաշի շրջանի ընկերներուն Ռայոն. ժողովը իր գոհունակութիւնը յայտնեց, որոնք առանց դրսի օժանդակութեան, գոհացուցիչ կերպով տարած են իրենց կազմակերպական ինքնապաշտպանութեան եւ հասարակական գործերը, մեծամեծ զոհողութիւններ ըրած յօգուտ Աշխատանքի տան, այլեւ պահած Կարկառի չորսէ աւելի գիւղերու հայ գաղթական գիւղացիութիւնը:

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Ազատ գործիչներ.– Գաւառական կազմակերպութիւնը աւելի ուժեղացնելու համար Ռայոն. ժողովը նկատեց, որ երկու ազատ ընկերներ անհրաժեշտ են Կ. կոմիտէի քով եւ մէկ մէկ շրջիկ ընկերներ՝ իւրաքանչիւր գաւառի մէջ:

Այս մասին խօսք եղաւ ընկեր Կ.ի մասին, եւ ժողովը ցանկութիւն յայտնեց հրաւիրել զինք որպէս կուսակցական ազատ գործիչ Կ. կոմիտէի կազմին մէջ մտնելու իրաւասութեամբ: Ժողովը ընկերոջ համար ներկայացուց հետեւեալ բացառիկ պիւտճէն:

Դաշտավայր	20	լիրա
Ումն	2	»
Շատախ	5	»
Քաղաքամէջ	5	»
Վերին Թիմար	3	»
Վարի Թիմար	2	»
Մոկս	3	»
Վերի Հայոց Ձոր	2	»
Կազմակերպութիւն	30	»
	72	լիրա

Այգեստանի, Թիմարի եւ Գաւաշի շրջանները կոմիտէի վերածել.– Թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ յետոյ, ժողովը մեծամասնութեամբ որոշեց, որ ինքնավար շրջաններ միացուելով, կազմուի ընդհ. գործելակերպ մը եւ կազմուի կոմիտէ քաղաքի ու արուարձաններու, նոյնպէս եւ գաւառներու այն վայրերու մէջ՝ ուր հարկ կը տեսնուի:

Դատական խնդիրներ.–

1.- Ընկեր Վ. նամակով մը կը պահանջէր որ իր եւ Յ.ի ինչպէս նաեւ Վանիկ գիւղի դէպքի մասին անմիջապէս քննութիւն բացուի եւ վերջնական որոշումներ կայացուին: Ժողովը նկատելով, որ Վ.ի շուրջ բազմապիսի խնդիրներ կան, որոնք խոշոր բարդութիւններ յառաջ բերած են եւ կը շարունակեն բերել Կարճկանի շրջանի մէջ, որոշեց յանձնարարել նորընտիր Կ. կոմիտէին, քննել այդ խնդիրը եւ միանգամընդմիշտ վերջացնել: Վ. դատի սկիզբէն պիտի փոխադրուի քաղաք մինչեւ դատավարութեան վերջը – Մարտի 31-ը: Յ. նոյնպէս դատի ընթացքին քաղաք պիտի գտնուի:

2.- Ընկեր Ի. առանձին նամակով մը կը խնդրէր ժողովէն որ մինչեւ օրս յետաձգուած իր դատին վերջ տրուի: Քանի որ Արեւել. բիւրոյի յանձնարարութեամբ կազմուած դատական մարմինը խնդիրները քննելով՝ իրեն յայտնուած է Դատի հետեւանքը, յուսադրելով, որ շուտով պիտի յայտարարուէր Վասպ.ի ամբողջ դաշնակցական շարքերուն: Մինչդեռ անցած է տարի ու կէս ժամանակ եւ պաշտօնական ոչ մէկ խօսք չէ եղած այդ առթիւ: Ընկերը կը յայտնէր նաեւ որ ինք կը հրաժարէր մասնակցել Ռայոն. ժողովի պարապմունքներուն, մինչեւ որ առկախ մնացած այդ խնդիրներուն վերջ մը չտրուէր:

Ժողովը քանի մը մանրամասնութիւններ ալ լսելէ յետոյ նկատեց, որ դատը ընկած է Ընդհ. ժողովի կողմէ ընտրուած Դատական մարմնին, որը դեռ չէ աւարտած իր քննութիւնը, հետեւաբար, ժողովը ինքզինք իրաւասու չի համարեր կրկին քննել այդ խնդիրները, ուստի առաջարկեց Ի.ին ներկայ ըլլալ ժողովին, ինչպէս նաեւ պահանջեց Բիւրոյէն, որ ամենակարճ ժամանակի ընթացքին՝ վերջացնէ այդ դատը:

Կ. կոմիտէի զեկուցումը.– Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչը տուաւ երկու տարուայ շրջանին Կ. կոմիտէի քաղաքական, ազգ. կրթական-կուլտուրական ու ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան գործունէութեան զեկուցումը:

Օսմ. խորհրդարանի անցեալ Երեսփ. ժողովի ընտրութեան առթիւ Շրջ. ժողովի չգումարուելու մասին Կ. կոմիտէի բացատրութիւնը.– Կ. կոմիտէի մէկ ընկերը տուաւ այդ բացատրութիւնը, Շրջ. ժողով չգումարուելու պատճառներէն գլխաւորը համարելով նախ ժամանակի չգոյութիւնը, երկրորդ շրջաններու անկազմակերպ վիճակը:

Ռայոն. ժողովը անբաւարար համարեց Կ. կոմիտէի բացատրութիւնը, եւ լսելով շատ մը ընկերներու կարծիքները 13-ի դէմ 24 ձայնով, որոշեց դատապարտելի համարել նախորդ Կ. կոմիտէն, Ռայոն. ժողովի իրաւասութիւնը ոտնահարած ըլլալուն համար:

Աշխատանքի տուն.– Աշխատանքի տան շինութեան համար ժողովը շրջաններու վրայ բաժնեց հետեւեալ գումարները.–

Թիմար՝ երեք շրջաններով	54	լիրա
Բերկրի եւ Ապաղա	15	»
Արճակ	13	»
Խառակոնիս	15	»
Արճէշ	15	»
Ալճաւազ	20	»
Կարճկան	15	»
Կարկառ	10	»
Սպարկերտ, Խիզան, Մամրտանք	20	»
Մոկս	10	»
Գաւաշ	40	»
Վարի եւ Վերին Հայոց Ձորեր	40	»
Փեսանդաշտ	5	»
Շատախ	10	»
Քաղաքամէջ	14	»
Արուարձաններ	16	»
Այգեստան	70	»
Կ. կոմիտէ	200	»
Համագումար	567	լիրա

Մինչեւ օրս հաւաքուած նախնական նիւթերու հետ – քար, փայտ եւլն, սոյն գումարն ալ դրուեցաւ Կ. կոմիտէի տրամադրութեան տակ, յանձնարարելով որ այդ գումարի համաձայն յառաջիկայ գարնան, ձեռնարկէ Աշխատանքի տան շինութեան:

Տարիքի ցենզ.– Երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ, ժողովը որոշեց չեղեալ նկատել 1910-ի Վասպ. Ռայոն. ժողովի այն որոշումը, թէ 20 տարեկանէն վար եղողները չպիտի կրնան կազմակերպուիլ: Մեծամասնութեամբ անցաւ հետեւեալ բանաձեւը.–

– Ընդունել 17 տարեկան ոչ դպրոցականներու կազմակերպութիւնը՝ պայմանով որ անոնց թիւը մէկ երրորդը անցած ատեն, պիտի կազմել առանձին շրջանակ: Դպրոցականները կազմակերպել միջնակարգերու միմիայն վերջին եւ վարժապետանոցներու բարձրագոյն կարգերու մէջ:

Դաշնակցութեան վերաբերմունք դէպի այլ կուսակցութիւնները.– Լսելով թեր ու դէմ վիճաբանութիւններ, ժողովը 5-ի դէմ ստուար մեծամասնութեամբ առաւ հետեւեալ որոշումը.–

Նկատելով, որ միջկուսակցական պայքարը ուղղուած հայ միւս կուսակցութիւններու դէմ կը ծառայէ միմիայն անոնց զօրացման ու տեւականութեան,

Նկատելով, որ այդ պայքարը անախորժ ազդեցութիւն կը թողու նաեւ հասարակութեան այլ խաւերու վրայ.

Կ՚որոշէ, յանձնարարել իր բոլոր մարմիններուն եւ ընկերներուն դադրեցնել պայքարի ամէն ձեւ անոնց դէմ:

Աշխատիլ նաեւ որ մեր կազմակերպած գիւղերու մէջ հակառակորդ խմբակցութիւններ չմտնեն, երկպառակութիւններու տեղի չտալու համար:

Փոքրամասնութեան բանաձեւը.– Նկատի ունենալով որ Դաշնակցութենէն դուրս այլ կարգի հայ կուսակցութիւններ կան եւ բնական է որ շարունակեն ըլլալ. կ՚առաջարկենք, որ Դաշնակցութիւնը լայն համբերութիւն ցոյց տայ դէպի այդպիսիները, ընդունելով որ միակ միջոցն է այդ անոնց եռանդը մարելու ու զանազան անախորժ բարդութիւններէ խուսափելու համար:

Դաշնակցութեան վերաբերմունք դէպի Ազգ. հաստատութիւնները.– Այդ առթիւ ժողովը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան:

Մեկնելով մեր կուսակցական Ընդհ. ժողովի որոշումներէն, պիտի մասնակցել Ազգ. հասարակական հաստատութիւններու գործին՝ իբրեւ քաղաքացիներ, աշխատելով որ անոնք աւելի մօտիկնան ժողովրդին եւ օգտակար ըլլան անոր մտատր, հասարակական յառաջադիմութեան, պայման դնելով սակայն, որ այս ու այն հաստատութեանց մասնակցող անհատ ընկերները եւ խմբակցութիւնները այս կամ այն խոշոր հասարակական, ազգային բնոյթ կրող հարցերու մէջ, առաջնորդուին կուսակցութեան ընթացիկ քաղաքականութեան համեմատ: Ընտրութեան ժամանակ տեղ տալու է նմանապէս չէզոք, կամ այլ խմբակցութեան մաքուր ու շիտակ ներկայացուցիչներուն, յարգելու համար փոքրամասնութեան իրաւունքները՝ իրենց թողլով զանազան թեքնիք եւ կրօնական գործերու մասնակցութիւնը: Թերացող մարմինները պատասխանատուութեան կը կանչուին [Ազգային] Երեսփ. ժողովի դաշնակցական խմբակցութեան առաջ, իսկ վերջինս միմիայն Կ. կոմիտէի առաջ:

Շատախի արհեստակցական միութիւն.– Շատախի շրջանի ընկերներէն ճամբուած նամակ մը կը յայտնէր, որ հոն գոյութիւն ունեցող «Շահագործական արհեստակցական միութիւնը» իրապէս արհեստակցական միութեան մը բնոյթ չունի, եւ կը պահանջէր որ նա վերածուի քոորերաթիւ միութեան մը, կուսակցութեան հովանաւորութեան տակ:

Ժողովը թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ յետոյ, նկատեց, որ Շատախ Թաղի արհեստակցական միութիւնը դաղրած է այդ անուան համապատասխան գործունէութիւն ունենալէ եւ սկսած է այլ ուղղութեամբ գործել: Ուստի առաջարկեց այդ միութիւնը վերածել արդիւնաբերական-քոոբերաթիւ միութեան մը: Որոշեց յանձնարարել Կ. կոմիտէի նոր կազմին պատրաստել յատուկ կանոնագիր մը այդ միութեան համար: Միութիւնը իր բոլոր գործառնութեանց մէջ պիտի ենթարկել տեղի կոմիտէի քոնթրոլին, տալով իր եկամուտի հարիւրին 10-ը կուսակցական գանձանակին:

Գիւղացիական միութիւններ.– Լսելով գիւղացիական միութիւններու մասին զանազան կարծիքներ՝ ժողովը որոշեց.

Նկատելով որ գիւղացիական միութիւնները ստեղծելու համար մեր գաւառներու մէջ հարկաւոր պարագաները չկան առայժմ, եւ նկատելով որ քաղաքական պայմաններն ալ չեն ներեր այդ ուղղութեամբ գործունէութեան,

Ընդունիլ Կ. կոմիտէի այն որոշումը, որ կազմակերպութիւնը գիւղերու մէջ վերածուի քաղաքական խումբերու: Իսկ բացառիկ վայրերու մէջ, եթէ հնարաւորութիւններ կան ստեղծելու եւ գործելու, պէտք է խրախուսել այդպիսի ձեռնարկներ, այդ ուղղութեամբ ապագային փորձառութիւններ ունենալու համար:

Յանձնարարել Կ. կոմիտէին, որ կազմալուծուած միութիւններու հարստութիւնը, ներքին կանոնագրի տրամադրութեան համաձայն, գրաւէ յօգուտ կուսակցութեան գանձանակին:

Ապահովութիւն եւ գիւղական պահակներ.– Այդ առթիւ ժողովը երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, որոշեց.–

1.- Հետապնդել, որ կառավարութիւնը կանոնաւոր կերպով կազմէ գիւղական պահակներ, հայթայթելով անոնց զէնքի ամէն միջոցներ:

2.- Դիւրութիւններ տալ, որ այդ զէնքերը գործածել սորվին:

3.- Յանձնարարել Կ. կոմիտէին, որ ինքն ալ իր կողմէ միջոցներու դիմէ, յառաջիկայ գարնան ժողովրդին աւազակային շարժումներու դէմ պաշտպանելու՝ ամէն կողմէ օժանդակելով կառավարութեան այդ ուղղութեամբ ըրած գործառնութիւններուն:

4.- Յանձնարարել Կ. կոմիտէին, իրեն կից լիազօր օժանդակ մարմին մը ընտրել այդ ուղղութեամբ:

1908-ի դաւաճանութեան խնդիրները[1].– Լսելով այդ առթիւ քանի մը կարծիքներ, ժողովը նկատեց, որ «մեծ դաւաճանութեան» տխուր դերակատարներու դէմ սկսուած բոյքոթը թուլցած է, ուստի որոշեց յանձնարարել համապատասխան մարմիններուն, որ հարկաւոր միջոցներու դիմեն, բարոյական լքուածներուն գէթ բոյքոթով պատժելու:

Պատասխանատուութեան կանչել այն ընկերները ու մարմինները, որոնք չեն գործադրած այդ որոշումը:

Ասոր կից «Դրօշակ»ի մէջ հրատարակել այդ ցուցակը:

Յանձնարարել Կ. կոմիտէին, որ դաւաճաններու ցանկը նորէն հրատարակէ ի գիտութիւն բոլոր ընկերներուն:

Դատական խնդիրներ եւ կազմակերպութիւն.– Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց, որ այսուհետեւ կուսակցութիւնն ու գործիչները չպիտի մասնակցին անհատական ու մասնաւոր դատական խնդիրներուն:

Միլթեզիմները[2].– Միլթեզիմութեան մասին ժողովը հետեւեալ որոշումը տուաւ.

Նկատելով որ միլթեզիմութիւնը տուրքի սիսթեմ մըն է, որ կը ժխտենք նոյնիսկ արդի պետական կարգերուն մէջ,

Նկատելով, որ մինչեւ այդ սիսթեմի վերացումը, մեր գիւղացիութեան շահերուն նպաստաւոր է, որ գիւղը մնայ կառավարութեան կամ գիւղական համայնքի վրայ,

Նկատելով, որ դաշնակցական ընկերները գիւղացիներու վրայ ազդելու դիւրութիւն ունենալով, աւելի կրնան շահագործել հայ գիւղերը, կ՚որոշէ.

1.- Արգիլել դաշնակցական ընկերները զբաղուելու այդ գործով, հակառակ պարագային վռնդել զանոնք մեր շարքերէն:

2.- Հետապնդել նաեւ այն դէպքերը, երբ մեր ընկերները այդ գործին կը մասնակցին ուրիշներու անունով, թէեւ իրապէս կրկին իրենք կը մնան բուն միլթեզիմները:

3.- Աշխատել, գործ դնելով մեր միջամտութիւնն ու ազդեցութիւնը, թոյլ չտալ, որ ուրիշներն ալ մասնակցեն այդ գործին:

«Աշխատանք» թերթը.– «Աշխատանք»ի խմբագիրը տուաւ թերթի վեցամսեայ դրամական հաշիւը միասին: Նախկին շրջաններու հաշիւները պատրաստ չըլլալուն՝ չտրուեցան:

Լսելով թերթի ուղղութեան մասին զանազան կարծիքներ, ժողովը քուէարկեց երկու բանաձեւեր, որոնցմէ մէկը ստացաւ 19, իսկ միւսը 17 ձայն:

Ա. բանաձեւ.– Թերթը նոյնիսկ իր արդի պակասաւոր վիճակով, կրցած է գոհացուցիչ արդիւնքներ տալ մեր հասարակական ու կուսակցական կեանքին մէջ:

Հարկաւոր է խիստ աշխատանք թափել թերթի ներքին բովանդակութեան եւ թեքնիքի կանոնաւորման, ինչպէս նաեւ խնամքով հաշուապահութեան:

Յանձնարարել Կ. կոմիտէին, որ տեղական գիտակից ընկերներէ կազմէ խմբագրական ուժեղ կազմ մը, որով մասամբ կը լրացնէ մէկ ձեռնհաս խմբագրի պակասը՝ ընկերական հաւաքական աշխատանքով:

Թերթի մէջ ճոխ լուրերու բաժնի հետ, տեղ տալ նաեւ սիսթեմաթիք ուսումնասիրութիւններու՝ մեր գաւառական կեանքին, ինչպէս նաեւ մեր յեղափոխական անցեալի ու մեր կատարած հասարակական ու քաղաքական դերի մասին:

Յանձնարարել մեր բոլոր ընկերներուն ու մարմիններուն, որ իրենց օժանդակութեամբ – բաժանորդագրութիւնով եւ ուրիշները գտնելով – ամէն կերպ աշխատեն թերթի աստիճանական զարգացման:

Պարտքերու ցուցակը կեդրոնացնելով՝ աշխատել այդ պարտքերը վճարել, առնուազն երեք տարուայ ընթացքին:

Բ. բանաձեւ.– Նկատի ունենալով որ «Աշխատանք» թերթի նիւթական ապահովութիւնը եւ արժէքը միմիայն թերթի բովանդակութենէ եւ լուրջ ըլլալէն կախում ունի, պիտի հրաւիրել անպայման բանիբուն եւ կարող խմբագիր մը, թերթի եւ կուսակցական պիւտճէէն միջոցներ ստեղծելով:

Թերթի պարտքերը ջանալ վճարել մինչեւ երեք տարի:

Այս բանաձեւերէն զատ, թերթին ի նպաստ վիճակախաղի մասին, որ սարքուած էր քանի մը տարի առաջ, եւ զանազան պատճառներով տեղի չէր ունեցած, ժողովը որոշեց, որ կատարուի այդ մինչեւ հիմա գոյացած գումարէն մօտ 25 լիրայի ի փոխան՝ 10 լիրայի ապրանքի վիճակախաղով՝ մինչեւ Յունուարի վերջը:

Հաշուեքննիչ յանձնախմբի զեկուցումը.– Լսելով ժողովէն ընտրուած հաշուեքննիչ յանձնախումբի զեկուցումը Կ. կոմիտէի վերջին երկու տարուան ելեւմուտքի մասին ու վերահասու ըլլալով, որ հաշիւները պահուած են վրդովիչ ըլլալու աստիճան անկանոն, ժողովը վստահութիւն ունենալով հանդերձ ղեկավար ընկերներու բարեխղճութեան վրայ, յայտնեց միանգամայն իր դժգոհութիւնը մեր ներքին կանոնագրի տրամադրութիւնները անտեսած ըլլալուն եւ զանազան թիւրիմացութիւններու տեղի տալուն համար:

Շրջանի նախահաշիւը 1913 Յունուար – 1914 Յունուար.– 1913 Յունուարէն մինչեւ յառաջիկայ 914 Յունուարը, կուսակցութեան շրջաններու վրայ ժողովի մե-

1.- Հարցը կը վերաբերի կուսակցութեան զինապահեստներու գրաւման խնդրին առթիւ եղած մատնութիւններու եւ դաւաճանութեանց:

2.- Թուրքիոյ մէջ տասանորդական տուրքի կապալառու-հարկահաւաքներ:

ժամասնութեան որոշմամբ, բաշխուեցաւ հետեւեալ գումարները:

Դաշտավայրի կոմիտէ

Այգեստան	10,000
Քաղաքամէջ	2,000
Աւանց	1,500
Արուարձաններ	2,500

Թիմարի շրջան

Վարի Թիմար, Վերի Թիմար	4,000
Կիւսընճց	1,000
Հազարէն	1,500
Սեւան	1,000

Հայոց Ձոր

Վարի Հայոց Ձոր	2,000
Վերի Հայոց Ձոր	2,000
Գաւաշ	4500
Շատախ	3200
Կարկառ	1000
Փեսաձորաշտ	800
Ալջավազ	2000
Արճէշ	2000
Պաշքալէ	400
Սարայ	200
Մոկս եւ Ողիմ	2000
Մամրտանք, Սպարկերտ, Խիզան	2000
Կարճկան	2000
Բերկրի	1000
Կ. կոմիտէ	10,000

Նախահաշուի բաշխում

Բիւրօ	հարիւրին	40
Պրոպագանդ, գործիչներ, գրքեր եւլն.	հարիւրին	50
Ջանազան ծախքեր	»	8,5
Դիւանական	»	1,5

Կ. կոմիտէի ընտրութիւնը.– Ընտրուեցաւ եօթ ընկերներէ Կ. կոմիտէի կազմը:

Յառաջիկայ Ռայոն[ական] ժողովը.– Յառաջիկայ Ռայոնական ժողովը որոշուեցաւ գումարել 1913 Նոյեմբերի սկիզբը:

Փաստ. 672-6

Ա 2.– ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կ.Կ.ԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՅԻՆ

Վան, 22-1-1912

Սիրելիք!

Վռամեանին որոշեցինք լինի մեր թեկնածուն օսմանեան երեսփոխանական ժողովի համար: Այդ իմաստով էլ հեռագրեցինք ձեզ, բայց մի ինչ որ զարմանալի լռութիւն էք պահում: Չէ՞ որ ժամանակ չկայ, եւ պիտի շուտ պատասխանէք, որ մենք մեր անելիքները իմանանք:

Որպէսզի հնարաւոր լինի Վռամեանին ընտրել այստեղից, անհրաժեշտ է, որ նա իր նիւֆուսը[3] փոխի Վանայ վիլայէթի վրայ, եւ ինքը անմիջապէս մեկնի այստեղ: Վռամեանը եթէ Պոլսից պէտք է դրուի, եւ հանուանական է, որ ընտրուի, այլ խնդիր է, իսկ եթէ ոչ, անմիջապէս թող ճանապարհուի այստեղ: 100% հարիւր յոյս ունենք յաջողեցնելու: Եթէ նա չհմաձայնուեց, ձայները ցրւում են Արամի, Սարգսի եւ Վահանի վրայ[4]:

Աշխատեցէք Իթթիհատի հետ շուտով համաձայնութեան գալ, եւ հեռագրել գաւառները իրենց կլուբներին հետ միասին աշխատին: Եթէ այդպէս եղաւ, առանց աղմուկի նրանց եւ մեր թեկնածուները պիտի անց կենան:

Եթէ ոչ, շատ ուժեղ եւ մեծ պայքար պիտի ունենանք, եւ կարող է Իթթիհատի դիրքը հեշտութեամբ խախտուել գաւառներում: Մենք որոշել ենք նրանց պաշտպանելու, բայց եթէ տեսնենք որ նրանք մեր դէմ լաւ դիրք չեն բռնում եւ մեր հակառակորդների կողմն են, հասկանալի է, որ կը սկսենք պայքար. այն ատեն թուրքերի մեծ մասը, քրդերի մէկ մասը հաւանօրէն կը դառնան Իթթիհատի դէմ:

Արեցէք ամէն բան շուտ, եւ մեզ տեղեկացուցէք հեռագրով:

Եթէ ոչ չորս, հաւանօրէն Վանայ շրջանը երեք պատգամաւոր պիտի տայ, իսկ Բաշկալէն անպատճառ երկուսից պակաս չի տար:

Արդէն սկսել ենք ընտրական նախապատրաստութիւններ տեսնել:

Դումանը եւ Սամսոնը[5] դեռ Բաշկալէ են. աւելորդ տեղից են այնտեղ մնում: Դումանը վախենում է ոտերի հիւանդութիւնից:

Պարսկաստանից նոր լուրեր չունենք: Չգիտենք, ճի՞շտ [է] մեր ընկերներից մարդիկ են կախուել թէ ոչ, ինչպէս Սամսոնն էր ասում. եթէ որեւէ իրողութիւն կայ, գրեցէք:

Լաւ չէ՞ր լինել արդեօք Ռուբէնին[6] հեռագրով հրաւիրէիք, որ անցնի Մուշ, միմիայն ընտրութիւնները ղեկավարելու համար, որից յետոյ նորից կ՛անցնի Ժընեւ, իր ուսումը շարունակելու: Այդ բանը չափազանց անհրաժեշտ է: Եթէ գաւառներում ղեկավար ընկերներ ունենանք, այս անգամ աւելի պատգամաւորներ կարող ենք տալ: Հէնց այս փոստին կը գրենք Մուշ, Բիթլիս, Բուլանըգ, որ լաւ աշխատեն եւ վստահելի երկրորդ ընտրողներ անցկացնեն:

Վահանը պարտաւոր էր անմիջապէս գալ հոս, թէ հաշիւ տալու, եւ թէ մասնակցելու ընտրական պայքարին: Չէ՞ որ մեր երեսփոխան ընկերները բարոյական իրենց պարտաւորութիւնը պարտաւոր են կատարել: Մենք կարծում ենք այդ տարրական բաները պարզ պիտի լինին իւրաքանչիւրի համար:

Շատ բարեւներով՝
Ի դիմաց Կ. կոմիտէի
ՇԱՄԻԼ[7]

Երկու փոստ է, ձեզնից նամակ չունինք:
ՆՈՅՆ

3.- Անձնաթուղթը:

4.- Յաջորդաբար՝ Արամ Մանուկեան, Սարգիս Բարսեղեան-Օտապաշեան (Վանայ Սարգիս), Վահան Փափազեան (Կոմս, նախապէս երեսփոխան):

5.- Նիկոլ Դուման (Տէր Յովհաննիսեան Նիկողայոս) եւ Թադէոսեան Ստեփան (Սամսոն), որոնք 1911ի վերջերում Թաւրիզէն անցան թրքական սահման:

6.- Տէր Մինասեան Ռուբէն:

7.- Շամիլ – ծածկանունն է Վանայ Սարգիսին (Բարսեղեան), բուն անունով՝ Օտապաշեան Պօղոս:

Փաստ. 672-77

Ա 3.– ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Վան, 19-9-1912

Ընկերներ!

Ստացել ենք ձեր բոլոր նամակները. մենք էլ ամէն փոստայի գրել ենք:

Դրութեան մէջ փոփոխութիւն չկայ լաւ իմաստով. ճիշտ է դէպքերը սուր չեն, բայց հոգեբանական կացութիւնը նոյնն է: Խնդիրը հոն է որ կառավարութիւնը ռեւէ կտրուկ միջոցի չի դիմում. այն բոլոր միջոցներով որոնք կիրարկուեցին կառավարութեան կողմէ, ձեր կամ մեր ճնշման տակ, բացի վնասէ շահ չբերաւ, որովհետեւ նրանց հանած ոստիկանական եւ զինուորական խմբերը մեր գլխուն ընկան: Օրինակներ բազմաթիւ են. յիշենք մի քանիսը. երբ հայեր են սպանւում հարցնող փնտռող չկայ. կամ եթէ կ՛անեն ձեւի համար է. իսկ անցեալները երբ Գաւաշի եւ Գարգառի միջեւ սպանուեցին 3 քիւրդեր, ամբողջ ոստիկանութիւնը եւ զինուորները ոտքի հանեցին: Հայ գիւղերը սարսափների մատնեցին, Նարեկ եւ Փախներ գիւղում տղաներ եւ կանայք ծեծեցին: Փախներու հայ հովուին զաբիթը ձեռքեր եւ ոտքեր կապել տալով – ճշտ է դրել եւ մի քանի անգամ համազարկի բռնել, որպէսզի խոստովանեցնէ որ քիւրդերը հայ յեղափոխականներէ են սպանուած: Այդ գիւղում բռնել են նոյն իսկ պալտոկ ատրճանակները: Բելու գիւղում – ուր 2 մարդ սպանեցին – ոստիկանները որ ուղարկուած էին գիւղացիներին օգնելու, գիւղը խուզարկել, 2 տասնոց բռնել են եւ գիւղացիներին ծեծել: Ոստիկանները աջ ու ձախ կողոպտում եւ թալանում են: Բելուում ոստիկանները այնքան լաւ վերաբերմունք ունին դէպի աւազակները, որ հայ գիւղացիք աւազակների պահանջած 50 ոսկին հաւաքել ու տարել են օնբաշում որ տանէ յանձնէ աւազակ Մահմէին…

Հեռագրով յայտնել է գարգառցի 2 զինուորների սպանութիւնը: Մեր Գալուստը 5 հոգով կը գայ իրենց գիւղացիներին տուն առաջնորդելու (գաւառէ գաւառ եւ նոյն իսկ գիւղէ գիւղ առանց զէնք եւ խմբի երթեւեկել անկարելի է) որոնք Ամերիկայէն կու գային. Նազիկ գիւղում կը հանդիպեն Գաւաշում եւ Գարգառում գազանութիւններ անող ջոկատին. կռուից խուսափելու համար գիւղէն կ՛ելնեն. զաբիթը նկատելով համազարկ բանալ կը տայ. 2-ը կը սպանուեն, 9 կը բռնուեն եւ մնացածները փախչելով կ՛ազատուեն: Բռնուածների մէջ է Գալուստը, մեր ամենալաւ ընկերներէն մէկը եւ Գարգառի պահապան հրեշտակը: Կուսակալի փոխանորդը, որ իբրեւ լաւ մարդու համբաւ ունի, մեզ եւ առաջնորդի խոստացաւ, որ ազատ կը ձգի. հեռագիր տուաւ Ոստան: Պատասխանել են, որ գործը արդէն դատարան է յանձնուել. 24 ժամուայ մէջ հայերի գործը դատարան է յանձնւում, իսկ քիւրդ աւազակներ, Շաքիր, Չափար եւ այլն տարիներ ի վեր բանդն են առանց վճռի… Այդպէս կիսատ կը թողնեն ներում բերելու կամ ռեւէ միջոցով ազատելու…

Սպարկերտից եւ Խիզանից մի խումբ զինուած հայեր հոս հասան օգնութիւն խնդրելու: Շէյխ Սէյդալին այժմ ամէն բան [է]. հայերին ժողովի է կանչել եւ յայտնել որ Սահմանադրութիւնը վերջացած է. կամ ինձ պիտի ծառայէք կամ կը կոտորեմ ձեզ… Սպանութիւնների առթիւ քննութեան եկած ոստիկանները ու պաշտօնեաները ժողովրդին բարձրաձայն յայտարարել են, որ եթէ շէյխը ձեզ չպաշտպանէ, կառավարութիւնը ոչինչ չի կրնայ անել: Յանդիմանել են որ հայերը զէնք են գնում կամ գործածում. խրատել են որ խոփի եւ մանգաղի ետեւէն գնան ու ծառայեն Շէյխին…

Տեսնելով որ հեռագիրները եւ Պոլսոյ հրահանգները չեն օգնում, ստիպուեցանք բոլոր գաւառներում խմբեր հանել… այժմ 8-10 խումբ կը պտտէ: Կառավարութիւնը աւելի մտահոգ է մերոնց քան աւազակների հանդէպ: Մեր երեւալէն վերջ, մի քիչ մթնոլորտը խաղաղուեց. ժողովուրդը սրտապնդուեց. ամէնքը կը գանգատուեն թէ ինչո՞ւ մենք ուշ երեւան ելանք… ինչ որ է, լաւ է ուշ քան երբեք. մենք մեր ուժերը մոբիլիզէ արինք[8]. ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան համար հսկայական զոհողութիւններ է [անում]. միայն Շատախը 6 ամսուայ ընթացքում 1500 ոսկի է տուել:

Սինարէթի եւ Աւարայրի[9] հետ կապ պահել անկարելի եղաւ. վաղը Կայծակ եւ Փայլակ կ՛երթան դէպի այդ կողմերը, գործերը կարգի բերելու:

100 ոսկին ստացանք, առանց հասկնալու թէ ինչու համար: Բայց կարծում ենք փոխադրութեան համար կը լինի. եթէ 100-ի չափ էլ դրամ ունենայինք մեր շարժումները կանոնաւորելու եւ ուժեղացնելու շատ լաւ կը լինէր…

Ինչպէս գրել եմ, երկու շաբաթ առաջ ռայոնական

8.- Զօրաշարժի ենթարկեցինք:

9.- Սինարէթը կուս. ծածկանունն է Սալմաստի, Աւարայրը՝ Խոյի:

ժողով ունեցանք թեկնածուի եւ անապահովութեան առթիւ:

Թեկնածուի խնդրի արդիւնքը հաղորդեցինք հեռագրով: Ամբողջ գաւառի ընկերները դէմ էին թեկնածուի փոփոխութեան, պնդեցին որ Վռամեան պիտի մնայ: Վահանին ուզող կար միայն քաղաքէն, այն էլ մեծ թիւ չեն կազմել նոյն իսկ ընդհանուր ընկ[երական] ժողովում. դրանց թիւը հասել է 30-ի.դոցանից միայն 2 հոգի կար Ռայոնական ժողովում. մնացած 26-ը պահանջում էին Վռամեանին: Նոյնիսկ երիտասարդութիւնը որ անձամբ Վռամեանի հետ լաւ չէր եւ Վահանին աւելի կը սիրէր, այս անգամ պահանջում էր որ Վռամեան պիտի մնայ: Վահանի դէմ ընդհանուր դժգոհութիւնը ձեւակերպում էին սա կերպ. որ նա չխօսեց եւ պայքարի բնաւորութիւն չունի, որ նա շրջանի հանդէպ իր պարտքը չկատարեց, չեկաւ եւ յարաբերութիւններ չպահեց եւ պահանջներուն գոհացում չտուաւ:

Կարող եմ ըստ ամենայնի ձեզ վստահեցնել որ ժողովուրդը, գէթ գաւառում, բոլորովին պաղած էր Վահանէն եւ որ այս ընտրութիւնը կատարուել է բոլորովին ճնշումէ եւ ազդեցութենէ զերծ…

Չմոռանամ ասել որ տեղիդ վանեցի ուսանողները դիմել էին, ո՛չ վայելուչ եւ կազմակերպական միջոցներով, իրենց թեկնածուն պաշտպանելու համար: Բոլոր գաւառները նամակ էին գրել, համոզելով որ առաջի անգամ թեկնածուն փոխուել է անձնական հաշիւներով, որ պէտք է պաշտպանել Վահանի թեկնածութիւն եւ այլն եւ այլն… եւ երեւակայեցէք որ այս նեղ օրերը երբ անապահովութիւնը մեր ժամանակի մեծ մասը խլած է, մենք պիտի զբաղուենք այդպէս չնչին հարցերով:

Ինչ եւէ կանչեցէք դրանց եւ խօսեցէք որ անհամութիւններ չանեն եւ եթէ բաներ մը ունին, թող ձեր միջոցով կամ ուղղակի մեր միջոցով անեն. սա կազմակերպութիւն է, Արշակաւան չէ…

Այստեղ ընտրողական պայքար դեռ չի սկսուել. ո՛չ մենք սիրտ ունինք եւ ոչ էլ ժողովուրդը. շատերը պնդում են, նոյն իսկ մեր ընկերներէն, որ այս անգամ պոյկոտ անենք: Ռայոնական ժողովը մերժեց, այդ քայլը վաղ համարելով, ասելով որ պէտք է սպասել ընտրութեան ժամանակ էլ հաստատելու կառավարութեան աչառութիւնը կամ անաչառութիւնը…

Ուրեմն վիճակներնիս այս է, րոպէ առ րոպէ պայթում կը սպասենք:

Դուք ձեր դիրքը որոշեցէք կառավարութեան հանդէպ. ճիշտ է վերջնագիրը տալը…

Ի՞նչ պիտի անել… ուրիշ շրջաններ ի՞նչ են խորհում…

Ներփակը յանձնեցէք Վահան Փափազեանին:

Բարեւներով
ԱՐԱՄ

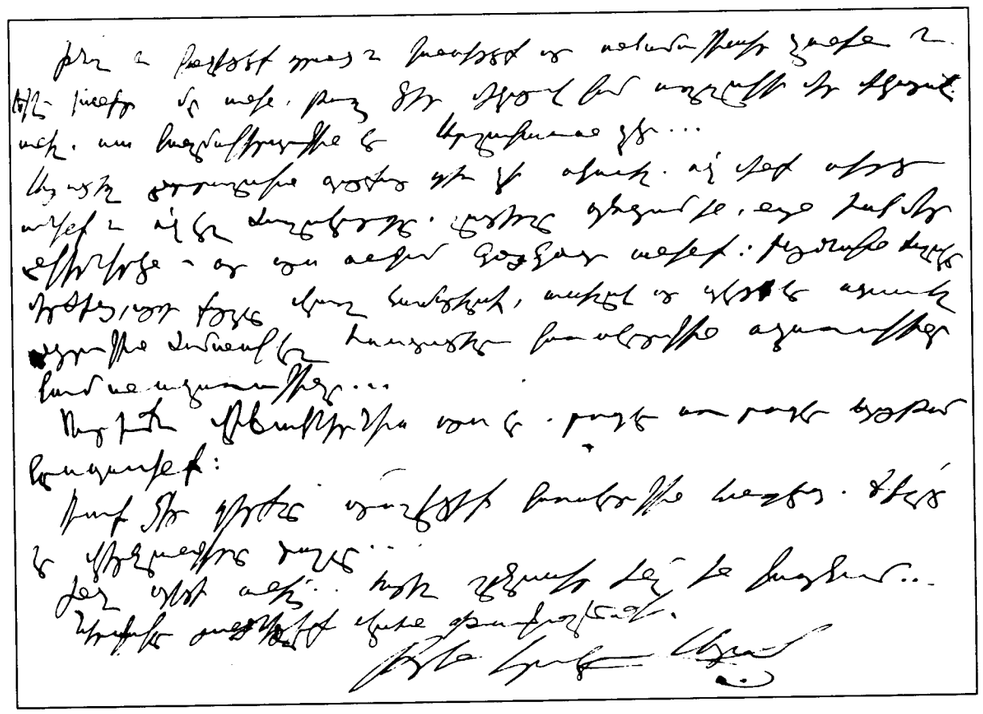

Փաստ. 672-80

Ա 4.– ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԷՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

1912 թ. Սեպտ. 28, Վան

«Դրօշակի» խմբագրութեան
Սիրելի ընկերներ!

Անշուշտ վշտացած էք որ այսքան ժամանակ ձեզ նամակ չեմ գրել. խոստացել էի Արտաշէսին[10] գրել Ռուսաստանէն եւ ճանապարհներէն: Բայց դժբախտաբար այնքան շտապով անցայ, եւ այնքան գործ կար որ հազիւ կարողացայ Պոլիս գրել միայն[11]:

Նոյնը եւ այստեղից. մի ամիս կը լինի որ հոս եմ. 3-4 օր առաջ եկայ եւ Վռամեանը. սոսկալի շատ գործ կայ. ընտրութիւններ, անապահովութիւն եւ այլն: Մարդ եթէ հազար կտոր էլ լինի, չի հասնի:

Մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդեմ: Արդէն լրագիրներից հասկացաք անապահովութեան մանրամասները. դրա գլխաւոր պատճառը վերագրելու է այս դահլիճների փոփոխութեան. այստեղ այն տպաւորութիւնն է ստացուել, որ Սահմանադրութիւնը վերջապէս լմընցաւ... Ուրեմն հարկաւոր է ազատութեան բերած կարգերը ջնջել. եւ փորձել են քիւրդ աղաները վերականգնել իրենց հին իրաւունքները, ոչ միայն այն շրջաններում, ուր նրանք շատ ուժեղ են, այլեւ այն շրջաններում – Շատախ, Գաւաշ, Կարկառ եւ այլ, ուր նոյն իսկ հին կարգերի ժամանակ շնորհիւ մեր յեղ. գործունէութեան ի սպառ ջնջուած էր: Սրան նպաստել է եւ այն, որ առաջին օրերը ժողովուրդը քիչ է դիմադրել (դիմադրութիւն եղել է Կարկառ եւ Շատախ) իսկ մնացած տեղերի հայերը համակերպել են, սկսելով ծառայել հին վիճակի պէս քիւրդ աղաներին. այստեղ ի հարկէ յանցաւոր ենք եւ մենք, որովհետեւ իսկոյն չենք երեւացել. քրդերը ասել են, որ վերջացել է ո՛չ միայն սահմանադրութիւնը այլեւ հայ ֆիդան... Ի հարկէ ընկերները թէեւ ուշ գլխի են ընկնում եւ անմիջապէս խմբեր հանում. այդ կը լինի մօտաւորապէս մի ամիս. այնուհետեւ ոչ մի դէպք չէ պատահել, եւ քրդերը մտել են իրենց ծակերը: Բայց ի հարկէ ապահովութիւնը դրանով չի վերահաստատւում. մինչեւ որ աւազակութիւնը եւ նրանց պահողները չվերջանան, դրութիւնը չի փոխուի:

Առ այժմ մեր պահանջները կառավարութիւնից այդ է. եթէ մի բան կայ վրդովեցուցիչ, դա այն է որ 4 տարուայ սահմանադրական կարգերէն վերջն էլ, պաշտօնեաները դէպի հայերը այն վերաբերմունքը ունին ինչ որ առաջ – խտրական ատելութեամբ բռնուած, հակաքրիստոնեայ եւայլն – եւ այս բանը նկատում է նոյնիսկ կրթուած զինուորականների մէջ: Այս աչառութիւնն է որ մթնոլորտը կը թունաւորի: Հայերին զինաթափ կ՛անեն եւ այլն. թէեւ ի հարկէ դրանք մեծ չափեր չեն առնում եւ մենք կարողանում ենք մեծ մասով յետ առնել:

Ռայոնական ժողով ունեցանք, ուր դրուեց թեկնածուի եւ անապահովութեան հարցը:

26 ձայնով ընդդէմ 2-ի նորէն ընտրուեց Վռամեանը իբրեւ թեկնածու:

Անապահովութեան վերաբերմամբ սկզբունքով ընդունուեց արտակարգ միջոցների դիմել...

Ժողովուրդը լաւ գինւում է. 4 ամսուայ մէջ Շատախը 1500 ոսկիի զէնք է առել:

Մի անգամ բոլոր լեռնային գաւառները այցելեցի, թէ իմ դպրոցական եւ թէ կազմակերպական գործերով. նախ մխիթարականը այն է որ այս ճգնաժամային օրերում անգամ դպրոցներ են բացւում եւ երկրորդ որ ժողովուրդը տնտեսապէս բաւական կազդուրուել է. ընդհանրապէս – գէթ ոչխարները, քառապատկուել են: Այն գիւղերում որ 200 էր այժմ խօսում են 1000-ի կամ 2000-ի մասին:

Գիւղացիների տրամադրութիւնը դէպի կազմակերպութիւնը նոյնքան բարձր է. միայն մեզ կը մեղադրեն որ խումբերը ուշ հանեցինք:

Գործերի դրութիւնը այս վիճակի մէջ է:

Այսուհետեւ օր օրին դէպքերը ձեզ կը գրեմ: Այս տեղէն 18-20 նոր բաժանորդների դրամը ուղարկուել է եւ մինչեւ հիմա թերթ են ստացել: Խնդրեմ այդ թերթերը իսկոյն ուղարկէք, քանի որ դրամը փոխադրուած է:

Ես էլ Շատախէն 2 բաժանորդագին եմ բերել, դեռ ուրիշներն էլ պիտի հաւաքեմ եւ միասին ուղարկեմ: Խնդրեմ անմիջապէս 2 թերթ Յունուարի N-էն սկսած ուղարկել այս հասցէին. երկուսը միացրէք, վրան գրելով. Van-Chatag. Mihran Ter-Margarian.

Իսկ ներսը մէկի վրայ գրեցէք Յովսէփ Չոլոյեան. ուրեմն երկուսը կ՛ուղարկէք մէկ հասցէով մէջը միշտ մէկի թերթի վրայ ի՛ր անունը գրելով:

Եթէ դրամը չաւելացաւ նոր բաժանորդներով, առաջիկայ փոստային կը փոխադրեմ:

Ամաչում եմ խօսել ձեր 200 ֆ. մասին. հաւատացէք որ մինչեւ հիմա էլ պարտքով եմ ապրում... Չգիտեմ թէ ի՞նչ անեմ:

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԱՄ

10.- Բաբալեան Արտաշէս:

11.- Արամ Մանուկեան 1911 Հոկտեմբերէն մինչեւ 1912ի կէսերը կը գտնուէր Զուիցերիա: Հետեւաբար հոս կը խօսի վերադարձի ճամբու ուղեգծին մասին:

Փաստ. 1400-56

Ա 5.– ՎՌԱՄԵԱՆԷՆ Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Վան, Սեպտ. 29, 1912

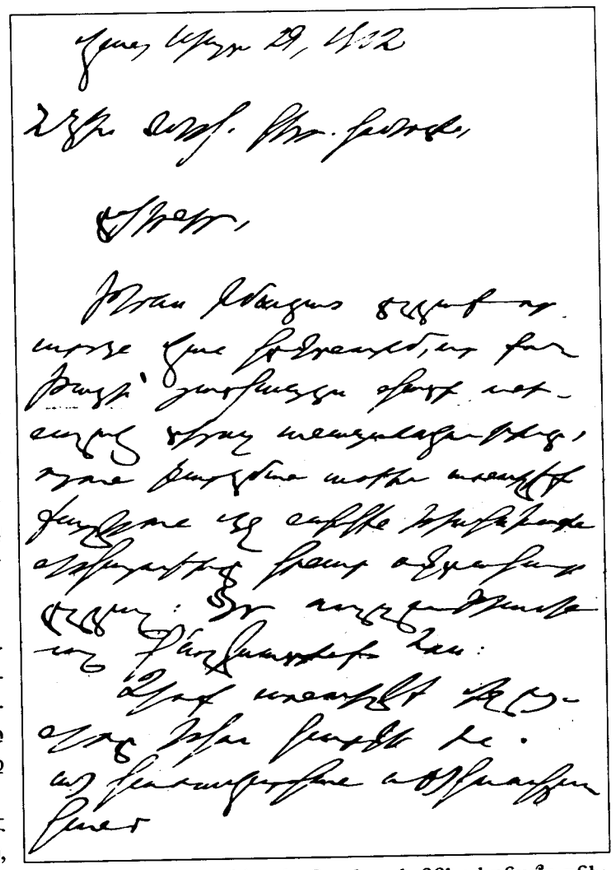

Ընկերներ,

Թերեւս իմացած ըլլաք, որ արդէն Վան կը գտնուիմ, ուր փութացի՝ յատկապէս նկատի ունենալով տիրող անապահովութիւնը, որուն բարձմամբ գոթիւ առնուելիք քայլերուն մէջ նախկին երեսփոխանին ներկայութիւնը կրնար օգտակար ըլլալ: Այդ ուղղութեամբ ալ կ՛աշխատինք հոս:

Չեռք առնուելիք միջոցները երկու կարգի են.

ա) Կառավարական եւ բ) կուսակցական:

Կառավարութիւնը կը ջանանք մղել երկու բանի.

ա) Չարագործները եւ մանաւանդ անոնց թելադրիչները ձերբակալելու եւ պատրելու:

բ) Հայ գիւղերու գիւղական պահակները կանոնաւորել եւ վտանգուած գիւղերուն (սպառնալիքի տակ գտնուող) գոհացուցիչ չափով հրացան տրամադրել:

Կառավարութիւնը (գէթ հրամանատարը եւ սպայակոյտը) մասամբ սկսած են գոհացում տալ մեզ. կը սպասուի նոր կուսակալին, աւելի մեթոտաւոր եղանակով աշխատելու համար:

Կուսակցական գործը՝ պարզապէս ինքնապաշտպանութեան խումբերու կազմակերպումն է տեղացի տարրերէ, մնայուն եւ թոյլիկ, ցանցով մը կապելու համար բոլոր գիւղական կեդրոնները: Այդ ուղղութեամբ բաւական գործ կատարուած է: Այս պահուս ունինք նման խմբեր:

Այս գործը որքան ալ խնայողութեամբ սկսուած է (տեղացիներ ըլլալուն, անոնց ծախսերը մեր վրայ չեն), սակայն զինամթերման, անոնց գէթ սօլ ու անհրաժեշտ ծախքերու համար կլոր գումարի կը կարօտինք: Տեղական միջոցները անբաւական են, Արեւմտեանը [բիւրոն] հազիւ 100 ոսկի կրցաւ տրամադրել. նկատի ունեցէք որ ընտրական պայքարն ալ տակաւին երեք ամիս առաջ վերջացած ըլլալուն[12] (Կ. Կ.ի գանձը պարապ է) դրսի օգնութեան պէտք կ՛ունենանք:

Արդեօք բացառիկ օժանդակութիւններ կրնա՞ք ընել հոտկէ, առանց աղմուկ հանելու, ներքին հանգանակութեամբ մը:

Եթէ կարենայիք 100-200 ոսկի[ով] օժանդակել, զգալի օգնութիւն եղած կ՛ըլլար: Կրնաք մաս մաս ղրկել, եթէ դժուարութիւն ունիք. ամէն պարագայի մէջ՝ ձմեռէն առաջ:

Դրամ եւ նամակ կրնաք յղել ձեզ ծանօթ հասցէին (Հ. Դրբ.), յանձնելի՝ երկրորդ պահարան՝ Վասպ. Կ. Կ.ին:

Ջերմ բարեւներով եւ համբոյրներով՝
ՎԱՀԱՔ[13]

12.- 1912 թուականին Թուրքիոյ մէջ երեսփոխանական երկու ընտրութիւններ տեղի ունեցան:

13.- Վահաք՝ կուս. ծածկանունն է Արշակ Վռամեանի, բուն անունով՝ Դերձակեան Օննիկ:

Ա 6.– ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆԷՆ ՎԱՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

30 Հոկտեմբեր 1912, Պոլիս

Նիկոլ Դումանի ստորեւ հրատարակուող նամակին բնագիրը չունինք: Մեր ունեցածը լուսապատճէն է, որ կը գտնուի Պէյրութի Հ.Յ.Դ. արխիւին մէջ: Ան բերուած է 1994 թուականին Հայաստանէն ամերիկահայ հայրենակցի մը հայրենիք կատարած այցելութենէն վերադարձին: Կը կարծուի որ փաստաթուղթը բերուած է Թիֆլիսէն:

Ն. Դումանի այս գրութիւնը ուղղուած է Վանի ընկերներուն: Յայտնենք որ Պոլիս գտնուած միջոցին, ուրիշներու կարգին, Դուման եւս կը հրաւիրուէր Արեւմտեան բիւրոյի նիստերուն. այնպէս որ այս նամակը կրնանք համարել Բիւրոյի անունով գրուած: Այլապէս նաեւ 1912 թ. Սեպտ.ին գումարուած Դաշնակցութեան Խորհուրդի Արտակարգ ժողովին, ան ընտրուած էր անդամ Ինքնապաշտպանութեան մարմնին, որ իր կարգին մինչեւ Եօթներորդ Ընդհ. ժողովը պիտի փոխարինէր կազմալուծուած Արեւմտեան բիւրոն:

Ընկ[երներ] (Վան)

Կացութիւնը ա՛յնքան լուրջ է որ բացում են բոլոր նամակները եւ ընդունում են միմիայն հեռագրատան համար պարզ ու հասկանալի հեռագիրները:

Պատերազմի ընդհանուր կացութեան մասին մենք էլ գիտենք գրեթէ այնքան, որքան դուք կարդում էք լրագիրների մէջ: Երեւում է, որ պատերազմի բախտը վերջնականապէս պիտի վճռուի Չաթալճայում, ուր – եթէ տակաւին չի սկսուել ճակատամարտը – երկու կողմը ուժգին պիտի ընդհարուին այսօր-վաղը: Եւրոպական պետութիւնները – չգիտենք ի՞նչ տուեալների հիման վրայ – ենթադրել են ծանր վտանգ Պոլսում եւ իրենց հպատակներին ու առհասարակ քրիստոնեաներին պաշտպանելու համար արդէն Պոլսոյ ջրերն են բերել 12 զրահաւոր, որոնց թիւը – ինչպէս ասում են – դեռ շա՛տ պիտի բարձրանայ:

Այսպիսի տագնապի հանդէպ հայերն, անշուշտ, չէին կարող անտարբեր մնալ: Նրանք դիմեցին կառավարութեան եւ քաղաքում անդորրութիւնը պահպանելու եւ կառավարութեան այդ գործում աջակցելու նպատակով խնդրեցին քաղերում հայ պահակներ կազմելու արտօնութիւն եւ զէնք, զէնքի մերժման դէպքում բանականանալով լոկ արտօնութեամբ: Ներքին գործոց նախարարը խուսափողական պատասխան տուաւ առ այժմ: Բայց որովհետեւ մերժուած չէ, դեռ պիտի հետապնդուի այդ հարցը, կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելով ա՛յն հանգամանքի վրայ, որ միայն ներքին անդորրութիւնն է որ կարող է երկիրը ազատել արտաքին միջամտութիւնից: Հայրենիքի ու պետութեան շահերը պահանջում են, որ դուք եւս այս միտքը արծարծէք ու պաշտպանէք Ձեր շրջանում: Ի նկատի ունեցէք, որ կազմակերպելիք պահակների գործունէութիւնը, ըստ հայերի առաջարկութեան, դնում է ոստիկանական հսկողութեան տակ եւ պայման է դրւում որ – քիւրիմացութիւններից խուսափելու համար – հայ պահակները լինին հայկական քաղերում եւ անպատճառ անխառն: Ուրիշ խօսքով՝ հայերը վերցնում են հայկական քաղերի անդորրութեան պահպանութիւնը միայն, միւս քաղերինը թողնելով այդ քաղերի բնակչութեան կամ կառավարութեան բարեհայեցողութեան: Դուք, քաղաքից բացի, ունիք նաեւ բազմաթիւ գիւղեր, որոնց պաշտպանութիւնը պէտք [է] չհնէք գլխաւոր հոգածութեան առարկայ կամ կառավարական միջոցներով եւ կամ թէ գիւղացիների սեփական միջոցներով, ինչ ձեւով եւ ինչ չափով թոյլ կը տան պայմանները:

Արտասահմանեան հայ գաղութները, մանաւանդ կովկասահայերը – ի նկատի ունենալով հայկական ամենատեսակ ճնշումները նոյնիսկ սահմանադրական շրջանում, սկսել են էներժիկ շարժում յօգուտ տաճկահայ դատի: Պատերազմական դրութեան եւ կազմակերպական պայմանների շնորհիւ՝ մենք հնարաւորութիւն չունինք ո՛չ դադարեցնելու եւ ո՛չ էլ սանձելու այդ շարժումը: Բայց իբրեւ օսմանեան քաղաքացիներ՝ պարտաւոր ենք, ի հարկէ, թոյլ չտալ այդպիսի շարժում բուն Տաճկաստանում, որքան այդ կախուած կը լինի մեզանից եւ որքան դա կը նպաստի երկրի ներքին անդորրութեան: Եթէ անդորրութիւնը կը խախտեն ուրիշները, հակառակ մեր բուռն ցանկութեան, ինչ ասել կ՛ուզէ որ պարտաւոր կը լինինք դիմել ինքնապաշտպանութեան՝ բոլոր միջոցներով:

Երկու անգամ Չեզ փոխադրութիւն է կատարուած – 100 եւ 5[0] ? ոսկի: Փոխադրուած էր Իշխանի[13ա] հասցեով՝ Դումանի առաջարկով որպէսզի հասկանալի լինի գործադրութեան նպատակը: Յետոյ նոյնի առաջարկութեամբ տրուեց երկրորդ հեռագիրը՝ այդ դրամը Ա-րամին[11] յանձնելու համար, որպէսզի եթէ Իշխանը լինի

13ա.- Վանայ Իշխան, բուն անունով՝ Նիկոլ Պօղոսեան-Միքայէլեան:

իր սեփական գործերով զաւառում,– այդ դրամը չմնայ անգործադիր մինչեւ նրա վերադարձը: Ուրեմն Իշխանը վիրաւորուելու ոչինչ չունի:

Կողմնակի կերպով ցանելով իմացանք Ռաֆայէլի սպանումը[14]: Դիմում եւ խիստ դիմում, անշուշտ, կ՛անենք: Բայց շատ բան չենք սպասում, որովհետեւ այժմ, ինչպէս գիտէք, աւելի խոշոր լինել-չլինելու հարց կայ մէջտեղ եւ մարդկանց աչքին դեռ ուրիշ ո՛չ մի բան չի երեւում:

Ձեր շրջանի կացութեան մասին խնդրում ենք, միշտ մեզ պահէք տեղեակ:

Մեր ուշ-ուշ նամակ գրելուն ներողամիտ վերաբերուեցէք առ այժմ – մեր աչքի առջեւ գահավիժօրէն կատարւում են լուրջ դէպքեր մէկը միւսից աւելի ցնցող, որ խանգարում են մեր խաղաղ հաղորդակցութեան ընթացքը:

Բարեւներով՝ ԴՈՒՄԱՆ

Փաստ. 1400-68

Ա 7.– ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՐՍԵՂԵԱՆԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Ընկերներ!

Ռոստոմը այստեղ անցնելուց խնդրեց, որ ձեզ գրեմ Վասպուրականի ինքնապաշտպանութեան մասին. մի փոքր ուշացրի ինձնից անկախ պատճառներով:

Ինչպէս գիտէք Վասպուրականի Կ. կոմիտէն դեռ հին ռեժիմի ատեն յատուկ ուշադրութիւն էր դարձրել ժողովրդի զինման, համոզուած, որ յեղափոխական յաջող շարժումներ կարելի է անել այն ատեն, երբ մասսաների լայն մասնակցութիւնը ապահովուած լինի: Ջուտ կազմակերպական, ռազմական պատրաստութիւնները պէտք է կազմէին կորիզը, որի շուրջը պիտի համախմբուէին ժողովրդական տարրերը:

Դժբախտաբար այնքան մեծ զոհաբերութեամբ ձեռք բերուած ժողովրդական պատրաստութիւնները իրենց նպատակին չծառայեցին: Սոսկալի ծեծերի, տանջանքների, բանտարկութիւնների շնորհիւ դաշտային գաւառները իրենց զէնքերը յանձնեցին կառավարութեան: Միմիայն ժողովրդական զէնքերը անվթար մնացին լեռնային գաւառներում, երկու պատճառով՝

1.- Որ յեղափոխականները ապաստանել էին այդ շրջանները քաղաքի հալածանքից, եւ այդպիսով կասկածելի վայրերի զէնքերը հաւաքել եւ իրենց ձեռքով թաքցրել էին լեռնային ամուր մասերում, որոնց տեղը ժողովրդից եւ ոչ ոք գիտէր բացարձակապէս: Իսկ մի որոշ մասն էլ յեղափոխականների ղեկավարութեամբ սիստեմատիկ կռիւների մէջ էր քուրդ աղաների հետ, յայտնի «գաբալ»ի տուրքի պատճառով:

2.- Սահմանադրութիւնից անմիջապէս յետոյ, եթէ ժողովուրդը ցանկանար, կարճ ժամանակում կարող էր զինուել, որովհետեւ քրդերը վախեցած տրամադիր էին իրենց զէնքերը ծախելու: Բայց երկու պատճառով այդ բանը գլուխ չեկաւ. նախ՝ որ ժողովուրդը տնտեսապէս քայքայուած էր աներեւակայելի չափերով, ապա՝ սոսկալի հալածանքները, ծեծերը, տուգանքները ժողովրդին հիասթափեցրել եւ յուսահատեցրել էին:

Չնայած այդ բոլորին, Վասպուրականի Կ. կոմիտէն շարունակ աշխատել էր ժողովրդին նորից զինել: Արեւելեան բիւրոյի որոշմամբ բաւականին մոսինններ եւ բերդանները (Վասպ. կազմակերպ. տրամադրութեան տակ գտնուած) ծախուեցաւ ժողովրդի վրայ, բաւականին մատչելի կերպով. իսկ միւս կողմից շարունակ քարոզում էր նորից զինուելու: Երկու տարուց ի վեր ժողովրդի տրամադրութիւնը այդ ուղղութեամբ բաւականին բարձրացել է, եւ նորից զինւում են. դաշտային մասերը սիրում են զինուել տասնոցներով, իսկ լեռնայինը մոսին եւ հրացան:

Դժբախտաբար թէ առաջինները եւ թէ երկրորդները հարկաւոր չափով չէին ճարւում, եւ եղածն էլ ծախւում էր սոսկալի սուղ: Տասնոցները ծովափերում արժենում են 4.5–5 ոսկի, իսկ Վանում վաճառականները ծախում են 8.5–9.5 ոսկի: Աւստրիական Մանլիխէր հրացանը Տրապիզոն 8.5–10 ոսկի, իսկ Վան 16-20 ոսկի: Փամփուշտը վերջինիս՝ 2.5–3 ղր[ուշ]: Միւս դժբախտութիւնը նրանում էր, որ նոյնիսկ այդ գներով էլ ձեռք չէր ընկնում, որովհետեւ այն վաճառականները, որոնք զբաղւում էին այդ գործով, չափազանց քիչ էին բերում, վախենալով բռնուելուց:

Այսպէս թէ այնպէս, թէպետեւ դանդաղ, բայց եւ այնպէս զինման գործը առաջ էր գնում: Կազմակերպութիւնը քանիցս ցանկացաւ 4-500 ոսկի մի տեղից ձեռք ձգել, որպէսզի ինքը իր վրայ վերցնի զինման գործը, բայց դժբախտաբար չէր յաջողւում: Այժմ որոշ մասերում զէնք կայ, բայց դժբախտաբար փամփուշտ չկայ: Եթէ դժբախտութիւն լինի ընդհարումները մօտ ժամանակներում վերսկսելու, ուղղակի խայտառակութիւն կը լինի:

Կուսակցութեան վրայ է ընկնում այդ մեծ պարտականութիւնը, աշխատելու կարճ ժամանակում, մեծ քանակութեամբ փամփուշտներ ձեռք բերելու, եւ պահեստ վտանգի օրերի համար, կամ հէնց այժմեանից ծախելու ժողովրդին, այլապէս ոեւէ ուրիշ ոյժ չկայ, որ այդ բանը կարողանայ անել, իսկ միւս կողմից նոր զէն-

14.- Ռաֆայէլ Երէցեան, ուսուցիչ եւ դաշնակցական գործիչ՝ Վասպուրականի հարաւային գաւառներուն մէջ, սպանուած քիւրտերուն կողմէ:

քեր հասցնելու եւ ժողովրդին զինելու: Մարմինը այդ ուղղութեամբ արդէն սկսել է, բայց չեմ կարծում, որ կարողանայ ընդհանուր պէտքերին բաւարարութիւն տալ, ի նկատի ունենալով նիւթական միջոցների պակասութիւնը:

Նկատելով որ աւազակային խմբերը օր աւուր շատանում են, եւ ղեկավարւում քուրդ յայտնի աղաներից եւ թոռուններից[15], որպէսզի այդպիսով իրենց իշխանութիւնը վերականգնեն եւ ահաբեկեն խաղաղ ժողովրդին, միւս կողմից էլ նկատելով, որ ժողովուրդը ինքը իրեն անկարող է ինքնապաշտպանութեան գործը վարելու, Կ. կոմիտէն ընդունել է փախստական խմբերի գոյութիւնը անհրաժեշտ, եւ այս վերջին երեք տարին շարունակ զինուած խմբեր պտտել են: Մէկ խումբ մըշտական է եղել, իսկ ի պահանջել հարկին երբեմն հանուել է 4-5 խումբ: Այդ խմբերի միջոցաւ պաշտպանւել է հայ ժողովուրդը որոշ մասերում, եւ համեմատաբար աւելի քիչ է թալանի ենթարկուել, քան թէ քուրդ խաղաղ ժողովուրդը, կամ թէ ասորին:

Մենք սկզբից եւեթ նկատել ենք քրդերի մէջ ուժեղ դժգոհութիւն ներկայ կարգերի դէմ եւ նրանց սիստեմատիկ ժողովները ապագայ ռեւէ ձեռնարկի համար: Ժամանակին յայտնուած է եղել իրաւասու մարմիններին եւ Ընդհ. ժողովին, առաջարկելով որ նոր Պատասխանատու մարմին ստեղծուի Կարինի, Դուրան-Բարձրաւանդակի եւ Վասպուրականի համար, որոշ բիւջէ յատկացնելով այդ գործի համար: Դժբախտաբար բիւջէի չգոյութեան պատճառով, Պատ. մարմինը չէ կազմուել: Քրդերը չեն բաւականացել հասարակ միջոցներով. նրանք երբեմն խաղաղ ցոյց են սարքել (ինչպէս ժամանակին յայտնի աղաները անցան Պարսկաստան) եւ երբեմն էլ դիմել են ակտիւ միջոցների: Նրանք սիստեմատիկ կերպով զարկել են տուել յայտնի հայ իշխանների, անձնաւորութիւնների, որոնց թիւը բաւականին մեծ է: Վերջերս յանդգնութիւնը այնտեղ է հասել, որ նրանք մարդիկ են սպանում այնպիսի վայրերում, ուր հին ռեժիմի ատեն նրանք մեր ստրուկներն էին, ինչպէս Կեավաշ, Գառզառ, Շատախ եւայլն: Մասնաւորապէս Գառզառում նրանց կատարած սպանութիւնը, եւ այն էլ Ռաֆայէլին[14], մի կուսակցութեան յայտնի ղեկավարի, ապացուցանում է, որ նրանք պատրաստւում են աւելի մեծ բաների, եւ այլեւս չեն քաշւում ռեւէ ոյժից:

Այստեղ որոշուած է – սպանութիւններին նոյն ձեւով պատասխանել… Ռաֆայէլի վրէժը անպատճառ կ՚առնուի: Դա կասկածից դուրս էր, բայց միւս կողմից էլ անխուսափելի է համարւում քրդօ-հայկական ընդհարումների ուրուականը: Այդ բանը մէկ օր պիտի տեղի ունենար, բայց որքան ուշ, այնքան լաւ, մենք հնարաւորութիւն կ՚ունենայինք պատրաստուելու եւ վտանգին դիմագրաւելու: Իսկ այժմ, բաւականին դժուար է: Այսպէս թէ այնպէս ոչ յուսահատուելու եւ ոչ էլ լացելու է: Պէտք է անպատճառ իսկոյն եւեթ գործի կենալ եւ մինչեւ գարուն բաւականին պատրաստութիւն տեսնել: Ձմեռուայ պատճառով ժամանակաւոր խաղաղութիւն կը լինի:

Կիրասոնի ենթակոմիտէն այդ ուղղութեամբ առաջին լաւ եւ խրախուսիչ քայլն արաւ – ձեռնարկեց ընդհանուր հանգանակութեան. 65 օսմանեան ոսկուց աւելի հաւաքել է. յոյս ունին 100 ոսկին անցկացնելու: Գրեցին ծովափեան միւս մարմիններին էլ, որ նոյնը անեն: Եթէ Կիրասոնը, ուր 300 տուն հայ հազիւ կայ, 100 օսմ. ոսկի կը տայ, միւս վայրերն էլ եթէ նոյն ձեւով անեն, շատ աւելի մեծ արդիւնք կը տայ: Անհրաժեշտ է ընդհանրացնել այդ բանը եւ բոլոր գաղութներում. եւ որքան կարելի է արագ. դրամները պէտք է կենտրոնացնել Արեւելեան բիւրոյի[16] ձեռքը, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ լայն կերպով գործը վարելու, զանազան վայրերից եւ երկրներից, եւ միւս կողմից էլ հնարաւորութիւն ունենայ զինուորական եւ այլ ոյժերի բաշխում առաջ բերել: Առանց մեծ նիւթական միջոցների անկարելի է այդ բանը:

Յոյս ունեմ, որ Ամերիկայի ընկերները, որոնք այդ տեսակէտից միշտ առաջինն են հանդիսացել, այս անգամ ուշադրութեամբ արձագանգ կը տան եւ շուտափոյթ օգնութեան կը հասնեն: Ռոստոմը Կարին է, անմիջական յարաբերութեան մէջ մտէք նրա միջոցաւ Արեւելեան բիւրոյի հետ:

Այժմ Վասպուրական են հետեւեալ ղեկավար ընկերները. 1) Վռամեան, 2) Թորոս, 3) Արամ, 4) Իշխան[17], բացի տեղական ընկերներից:

Դժբախտաբար Մուշ-Սասունը ղեկավար ընկերների կողմից պակաս է: Ռուբէնին[6] խնդրուել է որ անմիջապէս հասնի Մուշ, բայց դեռ չերեւաց:

Պիտի աշխատուի նոր ընկերներ էլ կենտրոնացնել, միջոցների թոյլատրուած սահմաններում:

Խնդրում եմ, Ձեր ձեռք առնելիք միջոցների, ինչպէս եւ դաշնակց[ական] ընկերների եւ համակիրների տրամադրութեան մասին մի քանի տողով գրէք ինձ:

Հասցէս. Կիրասոն

Պ. Վահան Բաղեան (Սարգսին)

1912, 22-XI

Ընկերական բարեւներով՝
ՍԱՐԳԻՍ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ

Յ. Գ.- Ինչ ասել կ՚ուզէ, որ գրածներս կը կարդացուի միմիայն Կ. կոմիտէի մէջ եւ յայտնի ղեկավար ընկերների շըրջանում, առանց մեծ տարածայնութիւնների: Անցեալ անգամ Դրօշակը Արամի մասնաւոր նամակը տպել էր, որ շատ սխալ էր. նման բաները երբեք չեն տպում:

ՆՈՅՆ

15.- Թոռուն՝ քիւրտերու մօտ ցեղապետական տոհմերուն պատկանող անձեր. այլ խօսքով՝ ազնուական տուներու անդամ:

16.- Խօսքը Արեւելեան բիւրոյի Կարնոյ հատուածին մասին է:

17.- Յաջորդաբար՝ Արշակ Վռամեան, Գալուստ Ալոյեան (Թորոս), Արամ Մանուկեան եւ Նիկոլ Պօղոսեան-Միքայէլեան (Իշխան):

Փաստ. 672-91

Ա 8.– Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Վան, 22 Նոյ. 1912

Ընկերներ,

Կը հաստատեմ թիւ 11 եւ նախորդ նամակներս:

Ձեզի խոստացած էի ղրկել կուսակալ Իզզէթ պէյի Առաջնորդարան ուղղած երկու նամակներուն պատճէնները. կը ստանաք ներփակ: Անմիջապէս հարկ եղած տեղերը դիմում ըրէք՝ պաշտօնանկ ընելու համար այս լիրբ պաշտօնեան, որ բացարձակապէս քիւրտ աւազակապետները հովանաւորելէ զատ, մաքիավելական միջոցներով կը նկրտի բաժանում առաջ բերել հայ ժողովուրդի մէջ, իրարու դէմ գրգռելու համար հայկական խաւերը: Երէկ ստոյգ աղբիւրէ մը տեղեկացայ (ռ[ուս] հիւպատոս) թէ Նորատունկեանն[18] է զինքը պաշտպանողը. յատկապէս գացած խօսած է դեսպան Գիրսին՝ չէզոքացնելու համար մեր ջանքերը. դեսպանը հեռագրած էր հոս: Հարկաւ աղբիւրը գաղտնի պահելով հանդերձ, յարձակում չէք խնայեր թերթով, մատնանիշ ընելով հայ նախարարի մը մեքենայութիւնները հայ ազգային իշխանութիւններու եւ հայ կուսակցութիւններու ջանքերուն ի հեճուկս:

Ներփակ տոկիմաները բառացի ընդօրինակութիւն են կուսակալին երկու պաշտօնագրերուն. եթէ դիմում ընելու ըլլաք, չմոռնաք ընդօրինակել տալ եւ ձեր օրինակը ցուցնել ուր անկ է, բայց երբեք մերը, որովհետեւ կրնայ ըլլայ որ Վան ղրկեն եւ հոս կ՚իմացուի ու կը ճանչցուի գիրը եւ գիրին տէրը: ՉՄՈՌՆԱՔ:

* * *

Ի պատասխան հոս, սեպտ.ի հեռագրին, որու մասին գրած էի ձեզ նախորդ նամակներովս – դեսպանը հեռագրած է հոս հիւպ[ատոս]ին թէ հայկ. խնդրի մասին բանակցութիւնները կը շարունակուին տակաւին դեսպանատան եւ Ս. Պետերբուրգի միջեւ. դեսպանը խընդրած էր հիւպ.էն մանրամասն պատասխանել հետեւեալ հարցերուն:

1- Հայերուն թիւը Վանի կուսակալութեան մէջ.

2- Ինչպէ՞ս են հայեւքիւրտ յարաբերութիւնները. կրնա՞ն երկու ցեղերը ապրիլ իրարու քով, առանց ընդհարումի.

3- Որո՞նք են եւ քանի այն աւազակ հարստահարիչ աղաները, զորս պէտք է հեռացնել անկէ.

4- Ի՞նչ է հայ զանգուածներու տրամադրութիւնը ռուս պետութեան հանդէպ, նաեւ կուսակցութիւններունը:

5- Կը վախցուի՞ արդեօք հայեւքիւրտ ընդհարումէ մը:

Պատասխան

1- Հայերու թիւը 150.000, ասորիներունը՝ 60.000:

2- Ցեղային հակամարտութիւն չկայ. անգամ մը որ խորտակուի կեղծ-աւատական սիստեմը եւ լուծուի հողային վէճը՝ թէ քիւրտ եւ թէ հայ գիւղացին տէր դառնալով իր սեփական հողերուն, կարգադրութիւն ըլլայ աստիճանաբար նստակեաց դարձնելու վաչկատուն ցեղերը՝ դրացիական գերազանցապէս խաղաղ յարաբերութիւններ պիտի ստեղծուին, ինչպէս գոյութիւն ունի այս պահուս արդէն աղայական ազդեցութիւններէ զերծ գիւղերու մէջ:

3- Արդէն ծանօթ են ամէնուն, եւ անոնց թիւը 10-ը չ՚անցնիր. մէկիկ մէկիկ յիշատակուած՝ գլխաւորները Սէիտ Ալի, Հիւսէին փաշա եւայլն:

4- Պատասխանուած է Չարտովին[19] տրուած լուսաբանութիւններու իմաստով, թէ զանգուածներու եւ թէ կուսակցութեան տրամադրութեան իմաստով:

5- Չի վախցուիր, եթէ միայն զօրքը շարունակէ մնալ իր արդի դիրքին մէջ եւ վստահելի հրամանատարներու ձեռքը:

R. K.-ի[19ա] հետ երկար տեսակցութիւն ունեցայ այս հարցերուն առթիւ, որմէ ետք միայն պատասխանեց ինքը երէկ՝ հեռագրով: Աւելի երկար մանրամասնութիւններ նամակով պիտի հաղորդէ: Լաւ պիտի ըլլար, եթէ Վիզէնը[20] իր կողմէն եւս փորձէր բացատրել M.ի միջոցով, նոյն խնդիրներու մասին:

Ինծի կը թուի՝ կովկասեան թերթերու ընթերցումէն՝ թէ Պատրիարքարանը եւ [թէ] Ազգ. ժողովը վախկոտ դիրք մը առած են, Պոլսի արդի կացութենէն ընկճուած: Առիթը պատմական է, ձեռքէ փախցնելու չէ՝ բան մը ստանալու համար. «Բազուի» տեղեկութեան նայելով ռ[ուս] կ[առավարութիւն]ը պայման դրած է կաթ[ողիկոս]ին որ անպատճառ Պատրիարք եւ Ազգ. ժողով ստանձնեն դիմումին պատասխանատուութիւնը: Անհա-

18.- Գաբրիէլ Նորատունկեան (1852-1936), ծանօթ իրաւաբան եւ քաղաքական գործիչ. 1912-13 տարիներուն Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնը կը վարէր:

19.- Ռուսատառ:

19ա.- Ռուսատառ:

20.- Տորք. Յակոբ Զաւրիեւի համար գործածուող ծածկանուն:

ւանական չէ՝ արդի քաղաքական պարագաները նկատի առնելով:

R.K.[19ա] իր կողմէն լաւագոյն կը համարի Լիբանանի պէս վարչութիւն մը, բնականաբար աւելի եւս կատարելագործուած. ինք այդ իմաստով գրած է Ռ. Պոս.ին:[21]

Իր անձին պահպանութեան համար ջոկատ մը խնդրելու կը պատրաստուի. թերեւս արդէն գրած ալ է (R.K.)[19ա]:

Թուրք զօրականներու մէջ լքում կը տիրէ. անցեալ օր չաւուշ մը անձամբ դիմած է ռուս հիւպ[ատոս]ին, յայտարարելու որ եթէ պատերազմ ծագի Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ՝ իրենք չպիտի պատերազմին. իրենք խաղաղութիւն կ'ուզեն:

Պիտի խնդրէի որ ծածկագրով փորձէիք քանի մը տեղեկութիւններ տալ ձեր գործունէութեան կամ կացութեան մասին, ըստ այնմ եւ մեր դիրքը աւելի շուտ կարենալ ճշդելու համար:

Ընկ. բարեւներով՝
ՎԱՀԱՔ

Փաստ. 672-95

Ա 9.– ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՅԻՆ

1912 Դեկտ. 3, Վան

Ընկերներ!

Ստացել ենք ձեր մինչեւ Նոյեմբեր 13 թուակիր նամակները, բացառութեամբ Նոյեմբեր 10 թուակրին: Չգիտենք այդ երբ եւ ինչ հասցէով էք ուղարկել: Բարի եղէք դուք էլ գրելու, թէ մեր որ թուակիր նամակներն էք ստացել. մենք ամէն փոստայի ձեզ կը գրենք առանց մէկը բաց թողնելու, շատ անգամ կը գրենք շաբաթական երկու անգամ:

Անցնեմ մեր դրութեան. կուսակալի հետ մեր յարաբերութիւնները ծայր աստիճան խզուած են. նա սկսել է սոսկալի պրովոկացիոն[21ա]. բացի թերթերու մէջ լոյս տեսածներէն, այստեղ էլ խօսւում է որ Դաշնակցութիւնը պիտի ապաստամբութիւն առաջացնէ, որ իրեն տեռորի պիտի ենթարկէ, որ պիտի դիմէ դեսպանախորհրդին աւտոնոմիա[22] ուզելու, որ դաշնակցականները ռուսական ածանսներ[23] են, եւայլն եւայլն. վախճանը ո՞ւր է չգիտենք. հաշտութեան ոեւէ կամուրջ չկայ. սա ապիկար մարդ է, պէտք է այս երկրի գլխուն սոսկալի փոթորիկ մը պայթեցնէ: Վախկոտ, թուրք եւ քիւրդ աղաներէն ազդուող, սարսափելի քրդասէր, քիչ դեր չեն կատարում եւ հայ աղաները, սրանց մեր դէմ լարելու համար, իրենց անձնական շահերէն դրդուած:

Ձեր յանձնարարական նամակները նրան ուղղուած մեր մասին, արդէն ուշ էր, ինչպէս որ դուք էիք գրած. յամենայնդէպս ուղարկեցինք իրեն, ցոյց տալու համար որ մենք իրենց կարծած մարդիկը չենք:

Ինքնապաշտպանութեան մասին կը գրէք. կառավարութիւնը ոեւէ տրամադրութիւն չի ցոյց տալիս. ժողովրդին զէնք տալու որոշումը Պոլսէն դեռ չեկաւ. գալու էլ լինի, այս կուսակալի օրով միայն քրդերն են օգտուելու: Հայերը իրենց միջոցներով խորհում են ինքնապաշտպանութեան մասին: Դրութիւնը ինչպէս առաջ էլ եմ գրել, աւելի մխիթարական է քան յեղափոխութենէն առաջ: Այդ մասին ապահով եղէք, այս շրջանը լաւ է, երանի թէ մնացած տեղերն էլ այստեղի կէսու չափ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ունենային:

Տեղական կառավարութիւնը շատ խորթ աչքով է նայում ինքնապաշտպան հայերու վրայ: Մանգանի հայերը հերոսական կռիւ ունեցան Սէիդ բէյի հետ. նրան ծանր վիրաւորել են... ուրիշ 3-ին սպանել, խօսում են որ ինքն էլ վէրքից մեռել է: Բայց անցեալ անգամ նոյն հայերուն զինաթափ ըրին, բանտարկեցին, հազար մի զօրով բանտից ազատել տուին. բայց զէնքերը գնաց կորաւ... կ'ըսեն արգիլուած զէնքեր են: Այս եւ այն գաւառում դեռ շարունակում են զինաթափութիւնը հայերու, ի հարկէ այն մասերում ուր հայերը թոյլ են եւ ոչ լաւ կազմակերպուած, մնացած տեղերում զինուած խաղաղութիւն է:

Տասը օր չկայ որ ես եւ Իշխան[17] գաւառ եկանք. երբ եւ իցէ այսքան մեծ ոգեւորութիւն եւ զոհաբերութիւն այս վերջին 10-ամեակում չենք տեսել: Ամէն գիւղ աղաչում է որ ինքնապաշտպան խմբերը իրենց գիւղ մտնէ: Կառավարութենէն բոլորովին յուսահատուած են, երբ կարեւոր հարցերու լուծում է լինում ասում են «Այդ թողեցէք ռուսի գալուն»:

Հեռագիրներէն իմացած [էք] անշուշտ եւ Կարկառի նոր դէպքը. խեղճ գառներին, ապիկար կուսակալը առիւծ դարձրաւ: Դէպքը հետեւեալ պայմաններու տակ է տեղի ունեցել:

Ռաֆայէլի սպանման կազմակերպողը, ինքը անձամբ սպանողը Հաջի Եաղուբ, մեզ անհասկանալի պատճառով չձերբակալեցին. կարծում էինք որ փախչուստական էր, բայց վերջը հասկացանք – դէպքէն յետոյ վալին է ըսել, որ քննութիւնը ցոյց է տուել, որ նրա վրայ ոեւէ կասկած չկայ: Այն ինչ 5 վկայով հաստատուած է, այն էլ դէպքի վայրը եղած վկաներով, որ Հաջի-Եաղուբ, առաջին կրակի նշանը ինքն է տուել եւ հետապնդելով սպանել է Ռաֆայէլին: Ինչեւէ. այդ Հաջի Եաղուբ, Ռաշօ, որ տնից կրակել են եւ սպանել Ռաֆայէլին, Եաղուբի տղան, որ բանտէն ազատ էր թողուած, մի քանի ուրիշ քրդերու եւ մի ոստիկանի հետ կը գան եղեր Խրոխտենց գիւղը, աշարի[24] մնացորդը – խոտի – գանձելու: Այդտեղ յարձակման կ'ենթարկուին անյայտ մարդկանց կողմէն եւ կը սպանուեն: Դրանց հետ եւ ոստիկանը: Հաւարը կը հասնի գիւղ, քրդերը ոստիկաններու հետ միացած կը յարձակուեն գիւղի վրայ, ետ կը մղուեն, մի քիւրդ սպանուելով եւ մի ոստիկան վիրաւորուելով: 3-րդ օրը նորէն յարձակում եւ ետ վանում, 3-րդ օրը կառավարութիւնը նոր կը հասնի, քաղաքէն էլ մեծաքանակ զօրք էին տարած:

Խրոխտենց գիւղը ամբողջապէս փախել է մօտակայ հայ գիւղերը. գայմագամի գնալէն վերջ ինչ եղել է, չենք գիտեր. կռիւ չլինելը հաստատ է. բայց որքան բանտարկեալներ կան չգիտենք: Կուսակալը՝ մուֆթին եւ ռէակցիոներութեամբ տեղս յայտնի Սատըկը ճամբել է Ռստան – այն կողմերու քրդերուն պրոպագանտա անելու: Իբրեւ թէ շարժում չանելու, որովհետեւ դրութիւնը վատ է, ռուսները ներս կը մտնեն: Ռուսի սարսափը ընդհանուր է, կուսակալից մինչեւ ետին քրդու համար:

Սպանուածները 8 հոգի են. Հաջի Եաղուբ, իր որդին, Ռաշօ, մի ոստիկան եւ չորս ուրիշները եւ բազմաթիւ վիրաւորեալներ... ըստ առնուած լուրերու հայերին վնաս չի եղել:

Դէպքի մանրամասները եւ հետեւանքները կը գրենք եկող անգամ. ի հարկէ շատ վատ է ազդել կառավարական շրջանակներու եւ լաւ՝ հայերու վրայ:

Զիֆոնի գործը յաջող է. բայց այդ թողել ենք Թորոսիի[17] իր ռիսկով եւ յօգուտ իրեն աներու համար: Մենք միայն դրամական եւ բարոյական օժանդակութիւն ենք տալու:

Միներէէն[9] բան չկրցանք բերել, այս վերջին շարժումներու պատճառով:

Ռուբէնը[6] եկա՞ւ Դուրանի[25] համար թէ ոչ: Հոն մարդ է դնելու: Հաւանօրէն գարունը պիտի պայթի. ամպերը շատ են խիտ եւ օդը ծանր:

Գրեցէք մեզ թէ ի՞նչ կ'անեն մնացած վայրերու ընկերները: Ստացանք վերջին 50 ոսկին:

Բարեւներով
ԱՐԱՄ

21.- Ռուսատառ անձնանուն:
21ա.- Գրգռութիւն:
22.- Ինքնավարութիւն:
23.- Գործակալութիւններ:
24.- Քերքի տասաներորդի տուրք:
25.- Դուրան՝ կուս. ծածկանուն Տարօնի:

Փաստ. 672-94

Ա 10.– ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԷՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

1912 թ. Դեկտ. 3, Վան

Ընկերներ!

Ստացել եմ ձեր գրած նամակը, Շատախի թերթերը ստացուում են. շնորհակալութիւն. բայց չիմացանք թէ ինչո՞ւ տարուայ կէսէն բաժանորդ ունեցաք:

Այս անգամ էլ նոյն ծրարի մէջ (Վան-Շատախ Միհրան S. Մարգարեան),– աւելացնելու է երկու նոր «Դրօշակ» Յունուար[ի] թուէն սկսուած, մէկի վրայ գրեցէք 1) Յովսէփ Գարունեան, միւսի վրայ 2)Յովնան Կարապետեան: Ուրեմն Շատախի ծրարը այսպիսով 4 կ՚ըլլայ: Այս չորսի դրամը ուղարկեցի Պոլիս Տէր-Պօղոսեան վաճառականներին 20 ֆ. որ ձեզ ուղարկեն. մի հատ էլ «Դրօշակ» Յունուարէն ուղարկեցէք մեր Թորոսին[17]: Նրա հասցէն է. Վան-Արճէշ Թորոս Յակոբեան. կ՚ուզէք գրեցէք Արճէշ, իսկ առաջը – Վան Վիլայէթ, որ մէկ էլ Վան չկայ ու հոն դառնայ: Նա կը խնդրէր որ Վարդանի[26] Յիշատակարանը ունեցող NN-ներն էլ իրեն ուղարկէք, որովհետեւ ինքն էլ կը գրէ, կ՚ուզէ ստուգումներ անել: Նա այժմ մեծ վաճառական է Արճէշ!!!

Մեր դրութեան մասին ինչ գրեմ. ժամանակին չկարողացայ գրել մեր ընկեր Ռաֆայէլի[14] կենսագրութիւնը, այս անգամ էլ չեղաւ:

Ժամանակ չկայ գրական զբօսանքներու համար. այժմ մնացած զբօսանքները աւելի շատ եւ ցանկալի են. բայց եւ այնպէս նրա կենսագրութիւնը պիտի ղրկեմ պատկերով. ի հարկէ եթէ ես էլ չմեռայ այս երկու շաբաթը…

Ռաֆայէլի մահը սոսկալի վատ ազդեց ամէնքիս վրայ. վատ ազդեց ոչ այն պատճառով որ չէինք սպասեր՝ մեզ ընկերներիս վրայ յարձակում, այլ այն տեսակէտով որ քաղաք թափուած հազար գիւղացիները ոեւէ դրական արդիւնքի չհասան կառավարութեան առաջ իրենց արած դիմումներուն, սոսկալի զզուած, գազազած եւ վրէժով լեցուած տուն դարձան. տուն դարձան ու արիւնը արիւնով լուացին, այն էլ իրենց ձեռքով:

Անշուշտ լրագիրներից իմացաք որ Ռաֆայէլի սպանիչներէն գլխաւոր հասի Եաղուբ, իր որդին, Ռաշօ, մէկ ոստիկան եւ 4 ուրիշը սպանուել է հայերի ձեռքով Խրոխտենց գիւղի մօտերը. կառավարութիւնը խուճապի մատնուեց. Ռաֆայէլի մահուանը մատը մատի չդնող վալին, հարիւրաւոր զօրք, ոստիկան եւ յատուկ քննիչներ ուղարկեց Կարկառ քննութեան համար, բայց դժբախտաբար բնութիւնը թոյլ չի տալու բան աներ, ճանապարհները գոցուել են. ոչ թէ զօրքերն ու ոստիկանները այլ սատանաները չեն կարող այժմ մտնել Կարկառի խորքերը: Հայերու կողմից բան չի եղել, ամբողջ գիւղը փախել (Խրոխտենց) է մօտակայ գիւղերը: Հետեւանքները 8-10 օրէն կը պարզուի: Դէպքի տպաւորութիւնը շատ ծանր է կառավարութեան եւ քրդերու վրայ եւ շատ լաւ հայերու վրայ:

Դէ՜հ, էլ ինչ գրեմ, արդէն մի անգամ ասել եմ, որ դրութիւնը այնքան ծանր չէ որքան եւրոպական մանաւանդ ռուսական թերթերը կը գրեն, մենք աւելի լաւ ենք պատրաստուած (ժողովուրդը) քան Վանի մեծ խուզարկութենէն առաջ[27]: Մի բան ցաւալի է որ այսպէս ժամանակը ո՛չ հնարաւոր է ընդհանուր հաւաքական խորհրդակցութեան եւ ո՛չ էլ լայն ծաւալով շատ տեղերում մի ձեռնարկ:

Ռուսական քաղաքականութիւնը փոխուած է երեւում. տեղիս ռուս հիւպատոսը մեծ եռանդով աշխատում է հայերի համար:

Կառավարութիւնը, մասնաւորապէս վալին, որ մի փիս քիւրդ է, սկսել է պրովոկացիոններ[21], իբրեւ թէ մենք ռուսական ագանսներ[23] ենք… Մեր եւ Վալիի դէմ մեծ պայքար կայ. կարդացէք այս օրերը մեր «Աշխատանք» թերթը, նա բաւական հետաքրքիր է դառել, եւ այդ պայքարի արտայայտիչն է:

Վերջապէս լաւ ենք. տրամադրութիւններս բարձր, նորէն համակուել են[ք] վերածնունդի մի նոր իդէալովերանի նա լինի արմատական բարեփոխութիւններ բերող քան թուրք յեղափոխութիւնը:

Ռուբէնը[6] ո՞ւր է, լսեցինք որ Դուրան[25] կ՚երթայ. այժմ այլեւս մնալու ո՛չ պէտք կայ եւ ոչ պատճառ: Իր ուզած գործերը բացուեց: Եթէ չէ մեկներ, թող մեկնի: Իրեն չզրեցի կարծելով որ արդէն ճանապարհին կը լինի:

Թող Ռուսաստանէն գայ, մեզ տեսնելուց յետոյ հոն գնայ: Շատ խօսելիքներ կայ:

Վահաք[13] կ՚երթայ Սարուստան[28], տեղական գործերի եւ բժշկութեան համար: Վախ բան վերացուած է համարւում, տեսնենք:

Առ այժմ այսչափ. բարեւներ բոլոր ընկերներուն, մանաւանդ Անտոնին[29]:

Համբոյրներով
ԱՐԱՄ

26.- Խօսքը Խանասորի արշաւանքի հրամանատար Վարդանի մասին է (բուն անունով Մեհրաբեան Սարգիս), որուն յուշերը կը տպուէին «Դրօշակ»ի մէջ:

27.- Ակնարկութիւնը 1908 թ.ի Վասպուրականի զինապահեստներու խուզարկութեան մասին է:

28.- Սարուստան – Ռուսիոյ եւ մասնաւորաբար Կովկասի համար գործածուող կուս. ծածկանուն:

29.- Անտոն, Անտոն Գոշ – Պոյաճեան Անտոն, Ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրատան երկար տարիներու պահապանը, դիւանապետը, եւայլն:

Փաստ. 672-96

Ա 11.– ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՅԻՆ

[ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՁԵՌԱԳԻՐ]

1912 թ. Դեկտ. 10, Վան

Ընկերներ!

Ստացել ենք ձեր Նոյեմբեր 29 թուակիր նամակը. կը հաստատենք մեր Դեկտ. 3 թուակիրը, ուղարկուած նորէն, նոյն ճանապարհով:

Դրութեան մէջ նոր փոփոխութիւն չկայ. Կառկառի վերջին դէպքը դեռ օրուայ հարց է: Հայերը վախէն դատարկել են 3-4 գիւղ.– Խրոխտենց, Հաղթ, Չկոր եւ Կիճի. գիւղը մնացել են միայն կանայք: Իսկ առաջին 3 օրը, միայն կենդանիները, որոնցից շատերը անօթութենէ մեռած են…

Նոր սպանութիւններ չկան, դէպքի օրը սպանուել է մի այլ գիւղում, Բերկրի, մի խեղճ հայ, բայց 40է աւելի փախստականներ կան, որոնց մէջ է Խրոխտենց տէրտէրը. այդ շրջանի մեր նախկին բոլոր զինուորները փախստական եղան, այս ձեւով այժմ Հաղթ եւ մնացած տեղերի փախստականները միջին հաշուելով 150-200 փախստականներ կը լինեն:

Ինչպէս գրել եմ, կառավարութիւնը շատ փութկոտ եւ խնամքով հետապնդումներ կը կատարէ, հայ գիւղերը խուզարկել, զինաթափ անել, անմեղ հայեր բանտարկել. նոյնիսկ դէպքի ժամանակ Խրոխտենց գտնուող հայ մուրաշիր Մամբրէն, որ դէպքի լուրը բերել է Ռստան, շղթակայակապ բանտն է.– որովհետեւ հայ է…

Կուսակալը կոմիսիոն[30] որոշեց – հայերէ եւ քրդերէ –մեծ մասամբ աղաներ – դէպքին վայրը քննութիւն կատարելու. նպատակն է ապացուցել որ նախայարձակը հայերն են եղել: Մի բան որ իրենք հայերը չեն ուրանում. Հաջի Եաղուբի սպանողները նամակ են թողել, բայց պարզած են, որ սպանութիւնը կատարած են ինքնաբերաբար, այն պատճառով, որ գտած [են] թէ կառավարութիւնը ո՛չ միայն չէ ձերբակալած ոճրագործը, այլ նրան «թուղթի» գործ է յանձնուած. չհանդուրժելով այս անարդարութիւնը, յանուն օսմանեան երկրի անդորրութեան սպանած են Հաջի Եաղուբ եւ ընկերներ, որոնք ամէնքը մեղաղրուած են Ռաֆայէլի սպանութեան մէջ:

Կարկառի քիւրդերը հայերի նման սարսափի մէջ են. մի բնորոշ բան. դէպքի օրը 5 հայ պատահաբար կը գտնուեն Ռաֆայէլի սպանութեան տեղ – Կարկառ քիւրդ գիւղը – քիւրդերը լսելով Հաջի Եաղուբի սպանութիւնը այդ հայերին կը խնդրեն որ իրենց գիւղէն հեռանան, առարկելով «Ձեր արիւնը վերցրէք, գնացէք մի անգամ ըրիք տեսանք համը…»:

Իսկ Ոստանի քիւրդերը աւելի գրգռուած են. ժողովներ են արել, որոշումներ տալով կոտորածներ սկսել. բայց եղել են քրդեր, որոնք առարկել են, որ այժմ կոտորածներ անել չենք կարող, որովհետեւ հայերը զինուած են, մենք վրայ կ՚երթանք: Բայց եւ այնպէս աղաները կը խառնեն, մասնաւորապէս Տախմանից (Գաւաշ) Հիւսէին աղան, որը Ռաֆայէլի սպանութեան թելադրողներէն մէկն է: Իսկ ինչ կը լինի վերջը չգիտենք. գաւառներից եկած նամակները, զանազան տեղերէ, միաբերան կը պնդեն որ եթէ կառավարութիւնը փորձէ հայ գիւղերը խուզարկել, զինաթափ անել, փախստականներ բռնել, դէպքերը անխուսափելի պիտի լինին: Կուսակալը նորէն իր հակահայ մանաւանդ հակադաշնակցական պայքարի պատնէշի վրայ է. աւելի կատաղած, աւելի սարսափած վերջին դէպքերէն, կը փորձէ յօգուտ իրեն մազմաթա[31] մը ստորագրել տալ, այն ինչ հակառակը ետեւէն ելաւ…

Կը զարմանանք որ այս բոլորէն վերջը դեռ պատրիարքարանը անոնց մարդու տեղ դրած նամակ եւ հեռագիրներ կը գրէ…

Արդէն ձեզ գրած էինք որ առաջնորդարան եւ Աղթամար «յիշատակագիր-հեռագիր» մը պիտի ներկայացնեն պատրիարքարան. այդ եղաւ անցեալ փոստային, պատճէնը կը ներփակենք: Ժողովրդի լայն խաւերը անտեղեակ այդ որոշումէն ինքնաբերաբար մէկ յիշատակագիր կը պատրաստէ,– ներկայացնելու հիւպատոսներուն եւ պատրիարքարան, պահանջելով եւրոպական կոնտրոլ եւ 61-րդ յօդուածի կիրարկում…, վերջապէս արտաքոյ կարգի տրամադրութեան մէջ է ժողովուրդը…

Զիֆոնի գործը, մասնաւորների ձեռքով ձմեռուայ պատճառով դադարեց համարեա. սոսկալի թանգացաւ. 10-ը 12 ոսկի. Մ. 1-25-27. բայց նորէն մեծ պահանջ կայ:

Թորոսը[17] բան մը չըրաւ: Մինարէթէն[9] բերելու դիւրութիւնները վերջացան, ճիւնը ամէն բան փակեց:

Չմոռանամ յիշատակել մի բան. անցեալ փոստային պատրիարքարանէն նամակ մը եկաւ Աղթամար, որով կը հրահանգէ, որ այսուհետեւ դիմումներու եւ առհասարակ ամէն կարգի պետական խնդիրներու մասին

30.- Յանձնախումբ:

31.- Մեղադրագիր:

պէտք է առաջնորդուել Վանի առաջնորդարանի հրահանգներով. այսինքն ժողովուրդին մօտ կանգնած Աղթամարը քաղաքականապէս թաղեցին... Հապա ի՞նչ կ՚ընէին մեր ընկերները այդ վճռի օրը. զարմանալի է. ե՞րբ պիտի ներդաշնակութիւն լինի մեր քայլերու մէջ: Չէ՞ր կարելի վերջապէս հաստատել տալ Աղթամարի եւ քաղաքիս երեսփոխանական եւ քաղաքական ժողովները, որովհետեւ գէթ ժողովուրդը կարողանայ իր կամքը արտայայտել:

Այսօր սկսուեց մեր ռայոնական ժողովը. ամէն կողմից ընկերներ կան, բացի դէպքերի վայրերէն. որոշումներու մասին եկող անգամ, բայց առհասարակ տրամադրութիւնը շատ բարձր է. դէպքերը աւելի ուժեղացրին կազմակերպութիւնը. ըստ ամենայնի գոհացուցիչ վիճակի մէջ ենք: Ասե՞նք որ մարդիկ չկան գործերը ղեկավարելու համար, որ գործերի ծանրութեան տակ կը ճզմուենք. բայց ինչո՞ւ համար, չէ՞ որ ընկնողը պիտի քաշէ...

Ի դէպ, Իշխանի[17] դատական հարցը նորէն ռայոնական ժողովի սեղանի վրայ եկաւ, հէնց իր պահանջումով. երեւի պիտի որոշուի որ ձեզ դիմեն վերջնոյ որոշումը տալու. երբ պէտք է վերջապէս որոշուի այդ հարցը... Մեզ ամէնից շատ մտատանջողը ներկայ ծանր դէպքերն են. չգիտենք ի՞նչ պիտի անել, այսպիսի առիթները այլեւս ուշ կ՚ընկնի մեր ձեռքը, իսկ դուք զբաղած էք մեզ հրամցնելով հայ զինուորներու հաւատարմութեան եւ քաջագործութեան զրոյցներով. տնաշէնցներ, բանը բանից անցել գնացել է. երկու թշնամի բանակները դէմ առ դէմ են կանգնել, դուք կ՚ասէք որ այդ լուրերը տարածենք այս շրջանի իսլամներու մէջ. ուշ է, շատ ուշ...

Թէ դուք, թէ Փարիզէն տեղեկագիրներ են ուզում. ի՞նչ տեսակ տեղեկագիրներ, ի՞նչ ուղղութեամբ, ծաւալով եւայլն. օրը օրին դէպքերը մանրամասն ձեզ գրում ենք, էլ ժամանակ որտեղից է որ տեղեկագիրներ էլ կազմենք: Վահաբի[13] Ռուսաստան գնալը անցեալ անգամ գրեցինք. երեւի նա ձեզ կը գրէ:

Ընկերական բարեւներով
ՎԱՍՊ. Կ. ԿՈՄԻՏԷ

Յ. Գ.– Ժիրայրէն[32] խնդրել ենք որ թերթի («Աշխատանքի») համար գրեր գնի. յանձնարարական նամակ եւ գրերի տեսակը կցել ենք. դրամը Տէր Պօղոսեանին յանձնել:

32.- Ծածկանունն է Զօրեան Բարթողի:

Փաստ. 672-98

Ա 12.– ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՅԻՆ

1912 թ. Դեկտ. 18, Վան

Ընկերներ!

Ստացանք ձեր Դեկտ. 1 եւ Անտոնի տղաներու հետ գրուած նամակները:

Կը հաստատեմ մեր Դեկտ. 10 թուակիրը, ուղարկուած Վրէժի[33] միջոցով:

Անցեալ անգամ յիշատակագիրը մոռացմամբ մնաց. այս անգամ կը ներփակենք:

Այս շաբաթ մեծ նորութիւններ չկան. շեշտենք եղածները:

1) Կարկառի դէպքի հետեւանքով փախստականները դեռ նոյն վիճակի մէջ են, փախած են ո՛չ միայն կառավարութեան կողմէ փնտռուող 30 հոգին, այլ 3 գիւղերու ամբողջ տղամարդիկ:

Կառավարութիւնը 3 տեղով Գաւաշ եւ 3 տեղով Կարկառ զօրք եւ ոստիկաններ է դրած: Եւ այն էլ այնպիսի տեղեր եւ այնպիսի ձեւով որ պարզ երեւում է, որ ինքնապաշտպան խմբերը հետապնդելու կամ նրանց շարժումները խանգարելու համար: Սա խոստովանում են հէնց իրենք պաշտօնեաները... Այն ինչ երբ հայերը սպանուեցին, նման ո՛չ մի շարժում: Սխալ է, որ կը կարծէք թէ հայերը իրաւունք ունին նոյն իսկ իրենք զիրենք պաշտպանելու: Ճիշտ հին ռեժիմի ձեւով, քիւրդ աւազ[ակ]ներուն կամ չարագործներուն դէմ եղած հակահարուածը, կառավարութիւնը իրեն վրայ կը վերցնէ եւ անոնց փոխարէն ինքը կը պատասխանէ... Հասարակ ժողովուրդը շուարած մնացել է, կառավարութեան դէմ պաշտպանուե՞լ թէ քրդերուն. բայց երկուսի դէմ էլ երեւի ընդհարումը անխուսափելի է: Ճիշտ է որ անմիջական կերպով խրախոյսներ չկան կառավարութեան կողմէ քրդերուն, բայց աչք գոցելու քաղաքականութիւնը քրդերու համար, դրան է հաւասար:

Արդէն գրել եմ որ այդ դէպքը տնտեսապէս շատ բանգ նստեց հայերու վրայ, նոյնիսկ մեղրի փեթակներն էլ են կողոպտել ոստիկանները ու զօրքերը Խրոխտենց գիւղում:

2) Կառավարութիւնը կամ վալին – կարծես առաջ գաստները վար է առած. անցեալ օրերը փոլիս միւտիրը[34] կանչել է Իշխանին[17] եւ երկար ու բարակ խօսել, որ վալին փոշմանած է, որ իրեն շրջապատող մարդիկ են մոլորացրել, որ լաւ կը լինի գնանք-գանք, որ քիչ միջոցով հանդիսանամ եւ այլն: Պատասխանուած է, որ մենք չենք հաւատար նրան, որովհետեւ հէնց Կարկառի վերջին դէպքը մեզ վրայ է կոտրում... եթէ ինքը տեսնել կ՚ուզէ, թող ինքը հաճի մեզի գալ:

Այսպիսով վերջացած է, ուրիշ ճար չկայ. Իզէտ բէյը[35] քանի հոս է, անկարելի է որ գարնան ոեւէ շարժուն չըլլայ: Չմեռը հազիւ թէ բան լինի, որովհետեւ շարժուելու հնարաւորութիւն չկայ:

Պէտք է ամէն կերպով աշխատիլ, որ վալին փոխուի: Ի՞նչ կարծիք ունի այդ մասին պատրիարքարանը: Իմացէք որ հրաբուխի վրայ ենք նստած. զապուած դժգոհութիւն կայ երկու կողմէն էլ...

Մեզ բանտարկելու լուրեր կան, բայց հազիւ թէ համարձակուեն. ասենք առանց մեռնելու էլ յանձնուող չկայ:

Սկսել են առայժմ երկրորդ կարգի ընկերներուն հետապնդել...

3) Մեր ներքին գործերը լաւ է. ռայոնական ժողովը լաւ [էր], որոշումները տպւում են, կ՚ուղարկուի ձեզ:

Ազատութենէն յետոյ ո՛չ այսքան ուժեղ կազմակերպութիւն ենք ունեցել եւ ո՛չ էլ այսքան դրամական եկամուտ. դրամ այլեւս մեզ չուղարկէք, եթէ շատ լինի, պէտք է աւելի թուլացնէ տեղական զոհողութիւնը եւ մեր յեղ. թափը:

Թորոսի ձեռնարկին[36] արդէն 200 ոսկու չափ դրամ տուել են կազմակերպական. աւելին տալու դէմ ենք, որովհետեւ մեր դրամով, մեր միջոցներով ու հեղինակութեամբ չենք կարող ապրանք բերել տալ, որին 100% շահ պիտի վերցնեն Թորոս եւ ընկ[երներ]...: Պէտք [է] ասենք ինչո՞ւ այդպէս: Որովհետեւ մենք իրողութեան առաջ ենք գտնուած. մեզ հաւատացրին որ Ռոստոմն է այդպէս կարգադրել, էլ մենք ի՞նչ կարող էինք անել: Թէեւ դեռ կանոնաւոր առեւտուր չի սկսուած, խանութը բռնել է, բայց ապրանքները կիսատ պռատ են, եւ դրանից գոհ չլինելով դեռ իրենց համար երկու ուրիշ գործ են ձեռնարկել. իսկական գործի վրայ ամբողջ թափով աշխատանք չկայ:

Այս բոլորից յետոյ.. ցաւալին այն է որ դրամ չկայ որ ուղարկենք:

33.- Թաւրիզի:
34.- Ոստիկանապետը:
35.- Իզզէթ բէյ – Վանի վալիի՝ ներհանգապետն է, ազգութեամբ քիւրտ:
36.- Թորոսի ձեռնարկ՝ ակնարկութիւն զէնքի մատակարարման ձեռնարկի, որ վստահուած էր Թորոսի (Ալոյեան Գալուստ):

Կը սպասենք Մ[ինարէ]քի[9] ապրանքներուն, որ դեռ չեկած. կարաւան չկայ, ձիւներու պատճառով. բացի վերցրածից աւելի բերել անկարելի է. գրեցէք Վրէժին[33] որ իրենց գլուխ ու փոյը[?] տեսնեն: Այն էլ պիտի գիտնաք որ եթէ Ռուբէնը[6] հոն չհասնի, համաձայն չենք որ ապրանք ուղարկուի հոն[37] քանի որ մարդ չկայ, եւ եղածը հոս հոն են ցրուած... Սա չկարծէք թէ Վանի հին երգն է, նոյնիսկ Կայծը այդպէս է առաջարկում...

Եթէ Ռուբէն շուտով չկայ, կարճ ժամանակով մեզնից մէկը անցնելու է հոն ձեռնարկ մը անելու համար: Լաւ կը լինի Ռուբէնի գալը յայտնեն մեզ հեռագրով կամ աւելի լաւ կը լինի որ մեզ մօտ անցնի մի խորհրդակցութիւն ունենանք:

Երկու ուսանող ընկերները եկան. ա՜խր, սրանք այն մարդիկ չէին որոնց մենք պէտք ունէինք. ի զուր տեղը ամսական 3 ոսկի ծախսի տակ դրիք. պէտք է զբաղեցնենք քաղաքի պրոպագանդի եւ կազմակերպութեան գործով: Գաւառը այնքան ծանր դրութեան մէջ է, որ դրանք ո՛չ կը դիմանան հոն եւ ոչ էլ մենակ կրնան գլուխ ելնել:

Ինչ եւ է. իբր վերէն եկած հրաման պիտի ընդունինք: Ապրանքներու գինը սոսկալի թանգացաւ. Ջիֆոնի մասին խորհեցէք: Սարգիսը[38] բաներ մը կը գրէ, երանի թէ յաջողի:

Լաւ ենք ամէն բանով, նախկին ոգեւորութիւնը եւ թափը վերսկսեց, քրդերը սկսել են նոր դէպքերը երգել, մեր բոլոր յեղ. երգերը թարգմանուել է ասորերէն, նոյն եղանակով կը երգեն. նրանց մէջ էլ կազմակերպութիւն սկսուեց...

Բարեւներով
ԱՐԱՄ

Յ. Գ.– Մոռացայ գրել նոր կազմի մասին. բոլորը նոր մարդիկ են, որը աւելի դժուարին կը դարձնէ գործը, բայց աշխատող են. Ժանը մտաւ միայն Ինքն[ապաշտպանութեան] մ[արմնի] մէջ, իրեն իսկ ցանկութեամբ:

ՆՈՅՆ

37.- «Հոն»ը, որ պիտի կրկնուի քիչ անդին եւս, հաւանաբար Տարօնի համար է, ուր «ապրանք» (զէնք) ուղարկելու համար հարկ կը համարուի Ռուբէնի (Տէր Մինասեան) նման պատասխանատու ընկերոջ մը ներկայութիւնը:

38.- Խօսքը Վանայ Սարգիսին՝ Օտապաշեան Պողոսի կամ նոյնն է՝ Բարսեղեան Սարգիսի մասին է, այլապէս ծանօթ Շամիլ ծածկանունով: Այս վերջինը «բաներ մը կը գրէ» – ակնարկութիւն է «Դրօշակ»ի խմբագրութեան գրուած նամակին – տես էջ 322-323:

Փաստ. 304-5

Ա 13.– ՎՌԱՍԵԱՆԷՆ ԹԵՀՐԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Երեւան, դեկտ. 19, 1912

Վռամեանի այս նամակին մէջ նշուած չէ հասցէատիրոջ անունը: Որոշապէս ան ուղղուած է Պարսկաստանի մարմիններէն մէկուն, Ատրպատականի կամ, աւելի հաւանաբար, Թեհրանի Կեդր. կոմիտէին, որու շրջանին մէջ կը գտնուէր Քեռին (Արշակ Գաւաֆեան) իբրեւ Եփրեմը փոխարինող՝ հայկական զօրքի հրամանատար:

Ընկերներ,

Դէպքերու գահավիժումը Վասպուրականի մէջ հարկադրեցին տեղին ընկերները իբրեւ մասնաւոր պատիւրակ զիս ղրկելու Կովկաս: Տեսնուեցայ կաթ[ողիկոս]ի հետ, եւ այսօր կը մեկնիմ Թիֆլիս, հոն ալ շարունակելու համար թէ հայկական խնդրի համար կազմուած Բիւրոյի եւ թէ մեր ընկերներու հետ: Տակաւին վերջնական պատասխան ստացուած չէ փոխարքայէն՝ ռուս կառավարութեան հետեւելիք քաղաքականութեան մասին թուրքահայ դատի հանդէպ: Կաթ[ողիկոս]ի կողմէ այս երկու օրս նոր դիմում մը կը կատարուի, այս անգամ ուղղակի թագ[աւոր] կայսեր անունով: Առաջարկը՝ Ռուսիոյ պատմական առաքելութիւնը կատարել՝ ազատելու նաեւ հայերը:

Բուն՝ էական խնդիրը որու համար եկած եմ, ինք[նապաշտպանութեան] խնդիրն է: Միջոցներ հարկ են, գարուն է առաջ: Վասպ[ուրական]ի մէջ ձեռնարկուած է ինք[նապաշտպան] խմբերու կազմակերպման՝ աւազակներու դէմ միայն. հակակառավարական բնոյթ կը խուսափինք: Ճիշդ է թէ քաղաք[ական] իշխանութեանց դէմ ենք, բայց լաւագոյն յարաբերութիւնները մշակած ենք զինուորականներուն հետ: Դէպքերու անդրագոյն զարգացումը կախուած է կեդր. կառավարութեան բռնելիք ընթացքէն:

Երկրորդ կարեւոր կէտը՝ ղեկավար ուժերու կեդրոնացումը յաջողցնելն է: Գէթ 10 հոգի Վասպ[ուրական]ի եւ 10 Տարօնի համար: Լսեցի որ Քեռին կը մեկնի: Ուստի ստիպողաբար կը խնդրեմ ձեզմէ, որ անմիջապէս յայտնէք Քեռիին, ուր որ է ան, որ զինքը կը հրաւիրեմ յանուն Վասպ. Կ. կոմ.ին, անցնիլ հոն: Թող Երեւան գայ ու սպասէ ինծի: Ես Թիֆլիս – Բագու անցնելէ ետք՝ պիտի վերադառնամ, գարնան ողողումներէն առաջ կրկին Վան անցնելու համար: Իր գալը թող իմացնէ ինծի, կամ դուք բարի եղէք անմիջապէս գրելու Թիֆլիս: Թերեւս պէտք ունենամ շաբաթուան մը համար Պոլիս անցնելու. լաւ պիտի ըլլար որ տեսնէի զինքը շուտով, ճամբու դնէի մեր ապահով գծով, եւ ապա շարունակէի ճամբաս:

Կը սպասենք ձեր նամակին Թիֆլիս, Հոր[իզոն]ի հասցէով:

ՎԱՀԱՔ

Բալաջանը[39] ապահով անցաւ. Դեկտ.ի սկիզբը կը գտնուէր Մուսուլ: Հեռագրով ղրամ փոխադրեցէք իրեն:

39.- Բալաջան՝ Ստեփանեան Ստեփանի ծածկանուն:

Փաստ. 673-35

ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Բ 1.– Հ.Յ.Դ. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

1913 Նոյեմբեր 10 – 15

Ժողովին կը մասնակցէին 80 պատգամաւորներ եւ 15 ընկերներ խորհրդակցական ձայնով:

ՕՐԱԿԱՐԳ

1. Զեկուցում շրջաններէն
2. Զեկուցում Կեդր. կոմիտէի
3. Զեկուցում Է. Ընդհանուր ժողովի
4. Զեկուցում Աշխատանքի խմբագրութեան
5. Ջաւարեան ֆոնդ
6. Քրիստափոր կոմիտէի հարցը
7. Կանոնագրական խնդիրներ.
8. Գրադարաններու հարցը.
9. Դատական խնդիրներ
10. Միլթէզիմութեան խնդիրը
11. Նահատակներու յուշարձանը
12. Օսմ. Երեսփ. ժողովի ընտրութիւններն եւ մեր թեկնածուները
13. «Աշխատանքի տուն»ի կահաւորման պիւտճէն ու բաշխումը
14. Շրջանի կազմակերպական պիւտճէի նախահաշիւն ու բաշխումը
15. Հաշուեքննիչ մարմնի զեկուցումը
16. Կ. կոմիտէի ընտրութիւն

1.- Զեկուցում շրջաններէն.– Ջանազան շրջաններէն տրուած զեկուցումները ինչպէս նաեւ Կ. կոմիտէի հաշուետուութիւնը ցոյց տուին որ կազմակերպութիւնը 1912 սեպտ. 15էն մինչեւ 1913 նոյեմ. 15 ունեցած է հետեւեալ դրամական հաշիւը.–

Մուտք	82,232	ղրշ.
Ելք	32,560	»
Պատրաստի դրամ	49,672	»

Վասպուրականի շրջանը ունեցած է 3 կոմիտէ, 20 ենթակոմիտէ եւ 7000 կազմակերպուած անդամներ:

2.- Զեկուցում Կեդր. կոմիտէի.– Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչը տուաւ իր միամեայ պետական, ազգային եւ ներքին-կազմակերպական գործունէութեան տեղեկագիրը, որ եղաւ նաեւ ամփոփում մը Վասպուրականի մեր կուսակցական գործունէութեանը, եւ արժանացաւ ժողովի գնահատման. այդ առթիւ ժողովը որոշեց նորընտիր Կ. կոմիտէի ուշադրութեան յանձնել հետեւեալ կէտերը.–

ա) Վերակազմել կազմալուծուած շրջաններու կազմակերպութիւնը:

բ) Առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնել քաղաքի գրադարանական գործին:

3.- Զեկուցում Է. Ընդհ. ժողովի.– Կարդացուեցաւ Դաշնակցութեան Է. Ընդհ. ժողովի զբաղմունքներու եւ տուած որոշումներու մասին ընկեր պատգամաւորի ղրկած գրաւոր տեղեկագիրը, որով ընկերները ծանօթացան կուսակցութեան երկամեայ գործունէութեան եւ ներկայ վիճակի մասին:

4.- Զեկուցում «Աշխատանք»ի խմբագրութեան.– Լսելով «Աշխատանք»ի խմբագրութեան զեկուցումը թերթի բարոյական եւ նիւթական վիճակի մասին եւ այդ առթիւ արտայայտուած կարծիքներն ու առաջարկները, ժողովը հետեւեալ որոշումը տուաւ: Քաղաքի կարող ընկերները պարտաւոր են բաժանորդագրուիլ անհատապէս, անկարողները խմբովին, իսկ գիւղական կազմակերպական շրջանները համայնապէս: Այս միջոցները գործադրելով է որ պիտի բարելաւուի թերթի նիւթական վիճակը, որմէ մեծապէս կախում ունի թերթի ծաւալն ընդարձակելու եւ բովանդակալից դարձնելու խնդիրը:

5.- Ջաւարեան ֆոնդ.– Ռայոնական ժողովը խորին ցաւով լսեց կուսակցութեան հիմնադիր եւ անփոխարինելի ընկեր Սիմէոն Ջաւարեանի մահը եւ յոտնկայս յարգելով անոր անմեռ յիշատակը միաձայնութեամբ որոշեց՝ ամենալայն չափով մասնակցիլ Ջաւարեան ֆոնդին, բացառիկ գումար մը հանգանակելով Վասպուրականի դաշնակցականներէն: Հանգանակութեան ամբողջ գումարի նուազագոյն չափը 400 ոսկի համարել եւ հանգանակութիւնը մինչեւ 1914 մարտ ամիսը վերջացնել: Ֆոնդի սկիզբը դրուեցաւ ժողովի մէջ եւ շրջաններու վրայ կատարուեցաւ հետեւեալ բաշխումը.–

Կ. կոմիտէ	20	ոսկի
Այգեստան	15	»
Քաղաքամէջ	5	»

Աւանց	2	»
Արուարծաններ	5	»
Վերին Թիմար	5	»
Վարի Թիմար	5	»
Կիւսենց	2	»
Ազարէն	5	»
Արճակ	3	»
Բերկրի	3	»
Վերին Հայոց Ձոր	5	»
Վարի » »	5	»
Գաւաշ	5	»
Կարճկան	3	»
Փեսանդաշտ	1	»
Կարկառ, Խիզան, Սպարկերտ, Մամռտանք	5	»
Շատախ	7	»
Նորտուզ	4	»
Մոկս	3	»
	105	ոսկի

6.- Քրիստափոր կոմիտէի խնդիրը.– Քրիստափոր կոմիտէի զեկուցումը, կարգ մը ընկերներու եւ նախկին Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչի կարծիքներն այդ կոմիտէի պահպանման մասին լսելէ ետք, ժողովը որոշեց լուծել այդ կոմիտէն եւ անոր շրջանը յանձնել Կ. կոմիտէին, որ վարէ այն տեղի գիւղերու կազմակերպութեան գործը կամ որոշ շրջաններու հետ միացնելով զանոնք եւ կամ անկախ ենթակոմիտէութիւններ հաստատելով:

7.- Կանոնագրական խնդիրներ.–

1) Շրջանի այս եւ այն մարմիններու անդամները չեն կրնար կազմակերպական շարքերու ներկայացուցիչներ ընտրուիլ Շրջանային, Ռայոնական եւ Ընդհանուր ժողովներու համար: Անհրաժեշտ պարագային միայն բացի մարմնի ներկայացուցիչէն կրնայ եւ մարմնի մէկ անդամն ալ կազմակերպական շարքերու ներկայացուցիչ ըլլալ:

2) Շրջանի բոլոր մարմինները պիտի ընտրուին Ռայոնական ժողովէն անմիջապէս վերջ: Այս կէտը գործադրելի է առաջիկայ տարուընէ այն բոլոր մարմիններուն համար, որոնց ընտրութիւնները Ռայոն. ժողովի նախօրեակին տեղի ունեցած են, իսկ հին մարմինները նոր ընտրութիւններու պիտի ենթարկուին:

8.- Գրադարաններու հարցը.– Լսելով Կ. կոմիտէի զեկուցումը գրադարանային գործի արդի գոհացուցիչ վիճակի մասին եւ գոհունակութեան արժանի գտնելով այդ մասին շրջաններու ըրած զոհողութիւնները, ժողովը որոշեց.

1) Բացառիկ ուշադրութիւն դարձնել թոյլ շրջաններու վրայ եւ լրացնել անոնց պակասը:

2) Գրադարաններու գոհացուցիչ վայրերու մէջ զարկ տալ գրքերու լրացման:

3) Մեծ ուշադրութիւն դարձնել բոլոր շրջաններու գրավարժութեան եւ գրապահութեան գործին:

9.- Դատական խնդիրներ.– Լսելով Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչի զեկուցումը կարճկանցի ընկեր Վ.ի դատի մասին, ժողովը իր համաձայնութիւնը տուաւ Կ. կոմիտէի որոշումին, որով Վ.ն կ՚արտաքսուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վասպ. կազմակերպութենէն:

10.- Միլթէզիմութեան խնդիրը[2].– Միլթէզիմութեան մասին զեկուցումներ, վիճաբանութիւններ եւ կարծիքներ լսելէ ետք, ժողովը որոշեց.

1) Անցեալ Ռայոնական ժողովի այդ առթիւ տուած որոշումները չյարգող ընկերները երեք ամսով հեռացնել կուսակցութենէն եւ անոնց անունները մասնաւոր շրջաբերականով մը յայտարարել շրջանի ընկերներուն:

2) Պարտադրել բոլոր յայտնի եւ ղեկավար ընկերներուն՝ ըլլան անոնք Կ. կոմիտէի, կոմիտէներու, ենթակոմիտէներուն անդամներ, շրջիկներ եւ ուսուցիչներ, որ ոեւէ կերպով չմասնակցին միլթէզիմութեան գործին:

3) Չեռնպահ մնալ դաշնակցական մնացեալ ընկերներու բռնած դիրքի մասին:

4) Աշխատիլ որ գիւղերը մնան կառավարութեան վրայ:

5) Արգիլել որ հայ, քիւրտ եւ թուրք անբարեյոյս տարրեր մասնակցին միլթէզիմութեան:

11.- Նահատակներու յուշարձանը.– Այգեստանի Արարք եկեղեցւոյ գերեզմանատան մէջ թաղուած նահատակ ընկերներու գերեզմաններուն վրայ յուշարձան մը կանգնեցնելու խնդիրը քննելէն ետք ժողովը որոշեց.

Յարդ հաւաքուած գումարով ցանկապատով մը շրջապատել նահատակներու դամբարանները եւ առաջիկային պատեհ առթիւ հանգանակութեան ձեռնարկել «Նահատակներու յուշարձան» անունով:

12.- Օսմ. Երեսփոխանական ժողովի ընտրութիւնները եւ մեր առաջիկայի թեկնածուները.– Լսելով օսմ. երեսփ. ժողովի ընտրութիւններու առթիւ Դաշնակցութեան Է. Ընդհ. ժողովի որոշումները, ժողովը զանոնք նպատակայարմար գտնելով, յանձնարարեց նորընտիր Կ. կոմիտէին.

ա) Տեղական այլ հոսանքներու հետ եւս հրապարակ դնել համեմատական եւ ազգային ընտրութիւններու

պահանջը եւ այդ ուղղութեամբ դիմումները ընել տեղական կառավարութեան մօտ:

բ) Աշխատիլ որ ընտրական շրջանակներու բաժանումները չվնասեն հայերու քուէներու կեդրոնացման:

գ) Վասպուրականէն երկու հայ պատգամաւոր տալու պարագային, երկուքն ալ դաշնակցական պիտի ըլլան:

դ) Ընտրութիւններուն մասնակցելու պարագային միանալ թուրք այն հոսանքին, որուն թեկնածուն աւելի դեմոկրատ է եւ որմէ կարելի է աւելի քուէներ ստանալ:

ե) Մէկ հայ պատգամաւորի թեկնածութեան պարագային ընել նախկին երեսփոխան ընկ. Վռամեանի թեկնածութիւնը: Իսկ երկուք եղած ատեն Բ. թեկնածուն ընկ. Վ. Փափազեան ըլլալու է:

<u>13.- «Աշխատանքի տուն»ի կահաւորման պիւտճէն եւ անոր բաշխումը.–</u> «Աշխատանքի տուն»ի կահաւորման համար ժողովը շրջաններուն վրայ բաշխեց հետեւեալ գումարները.

Կ. կոմիտէ	105	ոսկի

Այգեստան – Թողնուեցաւ Այգեստանի ընկերներու ընդհանուր ժողովին որոշելու իրենց մասնակցութեան չափը:

Քաղաքամէջ	20	ոսկի
Աւանց	7	»
Արուարձաններ	25	»
Վերին Թիմար	20	»
Վարի »	20	»
Գաւաշ	30	»
Կիւսնենց	10	»
Հազարէն	30	
Արճակ	10	»
Բերկրի	15	»
Վերին Հայոց Ձոր	20	»
Վարի » »	20	»
Կարճկան	20	»
Փեսանդաշտ	5	»
Կարկառ, Խիզան, Սպարկերտ, Մամռտանք	20	»
Շատախ	40	»
Նորդուզ	5	»
Մոկս	10	»

<u>14.- Շրջանի կազմակերպական պիւտճէի նախահաշիւն ու անոր բաշխումը.–</u> 1913 նոյեմբերէն – 1914 նոյեմբերի կազմակերպական տարեկան պիւտճէն գոյացնելու համար, ժողովը շրջաններու վրայ բաշխեց հետեւեալ գումարները.–

Կ. կոմիտէ	100	ոսկի
Այգեստան	100	»
Քաղաքամէջ	20	»
Աւանց	15	»
Արուարձաններ	40	»
Վերին Թիմար	25	»
Վարի »	25	»
Կիւսնենց	15	»
Արճակ	10	»
Բերկրի	15	»
Վերին Հայոց Ձոր	20	»
Վարի » »	20	»
Գաւաշ	15	»
Կարճկան	20	»
Փեսանդաշտ	10	»
Կարկառ – Խիզան, Սպարկերտ – Մամռտանք	50	»
Շատախ	35	»
Նորդուզ	5	»
Մոկս	15	»

<u>15.- Հաշուեքննիչ մարմնի զեկուցումը.–</u> Հնարաւոր չըլլալով ժողովի տեւողութեան ընթացքին քննել Կ. կոմիտէի եւ շրջանի մարմիններու դրամական հաշիւները, ժողովը ընտրեց 5 ընկերներէ բաղկացած մարմին մը, որ պաշտօն ունի քննել հաշիւները եւ իր եզրակացութիւնը կցել Ռայոն. ժողովի արձանագրութեանը զայն հաղորդել տալով շրջանի ընկերներուն, անոր վաւերացումը թողլով առաջիկայ Ռայոն. ժողովին:

<u>Ծանօթ.-</u> Հաշուեքննիչ մարմնոյն եզրակացութիւնները պիտի հաղորդուին առանձին շրջաբերականով:

<u>16.- Կ. կոմիտէի ընտրութիւնը.–</u> Գաղտնի քուէարկութեամբ կատարուեցաւ 7 անդամէ բաղկացեալ Կ. կոմիտէի ընտրութիւնը քուէներու բացումը յանձնուելով 5 ընտրուած ընկերներու[40]:

40.- Աւելի ուշ տարիներու կազմուած տեղեկագրի մը մէջ (փաստ. 676-1) արձանագրուած է.

«1913 թուի աշնան Վասպուրականի Ռայոնական ժողովը ընտրեց Վասպ. Կեդր. կոմիտէ հետեւեալ կազմով՝ 1) Արամ, 2) Իշխան, 3) Գրիգոր Բուլղարացի, 4) Մ. Թերլեմէզեան, 5) Մ. Չաքոյեան, 6) Լեւոն Շաղոյեան, 7) Հմայեակ Մանուկեան»: Այս կազմն էր գործի գլուխ 1915 թ. Վանի ինքնապաշտպանութեան բախտորոշ օրերուն:

Փաստ. 673-6

Բ 2.– ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

1913 Փետրուար 27, Վան

Արեւմտեան Բիւրոյին

Ընկերներ!

Ստացել ենք ձեր հասցէին Ամերիկայի նուէրի լուր տուող եւ վերջին Փետր. 8 թուակիր նամակները:

Կը գրէք որ վերջին ժամանակուայ մեր լռութիւն շատ անախորժ է ձեզ համար. դէ՜հ, ի՞նչ անենք անճարը կերել է պաճարը: Գործ շատ, մարդ չկայ, որ նամակ գրի, երեւի գիտէք որ 2 ամսէն աւելի է հիւանդ ընկած եմ, Գրիգորն[41] էլ հազիւ այդքան գրի: Ի դէպ է ասել, որ ձեր նամակներն էլ առանձին բան չեն ասում, այն ինչ մենք այդտեղից ենք սպասում եւ նորութիւն եւ հրահանգ. աչքերներս կուրացաւ, ձեր այս մելանով գրուած նամակները, քիչ մըն ալ փոխեցէք, ի սէր մեր աչքերուն…

Անցնենք ձեր հարցերուն:

Ամերիկայի ուղարկած գրքերը[42] դեռ չենք ստացած, ստանալուց հազիւ ստացագիր եւ շնորհակալութեան գիր կը գրենք: Բայց չհասկացանք, թէ ասկէ առաջ ի՞նչ է եկել, որ հին եւ նորի հաշիւները միասին կ՚ուզէք:

Գալով ձեր ուղարկած 200 ոսկուն, այդ ամբողջապէս տուած ենք Թորոսեանի գործի[43] համար, իրեն անձամբ, բայց ոչ արդիւնքը տեսանք եւ ո՛չ գործը: Ուղղակի նա խայտառակութիւն հանեց մեր գլխուն, եւ դեռ չեկած, իբր թէ Դ.-ն[44] Ռոստոմի հետ համաձայնել են, որ այդ գործը նա սկսի իր անձնական ռիսկով եւ իր օգտին, միայն մենք կոնտրոլի եւ զին նշանակողի դեր ունենանք, այն էլ պայմանով որ դրամ տանք գործ սկսի. այս վերջին պայմանով էր որ 200 ոսկին գնաց. յետոյ որոշեցինք որ ծախսերը եւ կորուստը իրենց վրայ 100% շահ ունենան:

Այս մասին գրեցինք Ռոստոմին, որը յայտնեց որ ինք այդպէս պայման չի դրել, որ այդ սխալ է, որ նա իբրեւ ընկեր, պէտք [է] վերցնի միայն իր ապրուստի ծախսերը: Բացատրութիւնները չի վերջացել, այժմ էլ Ռոստոմը գրել է որ իբրեւ թէ Վահաբը[13] եւ Սարգիսն[38] են այդպէս խոստացել. մենք զարմանքի մէջ ենք, հոս մարմին կայ, ընկերներ կան, դրսէն է որ կարգադրութիւն կը լինի իբր թէ, որին մենք չենք հաւատում:

Թորոսեանը ձեզմէ դրամ կ՚ուզէր որ Տրապիզոնի հետ էլ առեւտրական գործ անէր. իբրեւ թէ հոս տեղինը լմնցաւ, մնաց այդ տեղերը չորցուելը. վերջապէս նա պատճառ եղաւ, որ մենք ոչինչ ստանանք եւ մեր 200 ոսկին երթայ քնի:

Ի՞նչ կ՚ուզէք որ գրենք մեր վիճակի մասին. ձմեռը ամէն բան քնեցրել է. օրուայ հարցը քրդերու խիստ զինուելն է. քաղաքէն յատուկ պրոպագանդիստներ կ՚երթան գաւառները եւ ջարդ ու փշուրով զէնք առնել կը տան քիւրդ գիւղացիներուն:

Այսօրերը ժողով կայ Մէհդ Ալիի տունը, Կաւաշի եւ Կարճկանի աղաները հոն են գնացել, երեւի գարնան համար պատրաստութիւններ են տեսնում: Գաւառներում բացարձակապէս սպառնում են որ եթէ գարունը բացի, հայերը սաղ չեն մնայ…

Վալին շարունակում է իր շահատակութիւնները. գաւառներից մեր աչքի ընկնող ընկերներին որսում են, այս եւ այն պատրուակով, մի անգամ իբրեւ վկայ, միւս անգամ պարզ հրաւէր միտիւրի եւ գայմագամի մօտ, ու դէպի բանտ…

Գարզառը քանդեցին, այնպէս սիստեմատիկ ծրագրով, որ նմանը չի եղել: Հաջի Եաղուբի սպանութեան հետեւանքով նախ գիւղերը լեցրին ոստիկաններով եւ զինուորներով, որոնք ապրում են գիւղերի հաշուին. դպրոցները փակեցին եւ շէնքերը վերցրին զինուորներու համար (Նարեկ եւ Խրոխտենց եւ այլն): Շրջանի բոլոր աչքի ընկնող մարդկանց, հին զինուոր, ազդեցիկ, ունեւոր գիւղացիներ, դիմադրող տարրեր, բոլորը քիւրդերի եւ ոստիկանների վկայութեամբ մեղսակից հանեցին այդ սպանութեան եւ ամէնքին փախստական դարձուցին: Այժմ 16 հոգի բանտն են, իսկ 40-էն աւելի փախստական: Գործերը, իրենց մալ-ոչխարները կոտորուեցին, անտէր անտերուն[չ], այնպէս տուն կայ, որ 3-4-ով են փախստական:

Այն ինչ Հաջի Եաղուբը որ Ռաֆայէլին եւ ընկերոջ սպանեց իր ընկերով, այդ գործը մեռաւ…

Բանտի մէջ անօթի, ծարաւ, մերկ, կառավարութիւնը նոյնիսկ չոր հաց չի տալիս:

Այս մի մեծ սկանդալ է, պէտք է լրագրում աղմուկ հանել եւ դիմումներ կատարել որ այս շրջանի 100-ի չափ փախստականները ենթարկուեցին հրատարակուած

41.- Կէզեան Գրիգոր, աւելի ծանօթ Բուլղարացի Գրիգոր անունով. անդամ էր ընտրուած Վասպուրականի Կ. կոմիտէին:

42.- Գիրք կամ հատոր կը գործածուէր գումարներու համար. իւրաքանչիւր հատոր կը համապատասխանէր հազար ֆրանքի:

43.- Թորոսեանի գործ. զիփոնի՝ զէնքի գնման ձեռնարկն է. այս պարագային՝ Ալոյեան Գալուստի(Թորոս), որ այդ գործին պատասխանատուն էր:

44.- Հաւանաբար Դ.Ն՝ Նիկոլ Դումանի համար է:

ընդհանուր ներման, որովհետեւ այս էլ քաղաքական գործերի համար է…

Չէ՞ր կարելի Գարգառի համար էլ, «Օգնենք Սասունին» պէս հանգանակութիւն սկսել. այս խեղճ գաւառը թէ հին ռեժիմին եւ թէ այժմ մեր ձեռքէն կրակ ընկաւ, եւ մենք ոեւէ բան չկրցանք անել նրա համար… խնդրեմ այս մասին խորհէք:

Անցեալները մի անգամ գրել էի որ մեզ համար ներքին կանոնագիր եւ ծրագիր ուղարկէք 100-ական օրինակ, ի՞նչ եղաւ:

Ըստ ձեր գրածի մօտ օրերս, որ 2 ամիս եղաւ, պէտք է պատրիարքարանը վաւերացներ Վանի գաւառական երես[փոխանական] ժողովը եւ վարչութիւնը. ո՞ւր մնաց. գիտէ՞ք ինչ խայտառակութիւններ է կատարում. որովհետեւ ազգային մարմիններ չկան, մենք չենք կարող օրինական ժողովրդական ոեւէ քայլ անել… Աստուծոյ սիրոյն հետեւեցէք որ վաւերացնեն:

Իսկ Աղթամարի հարցը դառաւ Գորդեան հանգոյց. եպիսկոպոսը կ՛առարկէ որ Աղթամարին գրուած էր՝ քննիչ ըլլալու մասին. ինքը միայն անպաշտօն իր տպաւորութիւնները գրած է. ուրեմն թող Աղթամարին այդ մասին յայտնեն:

Տեղս եկաւ ռուսական «Բերժիւվիէ վետոմարի» թերթին թղթակիցը: Լաւ մարդ է երեւում, մեզմէ ամէն օժանդակութիւն կը սպասէ: Պիտի պտտի վեց վիլայէթները:

Աստուծոյ սիրոյն վալին փոխելու մասին մտածեցէք, սրա ներկայութիւնը գարնան չարիք պիտի լինի:

Դրամական հաշիւները ուշացան իմ հիւանդութեան պատճառով, որովհետ[եւ] ինձ մօտ է կեդրոնացած, այժմ էլ անկողնի մէջ եմ դեռ:

Վահաբը ըստ իր գրածի 15-20 օրէն հոս կը լինի:

Ուրիշ նորութիւններ նայեցէք «Աշխատանքի» մէջ:

Բարեւներով
ԱՐԱՄ

Մատեան թիւ 180-90, էջ 10-11

Ք 3.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՎԱՍՊ.Ի Կ. Կ.ԻՆ

1913 Մարտ 2, Պոլիս

Ընկերներ,

Վերջին շաբաթը առանձին փոփոխութիւն չկայ կացութեան մէջ. կառավարութիւնը աւելի ու աւելի ստիպուած է խաղաղութիւն կնքելու եւ նոր զիջումներ ընելու զօրքի պառակտման, Պուլայիրի անյաջողութիւններուն եւ Եանեայի անկման պատճառով. դաշնակիցները[45] դժբախտաբար կրկնապատկեր են իրենց պահանջները եւ ի միջի այլոց կը պնդեն նաեւ տուգանքին վրայ: Կառավարական կուսակցութեան, Իթթիհատի մէկ մասը, կը յամառի շարունակել պատերազմը եւ այդ իսկ պատճառով կացութիւնը դարձած է կրկնակի երեքում: Թերեւս մինչեւ այս նամակի ձեզի հասնիլը ոեւէ վճռական դէպք տեղի ունեցած ըլլայ, որ եւ կարող է խաղաղութեան կնքումը:

Այս նոր կացութեան հանդէպ Իթթիհատը կը ձգտի ամրացնել իր դիրքը գործակցութեան հրաւիրելով այլեւայլ կուսակցութիւններ որոնց հետ անհաշտ էր: Երկու օր առաջ ալ դիմեր էր մեզի՝ վերսկսելու ընդհատուած յարաբերութիւնները. դիմեր էր նաեւ Սապահէտտինի խումբին, առաջարկելով Սապահէտտինին մտնել նախարարութեան մէջ:

Այստեղի մեր մարմնին կարծիքը ան է թէ՝ մինչեւ որ կառավարական կուսակցութիւնը որոշ երաշխիք չտայ մեր պահանջներուն գործնականապէս գոհացում տալու համար, անօգուտ է յարաբերութիւններու վերսկսումը: Անշուշտ մեզի համար շատ ծանր է, երկրի այս նեղ կացութեան ատեն, ականատես ըլլալ այս անվերջ պառակտումներուն, բայց մեղքը անոնց է որ չկրցան հասկնալ այս ճշմարտութիւնները տարիներու ընթացքին մէջ, եւ փոխանակ մերձեցում առաջ բերելու տարրերու միջեւ, լարեցին եւ երկիրը հասցուցին այս կացութեան:

Յարաբերութիւններու այս խզման մէջ՝ մենք ստիպուած ենք երկրի այս կամ այն շրջանէն եկած փոքրիկ դիմումները չկատարել կառավարութեան մօտ. նկատի ունեցէք այս պարագան եւ ներողամիտ եղէք որ, հակառակ մեր ցանկութեան, ստիպուած ենք ընթացք չտալ ձեր խնդիրներուն:

Պատրիարքարանի ձեր դիմումները ըրեր ենք. եթէ բաւարարութիւն չէք ստանար, պատճառը այն է որ ինքը պատրիարքարանը անհնար վիճակի մէջ է:

Լուր կայ որ Իզզէթը[35] պէտք է հեռանայ. ամէն պարագայի մէջ մեր կողմէ ուղղակի դիմում ընել այդ մասին անյարմար գտանք եւ ըրինք անուղղակի ինչ որ հարկաւոր էր:

Գրեցէք մեզի մանրամասն թէ ի՞նչ է ռուս հիւպատոսի դիրքը դէպի մեր խնդիրը եւ դէպի հայերը առհասարակ. սա հարկաւոր է ճշդելու համար թէ ինչ հրահանգներ կը տրուին հիւպատոսներուն իրենց կեդրոններու կողմէն:

Նամակ ստացանք Կովկասէն որ Վահ[աբ]ը չէ կրցեր շարունակել իր ճամբան դէպի հիւսիս[46] եւ պէտք է վերադառնայ:

Դումանը այստեղէն կը մեկնի Կովկաս եւ յոյս ունինք համաձայն իրեն եղած յանձնարարութեան Զիֆոնի համար պէտք եղած աշխատանքը պիտի ընէ:

Չեզի կ՛ուղարկենք միեւնոյն փոստով ծրագիրներ. կանոնագիր քիչ կայ, որովհետեւ պիտի տպագրուի. այդ մասին դուք աւելի ոչինչ չէք գրած: Այդպիսի քիւրիմացութիւններ չըլլալու համար, ձեր նամակներու պատճէնը միթէ՞ չէք պահեր: Կանոնագիր կը ղրկենք միւս փոստով:

Մեզի տեղեկութիւն տուէք թէ՝ Կարինեանէն[47] առացա՞ծ էք հարիւր օրինակը:

Ֆրանսերէն մեր պահանջագիրը[48] արդէն պատրաստ է եւ յանձնուած ուր որ հարկ է. կ՛աշխատինք օրինակ մըն ալ ձեզի ղրկել:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ԲԻՒՐՕ

45.- Խօսքը Պալքանեան դաշնակիցներու մասին է,– Սերպիա, Ռումանիա, Պուլկարիա, Յունաստան:

46.- Հիւսիսը՝ Ռուսիոյ մայրաքաղաք Փեթերսպուրկն է, ուր պէտք է անցնէր Վռամեան:

47.- Կարինեան՝ ակնարկութիւն՝ Արեւելեան բիւրոյի Կարնոյ հատուածին:

48.- Հարցը կը վերաբերի Հայկական նահանգներու բարենորոգման առթիւ պատրաստուած պահանջագրին:

Փաստ. 673-9

Բ 4.- ՎՌԱՍԵԱՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Վան, Մարտ 25, 1913

Ընկերներ,

Կը հաստատեմ Վանէն գրած եւ Մարտ 18 թուակիրս, ինչպէս նաեւ Բայազիդէն գրածս:

Այս շաբթուան նորութիւնը կուսակալին փորձն էր ձերբակալել զիս եւ Արամը, ամբաստանելով Գաբամաճեանի սպանութեան գործին մէջ: Չրպարտութիւնը ակներեւ է՝ որովհետեւ Արամը հիւանդ պառկած էր այն պահուն (Դեկտ. 23-ին) եւ այսօր ալ նոյնն է, իսկ ես մեկնած էի Վանէն տակաւին Դեկտ. 4-ին: Կոչնագիրը չընդունեցիք եւ ես ընդարձակ հեռագրով մը ուղղուած ներք. գործերու նախարարին՝ բողոքեցի: Պատճէնը կը գտնէք ներփակ: Հեռագրերուն պատճէնը պիտի յանձնուէր Պատրիարքին, «Ազատամարտ»ին եւ «Թանին»ին: Տակաւին պատասխան մը չունիմ ոչ մէկէն, թէեւ չորրորդ օրն է այսօր: Ռուսական հիւպատոսը եւ Հրամանատարը նոյնպէս բողոքեցին այս յիմար հալածանքին դէմ: Այս առտու կ'իմանամ թէ կոչնագրեր ուղարկուած են նաեւ Շիրինի[49] աչքառու ընկերներուն, որոնք փախստական իջած են քաղաք: Փախըստականներու թիւը երթալով կը շատնայ. բնական է որ ոչ ոք կը խորհի հեռանալու մասին. ինքնին պիտի կազմուին խմբեր՝ քաղաքին մէջ եւ գաւառը, եւ եթէ փորձ կատարուի անոնց դէմ, գնդակներն են որ պիտի խօսին: Երէկ այս մասին երկարօրէն խօսեցանք Առաջնորդին հետ: Ինքն ալ ընդունեց կացութեան փափկութիւնը եւ խոստացաւ յանուն Առաջնորդարանի բողոքել կուսակալին քաղաքականութեան դէմ: Անշուշտ քիչ մը կ'ուշանայ անոր այդ ընելիքը, բայց ինչպէս ինք պատմեց՝ մանրամասնօրէն գրած է եղեր այլեւայլ առթիւ Պատրիարքարան: Առաջնորդի քաղաքականութիւնն եղած է՝ բողոքել նամակով առանց ցոյցի:

Այսօր ռուսական հիւպատոսն ալ պիտի գրէ իր դեսպանին:

Հրամանատարը՝ իր ըսելով, չեմ գիտեր, որքան հաւատամ, հեռագրով բողոքած է պատերազ[մական] նախարարին:

Անցեալ գիշեր տեսակցութիւն մը ունեցայ «Իթթիհատ»ի այստեղի ներկայացուցիչներուն հետ. երկրորդական պաշտօնեաներ են: Հաւաստեցին ինծի թէ քրտական շարժումի մը վախն է որ ցարդ արգիլած է Դահիճը պաշտօնանկ ընելէ կուսակալը: Կը կարծուի թէ Իզզէթ պէյ քիւրտ աշիրաթապետերու հետ սերտիւ կապուած է եւ կրնայ ազդել անոնց վրայ՝ խաղաղ մնալու: Հասկցուցի իրենց՝ թէ ռուսական գրաւումի վախը պատճառ մը չէ սակայն, դաշնակցականները հալածելու, եւ եթէ այս քաղաքականութիւնը շարունակուի՝ հետեւանքը կը լինի ճիշդ այն բանը, որմէ կը կասկածին իրենք: Խոստացան ցոյց մը կազմակերպել, անոր հրաժարումը պահանջելու, բայց շատ գաղջ խոստում էր: Աւելի անոնց ձգտումն է հաշտութիւն մը առաջ բերել – բան մը որ անհնարին է: Ոեւէ հաշտութիւն անընդունելի է այլեւս մեր եւ Իզզէթի միջեւ: Այդ մարդը պէտք է որ մեկնի եւ անոր հետապնդումները պէտք է դադրին, վերջ դնելով դաշնակցականներու դէմ հալածանքին: «Իթթիհատ»ը (մասնաճիւղը) կը թուի գործել հրամանատար Շաքէր փաշայի թելադրութիւններով: Ինչպէս կ'երեւի, ո՛չ քիւրտ սրիկաները կ'ուզեն պաղեցնել իրենցմէ եւ ո՛չ ալ մեզ զայրացնել: Կծիկը քակելով՝ չի կծկուիր:

Հոս վախեր ունին մեզմէ. այլեւայլ առթիւ կ'արտայայտուի այս: Տեղէս հեռացուցին քննաւօթածիգներու վաշտը, որու մէջ հայերը խոշոր տոկոս էին: Ընտիր տղաներ. կուսակալը պարծենցեր էր թէ ինք հեռացնել տուած է այդ վաշտը: Միւս կողմէ՝ ռուսական սահմաններու պահնորդ գունդերու մէջ գտնուած հայերն ու միւս քրիստոնեաները սիստեմատիկաբար կը հեռացնեն ներսի նահանգները: Անկեղծութեան վայրկեանի մէջ խոստովանած են թէ (միւտիր մը) կը վախնան որ քրիստոնեաները լրտեսութիւն ընեն ռուսներուն, կամ դիւրացնեն հայ կամաւորներու անցքը Կովկասէն Թուրքիա: Ճամբան հանդիպեցան եւ պատմեցին ինծի: Հոս ալ բացատրութիւն մը տուաւ սպայակոյտի պետը. «Կրնայ ըլլալ որ քիւրտեր սահմանապահ հայ զինուորներու հանդիպելով՝ զարնեն անոնց մոլեռանդութենէ դրդուած, եւ դժբախտ դէպքերու առիթ տան»:

Անվստահութեան կարեւոր օրինակն ալ՝ Սալմաստի խուզարկութիւններն են, եւ Ճեվտէթ բէյի (Բաշկալէի միւթեսարըֆ) խստութիւնները իր գաւառին մէջ: Աղբակէն հոս եկող բոլոր ճամբորդները կը խուզարկեն եւ նամակները կը բռնեն: Այս բոլորի մասին առանձին թղթակցութիւն մը պիտի գրեմ շուտով «Ազատամարտ»ի համար: Առ այժմ գոհացէք այսքանով եւ օգտագործեցէք ձեր դիմումներուն համար:

Ձեր նամակները յաճախ յաճախ կը սպասենք. տեղեկատուութենէ զատ՝ կուսակցական տակտիկի եւ ձեր գործունէութեան առաջիկայ եղանակի մասին ծանրացէք քիչ մը:

Քանի մը կարեւոր յանձնարարութիւններ, զորս փութացնելու էք.

1. Ոզմցոց խոստացուած նպաստը՝ 200 լիրան տակաւին կ'ուշանայ: Հացը ապրողի՞ն թէ մեռելին պիտի տրուի: Կրնան հեռագրով փոխանցել Օսմ. կայս. դրամատան միջոցով:

2. Սարգիս Շահինեանի գործը ուղարկուած է տեղիդ Վճռաբեկին: Համարը կը յանձնուի Զարդարեանին՝ փոքրիկ Թիւթիւնջեանի կողմէն: Անմիջապէս խօսելու էք Գարայեանին՝ երիտասարդը արդարացնելու:

3. Վանի երեսփ[ոխանական] ժողովի վաւերացումը ձգձգել անըմբռնելի ոճիր մըն է այս պահուն: Բաւական է ալ: Գաւառին վիճակը, կարծես մոռցեր էք:

4. Կարինեանի[47] 100 օրինակը տակաւին ստացուած չէ:

5. Եթէ կրնաք՝ ազդել տուէք տեղիս ֆրանս[ական] եւ անգլ[իական] հիւպատոսներու վրայ, ազդուրէն պաշտպանելու հայ շահերը:

Ջերմ բարեւներով բոլորիդ, ընկերներու կողմէ՝
ՎԱՀԱՔ

Բ 5.– ԲՈՂՈՔԻ ՀԵՌԱԳԻՐ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ

[Ապրիլ 1913]

Հայ քաղաքական երեք համախմբումներու Վանայ մասնաճիւղերը, համաձայնութեան գալով, հետեւեալ հեռագիրը ուղղած են վարչապետին.

Հայ ժողովուրդի հանդէպ կիրակուած եղեռնական, վրդովիչ եւ խելագար քաղաքականութեան մը հետեւանքով՝ մեր, ինչպէս նաեւ հայաբնակ բոլոր նահանգները արագաքայլ կը դիմեն կորստեան անդունդը:

Եթէ ցարդ մենք լռեցինք, ի յարգանս պետութեան ամբողջութեանը սպառնացող պատերազմին, այսօր լռելը այլեւս դաւաճանութիւն մը կը համարենք հայ ժողովուրդի եւ օսմանեան պետութեան ընդհանուր նուիրական շահերուն:

Գալով մեր նահանգին՝ վարչութիւնը, ժանտարմըրին, ոստիկանութիւնը, դատարանը, խօսք մէկ ըրած, երթալով աւելի ուժգին եւ սիստեմատիք կը հետապնդեն օրինական եւ ապօրինի բոլոր միջոցներով մէկ եւ միակ նպատակ մը – որ է ճնշել, ճզմել, քայքայել եւ ոչնչացնել հայ ժողովուրդի բովանդակ կենսական ուժերը:

Օրէնքը կը գործադրուի միմիայն նպաստաւորելու համար քիւրդ չարագործը եւ միմիայն հարուածելու համար աշխատաւոր հայ ժողովուրդը:

Ժանտարմըրին ու ոստիկանութիւնը կոյր կը ձեւանան՝ չտեսնելու համար քիւրդ չարագործներու զինեալ խումբեր, որոնք կը վխտան ճամբաներու վրայ, բայց ատրճանակ մը իսկ երբ գտնեն հայուն քով՝ կը գրաւեն:

Մեր պաշտօնէութիւնը անտարբեր է քիւրդ եւ թուրք խառնակիչներու հանդէպ, որոնք սպառնալիքով ու ծեծով կը զինեն քիւրդ գիւղացիները եւ այլանդակ սուտերով կը գրգռեն զանոնք հայերու դէմ,– բայց իրեն բան ու գործ չինած է բանտերը լեցնել հայ գիւղերու մէջ աչքի զարնող անհատներով:

Դատարանը չձերբակալեց Ռափայէլ Երէցեանի եւ Մարտիրոս քահանայի պէս յարգելի անձերու սպանութեան բուն հեղինակները, բայց հաճի Եաղուպի պէս աւազակի մը սպանութեան հետ ոեւէ առնչութիւն չունեցող բազմաթիւ անմեղ գիւղացիներ ամիսներէ ի վեր կը չարչարէ բանտերուն մէջ, անոնց գիւղը զինուրական ջոկատով գրաւել տուած է եւ ամբողջ գիւղախումբը սարսափի մատնած:

Քաղաքական այս հետապնդումներու շնորհիւ՝ հայ փախստականներու թիւը կը հասնի արդէն հարիւրի եւ օրէ օր երթալով կ'աճի, անորմալ դրութիւն մը ստեղծելով Վանի կուսակալութեան մէջ:

Ջինեալ յարձակումներու եւ մօտալուտ աղէտներու մղձաւանջին տակ՝ շատ գիւղեր վար ու ցան չեն ըներ, եւ ահա նոր չարիք մը՝ սովն է, որ կը սպառնայ իր զարհուրելի հեռանկարովը:

Մեր պատասխանատուութեան տակ՝ ներկայացնելով այս ամէնը ձեր վսեմութեան նախագահած դահլիճին, մեր իրաւունքն ու միանգամայն պարտականութիւնը կը համարենք պահանջել անյետաձգելի բարեփոխումներով իրական երաշխիք մը հայ ժողովուրդի պատուին, կեանքին եւ ինչքին՝ ափ մը քիւրդ տէրէպէյիներու դէմ, որոնք տզրուկն են իրենց իսկ սեփական քիւրդ ժողովուրդին, եւ ապիկար ու զեղծարար պաշտօնէութեան մը դէմ, որ կը քաջալերէ ու կը հովանաւորէ զանոնք:

Ռումէլիի գլխուն եկած աղէտներէն չի կրնար խուսափիլ Անատոլուն եւս, եթէ ժամ առաջ կտրուկ միջոցներով վերջ մը չդնէք կործանարար այս ռեժիմին:

Հ.Յ.Դ. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ
Ս.-Ռ.ԱՄԿ. ԿՈՒՍԱԿՑ. ՎԱՆԻ ՇՐՋ. ԿՈՄԻՏԷ
Ս.-Դ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑ. ՎԱՆԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

«Դրօշակ», 1913 Մայիս, թիւ 5 (232)

49.- Յակոբեան Շիրին:

Փաստ. 673-29

Բ 6.– ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ

(Օսմաներէն բնագիր)

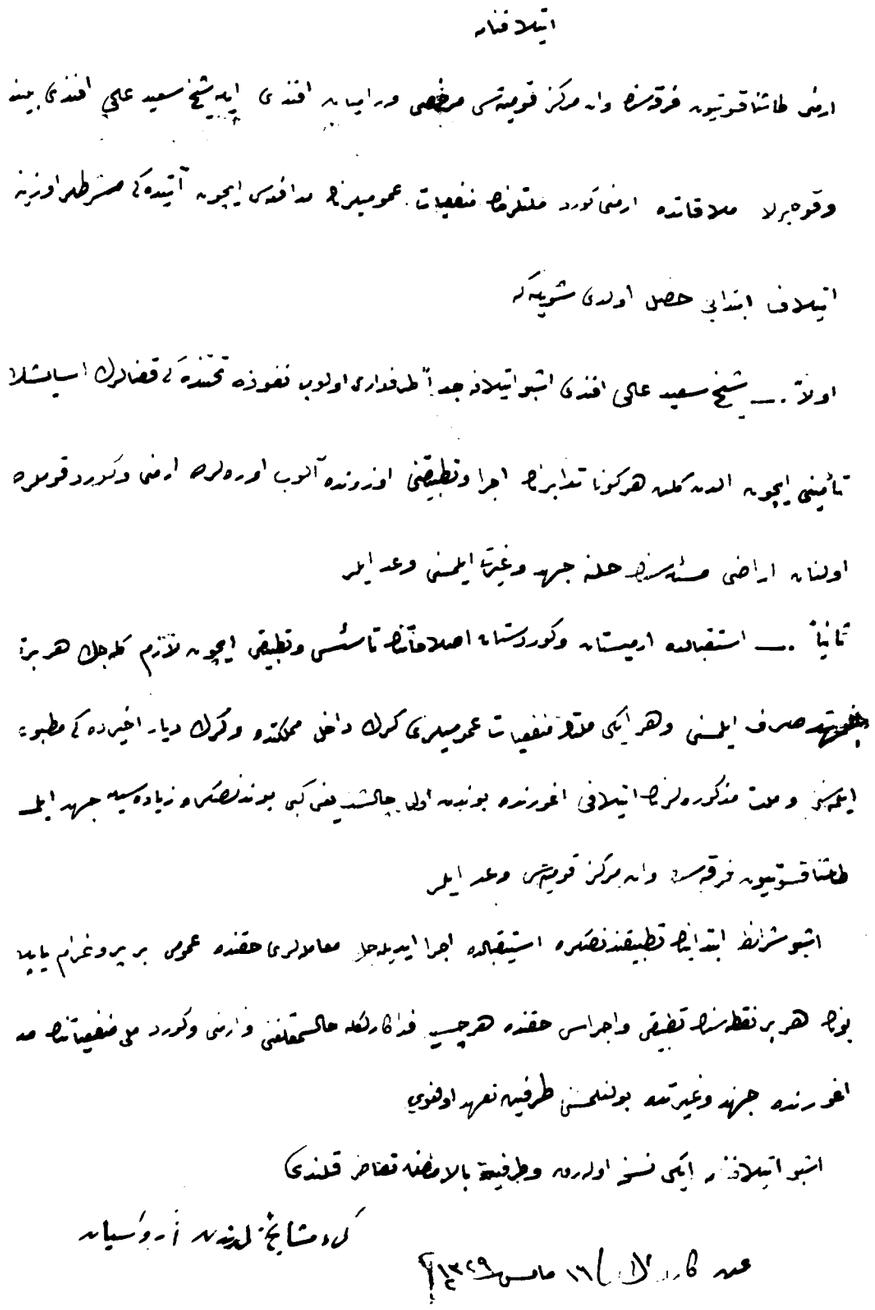

Սայիտ Ալի, որուն հետ Կարճկանի Քարուակ գիւղին մէջ, յանուն Վասպուրականի Կեդր. կոմիտէի, Արշակ Վռամեան կը կնքէ ստորեւ տրուած պայմանագիրը, քիւրտ յայտնի ցեղապետ էր եւ ծանօթ՝ Վանի եւ Պիթլիսի հարաւային գաւառներուն մէջ հայերուն դէմ գործած իր բռնութիւններով:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բ 6.– ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐ

Հայ Դաշնակցութիւն կուսակցութեան Վանի Կեդրոնի կոմիտէի պատուիրակ Վռամեան Էֆենտիին եւ Շէյխ Սայիտ Ալի էֆենտիին միջեւ տեղի ունեցած հանդիպման ընթացքին, հայ-քրտական հասարակաց շահերու պաշտպանութեան համար, ստորեւ յիշուած պայմաններով [անոնք] եկած են հետեւեալ նախնական համաձայնութեան.–

1. Նկատելով որ Շէյխ Սայիտ էֆենտին այս պայմանագրութեան մէջ լուրջ կողմ է, իր հեղինակութեան տակ գտնուող գաւառներուն մէջ հասարակական համատեղ կեանքը ապահովելու համար, ամէնօրեայ կարգադրութիւններու իրագործումը առաջնահերթ նկատելով՝ կը խոստանայ անհրաժեշտ ճիգ ու ջանքերը գործադրել [որպէսզի] տուեալ հողերուն մէջ լուծում գտնեն հայ եւ քիւրտ խնդիրները:

2. Դաշնակցութիւն Վանի Կեդրոնի կոմիտէն կը խոստանայ, որ անհրաժեշտ ամէն ջանք ի գործ կը դնէ ապագային Հայաստանի եւ Քիւրտիստանի մէջ բարեկարգութիւններ կազմակերպելու եւ իրականացնելու, երկու ազգերուն միջեւ համերաշխութիւն գոյացնելու, անոնց բարօրութիւնը ապահովելու եւ փոխադարձ շահերը պահպանելու համար, [այլեւ օսմանեան] եւ տարբեր [օտար] տէրութիւններու մէջ, ինչպէս նախապէս ապա ներկայիս եւս ճիգ ու ջանք գործադրելու եւ մամուլով գրաւոր հրատարակութիւններ կատարելու:

Սոյն նախնական պայմաններուն իրագործումը պիտի կարգաւորուի ապագային, իսկ ինչ կը վերաբերի կիրարկելի միջոցառումներուն, կողմերը կը պարտաւորուէին միասնական ճիգերով վերոնշեալ իրաքանչիւր կէտի գործադրման, եւ իրականացման եւ լուծման հասնելու, ճիգ ու նախանձախնդրութիւն չխնայելով հայ եւ քիւրտ ազգերուն փոխադարձ շահերը ապահովելու նպատակով:

Սոյն պայմանագիրը երկու օրինակով պատրաստուած ըլլալով, հաստատուած է կողմերուն ստորագրութեամբ:

Պայմանագրի վայր եւ թուական.– Քարուակ, 16 մայիս 1329 [1913 թ.]

[Ստորագրութիւններ յանուն բոլոր Շէյխերուն՝ Սայիտ Ալի
Դաշնակցութիւն՝ Ա. Վռամեան]

Փաստ. 673-26

Բ 7.– ՎՌԱՍԵԱՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Վան, 29 Յունիս 1913

Ընկերներ,

Կը հաստատեմ իմ Յունիս 15 թուակիրն ու նախորդները: Ստացանք Գիսակի[50] Յունիս 8 եւ 14 թուակիրները: Գիսակի բոլոր նամակները առած ենք, հետեւաբար մտահոգութեան տեղի չկայ:

Ընդհ. ժողովը Պոլիս, Օգոստոս 15ին գումարելու համաձայն ենք: Պատրաստութիւնները կանխաւ տեսնելու էիք, համաձայն Ջ. Ընդհ. ժողովի որոշման, եւ այն ատեն այսքան ուշ չէիք ձգեր ժողովը: Ինչ որ է, աճապարելու էք: Մեր կարծիքը հեռագրով պիտի փութացնենք ձեզ:

Անշուշտ չէք մոռնար հրաւիրելու նաեւ Սարուստանը[28]:

Կուսակալի հետ Նաջիի եւ Հիլմիի ներկայութեամբ երկրորդ եւ երկար տեսակցութիւն մը ունեցանք ճշդելու եւ ընդլայնելու համար մեր առաջարկները: Կանգ առինք հետեւեալ կէտերու վրայ.

1- Աւատապետներէն աչքի զարնող աւազակները անպատճառ պիտի պատժուին կամ հեռացուին: Ընդունեց Շաքիրը հարուածել, իբրեւ առաջին փորձ:

Համիտիէներու ջնջումը – պատուոյ վրայ խօսք տուաւ կառավ[արութեան] կողմէ:

2- Սահմանագլխի վրայ կամ մօտիկ հայ գիւղերը քիւրտական աւազակներու դէմ պաշտպանելու համար, ընդունեցին milice-ի մը կազմումը: Այդ գիւղերուն քարտէզը պատրաստելու վրայ ենք:

3- Գիւղական պահակներու համար մարքիճի զէնք չմնաց. գրած է որ թոյլատրուի իրենց հին մաւզէրներէն տալու: Եթէ ցարդ կատարուածին պէս շարունակուի, բոլոր շրջաններու գիւղերը 2-8 պետական հրացաններ կ'ունենան:

Պահակներու վրայ պետեր պիտի նշանակուին՝ հայ գիւղախումբերու մէջ՝ հայ:

4- Հայ ժանդարմ ունենալու համար՝ առաջին տարին իրենց զինուորական ծառայութիւնը լրացնող հայ զինուորներ պիտի առնուին: Պակաս հայերու թիւը լրացնելու համար, խնդրեցին որ զէնքի տակ կանչելու օգնենք՝ ցարդ փախստական Վանի հայ զինուորցուները, խոստանալով պայմանները լրացնողը ժանդարմ վերցնել, մնացածը զինուոր՝ բայց Վանի նահանգին մէջ պահելու պայմանով:

5- Հանրային կրթութեան բաժը, որ կը վճարուի տասնորդի հետ, պիտի վերադարձուի հայ ժողովրդին Առաջնորդարանի միջոցով:

Այս անգամ քիչ մը անկեղծ ուզեցին լինել, եւ ամէն կերպով հաւաստեցին թէ իրենք կասկած մը չունին հայ ժողովրդի եւ մասնաւորապէս Դաշնակցութեան մասին, հետեւաբար ամէն հնարաւոր երաշխիք պիտի տան մեզ: Խնդրեցին որ գրենք Պոլիս, որպէսզի այս խնդիրներու մասին հոդ ալ խորհրդակցութիւն կատարուի երկուստեք:

Մենք, մեր կողմէն դիտել տուինք, որ Վանի մէջ եղած զիջումները չեն բաւեր, երբ Վանի իշխանութիւններու տրամադրութեան տրամագծօրէն հակառակ երեւոյթներ տեղի կ'ունենան միւս նահանգներուն մէջ, բան մը որ չի կրնար նպաստել երկու կողմերու միջեւ վստահութիւն հաստատելու: Հետեւաբար առաջարկեցինք, որ մեր համաձայնութեան կէտերը գործադրուիլ սկսին նաեւ միւս նահանգներուն մէջ: Կուսակալը եւ Նաջին խոստացան իրենց պատկանեալ կեդրոններուն գրելու այդ մասին, եւ այդ ուղղութեամբ աշխատելու:

Այս շաբթու կարեւոր խնդիր մըն էր եզդիներու դիմումը մեզ: Կուսակալը իր նախորդին օրով եւ Սարայի գայմագամին աչքբացութեամբը՝ ձեռնարկեր էր 120 Աւտրի [?] (Սմկոյի ցեղէն) ընտանիքներու տուն եւ հող տալ եզդիներու գիւղերուն մէջ: Մենք խստիւ բողոքեցինք այդ անիրաւ կարգադրութեան դէմ, կարգ մը պատճառներու վրայ հիմնուելով.

1- Աւտրիները homogène[51] տարր մը չեն եզդիներուն, ցեղով, կրօնով եւ զբաղումով հակոտնեայ:

2- Սահմանագլխի հայ գիւղերէն հազիւ ½-2 ժամ հեռաւորութեան վրայ կը զետեղուին, հետեւաբար նոր վտանգ մը կը սպառնան մեզ:

3- Եզդիներու հողերը պետական չեն, այն ինչ Թակուրցի[52] աշիրէթի մէջ կան մօտ 8 կտոր պարապ գիւղեր:

4- Աւտրիները գալով եւ հաստատուելով, ոչ թէ պիտի նպաստեն սահմաններու ապահովութեան, այլ, ընդհակառակը, նոր խռովութիւններու: Եթէ խաղաղասիրական նպատակով կու գան անոնք, թող երթան ներքին գաւառները՝ Բէյթ-իւլ Շեբաբ, Մուսուլի թափուր հողերը կամ Շեմտենանի խորագաւառը:

Չորս օրուայ յամառ բանակցութիւններէ ետք, հարկադրեցինք կուսակալը հրաժարիլ այդ ձեռնարկէն. եզդիները գոհ եւ ուրախ մեկնեցան: Այդ խաղաղ յաղթանակը խորունկ տպաւորութիւն ըրաւ թէ հայ եւ թէ թուրք հասարակութեան վրայ:

Ինչպէս կանխաւ ալ գրած պիտի լինիմ, Յուլիս 10-ին կը մեկնիմ հոսկէ Բաղէշ, ուր այս խնդիրներու մասին պիտի տեսակցիմ Մալիտր բէյի հետ:

Գարոն[53] ալ հոս է քանի մը օրէ ի վեր. միասին պիտի ճամբորդենք մինչեւ Մուշ: Այդտեղէն ես մտադիր եմ անցնիլ Խլաթի, Արծկէի եւ Արճէշի շրջանները, եւ վերադառնալ Վան:

Դուք ալ հոդ՝ նախորդ եւ վերջին տեսակցութեան բոլոր կէտերու մասին խօսեցէք հոդ Թալէաղ բէյի հետ, որ ինչպէս կ'երեւի ասոնց խօսակցութենէն, տրամադիր է զիջումներ ընել բոլոր կէտերու վրայ: Քանի մը անգամ հեռագրած է եղեր Թահսին բէյին[54], որ մեզ հետ modus vivendi[55] մը գտնէ նահ[անգային] ընտր[ութիւններուն] մասնակցիլ տալու համար մեզ – բայց մեր բացարձակ մերժումը՝ սկզբունքի խնդիր մը լինելը հեռագրած է եղեր հոդ: Առիթէն օգտուեցէք պատին տակ սղմելու այդտեղի կեդրոնը – ազգ[ային] ներկայացուցչութեան, հայ զինուորները 6 վիլայէթներու սահմաններուն մէջ պահելու, ժանդարմները 50% հայ ընդունելու եւ այլ կարեւոր կէտերու մասին:

Շուտ շուտ գրեցէք, եւ մանրամասնօրէն:

– Կարճկանի Վարդանի խնդիրը կը տեղեկագրենք ձեզ ուրիշ անգամ: Ընդարձակ զեղծումներու ցանցի մը մէջ բռնած ենք Կոտոյի Հաջու այդ արժանաւոր աշակերտը:

Ընկերական բարեւներով
ՎԱՀԱՔ

– Միացեալի մասին տակաւին բան չգրեցիք: Փութացէք, յետոյ կը զղջաք:

Փաստ. 673-27

Բ 8.– ՎՌԱՍԵԱՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Յուլիս 6, 1913 [Վան]

Ընկերներ,

Կը հաստատեմ յունիս 29 թուակիրս:

Կուսակալին հետ վերջին տեսակցութիւն մը ունեցանք, մեկնելէ առաջ: Համաձայնութեան մեր կէտերը ինք խոստացաւ Բաղէշի կուսակալին հետ ալ խօսիլ, նոյն ուղղութեամբ հոն գործել տալու համար, եւ մեզ ալ նոյն իմաստով նամակ մը տուաւ: Մենք ձիով կը մեկնինք, կը մնանք 1-2 օր Աղթամար. ինք մեզմէ առաջ պիտի կրնայ տեսնուիլ Դատուան, եւ անոր միտքը պատրաստել:

Թահսին բէյի կարծիքով Մալիտր բէյը կացութեան մարդը չէ, թէեւ անկեղծ աշխատող մը. լայն աշխարհահայեացք չունի: Ինք կ'ուզէ հոն տեսնել Մուամմէր բէյը, այժմ Գոնիոյ կուսակալ, երբեմն[ի] կառավարիչ Կեսարիոյ – Գալֆայի[56] հաւնած մարդը:

Կարնոյ կուսակալն ալ պէտք է փոխուի. առաջարկեցինք հրաւիրել Բեքիր Սամի բէյը. Թահսին բէյ շատ յարմար գտաւ:

Ընդհանուր խօսակցութեան մէջ դիտել տուի որ շատ գէշ ազդած է մեզ վրայ, այսքան խոստումներ չռայլելէ ետք՝ ո՛չ մէկ ղրկած քայլ ընելնին, մինչդեռ Հաճի Ատիլ յատկապէս Փարիզ կ'ուղեւորուի Սիրիական պատուիրակներու հետ տեսակցելու:

Եւ կարծես ի հեճուկս՝ դատական նախարարի անքա-

53.- Արմէն Գարօ, իսկական անունը՝ Փաստրմաճեան Գարեգին:
54.- Իզզէթը փոխարինող Վանի նոր նահանգապետ:
55.- Լատիներէն՝ միատեղ եւ համերաշխ ապրելու համաձայնութիւն:
56.- Յարութիւն Գալֆայեան:
57.- Մեծ Քաղաք՝ կուս. ծածկանունն է Թիֆլիսի:

ղաքավար նամակը պատրիարքին, ինք խոստացաւ հեռագրել այդ դժգոհութիւնը...

Դիտել տուաւ թէ որոշ առաջարկներ ունի՞նք ընդհանուր բարեկարգութիւններու մասին: Յայտնեցինք մեր Յիշատակագրի գոյութիւնը, մատուցուած 1912 յունուարին:

Լաւ կը լինի որ՝ երբ Հաջին տեսնէք (արդէն մեկնած է քանի մը օրէ ի վեր) ըսէք իրեն թէ նկատի ունենան այդ Յիշատակագիրը:

Մենք կրկին ու կրկին պահանջ դրինք Քիւրտիստանի Հեքիարիի բաժնել Վանի նահանգէն: Հաջին գրած է եղեր արդէն: Մենք պատճառաբանեցինք ծանօթ հիմքերէն զատ նաեւ քիւրտերու քաղաքակրթական յետամնացութեամբ: Ինք արդէն համոզուած է Խիզանը եւ Ոզմը միացնել Վանին: Տեսնենք:

Կը գրեմ ձեզ նաեւ Բաղէշէն եւ Մուշէն:

Այս իրիկուն կը մեկնինք, ես եւ Գարոն:

Ընկերական բարեւներով
ՎԱՀԱՔ

Յ.Գ.- ՇԱՏ ԿԱՐԵՒՈՐ

Սարգսին[38] յայտնեցէք որ իր հասցէին 2000 ռ[ուբլի] պիտի ստանայ Մ[եծ] Քաղ[աք]էն[57]: Այդ գումարը պիտի յատկացուի ՄԻՄԻԱՅՆ տճկ. մզ.ի [տաճկական մաուզէրի]: Իր ֆրանսականները անպէտք են այլեւս: Հոս չի սպառիր: Իսկ տճկ. մ-ը մերոնց համար է: Ուրիշ ոեւէ յատկացումի հակառակ ենք:

– «Ազատամարտ»էն կը խնդրէի տեղ մը յատկացնել «Աշխատաւոր»ի ներփակ, եւ անոր նախընթաց խմբագրականներուն:

50.- Գիսակ, Վարդգէս – Օսմ. խորհրդարանի դաշնակցական պատգամաւոր՝ Կարիւնէն. բուն անունով՝ Յովհ. Սերենկիւլեան:
51.- Ֆրանսերէն՝ միատարր:
52.- Վանի նահանգին Սարայի շրջանի քրտական ցեղախումբ:

ԳԼՈՒԽ XI

ԴՈՒՐԱՆ ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան յեղափոխական գործունէութեան ամէնէն եռուն շրջաններէն Դուրան-Բարձրաւանդակի կազմակերպութիւնը կը տարածուէր Պիթլիսի ընդարձակ նահանգին վրայ, ընդգրկելով գլխաւորաբար լեռնային Սասունը, դաշտային Տարօնը եւ Բաղէշ-Պիթլիսը: Այս վերջինը, երբեմն առանձին Կեդր. կոմիտէութիւն՝ Սալնոյ Չոր անունով, վերջին տարիներուն մաս կը կազմէր Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. կոմիտէութեան:

Նախորդող տարիներուն (1909-11) իբրեւ տեսուչ Ազգ. վարժարաններու հոն հաստատուած էր Սիմոն Զաւարեան, որ կրթականի կողքին կը ղեկավարէր շրջանի կուսակցական գործունէութիւնը:

Զաւարեանի Տարօնէն հեռանալէն ետք վերստին սուր տագնապի մատնուեցաւ յեղափոխական անցեալով այնքան հարուստ Տարօնի աշխարհը: Ահա թէ ինչու բոլորին աչքերը կրկին ուղղուեցան Ժընեւ՝ ուսման մեկնած Ռուբէն Տէր Սինասեանին: Այս վերջինը եւ՛ Բիւրոներու եւ՛ Տարօնի պատասխանատուներու կոչերուն պիտի ընդառաջէր միայն 1913 թ. իր համալսարանական ուսման (քիմիագիտութիւն) աւարտին:

Ինչ կը վերաբերի Դուրան-Բարձրաւանդակի թղթածրարին, պիտի յայտնենք որ յարաբերաբար վտիտ է ան: Հակառակ արձանագրութիւններու մէջ յիշատակուած մէկէ աւելի շրջանային ժողովներու կայացումին, կարելի չեղաւ այսուհանդերձ համապատասխան թղթածրար գտնել արխիւներուն մէջ: Բացառութիւն կը կազմէ 1913 թ. ամրան գումարուած Ս. Կարապետի խորհրդակցական ժողովի շատ ամփոփ մէկ ատենագրութիւնը, ուր շեշտը կը դրուի սահմանադրութեան հռչակումէն ետք ակընկալուած շարք մը բարեփոխումներու իրագործումին: Այս վերջիններէն կարեւորագոյնը անշուշտ հողային հարցն էր,– Համիտեան վարչակարգի օրերէն բռնագրաւուած հայկական հողատարածքներու վերադարձը իրենց սեփականատէրերուն. բան մը՝ որուն իրագործումը, ինչպէս այլուր, Տարօնի մէջ եւս հայերը կը պահանջէին որ կատարուի «վարչական եղանակով», այսինքն կառավարական որոշումով եւ ոչ դատարանի միջոցով, ինչ որ տեղի կու տար առհասարակ երկար ու ապարդիւն քաշքշուքներու:

Վերեւ յիշուած պաշտօնական տեղեկագրերու բացը լրացնելու նպատակով, տուած ենք ընտրովի շարք մը թղթակցութիւններ, փոխանակուած Դուրանի Կ. կոմիտէին եւ զանազան մարմիններու միջեւ:

Փաստ. 1596-1

1.– Ս[ՈՒՐԲ] Կ[ԱՐԱՊԵՏ]Ի ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

Հ.Յ.Դ. Եօթներորդ Ընդհ. ժողովը նախապէս որոշուած էր գումարել Մուշ քաղաքի մերձակայ հռչակաւոր ուխտատեղի Ս. Կարապետի վանքին մէջ: Ան պիտի զուգադիպէր հայ տառերու գիւտի 1500ամեակին նուիրուած համազգային տօնակատարութիւններուն եւ Վարդավառի տօնին՝ Աշտիշատի մէջ: Այդ իմաստով ալ Արեւելեան եւ Արեւմտեան բիւրոները հրահանգներ ու ցուցմունքները յղած էին կուս. մարմիններուն: Պատգամաւորներու մէկ կարեւոր մասին ուշացո՞ւմն էր պատճառը թէ գաղտնապահական նկատումներ, որ վերջին պահուն որոշուած էր ժողովը փոխադրել Կարին: Փոխարէնը Ս. Կարապետի մէջ կայացած է խորհրդակցական կոչուող այս բազմամարդ ժողովը, մասնակցութեամբ շրջակայ գաւառներէն հոն հաւաքուած ժողովականներու, ինչպէս նաեւ Ընդհ. ժողովի համար առաքուած պատգամաւորներու: Ժողովին մասնակիցները յիշատակելի են՝ Ռոստոմ, Ա. Վռամեան, Արմէն Գարօ, Վարդան վրդ. Յակոբեան (Ս. Կարապետի վանահայր), Կայծակ Առաքել (Ապաճեան Տիգրան), Կորիւն (Գոմսայ Իսօ), Գալուստ Սասունի, Մօրուք Կարօ (Աւոյեան). Կովկասէն՝ Ն. Աղբալեան եւ Ա. Ջամալեան կը հասնին ուշ, ժողովի աւարտին:

Մեր փաստաթուղթը անթուակիր է. մօտաւոր թուականի ճշդումին համար որոշ լոյս կը սփռէ Ռոստոմի մէկ նամակը՝ 1913 թ. Օգոստոս 14 թուակիր (յայտնաբար թուագրուած ըստ նոր տոմարի) ուղղուած Ամերիկա՝ Ս. Վրացեանին. Ռոստոմ կը գրէ. *«Ս. Կարապետի եւ Աշտիշատի հանդէսներին չհասան Կովկասի մեր ընկերները: Նրանք ուշ հասան, բայց եւ այնպէս գոհ մնացին իրենց տեսած ու լսածով»*: Ուստի, Ս. Կարապետի խորհրդակցական ժողովը կարելի է թուագրել 1913, Յուլիսի երկրորդ կէսը, հին տոմարով:

Ներկայ են Արեւելեան բիւրոյի ներկայացուցիչը, Վանի Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչը, Դուրան-Բարձրաւանդակի[1], Բարձրաբերդի[2], Խարբերդի Կ. Կոմիտէներու ներկայացուցիչները. Բալուի, Քղիի, Ֆարղինի, Խնուսի կոմիտէներու կողմէն ընկերներ, ինչպէս նաեւ Պուլանըխէն, Խուլբէն, Մշոյ դաշտէն եւ Մշոյ քաղաքէն. ժողովականներու թիւը 37 ընկերներէ կը բաղկանայ:

Օրակարգի խնդիրներն են՝

1.- Ս. Կարապետի մէջ հայկական գաւառներու Ռայոնական ժողովը գումարելու հարցը
2.- Տեղեկատուութիւններ զանազան շրջաններէ:
3.- Մեր դիրքը կառավարութեան հանդէպ:
4.- Մեր դիրքը Իթթիհատի հանդէպ:
5.- Հայ-քիւրտ յարաբերութիւնը:
6.- Կազմակերպութեան ուժեղացման հարցը:

Նկատի ունենալով որ հայկական բոլոր վեց նահանգներէն պատգամաւորի հանգամանքով ներկայացուցիչներ չէին կրցած հասնիլ ժողովին, որոշուեցաւ փոխանակ Ռայոնական ժողովի՝ կայացնել խորհրդակցական ժողով:

Նկատի ունենալով Մշոյ Ս. Կարապետ վանքը իր աշխարհագրական դիրքով հայկական նահանգներու, կարելի է ըսել, կեդրոնը կը կազմէ, որ թէ մեր նախահայրերու օրով եւ թէ քրիստոնէական շրջանին ստուար հայութեան ուխտավայրը եղած է, ժողովը բաղձալի գտաւ, որ Վարդավառի տօնը լինի համազգային տօն մը եւ պրոպագանդ մղուի որպէսզի հայկական բոլոր գաւառները եւ հատուածները մասնակից լինին այդ տօնին: Այդ տօնը օգտագործել հետեւեալ կերպով.

ա) Գումարել հայկ. վեց նահանգներու Ռայոնական ժողովը, ինչպէս նաեւ նոյն այդ շրջաններէն հասնող բոլոր դաշնակցականներէն ունենալ ընդհ. ընկերական հաւաքոյթ մը.

բ) Ամէնէն յարմար ժամանակն է կազմել վեց վիլայէթներու ուսուցչական ժողովը դպրոցական խնդիրներու համար.

գ) Վերականգնել Նաւասարդի հին աւանդութիւնները՝ երգեր, մարմնամարզ եւ այլ խաղեր, անոնց հրաւիրելով մասնակցիլ հայկական բոլոր հատուածներ եւ միութիւններ:

Յատկապէս վերջին նպատակը յաջողցնելու համար անհրաժեշտ է ունենալ տեղական չէզոք յանձնախումբ

1.- Դուրան-Բարձրաւանդակը կուս. ծածկանունն է Տարօն-Սասունի Կեդր. կոմիտէութեան. Արեւելեան բիւրոյի ներկայացուցիչն էր Ռոստոմ:

2.- Բարձրաբերդը՝ Կարին-Էրզրումի Կեդր. կոմիտէութիւնն է:

մը (Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ.Կ.ի մասնակցութեամբ) որպէսզի Ս. Կար[ապետ] վանքի տնօրէն ժողովին հետ խորհրդակցելով, կարելի եղածին չափ տօնէ շուքով եւ այլազանութեամբ եւ ստեղծէ հնարաւորութիւններ: Արեւելեան բիւրոն պարտաւոր է 3 ամիս առաջ Տարօնի Կ. կոմիտէին հրահանգներ տալ այդ ուղղութեամբ:

Յիշատակուած շրջաններու կազմակերպութեանց թէ ներքին եւ թէ արտաքին կեանքի վրայ ներկայացուցիչները բերանացի տանին ընդհանուր տեղեկութիւններ:

III Մեր դիրքը հանդէպ կառավարութեան.– Որոշուեցաւ, որ Ռայոն. ժողովը կառավարութեան առջեւ դնէ հետեւեալ պահանջները. իսկ Կ. կոմիտէներ այժմէն դնեն նոյն պահանջները իւրաքանչիւրը իր տեղական իշխանութիւններու առջեւ:

Պահանջները.–

ա) Իրենց անցեալով եւ եղեռնագործութեամբ ծանօթ աւատապետներու արտաքսումը հայկական նահանգներէն. իւրաքանչիւր Կ. կոմիտէ պէտք է թուէ իր շրջանի մէջ գտնուած գլխաւոր ծանօթ ոճրագործները:

բ) Հայերը զինաթափ ընելու քաղաքականութեան վերջ դնել: Սահմանադրութեան ընթացքին վարչական եղանակով հայերէն գրաւուած զէնքերը ետ տալ, եւ գիտացիներէն գիտական պահակներ հաստատել կառավարական զէնքերով:

գ) Հողային հարցի վերջնական լուծումը վարչական եղանակով եւ մասնաւոր յանձնաժողովներու միջոցաւ. յանձնաժողովը պէտք է կազմուած լինի Ազգ. պատրիարքարանի կամ առաջնորդարաններու ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ:

դ) Գաղթական քիւրտեր եւ թուրքեր հեռացնել հայկական շրջաններէն 8 ժամ հեռաւորութեան վրայ՝ եւ տալ անոնց անվիճելի կառավարական հողեր:

ե) Խորհրդարանի եւ նահանգային ընտրութեանց մէջ ընդունիլ Ազգ. համեմատական ներկայացուցչութեան սկզբունքը:

զ) Ամբողջ պաշտօնէութեան մէջ, սկսեալ ժանտարմըրիէն եւ ոստիկանութենէն մինչեւ վերջին պաշտօնատարը, հայերը պէտք կազմեն %50ը:

է) Հայկական նահանգներու սահմաններու սրբագրումը, որպէսզի հնարաւորութիւն ըլլայ համատարր շրջանակներ ստեղծել:

ը) Նախնական կրթութեան համար, հայ ազգ. մարմիններուն վերադարձնել կամ այդ տուրքի անունով տասանորդի հետ հայերէն գանձուած բաժինը եւ կամ յատկացուելիք գումարը բնակչութեան թուին համաձայն բաշխել իւրաքանչիւր ազգութեան:

IV- Իթթիհատի հետ քարեացական յարաբերութիւններ շարունակել՝ շեշտելով շարունակ այն ընդհանուր շահերու վրայ, որոնք կը կապեն երկու կուսակցութիւնները:

Գալով յատկապէս Իթթիհատին՝ մարմինները անպաշտօն կամ պաշտօնական յանձնառութեան ներքեւ չեն կրնար մտնել անոր հետ ոեւէ խնդրի առթիւ, մինչեւ որ Իթթիհատը գոհացում չտայ Արեւմտեան բիւրոյի [19]12 Մայիս 5ի վերջնագրի պահանջներուն, առանց որուն մեր կուսակցութիւնը չի կրնար խզուած յարաբերութիւնը վերսկսելու:

V- Հայ-քիւրտ յարաբերութեան մասին խորհրդակցելով ժողովը եկաւ այն եզրակացութեան, որ ջանալու է միութեան յանգելու այն բոլոր տարրերու հետ, որոնք իրենց դիրքով եւ ուղղութեամբ նպաստաւոր կարող են հանդիսանալ պահպանելու սահմանադրական կարգերն ու անդորրութիւնը:

VI- Կազմակերպական.–

ա) Իւրաքանչիւր շրջան իր բարոյական եւ նիւթական միջոցներով ջանալու է առաջ տանիլ իր ուժեղացման եւ վերակազմութեան գործը, անտեղի յոյսեր չդնելով դուրսի մարմիններու վրայ:

բ) Նկատի ունենալով անհրաժեշտութիւնը միակերպութիւն մը ստեղծելու Հայաստանի Կ. կոմիտէներու գործունէութեանց միջեւ թէ ներքին կազմակերպական եւ թէ պետական յարաբերութեանց տեսակէտէն, ժողովը կ՝առաջարկէ Ընդհ. ժողովին որ Արեւելեան բիւրոյին տրամադրէ 3 ազատ անդամ[3], որոնց մէկը քարտուղար, իսկ միւս երկուքը որպէս ընդհանուր շրջիկներ՝ հայկական վեց վիլայէթներուն համար:

3.- Ազատ անդամ կը համարուէին այն ընկերները, որոնք մարմնի մը անդամ կամ ոչ, կը գործէին իբրեւ վճարովի կուսակցական գործիչներ:

Փաստ. 100-26

2.– ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՏԱՐՕՆԻ Կ.Կ.ԻՆ

Դուրանի ընկերներին,
Սիրելիք!

Անցեալ պոստով Արեւմ. բ[իւրո]յից ստացանք մի նամակ որ բաւական մխիթարական բովանդակութիւն ունէր: Մեր ընկերները՝ վերջնականապէս որոշելու համար իրանց դիրքը դէպի Իթթ[իհատ]ը, դիմել էին նրանց՝ մեզ համար կենսական նշանակութիւն ունեցող մի շարք պահանջներով: Նոյն պահանջներով ընկերներից Շահ[րիկեան] եւ Վռամ[եան] գնացած էին Սելանիկ Կեդր. մարմնոյն մօտ պարզելու համար մեր պահանջները: Բանակցութիւնների արդիւնքը եղած էր այն՝ որ թէ Սելանիկի կեդրոնը եւ թէ Իթթ.ի պարլամենտական ֆրանկցիան ընդունել էին հետեւեալ պահանջները՝

Ա.- Հողային խնդիրը լուծել վերջնականապէս վարչական կարգով:

Բ.- Հողազուրկ հայ գիւղացիներին տալ հող իրանց բնակած նահանգի մէջ, եւ պետական նպաստ նոյն հողերը մշակելու համար:

Գ.- Ճանաչել պատրիարքարանի առանձնաշնորհումները, եւ թողնել ազատ հայ ժողովրդի կրթական ինքնավարութիւնը:

Դ.- Պետական բարձրագոյն դպրոցներում, ինչպէս նաեւ պետական հաշուով Եւրոպա ղրկուելիք ուսանողներից՝ հայերից ընդունել համաձայն հայ ժողովրդի տոկոսի:

Ե.- Միարիֆի[4] կողմից յատկացուած կրթական ընդհանուր բաժինը բարձրացնել հայ ժողովրդի տուած տուրքի համեմատութեամբ:

Զ.- Դադրեցնել օտարահպատակ ուսուցիչների դէմ սկսուած հալածանքը, եւ թողնել նրանց պաշտօնավարել հայ դպրոցներում:

Է.- Դադրեցնել դաշ[նակցական] ընկերների դէմ սկսուած հալածանքը եւ վերջ տալ նրանց շուրջը ստեղծուած ապօրինի դատերին:

Ընդունուած առաջարկները մեզ համար անպայման կարեւոր նշանակութիւն ունեն. բայց Իթթիհատի մէջ հէնց առաջացած վերջին ռէակցիոնէր շարժումը թոյլ է թէ պիտի ազդի վերջին համաձայնութեան վրայ, եւ գուցէ նոյնիսկ վիժեցնի նրան: Աւելորդ չենք համարում պարզել ձեզ այդ շարժման ներքին բնոյթը, որ խոշոր չարիքներ կարող էր առաջացնել եթէ սակայն իր ժամանակին չխեղդուէր:

«Հերձուածող» պատգամաւորների կողմից առաջադրուած պահանջների հիմքը կազմում էր Շէրիաթը, եւ եթէ մի երկու կէտեր էլ դրել էին նրանք իրանց պահանջների մէջ ժողովրդապետական ոգով, դա երեւոյթները քողարկելու ցանկութեամբ էր կատարուած: Նրանց հիմնական նպատակն էր ներսից պայթեցնել Թուրքիոյ միակ սահմ[անադրական] կուսակցութիւնը՝ Իթթիհատը:

Շարժումը ծրագրուած էր եղել բաւական ժամանակ առաջ, բայց սպասել են պայթեցնել յարմար առիթի: Վերջին ժամանակներս տարածուած շշուկները թէ խոշոր պառակտումներ առաջացած են Իթթ.ի եւ զինուորականութեան միջեւ, կարծեցեալ ճշմարիտ՝ «հերձուածող» մասը համարում է ժամանակը հասած՝ եւ դնում իր պահանջները: Բարեբախտաբար զինուորականութիւնը կռահելով անցուդարձը անմիջապէս կտրուկ կերպով յայտարարում է թէ բաժանումներ չկան իր եւ Իթթ.ի միջեւ եւ թէ՝ որ իրանք ինչպէս միշտ, այժմ էլ պատրաստ են ամէն գնով պաշտպանելու սահմ[անադրական] կարգերը:

Զինուորականութեան այս կտրուկ յայտարարութիւնից յետոյ հերձուածող մասը կը զգայ իր սխալը, եւ կը կորցնի իր հաւասարակշռութիւնը: Չմոռանանք ասել որ հերձուածող մասը կազմում էր պատկառելի մեծամասնութիւն, 110-130 պատգամաւոր: Հակառակ սրան սակայն փոքրամասնութիւնը չի ընդունիր ոչ մի պահանջ. միակ զիջողութիւնը որ կը լինի փոքրամասնութեան կողմից այն է՝ որ փոքրամասնութիւնը կը համաձայնի մեծամասնութեան կողմից առաջարկուած պահանջները ներկայացնել Իթթ.ի ընդհանուր կոնգրէին:

Որքան էլ որ ժամանակատրապէս կարելի է վերջացած համարել այս յետադիմական շարժումը, բայց մենք կարծում ենք որ սա իր տխուր ազդեցութիւնն ունենալու է ինչպէս շատ խնդիրների, այնպէս եւ մեր եւ Իթթ.ի միջեւ կայացուած համաձայնութեան վրայ: Յամենայնդէպս այս առթիւ մենք կը գրենք ձեզ երբ ստանանք աւելի որոշ ու պարզ տեղեկութիւններ. առ այժմ աշխատելու էք դարձեալ նպաստել Իթթ.ի ուժեղացման:

Ընդհ. ժող[ով]ի համար մենք գրել ենք Արեւմ[տեան]ին յայտնելով որ առ այժմ յետաձգուի գումարումը, որովհետեւ ոչ մի Կ. Կ. չի լրացնում դեռ եւս իր օրինական ցենզը. բայց կարծում ենք որ շատ անհրաժեշտ կը լինէր մի ընդհ. խորհրդակցութիւն ունենալ մի շարք կարեւոր խնդիրների համար. ի նկատի ունեցէք այս, որ որոշուելու դէպքում կարողանաք ձեր կողմից էլ մի ընկեր ուղարկել խորհրդակցութեան մասնակցելու համար:

Ընկ. բարեւներով՝
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ Բ[ԻՒՐՈՅ]Ի
Թ[ՈՒՐՔԻՈՅ] ՀԱՅՈՒԱԾ

29-IV-911, Կարին

Ընկ. Անտոնի[5] հասցէով այս պոստով ուղարկում ենք մի տուփ թթենիի հունտ. ստանալիս թող տեղեկացնի մեզ:

4.- Կրթական նախարարութիւն:
5.- Անտոնը՝ Զաւարեան Սիմոնն է:

Փաստ. 709-132

3.– ՏԱՐՕՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆԻՆ

Դուրան-Բարձրաւանդակի Կեդր. կոմիտէի այս նամակը ոչ առաջինն է եւ ոչ վերջինը ուղղուած Ռուբէն Տէր Մինասեանին, որպէսզի վերադառնայ ու վերստանձնէ Տարօն-Սասուն շրջանի ղեկավարութիւնը: Ծանօթ է որ Ռուբէն 1906-1908 տարիներուն եղած էր կեդրոնական դէմքը՝ հայ ազատագրական պայքարի ամէնէն արիւնոտ այդ շրջանին մէջ: Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք հեռացած էր ու կը հետեւէր քիմիագիտութեան ժողնեի համալսարանին մէջ: Տարօն պիտի վերադառնար 1913ի գարնան:

Յարգելի ընկեր Ռուբէն,

Յուսով ենք, որ դուք ստացած կը լինէք Դուր. Բարձր.ի Շրջանային ժողովի որոշումների քաղուածքներից մի օրինակ, որոնք տպուած են «Ազատամարտ»ի մամուլով: Այնտեղ, այն որոշումների շարքերում մի կէտը Ձեզ է վերաբերում, որու համար էլ պարտաւորուած դիմում ենք Ձեզ, խնդրելով պարզել այդ մթութեան մէջ մնացած կէտը, առաջիկայ Շրջանային ժողովի համար:

Առհասարակ, այս շրջանում, Ձեր օրերում կատարսի մի հասկացողութիւնն է, որ իւր կեդրոնացմամբ, օրւայ կուրսին է վերածում ամբոխի հոգեբանութիւնն ու տրամաբանութիւնը, մի օր վեր ելնելով մինչեւ ծայրայեղ բարձրութիւն… մի օր իջնելով դէպ ծայրայեղ ցածութիւնը…: Բայց արդեօ՞ք ուրիշ ելք կայ – ե՞րբ եւ ո՞ւր է կատարուել մի յեղաշրջում կամ մի շարժում առանց անհատ հերոսի խաղացած դերին…

Եթէ ժողովուրդների դէպ յառաջ ընթացքը չի կատարւում արագօրէն, եթէ ժողովուրդները ի վիճակի չեն իրագործելու իրենց իղձերն ու նպատակները, անոնց գլխաւոր պատճառը այն է, որ այդ նպատակների ու իղձերի մարմնացում անձնուրաց անհատները իրենց հմայքով պակաս են, չեն լրացնում պահանջի քանակը… Բայց անձնուրացութիւնը որքան քանգ, որքա՜ն հազուագիւտ է մեր կեանքի մէջ, այդ էլ պէտք է աչքի առաջ ունենալ…

Վերջապէս, բացէք Ձեր լռութեան կապանքները– Ձեզ սկի չի էլ սազում լուռ մնալ ազա՜տ Զուիցերիայում՝ այն շրջանի վերաբերմամբ, ուր տարիներ շարունակ տանջուել-տառապել էք ընդհանուրի վշտով, որու հսկայ լերանց ծերպերում, Ձեր վշտոտ սիրտն է բաբախել, Ձեր թախծոտ հոգին եռացել… Եւ միթէ՞ ժողովուրդների ազատութեան հնոցը Զուիցերիան իւր նախանձելի հմայքով կարող կը լինի Ձեզ մոռացնել տալ այդ վշտերին ու երազներին… Չենք հաւատում…

Ընկերական ջերմագին բարեւներով՝
Ի դիմաց Կ. Կ.ի՝

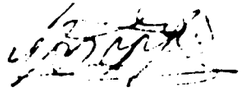

ՎԻՇՏՔ

Յ.Գ.– Մեզ պէտք է նաեւ Ձեր հասցէն:

ՆՈՅՆ

12-10-1911

Փաստ. 710-42

4.– ՏԱՐՕՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Ընկերներ,

Ստացած ենք Ձեր 15 VI նամակը, ինչպէս նաեւ ղրկուած (25) քսան եւ հինգ ոսկին: Թիւրիմացութեամբ մեր կողմէն վար դրուած մեղուանոցի դրամը արդէն վճարուած էր Հաջի Կարապետին:

Քանի մը օրէն Վարդավառին տեղի պիտի ունենայ Շրջանային ժողովը, որուն պիտի մասնակցի նաեւ Արեւելեանէն [Բիւրօ] ընկեր Ռ-[ուստոմ]ը:

Մեր հաշիւները ժողովի բովէն անցնելէն յետոյ կ'ուղարկենք նաեւ Ձեզ եւ հաշուքննիչին:

Առաջնորդարանի հետ յարաբերութեան մէջն ենք յառաջիկային կրթական հարցը համերաշխաբար տանելու: Յաջողութեան պարագային մտադիր ենք հրաւիրելու իբրեւ շրջանային տեսուչ ընկերոջ Ռուբէնին կամ Թորոսին[6]:

Գիւղական պահակները տակաւին չենք նշանակուեցան: Կառավարութիւնը կ'առաջարկէ որ գիւղացիք հոգան պահակներու զէնքն ու ապրուստը: Գիւղացիները մերժեր են: Կը խնդրենք որ մեր ընկեր երեսփոխանները հարկ եղած ջանքը ի գործ դնեն, որպէսզի պահակներին տրուին պետական հրացաններ:

Սասնոյ յանձնախմբին մասնակցող մեր ներկայացուցիչն արդէն ընտրուած է, գրուած է Առաջնորդարան ալ որ հատ մ'ալ իրենք ընտրեն, որմէ յետոյ Յանձնաժողովը պիտի ձեռնարկէ գործի:

Խմբատետրերու մեծ կարիք ունինք. կը խնդրենք փութացնէք առաքումը:

Ընկեր Զաւարեանի նամակը առինք, յանձնեցինք առաջնորդին:

Ընկերական բարեւներով
Ի դիմաց Դուրան-Բարձր.ի Կ. կոմիտէի
ԺԻՐԱՅՐ

26/VI 12

Մուշ

6.- Թորոս՝ ծածկանունն էր Ալոյեան Գալուստի:

Փաստ. 710-43

5.– ԴՈՒՐԱՆ ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ Հ.Յ.Դ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Մեծ ընկերներ!

Առած ենք Յունիս 23 թուակիր նամակնիդ: Կ՚աշխատինք իրագործել Ձեր տուած խորհուրդները գաւառական նոր օրէնքին վերաբերմամբ:

Շրջանային ժողովը տեղի ունեցաւ Քրմավայրում[7] ընկ. Ռ-[ոստոմ]ի նախագահութեամբ, որը տեւեց 4-5 օր: Որքան էլ որ թերութիւններ կային, այնուամենայնիւ նիստերը բաւականին յաջող անցան տալով մի շարք կարեւոր որոշումներ, ի միջի այլոց եւ այն, որ այս շրջանը ունենայ մէկ տարուայ մէջ երկու շրջանային ժողով, որ եւ այս տարուայ երկրորդը պիտի գումարուի Նոյեմբերի 1-ին:

Անմահն Եփրեմի յիշատակին, հոն խուռն բազմութեան (ուխտաւորների) ներկայութեանը եւ մասնակցութեամբ հոգեհանգիստ կատարուել է – տպաւորութիւնը խոր էր…

Երէկ էլ Օսմանեան ազգային տօնի առթիւ քաղաքի խուռն բազմութեան ներկայութեամբ հոգեհանգիստ կատարուեց Գուրգէնի, Չաուշի եւ միւս նահատակաց հաւաքական շիրմին վրայ. նոյն խոր եւ զգայուն տպաւորութիւնն էր հոս: Պէտք է խոստովանել որ ընկեր Ռ-[ոստոմ]ի ներկայութիւնը իւր ուսուցչական խմբով բաւականին կենդանութիւն բերեց Տարօնի լճացած կեանքին մէջ…

Այստեղ են նաեւ Թորոս, Ֆար-Հատ, Առաքել Աղա, Բիթլիսից երկու ընկերներ՝ Վահէ եւ Սլաք[8]: Պէտք է ասել որ առաջին երեքից եւ ոչ մէկն էլ տրամադիր չէ հոս մնալու. բոլորն էլ խոյս են տալիս ճիշտ այն կերպով որ խոյս կը տայ մէկը դաժան բանտից…

Շրջանային ժողովը իւր հաւանութիւնը տալով ընկ. Ռուբէնի[9] հոս գալու անհրաժեշտութեան վերաբերմամբ, յանձնարարեց ընկ. Բժիշկին բանակցութեան մէջ մտնել անոր հետ եւ հրաւիրել դէպ հոս:

Կրթական գործը հետզհետէ մտնում է համերաշխութեան օրակին մէջ. արդէն մի շարք ժողովներ (խառն ներկայացուցչական) տեղի ունեցած են: Նոյն խնդիրը առաջնորդի ներկայութեամբ արծարծուեց նաեւ Շրջանային ժողովում, ուր նորէն ամէն ինչ համաձայնութեամբ վերջացաւ: Մնում է գործադրութիւնը, որ շուտով պիտի սկսուի, քանի որ կալ ու կուտը մօտենում է:

Առիթ-Վանք գիւղի հողային հարցի մասին, ուր թառել է Նասրուլլայ անունով բարբարոսը, արդէն տեղեակ էք: Այդ վամպիրը[10], խնամակալուած տեղւոյս կառավարութիւնից եւ միւթեղալիպներից[11], ամէն օր, ամէն ժամ նոր ու նոր դաւեր է որ կը լարէ գիւղացիութեան դէմ, որպէսզի այդ միջոցաւ կարողանայ խեղդել այն բուռն պայքարի ընթացքը, որով գիւղացիութիւնը համերաշխաբար սկսած է վաղուց անոր դէմ: Այժմ այդ խեղճ գիւղացիութիւնը, նկատելով որ ըստ հին սիստեմին այս վերան երկրում խաթերն ու խնամիութիւնն է դեր խաղացողը եւ ուժը՝ իրաւունք,– մտադրուած է քէկուզ հարիւր ոսկիներ ծախսել եւ երկու ներկայացուցիչներ ուղարկել հոդ՝ Պոլսում վարելու համար իր դատը: Ան մեր խորհուրդին դիմեց խնդրելով յանձնարարական. մենք աւելի յարմար դատեցինք այդ մասին նախ հարցնել Ձեր կարծիքը, թէ արդեօք եթէ անոնց ներկայացուցիչները գան հոդ, հնարաւո՞ր է, յո՞յս կայ արդարութիւն ձեռք բերել: Այդ մասին կը խնդրենք Ձեզմէ պատասխան:

Ստացել ենք խմբատետրներ 30 օր[ինակ], Ծրագիր 30 օր[ինակ], Պլատֆորմ 50 օր., Ծրագիր թուրքերէն 7 օր.:

Ընկերական յարգալից բարեւներով՝
Ի դիմաց Կ. Կ.ին
ՎԻՇՏՔ

11-VII-912 թ.
Դուրան

7.- Յայտնաբար խօսքը Ս. Կարապետ պատմական վանքի մասին է:

8.- Թորոսը՝ Ալոյեան Գալուստն է, Ֆար-Հատը՝ Օհանջանեան Սարգիս, Առաքել Աղան՝ հաւանաբար Կայծակ Առաքելը (Ապահեան Տիգրան), Սլաքը՝ Օխիկեան Արմենակ:

9.- Տէր Մինասեան Մինաս (Ռուբէն):

10.- Տզրուկը, կեղեքիչը:

11.- Վաշխառուներէն:

Փաստ. 101-65

6.– ՌՈՍՏՈՄԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

27 VII 1912, Կարին

Սիրելիք,

Դրութիւնը, ինչպէս գիտէք, խառնւում է Թուրքիայում: Շատ էի վախենում որ դահլիճի փոփոխութեան հետեւանքով անմիջապէս ներքին կռիւներ, անիշխանութիւն կը տիրի. բայց բարեբախտաբար առ այժմ ոչինչ չկայ:

Մուշ էի, երբ լուրը հասաւ: Ոչ այնտեղ եւ ոչ էլ ճանապարհին մի առանձին բան աչքի չընկաւ: Այդ նշան է, որ խառնակութիւններ կարող են առաջ գալ մասնակի գրգռումների շնորհիւ: Բայց, դէհ այսօր չկայ, խօ վաղը կը լինի: Կասկած չկայ որ նոր դահլիճը պիտի ամէն կերպ ամրացնի իր դիրքը, իր մարդիկը հաստատելով վարչական բոլոր ճիւղերում: Նա հետզհետէ կը զտուի, կը դառնայ իթթիլաֆական[12], թէեւ այդ անունը կարող է եւ չկրել: Իթթիհատականներն էլ իրենց կողմից պիտի պատրաստուեն ինքնապաշտպանութեան: Ցաւն այն է, որ կառավարութիւնը իր դիրքը պահպանելու նպատակով, պիտի շոյի երկրի զօրաւորներին եւ զիջումներ անի նրանց:

Դա է, որ առաւելապէս պիտի նպաստի անիշխանութեան ծաւալմանը հայաբնակ գաւառներում: Քրդերը արդէն իրենց լաւ չեն պահում Վասպուրականում եւ կառավ[արութիւնը] կատարելապէս անտարբեր է:

Պատրաստւում եմ Պոլիս երթալ: Այնտեղ մանրամասն կը խօսենք:

Անցած տեղերս ժողովրդի վիճակը համեմատաբար մխիթարական գտայ: Տեղի ունեցաւ Ա. Շրջանային ժողով եւ անպաշտօն Ռայոնական՝ մասնակցութեամբ Կարնոյ, Վանի, Բաղէշի եւ Տարօնի ընկերների:

Լաւ տպաւորութիւն թողեց մասնաւորապէս Սասունը:

Երկիրը չոր ցամաք, ժայռոտ չէ, ինչպէս սովոր ենք երեւակայել: Գիւղերը տեղաւորուած են կանաչազարդ խոր հովիտներում: Դիրքը շատ բարձր չէ (Շէնիկ 1700m Կ[ելիէ] Կիւզան 1600m, Սեմալ 1750m): Մեր Զանգեզուրի հետ չի կարելի համեմատել: Կուլտուրան, համեմատաբար Դաշտի հետ, հարուստ է. ցանում են ցորեն, գարի, կորեկ, ունեն բանջարանոցներ, պտղատու ծառեր, ծխախոտ եւ այլն… Ժողովուրդը արթուն է. մեծ ձգտում ունի դէպի առաջադիմութիւն: Կանոնաւոր դպրոցներ չունեն: Շէնիկը եկեղեցի էլ չունի:

Լաւ րոպէներ ունեցանք մեր պտոյտի ժամանակ: Չենք մոռանալ մանաւանդ Կ[ելիէ] Կիւզանում կատարուած հոգեհանգիստը՝ Սերոբի, Հրայրի, Աբրոյի[13] եւ ընկ[երների] շարէշար գերեզմանների վրայ: Ժողովուրդը նոյնքան բնական էր գտնում մեր «ուխտագնացութիւնը»՝ ինչպէս սովորական ուխտագնացութիւնը Ս. Կարապետ եւ այլ վանքերը: Սերոբի պատկերը՝ անթառամ ծաղիկներով զարդարուած, կախուած է Կ. Կիւզանի եկեղեցու մէջ: Երեւի այդպէս են սրբերի շարքերը դասուել Վարդանը եւ նման նահատակները:

Համբոյրներով՝
Ձեր Ռ-[ՈՍՏՈՄ]

12.- Իթթիլաֆը յետադիմական կուսակցութիւն էր, Իթթիհատին հակադրուած եւ կարճ ատենուան համար իշխանութեան տիրացած:

13.- Տարօն-Սասունի նահատակ հերոսներ. յաջորդաբար՝ Սերոբ-Աղբիւր (Վարդանեան), Հրայր-Դժոխք (Ղազարեան Արմենակ) եւ Սահակեան Մկրտիչ (Աբրօ):

Փաստ. 712-2

7.– ՏԱՐՕՆԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Սիրելի ընկերներ

Դուք Արեւմտեան բիւրոյի միջոցաւ մեզի փոխադրած էք 150 ոսկի: Կրնաք վստահ ըլլալ որ իր գործնական նպատակին կը յատկացուի Ձեր նուէրը: Այս օրերուն մեր մթնոլորտը անհրաժեշտ պահանջն է այդ: Մեր խորին շնորհակալութիւնը բոլոր աշխատող ընկերներուն: Հոս կեանքը եռուզեռի մէջ է եւ նոյն տեսակի պահանջը շատ շատ է ու մենք նիւթական աջակցութիւններու պէտք ունինք: Վստահ ենք որ այս փոթորկալի օրերուն մեզ չէք մոռնայ…

Եթէ հնարաւորութիւն ունիք, մեր հետ թղթակցէք. գոհ կը մնանք:

Երկար բաներ չենք կրնար գրել, կը վախնանք որ նամակը կը բացուի:

Ընկերական ջերմ բարեւներով
ԴՈՒՐԱՆ-ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ

1913 փետր. 18, Մուշ

Հետեւեալ հասցէով նամակ ղրկեցէք
[օսմաներէն]
Mousch – Hadgi Assad Han Mamigon Ohannessian
Յանձնել Կ[արօ] Ս[ասունի]ին:

Մատեան 118-1, էջ 33-34

8.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՊԻԹԼԻՍ

8 Մարտ 1913

Ընկերներ,

Փետր. 5ի ձեր նամակը ստացած ենք:

Կու գանք նորէն խնդրել ձեզէ որ միշտ յարաբերութիւն պահպանէք Դուրանի հետ եւ հոն ուղարկուած տեղեկութիւնները ստանաք: Օրը օրին բոլոր կոմիտէները տեղեակ պահել,– այդպիսի նամակագրութիւն անսպելի չափերու կը հասնին, հետեւաբար պէտք է որ տեղական կոմիտէները իրարու հաղորդեն՝ մեզ դժուարութեան մէջ չդնելու համար:

Շնորհակալ ենք քրդերու մասին տեղեկութեանց համար, կ՛ուզենք որ այդ մասին մեզի մանրամասնութիւններ տաք յաճախ: Մեր յարաբերութիւնները հոս ընդհատուեցան պատերազմի[14] պատճառով, եւ մեր ջանքերը դեռ որոշ արդիւնք չունեցան:

Ալի փաշայի խօսքերը, ի հարկէ, շատ տխուր են. անոր սխալ կարծիքը կազմակերպութեան մասին շատ ցաւալի է: Երբ ան մեզի այցելութեան եկաւ հոս, բացատրեցինք որ կազմակերպութիւնը ամենաջերմ տրամադրութիւններ ունի դէպի երկրի մահմետական ժողովուրդը, թէ փափաքող է բոլոր տարրերու մերձեցման եւ խնդրեցինք այդ ուղղութեամբ գործել եւ շատ կը ցաւինք որ կուսակալը, հակառակ մեր անկեղծ խօսքերուն, այնքան թշնամական դիրք է բռներ դէպի մեր մարմինները:

Ձեր փափաքը որ հեռագիրներ ղրկենք, մեր փափաքն է նմանապէս. դժբախտաբար շատ բան չենք կրնար հեռագրել գրաքննութեան պատճառով, որով ստիպուած ենք շատ անգամ հրաժարիլ հեռագիրներէն՝ որոնց անհրաժեշտութիւնը անհերքելի է:

Խմբատետր այժմ չենք կրնար ղրկել եւ կը խնդրենք, այս անցողական շրջանին, առանց տետրի տանիլ գործերը, մինչեւ որ կացութիւնը պարզուի:

Պատերազմը թէեւ վերսկսաւ, բայց խաղաղութեան բանակցութիւնները եւս կը շարունակուին. թերեւս մինչեւ այս նամակի ձեզի ժամանումը ոեւէ վճռական դէպք տեղի ունեցած ըլլայ որ եւ կ՛որոշէ խաղաղութեան կնքումը:

Վերջի անցքերուն պատճառով կառավարական կուսակցութիւնը, Իթթիհատը, բաւական փափուկ կացութեան մատնուեցաւ, որով այժմ ան կը ձգտի ամրացնել իր դիրքը գործակցութեան հրաւիրելով այլեւայլ կուսակցութիւններ եւ խաւեր որոնց հետ անհաշտ էր: Այսպէս մօտ շաբաթ մը առաջ դիմեր էր մեզի վերսկսելու համար ընդհատուած յարաբերութիւնները, դիմեր էր նաեւ Սապահէտտինի[15] խմբին առաջարկելով Սապահէտտինին մտնել նախարարութեան մէջ:

Այստեղի մարմնի կարծիքով առանց գործնական երաշխաւորութեան, մեր պահանջներուն գոհացում տալու համար, անօգուտ է խօսակցութիւններու վերսկսումը: Անշուշտ մեզի համար շատ ծանր է երկրի այս նեղ կացութեան ատեն ականատես ըլլալ այս անվերջ պառակտումներուն, բայց մեղքը անոնցն է որ, տարիներու ընթացքին մէջ, չկրցան հասկնալ այս ճշմարտութիւնները եւ փոխանակ մերձեցում առաջ բերելու տարրերու միջեւ, լարեցին զայն եւ երկիրը հասցուցին այս կացութեան:

Ընկ. բարեւներով՝
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

14.- Հարցը կը վերաբերի Պալքանեան պատերազմի վերսկսումին:

15.- Սապահէտտին, սուլթանական գերդաստանին պատկանող իշխան, որ ծանօթ էր իր ազատական գաղափարներով:

ԳԼՈՒԽ XII

ԲԱՐՁՐԲԵՐԴ – ԿԱՐՆՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Բարձրբերդ – Կարնոյ թղթածրարը եւս վտիտ է: Կարելի չէ եղած Շրջանային ժողով գումարել. հետեւաբար չկայ նաեւ ժողովական արձանագրութիւն: Եւ սակայն Բարձրբերդը կազմակերպական հզօր շրջան էր՝ Կարինի, Երզնկա, Դերջան, Բաբերդ, Քղի եւ այլ կեդրոններով: Նահանգը Օսմ. խորհրդարանին մէջ ունէր երկու պատգամաւորներ (Արմէն Գարօ եւ Վարդգէս (Սերենկիւլեան)). Կարնոյ մէջ կը հրատարակուէր կուսակցական պաշտօնաթերթ «Յառաջ»ը: Կարինի կը գտնուէր նոյնպէս Հ.Յ.Դ. Արեւելեան բիւրոյի հայաստանեան հատուածը, որ իր կազմը ամբողջացնելու նպատակով հրաւիրած էր կուսակցական հարուստ անցեալ ունեցող Օհանջանեան Սարգիսը (Ֆար-Հատ): Ներկայացուած թղթածրարին մէջ լայնօրէն օգտըւած ենք այս վերջինի նամակներէն, որոնցմով ընդարձակ տեղեկատուութիւն կը կատարուի ոչ միայն Կարնոյ, այլեւ հայկական միւս նահանգներու հայութեան ապրած տագնապալի կացութեան մասին:

Փաստ. 765-35

1.– ԿԱՐՆՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ, Պոլիս

Ընկերնե՛ր,

Էրզրումը վերջերս ապրեցաւ բաւական յուզումնալից կեանք մը. հայ համայնքը, իրեն երկչոտութեամբ անգամ մը եւս կծկուեցաւ. պատճառը հետեւեալն էր:

«Յառաջ»ի 73 համարի մէջ «Մենք ալ կանք» վերնագրով յօդուած մը լոյս տեսաւ, ուր ալբանական եւ արաբական ապստամբութեանց ընթացքին մէջ հայաբնակ գաւառներու մէջ հետզհետէ խստացող հարստահարութիւնները եւ անապահովութիւնը վերջանալուն՝ Անատոլուի վիճակը բարւոքելու ժամանակն հասած համարելով, կը պահանջուէր իրական քայլեր ընել, խօսքէն գործի անցնիլ: Այդ միեւնոյն համարի մէջ զետեղուած էր եւ տեղւոյս իբր թէ իթթիհատական թերթին «Սադայի Շարգը»ին ուղղուած նամակ մը, որով ցաւ կը յայտնուէր, որ այդ թերթը բռնի բաժանորդներ կը հաւաքէ: Այս բանը ինչպէս կ՛երեւայ ծանր կու գայ Նազըմ պէյին՝ թերթի խմբագրին, եւ իր թերթի համարներէն միոյն մէջ թունալից խօսքերով նամակ մը կը հրատարակէ իբր պատասխան Յառաջին, եւ 75 համարէն քաղուածաբար եւ խեղաթիւրուած թարգմանութեամբ՝ կ՛արտատպէ յիշեալ յօդուածը եւ կ՛ըսուի թէ ահագին քանակութեամբ տպելով շրջանը կը ցրուէ, տարածայնելով թէ հայերը պէկութիւն կ՛ուզեն եւայլն: Այս բանը կը գրգռէ Ռամազանի պատճառով դիւրագրգիռ թուրք ամբոխը եւ այդ բանը կը դառնայ զէնք մը մութ ուժերու ձեռքին: Տեղի ունեցան շարք մը տգեղ երեւոյթներ, սպառնալիքներ. սակայն խաւար ուժերու բոլոր ջանքերը պէտք է ըսել ի զուր ելան կառավարութեան՝ Մահմետ Էմինի շնորհիւ, որ աքսորեց ու ձերբակալել տուաւ բաւական թուով խռովարարներ եւ այդպիսով յուզումն անցաւ. յարաբերութիւնները իրենց կանոնաւոր ընթացքը ստացան:

Այժմ «Յառաջ»ը դատի տակ է. կառավարութիւնը հասկացեր է փրովակասիոնը[1], ըմբռներ է յօդուածի անվնաս բովանդակութիւնը, բայց թեթեւ պատիժ մը պիտի տայ «Յառաջ»ին իբր թէ մտքերը աւելի եւս հանգըստացնելու համար:

Կազմակերպական վիճակը ամառուան պատճառով ցրուած է. շուտով կը ստանայ իրեն կանոնաւոր ուղղութիւնը:

Անհրաժեշտ է մեծ քանակութեամբ Ծրագիր եւ Կանոնագիր. կը խնդրենք առաջինն առքիւ իսկ փութացնէք:

Նոյնպէս կը խնդրենք որ Սարուստան[2] ուղարկելիք Ազատամարտները ուղղակի իրենց հասցէին ուղարկուի, Պայազէտ Սուրէն էֆ[էնտի][3], Վահանին յանձնելի, փոստայի աւելորդ ծախս չընելու համար: Այս մասին արդէն գրեր ենք Վարչութեան (Ազատամարտի). յիշեցուցէք դուք եւս՝ ներփակ նամակը իրենց յանձնելով:

Ընկերական բարեւներով
Ի դիմաց Բարձրբերդի Կ. կոմիտէի
ԻԳԻԹ

1911, Սեպտ. 17
Բարձրբերդ

1.- Գրգռութիւններ:

2.- Սարուստան – կուս. ծածկանուն ընդհանրապէս Ռուսիոյ, եւ մասնաւորապէս Կովկասի համար:

3.- Սուրէն Էֆէնտի – այս անունով էր ծանօթ Հին Պայազէտ հաստատուած Դրօ – Դրաստամատ Կանայեանը:

Փաստ. 101-4

2.– ՌՈՍՏՈՄԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

[Կարին, Յունուար 1912]

Սիրելիք

Մինչեւ հիմա չկարողացանք իմանալ, թէ ինչ է կատարուել Թաւրիզում, եւ ինչ է ընկերների վիճակը: Վանից ստացուած մեր հեռագիրը միայն այն է ասում, որ ընկերները հասել են տեղ եւ ապահով են, իսկ տեղական ընկերները? ի՞նչ են եղել Յոնանը, Պիռնեանը, Սարգիսը, Ստեփաննները[4]. կախուածների մէջ եղել է մի հայ, որի ճիշտ ազգանունը անկարելի եղաւ իմանալ: Իմ ենթադրութեամբ դա պիտի լինի անջումանի հայ անդամը[5]:

Լաւ կը լինէր, եթէ սահմանը անցած ռուս[ահայերը] եւ պարսկահայերը կորցնէին իրենց հետքերը: Նոյնը եւ պարսիկների համար:

Քրդերը շարունակում են ափ արձակ զինուել ու պատրաստուել. քրդական իշխանութիւն ստեղծելու լուրերը պարապ զրոյցներ չեն: Դա ամենալաւ միջոցն է ռուսների ձեռքին այս կողմերում խառնակութիւններ ձգելու եւ քրդերին իրենց ափի մէջ պահելու: Մակուից Խոյ-Սալմաստ տարածութիւնը իրենց իշխանութեան տակ առնելով՝ ռուսները աւելի սիստեմատիկ կերպով առաջ կը տանին քրդերին զինելու եւ խառնակութիւններ առաջ բերելու ծրագիրը: Սմկոները[6] կարող են պատուհաս դառնալ խաղաղ ժողովրդի գլխին. անապահովութիւնը նոյն աստիճանին կը հասնի ինչ որ Ատըրպատականումն էր եւ ժողովուրդը ուրիշ ճար չտեսնելով՝ կամայ ակամայ պիտի ստիպուի ընդունիլ զօրեղ իշխանութեան (ռուսների) հովանաւորութիւնը:

Ուղղակի ապշութիւն է պատճառում մեզ տեղական իշխանութեան վերաբերմունքը. երբեմն թւում է, որ սրանք էլ յոյսները կտրել են ու չգիտեն թէ ինչ անեն: Որեւէ հետեւողական ծրագրի, գործելակերպի ոչ մի նշոյլ! Ապրում են օրուայ քաղաքականութեամբ: Նըրանց նոր, աւելի ճիշտն ասած՝ նորոգուած ընթացքը՝ սիրաշահիլ ըմբոստ, վտանգաւոր տարրերին.– իմ կարծիքով յուսահատութեան արդիւնք է, ուրիշ ոչինչ: Բոլորն էլ չեն կարող համոզուած չլինել իրենց սրտի խորքում որ սիրաշահուած տարրերը առաջին պատեհ առթիւ չպիտի թշնամու կողմը անցնին:

Պէտք է նորից պնդել հայերին զինելու անհրաժեշտութեան վրայ: Թող Իրանը լաւ օրինակ դառնայ դրանց համար: Ուրիշ ոչինչ.– գոնէ եթէ ցեղապետները տեսնեն, թէ անպատիժ կերպով չեն կարող յարձակումներ անել,– գոնէ իրենց ախորժակները կը զսպեն եւ երկրի մէջ քիչ թէ շատ կարգ ստեղծուած կը մնայ:

Ընտրութիւնների նախապատրաստական աշխատանքներին ձեռնարկել ենք: Կ՚ուզենք վերընտրել Գարոյին ու Վարդգէսին[7]: Թող շտապեն գալ: Մանաւանդ անհրաժեշտ է Գարոյի գալը: Վանում դրել են Վահանի[8] թեկնածութիւնը, բայց չգիտենք, թէ որքան դա հնարաւոր կը լինի: Եթէ Վահանը վերընտրուելու չլինի, աւելի լաւ է դնել Սարգսի[9] թեկնածութիւնը: Վահապինը[10] չի՞ կարելի դնել Պոլսում: Բաղէշի համար պիտի առաջարկենք Խոսրովին, թէեւ Սլաքը[11] վաղուց է պատրաստըւում: Երզնկայի եւ Մուշի համար առայժմ ոչ ոքի ի նկատի ունինք: Ի՞նչ է Գեղամի[12] տրամադրութիւնը եւ ձեր կարծիքը նրա մասին: Նրա դէմ դժգոհութիւններ կան. վերջին անգամ այդ կողմերը եկած ժամանակ շատ մտերմութիւն է ցոյց տուած եղել քիւրդ ցեղապետներին:

Սպասում ենք որ դուք այդտեղ որոշ համաձայնութեան գաք Իթթիհատի հետ:

Վարդանը[13] երկու օր առաջ ճանապարհ ընկաւ: Դրոյի հետ համաձայնեցինք, որ Վարդանին մտցնեն իրենց առեւտրական գործի մէջ Վանում: Ամսական 10 ոսկի ապահովուած է: Իսկ եթէ գտնենք մէկը, որ Բաքւում երաշխաւոր կանգնի մի 2-3 վագոն շաքարի համար, Դրոն հնարաւորութիւն կ՚ունենայ բաժանուել իր թուրք ընկերակիցներից եւ ընկերանալ Վարդանի հետ: Յամենայնդէպս եղանակները բացուելուն պէս Վարդանը կարող է պատրաստուել Վան գնալու համար:

Քաջազնունուց նամակ ստացայ Պարիզից: Նա էլ մեր օրն է ընկել: Կարծում եմ, որ եթէ նա Պոլիս գայ, կարող էք նրա համար գործ գտնել: Խորհուրդ եմ տալու, որ ձեզ մօտ գայ: Չի՞ կարելի ձեռնարկել մի հայկական թատրոնի չէնքի:

Ջերմ համբոյրներով՝
Ձեր Ռ.

4.- Ռոստոմի կողմէ արձարծուած հարցը կը վերաբերի՝ ռուսական զօրքի Ատրպատականի մէջ ի գործ դրած բռնութիւններուն հետեւանքով, 1911 թ. վերջերուն Թաւրիզէն թրքական սահմանը անցած ընկերներուն: Յիշուած անուններն են՝ Դաւթեան Յոնան, Պիռնեան Կարապետ, Օհանջանեան Սարգիս. Ստեփաններէն առաջինը՝ Թադէոսեան Ստեփանն է, աւելի ծանօթ Սամսոն խան անունով, երկրորդը՝ Ստեփանեան Ստեփան (լուսանկարիչ):

5.- Կախուած հայը՝ Եփրեմի հաւատարիմ զինակիցներէն Մելիք-Անդրէասեան Պետրոսն է:

6.- Սմկո՝ թուրք-պարսկական սահմանագլուխի հայաբնակ գիւղերուն մէջ բռնութիւններ բանեցնող քիւրտ ցեղապետներէն է:

7.- Արմէն Գարօ (Փաստրմաճեան Գարեգին) եւ Սերեմկիլեան Յովհաննէս (Վարդգէս):

8.- Փափազեան Վահանի:

9.- Վանայ Սարգիս (Քարսեղեան), բուն անունով՝ Օտապաշեան Պօղոս:

10.- Վահապ՝ Վռամեան Արշակ, բուն անունով՝ Դերձակեան Օննիկ:

11.- Սլաք՝ Օխիկեան. Խոսրովը՝ Պապայեանն է (Պոլիսէն):

12.- Տէր Կարապետեան Գեղամ:

13.- Խանասորի Վարդան, բուն անունով՝ Մեհրաբեան Սարգիս:

Փաստ. 101-71

3.– ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

[Սարգիս Օհանջանեանի ձեռագիրը]

Կարին, 31 Հոկտ. 912 թ.

Ընկերներ!

Չորրորդ թէ՞ հինգերորդ փոստն է, որ ձեզանից ո՛չ մի նամակ, ո՛չ մի տեղեկութիւն չունենք: Զարմանում ենք թէ ինչո՞ւ մի այսպիսի պատմական կարեւոր վայրկեանում լռում էք, մինչդեռ ամէն մի նոր օր, ժամ, թերեւս եւ րոպէ, նոր-նոր անակնկալներ են տեղի ունենում եւ մենք, գաւառացիներս, կենտրոնում անցածդարձածի մասին ո՛չ մի տեղեկութիւն չունենք, բացի լրագրների՝ գլխաւորապէս «Ազատամարտի», մեզ համար արդէն հնացած լուրերից:

Ձեր լռութեան նկատմամբ նոյնպիսի գանգատներ շարունակ ստանում ենք նաեւ Շամից եւ Դուրանից[14]:

Ամսոյս 29-ին, տեղս հասաւ Սանասարեանի ուսուցիչ Տիգր. Աղամալեանը: Խնդրում ենք շտապեցնել եթէ չէք փոխադրել, իսկ եթէ փոխադրել էք, յայտնել թէ ո՞ւմ միջոցով էք փոխադրել եւ ո՞ւմ անունով, ի՞նչ ճանապարհով Սանասարեանի օգտին «Ազատամարտ»ի ֆոնդը:

Շամից սարսափելի յուզիչ լուրեր ենք ստանում – այնտեղ քրդական շարժումը առ այժմ կառավարութեան դէմ, բաւական սպառնալի կերպարանք է ստացել: Քրդական ոտնձգութիւնները հայերի նկատմամբ, կազմակերպուած բնաւորութիւն ունի, ապացոյց Ռաֆայէլի[15] սպանութեան մանրամասնութիւնները:

– Լեզուն կտրել են, միրուքը, քիթը եւ այլն կտրել տարել են ու բերանն էլ ոչխարի աղբ են լցրել – սրանք քրդական վրիժառութեան կոպիտ վայրենի արտայայտութիւններ են, որ ուղղուած են յատկապէս հայ յեղ. ղեկավարների դէմ:

Մի քանի օր առաջ, Կարինի կառավարութիւնը հեռագրական տեղեկութիւն էր ստացել, որ Վանում ընդհարում է տեղի ունեցել. այդ բանը լսեցինք կառավարական շրջաններից:

– Առ այժմ մենք ո՛չ մի տեղեկութիւն չունենք մերոնցից այդ հարցերը լուսաբանող:

Վերջին ժամին կառավարական մի աղբիւր պարզում էր, որ այդ «ընդհարումը» զուտ քրդական է, ուղղուած կառավարական պաշտօնէութեան դէմ – Բաշկալէից սկսած մինչեւ Խօշապ:

Ո՞րքան ստոյգ է. մինչեւ մերոնցից լուր ստանալը չենք երաշխաւորում: Պատերազմը իր վատ հետեւանքներով, կարծես թէ առաջ է բերելու ստորերկրեայ խուլ գրգռում թուրք ամբոխի մէջ դէպի քրիստոնեաները – ներկայ դէպքում իմա՛ հայերը: Շշուկներ են պտտւում մասսայական կոտորածների մասին եւ այդ շշուկներն այնքան յաճախ են կրկնւում, եւ այն էլ տարբեր աղբիւրներից, որ չենք կարող արհամարհել:

Սարուստանի[16] հետ կանոնաւոր նամակագրական կապ ենք պահպանում Կարինեանի հետ Մ[եծ]-քաղաքից[17]: Այնտեղի դրութիւնն այնքան էլ անմխիթար չէ – եթէ դատելու լինինք ստացած նամակներից:

Միակ տեղը, որը ամէնից կարեւորն է եւ անկանոնը նամակներ ստանալու տեսակէտից, այդ ձեր կողմն է, որ կանոնաւոր հաղորդակցութիւն եւ նամակագրական յարաբերութիւն չկայ:

Շատ խնդրում ենք, վերջապէս, իրազեկ պահել մեզ այդ կողմերի անց ու դարձերին:

Մենք առ այժմ սպասողական դրութեան մէջ ենք.– ի՞նչ կը լինի վաղը, Աստուած գիտէ:

Յարգանքներով՝
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

14.- Վասպուրականից եւ Տարօնից:

15.- Երէցեան Ռաֆայէլ, երկար տարիներէ ի վեր ուսուցիչ եւ կուսակցական գործիչ Վասպուրականի գաւառական շրջաններում մէջ. սպանուած քիւրտերու կողմէ:

16.- Կուս. ծածկանուն Ռուսիոյ, մասնաւորաբար Կովկասի համար:

17.- Մեծ Քաղաքը կուս. ծածկանունն է Թիֆլիսի:

Փաստ. 101-72

4.– ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆԷՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Կարին, 21 Նոյեմ., 912 թիւ

Սիրելիներ!

Փարիզից Միքայէլի[18] նամակն առինք իր ժամանակին: Ինչպես երեւում է, օտար երկնքի տակ ապրող մեր ընկերները հեռաւոր տարածութիւնների պատճառով, Երկրի անցուդարձը աւելի մռայլ գոյներով են պատկերացնում իրենց, քան թէ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունի: Ճիշտ է, մեր շրջաններում – հայաբնակ վայրերում, կեանքը նորմալ դրութեան մէջ չէ, Օսմանեան ընդհանուր հայրենիքը տակնուվրայ անող ներկայ օրհասական տագնապը արձակել է բոլոր սանձերը, հասարակութեան տականքները, քալանչի խուժանապետները ատամները սրած մի հասարակ առիթի են սպասում մասսայական ջարդեր սարքելու, ջուրը պղտորելու, որպէսզի իրանք օգտուին – բայց մինչեւ ներկայ տողերը գրելուն օրը, ո՛չ մի «արտասովոր» դէպք, մասսայական ջարդերի նախանշանների եւ ոչ մի նմուշ տեղի է ունեցել տակաւին՝ ոչ Վասպուրականում, ոչ Բաղէշում, ոչ Մուշում եւ ոչ էլ Կարինի շրջանում: Ասում ենք արտասովոր, որովհետեւ անհատական սպանութիւնները, մասնակի կողոպուտն ու քալանը, այս քամբախտ երկրի համար վաղուց ի վեր սովորական երեւոյթների շարքերումն է եւ մարդիկ կարծես հաշտուել են դրանց հետ: Որ քրդերը չափազանց երես են առել Վասպուրականում, դա ճշմարիտ է. որ նրանց մէջ նկատելի է ընդհանուր քրդական շարժման նախանշաններ՝ դրա ապացոյցը նրանց բացարձակ, աշկարա ըմբոստացումներն են կառավարութեան, պաշտօնէութեան եւ ազգաբնակութեան դէմ: Դուք արդէն կարդացած կը լինէք – «Հորիզոնում» տողերիս գրողի Էրզրումի նամակները, կարդացած կը լինէք նաեւ Կարինի «Յառաջում», Վանի «Աշխատանքում» եւ «Ազատամարտում» այն քայլերը որ քրդերը սկսել են կառավարութեան դէմ: Աբդուլ Ռզակին եւ Սէյիդ Թա՛այինն տաճիկ կառավարութիւնը Ճարայում ձերբակալում է: որպէս քրդական շարժման ամենաազդեցիկ պրոպագանդիստների եւ երբ 30 ժանդարմաներով բերում էին Վան, յայտնի աւազակապետ Սմբկոն[6] 300 քրդերով յարձակւում է եւ կառավարական զօրքի ձեռքից խլում թէ Աբդուլ Ռզակին եւ Սէյիդ Թա՛ային, մօտ 19 հոգի էլ սպանում: Դրանից անմիջապէս յետոյ յարձակւում են սահմանից սկսած մինչեւ Խոշաբ կառավարական պաշտօնէութեան վրայ ու դուրս քշում նրանց: Այդ դէպքերից եւ ոչ մէկը կառավարութիւնը չհերքեց – հետեւապէս ճիշտ լինելը պէտք է ենթադրել: Բացի դրանից՝ քրդերը, որ մինչեւ վերջին ամիսները զգուշանում էին հայերին դիպչելուց, (խօսքս աւազակապետ, աշիրէթապետ քրդերի մասին է) այնուհետեւ սկսան մէկը միւսի յետեւից հայերին էլ սպանել, թալանել եւ գիւղերի հօտերը, տաւարը քշել տանել:

Հայ Յեղ. Դաշ. ձեռնպահութիւնը, միանգամայն երես տուեցին աւազակապետ Շէյխ-Սայիդին, Միր-Մհէյին եւ Մահմէտին, որոնք անարգել, օրը ցերեկով սկսեցին իրենց շահատակութիւնները հայերի նկատմամբ: Ռաֆայէլ Երիցեանի[15] սպանութիւնը համարւում է ուղղուած բացարձակապէս դաշնակցականների եւ հայերի դէմ իբր վրէժ՝ հայերի կողմից քիւրդ աշիրէթապետներին նախազգուշացումների: 2000 հոգիով Ռաֆայէլի դիակը ձեռքերի վրայ Ռշտունիքից Վան բերելը, կառավարութեան դէմ բողոքելը եւ նման բողոքները իբր ցոյց կառավարութեան անգործունէութեան՝ ո՛չ մի արդիւնք չտուին. ո՛չ Վանի կուսակալութեան դէմ կատարուած մասսայական ցոյցերը, ոչ պատրիարքարանի, կառավարութեան բարձրագոյն մարմնին եւ նոյնիսկ Սուլթանին ուղղուած հեռագրական բողոքները մնացին միանգամայն ապարդիւն…

Եւ կարծես աւելի կոնկրետ դարձնելու համար իր կատարեալ համերաշխութիւնը քիւրդ աւազակապետների մինչեւ այդ կատարուածների հետ, կառավարութիւնը այդ օրերին բանտից արձակում է ձերբակալուած քիւրդ աւազակապետներից մի երկու նշանաւոր խուժանապետների եւ նոյնիսկ նրանց պատուին ճաշի սեղաններ է սարքում:

Ինչո՞վ բացատրել կառավարութեան այդ քրդասէր քաղաքականութիւնը – արդեօ՞ք վախով… որովհետեւ այժմ այն կարծիքն է տիրում, թէ ռուս կառավարութիւնը քրդերի մէջ ագիտացիա է մղում ի վնաս տաճիկ կառավարութեան եւ որ Աբդուլ-Ռզակին բոնի ոյժով խլող Սմբկոն համարւում է ռուսասէր եւ ռուսներից հովանաւորուած: Ամառուայ ամիսներում ծայր տուող «քրդական վտանգը» քանի գնում լայն ծաւալ է ստանում եւ դա՛ է, որ երկիւղ է ազդում հայերին նամանաւանդ, որ կառավարութիւնն էլ չի քաշւում բացարձակ սիրաշահել քրդերին: Միւս կողմից՝ 3-4 ամսուայ ընթացքում կատարուած մօտ 300 սպանութիւնների առթով բազմաթիւ հեռագրական դիմումներին ու բողոքներին, կենտրոնական կառավարութիւնը բացարձակապէս ոչ մի քայլ չէ արել աւազակներին ձերբակալելու եւ պատժելու: Փորձեր եղան խնդրելու բարձր կառավարութեան, որ գոնէ հայերին զինէ, որպէսզի հայերը իրանք իրենց պաշտպանեն եւ զսպեն Շէյխ-Սայիդների ախորժակները – այդ էլ մերժուեցաւ: Յուսահատական այս ծանր կացութեան աւելացաւ եւ քիւրք խուժանի գրգռումները «գեաւուրների» դէմ, որ հետեւանք էր օսմանեան բանակի խայտառակ պարտութեան եւ որ այդ վերագրւում էր «խաչակիրների» արաշաւանքին ընդդէմ մահիկի:

Վանից ստացած մեր վերջին նամակները ասում են, որ քիւրք եւ քիւրդ տարրի մէջ լարուած, գրգռուած դրութիւնը հայերի դէմ տակաւին շարունակւում է, բայց մինչեւ օրս այդ ուղղութեամբ մասսայական կոտորածներ ու թալան տեղի չէ ունեցել: Վահաքը[10] գրում է, որ Վանի ռուսաց հիւպատոսը տրամադրութիւն է ցոյց տալիս հայերին ակտիւ օգնութեան գալու. նոյնիսկ աշկարայ սպառնացել է քիւրդ Իզզէթ-բէյին – Վանի ներկայ կուսակալին, որ եթէ հայերի կոտորած առաջ գայ, ինքը ահագին թուով ռուս զօրք պիտի մտցնէ Պարսկաստանից Վան: Արդեօ՞ք, այդ սպառնալիքին թէ կառավարութեան կենտրոնի խիստ հրահանգներին պիտի վերագրել, որ վերջին օրերում՝ յուզումը, սպանութիւնները նուազած են երեւում Վասպուրականի մէջ, թէեւ կրկնում եմ, նոյեմ. 14 թուակիր կրող մի նամակ ասում է – «Վերջին օրերս մեծ յուզում է նկատւում այստեղի քիւրքերի մէջ. նրանք ռուսական միջամտութեան վտանգ են տեսնում եւ կառավարութիւնը հայերից ծածուկ, զէնք է բաժանում թուրքերին»: Այդ զէնք բաժանելը եւ թուրքերի արտասովոր յուզումը երկիւղ է ներշնչում Մուշի հայերին: Անհատական սպանութիւններ եւ մասնակի թալաններ Մուշի շրջանում նոյնպէս կը շարունակուին առանց կանգ առնելու: Այդտեղ էլ կառավարութիւնը ընդհարումներ է ունենում քիւրդ աշիրէթապետների հետ: Երկու շաբաթ առաջ, Մուշ-Սասունի շրջանում յայտնի աւազակապետ Մուսայ եւ Ղասըմ բէկերը, 2-300 զինուած քրդերով, ընդհարման մէջ էին կառավարական զօրքերի հետ. կռիւը, հրացանաձգութիւնները 10-15 օր շարունակ տեւել են. կան երկու կողմից էլ սպանուածներ – բայց թէ ի՞նչ հետեւանք է ունեցել կռիւը, առ այժմ վերջնականապէս պարզուած չէ:

Բաղէշից ստացուող նամակներն (որ հազիւ է ստացւում) էլ մխիթարական չեն. ամէն տեղ էլ – Բուլանըղ, Քղի, Բաբերդ, Երզնկա եւայլն – նոյն անհատական սպանութիւնները կան ու կը շարունակուին, բայց կրկնում եմ, մասսայական ջարդերի բնաւորութիւն չէ ստացել տակաւին:

Այժմ խօսինք Էրզրումի շրջանի մասին:

Վասպուրականի, Մուշի, Բաղէշի համեմատութեամբ, Կարինը ամենահանգիստ միջավայրն է: Քրդական վտանգ, նոյն չափերով ինչպէս Վան ու Մուշ, այստեղ չկան: Բայց այստեղ կան սաստիկ մոլեռանդ թուրքեր, ամենաթունդ ազգամոլ, ֆանատիկ «իսկական թուրք մարդիկ» այդ բառի ամենակեղտոտ մտքով թէ կառավարական շրջանակներում եւ թէ ամբոխի մէջ: Թուիցս մի երկու շաբաթ առաջ, մտքերն այնքան յուզուած էր, դէմքերն այնքան գրգռուած, խոժոռուած, յարաբերութիւններն այնքան կրքոտ, թթուած, որ կոտորածն անխուսափելի էր թւում: Մզկիթներում տեղի էին ունենում ժողովներ, փողոցներում խմբուած ամբոխ, հայերի նկատմամբ աշկարայ պաղութիւն: Եղան եւ թուրք «բարեմիտ, բարեկամ» մարդկանց կողմից հայերին նախազգուշացնելու խօսքեր, որ հայերը զգուշանան եւայլն… Կարինի թուրք մամուլի մէջ երեւացին նոյնիսկ քրիստոնեաների դէմ – ներկայ դէպքում հայերի դէմ – սրբազան պատերազմի՝ ջիհաթի, Սանջախը-Շէրիֆ-ը դուրս բերելու խօսքեր, որը մասսայական ջարդերի նախակարապետներն էին: Ճիշտ Կովկասի հայ-թրքական կոտորածների նախընթաց օրերի բոլոր արտայայտութիւնները:

Բայց այս վերջին շաբթում, մտքերը քիչ հանդարտուած կը թուին: Թւում է թէ թուրքերի մէջ երկու հոսանք կայ – մէկը բալանի, ջարդերի կողմնակից, միւսը՝ դրան հակառակ: Երեւում է, որ երկրորդ հոսանքը առայժմ յաղթող է հանդիսացել, որովհետեւ, կրկնում ենք, առ այժմ մտքերը հանդարտած, կրքերը լռած ու զսպուած են երեւում: Ի՞նչ կը լինի վաղը, միւս օրը – դժուար է գուշակել: Անուրանալի է սակայն, որ անակնկալներով յղի ժամանակներումն ենք ապրում, երբ վաղուան գալիքի համար ո՛չ ոք չի կարող երաշխաւորել: Կարինի դաշտի ժողովուրդն էլ չափազանց անհանգիստ է. 95-ի կոտորածի մղձաւանջը այսօր էլ ճնշել, պաշարել է հայ գիւղացու միտքը: Գիւղերում նկատելի է եւ այդ բանը ստուգուած է մեր ընկերի կողմից, որ դպրոցական գործերով գիւղերը կը պտտի – հեռու գիւղերից եւ քաղաքից գնացած թուրքերի, որոնք իրար մէջ խօսելիս ասել են – «Ջանըմ, այս քանի օր է սպասում ենք, բայց ոչինչ չեղաւ»: Ակներեւ է, որ նախամտածուած ջարդերի սպասող եւ թալանի, կողոպուտի ախորժակով գիւղերը գնացող թուրքեր կան եւ եղել են: Բարեբախտաբար մինչեւ հիմա ոչինչ չի պատահել: Գրում եմ այսքան մանրամասն, զուտ կացութիւնը իր իսկական գոյնով ձեզ ներկայացնելու համար – եզրակացութիւնը ձեզ թողնելով:

Ափսոս, որ ժամանակը – փոստի ժամանակը – կարճ է, դրա համար էլ շտապ, անխնամ գրեցի: Յամենայն

18.- Միքայէլ Վարանդեանի:

դէպս մենք Կարինում նստածներս ո՛չ մի պատճառ չունենք մեր սովորական զբաղմունքներն ընդհատելու – խնդրում եմ նորից, ուղարկիր ինձ Փարիզից Սոցիալիստ Ռեւոլուցիոներներ-ի[19ա] N 1 եւ 2 եւ եթէ ճարուի նաեւ Զապիսկի Պետրովա:[19բ]

Մեր դրութիւնը այնքան յուսահատական չէ, որքան դուք ենթադրում էք. բացի այդ, ճանապարհի հեռաւորութիւնն այնքան ուշացնում է, որ լուրերը արդէն թերթերում տպուելուց յետոյ, գլխաւորապէս «Ազատամարտում», «Յառաջում», «Հորիզոնում» հնանում են եւ իրենց թարմութիւնը կորցնում: Մինչեւ նամակս ձեզ հասնելը, ո՞վ գիտէ ինչներ տեղի կ՛ունենան: Մենք բոլորս ողջ, առողջ եւ մեր առօրեայ խաղաղ աշխատանքներին նուիրուած, սպասում ենք վաղուան – ի՞նչ կը բերի վաղուան օրը – ո՞վ գիտէ: Եւրոպական դիպլոմատիայի ձեր դիմումները վատ չեն եւ արժէր, որ պատերազմից յետոյ կայանալիք դեսպանաժողովի մէջ մենք էլ մեր տեղը բռնէինք:

Երեւի ձեզ հաղորդած կը լինին Պոլսից, որ այդտեղի «Ազգային ջոջերն» ու մարմինները պատրիարքի միջոցով, պատրաստւում են դիմում անել եւրոպական վեհապետներին:

Համբոյրներով՝
ՍԱՐԳԻՍ

«Յառաջ» ձեզ կանոնաւոր ղրկւում է – լուրերը այնտեղ, ստուգուած են տպւում – ես այժմ աշխատում եմ խմբագրութեան մէջ գաւառական բաժնում:

Ամէն մի աչքի ընկնող երեւոյթ, ժամանակին գրւում է «Ազատամարտին». ես էլ երբեմն գրում եմ «Հորիզոնին» Ս. Յակ. ստորագրութեամբ:

Եթէ ուզենաք ներկայ գրութիւնը տպագրել Դրօշակի մէջ, անհրաժեշտ կը լինի փոխել նաեւ գրութեան ներկայ ձեւը – ես գրել եմ ձեզ համար:

19ա.- Ռուսատառ՝ Սոցիալիստ Յեղափոխականների:
19բ.- Ռուսատառ՝ Պետրովի գրութիւնները:

Փաստ. 766-30

Ա 5.– ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍԷՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Կարին, 20 դեկտեմբերի, 912 թիւ

Վրէժի ընկերներին՝
Սիրելիք!

Նոյեմ. 12-ի թուակիրը կրող N° 160 նամակն ստացանք ժամանակին. ուշ պատասխանելուս պատճառը այստեղի փոստայի անկանոնութիւնն է, որ կատարւում է շաբաթը մէկ անգամ միայն:

Ուրախ ենք, որ գոնէ անհատ ընկերներ կան դրութիւնը պահպանելու եւ եղած տանելու մինչեւ «սառնամանիքը անցնի եւ արեւի երես տեսնէք» – Դա էլ մի յոյս է, իսկ յոյսերով ապրելը առաքինութիւն ներկայ անցողակի շրջանի համար: Երեւակայէք, որ մենք էլ նոյն օրն ենք ապրում. մի՞շտ սպասում ենք արեւ-օրերի:

Դրութիւնը մեզանում՝ առհասարակ մեր երկրի հայաբնակ վիլայէթներում, շատ էլ մխիթարական չէ. ամենավատ պայմանների մէջ է նամանաւանդ Շամը[14]: Կառավարութիւն չկայ. եղածը քրդերին սիրաշահելու, նրանց խաթրը չկոտրելու համար ամէն բան անում է ի վնաս հայ ազգաբնակութեան: Տեսէք ի՞նչ ծայրայեղ աստիճանի է հասել այնտեղ քրդական սանձարձակութիւնը, որ հայերի հոգուն է հասել եւ արդէն սկսել են հակահարուած տալ քրդերին, թէեւ դրա համար ծանր կերպով տուժում են կրկին: Անցեալներում, մի յարձակման ժամանակ, Կառկառի եւ Կարճկանի կողմերը հայերը զէնքով դիմադրել են ինքնապաշտպանութեան բնազդով ու գետին փռել մօտ 17 քրդերի, որոնց մէջ Ռաֆայէլի[15] սպանող Հօկու գիւղացի քիւրդ աւազակապետ Հաջի-Եաղկուբ աղային եւ ինչ որ հին աւազակ Իբրահիմ-աղային: Սիեւնոյն հակահարուած է տրուած նաեւ Հայոց-Ձորում, 2-3 քիւրդ էլ այնտեղ է ընկել: Բայց այդ «յանդուգն քայլի համար» հրաւիրել են իրանց վրայ կառավարութեան ցասումը եւ քրդերի վրէժը: Դրանց ահից, ամբողջ գիւղեր տեղահան են եղել ու փախել աւելի ապահով շրջաններ, թողնելով տուն, տեղ, մալ, անասուն երեսի վրայ, որոնք անխնամ եւ անկեր մնալով՝ ահագին թուով սատկել են: Ծանր է, այո՛, այս դրութիւնը, բայց եւ այնպէս, ուրախալի կողմն էլ այն է, որ այժմ նախկին սանձարձակ, լրբացած ու կառավ. բացարձակ քաջալերութիւնը վայելող քիւրդ յայտնի աւազակները – Շէյխ-Սայիդ-Ալի, Միր-Սիէ, Մահմէ եւ այլ մանր ու մեծ աւազակներ – չկան հրապարակում, ծակն են մտել: Այդ դէպքից յետոյ, թւում է քէ կառավ. զինուորներն էլ «մի քիչ մրսում» են, իրենց վայրագ յոխորտանքն ու սպառնալիքը թափում են խեղճ, անզէն հայ գիւղերի վրայ – ահագին վոհմակներով թափւում են հայ անպաշտպան գիւղերը, «հայ դաւաղներ» փնտռելու պատրուակով, օրերով, շաբաթներով նայում են հայ գիւղերում ու լափում, ինչ որ ձեռքներն է ընկնում. ոչնչացնում խեղճ հայ գիւղացու առանց այն էլ քայքայուած դատարկ տնտեսութիւնը:

Իրերի դրութիւնը քիչ աւելի նպաստաւոր է Դուրան-Քարձրաւանդակում[20]. մեր ստացած տեղեկութիւնները բոլորն էլ մինչեւ հիմա – հանգստացնող են:

Գալով մեր կողմերին, պիտի ասենք, թերեւս գոհունակութեամբ, որ մեզանում էլ առայժմ ոչինչ վտանգաւոր նորութիւններ չկան, թէեւ դժուար է ասել թէ երբեք էլ ոչինչ չեն լինելու եւ այսպէս պիտի յարատեւէ: Մեր երկրի հզօր հարեւանի[21] մօտիկութիւնը, թւում է թէ մի լաւ սպառնալիք է ու զսպող նշանակութիւն է ստանում այստեղի «իսկական քիւրք ամբոխի» համար: Առայժմ, գոնէ հանգիստ է – սպասենք ու տեսնենք:

Անցեալ փոստայով, մեր մեծ ընկերը Ռ[ոստոմ]ն մի կարճ նամակ էր գրել ձեզ ու խնդրել, որ Քեռուն[22] իմաց տաք, որ վերադառնայ իր հայրենիքը: Յոյս ունենք, այդ կարգադրութիւնն արած կը լինէք արդէն: Պիտի խնդրենք ձեզ, որ ի նկատի ունենալով ներկայ փափուկ կացութիւնը՝ կազմակերպական լէգալիզացիայից մի քիչ զգուշանաք. տպած բլանկների վրայ նամակ գրելը, յայտնի անունները գործ ածելը, բաց-որոշ բաներ գրելը – մի քիչ ենթարկէք կոնտրոլի եւ զգուշանաք, որովհետեւ մեր բոլոր ստացած նամակները – շատ յայտնի նշաններով այդ գիտենք – բացւում են եւ մեզանից առաջ ուրիշներն են կարդում – ուրեմն, զգոյշ:

Առ այժմ բաւականացէք այսքանով: Վատ չէր լինի, եթէ Շահաստանից[23] էլ մի քիչ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդէիք մեզ այնտեղի անց ու դարձի եւ ներկայ կացութեան մասին:

Ընկերական բարեւներով՝
Արեւելեան բ[իւրոյ]ի
Թուրքիոյ հատուածի կողմից՝ՖԱՐ-ՀԱՏ

Խնդրում ենք մեզ ճիշտ թուեր գրէք – Սին[արէթ]ից[24] որքա՞ն, ո՞ր տեսակից (N°-ներով գրել) ուղարկուած է Շամ: Չգիտեմ ձեզ յայտնի՞ է, որ դրանց մի մասը վտանգուել է արդէն: Այդ թուերը մեզ անհրաժեշտ են Շամի հետ հաշիւ տեսնելու համար: Եթէ նոր ղրկածներ էլ կան – գրէք: Ծախսերի համար դուք ազատ էք չանելու. ինչ որ էլ արել էք, պահանջեցէք Շամից, այդ բոլոր ծախսերը Շամի հաշուին է, նրանց տրամադրութեան տակ դրա համար կայ միջոց: Իրանց գրել ենք այդ մասին:

20.- Տարօն-Սասունում:
21.- Այսինքն Ռուսիոյ:
22.- Գաւաֆեան Արշակին:
23.- Թեհրանից, Պարսկաստանից:
24.- Սալմաստից:

Փաստ. 102-1

Ա 6.– ՍԱՐԳԻՍ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆԷՆ ՄԻՔ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆԻՆ

Կարին, 6 Յունուարի 913 թ.

Սիրելի Միքայէլ!

Սա երկրորդ նամակն է, որ գրում եմ Կարինից: Չգիտեմ առաջինն ստացել էք թէ ոչ, թէեւ դու կարող էիր Ժղնեւ չլինել:

Ամէն անգամ, երբ գրիչ եմ վերցնում ձեզ նամակ գրելու մեր այս քամբախտ, աւեր հայրենիքից, միշտ էլ փոշմանում եմ, գրիչս նորից վայր դնում՝ մտածելով, որ կրկնութիւններ պիտի անեմ, հետեւապէս աւելորդ է ձեր թանկագին ժամանակը խլել կրկնութիւններ կատարելու համար: Ձեր տեղը աւելի հեշտ, մեր սրբազան գաղափարի սրբազան օճախը – խմբագրութիւնն այնքան հեռու է հայի խղճուկ հայրենիքից, որ այստեղ տեղի ունեցող, իրար սրարշաւ յաջորդող դէպքերը միանգամից չեզ հասնելը, արդէն լրագրներում տպագրւում է եւ իր թարմութիւնն ու արժէքը կորցնում:

Ահա թէ ինչո՞ւ տատանւում եմ գրել ձեզ – ասա՛ խնդրեմ, արժէ՞ կրկնութիւններ հաղորդել. միեւնոյն բանը գրում եմ Ամերիկայի «Հայրենիքին», Թիֆլիսի «Հորիզոն»ին, Կարինի «Յառաջ»ին… գրւում է նաեւ «Ազատամարտ»ին, գրւում է նաեւ Վանի «Աշխատանք»ում: Նման մտածմունքները տատանումներ առաջ բերելով մէջս, դանդաղեցնում է ձեզ կանոնաւորապէս թղթակցելու գործը: Եթէ այդ բանական թուլացնող հանգամանքը չլինէր – ես իբրեւ 25 տարուայ «Քեօհնա-Սարբազ»[25] կազմակերպական դիսցիպլինին հաւատարիմ, ամենամեծ հաճութեամբ պիտի կատարէի կարգապահ զինուորի պարտականութիւններն անթերի, կանոնաւոր: Թողնելով, որ այդ հարցը դուք որոշէք – կ՛անցնեմ վերջին ամսուայ երկրում տեղի ունեցող դէպքերի ամփոփումներին – տեղեկութիւններ, որոնք ստացուած են կազմակերպական ճանապարհով, մեր ընկերներից:

1913 թուականը տաճկահայի համար – յոյսերի, յոյզերի, վարդագոյն երազների, լաւագոյն սպասելիքների եւ թերեւս սին ցնորքների հետ միասին նաեւ սարսափի, մղձաւանջների եւ անակնկալներով յղի մի թուական է, որ իր մութ, անորոշ ապագայի մէջ միացնում է երկու իրար հակառակ զգացմունք: Արդեօք, այդ երկուսից ո՞րն է բաժին ընկնելու տառապող տաճկահային, թեւակոխող 1913 թուականում – երջանիկ, հանգիստ օրեր, թէ՞… տառապանքների շարունակութիւնը:

Այդ հին, ցաւոտ հարցն է այժմ զբաղեցնում գաւառացի հայ ժողովրդին, գիտակից ինտելիգենտին, մտաւորականին ու աշխատաւորին… Սրտի առանձին թոթոռումով, յուզումնալից զգացմունքով եւ մի երջանիկ, տաք օր տեսնելու կարօտով, դարերի նահատակ տաճկահայը աչքերը յառած Եւրոպային, աշխարհի հզօրներից է սպասում իր ճակատագրի տնօրինութիւնը: Այդ քաղցր յոյսերով է թեւակոխում տաճկահայը 1913 թուականը: Այդ առեղծուածի լուծումը թողնելով մօտիկ ապագային, ես հաւատարիմ մնալով գաւառական թղթակցի պարտականութեան, արտագրեմ երկրի իրականութեան մէջ տեղի ունեցող դէպքերը միացնելով մեր տպաւորութիւնների հետ եւ ուղարկեմ իբրեւ Նոր-տարուայ նուէր մեր մեծ ու վաստակաւոր ընկերներին: Սկսենք՝ տառապանքի ծանր բեռը իրենց հուժկու ուսերի վրայ կրող, մարտական կորովը սրտերում, ինքնապաշտպանութեան փրկարար ուղին ոտք դրած, Վասպուրականի շրջանից:

Լրագրներում արդէն կարդացած կը լինէք, որ Ռաֆայէլին[15] սպանող եւ ոճրագործութիւնների մի երկա՜ր շարքի հեղինակ, քրդաբնակ Հօկու գիւղացի Հաջի-Եաղկուբ աղայի, կարճականցի նշանաւոր զուլումքեար Իբրահիմ աղայի եւ մի քանի քրդերի սպանուիլը Կարկառի Խրոխտենց հայ գիւղում ինքնապաշտպանութեան կռուի մէջ, անյայտ մարդկանց ձեռքով: Այդ դէպքը սաստիկ կատաղեցրել է Վանի կուսակալ քիւրդ Իզզէթ-բէյին, որի «արդարադատ» հրամանով, ձմեռւայ այս սաստիկ ցրտերին, հայկական բարձրաւանդակի ամենալեռնոտ երկրամասը – Կարկառ, Կարճկան, Շատախ ու Գեւաւշ ուղարկուեց զօրքերի ահագին քիւ, ռազմամթերքի խոշոր պաշարի հետ միասին:

Զօրքերին հրամայուած էր – ինչ գնով էլ լինի, ձերբակալել «հայ հրոսակախմբերին», խուզարկութեան ենթարկել հայ գիւղերը, զինաթափ անել բոլոր հայերին, «հայկական ապստամբութիւնը» ճնշել եւ երկիրը «խաղաղեցնել…»:

Այդ առթիւ Վասպուրականից ստացած մեր վերջին տեղեկութիւններն ասում են, որ Վանից հայկական լեռնաբնակ գիւղերն ուղարկուած զօրքը ցրուելով հայ գիւղերը, տեղաւորուել են հայերի տներում եւ աւելի վայրագ թափով, վերանորոգել են Համիդի ժամանակուայ սարսափի օրերն ու անպատմելի խժդժութիւնները:

Քաղցած գայլերի վոհմակների նման, հայերի տներում նստած, նրանք անվերջ պահանջներ են անում առանց այդ էլ քայքայուած հայերից:

25.- Հին զինուոր:

– Ոչխար, հաւ, գարի, հաց եւ այլն չի բաւականացնում նրանց անյատակ որկորը լցնելու: Սկսուել է մի համատարած խուզարկութիւն բացառապէս հայերի նկատմամբ. եւ այդ պատրուակի տակ ծայր է տալիս ծանօթ բարբարոսութիւնների շարքը – ծեծ, տանջանք, բանտարկութիւն եւ նման տաճկական «արդարադատութեան» գոհարներ…

Գիւղացիներից շատերը, տաճիկ զապթիայի, զօրքի ժանտարմայի ճանկը չընկնելու համար, ձմրան այս սաստիկ ցրտերին, փախել, ապաստանել են լեռները: Տանը մնացած «ղաչաղ» հայի կինն ու աղջիկը, պատասխանատու է ճանաչւում իր մարդու, հօր կամ եղբօր յանցանքների համար: Եւ ահա մի լաւ առիթ տաճիկ պաշտօնեայ-զինուոր-զապթիայի համար իր արեւելցու վաւաշոտ կրքերին յագուրդ տալու – պահանջում են ցոյց տալ փախածների տեղը, հրամանը չկատարելու դէպքում՝ սոսկալի ծեծի, տանջանքների եւ անարգանքների են ենթարկում հայ կանանց: Եղել են դէպքեր եւ այն էլ մէկից աւելի անգամ, որ փախստական մարդուն տանը չգտնելով, կնոջը բռնել են, մերկացրել, զուարճացել կանացի մերկ մարմնով, խուզարկու խմբի ներկայութեամբ բռնաբարել եւ թողել հեռացել:

Եւ այդ անողը սահմանադրական կառավարութեան կուսակալ Իզզէթ-բէյի ուղարկած կանոնաւոր զօրքն է… զօրքը այն կառավարութեան, որ հրապարակով բողոքում է պատերազմի ժամանակ բոլգարների կատարած «բարբարոսութիւնների» դէմ եւ կո՛չ է անում Եւրոպայի հասարակական խղճին… դառը հեգնանք չէ՞ այս…

Մի կողմից՝ առաջնորդարանների, կուսակցութեանց, գիտակից հասարակութիւնների բողոքների, զեկուցագրերի տարափը հեղեղում է պատրիարքարան, դահլիճին, կենտրոնական կառավարութեան եւ նոյնիսկ Սուլթանին, միւս կողմից՝ սպանութիւնների, ոճրագործութիւնների, թալանի շարքը չի ընդհատւում: Մէկիկ-մէկիկ սպանւում են հայերը մերթ ճանապարհին, մերթ գիւղերում, մերթ քաղաքներում՝ կառավարութեան քթի տակ եւ այդ ոճիրներու մեծագոյն մասը կատարւում է աշիրէթ քրդերի եւ աւազակի յայտնի դիպլոմ ստացած Շէյխ-Սայիդների, Միր-Միէների, Մահմէների եւ նման բորենիների ձեռքով:

Մինչդեռ հայի արիւնը կաթիլ-կաթիլ ծորում է ամէն օր, թալանն ու առեւանգումը սիստեմատիկ բնաւորութիւն ունին – անբաժան այդ քամբախտ երկրից – միւս կողմից՝ Վանի կուսակալ Իզզէթ-բէյը, ի հեճուկս վանեցիների, կարճկան-կարկառցիների՝ բանտից ազատ է արձակում այն քրդերին, որոնք մի քանի ամիս առաջ վրդովուած հայերի յուզմունքը դադարեցնելու համար բանտարկուած էին:

Վալիական իրաւունքով այդ սրիկայութիւնները կատարելուց յետոյ նա, կուսակալ Իզզէթ-բէյը, արտակարգ եռանդով առաջ է տանում իր քրդասէր քաղաքականութիւնը – զեկուցումներ է տալիս կենտրոնական կառավարութեան, միջնորդութիւններ է յարուցանում՝ սուլթանական ներումն շնորհելու Աբդուլ-Ռըզակ, Սէյիդ-Թա՛այ եւ նման բարձրաստիճան աւազակապետների համար: Դրանց հետ միասին նա չի մոռանում ամէն յարմար առիթից օգտուել ու տեղեկագրելու «հայ հրոսակախմբերի զինեալ ապստամբութիւնների» մասին, հայ ժողովրդի անհաւատարմութեան մասին, որոնք իբր թէ հանրագրութիւններով դիմում են ռուսաց ցարին եւ նրա տիրապետութիւնը հրաւիրում: Այս վերջին խնդրում նամանաւանդ մեղադրում է «դաշնակցականներին»:

Այսպէս է դրութիւնը՝ տանջանքների ու բռնութիւնների յաւիտենական օճախ Վասպուրականում:

Նախանձելի չէ նաեւ Բաղէշը, Մուշը, Տարօնը:

Բաղէշում պատկերը մի քիչ տարբեր է. այստեղ կուսակալ Ալի փաշային միացել է իբր դաշնակից նաեւ հայոց առաջնորդ Սուրէն վարդապետը:

Կուսակալ Ալի փաշայի, թուրք բարձրաստիճան պաշտօնէութեան եւ քիւրդ «երեւելիների» հետ շարունակ քէֆի սեղան նստող Սուրէն վարդապետը, «ժամանակ չունի» իր հովուական պարտականութիւնները կատարելու: Կատարուող ոճիրների դէմ գոնէ, բողոքի ձայն բարձրացնելը չի մտնում վարդապետի «քաղաքականութեան» մէջ: Դեռ աւելին կայ:

Վասպուրականի շրջանում յայտնի հայակեր բորենին – Շէյխ Սայիդ-Ալին դեկտ. 19-ին, 15-20 զինուած քրդերով, օրը-ցերեկով մուտք է գործած կուսակալանիստ Բաղէշ եւ իջեւանում է Օսմանեան պարլամենտի նախկին մեպուսի տունը: Կուսակալ Ալի փաշայից սկսած՝ մի շարք բարձրաստիճան պաշտօնեաների եւ քիւրդ երեւելիներին այցելութիւններ տալուց յետոյ, լուր է ուղարկում նաեւ հայոց խալիֆային – Սուրէն վարդապետին, որ ինքը այցելելու է առաջնորդին եւ խնդրում է ժամ նշանակել:

Մի չար զուգադիպութեամբ, ճիշդ նոյն ժամին առաջնորդարանումն են լինում ազգային իրաւասու մարմինների եւ հասարակութեան ներկայացուցիչները, որոնք եկել են խնդրելու Սուրէն վարդապետից, որ վերջինս բողոքելու գնայ վալիի մօտ, օրը-ցերեկով զինուած քրդերի քաղաք ներս մտնելու դէմ եւ այն էլ յայտնի աւազակապետ Շէյխ Սայիդ Ալիի հետ, որին իբր թէ հետապնդում էին մի ժամանակ եւ «զօրք չունէին բաւականաչափ», որ ձերբակալեն Սայիդ Ալիին:

Պատգամաւորութիւնը երբ տեղեկանում է Սայիդ-Ալիի ղոլամի գալու բուն նպատակը, պահանջ է դնում ո՛չ մի պայմանով չընդունել աւազակին: Անել դրութեան մէջ գտնուող Սուրէն վարդապետը ներողութիւն է խնդրում, որ չի կարող ընդունել Շէյխին, որովհետեւ պաշտօնական գործով կուսակալի մօտ է գնալու:

Սուրէն վարդապետն այդ օրը մերժելով ազգային առաջնորդարանում հայակեր բորենուն ընդունելը, պատգամաւորների ճնշման տակ, այնուամենայնիւ, չի վարանում տեսնուելու նրա հետ, իր բարեկամ հայ երեւելիներից մէկի տանը, հիւրասիրութեան սեղան նստելով նրա հետ:

Իր բաժակաճառի մէջ Սուրէն վարդապետը հայակեր բորենուն գովաբանելուց յետոյ աւելացնում է – «իբրեւ հայերի հոգեւոր հովիւ, պարտք պիտի համարեմ իմ խնամքին յանձնուած հօտին յանձնարարելու, որ հայերը վայելուչ յարգանքը մատուցանեն Շէյխ Ջալալ-Էդդինի սրբազան շառաւիղ Սայիդ-Ալիին...» – կոմմենտարներն աւելորդ են:

– Մուշ-Տարօնի շրջանում վերջին ամիսը, հայերը, ասես, պահ մի հանգստացել էին քրդական ոտնձգութիւններից: Մուսա-Ղասըմ եղբայրները, որոնք աւելի քան յայտնի են իրենց տխուր անցեալով, եւ որոնք հայերին հանգիստ թողած, կառավարութեան դէմ էին ուղղել իրանց զէնքը, կառավարութիւնը մի «փոքրիկ ճակատամարտից» յետոյ, պատուաւոր կերպով յետ նահանջեց՝ քրդական բարդութիւններ առաջ չբերելու նկատմամբ, վայրկեանը անյարմար համարելով:

Փոքրիկ ընդմիջումից յետոյ, նոր շրջանի սկզբնն սկսւում է մի քանի հայի գոմեր, մարագներ հրդեհելով մէջը ոչխար, տաւար, խոտ եւայլն:

Այդ դէպքերին անմիջապէս յաջորդում է Վարդենիս գիւղի 8 տարեկան հայ աղջկայ առեւանգումը երկու քրդերի ձեռքով: Դէպքը հետեւեալ պարագաների մէջ է կատարւում:

Դեկտ. 13-ին (1912 թ.) Վարդենիս գիւղացի Ագապի Մակարեան ութամեայ որդ աղջիկը իր ազգականի տուն գնալու ժամանակ, գիւղի ծայրում գտնուող կամուրջից անցնելու ժամանակ, Մառնիչ գիւղացի երկու քրդեր Քեալաշ եւ Հիւսէյին, կ՚առեւանգեն հայ աղջկան ու կը տանին իրենց գիւղը: Երկու օրից յետոյ, վարդենիսցիներից մի խումբ հայեր, կասկածելով քիւրդ Մառնիչ գիւղացիների վրայ, կ՚երթան ու կը յաջողին գտնել խեղճ որբուկը: Կառավարութեան կը բողոքեն, բայց... տաճիկ կառավարութիւնը վարժ նմանօրինակ դէպքերը քաշքշուկներով քննելու, «քննութիւն» կը նշանակէ: Եւ սրիկաները ազատ կը պտտին: Մեզ մնում է մի երկու խօսք էլ ասել Կարինի շրջանի մասին:

Շնորհիւ քրդական բարբարոս տարրի սակաւութեան, Կարինում թալանի, առեւանգման, սպանութիւնների եւ նման դէպքեր հազուադէպ են. բայց դրանց փոխարէն, այս շրջանում թուրք խաւար ամբոխն է, որ վախ է ազդում քրիստոնեայ հայերին:

Թուրք ամբոխի կրօնական մոլեռանդութիւնն այնքան ուժեղ է, ֆանատիկ կրքերն ու ատելութիւնն այնքան յարուցած է, որ փոքրիկ առիթը բաւական է հայերի ջարդ առաջ բերելու համար:

Թալանի ախորժակ ունեցող ջարդարար-ամբոխավարների պրովոկասիոնների դէպքերն անպակաս են:

Անցեալներում Բաբերդի մէջ սրիկայի մէկը փողոցում մի քանի անգամ ատրճանակ արձակելով՝ նպատակ ունէր կոտորած առաջ բերել. բարեբախտաբար ոստիկանական մի բարեխիղճ պաշտօնեայի շնորհիւ, ժամանակին կարելի է լինում կանխել վտանգը: Բալկանեան պատերազմի սկսելու օրերում, Կարինի քաղաքի մէջ, մզկիթներում եւ այլուր, չարագուշակ ագիտացիա էր մղւում հայերին ջարդելու համար, համարելով մեզ իբր պատճառ պատերազմի, հետեւապէս եւ պարտութեան:

Կուսակալի եւ «քարեացակամ» պաշտօնեաներից մի երկուսի շնորհիւ, նոյնպէս կարելի եղաւ հայերին ջարդելու մղձաւանջը ցրել: Այդ բանի մէջ մեծ դեր ունի կենտր. կառավարութեան գաղտնի հրահանգը – ամէն գնով կոտորածների եւ առհասարակ անկարգութիւնների առաջն առնել, որպէսզի մեր հզօր հարեւանը (իմա ռուսը) միջամտելու, ներս խուժելու առիթներ չունենայ: Այսպէս էին բացատրում տաճիկ իրականութեան ծանօթ մարդիկ կոտորածների յետագծումը: Բոլոր նշաններից – զսպուած ատելութեան կրքերի, մոլեռանդութեան, թալանի ախորժակ ունեցողների խոժոռ դէմքերից – երեւում է, որ սա մի ժամանակաւոր «զինադադար է», որ վաղ թէ ուշ պայթելու է, եթէ իրերը ուրիշ ընթացք չստանան:

Վերջին պահուն, Երզնկայից ստացանք հետեւեալ լուրը:

– «Դեկտ. 20-ին, քաղաքիս պատերին փակցուած տեսանք օսմ. գործակալութեան անունով հեռագիր մը, ուր ի միջի այլոց գրուած էին՝ – ... Ցար Ֆերդինանդը գերի բռնած, հոս բերինք?!!, այստեղի քրիստոնեաները ջարդեցինք...:

Ահագին ամբոխը հաւաքուած այդ հեռագրի շուրջը, սարսափով ու քիչ մ՚ալ ուրախացած կը կարդար: Ամբոխի մէջէն երկու մոլլաներ կը պոռան հրապարակաւ՝

– Ա՛լ ինչ ենք կեցեր, մենք ալ հոս սկսինք գործի...

Բարեբախտաբար կառավարութիւնը իսկոյն կը ձերբակալէ այդ անձերը եւ կը գրաւէ յայտարարութիւնները: Երկար պրպտումներէ յետոյ, կը գտնուի նաեւ յայտարարութեան բուն հեղինակը: Թէ այդ չարամիտն եւ թէ երկու մոլլաները տակաւին բանտն են: Շնորհիւ կառավարութեան աչալուրջ հոսկողութեան, ստեղծուած յուզումը կը հանդարտի անմիջապէս եւ յայտնի կ՚ըլլայ մի էական խնդիր: Յայտարարութեան հեղինակները, որ ազդեցիկ ջարդարարներէն էին, փորձել ուզեր էին հասարակութեան եւ կառավարութեան տրամադրութիւնները՝ քրիստոնեաներու ջարդեր առաջ բերելու նկատմամբ...»:

Վստահելի աղբիւրից հաղորդուած այդ պրովոկասիոնի լուրը ապացոյց է, որ տաճիկ ամբոխը, նամանաւանդ նրանց ֆանատիկ առաջնորդները, տրամադիր են քրիստոնեաների – ներկայ դէպքում հայերի – ջարդեր կազմակերպելու՝ թալանելու, կոտորելու ախորժակով: Դժուար թէ ամէն անգամ կառավարութիւնն ընդունակ, մանաւանդ բարի ցանկութիւն ունենայ ժամանակին վտանգը կանխելու, առաւել եւս գաւառական խուլ անկիւններում, քաղաքական որոշ նկատումներով առաջնորդուող պաշտօնեաների բացակայութեան վայրերում:

ՖԱՐ-ՀԱՏ

Կարին

Յ. Գ.– Հետաքրքիր ժամանակներ են. ձեր ապրած վայրերում աւելի կարեւոր եւ մեզ շահագրգռող խնդիրների շուրջը լաւ-լաւ յոյսեր ու ակնկալութիւններ կարող են լինել (վատը չենք ուզում), խնդրում ենք անմասն չթողէք մեզ:

Յատկապէս Դաշնակցական Խեչոյին, Սարգիս Շահնազար-Արարատեանին եւ իմ ծանօթներին տաք, կարօտագին բարեւներս:

Տօ՛, Անաստուած Խաչօ՛, ինչի ես նստել Եւրոպայում այս տագնապի օրերում հը՞...ի՞նչ ես մտածում, ի՞նչ պիտի անես, գրիր խնդրում եմ:

Համբոյրներով՝
ՖԱՐ-ՀԱՏ

Ես, Ռոստոմը, Տիգր. Աղամալեանն ապրում ենք միասին եւ շնորհաւորում ենք ձեր բոլորի ամանորը:

ԳԼՈՒԽ XIII

ԱՒԱԶԱՆ – ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Աւազանի Կեդր. կոմիտէութեան իրաւասութիւնը կը տարածուէր Տրապիզոնի նահանգին վրայ, բացի Սամսոնէն. Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հոն հաստատուն արմատ նետած էր արդէն 1890 թուականէն եւ առաջացուցած կազմակերպական լայն ցանց, որ 1911-13 տարիներուն կը հաշուէր 9 շրջաններ, յատկապէս Տրապիզոնի, Կիրասոնի, Օրտուի եւ Շապին Գարահիսարի մէջ: Մինչեւ 1909 թ. Կեդր. կոմիտէութիւնը կը կոչուէր Ծովափ, այնուհետեւ առաւ Աւազան անունը, մինչ Ծովափ ծածկանունը վերապահուեցաւ Տրապիզոն քաղաքին:

Տուեալ ժամանակաշրջանին Ծովափի գործունէութիւնը, բացի ընթացիկ կազմակերպական, ազգային-կրթական ու քաղաքական մարզերէն, յատկանշուեցաւ ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ իր բերած կարեւոր մասնակցութեամբ: Յիշատակել հարկ է, որ Պալքանեան պատերազմի առիթով կրկին մոլեգնած էր թուրք խուժանին թշնամանքը հանդէպ կայսրութեան քրիստոնեաներու եւ մասնաւորաբար հայերուն: Այս սպառնալիքին կը միանար հայկական նահանգներուն մէջ ծայր տուած քրտական շարժումներու ներկայացուցած վտանգը՝ նոր կոտորածներու ուրուականը սաւառնեցնելով Թուրքիոյ հայաբնակ գաւառներուն վրայ: Ահա այս պայմաններուն մէջ պէտք է տեսնել Աւազանի կազմակերպութեան ցոյց տուած պատրաստակամութիւնը գործնապէս ընդառաջելու ինքնապաշտպանութեան Կեդր. մարմնին հնչեցուցած դրամահաւաքի եւ զինման կոչերուն:

*
* *

Աւազան-Տրապիզոնի թղթածրարը կը բովանդակէ 1912 եւ 1913 տարիներուն գումարուած շրջանային ժողովներուն ատենագրութիւնները, Կ. կոմիտէի եւ շրջանային մարմիններուն տեղեկագիրները, ինչպէս նաեւ կուսակցական մարմիններու եւ անհատ գործիչներու միջեւ փոխանակուած գրութիւնները:

Ստորեւ նաեւ շրջանի 9 կոմիտէ-ենթակոմիտէութիւնները՝ իրենց ծածկանունին համապատասխանող իսկական անուններով.–

Ծովափ	– Տրապիզոն
Փառնակ	– Կիրասոն
Վաշտ	– Օրտու
Բերդ	– Շապին Գարահիսար
Ժայռ	– Թրիփոլի, Տրիպոլիս
Լեռնաշղթայ	– Կիւմիւշխանէ
Գետափ	– Էլեի
Գետեզր	– Գայլ-գետ, Քելքիտ
Սարափ	– Եոմուրա

Փաստ. 791-47

Ա 1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՒԱԶԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ

1911 ՅՈՒԼԻՍ 1 – 1912 ՅՈՒԼԻՍ 1

Սարափի հարց.– 91 Յուլիսի Շրջ. ժողովէն ետք Կ.կոմիտէն ջանաց մաքրել Սարափի թնճկուած հարցը. ասոր համար ալ հրաւիրեց ընկեր Սուրէնը[1], որ անմիջապէս մեկնեցաւ յիշեալ վայրը եւ տեղին վրայ խնդիրները քննելով՝ վերադարձաւ եւ տեղեկագիր ներկայացուց Կ. կոմիտէին: Կ. կոմիտէն հարկ եղած եզրակացութեան գալով՝ տուաւ իր վճիռը՝ զոր ներկայացուց Բիւրոներուն՝ եւ անոնցմէ ստացաւ հաւանութիւն՝ գործադրելու: Սակայն իրերը տարբեր հանգամանք ստացան, երբ այդ շրջանի գիւղերէն մէկուն մօտ երկու հարիւր ոսկի արժող դպրոցը հրոյ ճարակ եղաւ անծանօթ՝ բայց մեզ համար կասկածելի ձեռքէ մը: Ասոր վրայ Կ. կոմիտէի կողմէ երկու ընկերներ փութացին յիշեալ գիւղը եւ առանց հետախուզութեան, գիւղացիներուն տուին որոշ ուղղութիւն՝ նոր դպրոցին շինութեան համար՝ խոստանալով նաեւ աջակցութիւն տարբեր ճանապարհով քաղաքէն ու Ռուսաստանէն: Այս ոճիրը՝ հիներուն վրայ հատ մ՚ալ աւելցուցած ըլլալով, հարկ էր անպայման շրջանի մէջ պատասխանատու հսկող մարմին մը կազմել: Կ. կոմիտէն հինգ ընկերներ հրաւիրեց, որ ստանձնեն այդ շրջանի կազմակերպումը: Բայց յիշեալները մատնանշեցին թէ՝ առանց հիմնական բարեփոխման, ի զուր կ՚անցնին աշխատանքները եւ հարկ է անպայման վերցնել խոչընդոտները: Ուրախ ենք յայտնելու որ այսօր այլեւս այդ շրջանի մէջ աչքի զարնող խոչընդոտները չկան եւ հետեւաբար յառաջիկային շատ դիւրութեամբ կարելի պիտի լինի կազմակերպական աշխատանք կատարել: Յիշենք այս առթիւ որ՝ մինչեւ իսկ մեր ընկեր ուսուցիչներէն երկուքը՝ հակառակ իրենց կամքին, այդ շրջանը ղրկեցինք, որ ոյժ տան կազմակերպական աշխատանքին:

2.- Կիւմիւշխանէ.– Կիւմիւշխանէ-Լեռնաշղթան կազմակերպուած էր 910-911ի շրջանին ուսուցիչ ընկեր Վահանի ձեռքով, որ նախորդ Շրջ. ժողովին անձամբ կարողացաւ զեկուցում տալ իւր գոհացուցիչ գործունէութեան մասին: Սակայն կը ցաւինք ըսելու որ 911-912ին այդ շրջանը թայֆայական հաշիւներով տարուեցաւ եւ Կ. կոմիտէն անմիջապէս լուծեց տեղական կազմը եւ իւր յարաբերութիւնը դադրեցուց յիշեալին հետ՝ իմացնելով այս մասին Բիւրոներուն: Թայֆայական հաշիւներով տարուած նախկին ընկերները սկսան իրարու դէմ էնթրիկներ լարել, իրենց գաղտնիքները հոս հոն յայտնեցին, այս ու այն մարդը ծեծեցին, կուսակցական անունով թռուցիկներ հանեցին, այնպէս որ կառավարական միջամտութիւնն իսկ հրաւիրելով՝ քանի մը հոգի ալ ձերբակալուելով բանտարկուեցան եւ միայն մեր դիմումներուն վրայ կարելի եղաւ խնդրոյն վտանգաւոր ընթացքը փոխել եւ յիշեալները բանտէն արձակել տալ:

3.- Գայլ-գետ (Գետեզր).– Գայլ-գետը անցեալում կապուած է եղեր Երզնկայի հետ: Անցեալ տարի երբ Կիւմիւշխանէէն հոն գացեր էր մեր ընկեր Վահանը, տեղական ընկերները փափաք յայտներ էին միանալ այդ շրջանին՝ քանի որ վարչապէս ալ այս շրջանին կը պատկանին: Ընկերը գրեց մեզ, մենք ստացանք Երզնկայի հաւանութիւնը եւ անմիջապէս հոն ղրկեցինք երկու ընկեր ուսուցիչներ: Այսպիսով կազմուեցաւ Գետեզրի մարմինը, որ կը բաղկանայ ---- խումբէ, ունի ---- ընկերներ, ունեցած է ---- մուտք, եւ ----[2] ելք:

Յիշեալ շրջանը՝ իբր նոր ու անփորձ շրջան, անյարմար նկատեցինք ժողովի հրաւիրել:

4.- Թրիպոլի եւ Էլէվի.– Նկատելով այս երկու շրջաններու թոյլ կազմը, արձակուրդին հոն ղրկեցինք ընկեր Մ. Պ. որ սարքած է մէկ մէկ հրապարակային եւ երկուական ընկերային դասախօսութիւն, խորհրդակցութիւն: Ջմեռը ղրկուած է ընկեր Ե. Յ. որ նոյնպէս սարքեր է բանախօսութիւն եւն: Չնայելով այս մասնաւոր հոգածութեան, երկու շրջաններն ալ մնացեր են անտարբեր եւ թոյլ յարաբերութիւն պահպաներ են Կ. կոմիտէին հետ:

5.- Ընտրական զեկուցում.– Կ. կոմիտէն ամէնէն շատ զբաղցնող եղած է ընտրական պայքարը: Երբ Պոլսէն ստացուեցաւ համաձայնագիրը[3], դիմեցինք Իթթիհատին եւ առաջարկեցինք համագործակցութիւն: Իթթիհատը սկզբունքով ընդունեց մեր այն առաջարկը՝ թէ Բ. ընտրելիներն հայերս մենք պիտի ներկայացնենք, թուրքերը իրենք եւ այսպէս ալ գրուեցաւ շրջաններուն: Գալով երեսփոխանի մը ընտրութեան, վճռական բան մ՚ըսելէ խոյս տուին եւ բաւականացան ըսելով թէ՝ եթէ կեդրոնները համաձայն են այս տեղւոյն համար, մենք

1.- Սուրէն՝ այստեղ ծածկանուն ծանօթ մարտիկ Սեբաստացի Մուրատի (Խրիմեան): Սարափը կուսակցական ծածկանունն է Եոմուրա աւանին:

2.- Թիւերը եւ գումարները չեն նշուած:

3.- Ակնարկութիւն՝ 1912 թ. Փետրուարին Դաշնակցութեան եւ Իթթիհատի կեդրոնական մարմիններուն միջեւ կնքուած համաձայնագրին (տես էջ 86-89):

պատրաստ ենք յարգել կեդրոնի հրամանը: Կ. կոմիտէն՝ յանուն կուսակցական դիսցիպլինի պահպանման՝ հարկ դատեց պայքար մղել Իթթիհատին հետ ձեռք ձեռքի նոյն իսկ այս անորոշութեան մէջ: Միւս կողմէն թէ՛ մենք եւ թէ Արեւմտ. բիւրոն ջանք ըրինք մէկին ընտրութիւնը յաջողցնելու, բայց անկարելի եղաւ: Մեր ջանքերուն շնորհիւ հայերու քուէներու 95%ը ի նպաստ Իթթիհատի ընտրելիներուն տրուեցաւ: Մեր յարաբերութիւնները Իթթիհատին ու կառավարութեան հետ եղած են ոչ սառն, ոչ տաք. ստիպողական խնդիրներու համար միայն Իթթիհատին դիմած ենք ոեւէ՛ խնդիր կարգադրելու:

6.- Կլիւպի կազմաւորում.– Տեղական մարմնի հետ միասին տարած է ներկայ կլիւբի կազմաւորման գործը եւ երկու ներկայացուցիչ նշանակելով կառավարութեան առջեւ՝ հաստատեր է յիշեալին օրինական գոյութիւնը:

7.- Տեղական գործեր.– Տեղական մարմնի հետ խորհրդակցելով սարքեր է Եփրեմի սգահանդէսը:– Տեղական մարմնի լուծուելու պարագային, ընկերային ժողով գումարեր եւ առժամեայ մարմին մը ընտրել տուեր է:

8.- Հին խնդիրներու մաքրագործում.– Ընկեր Ժիրայրի հեռացման առթիւ ձեռնարկեց հին հաշիւներու մաքրագործման ու կարգադրութեան: Նախ «Ազատամարտ»ի ցրուած ու խառնափնթոր հաշիւները մաքրեց: Նաեւ կազմակերպական գիրքերու հաշիւներն առաւ Ժիրայրէն, եւ այդ գրքերէն բաւականաչափ այսօր Կ. կոմիտէին մօտ է: Մաքրեց նաեւ Կ. կոմիտէի հաշիւներով հրատարակուած Մալխասի[4] «Սով»ի, Փափազեանի «Պատկերներ»ու, Սահրանտի «Սպառողական կանոնագիր»ի, ինչպէս նաեւ հին զանազան կահ կարասիներու հաշիւները, որոնց հաշիւը ամփոփուած է կահացուցակի մը մէջ:

9.- Օսմ. նահանգային ընտրութեանց մասնակցութիւն.– Իթթիհատը դիմած ըլլալով մեզ՝ մասնակցելու նահանգային ընտրութեանց եւ մեր ընտրելի թեկնածուն ցոյց տալու, յարմար նկատեցինք մեր մօտիկ անձերէն մին թեկնածու ներկայացնել, որ ընտրուեցաւ: Գրեցինք Կիրասոն եւ Օրտու, որ ասոնք ալ պահանջ ղնեն եւ ահա մեր թեկնածուն անցաւ նաեւ Կիրասոնի մէջ:– Դիտել կու տանք որ յիշեալ ժողովներու մասնակցելու մասին Բիւրոները ոչ մի բան գրեցին մեզ:

10.- Պրոպագանդիստի հարց.– Շրջաններէն, մասնաւորապէս Բերդի եւ Վաշտի[5] գիւղերու համար շրջիկ-պրոպագանդիստի պէտքը մեզ շեշտուած ըլլալով՝ դիմում կատարեցինք երկու Բիւրոներուն, որ ցոյց տան մեզ յարմար անձնաւորութիւններ: Դժբախտաբար ոչ մէկ տեղէ գոհացում ստացանք: Վերջերս մեր կովկասցի ընկերներէն մէկուն առաջարկով անպաշտօն կերպով դիմում եղաւ Պարսկաստանէն փախչող ընկերոջ մը, որ դեռ չպատասխանեց:

4.- Յաջորդաբար՝ Յովսէփեան Արտաշէս (Մալխաս), Փափազեան Վահան (Կոմս) եւ Սարաֆեան Հրանտ (Սահրանտ):

5.- Կուս. ծածկանուններ Շապին Գարահիսարի (Բերդ) եւ Օրտուի (Վաշտ):

Փաստ. 791-53

Ա 2.– ՄԻԱՍԵԱՅ ՀԱԾՈՒԵԿՇԻՌ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՒԱԶԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ՍԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒԱԾ VI . ՇՐՋ. ԺՈՂՈՎԻՆ

1 ՅՈՒԼԻՍ 1911 – 1912 ՅՈՒԼԻՍ 1

ՄՈՒՏՔ

	Նախորդ հաշուէն	«Դրօշակ»ի	Ամսավճարներ	զանազանք	գումար
Փառնակ	844	800.20	1710.30		3355.10
Վաշտ	1349.10	750	3303.30		5403
Ժայռ			744		744
Բերդ	1211.10		1929.30	759.20	3900.20
Ծովափ	814		4616.20		5430.20
	4218.20	1550.20	12304.30	759½	18833.10

ԵԼՔ

	Բիւրոյին	Կ. կոմիտէին	«Դրօշակ»ին	Պետական ծախս	պատրաստ	գումար
Փառնակ	1620	–	570	578.30	586.20	3355.10
Վաշտ	2721.20	324	750	358.20	1249	5403
Ժայռ					744	744
Բերդ		2129.35		605.30	1164.35	3900.20
Ծովափ		4507.30		922.30		5430.20
	4341.20	6961.25	1320	2465.30	3744.15	18833.10

Կը հաստատենք:

Քննիչ յանձնաժողովի անդամներ
[Ստորագրութիւններ]

1912 Յուլիս 20

ՄՈՒՏՔ

Հին հաշուէն	5351.30
«Դրօշակ»ի	58
Մարմիններէն	8233.30
Կահեր ծախուած	174
Գիրքերէ	548.20
Ետ ստացուած	24
	14390

ԵԼՔ

Գործիչի	1467.10
Դիւանական	845.20
Զանազան	4070.30
Բիւրոներուն	3429
Ուրիշ մարմնոյ հաշուոյն	
Ետ դարձուած	972
Պատրաստի գումար	3605.20
	14390

Փաստ. 791-54

Ա 3.– Հ.Յ.Դ. ԱՒԱԶԱՆԻ VI ԾՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
1912 ՅՈՒԼԻՍ 17

Նախապատրաստական նիստ

Բացում ցերեկուայ ժամը 3½ին:

Օրակարգ
I Բացում
II Դիւանի ընտրութիւն
III Մանտատներու ստուգում
IV Ժողովի զբաղման ժամանակ
V Դուրսէն հրաւիրուելիք ընկերներ
VI Յանձնախումբի ընտրութիւն

Որոշումներ
I Բացումը կատարեց Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչը եւ տեղեկացուց թէ ժողովը օրինական է քանի որ ընկերները մեծամասնաբար ներկայ կը գտնուին:

II Նախագահ ընտրուեցաւ ընկեր Տիտան, ատենադպիր՝ ընկեր Վրոյր:

III Մանտատները ստուգուեցան. Վաշտի կողմէ իբրեւ պատգամաւոր ղրկուած էր ընկեր Սուրէն[1]. Ծովափի կողմէ ընկեր Ֆարհատ, Աւազանի կողմէ Տիտան, Փառնակի կողմէ ընկեր Մ. Ֆարհատ, Բերդի կողմէ ընկեր Վրոյր: Շրջ. ժողովին չէին մասնակցած Ժայռի եւ Գետափի պատգամաւորները:

IV Ժողովը՝ օրուայ ընթացքին երեք նիստ պիտի գումարէ: Առաւօտուն՝ 12-3, երեկոյեան 10-11½, գիշերը 1½-3½ (ժամերուն):

V Որոշուեցաւ որ ձայնի իրաւունքով էլեւիէն պատգամաւոր կանչուի ընկ. Ա. Ա.ը, իսկ խորհրդակցական ձայնով՝ ընկ. Լ. Պ.ը: Ընկեր Ցոլակի համար որոշուեցաւ վճռական ձայն տալ, իսկ Կ. կոմիտէի եւ տեղական կոմիտէի միւս անդամներուն խորհրդակցական ձայն: Որոշուեցաւ նաեւ խորհրդակցական ձայնով հրաւիրել ընկերներ Ա. Յ., Ե. Խ., Ա. Շ. եւ Ե. Հ.: Մասնաւորապէս այս վերջինիս յարմար դատուեցաւ վճռական ձայն տալ միայն Սարափի խնդիրներուն վերաբերեալ:

VI Հաշուեքննիչ յանձնախումբի համար ընտրուեցան ընկերներ Սուրէն, Տիտան եւ Սմբատ, իսկ տեղեկագիրները ամփոփող մասնախումբ՝ ընկերներ Մ. Չ., Ե. Հ.:

ՕՐԱԿԱՐԳԵՐ

ԱՒԱԶԱՆԻ VI Շ. ԺՈՂՈՎԷՆ

I- Հաշուետուութիւն մարմիններէ եւ Կ. կոմիտէէ

II- Մեր դիրքը Իթթիհատի ու միւս քաղաքական հայ եւ օտար կուսակցութիւններու հանդէպ

II- Մեր դիրքը ազգ. գործերու եւ ընտրութեանց հանդէպ

IV- Մեր դիրքը կուսակցական թերթերու հանդէպ

V- Կուսակցական պրոպականտ – գրաւոր եւ բանաւոր

VI- Աւազանի շրջանին համար թերթի հարց

VII- Կովկ. բանտարկեալներու հարց

VIII- Արհեստակցական եւ կոոպերատիւ միութիւններ

IX- Ներքին կանոնագրի փոփոխման խնդիր

X- Մեր դիրքը Կովկասի մարմիններուն հանդէպ

XI- Մեր շրջանի ակումբներուն, ընթ[երցարան]–գրադարաններուն կանոնագիր

XII- Ջանազան առաջարկներ ընկերներէ եւ մարմիններէ

XIII- Հաշուական կեդրոնացում

XIV- Դատական խնդիրներ

XV- Եկամուտի նոր աղբիւրներ

XVI- 912-913 պիւտճէ

XVII- Կ. կոմիտէի ընտրութիւն

Նիստ I

Բացում 10½: Բացակայ չկար:

Օրակարգ
I- Տեղեկագիրներու ընթերցում:

Որոշումներ

II- Կարդացուեցաւ Ժայռի Մաքառող խումբին նամակը որ ի յայտ կը բերէր մարմինի Շ. ժողովին չմասնակցելուն պատճառները յարելով թէ կազմը բոլորովին քայքայուած է եւ միայն մնացած են 15 հոգիներ, որոնք «Մաքառող» անունով խումբ մը կազմած են:

Շ. ժողովը յարմար դատեց որ ընկերները ոգեւորիչ գործունէութեան մը մէջ դնելու համար նախ խրախուսական նամակ մը գրել:

Բ. Այդ ցաւալի դրութեան վերջ տալու, վէրքին դարման մ'ըլլալու եւ ընկերները ձեռնհասօրէն առաջադրելու համար էն կարեւոր միջոցը համարեց այդ քաղաքին դաշնակցական մտքով պատրաստուած կորովի ուսուցիչ մը տրամադրելի ընել:

Գ. Յանձնարարել Կ. կոմիտէին որ Ժայռը գիտակցութեան բերելու եւ բարձրացնելու համար հնարաւորութիւն ստեղծէ անոր հանդէպ գուրգուրոտ վերաբերմունք մ'ունենալու պարբերաբար պրոպագանդիստ ընկերներ ղրկելով:

Կարդացուեցաւ Բերդի տեղեկագիրը. Շ. ժողովը Գարահիսարի ընկերներուն ցոյց տուած աշխատանքին համար միաձայնութեամբ գոհունակութիւն յայտնեց:

Նիստ II

1912 Յուլիս 17: Բացում 1½ գիշերուայ: Բացակայ չկար:

Տեղեկագիրներու ընթերցման շարունակութիւն:

Որոշումներ
Շ. ժողովը տեղական ենթակոմիտէին գործունէութիւնը անբաւարար գտնելով՝ կը յանձնարարէ որ ջանայ յառաջիկային արդիւնաւոր դուրս գալ:

Կարդացուեցան Փառնակի եւ Գետափի տեղեկագիրները:

Լսեցինք Վաշտի ընկերոջ տեղեկատուութիւնը (բեռլանացի):

Նիստ III

1912 Յուլիս 18: Բացում ցերեկուայ 12½:

Օրակարգ
4. Մեր դիրքը կուսակցական թերթերու հանդէպ
5. Կուսակցական պրոպականտ (գրաւոր եւ բանաւոր)

Որոշումներ

Դիրք.– Շ. ժողովը յայտնելով հանդերձ իր գոհունակութիւնը Դրօշակի ծաւալին եւ բովանդակութեան բարեփոխման մասին, այդ առաւելութիւնը դեռ անբաւարար կը գտնէ. իբր ամսաթերթ-օրգան կարելի է անոր ծաւալը աւելցնել: Բացի այդ կ'առաջարկէ որ մեր ձեռնհաս ընկերները իրենց աշխատութեան բաժինովը ջանան թերթին մէջ աւելի պէսպիսութիւն դնել:

Ազատամարտ.– Նկատելով որ Ազատամարտի մէջ ուժեղ եւ խնամուած յօդուածաշարքերը պակսած են եւ գաւառէն եկած թղթակցութիւնները յաճախ կրճատելով կմախքի կը վերածուին, կ'առաջարկենք որ

Ա.- Ատոնց մասին հոգատարութիւն ցոյց տրուի.

Բ.- Ընկերներու եւ հասարակութեան մէջ դաշնակցական սկզբունքները ծաւալելու եւ անոնց զգացումները դէպի կուսակցութիւնը վառ պահելու համար, հասարակագիտական յօդուածաշարքերու բաժին մը բանալ եւ մատչելի լեզուով յեղափոխական եւ աշխատաւորական կեանքէ առնուած պատկերներ ու պատմուածքներ հրամցնել:

Յառաջ.– Գաւառական թերթերու մէջ ամէնէն գնահատելի ուղղութեամբ ու բովանդակութեամբ հրատարակուող թերթն ըլլալով՝ շնորհաւորութեան արժանի է: Ցանկալի է որ մարմինները ջանան անոր տարածման սատարել մեր շրջանին մէջ:

5.- Գրաւոր պրոպականտ

Ա.- Նկատելով որ օրաթերթ «Ազատամարտ»էն զատ կուսակցական գրատր պրոպականտին նպաստող հրատարակութիւնները շատ քիչ կը տարածուին մեր ժողովուրդին, նոյնիսկ կուսակցական շարքերուն մէջ, անհրաժեշտ կը նկատենք որ մարմինները իրենց պատասխանատուութեան տակ ստանան արդէն հրատարակուող պրոշիւրները եւ զանոնք ծաւալելու միջոցներ ստեղծեն:

Բ.- Առաջարկ դնել կուսակցութեան որ հասարակագիտական գիրքերու հրատարակութեան զարկ տալով հանդերձ՝ անոնց լեզուն դիւրամատչելի եւ ժողովրդական դարձնելու ջանքերն ալ չխնայէ:

Նիստ IV

Բացում 10½: Բացակայ չկար:

Օրակարգ
Նախորդին շարունակութիւնը

Որոշումներ
Բանաւոր պրոպականտ

Նկատելով որ մեր շրջանը կուսակցական մտածելակերպով նախանձելի վիճակ մը չի ներկայացներ, փորձ գործիչի մը պէտքը անհրաժեշտ նկատուած է. այս իսկ պատճառով որ ան գայ տեղական պրոպականդիստներ պատրաստէ որպէսզի շրջանը ապագային իր իսկ գործիչները ունենալով կարողանայ ուժեղ դաշնակցական հիմք մը ունենալ:

Այդ նպատակին համար շրջանը իր որոշ պիւտճէն կ՝ունենայ:

Իրաւասու ձայներու մէկի դէմ միաձայնութեամբ պրոպականդիստի համար հետեւեալ պիւտճէն քուէարկուեցաւ:

Շ. Գարահիսար	10	ոսկի
Օրտու	15	»
Կիրասոն	10	»
Տրապիզոն	15	»
Թրիպոլի	2	»
Էլեւի	3	»
Կ. կոմիտէ	15	»

Նիստ V

Բացում գիշերուայ ժամը 11½: Բացակայ չկար:

Օրակարգ
6.- Աւազանի շրջանին համար թերթի հարց
7.- Կովկասահայ բանտարկեալներուն համար խորհրդակցութիւն:

Նիստ X

Բացում գիշերուայ ժամը 1½ին: Բացակայ չկար, միայն Թ.:

Օրակարգ
Կ. կոմիտէի տեղեկագիրը:

Որոշում
Կարդացուեցաւ Կ. կոմիտէի տեղեկագիրը:

Շ. ժողովը նկատելով որ Կիւմիւշխանէի կազմը քայֆայականութեան հետեւած է եւ Դաշնակցութեան արատ բերող ընթացք մ՝ունեցած, Կ. կոմիտէին անոր կազմալուծման վերաբերեալ տուած որոշումը վաւերական նկատեց:

Նիստ XI

Բացում ցերեկուայ ժամը 1: Բացակայ չկար:

Օրակարգ
I- Մեր դիրքը Իթթիհատի, օտար եւ հայ կուսակցութիւններու հանդէպ
II- Մեր դիրքը ազգ. գործերու հանդէպ
III- Ջանազան առաջարկներ ընկերներէ եւ մարմիններէ
IV- Դատական խնդիր
V- Հաշուական կեդրոնացում

Որոշումներ
I Նկատելով որ Իթթիհատի հետ մեր ունեցած համաձայնութիւնը շատ քիչ դրական արդիւնքներ տուած է, գիտակցելով որ ան հակառակ մեր շիտակ վերաբերումին եւ մեր յանձնառութեանց լիուլի գործադրումին՝ թերացած է հայ ժողովուրդին էական պահանջներուն վերաբերմամբ իր պայմանագրած կէտերուն իրագործման մէջ, որով հայ ժողովուրդը եւ Դաշնակցութիւնը յուսախաբած եւ վշտացուցած է:

Զգալով մանաւանդ որ վերջին ընտրութիւններու մէջ եւ այդ առթիւ ստորագրուած համաձայնագրի տրամադրութեանց կարեւոր մասերուն ցարդ «մեռեալ տառ» ձգելովը, աւելորդ անգամ մըն ալ երեւան բերած է իր նեղմիտ, խաբեպատիր քաղաքականութեան ձգտումը՝

Համոզուած ըլլալով միեւնոյն ատեն որ այս պայմաններուն մէջ գոյութիւն ունեցող համաձայնութիւն մը խաբուսիկ հանգամանք միայն կը ներկայացնէ եւ յաչս հայ ժողովուրդի Դաշնակցութեան բարոյական ազդեցութեանն իսկ կը վնասէ, կ՝առաջարկենք խզել մեր յարաբերութիւնները այդ կուսակցութեան հետ

Ծանօթ Խմբ.- Ձանց առած ենք արձանագրութիւնը VI – IXրդ նիստերուն, ուր կը քննուին ներքին կանոնագրութեան մէջ կատարուելիք փոփոխութիւնները:

(քաղաքական յարմար րոպէին) եւ այդպէս կղզիացած եւ մեկուսացած թողելով զայն, չբաժնել ոչ մէկ պատասխանատուութիւն իր սխալ քաղաքականութեան հետեւանքներէն:

Եթէ ներկայ քաղաքական շփոթ կացութիւնը թեքուի դէպի ռէաքսիոն եւ սահմանադրութիւնը վտանգի ենթակայ լինի՝ Դաշնակցութիւնը կը գործակցի բոլոր սահմանադրասէր տարրերուն ի թիւս որոնց Իթթիհատին հետ:

II- Ազգ. գործերու հանդէպ մեր բռնելիք դիրքին համար հետեւիլ ՋՊՈ Ընդհ. ժողովի որոշումներուն:

III- 16-20 տարեկան ո՛չ դպրոցական պատանիներու համար ընկերները պարտին նախաձեռնող ըլլալ պատանեկան միութիւններ կազմելու եւ անոնց մէջ ինքնազարգացումի տրամադրութեան մղում տալով՝ զանոնք հեռու պահել վնասակար հոսանքներէ:

IV- Շրջանը այս տարի դատական խնդիր չէ ունեցած:

V- Դիտողութիւն ընել մարմիններուն որ դրամները ամբողջապէս Կ. կոմիտէին ղրկեն:

Նիստ XII

Ժամը 7 ցերեկուայ:

I- Պիւտճէի վաւերացում
II- Կ. կոմիտէի ընտրութիւն

Կ. կոմիտէի ընտրութիւնը կատարուեցաւ հետեւեալ եղանակաւ, որուն մասնակցեցան Փառնակի, Վաշտի, Ծովափի, Բերդի, Գետափի, Աւազանի Կ. կոմիտէի պատգամաւորները եւ ընկեր Ցոլակը վճռական ձայներու իրաւասութեամբ:

Սեղրակ	8 քուէ	Բիւզանդ	8 քուէ
Արշակ	6 »	Տէրտէր[եան]	6 »
Գառնիկ	8 »	Վրէն	2 »
		Յովսէփ	1 »

ՊԱՏԿԵՐ 912 – 913 ՏԱՐՈՒՈՑ ՊԻՒՏՃԷԻՆ ԱՒԱԶԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

	Տրապիզոն	Կիրասոն	Օրտու	Էլեւի	Թրիպոլի	Քէլքիթ	Շ. Գարահիսար
Անդամավճարներէ	40	17	35	10	8	3	20
Նուէրներէ	20	8	20	4	6	2	7
Ջանազաններէ	60	25	55	14	14	5	27
	120	50	110	28	28	10	54
Ծախք	30%	30%	30%	15%	15%	40%	40%

Կ. կոմիտէն մտած հասոյթին 50%ը կը ծախսէ, մնացածը կ՝ուղարկէ Արեւելեան բիւրոյին:

Փաստ. 791-50

Ա 4.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԾՈՎԱՓԻ [ՏՐԱՊԻԶՈՆ] ՏԵՂԱԿԱՆ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻ

1911ի Շրջանային ժողովէն յետոյ տեղական ենթակոմիտէն իր պարտականութիւնը ստանձնելով սկսած է գործի, այդ ատեններուն ընդհ. ընկերներու քիւը կը հասնէր տասը խումբով ութսուն ընկերներու, որոնց վրայ աւելցած է եօթը ընկերներէ բաղկացեալ նոր խումբ մը:

Տեղական ենթակոմիտէն այս տարի աւելի ուժ տուած է վիճաբանական դասախօսութիւններու, նկատի ունենալով ընկերներու կուսակցական ինքնազարգացման տեսակէտը. ատոր համար կազմուեցաւ պրոպագանդի յանձնախումբ մը, որոնք տուած են հինգ վիճաբանական ընկերային դասախօսութիւններ:

Ունեցած է նաեւ ութ հրապարակային դասախօսութիւններ օգտուելով պատահական այցելու ընկերներէ: Բացի ընկեր [Գարեգին] Խաժակի վերջին երեք դասախօսութիւններէն.

Չորս ներկայացուցչական ժողով,
Տասն եւ երեք Ընդհ. ժողով,
Քսան տեղական ենթակոմիտէի ժողով:

Տեղական ենթակոմիտէն բացի անդամավճարներէ ուրիշ եկամուտի աղբիւրներ չէ կրցած ստեղծել, արգելք չըլլալու համար գլխապի վարչութեան գործելակերպին, որը իր ելեւմուտքը գոցելու համար սարքած է ժողովրդային զանազան ներկայացումներ, երեկոյթներ եւ արդէն պահանջուածէն աւելի դիմումներ ընելով հասարակութեան:

Մեր ընդհանուր մուտքը եղած է 5430 ղրշ. որուն 814ը անցեալ տարիէն փոխանցուած է, իսկ ելք՝ Կ. կոմիտէին յանձնուած է 4507: Իսկ զանազան ծախքերու 922.75 ղրշ. մանրամասնութիւնները տեսնել հաշուեկշիռի մէջ:

ՍԱՐՄՆՈՅ ԱՆԴԱՄՆԵՐ
[Ստորագրութիւններ]

Փաստ. 791-49

Ա 5.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ԿԻՐԱՍՈՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԸ Հ.Յ.Դ. ԱԽԱՂԱՆԻ VI ԸՐՋ. ԺՈՂՈՎԻՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՄԻՋՈՑ, *1911 ՅՈՒԼԻՍ – 1912 ՅՈՒՆԻՍ*

Արդի կազմը.– Ներկայիս քաղաքի մէջ ունինք 7 խումբ՝ 62 ընկերներով, եւ 1 խումբ՝ 10 ընկերուհիներով: Ասկէ զատ, 1908 Հոկտեմբերէն վերջ (կազմակերպութեան սկիզբ առած օրէն) մինչեւ այսօր գրեթէ նոյն չափ ընկեր-ընկերուհիներ տեղափոխուեր են այլուր, զինուոր գացեր են, կամ զանազան պատճառներով հեռացեր են կազմակերպութենէն:

Ժողովները.– Տեղի ունեցեր են բազմաթիւ ժողովներ, Մարմնոյ, խմբական եւ ընդհ. անդամական. խմբական ժողովները դժբախտաբար յաճախակի եւ յարատեւ չեն եղեր, մի քանի խումբեր, առանձնապէս, շատ թոյլ են եղեր ժողով գումարելուն մէջ: Ընդհ. ժողովներու մէջ զբաղուեր ենք տեղական հարցերով, մի քանի անգամ կուսակցական դասախօսութեամբ, եւ մասնաւորապէս Շրջ. ժողովի օրակարգի հարցերով:

Հրապարակային դասախօսութիւններ եւայլն.–
Օգտուելով անցորդ ընկերներէն, ինչպէս եւ տեղացի ուսուցիչ ընկերներու ներկայութենէն, կազմակերպեր ենք, զանազան առիթներով, հրապարակային դասախօսութիւններ, բացատրական ժողովներ, սարքեր ենք թատերական, երաժշտական եւ գրական երեկոյթներ, հանդէսներ եւ այլն: Փրոփականտիստ շրջում ընկերոջ մը չգոյութեան հետեւանքով, բանաւոր փրոփականտի գործը պակասաւոր եղած է:

Օսմ. երեսփ. ժողովի եւ նահանգային ընդհ. ժողովի ընտրութիւնները.–
Իթթիհատի հետ մեր մշակած յարաբերութիւններու եւ բանակցութիւններու հետեւանքով յաջողած ենք քաղաքիս Բ. ընտրողներէն մէկը մեր թեկնածուն ընդունիլ տալ: Նոյնպէս նահանգային ընդհ. ժողովին մասնակցելու համար Իթթիհատի ներկայացուցած մեր թեկնածուն ընդունուած է: Ընտրական այս երկու գործերէն դուրս Իթթիհատի հետ գրեթէ ուրիշ յարաբերութիւն չենք ունեցած:

Ազգ. Մարմինները եւ ազգ. դպրոցը.– Թաղկ. Խորհուրդը, իր մեծամասնութեան մէջ, չի ներկայացներ այդ պաշտօնին գիտակ մարմին մը. հոն ունինք մէկ ընկեր: Մեր յարաբերութիւնները այժմ բարեկամական են եւ ի նպաստ մեզ թեքուած: Հոգաբարձութեան մէջ ունինք երկու ընկերներ. ուսուցչական կազմի ընտրութեան առթիւ խղճմիտ վերաբերմունք կը նկատուի: Հակառակ թափուած ջանքերուն, անցնող դպրոցական տարեշրջանը բոլորովին գոհացուցիչ չէ եղած. յառաջիկային համար աւելի յուսալից ըլլալու պատճառներ ունինք:

Հ.Յ.Դ. ակումբը.– Միշտ իր գոյութիւնը կը պահպանէ. հազիւ ունի 62-65 վճարող անդամներ (որոնց մեծ մասը տարեկան 20 ղրուշ անդամավճարով). ունի սեփական գրադարան մը 3-400 հատոր գրքերով. ընթերցարանը կը ստանայ զանազան թերթեր. ընթերցողներու եւ ակումբի անդամներու բացարձակ մեծամասնութիւնը դաշնակցական ընկերներ են: Այս տարի կազմակերպուեցաւ նուագախումբ մը. ակումբը իրենց սեփական նուագ[արան]ներ ձեռք բերած է 10-15 ոսկիի արժէքով:

Կուսակցական թերթեր եւ հրատարակութիւններ.–
«Դրօշակ» կը ստացուի 24 օրինակ, վճարուած. առկախ հաշիւ չկայ: «Ազատամարտ» կը տարածուի 62-65 օրինակ. հին առնելիքներ չկան. նոր կարգադրութեան համաձայն գործակալութեան հաշիւները աւելի պիտի կանոնաւորեն: «Յառաջ» ունի 5 բաժանորդներ. «Ուսանող»ը՝ 20 օրինակ կը ծախուի, «Երկունք»ը՝ նոյնպէս 20 օրինակի չափ: «Դրօշակ»ի, «Յառաջ»ի, «Հայրենիք»ի եւ կուսակցական այլ հրատարակութիւններ անբաւարար չափով միայն կը տարածուին, շնորհիւ կանոնաւոր գրավաճառի մը չգոյութեան. կը ծրագրուի նոր ձեռնարկ մը այս հրատարակութենց կանոնաւոր վաճառման համար[6]:

6.- Նշուած անունները կը վերաբերին դաշնակցական մամուլին. «Դրօշակ» պաշտօնաթերթը Ժընեւ, «Ազատամարտ»ը Կ. Պոլիս, «Յառաջ»ը Կարին, «Հայրենիք»ը Պոսթըն, «Ուսանող»ը Հ.Յ.Դ. Եւրոպայի Ուս. միութիւն, «Երկունք»ը Կ. Պոլսոյ Հ.Յ.Դ. Ուս. միութիւն:

ԱԽԱՋԱՆԻ VI ԸՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ՕՐԱԿԱՐԳԻ ՀԱՐՑԵՐՈՒՆ Ի ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԿԻՐԱՍՈՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ ՄԷՋ ՍՏԱԿՈՒԱԾ ԵՒ ԸՆԴՈՒՆՈՒԱԾ ԲԱՆԱՁԵՒԵՐ

Մեր դիրքը Իթթիհատի հանդէպ

Ա. բանաձեւ.– Նկատելով որ Իթթիհատի հետ մեր ունեցած համաձայնութիւնը շատ քիչ դրական արդիւնքներ տուած է, որ՝ հակառակ մեր շիտակ վերաբերումին եւ մեր յանձնառութեանց լիուլի գործադրութեան, ինք թերացած է հայ ժողովրդի էական պահանջներու վերաբերմամբ իր պայմանագրած կէտերուն իրագործման մէջ, որով հայ ժողովուրդը եւ Դաշնակցութիւնը յուսախաբուած եւ վշտացած է,

Նկատելով մանաւանդ որ վերջին ընտրութիւններուն մէջ եւ այդ առթիւ ստորագրուած համաձայնագրի տրամադրութեանց կարեւոր մասերուն ցարդ «մեռեալ տառ» ձգելովը եւս, աւելորդ անգամ մ՚ալ երեւան բերած է իր նեղմիտ, խաբեպատիր քաղաքականութեան շարունակութեան ձգտումը,

Նկատելով միեւնոյն ատեն որ այս պայմաններու մէջ գոյութիւն ունեցող համաձայնութիւն մը խաբուսիկ հանգամանք միայն կը ներկայացնէ եւ յաչս հայ ժողովրդի Դաշնակցութեան բարոյական ազդեցութեան իսկ կը վնասէ, կ՚առաջարկենք խզել մեր յարաբերութիւնները այդ կուսակցութեան հետ (քաղաքական յարմար րոպէին) եւ այսպէս կղզիացած եւ մեկուսացած ձգելով զայն, չբաժնել ո՛չ մէկ պատասխանատուութիւն իր սխալ քաղաքականութեան հետեւանքներէն:

12 ձայնի առաւելութեամբ, մեծամասնութեան ընդունած բանաձեւն է.

Բ. բանաձեւ.– Նկատելով որ ներկայիս գոյութիւն ունեցող թուրք կուսակցութիւններու մէջ Իթթիհատը առաւելապէս կը ներկայանայ որպէս սահմանադրասէր եւ ազոր պաշտպան,

Նկատելով որ վերջերս Դաշնացութեան եւ Իթթիհատի միջեւ գոյութիւն առած համաձայնագիրը կոչուած է որոշ չափով ապահովելու ընդհանրապէս Անատոլուի եւ մասնաւորապէս հայկական նահանգներու, իբրեւ սահմանադրական երկրի եւ ժողովրդի բարօրութիւնը, եւ նկատելով որ այդ համաձայնագրին գործադրութիւնը օրուայ կառավարութեան՝ այսինքն գործադիր իշխանութիւնը ներկայացնող Իթթիհատի գոյութենէն, անոր ուժէն եւ կամեցողութենէն կախում ունի,

Նպատակայարմար կը գտնենք որ Իթթիհատ–Դաշնակցութիւն յարաբերութիւնները մնան համերաշխ, եւ ծանօթ համաձայնագիրը ձեռք բերուած է թաքթով,– աշխատուի անոր գործադրութեան:

Համաձայնագրի այն յօդուածները որոնց անմիջական գործադրութիւնը առաջադրուած էր, խորհրդարանական այս շրջանին իսկ անպայման գործադրել տալ. ուրեմն հետեւիլ խորհրդարանի դաշնակցական խմբակի այդ ուղղութեամբ կատարած աշխատանքի արդիւնքին, դէմ յանդիման գալու համար՝ որպէս վերջին փորձ Իթթիհատի վերաբերմունքին անկեղծութեանը՝ հանդէպ Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ հանդէպ իր յանձնառութիւններուն:

Իսկ հակառակ պարագային միայն խզել բոլոր յարաբերութիւնները գէթ բարոյապէս պատասխանատու չմնալու համար հայ ժողովրդի առաջ:

2 ձայնի պակասով, փոքրամասնութեան ընդունած բանաձեւն է այս վերջինը:

Մեր դիրքը Իթթիլաֆի հանդէպ

Նկատի ունենալով այս կուսակցութեան կազմիչ տարրերուն անվստահելիութիւնը ու մանաւանդ կասկածոտ ըլլալով իր իսկական ձգտումներուն վերաբերմամբ,

Նկատի ունենալով նաեւ որ ընտրական պայքարէն վերջ այս կուսակցութիւնը կենսունակութեան եւ յարատեւութեան ո՛չ մէկ յոյս կը ներշնչէ, որ՝ հակառակ (համեմատաբար Իթթիհատին) իր ընդունած ազատական ծրագրին, թուրք կեանքի մէջ քաղաքական եւ կուլտուրական շինարար աշխատանք ստեղծելու ո՛չ մէկ շարժում ցոյց կու տայ,

Կ՚առաջարկենք վերապահ մնալ իրեն հանդէպ եւ սպասել իր վերջնական ձեւակերպման:

Մեր դիրքը Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան հանդէպ.– Թէեւ հակառակ ցարդ կատարուած ջանքերուն կարելի չէ եղած այս կուսակցութեան հետ համագործակցութեան գետին մը ստեղծել, բայց նկատելով որ Դաշնակցութենէն վերջ, հայ կեանքի մէջ ապրող աչքի ընկնող կուսակցութիւնն է եւ ամենամօտիկը մեզ՝ իր ծրագրով, որ՝ հակառակ իր մէջ գտնուող կղերամիտ, յետադէմ տարրերուն կը հաշուէ նաեւ երիտասարդ ուժեր, որոնք թիւրիմացութեամբ միացեր են այդ տիպի մարդերուն,

Կ՚առաջարկենք հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ ջանաղիր գտնուիլ միշտ, մեզ հետ տանելու այդ կուսակցութեան գաւառական մասնաճիւղերը, որոնք իրենց կեդրոնին վատ ազդեցութեան համեմատաբար քիչ ենթարկուած են:

Մեր դիրքը ազգ. գործերու եւ ընտրութեան հանդէպ.– Կատարելապէս ընդունելով VI Ընդհ. ժողովի այս մասին ի յայտ բերած տեսակէտները, եւ համաձայն լինելով որ իբր կուսակցութիւն եւ ամբողջութիւն չմասնակցինք ազգ. գործերուն,

Կ՚առաջարկենք ստեղծել կուլտուրական հիմնարկութիւններ (երիտասարդական միութիւն, ակումբ, եւայլն) եթէ երբեք չկան, որոնց մէջ համախմբելով նաեւ հայ ժողովրդի առաջադէմ չէզոք տարրերը, միացած ջանքերով եւ կորովով մասնակցիլ ազգ. գործերուն մէջ եւ պայքար մղել ընտրութեանց ատեն:

Մեր դիրքը կուսակցական թերթերու հանդէպ

«Դրօշակ».– Ներկայ տարւոյ «Դրօշակ»ի ծաւալն ու բովանդակութիւնը աւելի խնամուած գտնելով, շարունակել նոյն ուղղութեամբ, միշտ մասնաւոր հոգածութեան առարկայ դարձնելով հասարակագիտական բաժինը: Ցանկալի է ամէն ամսոյ սկիզբը անպայման հրատարակուած տեսնել թերթը:

«Ազատամարտ».– Նկատելով որ ժամանակէ ի վեր «Ազատամարտ»ը մեծ տեղ կու տայ քաղաքական բաժինին, իսկ առաջին էջին յատուկ խնամուած գրուածքներ քիչ անգամ կ՚երեւին, կ՚առաջարկենք Դաշնակցութեան սկզբունքները մատչելի լեզուով մը բացատրող յօդուածաշարքեր հրատարակել, նաեւ՝ իբր թերթօն՝ երբեմն տալ ազգ. եւ օտար կեանքէ առնուած յեղափոխական ոգով գրուած վէպիկներ, պատմուածքներ:

«Յառաջ».– Գաւառական թերթերուն մէջ ամէնէն գնահատելի ուղղութեամբ եւ բովանդակութեամբ հրատարակուող թերթն ըլլալով, շնորհաւորութեան արժանի կը գտնենք այն: Ցանկալի էր իր տարածման նպաստել մեր շրջանին մէջ:

«Ուսանող».– Եւրոպայի Դաշնակցական ուսանողական միութեան այս օրգանը խոստացուած բովանդակութիւնը չկրցաւ ներկայացնել, հրատարակուած յօդուածները խնամքով պատրաստուած չեն թուիր, բացի այդ ցաւալի է որ լեզուի ներդաշնակութիւն եւ մաքուր յստակ արտայայտութիւն կը պակսի: Այս տեսակէտով մասնաւոր հոգածութիւն անհրաժեշտ է:

Կուսակցական ուրիշ թերթեր.– Յիշուած թերթերէն զատ հրատարակուողները տեղական պահանջներու բաւարարութիւն տալու բնոյթ ունենալով միայն, ընդհանուր շահագրգռութիւն չեն արթնցներ իրենց շուրջ, մանաւանդ մեր շրջանին համար. միայն նկատելի է որ այդ թերթերը բովանդակութեամբ շատ աղքատ եւ անմշակ են:

Կուսակցական փրոփականտ

Ա.- Գրաւոր.– Նկատելով որ օրաթերթ «Ազատամարտ»էն զատ կուսակցական գրաւոր փրոփականտին նպաստող հրատարակութիւնները շատ քիչ կը տարածւին մեր ժողովրդին, նոյնիսկ կազմակերպական շարքերուն մէջ, անհրաժեշտ կը նկատենք յատուկ մասնախումբեր կազմել, մարմիններու հսկողութեան տակ, տարածելու եւ ծախելու համար «Դրօշակ»ի, «Ազատութեան մատենադարան»ի, «Արծիւ»ի եւայլն արդէն հրատարակուած հրատարակութիւնները:

Բ.- Բանաւոր.– Շրջանիս համար փրոփականդիստ ընկերոջ մը պակասին հետեւանքով բանաւոր փրոփականտը – առանձնապէս անհրաժեշտ կուսակցական շարքերուն – շատ թոյլ մնացած է: Կ՚առաջարկենք անպայման որոշում անցնել VI Շրջ. ժողովին մէջ, այս տարուան ընդհ. պիւտճէէն առանձին բաժին մը սահմանելու համար այս շրջանին յատուկ փրոփականդիստի մը:

Ալաշկերտի շրջանին համար թերթի հարց.– Նկատելով որ առանց հաստատուն պիւտճէ մը ապահովելու եւ ձեռնհաս խմբագրական կազմ մը ունենալու անպատակայարմար պիտի ըլլար թերթի մը հրատարակումը այս շրջանին մէջ, կ՚առաջարկենք այդ նպատակին համար տրամադրուելիք միջոցներն ու ջանքերը յատկացնել արդէն մեր ունեցած թերթերուն տարածման եւ բանաւոր փրոփականտին սիսթեմաթիք յարատեւութեան համար:

Կովկասեան բանտարկեալներու համար խորհրդակցութիւն.– «Հ.Յ.Դ. գործով» ամբաստանեալ եւ դատապարտութիւն կրելով Սիպիր աքսորուող ընկերներուն կամ Կովկասի բանտերուն մէջ դեռեւս գտնուող քաղաքական հայ բանտարկեալներուն ի նպաստ ամէնուրեք կազմակերպել հանգանակութիւններ, երեկոյթներ եւ ներկայացումներ եւ այս միջոցով հասնիլ օգնութեան այս անձնազոհ ընկերներուն:

Արհեստակցական եւ կոոպերատիւ միութիւններ.– Նկատի ունենալով մեր շրջանի հայ գաղութի փոքրամասնութիւն մը ըլլալը, հայ արհեստաւորութեան շատ փոքր քանակը հանդէպ յոյն արհեստաւորներու ճնշիչ մեծամասնութեան, եւ այս վերջնոյն անտարբեր եւ բութ վերաբերմունքը դէպի արհեստակցական միութիւնները, կը ցաւինք յայտնել որ նման միութիւններու ստեղծումը առ այժմ կարելի չէ եղած:

Մեր շրջանին մէջ հայ գիւղացիութիւն չունենալով իսկ քաղաքին մէջ ալ շատ անշնչան քանակ մը ներկայացնելով, ցարդ հնար չէ եղած գործակցական միու-

թիւններ յառաջ բերել, հակառակ եղած փափաքներուն եւ ջանքերուն:

Առանձին թղթի վրայ գրուած եւ կցուած է այս թղթերուն:

ԱՔՍՈՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ
ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԱԾ ԳՈՒՄԱՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

Կիրասոն, 15 Սեպտմ. 1912

Մեր դիրքը Կովկասի մարմիններուն հանդէպ.– Նկատի ունենալով որ մեր շրջանը մօտ է կովկասեան շրջաններուն եւ ունի յարաբերութեան համեմատաբար նպաստաւոր պայմաններ, ջանալ միշտ հաղորդակցութեան մէջ գտնուիլ անոնց հետ (Կ. կոմիտէի միջոցով) եւ օժանդակել անոնց – ըստ կարելւոյն – մասնաւորապէս հրատարակութեանց եւ թերթերու փոխադրման գործին մէջ:

Մեր շրջանի ակումբներուն եւ այլն համար ընդհ. կանոնագրի մշակում.–

Շրջ. ժողովը կ՚ընտրէ յանձնախումբ մը որ նկատի առնելով շրջանիս եւ այլ կարեւոր վայրերու դաշնակցական ակումբներու կանոնագիրները, կը մշակէ ընդհ. կանոնագիր մը մեր շրջանի բոլոր ակումբներուն համար, որ յետագայ Շրջանային ժողովի կողմէ կը քննուի եւ կը վաւերացուի, եթէ երբեք ներկայ Շրջ. ժողովի օրերուն կարելի չըլլայ զայն պատրաստել եւ վաւերացնել:

Ամէն ջանք ընել իրականացնելու համար Հաշուեքննիչ մարմնոյ հրահանգները:

Ներքին կանոնագրի փոփոխման խնդիր.– Մեր կանոնագրի 3րդ յօդուածին տեղ դնել Պոլսոյ կանոնագրի 1 յօդուածը եւ Ա. եւ Բ. ծանօթութիւնները:

51րդ յօդուածին մաս կազմելու է հետեւեալ պարբերութիւնը.

«Եւ կը բաղկանայ 3/5 անդամներէ կամ անդամուհիներէ»:

52րդ յօդուածէն վերջ յաջորդելու է նոր յօդուած մը – Պոլսոյ կանոնագրի յօդուած 14-ը:

55րդ յօդուածին տեղ դնել հետեւեալը.

«Ընկեր մը կամ ընկերներ երբ ընկերական ընդհ. ժողովի գումարման պէտք զգան, կ՚առաջարկեն տեղական մարմնին, որ եթէ յարմար դատէ կը գումարէ ժողովը: Երբ որեւէ խումբ ընդհ. ժողով պահանջէ, Մարմինը պարտաւոր է գումարել»:

60րդ յօդուածը չեղեալ ընկատել եւ հետեւեալ կերպով խմբագրել.

«Ենթակոմիտէի պակասած անդամներուն տեղ պէտք է նորեր ընտրել»:

Մեր կանոնագրի վրայ աւելցնել նոր յօդուած մը – Պոլսոյ կանոնագրի 11րդ յօդուածը:

Երուանդ Քանոզեան	108
Խաչիկ Փալապըղգեան	30
Գրիգոր Ս. Յովհաննէսեան	20
Ստեփան Ս. Յովհաննէսեան	20
Յովհաննէս Թախախճեան	20
Տիգրան Ջօրեան	20
Յակոբ Չպլագեան	20
Լեւոն Գարակէօզեան	20
Գասպար Խաչատրեան	20
Օր. Բրաբիոն Հապէշեան	20
Վահան Պատլեան	20
Կիւլէմիրեան քոյրեր	20
Զարեհ Չպլագեան	20
Անտրէաս Կիւլէմիրեան	20
Յակոբ Պարոնվարդեան	20
Պօղոս Թահմիզեան	12½
Միքիճան Օզանեան	10
Գրիգոր Հ. Յովհաննէսեան	10
Վարդան Գարակէօզեան	10
Օր. Սիրուհի Այնաճեան	10
Միքայէլ Էլպէջեան	10
Գէորգ Չրտագլեան	10
Լեւոն Խաթէնէսեան	10
Մանուկ Քօքմանեան	10
Վահան Էմէքսիզեան	10
Օր. Արմենուհի Սէրճէնեան	6 ¼
Օր. Հայկանոյշ Ս. Յովհաննէսեան	5
Օր. Վարդուհի Էվրէնեան	5
Օր. Արմաւէն Ճոիկեան	5
Զարեհ Ժամակոչեան	5
Սեդրակ Չէրքէզեան	5
Հրանտ Շահրիկեան	5
Գրիգոր Խամրուեան	5
Խաչիկ Թովմասեան	5
Շահրիման Սաղպազարեան	5
Շահնազար Վեցիկեան	5
Օր. Մանուշակ Քրքքէսէլեան	5
Մանուկ Քէշիշեան	5
Բիւզանդ Գարակէօզեան	5
Հայկազուն Էվրէնեան	5
Մանուկ Ջօրեան	5
Օր. Փերուզ Պօյաճեան	2½
Ընդհ. գումար	584 ¼

Փաստ. 791-48

Ա 6.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ «ԲԵՐԴ»Ի ՇՐՋԱՆԻՆ [ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ]

1.- Անցեալ տարուան սկիզբները Բերդը քաղաքի եւ գիւղերու ընկերներով միասին ունէր 16 քաղաքական խումբ եւ ընկերներու թիւը կը հասնէր 125ի: Տարուան ընթացքին աւելցած են նաեւ ընկերուհիներու երկու խումբեր քաղաքի մէջ եւ երեք խումբ ընկերներ Աներդի [գիւղին մէջ]: Մէկ խումբ Աղբանիս, 2 խումբ Մշակնոց, 1 խումբ Էսկիշէր գիւղերու մէջ: Այսպիսով հին խումբերու թուին վրայ աւելցած է ինը խումբ եւ ընկերներու ընդհանուր թիւը հասած է 230ի:

2.- Կազմը ունեցած է իր կանոնաւոր ժողովները թէ Մարմնի եւ թէ՛ ընդհանուր ընկերներու, որ զբաղուած է առօրեայ գործերու հետ մէկտեղ կուս. սկզբունքային խնդիրներով. ասկէ զատ կատարած է կուլտուրական գործ, ունենալով երկսեռ բեմ, երկսեռ թատրոն, երեկոյթ, դասախօսութիւններ եւլն.:

3.- Վարպետ ոստայնանկներու եւ աշխատաւորներու միջեւ գործողչէքի շուրջ ծագած անհամաձայնութեան հետեւանքով, աշխատաւորներու դիմումին վրայ, ուժ տրուած է այս վերջիններու պահանջներուն եւ զանոնք գործադրելի ընելու համար, բանուորներու ուժեղացման պէտքը նկատի առնուելով, ձեռնարկած է անոնց մէջ միութիւն առաջ բերել, եւ այս ուղղութիւնով թէեւ աշխատանք կատարուած է, բայց անոնց կազմակերպուելու անգիտակցութիւնը եւ այլ յարակից պարագաներ, դժուարութեան ենթարկած են միութեան իրականացումը. ասոր հետ մէկտեղ սակայն վարպետներու եւ աշխատաւորներու միջեւ համաձայնութիւն գոյացած է, վարպետներու զիջումով. աշխատաւորները կրցած են գոհացում գտնել գործողչէքներու յաւելումով:

4.- Ասկէ առաջ բանուորներու գործ հայթայթելու նպատակով կազմի ձեռքով հանգանակուած 150 ոսկւոյ գումարը շահագործուելով հասած է 200 ոսկւոյ, որը որոշ գումարի մը հասնելէ վերջ պիտի յատկացուի իր նպատակին:

5.- Բիւրքի ընկերներու ձեռքով նոյն գիւղի մէջ բացուած «Եղիշէ» սպառ[ողական] խանութը կը շարունակի եւ խանութ մը եւս բացուելու վրայ է Մշակնոց գիւղի մէջ, ուր նախնական ձեռնարկները լրացած են տեղին ընկերներուն կողմէ: Բիւրքի սպառ. խանութը տարուան մը ընթացքին թէեւ նիւթական գոհացուցիչ չահ մը արտադրած չէ բայց իր բարոյական դերը մեծ է. ա) որպէս հաւաքական գործունէութեան խօսուն փաստ բ) Գիւղացի չունեւոր դասակարգը սուղ գնումներէ ազատած ըլլալուն համար:

6.- Մասնակցած ենք նաեւ օսմանեան երեսփ. ընտրական պայքարին. մեր շրջանին երկու երես[փոխանցեր]էն] մէկը դաշն[ակցական] եւ կամ վստահելի հայ մը ընտրելու համար եւ թէպէտ ունեցած ենք երկրորդ ընտրողներու բաւական թիւ մը ու համաձայնած մեր ընտրելիին շուրջ միւս հայ երկրորդ ընտրողներու հետ, բայց առանց Իթթիհատի աջակցութեան (ըսենք կառավարութեան) յաջողութիւնը անկարելի ըլլալուն եւ այս վերջինը հակառակ նախկին կամեցող վերաբերումին իր քուէները երկու թուրք իթթիհատականներու վրայ կեդրոնացնելուն համար՝ Արեւմ. բիւրոյի հրահանգին վրայ մեր երկրորդ ընտրողները քուէարկութեան չեն մասնակցած:

7.- Ազգ. գործերը ընդհանրապէս, մասնաւորապէս կրթականը քաղաքին մէջ վերցուցած են մեր ընկերները՝ որպէս հայ քաղաքացի գործօն միջամտութիւնով [իրենց] հետ ունենալով ազատական տարրերը: Եւ մինչ կեդրոնը այս տեսակէտով կը ներկայացնէր մխիթարական երեւոյթ, գիւղերը կը մնային քիչ բացառութիւնով անգոհացուցիչ վիճակի մէջ, հետեւաբար այս վերջիններն եւս բաղձացուած ճամբու մէջ դնելու համար, ձեռնարկուած է շրջուն տեսուչ մ՚ունենալու գործին, ինչ որ յաջողած կրնանք համարել:

8.- Մեր շրջանին մէջ իթթիհատականները կը բաղկանան գլխաւորապէս կառավարական պաշտօնեաներէ, որոնց հետ թէեւ ունեցած ենք յարաբերութիւններ, բայց եւ այնպէս առողջ միտումներէ զուրկ ըլլալնուն համար մեր տեսակցութիւնները շատ անգամներ անհետեւանք անցած են, եւ անցնող փաստերն ու Իթթիհատի ներկայ անշինարար դիրքը մեզ յոռետես ըրած են իրենց վերաբերմամբ:

9.- Ընտրութիւններու ատեն տիրող կուսակցութեան հանդէպ թէեւ իթթիլաֆականներու անունով գործողներ եկած են, սակայն չեն ունեցած ոեւէ արդիւնք. անոնք մինչեւ այժմ ալ կը մնան առանց կազմի. կան համակիրներ միայն թուրք եւ յոյն տարրին մէջ, որոնք եւս կազմակերպուելու եւ լուրջ գիտակից գործ ընելու

ընդունակութիւններ չեն ներկայացներ:

10.- Քաղաքիս մէջ գրեթէ անուանական կերպով գոյութիւն ունեցած Ս. Դ. Հնչ. կուս.ը՝ վերջերս Վերակազմեալ Հնչ. դրօշին տակ մտնելով Դաշնակ. դիրքը խախտելու ձգտումով մութ ուժերու հետ միանալով ունեցած է ուղղակի ձեռնարկներ, որոնք ապարդիւն անցած են եւ այդ կազմը թէեւ կը շարունակէ իր գոյութիւնը, սակայն զուրկ է հասկցող տարրերէ, հետեւաբար կենսունակութենէ:

11.- Իգական սեռի ընտանեկան, ընկերային եւ հասարակական դերին վերաբերումով եղած դասախօսութիւնները եւ այս ուղղութիւնով քափուած ջանքերը ոչ քէ լաւ մը իրականացուցած են ասկէ առաջ գոյութիւն չունեցող երկսեռ հաւաքոյթները, այլեւ զանոնք դրած են արդիական ճամբուն մէջ:

12.- Մեր շրջանի կարեւոր գիւղերուն մէջ կը գտնուին ընդհանրապէս ժողովրդային ընթերցարանգրադարաններ, իսկ Անեղրի, Բիւրք եւ Մշակնոց գիւղերու մէջ կան ընկերներու նախաձեռնութիւնով բացուած եւ անոնց իրաւասութեան տակ գրադ.-ընթերցարաններ, որոնք կը հոգացուին հիմնողներու բաժնեվճարներով եւ պատահական նուէրներով: Կեդրոնին մէջ կայ դաշնկ. բաւ. ընթերցարանը, ուր կը ստացուին պոլսահայ գլխաւոր թերթերը, գաւառէն «Յառաջ» եւայլն. յարակից կայ նաեւ գրադարան մը ուր կան եւ հետզհետէ կը հայթայթուին կուսակցական եւ գրական եւլն. գրքեր: Այս երկուքը կը կառավարուին մարմնի կողմէ ընտրուած մասնախումբի մը միջոցաւ յատուկ կանոնագրով եւ կը հոգացուին ընկերներու եւ համակիրներուն բաժնեվճարներով ու պատահական նուէրներով:

Բանուորական գրադարան-ընթերցարանի շէնքը (որ կը ծառայէ նաեւ իբր քլիւպ) կարգ մը անյարմարութիւններ ներկայացնելուն հետեւանքով աշխատանք կայ աւելի ընդարձակ եւ լաւագոյն շէնք մը գտնելու համար:

14.- Մեր շրջանի ընկերներու եւ ընկերուհիներու վերաբերմունքը տաք է դէպի կազմակերպութիւնը եւ Մարմնի կողմէ զանոնք կուսակցական սկզբունքներու եւ կարգապահական կանոններու մէջ մարզելու ջանքեր կ՚ըլլան:

15.- Վերջերս նահանգային ժողովի պատգ. ընտրութեան գործին մէջ, հակառակ անոր որ Իթթիհատը խոստացաւ յաջողցնել մեր թեկնածուին ընտրութիւնը, դժբախտաբար հոս ալ մեզ խաբելով քուէները տուաւ իր կողմէ յարմար դատած ուրիշ հայի մը, որուն ընտրութիւնը յաջողցուց մեր թեկնածուէն երկու քուէի առաւելութեամբ:

16.- 1911 Յուլիս 1էն մինչ 1912 Յունվ. մուտքերնիս է 102¾էն 2329¾ ղրշ., իսկ ելք (ղրկուած Կեդր. կոմիտէին) 1164,7/8 ղրշ.:

Հ.Յ.Դ. ԲԵՐԴԻ ԿԱՈՄԻՏԷ

1912 Յուլիս 5/18
Բերդ

Փաստ. 791-81

Ա 7.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ [ԲԵՐԴԻ ՇՐՋԱՆԻՆ]

1.- ----------[7]

2.- Հակառակ անոր որ Իթթիհատը շատ անգամներ խոստմնադրուժ եղած ու ձախող քայլեր առած է ընդհանրապէս Թուրքիոյ բաղկացուցիչ ազգութիւններուն դէմ ու մասնաւորապէս հայերու հանդէպ, հակառակ անոր որ ան իր ընդհանուր ուղղութեան մէջ ազգայնամոլական զգացումներով շարժած է եւ ձուլումի քաղաքականութեան հետեւած, եւ նկատելով որ Իթթիլաֆը իր ջախջախիչ մեծամասնութեամբ բաղկացած է այնպիսի անձերէ որոնք բռնապետական տրամաբանութիւններով օժտուած են ու տակաւին շարիաթին կոթքնած՝ որը Թուրքիոյ յետադիմութեան համար էն գործօն դերն է խաղացած,– առայժմ պարտադրուած ենք Իթթիհատին հետ հաշտ ընթանալ քանի որ ան Թուրքիոյ է՚ն զօրեղ կուսակցութիւնն է որ կը ջանայ Սահմանադրութեան պաշտպան հանդիսանալ ու մութ տարրերու հակազդել. նաեւ չդադրինք միշտ խարանելէ եւ հասարակաց կարծիքը վառ պահելէ այն բոլոր ձախլիկ եւ վնասաբեր կարգադրութիւններուն դէմ՝ որոնք յաճախ ի յայտ կու գան զանազան պարագաներու տակ. եւ ապագային մեր պահանջներուն գոհացումը անոր պարտադրելի դարձնելու համար ոգի ի բռին ջանանք մեր ներքին կազմակերպական ոյժը զօրացնել: Եթէ այսօր Իթթիհատէն չէզոքանանք, յաջորդ օրն իսկ հալածանքի արշաւանք մը պիտի միանայ ամբողջ հայութեան եւ մասնաւորապէս Դաշնակցութեան դէմ՝ որով մեծապէս պիտի տուժուինք: Այս բոլոր հանգամանքները նկատի ունենալով քաղաքական ներկայ տագնապալի վիճակին մէջ կարեւոր է որ Իթթիհատին հետ մեր յարաբերութիւնները հաշտ ընթանան:

– Յարգելով սկզբունքներու ազատութիւնը, նմանապէս հաշտ վերաբերուելու ենք հայ կուսակցութիւններու հետ նաեւ եւ ի պահանջել հարկին կարելիութեան սահմանին մէջ անոնց հետ համաձայնութիւն կնքել մեր ազգ. պահանջները կարենալ յաջողցնելու համար:

3.- Զ[ող] Ընդհանուր ժողովի որոշումին համաձայն՝ ազգ. գործերու պաշտօնապէս միջամտելն առ այժմ անպատեհ է անոր համար որ.–

Ա.- Անտեղութիւններ եւ բախումներ գոյացած ատեն կուսակցութիւնը կառավարութեան առջին պատասխանատուութեան չենթարկուի:

Բ.- Դաշնակցութիւնը իր ձեռնարկները յաջողցնելու համար կարողանայ իր շուրջ խմբել Ազգ. ազատական տարրերը:

Գ.- Նկատելով որ տակաւին մեր ժողովուրդի մեծագոյն զանգուածը գաղափարական եւ սկզբունքային հասկացողութենէ հեռի է, եւ ուղղակի միջամտութիւնը գուցէ առիթ կ՚ըլլայ հակառակորդ տարրերուն՝ քիւր մեկնութիւններով միամիտներուն տրամադրութիւնները որսալ եւ այսպէսով մեր ձեռնարկներու հանդէպ ամբոխային հակահոսանքներ պատրաստել:

Դաշնակցական անհատներ որպէս հայ քաղաքացիներ առանց իրենց սկզբունքը վրայ տալու կրնան ազգային գործերու ձեռնամուխ ըլլալ:

4.- Դաշնակցական մարմիններ ջանալու են ոյժ տալ որ կուսակցական թերթերը հետզհետէ ժողովուրդին մէջ ծաւալին եւ յետոյ.–

Ա.- Պահանջ դնելու է որ Ազատամարտի վարչութիւնը փոխանակ թերթին մէջ ռեքլամներու այնքան լայն սիւնակներ յատկացնելու՝ ջանայ գաւառէն եկած բղթակցութիւնները, առանց կմախքի վերածելու եւ եղելութիւնները ծայրատելու՝ զանոնք իրենց կենդանի վիճակին մէջ ներկայացնել եւ յապաւել միայն այնպիսի կէտեր որոնք սնամէջ պոռոտութիւններէն անդին չեն անցնիր:

Բ.- Դիտել տալ թէ գործ մը վերջնականապէս իր առաջադրուած ուղղութեան չհասցուցած՝ փքուռոյց ռեքլամներէ վերջ ընկերները եւ հասարակութիւնը հիասթափութեան չմատնել, ինչպէս պատահեցաւ Բագինի[8] համար, որ հակառակ այնքան յուսադրումներուն «մուկն ծնաւ չնչին», ինչպէս իրաւամբ հասկցնել տուին մեր հակառակորդները: Նաեւ պահանջ դնել թէ քանի որ այժմ դադրած է ան, փոխարէնը հրատարակել հասարակագիտական թերթ մը որ ընկերներու մտքի ներկայ անպատրաստ վիճակին մէջ զգալի պահանջ մը կը ներկայացնէ եւ որուն շուրջ խմբել դաշնակցական կարող մտաւորականներ, որոնք իրենց արդիական ներկուռ արտայայտութիւններով մեծապէս պիտի սատարեն գիտակից ընկերներ պատրաստելու համար:

7.- Կիտաւոր. հաւանաբար՝ ինքնապաշտպանութեան մասին:

8.- «Բագին» – Այս անունով հրատարակուած շաբաթաթերթ, իբրեւ «Ազատամարտ»ի յաւելուած, ապա օրաթերթ (Պոլիս, 1910-1912):

Գ.- Յառաջը ծաւալելու համար աշխատիլ:

5.- Նկատելով որ որքան կարող ոյժեր կան ամբողջ կեդրոնը համախմբուած են եւ այսօր գաւառը ընդհանրապէս եւ մեր շրջանը մասնաւորապէս բոլորովին անտեսուած է, համոզուած ըլլալով որ կուսակցական կեանքը ընկերներու մէջ զօրաւոր հիմքի մը վրայ խարըսխելու համար նախ պէտք է այդ ուղղութեամբ մտքեր պատրաստել եւ այդ ալ կարելի է գրաւոր ու բանաւոր պրոպականդով, մեր շրջանին համար հեղինակաւոր, նուիրուած եւ կարող պրոպականդիստի մը շարունակական ներկայութիւնը կարեւոր է որպէսզի անտարուայ ընթացքին, շրջանի իւրաքանչիւր հատուածներուն այցելէ եւ ընկերներու ու հասարակութեան միտքերը պատրաստելով անոնց զգացումները դէպի Դաշնակցութիւնը միշտ վառ պահէ. մանաւանդ գիւղերը այս տեսակէտով շատ կը կարօտին:

6.- Նկատելով որ Ազատամարտը առանձինն չպիտի կարողանայ իւրաքանչիւր շրջանի ակնկալուած գոհացումը ընծեռել, շրջանի կեանքը օրը օրին ներկայացնելու եւ անոր մտաւոր ու բարոյական կարիքներուն բաւարարութիւն տալու համար, թերթի մը կարեւորութիւնը հրամայական պահանջներէն է. թերթին նիւթական պէտքերուն համար շրջանը հաւաքաբար կը սատարէ եւ կը հրատարակուի այնպիսի մի տեղ ուր համեմատաբար պատրաստի մտաւոր ոյժեր շատ կան եւ թեխնիքական միջոցներն ալ դիւրամատչելի են:

7.- Կովկասեան բանտարկեալներուն համար ի պահանջել հարկին նիւթապէս օժանդակելու համար միջոցներ խորհիլ:

8.- Արհեստակցական եւ կոոպերատիւ միութիւններու անժխտելի օգտակարութիւնը ընդունելով հանդերձ, նկատելով որ մեր արհեստաւորներուն մօտ տակաւին անձնական շահի մտայնութիւնը գերազօր է, աշխատիլ անոնց մէջ նախ հաւաքական պէտքերու ալ միասնաբար ոյժ տալու զգացումը արթնցնել եւ մտքերը «մէկը ամէնքի, ամէնքը մէկի համար»ի տրամադրութեամբ պատրաստելէ վերջ՝ փորձել գործնական միջոցներու դիմել. մասնաւորապէս գիւղերը դէպի այդ ճանապարհը մղելու համար կարող պրոպականդիստի մը պէտքը շատ զգալի է:

9.- Ներքին կանոնագրի փոփոխման համար մեր ընկեր պատգամաւորը բերանացի մեր դիտողութիւնները պիտի յայտնէ:

10.- Մեր ոյժերը աչքի առջեւ ունենալով, Կովկասի մարմիններուն հանդէպ բացարձակապէս բարոյապէս չկարողանալով օգնել, առայժմ կը բաւականանանք նիւթապէս սատարել:

11.- Պէտք տեսնուեցաւ որ շրջանի ակումբներու ընթ.-գրադարաններուն համար ընդհ. կանոնագիր մը մշակուի եւ անկէ մէկէ աւելի օրինակներ ղրկուին:

12.- I- Ունենալ շրջանային թերթ մը:
II- Կարող շրջուն պրոպականդիստ մը:
III- Ապագայ պրոպականդիստներ պատրաստելու համար տարին մի անգամ իւրաքանչիւր շրջանի կարող պրոպագանդիստներ ղրկել որոնք հասարակագիտական եւ կազմակերպական դասախօսութիւններու շարքով տեղացի գործօն ընկեր պատրաստելու մեծապէս պիտի սատարեն:
IV- Նկատելով որ Կ. կոմիտէն հակառակ իր անցեալ տարուան յուսադրումներուն, թէ իր կազմը պիտի ուժեղացնէ եւ շրջանին համար կարող պրոպականդիստ մը պիտի ունենայ, մինչեւ ցարդ այդ ուղղութեամբ դրական ո՛չ մի քայլ առաւ, եթէ այս տարուան համար ալ իր նախկին խոստումը չիրականացնէ մենք ստիպուած պիտի ըլլանք անկէ բաժնուիլ եւ մեկուսի կոմիտէ կազմել:

13.- Շրջանի մարմինները կապուած ըլլալով Կ. կոմիտէի հետ հարկ է որ հաշիւները ուղղակի անոր ներկայացնեն:

15.- Նկատելով որ ազգ. դպրոցական գործերու պէտքերը հայթայթելու բեռն ալ մեր ուսերուն վրայ կը ծանրանայ, առայժմ մեր կարողութեան սահմանին տակ եղող նիւթական աղբիւրները – թատրոն, երեկոյթ, հանդէս – ամբողջապէս չեն կարող տրամադրելի ըլլալ կուսակցութեան:

16.- Ընկերներու նիւթական անձուկ վիճակը նկատի ունենալով՝ առայժմ մեր պիտճէն նախկին վիճակին մէջ մնալը կարեւոր է:

Հ.Յ.Դ. ԲԵՐԴԻ ԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 791-51

Ա 8.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ԳԵՏԱՓԻ [ԷԼԵՒԻ] ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻՆ

Ա.- Հ.Յ.Դ. Գետափի ենթակոմիտէն կը բաղկանայ երեք խումբէ, 19 անդամներով. ունինք նաեւ երկու երեք անդամներ եւս որոնք զօրք գացած են նոյնպէս:

Բ.- Տեղական մարմինը ազգ. գործերու մէջ այս շրջանին ունեցաւ իր ուժեղ գործունէութիւնը. թաղ. ընտրութեանց ատեն Մարմինը նշանակելով իր թեկնածուները, նետուեցաւ պայքար, եւ յաջողեցաւ քաղաքին գրեթէ ամբողջ քուէները անոնց վրայ կեդրոնացնել:

Գ.- Պարլամենտական ընտրութեանց պահուն՝ մարմինը դարձեալ ունեցաւ իր ուժեղ գործունէութիւնը, սակայն դժբախտաբար չկրցաւ իր թեկնածուն միւնքէխիպը սանի[9] ընել, իր համաձայնուած մէկ թուրք գիւղ զինք խաբած ըլլալուն համար: Բուն ընտրութեանց պահուն ալ, միւնքէխիպը սանիներու երկու երրորդին քուէն ապահովեց ի նպաստ դաշ. թեկնածուին, սակայն վերջին պահուն որոշուած ըլլալով հրաժարիլ այս շրջանէն մեպուս[10] մը տալու գաղափարին, հետեւաբար ամէն աշխատանք դարձաւ ապարդիւն:

Դ.- Մարմնոյն նախաձեռնութեամբ այս տարի ունեցանք քլիւպ մը՝ որոյ գոյութիւնը պահպանելու համար ընդունուած ենք կարգ մը չէզոքներու ալ անդամակցութիւնը, պայմանաւ որ Դաշն[ակցութիւնը] ազատ ըլլայ իր ամբողջ ժողովները հոն գումարելու, ի հարկին փակելով իր դռները ուրիշներու առջեւ: Քլիւպը ունի գրադարան մը շատ աղքատիկ:

Ե.- Տարուայ ընթացքին ունեցած ենք կարգ մը խորհրդակցական եւ վիճաբանական ժողովներ, իսկ հազիւ երկու երեք դասախօսութիւններ:

Զ.- Մարմնի անդամներու նախաձեռնութեամբ՝ բայց չէզոք հողի վրայ, տեղւոյս մէջ կազմուած է Շահասիրական ընկերութիւն մը, որը նպատակ ունի քանի մը տարուայ ընթացքին աղքատ արհեստաւորներու դրամագլուխ մը հայթայթել, եւ ներկայիս օժանդակել մի միայն հայ էսնաֆ[11] դասակարգին աջակ փոխատուութիւնով, այսպէս ազատելով զանոնք վաշխառուներու շահագործումներէն:

Է.- Դրամական հաշիւները այս պահուն մեր մօտ չգտնուելուն դժբախտաբար չպիտի կրնանք այդ մասին բացատրութիւն մը տալ: Կը խոստանանք առաջին առթիւ զայն ուղարկել:

9.- Թուրքիոյ մէջ ընտրութիւնները երկաստիճան ըլլալով, «միւնքախիպ սանիները» երկրորդ կարգի ընտրեալներն են, որոնց քուէով կ՛ընտրուէր երեսփոխանը:
10.- Երեսփոխան, խորհրդարանի պատգամաւոր:
11.- Արհեստաւոր:

Փաստ. 792-21

Բ 1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՒԱԶԱՆԻ Կ.Կ.ԻՆ

ԱՒԱԶԱՆԻ ԾՐՋԱՆԻ 7ՈՐ ԾՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

Ծովափ, 1913, Յունիս19

1912 Յուլիսին ընտրուեցաւ Կ. կոմիտէն VI Շրջ. ժողովին կողմէ՝ անդամակցութեամբ ընկերներ Ցոլակ, Գեղամ, Ֆարհատ, Քրմապետ, Հիսոնի, Շիւանի[?]:

Կեդր. կոմիտէն գործի ձեռնարկելով հրաւիրեց նաեւ ընկերներ Մ. Մ., Որսկան, Տաշրացի. ասոնցմէ վերջինը չընդունեց. ընկեր Որսկան տարուայ կէսին հրաժարեցաւ իր գործերուն պատճառաւ. ընկեր Մ. վերջերս բացակայեցաւ, իսկ ընկեր Մ. Գ. մինչեւ վերջը շարունակեց իր աշխատակցութիւնը: Շրջ. ժողովին կողմէ ընտրուած հինգէն ընկեր Քրմապետ սկիզբները մասնակցեցաւ, սակայն յետոյ երկար բացակայութիւններ ունեցաւ եւ վերջերս բոլորովին չմասնակցեցաւ. ընկեր Ցոլակ ալ երկար հիւանդութեան շրջան մը ունենալով ամբողջ տարի գործէն հեռու մնաց մինչեւ տարւոյն վերջը, իսկ վերադառնալէն ի վեր կը շարունակէ իր գործունէութիւնը: Կ. կոմիտէն միշտ պահեց իր օրինական մեծամասնութիւնը: Անիկա յաւակնութիւնը չունի կարեւոր գործեր կատարած ըլլալու. շատ համեստ աշխատանք մը ունեցած է եւ ջանացած օրուայ հարցերուն բաւարարութիւն տալու:

Չենք ուզեր երկարապատում զեկուցումներ ընելու. ընթացիկ գործերը տարուած են. սովորական զբաղումները եղած են. Կ. կոմիտէն գոնէ շաբաթը մէկ նիստ ունեցած է, իսկ բացառիկ պարագաներու ատեն յաճախակի գումարուած է. կը յիշենք կատարուած հետեւեալ գործերը.–

Սարափի վերակազմութիւն.– Անցեալ տարուան Շրջ. ժողովին արդէն զեկուցեր էինք այդ շրջանը վերակազմելու նպատակաւ եղած ջանքերը: Շատ ուրախ ենք յայտնելու որ այս տարուան կէսին յաջողեցանք վերակազմութեան գործը լիովին ի կատար ածելու այս յոյժ կարեւոր շրջանին. ընտրովի մարմինը կազմուեցաւ եւ ամէն նշան ցոյց կու տայ որ պիտի կատարուի եռանդուն գործունէութիւն: Արդէն նոր շրջան մը չէ. Դաշնակցութեան դրօշին վաղուց ի վեր սերտօրէն փարած ընկերներ են, որոնք տխուր դէպքերու բերումով կազմալուծուած կը սպասէին: Ներկայ Շրջ. ժողովին իրենց ղրկած 2 պատգամաւորները ձեզ կու տան մանրամասնութիւններ այդ շրջանի նկատմամբ:

Շրջաններու վիճակ.– Որքան ալ ցանկալի ըլլար մարմիններու տեղեկագիրները ձեռքի տակ ունենալով բոլոր շրջաններու նկատմամբ մէկ ընդհանուր տեղեկագիր կազմել, Կ. կոմիտէիս ձեռքին տակ չկան հարկաւոր նիւթերը այդպիսի տեղեկագիր մը կազմելու համար. ուստի կը ձգենք, որպէսզի ամէն շրջան առանձինն իր տեղեկագիրը տայ. Ծովափի մարմինն ալ ատոնց կարգին իրը կու տայ. միայն քանի մը դիտողութիւններ կ՚ընենք.– Հաշուական կեդրոնացումի մեր պահանջներուն ընթացք չի տրուիր, որով մենք հնարաւորութիւն չենք ունեցեր Կեդր. հաշուեքննիչ մարմնին լիակատար հաշիւ տալու: Մեր հաշուետոմարի մինչեւ 9 էջը ղրկած ենք. այդ ղրկուած էջերը սակայն շրջանի հաշիւներէն շատ քիչ բան կը պարունակեն: Վաշտի մարմինը ղրկած է մեզ իր հաշիւները եւ տասը լիրա դրամ ուղղակի մեզ. 2721½ դահ[եկան] ալ ուղղակի Արեւելեան բիւրոյին ղրկուած: Ստացեր ենք 533¼ Գետափէն. 435՝ Սարափէն եւ 17613¾ Ծովափի մարմնէն. իսկ այս շրջանի հաշուէն ոչինչ ստացեր ենք Ժայռէն, Փառնակէն. Բերդէն հաշիւ ալ ղրկած չեն: Բերդը իր վերջին նամակով կը յայտնէ, թէ իր հաշիւները Շրջ. ժողովին միայն պիտի ներկայացնէ. սա կազմակերպական կարգապահութեան հակառակ լինելուն, մեր դիտողութիւնները կը յայտնենք: Նախածեռնութիւնը Փառնակէն ծնելով՝ այս տարի ընդհանուր ինք[նապաշտպանութեան] գործի համար սկսան հանգանակութիւններ. այդ գործը ի գլուխ հանեցին Փառնակ, Վաշտ, Գետափ եւ Բերդ, իսկ Ժայռ ոեւէ բան չըրաւ. Ծովափի մասին ալ քիչ վարը առանձին պիտի տեղեկացնենք:

Կառավարական յարաբերութիւններ.– Որպէս քաղ[աքական] լեկալ կուսակցութիւն, մենք ունեցած ենք յարաբերութիւններ կուսակալին հետ: Տարւոյն սկիզբները (Սեպտ.ին) պայթեցաւ Պալքանեան պատերազմը. Կ. կոմիտէս տեղս համագործակցութեան եկաւ այլ կուսակցութիւններու հետ ընդհանուր հայրենիքի ներքին անդորրութիւնը եւ տարրերու համերաշխութիւնը պահպանելու համար, եւ նոյն իմաստով հեռագրական հրահանգներ տուաւ բոլոր շրջաններուն: Հայրենիքին այսպիսի ճգնաժամային րոպէներուն՝ իրեն հնկած պարտականութեան բաժինը կատարելէ չհեռացաւ բնաւ. նոյնիսկ Հ.Յ.Դ. ակումբին շէնքը տրամադրեց պատերազմի վայրը մեկնելու համար տեղս ժամանող սպաներու:

Իթթիհատի հետ, վերջին ընտրութիւններէն յետոյ, պաշտօնական յարաբերութիւններ չունեցանք ու պահեցինք վերին մարմիններէն վճռուած մեր անկախ դիրքը. սակայն իբրեւ կառավարական ազդեցիկ կուսակցութիւն, մենք օգտակար համարեցինք երբեմն անձնական տեսակցութիւններով նպաստել հայ եւ թուրք տարրերու սիրով ու համերաշխութեամբ ապրելուն, մանաւանդ տագնապի օրերու առաջին: Մէջլիսը ումումիի[12] ընտրութիւններուն մասնակցեցանք եւ տեղւոյս մէջ մեր ընտրելին անցուցինք Իթթիհատներու հետ համաձայնութեամբ: Իթթիլաֆ կուսակցութեան հետ ոեւէ յարաբերութիւն ունեցած չենք, բացի տագնապի օրերուն ընդհանուր կուսակցութիւններու հետ քաղաքապետութեան շէնքին մէջ տեղի ունեցած ժողովներէն:

Ազգային գործեր.– Ծանօթ է որ երեք տարիէ ի վեր այստեղի ազգային գործերը ենթարկուած էին պահպանողական եւ տգէտ տարրերու քմահաճոյքին, որ՝ դրպրոցը կը ծառայէր անոնց կիրքերուն եւ քմահաճոյքներուն իբր գործիք: Այս տարի աւելի կուտակուեցաւ ժողովրդային դժգոհութիւնը երբ վարդապետ եւ ժողովական ամէն չափ անցնելով տեսուչը իբրեւ ռուսահպատակի մատնեցին, եւ ապա Մայիսի մէջ վարժարանները փակեցին: Ժողովրդի հոգեբանական այս վիճակէն օգուտ քաղելով Կ. կոմիտէս վարեց դժգոհութիւնը համագործակցութեամբ ազատականներու եւ մի քանի հնչակեաններու, եւ յաջողուեցաւ արտաքսել վարդապետ եւ Քաղ. ժողովի մնացորդներ. կազմը փոխուեցաւ եւ ներկայիս կը գտնուինք փոխանցման փափուկ շրջանի մը մէջ, որ մեզմէ կը պահանջէ հարկադրապէս ուժերու լարում եւ մեծ եռանդ որպէսզի յառաջիկայ շրջանին վարժարանական գործը անցնի ազատ մտածող եւ գործէն հասկցող անձերու ձեռքը, եւ հիմը դրուի այս շրջանի վերաշինութեան կենսական գործին: Մենք պայքարի մէջ մտնել ստիպուած ըլլալով միասին, նկատի ունենալով ներկայ վայրկենի պահանջները, երբեք չդադրեցանք համերաշխութեան եզրներ փնտռելու զանազան տարրերու հետ: Մենք յաջողեցանք այս գործելակերպով մեր դիմացի բանակի ուժը պակսեցնել. անոնցմէ շատեր, եթէ մեզի հետ չկրցինք ունենալ, գոնէ մեր դէմ չգտանք, եւ պահեցին որոշ չափ չէզոքութիւն:

Յարաբերութիւններ հնչակեաններու հետ.– Օգտելով հնչակեաններու գոնէ մէկ մասին մէջ երեւցող նպաստաւոր նշաններէն, մենք երբեք չվարանեցանք մերձեցում առաջ բերել մեր եւ անոնց մէջ. այս՝ նախ եւ առաջ ընդհանուր պահանջներու ծնունդ էր, իսկ երկրորդ՝ մեր տեղական ազգային գործերու շուրջ հասկացողութեան հետեւանք: Դժբախտաբար հնչակեանները իրենք իրենց մէջ պառակտուած ներկայացան եւ մեզ հետ մնաց մէկ թեւը միայն, իսկ միւս թեւը կը շարունակէ մեզի դէմ պայքարիլ, թէեւ անզօր կերպով:

Հանգանակութիւններ.– Տագնապի օրերու մէջ անակնկալի չգալու համար, եւ միջոց չըլլալով ընդհանուր հանգանակութիւն մ՚ընելու, մեր ընկերներու մէջ փոխառութեան անունով հանգանակութիւն մը բացինք, ուր գոյացաւ 115 լիրայի չափ գումար մը. այս գումարին հազիւ 20-25 լիրան պէտք եղաւ վերադարձնել կամ վերադարձուելիք է. մնացեալը ծառայեց տեղ[ական] ինք[նապաշտպանութեան] գործին՝ առանձին մարմնի ձեռքով: Ապա ձեռնարկուեցաւ դուրսը հանգանակութեան, նպատակ դրուելով կէսը տեղական եւ կէսն ալ ընդհ. ինք. գործին յատկացնել: Փափաքեցանք որ ընկեր Ս.[13] տեղս գալով, իբր դրսեցի անձ, վարէ հանգանակութեան գործը. սակայն ընկերը չկրցաւ պատասխանել մեր հրաւէրին, իսկ յետոյ երբ միջոց ունենալով առաջարկեց գալ, արդէն ուշ էր, ամէն ինչ վերջացած լինելով: Մենք հանգանակութենէն կը սպասէինք առնուազն երեք հարիւր լիրայի գումար մը. սակայն հազիւ 100-130 լիրա գոյացաւ, նկատի առնելով որ մենք կը ստանձնենք յաչս նուիրատուներու թէ տեղական ինք.ը եւ թէ մի մասն ալ ընդհ. գործին յատկացնել: Մենք վճռեցինք այսքան փոքր գումարով ոեւէ պատասխանատուութիւն չստանձնել գոնէ յաչս իրենց, եւ ընկերներու աջակցութեան միայն ապաւինելով մեր պարտականութիւնը կատարել, եւ վերադարձուցինք հանգանակուած գումարները. այս առիթը ունեցաւ ցնցող եւ շատ յուսալի արդիւնք. մենք կը կարծենք որ վերադարձուած գումարը տոկոսի դրուած գումար մըն է եւ պէտք է հոգեբանական նպաստաւոր վայրկեանը գտնել այդ գումարը տոկոսներով միասին յետ առնելու համար:

Շրջուն գործիչ.– Կեդր. կոմիտէութեան մը համար շրջուն գործիչը անհրաժեշտ լրացուցիչ մ՚է. այլապէս իր ջանքերը կը մնան նեղ սահմանի մէջ եւ չեն տարածուիր, չեն ալ տեսնուիր. սակայն մենք, փորձուած հին սխալներէն, կ՚ուզէինք ունենալ շատ վստահելի եւ փորձ գործիչ մը միայն. այդ տեսակէտով մեր ըրած բոլոր դիմումները երկու բիւրոներու մօտ մնացած են անհետեւանք. գլխաւոր արգելքը հոն է, որ մեր փնտռած եւ հաւնած ընկերները այլեւս չեն յանձն առներ կազմակերպութեան հաշուով ազատ ընկեր դառնալ. անոնք կազմակերպութեան կը ծառայեն ամէն վայրի մէջ պայմանաւ որ իրենց անձնական գործ ճարուի:

Ընկերվարական գործունէութիւն չէ ունեցեր. քաղաքական յուզումներով եւ անցքերով լի այսպիսի տարիի մը մէջ չէ մտածեր իրականացնելու նախորդ Շրջ. ժողովի կողմէ պարտադրուած նուազագոյն չափը, այն է կոօպերատիւ եւ արհեստակցական միութիւններ հաստատելը:

12.- Նահանգային խորհուրդի:

13.- Խօսքը կը վերաբերի Վանայ Սարգիսին (Օտապաշեան Պօղոս):

Գոյքերու վաճառում.– Կեդր. կոմիտէի տրամադրութեան տակ մնացած Մալխասի[4] Սով-ը, Վ. Փափազեանի պատկերներ, գիրքերու պահեստը, ինչպէս նաեւ մաս մը Ժընեւի եւ Թիֆլիսի հրատարակութիւնները, գրավաճառի հետ համաձայնելով, իրենց վրայ նշանակուած գիներու վրայ % 50 զեղչով վաճառեց. ընդհանուր գումար 4161 ղրուշին %50-ը եղող գումարը պիտի ստացուի 1914 Յունուարին: Աւելցնենք որ այս կարգադրութիւնը ընելով կորստէ փրկեցինք կարեւոր գումար մը, քանի որ այդ գումարը ներկայացնող գրքերը անվաճառելի կը մնային եւ մէկ մասը մըն ալ խոնաւութենէն փտիլ սկսած էին. սոյն գումարը Յունուարին գանձելէ վերջ հաշուի կ՛ացնենք:

Սակերու բաշխում.– Շրջաններու հաշիւները եւ կեդրոնականի ղրկուելիք գումարները մեծ մասամբ եկած չլինելուն, սակերու կանոնաւոր բաշխումը չենք կատարեր: Շրջանային ժողովին կը մնայ պատրաստի գումար ներկայացուածները միացնելով, բաժնել համապատասխան մարմիններու ղրկուելիքները, չմոռնալով նաեւ անձեռնմխելի ղրամագլուխի բաժինը:

Գետեզրի շրջան.– Այս շրջանի սկիզբը միայն մեզ հետ յարաբերութիւն պահեց, սակայն յետոյ թուլացաւ եւ մեր գրած շատ մը նամակներուն պատասխան չտացանք. հեռու եւ ճամբէ հեռի վայր ըլլալուն կարելի չեղաւ գործիչ մը հասցնելով եռանդ ներշնչելու:

Կեդր. կոմիտէի փոխադրութեան հարց.– Նկատելով որ Կեդր. կոմիտէութիւնը բաւական ատեն է Ծովափ լինելով այստեղի ուժերը տուած են այն ինչ որ կրնային, նկատելով որ գործը թարմացնելու համար նոր ուժերու պէտք կայ, նկատելով նաեւ Ծովափի ուժերը միայն Կեդրոնականի եւ յարակից խնդիրներով կլանուած՝ միջոց չեն ունեցեր տեղական կազմակերպութիւնով զբաղելու –, եւ այդ իսկ պատճառաւ տեղական կազմակերպութիւնը թուլացեր է, կ՛առաջարկենք որ տեղափոխէք վայրը: Մեր կողմէ իբր յարմարագոյն կը ներկայացնենք Փառնակը:

Հաշուական.– Միասին կը ղրկենք տարեկան ելեւմուտքի պատկերը, որմէ կ՛երեւի ներկայիս պատրաստ կայ արկղին մէջ 2296¾ ղրուշ: Մեր պատգամաւորը կու տայ ձեզ բացատրութիւններ հաշուոյ մէջ նշանակուած իւրաքանչիւր գումարի մասին. յետ քննութեան կը հաճիք վաւերացնել մեր հաշիւները: Մեր հաշուոյն մէջ չենք ղրած Դրօշակի բաժնեգիրները. քանի որ այս վերջինը ներկայիս բաժնեվճարի սիստեմով կը տարուի, յանձնած ենք Ազատամարտի գործակալին, որ կանխիկ բաժանորդագրելով թերթերը կ՛ապսպրէ:

Փաստ. 792-38

Ք 2.– Հ.Յ.Դ. ԱԽԱԶԱՆԻ 7ՐԴ ԸՐՋ. ԺՈՂՈՎ

Աւազանի Կ. կոմիտէի հրաւէրի համաձայն ժողովը գումարուեցաւ Փառնակի[14] մէջ [1913] յունիս 23ին, եւ իր աշխատութիւնները աւարտեց յունիս 25ին:

Ժողովին կը մասնակցէին վճռական ձայնով ինը պատգամաւոր, իսկ խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուեցան եօթը ընկերներ: Ժայռը եւ Գետափը պատգամաւոր չէին ղրկած. Գետափի մարմնի ընկերներէն մէկը հոն ներկայ ըլլալով, խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուեցաւ ժողովին: Իսկ Ժայռը՝ հակառակ իր կանուխէն ունեցած տեղեկութեան, վերջին օրը միայն, հեռագրով, իր ձայնը կու տար Փառնակի մէջ գտնուող մէկ ընկերոջ, որը նոյնիսկ վերջին ժողովին ալ չկրցաւ մասնակցիլ:

Կազմուելով դիւանը, նախ քննուեցան մանտաքները, յետոյ գործերը կանոնաւոր եւ դիւրութեամբ կատարելու համար, ընտրուեցան օժանդակիչ յանձնախմբեր:

Զեկուցումներ

Կ. կոմիտէն իր ներկայացուցիչի միջոցաւ գրաւոր թէ բերանացի տուաւ Աւազանի շրջանի մէկ տարուայ կուսակցական գործունէութեան ամփոփ պատկերացումը. միեւնոյն ժամանակ փափաք կը յայտնուէր Կ. կոմիտէն փոխադրել Փառնակ, նկատելով, որ իրենց տեղական գործերը բազմապիսի ըլլալուն իրենց ուժերը բաւարար չեն. միեւնոյն ժամանակ դիտել կու տայ Բերդի կողմէ եղած դժգոհութիւնները: Բերդ՝ Կ. կոմիտէի հանդէպ իր ունեցած դժգոհութիւնները կը բանաձեւէր այսպէս. «Կոմիտէն իրենց հետ սերտ կերպով բարոյական կապ չէ պահեր, իր թղթակցութիւնները լոկ հաշուական խնդրի շուրջ են դարձեր, բացի Պալքանեան պատերազմի սկզբնաւորութեան ղրկած մէկ շրջաբերական նամակէ. նմանապէս եւ գործիչ ընկերոջ մը համար Բերդի պահանջին գոհացում չէ տուած»: Բերդի մարմինը իր ներկայացուցիչի միջոցաւ ընելով այս առարկութիւնները կ՛առաջարկէր Կ. կոմիտէն փոխադրել Փառնակ, կարծելով որ այդ կերպով աւելի հնարաւորութիւն կը լինի շրջանի կազմակերպական գործերու բարւոքման: Թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ յետոյ մէկ հոգիի ձեռնպահութեամբ Շրջ. ժողովը չ՛ընդունիր եղած դժգոհութիւնները, բաւարար կը գտնէ Կ. կոմիտէի գործունէութեան տեղեկագիրը եւ հետեւաբար չ՛ընդունիր նաեւ տեղափոխութեան հարցը, եւ միաձայնութեամբ յարմար վայր կը նկատէ Ծովափը[15] եւ կ՛ընդունի հետեւեալ բանաձեւը:

«Տեղեկանալով Կ. կոմիտէի գրաւոր տեղեկագրի բովանդակութեան եւ ներկայացուցիչ ընկերոջ բերանացի զեկուցման ու տրուած հարցերու բացատրութեանը, Շրջ. ժողովը կը յայտնէ, որքան որ բաղձալի էր Կ. կոմիտէն իր բացառիկ աշխարհագրական դիրքին հանգամանքով ունենար աւելի գոհացուցիչ գործունէութիւն մը, ասով հանդերձ կը գտնէ որ ան իր ուժերու սահմանին մէջ կատարած է բաւարար աշխատանք: Շրջ. ժողովը առանձին ուրախութեամբ կ՛արձանագրէ Կ. կոմիտէի ջանքերով ազգ. վարչական եւ դպրոցական գործերու կանոնաւորութեան համար ստեղծուած կացութիւնը»:

Կ. կոմիտէի պատգամաւորէն յետոյ, իւրաքանչիւր շրջանի պատգամաւոր ըրաւ իր շրջանի կազմակերպական գործունէութեան զեկուցումը: Շրջանային ժողովը լսելով ընկեր պատգամաւորներու զեկուցումներն ու բերանացի բացատրութիւնները, գտաւ հետեւեալը.

Որ՝ կազմակերպական գործերու մէջ բաւարար աշխատանք է կատարեր Բերդը, քաղաքին եւ շրջանին մէջ: Վաշտը, Ծովափը, Փառնակը, Գետափը եւ Սարափը գոհացուցիչ, իսկ Ժայռը մնացեր է անտարբեր.

Որ՝ ինքնազարգացման[16] գործին մէջ բոլոր մարմիններն ալ կատարեր են գնահատելի աշխատանք եւ նոյնիսկ Բերդը, Վաշտը, Փառնակը, եւ Գետափը այս ուղղութեամբ նպաստած են նաեւ ազգ[ային] ընդհանուր կարիքներուն՝ որ՝ ակումբային գոհացուցիչ աշխատանք են կատարեր Վաշտը, Բերդը, Ծովափը եւ Փառնակը.

Որ՝ մարմինները իրենց նիւթական ցեղը լեցնելէ զատ, բարձրացուցեր են.

Որ՝ ազգ. կրթական, վարչական գործերու մէջ մեր ընկերները արդէն գրաւած են որոշ դիրքեր եւ հնարաւորութիւն ունեցեր են լաւ ուղղութիւն մը տալու այդ գործերուն:

Շրջանային ժողովը գոհունակութեամբ կ՛արձանագրէ այս ամէնը, յանձնարարելով միանգամայն կուսակցական ներքին գործերու վրայ առանձինն ուշադրութիւն դարձնել:

Կ. կոմիտէի ընտրութիւն

Կ. կոմիտէի ընտրութեան առթիւ կարճ վիճաբանութենէ մը յետոյ ժողովը որոշեց.

Ա.- Կ. կոմիտէն պահել Ծովափի մէջ:

Բ.- Կ. կոմիտէի կազմը աշխատիլ ուժեղցնել, դուրսէն ներոյժ աւելցնելով, եւ պարտականութիւն դնել Ընդհ. ժողովի երթալիք մեր պատգամաւորին վրայ այդ մտքով պէտք եղած տեղերը դիմումներ կատարել: Անցնելով Կ. կոմիտէի ընտրութեան, ժողովը միաձայնութեամբ ընտրեց հինգ ընկերներ, լիազօրութիւն տալով անոնց երկու հոգի եւս աւելցնելու ընտրուած կազմին վրայ:

Անդորրութեան եւ սահմանադրութեան պաշտպանութեան միջոցներ

Նկատելով ներկայ ներքին ու արտաքին կնճռոտ ու անորոշ քաղաքական հանգամանքները, նկատելով քրդական շարժումները, որոնք երկրին անդորրութիւնը խանգարելու բնոյթ ունին եւ կը սպառնան անգամ մը եւս մեր ազգ. գոյութեան, նկատելով ռէակսիոն տարրերու գործունէութիւնը հանդէպ սահմանադրութեան, կ՛առաջարկենք՝ ստեղծել պատասխանատու իրաւասու մարմիններ հարկաւոր վայրերու մէջ սահմանադրութեան եւ երկրի անդորրութեան պաշտպանութեան համար. իսկ այս նպատակին իրականացմանը համար մեր շրջանը յանձն կ՛առնէ նիւթական եւ չօշափելի յանձնառութիւններ, պատկանած մարմնոյ տրամադրութեան տակ դնելով հինգ հարիւր ոսկի:

Ներքին ազգ. կուլտուրական հարցեր Խորհուրդներ, վարչութիւններ, նպատակ եւ գործելակերպ, մասնակցութեան ձեւ խորհուրդներու եւ վարչութիւններու, անհատականօրէն եւ կուսակցօրէն

Ազգ. կուլտուրական հարցերուն մէջ պարտաւոր ենք բերել մեր մասնակցութիւնը, որպէս կուսակցութիւն եւ որպէս քաղաքացի: Մասնակցութեան ձեւի մասին ժողովը բաժնուեցաւ երկու մասի. Ա.ը թէ կուսակցութիւնը պաշտօնապէս հրապարակ չի գար, այլ իր մասնակցութիւնը կը բերէ անհատապէս. կուսակցութիւնը որպէս քաղաքական կազմակերպութիւն, պէտք չէ որ նոյն հարցերու շուրջ լայն չափերով էներժի վատնէ: Իսկ Բ.ը կ՛ուզէր կուսակցականօրէն մասնակցիլ ազգային կուլտուրական գործերուն, նկատի առնելով անշուշտ տեղական պայմանները եւ միջավայրը. միանգամայն առարկելով թէ, մեր կուսակցօրէն չմասնակցիլը ինքնախաբէութիւն է լոկ, քանի որ իրականին մէջ կուսակցութիւնը պաշտօնապէս կը մասնակցի եւ արդէն կը վատնէ իր էներժիի որոշ տոկոսը:

14.- Բնագրին մէջ այս անունին կը հանդիպինք Բարունակ, Բարնակ կամ պարզապէս Բ. ձեւերով: Վերածած ենք Փառնակի, որ իսկական ծածկանունն էր Կիրասոն քաղաքի:

15.- Այլ խօսքով, Շրջ. ժողովը կը վերահաստատէ Տրապիզոն քաղաքը իբրեւ Աւազանի Կեդր. կոմիտէութեան կեդրոն պահելու նախկին դրութիւնը:

16.- Իմա՝ ինքնապաշտպանութեան:

Մեր եւ դրացի օտար կուսակցութիւններու
փոխ յարաբերութիւնները եւ
համերաշխութիւն դրացիներու հետ

Քաղաքական ներկայ վտանգաւոր կացութեան առթիւ ազգային ու սահմանադրութեան պաշտպանութեան մէջ, նկատելով, որ հայ կուսակցութեանց ու խմբակցութեանց անհամերաշխ ընթացքը կ՚անդրադառնայ իր բոլոր գէշ կողմերով ազգային ամբողջ քաղաքականութեան վրայ, կ՚առաջարկենք, բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութեանց ու խմբակցութեանց հետ համերաշխ գործակցութիւնը:

Իսկ գալով օտար կուսակցութեանց, մասնաւորաբար Իթթիհատի՝ պահելով հանդերձ մեր խզած յարաբերութիւնները, սահմանադրութեան եւ ներքին անդորրութեան վնասող ամէն շարժում կասեցնելու համար իրաւասու մարմինները ազատ են, յարմար րոպէներուն գործակցիլ յիշեալին, չէզոքացնելու համար ամէն վտանգաւոր շարժում:

Պետական ներքին քաղաքականութիւն եւ
մեր դիրքը կառավարութեան հանդէպ

Նկատելով որ սահմանադրական այս շրջանին ալ պետական ներքին քաղաքականութեան մէջ ո՛չ թուրք տարրերու հանդէպ ընդհանրապէս եւ հայ տարրի հանդէպ մասնաւորապէս բարեփոխութիւն եւ հայ տարրի իրաւունքներու ճանաչման ոեւէ ձեռնարկ չէ եղած, եւ ընդհակառակը ազգերը ձուլելու եւ օսմանցի անունով մէկ յայտարարի հին քաղաքականութիւնն է, որ կը շարունակուի տարբեր ձեւերով, նկատելով մասնաւորաբար որ հակառակ կառավարութեան բարենորոգչական ծրագիրներուն եւ խոստումներուն, հիմնական փոփոխութեան ոեւէ յոյս չ՚երեւիր, կարող ենք՝ պահելով հանդերձ մեր քննադատական ուղղութիւնը դէպի կառավարական գործունէութիւնը, ջանաղիր ըլլալ բոլոր հնարաւոր միջոցներով մեր պահանջներուն գոհացում ստանալ:

Համայնական, քաղաքապետական,
նահանգային ինքնավարութիւն

Ա.- Նկատելով որ գիւղական համայնական վարչային ընտրութեան ձեւը դեմոկրատիկ է, եւ ընտրուած ժողովը իրաւասութիւն ունի գիւղային շատ մը խնդիրներ ինք կարգադրելու, եւ նկատելով որ մաքուր տարրերէ ընտրուած այսպիսի ժողով մը մեծապէս օգտակար կրնայ հանդիսանալ գիւղական համայնքին, պէտք է մասնակցիլ ընտրութիւններուն:

Բ.- Նկատելով որ քաղաքապետական ներկայ օրէնքներու գոյութեամբ, տարիքի եւ դրամական ցենզի պահանջով սահմանափակուած են ժողովրդի ընտրական իրաւունքները, պէտք չէ մասնակցիլ ընտրութիւններուն եւ պահանջել դեմոկրատիկ օրէնքներ:

Գ.- Նկատելով որ նահանգային ինքնավարութեան նոր օրէնքը ոչ թուրք տարրերու ազգ. իրաւունքները ճշդած չըլլալով, խաբուսիկ երեւոյթ մը միայն կը ներկայացնէ, որ այդ օրէնքներու նպատակն է միեւնոյն ատեն մեր ազգային ներկայ պահանջները քնացնել, կ՚որոշենք բացարձակապէս մերժել այդ օրէնքը եւ չմասնակցիլ ընտրութիւններուն:

Պարլամենտական ընտրութիւններուն մասնակցիլ
թէ ո՛չ.–
Ի՞նչ ձեւով.– Ընտրական համաձայնութիւններու եւ
պարլամենտական գործունէութեան
եւ տակտիքի խնդիր

Շրջանային ժողովը կ՚որոշէ մասնակցիլ պարլամենտական ընտրութեանց. սակայն նկատելով որ ներկայիս ընտրութիւններու հարցը մեծապէս կախում ունի ընդհանուր ազգային քաղաքականութենէն եւ մեր մասնակցութիւնը կրնայ հակազդեցութիւն յառաջ բերել, իրաւասու մարմիններուն կը թողուի կշռել այս պարագան եւ ըստ այնմ հրահանգ տալ:

Ընտրութիւններու մասնակցելու պարագային տեղական մարմիններուն իրաւունք կը տրուի ժամանակաւոր պլոք կազմել տեղական խմբակցութեանց եւ ազգութեանց հետ, իրենց թեկնածուն յաջողցնելու համար: Շրջանային ժողովը կ՚առաջարկէ, որ դաշնակցական երեսփոխանները պարլամենտին մէջ գործեն հաւաքաբար համաձայն Ջ՛ող Ընդհ. ժողովի որոշման:

Աշխատաւորական քաղաքականութիւն.–
Միութիւններ.– Հասունացած ձեռնարկներ

Աշխատաւորական գործունէութիւնը, որպէս մեր ծրագրի հիմնական նպատակներէն մին, պէտք էր որ մարմիններու եւ ընկերներու լուրջ ուշադրութեան առարկայ ըլլար, բայց դժբախտաբար մինչ ցարդ մարմինները այս ուղղութեամբ ոեւէ աշխատանք կատարած չըլլալով, ինչ որ կ՚արտայայտուի տնտեսական ու քաղաքական աննպաստ հանգամանքներով, Շրջանային ժողովը անհրաժեշտ կը նկատէ ուժերու գէթ նուազագոյն չափով աշխատիլ այդ ուղղութեամբ, հիմնելով սպառողական, արհեստակցական եւ նման միութիւններ: Նկատելով որ այս ուղղութեամբ իրական աշխատանք կարենալ կատարելու համար անհրաժեշտ է ունենալ վիճակագրական ծանօթութիւններ, պարտք կը դնենք Կ. կոմիտէին վրայ, որ վիճակագրական հարցացուցակներ պատրաստելով ուղարկէ մարմիններուն, ասոնց վրայ յենելով իր գործունէութիւնը:

Փրոփականտ գրաւոր,–
պաշտօնական եւ կիսապաշտօնական քերթեր.
հրատարակութիւններ,
քերթասցի փրոփականտ եւ իր էական գծերը

ԴՐՕՇԱԿ.– Նկատելով որ «Դրօշակ»ի առաջնորդողները երբեմն համապատասխան չեն կուսակցութեան կեանքի մէջ ունեցած գործունէութեան, եւ չեն պատկերացներ անոր հարազատ ուղղութիւնը, որ կուսակցական աշխարհայեացքի նուիրուած յօդուածներ շատ քիչ անգամ կ՚երեւան, որ թերթի կանոնաւոր լոյս ընծայումն ու ծաւալը համապատասխան չեն վերջին Ընդհանուր ժողովի որոշման՝ կ՚առաջարկենք.

Ա.- Առաջնորդողներու եւ խմբագրութեան աւելի հոգածու վերաբերմունք ունենալ եւ համաձայնեցնել զանոնք կուսակցութեան ընդհանուր քաղաքականութեան:

Բ.- Կուսակցական աշխարհայեացքին պարզաբանումին նուիրուած յօդուածներու աւելի շատ տեղ տալ:

Գ.- Թերթը կանոնաւորաբար լոյս ընծայել ամէն ամիս աւելի բովանդակալից ծաւալով:

Դ.- Գրական, յեղափոխական յօդուածներու բաժինը կը գտնենք լաւ. գիտական բարձր նիւթերը չհասկցողներուն թերթը հետաքրքրական դարձնել:

ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ.– Նկատելով որ «Ազատամարտ»ի առաջնորդողները ընդհանրապէս համապատասխան են կուսակցական կիսապաշտօնական օրաթերթէ մը սպասուած ուղղութեանը, որ այդ առաջնորդողներու մէջ իսկապէս կը զգացուի խմբագրական խորհրդակցութիւններու գոյութիւնը, որ հայկական հարցի նկատմամբ այս օրերուն այդ առթիւ գրուած յօդուածները գնահատելի ուղղութիւն մը ունին, Շրջանային ժողովը կը յայտնէ իր գոհունակութիւնը: Նկատելով միեւնոյն ժամանակ որ գաւառական լուրերու բաժինը քիչ մը անխնամ զետեղուած է, մինչդեռ անցած տարիներուն մէջ այդ բաժինը վիճակագրական պարբերական յօդուածներու աւելի կանոնաւոր պատկերացում մը տուած էր, նկատելով նաեւ մանր լուրերու բաժնին մէջ անուշադիր վերաբերմունք մը, կ՚առաջարկենք՝ մասնաւոր հոգածութիւն գաւառական բաժնին, ինչպէս նաեւ մանր լուրերու բաժնին համար: Ասկից զատ «Ազատամարտ»ը ըլլալով կուսակցութեան սեփականութիւնը, հարկաւոր է անոր վարչական գործերու վերաբերմամբ պարբերական տեղեկութիւն տալ Կեդր. կոմիտէներուն ու այսպիսով անոր տնտեսական դրութեանը տեղեակ պահել կուսակցական շրջանները:

Քանաւոր պրոպականտ.– Նկատելով, որ բանաւոր պրոպականտը մեծ դեր կը խաղայ թէ կազմակերպական կեանքի եւ թէ ժողովրդի մէջ, եւ նկատելով որ մեր շրջանի մէջ դեռեւս այս ուղղութեամբ գործունէութիւնը խիստ քերի է մնացեր, մինչդեռ մեր շրջանը թէ իր աշխարհագրական դիրքով եւ թէ զանազան առաւելութիւններով անհրաժեշտօրէն պէտք է մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ լինի, եւ նկատելով որ այս ուղղութեամբ կատարուած ամէն մի լուրջ ձեռնարկ կրկնապատիկ կերպով պիտի շահեցնէ կազմակերպութեանը թէ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս, կ՚առաջարկենք որ բիւրոները ունենան իրենց համար երկուական ազատ գործիչներ, պէտք եղած ատեն շրջանները այցելելու եւ փրոփականտի ու այլ գործերով զբաղելու համար:

ԱԽԱՋԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ 913-914Ի ՊԻՒՏՃԷՆ

	Հանգանակ.	Անդամավճ.	Ակումբ
Ծովափ	150	50	100
Փառնակ	60	25	20
Վաշտ	100	40	30
Գետափ	20	10	–
Ժայռ	30	10	–
Բերդ	50	35	30
Սարափ	30	10	–
	440	180	180 = 800

Մարմինները անդամավճարներու %20ը միայն պիտի ծախսեն: Կ. կոմիտէն պիտի ծախսէ % 30ը, մնացածը ղրկելով Բիւրոյին, որ %5ը պահեստի ֆոնտին յատկացնէ:

Փաստ. 792-39

Բ 3.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
Հ.Յ.Դ. ԾՈՎԱՓԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻՆ

1912 Հոկտ. 10-ի կայացած Ընդհանուր ժողովին ընտրուեցաւ այս տարեշրջանի տեղ. մարմինը, բաղկացած հինգ հոգիէ եւ իր կարգին վաւերացուեցաւ շրջանի Կ. կոմիտէէն:

Մարմինս ընտրուելէն անմիջապէս յետոյ, ձեռնարկեց խմբերու վերակազմութեան. լրացուց պակաս անդամներ ունեցող խմբերու անդամական թիւը:

Ամբողջ տարուայ շրջանին աւելցուած են չորս նոր խմբեր, որոնց անդամներու մէկ մասը նախորդ տարիներու մէջ լուծուած խմբերու անդամներէն են:

Միշտ խիստ ընտրութիւն եղած է նոր ներկայացուած անդամներու հանդէպ, ինչ որ գլխաւոր պատճառը եղած է խմբերու եւ անդամներու սակաւութեան:

912-13-ի տարեշրջանը լինելով պատերազմական տարի մը, Ծովափի մարմինը չկարողացաւ պէտք եղած աքտիւ գործունէութիւն մը ապահովել:

Եղան ամբողջ ամիսներ, ուր ամէն տեսակ հաւաքումներ, ժողովներ դադրեցան, ամէն ոք տեսակ մը անապահով դրութեան մատնուած էր:

Անդամները.– Ծովափի ընկերներու ընդհանուր թիւն է 95 հոգի, որոնց մէկ մասը զինուոր երթալով, մի քանին եւս նոյն զինուորագրութեան պատճառով շրջանէս հեռացած ըլլալով, ընդհանուր ներկայ անդամների թիւը կ՚ընլայ 82 հոգի:

Իգական սեռի խմբերու կազմութիւնը միշտ ձախողած է. այս կը վերագրուի հասարակաց յոռի կարծիքին եւ անցեալի մէջ զանազան գործիչներու անտակտ գործելակերպին:

Անդամավճար.– Ընդամէնը 14 խումբ կայ, ամսական 402 ղրշ. ամսավճարով:

Մարմինը միշտ նկատել տուած է որ անդամավճարները պրոկրեսիւ[17] հիման վրայ վճարուին եւ անդամներու գրեթէ 1/5 իճ կրցաւ գործադրել տալ:

Անդամավճարներու գանձումը գոհացուցիչ կերպով չէ եղած, գտնուած են խմբեր, անհատներ, որոնք մինչեւ երեք, չորս եւ նոյն իսկ վեց ամսական չեն վճարած: Այսպիսի պարագաներու մարմինը դիտել տուած է այդ ընկերներուն Աւազանի շրջանի կանոնագրին 22րդ յօդուածը եւ հրաւիրած է պարտաճանաչութեան:

Պրոպականտա.– Ծովափը որպէս ամենաուժեղ պրոպագանտի միջոց ունեցած է իր ակումբը, 130 անդամով եւ 6000 դր. անդամավճարով:

Ծանօթ.- Ակումբի անդամներուն 35-40 հոգին համակիրներ եւ ազատականներ են:

Ի նպաստ Ակումբին տրուած են ներկայացումներ եւ երեկոյթներ, որոնցմէ գոյացած է 4960 ղրշ.: Գոյացած գումարին 45 ոսկին շէնքին վարձքին յատկացուելէ վերջ մնացածը գործադրուած է գրադարանին կահկարասիի եւ Ակումբի սպասարկութեան:

Ակումբը կը ստանայ Դաշ[նակցութ]եան օրգանը եւ կիսապաշտօնական թերթերը եւ ամսաթերթերը: Ուրիշ թերթեր եւ հանդէսներ կը ստացուին՝ Հորիզոն, Նոր հոսանք, Յառաջ, Մարմնամարզ, Բիւզանդիոն, Pour les peuples d'Orient եւ ուրիշ կարգ մը հանդէսներ:

Պրոպականտի երկրորդ միջոցը եղած են դասախոսութիւնները եւ վիճաբանական ժողովները, որոնք շնորհիւ այս պատերազմի տարիին, չիրագործուեցան լայն չափով:

Պրոպականտի խնդրոյն մէջ ազատ պրոպականտիստի մը պակասը խիստ զգալի է:

Պրոպականտի մեծ ազդակներէն մէկը եղած է Ազատամարտը, որուն թիրաժին բարձրացման համար տեղական ընդհանուր ժողովի մէջ հարց եղած է եւ միջոցներ խորհուած են տարածելու համար թերթը: Զանազան միջոցներով յաջողած է Ազատամարտը սպառել ներկայիս 185-190 օրինակ. Բիւզանդիոն կը սպառի 80 օրինակ, շատ քիչ քանակութեամբ կը սպառին պոլսահայ ուրիշ թերթեր: Ծաղրաթերթերէն Կիկօ կը սպառի 150-200 օրինակ:

Ժողովուրդին կողմէ կը կարդացուին մեծ մասամբ պատմական-յեղափոխական վէպեր եւ նուազ չափով գրական-գեղարուեստական հանդէսներ եւ գրքեր: Ընկերվարական աշխարհահայեացքը ներկայացնող գրքեր շատ քիչ կը կարդացուին:

Կուսակցական գործունէութիւն.– Ընկերվարական ուղղութեամբ գործունէութիւնը միշտ գոհացուցիչ արդիւնք չէ տուած, արհեստակցական միութիւններ եւ քոօփերաթիւներու նախաձեռնարկները մասսայի վրայ շատ թեթեւ տպաւորութիւն թողած է, որով մնացած են անգործադրելի: Իսկ ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ եւ ազգային զանազան հարցերու շուրջ միշտ կարելի եղած է շօշափելի արդիւնք ձեռք բերել:

Ինքնապաշտպանութիւն.– Նկատելով որ այս տարին ազգային ֆիզիքական գոյութեան տեսակէտով շատ յոռի է, եւ տեղական մարմնին կանոնագրով սահմանուած պիւտճէին սակը չէր բաւեր ինքնապաշտպանութեան միջոցներու իրագործման, մարմինս դիմեց բոլոր ընկերներու բացառիկ աջակցութեան եւ փոխառութեան ձեւին տակ կրցաւ ընկերներէ հաւաքել 105 օսմ. լիրա եւ զայն գործադրեց նպատակին:

Ծանօթ.- Մարմինս պարտադրեց նաեւ բոլոր ընկերներուն որ իրենց սեփական միջոցներով հոգան իրենց պէտք եղած ինքնապաշտպանութեան միջոցները:

Կուսակցութեան դիրքը ուրիշ քաղաքական կուսակցութիւններու հանդէպ.–

Իթթիհատի եւ Իթիլաֆի հանդէպ մեր դիրքը եղած է շատ որոշ, ակամայ համակերպումներէ միշտ հեռու կեցած ենք, թէեւ շատ մը պարագաներու տակ ուզած են մեզ ալ իրենց հետ ունենալ:

Ազգային եւ տեղական ինքնապաշտպանութեան հարցի մէջ առաջարկ եղած է նաեւ տեղիս Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութեան, սակայն իրենց գործիչ անձերը վստահ չլինելով իրենց մասսայի ջերմ աջակցութեան՝ չեն կարողացած դրական պատասխան տալ:

Ազգ. կուլտուրական խնդիրներ.– Այս խնդրոյ նկատմամբ տեղւոյս Դաշնակցութիւնը մի որոշ ժամանակ ձեռնպահ մնալէն վերջ՝ իր ընդհանուր ժողովով որոշեց մասնակցիլ պաշտօնապէս ազգային կուլտուրական բոլոր գործերուն եւ առաջնորդարանի խնդիրներու շուրջ ցուցուց իր ակտիւ գործունէութիւնը:

Ընդհանուր անդամական ժողով.– Հրաւիրուած է 8 ընդհանուր ժողով եւ տեղի է ունեցած 6 օրինական նիստ: Զբաղուած է գլխաւորաբար պրոպականտայի, կազմակերպչական, ինքնապաշտպանութեան, ազգային կուլտուրական եւ այլ հարցերով: Զբաղած է նաեւ կուսակցական թերթերու տարածման հարցով:

Ներկայացուցչ. ժողով.– 15 օրը մէկ անգամ նշանակուած է ներկայացուցչական ժողով. զբաղած է հաշուական, կազմակերպչական, ինքնապաշտպանութեան եւ ընկերներու մէջ գոյութիւն ունեցող զանազան փոքրիկ անհամաձայնութեանց հարցերով:

Մարմնի ժողով.– Շաբաթը մէկ անգամ նշանակուած է հերթական ժողով, այժմէութիւն ունեցող հարցեր եղած պարագային ունեցած է օրինական ժողով, իսկ շատ անգամ ունեցած խորհրդակցական ժողով: Զբաղած է առհասարակ խմբերու վերակազմութեամբ եւ պիւտճէի յաւելման եւ ինքնապաշտպանութեան հարցերով:

Թերթեր.– Ազատամարտ կը սպառի 190 օրինակ
Դրօշակ 16 օրինակ
Pour les peuples d'Orient 10 օրինակ
Ուսանող 16 օրինակ
Նոր հոսանք 5 »
Երկունք 18 »

Հաշուական.– Մինչեւ հիմա մուտք եղած 402 ղրշ.
Դիւանական եւ այլ ծախքեր 9 ամսեայ – 588 ղրշ. 30

Ի դիմաց Հ.Յ.Դ. Ծովափի ենթակոմիտէի
ՎՐՈՅՐ, ՀԵԹԱՆՈՍ[?]

Փաստ. 792-40

Բ 4.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ՍԱՐԱՓԻ [ԵՈՍՈՒՐԱ] ՇՐՋԱՆԻ

Սարափի շրջանի կազմակերպութիւնը վերսկսաւ իր գործունէութիւնը 1913 Յունուար 1ին 11 խումբով 104 անդամներու մասնակցութեամբ եւ 148 ղրշ. ամսավճարի մուտքով: Շրջանի կազմակերպութիւնը ղեկավարելու համար ընդհանուր ընկերներու քուէարկութեամբ ընտրուած է 7 հոգիէ մարմին մը:

Գործունէութիւն

Ներկայացուցչական ժողովներ եւ պրոպականտա

Շրջանիս ներկայացուցչական ժողովները չեն սահմանափակուիր միայն ներկայացուցիչ ընկերներու մասնակցութեամբ, այլ տեղի կ՚ունենան բոլոր ընկերներու ներկայութեամբ, ամիսը անգամ մը կեդրոն վայրի մը մէջ:

Մինչեւ այժմ տեղի ունեցող ներկայացուցչական ժողովները զբաղուած են կազմակերպական, ինքնապաշտպանութեան եւ կրթական խնդիրներով:

Պրոպականտայի համար շրջանս, չունենալով ոչ մնայուն եւ ոչ ալ այցելող պրոպականտիստներ մինչեւ այժմ, պրոպականտայի գործը տարեր են տեղական ուսուցիչ-ընկերները, կազմելով առանձին խմբական եւ երբեմն ալ մի քանի միասին ժողովներ:

Մարմին.– Մարմնոյ ժողովները տեղի կ՚ունենան երեք շաբաթն անգամ մը: Մարմնոյ ժողովները առ հասարակ զբաղած են կազմակերպական ներքին եւ ինքնապաշտպանութեան խնդիրներով, լուծած ընկերական կարգ մը վէճեր եւ ուղարկած են խումբերուն օրական կարգ զանազան հարցերու շուրջ:

Ինքնապաշտպանութիւն.– Նկատելով որ Թուրքիան անակնկալներով յղի երկիր մ՚է եւ պատերազմի հետեւանքով կրնան խռովութիւններ եւ մասսայական ջարդեր յառաջ գալ, որպէսզի այդ տեսակի անակնկալներ կանխէ՝ շրջանիս ընկերներէն կազմուած է թուրքիացի խումբ մը 30 հոգիէ բաղկացած, որ բաժնուած է 4 տասնեակի, շրջանիս կազմութիւնը եւ ընկերներու յարմարութիւնը նկատի առնելով: Ընկերներու օժանդակութեամբ կազմուած է նաեւ պահեստի սնտուկ մը ուր գնուած են մաս մը ռազմանիւթ:

17.- Յառաջատուական:

Փաստ. 791-76

Գ 1.– ՎԱՆԱՅ ՍԱՐԳԻՍԷՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Կիրասուն, 18 Նոյեմբեր 1912

Սիրելի Միքայէլ[18] եւ ընկերներ!

Ապրում ենք չափազանց կարեւոր մի ժամանակաշրջանում, եւ գուցէ 1908-ի թրքական յեղափոխութիւնից յետոյ, սա առանձին մի կարեւորութիւն է ներկայացնում մասնաւորապէս հայերիս համար: Դժբախտաբար մոմենտի պահանջների համեմատ չէ, որ մենք շարժուում ենք, եւ ինձ թւում է թէ դորա էլ պատճառը այն է, որ Դաշնակցութիւնը չկարողացաւ արագ կերպով փոփոխուող քաղաքական պայմանների հետ միասին, իր քաղաքականութեանն էլ համապատասխան ուղղութիւն տալու: Քանի որ հնարաւորութիւն էլ չկայ մի արտակարգ ժողով գումարելու, մնում է, որ ընկերները նամակային յարաբերութեամբ պարզեն իրերի կացութիւնը եւ համապատասխան միջոցներին դիմեն:

Մեզ համար կարեւորը լինելով հայկական նահանգների բարեկարգութեան խնդիրը, եւ հայերի տնտեսական-կուլտուրական զարգացումը, ցանկանում եմ այդտեղից սկսել: Ինչպէս տեղեակ էք լրագրութիւնից եւ գուցէ մասնաւոր նամակներից, արեւելեան նահանգներում այլեւս գոյութիւն չունի ապահովութիւն. սպանութիւնները եւ թալանը սիստեմատիկ բնաւորութիւն են կրում. Երկրում բացարձակ անիշխանութիւն է. բացի հայերից եւ ճնշուածներից, կառավարութեանը կարեւորութիւն տուող չկայ: Արդէն քրդերի յանդգնութիւնը հասել է այնտեղ, որ հայերի վրայ ձեռք են բարձրացնում մի այնպիսի գաւառի մէջ (Կառկառ) ուր հայը ոչ միայն այժմ, այլեւ նոյնիսկ հին ռեժիմի ատեն էլ կռուող է եղել:

15 կտոր հայ գիւղերի դիմաց կայ 4-5 կտոր քիւրդ գիւղ. բացի այդ նոքա ձեռք են բարձրացրել մի անճնաւորութեան վրայ, որի յետեւը գիտեն որ կայ մի ամբողջ կուսակցութիւն[19]:

Վասպուրականի, Մուշ-Բիթլիսի դէպքերը նախանշաններ են քրդօ-հայկական ընդհարման. եթէ ձիւնը շուտով չէր եկել, հաւանօրէն հէնց աշնանս կը պայթէր: Ենթադրում եմ, որ գարնանը կը պայթի. միջին ճանապարհ չէ մնացել. սպանութիւններին ի հարկէ պիտի պատասխանուի, եւ շարժումը պիտի կրէ ընդհանուր բնաւորութիւն:

Նկատելով վտանգի անխուսափելիութիւնը, մեզ մնում է մինչեւ գարուն ինքնապաշտպանութեան խնդրին մեծ ոյժ տալ եւ ռազմական պատրաստութիւններ տեսնել: Դժբախտաբար դորա համար էլ պակասում է նիւթական միջոցներ: Երկրում ունեցած մեր ինքնապաշտպանողական միջոցները այնքան չնչին են, որ կասկած չկայ, թէ տուժողը մենք պէտք է լինենք ոչ միայն ծայրագաւառներում, ուր մենք ոչ մէկ հնարաւորութիւն չունենք ոեւէ դրական ազդեցութիւն ունենալու, այլ նոյնիսկ հայաշատ եւ կենտրոնական վայրերում: Իրերը աւելի արագ են գահավիժում, քան թէ կարելի է սպասել, եւ եթէ գոնէ որոշ վայրերում ցանկանում ենք պատուով դուրս գալ, հարկաւոր է որ մենք էլ նոյն արագութեամբ շարժուենք: Դորա համար անհրաժեշտ է արագ եւ լայն հանգանակութեան ձեռնարկել, որպէսզի այդ գումարներով մեր կազմակերպական ռազմամթերքը շատացնենք, եւ մեր ժողովրդին միջնորդի դեր ստանձնելով՝ զինենք: Մենք Կիրասունում այդ նպատակով էլ գործի ձեռնարկեցինք. մի քանի օրւայ ընթացքում հասաւ 50 լիրայի. յոյս ունենք առնուազը 100 օսմանեան լիրա հաւաքել. Կիրասունը արդէն փոքր տեղ է. միայն 300 տուն հայութիւն կայ. եթէ նոյն ձեւով էլ բոլոր ծովափնեայ քաղաքներում, գաղութներում եւ Ամերիկա սկսուի, մեծ գումարներ տրամադրելի կ՚ունենանք, եւ արագ կերպով կը լրացնենք այն պակասը, որ 4 տարուայ ընթացքում բաց թողինք: Շատ լաւ կ՚անէք, որ մի գաղտնի կոչ ուղարկէք ձեր շրջանների բոլոր մարմիններին, եւ հրաւիրէք, որ կարճ ժամանակում ձեռնարկեն եւ վերջացնեն: Չեզ պէտք է ասեմ, որ այդ ուղղութեամբ ժողովուրդը չափազանց տրամադիր է, եւ նոյնիսկ Դաշնակցութեան նախկին հակառակորդ քաղաքականութիւնն է, որ մերոնց հետ միասին գործի է ձեռնարկել: Պէտք է օգտուել մոմենտի հոգեբանութիւնից, եւ արագ կերպով գործի ձեռնարկել:

Այդ բոլորը ի հարկէ չեն կարող ապահովել երկրի ներքին խաղաղութիւնը եւ ժողովրդի բարեկեցութիւնը. դա ժամանակաւոր մի բան է:

Ի՞նչ պէտք է լինի մեր, հայերի վիճակը այսուհետեւ. ահա մի հարց, որը տալիս ենք յաճախ մենք՝ երկրում ապրողներս: Սահմանադրութեան առաջին շրջանում մենք չափազանց լաւատես էինք, նամանաւանդ, որ մասնաւորապէս մենք կազմած էինք համաթրքական յեղափոխութեան տեսակէտի վրայ. բայց դժբախտաբար այդ նախկին ոգեւորական թափին, մեր անկեղծ թռիչքին, յաջորդեց դառն հիասթափութիւն: Ճիշտ է, որ սահմանադրական այդ տարրական ազատութիւններովն անգամ մեր ժողովուրդը սկսեց բարգաւաճել, առաջադիմել. բայց միւս կողմից էլ եկանք այն եզրակացութեան, որ այս երկրում չկան համապատասխան տարրեր, իրապէս օրէնքի ոգով շարժուելու, արդարութիւնը եւ հաւասարութիւնը գէթ օրէնքի, դատարանի առաջ պաշտպանելու:

Ամբողջ պաշտօնէութիւնը, սկսած հասարակ զաբթիայից եւ փոլիսից, մինչեւ միւտիրներ, գայմագամներ, դատարանի պաշտօնեաներ, լեցուած են կողմնակալութեան ոգով, կաշառակերութեամբ, իրենց պաշտօնի բացարձակ անգիտութեամբ: Ամբողջ կառավարական մեխանիզմը փչացած է, քայքայուած եւ անկարող ոեւէ վերանորոգչական աշխատանքի: Այլ բան է, եթէ տեղական ապակենտրոնացմամբ, հայերի լայն մասնակցութեամբ գործի ձեռնարկուէր. բայց դժբախտաբար ներկայումս այդ բանը անկարելի է. սպասել այս դեռ գէթ 10-20 տարուց, որ նոր տարրեր առաջ գան (եթէ Թուրքիան մնայ սահմանադրական) թերեւս կարելի լինէր յուսալ, բայց մենք յոյս չունենք, որ առանց մեծ արիւնահեղութեան կարելի կը լինի այդ տարիները անցնել. չկայ ոեւէ ոյժ, որ առաջը առնի գալիք մեծ դէպքերի:

Ինձ թւում է թէ նոյնիսկ թուրքերի, թուրք ազգութեան անմիջական շահը պահանջում է, որ եւրոպական միջամտութիւն լինի, եւ նոցա միջոցաւ վերանորոգման գործը առաջ տարուի, մինչեւ որ թէ՛ թուրքերը, եւ թէ այլ տարրեր ի վիճակի լինին խաղաղ փոխանցմամբ գործերի ղեկավարութիւնը իրենց ձեռքը առնել: Բայց քանի որ թուրքերը, նոյնիսկ նրանց «ժէօն» ասածները չեն կարող ունենալ այդ յանդուգն ժեստը, մնում է, որ մենք մտածենք գէթ հայկական վիլայէթների համար: Եւ արդէն յարմար առիթը եկել է. երեւի շուտով դեսպանախորհուրդ կը լինի. հէնց այժմեանից պէտք է այդ ուղղութեամբ մեր բարեկամների միջոցաւ մտքեր պատրաստել, եւ ուղղակի 61րդ յօդուածի կիրառութիւնը պահանջուի, եւրոպական հսկողութեան ներքեւ: Եթէ անհատական բան համարուի ներկայ պարագաներում հրապարակով կուսակցութեան երեւան գալը այդ ուղղութեամբ, ոեւէ այլ միջոցի պէտք է դիմել: Մենք այդ դիմումով ոեւէ բան չունենք կորցնելու, եթէ նոյնիսկ չյաջողենք էլ: Այնպէս որ մոմենտից պէտք է օգտուել այդ ուղղութեամբ աշխատելու, եւ դեսպանախորհուրդի առաջ հանելու հայկական հարցը:

Արդեօք հնարաւոր չէ՞ր լինել դիմելու բոլգարական կառավարութեան. թերեւս միացեալ-դաշնակցութիւնը[20], առաջի անգամ այդ խնդիրը հրապարակ հանէր, եւ ատով արդէն սկիզբը դրուէր:

Կայ եւ մի այլ բան. երիտասարդ թուրքերի հալածանքը սկսուել է. հաւանօրէն նրանցից շատերը կախաղան կը բարձրանան, կամ գաղտնի հրացանազարկ կ՚անեն: Թերեւս Եւրոպա ապաստանածների հետ միասին աշխատէիք եւ միջամտութիւն առաջ բերէիք: Յամենայն դէպս վատ չէր լինել նրանց հետ տեսնուէք, շօշափէք նրանց կարծիքները: Արդեօք չե՞ն խրատուել, եւ համոզուա՞ծ չեն որ ապակենտրոնացման վախը նրանց տանում է արագօրէն դէպի կործանում: Այսպէս թէ այնպէս ատոնց հետ աւելի յաճախ տեսնուելու էք:

Պիտի խնդրէի, որ երբեմն-երբեմն գրէիք ինձ եւ տեղեակ պահէք այդ տեղերի անցուդարձերի վերաբերմամբ, ձեր բռնելիք դիրքի եւայլն եւայլն:

Դժբախտութիւն ունեցայ այս տարի Կիրասունի [վարժարանի] տեսչութիւնը ստանձնելու եւ այդպիսով կտրուեցայ հայկական գաւառներէն…

Այստեղ ֆրանսական փոստատուն կայ, նամակը կը հասնի ապահով կերպով:

Շատ կարօտագին բարեւներ քեզ, Ահարոնեանին, Գոշին[21] եւ միւս ընկերներին:

Քո՝ ՍԱՐԳԻՍ

Հասցէս.– Կիրասուն, Պ. Վահան Բաղլեանին (յանձնել Սարգսին):

Ինչո՞ւ Ռուբէնը[22] ուշացաւ. նրա օգտակարութիւնը չափազանց անհրաժեշտ է Մուշում, քող շտապէ, այլապէս յետոյ շատ ուշ կը լինի: Անցնելիս անպատճառ հանդիպի ինձ. շատ բարեւներ նրան եւս, եւ ցտեսութիւն:

ՆՈՅՆ

18.- Վարանդեան Միքայէլ:
19.- Խօսքը Ռափայէլ Երէցեանի սպանութեան մասին է:
20.- Իմա Թուրքիոյ դէմ պատերազմող Պալքանեան երկիրներու միացեալ դաշնակցութիւնը:
21.- Անտոն Գոշ (Պոյաճեան) «Դրօշակ»ի խմբագրատան տարիներու պահապան, դիւանապետ եւայլն:
22.- Ռուբէն Տէր Մինասեան:

Փաստ. 812-14

Գ 2.– ԿԻՐԱՍՈՆԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ ՍԱՄՍՈՆԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Կիրասոն, 26 Նոյ. 1912

Ընկերներ,

Քաղաքական ներկայ անցուդարձերուն իբր հետեւանք Հայկական նահանգներուն մէջ կացութիւնը բացառիկ հանգամանք մը ստացած է: Վանի վերջին սպանութիւնները, մանաւանդ, մեծապէս յուզած ըլլալով այդ գաւառի ամբողջ հայութիւնը, բարդութիւններ անխուսափելի կ՚երեւին:

Ձեզ յայտնի է արդէն որ ինքնապաշտպանութեան խմբեր ասպարէզ ելած են եւ անոնց երեւումով ու ձմեռուան ստեղծելիք հաղորդակցական դժուարութիւններու պատճառով հաւանաբար ժամանակաւորապէս դադարին սպանութիւնները. սակայն յառաջիկայ գարնան հետ կը նախատեսուի որ պոռթկան զսպուած զգացումները: Այդպիսի դժբախտ պատահականութեան մը հանդէպ միշտ պատրաստուած ըլլալու անհրաժեշտութիւնը նկատի ունենալով, կոմիտէս որոշեց ձեռնարկել հանգանակութեան մը, օժանդակելու համար Հայաստանի ինքնապաշտպանութեան գործին: Ցարդ կրցանք հանգանակել 85 ոսկւոյ չափ եւ յոյս ունինք հասցնել մինչեւ 150 ոսկիի: Տեղւոյս Ազգ. մարմինը ուրախութեամբ գնահատելով մեր այս ձեռնարկը ամէն աջակցութիւն տրամադրած են մեզ:

Վստահ ենք որ նման ձեռնարկ մը այժմ ամէնուրեք հայ ժողովրդի մօտ պիտի գտնէ ջերմ ընդունելութիւն. հետեւաբար այդ տրամադրութենէն օգտուելով հարկ է ընդհանրացնել այս հանգանակութիւնը: Այս մասին պատկանեալ մարմիններուն առաջարկեցինք: Իբրեւ մօտաւոր շրջան Ձեզ եւս հաղորդելով զայն, կը խընդրենք ձեր կողմէ դուք ալ աշխատիք թէ՛ տեղական հանգանակութեան եւ թէ շրջակայ քաղաքներուն մէջ թելադրէք նոյնը կատարել:

Հայաստանի մէջ ստեղծուելիք մօտաւոր կացութիւնը, տեղական ինքնապաշտպանութեան հետ միասին, կը պարտաւորեցնէ մեզ բացառիկ միջոցներու դիմելով փութալ անյապաղ գործնական օժանդակութեան:

Հանգանակութիւնները կեդրոնացնելու է Արեւելեան բիւրոյի մօտ, ծառայեցնելու համար իր նպատակին: Կը լսենք որ Բիւրոն այս մասին արդէն ընդհանուր թելադրութիւններ ալ պիտի ընէ:

Եթէ ձեր ջանքերուն համար մեզ տեղեկութիւն տաք, շատ ուրախ կ՚ըլլանք:

Ընկ. բարեւներով՝
Հ.Յ.Դ. ԿԻՐԱՍՈՆԻ ԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 792-6

Գ 3.– ԿՈՉ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Վերջերս արագաբար իրարու յաջորդող քաղաքական դէպքերը մեզ հայերուս համար ստեղծեցին այն տեսակ ճգնաժամային դրութիւն մը, որ եթէ այս անգամ ալ՝ չփորձուած անցեալի տխուր դասերէն չշմբռնենք այս պատմական րոպէին նշանակութիւնը եւ անտարբեր մնանք, մենք մեր ձեռքով պատճառ կը դառնանք հայկական հարցի յաւիտենական փակման եւ գուցէ հայ ժողովրդի ֆիզիքական բնաջնջման:

Ներկայացեր է այն տեսակ մի վայրկեան ուր հայ ժողովրդի ամէն խաւերն ալ իրենց հնարաւոր միջոցներով պէտք է լայն չափով իրենց ջերմ աջակցութիւնը ցոյց տան գործնականապէս: Հայկական հարցի վերարծարծումը, կառավարութեան շփոթ կացութիւնը, պատերազմի ձախողութեանց՝ իսլամ հասարակութեան հոգեբանութեան վրայ ի գործ դրած վատթար ազդեցութիւնը, եւ վերջապէս քրիստոնէից հակառակ երեւցած շարժումը՝ ստեղծած են ամբողջ երկրին մէջ հակառակ հոսանք մը որ կրնայ մէկ օրէն միւսը պայթիլ եւ սպառնալ մեր ֆիզիքական գոյութեան:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պատմական այս ծանր րոպէին, իրեն պարտականութեան գիտակ, ձեռնարկած է հայկական ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպել: Ինքնապաշտպանութեան պատրաստ ըլլալը լաւագոյն եւ միակ միջոցն է որպէսզի խուժանը դիւրին որսի իր ախորժակը չգտէ:

Ինքնապաշտպանութիւնը ընդհանուր ազգային գործ է եւ հետեւաբար այս գործին պէտք է նուիրուին բոլոր հայերը անխտիր:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կոչ կ՚ընէ ներկայ ազդով որպէսզի լայն չափերով մասնակցինք այն հանգանակութեան որ այս նպատակով բացուած է:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԾՈՎԱՓԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՐՄԻՆ

1913 Փետր. 2

ԳԼՈՒԽ XIV

ԲԱՆԱԼԻ – ՍԱՍՍՈՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Բանալիի Կեդր. կոմիտէութիւնը կազմուած էր Տրապիզոնի արեւմտեան եւ Սեբաստիոյ հիւսիսային շարք մը գաւառներով: Կազմակերպութեան իբրեւ կեդրոն ծառայած են փոխն ի փոխ Մարզուանն ու Սամսունը: Ամբողջ շրջանը կը հաշուէր 10 կոմիտէ-ենթակոմիտէութիւններ, հետեւեալ ծածկանուններով, որոնց մէկ քանիին իսկական անունը կը մնայ ճշդելի.–

Բանալի	– Սամսոն
Կայան	– Մարզուան
Պոնտոս	– Ամասիա
Չորայր	– Թոքատ, Եւդոկիա
Վաղարշապատ	– Չորում
Երեք Բլուր	– Զիլէ
Կայծակ	– Հաճիքէոյ
Ալիս	– Պաֆրա
Ագարակ	–
Պարտէզ	–

Փաստ. 1544-16

1.– ԵՐԿԱՍԵԱՅ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԼԻԻ [ՍԱՍՍՈՆ] Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ

Ա. Կազմակերպութիւն (Կոմիտէ եւ ենթակոմիտէ)
Բ. Դրամական հաշիւ (Հանգանակութիւն)
Գ. Գործունէութիւն

Ա.- Կազմակերպութիւն.– Կազմակերպութիւնը ունի երեք կոմիտէներ՝ որք են. Բանալի, Կայան եւ Պոնտոս, նոյնպէս 8 ենթակոմիտէներ՝ Չորայր, Զիլէ, Գարաթաշ, Վաղարշապատ, Հաճի Քէօյ, Քէօփրիւ, Իրիս եւ Ալիս:

Վերոյիշեալներէն ո՛չ մէկ կոմիտէ եւ ենթակոմիտէ չէ տուած ո՛չ իւր խմբերու եւ ոչ ալ իւր դրամականի հաշիւները՝ թէեւ գործիչ ալ ղրկուած է. այս անտարբերութեան պատճառներն են՝ սեփական թուլութիւն, ներքին վէճեր եւ քաղաքական վիճակը:

Դրամական հաշիւ.– Ներփակ պիտի գտնէք գրուած դրամական հաշուեցոյցը՝ որ կը ղրկուի սոյն տեղեկագրիս հետ առանձնապէս:

Գործունէութիւն.– Ա. Նախապէս Կեդրոնական կոմիտէն կը գտնուէր Կայան՝ որը իւր նախորդ հաշիւները մինչեւ այժմ ներկայացուցած չէ: Երեք տարի առաջուայ շրջանային ժողովին մէջ որոշուեցաւ կեդրոնը փոխել Բանալի՝ ուր կան Կ. կոմիտէի 4 անդամները, որոնց 3 անդամը կը գտնուի Կայան: Ասոնք բոլորովին անտարբեր գտնուած են թէ՛ իրենց պարտականութեանց եւ թէ Կ. կոմիտէի վերաբերմամբ իրենց յարաբերութեանց մէջ: Բանալիի մէկ ընկերը քաղաքէս բացակայելուն՝ մէկ ընկեր առնուած է. իսկ այս տարի 1912-13ին, Կ. կոմիտէի գործերը չլքելու համար, յարմար դատուեցաւ երկու ընկեր եւս առնել՝ եղածներուս փոխադարձ համաձայնութեամբ:

Բ. Ի նպաստ Սասունի հանգանակութեան, թելադրեցինք իւրաքանչիւր տեղ՝ ղրկել իւր դրամը ուղղակի Բիւրոյին. նոյն կերպով եղած է նաեւ ի նպաստ Կովկասի բանտարկելոց հանգանակութիւնը:

Ինքնապաշտպանութեան ի նպաստ հանգանակութեան համար հոս եկած դրամները ղրկուած են Բիւրոյին:

Գ. Շրջուն գործիչ ղրկելու ցանկութիւնը՝ Կ. կոմիտէն միշտ նկատի ունեցած է եւ այս տարի յաջողեցաւ այդ ընել, սակայն ծախքը ինքնապաշտպանութեան հանգանակութենէն հոգացուած է՝ որովհետեւ շրջանի կոմիտէները բնաւ չմասնակցեցան Կ. կոմիտէի ծախքերուն, չնայած Կ. կոմիտէի յաճախակի գրուածքներուն:

Դ. Իւրաքանչիւր շրջանի ինքնապաշտպանութեան հարցը մեր ժողովներու մէջ միշտ քննութեան ենթարկուած է:

Ե. Կ. կոմիտէի յարաբերութիւնը, թէ՛ շրջանի խումբերու, կոմիտէներու եւ թէ Ազգ. մարմիններու հետ շատ քոռէքթ եղած է՝ Բանալիի տեղական կոմիտէի աջակցութեամբ. այս ուղղութեան շնորհիւ է որ Բանալիի մէջ Դաշնակցութեան վարկը միշտ բարձր մնացած է:

Զ. Օսմ. երեսփոխանական ընտրութեան միջոցին պէտք եղած թելադրանքները չեն զլացուած Կ. կոմիտէի կողմէն շրջանի մարմիններուն:

Իսկ Բանալիի տեղական Ազգ. գործերու մասնակցութիւնը կատարուած է տեղական կոմիտէի կողմէն:

2.- Պետական անդորրութեան եւ Սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար, մենք յատուկ միջոցներ չունինք առաջարկելիք, քանզի մեր վերաբերումը դէպի սահմանադրութիւն եւ արդի պետական կազմը՝ պայմանական է. մենք սկզբունքով պաշտպան ենք այնքան, որքան այն նպաստաւոր է հայ ազգաբնակչութեան համար:

Ա. Եզրակացութիւն.— Տեւական ո՛չ կազմակերպութիւն եւ ոչ ալ միջոցներ պէտք չեն արդի սահմանադրութեան եւ պետական կազմի պաշտպանութեան համար:

Բ. Իւրաքանչիւր առանձին դէպքի ատեն, երբ տիրող ռեժիմը նպաստաւոր է հայութեան, պէտք է պաշտպանել զայն՝ ժամանակաւոր համաձայնութեան գալով՝ տիրող յառաջադէմ կուսակցութիւններու հետ:

3.– Նկատի ունենալով Տաճկաստանի մէջ գործող օտար կուսակցութիւններու անսկզբունք եւ անկայուն վիճակը, մենք չենք կարող ոեւէ մշտական պլոքի կամ համաձայնութեան մէջ մտնել անոնց հետ. մեկնելով վերը ըսուածէն, իբրեւ ընդ. սկզբունք, ժողովը կ՛արտօնէ բարձրագոյն մարմիններուն ժամանակաւոր եւ մասնակի համաձայնութեան գալ այդ կուսակցութիւններու հետ, միայն գործնական խնդիրներու շուրջ եւ ա՛յն ալ դէպքի ատեն՝ երբ ատոր պէտքը հրամայողական է ազգ. շահերու տեսակէտէն: Համաձայնութեան կէտերը կը ճշդուին ու կ՛որոշուին երկու Բիւրոներու համաձայնութեամբ եւ անոնց պատասխանատուութեան տակ:

Դրացի ազգերու հետ համերաշխութեան պէտք է ձգտիլ բոլոր մեր ձեռքի տակ եղած միջոցներով. այդ նպատակով պէտքէ ոյժ տալ թուրք լեզուով հրատարակութիւններու:

4.– Պետական ներքին քաղաքականութեան հանդէպ, մենք այն կարծիքէն ենք ինչ որ ըսուեցաւ Բ. հարցի նկատմամբ:

Գալով զանազան հիմնարկութիւններու մէջ մասնակցելու խնդրոյն, մենք բացարձակապէս դէմ ենք, լինի այդ մասնակցութիւնը կուսակցական թէ անհատական:

5.– Բարլամենտական ընտրութիւններու պէտք է մասնակցիլ: Մասնակցութիւնը տեղի պիտի ունենայ անկախ՝ առանց տիրող կուսակցութիւններու հետ համաձայնութեան գալու:

Գաւառի մէջ՝ համաձայն տիրող պայմաններու, պէտք է համաձայնիլ դրացի ազգերու եւ ցեղերու հետ (ղըզըլպաշ, քիւրտ եւայլն):

Դաշնակցութեան պատգամաւորները աշխատելու են խիստ քննադատութեան ենթարկելու տիրող ռեժիմի ընդհ. քայքայիչ դերը՝ առանձին ուշադրութեան առնելու հայ գաւառներու ընդհ. կացութիւնը: Բոլոր տեսակի օրկանական աշխատանքներէ պարտաւոր են խուսափիլ:

6.– Նկատի ունենալով որ Դաշնակցութիւնը հակառակ իր փառահեղ յեղ. անցեալի, վերջերս աւելի ու աւելի խրուեցաւ կուլտուրական գործերու մէջ, մենք բացարձակապէս դէմ ենք այդ դիրքին: Չուրանալով կուլտուրական խնդիրներու կարեւորութիւնը ազգ. շահերու տեսակէտէն, միւս կողմէն ձգտելով այժմ կուլտուրական հարցերով ծանրաբեռնուած ուժերը ազատել ու տրամադրելի ընել ուղղակի յեղափոխական գործունէութեան, մենք կ՛առաջարկենք նման խնդիրներու մէջ գործի դնել ժողովրդի յառաջդիմական անհատները՝ առանց կուսակցական խտրութեան. անշուշտ աշխատելու է որ այդ անհատները իրենց համակրութիւններով մօտ լինին Դաշնակցութեան:

Նկատողութիւն.– Ութէն մինչեւ տասն եւ չորրորդ հարցը, մենք կը մնանք կուսակցութեան նախկին որոշումներու սահմաններու մէջ[1]:

Չնախատեսուած հարցերէն, մեր կողմէն կը դնենք ինքնապաշտպանութեան հարցը:

Ընդհ. ինքնապաշտպանութիւն.– Կազմել ինքնապաշտպանութեան համար ընդհ. ղեկավար պատասխանատու մարմին՝ որը համաձայն կուսակցութեան ոգւոյն [եւ] գործելակերպի, կ՛ունենայ իր բաժինները կամ ներկայացուցիչները երկրի անհրաժեշտ մասերու մէջ: Պարտաւորեցնել իւրաքանչիւր Կ. կոմիտէի՝ դրամական օժանդակութիւն հասցնել այդ մարմնոյն յատուկէն կազմուած ֆոնտերու միջոցաւ: Դրամի մինիմումը իւրաքանչիւր Կ. կոմիտէի համար որոշել առնուազն 300 օսմ. ոսկի տարեկան: Ձեռնհաս նոր ուժեր տրամադրել այդ մարմնոյն գաւառի ինքնապաշտ. պէտքերու հետ ծանօթանալու համար:

Տեղական ինքնապաշտ.– Ամէն մի առանձին շրջան (Կ. կոմիտէ, կոմիտէ, ենթակոմիտէ) ունի իր ինքնապաշտպանական մարմինը՝ որոնք զինավարժութեան փորձեր կ՛ընեն: Ստեղծել մարմնամարզական ակումբներ եւ ուժ տալ եղածներուն՝ քանզի մեր համոզմամբ այդ ակումբներու միջոցաւ կարելի է վարել այդ օրինակ աշխատանք՝ առանց ուշադրութիւն գրաւելու:

1.- Ներկայ համառօտ տեղեկագիրը սահմանուած ըլլալով Հ.Յ.Դ. Եօթներորդ Ընդհ. ժողովին՝ կազմուած է պատասխանելու համար անոր Օրակարգին. յիշուած 8-14 հարցերը տեսնել էջ 9:

Փաստ. 804-97

2.– ՊՈՆՏՈՍԻ [ԱՍԱՍԻԱ] ԿՈՄԻՏԷԻ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐԸ ՅԱՌԱՋԻԿԱՅ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ

Այս եւ յաջորդ Փոքր Հայքի Երեք Բլուրի (Ջիլէ) առաջարկները ուղղուած են 1912 թ. Սեպտեմբերին Կ. Պոլսոյ մէջ գումարուած Դաշնակցութեան Խորհուրդին (տես էջ 67-83):

Ի- Քաղաքական բաժին

Ա.- Ազդու միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի յառաջիկայ երեսփ. ընտրութիւնները կատարուին ուղղակի քուէարկութեամբ: Հակառակ պարագային ազատ թողուլ իւրաքանչիւր մարմին, որ համաձայնի տեղական այն բառթիին հետ որուն թեկնածուները, գէթ համեմատական չափով, վստահութիւն կը ներշնչեն հասարակութեան ընդհանրապէս եւ Դաշնակցութեան մասնաւորապէս. համեմատական ներկայացուցչութեան սկզբունքն ալ հետապնդել կարելի եղած միջոցներով:

Բ.- Հայկական նահանգներու խժդժութիւններուն միանգամ ընդմիշտ վերջ մը տալու համար, ամէն ազդու միջոցներով պարտադրել կառավարութիւնը, եւ ի հարկին այդ նպատակին համար, կանչել նաեւ Պարսկաստանի մարտիկները: Ռումէլիի նահանգներու մէջ կատարուելիք բարենորոգումներէն հայկական նահանգներն ալ անմասն չթողելու համար հնարաւոր միջոցները ի գործ դնել:

Գ.- Ինքնապաշտպանութեան գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար մէկ տարուան պայմանաժամով ամբողջ Բանալիի շրջանին համար զինավարժ ընկեր մը ուղարկել:

Դ.- Զինուորագրութենէ խուսափող երիտասարդներու արտագաղթն ու վաղահաս ամուսնութիւնները կասեցնելու համար, ազդու միջոցներ ձեռք առնել կառավարութեան մօտ, որպէսզի բարեկարգուին զինուորական պայմանները եւ կրճատուի զին. ծառայութեան տեւողութիւնը:

Ե.- Հայկական նահանգները տառապեցնող գլխաւոր ցաւերէն մին եղող հողային հարցը լուծել անմիջապէս վարչային եղանակով:

ԻԻ- Ազգային բաժին

Ա.- Պատրիարքարանի անկերպարան վիճակը բարեկարգել, մաքրագործելով եւ վերակազմելով ամբողջ պաշտօնէութիւնը:

Բ.- Փութացնել վերաքննութիւնը Ազգ. սահմանադրութեան. հակառակ պարագային բուռն միջոցներով տապալել ներկայ Ազգ. ընդհ. ժողովը, ու նորը ընտրել:

Գ.- Ազատամարտի մէջ աւելի լայն բաժին տալ գաւառային քղքակցութեանց եւ սոցիալ-աշխատաւորական հարցին:

Դ.- Հարկադրել կառավարութիւնը, որ կրթական տուրքի բաշխումը համեմատական չափով կատարէ:

[1912]

Փաստ. 804-133

3.– Հ.Յ.Դ. «ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ»Ի ԵՐԵՔ ԲԼՈՒՐԻ [ՋԻԼԷ] ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻ ԿՈՂՄԱՆԷ ԵՂԱԾ ԱՌԱՋԱՐԿ ՈՒ ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ՊՈԼՍՈՅ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ

Ի- Յառաջիկայ ընտրութիւնները.– Որպէսզի յառաջիկայ ընտրութիւններու մէջ այս անգամ եւս ազգ. իրաւունքնիս չոտնահարուի եւ կարելի ըլլայ հայերու թոյն համեմատութեամբ երեսփոխաններ ունենալ Օսմ. փարլամէնթի մէջ, կ՚առաջարկենք հետեւեալ միջոցները.

Ա.- Պահանջել կառավարութենէն որ երկրորդ կարգի ընտրողներու շրջանակները, ըստ տեղական հանգամանաց լաւագոյն եղանակով ճշդուին, որպէսզի թոյլ չտրուի հայերու ձայնը կորսնցնել տալ. պէտք է իւրաքանչիւր քաղաքի հայեր ըստ իրենց թոյն Բ. ընտրողներ ունենան:

Բ. Պահանջել հայ երեսփոխաններ՝ ընտրական ամբողջ կուսակալութեան մէջ գտնուած հայերու թոյն համեմատութեամբ, մի քանի լիվաներու ձայները իրարու հետ միացնելով:

Գ. Երբ այս Բ. առաջարկը անիրականանալի նկատի, պահանջել որ իւրաքանչիւր լիվայի Բ. կարգի հայ ընտրողներ մէկ ընտրութեան մը մէջ իրենց ձայնը թուրք թեկնածուի տան եւ յաջորդ ընտրութեան մէջ ալ թուրքերը անպայման իրենց քուէն տան ի նպաստ հայու մը, եւ այսպէս յաջորդաբար ամէն ընտրութեան ատեն. օրինակ լիվայի մը ամբողջ միւնթէխիպը սանիներու[2] թիւն է ենթադրենք 50, առաջին ընտրութեան մէջ 50 ընտրողներ իրենց քուէն թուրքերուն կրնան տալ, եւ յաջորդ ընտրութեան մէջ ալ նոյնչափ ձայն թուրքերը հայու մը կու տան:

ԻԻ- Հայաստանի անապահովութիւնը.– Հայաստանի մէջ տիրող ընդհանուր անապահովութիւնը, թալանն ու սիսթեմաթիք սպանութիւնները խորին ցաւով մը միշտ կը համակեն մեզ. այս անհանդուրժելի կացութեան վերջ մը տալ ամէն հայու փափաքն է ու պահանջը, ուստի առ այս կ՚առաջարկենք:

Ա. Ստիպել կառավարութիւնը որ ձեռք առնէ վճռականօրէն զսպողական բոլոր միջոցները ի սպառ դադրեցնելու թուրք եւ քիւրտ չահատակութիւնները եւ բռնաբարումները:

Բ. Պահանջել 61րդ յօդուածի գործադրութիւնը:

Գ. Միլիս հաստատել բոլոր անապահով վայրերու մէջ հայ եւ թուրքերէն խառն եւ հայերն ալ զինել:

Դ. Անպայման զինաթափ ընել քիւրտերը եւ ցրուել համիտիէ զօրագունդը:

Ե. Ինքնապաշտպանութեան զօրաւոր միջոցներ ձեռք առնել հարստահարութիւն տիրող վայրերու մէջ, թէ հարստահարուողի, եւ թէ երկրին ընդհ. շահերը պաշտպանելու համար, կառավարութեան գիտութեամբ:

Զ. Քեռիի[3] եւ իր բոլոր ընկերներուն երկիր վերադարձը պահանջել այս ճգնաժամային րոպէներուն մէջ:

ԻԻ- Հողային խնդիր.– Որովհետեւ Հայաստանի անապահովութեան գլխաւոր շարժառիթն եղած է բռնագրաւուած հողերու յետս գրաւումի ջանքերը, ուստի ապահովութիւնը տեւական եւ վճռական ընելու համար ջանալ հողային հարցը շուտ լուծելու:

Ա. Ստիպել կառավարութիւնը որ բարեկարգիչ յանձնաժողովի առաքումը փութացնէ:

Բ. Հողային հարցը լուծել դատական եղանակով եւ անմիջապէս:

Հ.Յ.Դ. ԵՐԵՔ ԲԼՈՒՐԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ
«ՓՈՔՐ ՀԱՅՔ»

[1912]

2.- Երկրորդ կարգի ընտրողներ, որոնք իրենց կարգին կ՚ընտրէին Օսմ. խորհրդարանին համար բուն թեկնածուները:

3.- Ծանօթ հայդուկապետ Քեռին է (Գաւաֆեան Արշակ), որ այդ օրերուն կը գտնուէր Պարսկաստան:

Փաստ. 109-143

4.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆԷՆ ՍԱՍՈՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1912, 2 Նոյ., Պոլիս

Ընկերներ,

Ընդհանուր կացութիւնը շատ լուրջ է: Թշնամիները արդէն գրաւած են ամբողջ Բումէլիի նահանգները եւ հասած Պոլսոյ շատ մօտիկ՝ Չաթալճայի առջեւ, իսկ եւրոպական 12 զրահաւորներ արդէն Պոլսոյ առջեւ խարսխած են: Կոտորածի երկիւղը մայրաքաղաքին մէջ որքան ալ տարակուսելի թուի, սակայն եւ այնպէս ժողովուրդը ծանր մտահոգութեան մէջ կը պահէ: Լուր կայ թէ օտար ծովային զինուորները վտանգի պահուն ցամաք պիտի ելլեն քրիստոնեաներու պաշտպանութեան համար:

Մենք հոս կազմած ենք ինքնապաշտպանութեան Կեդր. մարմին մը, որու վերաբերեալ որոշումները շուտով կ՝ուղարկուին ձեզի:

Պոլիսը եթէ վտանգէ զերծ ալ մնայ, գաւառներու կացութիւնը պէտք է առանձին հոգատարութեան նիւթ ընել, այն պատճառով որ պատերազմի արձագանգները կրնան իսլամ ժողովուրդին մէջ գրգռում առաջ բերել: Հարկաւոր է ուրեմն որ փութով ձեր շրջանի հայ վայրերը գիտակ պահելով եղելութիւններու, զգուշացնէք զանոնք ոեւէ միջադէպի առիթ տալէ եւ յորդորէք որ նախզգուշութիւններ ձեռք առնեն յանկարծակիի չգալու համար:

Ներկայիս մեր ընկերներու եւ շրջաններու գերագոյն հոգը ըլլալու է ժողովուրդի ինքնապաշտպանութիւնը, որովհետեւ ժամանակը խիստ փափուկ է եւ իրերը կրնան մէկ օրէն միւսը անսպասելի հանգամանքներ ստանալ եւ աղէտներ առաջ բերել. կրնայ ըլլալ որ ոչինչ պատահի, սակայն, ամէն պարագայի մէջ, իմաստութիւնը կը պահանջէ որպէսզի հին փորձերը չկրկնուին, քանի որ մեր ժողովուրդը ամէնէն ենթական է այդ դառն փորձութիւններուն:

Մենք մեր կողմէն հարկ եղած ջանքեր չենք խնայեր ներկայ պատմական ճգնաժամին առթիւ:

Այս տեղէն ձեզի տրուած լուրերը իսկոյն հաղորդեցէք ձեր բոլոր շրջաններուն եւ շեշտեցէք մասնաւորապէս որ ինքնապաշտպանութեան համար յատուկ ուշադրութիւն դարձնեն:

Կը խնդրենք նաեւ որ մեզ տեղեակ պահէք ձեր շրջանի անցած դարձածներուն:

Ընկ. բարեւներով՝
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ]
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ] ՄԱՐՄԻՆ

Փաստ. 118-24

5.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՍԱՍՈՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1913 փետր. 15, Պոլիս

Ընկերներ,

Շատ ուրախ ենք որ ինք[նապաշտպանութեան] համար ձեր հանգանակութիւնը յաջող կ՝երթայ. ուրախ ենք մանաւանդ անոր համար, որ ձեր դրացի Տրապիզոնէն այդ հարցի մասին ստացած տեղեկութիւններս շատ անախորժ է:

Ամերիկայի մեր ընկերները մեծ եռանդով սկսած են այդ գործին եւ անոնց ղրկած դրամները այդ նպատակին համար՝ պատիւ կը բերէ նոյն կազմակերպութեան, եւ իրաւունք ունինք սպասելու որ ծովափնեայ քաղաքները այս գործի մէջ իրենց պատուաւոր բաժինը ունենան:

Ինք[նապաշտպանութեան] համար յայտարարելը անյարմար է, բայց եթէ ձեր ժողովուրդը կ՝ուզէ անպատճառ հրատարակուի, կեղծ անունով հրատարակեցէք Դրօշակի մէջ, երբ դրամը արդէն մեր ձեռք կը հասնի:

Ուրախ ենք շրջիկ ընկերներ դուրս բերելու մասին. թելադրեցէք մեր կողմէն որ այս խառնակ ժամանակները դպրոցական եւ այլ կռիւներով չզբաղին, որոնք աւելի մեզի կը վնասեն քան օգուտ կու տան:

Իթթ[իհատ]ի հետ մեր յարաբերութիւնները պաշտօնապէս խզուած ըլլալով, առայժմ կուսակցական յարաբերութիւն չունինք, եւ երեւի չեն վերսկսիր մինչեւ որ խզման պատճառ տուող պահանջները չիրագործուին:

Դրօշակի եւ Ազատամարտի մասին ձեր գանգատը յանձնեցինք վարչութեան:

Մէկ քանի տեղեկութիւններ ընդհ. կացութեան մասին:

Պատերազմը[4] վերսկսուած է, բայց կառավարութիւնը կը ձգտի խաղաղութիւն ձեռք բերել, որովհետեւ պատերազմի արդիւնքը շատ ձախող է: Կելիպոլուի կողմերը օսմ. բանակը աւելի քան 10.000 կորուստ տուած է: Միւս կողմէ Էտիրնէն, թէեւ քաջաբար կը դիմադրէ, բայց յայտնի չէ թէ երկար պիտի կրնա՞յ դիմանալ: Պետութեան գանձը դատարկ է եւ փոխառութիւնը դրժուար է: Նազըմ փաշայի սպանութեան պատճառով զօրքի մէջ ընդհարումները անպակաս են: Այս բոլորը դրժբախտ կացութիւն մը ստեղծած են, որուն միակ ելքը խաղաղութեան փութացումն է, աւելի անդարմանելի ճգնաժամի մը մէջ չիյնալու համար, որովհետեւ պատերազմը շարունակելը կը սպառնայ նաեւ Պոլսոյ:

Կառավարութիւնը Հագգը փաշան Եւրոպա ղրկեց խաղաղութեան նպատակով: Եւրոպական պետութիւններէն ոչ ոք, նոյնիսկ Գերմանիա, չեն կարող օգնել Թուրքիոյ դրականապէս: Հետեւաբար տէրութիւններու անհամաձայնութեան վրայ յոյս դնելը օգուտ չ՝ունենար:

Խաղաղութենէն յետոյ կառավարութեան գլխաւոր ջանքը պէտք է ըլլայ Անատոլուի բարենորոգումներու գործը: Բայց, դժբախտաբար, ոչ ներկայ, ոչ նախկին դահլիճներուն Հայաստանի համար պատրաստած ծրագիրները արժէք չունին: Հայ շրջանակները խորհրդակցութեան չեն կանչուած: Ծրագիրները կիսատ-պռատ հեռու են խաղաղեցուցիչ բնաւորութիւն ունենալէ:

Հագգը փաշան, ինչպէս մեզի կը հաղորդեն Լոնտոնէն, պաշտօն ունի նաեւ հաղորդելու եւրոպական դահլիճներուն որ օսմ. կառավարութիւնը, ինք, կ՝ուզէ բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանի մէջ եւ հետեւաբար եւրոպական տէրութեանց միջամտութիւնը անտեղի է: Թուրք կառավարութեան հին խաղն է որ կը վերսկսի, ինչ որ ապացոյց է թէ, այսքան դառնութիւններէ յետոյ, եկող գացող դահլիճները զուրկ են լուրջ հայեացքներէ:

Երկրէն եկած նամակներէն կ՝երեւայ որ մէկ քանի տեղեր կրօնական խլրտումներ կան: Այստեղ դիմումներ եղան կառավարութեան միջոցներ ձեռք առնել որպէսզի կրօնի անունով անկարգութիւններ չպատահին: Կը խնդրենք բոլոր միջոցները ձեռք առնել զգուշութեան համար եւ թէ ինք[նապաշտպանութիւն]ը դնել լուրջ հողի վրայ: Այս մասին յաճախ գրեր ենք, հարկ համարեցինք նորէն շեշտել: Ձեր կողմէն [եւս] շեշտեցէք ներսի մարմիններուն, ի հարկէ հեռու մնալով անզգոյշ միջոցներէ, եւ պահելով միշտ լաւ յարաբերութիւն դրացի տարրերու հետ:

Երկու շաբաթ առաջ կառավարութիւնը դիմեց մեզի խնդրելով 50-60 պահակներ քաղաքի[5] պաշտպանութեան համար: Ընդունեցինք սկզբունքով եւ պայմանով

ա) որ պահակները պիտի ըլլան հայոց թաղերուն մէջ,

բ) պիտի ունենան հայ խմբապետ եւ
պիտի զինուին պետական զէնքերով,

գ) պէտք է նաեւ դիմել պատրիարքարանին:

Արտասահմանի մէջ, Փարիզ, Լոնտոն, Պերլին, Փեթերսպուրկ հայոց հարցի շուրջ դիմումներ եւ բանակցութիւններ կ՝ընլան: Առայժմ հայկական հարցը դեսպանախորհուրդի չպիտի տրուի, այլ կը սպասուի յարմար ժամանակին հարցը պաշտօնապէս դրուելու համար:

Յատկապէս կը խնդրենք ա) նկատի ունենալ մեր տուած նոր հասցէն, բ) աւելի յաճախ գրել գ) Փարիզ ուղարկել կարեւոր նորութիւններ, դ) այս տեղեկութիւնները հաղորդել ձեր շրջանի բոլոր մարմիններուն:

Ի վերջոյ կը խնդրենք անգամ մը եւս՝ նոր տարեշրջանի առթիւ հին հաշիւները փակել եւ ղրկել մեզի հաշուեքննիչ մարմնին յանձնելու համար:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

4.- Խօսքը կը վերաբերի Պալքանեան պատերազմին:
5.- Այսինքն՝ Կ. Պոլսոյ:

ԳԼՈՒԽ XV

ՍԵՒ ԲԼՈՒՐ – ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Սեւ Բլուրի Կեդր. կոմիտէութիւնը կը տարածուէր Սեբաստիոյ կամ Սվազի ընդարձակ վիլայէթին վրայ: Ունէր երկու կոմիտէական (Սեբաստիա եւ Տիվրիկ) եւ տասնեակ մը ենթակոմիտէական շրջաններ: Կազմակերպական կառոյցին հիմը դրուած էր Օսմ. սահմանադրութեան նախորդող տարիներուն, եւ այնուհետեւ զարգացաւ ան արագ թափով, շնորհիւ հոն հաստատուած շարք մը անուանի՝ մարտական եւ մտաւորական գործիչներու, որոնցմէ յիշատակելի են Սեբաստացի Մուրատը, Վարդան Շահպազը, Բիձաճ, Տոքթ. Կ. Փաշայեանը եւ շատ մը ուրիշներ: Կուսակցական, ապա նաեւ ընկերային-արհեստակցական եւ կրթական-մշակութային եռուն գործունէութեամբ յատկանշուող Փոքր Հայքի այս կեդրոնի գլխաւոր հոգերէն մէկը պիտի ըլլար նոյնպէս ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը:

Փաստ. 843-38

1.– Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՍԵՒ ԲԼՈՒՐԻ [ՍԵԲԱՍՏԻԱ] ՇՐՋԱՆԻ Բ. ՇՐՋ. ԺՈՂՈՎԻ ՆԻՍՏԵՐՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

<u>Ա. Նախապատրաստական նիստ</u>
<u>1912 Օգոստ. 13/26</u>

Առժամեայ դիւանի ընտրութիւն կատարուեցաւ. ընտրուեցան՝

Ատենապետ Ք. Անմեռուկ
Ատենադպիր Փ. Ցոլակ

Օրինական վկայագրերով պատգամաւոր ընտրուած են՝

Սեւ Բլուրի Կ. կոմիտէէն		Գայլ
Սեւ Բլուրի տեղ. կոմիտէէն		Վագր եւ Արմէն-Շահ
Որոտումի կոմիտէ		Ք. Անմեռուկ եւ Ղ. Արծրունի
Տարօն- Անդի ենթակոմիտէէն		Փ. Ցոլակ
Արծուանիկ	»	Սուրէն
Միջնաբերդ	»	Վահէ
Հրաբուխ	»	Վրոյր

Որոշուեցաւ նիստերը գումարել առաւօտեան ժամը 11-3 եւ երեկոյեան՝ 8-11:

Տեղս գտնուող ընկերներէն խորհրդակցական ձայնով ժողովի հրաւիրել որոշուեցաւ հետեւեալ ընկերները. Նպատ, Արայ, Պերճ, Սկօ, Լռակեաց, Ցոլակ, Աս-պետ. իսկ ձայնի իրաւունքով հեռագրով կանչել՝ Պիծաճ եւ Վ[արդան] Շահպազը՝ իբրեւ հին փորձառու ընկերներ եւ Վոլգաճէն՝ Մէնղատը եւ Յեբօ:

Որոշուեցաւ ընտրել հաշուեքննիչ, ներքին կանոնագիր մշակող եւ գոյքերու քննիչ մասնախումբեր:

Հաշուեքննիչ մասնախումբ՝ Ղ. Արծրունի, Հուր, Ք. Անմեղուկ:

Ներքին կանոնագիր մշակող մասնախումբ՝ Նպատ, Պերճ, Լռակեաց:

Գոյքերու քննիչ մասնախումբ՝ Ղ. Արծրունի, Վրոյր, Ցոլակ, Արմէն-Շահ:

<u>Բ. Նիստ</u>
<u>912 օգոստ. 14/27</u>

Որոշուեցաւ նախորդ նիստի առժամեայ դիւանը նկատել իբր մնայուն դիւան:

Ներկայ նիստի մէջ կարդացուեցաւ Սեւ Բլուրի եւ Որոտումի[1] տեղ. կոմիտէներու, Անդի եւ Տարօնի ենթակոմիտէներու տեղեկագրերը եւ ներկայացուեցան հաշիւները՝ որոնք յանձնուեցան Կ. կոմիտէին: Անդի

1.- Որոտումը՝ Տիվրիկ քաղաքի կուս. ծածկանունն է:

հաշիւներէն բացայայտ կ՝երեւէր թէ որոշուած սակէն աւելի ծախսուած ըլլալուն պատճառով՝ չէր կրցած իր կոմիտէի պարտքը հատուցանել: Ժողովս որոշեց խստօրէն պահանջել որ այսուհետեւ եւ ո՛չ մէկ մարմին թերանայ իր վճարումներուն մէջ եւ անպայման վճարէ իր սակը, հակառակ պարագային կանոնագրի տրամադրութեանց պիտի ենթարկուի:

Դաշտ եւ Արծուանիկ ենթակոմիտէներու ընկեր պատգամաւորները իրենց շրջանի մասին բերանացի բացատրութիւններ տուին, որոնք գոհացուցիչ գտաւ ժողովս:

<u>Գ. Նիստ</u>

Միջնաբերդի պատգամաւոր ընկեր Վահէ այս նիստէն սկսեալ ներկայ գտնուելով՝ տուաւ բերանացի տեղեկութիւններ, իսկ հաշիւը ներկայացուց գրաւորապէս:

Ժողովս միաձայնութեամբ որոշեց Դաշնակցութեան Վիշապի[2] մէջ գումարուելիք Խորհուրդին պատգամաւոր ղրկել ընկեր Սուրէնը[3], Բիւրոյի հրահանգին համաձայն հաւանութեանը դիմելով Բանալի եւ Լեռնասար[4] Կ. կոմիտէներու:

Նկատելով որ շրջանս անհրաժեշտ պէտք ունի կազմակերպական ուժեղացման, ընկերներու կուսակցական զարգացման, քաղաքական ու ազգային զանազան խնդիրներու մասին արտայայտուելու համար՝ թէ՛ բերանացի եւ թէ գրաւոր պրոպականդայի, որոշուեցաւ հրատարակել շաբաթաթերթ մը, որուն համար կանչուելիք խմբագիրը նմանապէս պիտի կատարէ շրջուն պրոպականդիստի դերը: Որովհետեւ շրջանս ծախսի սակով չի կրնար գոհացում տալ այս պահանջին, ուստի ժողովը կ՝որոշէ բացառիկ հանգանակութեամբ ամբողջ շրջանէն հայթայթել պահանջուած գումարը: Այս նպատակին համար գծուեցաւ մօտաւոր 51 ոսկիի առժամեայ գումար մը, բաժնելով շրջաններու վրայ հետեւեալ կերպով.

Սեւ Բլուրի տեղական կոմիտէէն	25 ոսկի
Միջնաբերդ, Արծուանիկ շրջանէն	10 ոսկի
Որոտում կոմիտէէն	5 ոսկի
Հրաբուխ ենթակոմիտէէն	5 »
Քարծորի[5] »	5 »
Անդ-Տարօն »	5 »

2.- Վիշապ՝ ծածկանուն Պոլսոյ: Գումարուելիք ժողովը՝ Դաշնակցութեան Խորհուրդի 1912 թ. Սեպտեմբերին գումարուելիք ժողովն է (տես էջ 68-73):
3.- Սուրէն՝ ծածկանուն Սեբաստացի Մուրատի (Խրիմեան):
4.- Բանալին՝ Սամսոնն է. Լեռնասարը՝ Խարբերդ:
5.- Քարծոր՝ Կիւրին քաղաքի կուս. ծածկանունն է:

<u>Դ. Նիստ</u>
<u>912 օգոստ. 15/28</u>

Ժողովս անբաւական նկատելով Ազատամարտի եւ Դրօշակի բաժանորդներու թիւը պարտք դրաւ շրջանիս մարմիններուն վրայ վերոյիշեալ թերթերու աւելի մեծ քանակութեամբ սպառումին համար աշխատիլ, ինչպէս նաեւ գանձել սոյն թերթերուն յետնեալ բաժնեգիները:

Ազատամարտի, Դրօշակի եւ այլ կուսակցական թերթերու ու թղթակիցներու եւ գործակալներու թոյլ վիճակը նկատի առնուելով՝ որոշուեցաւ պարտադրել մարմինները, որ ընտրեն արթուն եւ դէպքերը օրը օրին հաղորդող թղթակիցներ, որոնք տեղւոյն մարմնին քոնթրոլի ենթարկուելէ վերջ ուղարկեն իրենց թղթակցութիւնները, եւ գործակալներ՝ որոնք գանձումները անյապաղ կատարելով առանց դրամը իրենց քով սպասցընելու, անմիջապէս ղրկեն պատկանեալ թերթերու խմբագրութեանց:

Ժողովս ընդունելով գիւղացիական, բանուորական եւ արհեստակցական միութիւններու օգտակարութիւնը, կ՝որոշէ կազմել.

ա.- Տեղական մարմիններու միջոցով [եւ] վստահելի ընկերներու հսկողութեամբ իւրաքանչիւր շրջանի մէջ մէկ գիւղի բնակիչներէն իբր տիպար միութիւն, որուն համար ձեռք բերել երկրագործական կատարելագործուած գործիքներ, որոնց միջոցով կարելի ըլլայ զարկ տալ երկրագործութեան.

բ.- Բանուորական եւ արհեստակցական միութիւններ, օժանդակելով անոնց, պայմանաւ որ անոնք ղեկավարուին տեղ. կուսակցական մարմիններէն եւ անոնց քոնթրոլին ենթարկուին, որպէսզի կարելի ըլլայ ապահովել անոնց տեւականութիւնը: Ժողովս բացառաբար պարտք կը դնէ Սեւ Բլուրի տեղ. մարմնոյն վրայ, որպէսզի Շրջ. ժողովը լրանալէ անմիջապէս ետք շրջաբերականով մը ժողովի հրաւիրելով գործի բանուորուհիները, հրահանգէ վերակազմուելու՝ իրենց ներկայ եւ ապագայ շահերը պաշտպանելու համար եւ միաժամանակ ոյժ տայ անոնց սպառողական միութեանը:

Ժողովս կ՝որոշէ որ կուսակցութիւնը մասնակցի ազգ. գործերը բարւոք վիճակի մը հասցնելու գործին՝ տեղական մարմիններու թելադրութեամբ եւ բոլոր ընկերներու անհատական աշխատութեամբ, ընտրութիւններու միջոցին ջանալով յաջողցնել ընտրութիւնը ընկեր թեկնածուներու եւ կամ համակիր անձերու եւ անոնց վրայ պարտք դնել իրենց պաշտօնավարութեան միջոցին գործելու ի նպաստ Դաշնակցութեան տեսակէտի յաջողութեան:

Նկատելով որ ընդհանրապէս կրթական գործը հեռի է նախանձելի վիճակ ունենալէ եւ նկատելով որ ազգ. քաղաքակրթութիւնը կախում ունի համարեա ամբողջապէս դպրոցներու յառաջդիմութենէն, ժողովս կ՝որո-

չէ պարտք դնել շրջանի բոլոր մարմիններուն՝ կուսակցական բոլոր տրամադրելի ուժերով աշխատիլ նախ՝ յաջողցնելու կրթական գործին գիտակ ուսումն. խորհուրդներու ընտրութիւնը, երկրորդ՝ առանց խտրութիւն դնելու կուսակցական եւ ոչ-կուսակցական ուսուցիչներու միջեւ, կարողները միայն պաշտօնի կանչելու գործին աշխատիլ եւ ատոր համար ամէն բուռն միջոցներով ազդել ազգ. մարմիններու վրայ, պարտադրելով կրթական պաշտօնէութիւնը մշակելու համապատասխան ծրագիրներ ամէն տեղի պահանջին եւ ուսանողութեան մտային աստիճանին:

Ժողովս նկատի ունենալով որ, յառաջիկային փարլամէնթի համար յարմարագոյն անձը Փաշայեանն[6] է, որոշեց յառաջիկայ ընտրութիւններու ժամանակ անոր ընտրութիւնը յաջողցնելու համար յանձնարարել բոլոր ընկեր պատգամաւորներուն՝ իրենց վերադարձին անմիջապէս սկսել պրոպականդին, պատրաստելու համար իրենց միջավայրը ի նպաստ յիշեալ թեկնածուի յաջողութեան: Թէեւ հարց ծագեցաւ այժմէն իսկ որոշել պահանջներ ներկայացնելու համար մեր պատգամաւորին, սակայն կանխահաս նկատուելով՝ որոշուեցաւ ընտրութիւններէն վերջ, եթէ գտնուին զուտ տեղական պահանջներ, միայն զանոնք ներկայացնել:

Ե. նիստ

Ժողովս յառաջիկայ ընտրական գործերու եւ այլ պարագաներու ատեն թուրք խմբակցութիւններու հետ մեր ունենալիք յարաբերութիւնները ճշդելու համար՝ կ՚որոշէ սպասել գումարուելիք Դաշնակցութեան Խորհուրդի տալիք որոշումներուն:

Գալով հայ խմբակցութիւններու՝ ժողովս թէեւ նկատեց որ ասկէց առաջ շատ անգամներ համերաշխութեան հարցին շուրջ լուրջ ջանքեր թափած է Դաշնակցութիւնը, եւ ամէն անգամ ալ առանց որոշ արդիւնք ստանալու՝ թափուած ջանքերը ի զուր վատնուած են, եւ սակայն կ՚որոշէ կրկին համերաշխութեան հողին վրայ մնալ, երբ անկեղծ վերաբերում ցոյց տրուի:

Ժողովս օգտակար նկատելով մօտիկ յարաբերութիւններ մշակել հարեւան Կ. կոմիտէներու հետ, որոշեց խնդրել գումարուելիք Դաշնակցութեան Խորհուրդէն, որպէսզի պաշտօնապէս հրահանգ տայ Թուրքիոյ Կ. կոմիտէներուն, իրարու հետ յարաբերելու, մանաւանդ ներկայի նման քաղաքական աննպաստ պարագաներուն:

Ժողովս Թուրքիոյ Ռայոնական ժողովի հարցը նկատի առնելով, կենսական գտաւ անոր պէտքը եւ որոշեց խնդրոյն կարեւորութիւնը Դաշնակցութեան գումարուելիք Խորհուրդին նկատողութեան յանձնելով՝ խնդրել որ յառաջիկայ գարնան սոյն ժողովը գումարելու մասին այժմէն տայ պէտք եղած հրահանգը ուր որ անկ է: Իսկ Սեւ Բլուրի շրջանէն իբր պատգամաւոր միաձայնութեամբ ընտրեց ընկեր Գայլը:

Ներկայ եւ գալիք դահլիճներու օրով եթէ նահանգային օրէնքները գործադրութեան դրուին արդի կամ փոխուած ձեւով, ժողովս որոշեց Բիւրոյին տալիք որոշումներուն համաձայն վարուիլ,- պարտադրել շրջանէս Մէճլիսը ումումիի իբր անդամ ընտրուած ընկերը:

Հրաբուխ ենթակոմիտէի ընկեր պատգամաւորը հասած ըլլալով ժողովին, կարդացուեցաւ անոր վկայագիր-տեղեկագիրը եւ հաշուեկշիռը՝ որոնց մասին բացատրութիւններ տուաւ ընկերը:

Զ. նիստ
912 օգոստ. 16/29

Ժողովս նկատի առնելով Կ. կոմիտէի ցենզի անբաւական մասը, բոլոր ներկայ պատգամաւորներու հաւանութեամբ պատրաստեց հետեւեալ նախահաշիւը:

	Անդամավճար	Հնգնկ., Ներկայացում եւն.	Ակումբ
Սեւ Բլուրի տեղ. կոմիտէ	55 ոսկի	65 ոսկի	100 ոսկի
Որոտում[1] կոմիտէ	30 »	20 »	10 »
Քարձոր[5] ենթակոմիտէ	15 »	15 »	30 »
Անդ-Տարօն »	10 »	2 »	10 »
Հրաբուխ	13 »	7 »	15 »
Սեւ Լեռ	7 »	3 »	–
Միջնաբերդ ենթակոմիտէ	10 »	–	–
Արծուանիկ »	10	–	–
Դաշտ[7] եւ շրջ. գիւղեր	10 »	–	–
Մարտիրոս	10 »	–	–
	170	112	165

Եւ յանձնարարեց ներկայ պատգամաւորներուն որպէսզի իրենց դարձին պարտաւորեն բոլոր շրջանի մարմինները, ոգի ի բռին ջանալ յառաջ բերելու համար ի-

6.- Տոքթ. Կարապետ Փաշայեան, Սեբաստիոյ երեսփոխան Օսմ. խորհրդարանին: Ծանօթ էր Թափառիկ ծածկանունով:

7.- Դաշտը Գոչ Հիսար աւանի կուս. ծածկանունն է:

րենց պատկանեալ գումարները: Ժողովս որոշեց պահանջել Դաշնակցութեան Խորհուրդէն, որպէսզի անմիջապէս ղրկէ Կ. կոմիտէի պաշտօնական կնիքը, քանի որ նախատեսուած եւ ընդունուած սակը կ՚ապահովէ Կ. կոմիտէի գոյութիւնը:

Իսկ շրջանիս բարոյական ցենզը բարձրացնելու համար ժողովս պարտք դրաւ նախ Կ. կոմիտէի վրայ, որպէսզի արձակուրդի միջոցին օգտուի տեղւոյս մէջ տրամադրելի ուսուցիչ ընկերներէն, զանոնք ղրկելով շրջանի զանազան կողմերը պրոպականդի եւ երկրորդ շրջանի բոլոր մարմիններու վրայ՝ որպէսզի իրենց շրջանի մէջ գտնուող կարող եւ պրոպականտի ընդունակ տրամադրելի ընկերներու անունները գրեն Կ. կոմիտէի, ի հարկին անոնցմէ օգտուելու համար: Նաեւ իւրաքանչիւր շրջանի մարմնոյն վրայ պարտք դրաւ ամէն մէկ 50 ընկերի համար մէկ մէկ մարդ տրամադրելի ընել ամէն տարի կուսակցութեան ամբողջապէս նուիրուելու համար:

Ժողովս շրջանիս համար գծուած պիւտճէէն կ՚որոշէ գազաններու համար %ին 20ը, գիւղերու՝ %ին 10ը ծախսել տեղական կազմակերպական պէտքերու եւ մնացածը ղրկել Կ. կոմիտէի, իսկ Կ. կոմիտէն %ին 40ը Բիւրոյին ղրկելէն վերջ, մնացածը պիտի յատկացնէ կազմակերպական պէտքերուն, աւելին յատկացնելով գոյքերու[8] գնման:

Է. նիստ

Ժողովս նկատելով որ կան վայրեր՝ որոնց կազմակերպումը անհրաժեշտ է, որոշեց պատրաստել շրջանի մարմինները առաջին առթիւ, փութալ կազմակերպելու այդ վայրերը եւ յաճախակի այցելութեամբ կանոնաւոր վիճակի մէջ պահել անոնց կազմակերպութեան գործերը: Իսկ այն վայրերը, որոնք միանգամ կազմակերպուելէ ետք այժմ կազմուծեալ վիճակի մէջ կը գտնուին, անմիջական այցելութեամբ ջանալ վերակազմելու եւ պահելու զանոնք կանոնական կարգապահութեան մէջ: Դարձեալ ժողովս պարտք կը դնէ Կ. կոմիտէի իւրաքանչիւր անդամի վրայ, որպէսզի պարբերաբար այցելեն շրջանները, մօտէն տեղեկանալու անոնց ներքին վիճակին եւ զօրացնելու կազմերը:

Նկատելով որ աշակերտական կուսակցական միութիւնները կը խանգարեն դպրոցական կարգն ու սարքը եւ արգելք կը հանդիսանան աշակերտներու մտային խաղաղ զարգացման, կ՚որոշէ չընդունիլ զանոնք կազմակերպութեան մէջ:

Նկատելով որ կանանց կազմակերպութեան օգտակարութիւնը շատ մեծ է յեղափոխական կազմակերպութեան մէջ, եւ նկատելով որ կիները յեղափոխական գործունէութեան առաջնորդելու իբր դիւրին միջոց կրնայ ծառայել Կարմիր խաչի միութիւնը, կ՚որոշէ պարտք դնել բոլոր ընկերներուն վրայ, որպէսզի աշխատին նախ համոզել իրենց տնեցիները՝ մասնակցելու Կ. խաչի միութեան եւ յետոյ հետզհետէ ջանալ հոն առաջնորդելու չէզոք անհատներու կիները:

Նկատելով որ Կ. կոմիտէի պիւտճէն շատ անբաւական է պահելու առանձին շրջիկ պրոպականդիստ, կ՚որոշէ որ իւրաքանչիւր մարմին առայժմ բաւականանայ իր ունեցած ոյժերով եւ Կ. կոմիտէի անդամներուն ընելիք պարբերական այցելութիւններով:

Նկատի ունենալով կուսակցական ներքին դաստիարակութեան հարցը, կ՚որոշէ պարտք դնել իւրաքանչիւր շրջանի մարմիններու վրայ որպէսզի անոնք ջանան իրենց խումբերուն որոշ ուղղութեամբ բացատրել Դաշնակցութեան ծրագիրը մաս առ մաս եւ այս կերպով ամէն անհատ ընկեր գիտակ դարձնել իր պատկանած կուսակցութեան պահանջներուն:

Նկատի առնելով 7ին Ընդհ. ժողովին ընտրուելիք պատգամաւորի հարցը եւ խորհելով որ սոյն ժողովը պիտի գումարուի յառաջիկայ յուլիսին, կ՚որոշէ ընտրել շրջանիս պատգամաւորը յառաջիկային գումարուելիք Շրջ. ժողովին, զայն գումարելով ապրիլ կամ մայիս ամսուն:

Ժողովս կ՚որոշէ որ Դաշնակցութեան քոնթրոլին ենթարկուող բոլոր ակումբները, ընթերցատուները եւայլն իրենց տարեկան հասոյթէն %ին տասը յատկացնեն կուսակցութեան պիւտճէին:

Նկատելով որ մարմնամարզական եւ որսորդական ակումբները ունին իրենց անվիճելի օգտտները, որոշուեցաւ պատրաստել բոլոր մարմինները, նախաձեռնութիւնը ունենալու եւ հիմնելու նմանօրինակ ակումբներ եւ հոգատար գտնուելու անոնց կանոնաւոր յարատեւման:

Նկատի առնուելով Զ[իֆոն]ի խնդիրը, իբր միջոց խորհուեցաւ պարտք դնել բոլոր մարմիններու, որպէսզի տարուան ընթացքին ի նպաստ այդ նպատակին սարքեն ներկայացումներ եւ վիճակահանութիւններ, արդիւնքը յատկացնելով անոր:

Ը. նիստ
212 օգոստ. 17/30

Ժողովս նկատելով որ Գիմ-Ձայի վրայ կազմակերպութեան ունեցած 1909 փետր. թիւ մուրհակով պահանջը գոյացած է իբր վարձք այդ ամիսներու պրոպականդայի աշխատութեան, ինչ որ յառաջ եկած է թէ տեղ. մարմնի եւ թէ այդ ընկերոջ կազմակերպական օրէնքի անգիտակցութենէն, որոշեց յիշեալէն առնուած մուրհակը վերադարձնել առանց փոխարժէքի:

8.- Ձեռքերու:

Ժողովս լսելով Կ. կոմիտէի եռամեայ հաշիւներու մանրամասնութիւնը, որոշեց զայն յանձնել հաշուեքննիչ մասնախումբի քննութեան եւ այնուհետեւ վաւերացնել:

Թ. նիստ
912 օգոստ. 18/31

Կանոնագիրներ մշակող մասնախումբը ներքին եւ Կ. խաչի միութեան կանոնագրերու քննութիւնը աւարտած եւ ժողովիս ներկայացուած ըլլալով՝ կարդացուեցան եւ ընդունուեցան:

Ժ. նիստ
912 օգոստ. 19/[Սեպտ.]1

Հաշուեքննիչ մասնախումբը Կ. կոմիտէի տոմարներու քննութիւնը աւարտած եւ իր տեղեկագիրը ներփակ հաշուեկշիռներով միասին ներկայացուցած ըլլալով՝ ժողովս նկատի առաւ ու տեղեկացաւ հաշիւներու ճշդութեան եւ վաւերացուց զանոնք: Գոյքերու քննիչ մասնախումբի տեղեկութիւնները լսելէ վերջ, կարդացուեցաւ Կ. կոմիտէի եռամեայ գործունէութեան տեղեկագիրը, որմէ կ՚երեւէր թէ իր գործունէութիւնը ընդհանրապէս գոհացուցիչ եղած է, իսկ մատնանշուած թերութիւնները թէեւ իրաւացի, սակայն անոնք յառաջ եկած են շրջանի տեղ. մարմիններէ ոմանց թոյլ գործունէութենէն եւ Կ. կոմիտէի անդամներու թիւին սակաւութենէն:

Որոշուեցաւ Շրջ. ժողովի կողմէ գրել ընկեր Բիձայիճ որպէսզի իր քով գտնուած 4 կտոր գիրքերը[9] յանձնէ Որոտումի[1] կոմիտէին:

Հակառակ Դաշտի[7] ենթակոմիտէին Կ. կոմիտէի կողմէ նախապէս գրուած ըլլալուն, յիշեալ մարմինը ոչ բանաւոր պատճառներով պատգամաւոր չղրկելուն համար ժողովս ցաւ յայտնեց, իսկ Քարձորի պատգամաւոր ընկեր Կէն-Նուի գալով՝ դժբախտաբար մինչեւ ժողովիս վերջին նիստը քնաւ չներկայացաւ եւ տարօրինակ անպարտաճանաչութեամբ մը գէթ իր բացակայելուն պատճառը չհաղորդեց: Այս առթիւ ժողովս կրկին ցաւ յայտնելով՝ որոշեց գրել Քարձորի ենթակոմիտէին որպէսզի յառաջիկայ Շրջ. ժողովին աւելի պարտաճանաչ պատգամաւոր մը ղրկէ:

Կ. կոմիտէն իր եռամեայ գործունէութեան հաշուեկշիռն ու տեղեկագիրը ներկայացուցած ըլլալով՝ պատրաստուած եռանուն ցանկի մը վրայ քուէարկութիւն կատարուեցաւ նոր Կ. կոմիտէի ընտրութեան համար եւ ստացուեցաւ հետեւեալ արդիւնքը:

Ցոլակ	9 քուէ
Արմէն-Շահ	8 »
Հուր	9 »
Վագր	8 »
Կ. Ասլան	9 »
Գայլ	8 »
Վարդօ	7 »
Հայելի	2 »
Ասպետ	1 »

Որոնցմէ առաջին 7 ընկերները մեծամասնութիւն շահելով՝ ժողովը ընտրուած կը նկատէ զանոնք Կ. կոմիտէի անդամակցութեան եւ կ՚որոշէ զանոնք պաշտօնի հրաւիրել յատուկ գիրով:

Հ.Յ.Դ. ՍԵՒ ԲԼՈՒՐԻ Բ. ՇՐՋ. ԺՈՂՈՎ
[Ստորագրութիւններ]

ԱՆԴ–ՏԱՐՕՆ – Ք/ՅՈԼԱԿ,

ՄԻՋՆԱԲԵՐԴ – ՎԱՀԷ

ՈՐՈՏՈՒՄ – Ք. ԱՐՄԵՆԱԿ, Ղ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

ԱՐԾՈՒԱՆԻԿ – ՍՈՒՐԷՆ

ՏԵՂ. ԿՈՄԻՏԷ – ՎԱԳՐ, ԱՐՄԷՆ-ՇԱՀ, ՀՐԱԲՈՒԽ, ՎՐՈՅՐ

Կ. ԿՈՄԻՏԷ – ԳԱՅԼ

9.- Իմա՝ զէնքերը:

Փաստ. 1544-10

2.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՍԵՒ ԲԼՈՒՐ – ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ

Ա.– ԻՆՔՆԱՋԱՐԳԱՑՈՒՄ[10]

Աշխատուած է երեք շրջաններու մէջ

1) Մեր կազմակերպական շարքերուն մէջ (քաղաք եւ գիւղ)
2) Ժողովուրդի մէջ

Ինքնաձարգացման գրադարաններ հաստատելու համար աշխատուած է ֆոնտեր հաստատել ըստ Շրջ. եւ Ռայ[ոնական] ժողովներու որոշման: Նախագծուած գումարը ամբողջութեամբ չէ հայթայթուած, ձեռք բերուածով եւ զանազան աջակցութիւններով գրքեր գնուած եւ ծախուած են թէ ընկերներու եւ թէ ժողովուրդին: Ֆոնտէն դուրս, կազմակերպական գրքերէ մաս մը ճամբան վնասուած են: Ֆոնտէն ընդհանրապէս օգտուած են մեր կազմերը: Յետոյ զանազան պատճառներով ֆոնտի դրութիւնը վերցուելով իւրաքանչիւր մարմնի, ֆոնտին մասնակցութեան համեմատ գիրք տրուած է: Աշխատուած է նաեւ- ֆոնտի միջոցէն դուրս, բարոյական աջակցութիւնով գրքեր հայթայթելու եւ փոխադրելու:

Քաղաքին եւ գիւղերու մէջ կազմին ունեցած գրադարան եւ գրքերու ցուցակը

(Յատուկ ծրարով ղրկուած)

Քաղաքի ժողովուրդին մէջ.– Ժողովրդական չէզոք հողի վրայ եւ քաղային գրադարաններ հաստատելու համար ամէն միջոցներու դիմուած է, թէ առաջնորդարանի, թէ քաղ. կուսակցութիւններու եւ թէ գիտակից ու հարուստ դասակարգին հետ զանազան խորհրդակցական ժողովներով: Համեմատած թափուած աշխատանքին՝ սպասուած արդիւնքը կարելի չէ եղած ձեռք բերել շնորհիւ հարուստներու եւ քաղ. կուսակցութեան մը մեքենայութիւններուն: Կ՚արժէ շեշտել նաեւ իբրեւ աննպաստ հանգամանք, ժողովուրդին տնտեսական անձկութիւնը որ ստիպած է զինք՝ գնած գրքերը մինչեւ իսկ ծախելու: Այսուհանդերձ մօտաւորապէս ------ քաղային գրադարան ------[11] գիրք կը հաշուուի քաղաքին մէջ:

(Յատուկ ծրարով ղրկուած):

Գիւղի ժողովուրդին մէջ.– Հակառակ նիւթական աննպաստ դրութեան, գիւղացիութիւնը, դէպի զարգացական գործը բաղդատաբար աւելի եռանդ ցոյց տուած է: Գրադարանները հաստատուած են երկու կարգի վրայ, մին կազմակերպական, իսկ միւսը՝ ժողովրդական: Այս վերջինը կազմուած է բոլոր դասակարգերու մէջ կարողութեան համաձայն հանգանակութիւններ կատարուելով: Գրքերը հայթայթուած են մեր միջոցներով եւ գրադարանները կը կառավարուին երբեմն տեղի մարմիններու կողմէ եւ երբեմն ալ որոշ մասնախումբի կողմէ: Քոնթրոլի գործը մեր մարմիններունն է:

Գիւղեր, գրադարաններու թիւը, գրքերու ցանկը (յատուկ ծրարով ղրկուած):

Բ.– ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (քաղաքին մէջ)

Կազմուած մեր նախաձեռնութեամբ, կը մնան մեր քոնթրոլին տակ:

1) Հ.Յ.Դ. Կարմիր խաչի կանանց միութիւն.– Կազմուած է 909ին եւ կը շարունակէ իր գոյութիւնը: Բացած է աղջկանց արհեստանոց մը կարուձեւի, ձեռագործի եւ արդուկի: Աշակերտուհիները % 10 ձրիավարժ, պարբերաբար կ՚ունենայ իր շրջանաւարտուհիները: Ատանայի դէպքին[12] միութիւնը հանգանակած եւ ղրկած է 20 ոսկի եւ զգեստեղէն: Ելքն ու մուտքը կը կազմեն աշակերտներու վճարած թոշակը եւ կարէն գոյացած հասոյթը, որ հազիւ իր ծախքերուն կը բաւէ: Յանձնուած է Մարմնի հսկողութեան:

2) Գործի բանուորուհիներու միութիւն.– Կազմուած 909ին: Նախապէս ունեցած է 350-400 անդամուհիներ. ի նպաստ միութեան սարքուած են ներկայացումներ, հանգանակութիւններ: Երբ դրամագլուխը 25

10.- Ինքնազարգացումը, ինչպէս նշած ենք արդէն պէտք է հասկնալ ինքնապաշտպանութեան իմաստով: Միեւնոյն իմաստով պէտք է թարգմանել Ա. ենթաբաժանման տակ յիշուած ինքնազարգացման գրադարանը (զինապահեստ), գիրքը (զէնք) եւայլն:

11.- Թիւերը չեն նշուած:

12.- Ակնարկութիւն 1909 թ. Ատանայի եւ շրջակայքի կոտորածներուն:

ոսկիի հասած է, բացուած է սպառողական խանութ մը որ դեռ կը պահէ իր գոյութիւնը: Բանուորուհիները միութենէն հետզհետէ հեռացան գործատէրերու սպառնալիքին եւ մէկ քանի գործօն անդամներու բացակայութեան պատճառով: 911 Յունիսին ամբողջ 6-7 շաբաթ 6-800 բանուորուհի եւ պաշտօնեայ ինքնաբերաբար գործադուլ հռչակեցին: Գործադուլին օժանդակեցինք բարոյապէս եւ որոշ չափով նիւթապէս: Անմիջական արդիւնք չտուաւ թէեւ, բայց այժմ բաղդատաբար տանելի պայմաններ ստեղծուած են գործարաններէն ներս: Միութիւնը լուծուած է, խանութը կը ղեկավարուի մասնախումբի մը կողմէ:

Կազմուած եւ լուծուած միութիւններ

1) Դերձակ խալֆաներու եւ աշկերտներու միութիւն.– Ինքնաբերաբար, առանց կազմակերպուելու՝ միացան եւ գործադուլ ըրին, հայ թէ թուրք, մօտ մէկ ամիս եւ մեր միջամտութեամբ % 40-50 աշխատավարձի յաւելումով, գործի սկսան: Այս առթիւ կազմակերպուեցաւ առանձին միութիւն որ յետոյ լուծուեցաւ:

2) Չիլինկիր (կոպղարար), Սօպաճի խալֆաներ.– Միեւնոյն ձեւով գործադուլ ըրին, % 50 բարձ[րա]ցում աշխատավարձի՝ մեր միջամտութեամբ: Չկազմակերպուեցան:

3) Գլրճճի, պուչագճի խալֆաներ եւ աշկերտներ.– Առանց կազմակերպուելու օրավարձի յաւելման համար գործադուլ ըրին. մեր միջամտութիւնը վարպետներու մօտ՝ մնաց ապարդիւն: Շատեր դարձան իրենց գործին: Մնացած 20-30 անհատներու համար մեր բարոյական եւ նիւթական կողմնակի օժանդակութեամբ խանութ բացինք: Մէկ տարի շարունակուեցաւ, բայց անհամաձայնութիւն մը ծագելով ցրուեցան եւ խանութը փակուեցաւ: Այս արհեստաւորներու համար մասնաւորապէս սկսած էինք գիշերային դասընթացք մը զոր կարելի չեղաւ շարունակել:

4) Դարբիններու միութիւն.– (Վարպետներ՝ որոնք դրամագլուխ չունին).– Կազմակերպուեցան, առանց գործադուլի հետզհետէ աշխատավարձը բարձրացուցին: Ներկայացում մ՛ալ տրուեցաւ ի նպաստ միութեան: 8 ամիս շարունակելէ յետոյ լուծուեցաւ:

5) Թախթա-փապուճճի արհեստաւորներու միութիւն.– Կազմակերպուեցաւ արհեստակցական հողի վրայ: Աշխատավարձի % 50-100 բարձրացումէ յետոյ, խանութները միացուցին եւ իւրաքանչիւրը իր աշխատութեան եւ դրած դրամագլուխին համաձայն՝ հասոյթէն բաժին կու տայ: (Կը շարունակուի):

6) Գիւղացիի զգեստ կարող դերձակներու միութիւն.– Կազմակերպուեցան աշխատավարձը աւելցնելու համար: Առանց գործադուլի կարողչէքը (կտոր գլուխ) աւելցուցին, բայց յետոյ լուծուեցան:

Բանուորական, արհեստակցական միութիւններու համար սարքուած են պարբերական դասախօսութիւններ, ժողովներ: Չէ խնայուած մանաւանդ բարոյական աջակցութիւն. դրուած են ոչ-կուսակցական հողի վրայ, բայց երբ գոհացում տրուեր է իրենց պահանջներուն՝ թուլացեր եւ քայքայուեր են:

Գ.– ԱԿՈՒՄՔՆԵՐ (քաղաքին մէջ)

1) Հ.Յ.Դ. «Լոյս» ընթերցարան.– Հայ թաղի մէջ, ընդարձակ չէնք մը ուր կան նաեւ «Պարթեւ» մարմնամարզական ակումբը եւ Կարմիր խաչի արհեստանոցը: Պարբերաբար՝ բանախօսութիւններ, հանդէս ցերեկոյթներ, ներկայացումներ կը սարքուին, ժողովուրդին համար: Ակումբը ունի գրադարան մը ուրկէ կ՛օգտուին ոչ-բաժանորդներն ալ – մօտ 550-600 կտոր գիրք: Կը ստանայ բոլոր հայերէն թերթերը: Մարմնամարզական ակումբը դրուած է չէզոք հողի վրայ, ունի իր կանոնագիրը, գործիքները եւ դաշտային խաղերն ու մարզանքները:

2) «Արշալոյս» ընթերցատուն.– Ս. Դ. Հ[նչակեան], շուկայի մէջ թէյարան-ակումբ, փոքր գրադարանով մը:

3) Մ[ահմանադիր] Ռ[ամկավար] ակումբ.– Թաղի մէջ, նոր բացուած

ՇՐՋԱԿԱՆԵՐԸ

Տիվրիկ.– Հ.Յ.Դ. ակումբ.– Ունի փոքր գրադարան մը, կը ստանայ հայերէն քանի մը թերթեր:

Տարէնտէ.– Հ.Յ.Դ. «Լոյս» ընթերցատուն:

Զարա.– «Հայրենիք» ընթ[երցատուն] չէզոք հողի վրայ.– կազմուած մեր նախաձեռնութեամբ. ունի գրադարան եւ թերթեր.– բաւարար դեր խաղացած է ժողովուրդին մէջ՝ հեռացնելով զանոնք գինետուներէ:

Կիւրին.– «Ազատ» ընթերց. գրադարանով եւ թերթերով:

Բոլոր այս ակումբներուն մէջ կը սարքուին դասախօսութիւններ այցելող ընկերներու կողմէ. երբեմն տեղական սիրողներու կողմէ ներկայացումներ եւ հանդէսներ կը տրուին:

Դ.– ՄԵՐ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՔԱՂ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

1) Հայ՝ Ս. Դ. Հնչակեաններու հետ.– Ամբողջ շրջանին մէջ համերաշխութեան համար ամէն ջանք թափուած՝ բայց արդիւնք չէ տուած: Վերջերս միջկուսակցական ժողով մըն ալ կազմուեցաւ իրենց իսկ առաջարկով՝ ինքնազարգացման[10] շուրջ եւ յետոյ իրենց սադրանքներով լուծուեցաւ՝ առանց արդիւնքի.– «Լոյս» ընթերց. մասնախմբի կողմէ սարքուած յոբելեանական հանդէսին հնչ. իրենց եղած հրաւէրին չպատասխանեցին:

2) Ս. Ռամկավարներու հետ մեր յարաբերութիւնը դեռ նոր սկսած է:

3) Թուրք՝ Իթթիհատի հետ.– Կարգ մը զեղծարար պաշտօնեաներ կրցինք պաշտօնազրկել ընել տալ անոնց միջոցաւ: Մեր կառավարութեան մէջ ունեցած գործերը կարգադրուած են: Փարլամէնթական ընտրութեանց շուրջ համաձայնեցանք եւ թէ Բ. կարգի եւ թէ ի վերջոյ պատգամաւորի ընտրութեան մէջ տարինք յաղթանակը: Այժմ վերապահութեամբ կը շարժինք:

Ե.– ՄԵՐ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏ

Նայած քաղաքականութեան եւ դիւանագիտութեան դարձուածքներուն, մեր յարաբերութիւնը կառավարութեան հետ եղեր է լաւ կամ վատ, պարոմէթրական: Ներկայ կուսակալը չափազանց խորամանկ եւ վտանգաւոր մարդ է:

Զ.– ՄԵՐ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ ԵՒ ԱԶԳ. ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Առաջնորդի հետ մեր յարաբերութիւնը երեւութապէս լաւ է. ինք անձեռներէց եւ «եղած տեղը կապել»ու քաղաքականութեան կը հետեւի: Առաջնորդարանական մարմինները մեծամասնութեամբ կազմուած են Ս. Դ. Հ.երէ: Ներկայիս՝ Ազգ. կրթական եւ այլ գործերու թոն տուողը անոնք են: Ազգ. երեսփոխանական ընտրութիւններու մէջ ջանացինք որ ժողովուրդը, ամբողջ էնճաֆական խաւերով որոշէ եւ քուէարկէ իր թեկնածուն: Այդ առթիւ շարք մը բացատրողական ժողովներ կազմուեցան: Քուէարկութեան պահուն մնացինք ձեռնպահ՝ բաւականաչափ թեկնածուներ չունենալնուս համար: Մղած ենք պայքարներ՝ կրթական գործին համար՝ արդիւնք չէ տուած: Ժողովուրդը կը ճանչնայ Ս. Դ. Հ.երու գործունէութիւնը եւ մեծամասնութեամբ կը մնայ համակիր մեզի: Վերջերս կազմուեցաւ Սեմեքերիմեան կրթասիրաց ընկ. որ առաջարկեց ստանձնել ազգ. վարժարաններու հոգը: Հնչակեանները շատ ձրգձգեցին եւ սակայն շնորհիւ մեր բանաւոր եւ գրաւոր պրոպականդին եւ Առաջնորդի աշխատութեան դպրոցները յանձնուեցան Սեմեքերիմեանի:

Հ.Յ.Դ. ՍԵՒ ԲԼՈՒՐԻ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

913 Օգոստ. 30, Սեւ Բլուր

ԳԼՈՒԽ XVI

ԼԵՌՆԱՍԱՐ – ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Խարբերդի վիլայէթին վրայ տարածուող Լեռնասարի Կ. կոմիտէութեան գլխաւոր շրջաններն էին, բացի անշուշտ նահանգի կեդրոն Մեզրէէն (Մամուրաթ-ուլ-Ազիզ, Էլազիկ) եւ Խարբերդէն, Մալաթիան, Արաբկիրը, Բալուն, Չմշկածագը, Չարսանճաքը եւայլն: Վերջիններէն Մալաթիան եւ Արաբկիրը ձեռք բերած էին առանձին կարգավիճակ այն իմաստով, որ կարեւոր հարցերու առթիւ՝ իրաւասութիւն ունէին ուղղակի հաղորդակցելու կեդրոնին՝ Պոլիս գտնուող Արեւմտեան բիւրոյի Թուրքիոյ հատուածին հետ, անկէ ստանալով շրջաբերական, նամակ, հեռագիր:

Լեռնասարը հայաշատ եւ կազմակերպական առումով ընդարձակ շրջան էր, բազմաթիւ աւաններով եւ գիւղերով: Կազմակերպութեան կեդրոնն էր Խարբերդը. կոմիտէի կարգավիճակ ունէին Մալաթիան, Բալուն, Մեզրէն, Արաբկիրը եւ Չարսանճաքը. շուրջ երկոտասնեակ աւաններ եւ գիւղեր կը կազմէին ենթակոմիտէական շրջաններ. ուրիշ բազմաթիւ գիւղեր ունէին իրենց կուսակցական խումբերը: Իբրեւ գործիչ հոն հաստատուած էր Աստիկեան Տիգրան, որ 1909ին իբրեւ Ամերիկայի պատգամաւոր մասնակցելէ ետք Վառնա գումարուած Հ.Յ.Դ. Հինգերորդ Ընդհ. ժողովին, անցած էր իր ծննդավայրը Խարբերդ, ուր եւ լծուած էր կազմակերպական աշխատանքի:

Շրջանը յուզող խնդիրներէն կարելի է յիշել օսմանեան խորհրդարանի իրերայաջորդ ընտրութիւնները, որոնց ընթացքին Իթթիհատի որդեգրած հակահայ քաղաքականութեան հետեւանքով կը խափանուէր, ուրիշ շատ մը վայրերու նման, նաեւ Խարբերդի հայութեան ներկայացուցիչ ունենալու իրաւունքը: Ոչ նուազ ցաւալի երեւոյթ էր արտագաղթը, որ մեծ համեմատութիւններու կը հասնէր իրբեւ արդիւնք ոչ միայն տնտեսական տագնապին, այլ մանաւանդ թուրք կառավարութեան կողմէ հայոց նկատմամբ ի գործ դրուած ճնշումներուն: Սահմանադրութեան առաջին օրերու խանդավառութիւնը պատճառ դարձած էր, որ բազմաթիւ խարբերդցիներ Ամերիկայէն ներգաղթեն իրենց հայրենի օրրանը, այս վերջինը վերածաղկեցնելու վառ յոյսերով ոգեշնչուած: Յուսախաբ այժմ՝ անոնց կէսէն աւելին արդէն վերադարձած էր Ամերիկա, իր ետեւէն քաշելով շատ ուրիշներ:

*
* *

Լեռնասար-Խարբերդի այս թղթածրարը կը բովանդակէ հետեւեալ փաստաթուղթերը.–
1) Հ.Յ.Դ. Լեռնասարի Արտակարգ Շրջանային ժողով, գումարուած 1911 Նոյ. 24-27
2) Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Լեռնասարի Կեդր. կոմիտէի (1911–1912)
3) Որոշումներ Հ.Յ.Դ. Լեռնասարի Հինգերորդ Շրջ. ժողովի (1912 Մեպտ.)
4) Որոշումներ Հ.Յ.Դ. Լեռնասարի Վեցերորդ Շրջ. ժողովի (1913 Մայիս)
5) Ինքնապաշտպանութեան Բիւրոյի նամակ (1913 Ապրիլ)
6) Աստիկեան Տիգրանի նամակ (1913 Ապրիլ)

Ներկայացուած փաստաթուղթերուն մէջ անձերն ու վայրերը յիշուած են իրենց ծածկանուններով: Անձնանուններու պարագային էջատակի ծանօթագրութիւններով նշած ենք ինքնութիւնը բոլոր անոնց, որոնք ծանօթ են մեզի:

Ծածկանուններով յիշատակուած տեղավայրերէն մեզի ծանօթ են հետեւեալները.–

Լեռնասար – Խարբերդ
Արեւալուսին – Մեզրէ (Մամուրաթ-ուլ-Ազիզ, Էլազիկ)
Քերքառատ – Մալաթիա
Բլրակ – Արաբկիր
Թաթառ – Ակն
Գահաւանդ – Չարսանճաք
Մեսրոպաւան – Բալու
Անուշաւան – Հիւսէյնիկ
Բազէ – Չմշկածագ

Փաստ. 826-52

Ա 1.– Հ.Յ.Դ. ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ ԱՐՏ[ԱԿԱՐԳ] ՇՐՋ. ԺՈՂՈՎ

Գումարուած 1911 Նոյ. 24-27

Պատգամաւորներ

1) Կ. կոմիտէի – Ջալըմ
2) Արեւալուսին – Էլէն
3) Բլրակ – Վշնասպ
4) Քերքառատ – Վշտասպ
5) Գահաւանդ – Արծիւ
6) Մեսրոպաւան – բացակայ
7) Անուշաւան – Աղաւնի
8) Ծիածան – Վրէժ
9) Սրբավայր – Համաճքօ
10) Վանասար – Սարսափ
11) Նաւրուզ – Մթերնիկ
12) Բուրաստան – Վախունի
13) Դաշտավայր – Վահագն
14) Բերդորդի – բացակայ
15) Բազէ – բացակայ
16) Մաստառ – բացակայ
17) Հայկեան – բացակայ
18) Ներկայացուցիչ եւ փրոփ[ականտ] – Աստիկեան

Օրակարգի հարցեր

1) Դիւանի ընտրութիւն
2) Առժամեայ Կ. Կ.ի տեղեկագրի ընթերցում
3) Մարմիններու յարաբերական դիրքը ճշդելու հարց
4) Փրոփականտի հարց
5) Տեղական ինքնապա[շտպանութեան] դրամական հարց
6) Ակումբներու հարց
7) «Իթթիհատ»ի հետ յարաբերութեան հարց
8) Կազմակերպական գրադարաններու հարց
9) Մաքրագործման հարց
10) Ազգ. մարմիններու մասնակցութեան հարց
11) Ինքնապաշտ[պանութեան] հարց
12) Կ. կոմիտէի ընտրութեան հարց

Որոշում

1) Մարմիններէն եկած պատգամաւորներու յանձնարարականները եւ հեռագիրները քննուելով ձայները ճշդուեցան. ատենապետ ընտրուեցան Ջարեհ եւ ապա Աստիկեան, ատենադպիր՝ Վահագն:

2) Կարդացուեցաւ առժամեայ Կ. Կ.ի 2½ ամսուան տեղեկագիրը. առժամեայ Կ. կոմիտէն ընթացիկ գործերու հետ գլխաւորաբար զբաղած էր մարմինները Կ. կոմիտէի հետ կապելու հարցով:

3) Կ. կոմիտէն իր դիրքին եւ հեղինակութեան մէջ պահելու համար որոշուեցաւ որ մարմինները երբեք չխզեն իրենց յարաբերութիւնները. Բլրակը եւ Քերքառատը (Բ. Շրջ. ժողովի որոշմամբ) իրաւունք ունին քաղաքական խնդրոյ համար յարաբերուիլ Բիւրոյին հետ: Շրջաբերական եւ անյետաձգելի պարագաներու ատեն Բիւրոն ուղղակի անոնց հաղորդելու է. դիւանական % 20 բաժինէն դուրս տեղական ինքն. դրամը (ըստ կանոնագրի) վար դնելէ վերջ մնացեալը ղրկելու են Կ. կոմիտէին իսկ Կ. կոմիտէն ընդհ. փրոփականտիսթը ամէն տարի որոշ ատեն մը պիտի յատկացնէ նոյն վայրերուն կազմակերպութեան ուժեղացման համար:

4) Կ. կոմիտէն ըստ սակի պիտի յատկացնէ փրոփականտի դրամը նոյն նպատակին. պիւտճէն պակաս գալու ատեն Կ. կոմիտէն բաժնելու է մարմիններու վրայ՝ պայմանաւ որ բաշխման ցանկը ղրկած ըլլայ մէն մի մարմնի: Մարմինները իրենց պարտականութեան բաժինը ղրկել պարտական են առանց ձգձգման:

5) Բոլոր մարմինները այսուհետեւ ըստ սակի ինքնապաշտպանութեան իրենց ինկած բաժին գումարը պահելէ վերջ մնացեալը միայն ղրկելու են Կ. կոմիտէին, պայմանաւ որ մարմինները յատկացնեն զայն իր որոշ նպատակին:

6) Որոշուեցաւ որ ամէն մարմին ունենայ իր սեփական ակումբը բացառիկ միջոցներով, եւ անոնք պիտի ունենան իրենց քաղաքի կամ գիւղի անունով կնիքներ Կ. կոմիտէի միջոցաւ:

7) Նկատելով որ Իթթիհատի հետ մեր համերաշխութիւնը պիտի ունենայ իր օգուտները, ժողովս որոշեց կրկին յարաբերութեան մէջ մնալ անոնց հետ, նկատի ունենալով անոնց ամէնէն անկեղծ եւ մաքուր տարրերը:

8) Նախորդ Շրջ. ժողովի որոշման համաձայն որոշուեցաւ ուժ տալ ու ճոխացնել կազմակերպական տեղա-

կան գրադարանները իբրեւ միակ սատարը յեղափոխական դաստիարակութեան:

9) Մարմիններու բողոքը նկատի ունենալով որոշուեցաւ այսուհետեւ զբաղիլ մաքրագործման խնդրով շատ աւելի լուրջ եւ կտրուկ միջոցներով: Մարմինները զտելու են շարքերը շահագործող, անգաղտնապահ եւ կանոնագրին չենթարկուող ընկերներէն: Գիւղերու մէջ պատահած ընկերական գժտութիւնները մօտիկ գիւղերէ հրաւիրուած յանձնախումբի միջոցաւ լուծելու են տեղական մարմինները, բացառիկ պարագաներու միայն դիմելով Կ. կոմիտէին:

10) Դաշնակցական մարմինները եւ ընկերները աշխատելու են ազգ. գործերը յանձնել հասուն, անկեղծ եւ անբասիր դաշնակցական ընկերներու պայմանաւ որ կարեւոր հարցեր տեղական մարմնոյն հետ խորհրդակցաբար լուծելու սկզբունքը ընդունած ըլլան:

11) Որոշուեցաւ

ա) կազմել առանձին յանձնախումբ մը ինքնապաշտպանութեան համար, որը բոլորովին գաղտնի մնալու է ընկերներէն. իրարու մօտ գտնուած մարմինները կըրնան խորհրդակցաբար գործել եւ մտածելով ստեղծել միջոցներ.

բ) Ամէն դաշնակցական պարտաւոր է իր կարողութեան չափով ունենալ անպատճառ գոյք մը[1].

գ) Իւրաքանչիւր մարմին (ոչ թէ ինքն. յանձնախումբ) պարտաւոր է անձամբ քննելու բոլոր ընկերներու գործերը.

դ) Իւրաքանչիւր մարմին ջանալու է կազմակերպել մարմնամարզական խումբեր կամ ակումբներ, ինչպէս նաեւ թելադրել ընկերներու որ նայելով տեղական պայմաններուն ուժ տան որսորդութեան. այս միջոցին դիմելէ առաջ կառավարութենէն արտօնագիր առնուելու է կասկածի տեղի չտալով.

ե) Իւրաքանչիւր մարմին նկատի ունենալով տեղական պայմանները ինքն. համար հանգանակութեան ձեռնարկելու է պայմանաւ որ Դաշնակցութեան պատիւը ու վարկը արատաւորող միջոցներ չկիրարկուին.

զ) Դիմել Բիւր[ոյին] որ մեր շրջանին համար ղրկէ վճարուած մարտիկ պրոպ[ագանդիստ] մը.

է) Իւրաքանչիւր մարմին Ինք.ի նպատակին համար որոշ գումար մը տրամադրելի ընելու է Կ. Կ.ին անոր հայթայթման համար. եւ զայն իւրացնելու համար իւրաքանչիւր մարմին իր ամենավստահելիներէն մին տրամադրելի ընելու է Կ. Կ.ին: Այս մասին որոշուեցաւ ժողովի կողմէն դիմել Բիւրոյին: Պարտք դրուեցաւ Կ. Կ.ի որ զիֆոնական առկախ մնացած խնդիրը լուծէ փութով: Նմանապէս որոշուեցաւ դիմել Բիւրոյին Փոքր Հայքի ինքն. համար ասկէ առաջ Ամերիկայի Կ. Կ.էն ղրկուած Սեւ-Բլուրի մարմնոյն[2] մեր ինկած բաժին գումարը կարգադրելու փութով:

Նկատի ունենալով Գահաւանդի մէկ վայրին բոլորովին տկար եւ անօգնական վիճակը, պարտք դրուեցաւ Կ. Կ.ին որ դիմէ անոնց մասին Բիւրոյին եւ Ամերիկայի Կ. կոմիտէին որպէսզի մասնաւոր գումարներ յատկացնեն նոյն վայրին համար:

12) Ժողովը աւելի ուժեղացնելու համար յարաբերութեան կապը Կ. կոմիտէի եւ հեռաւոր մարմիններու միջեւ որոշեց որ Բերքառատի եւ Բլրակի մարմիններէն ալ մէկ մէկ անդամ աւելցուին Կ. կոմիտէի կազմին վրայ. ձեռամբարձ քուէով ընտրուեցան Վշտասպ եւ Սիվա ընկերները, իսկ մնացեալ հինգ անդամները եռապատիկ ցանկի մը վրայ՝ գաղտնի քուէով ընտրուեցան հետեւեալները. Շանթ (14 քուէ), Վիշնու (12 քուէ), Էժտահար (11 քուէ), Պուտտա (8 քուէ) եւ Տապար (8 քուէ) եւ Պֆլոպլի (6 քուէ)[3]:

Ի դիմաց Շրջ. ժողովոյ որոշումները կը հաստատենք:

Հ.Յ.Դ. ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ

Ատենադպիր ԷԺՏԱՀԱՐ — Ատենապետ ՏԱՊԱՐ

1.- Գոյքը զէնքն է. որսորդութիւնը՝ զինավարժութիւն:
2.- Սեւ Բլուր՝ Սեբաստիոյ կուս. ծածկանուն:

3.- Ծածկանունով յիշատակուած անձերը իրենց իսկական անուններով.–
1) Տմճեան Սեդրակ (Վշտասպ, Մալաթիայէն),:
2) Բարունակեան Թովմաս (Սիվա, Արաբկիրէն):
3) Տեմիրճեան Կարապետ (Շանթ, նաեւ ծանօթ՝ Յայտնի Անդամ):
4) Աշխարհունի Տիգրան (Վիշնու):
5) Բրուտեան Կարապետ (Էժտահար):
6) Նալպանտեան Փիլիպոս (Պուտտա):
7) Դերձակեան Կարապետ (Տապար):
8) Պոյաճեան Քերոբ (Պֆլոպլի):

Փաստ. 827-57

Ա 2.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ

1911 ՆՈՅԵՄԲ. 26 – 1912 ՕԳՈՍՏՈՍ 18

Ընկերներ,

Կ. կոմիտէս՝ բաղդատմամբ նախորդ տարիներուն՝ ծանրակշիռ երեւոյթներու եւ խոշոր պարտականութեան մը առջեւ ճակատագրուած էր գտնուիլ քանի որ մարմիններէն ոմանք ինչ ինչ պատճառներով անջատուած էին եւ զանոնք Կ. կոմիտէի հետ կապելու պարտքը դրուած էր: Միւս կողմէն՝ ամենակարեւորը եղող կազմակերպական սնտուկին պարապութիւնը եւ Զիֆոնի[4] եւ ինք[նապաշտպանութեան] բաժնի խնդրով մարմիններէն պահանջ մնացած յետնեալ դրամներու հատուցման թղթակները կային, որոնք ժամանակին խոշոր աղմուկներու եւ խնդիրներու առիթ տուած էին մարմիններու մէջ. ասոր վրայ դեռ աւելցուցէք մի քանի մարմիններու ոչ-կարգապահ գործունէութիւնն ու ներքին անհամաձայնութիւնները ու պառակտումները, այն ատեն պատկերը ինքնին կ՝ամբողջանայ եւ կարելի կ՝ըլլայ գուշակել պաշտօն ստանձնող Կ. կոմիտէին պարտականութեան բեռը, որը սակայն տարաւ անկիա համբերատարութեամբ բոլոր դժուարութեանց մէջէն: Հոս համառօտակի եւ թռուցիկ ակնարկով մը պիտի թուենք մեր ստանձնած եւ պարագաներու բերումով վերստանձնած պարտականութիւնները. նմանապէս կատարած ու հետապնդած մեր կարգադրութիւններն ու աշխատութիւնները՝ ճշգրտօրէն հիմնուած միայն իրականութեան վրայ:

Դ. Շրջ. ժողովը ցրուելէ անմիջապէս վերջ Կ. կոմիտէն իր պաշտօնին ու պարտականութեան գլուխ անցնելով կազմեց դիւանը հետեւեալ կերպով. ատենապետ՝ Տապար, ատենադպիր՝ Էժտահար, գանձապահ՝ Պուտտա, հաշուակալ Վիշնու, յայտնի անդամ՝ Շանթ, խորհրդատու Բերքառատէն՝ Վշտասպ, Բլրակէն՝ Սիվա[3]. վերջինիս հրաժարումով նոյն վայրէն ընտրուեցաւ Հրայր: Կ. կոմիտէս իր կազմին ուժեղացման համար Դեկտեմբերի վերջերը Կ. կոմիտէական պաշտօնին հրաւիրեց պահեստիներէն Տիգրան եւ Վազգէն: Առաջինին յանձնուեցաւ կառավարական ներկայացուցիչի պաշտօնը ընկեր Շանթի հետ:

Կ. կոմիտէս ձայներու մեծամասնութեամբ քարտուղարի ամսավճար տալու սկզբունքը ընդունեց: Պարտականութիւն ստանձնող ընկերոջ բողոք-դիտողութեան վրայ որոշուեցաւ նուէրի անունով միայն յանձնել N° 11 մը[5]:

1.- Հաշիւներու կարգադրութիւն եւ Զիֆոնի[4] խնդիր.– Կ. կոմիտէս աչքէ անցնելով նախորդ Կ. կոմիտէներու հաշիւները անգոհացուցիչ գտաւ, քանի որ մարմիններու յատուկ պարտ ու պահանջի հաշիւ չկար. զիֆոնական խնդիրներու յատուկ հաշիւ չկար. ոչ գոյքապահի հաշիւ կար եւ ոչ ալ պաշտօնական գոյքապահի մը: Նոր Կ. կոմիտէս ստիպուած եղաւ նախորդ երեք տարուան հաշիւները քննութեան բովէ մը անցնելէ ու կանոնաւորել: Այդ աշխատութիւնը կատարած եղաւ Վիշնու եւ Էժտահար ընկերները, որուն համար յատկացուցած են բացառաբար 30-35էն աւելի նիստեր: Մարմիններու Զիֆոնի եւ ինքնապաշտպանման յատուկ բաժինները ճշդուելով տրուեցաւ զիֆոնական բաժիններէն Արեւելուսնի՝ 3671, Դաշտավայրի՝ 648, Բուրաստանի՝ 419, Ծիածանի՝ 648, Բազէի՝ 1080 ղրուշ, ընդհ. գումար՝ 6467: Իսկ Թաթառի վերակազմութենէն վերջ որոշուեցաւ վճարել իր 1080 ղրուշի զիֆոնական բաժինը. ցաւալի է որ կարելի չեղաւ քանի որ ստակ չէր մնար ընթացիկ ծախսերու համար: Նմանապէս կարելի չեղաւ վճարել նախորդ տարուան ինք[նապաշտպանութեան] դրամները:

2.- Սակի հարց.– Նկատելով որ մարմիններու ինք.ի բաժինը նախորդ տարիներու անվճար մնալու պարագայով խիստ բողոքներու տեղի տուած էր եւ հաշուական թղթակներու պատճառ դարձած, Կ. կոմիտէս հետեւեալ սակի բաժանումը ըրաւ,– կոմիտէները %20, ենթակոմիտէները %10, դիւանական դրամէն զատ %20 ալ ինք.ի համար յատկացնելով, մնացած (Կ. կոմիտէի % 60 եւ ենթակոմիտէի % 70) գումարները ղրկելու էին Կ. Կ.ին սնտուկը յատկացնելու համար դիւանականի, փրոփականտի եւ Բիւրոյի: Այս պարագայով մարմինները ոեւէ պահանջ մը չունին ներկայ տարիէն: Շրջ. ժողովը պարտականութիւն ունի հասկնալու համար թէ այդ գումարները իրենց որոշ նպատակին ծախսուած են: Կարգ մը կոմիտէներ որ իրենց հետ կապած ունէին ենթակոմիտէներ, յանձնարարուեցաւ վարուիլ այս ցուցմունքով եւ դիւանականի արտակարգ ծախքերը հայթայթելու էին բացառիկ աղբիւրներով:

4.- Զիֆոն՝ զէնքի հայթայթման մարմին:
5.- Այսինքն՝ զէնք մը:

3.- Գործակալական եւ դատական մարմինները.– Նկատելով որ «Դրօշակը» եւ «Ազատամարտը» պաշտօնական եւ կէս պաշտօնական հրատարակութիւններ ըլլալով, որոշ քոնքրոլի իրաւունք կը պահանջուէր Կ. Կ.էս պատկան խմբագրութիւններէն, նկատելով որ թերթերու փրոփականտան ըրած է Կ. կոմիտէս սկիզբէն ի վեր իր շրջաբերականներով եւ փրոփականտիստներով, նկատելով որ Ազատամարտը % որոշ սակ մը կը յատկացնէ իբր գործակալական աշխատութեան բաժին եւ այս գումարով իսկ կարելի կ՚ըլլար Կեդր. Ակումբի պէտքերուն մէկ մասը գոցել,– Որոշեցինք Ազատամարտի եւ Դրօշակի յատուկ գործակալական մարմին մը կազմել եւ նոյնը ազդարարել բոլոր մարմիններուն ալ:

Կ. կոմիտէիս յարակից մարմիններու գործակալութիւնը յանձնուեցաւ Արեւալուսնի: Նոյն մարմինը դանդաղ շարժելուն համար այդ պարտականութիւնը ստանձնեց մեր յայտնի Անդամը[6]: Չմոռնանք աւելցնել թէ այս կարգադրութիւնը գործակալ ընկերներու ցաւ պատճառեց եւ թուղթի կռիւներու առիթ տուաւ մինչեւ հիմա: Վերջերս անոնց մէկ նամակին վրայ Կ. կոմիտէս չէզոքութիւն յայտնեց:

Կ. կոմիտէս դատական խնդիրներով չծանրաբեռնելու համար, սկզբունքով ընդունեց դատական յանձնախումբի մը կազմութիւնը իր քոնքրոլին տակ. յանձնախումբի անդամներէն ոմանց հրաժարումով որոշուեցաւ ջնջել մնայունի դրութիւնը եւ ընդունիլ ընկերական ատեանի եւ առժամեայ դատական մարմնոյ կազմութիւնները:

Դատական մարմինները քննած են ու վճռած կարգ մը ընկերական խնդիրներ, Բուրաստանէն՝ Մուշեղ Ճարաճեանի, Մարտիրոս Կօշկարեանի եւ Ս. Եաղճեանի խնդիրները. Ծիածանէն՝ Կարապետ Նիկողոսեանի եւ Լեւոն Մանուկեանի խնդիրները, Արեւալուսնէն՝ Լեւոն եւ Աշոտ Պոյաճեանի, Նշան Թամամեանի, Արմենակ Օնանեանի, Յակոբ Աւետեանի, Մարգար Յակոբեանի եւ Արտաշէս Եաղուպեանի խնդիրները:

Կ. կոմիտէս Մեսրոպաւանէն՝ Շէհրիկեանի եւ Բլրակէն՝ Գազանճեանի համար կարգադրութիւններ մը ըրած ըլլալով անոնց վերաքննութիւնը թողուցած է Շրջ. ժողովին:

4.- Ինքնապաշտպանութեան հարց.– Շրջ. ժողովով Կ. Կ.իս պարտադրուած Ա. եւ Ջ. յօդուածներուն համաձայն, Կ. կոմիտէս կազմեց առանձին Ինք.ի յատուկ մարմին մը, որ բաւական լուրջ գործունէութիւն մը ցցուց բացառիկ հանգանակութիւններով: Դիմուեցաւ գոյքերու ստացման համար տարբեր վայրեր, որովհետեւ յատկացուած գումարը ջնջին էր, արդիւնքն ալ նոյն համեմատութեամբ կարելի եղաւ ընել: Մարմինները իրենց վրայ ինկած պարտականութեան ոչ մէկը կատարած եղան բացի Անուշաւանէն ու Արեւալուսնէն: Մեր բոլոր շրջաբերականներով ու նամակներով պարտադրած ենք միշտ մարմինները եւ յիշեցուցած ենք Թուրքիոյ միշտ ստոր քաղաքականութիւնը եւ գալիք պատահարները:

Մարմինները որպէսզի կարենան այս հարցը առաջնորդել որոշ ուղղութիւնով խմորատիպ 100 օրինակ Յայտ[արարութիւն]-հրահանգներ հանելով ցրուեցինք բոլոր վայրերը մեծ քանակութեամբ: Կը ցաւինք որ զուտ յեղափոխական գործ կարելի չէ եղած ընել այս շրջանում հակառակ անոր որ ամէն տարի այս հարցը ծեծուած-որոշուած եւ սակայն թուղթի վրայ մնալու դատապարտուած է: Ընկերները պէտք է համոզուին թէ առանց նիւթական մասնակցութեան կարելի չէ ընել գործ մը:

Այս հարցով դիմած ենք մէկէ աւելի անգամներ Ամերիկայի Կ. կոմիտէին որպէսզի հրահանգէ Լեռնասարի մէն մի շրջանի ընկերները ուժ տալու տեղական զինման. ի մասնաւորի գրած ենք Գահաւանդի համար նկատելով անոր նիւթական վիճակը. կը ցաւինք որ ցարդ որոշ ու դրական պատասխան մը չստացանք:

Այս գործը ըլլալով Կ. Կ.իս ուշադրութեան առարկայ եղող ամենալուրջ հարցը, որոշեցինք այդ առթիւ թափ տալ եւ սկսնակ հիմեր դնել մարմիններուն մէջ. մարմինները պարտադրուած էին կազմել առանձին յանձնախումբեր՝ գաղտնապահ զոհող ընկերներէ, որոնց գործունէութիւնը պիտի ըլլար հետապնդել ու կատար հանել միայն ու միայն այս նպատակը: Վերջերս Կ. կոմիտէս ստիպուած եղաւ ինք.ի յանձնախումբին հետ խորհրդակցական նիստի հրաւիրել յարակից շրջաններէն գաղտնապահ ընկերներ եւ մղում տալ գործին. այս փորձը բաւական արդիւնաւոր անցած է եւ կը սպասուի յառաջիկային արդիւնաւոր գործունէութեան մը:

Ամերիկայէն ղրկուած Փոքր Հայքի շրջանին ինք.ի համար ծախսուելիք դրամին մասին, որ մեր շրջանին ալ կ՚իյնար բաժին մը, գրուեցաւ Բիւրոյին եւ Ամերիկայի Կ. Կ.ին. պատասխանները եղան ոչ-յուսադրական քանի որ Ամերիկայի Կ. Կ. ղրկած է այդ դրամը ուղղակի Փոքր Հայքի մարմնոյն եւ Բիւրոն պատասխանատու չէ կարելի բոնել:

5.- Ընտրական պայքար.– Կ. կոմիտէս օսմ. փարլամէնթի ընտրական պայքարը խիստ շրջահայեաց եւ գաղտնի դիւանագիտութեամբ մը վարեց իրեն օժանդակ ունենալով պայքարի յատուկ յանձնախումբ մը՝ պարտադրուած որոշ պարտականութեամբ: Երկար պիտի ըլլար մեր բանակցութիւններուն, աշխատութիւններուն, յարաբերութիւններուն, համերաշխութեանց եւ բացառիկ ժողովներուն թումն մասանցը ընել քանի որ խիստ երկար ու ձանձրացուցիչ պիտի ըլ-

6.- Յայտնի Անդամը Տեմիրճեան Կարապետն է (Շանթ):

լար: Մինչեւ միւնքէխիպ սանիի[7] ընտրութիւնը մեր գործունէութիւնը եղաւ գաղտնի եւ խաղաղ քաղաքականութեամբ մը, առանց աղմկարար հովերու: Երբ ճշդեցինք մեր եւ տեղական կուսակցութիւններու ուժերը, այն ատեն իսկ սկսեցանք կապուիլ ամենազօրաւորին՝ Իթթիհատի հետ հակառակ անոր որ Բիւրոն մեզ սկիզբէն ի վեր կը յանձնարարէր քորրէկթ յարաբերութիւն մշակել նոյն կուսակցութեան հետ: Համոզուած ըլլալով որ այս տեղէն միայն ու միայն կարելի պիտի ըլլար Իթթիհատով յաջողցնել մեր մինչեւ որոշ ատեն մը գաղտնի պահած թեկնածուն, սկսեցանք պահ մը աւելի սերտօրէն կապուիլ նոյն կուսակցութեան հետ մեր բանագնաց ընկերներու՝ Շանթի, Վիշնուի, Էժտահարի եւ Տիգրանի միջոցաւ: Անոնց երդումով խոստումները որքան յուսադրական՝ բայց համոզուած էինք խաբեբայ էնթրիկին, մանաւանդ այս պարագան աւելի ճշդուեցաւ երբ Փեթերկէի եւ Արաբկիրի իրենց խոստումները դժուեցին, պոյքոթէն զատ ուրիշ լաւ միջոց մը չկար. կարելի չէր չէզոքացնել Իթթիհատի ուժը որովհետեւ Իթթիլաֆներու, հնչակեան, ռամկավար եւ չէզոքներու հաւաքական ուժովն իսկ կարելի չէր բան մը ընել: Իթթիլաֆներու ուժը, որ Փեթերկէ եւ Արաբկիր ըլլալը կը հաւաստուէր, ռեւէ արդիւնք մը չունեցաւ: Կ. կոմիտէս նոյնիսկ ընդունեց դրամական ուժով ալ ձեռք բերել արդիւնք մը. այս փորձն ալ եղաւ ապարդիւն: Չեռնպահ մնալու պարագան Կ. կոմիտէս ուզեց իր պատգամաւորներով Առաջնորդարանի միջոցաւ յաջողցնել, բայց ցաւալի է ըսել թէ մեր Ազգ. միւս կուսակցութիւնները միացան բողոքական, կաթոլիկ եւ լուսաւորչական, չէզոք ու երդուեալ հակառակորդներու հետ տապալելու եւ առաքուր հանելու մեր ուժը: Նկատելով որ Իթթիհատի կառավարութիւնը աւելի կասկածոտ պիտի վերաբերուէր մեզի հետ, նկատելով որ մեր բարձր[ագոյն] մարմինը անոր հետ կնքած համաձայնագրով դեռ ունէր կարգ մը պահանջներ ի կատար հանելիք, նկատելով որ այդ միացած ուժերուն հէնց պէտք էր ջախջախիչ դաս մը տալ,– որոշեցինք մասնակցիլ ապարդիւն քուէարկութեան եւ ջախջախիչ մեծամասնութեամբ մը շահիլ հաւանական շրջաններէ ընտրելի հայ միւնքէխիպները մեր ընկերներէն ու համակիրներէն:

35 երկրորդ հայ ընտրելիներէն 30-ը շահած էինք եւ դաշնակից կուսակցութենէն միայն 15 ալ ընդունելով մեր թեկնածուին կրցինք շահեցնել 45 քուէ եւ ընել զայն չորրորդ:

170 թուրք-քիւրտ-հայ միւնքէխիպ սանիներու քուէարկութեամբ շահեցան հետեւեալ անձերը.– Պապոլ զաղէ Մեհմէդ՝ 122, Պալոշ զաղէ Մստաֆա՝ 126, Պայթար Օսման՝ 93, Զարդարեան՝ 45, Հիւսէյն էֆ.՝ 30, Լուդֆի Ֆիքրի՝ 28, Ասըմ պէյ՝ 15, Տելի Հաճի՝ 10, Նիկողոս Թենեքէճեան՝ 4, Մուէտտին պէյ՝ 4, Ժամկոչեան Աստուր՝ 3 եւ Սիւլէյման պէյ՝ 2:

Թէեւ պարտուեցանք Իթթիհատէն որ կառավարական ուժին կռթնած էր, սակայն յաղթանակը շահեցանք բոլոր մեր հակառակորդներէն:

Օրը-օրին տեղեկացուցած ենք նամակով ու հեռագիրներով մեր բարձր. մարմնոյն ընտրութեան մէջ տեղի ունեցածները: Ակնայ, Արաբկիրի, Մատէնի շրջանները, եւ Աստիկեանի օժանդակելով՝ բուն իսկ մեր հայեացքով առաջնորդելու եւ մօտէն բոլոր իրադարձութեանց հակելու ու տեղեկագրելու համար ղրկեցինք մասնաւոր վճարումով ընկեր Շանթն ալ նոյն վայրերը:

Բիւրոն՝ Մայիսի սկիզբներուն իրազեկ ըլլալով Իթթիհատի բոլոր զեղծումներուն եւ էնթրիկներուն կատարուած գաւառներու մէջ, վերջնականապէս 10 օրուան պայմանաժամով յիշատակագիր մը ներկայացուցած էր նոյն կուսակցութեան, պահանջելով իր համաձայնագրին դրական արդիւնքը. երբ ոեւէ պատասխան չտրուեցաւ, խզեց իր յարաբերութիւնները Իթ[թիհատի] կեդրոնական մարմնէն: Մենք այստեղ թէեւ պաշտօնապէս չխզեցինք մեր յարաբերութիւնները, սակայն այլեւս պաղ եղան մեր վերաբերմունքը անոնց հանդէպ: Ուրախ ենք ըսելու որ խաբէութիւնը, էնթրիկը իրեն սկզբունք ընող կուսակցութիւնը իր լաւ վախճանը չ՚ունենար. նա չունեցաւ ալ եւ այսօր անոր ընտրած փարլամէնքը լուծուած ըլլալով կորսուած է իր ազդեցութիւնը թուրք քաղաք. կեանքին վրայ:

Յառաջիկայ ընտրութեանց համար Կ. կոմիտէս կ՚առաջարկէ միանալ ամենաանկեղծ սեպուած մէկ կուսակցութեան հետ՝ տեղական պայմաններուն համաձայն առանց ձեռքէ փախցնելու դիւանագիտական խաղերն ու յարաբերութիւնները:

6.- Մաքրագործման հարց.– Դիտելի պարագայ մըն էր որ Սահմանադրութենէն վերջ մեր կազմը ստուարացաւ պարագապէս պատեհապաշտ ընկերներու քանակով, որոնք իսկական յեղափոխականներ չըլլալէ զատ՝ իրենց շահակցական, խնամիական նկատումներով կուսակցութեանս վարկը նսեմացնելէ աւելի, պատճառ դարձան ընկերական դժգոհութիւններու: Նմանապէս պէտք է խոստովանիլ թէ մեր մարմինները ընկերներու քանակը աւելցնելու մէկ պատճառը նկատած են ընտրութիւններու մէջ յայտ հանդիսանալ ու գրաւել քաղաք. եւ ազգ. աթոռները, առանց ոեւէ համարատուութեան եւ որոշ պարտականութեան, ինչ որ սխալ մը եղած է սկիզբէն ի վեր: Կ. կոմիտէս փորձառաբար համոզուած էր որ միայն որակով լաւ ու քանակով քիչ ընկերներով շատ աւելի գործ եւ արդիւնք ձեռք բերած էր անցեալին մէջ քանի որ յեղափոխական պատմութիւնը շատ մը փաստացի էջեր ունի այս մասին: Նմանապէս

7.- Միւնքէխիպ սանի՝ երկրորդ կարգի ընտրող[ներ], որոնց իրաւասութեան տակ կ՚իյնար ընտրութիւնը բուն երեսփոխանին:

համոզուելով որ այդ չահադէտ ընկերները նոյնիսկ կ՚աղաւաղեն ու կը յուսահատեցնեն գործող ու անկեղծ ընկերներու բարոյական եւ յեղափոխական խանդն ու եռանդը, համոզուելով՝ որ այդ չահադէտ ընկերներու քանակով մեր կուսակցութեան պիւտճէն ալ գրեթէ ոեւէ փոփոխութիւն կրած չէ – նոյնիսկ կարգ մը շրջաններ պակսած ալ –, մանաւանդ համոզուելով որ մարմինները զուտ յեղափոխական գործ եթէ չեն ըներ անվստահելիներու շարքով մը շրջապատուած ըլլալուն համար է, Կ. կոմիտէն այդ կարգի ընկերներու օգտակարութիւնը եւ վնասակարութիւնը կշռելով՝ համոզուած է որ զանոնք պէտք է անդամահատել մեր շարքերէն: Այդ բանին համար ուժ տուած ենք մեր շրջաբերականներով. սակայն կը ցաւինք որ դրական քայլեր չառաւ Կ. կոմիտէն՝ միշտ գործունէութեան տարբեր տարբեր փուլերու մէջ մտած ըլլալուն համար, եւ մարմինները կարելի եղած չափով պահեց ներքին համերաշխութեան մը մէջ, առանց այս կարգի լիազօրութիւն մը տալու: Շրջ. ժողովին կրկին դրած ենք այս հարցը եւ թող որոշէ ինչ որ յարմար, պատշաճ եւ օրինական է:

7.- Ազգային գործերու մասնակցութիւն.– Կ. կոմիտէին հետ անխտիր բոլոր մարմինները աշխատած են Ազգ. գործերը յանձնել ընկերներու եւ համակիրներու ձեռքը. ուրախ ենք որ այսօր Լեռնասարի բոլոր Ազգ. գործերը կը մնան ու պիտի մնան Դաշնակցութեան ձեռքը (ըլլայ երեսփ[ոխանական] ժողով, քաղաք. ժողով, կրօնական ժողով, տնտեսական, ուսումնական, թաղական խորհուրդներ եւն, եւն): Պարծանքով յայտնելէ աւելի պէտք է ըսենք թէ անոնք որքա՞ն բարձրացուցին մեր կուսակցութեան վարկը եւ որքա՞ն յառաջդիմութեան մէջ դրին Ազգ. գործերը: Ընդհանուր ակնարկով մը կրնանք ըսել թէ յարգելով բացառիկ վայրերն ու անհատ ընկերները, մեր ազգ. պաշտօնեաները ակնկալուած գործունէութիւնը չցուցնելէ զատ անոնք շատ անգամ առաջնորդուեցան խնամիական կապերով եւ Ազգ. Առաջնորդարանի շուրջ զետեղեցին իրենցիները, որով Առաջնորդարանները կամ Ազգ. գործերը դարձան ոչ թէ համայնքի մը կամ կուսակցութեան մը վայրը այլ ազգականութեան մը տունը: Եւ կրնանք ըսել թէ այդ կարգի շրջաններուն մէջ մեր կուսակցութիւնը յառաջդիմական ոեւէ քայլ չակնկալելէ զատ բարեշրջութեան իսկ բոլորովին հակոտնեայ ընթացքներու ականատես պիտի ըլլայ քիչ քիչ:

Կ՚առաջարկենք ընտրել բոլոր ազգ. պաշտօնեաները որոշ պարտականութեամբ, պատասխանատուութեամբ եւ համարատուութեամբ՝ տեղական մարմիններու հանդէպ, եւ զանոնք բոլորովին պատասխանատու բռնել Շրջ. ժողովներուն: Կը փափաքինք նաեւ ուսումնասիրել Զ.րդ Ընդհ. ժողովի որոշումները: Եթէ Շրջ. ժողովը ոեւէ օրէնք մը չմշակէ, լաւ է որ չէզոքութիւն յայտնենք Ազգ. գործերու հանդէպ, քանի որ մեր կուսակցութեան վարկը կը նսեմանայ այս քայլով ու սխալ ընթացքով:

Կ. կոմիտէն նկատի ունենալով որ ամէն դաշնակցական ընկեր դաշնակցականի հանգամանքով կրնար ներկայանալ ու կարծիքներ յայտնել Ազգ. պաշտօնէութեանց, որոշեցինք ընտրել երկու լիազօրներ, որոնք երբեք Ազգ. վարչական մարմիններու մէջ համարատուի եւ համարառուի պաշտօն չպիտի ունենային, ինչ որ խիստ օգտակար եղաւ: Կը թելադրենք որ այս պարագան իբրեւ պարտաւորիչ օրէնքի մաս կազմէր այսուհետեւ մեր բոլոր մարմիններուն եւ իրենց յարաբերութիւններուն համար:

8.- Կազմակերպական գրաղարաններ.– Մեր շրջաբերականներով մատնանշած ենք մարմիններուն՝ ուժ տալ ընկերներու մտաւորական ու յեղափոխական դաստիարակութեան մեր շարքերու որակեալ պատրաստութեան համար: Այս նպատակի իրագործման համար [պէտք է] կազմակերպել գրադարաններ: Մասնակի մարմիններ քիչ թէ շատ ունեցած են ակումբներու մէջ. մասնաւորապէս մեր ուսանողները, շատ քիչ բացառութեամբ, կոկիկ գրադարաններ ունեցած են. ուրախ ենք որ անոնց մէջ ալ աւելի սկսած է այդ շարժումը, սակայն դեռ ընդհանուր հանգամանք առած չէ:

9.- Մէճլիսի Ումումիի[8] ընտրութիւն.– Նոր կազմուած «Վիլայէթ Նիզամնամէն», որը նախարարական խորհուրդէն միայն խմբագրուելով՝ գործադրութեան դրուած էր առանց երեսփ. ժողովի հաւանութեան ենթարկելու: Նկատելով որ այդ օրէնքը կը ջնջէր օսմ. հայրենիքին մէջ գտնուող եւ փոքրամասնութիւն կազմող ցեղերու առանձնայատուկ իրաւունքը, նկատելով որ նախկին դրութեամբ մեր վիլայէթի 40 ներկայացուցիչներու մէջ հայերս ունէինք 20 ձայն եւ ներկայ սիսթեմով 22 ձայնէն հազիւ պիտի կրնայինք 3 ձայն ունենալ – ան ալ Իթթիհատ խոստումով –, նկատելով որ ոտնձգութիւն մըն էր այս պարագան նոյնիսկ մեր Պատրիարքարանի տարիներէ ի վեր ունեցած առանձնաշնորհումնց – քանի որ թուրքերու հոգեւորականները անոնց մէջ պիտի ունենային որոշ իրաւասութիւն – հակառակ Իթթիհատի յաճախակի դիմում-ստիպումներուն, Կ. կոմիտէն որոշեց ձեռնպահ մնալ ու չմասնակցիլ բնաւ եւ կրցինք Ազգ. Առաջնորդարանն ալ բերել մեր տեսակէտներուն: Մեր ձեռնպահութիւնը հեռագրեցինք Բիւրոյին եւ Առաջնորդարանի միջոցաւ՝ Պատրիարքարանի: Երկար սպասումներէ վերջ Բիւրոն նամակով հեռագրեց ձեռնպահ մնալ: Որով այս մասին ոեւէ ազդարարութիւն ընելու հարկը չտեսանք մարմիններուն:

8.- Նահանգային խորհուրդ:

10.- Փրոփականտա.– Կ. կոմիտէս շրջանիս ընդհ. շրջիկ փրոփականտիստ կարգեց ընկեր Աստիկեանը, 1911 դեկտ. 1էն սկսեալ ամսական 3½ ոսկիով, ճանապարհածախսէն դուրս: Ընկերը Կ. կոմիտէիս յարակից կարգ մը վայրերէ եւ մարմիններէ դուրս՝ այցելեց Մեսրոպեան ուր մնաց 45 օր. Կ. Մատէն – Բլրակ – Թաթթառ եւ Անջրդի՝ ընդամէնը 35 օր. Բերքառատ եւ Հիւսնի Մանսուր՝ ընդամէնը 63 օր, որով շրջանները մնացած է 143 օր:

Ընտրական պայքարը բացառաբար պատճառ դարձաւ որ մեր փրոփականտիստ ընկերը պահիկ մը կազմակերպականէ զատ զբաղի ընտրական հարցով եւ այդ իսկ պատճառաւ էր որ չկրցաւ այցելել Գահաւանդի եւ Բազէի շրջանները: Այդ վայրերուն համար Կ. կոմիտէս ուզեց ղրկել ընկեր Զալըմը քանի որ նախորդ տարիէն պահանջ մ՚ունէր Կ. կոմիտէս. ընկերը իր անձնական աշխատութիւններուն նուիրուած ըլլալուն կարելի չեղաւ ղրկել:

Ընկեր Աստիկեանի բուն գործունէութիւնը պիտի հասկցուի իր տեղեկագիրներէն. Կ. կոմիտէս առհասարակ գոհ մնաց իր խղճամիտ եւ նուիրուած պաշտօնավարութենէն:

Շրջանիս ընդարձակութիւնը եւ մարմիններու մէկզմէկէ հեռու ըլլալը նկատելով, մօտիկ վայրերու փրոփականտի գործը յանձնուեցաւ Էժտահարի, Արտաշէսի, Կեսվարեանի եւ Մուշիկեանի: Կ. կոմիտէս գոհ եղաւ անոնց ալ պաշտօնավարութենէն եւ տուած տեղեկագիրներէն:

11.- Նոր մարմիններու կազմութիւն եւ վերակազմութիւն.– Կ. կոմիտէս այս տարի աւելցուց Սրտաճորի ենթակոմիտէն, ինչպէս նաեւ Բիւրոյի հրահանգով Չնքուշի մէջ դաշնակցական տեղացի ընկերոջ մը միջոցաւ կազմուեցաւ խումբ մը եւ յանձնարարեցինք պաշտօնապէս կապուիլ Տիգրանակերտի մարմնոյն խոստանալով մեր բարոյական օժանդակութիւնը չզլանալ. ղրկուեցաւ անոնց ծրագիր, կանոնագիր, խմբատետր եւայլն:

Վերակազմուեցաւ՝ երկու տարիէ ի վեր լուծուած Թաթառը, Անջրդին. նմանապէս ուղղակի յարաբերելով ուժ տուինք Առիւծաւանի [?], Չորամէջի եւ Յաղթբերդի: Առաջինը կապուած էր Արեւալուսնի. վերջին երկուքը՝ Բերքառատի:

Լուծուած .....[9] մէջ վերջնականապէս կրցինք կազմել խումբ մը. այս մարմինը չէ կրցած յարատեւել անոր համար որ մեր ուսանող եւ ոչ-ուսանող ընկերները միշտ գաղթած են: Նոյն շրջանին մէջ կազմակերպեցինք Հ.Յ.Դ. ուսանողական մարմին մը, որոնք ունին Կ. Կ.էս վաւերացուած ուրոյն ծրագիր եւ կանոնագիր:

12.- Կառավարութեան [հետ] մեր յարաբերութիւնները.– Իթթիհատի [հետ] մեր յարաբերութիւնները պատճառ դարձան որ յարաբերութիւնք կառավարութեան ալ հետ: Կառավարութեան մեր երկու ներկայացուցիչները՝ Շանթ եւ Տիգրան, սկիզբէն ի վեր լաւ յարաբերուեցան կուսակալին հետ եւ մեր դիմում-առաջարկներէն կարեւոր խնդիրներ կատարած են:

Փեթերկէի դպրոցի շինութեան պարագան. Ակնայ, Խարբերդի, Արաբկիրի, Մահաքէմէի հայ համակիր կամ ընկեր ազաներու ընտրութեան պարագան. կարգ մը պաշտօնեաներու պաշտօնանկութեան եւ վերահաստատութեան պարագան մենք յաջողցուցինք: Յարաբերութիւն մշակած ենք դատարաններու հետ եւս եւ յաջողցուցած ենք կարգ մը խնդիրներ: Կ. կոմիտէս պարտք կը զգայ շնորհակալութիւն յայտնել բոլոր այն ընկերներուն, որոնք չափով մը դիւրացուցած եղան մեր սեղանի վրայ եկած խնդիրները:

13.- Գաղթականական հարց.– Նկատի ունենալով որ Լեռնասարի շրջանը համեմատաբար աւելի ծայր տալ սկսաւ գաղթականութիւնը, ինչ որ պիտի վնասէր մեր ազգային ամբողջութեան՝ բարոյապէս, ֆիզիքապէս ու տնտեսապէս, խորհրդակցական ժողովով ու շրջաբերականներով պարտադրեցինք մարմինները կասեցնելու համար այդ հոսքը: Գրուեցաւ Ամերիկայի Կ. կոմիտէին որպէսզի մամուլով ու փրոփականտայով թումբ կանգնի այդ չարժումին. ամերիկահայ մամուլը եւ փրոփականտիստը ըրին իրենց ինկած պարտականութեան բաժինը: Շրջ. ժողովին կ՚առաջարկենք պահիկ մը յեղափոխօրէն մտածել եւ միջոցներ ստեղծել կասեցնելու այս հոսքը, որ վտանգաւոր կը դառնայ:

14.- Կեդր. Ակումբի շինութիւն.– Կեդր. Ակումբի մը շինութիւնը, որ սկիզբէն ի վեր հարց եղած ու հետապնդուած էր – որովհետեւ անկարելի կ՚ըլլար մարմիններէն օժանդակութիւն սպասել – Կ. կոմիտէս որոշեց վիճակահանութիւնով մը ձեռք ձգել համեստ պիւտճէ մը ու ցրուել տոմսերը գաւառները, Ամերիկա: Նախնական ձեռնարկները սկսան եւ յաջողութիւնը ապահովուած էր. կուսակալէն կարելի էր արտօնութիւն ձեռք բերել, սակայն քաղաք[ական] վիճակին զգալի կերպով փոխուելուն համար կարելի չեղաւ հետապնդել: Երբ Շրջ. ժողովը պարտաղրէ, նորընտիր Կ. կոմիտէն ու մարմինները որոշ չափով օժանդակութիւն ցցուննեն, կարելի կ՚ըլլայ կառուցանել Ակումբ մը ուրկէ շատ պիտի օգտուի ամբողջ Լեռնասարի շրջանը:

15.- Շրջանային ժողովի յետաձգում.– Կ. կոմիտէն ընտրուած ըլլալով 1911 Նոյեմբերին, բնականաբար իր

9.- Անընթեռնելի տեղանուն:

տարին ալ կը լրանար նոյն ամսուն, բայց որովհետեւ ամենայարմար ժամանակը ընդունուած էր Զատկի արձակուրդը, Կ. կոմիտէս ուզեց նոյն օրն իսկ գումարել տալ: Դժբախտաբար ընտրական պայքարը եւ մարմիններէն ոմանց բերանացի ու գրաւոր պահանջը՝ պատճառ դարձան յետաձգել Յուլիս 14ին. կանոնագրի համաձայն երկու ամիս առաջ ցրուեցաւ օրակարգի հարցերը շրջաբերականներով ու կարգ մը անյետաձգելի թելադրութիւններով: Մեր փրոփականտիստ ընկերը ընտրական պայքարով զբաղած ըլլալուն համար կարգ մը վայրեր չէր կրնար այցելել մինչեւ Յուլիս 14: Որոշուեցաւ գիւղացի ընկերներու ստիպումին վրայ մէկ ամիս եւս երկարել պայմանաժամը: Ահա այս իսկ պատճառով էր որ ժողովը յետաձգեցինք: Կ. Կ.ի այս բացառիկ կարգադրութեան ներողամիտ քող գտնուին մարմինները:

16.- Դիտողութիւններ մարմիններուն.– Մարմինները իրենց հաշուական կարգ ու սարքը չպահեցին սկիզբէն ի վեր, հակառակ անոր որ իրենց տրամադրութեան տակ գտնուած նոր տոմարները շատ դիւրութիւն կ՚ընձեռէին. եթէ կայ Լեռնասարի շրջանին մէջ տիպար (քանակական եւ նիւթական ցենզով) մարմին մը, ան կարելի է հռչակել Բլրակը: Կ. կոմիտէս գոհ մնացած է անոր կարգապահական վիճակէն. օրը օրին մեր նամակներուն ու պահանջներուն արձագանգ եղած է: Արեւալուսինը բաւական կանոնաւոր շրջան մը բոլորեց եւ նեցուկ եղաւ Կ. կոմիտէի կարեւոր ձեռնարկներու ատեն. ուրախ եւ գոհ ենք անոր ընծայած դիւրութիւններէն:

Բերքառատը իր կանոնաւոր յարաբերութիւնները պահեց մինչեւ ատեն մը. անկէ յետոյ լռեց մինչեւ մեր փրոփականտիստին հոն ժամանելը. փրոփականտիստէն կը տեղեկանանք իրենց քայքայուն վիճակը:

Մեսրոպաւանը այս տարի բաւական զբաղեցուց Շեհրիկեան-Ֆերմանեանի խնդրով Կ. կոմիտէս եւ իր փրոփականտիստը: Կարգ մը ընկերներ, տեղւոյն Շրջանային ժողովի որոշումներէն դժգոհ, փորձեր ըրին անջատուիլ, եւ տեղի տուին քղքակցութիւններու:

Գահաւանդը իր յարաբերութիւններուն մէջ թոյլ գտնուեցաւ. վերջերս ոեւէ դրամ չվճարեց այս տարի:

Անուշաւանը ներքին խնդիրներով այս տարի ալ զբաղեցուց Կ. կոմիտէս, այնպէս որ մէկ տարուան մէջ քանի մը մարմին ընտրուած ու լուծուած են. իր հաշիւները բոլորովին անվճար մնացած են:

Դաշտավայր, Սրբավայր, Բուրաստան, Նովրուզ, Վանասար ու Ծիածան իրենց հաշիւները մինչեւ 1911 Դեկտ.ի վերջ փակած են: Այս մարմիններէն Բուրաստան եւ Ծիածան խոշոր վէրք մը դարձան մասնաւորապէս այն պահուն երբ մեր ուժերը կեդրոնացնել պէտք ունէինք ընտրական պայքարին:

Բազէ եւ Հայկեան ենթակոմիտէները իրենց նիւթական պարտականութեան մէջ սկիզբէն ի վեր թերի գտնուած են. վերջինը նոյնիսկ պատասխանած ալ չէ մեր նամակներուն ու շրջաբերականներուն:

Թաթառ եւ Եփրատ նոր կազմուած ըլլալով ոեւէ դիտողութիւն չունինք. միայն կը թելադրենք Շրջ. ժողովին անմիջապէս փակել Թաթառ պահուող զիֆոնը:

Ընկերնե՛ր, կ՚ուզենք որ Շրջ. ժողովը որոշապէս ճշդէ մարմիններու քանակական եւ նիւթական ցենզը, եւ այսուհետեւ այս սկզբունքով միայն մասնակցին Շրջ. ժողովներու ձայնի իրաւունքով: Կ. կոմիտէս հէնց հիմա կ՚առաջարկէ զրկել այն մարմինները ձայնէ երբ նոյնիսկ անդամավճար չտալէ զատ՝ մէկ քանի խումբ միայն ունին իրենց տրամադրութեան տակ, որպիսին է Ծիածանը, Հայկեանը, Նովրուզը, Վանասարը, Բուրաստանը: Նոյն պարագան եւս պէտք է գործադրել կոմիտէներու համար:

Այս կարգի մարմինները լաւ է որ կապուած ըլլան ուրիշ մարմիններու հետ եւ կազմեն ենթակոմիտէ մը կամ կոմիտէ: Այս կարգադրութեամբ պիտի դիւրանայ Կ. կոմիտէի գործը եւ մարմինները պիտի ստիպուին մղում տալ քան քնանալ, ուժ կազմել քան թուլնալ:

17.- Սգահանդէսներ.– Մեր յեղափոխութեան տարին այս տարի ալ երկու մեծ եւ դառնաղէտ սուգի շղարշներով հագուեցաւ: Կ. կոմիտէս՝ հայասէր Փիեռ Քիյառի եւ հանգուցեալ Եփրեմի գերեզմաններու առջեւ երախտագիտական խորունկ զգացումով անգամ մ՚ալ ծունկի եկաւ եւ անոնց խնկելի յիշատակն ու համամարդկային սուգը վեր հանելով քչիկ մըն ալ արթընցուց հայ ժողովուրդի յեղափոխական անցեալն ու մարտական ոգին: Անոնց մահը որքան ցաւառիթ, նոյնքան օրինակելի եղաւ մեր ընկերական շարքերուն: Առաջինը իբր Դաշնակցութեան համակիր ֆրանսացի մեծ ընկերվարական յեղափոխական, երկրորդը որպէս դաշնակցական մարտիկ զօրավար:

Կ. կոմիտէս վերջին պահուն պատգամատրական ներկայ ժողովով վսեմ պարտականութիւն մը ունի կրկին յարգելու երկու մտաւորական եւ մարտիկ յեղափոխականներու յիշատակը, եւ կը թելադրէ ժողովիդ՝ տալ օգտաւէտ որոշումներ, օրինակուելով անոնց գծած արիւնոտ ու յեղափոխական արահետի փորձառութիւններէն: Յարգանք Փիեռի եւ Եփրեմի յիշատակին:

Ընկերնե՛ր, ահա մեր գործունէութեան ընդհանուր ամփոփումը մանրամասնուած 17 յօդուածներով: Մեր ներած ուժովը եւ մեզի տրամադրուած պէտքերով՝ այսքանը միայն կրցինք ընել եւ գործունէութեան մէջ դնել մարմինները: Բիւրոյի հետ կանոնաւորաբար թղթակցելով, անկից առնուած բոլոր հրահանգները օրը օրին շրջաբերականներով, նամակներով եւ յարմար դատած եղանակով հաղորդած ենք մարմիններուն:

Պահպանած ենք մեր ներքին եւ արտաքին մարմիններու եւ մասնակի խումբերու հետ մեր յարաբերութիւնները, որը պիտի կրնայ գաղափար տալ մեր քոփիի մէջ առնուածները միայն: Հանած ենք 9 շրջաբերական, թռուցիկներ, Իթթիհատ-Դաշնակցութեան համաձայնագիր, Մարտական հրահանգներ: Մեր նիստերը ըրած ենք կանոնաւորաբար եւ միայն արձանագրած ենք 45 նիստեր մեր դիւանատետրին մէջ: Ընտրական հարցի վերաբերեալ մեր կարգ մը նիստերուն արձանագրութիւնները չենք ըրած:

Շինեցինք ընդհանուր Լեռնասարի վիճակագրութիւնը տոմարի մը մէջ. եթէ կայ պակասներ, մարմիններուն քով փնտռելու է պատճառը: Նոյնը՝ գոյքերու:

Մարմիններու պահանջներուն ներելի չափով գոհացում տուած ենք: Նիւթական զոհողութիւն չըլլալուն համար մերթ ընդ որս գործեր չենք կրցած ընել: Մեր հաշիւները եւ հաշուեկշիռը եւս, բոլորն ալ յստակօրէն պարզուած, պիտի գտնէք տոմարներուն մէջ: Մէկ խօսքով՝ կատարած ենք մեր պարտականութիւնները, ըլլայ անիկա պարտաւորութիւն Շրջ. ժողովէն կամ ոչ:

Մաղթելով ընկերական յաջողութիւն եւ ապագային ալ աւելի դրական եւ գուտ յեղափոխական գործունէութիւն, կը մնանք ընկերական յարգանքներով՝

Հ.Յ.Դ. ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Գանձապահ	Ատենադպիր	Ատենապետ
ՊՈՒՏՏԱՅ	ԷԺՏԱՀԱՐ	ՏԱՊԱՐ
ՏԻԳՐԱՆ,	ՇԱՆԹ,	ՎԱՉԳԷՆ

17 Օգոստոս 1912

Փաստ. 827-60

Բ 1.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ
Հ.Յ.Դ. ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ

Լեռնասարի Եր[դ] Շրջանային ժողովը գումարուեցաւ Օգոստոս 19, 20, 21, 22 եւ 23ի օրերը, ունենալով մօտ ինը նիստեր: Կեդր. կոմիտէի կողմէն նախապէս հանուած շրջաբերականներուն համաձայն՝ 13 մարմիններէն միայն 10ը իրենց հաշիւները փակած էին եւ այս 10 մարմիններէն միայն եօթը պատգամատրներ ղրկած էին: Այս պարագան օրինաւոր նկատուելով՝ ժողովը բացուած յայտարարուեցաւ: Ժողովին կը մասնակցէին հետեւեալ մարմինները՝ Բլրակի, Արեւալուսնի եւ Գահաւանդի կոմիտէները երկուական ձայնով, Դաշտավայրի, Սրբավայրի, Բուրաստանի եւ Սրտաձորի ենթակոմիտէները մէկ մէկ ձայնով, Կեդր. կոմիտէ մէկ ձայնով եւ ընկեր Աստիկեան՝ իբրեւ գործիչ մէկ ձայն, ընդամէնը՝ 12 ձայն, Պատգամատրներու յանձնարարականները ստուգուելէ ետք՝ ընտրուեցան դատական եւ հաշուեքննիչ յանձնախմբեր: Յետոյ տեղի ունեցաւ մարմիններու, Կեդր. կոմիտէի եւ գործիչ-պրոպականտիստի տեղեկագրերու ընթերցումը: Մարմիններէն միայն Բլրակը, Արեւալուսինը, Սրտաձորը եւ Դաշտավայրը տեղեկագիր եւ հաշուեկշիռ ղրկած էին, իսկ միւս պարտազանց մարմիններու մասին՝ ժողովը պարսաւանքի քուէ տուաւ: Ասկէ ետք ժողովը անցաւ Օրակարգի վրայ գտնուած հարցերու վիճաբանութեանը, որոնց մասին տրուեցան հետեւեալ ցուցումները:

1) Պրոպականտ

ա) Պրոպականտ բանաւոր.– Լեռնասարի շրջանին համար մնայուն պրոպականտիստ գործիչէ մը զատ՝ իւրաքանչիւր մարմին պարտաւոր է սարքել մասնաւոր բանախօսութիւններ ընկերական շարքերուն համար, պարզելով կուսակցութեան հայեացքները: Ասկէ զատ՝ դիմել Բիւրոյին եւ մօտերս գումարուելիք [Դաշնակցութեան] Խորհուրդին որ ընդհանուր գործիչ-պրոպականտիստներ ղրկեն Փոքր Հայքի՝ մասնաւորապէս Լեռնասարի շրջանը:

բ) Պրոպականտ գրաւոր.– Ընկերական շարքերուն մէջ յեղափոխական ոգին արթնցնելու համար, իւրաքանչիւր մարմին պարտաւոր է իր տեղին վրայ ունենալ՝ այլեւայլ միջոցներով՝ կազմակերպական գրադարաններ, որոնք գլխաւորապէս պիտի պարունակեն կուսակցութեան աշխարհահայեացքները, ուղղութիւնը եւ գործելակերպը պարզաբանող գրքեր, տետրակներ, թերթեր եւ հրատարակութիւններ. իսկ նիւթական անկարողութեան պատճառով կազմակերպական գրադարաններ չունեցող վայրերու մէջ մէկ կամ երկու խումբ միանալով բերել կու տան դաշնակցական կարեւոր գրքեր ու թերթեր:

2) Ինքնազարգացում[10]

Այս մասին ընդունուեցաւ նախորդ Շրջ. ժողովին որոշումը որ հետեւեալն է՝

ա) Կազմել առանձին յանձնախումբ մը Ինքնազարգացման գործը առաջ տանելու համար. այս յանձնա-

10.- Ինքնազարգացումը պէտք է հասկնալ ինքնապաշտպանութեան իմաստով:

խումբր բոլորովին գաղտնի մնալու [է] ընկերներէն:

բ) Իւրաքանչիւր մարմինները կրնան խորհրդակցական ժողովներ գումարել ինքնազարգացման մասին միջոցներ խորհելու համար:

գ) Ամէն դաշնակցական՝ իր կարողութեան համաձայն՝ պարտաւոր է մէյ մէկ գոյք[1] ունենալ:

դ) Իւրաքանչիւր մարմին (ոչ թէ ինքն. յանձնախումբ) պարտաւոր է քննել բոլոր ընկերներու գոյքերը:

ե) Իւրաքանչիւր մարմին ջանալու է կազմակերպել մարմնամարզական խմբեր կամ ակումբներ, ինչպէս նաեւ թելադրել ընկերներուն որ, նայելով տեղական պայմաններուն, ուժ տան որսորդութեան[1]. այս միջոցին դիմելէ առաջ՝ կառավարութենէն արտօնագիր առնուելու է, անպատեհութեանց եւ կասկածի տեղի չտալու համար:

զ) Իւրաքանչիւր մարմին, միշտ նկատի ունենալով տեղական պայմանները, ինքնազարգացման համար հանգանակութեան ձեռնարկելու է, պայմանաւ որ Դաշնակցութեան պատիւը ու վարկը արատաւորող միջոցներու չդիմուի:

է) Դիմում ընել Բիւրոյին որ մեր շրջանին համար ղրկեն վճարուած մասնագէտ պրոպականտիստ մը, մղում տալու ինքնազարգացման գործին մեր շրջանին մէջ:

ը) Իւրաքանչիւր մարմին .....[11] նպատակին համար որոշ գումար մը տրամադրելի ընելու է Կեդր. կոմիտէին, որպէսզի վերջինը պարտաւոր ըլլայ հարկ եղածները հայթայթելու: .....[11] նպատակը ուսումնասիրելու համար՝ իւրաքանչիւր մարմին իր վստահելի ընկերներէն մին տրամադրելի ընելու է Կեդր. կոմիտէին:

Մարմիններէն եւ ընկերներէն կը պահանջուի որ ինքնազարգացման մասին տրուած որոշումին իւրաքանչիւր կէտը փութով գործադրուի:

3) Շարքերու մաքրագործում

Նկատի ունենալով որ շարքերուն մէջ կը գտնուին անպարտաճանաչ եւ անկարգապահ ընկերներ, որոնց ներկայութիւնը ինքնին պատճառ կը դառնայ շարքերու թուլացմանը եւ լքմանը, որոշուեցաւ որ՝ իւրաքանչիւր մարմին լուրջ քննութենէ ետք, շարքերու մաքրագործման ձեռնարկէ անմիջապէս, միշտ աչքի առաջ ունենալով ներքին կանոնագրի տրամադրութիւնները:

4) Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը ազգային գործերուն մէջ

Այս մասին ընդունուեցաւ նախորդ Շրջ. ժողովի որոշումը, աւելցնելով վերջին մասը:

Դաշնակցութեան վերջին վեցերորդ ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն՝ իւրաքանչիւր ընկեր ուժգին թափով աշխատելու է ազգային ամէն կարգի գործերուն: Ջանալու է ազգային պաշտօններու վրայ դնել վստահելի եւ սկզբունի տէր, ոչ թէ շահախնդիր դաշնակցականներ կամ համակիրներ, որոնցմէ մասնաւոր խոստմնագրեր առնուելու է՝ մարմիններուն կողմէ տրուած որոշումներուն համաձայն գործելու համար: Ընտրուած պաշտօնեաները՝ կարեւոր խնդիրներու ատեն՝ միշտ խորհրդակցելու են տեղական մարմիններուն հետ:

Այս որոշումին անսաստող ընկերները պատիժի ենթարկուելու են ներքին կանոնագրի համաձայն:

5) Դաշնակցութեան յարաբերութիւնները ազգային եւ օտար կուսակցութեանց հանդէպ

Նկատի ունենալով որ միւս հայ կուսակցութիւններն ալ ազգային կեանքին մէջ կարեւոր դեր կը կատարեն ու յաճախ կուսակցական հակառակութեանց պատճառով քաոսային վիճակ մը կը ստեղծուի ազգ. գործերու մէջ, որոշեց յանձնարարել Լեռնասարի մարմիններուն որ իրենց տեղին վրայ եղած հայ կուսակցութեանց հետ միշտ համերաշխաբար գործակցին Ազգային, կրթական եւ հանրային գործերու մէջ:

Օտար կուսակցութեանց հետ ունեցած մեր յարաբերութիւնները կախում պիտի ունենան Բիւրոյի բռնած դիրքէն եւ ցուցմունքներուն համաձայն, պայմանաւ որ Բիւրոն տեղեակ պահէ Կեդր. կոմիտէն պայմաններու մասին:

6) Անցեղ մարմինները

Շրջ. ժողովը նկատողութեան առնելով անցեղ մարմիններու հարցը, որոշեց որ՝ ըստ կանոնագրի 35էն վար անդամ ունեցող վայրերը չեն կրնար իբրեւ առանձին ենթակոմիտէներ ճանչցուիլ, այլ՝ անոնք միանալով մօտակայ վայրերու հետ կը կազմեն առանձին ենթակոմիտէներ: Անցեղ մարմիններուն երեք ամիս ժամանակամիջոց կը տրուի որ առանձին ենթակոմիտէ մը կազմելու ցեղը լրացնեն, հակառակ պարագային՝ վերեւ տրուած որոշումին կ'ենթարկուին:

7) Կեդրոնական ակումբի շինութիւն

Նախորդ Շրջ. ժողովը Կեդր. ակումբի մը շինութեան համար իւրաքանչիւր մարմնի վրայ՝ ըստ իր կարողութեան՝ մասնաւոր բաշխում մը կատարած էր: Այս մասին Կեդր. կոմիտէի տուած բացատրութիւններէն հասկցուեցաւ որ՝ Բլրակի կոմիտէէն զատ ոեւէ մարմին իրեն հնկած բաժինը չէր ղրկած, եւ հակառակ իր ջանքերուն՝ Կեդր. ակումբի շինութեան համար իր բոլոր ձեռնարկները անյաջող եղած էին: Ժողովը ընդունելով Կեդր. ակումբի մը շինութեան անհրաժեշտութիւնը, որոշեց յանձնարարել նորընտիր Կեդր. կոմիտէին որ իր

11.- Կիտաւոր մասերը պէտք է հասկնալ ինքնապաշտպանութեան կամ Զիֆոնի իմաստով:

յարմար նկատած միջոցներով իրականացնէ Կեդր. ակումբի մը շինութիւնը առանց քոյր մարմիններու պարտադիր մասնակցութեան:

8) Կարմիր խաչի միութիւն

Ժողովը նկատողութեան առնելով որ Լեռնասարի մարմինները թոյլ վերաբերմունք մը ցոյց տուած են Կարմիր խաչի միութիւններուն հանդէպ, որոշեց պարտք դնել իւրաքանչիւր մարմնի վրայ որ իր տեղին վրայ արդէն գոյութիւն ունեցող Կարմիր խաչի միութիւններուն ուժ տայ, առաջնորդողի դեր կատարելով անոնց բոլոր գործերուն մէջ: Իսկ այն տեղերը ուր Կարմիր խաչի միութիւններ գոյութիւն չունին, մարմինները ջանալու են կազմակերպել զանոնք: Որոշուեցաւ նաեւ պատրաստել մասնաւոր կանոնագիր մը Կարմիր խաչի համար:

9) Պատանեկան միութիւն

Ժողովը նկատի առնելով որ թէ դպրոցական եւ թէ ոչ-դպրոցական պատանիները կազմակերպելով օգտուած պիտի ըլլան բարոյապէս, մտաւորապէս եւ թէ յեղափոխականապէս, փոխադարձաբար օգտակար ըլլալով կազմին եւ ընդհանրութեան, հետեւաբար ընդունուեցաւ կազմակերպել զանոնք պայմանաւ որ պատանեկան խմբերը յանձնուին կարող եւ փորձառու վարիչներու, ընդունելով հանդերձ պատանիներու պարտադրութեանց թեթեւացումը:

10) Արհեստակցական միութիւն

Որոշուեցաւ արհեստակցական միութիւններու մասին պրոպականտ մղել դաշնակցական պրոպականտիստներու եւ բանախօսներու միջոցով: Մարմինները կրնան կազմակերպել այս կարգի միութիւններ այն ատեն միայն՝ երբ տեղական պայմանները թոյլ կու տան:

11) Խարբերդի շրջանը շրջանակներու բաժնել

Ժողովը նկատելով որ Կեդր. կոմիտէն Խարբերդի մէջ գտնուելով հարկադրուած է եղեր աննշան խնդիրներու համար իսկ միշտ յարաբերութեան մէջ մտնել մօտակայ ենթակոմիտէներու եւ խումբերու հետ, ինչ որ այս պարագան արգելք կ'ըլլայ Կեդր. կոմիտէի՝ Լեռնասարի շրջանի կազմակերպական գործերով զբաղուելուն, որոշեց յանձնարարել նորընտիր Կեդր. կոմիտէին որ՝ եթէ հնարաւոր կը գտնէ՝ Խարբերդի շրջանը շրջանակներու բաժնէ:

Այս կարգի իւրաքանչիւր շրջանակ կ'ունենայ կոմիտէ մը, որուն գլխաւոր պաշտօնը պիտի ըլլայ ա) յարաբերութեանց կապ պահպանել շրջանակի մարմիններու կամ խումբերու եւ Կեդր. կոմիտէի միջեւ, բ) մարմիններէն կամ խումբերէն դրամները գանձել եւ Կեդր. կոմիտէին յանձնել, գ) իր շրջանակի կազմակերպական ամէն կարգի գործերով զբաղիլ ինչ որ յատուկ է կոմիտէի մը: Շրջանակի կոմիտէն իրեն համար դրամական որոշ սակ մը չ'ունենար, այլ անոր դիւանական ծախքերը պիտի վճարէ Կեդր. կոմիտէն. իսկ բացառիկ ծախքերը շրջանակի մարմիններու կամ խումբերու հաւանութեամբը եւ միջոցներովը պիտի հոգացուին:

12) Պատգամաւորներու ընտրութիւն

Ժողովը նկատելով որ մինչեւ հիմա մարմինները անհաւասար ձայներով կը մասնակցէին Շրջ. ժողովներուն, որոշեց որ ասկէ ետք ամէն 50 անդամ մէկ պատգամաւոր տայ, 100ը երկուք, 150ը երեք եւ այսպէս շարունակուելով: Այն վայրը որ 50էն պակաս անդամ ունի, միանալով մօտակայ մարմնի մը հետ՝ կը մասնակցի պատգամաւորի ընտրութեան:

13) Ջ[ող] Շրջանային ժողովի գումարում

Որոշուեցաւ որ ասկէ ետք Շրջանային ժողովները գումարուին Զատկուայ երրորդ օրը երեքշաբթի, ինչ որ դիւրութիւն պիտի տայ բոլոր մարմիններուն ալ ժողովներուն մասնակցելու:

14) Օսմ. խորհրդարանական ընտրութիւն

Օսմ. խորհրդարանական ընտրութեան հարցին կարգադրութիւնը ձգուեցաւ նորընտիր Կեդր. կոմիտէին, որ իր կարգին բանակցելով Բիւրոյին հետ ընտրէ Դաշնակցութեան թեկնածուն եւ ճշդէ իր գործելակերպը ընտրութեանց միջոցին:

15) Ռայոնական ժողովի գումարում

Որոշուեցաւ յանձնարարել նորընտիր Կեդր. կոմիտէին՝ որ Ռայոնի Կեդր. կոմիտէներուն հետ բանակցելով գումարել տայ Ռայոնական ժողովը, եթէ անոր պէտքը կը զգացուի:

16) Կեդր. կոմիտէի դիրքը կառավարական գործերու հանդէպ

Ժողովը նկատելով որ Կեդր. կոմիտէն աննշան խնդիրներու համար իսկ կառավարութեան յաճախ դիմելովը կազմակերպութեան հմայքին եւ վարկին նսեմացում առաջ կը բերէ, որոշեց որ ասկէ ետք Կեդր. կոմիտէն ազգային եւ հանրային բնոյթ ունեցող խնդիրներու համար միայն կառավարութեան դիմէ, իսկ անհատական-անձնական խնդիրները յանձնուելու են խղճամիտ փաստաբաններու:

17) Կեդր. կոմիտէի վայրի ընտրութիւն

Շրջանային ժողովը ընդունելով որ՝ ըստ կանոնագրի՝ Բլրակի կոմիտէն բարոյական, նիւթական եւ քանակի ցեղի տեսակէտէ աւելի յարմար վայր մը կը նկատ-

ւի Կեդր. կոմիտէի համար, որոշեց որ Կեդր. կոմիտէն՝ ըստ առաջնոյն՝ մնայ իր տեղը, քանի որ կառավարական եւ կազմակերպական յարաբերութեանց տեսակէտէ յարմարագոյն վայրը կը նկատուի:

18) Կեդր. կոմիտէի ընտրութիւն

Եռապատիկ ցանկի մը վրայէն գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուեցան եօթը անդամներ Կեդր. կոմիտէի համար:

19) Պրոպականտիստի ընտրութիւն

Շրջանային ժողովը՝ գնահատելով գործիչ-պրոպականտիստ ընկեր Աստիկեանի գործունէութիւնը, որոշեց վերահաստատել զինքը իր պաշտօնին վրայ նախկին պայմաններով, ճանապարհածախսը Կեդր. կոմիտէն վճարելով:

20) Հաշուեքննիչ յանձնախումբ

Ժողովը ընտրեց մասնաւոր յանձնախումբ մը որուն գլխաւոր պաշտօնը պիտի ըլլայ քննել Կեդր. կոմիտէի հին թէ նոր հաշիւները եւ արդիւնքը հաղորդել բոլոր մարմիններուն:

21) Դատական

Շրջանային ժողովը զբաղեցաւ հետեւեալ վեց ընկերներու դատերով, իրաքանչիւրի մասին տալով հետեւեալ վճիռները:

1) Լեւոն Մանուկեան (Ծիածանի ընկերներէն), վեց ամիս դադարեցում շարքերէն եւ վեր ընդունուելու պարագային՝ վեց ամիս պատասխանատու պաշտօնէ զրկում:

2) Նշան Թամամեան եւ

3) Արմենակ Օնանեան (Արեւալուսնի ընկերներէն), մէկ տարի շարքերէն դադարեցում եւ վեր ընդունուելու պարագային՝ մէկ տարի ալ պատասխանատու պաշտօնէ զրկում:

4) Աշոտ Պոյաճեան (Արեւալուսնի ընկերներէն), երկու տարի դադարեցում շարքերէն եւ վեր ընդունուելու պարագային՝ մէկ տարի ալ պատասխանատու պաշտօնէ զրկում:

5) Լեւոն Պոյաճեան (Արեւալուսնի ընկերներէն), ի սպառ հեռացում շարքերէն:

6) Իսրայէլ Շահրիկեան (Մեսրոպաւանի ընկերներէն), ամուսնաթողութեան առթիւ, իսը ամիս դադարեցում շարքերէն՝ (1912 ապրիլ 1-էն մինչեւ Դեկտեմբեր 31) եւ վերընդունուելու պարագային՝ վեց ամիս ալ (1913 Յունուար 1-էն Յունիս 30) պատասխանատու պաշտօնէ զրկում:

Առաջին չորս ամբաստանեալներու մասին տրուած վճիռներուն գործադրութեան թուականը կը սկսի Շրջանային ժողովէն: Վերոյիշեալները իրենց դատապարտութեան շրջանին մէջ՝ եթէ ռեւէ հակադաշնակցական ընթացքի մէջ գտնուին, շարքերուն մէջ չեն կրնար վերընդունուիլ:

Վերջ

Ծանօթ.- Հ.Յ.Դ. 5րդ Շրջ. ժողովի որոշումներու հարազատ արտագրումն ըլլալը կը հաստատենք:

Հ.Յ.Դ. ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ
Ատենապետ Ատենադպիր
ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԿՇԻՒ

1912 Սեպտեմբեր 10/23

Փաստ. 828-21

Բ 2.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ
Հ.Յ.Դ. ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ

Լեռնասարի 2րդ Շրջանային ժողովը սկսաւ Ապրիլ 16ին եւ վերջացաւ Ապրիլ 20-ին, ունենալով ընդամէնը ութը նիստեր: Ժողովին կը մասնակցէին հետեւեալ մարմինները եւ խումբերը.– Բլրակի, Մեսրոպաւանի եւ Արեւալուսնի կոմիտէները 2ական ձայնով, Սրտաճոր՝ 1, Եփրատ եւ Բուրաստան՝ 1, Սրբավայր եւ Նէվրուզ՝ 1, Բերդավայր եւ Վանասար՝ 1, Կեդր. կոմիտէ՝ 1 եւ գործիչ՝ 1, ընդամէնը 12 ձայն: Բացակայ էին՝ Բերքառատի կոմիտէ, Բազէի, Գահաւանդի, Անուշաւանի եւ Դաշտավայրի ենթակոմիտէները, Վանաճորի, Հայկեան եւ Ծիածանի խումբերը: Մարմինները իրենց օրինական ձայներով մասնակցեցան ժողովին, իսկ ենթակոմիտէի ցեղ չունեցող վայրերը միացուելով՝ անոնց ձայն տրուեցաւ:

Պատգամաւորներու յանձնարարականները ստուգուելէ եւ ժողովի դիւանն ու հաշուեքննիչ յանձնախումբը ընտրուելէ ետք, տեղի ունեցաւ մարմիններու, խումբերու, Կեդր. կոմիտէի եւ գործիչ ընկեր Աստիկեանի տեղեկագրերու ընթեցումը եւ հաշուետուութիւնը:

Այս նախնական զբաղումներէն ետք՝ ժողովը անցաւ օրակարգին վրայ եղած հարցերու վիճաբանութեան եւ անոնց մասին տուաւ հետեւեալ որոշումները:

1.– Ինքնազարգացում[10]

Այս մասին ընդունուեցաւ նախորդ Շրջ. ժողովի որոշումը, որ հետեւեալն է.–

ա) Կազմել առանձին յանձնախումբ մը ինքնազարգացման գործը առաջ տանելու համար. այս յանձնախումբը բոլորովին գաղտնի մնալու է ընկերներէն:

բ) Իրարու մօտ գտնուած վայրեր կրնան խորհրդակցական ժողովներ գումարել ինքնազարգացման համար միջոցներ խորհելու համար:

գ) Ամէն դաշնակցական՝ իր կարողութեան համաձայն՝ պարտաւոր [է] մէյ մէկ գիրք[12] ունենալ իր անձնական գրադարանին համար, հակառակ պարագային՝ խստիւ պատժուելու է[13]:

դ) Իւրաքանչիւր մարմին (ոչ թէ Ինքն. յանձնախումբը) պարտաւոր է քննել բոլոր ընկերներու գրքերը:

ե) Իւրաքանչիւր մարմին ջանալու է իր տեղին վրայ կազմակերպել մարմնամարզական խումբեր կամ ակումբներ, ինչպէս նաեւ թելադրել ընկերներուն որ, նայելով տեղական պայմանները, ուժ տան որսորդութեան[1]. այս միջոցին դիմելէ առաջ՝ կառավարութենէն արտօնագիր առնուելու է, անպատեհութեանց եւ կասկածներու տեղի չտալու համար:

զ) Իւրաքանչիւր մարմին, միշտ նկատի ունենալով տեղական պայմանները, ինքնազարգացման համար հանգանակութեան ձեռնարկելու է, պայմանաւ որ Դաշնակցութեան վարկը արատաւորող միջոցներու չդիմուի:

է) Դիմում ընել Բիւրոյին՝ որ մեր շրջանին համար դրկէ վճարուած մասնագէտ պրոպականտիստ մը, ուժ տալու ինքնազարգացման գործին:

ը) Իւրաքանչիւր մարմին .....[11] նպատակին համար որոշ գումար մը տրամադրելի ընելու է Կեդր. կոմիտէին, որպէսզի վերջինս պարտատր ըլլայ հարկ եղածները հայթայթելու: .....[11] Նպատակը ուսումնասիրելու համար, իւրաքանչիւր մարմին իր վստահելի եւ կարող ընկերներէն մին տրամադրելի ընելու է Կեդր. կոմիտէին:

2.–Պրոպականտ

ա) Բանաւոր.– Լեռնասարի շրջանին համար մնայուն գործիչ-պրոպականտիստէ մը զատ, իւրաքանչիւր մարմին պարտաւոր է սարքել մասնաւոր բանախօսութիւններ ընկերական շարքերուն համար, պարզելով կուսակցութեան հայեացքները եւ օրուայ ազգային թէ քաղաքական հարցերը: Ասկէ զատ՝ դիմել Բիւրոյին որ ընդհանուր գործիչ-պրոպականդիստ մը դրկէ Փոքր Հայքի՝ մասնաւորապէս Լեռնասարի շրջանին համար:

բ) Գրաւոր.– Ընկերական շարքերուն մէջ յեղափոխական ոգին արթնցնելու համար, իւրաքանչիւր մարմին պարտաւոր է իր տեղին վրայ ունենալ՝ այլեւայլ միջոցներով՝ կազմակերպական գրադարաններ, որոնք գլխաւորապէս պիտի պարունակեն կուսակցութեան աշխարհահայեացքը, ուղղութիւնը եւ գործելակերպը պարզաբանող գրքեր, տետրակներ, թերթեր եւ հրատարակութիւններ: Իսկ նիւթական անկարողութեան պատճառով կազմակերպական գրադարաններ չունեցող վայրերու մէջ մէկ կամ երկու խումբ միանալով՝ բերել կու տան դաշնակցական կարեւոր գրքեր եւ թերթեր:

12.- Գիրքը հոս պէտք է հասկնալ զէնքի իմաստով:

13.- Այս եւ յաջորդող կարգ մը որոշումներ գրեթէ բառացի կրկնութիւն են նախորդ 5րդ Շրջ. ժողովի որոշումներուն, ինչ որ հասկնալի է երբ նկատի ունենանք երկու ժողովներուն իրարմէ միայն 7-8 ամիսներու հեռաւորութիւնը:

3.– Զիֆոնեան Կեդրոնական մարմին

Ժողովը ընդունելով կարեւորութիւնը Զիֆոնեան կեդրոնական մարմնի մը կազմութեան, որ 1909-1910 տարեշրջանին մէջ կազմուած էր եւ յետոյ ալ լուծուած, որոշեց յանձնել այս մարմնի կազմութեան գործը նորընտիր Կեդր. կոմիտէին, որուն իրաւասութիւն տրուեցաւ նաեւ դրամագլխի մը հաստատութեան համար խորհրդակցիլ շրջանի մարմիններուն հետ:

4.– Անցեալ մարմիններ

Նկատելով որ անցեալ շրջանի գործնական փորձը ապացուցած է որ զանազան վայրեր իրարու հետ միանալով, բաղձացուած արդիւնքը չեն տուած, որոշուեցաւ իւրաքանչիւր վայր առանձինն ենթարկել Կեդր. կոմիտէի իրաւասութեան: Այն վայրը որ ենթակոմիտէի ցենզը չի ներկայացներ, այսինքն՝ 35էն վար անդամ ունի, խումբ կը ճանչցուի: Խումբերը, ենթակոմիտէներու նման, իրենց գանձած անդամավճարներուն հարիւրէն 30ը (10ը տեղական ծախքին 20ը ինքնազարգացման համար) վար դնելէ ետք՝ մնացածը Կեդր. կոմիտէին կը ղրկեն:

Իսկ Շրջանային ժողովի պատգամաւորներու ընտրութիւնը կը կատարուի հետեւեալ կերպով.– կոմիտէն կ՚ունենայ երկու պատգամաւոր, որոնք կ՚ընտրուին ընդհանուր անդամական ժողովի մէջ, մէկը կոմիտէի անդամներէն եւ միւսը ընկերներէն: Ենթակոմիտէն կ՚ունենայ մէկ պատգամաւոր, որը կ՚ընտրուի ընդհանուր անդամական ժողովի մէջ: Իսկ երկու խումբերը, Կեդրոնական կոմիտէի կողմէն դասաւորուելով, ենթակոմիտէի մը ցենզին համաձայն կ՚ընտրեն մէյ մէկ պատգամաւոր:

5.– Ինքնազարգացման հրահանգներ եւ ներքին կանոնագիր

Որոշուեցաւ արդէն գոյութիւն ունեցող ինքնազարգացման հրահանգներուն պակասը լրացնել եւ անոնց ղրկել որ բնաւ չունին:

Իսկ ներքին կանոնագրի պատրաստութեան գործը յանձնուեցաւ ընկեր Աստիկեանի: Կեդր. կոմիտէն՝ պատրաստուած կանոնագիրը մարմիններուն ղրկելէ եւ անոնց դիտողութիւնները առնելէ ետք, տպագրութեան կը յանձնէ զայն:

6.– Մեր մասնակցութիւնը ազգային եւ կառավարական գործերու մէջ

Դաշնակցութեան վերջի Վեցերորդ Ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն՝ իւրաքանչիւր ընկեր ուժգին թափով աշխատելու է ազգային-մշակութային ամէն կարգի գործերու մէջ: Իւրաքանչիւր մարմին եւ խումբ ջանալու է ազգային թէ կառավարական պաշտօններու վրայ դնել վստահելի, սկզբունքի տէր եւ անշահախնդիր դաշնակցականներ կամ համակիրներ, որոնցմէ մասնաւոր խոստմնագրեր առնուելու է կուսակցութեան որոշումներուն համաձայն գործելու համար: Ընտրուած պաշտօնեաները՝ կարեւոր խնդիրներու ատեն՝ միշտ խորհրդակցելու են տեղական մարմիններուն հետ: Այս որոշումին անսաստող ընկերները խստիւ պատժուելու են ներքին կանոնագրի համաձայն իբրեւ անկարգապահներ:

Միեւնոյն ատեն, իւրաքանչիւր վայր ազատ կը թողւի իր տեղական պայմաններուն համաձայն շարժիլ:

7.– Համերաշխ գործակցութիւն բոլոր կուսակցութեանց հետ

Նկատի ունենալով որ միւս հայ կուսակցութիւններն ալ ազգային-մշակութային կեանքին մէջ կարեւոր դեր կը կատարեն եւ յաճախ կուսակցական հակառակութեանց պատճառով՝ քաոսային վիճակ մը կը ստեղծուի ազգային գործերու մէջ, որոշուեցաւ յանձնարարել շրջանի բոլոր մարմիններուն եւ խումբերուն՝ որ իրենց տեղին վրայ եղած հայ կուսակցութեանց հետ միշտ համերաշխաբար գործակցին ազգային, կրթական, հանրային եւ գաղափարական գործերու մէջ: Իւրաքանչիւր վայր, այս որոշումը իրականացնելու համար, ջանաղիր ըլլալու է պարբերաբար կազմել տալու միջկուսակցական ժողովներ:

8.– Պատանեկան միութեանց հարցեր

Խարբերդի պատանեկան միութեանց վարչութեանց Շրջ. ժողովը կարգ մը հարցեր ներկայացուցած էր ժողովին, պահանջելով բարեփոխութիւն պատ. միութեան ծրագիր-կանոնագրի քանի մը կէտերու մէջ: Ժողովը այդ պահանջուած փոփոխութիւնը անյարմար նկատելով, որոշեց որ իւրաքանչիւր վայր՝ ըստ առաջնոյն՝ ինքը կառավարէ պատանեկան խմբերը, տեղական պայմաններու համաձայն:

Յիշեալ շրջանի պատ. միութիւնները ազատ են գումարելու շրջանային հանդէսներ եւ հաւաքոյթներ:

9.– Կեդր. կոմիտէի ատենադպիրին թոշակի վճարում

Կեդր. կոմիտէի տեղեկագրի ընթերցումէն տեսնուեցաւ որ նախորդ երեք շրջաններուն մէջ ատենադպիրին մասնաւոր վճարումներ եղած են: Նկատելով որ Կեդր. կոմիտէի ատենադպիրները արդէն իրենց սեփական ապրուստի միջոցները ունեցած են եւ կ՚ունենան, որոշուեցաւ որ ասկէ ետք այդպիսիներուն ոեւէ վճարում չընլայ, զայն հակառակ գտնելով յեղափոխական սկզբունքներուն եւ բարոյականին:

10.– Անդամավճարներուն հրատարակութիւնը «Դրօշակ»ին մէջ

Որոշուեցաւ յանձնարարել նորընտիր Կեդր. կոմիտէին որ ամբողջ տարեշրջանին մէջ մարմիններէն եւ խմբերէն գանձուած անդամավճարները հրատարակել տայ կուսակցութեան պաշտօնաթերթին՝ «Դրօշակ»ին մէջ, ինչպէս ուրիշ շրջաններունը կը հրատարակուին:

11.– Պրոպականտիստ

Շրջանի պրոպականտիստ-գործիչ ընկեր Տ. Աստիկեան հրաժարած ըլլալով իր պաշտօնէն, որոշուեցաւ յանձնարարել նորընտիր Կեդր. կոմիտէին՝ որ անմիջապէս դիմէ Բիւրոյին եւ պահանջէ գործիչ մը շրջանին համար: Մինչեւ գործիչի մը գալը՝ ընկեր Աստիկեան պարտաւոր է պարբերաբար կատարել պրոպականտիստի պաշտօնը, ցորչափ մեկնած չէ շրջանէն:

12.– Կեդր. կոմիտէի ընտրութիւն

Եռապատիկ ցանկի մը վրայէն՝ գաղտնի քուէարկութեամբ՝ ընտրուեցան եօթը անդամներ Կեդրոնական կոմիտէի համար:

Վերջ

Ծանօթ.– Հ.Յ.Դ. Լեռնասարի 6րդ Շրջանային ժողովի որոշումներուն հարազատ արտագրումն ըլլալը կը հաստատենք:

Հ.Յ.Դ. ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Ատենադպիր	Ատենապետ
ԱՐԾԻԻ	ԱԼԴՐՕԾ

1/14 Մայիս 1913

Մատեան 118-90, էջ 90-91

Բ 3.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ԽԱՐԲԵՐԴ [ԵՒ ՍԵԲԱՍՏԻԱ]

Ապրիլ 29 1913, Պոլիս

Ընկերներ,

Ստացած ենք ձեր մարտ 30/12ի նամակը:

Ուրախ ենք որ դրութեան գիտակցութիւնը ունիք եւ ըստ այնմ կ՚աշխատիք եւ միանգամայն կը ջանաք դրացի տարրերու հետ համերաշխ ապրիլ:

Երկրէն եկած լուրերը հեռու են գոհացուցիչ ըլլալէ. կառավարութիւնը կ՚աշխատի որ ցաւալի միջադէպեր տեղի չունենան, բայց մութ տարրեր այնքան շատ կան երկրի ներսերը, որ կրնան իրենց չարամտութիւնով դերեւ հանել կառավարութեան անդորրասիրութիւնը:

Անակնկալներ շատ կրնան պատահիլ, եւ այդ դժբախտ պատահականութիւններն են որոնց առջեւ պէտք է արթուն կենալ, որովհետեւ այդպիսի պարագայի մը հայերն են որ առաջին զոհերը ըլլալու սահմանուած են:

Հաշտութեան խնդիրը յոյս կայ շուտով կարգադրելու եւ կառավարութիւնը այժմէն ծրագիրներ մշակելու ետեւ է ասիական նահանգներու մէջ բարենորոգումներ գործադրելու համար: Անշուշտ մեզի համար էականը լուրջ եւ անկեղծ բարենորոգումներն են որ գոհացում տան հայ ժողովրդի ցանկութեան եւ վերջ դնեն անոր անմարդկային տառապանքներուն: Հայկական հարցին համար աշխատող կաթող[իկոսական] պատգամաւորութիւնը պիտի պահանջէ իրական բարենորոգումներ որոնք համերաշխ են պետութեան շահերուն հետ: Մենք յոյս ունինք որ կառավարութիւնը, իր գերագոյն շահերուն տեսակէտով պիտի համակերպի՝ մեր հարցին արդար լուծումի մը՝ փոխանակ հին սիստեմով, ամէն ինչ առկախ, կեղծապատիր վիճակի մէջ ձգելով: Վերջին դէպքերը, եթէ վայրկեան մը մեր անցեալի վրայ հիմնուած սկեպտութիւնը մոռնանք, պէտք է հասուցուցած ըլլան օսմանեան վարիչներու մտայնութիւնը եւ դրած զանոնք աւելի բանաւոր եւ մարդկային ուղիի մը վրայ:

Մեր անկեղծութիւնը դէպի համօսմանեան ըմբռնումը կասկածէ դուրս է. կ՚ուզենք լաւատես ըլլալ բայց դառն փորձերը եւ փորձառութիւնները չենք ուզեր բոլորովին վտարել, որովհետեւ մեզ շրջապատող տարրերը, գուրկ խորհելու կարողութենէ ստորամարդկային հակումներով կ՚առաջնորդուին մեզի հանդէպ եւ չեն գնահատեր մեր անկեղծ ջանքերը. ուստի մինչեւ որ իրերը իրենց վերջնական դրոշմը չստանան, վերապահ կը մնանք եւ մեր ընթացքը ըստ այնմ կը տրամադրենք, դժգոհակ անակնկալներու եւ յուսախաբութիւններու չմատնուելու համար:

Հեռագրով չենք կրնար ձեզի ամէն ինչ ազատ հաղորդել, գրաքննութեան պատճառով, բայց կ՚աշխատինք կենսական պահուն ընել կարելին:

Ընկերներ ղրկելու հարցը կ՚ուշանայ. ձեր ինքնագիտակցութիւնը պէտք է առայժմ փոխարինէ դրսէն եկած ընկերները. աշխատեցէք ձեր մէջ եւ աշխատեցէք նաեւ դրացի օտար տարրերու հետ համերաշխութեան ոգին մշակել եւ միանգամայն զգացնել անոնց թէ մեր երկիրը ինչքան պէտք ունի քաղաքակրթութեան, բարգաւաճման եւ լոյսի, եւ այդ բոլորը կը կատարուին ոչ արիւնարբու բնազդներ սնուցանելով, իրար կուրցնելով, այլ ձեռք ձեռքի աշխատելով եւ դրութեանը գիտակցելով:

Լաւ է որ ձեր վալին դեռ կը մնայ եւ ժողովրդին համակրութիւնը կը վայելէ:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Յ.Գ.– Չեզի ղրկեցինք վիճակագրական հարցացուցակներ, եթէ ստանաք անմիջապէս լեցուցէք եւ մեզի ղրկեցէք շուտով:

Ձեր հեռագիրը ստացած ենք, բայց ուրիշ անգամ ըսած ենք որ անհատներու համար դիմումներ չենք ըներ, մանաւանդ գիտէք մեր եւ Իթթ[իհատ]ի յարաբերութիւնները դեռ որոշ չեն:

Փաստ. 1401-34

Բ 4.– Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

14-4-1913

Ընկերներ,

Խարբերդի Ամերիկեան Գոլէճին մէջ այս տարի ուսնեցած ենք Դաշնակցական Ուսանողական միութիւն մը, որ ամէն կարելի միջոցներով կը ջանայ Դաշնակցութեան գաղափարները եւ աշխարհահայեացքները տարածելու Գոլէճին այդ պահպանողական եւ պատուելիամտական շրջանակին մէջ: Անցեալ տարի եւ առաջները մերիները չյաջողեցան այդ շրջանակին մէջ որոշ հող գտնել իրենց նպատակները իրագործելու, որովհետեւ հնչակեան ուսանողները աւելի մեծամասնութիւն կը կազմէին, բայց այս տարի մերիները յաջողեցան մեծամասնութիւն կազմել եւ որոշ գործունէութիւն ալ ցոյց տալ:

Ճիշդ այս տարի իսկ մեր տղայոց նախանձեռնութեամբ՝ Գոլէճին մէջ կը սարքուին վիճաբանական ժողովներ, ուր կը վիճին ամէն կարգի խնդիրներու շուրջ. ի հարկէ մեր տղաքը ազատ ըլլալով, կուսակցութեան աշխարհահայեացքները հոն պարզելու: Վերջապէս, տղաքը եռանդուն գործունէութիւն մ՚է որ ցոյց կու տան:

Շատ պարզ է որ մեր ընկերները աւելի ժրաջան գործունէութիւն ցոյց կրնան տալ, եթէ օժտուած ըլլան ընդարձակ ծանօթութիւններով հասարակագիտական, յեղափոխական եւ կուսակցական եւ ուրիշ կարեւոր հարցերու շուրջ: Այս կ՚ըլլայ այն ատեն միայն, երբ իրենց տրամադրութեան տակ գտնուին յիշեալ հարցերը շօշափող գրքեր, թերթեր եւ զանազան հրատարակութիւններ: Իսկ ասոնք հայթայթելու համար դրամական որոշ գումար մը հարկաւոր է: Արդ, տղաքը ուսանողներ ըլլալով, որ բացարձակապէս զրկուած են նիւթական միջոցներէ, կը դիմեն ձեզ որ դրամական որոշ գումար մը (գէթ 5-10 ոսկի, այդ ձեր բարի կամքէն կախուած է) տրամադրելի ընէք իրենց: Երբ որ խօսակցութեան մը միջոցին իրենց անձուկ վիճակը պարզեցին ինձ, թելադրեցի իրենց որ ձեր նիւթական աջակցութեան դիմեն, այն վստահութեամբ թէ պիտի չմերժէք:

Շատ կ՚աշխատիմ գտնել մէկը որ «Հայրենիք»ի համար թղթակցութիւններ ղրկէ «Հայրենիք»ին. ղրկածները հրատարակեցէք, զինքը քաջալերած ըլլալու համար:

Գովելի է ձեր այն որոշումը որ Խարբերդի համար 150 ոսկի յատկացուցած էք ինքնազարգացման գործիք[10] համար: Անշուշտ, այս նպատակին համար ուրիշ վայրերու ալ որոշ գումարներ յատկացուցած էք: Ինչ որ ալ ըլլայ, գէթ այս շրջանին մէջ, ինքնազարգացման գործը շատ թոյլ կ՚ընթանայ: Հակառակ սպառնացող վտանգներուն, ժողովուրդը թմրած է եւ բնաւ տեղէն չի շարժիր: Ընդհանրապէս նոյն կացութիւնը ամէն տեղ ալ կը տիրէ: Պանդխտութիւնը, տնտեսական, զինուորագրական եւ այլ պատճառներով, կազմակերպական շարքերուն նօսրացման մեծ չափով կը նպաստէ: Գէթ ասկէ ձեր կողմերը եկողներուն փոխարէն ատկէ ալ վերադարձողներ ըլլան: Ես ալ մտադիր եմ Զատկէն ետք ձեր կողմերը գալ, ի հարկէ տնտեսական պատճառներով: Աղքատեանը, որքա՞ն ատենուայ համար շարքերէն դադրեցուած է: Մասնաւոր բարեւներ ընկերներուն:

Ընկերական բարեւներով
Տ. ԱՍՏԻԿԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ XVII

ՎԻՇԱՊԱՃՈՐ – ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԾՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Վիշապաճորը կուս. ծածկանունն էր Տիարպեքիրի, զոր հայերը Տիգրանակերտ կ՛անուանէին: Օսմ. սահմանադրութեան առաջին օրերու խանդավառութեան մէջ կազմակերպութիւնը ծաւալած էր Տիարպեքիրի ընդարձակ նահանգին մէջ եւ ստացած Կեդր. կոմիտէութեան կարգավիճակ, ընդգրկելով միաժամանակ գաւառական հեռաւոր այնպիսի շրջաններ, որոնք բնակուած էին առաւելաբար քրտախօս հայերով: Վերջին տարիներուն սակայն, ինչպէս երեւան կու գայ ստորեւ ներկայացուած փաստաթուղթերէն, թուլցած էր ան եւ ամփոփուած գլխաւորաբար Տիգրանակերտ-Տիարպեքիրի մէջ: Այս պատճառաւ ալ, ան ստացած էր Շրջանային կոմիտէութեան կարգավիճակ:

Փաստ. 1544-13

1.– Հ.Յ.Դ. ՎԻՇԱՊԱՃՈՐԻ Ջ. ՏԵՂԱՅԻՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ ՔԱՂՈՒԱԾՔ

Սեպտեմբեր 11/24, 1913, Տիգրանակերտ

Ընկեր Ռոստոմին

Կը հաստատենք Օգոստ. 29/11 եւ թիւ 2 նամակնիս. ստացած կը լինինք:

Այս անգամ հարկ զգացինք մի երրորդ նամակ եւս գրել Ձեզ:

Մեր Ջ. տեղ[ական] Պատգ[ամաւորական] ժողովի որոշումներէն քաղուածներ պատրաստուած էին ղրկուելու համար Ի[նքնապաշտպանութեան] Մ[արմնի] Բիւրոյին (Պոլիս), բայց որովհետեւ Ի. Մ. բիւրոն եւս դադրեցուց իր քղթակցութիւնը, մենք խորհեցանք մի գուցէ կազմալուծուած ըլլալուն. հետեւաբար յարմար նկատեցինք ղրկելու ձեզ, ներկայացնելու համար Ընդհ. ժողովին եւ ապա յանձնելու նորընտիր բիւրոյին:

Այդ «Քաղուածք»ին հետ միասին հետեւեալ երկու առաջարկները կ՛ուզենք որ Ընդհ. ժողովի սեղանին վրայ դրուին եւ նպաստաւոր լուծում ստանան:

ա) Պատուիրել իւրաքանչիւր մարմին (Կ. կոմիտէ, Մեկուսի կոմիտէ եւայլն) անպայման պատասխանելու ոեւէ Մարմնի կողմէ եկած նամակներուն:

բ) Պահանջել բոլոր մերձաւոր Կեդր. եւ Մեկուսի կոմիտէներէն՝ կանոնաւոր թղթակցութիւն պահելու իրարու հետ, գէթ ամիսը անգամ մը, այսպիսով իւրաքանչիւր շրջան իրազեկ կարենալ պահելու քոյր շրջանները, արտաքին եւ ներքին իրադարձութիւններու մասին:

գ) Յանձնարարել իւրաքանչիւր Կեդր. կամ Մեկուսի կոմիտէի ծածկագիր-հեռագիրներու փոխանակութիւնը, ի պահանջել հարկին, քոյր-շրջաններու միջեւ գլխաւորապէս:

(Ծանօթ).– Ծածկագիր-հեռագիրներու համար կամ Ընդհ. ժողովի կողմէն դիւրացոյց սիստեմ մը մշակել,եւ կամ թողուլ իւրաքանչիւր շրջանի, որ գիտցածին պէս պատրաստէ:

Անհրաժեշտ է որ Ընդհ. ժողովը վերջանալուն, շուտընդփոյթ ղրկէք մեզ որոշումներու գէթ կարեւորները, մեր դիրքը ճշդելու եւ ըստ այնմ գործելու համար:

*
* *

Նորընտիր պատրիարք Ջաւէն սրբազանը[1] վաղը (Սեպտ. 12/25, Հինգշաբթի) պիտի մեկնի, Պատրիարքարանի հրահանգին համաձայն, Սլիվան, Սղերդ, Բաղէշ, Մուշ, Խնուս եւ Կարին, անկից անցնելու համար Տրապիզոն եւ Պոլիս. իրեն կառավար[ութեան] կողմէն մինչեւ Սղերդ պիտի ընկերանան ժանտարմերիայի հազարապետ Հաշիմ պէյ՝ 10 ժանտարմերիայով: Ազգ. վարչութեան կողմէն իրեն ընկերանալիք անձը դեռ չէ որոշուած:

Ընտրութենէն վերջը, քանիցս տեսնուեցանք իրեն հետ, եւ թելադրեցինք որ իրքը չտարուի Սահմանադիր-Ռամկավար հովերով եւայլն. ան գրեթէ խոստացաւ մեզ բոլորովին անխտիր ոգիով գործել, եւ ոեւէ յառաջդիմական ու վերանորոգչական քայլի առջեւ թումբ չկանգնել, ընդհակառակը միշտ ալ ոյժ տալ: Կը յուսանք որ մեր Պոլսոյ երեսփոխան ընկերները մանաւանդ պիտի կրնան սիրաշահիլ եւ ազդել անոր վրայ:

Ընկերական բարեւներով՝
Վ[իշապա]ճորի Մեկուսի կ[ոմիտէ]ի կողմէն
ՀՐԱՅՐ, ՄՈՒՍԱ

Գումար[ուած] – 22 ժողով (Ա. մինչեւ ԻԲ.)

Տեւողութիւն – 1913 Յուլիս 4/17 մինչեւ Օգոստոս 18/31

Ժամանակ – Գիշերները ժամը 1-էն մինչ 2½, ը[ստ] բ[ոքականի]

Մասնակցութիւն – 5 ձայնատու եւ 5 խորհրդակցական պատգամաւորներ:

*
* *

Ա. ժողով.– Նկատի ունենալով որ շրջաններէն ոչ մէկ պատգամաւոր կը մասնակցի ժողովիս, անյարմար է «Շրջ. ժողով» կոչել զայն, այլ պատշաճ սեպուեցաւ «Տեղային պատգամաւորական ժողով» անունը տալ:

Ե. ժողով.– Շրջ. կոմիտէի զեկուցագրի ընթերցումը շարունակուելով, գոհունակութիւն յայտնուեցաւ խումբերուն ներկայացուցիչներ ղրկուելու դրութեան մասին եւ որոշուեցաւ թելադրել նորընտիր մարմնին միեւնոյնը շարունակելու:

Է. ժողով.– «Յառաջդիմական» վարժարանը անկարելի ըլլալով կազմակերպական ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով պահել, որոշուեցաւ վարժարանի վարչութեան թողուլ զայն, անկախաբար յարմարը տնօրինելու:

Է. ժողով.– Յառաջիկային եթէ անապահովութիւնը շարունակուի ու քաղաքական սպանութիւններ տեղի ունենան, այդ պարագային Մարմինը պարտաւոր է ամէն միջոց ձեռք առնել՝ արգիլելու համար ամէն հանանականութիւն:

Ը. ժողով.– Անհրաժեշտ դատուեցաւ նաեւ ընկեր կամ գոնէ համակիր փաստաբանի մը գոյութիւնը. որոշուեցաւ պարտադրել յաջորդ Մարմինը, Արեւմտ. բիւրոյին դիմում կատարելու եւ այդպիսիներէն մէկը անպայման տեղս բերելու, խոստանալով մեր կողմէն բարոյական ամէն տեսակ աջակցութիւն, իր արհեստը ըստ կարելւոյն մեզի օգտակար եւ իրեն համար ալ շահաւէտ դարձնելու:

Ը. ժողով.– Պահանջել Բիւրոյէն գէթ 15 օրը անգամ մը կանոնաւոր թղթակցութիւն պահելու մեզ հետ:

Ը. ժողով.– Առաջարկել Բիւրոյին եւ թէ Ընդհ. ժողովին, Կեդր. եւ Մեկուսի կոմիտէներուն յատկապէս այցելելու համար – մնայուն քննիչ մը պահուի Բիւրոյին մօտ, եւ փաստել այս պահանջի հրամայողականութիւնը:

ԺԱ. ժողով.– Նկատելով որ տեղիս եւ շրջաններուն համար զատ զատ [գործիչ] ընկերներ միանգամայն պահել անկարելի է – պիւտճէի անբաւութեան պատճառով – որոշուեցաւ պահել մէկ ընկեր թէ տեղին եւ թէ ի հարկին շրջաններուն ալ գոհացում տալու:

ԺԲ. ժողով.– Պարտադրել ընկեր Դաւիթ Մովսէսեանը («Ազատամարտ»ի գործակալ), որպէսզի մասնաւոր ջանք եւ եռանդ թափէ «Ազատամարտ»ի տարածման համար. հակառակ պարագային կը թելադրուի նորընտիր մարմնին զայն փոխել:

1.- Ջաւէն Արք. Տէր Եղիայեան, նորընտիր պատրիարք Կ. Պոլսոյ, նախապէս առաջնորդ Տիգրանակերտի:

ԺԳ. ժողով.– Ընդունուեցաւ որ ժողովը պէտք է քննէ ինքնօգնութեան[2] հաշիւներու մանրամասնութիւնը. որոշուեցաւ գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրել մէկը, որ այդ գործը կատարելէ վերջը ժողովին կողմէն, հաւաստէ հաշիւներու ճշդութիւնը:

ԺԴ. ժողով.– Նկատելով որ այժմ թէ տեղս եւ թէ շրջաններն ալ (մեծ մասը քայքայուած) միասին առած, Կ. կոմիտէ[ութեան] ո՛չ նիւթական եւ ոչ ալ քանակական ցեղզը չի լրանար, որոշուեցաւ Շրջ. կոմիտէի փոխարէն պահել «Մեկուսի կոմիտէ» եւ Բիւրոյին ու Ընդհ. ժողովին շեշտել տեղիս մէջ Մեկուսի կոմիտէի մը գոյութեան անհրաժեշտութիւնը: Մեկուսի կոմիտէն պիտի ընտրուի այսպէս.– 3 ընկեր՝ «Տեղ. Պատգամաւոր. ժողով»ի կողմէն, 3՝ խմբական եւ խմբապետական ժողովներու կողմէն (ներքին կանոնագրի համաձայն) եւ մէկ ընկեր ալ դրսէն կանչելու իրաւասութիւն կը տրուի անոր: «Տեղ. Պատգ. ժողով»ի կողմէն ընտրուածները պարտաւոր են չհրաժարիլ մինչեւ յաջորդ «Տեղ. Պատգ. ժողով»ի գումարումը:

ԺԶ. ժողով.– Նախորդ տարուան Շրջ. կոմիտէի հաշուին մէջ, Յառաջ[դիմական] վարժարանի Օժանդակ մասնախումբին 22 օսմ. լիրայի փոխատուութիւն մը ըլլալը (ցարդ անվճար մնացած) հակաօրինական նկատելով, որոշուեցաւ թելադրել յաջորդ մարմնին կազմակերպ[ական] դրամները գծուած պիւտճէէն դուրս ուրիշ բանի չգործածել: Իսկ վերոյիշեալ պարագան որոշուեցաւ գիտցնել Բիւրոյին՝ Ամերիկայի Կ. կոմիտէին միջոցաւ դիտողութիւն ընելու նախորդ Շրջ. կոմիտէի գանձապահ ընկեր Յովհաննէս Ազատեանին, որ այդ փոխատուութեան գլխաւոր պատասխանատուն է:

ԺԷ. ժողով.– Պարտադրել նորընտիր մարմինը, որ քայքայուած խմբերու ցանկերը եւ անհատ չէզոքացող ընկերները նկատի ունենայ եւ անոնցմէ յարմարները կանչէ կազմին մէջ:

ԺԸ. ժողով.– Կ. խաչի մասին որոշուեցաւ լիազօրել յաջորդ մարմինը, ի պահանջել հարկին, յարաբերութիւն պահելու վարչութեան հետ, եւ երբ տեսնէ թէ գործը դարձեալ առաջ չ՚երթար եւ յոյս չի ներշնչեր, լուծել զայն եւ կազմ. կանոն[ագր]ի համաձայն շարժիլ անոր հետ:

ԺԹ. ժողով.– Մեր պիւտճէն գծուեցաւ հետեւեալ կերպով.–

20% Բիւրոյին,
40% Կեդրոնատեղիի վարձ,
30% Ազատ ընկերոջ[3]
10% Անհրաժեշտ ծախքեր:

Երբ պիւտճէի յաւելում ունենանք, Բիւրոյի օրինական պահանջը ամբողջութեամբ, այսինքն 28% ղրկել հետեւեալ հաշուով՝

100:40 ::70
400x70 = 28
100

Ինքնօգնութեան պիւտճէն գծուեցաւ հետեւեալ կերպով.

ա) Պարտադրել նորընտիր մարմինը, տարին անպայման մէկ հանգանակութիւն կատարելու ընկերական շարքերուն մէջ, եւ եթէ յարմար է, նաեւ համակիրներուն մէջ (ինք[նապաշտպանութեան] մարմնի կարծիքը առնելէ վերջը):

բ) Արտասահմանէն եւս այս նպատակին յատկացելու համար գումարներ ստանալու մասին ոյժ տալ դիմումներով (ուղղակի եւ անուղղակի):

Ի. ժողով.– Մարմնոյ ընտրութեան ձեռնարկուելով, ըստ կանխաւ որոշուած քանակին, ընտրուեցան ընկերք Մուսա, Հրայր եւ Շահէն, «Տեղ. Պատգ. ժողով»ի կողմէն:

ԻԲ. ժողով.– Ընկեր Շահէնը ինքնօգնութեան հաշիւները մանրամասն կերպով քննած ըլլալով, ըստ մեր որոշման, հաւաստեց հաշիւներու ճշդութիւնը: Գոյքերու արժէքի արձանագրութիւնը եւ հաշիւներու գումարը յարմար տեսնուեցաւ վայրի Բարձր. Մարմնին ներկայացնել, այն եւս տարուէ տարի փոխանցելու յաջորդ Մարմնին:

Հաշուեքննիչ մարմնի Օգոստ. 5 թիւ տեղեկագիրը ներկայացուելով՝ վաւերացուեցաւ եւ որոշուեցաւ նոյնութեամբ պահել այս որոշմնատետրին մէջ:

Ճշդիւ օրինակուած ըլլալով՝ կը վաւերացնենք,

Վ. Չորի Զ. Տեղ. Պատգ. ժողովի կողմէն

Քարտուղար
ՀՐԱՅՐ

Նախագահ
ՍՄԻՍԱ

18 Օգոստոս 1913
Վիշապաձոր

2.- «Ինքնօգնութիւնը» պէտք է հասկնալ ինքնապաշտպանութեան իմաստով:

3.- «Ազատ ընկերը» պէտք է հասկնալ գործիչ ընկեր իմաստով:

Փաստ. 747-17

2.– ՎԻՇԱՊԱՁՈՐԻ ԾՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

17/30 Յուլիս 1913

Ստացանք ձեր Մայիս 25 եւ Յուլիս 1 թիւ նամակը, վերջինով ներփակ Ուէսթ-Հոպոքընի մեր հայրենակիցներու՝ Ձեր միջոցաւ մեզի ղրկուած 67,58 տոլարի չէքը:

Վիշապաձորի Զ. Շրջ. ժողովը Յուլիս 3-ին սկսաւ եւ Յուլիս 22ին պիտի աւարտէ իր գործը: Շրջաններէն ոեւէ պատգամաւոր չմասնակցելուն, Տեղային Պատգամաւոր. ժողով կոչեցինք զայն: Մեր օրակարգի վերջին խնդիրն է «մեր կազմին ստանալիք վիճակը». հոս պիտի որոշուի Շրջ. կոմիտէ՞, Մեկուսի կոմիտէ՞ թէ ոեւէ Կ. կոմիտէի [հետ] միացեալ Տեղ. կոմիտէ՞ պահուիլը: Պիտի քննուին երկու տարուան կազմ[ակերպական] հաշիւները եւայլն:

Յամենայն դէպս, եթէ Շրջ. կոմիտէ պահել հարկաւոր չըլլայ, Մեկուսի կոմիտէ պահելը աւելի նպատակայարմար է, քանզի մեզի մօտիկ եւ ամէն դիւրութիւն ընծայող Կ. կոմիտէ չունինք. մանաւանդ Տիգրանակերտը, իբր հայաբնակ կուսակալութեան մը կեդրոն, պէտք կայ ուղղակի յարաբերութիւն պահպանելու Բիւրոներուն հետ:

Տեղ. Պատգամաւոր. ժողովին մէջ կարգ մը կարեւոր որոշումներ տրուեցան. նկատելով որ, իբր ազատ ընկեր կարող ոյժ մը ձեռք ձգելու եւ պահելու անկարելիութիւն կայ, որոշուեցաւ տեղացի համեստ ոյժերէն մին պահել վարձատրութեամբ, իբր Մարմնի ներկայացուցիչ, եւ մեր կազմը երբ գոհացուցիչ վիճակ ստանայ, խորհիլ նաեւ համեստ ոյժ մը պահել շրջաններուն համար՝ կրկին համեստ վարձատրութեամբ, եւ այսպէսով տեղւոյս կազմը ուժեղացնելէ վերջը չանտեսել նաեւ շրջաններու կազմերուն վերականգնումը:

Որոշուեցաւ առաջարկել նաեւ Բիւրոյին, եւ նոյնիսկ Ընդհ. ժողովին ու պահանջել որ իւրաքանչիւր Կ. կոմիտէի եւ իր շրջաններուն վրայ բարոյական ու հաշուական խիստ քոնքրոլ պահելու, անհատական կամ զանգուածային յուսալքումները արգիլելու, եւ յեղափոխական գործօն կեանքը կանգուն եւ անխախտ պահելու, նաեւ Բիւրոներէն կարեւոր հրահանգներ բերելու համար,– ընդհանուր ու մնայուն քննիչ մը պահուի, տարին գէթ քանի մը անգամներ այցելելու բոլոր կոմիտէներուն եւ շրջաններուն, ու տարուան մէկ մասը անցնել անոնց քովերը. առանց այսպիսի կարգադրութեան մը, Կեդրոնի մարմնին (Բիւրօ) անկարելի պիտի ըլլայ բարոյական ու հաշուական քոնթրոլը: Թռուցիկներով ու շրջաբերականներով փորձառապէս համոզուեցանք, որ գոհացուցիչ արդիւնք կարելի չեղաւ ձեռք ձգել:

Անցեալ եւ միւս տարիներուն ալ, հարկաւ կը յիշէք, որ մեր շրջանը շրջիկ կարող ոյժ մը այցելելու մասին քանիցս դիմումներ կատարեցինք, ու վերջապէս մեզ խոստացուեցաւ ընկեր Ակնունին ղրկել, բայց այդ եւս չտեսանք. այժմ լսեցինք որ ընկեր Ակնունին Հալէպ եկած է. գէթ այս անգամ պարտականութիւնը ստանձնեցէք զայն հոս ղրկելու կարճ ժամանակի մը համար միայն:

Տեղ. Պատգամաւոր. ժողովի գումարումէն ի վեր մեր կազմը վերակենդանանալ սկսած է. ընկերներու եւ խումբերու թիւը բարձրացած է եւ կը յուսանք, որ քիչ ատենէն գոհացուցիչ վիճակի կը հասնի, եւ այս բանին մեծապէս կրնայ նպաստել ընկեր Ակնունիի այցելութիւնը:

Ամերիկայի մեր հայրենակիցներէն լսեցինք, որ հոն ղրկուած շրջաբերականներուն մէջ (Բիւրոյի կողմէն), ինքնօգնութեան համար Վիշապաձորին եւս – 100 – հարիւր լիրա յատկացուիլը նշանակուած է եղեր, մինչդեռ Վ. Չորը ցարդ ոչ այդպիսի գումար մը եւ ոչ ալ անոր քանիօնն անգամ չստացանք: Կը պահանջենք որ հրապարակուած այդ գումարը անմիջապէս փոխադրուի մեզ, քանի որ Ինքնօգնութեան մարմինը խիստ անհրաժեշտ ու կենսական պէտքեր ունի գոհացնելիք:

Ի լրոյ լսեցինք Թուրքիոյ Ռայոն. ընդհ. ժողովի գումարումը, եւ նոյնիսկ Փրակերթոյին[4] (որ կազմ իսկ չի ներկայացներ) մասնակցելու համար հրաւէր եկած ըլլալը, իսկ մենք ոչ հրաւէր եւ ոչ իսկ տեղեկութիւն ստացանք այդ ուղղութեամբ: Անհամբեր կը սպասենք լսել այդ մասին. նաեւ կ՚ուզենք իմանալ թէ Է. Ընդհ.ժողովը ե՞րբ եւ ո՞ւր պիտի գումարուի այս տարի:

Ընկերական բարեւներով՝
ՎԻՇԱՊԱՁՈՐԻ ԾՐՋ. ԿՈՄԻՏԷ

Յ. Գ.- Նախորդ կուսակալ Ճելալ պէյի Պաղտատ մեկնումէն քանի մը օր վերջը հոս եկաւ նոր կուսակալ Իսմայիլ Հագգը պէյը, որ խիստ զինուորականի նկարագիր մը ունի, վարչական գործերու մէջ անհմուտ, բայց զինուորականի հրամաններ տալուն մէջ կտրուկ եւ ստիպողական: Հայկական հարցի գաղտնի փուլերուն մասին մեզ տեղեակ պահելնիդ անհրաժեշտ է:

4.- Փրակերթօ՝ ծածկանունն է Նփրկերտ-Ֆարղին քաղաքի կուս. կազմակերպութեան, որ նախապէս մաս կը կազմէր Վիշապաձոր-Տիգրանակերտի Կ. կոմիտէութեան: «Թուրքիոյ Ռայոն. ընդհ. ժողովը» ակնարկութիւն է 1913ին Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ գումարուած խորհրդակցական ժողովին (տես էջ 277-78):

Մատեան 118-90, էջ 112-113

3.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿՈՄԷՏԷԻՆ

25 Մայիս1913, Տիգրանակերտ

Ընկերներ,

Ստացանք ձեր Մայիս 1/14ի նամակը:

Շատ ցաւալի է ձեր կազմակերպութեան անկերպարանութիւնը, մանաւանդ Տիգրանակերտի պէս տեղ մը ուր աւելի քան պէտք կար: Քանի որ ձեր նկարագրածին պէս է, եւ այդ կազմալուծումը արդիւնք է ընկերներու պարտականութեան թերացումին, ձեզի կը մնայ միանալ այն Կ. Կ.ին որը յարմար կը դատէք: Բայց այդ քայլը առնելէ առաջ, վերջին փորձ մըն ալ ըրէք համախմբելու ընկերները եւ յիշեցնելու անոնց ներկայի պարտականութիւնները:

Ուրախ ենք լսելով որ պարտաճանաչ վալի մը ունիք. անշուշտ գիտակից վալի մը բարիք մըն է իր շրջանին համար: Ուրախալի էր նմանապէս գաղթականութեան զգալի կանգառումը: Աշխատեցէք կարելին ընել այդ աղէտը կասեցնելու. կացութիւնը այսպէս չի մնար. բարեռնորոգումներու պահանջը Անատոլուի մէջ երբեք այսքան զօրեղ կերպով շեշտուած չէր թէ՛ եւրոպական պետութիւններու կողմէն եւ թէ մեր կառավարութեան կողմէ որ իր երկրին միակ փրկութիւնը կը գտնէ անկեղծ բարեռնորոգումներու գործադրութեան մէջ: Այդ համոզումը հետզհետէ կը շեշտուի թուրքերու մէջ: Պէտք է ընդունիլ որ ահագին կայսրութիւն մը չի կրնար ընդերկար այսպիսի անիշխանական եւ քաոսային վիճակի մէջ ապրիլ. դէպքերը մեծ խորհրդատուներ են, եւ մենք յոյս ունինք որ թուրքերը կը զգան ներկայի անողոք եւ հրամայական պահանջը, որովհետեւ իրենց կողմէ անհոգութիւն մը կործանարար պիտի ըլլայ նաեւ իրենց համար:

Ընդունելով որ հաւաստիքներ կան բարեռնորոգումները գործադրելու, սակայն անակնկալներու երկիրն է նաեւ Թուրքիա. այս երկրին մէջ բարի ցանկութիւններուն մօտ թանձր տգիտութիւն մըն ալ կայ որ կրնայ ի յայտ գալ բացասական ուժերով: Այդ պատահականութիւնը լաւ է միշտ աչքի առջեւ ունենալ կոյր հոսանքներու զոհ չգնալու համար:

Յառաջդիմականին օժանդակութեան անկարելիութեան մասին գրած էինք, այդ մասին կը խօսինք դարձեալ եւ կը հաղորդենք արդիւնքը:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

Մատեան 118-90, էջ 149-150

4.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԿՈՄԷՏԷԻՆ

30 Օգոստոս 1913, Տիգրանակերտ

Ընկերներ,

Ստացած ենք ձեր ստացագիրը Ամերիկա ձեր հայրենակիցներուն ղրկելու համար զոր ղրկեցինք արդէն:

Տեղիդ կազմակերպութեան անորոշ վիճակը, զոր կը հաստատէին ձեր կողմէն եկած նամակները, այն կարծիքը տուած էր մեզի թէ պէտք էր ձեր շրջանը միացնել մօտիկ Կ. Կ.ի մը հետ: Իսկ այժմ ձեր Շրջանային ժողովէն յետոյ չէք ուզեր այդ վիճակին մէջ իյնալ եւ կ՛ուզէք պահել ձեր շրջանին անկախութիւնը: Ուրախ ենք որ ջանքեր կ՛ընէք ձեր դիրքը պահելու եւ բարձրացնելու: Եւ շատ ցաւալի պիտի ըլլար եթէ այդպիսի հայաշատ շրջան մը, ինչպէս է ձերինը, անփառունակ կերպով նուաղէր եւ ընկերները ցոյց չտային հարկ եղած կորովը եւ գործունէութիւնը աւելի ու աւելի կազմակերպուելու համար: Յոյս ունինք որ Շրջանային ժողովէն յետոյ ընկերները նոյն եռանդով պիտի սկսին գործի իրենց բարոյական ազդեցութիւնը զգալի ընելով: Կը սպասենք:

Դժբախտաբար անհնար եղաւ ընկեր ղրկել հոդ: Տեղական համեստ ուժերէն առաջ բերել ընկերներ որ պատուաւոր կերպով կարենան ներկայացնել ընկերական շրջաններու մէջ,– հարցին լուծումը ըսել է: Պէտք է ամէն տեղ մեր ընկերները աշխատին այդպիսի ուժեր ստեղծել իրենց մէջէն որովհետեւ չէ կարելի գտնել միշտ հարկաւոր ընկերները, որոնք ամէն տեղ հասնին: Անշուշտ փափաքելի է գտնէ որ կարեւոր ընկերներ մերթ ընդ մերթ շրջաններ ընէին եւ այցելէին ընկերներուն. բայց փորձը ցոյց կու տայ որ իրականութեան մէջ հոդ եւս դժուարութիւններ կան եւ յաճախ անկարելիութիւններ, ապա թէ ոչ փափաքը չէ որ կը պակսի:

Ընդհ. ժողովի մասին ձեզի եւս ղրկուած էր հրաւիրագիր, ինչպէս ամէն տեղ, երեւի չէք ստացեր. մինչեւ մեր նամակը ձեզ հասնի արդէն լրացած ըլլայ թերեւս որու արդիւնքի մասին ձեզի կը հաղորդուի:

Մեր հարցը միշտ այժմէութիւն ունի, բայց վերջնական կարգադրութիւն մը չէ եղած: Դեսպանները կը խորհրդակցին երկու հակառակ կարծիքներու մէջ: Օսմ. կառավարութիւնը եւս կ՛աշխատի իր տեսակէտով, խնդիրը բաւական փափուկ կերպարանք առած է: Ձեր հարցը հայկական ըլլալով մէկտեղ միջազգային բնաւորութիւն ունի, եւ կը չօշափէ եւրոպական մեծ տէրութեանց շահերը, որով բնականաբար հեշտ չպիտի ըլլար անմիջապէս լուծել: Դեսպանները դեռ իրենց վերջնական խօսքը ըսած չեն եւ կը սպասուի մօտ ժամանակէն կարեւոր խորհրդակցութեան մը, իմանալու համար թէ տէրութիւնները ինչ պիտի վճռեն:

Օսմ. կառավարութիւնը հայկական բարեռնորոգումներու մասին իր հայեցակէտը ունի եւ կը յայտարարէ թէ «անկեղծօրէն» կ՛ուզէ բարեռնորոգումներ գործադրել: Հաւանօրէն գտնուի համաձայնութեան գետին մը, որովհետեւ հայկական հարցի լուծումը կենսական կը նկատուի Թուրքիոյ համար: Հայ իշխանութիւնները կարելին կ՛ընեն որ բարեռնորոգումները լրջօրէն իրագործուին եւ ունենան հարկ եղած ապահովութիւնը այդ մասին: Յուսահատելու չէ, բայց կոյր խանդավառութիւն ալ պէտք չէ: Մեր ընկերները եւ առհասարակ հայ ժողովուրդը պաղարիւն նայելու են գործին վրայ խորհելով որ ամէն բան մենէ կախում չունի: Այո՛, պիտի աշխատինք ստեղծել մարդավայել պայմաններ այդ մեր ձգտումն է. ատով մէկտեղ մեր ճակատագիրը կապուած է մեր թուրք հայրենակիցներուն հետ. դարեր ապրած ենք միասին, ու դարեր ալ պիտի ապրինք թերեւս: Վերջապէս որոշ քաղաքական հասունութիւն եւ գիտակցութիւն հարկաւոր է որ ազգերու իրաւունքները ճանչցուին. մենք կը յուսանք որ Թուրքիոյ քաղաքական կեանքը այս ճշմարտութեան մօտենալ կը սկսի իրերու բռնութեամբ:

Ընկ. բարեւներով՝
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

ԳԼՈՒԽ XVIII

ԿԱՌԱՓՆԱՏ.– ԿԻԼԻԿԻԱ, ՍՈՒՐԻԱ, ԼԻԲԱՆԱՆ

Նախկին Լեռնավայրի Կեդր. կոմիտէութիւնը, որ կը տարածուէր Կիլիկիա-Սուրիա-Լիբանան-Եգիպտոս ընդգրկող աշխարհագրական ընդարձակ շրջան մը, 1909 թ. Կիլիկիոյ ծանօթ աղէտէն ետք ստացած էր կազմակերպական նոր ձեւաւորում՝ *Կառափնատ* անունով: Հին կազմէն դուրս կը մնային Ատանայի շրջանն ու Եգիպտոսը. կորսնցուցած ըլլալով կուսակցական համապատասխան ցեղը՝ ան կը ղեկավարուէր Շրջանային մարմնով մը, կեդրոն ունենալով Պէյրութը: Անջատեալ կազմերու վերամիացման ուղղութեամբ ձեռնարկուած փորձերը պիտի մնային անհետեւանք. Ա. աշխարհամարտի աւարտին միայն կարելի պիտի ըլլար վերականգնել Լեռնավայրի Կեդր. կոմիտէութիւնը՝ Կիլիկիոյ, Սուրիոյ եւ Լիբանանի կազմերու միացումով, մինչ Եգիպտոսը պիտի ստանար անկախ Կ. կոմիտէութեան կարգավիճակ:

Այսուհանդերձ Կառափնատը կը հաշուէր բազմաթիւ կոմիտէ-ենթակոմիտէութիւններ, որոնցմէ պէտք է յիշատակել յատկապէս Այնթապը, Մարաշը, Զէյթունը, Մուսալեռը, Քեսապը, Հալէպը եւայլն: Աշխոյժ գործունէութիւն ցոյց կու տար Պէյրութը, բաղկացած մեծ մասամբ համալսարանական ուսանողներէ, որոնք ամրան արձակուրդներուն կը ցրուէին շրջանները կազմակերպական եւ քարոզչական աշխատանք ծաւալելու համար: Պէյրութի կազմին վստահուած էր նաեւ Կառափնատի գործադիր իշխանութեան հանգամանք: Ուսանողներէ բաղկացած էր առաւելաբար Դամասկոսի կազմը եւս:

Յաջորդ՝ XIX գլուխը յատկացուած է Եգիպտոսին, որ մեկուսի շրջան մը կը կազմէր Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի կուսակցական կազմերով՝ ղեկավարուած միջ-կոմիտէական մարմնով մը: 1913 տարուան կէսերուն Ակնունիի այցելութիւնը Եգիպտոս՝ բախտորոշ եղաւ ոչ միայն կուսակցական կեանքին մէջ արտակարգ խանդավառութիւն առաջացնելու իմաստով՝ այլ մանաւանդ միջ-կուսակցական համերաշխութիւն գոյացնելու տեսակէտով գաղութի մը մէջ, որ մինչ այդ ծանօթ էր իր կրքոտ ու անվերջանալի պայքարներով:

*
* *

Կառափնատի թղթածրարը կը բովանդակէ գլխաւորաբար 1912 եւ 1913 տարիներուն յաջորդաբար Այնթապի եւ Հալէպի մէջ գումարուած շրջանային ժողովներու արձանագրութիւնները, ինչպէս նաեւ տարբեր մարմիններու միջեւ փոխանակուած գրութիւնները:

Դիւրացնելու համար վերծանումը ծածկանունով յիշուած տեղանուններուն, ստորեւ կը տրուին անոնց համապատասխանող անունները.–

Հողաբլուր	– Այնթապի շրջան
Հովիտ	– Այնթապ քաղաք
Սահմանաբերդ	– Մարաշ
Արծուաբերդ	– Զէյթուն
Արեւան Հովիտ	– Եդեսիա, Ուրֆա
Ծոց	– Պէյրութ
Լեռ	– Հալէպ
Լիճ	– Դամասկոս
Կարմիր Լեռ	– Անտիոք եւ Մուսա տաղի գիւղեր
Սարալանջ	– Քեսապ
Խոր Վիրապ	– Առանա

Փաստ. 956-32

1.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ Հ.Յ.Դ. ԿԱՌԱՓՆԱՏԻ Բ. ՇՐՋ. ԺՈՂՈՎԻՆ ԳՈՒՄԱՐՈՒԱԾ ՀՈՂԱԲԼՈՒՐԻ ՄԷՋ

6/19 Յուլիս 1912

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կառափնատի Բ. Շրջանային ժողովոյ նիստերը տեղի ունեցան մասնակցութեամբ ութը պատգամաւորներու – Հողաբլուրը՝ ընկ. Հրայր եւ Առանձար[1]. Սահմանաբերդէն՝ Նեսգիօ, Արեան Հովիտէն՝ Ռաշիտ, Լիճէն՝ Կոլֆրէտ, Արծուաբերդէն՝ Արծիւ-Վրէժ, Հովիտէն՝ Զաւէն, իսկ մասնաւոր տեղեկատուութեան համար ընկ. Համբօ, եւ այս վերջին երկուքը՝ խորհրդակցական ձայնով միայն:

Լեռի մարմինը կարգ մը հաշուական կնճռոտ խնդիրներու բերումով չկրնալով պատգամաւոր ուղարկել, մասնաւոր գրութեամբ ներկայացնելով կահագիր ու տեղեկագիր, կը պահանջէր լիազօր քննիչի մը անմիջական առաքումը, տեղական գործերը կարգադրելու համար:

Կարմիր լեռը ուղարկած էր հաշուեկշիռն ու տեղեկագիր: Հոսանքի մարմինը Սահմանաբերդի միջոցաւ կը ներկայացնէր տեղեկագիր ու հաշուեկշիռ. իսկ Գետի մարմինը նամակով մը կը պարզէր տեղին վիճակը:

Դիւանին ա[տենա]պետ ընտրուեցաւ ընկ. Ռաշիտ եւ ա[տենա]դպիր Արծիւ-Վրէժ:

Ժողովը զբաղեցաւ շրջանի վայրերէն՝ եկած պահանջքներու դասաւորումով, պատրաստելով այսպէս ընդհ. օրակարգը:

Ա.- ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

1.- Մեր գործերը կառավարութեան հետ.– Հ. Յ. Դաշնակցութեան ընդհ. կազմական հրահանգներու տրամադրութեան համաձայն, երկու ներկայացուցիչ որոշել կառավարութեան մօտ, պաշտօնական յարաբերութեան մէջ մտնելու համար երբ տեղական մարմինները պէտք կը զգան:

2.- Մեր դիրքը Իթթիհատի հանդէպ.– Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեդրոնին բռնած որոշ ընթացքին համեմատ, Իթթիհատին հետ շարունակել մեր սիրալիր յարաբերութիւնները, նախկին ուղղութեամբ:

3.- Մեր դիրքը դէպի հայ քաղաքական կուսակցութիւնները.– Հ.Յ.Դ. փրէսթիժը բարձր պահելու համար, շատ պաղարիւն վերաբերում մը ցոյց տալ բոլոր հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն՝ մեզի դէմ ցոյց տուած գործունէութեանց հանդէպ:

Բ.- ԿՐԹԱԿԱՆ

1.- Մեր դիրքը դէպի միջնակարգ-նախակրթարան դպրոցները.– Դաշնակցութեան որդեգրած կրթական աշխարհահայեացքով, հոգեբանական, մանկավարժական սկզբունքային հիմքերու վրայ աշխատիլ դպրոցներու յառաջդիմութեան համար, բայց ի սպառ հրաժարիլ միջնակարգ դպրոցներու մէջ կուսակցական փորփականտ մղելէ եւ երբեք չընդունիլ աշակերտ մը իբրեւ ընկեր մեր շարքերու մէջ:

2.- Լսարան.– Լսարանը չգործածել երբեք իբրեւ պայքարի բեմ, այլ՝ առողջ սկզբունքի վրայ, ժողովրդի իրաւունքի ու պարտականութեան վերաբերեալ հասկնալի բանաւոր դասախօսութիւններով, աշխատաւոր դասակարգին միտքերուն մէջ անթեղուած ինքնագիտակցութեան վեմ գաղափարը արթնցնելու աշխատիլ:

3.- Մեր դիրքը ազգ. մարմիններու հանդէպ.– Նպատի ունենալով անհետեւանք եւ ոյժի սպառողական հանգամանքը, հաւաքական կազմով չմիջամտել երբեք Ազգ. մարմիններու գործերուն, բայց ազատ թողուլ անհատ ընկերները անձնական պատասխանատուութեան տակ՝ իրենց ազգային քաղաքացիական պարտականութիւններուն մէջ, կուսակցութեան արատ չբերելու աստիճան:

Գ.- ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ

1.- Փրոփականտիստ շրջուն գործիչներու պէտքը.– Նկատելով Արեւելեան Կիլիկիոյ հայ գիւղերու անկազմակերպ վիճակը, աշխատաւոր գիւղացիութեան ինքնագիտակցութիւնը արթնցնելու եւ զանոնք Դաշնակցութեան գաղափարով մարզելու համար, Կառափնատի Բ. Շրջանային ժողովը կ՝որոշէ.

ա.- Սահմանաբերդ-Արծուաբերդի շրջանին թողուլ որ մասնաւոր շրջուն գործիչ մը պահէ: Ընդհանուր շրջանն ալ այս առթիւ իր նիւթական օժանդակութեան բաժինը կը բերէ հետեւեալ բաժանումով.– Երեք օսմ. ոսկի Հողաբլուր, երկու՝ Արեան Հովիտ, երկու՝ Լեռ, երկու՝ Ծոց, եւ մէկ ոսկի Լիճ, որոնց գանձումը պիտի կատարուի առ առաւելն մինչ Դեկտ.ի սկիզբը Սահմանաբերդի միջոցաւ:

բ.- Սարալանջի գիւղերը եւ ուրիշ վայրեր ալ երբեմն-

1.- Առանձար – ծածկանուն Գույումճեան Միսաքի:

երբեմն այցելելու համար՝ կ՚ընտրէ գործիչ մը յանձին ընկեր Տիրացու Աւոյին ընդհանուր հանգամանքով, պայմանաւ որ՝ ուր որ կը կանչուի գործիչը մասնաւոր գործեր կարգադրելու համար, տեղական մարմինը կը հոգայ պէտք եղած ծախքը:

2.- Կեդրոնական Ջիֆոնի խնդիր.– Կառափնատի շրջանին պահանջներուն գոհացում տալու համար Շրջ. ժողովը հաստատելով Կեդր. Ջիֆոնի մը կարեւորութիւնն ու պէտքը՝

ա.- Գործին ղեկավարութիւնը կը յանձնէ Ծոցի մարմնին, որուն կը թողու որոշել մթերանոցի համար յարմարագոյն վայրը:

բ.- Ընդհանուր գործառնութեանց մէջ պատասխանատու կը ճանչնայ Ծոցի մարմինը:

գ.- Կեդր. Ջիֆոնին իբրեւ մնայուն պիւտճէ կ՚որոշէ շրջանի մարմիններու հասոյթին % 50 սակը եւ հրահանգ կու տայ Ծոցի մարմինին, որպէսզի կանխիկ վճարումներու [պարագային] միայն ապրանք հայթայթուի ու յանձնուի:

դ.- Կեդր. Ջիֆոնին ապսպրուած ապրանքները եթէ ճամբան որեւէ կերպով վտանգի ենթարկուին, ապսպրող մարմինն է որ կը տուժէ բացարձակապէս:

Ծանօթ.- Արծուաբերդի մարմինը մէջբերելով ընկերներուն նիւթական խեղճուկ վիճակը, պահանջ կը ներկայացնէր Կառափնատի Շրջ. ժողովին՝ կէս գնով ապրանք կարենալ ձեռք ձգելու համար, բայց ժողովը նկատի ունենալով առ այժմ ընդհ. շրջանին նիւթական անձուկ դրութիւնը, արդի պայմաններու տակ չի կրնար կէս գնով գոհացում տալ, բայց ուրիշ կերպով յարմար կը դատէ իսկական արժողութեամբ ապրանք հայթայթել Արծուաբերդին:

3.- Կեդր. կոմիտէի խնդիր.– Կառափնատի շրջանը Կեդր. կոմիտէի վերածելու համար Շրջ. ժողովը նկատի ունենալով ընդհ. պիւտճէի անձկութիւնը, առ այժմ անկարելի կը գտնէ Կեդր. կոմիտէ կազմել, բայց իրաւասութիւն կու տայ Ծոցի մարմնին, Շրջ. ժողովի որոշումները գործադրելու եւ շրջանին անհրաժեշտ գործերը վարելու:

4.- Յարաբերական.– Շրջանին յարաբերական գործերուն արդիւնաւոր հողի վրայ կանոնաւոր ուղղութիւն տալու համար, ժողովը կ՚ընդունի նամակագրութեան ծածկագիր դրութիւն մը, եւ հրահանգ կու տայ իրարու հետ յարաբերութիւն մշակող վայրերուն, որպէսզի մարմինները փոխուելու պարագային իրարու ծանօթացնեն նորընտիր մարմինը եւ գրութիւնները ստորագրեն ծածկանունով:

5.- Ջինավարժական.– Պարտականութիւն կը դրուի մարմիններուն վրայ դաշնակցական ընկերներուն զինավարժութեան պէտք եղած կերպով հոգ տանելու մասին:

6.- Կանանց Կարմիր խաչի միութիւններ.– Կանանց Կարմիր խաչի միութիւններուն համար ժողովը կը հաստատէ նախկին Շրջ. ժողովի որոշումը. Նկատի ունենալով շրջանիս իգական սեռին հասարակական կեանքի մէջ մեկուսացած դիրքը, ընդհանուր առումով իր հասարակական տարր կենսական հարցերու հանդէպ իր ունեցած անտարբերութիւնը եւ ընկերական շահերու պաշտպանութեան համար անկազմակերպ վիճակը, ընկերները կը պարտին անոնց մէջ ձեռնհաս ընկերուհիներու միջոցաւ ուղղակի եւ անուղղակի փրոփականտ ընել, արթնցնելու ինքնագիտակցութիւն դէպի իրենց կոչումը, ընկերութեան մէջ՝ դէպի իրենց կատարելիք բարձրագոյն դերը, եւ այսպէսով կազմել իրենց մէջ զարգացական-կուլտուրական-դպրոցասիրաց միութիւններ, աշխատանքի տուներ եւ Կարմիր խաչի կազմակերպութիւններ. քաջալերել արդէն իսկ իրենց մէջ գոյութիւն ունեցող միութիւնները եւ հոգածու ըլլալ զանոնք կապելու Պոլսոյ Աշխատանքի տան կամ Կարմիր խաչի դաշնակցական միութիւններու հետ:

Ծանօթ.- Կարմիր խաչի միութիւններու եւ մարտական խումբերու կանոնագրի համար մարմինները կը դիմեն Բիւրոյին:

7.- Ընդհանուր Շրջ. ներքին կանոնագրի խնդիր.– Ընդհ. շրջանին համար ներքին կանոնագրի մը պէտքը շեշտուելով, բայց նկատի ունենալով որ ժամանակի աղութեան պատճառաւ Կառափնատի Բ. Շրջանային ժողովը պիտի չկարենայ օրինաւոր պատրաստուած կանոնագիր մը պատրաստել ու հաստատել, հետեւաբար կանոնագրի կմախք մը կը կազմէ շրջանի մարմիններուն ուղարկելու համար, որպէսզի մարմիններն ալ տեղական պահանջքներուն համաձայն կանոնագիր պատրաստեն եւ ուղարկեն յաջորդ Շրջ. ժողովին. այս կերպով Կառափնատի Գ. Շրջ. ժողովը պարտականութեան տակ կը դրուի որպէսզի անպայման ընդհ. նոր կանոնագիր մը խմբագրէ ու հաստատէ ամբողջ շրջանին համար:

8.- Ուղեցոյց շրջանի մարմիններուն պատրաստելիք ներքին կանոնագրի

Նպատակ.– Ընդունելութեան պայմաններ

Մուտքի դրամ.– Ամսական վճարում

Ընտրելու-ընտրուելու իրաւունք (մտնելէն որքան ատեն վերջ)

Խումբ-խմբական ժողով (թիւը, ժամանակը)

Խմբապետ.– Պարտականութիւնները

Ենթակոմիտէ.– Քանի անդամ կամ խումբ կը կազմեն ենթակոմիտէ. թիւը, պարտականութիւնը:

Կոմիտէ.– Ո՞վ կ՚ընտրէ եւ ո՞վ կրնայ ընտրուիլ: Քանի՞ անդամէ կը բաղկանայ. պարտականութիւններ, կարգապահութիւն:

Չէզոքացում (պատժական):

Ընդհանուր ժողովներ.– Պարտականութիւնները:

9.- Հրահանգներ յաջորդ Շրջ. ժողովի համար.–

ա.- Կառափնատի Գ[րդ] Շրջանային ժողովը պիտի գումարուի յառաջիկայ [1913]3ուլիս 5/18ին:

բ.- Ծոցի մարմինը կ՚որոշէ ժողովը եւ թուականէն երեք ամիս առաջ տեղական մարմիններէն կը պահանջէ իրենց հաշուեկշիռը, տեղեկագիրը եւ կանոնագիրը, զոր պարտին ղրկել անյապաղ թուականէն երեք ամիս առաջ. մարմինը պարտի ղրկել նաեւ մշակուելիք օրակարգը եւ ամիս մ՚առաջ ժողովի հրաւիրագրերը:

գ.- Շրջանային ժողովին կրնան մասնակցիլ, կոմիտէները, ենթակոմիտէները եւ 15-20 ընկեր ունեցող տեղերն ալ եթէ մէկ տարուան միջոցին վճարած են իրենց ամսավճարները:

Ծանօթ.- Կոմիտէները կրնան նաեւ երկու պատգամաւոր ղրկել:

դ.- Տեղեկագիր-կանոնագիր, հաշուեկշիռ եւ ընտրագիր (mandat) յանձնարարական չներկայացնող պատգամաւորները չեն կրնար ընդունուիլ ժողովին:

Դ.-ՀԱՇՈՒԱԿԱՆ

1.- Շրջ. հաշուետուութիւն.– Ժողովը առհասարակ անգոհացուցիչ գտնելով շրջանին հաշուետուութիւնը, Արեան հովիտի մարմինին կը թողու, որպէսզի մինչեւ Նոյմ. 1/14 հաւաքէ ամբողջ շրջանին հաշիւները եւ ընդհ. հաշուեկշիռ պատրաստելով օրինակը Բիւրոյին եւ մէյմէկ օրինակ մարմիններուն ուղարկէ, ամբողջ շրջանը տեղեակ պահելու համար ընդհանուր հաշուեկշիռէն:

Ծանօթ.- Որպէսզի ընդհ. շրջանին կողմէ կանոնաւոր հաշուետուութիւն ներկայանայ Գ. Շրջանային ժողովին, մինչեւ ցարդ եղածները փոխադրուած համարելով, ներկայ տարուայ Յուլիս 1-ը կ՚ընդունուի իբր տարեգլուխ այսուհետեւ կանոնաւոր ընթացք առնելու համար:

2.- Պիւտճէի համաչափութիւն.– Պիւտճէի համաչափութեան համար ժողովը կը հաստատէ նախկին Շրջ. ժողովի որոշումը նոյնութեամբ.– Տեղական պայմանները եւ ընկերներու նիւթական վիճակը նկատողութեան առնելով, նաեւ Ե[րդ] Ընդհ. ժողովի հրահանգին տրամադրութեան համաձայն, Կառափնատի Շրջ. ժողովը կը զեղչէ Բիւրո ղրկուելիք սակը եւ կ՚որոշէ որ Տեղական մարմինները իրենց հասոյթին % 50-ը յատկացնեն ինքնապաշտպանութեան, % 20-ը Բիւրոյին եւ % 30-ը տեղական եւ շրջանի այլեւայլ ծախքին:

3.- Իրաւասու մարմնոյ հաշուետուութեան խնդիր.– 1910 Յուլիս 5/18ին Լեռի մէջ գումարուած Ա. Շրջ. ժողովի կողմէն կարգուած Կառափնատի իրաւասու մարմնոյ գործունէութեան մասին գտնուած արձանագրութիւններէ ու բերանացի տեղեկութիւններ քաղելէ յետոյ, կը նկատուի որ ինքնագլուխ գործունէութեան հետեւանքով անգործադրելի մնացած են նախկին Շրջ. ժողովի որոշումները: Առ այս խնդրին մէջ իսկական պատասխանատուները ճշդելու համար, ընկեր պատգամաւորները գաղափարի տեսակէտով հոսանքներու բաժնուելուն, ժողովը չկրցաւ 2/3-ի մեծամասնութեամբ որոշում կայացնել խնդիրը լուծելու համար. հետեւաբար տարբեր բանաձեւ-առաջարկներու մէջ ամփոփելով թեր ու դէմ հասկացողութիւնները, ներկայացնողներու իսկական ստորագրութեամբ անոնք կ՚արձանագրուին տոմարին մէջ:

Նկատելով որ 1910 Յուլիսին Լեռի մէջ գումարուած Կառափնատի Ա. Շրջանային ժողովին որոշումները, իր անդամներէ երկուքին քաղաքէն մեկնումի (բացակայութեան) պատճառաւ, առիթ տուած է շրջանի գործերուն կազմալուծում ու լքումին, եւ գէշ նախընթաց մը բացած կուսակցութեան գործունէութեան համար:

Նկատելով որ Հողաբլուրի կոմիտէն թերացած է իր պարտականութեան մէջ, որ էր նորերը ընտրել բացականերու տեղ:

Նկատելով դարձեալ, որ Հողաբլուրի գործիչ-ներկայացուցիչ ընկեր Ուրագ ինքնագլուխ գործած է, իբր «իրաւասու մարմին» շահագործելով ընկեր Հրայրի ստորագրութիւնը:

Կ՚որոշենք

ա. Պարսաւանքի քուէ տալ Հողաբլուրի կոմիտէին

բ. Չէզոքացում ընկեր Ուրագի

Պատգամաւորներ

Արծուաբերդի՝ Արծիւ-Վրէժ

Արեան Հովիտի՝ Ռաշիտ

Սահմանաբերդ՝ Նեսգիօ

Նկատելով որ Բիւրոն Շրջանային ժողովի որոշումները չյարգելով «իրաւասու մարմին»ը չէ վաւերացուցած

Որ՝ Շրջանը պէտք եղածին պէս չէ հետաքրքրուած «իրաւասու մարմնով» եւ անոր չէ ընծայած հարկ եղած նիւթական թէ բարոյական աջակցութիւնը

Որ՝ ընկեր Ուրագ ինքնագլուխ կերպով գործեր է իբր իրաւասու մարմին, նոյնիսկ անոր առհարկի լուծումէն վերջ (ընկերներու բացակայութեան պատճառով)

Որ՝ Հողաբլուրի 1910ի կոմիտէն պէտք եղած քոնտրոլի դերը չէ կրցած կատարել ընկեր Ուրագի վրայ, տեղական գործերուն շփոթութեան պատճառով,

Կ՚առաջարկեմ պատասխանատուութիւնը բաժնել՝

ա.- Ընկեր Ուրագի

բ.- Հողաբլուրի այն ատենուայ կոմիտէին

գ.- Կառափնատի շրջանի բաղկացուցիչ կազմերուն միջեւ եւ Բիւրոյէն հասկնալ այդ կերպ վարուելուն պատճառը:

Հողաբլուրի պատգամաւոր
ԱՌԱՆՁԱՐ[1]

Նկատելով որ «իրաւասու մարմին» անուամբ մարմին մը գոյութիւն չունի ընդհ. կանոնագրին մէջ, ինչպէս հաստատեր է Բիւրոն,

Նկատելով նաեւ որ ընկեր Ուրագ շահագործելով մի ուրիշ ընկերոջ ստորագրութիւնը, շարունակած է ինքնագլուխ իբր իրաւասու մարմին շարունակել թղթակցութիւնները,

կ՚առաջարկեմ,

ա.- Դատապարտել նախկին Շրջ. ժողովը իբր իրաւասութիւնից դուրս ելած մարմին մը.

բ.- Պարսաւանքի քուէ տալ ընկեր Ուրագի որ ինքնագլուխ գործեր է.

գ.- Գովել Հողաբլուրի կոմիտէն որ յանգէտս չէ քաջալերած Շրջ. ժողովին գործած ապօրինութիւնը:

Հողաբլուրի պատգամաւոր
ՀՐԱՅՐ

Նկատելով թէ՝ նախկին Շրջ. ժողովը ապօրինի որոշում մը տուած է «իրաւասու մարմին» մը կարգելով:

Թէ՝ ընկեր Ուրագ Բիւրոյէն հրահանգ ստանալէն վերջ շարունակած է նոյն գործը եւ շահագործած ընկ. Հրայրի ստորագրութիւնը,

Թէ՝ ամբողջ շրջանի մարմինները չեն հետաքրքրուած իրաւասու մարմնին գործունէութեամբ եւ ընկեր Ուրագի ստորագրութիւնը լոկ իբր «իրաւասու մարմին» ընդունուեր եւ կոյրզկուրայն հնազանդեր են:

Կ՚առաջարկեմ

ա.- Պատասխանատու ճանչնալ նախկին Շրջ. ժողովը եւ շրջանի ամբողջ մարմինները

բ.- Պարսաւանքի քուէ տալ ընկեր Ուրագին:

Լիճի պատգամաւոր
ԿՈԼՖՐԷՏ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԱԿՆ

1.- Հայ Լեռի կազմակերպութեան համար.– Նկատելով որ Հայ Լեռի գիւղացիները տնտեսական, կրթական եւ բարոյական տեսակէտներով պէտք եղածին պէս պիտի կրնան օգտուիլ, եթէ կանոնաւոր կերպով կազմակերպուին գիւղերու մէջ. եւ սակայն նկատելով դարձեալ որ Հայ լեռ՝ Խոր-Վիրապի շրջանին մէջ կը գտնուի, Կառափնատի Բ. Շրջ. ժողովը պաշտօն կու տայ ընկեր Արծիւ-Վրէժին, որպէսզի տեսնուի Խոր վիրապի մարմինին հետ, Հայ Լեռի գիւղերը կազմակերպելու համար, Սահմանաբերդ-Արծուաբերդ շրջանին մասնաւոր գործիչին նիւթապէս օժանդակութեան բաժին մը տրամադրելի ընել տալու մտքով:

2.- Լեռի խառնաշփոթ խնդիրներուն շուրջ.–
ա.- Մուշեղ Թովմասեանի խնդիր,
բ.- Ե. Պ.ի խնդիր,
գ.- Հայկազուն Հապէշեանի խնդիր,
դ.- Արտաշէս Գաբրիէլեանի խնդիր,
ե.- Մարթինի խնդիր:

Նկատելով որ Լեռը պատգամաւոր չկարենալ ուղարկելուն համար կը պակսին ներկայացուած խնդիրներու շուրջ պէտք եղած մանրամասն լուսաբանութիւնները, նկատելով միեւնոյն ատեն որ գրաւոր խոստովանութիւններու մէջ գիրար հակասող բացատրութիւններ կը տեսնուին, եւ արդէն իսկ իրենց պահանջքին ալ գոհացում տալու մտքով,– Կառափնատի Բ. Շրջ. ժողովը քննութիւն կատարելու եւ գործերը վերջնականապէս կարգադրելու համար ընկեր Տիրացու Աւոյին լիազօր քննիչի պաշտօն կու տայ՝ որ մօտերս ուղեւորի դէպի Լեռ:

Լեռի մարմինը սակայն ինք պէտք է հոգայ այս առթիւ պէտք եղած ծախքերը:

3.- Արեան Հովիտի երկպառակութեանց խնդիր.– Արեան Հովիտի ընկ. պատգամաւորին տուած բացատրութիւններուն վրայ, երկպառակութեան խնդրին քիչ թէ շատ ծանօթանալով, ժողովը իրաւասութիւն կու տայ Հողաբլուրի մարմնոյն հարցարանի դրութիւնով գործը թղթակցութեամբ քննելու եւ կարգադրելու համար:

4.- Հողաբլուրի ընկերներէն ոմանց անջատումի խնդիր.– Հողաբլուրի տեղեկագրին ընթերցման ատեն հասկցուած ըլլալով որ այլեւայլ խնդիրներու բերումով 20ի չափ ընկերներ անջատուած են կուսակցութենէն 1910ին, ժողովը նկատի կ՚առնէ իրողութեան ցաւալի հանգամանքը եւ պարտականութիւն կը դնէ երկու ընկերներու վրայ անպաշտօն կերպով ընտրովի տեսնելու համար զանոնք, հասկնալով այսպէս անոնց արդի տրամադրութիւնները:

5.- Արծուաբերդի մէջ հաւաքատեղի մը պահելու խնդիր.– Մէջտեղ դրուեցաւ Արծուաբերդի մէջ հաւաքատեղի մը պահելու պահանջքը. ժողովը սկզբունքով կը մերժէ որեւէ կերպով օգնութիւն ընել, այլ կը թողու որ իր հասոյթը %100 սակով սոսկ տեղական ծախքերուն յատկացուի:

6.- Հովիտի կազմակերպութեան հարց.– Նկատելով որ Հովիտի կազմը քայքայուած ըլլալով նախապէս, վերակազմուելու շաւիղին մէջ մտած է դարձեալ, պարտականութիւն կը դրուի Հողաբլուրի մարմնին վրայ, կանոնաւոր թղթակցութեամբ կազմակերպական տեսակէտներով պէտք եղած քաջալերական հրահանգները տալու Հովիտի ընկերներուն:

Ա[տենա]դպիր
ԱՐԾԻՒ-ՎՐԷԺ

Ա[տենա]պետ
ՌԱՇԻՏ

Փաստ. 956-27

2.– ԶԷՅԹՈՒՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

912 Յունիս 7, Զէյթուն

Յարգելի եւ անձնուէր ընկերներ,

Զէյթուն, ո՛րչափ ալ հանգիստ ու խաղաղ, պարագայք որչափ ալ յաջող, կացութիւնը որ աստիճան ալ գոհացուցիչ լինի, դարձեալ մենք ստիպուած ենք քաղաքական տեսակէտով տանջուիլ, կեղեքուիլ, հալածուիլ ու քննադատուիլ: Մեր շրջակայ թուրքերուն եւ անոնցմէ կազմուած կառավարութիւնը ինչ միջոցներով որ ըլլայ, կը յաջողի անպատճառ խնդիր մը յուզել եւ զայդ իբրեւ պատրուակ ընելով իր ձեռքը, բարդութիւններ ստեղծել Զէյթունի գլխուն. կառավարութեան այս կերպ մտայնութիւններ պէտք է գիտնալ ու համոզուիլ: Չենք կրնար ուրանալ եւ կը խոստովանինք թէ Զէյթունի մէջ ընդամէնը (8-12) անհատներ, լոկ անգիտակցութեան եւ շահախնդրութեան ստորնաքարշ նպատակով շուրջ 7-8 ամիսներէ ի վեր, հոս ու հոն, ուր որ ըլլայ սկսեալ մերայիններէն միչեւ օտարներուն եւ անցորդներուն, գողութիւններ կ՚ընէին՝ նոյնիսկ տեղւոյս համակրելի ազգայիններէն միս եւս սպաննած լինելով. չմոռնանք աւելցնել թէ անոնք ալ ոչ թէ ծրագրուած գործելակերպով կամ որոշ ուղղութեամբ, այլ յաճախ զատ զատ եւ երբեմն երեքական, չորսական հատ ասոր անոր այծը, ուլը, եզը, ջորին եւն, քշել տանելով,– հասարակութիւնը, գիտակից տարրի թելադրութեանց վրայ արթնութեան եկած, սկսած էր հալածել զանոնք՝ ատելութեամբ եւ հակակրանքի վերաբերում ցոյց տալով, ինչ որ ասկէ առաջ փաստեց գործնականապէս՝ անոնց Պէշէնցիներէն գողցած այծերը զինու զօրութեամբ ետ առնելով եւ իրենց տէրերուն դարձնելով՝ կառավարութեան միջոցաւ:

Մանաւանդ վերջին ատեններս, զէյթունցին զգալով եւ հասկնալով թէ կառավարութիւնը անհաչտ աչքով եւ խոշորացոյցով կը նայի Զէյթունի ամէն չնչին իրադարձութիւններուն, եւ համոզուելով թէ կառավարութիւնը, որ ուղղը կըլլալու բայց մժղուկը քամելու տրամադրութիւնն ունի հանդէպ Զէյթունի, ամէն ատենէ աւելի բուռն կերպով սկսած է հալածել, կշտամբել՝ սպառնալով միեւնոյն ատեն զիրենք բռնելով կառավարութեան յանձնել, եթէ չհամակերպին եւ չձգեն իրենց եպերելի ընթացքը, որով նիւթ կը հայթայթեն մեր բարեկամներուն !? միշտ զմեզ քննադատելու եւ մեծ հանգամանք տալու հասարակ, այծի գողութեան մ՚իսկ: Թէպէտ քանի մ՚օրերէ ի վեր այդ գողերէն շատերը վար դրած են իրենց զէնքերը, եւ ժողովուրդի ստիպումներուն վրայ այլեւս դադրած իրենց վնասաբեր գործերէն, սակայն դժբախտաբար երկու օր առաջ գիշերանց երբ զօրանոցէն զինուոր մը ջուր բերելու համար վանք կ՚երթայ, ճամբան երկու անծանօթներ վրան յարձակելով, զայն կողոպտելու համար իրենց ըրած ճիգերուն մէջ դաշոյնի հարուածով կը վիրաւորեն զինուորին թեւը: Զինուոր[ական] հրամանատարը իր նախընթաց սխալ քայլերուն հետքերը անշշուկ թողլու եւ իրեն լարուած տրամադրութիւնները գործնականապէս գործադրելու համար բողոքի աղաղակներով կը լեցնէ իր գերադաս զինուոր. պաշտօնատուները. եւ Զէյթունէն ելած այս լուրը չարագէտներու բերնին մէջ ձիւնի գնդակի նման բարդուելով անպատճառ ցաւդ իբրեւ ընդհանուր ապստամբական շարժում ցոյց տրուելով պղտորեցին կեդր. կառավարութեան գաղափարը, որով սա վերջինը Հալէպի կուսակալութեան միջոցաւ կ՚ազդարարէր Զէյթունի տեղակալին յայտնել իր կարծիքը եւ որոշել զօրքի պէտքը տեղւոյս մէջ: Տեղակալը Առաջնորդարան գալով այս եւ նման խնդիրներու միանգամընդմիշտ վերջակէտ մը դնելու համար խորհրդակցեցաւ տեղւոյս ազգայիններէ կազմուած ժողովին հետ եւ վստահութիւն ներշնչուեցաւ իրեն թէ այլեւս չեն կրկնուիր նման ցաւալի դէպքեր: Գայմագամը վստահելով ժողովուրդին խաղաղասէր տրամադրութեանց՝ ի նպաստ մեզ հեռագրեց ուր որ անկ էր, սակայն պէտք չէ եւ անխոհեմութիւն պիտի ըլլար մոռնալ թէ զինուոր. պաշտօնեայք, եւ մանաւանդ Մարաշը անշուշտ պէտքը պիտի զգացնեն Զէյթուն զինուորական ոյժ ղրկելու եւ ատով Զէյթունը նիւթապէս ու բարոյապէս փճացնելու համար:

Յարգելի ընկերներ, եթէ կառավարութիւնը, տեղի ունեցած անճպատ թելադրութեանց վրայ գործադրէ իրեն եղած առաջարկը՝ Զէյթուն զօրք ղրկելով (իբրեւ Ալպանիա կամ Արաբիա ???), այդ հանելուկը ստեղծողները պիտի մտածեն նաեւ գործ ստեղծել՝ հազար ու մէկ խընդիրներ ու անցած դէպքեր վերյուզելով. զինուոր. ոյժը հարկաւ, ի գործադրութիւն տնօրինութեանց, պիտի գտնուի շարժման մէջ՝ հոս ու հոն կեղեքելով, աւերելով, թալլելով եւ քանդ ու աւերածութիւն սփռելով. ահա խնդիր մը որ թերեւս առնէ ընդհանուր հանգամանք եւ մեծամեծ համեմատութիւններ ի վնաս ընդհանուր խաղաղութեան եւ մասնաւորապէս Կիլիկիայի այս շրջանին մէջ ապրող հայութեան:

Յարգելի եւ ազգանուէր կուսակցութիւնդ պէտք է վրստահի լինի թէ Զէյթուն, իւր մեծով ու պզտիկով ջերմ պաշտպան է խաղաղութեան եւ փափաքող հասարակաց հայրենիքի անդորրութեան՝ օրինական խաղաղ հողի վրայ զարգանալու մտադրութեամբ, բայց չարեր պիտի ուզեն եւ իրենց ամէն փրովոքասիոնները պիտի գործածեն կեդր. կառավարութիւնը խաբելով Զէյթունը վար զարնելու նպատակաւ. մի գուցէ կեդրոնի կառավարութիւնը հաւատալով ստայօդ եւ չափազանցուած աւելորդաբանութեանց առնէ սխալ քայլ մը, որ լինի աղէտաբեր համայն հայրենիքի:

Առաջնորդարանէ ներկայիս եւ անցեալ փոսբով այս եւ ուրիշ կարեւոր խնդիրներու համար գրուեցաւ ի Պատրիարքարան, փութացէ՛ք ընել ամէն կարելին ոչընչութեանց հաւատք չընծայելու եւ վտանգը սաղմին մէջ փճացնելու համար:

Յարգանօք եւ ընկերական բարեւներով՝
ՆՇԱՆ ԵՋԵԿԷԼԵԱՆ, ԽԱՉԻԿ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ

Փաստ. 956-38

3.– ՎԻՃԱԿԱԳՈՅՑ Հ.Յ.Դ. ԱՐԾՈՒԱԲԵՐԴԻ 1912 ՏԱՐՈՒԱՅ – ՋԷՅԹՈՒՆ

Անուն մականուն	Տարիք	Ծննդավայր	Արհեստ կամ զբաղում	Գրել կարդալ գիտէ՞	Նախակրթարա՞ն թէ Միջնակարգ վարժ. աւարտած	Ամսական որքա՞ն կը վճարէ կազմակերպութեան	Ծանօթութիւն
						ոսկ.	
1.- ՎԱՀԱՆ խումբ							
Հաճի Մարկանեան	45	Ջէյթուն	վաճառական	քիչ	եւ ոչ միւն	10	խմբապետ
Գալուստ Մարկանեան	35	»	»	գիտէ	Ծաղկոց	3	
Թորոս Մարկանեան	20	»	կօշկակար	գիտէ	նախակրթարան	2.5	
Եղիա Թօփալեան	30	Թէքիր	երկրագործ	ո՛չ	–	2.5	
Կարապետ Աշըգեան	25	Ջէյթուն	զէնքի վաճառական	գիտէ	Ծաղկոց	2.5	
Գէորգ Սեւեան	37	Ալապաշ	վառօդագործ	ոչ	–	2.5	
2.- ԳՈՒՐԳԷՆ խումբ							
Փանոս Չօլագեան	48	Ջէյթուն	քիւֆէնքճի	ո՛չ	–	5	խմբապետ
Յարութիւն Այծուկեան	35	»	կօշկակար	»	–	5	
Յարութիւն Թադէոս	36	»	»	»	–	2.5	
Աբրահամ Չօլագեան	25	»	չագմագճի	»	–	2.5	
Գէորգ Խեւեան	35	Միխալ	ատաղձագործ	»	–	2.5	
3.- ՎԱՀԱԳՆ խումբ							
Խաչեր Տէճեան	40	Ջէյթուն	վաճառական	ո՛չ	–	5	խմբապետ
Գէորգ Գըրճօղլեան	35	»	նկարահան	»	–	2.5	
Պետրոս Միքայէլեան	30	Միխալ	երկրագործ	»	–	2.5	
Հաճի Էօքսիւզեան	30	Ջէյթուն	կօշկակար	»	–	2.5	
Մանուկ Տէրենտօղլեան	38	»	այգեգործ	»	–	2.5	
4.- ԿԱՅԾԱԿ խումբ							
Յովհաննէս Մարկանեան	40	Ջէյթուն	կօշկակար	ո՛չ	–	7.5	խմբապետ
Գէորգ Ազարեան	25	»	»	գիտէ	Ծաղկոց	2.5	
Յակոբ Ազարեան	20	»	»	»	»	5.5	
Վարդավառ Շաքարեան	25	»	»	»		2.5	
Մանուկ Թէքիրեան	27	Թէքիր	երկրագործ	ո՛չ	–	2.5	
Վանէս Տէյիրմէնտրէեան	27	Տէյիրմէնտերէ	»	ո՛չ	–	2.5	
Նշան Թադէոսեան	20	Ջէյթուն	կօշկակար	գիտէ	նախակրթարան	2.5	
Սարգիս Սինկիրեան	30	Ջէյթուն	»	ո՛չ	–	2.5	
5.- ՍՈՒՐԷՆ խումբ							
Վարպետ Մանուկ Օղուզլուքեան]	40	Ջէյթուն	երկաթագործ	գիտէ	Ծաղկոց	7.5	խմբապետ
Փանոս Թէոմէքէրեան	25	»	»	ո՛չ	–	2.5	
Փանոս Աշըգեան	40	»	վաճառական	»	–	2.5	
Փանոս Գահրէմանեան	35	»	երկրագործ	»	նախակրթ.	2.5	
Փանոս Աղճապէյեան	40	»	վաճառական	գիտէ	նախակրթ.	2.5	
6.- ՇԱՆԹ խումբ							
Խաչեր Եղիտիւնեան	30	Ջէյթուն	արջառի վճռկն.	քիչ	Ծաղկոց	7.5	խմբապետ
Գրիգոր Եղիտիւնեան	24	»	որսորդ	գիտէ	նախակրթ.	5	
Մանուկ Սեւեան	26	Ալապաշ	վառօդագործ	ո՛չ	–	2.5	
Աւետիս Պօյամեան	8	Ջէյթուն	վաճառական	»	–	5	
Տիգրան Եղիտիւնեան	25	»	»	գիտէ	Ծաղկոց	2.5	
Պապիկ Եղիտիւնեան	30	»	հովիւ	ո՛չ	–	3	

Անուն մականուն	Տարիք	Ծննդավայր	Արհեստ կամ զբաղում	Գրել կարդալ գիտէ*	Նախակրթարա՞ն թէ Միջնակարգ վարժ. աւարտած	Ամսական ռոքա՞ն կը վճարէ կառմնակերպութեան	Ծանօթութիւն
						ոսկ.	
7.- ԵՈՒՍԷՖ խումբ							
Յակոբ Հաճիկիւլեան	35	Զէյթուն	խաղախորդ	ո՛չ	–	5	խմբապետ
Մանուկ Գշպլուտեան	30	»	կօշկակար	ո՛չ		2.5	
Պօղոս Թադէոսեան	37	»	»	»	–	2	
Յակոբ Ճարտէնեան	32	»	երկաթագործ	»	–	2	
Յակոբ Արզեան	35	»	ջորեպան	»	–	2	
Նազարէթ Մխիթարեան	32	Սիխալ	երկրագործ	»	–	2	
8.- ՇԱՀԻՆ խումբ							
Հաճի Չինիկէօզեան	35	Ֆըրնուզ	ատաղձի վաճառակ	ո՛չ	–	7.5	խմբապետ
Գրիգոր Չինիկէօզեան	23	»	»	գիտէ	Ծաղկոց	5	
Առաքել Պըլտըրեան	28	»	գիւղապետ	»	»	5	
Պետօ Թօփաքեան	40	»	հովիւ	ո՛չ	–	5	
Մավի Թօփաքեան	30	»	վաճառական	գիտէ	Ծաղկոց	5	
							Ծածկանուն
Խաչիկ Եաղուպեան	50	Զէյթուն	ուսուցիչ	գիտէ	Սանասարեան	10	Մեղու
Նշան Եզեկիէլեան	23	»	կառավ. պաշտօնեայ	»	Զէյթունի կենտր.	10	Դիտակ
Խաչիկ Քարուկեան	30	»	ուսուցիչ	»	Տարսոն-գոլէճ	5	Արծիւ-Վէրժ

Ծանօթ.- Ամէն տարեգլխին (Յունուար) տեղական մարմինը պատրաստելով այս աղիւսակները իր վայրը գտնուող իւրաքանչիւր խումբի մասին, բոլորը միասին կ՛ուղարկէ իր Կեդր. Կոմիտէին:

Ծանօթ.- Իւրաքանչիւր անուան դիմաց նշանակուած ամսավճարները տեղական դրամի ընթացիկ հաշուով է օսմ. ոսկին 128 ղրուշէն: Տասը ղրուշը = է 8 ռոջ դրամի:

Ծանօթ.- Պետական վարիչ մարմինը կը կազմեն տեարք Խաչիկ Եաղուպեան, Խաչիկ Քարուկեան եւ Նշան Եզեկիէլեան, ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ խմբապետները:

Դիւանը կազմուած է հետեւեալ կերպով՝

Առենապետ	ընկեր Հաճի Մարկանեան
Փոխ առենապետ	ընկ. Փանոս Չօլագեան
Առենադպիր	ընկեր Նշան Եզեկիէլեան
Փոխ առենադպիր	ընկ. Խ. Քարուկեան
Գանձապահ	Վարպետ Մանուկ Օղուլլուքեան
Գրասլահ	ընկ. Խաչիկ Եաղուպեան
Հաւաքիչ	ընկ. Խաչեր Տէճեան

912 Հոկտ. 1
Զէյթուն

Փաստ. 118-9

4.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՄԱՐՄՆԷՆ ՊՈՒԷՆՈՍ ԱՅՐԷՍ

1913 Յունուար 7, Պոլիս

Ընկերներ,

Ձեր ղրկած գումարը 2645 ֆրանք ստացած ենք: Կուսակցութիւններու մէջ եղած համաձայնութեամբ, որոշուեցաւ այդ գումարը ղրկել Զէյթուն, եւ այդ մըտքով ըսուած է Պատրիարքարան, որ ցարդ պէտք է ուղարկած ըլլայ զայն իր նպատակին: Ինք, Պատրիարքարանը այդ մասին հարկաւ տեղեկութիւն պիտի տայ ձեզի:

Ինչպէս կը տեսնէք այդ գումարի գործածութիւնը եղաւ անկուսակցական ձեւով. այս բանը յայտնել այդտեղի հայրենակիցներուն, որպէսզի իրենք եւս, առանց ներքին պառակտումներու, համերաշխ գործակցին. մանաւանդ ներկայ պարագային մէջ, երբ մեր ազգի բախտը պիտի վճռուի, պէտք ունինք բոլոր հայ ազգի զաւակներուն անձնուէր եւ եռանդուն ճիգերուն ու գործակցութեան, ըլլան անոնք բուն երկրին մէջ կամ աշխարհին ծայրերը:

Ուրախ ենք տեսնելով, որ տարագիր հայութեան զաւակները, ուր ալ ըլլան, չեն մոռնար իրենց դժբախտ հայրենիքը, եւ կրնաք ապահով ըլլալ թէ ձեր եղբայրական այդ ջանքերը, զգացումները ու զոհողութիւնները բարոյական մեծարժէք խրախոյս մըն են անոնց՝ որոնք երկրին մէջ կը մաքառին ցաւերուն, հալածանքներուն դէմ եւ կը ջանան բարելաւել մեր ժողովրդի ճակատագիրը: Դուք ապագոյց մը կու տաք թէ հայութեան որդիները, ինչ աստղերու տակը ըլլան, իրենց դժբախտ ու տառապած հայրենիքին պաշտամունքը կը տանին իրենց հետ:

Կը սիրենք յուսալ որ դուք միշտ հայ կեանքի եռանդուն գաղութ մը պիտի ըլլաք, սիրով, համերաշխ եւ անձնուէր դէպի ազգային իտէալը:

Տաճկաստանէն դուրս ամբողջ հայերուն մէջ մեծ շարժում կայ հայկական հարցի շուրջ: Մենք ամէն կերպ կ՚աշխատինք որ ներկայ հանգամանքներուն մէջ մեր դատը բաւարար լուծում մը ստանայ: Կառավարութիւնը զգալով օտար դիւանագիտական շրջանակներու մէջ հայկական հարցի մասին տիրող քիչ շատ նպաստաւոր տրամադրութիւնը, ինք իր ձեռքով կ՚ուզէ իրագործել բարենորոգումները՝ որպէսզի հեռացնէ օտար միջամտութիւն մը: Բայց մենք ամէն բանէ աւելի կը պահանջենք որ ըլլալիք բարենորոգումները հաստատուն երաշխաւորութիւններ ունենան:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ]
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ] ՄԱՐՄԻՆ

Փաստ. 956-46

5.– ՄԱՐԱՇԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Սահմանաբերդ, 912 դեկտ. 7/20

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Արեւմտ. բիւրոյի Թուրքիոյ հատուած

Ընկերներ,

Մեր գրած կրկնակ նամակները անպատասխան մնացին. կ՚ուզէինք տեղեկանալ երկրին քաղաքական կացութեան, սակայն մինչեւ հիմա մեզ համար անորոշ պատճառներով կը զլացուի այդ բախտը:

Այսօրերս շրջանիս կացութիւնն մասնաւորաբար մտահոգիչ է. ծանօթ խուճապէն ի վեր զինուորական համախմբումներ տեղի կ՚ունենան թէ՛ քաղաքիս եւ թէ շրջակայ կեդրոններու մէջ. նախապէս մեկնողներէն զատ այսօր իսկ դէպի Հաճըն կը մեկնի երկու վաշտ րէտիֆ[2]. արդէն խօսք կայ թէ 12 թնդանօթ պիտի բերուի հոս մօտերս, վեցը քաղաքիս եւ վեցը Արծուաբերդի համար: Քանի մը շաբաթէ ի վեր հոս համախմբուող զօրքը քաղաքիս տուած է ռազմադաշտի երեւոյթ մը, եւ ստոյգ աղբիւրէ կը տեղեկանանք թէ կառավարութիւնը այս նախապատրաստութիւնները կը տեսնէ կանխամտածուած ծրագրի մը համաձայն՝ որուն մաս կը կազմէ հայաշատ կեդրոններու յարաբերութիւնները խզել իրարմէ:

Մօտերս հոս հասաւ եւ Արծուաբերդ մեկնեցաւ Դանիէլեան եպս.ը հասկնալու համար կացութիւնը եւ ըստ այնմ տեղեկագրելու կաթողիկոսարան եւ պատրիարքարան: Կառավարութիւնը եւ տեղւոյս ու շրջակայքի քուրք ազգաբնակչութիւնը, հետեւելով իրենց հին սովորութեանց, կ՚ուզեն մեծցնել ամենափոքր դէպքեր եւ քաղաքական գոյն տալ զուտ անձնական արարքներուն: Շաբաթ մ՚առաջ Այնթապու Ֆըրգայի[3] հրամանատարը գնաց Արծուաբերդ եւ հոն պէտք եղած հրահանգները տալով վերադարձաւ: Իսկ երէկ տեղւոյս կառավարիչը քաղաք. եւ զին. պաշտօնեաներու հետ գնաց հոն. արդիւնքի մասին ոչինչ գիտենք դեռ: Ընդհանուր առմամբ զէյթունցին իր խաղաղ աշխատանքով կը զբաղի, իսկ մի քանի նախկին դատապարտուածներ եւ զինուր-դասալիքներ են որ ստիպուած կը գործեն կարգ մը ոչ պատուաբեր արարքներ – քշել ոչխարներ, կողոպտել ճամբորդներ – եւ կառավարութիւնը ասոնց կու տայ ահագին կարեւորութիւն, մինչդեռ քաղաքիս մէջ հայ կինը բռնաբարող ոստիկան զինուորը կը պտտի ազատ, եւ քաղաքէս մեկնելէն վերջ միայն «թէվգիֆի»[4] հրամանագիր կը հանեն. 15 օր առաջ երկու թուրքերու կողմէ բռնաբարուած հայ երիտասարդ մը կը մեռնի ութ օր առաջ, իսկ ամբաստանուած թուրքերէն մէկը միայն կը ձերբակալուի. դարձեալ 5-6 օր առաջ քաղաքիս չորս ածէմի զինուորները տանող ոստիկանը Պազարճըղի մէջ կը պաշարուի 14-15 հոգիէ բաղկացեալ քիւրտ աւազակախմբէ մը, եւ սպանուելով մարթինը կ՚առնուի, ոճրագործներէն ոչ մին չէ ձերբակալուած:

Այս շրջանը հիմա կ՚ապրի քրիստոնեական վայրկեաններ, ուստի պէտք ունի բացառիկ օգնութեան:

Այսպիսի պարագաներու մէջ մեծ դեր ունի կառավարիչը, իսկ ան կացութեան պահանջին բոլորովին անհամապատասխան մարդ մ՚է, նոյնիսկ կ՚ըսուի թէ նախկին խուճապի դրդապատճառներէն է. հետեւաբար եթէ կրնաք պաշտօնանկ ընել տուէք զայն:

Նոյնպէս տեղւոյս գաղ[ութացի] հիւպատոսը՝ ճիշդ նախկինին (որ այժմ Մերսինի փոխ հիւպատոս է) հակապատկերն է, կատարեալ քրքասէր մը, որ միշտ հակահայկական տրամադրութեամբ կը գործէ եւ անշուշտ նոյն ոգիով ալ կը տեղեկագրէ. եւ քանի որ ուրիշ օտար քաղաքական [ներկայացուցիչ] չկայ հոս, իր գրածները մեծ կշիռ պիտի ունենան շրջանիս անցուդարձերու մասին սա տագնապալից օրերուն: Ուստի կը խնդրենք նոյնպէս որ դիմելով պէտք եղած տեղեր ջանաք փոխել տալ այս մարդը:

Մեր նախկին նամակներուն մէջ յիշուած խմբատետրները եւ Կարմիր խաչի կանոնագիրը եւ նոյնպէս Բերայի կառավարութենէն վաւերացեալ ծրագրէն մաս մը հաճեցէք փութով ղրկել:

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. Սահմանաբերդի ենթակոմիտէի կողմէ
ԺԻՐԱՅՐ ՆԷՍԳԻՕ

1.- Պահեստի զօրք:
2.- Զօրագունդի:
3.- Ձերբակալման:

Փաստ. 957-2

6.– ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

913 Յունուար 8, Զէյթուն

Յարգելի եւ անձնուէր ընկերներ,

Ա.–

Ժամանակէ մ՚ի վեր Զէյթունի վրայով հրապարակ ելած տարածայնութիւնները ստիպած էին Հալէպի Առաջնորդ հոգեշնորհ Տ. Ներսէս Ս. եպիսկ. Դանիէլեանը անձամբ ականատես լինելու իրողութեանց՝ Ազգ. պատրիարքարանի եւ Կիլիկիոյ Ս. կաթողիկոսին հրահանգներուն համաձայն: Նորին սրբազնութիւնը ամէն բան աչքով տեսնելէ եւ Զէյթունի ժողովրդեան խաղաղասիրական մտադրութիւնն ու հոգեբանութիւնը ուսումնասիրելէ յետոյ, ի մէջ այլոց յանձն առաւ ընել այն ամէն զոհողութիւնները ի մասին այն միջոցներուն, որք ինքնին կ՚երաշխաւորեն Զէյթունի համայնքին նիւթ[ական] ու բարոյ[ական] շահն ու բարօրութիւնը. բազմակարօտ եւ միանգամայն դիւրահաւան խեղճ զէյթունցիք գրաւոր պահանջներ ներկայացնելով այս միջավայրի հայութեան անմիջական պէտքերուն համար, յիշատակագիր մըն ալ յանձնեցին՝ Ազգ. իշխանութեանց հաւանութիւնն ստանալէ յետոյ պատկանեալ վարչութեանց ներկայացնելու համար: Ներփակ կը ստանաք օրինակը: Յիշատակագրի մէջ ներկայացուած առաջարկները թէպէտ լիովին ու կատարելապէս Զէյթունի կենսական պէտքերը գոհացնելու անբաւական են, սակայն ի նկատ ունենալով կառավարութեան նպատակը, դիրքն ու մտայնութիւնը, առ այժմ միայն այս չափով գոհանալու հարկադրուած զգացինք ինքզինքնիս՝ եթէ երբեք ընդունուին եւ գործնական արդիւնք տան:

Բ.–

Զէյթունի մէջ առ այժմ ոչինչ կայ կառավարութեան մատի փաթթոց ըլլալիք. փախստականները, որոնք ատենէ մ՚ի վեր բոլորովին խաղաղած էին, ալ աւելի հանդարտ ու զենքնկէց եղան, ցորչափ լսուեցաւ թէ կայսերական ներում շնորհուած է Զէյթունի եւ Հաճընի փախստականներուն. բայց տեսնելով թէ ցարդ ոեւէ պաշտօնական զեկուցում չէ եղած այս մասին տեղական կառավարութեան եւ Ազգ. Առաջնորդարանի, սկսած են անհաշտ աչքով դիտելու այս նպատակաւոր իրադարձութեանց, եւ թերեւս յուսահատութիւնը զիրենք մղէ իրենց նախորդ ընթացքին. անօգուտ չէր լինէր հարկ եղած դիմումները կատարել առ այս:

Գ.–

Մարաշի կառավարութենէն հրահանգուած ամէն վարչական քայլ մերկապարանոց ցոյց կու տան թրք. իշխանութեանց գոյնն ու մտայնութիւնը. զէյթունցիք, բանւոր ու գործաւոր, որք վարժուած ու միեւնոյն ատեն ստիպուած են ընդհանրապէս դէպի Ատանա երթալ՝ գէթ հացագին մը հայթայթելու իրենց անօթի ու թշուառ ընտանիքին, ներկայ շփոթութեանց եւ վրդովեալ կացութեան բերումով դատապարտուած են մնալ իրենց ընտանիքին քով՝ ձիւնին հետ խաղալու գործ ունենալով միայն: Ժողովուրդին թշուառութեան եւ արգահատելի վիճակին ականատես տեղական Վարչութիւնը՝ հնազանդ իւր գերադաս իշխանութեան, ամէն պըժգալի եւ անազնիւ միջոցներով կը կեղեքեն ու կը կողոպտեն բոպիկ, անգործ, անօթի ժողովուրդը. կառավարութեան այս ցուրտ ու հարստահարիչ վերաբերումին դէմ թէպէտ կարելին ի գործ կը դնէ Առաջնորդը անձնապէս, բայց նոյնիսկ թեթեւ առարկութիւններ կամ բողոք՝ մեկնուելով իբրեւ սպառնալիք, կը սկսին անվստահ ընթացք, զինուոր[ական] պատրաստութիւն, յերիւրանք, տարածայնութիւն:

Դ.–

Եթէ նոյնիսկ Զէյթունի մէջ 8-10 փախստականներ ասդին-անդին գողութիւններ եւ յարձակում գործեն իսկ, վարչագէտ, հեռատես ու հայրենասէր կառավարութեան մը չի վայլեր եւ չ՚արժեր այսքան մեծ զինուորական ոյժ կեդրոնացնել Զէյթունի զօրանոցը՝ նոր-նոր անվստահութեան կասկածներ արթնցնելով ժողովուրդին մէջ, եւ ծանր ու աւելորդ ծախքեր բարդել երկրին ելմտական անձուկ պիւտճէին վրայ. ցաւալի է որ կառավարութիւնը, մօտէն ծանօթ ամէն իրողութեանց եւ քաջատեղեակ Զէյթունի խաղաղասէր հոգեբանութեան, փոխանակ շինարար դիրքի մէջ դնելու վարչ[ական] գործունէութիւնը եւ ժողովուրդի ցաւերուն հետ խօսելու, աղքատին ու համեստ օսմանցիին արցունքովը թրջուած հացի պատառը քաշելով կը կերակրէ բազմաթիւ րէտիֆներ[2]: Ինչ որ ալ ըլլայ, զէյթունցին իրաւունք ունի համոզուելու, թէ այս միջավայրի աղտոտ մթնոլորտին մէջ թրծուած թուրք պաշտօնէութիւնը կը գործէ լոկ աննպաստ գաղափարներ պատրաստելու համար Զէյթունի վրայօք:

Ե.–

Աւելորդ չենք նկատեր յիշել թէ վիճակացոյցը ղրկելէ յետոյ, հակառակ երկու անգամ նամակ գրած ըլլալնուս, որեւէ ծանօթութիւն չենք կրցած ստանալ. պատկառելի Բիւրոդ պէտք է գիտնայ թէ, կեդրոնի հետ որեւէ շրջանի սերտ հաղորդակցութիւն եւ յարաբերութիւն՝ հանգամանքն ունին ալ աւելի հրահրելու կուսակցութեան գործիչներն ու մշակները:

Կուսակցութեան կազմական կանոնագիրը կը տրամադրէ իւրաքանչիւր կոմիտէ կամ ենթակոմիտէ մասնաւոր ներկայացուցիչներ ունենալ կառավարութեան մօտ՝ յարաբերական խնդիրներու համար: Արդ, ըստ որոշեալ ձեւակերպութեանց, Արծուաբերդ ենթակոմիտէս տեղւոյս իբրեւ ներկայացուցիչ նշանակել յարմար նկատած է ընկեր Հաճի Մարկոսեանը եւ Նշան Եզեկիէլեանը: Բիւրոյիդ հաւանութիւնը ստանալէ յետոյ ծանօթ թրքերէն-հայ ծրագրին հետ պիտի ներկայացնենք տեղական իշխանութեան եւ վաւերացնել տալով այլեւս պիտի սկսինք կանոնաւոր ու անշշուկ գործի:

Զ.–

Չմոռնանք նաեւ աւելացնել թէ, կառավարութիւնը բացի Զէյթունէն շրջակայ հայաշատ վայրերու մէջ տեղատրեց զինուոր[ական] ոյժ՝ առ ի կանխազգուշութիւն հաւանական ապստամբութեան ???

Պարզուած ամէն իրողութեանց եւ առաջարկուած խնդիրներու մասին սպասելով Ձեր հրահանգներուն ու պատասխանին,

Ընկերական սրտաբուխ յարգանքներով
ԱՐԾՈՒԱԲԵՐԴ

Ենթակոմիտէս նուիրական պարտականութիւն կը զգայ մատուցանելու իւր շնորհաւորութիւնները ու բարեմաղթութիւնները ազգին հարազատ ու անձնուէր զաւակներուդ՝ Ս. Ծննդեան եւ Նոր տարւոյ առթիւ: Մաղթենք 1913ը նոր թուական մ՚ըլլայ հայկական երջանկութեան ու հանգստութեան:

Ծանօթ.–

1.- Հոգեշնորհ Ս. եպիսկ. Դանիէլեան Զէյթունի յիշատակագիրը Ազգ. պատրիարքարանի հաւանութեան ներկայացնելով պիտի խնդրէ յաւելումներ կամ սրբագրութիւններ ընել. Բիւրոն ալ յետ քննութենէ ոեւէ յաւելում ընելու համար պէտք է իւր տեսակէտը ներկայացնէ պատրիարքարանի՝ առ ի կարգադրութիւն:

2.- Գաղափար մը տալու համար ընկեր Եզեկիէլեանի ի մէջ այլոց թուրքերէն լեզուի հմտութեան, աւելորդ չպիտի ըլլար ըսել, թէ ներկայ յիշատակագիրը ինքը թարգմանած է տաճկերէնի:

Մատեան 118-90, էջ 16-17

7.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԵԴԵՍԻԱ

1913 Մարտ 4, Պոլիս

Ընկերներ,

Շատ կը ցաւինք որ ձեր նամակները անպատասխանի մնացած են. ինչպէս կ՚երեւայ ձեր նամակէն, այդ եղած է Մայիսին եւ Սեպ.ի սկիզբը, ներկայ մարմնի կազմէն առաջ եւ այդ պատճառով մենք չգիտենք այդ թիւրիմացութեան պատճառը, եւ ձեռքի տակ չունինք հին մատեանները այդ ստուգելու համար:

Կը գրէք որ մայիս 24 թուականով ուղարկուած է 8 ոսկի: Այդ գումարը ստացուած եւ յանձնուած է նախկին Բիւրոյին, իսկ ձեր նամակը յանձնեցիք Հաշուեքննիչ մարմնին որպէսզի ձեզի հաղորդեն այդ մասին մանրամասնօրէն:

Ձեր ուղարկած հասցէն նկատի ունինք:

Այս առիթով կը խնդրենք չբաւականանալ մենէ տեղեկութիւն խնդրելով միայն, այլ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել թէ՛ կոմիտէի ուժեղացման եւ թէ ինք[նապաշտպանութեան] գործին վրայ որ այսօրուայ կարեւորագոյն խնդիրն է: Աշխատեցէք խաղաղ յարաբերութիւն պահել միւս տարրերուն հետ եւ ինքնապահովութեան մասին եւս մտածել:

Ձեզի կու տանք ամփոփ տեղեկութիւն ընդհանուր կացութեան մասին:

Վերջի շաբաթը կացութեան մէջ մասնաւոր փոփոխութիւն չկայ, բացի այն որ կառավարութիւնը աւելի ու աւելի ստիպուած է խաղաղութիւն կնքելու: Ջօրքի պառակտման, Պուլայերի անյաջողութիւններն, եւ Եանիայի անկման պատճառով, կառավարութիւնը միանգամայն հարկադրուած է նոր զիջումներ ընելու խաղաղութեան համար: Դժբախտաբար բաւականին ուշ, որովհետեւ դաշնակիցները[4], կրկնապատկեր են իրենց պահանջները եւ, ի միջի այլոց, կը պահանջեն նաեւ տուգանք:

Կառավարական կուսակցութեան, Իթթիհատի մէկ մասը, կը յամառի շարունակել պատերազմը եւ այդ իսկ պատճառով կացութիւնը դարձած է կրկնակի երերուն: Թերեւս մինչեւ այս նամակի ձեզի հասնիլը ռեւէ վճռական դէպք տեղի ունեցած ըլլայ որ եւ կ՚որոշէ խաղաղութեան կնքումը:

Այս կացութեան հանդէպ Իթթիհատը կը ձգտի ամրացնել իր դիրքը գործակցութեան հրաւիրելով այլեւայլ կուսակցութիւններ եւ խաւեր, որոնց հետ անհաշտ էր. Այսպէս հինգ օր առաջ մեզի դիմած էր վերսկսելու ընդհատուած յարաբերութիւնները, դիմած էր նաեւ Սապահէտտին խմբին՝ առաջարկելով Սապահէտտինին մտնել նախարարութեան հետ:

Մեր մարմնի կարծիքը այն է թէ մինչեւ որ կառավարական կուսակցութիւնը որոշ երաշխիք չտայ գործնական գոհացում տալու մեր պահանջներուն, անօգուտ է յարաբերութիւններու վերսկսումը: Անշուշտ, մեզի համար շատ ծանր է երկրի այս նեղ կացութեան ատեն, ականատես ըլլալ այս անվերջ պառակտումներուն, բայց մեղքը անոնցն է որ չկրցան հասկնալ այս ճշմարտութիւնները եւ փոխանակ մերձեցում առաջ բերելու տարրերու միջեւ, լարեցին եւ երկիրը հասցուցին այս կացութեան:

Հին հասցէով այլեւս կազմակերպական նամակներ մի ղրկէք. կրնաք ղրկել միայն հեռագիր եւ ղրամական նամակներ, իսկ միւս բոլոր նամակները ղրկել սա հասցէով.

(քուրքերէն)
Ա. Թաղիվէճեան
17 Թարլապաշի Եաղհանէ – Բերա
Պոլիս

Ընկ. բարեւներով
ԻԹԼՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

Յ.Գ.- Կը խնդրենք յաճախ գրել մեզի եւ տեղեկութիւններ տալ ձեր շրջանի կացութեան մասին:

4.- Խօսքը կը վերաբերի Պալքանեան պատերազմին: Դաշնակիցները՝ Սերպիան, Պուլկարիան, Ռումանիան եւ Յունաստանն են:

Մատեան 118-90, էջ 23-24

8.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՊԷՅՐՈՒԹ

1913 Մարտ 4, Պոլիս

Ընկերներ,

Վերջին շաբաթը առանձին փոփոխութիւն չկայ կացութեան մէջ, բացի այն որ կառավարութիւնը աւելի ու աւելի է ստիպուած խաղաղութիւնը կնքելու: Ջօրքի պառակտման, Պուլայերի անյաջողութիւններուն եւ Եանիայի անկման պատճառով, կառավարութիւնը միանգամայն հակադրուած է նոր զիջումներ ընելու խաղաղութեան համար. դժբախտաբար բաւականին ուշ, որովհետեւ դաշնակիցները կրկնապատկեր են իրենց պահանջները եւ ի միջի այլոց թուրքերէն կը պահանջեն տուգանք:

Կառավարական կուսակցութեան Իթթիհատի մէկ մասը կը յամառի շարունակել պատերազմը եւ այդ իսկ պատճառով կացութիւնը դարձած է կրկնակի երերուն:

Այս ծանր կացութեան հանդէպ Իթթիհատը կը ձգտի ամրացնել իր դիրքը գործակցութեան հրաւիրելով այլեւայլ կուսակցութիւններ եւ խաւեր որոնց հետ անհաշտ էր: Այսպէս երկու օր առաջ ան մեզի դիմեց վերսկսելու ընդհատուած յարաբերութիւնները, դիմած է նաեւ Սապահէտտինի խմբին առաջարկելով Սապահէտտինին մտնել նախարարութեան մէջ:

Մեր մարմնի կարծիքը այն է թէ մինչեւ որ կառավարական կուսակցութիւնը որոշ երաշխիք չտայ գործնականապէս գոհացում տալու մեր պահանջներուն, անօգուտ է այս խօսակցութիւններու վերսկսումը: Անշուշտ մեզի համար ծանր է երկրի այս նեղ կացութեան ատեն ականատես ըլլալ այս անվերջ պառակտումներուն, բայց մեղքը անոնցն է որ չկրցան հասկնալ այս ճշմարտութիւնները, եւ փոխանակ մերձեցում առաջ բերելու տարրերու միջեւ, լարեցին զանոնք եւ երկիրը հասցուցին այս կացութեան:

Ձիֆոնեանի դպրոցին համար ձեր խնդրած միջոցը անյարմար համարեցինք ուղարկել, այդ ըրէք ձեր ձեռքի միջոցներով եւ զգուշօրէն:

Ձեզի ղրկեցինք մարտական գրքոյկներէն[5] երկու օրինակ. առայժմ բաւականացէք ատով, եթէ հարկ ըլլայ մեզի գրեցէք:

Շատ ուրախ պիտի ըլլանք եթէ ձեր շրջանի ուսանողական խմբերու մասին կազդուրիչ լուրեր ստանանք, որովհետեւ մեր ուսանող երիտասարդութեան մասնակցութեան կարեւորութիւնը մեր գործին մէջ շատ մեծ է:

Ընկ. բարեւներով՝
ԻԹԼՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

Յ. Գ.- Չմոռնանք ըսել որ մեր մշակած ծրագրին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը[6] արդէն պատրաստուած եւ ղրկուած է ուր որ հարկ է: Դժբախտաբար չպիտի կրնանք օրինակ մը ղրկել ձեզի, բայց պիտի ջանանք, յետագային, որ[պէսզի] մեր մարմինները տեղեակ ըլլան անոր:

ՆՈՅՆ

5.- Ձիֆոնեան դպրոցը պէտք է հասկնալ զինուորական ֆոնտ իմաստով: Մարտական գրքոյկը՝ ակնարկութիւն է Նիկոլ Դումանի ծանօթ գրքոյկին – «Նախագիծ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան»:

6.- Խօսքը կը վերաբերի հայկական բարենորոգումներու պահանջով պատրաստուած ծրագրին:

Մատեան 118-90, էջ 58-59

9.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՉԷՅԹՈՒՆ

1913 Մարտ 26, Պոլիս

Ընկերներ,

Կը հաստատենք ձեր Յունվ. 8/21ի նամակը որ շատ ուշ հասաւ մեր ձեռքը եւ անոր հետ միասին տաճկերէն խնդրագիրը:

Մենք աւելի քան փափաքող ենք ձեզ հետ շատ մօտիկ եւ յաճախ յարաբերութիւն պահպանել. դժբախտաբար փոստայի անկարգութիւնը մեզի թոյլ չի տար շատ գրել եւ շատ բան գրել:

Ձեր ակնարկած կառավարական անարդար եւ անտեղի կասկածները ընդդէմ ժողովրդին մեզի եւս յայտնի է: Ճիշդ է միանգամայն որ կառավարութիւնը չկրցաւ օգտուիլ հայ ժողովրդին դէպի սահմանադրութիւն ունեցած յարգանքէն ինչպէս եւ դէպի օսմ. հայրենիքը տածած սէրէն, եւ իր սխալ ուղղութեամբ դժգոհութիւններ եւ անվստահութիւն յարուցեց, որոնց միակ պատասխանատուն ինքն է:

Ինչպէս գիտէք մեր յարաբերութիւնները վաղուց խզուած են Իթթիհատի հետ որ այժմ կառավարութեան գլուխն է, ճիշդ այն պատճառով որ ան չարդարացուց իր [վրայ] դրուած յոյսերը եւ այդ պատճառով իսկ անյարմար կը նկատենք դիմումներ ընել անոր այս կամ այն խնդրի առիթով եւ նոյնը գրած [ենք] մեր այն մարմիններուն որոնք այլեւայլ խնդրի մասին մեզի կը խնդրեն դիմում ընել: Այս անորոշ վիճակը կը շարունակուի մինչեւ որ մեզի վստահութիւն տրուի յարաբերութիւնները վերսկսելու համար: Ներողամիտ պիտի ըլլաք ուրեմն, եթէ ստիպուած, հակառակ մեր կամքին, ձեր խնդիրները չկրնանք կատարել:

Պատերազմը, ինչպէս տեսաք, նոր հարուածներ տուաւ Թուրքիոյ եւ եթէ խաղաղութիւնը դարձեալ չկնքուի կարող է ծանր հետեւանքներ ունենալ մեր դժբախտ երկրին համար եւ փոթորիկներ յարուցանել Փ[ոքր] Ասիոյ մէջ:

Յաւելով պիտի ըսենք որ կեդր. կառավարութիւնը շատ մեծ սխալ գործեց չմտցնելով Հայաստանի մէջ այն բարեռորոգումները որ վաղուց հերթական են եւ այդպիսով առիթ տուաւ որ Հայոց հարցը յարուցուի Եւրոպայի մէջ, Ռուսիոյ մէջ. եւ նոյնիսկ յատուկ պատգամաւորութիւն մը կազմուած է Փարիզի մէջ որ ստիպած է եւրոպական միջամտութիւն խնդրել հայկ. հարցը լուծելու համար: Մեր ամբողջ ջանքն էր հայկական բարեռորոգումները կատարել տալ Թուրքիոյ միջոցով, բայց դժբախտաբար կառավարութիւնը գրեթէ այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ քայլ ըրած է:

Պատրիարքարանի ուղարկած ձեր յիշատակագրի վերաբերմամբ շատ սիրով պիտի կատարենք ձեր խընդիրքը. եւ այդ մասին Քաղ[աքական] ժողովի մեր բարեկամ անդամները արդէն հրահանգ ունին:

Տեղական կառավարութեան հետ յարաբերութիւն ունենալու համար եթէ յարմար կը համարէք յատուկ մարդիկ ունենալ, այդ մասին մենք հրահանգ սպասելու կարիք չունինք:

Տեղական կառավարութեան անարդարութիւններու մասին, օրինական բողոքներ յարուցանելով միասին, աշխատեցէք յարաբերութիւնները չսրել, մանաւանդ պատերազմի ներկայ փափուկ րոպէներուն:

Անկեղծ շնորհակալութիւն կը յայտնենք ձեր համակրական տողերուն համար:

Ընկ. բարեւներով՝
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Փաստ. 118-40

10.– ՊԷՅՐՈՒԹԷՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՍԱՐՄՆԻՆ

Պէյրութ, 30 Մարտ (12 Ապրիլ) 1913

Ընկերներ,

Ստացանք ձեր 4/17 մարտ թուակիր նամակը, որուն հետեւեալ տողերը մեզ հիասթափութիւն պատճառեցին.

«... Իթթիհատն կը ձգտի ամրացնել իր դիրքը գործակցութեան հրաւիրելով այլեւայլ կուսակցութիւնները...»:

«Մեր մարմնի կարծիքը այն է թէ մինչեւ որ կառավր. կուսակցութիւնը որոշ երաշխիք չտայ գործնականապէս գոհացում տալու մեր պահանջներուն, անօգուտ է այս խօսակցութիւններու վերսկսումը»:

Ընկերներ, երանի՜ թէ այս տողերը սխալ խմբագրուած ըլլային ու մենք սխալ հասկցած ըլլայինք անոնց իմաստը. որովհետեւ ձեր գրածէն այն կ'եզրակացնենք թէ այն պարագային երբ Իթթիհատը երաշխիքներ տայ գործնականապէս գոհացնելու ձեր պահանջները դուք պիտի գործակցիք անոր, նրա դիրքը ամրապնդելու համար:

Հիասթափեցանք կ'ըսենք, որովհետեւ մենք այնպէս կը կարծենք թէ մօտիկ անցեալի դառն փորձառութիւնները յետոյ մեզի պէս դուք ալ համոզուած էիք թէ Իթթիհատի խոստումներուն, նոյնիսկ երաշխիքներուն վրայ յոյս դնելով անոր հետ գործակցիլ կը նշանակէ անխուսափելիօրէն Հայկ. հարցի վիժում եւ Դաշնակցութեան փրեսթիժի անդարմանելի անկում: Եւ այս նոյնիսկ այն պարագային, երբ Եւրոպան նպաստաւոր լուծում մը չտայ հայկ. խնդրին, որովհետեւ այն ատեն Դաշնակցութիւնը պէտք է մտնայ իր իսկական դերին մէջ իբր յեղափոխական կուսակցութիւն:

Եւ սակայն դժբախտաբար կը տեսնենք թէ դեռ Իթթիհատէն ձեր պահանջներու գոհացում ստանալու սին յոյսերուն ետեւէն կը վազէք: Այո՜, սին յոյսեր, որովհետեւ չենք կարծեր, հակառակ Իթ. շէֆերու բանդագուշանքներուն թէ շուտով ապակենտրոնացման հիմի վրայ բարեռորոգումներ պիտի մտցնեն ասիական նահանգներուն մէջ. չենք կարծեր կ'ըսենք, թէ Թուրքիոյ ներկայ վարիչներուն դարերու ժառանգութեամբ stéréotype[7] եղած յոռի մտայնութիւնը մազի չափ անգամ փոփոխութիւն կրած ըլլայ վերջին ճգնաժամերու ազդեցութեան տակ: Եւ մեր այս կարծիքը, զոր ձերն ըլլալ չի թուիր – եթէ ոչ, վերոյիշեալ տողերը մեզ չպիտի գրէիք – չուշացաւ [արդարեւ] հաստատուիլ Կեդրոնի կառավարութեան Սուրիական հարցին հանդէպ բռնած սպառնական դիրքով: Երկու օր առաջ տեղւոյս կուսակալը ներշնչուած կեդրոնէն, ցրուեց բարեռորոգչական պատգամաւորական ժողովը եւ սպառնաց խստիւ պատժել ամէն անոնք որոնք անսաստելով օրէնքին ցոյցեր պիտի կազմակերպեն:

Աւելի երկար գրել չենք ուզեր. բայց կը կրկնենք թէ Իթթիհատի հետ ոեւէ պարագային տակ գործակցութիւն, Դաշնակցութեան կողմէ իր պատմական դերին դաւաճանել պիտի նշանակէ: Հետեւաբար կը պահանջենք որ այդ խնդրի համար ժամանակ ու աշխատութիւն չվատնուի եւ այդ ուղղութեամբ եղած բոլոր առաջարկներուն ժխտական պատասխան տրուի:

Գանք շրջանի գործերու վիճակին: Անցեալ տարի Հոդաբլուրի մէջ գումարուած Բ. Շրջ. ժողովը, Ծոցի[8] մարմինը նշանակած է ժողովին տուած որոշումները գործադրելու համար: Այդ որոշումներէն մին մեզ իրաւասութիւն կու տայ Գ. Շրջ. ժողովը գումարելու, որով արդէն իսկ պատրաստութիւն սկսանք տեսնել որպէսզի Յուլիսի սկիզբը Գ. Շրջ. ժողովը անպատճառ գումարուի:

Բայց մենք միեւնոյն ժամանակ համոզուած ենք թէ մինչեւ որ կիլիկեան Կեդր. կոմիտէ մը գոյութիւն չունենայ, այս շրջանի դաշնակցական գործը արդիւնաւոր հիմերու վրայ դնել անկարելի է: Մեր այս կարծիքը կը բաժնեն նաեւ Կառափնատի շրջանի կարեւոր բոլոր մարմինները, որոնց հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ ենք:

Հետեւաբար մենք գրեցինք ընկ. Վահագնի[9], որպէսզի նա շեշտէ այս կէտը Ատանայի շրջանի մարմիններուն, ստիպէ ու համոզէ զանոնք որ իրենց պատգամաւորները ղրկեն մեր Գ. Շրջ. ժողովին: Յայնժամ երկու շրջաններու միացեալ պատգամաւորներով գումարուած ընդհ. ժողովը կը զբաղի վերոյիշեալ շրջաններու միացման կարելիութեան, Կեդր. կոմիտէի ընտրութեան ու յարակից խնդիրներով:

Չունենալով Ատանայի շրջանի մարմիններու հասցէները, մենք չկրցանք այս մասին անոնցմէ իւրաքանչիւրին գրել: Կը խնդրենք որ եթէ կարելի է անոնց հաս-

7.- Ֆրանսերէն՝ նոյնատիպ, կարծրատիպ:
8.- Յիշեցնենք որ Հոդաբլուրը ծածկանունն է Այնթապի, Ծոցը՝ Պէյրութի:
9.- Տաթեւեան Վահագն:

ցէները մեզ հաղորդէք եւ ձեր անունց գրած նամակներուն մէջ մեր առաջարկին կարեւորութիւնը չեչտէք:

Հակառակ մեր փափաքին՝ Զատկի արձակուրդին ուսանողական պրոպագանդիստ խմբեր ուղարկելու մօտակայ շրջանները. այդ մեզ անկարելի եղաւ զանազան պատճառներով: Պրոպագանդի խնդիրը Շրջ. ժողովին մէջ լուրջ նկատառութեան պիտի առնուի:

Հալէպի կազմը բոլորովին լուծուած է. անհատ ընկերներ միայն կան: Մնացեալ վայրերուն մէջ զօրաւոր կազմեր կը գտնուին:

Անհամբեր ձեր պատասխանին կը սպասենք:

Ընկ. ջերմ բարեւներով
Հ.Յ.Դ. Ծոցի մարմնի կազմէն
ՎԱՉՐԻԿ

Յ. Գ.– Սուրիական շարժման մասին տեղեկութիւններ ուզած էիք. ընկ. Արմէն-Արբուն[10] այսօր իսկ թղթակցութիւն մը ղրկեց «Ազատամարտ»ին: Ահաւասիկ վերջին դէպքերու մանրամասնութիւնը, զոր կրնաք «Ազատամարտ»ին հաղորդել.

Մի քանի ամիս առաջ շղթայազերծուած սուրիական բարեռնորոգչական՝ այլ անուամբ ինքնավարական շարժումը, մտահոգութեան լուրջ առարկայ դարձած է Թուրքիոյ վարիչներու համար, մանաւանդ որ եւրոպական մի քանի տէրութեանց գործակալները մեծ չափով նպաստած են անոր ծնունդին, ու կը շարունակեն ընել այդ նաեւ ներկայիս:

Շարժման գլխաւոր կեդրոններէն մին է Պէյրութը[11], ուր կազմուեցաւ յունուարի վերջը պատգամաւորական ժողով մը 86 անդամներէ բաղկացած: Դիմուած էր նաեւ տեղւոյս առաջնորդին որպէսզի հայ գաղութն ալ երկու պատգամաւոր ղրկէ, սակայն գաղութը չմասնակցեցաւ:

Յանձնախումբը բարեռնորոգումներու ծրագիր մը մշակեց Պէյրութի նահանգին համար ու նախկին կուսակալին միջոցաւ ներքին գործոց նախարարին մատոյց, լռելեայն սպառնալով միեւնոյն ժամանակ թէ այն պարագային երբ Կեդրոնը չընդունի գործադրել այդ ծրագրին պահանջած բարեռնորոգումները, կայ ուրիշ պետութիւն մը որ սիրով յանձն պիտի առնէ այդ ընել[12]:

Ու մինչ յանձնախումբին անդամներն ու ժողովուրդը, իսլամ թէ քրիստոնեայ, խանդավառուած բարեռնորոգումներու այդ ծրագրով, կը սպասէին անոր ընդունուած ըլլալու լուրին, յանկարծ չորս օր առաջ այդ խանդավառ յոյսերը տեղի տուին դառն հիասթափութեան: Այժմու կուսակալ Հազիմ պէյ, մարտ 20ին պաշտօնական զեկոյց մը հրատարակեց որով կը հրամայէր «Բար[եկարգչական] յանձնախմբի ցրումը զայն նկատելով հակաօրինական եւ անոր պահանջներն՝ հակասահմանադրական»:

Մարտ 26ին կէսօրէ ետք յանձնախումբը նիստ գումարած էր իր քլիւպին մէջ. երկու ոստիկաններ բերաննացի հաղորդեցին «Բար[եկարգչական] քոմիթէն» լուծելու հրամանը: Նախագահը գրաւոր հրամանագիր պահանջեց, զոր քիչ ետք ստացաւ: Քիչ յետոյ քոմիթէին պատասխանատու վարիչները, Բեթրօ Թրատ եւ Ալի Սէլամ, ներկայացան կուսակալին բացատրութիւն պահանջելու համար: Հազիմ պէյ պատասխանած է թէ յանձնախումբը՝ մշակած ըլլալով Բար[եկարգչական] ծրագիրը եւ արդէն զայն ներկայացուցած ըլլալով կառավարութեան, այլեւս գոյութեան իրաւունք չունի, հետեւաբար պէտք է որ լուծուի:

Յաջորդ առաւօտ Պէյրութի արաբ բոլոր թերթերը բացի «Բայ-իւլ-Ամ»էն (հթթիհատական) հրատարակեցան սեւ շրջանակով եւ պարունակելով միմիայն լուծման հրամանագիրը առաջին էջին վրայ:

Այսօր բողոքի ցոյց մը տեղի պիտի ունենայ: Բոլոր շուկաները փակուած են, փողոցներուն մէջ բուռն բազմութիւն մը կը շրջի: Ոստիկանները կ՝աշխատին ցրուել զանոնք: Տասնապետ մը մի քանի ոստիկաններով բոլոր փողոցները կը շրջի ու կը նշանակէ այն խանութները որոնք բաց են, որովհետեւ վաղին հրամայած է տուգանքի ենթարկել բոլոր գոց խանութներուն տէրերը: Նպարավաճառներու եւ հացագործներու խանութներէն զատ գրեթէ բոլորը գոց են:

Ահաւասիկ զեկոյցին պարունակութիւնը.

«Նկատելով որ 2½ ամիս առաջ «Բարեկարգչական ընդհ. ժողով» անուան տակ Պէյրութի մէջ մի քանի երեւելիներէ կազմուած յանձնախումբը, որ պատահաբար թոյլտուութիւն ստացաւ կուսակալութենէն, կազմուած է հակառակ ընկերակցութեանց օրէնքի,

«Նկատելով նաեւ որ այդ ժողովին անդամներուն կողմէ բարեռնորոգումներ անուան տակ բանաձեւուած պահանջներէն շատերը հակասահմանադրական են.

«Պէտք է վերջ դրուի յիշեալ քոմիթէի նիստերուն եւ գոյութեան:

«Նկատելով միւս կողմէ որ նահանգային նոր օրէնքը, հիմնուած իրաւասութեանց ընդլայնման եւ պարտականութեանց բաժանման կանոնին վրայ համաձայն սահմ. 188րդ յօդուածին, կայսերական իրատէով[13] վաւերացուած եւ հրատարակուած է,

«Նկատելով որ այդ օրէնքը գոհացում կու տայ բոլոր այն պէտքերուն որոնք կը համապատասխանեն Պէյրութի նահանգին եւ օսմ. կայսրութեան համար պահանջուած բարեռորոգումներու բոլոր ծրագիրները, եւ որ նա կը համապատասխանէ մասնաւորապէս իրաքանչիւր նահանգի առանձնայատուկ պէտքերուն.

Նկատելով որ այդօրինակ մասնաւոր օրէնքի մը հրատարակումը կ՝ապահովէ բոլոր բարեռորոգումները որոնց գործադրութեան լրջօրէն փափաքող է կայսերական կառավարութիւնը, եւ երբ անոր գործադրութեան պարագային պակասներ տեսնուին, անոնք պիտի ամբողջացուին կառավարութեան կողմէ՝ համաձայնութեամբ խորհրդարանին, որը շնորհիւ Աստուծոյ, շուտով պիտի գումարուի.

«Կ՝ազդարարուի որ համաձայն օրէնքին, այսօրուընէ սկսեալ արգիլուած է ժողով գումարել վերոյիշեալ Բար. յանձնախմբին, որը օրինական չէ եւ գոյութեան ոեւէ իրաւունք չունի.

«Հետեւաբար քոմիթէին այն անդամները, որոնք կ՝անասատեն այս օրէնքին ժողով գումարելով, ինչ որ չենք կարծեր, կառավարութիւնը ստիպուած պիտի ըլլայ գործադրել անոնց համար օրէնքին տրամադրութիւնները:

Կուսակալ
ԱՊՈՒ ՊԷՔԻՐ ՀԱԶԻՄ

26 մարտ 1329

10.- Արմէն Արբուն՝ ծածկանուն Խաթանասեան Երուանդի:

11.- Հարկ է յիշեցնել որ Օսմ. Թուրքիոյ մէջ Պէյրութը, ինչպէս ամբողջ Լիբանանը կը համարուէին Սուրիոյ մէկ մասը:

12.- Ակնարկութիւն Ֆրանսայի:

13.- Կամքով. իմա՝ կայսերական հրովարտակով:

Փաստ. 747-7

11.– ԵԴԵՍԻՈՅ ԿՈՄԻՏԷԻՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՍԱՐՄՆԻՆ

1913 Ապրիլ 2/15

Ընկերնե՛ր,

Ուրախ ենք որ մեր վերջին նամակին պատասխանուեցաւ, մարտ 4 թուակիր գրութիւնով, կարելի եղածին չափ շուտ, առանց զայն բարձի թողի ընելու:

Ներկայ երկտողով կը ջանանք Ձեզ գիտակ պահել մեր վայրի անցուդարձերէն: Ժողովուրդը տնտեսապէս խիստ անտանելի ու արգահատելի դրութեան մը մէջ կը գտնուի. եթէ չափազանցութենէ չվախնայինք պիտի ըսէինք թէ տնտեսական ճգնաժամ մը ու սով մը կ՝անցուցնէ, ու այս իսկ պատճառ կը դառնայ որ, նա՛ իր ստամոքսէն զատ ուրիշ ոեւէ՛ կենսական հարցերու վրայ չմտածէ, որ՝ վաղը պիտի ապրի՞մ թէ ոչ – իրենց համար նշանակութիւն ունենալէ դադրի: Իսկ միւս կողմէ քաղաքական սա անորոշ ու երերուն դրութիւնը ուրուականի մը պէս ցցուած է անոր առջեւ: Բա՛ւ է Կեդրոնէն մատի շարժում մը... հաւանութեան նշան մը... Ռէաքսիոնի ցուրտ հով մը, ու ահա՛ արեան ծարաւի խուժանը, իր նուիրական գործին ձեռնարկած՝ իր գայլի դերին մէջ, թէեւ ներկայիս գառի մորթով ծածկուած է:

Երեւոյթներէն դատելով՝ կարծել թէ ցեղերն ու տարրերը համերաշխ ու ներդաշնակ են, մեր կարծիքով կամաւորապէս խաբուիլ ուզել է: Այս ամէն անպատեհութիւնները նկատի ունենալով հանդերձ, կոմիտէս առանց յուսահատուելու՝ իր ուժերուն ներածին չափով, ինք[նապաշտպանութեան] գործը պիտի վարէ քէկուզ առանձին՝ հակառակ անհարազատ ժողովուրդի որոշ խաւերու անտարբերութեանը: Ներկայիս կոմիտէս շահագրգռող միակ հարցը որ կրնայ գոյութիւն ունենալ ինք[նապաշտպանութեան] հարցն է. այդ ուղղութեամբ կը գործածէ ու պիտի գործածէ իր ուժերուն մաքսիմումը:

Վերջացնելու ատեն ուրախ ենք յայտնելու թէ կազմակերպութեան մէջ նախապէս գոյութիւն ունեցող բոլոր վէճերն ու երկպառակութիւնները վերջ գտած են. ընկերներու թիւը օրըստօրէ աճելու վրայ է:

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. Արեան Հովիտի մարմին
Ատենադպիր ՆԵՎՐՈՒԶ — Ատենապետ ՄԱՐԻՈՒՍ

Փաստ. 118-41

12.– ՊԷՅՐՈՒԹԷՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՄԱՐՄՆԻՆ

Պէյրութ, 6/19 ապրիլ 1913

Ընկերներ,

Ստացանք ձեր մարտ 26 թուակիր քառքը. Ջէյթունի նամակը ժամանակին ղրկեցինք:

Մեր անցեալ շաբաթուայ նամակով մանրամասն տեղեկութիւններ տուած ենք Սիւրիական շարժման վերջին անցուդարձերու մասին:

Ինչպէս կը յիշէք կուսակալ Հազիմ պէյ մարտ 26ին լուծեց «Բարենորոգման քոմիթէն» եւ փակել տուաւ անոր քլիւպը: Անցեալ շաբաթ օր գրեթէ բոլոր խանութները գոցուած էին, հակառակ եղած ազդարարութեան թէ մեծ տուգանքի պիտի ենթարկուին ցուցարարները: Քոմիթէին պարագլուխները նոյն օրը բողոքի երկար հեռագիր մը ղրկեցին Բարձրագոյն Դռան: Երեկոյեան դէմ մի քանի երեւելիներ, որոնց մէջ խմբագիր մը, կառավարական շէնքը հրաւիրուեցան ու հոն ձերբակալուեցան կուսակալին հրամանով:

Յաջորդ օր, կիրակի, առաւօտուն Սիւրիոյ բոլոր ընդհ. հիւպատոսները, անգլիական հիւպատոսը համազգեստով, Հազիմ պէյի այցելեցին ու պահանջեցին կալանաւորներու ազատ արձակումը: Կուսակալը զանոնք ազատ թողուց միայն երեկոյեան դէմ եւ անոնցմէ խոստում առնելէ ետք թէ անոնք պիտի յորդորէին ժողովուրդը որ խանութները բանան ու դադրեցնեն ցոյցերը: Երկուշաբթի խանութները դարձեալ գոց մնացին, հակառակ պարագլուխներու յորդորներուն որ բացուին անոնք: Անոնք որ բացած էին առաւօտ կամ յետոյ բացին, ստիպուեցան անմիջապէս միւսներու օրինակին հետեւիլ ամբոխի սպառնալիքին տակ: Փողոցները խառն բազմութիւն, զոր զինուորները կ՚աշխատէին ցրուել: Նշանակալից պարագայ մըն ալ այն էր որ միմիայն զինուորներ կը պահպանէին կարգը. ոստիկանները շատ քիչ անգամ կ՚երեւէին, կարելի է անոր համար որ այդպէս հրաման ստացած էին՝ ոստիկանական հրամանատարը ըլլալով ֆրանսացի մը: Յաջորդ օր քաղաքը իր անդորրութիւնը վերստացաւ ու խանութները բոլորն ալ բացուեցան: Երեք օր տեւող այս խաղաղ ցոյցը ոեւէ դրական արդիւնք չտուաւ. քոմիթէն լուծուած ու քլիւպը դեռ գոց կը մնայ: Աւելի աքթիֆ ցոյց մը չէր կարելի սպասել, որովհետեւ սիւրիական շարժումը կազմակերպուած ու գիտակից շարժում մը չէ:

Շարժման կեդրոններն են այստեղի ֆրանս. եւ անգլիական հիւպատոսարանները. իսկ «Բարենորոգչական յանձնախումբը» իբր գործիք կը ծառայէ անոնց ձեռքը: Ձեր ղրկած «plateforme»ները[14] ցրուեցինք, մեծամասամբ խմբագրատուները:

Անցեալ անգամ գրած էինք ձեզ թէ Կիլիկիա Ընդհ. ժողով գումարերու համար դիմած ենք ընկ. Վահագնի – Ատանա: Յիշեալ ընկերը վերջերս մեզ իմացուց տեղւոյս առաջնորդին միջոցաւ – Վաղարշակ վրդ. Պօղոսեան, որ Ատանա գացած էր 15 օր առաջ ու նոր վերադարձաւ – թէ ներկայ քաղաքական պայմաններու մէջ անկարելի [է] Ընդհ. ժողով գումարել եւ մեզ կը զգուշացնէր իմացնելով որ խիստ censure[15] կայ Կիլիկիան շրջանի մէջ նամակներուն վրայ եւ այս հաւանականաբար Մերսին-Տէօրթեօլ շրջանի վերջին անցուդարձերու պատճառաւ:

Մեր կարծիքով այնչափ ալ անկարելի չէ Ընդհ. ժողովի մը գումարումը: Ի՞նչ կը խորհիք դուք այս մասին:

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. Ծոցի մարմնին կողմէ
ՎԱՉՐԻԿ

14.- Ֆրանսերէն՝ յայտագիր:
15.- Ֆրանսերէն՝ գրաքննութիւն:

Մատեան 118-90, էջ 71-72

13.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՊԷՅՐՈՒԹ

1913 Ապրիլ 12, Պոլիս

Ընկերներ,

Ստացած ենք մարտ 30/12ի ձեր նամակը եւ շնորհակալ ենք Սիւրիական անցքերու մասին ձեր տուած տեղեկութիւններէն: Կը խնդրենք հետեւիլ դէպքերու ընթացքին եւ տեղեակ պահել մեզ:

Ձեր երկիւղը աւելորդ է Իթթ[իհատ]ի հետ մեր յարաբերութիւններու վերսկսման լուրերու մասին: Ուրախ ենք որ մեր ընկերները այս խնդրին մէջ ցոյց կու տան լուրջ գիտակցութիւն. բայց ինչպէս գրած էինք նախապէս, մեր գործակցութիւնը, եթէ երբեք կարելիութիւն ստանայ, պէտք է համապատասխանէ մեր ժողովուրդի շահերուն եւ մեր բոլոր ընկերներու զգացումին: Այդ մասին անհոգ եղէք:

Ձեր առաջարկը Կ. Կ. կազմելու համար նկատի առնուած է հետեւեալ կերպով: Ատանայի վիլայէթը մէկ կողմ ձգել, եւ Հալէպի շրջանին համար կազմել Շրջանային ժողով եւ քննել թէ այդ շրջանը (Պէյրութ-Հալէպ-Դամասկոս-Մարաշ-Այնթապ) կը լրացնէ ծրագրի առաջարկած պայմանները Կ. կոմիտէ կազմելու համար, եթէ այս խնդիրը լուծուած կը համարուի:

Յաւելի է որ Հալէպի կազմը այսպէս կազմալուծուած է: Եթէ կարելիութիւն կայ պէտք չէ ձգել որ անդամալուծուի այնտեղի գործունէութիւնը, որովհետեւ անցեալէն ի վեր քիչ շատ վառ կեդրոն մը եղած է Հալէպ: Այժմ աւելի քան երբեք մեր ընկերները անսովոր եռանդ եւ կորով պէտք է ցոյց տան եւ սեղմեն իրենց շարքերը, շրջահայեաց եւ զգոյշ կերպով եւ ոչ թէ թոյլ մնան:

Կը յուսանք որ արձակուրդներուն շրջելով ձեր շրջանին մէջ պիտի յաջողիք նոր եռանդ մտցնել եւ ոգեւորել կազմակերպութիւնները եւ չթողուլ վայրկեան մը որ թուլութիւնը եւ վհատութիւնը մտնէ մեր ընկերներուն եւ ժողովուրդին մէջ: Մի մոռնաք պատմական մեծագոյն րոպէ մըն է որ կ՚ապրինք:

Ձեր պտոյտներու միջոցին կրնաք նաեւ օգտուիլ ընկեր Ջաւարեանի ձեզի ղրկած ուսումնասիրութեան թերթերէն, մանաւանդ ամառնային արձակուրդներուն: Այդ թերթերը ձեզի առաջնորդ կրնան ըլլալ կարգ մը հարցերու ուսումնասիրութեան համար[16]:

Ընկ. բարեւներով՝
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈ

16.- Ս. Ջաւարեան ձեռնարկած էր ինչպէս Մեծ եւ Փոքր Հայքերուն, նոյնպէս նաեւ՝ Կիլիկիոյ հայութեան տնտեսական վիճակի ուսումնասիրութեան: Այդ նպատակով բոլոր շրջաններուն ուղարկած էր տպագիր մանրամասնեալ հարցաթերթիկներ՝ վիճակագրական տուեալներու պահանջով:

Մատեան 118-90, էջ 100-101

14.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՍԱՐԱՇ

1913 Մայիս 13, Պոլիս

Ընկերներ,

Արդէն տեղեակ էք ձեր շրջանի անյաջող փորձերուն եւ անցուդարձերուն: Մենք մեր կողմէն հակառակ էինք ամէն յախուռն ձեռնարկի, որ, ի վերջոյ, դատապարտուած էր վիժելու: Մենք այդ մասին հարկ եղածը կ՚ըրինք:

Կառավարութիւնը պատրուակներով ուրիշ վայրերու մէջ ալ տուն կը մտնէ զէնքեր գրաւելու համար: Կը մնայ որ զգուշութիւններ ձեռք առնուին, քանի որ բողոքները յաճախ ազդեցութիւն չեն ունենար: Այս կէտը գիտնալով մեր ընկերները եւ մեր ժողովուրդը ըստ այնմ վարուելու են յանկարծակիի չգալու համար:

Իթթ[իհատ]ի հետ մեր տեսակցութիւնները պատահական ձեւ ունին, եւ լուրջ համաձայնութիւն գոյացնելու պայմանները դեռ չկան: Եթէ երբեք այսպիսի պարագայ մը ներկայանայ, Դաշնակցութիւնը որոշ եւ հաստատուն երաշխաւորութիւններով միայն կրնայ համաձայնիլ:

Ընդհանուր կուսակցութիւններու համերաշխութեան լուրջ խնդիր չկայ դեռ, բայց Վանի մէջ, իրերու բերմամբ եւ ընդհ. ազգային շահի տեսակէտով, այնտեղի կուսակցութիւնները համերաշխած են: Երբ այդպիսի բան մ՚ըլլայ, որ ընդհանուր բնաւորութիւն ունենայ,

մենք կ՚իմացնենք մեր ընկերներուն:

Պայմանադրական հեռագիր կարող էք ուղղել Ազատամարտ, իսկ նամակներու հասցէ արդէն տուած ենք ձեզի: Բայց եթէ կարեւոր նամակներ են այն ատեն պէտք է ապահով կերպով Մերսին կամ Պէյրութ հասցընել որպէսզի այնտեղի մեր ընկերները օտար փոստով մեզի ղրկեն իրենց տրուած հասցէին:

Հայկական հարցը արդէն օսմ. կայսրութեան համար անխուսափելի հարց մը կը դառնայ: Մեր կառավարութիւնը սկսած է նկատի առնել ատոր ապագայ ծանրակշռութիւնը, ուստի կ՚աշխատի բարենորոգումները ներմուծել Անատոլուի մէջ եւ այդպիսով Հայկական հարցը մարել: Սակայն, ինք քուրք կառավարութիւնը անընդունակ կը զգայ լուրջ բարենորոգումներու, որով կոչ կ՚ուզէ ընել եւրոպական կարող ուժերու, որոնք պիտի գործադրեն այդ բարենորոգումները. Թուրքիոյ համար դեռ վերջացած չեն անակնկալները եւ չգիտենք թէ մօտիկ ապագային ինչեր կարող են պատահիլ, բայց թէ Հայկական հարցը շուտով կրնայ կարեւոր այժմէութիւն ունենալ եւ սուր կերպարանք ստանալ՝ անուրանալի է: Մենք մեր ջանքերը չենք խնայեր մեր ընկերները արթուն պահելու ոեւէ պատահականութեանց հանդէպ, որովհետեւ, մեզ շրջապատող տարրերը յուսահատութեան րոպէի մը կարող են մեզ յանկարծակիի բերել, եւ ինչպէս ցոյց կու տան երեւոյթները, թուրք խուժանը շատ գաղտնի կերպով կը զինուի: Ուրեմն, աշխատելով մէկտեղ, մեր դատի օրինաւոր լուծման համար, մեծ-մեծ յոյսերով չօրօրուինք եւ անտեսենք ինք[նապաշտպանութեան] կենսական գործը, որ հայ ժողովուրդին համար մահու եւ կենաց խնդիր է:

Կրկին ու կրկին կը յորդորենք որ մեզի համար ամենաէականը ինք[նապաշտպանութեան] գործն է, առանց աղմուկ եւ սին ցոյցեր ընելու, եւ կասկածներ հրաւիրելու ձեր վրայ, ինք[նապաշտպանութիւն]ը ըլլալով մարդկային տարրական իրաւունք մը. միւս կողմէ կարելի եղածին չափ կ՚աշխատիք ձեզ շրջապատող տարրերուն հետ հաշտ ապրիլ, որովհետեւ ինչ ալ ըլլայ, քով քովի պիտի ապրիք ապագային:

Ընկ. բարեւներով՝
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

Մատեան 118-90, էջ 127-128

15.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՊԷՅՐՈՒԹ

1913 Յունիս 15, Պոլիս

Ընկերներ,

Ձեր Շրջանային ժողովի մասին արդէն գրած ենք. մենք հակառակ չէինք շրջաններու միացման ձեր տեսակէտին եթէ յարմար եւ ձեռնտու կը գտնէք: Եգիպտոս ալ գրեցինք որ իրենք ալ մտնեն ձեր կազմելիք կիլիկեան լայնացած շրջանին մէջ, եւ այսպէս Կիլիկիոյ, Սուրիոյ եւ Եգիպտոսի շրջանները միացած կը կազմեն ամփոփ Կ. կոմիտէ մը, քանի որ աշխարհագրօրէն այնքան յարմարութիւններ ունին: Եգիպտոսի ընկերները քերեւս գրեն ձեզի այդ մասին, կամ դուք եւս հրաւիրեցէք զիրենք:

Գիտէք որ այս տարի Վարդավառին Մուշի շրջանին մէջ պիտի տօնուի հայ գրերու 1500ամեակը եւ ուր ներկայ պիտի ըլլան շատեր: Օգտուելով այդ առիթէն կ՚ուենանք Ընդհ. ժողովի կամ լայն խորհրդակցութեան պէս բան մըն ալ հոն. հետեւաբար լաւ կ՚ըլլայ որ ձեր Շրջանային ժողովը փութացնէք եւ որոշէք ձեր պատգամաւորները եւ ուղղակի ճամբայ հանէք Մուշ, առանց այլեւս մեզի հարցնելու: Պատգամաւորը պէտք է Վարդավառէն քանի մը օր առաջ հասնի տեղը, ուրեմն ըստ այնմ կարգադրեցէք:

Ընկ. բարեւներով՝
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

Փաստ. 957-29

16.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ Հ.Յ.Դ. ԿԱՌԱՓՆԱՏԻ Գ. ԸՐՋ. ԺՈՂՈՎԻՆ

Գումարուած Լեռի մէջ 1913 թ. Յուլիս 27/10 – 2/15

Կը մասնակցէին Ծոցէն՝ ընկ. Նեստոր – պատգամաւոր, եւ ընկեր Արմէն-Արբուն[10] Բարձր Հսկիչ մարմնի կողմէ:

Սարալանջէն՝ ընկ. Աւտօ[17] – պատգամաւոր:

Կարմիր լեռէն՝ ընկեր Անուշաւան[18] – պատգամաւոր:

Լիճէն՝ ընկեր Հրայր – պատգամաւոր:

Արեան-հովիտէն՝ ընկերներ Նովրուզ եւ Վազրիկ պատգամաւորներ:

Սահմանաբերդէն ընկ. Նեմեզիտ – պատգամ[աւոր] եւ ընկեր Նեսգիօ – շրջուն գործիչ:

Լեռէն՝ խորհրդակցական ձայնով՝ ընկ. Ս. Ջաւէն:

Խորհրդակցական ընկերներ՝ Նէլվէքապ, Վիգէն եւ Ս. Ջաւէն: Նախագահ ընտրուեցաւ ընկ. Աւտօ եւ քարտուղար ընկ. Հրայր:

Օրակարգ կազմուեցաւ հետեւեալ կերպով.–

1. Շրջանի մարմիններու համարատուութիւն:
2. Շրջանային բարձրագոյն մարմնի համարատուութիւն:
3. Կեդր. կոմիտէի կազմութիւն:
4. Կազմակերպութիւն:
5. Լսարան, ընթերցարան եւ թատրոն:
6. Մեր դիրքը հայ եւ օտար կուսակցութիւններու հանդէպ:
7. Խորհրդարանական եւ նահանգային ընտրութիւններ:
8. Բիւդճէի բաժանում:
9. Շրջանի ներքին կանոնագրի պատրաստութիւն:
10. Լեռի կազմալուծման խնդիրը:
11. Ինքնապաշտպանութիւն եւ Զիֆոն:
12. Հ.Յ.Դ. ծրագրի թրքերէնի թարգմանութիւն ու հրատարակութիւնը:
13. Կարմիր լեռը Սարալանջին միացնելու առաջարկը:
14. Արեան-հովիտը կոմիտէի վերածելու առաջարկը:
15. Սահմանաբերդը կոմիտէի վերածելու առաջարկը:

Այլեւայլք – ա.- Համարատուութիւն չներկայացնող մարմիններ: բ.- Ընկ. Ասլանի եւ Քեռիի խնդիրը: գ.- Արեան-հովիտի եւ Լեռի անվճար բաժինները՝ Արծուաբերդ-Սահմանաբերդի գործչին: դ.- Հողաբլուլի եւ Հովիտի կազմերուն քայքայումը եւ անոր պատճառներու քննութիւնը: ե.- Սուէտիոյ շրջանին համար գրադարան-ընթերցարանի մը հիմնարկութիւնը: զ.- Է-րդ Ընդհ. ժողովին ուղարկուելիք Կառափնատի շրջանի ընդհանուր տեղեկագիրը:

1.- Շրջանի մարմիններու համարատուութիւն.– Կարդացուեցաւ Արեան հովիտի, Սարալանջի, Կարմիր Լեռի, Ծոցի, Լիճի եւ Արծուաբերդի տեղեկագիրները, հաշուեկշիռները, կահագիրներ եւ վիճակագոյցները: Ժողովը գոհացուցիչ գտաւ զանոնք:

2.- Շրջանային Բարձր մարմնի համարատուութիւնը.–

Շրջանային մարմինը Բ. Կառափնատի Շրջանային ժողովի որոշումները ուշ ստացած ըլլալուն հակառակ՝ խիստ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ իրեն յանձնուած առաքելութիւնը խղճմտօրէն կատարած եւ արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ունեցած ըլլալով, Շրջանային ժողովի գնահատումին արժանացած է:

3.- Կեդր. կոմիտէի կազմութիւնը.– ա. Նկատելով որ Շրջանիս խառնաշփոթ եւ քայքայուած դրութիւնը հետեւանքն է Կ. կոմիտէի մը չգոյութեան, բ.- Նկատելով որ յիշեալ մարմնի գոյութիւնն ու կազմութիւնը պայմանաւորուած է քուական եւ դրամական խնդիրներով,

1. Կը պահանջենք Արեւմտ. բիւրոյէն, որ Խոր Վիրապի շրջանին հրահանգ տրուի միանալ մեզի իսկոյն՝ այս տարուան մէջ, իսկ յաջորդ Շրջ. ժողովը միասին կատարել:

2. Մինչեւ վերոյիշեալ պահանջի իրագործումը, որպէսզի կազմ. գործառնութիւններ ունենան բնականոն ընթացք մը, ժողովս իրաւունք կու տայ Ծոցի տեղական մարմնին ընտրելու համար տեղւոյն ընկերներէն 3 հոգիէ բաղկացած Շրջանային մարմին մը, որու պարտականութիւնը կը լինի Շրջանային ժողովիս որոշումները ջանալ գործադրել եւ վարել ներքին եւ արտաքին յարաբերութիւնները:

17.- Աւտօ՝ ծածկանունն է Քեսապի (Սարալանջ) պատգամաւոր Աւետիս Իճճեճիկեանի:

18.- Անուշաւան՝ ծածկանունն է Սուէտիոյ պատգամաւոր Մովսէս Տէր Գալուստեանի:

Ծանօթ.– Ծոցի ընկերները այժմ ցրուած ըլլալով, մինչեւ այս վերջիններուն հաւաքուիլը առժամեայ կերպով այս գործառնութիւնները կը կատարեն Շրջանային ժողովի կողմէ ընտրուած առժամեայ մասնախումբ մը բաղկացած երեք ընկերներէ.– Վիգէն, Ս. Ջաւէն եւ Հրայր:

4.– Կազմակերպութիւն.– ա. Նկատելով որ ամբողջ 4 տարիներ Կա[ռափ]նատի շրջանին կազմակերպիչէ մը զրկումը պատճառ եղած է կազմալոյծ եւ քայքայուած կացութեան,

Մենք կը պահանջենք Արեւմտ. բիւրոյէն շրջուն գործիչի մը առաքումը որ մարմնացնէ մարտական եւ կազմակերպչական կրկնակ յատկութիւններ:

1. Այս պահանջին անյիրագործման պարագային, հետեւանքներու պատասխանատուութիւնը կը ծանրաբեռնուի Արեւմ. բիւրոյին վրայ, որ կ'անտեսէ նախընթաց երկու Շրջանային ժողովներու մէջ կայացած եւ կիրարկումը յաճախակի պահանջուած վերոյիշեալ որոշումի գործադրութիւնը:

2. Յիշեալ գործիչին ծախքերուն համար Կառափնատի շրջանի մարմինները իրենց եկամուտին %30ը, փոխանակ Ա. բիւրոյին ուղարկելու, կը վճարեն Շրջանային մարմնին հետեւեալ բաժանումի համաձայն. Սահմանաբերդէ, Արծուաբերդէ հաւաք[աբար] 11 ոսկի, Սարալանջէ՝ 6, Արեան Հովիտէ՝ 11 ոսկի, Կարմիր Լեռ՝ 3, Լեռ՝ 2, Հողաբլուր՝ 7, Ծոց՝ 2 եւ Լիճ՝ 1½, գումար՝ 43½ ոսկի::

5.- Լսարան, ընթերցարան եւ թատրոն.– Այս մասին ժողովս կը յայտնէ Ա. Շրջանային ժողովի որոշումը արտագրուած հետագայ տողերու մէջ.– «Լսարանը լինելով մեր գաղափարներու տարածման առաջնակարգ միջոցներէն մին, գրադարանն ալ կրթական ուժեղ ազդակ ու թատրոնն ալ ժողովրդի բարքերու ազնուացումին եւ նախապաշարումները հեռացնելու միակ հաստատութիւնը: Շրջանիս մարմիններուն նկատառման կը յանձնուի, որ ամէն տեղ թելադրէ ընկերներուն չխնայել իրենց բարոյական աջակցութիւնը՝ անոնց գոյութեան եւ յառաջադիմութեան համար՝ տեղական պայմաններուն եւ պահանջներուն համաձայն:

6.- Մեր դիրքը հայ եւ օտար կուսակցութիւններու հանդէպ.–

Նկատելով որ Իթթիհատ եւ Թէրաքզը կուսակցութիւնը իր հնգամեայ գործունէութեան միջոցին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան հանդէպ գրաւած է խոստմնադրուժ եւ խաբէական դիրք մը,

Մենք կ'առաջարկենք ոչ միայն ի սպառ խուսափիլ համերաշխական որեւէ զիջումներէ, այլ մինչեւ անգամ համաձայնութեան մերձեցումներէ:

Իսկ միւս կողմէ նկատողութեան առնելով այն բացառիկ հանգամանքը, որ ազգային գոյութեան հարցը ցցուած է մեր առջեւ, որ աւելի քան երբեք պահանջ կայ ընդհանուր համաձայնութեան ու ձեռնտուութեան, կ'առաջարկենք որ ընկերները տեղի չտան ու առիթներ չստեղծեն միջկուսակցական չարաղէտ ընդհարումներու եւ աշխատին հաւաքաբար՝ համերաշխական կապերով, կապուիլ գոյութիւն ունեցող հայ կուսակցութիւններու հետ: Իսկ մնացեալ օտար կուսակցութիւններու հանդէպ վերապահ վերաբերում մը ցոյց տալ:

7.- Խորհրդարանական եւ նահանգային ընտրութիւններ.–

Նկատելով որ ընտրութիւնները իբրեւ ժողովրդական եւ պետական ֆոնկսիոն, միայն այն ատեն կրնան բերուն եւ արգասաբեր ըլլալ, երբ կը տիրէ սահմանադրական իրաւական դրութիւն, եւ նկատելով որ՝ Տաճկաստանը այդ տեսակէտով թեք մակարդակի վրայ է կանգնած այժմ, ժողովը կ'որոշէ.– ընտրական գործադրել յայտարարել, երբ կեդրոնական կառավարութիւնը իր բռնապետական եւ անարդար քաղաքականութեան վերջին ապացոյցը լինելով՝ բարենորոգումներու եւ ազգային ինքնուրոյն պահանջներու գործադրումը կ'ընդդիմանայ:

8.- Պիւտճէի բաժանում.– Շրջանի բոլոր մարմիններու պիւտճէն հետեւեալ կերպով բաժանուեցաւ.– եկամուտին %50-ը ինքնապաշտպանութեան, %30-ը Կառափնատի Շրջանային մարմնին, %20 ալ տեղական ծախքերուն յատկացնել:

Ծանօթ.- Շրջանային մարմինը իրեն յատկացրուած %30 տոկոսը պիտի ծախսէ շրջանի ընդհանուր ծախքերու – գործիչի եւ թղթակցութիւններու համար:

9.- Ներքին կանոնագիր.– Շրջանային ժողովին բերուած ներքին կանոնագիրը,– ժողովը քննելով եւ իրազեկ ըլլալով այն իրողութեան թէ շրջանս կազմող մարմինները բոլորովին առանձնայատուկ պայմաններով կը ներկայանան եւ մանաւանդ նկատելով, որ երկրի քաղաքական դրութիւնը անկայուն եւ երերուն է, կ'որոշէ շրջանի ներքին կանոնագրի մշակման յետաձգումը:

10.- Լեռի կազմալուծման խնդիրը

ա.- Արտ. Գաբրիէլեանի խնդիրը.– 1907 տարւոյ Լեռի տեղական մարմնի նախկին անդամներէն Արտաշէս Գաբրիէլեանը 1910 թ. Շրջանային ժողովին կողմէ վտարուած էր, նկատի առնելով իր մէկ տարուայ գործունէութեան միջոցին հակայեղափոխական եւ հակադաշնակցական խելագար հոսանքի մը ստեղծման մէջ իր ունեցած աննեղելի մասնակցութիւնը, իսկ վերջերս տեղական ընկերներէն ոմանք զինքը ամբաստանած էին [իբրեւ] «հաշուական զեղծարար»: Իր դէմ յարուցուած վերոգրեալ ամբաստանութիւնները հերքելու մտադրութեամբ, Շրջ. ժողովիս դիմած ըլլալով, ժողովս մերկապարանոց ճշմարտութիւնը հրատարակելու բաղձանքով տոգորուած, սոյն ամբաստանութիւններու վերաբերեալ բոլոր թուղթերը, այս գործին իրազեկ տեղական ընկերներու հաշուական դոկումանները, մանաւանդ Արեւմտ. բիւրոյի կողմէ 1908ին իբր քննիչ առաքուած ընկեր Ռեքուլի կազմած դատական մարմնի որոշմանագիրները մանրազնին քննութեան մը ենթարկէն անցնելէ վերջ, հակառակ իր հակայեղափոխական վարմունքի մասին յիշուած շարք մը փաստերու – դրամ իւրացնողի կամ զեղծարարի,– որեւէ ապացոյց գոյութիւն չունենալով, ժողովս իր՝ իբրեւ զեղծարար՝ մեղապարտ չլինելը կը հաստատէ:

Ծանօթ.- 1907 տարուան մարմինը, որուն մէջն էր Արտաշէսը, բողոքող դաշնակցականներու հակահոսանքին միացած ըլլալով եւ մինչեւ 1908 հաւաքական հաշուետուութիւն ըրած չըլլալով, որոշ պայմանաժամ էր տըրուած կազմակերպութեան ստացուածքը մինչեւ այդ ժամանակ յանձնելու: Հաշիւը պայմանաժամի լրանալէն վերջը ներկայացուցած ըլլալով՝ քիւրիմացութեան մը արդիւնքով, վերոգրեալ ընկերը ամբաստանուած էր: Իսկ Դատական մարմնի յիշած դրամական պարտքը ամբողջապէս ընկեր Մարտիրոսեանը լինելով, այս վերջինը 391 դահեկանոց պարտամուրհակով մը կը հաստատէ իր պարտքը: Արտաշէսին գրաւորապէս հետեւեալ որոշումը հաղորդել. «Ժողովս մանրամասնօրէն քննելով Արտ. Գաբրիէլեանի մասին իբր դրամական զեղծարար եղած ամբաստանութիւնը, սոյն գրով կու գայ հաղորդել թէ յիշեալը դրամական որեւէ զեղծումի մէջ չէ գտնուած»:

բ.- Մարթինի պարտքի խնդիրը.– 1907 թ. Լիսի մարմնի[19] նախկին անդամներէն Մարթին[20] տեղական մարմնիս կը պարտէր 391 դրուշի գումար մը, որու ստուգութիւնը նուիրագործուած է իր պարտականի ստորագրութիւնը կրող պարտամուրհակով մը: Այդ ընկերը Ամերիկա մեկնած ըլլալով, յիշեալ մուրհակը Ամերիկայի Կեդր. Կ.ին ուղարկուած էր (1910-ին) վճարելի գումարի գանձումը փութացնելու մտադրութեամբ:

Շրջանային ժողովս կ'որոշէ՝ Լիսի յաջորդական ընդրկտիր մարմիններուն ուշադրութիւնը հրաւիրել այս իրողութեան վրայ, քանի դեռ պարտապանը տիրութիւն կ'ընէ իր պարտքին:

19.- Լիսը Պոլիսն է. յիշուած մարմինը՝ Ցուցական մարմինն է:
20.- Մարթին Մուրատեան:

գ.- Ե. Պ.ի պարտքի խնդիրը.– Լեռի տեղական մարմինը 6 ոսկինոց օրինաւոր մուրհակով մը պահանջատէր լինելով նախկին ընկերներէն Ե. Պ.ի հանէպ, ժողովս կ'որոշէ հրահանգել սոյն մարմնին որ աշխատի «բարոյական ճանապարհով» ընծեռնել յիշեալ գումարը, հակառակ դէպքում խնդրին վերջնական կարգադրութիւնը ձգել ընկերային դատական իշխանութեան:

դ.- Հայկ Հաբէշեանի խնդիրը.– Կովկասահայ բանտարկեալներուն ի նպաստ հանգանակուած դրամէն մեծագոյն մաս մը, տեղացի ընկերներու երաշխաւորութեամբ փոխ տրուած է Արծուաբերդի նախկին պատգամաւոր ընկեր Հ. Հաբէշեանին: Երկու տարուայ անվճար ժամանակամիջոցէ մը վերջ, նկատի առնելով իր ուսանողի հանգամանքը, որոշուեցաւ որ վերջին պատեհութիւնը լինելով յիշեալ ընկերոջ շնորհուի չորս ամսուայ միջոց մը միանգամայն եւ կամ պարբերաբար վճարելու պայմանով, իրեն յիշեցնելով որ հակառակ պարագային անողոք միջոցներու պիտի դիմուի: Այն ատեն երբ Հաբէշեան իր պարտքը չվճարէ, երաշխաւոր ընկերներէն պահանջել յիշեալ պարտապանին իրենց յանձնուած գումարը:

ե.- Պ. Միրաքեանի զեղծումներու խնդիրը.– 1908-10 տարեշրջանի Լեռի տեղական մարմնի անդամներէն Մուշեղ Թովմայեան, բուն անունով Պետրոս Միրաքեան, բնիկ մաշկերտցի, իր երկու տարուան կազմակերպական եւ կուսակցական գործունէութեան միջոցին դրամաշորթութեան, խաբեբայութեան, խարդախութեան, զեղծարարութեան անհերքելի եւ անքննելի յանցանքներով մեղադրուած ու ամբաստանուած ըլլալով, Շրջանային ժողովս, մանրակրկիտ ու խղճմիտ քննութենէ վերջ, կ'որոշէ.

ա- Վերջնականապէս վտարել զինքը Հ.Յ.Դ. Կառափնատի շրջանի շարքերէն:

բ- Հանգամանօրէն տեղեկագրել Արեւմտ. բիւրոյին բոլոր այն մանրամասնութիւնները, որոնք կը կազմեն ամբաստանութեան գլխաւոր կէտերը:

գ- Յղել իր պատկերը նոյն մարմինին ու պահանջել որ խստաբարոյ ու ծայրագոյն վարմունք մը բռնեն իր դէմ եւ զգուշացնեն համայն քոյր մարմինները:

դ- Թռուցիկով մը այս որոշումը ցրել հարկ եղած մարմիններուն, իսկ ամբաստանութեան ամբողջական ապացոյցները առանձին թռուցիկով, զանց ընելով կրկնութիւնները:

Լեռի վերակազմութեան խնդիրը.–

Նկատի առնուեցաւ կազմալուծման բոլոր պատճառները եւ նոր կազմ յառաջ բերելու համար, յետ խորհրդակցութեան որոշուեցաւ.– նոր մասնախումբ մը կազմել, որը պարտականութիւն պիտի ունենայ տե-

ղական ընդհանուր ժողով գումարել՝ դրամական եւ առկախ խնդիրներու մասին մեր որոշումը հաղորդելու եւ լսելու Լեռի ընկերներու դիտողութիւնները ու գանգատները, որոնց կարգադրութեան համար իրաւասութիւն կը տրուի նոյն յանձնախմբին: Իսկ եթէ իրաւասութենէ վեր խնդիրներու հանդիպի, այն ատեն զանոնք ժողովին բերել որքան կարելի է շուտ: Յիշեալ մասնախումբը ընդ. ժողով գումարած եւ իր տեղեկագիրը ուղարկած է Շրջանային ժողովին, որը կատարած է տեղական մարմնի ընտրութիւն հինգ յարմարագոյն ընկերներէ, իրենց ուղարկելով ընտրութեան որոշման հրաւիրագրերը:

11.– Ինքնապաշտպանութիւն եւ Զիֆոն

1. Նկատելով որ օրուան մեծագոյն պահանջն է ինքն[ապաշտպան]ութեան հոգը,

2. Նկատելով որ ամբողջ շրջանին ինքնապաշտպանութեան գործը կը ծանրանայ ամէնէն շատ Հ. Յ. Դաշնակցութեան վրայ,

3. Նկատելով որ գործը որոշ թափով սկսելու համար տեղական մարմինները պէտք ունին պատրաստ նիւթական միջոցներու,

4. Նկատելով որ գործը կարելի է յաջողութեամբ տանիլ տեղական մարմիններուն գործակցութեամբ [եւ] չէզոք ժողովրդին հետ, ժողովը պարտք կը դնէ տեղական մարմիններու վրայ:–

ա- Իրենց գործունէութիւնը կեդրոնացնել այդ ուղղութեամբ:

բ- Ինքն-քեան համար տեղական եկամուտներէ որոշուած սակէն դուրս, հանգանակութեամբ, վիճակահանութեամբ, ներկայացումներ սարքելով, փոխառութիւններով եւ կամ տեղական պարագաներու համեմատ ուրիշ յարմարագոյն միջոցներով, ապահովել որոշ գումար մը եւ ատով իսկոյն ձեռնարկել գործի:

գ- Կարելի եղած միջոցներով աշխատիլ, որ տեղական ազգային չէզոք անհատներու գործակցութիւնը ապահովուի:

դ- Իրաւասութիւն կու տայ Շրջանային մարմնին:

I- Դիմել Հ. Յ. Դաշնակցութեան բարձրագոյն մարմիններու աջակցութեան՝ կազմելու համար Զիֆոնի կեդրոնական մարմին մը ի դիւրութիւն տեղ. մարմիններուն:

II- Վարչական մարմիններու պիւտճէներու սակին համեմատ իւրաքանչիւր մարմնի համար որոշել գումար մը, որով յիշեալ մարմինը գործ պիտի ընէ կազմուելիք Զիֆոնի հետ:

Ծանօթ.- Զիֆոնի հասցէն Շրջանային մարմինը կը տեղեկացնէ շրջանի մարմիններուն հարկ եղած ատեն:

12.- Հ.Յ.Դ. ծրագրի քրքերէն թարգմանութիւնն ու հրատարակութիւնը.–

1) Նկատելով Հ.Յ.Դ. ծրագրի տարածման կարեւորութիւնը Կառափնատի շրջանի մէջ:

2) Նկատելով Կառափնատի շրջանի հայ բնակչութեան մեծամասնաբար թրքախօս ըլլալու պարագան, Կառափնատի Գ. Շրջանային ժողովը՝

ա) կը ձեռնարկէ ծրագրին հայատառ թրքերէնի թարգմանութեան, այս գործը յանձնելով ընկեր Նեսգիոյի եւ, Արեւմտեան բիւրոյի վաւերացումէն վերջը՝ հրատարակութեան, որուն պէտք եղած ծախքը կը ստանձնեն շրջանիս տեղական մարմինները իրենց համեմատական կարողութեամբ:

բ) Կը խնդրէ Բիւրոյէն, որ հայատառ թրքերէն բրոշուրներ թարգմանելու եւ հրատարակելու ձեռնարկէ:

13.- Կարմիր Լեռը Սարալանջին միացնելու առաջարկը[21].–

Կարմիր Լեռի ընկերները իրենց կազմը Սարալանջին հետ միացնելով կոմիտէ մը կազմելու առաջարկը բերած էին, սակայն ժողովը նկատի առնելով երկու վայրերու իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնը, նպատակայարմար սեպեց. անոնց անջատ գոյութիւնը, միեւնոյն ատեն թելադրելով Սարալանջի մարմնին շարունակել իր բարւոք յարաբերութիւնները աւելի ուժգին թափով:

14.- Արեաւ Հովիտը կոմիտէի վերածելու առաջարկը.–

Արեաւ Հովիտի մարմնի բերած առաջարկին եւ այն վայրի պատգամաւորներու վկայութեան վրայ հիմնուած, ժողովը իր 6-րդ նիստին մէջ որոշեց Արեաւ Հովիտը կոմիտէի վերածել:

15.- Սահմանաբերդը կոմիտէի վերածելու առաջարկը.–

Ժողովը նկատի առնելով Սահմանաբերդի ենթակոմիտէին 63 անդամներէ բաղկացած եւ մօտաւորապէս 6 հազար դահեկան դրամական սակ մը ունենալու պարագան, որոշեց Արծուաբերդի եւ Հոսանքի հետ միանալով՝ Սահմանաբերդի մարմինը վերածուի կոմիտէի պայմանաւ որ յիշեալ մարմինները համաձայնին:

21.- Կարմիր Լեռը՝ Անտիոքի եւ Մուսա Տաղի շրջանն է, Սարալանջը՝ Քեսապի, իսկ Արեաւ Հովիտը՝ Եդեսիա-Ուրֆայի:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԱԿԱՆ

Ա.- Համարատուութիւն չներկայացնող մարմիններ.–

Նկատելով որ Հողաբլուրի մարմինը չէ ուղարկած ոչ իր պատգամաւորը եւ ոչ ալ ներկայացուցած իր տեղեկագիրն ու հաշուեկշիռը, ժողովը կը յանձնարարէ Շրջանային մարմնին պահանջել յիշեալ մարմնի տեղեկագիրն ու հաշուետուութիւնը եւ ապա հաղորդել Շրջ. ժողովի որոշումները:

Բ.- Ընկ. Ասլանի եւ Քեռիի խնդիրը.– Ժողովը նկատի առնելով անհատապէս Քեռիին՝ Ասլանի հետ ունեցած հայթայթման գործի մը հետեւանքով այս վերջինի մասին եղած ամբաստանութեան պարագան եւ միւս կողմէ լսելով Ասլանի բողոքը՝ ընկ. Քեռիի իր նկատմամբ ցոյց տուած վարմունքին հանդէպ եւ համոզուելով որ թիւրիմացութեան արդիւնք է եղած հակառակութիւնը, կ՝որոշէ 1) Կազմել ընկերական հաշտարար մարմին մը 3 իրաւասու դաշնակցականներէ: 2) Ընկերական հաշտարար ատեանը պիտի գումարուի Արեաւ Հովիտի մէջ: 3) Արեաւ Հովիտի մարմնին կը թողու ժամանակը որոշելու եւ ընկերները հրաւիրելու իրաւասութիւնը 4) Աշխատիլ որքան կարելի է շուտ գումարել եւ առաջին առիթով փակել խնդիրը:

Գ.- Ար. Հովիտի եւ Լեռի անվճար բաժինները

ա) Նկատելով որ Արեաւ Հովիտը թիւրիմացութեան մը հետեւանքով Սահմանաբերդի գործիչին չէ վճարած իր մասնավճարը, ժողովս կը պարտադրէ Ա. Հովիտը, որ փութացնէ իր վճարումը մինչեւ 2 ամիս:

բ) Նկատելով որ Լեռի մարմինը կազմալուծուած լինելով, չէ վճարած իր մասնավճարը վերոյիշեալ գործիչին համար, ժողովը որոշեց այդ գումարը հաւաքաբար վճարել %30 սակէն, որ տրամադրուած է Շրջ. մարմնին:

Դ.- Հողաբլուրի եւ Հովիտի կազմերու քայքայման քննութիւն.– Ժողովս Հողաբլուրի եւ Հովիտի կազմերու քայքայեալ վիճակի մասին, Սահմանաբերդի պատգամաւոր ընկերներու տեղեկատուութիւնը լսելէ եւ երկար խորհրդակցութենէ վերջ, որոշեց.– Իրաւասութիւն տալ ընկերներ Նեսգիոյի եւ Նեմելեթի, որպէսզի տեղին վրայ քննելով կազմալուծում յառաջ բերող պատճառները, այդ մասին իրենց տեղեկատուութիւնը բերեն Շրջ. մարմնին: Այդ իրաւասութիւնը ճշդող յանձնարա[րա]կան մը տրուեցաւ իրենց:

Ե.- Սուէտիոյ շրջանին համար գրադարան-ընթերցարան մը.– Նկատելով, որ Սուէտիոյ շրջանին համար գրադարան-ընթերցարանի մը հիմնարկութիւնը հրամայական պէտք մըն է այդտեղի կազմակերպական գործի յառաջացման համար, ժողովս

ա) Կը թելադրէ մարմիններուն՝ ներկայացումներով, նիւթական ու գրենական նուէրներով օգնել այդ գործին:

բ) Պարտք կը դնէ Շրջանային մարմնի վրայ, այդ ուղղութեամբ ջոկ-ջոկ գրելու մարմիններուն:

գ) Կը յանձնարարէ Սուէտիոյ մարմնին կոչ ուղղել հայ հասարակութեան աջակցութեան մամուլի միջոցով:

Զ.- Է[ռդ] Ընդհ. ժողովին ուղարկուելիք Կառափնատի շրջանի տեղեկագիրը

Նկատի առնելով Է[ռդ] Ընդհ. ժողովի մօտալուտ գումարումը եւ պատգամաւոր չկարենալ ուղարկելու ցաւառիթ կացութիւնը, այս տարուայ ընթացքին Շրջանի մարմիններու պիւտճէին մէջ այսպիսի ծախք մը չնախատեսուելուն պատճառով, որոշեց. ա) Պատրաստել այս տարւոյ Կառափնատի շրջանի ընդ. տեղեկագիրը եւ գայն Արեւմ. բիւրոյի միջոցով ներկայացնել Է-րդ Ընդհ. ժողովին: բ) Ընտրեց յիշեալ տեղեկագիրը պատրաստող մասնախումբ բաղկացած ընկերներ Արմէն Արբուկէ[10] եւ Նեստորէ՝ որուն մինչ 2 շաբաթ պայմանաժամ տրուեցաւ յիշեալ տեղեկագիրը պատրաստելու եւ անկէ վերջ Արեւմտեան բիւրոյին ուղարկելու համար:

Հ.Յ.Դ. ԿԱՌԱՓՆԱՏԻ Գ. ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

Ատենապետ Քարտուղար

[9 ստորագրութիւններ]

ՆԵՍՏՈՐ, ՆԵՍԳԻՕ, ՆԵՄԵԼԵՏ, ՀՐԱՅՐ, ԱՒՏՕ, ՆԵՎՐՈՒԶ, ԱՐՄԷՆ-ԱՐԲՈՒԿ, ՎԱՉՐԻԿ, ԱՆՈՒՇԱՒԱՆ

2/15 Յուլիս 1913 թ.:

ԳԼՈՒԽ XIX

Ե Գ Ի Պ Տ ՈՍ

Փաստ. 1041-112

1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԸՐՋԱՆԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ Ուղղուած Արեւմտեան բիւրոյին

(30 Սեպտ. 1913)

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Եգիպտոսի Շրջանային խորհուրդը կազմուեցաւ 2 սեպտ.էն 8 սեպտ. Ալեքսանդրիոյ մէջ ներկայութեամբ վեց պատգամաւորներու: Ժողովիս առաջին զբաղումը եղաւ կազմել օրակարգը՝ նկատի ունենալով տեղական ընկերական ընդհանուր ժողովներու որոշումները, թէ՛ տեղային հարցերու եւ թէ ընդհանուր կազմակերպական հարցերու շուրջ: – Այս օրակարգի մաս մը կը կազմեն ընկեր պատգամաւորներու ներկայացուցած հարցերը:– Այդ հարցերը հետեւեալներն են.

1. Փոխադարձ համարատուութիւն Եգիպտոսի մարմիններուն.
2. Միջկուսակցային Խառն մարմնի կանոնագրի վաւերացումն.
3. Երկիր զէնք եւ մարդ ղրկելու հարց.
4. Արտագաղթի հարց.
5. Եգիպտոսի տեղական ներքին կանոնագրի վերաքննութիւն եւ վաւերացումն.
6. Կիլիկիոյ շրջանի հետ միանալու հարց.
7. Հաշուետուութիւն եւ զեկուցումն Եգիպտոսի կուսակցական գործունէութեան մասին.
8. Եգիպտոսի համար գործիչ պահելու հարց.
9. Օսմ. երկրի սահմանադրութեան եւ անդորրութեան պաշտպանութեան միջոցներ.
10. Մեր եւ ղրացի կուսակցութիւններու փոխյարաբերութիւնները եւ համերաշխութիւնը ղրացի ազգերու հետ.
11. Ներքին ազգային կուլտուրական հարցեր.
12. Պրոպագանդ գրաւոր եւ բերանացի.
13. Շրջանները գործիչներով ապահովելու հարց.
14. Արտաքին քաղաքականութիւն
15. Հայկական խնդիրը պալքանեան պատերազմէն յետոյ:

1) Փոխադարձ համարատուութիւն.– Ժողովս Ալեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի ենթակոմիտէներու փոխադարձ համարատուութիւնը իր ալ քննութեան բովէն անցուց:

ա) Ալեքսանդրիոյ մարմինը 1909 Յունիսէն սկսեալ մինչեւ 1913 Յուլիսի հաշիւները քննեց եւ երեք-չորս տարուայ ընդհանուր մուտքն է 20,336,5 ղրշ. ռոջ: Այս մուտքը տեղի ունեցած է հետեւեալ կերպով.

Ընդհանուր հանգանակութենէ
1913 Յունուար – Մայիս ամիսներուն մէջ 11741,5 ղրշ.
Նախորդ մարմինէն 1909 Յունիսին 744
Խմբային վճարումներէ եւ
նուէրներէ 1909–[19]13 7851
Համագումար 20336,5 ղրշ.

Ելք եղած է այսպէս,
Արեւմ. Բիւրոյին ղրկուած է 13261,50 ղրշ.
Տեղական ծախքերու համար 5906
Սնտուկը պատրաստ 1169
20336,50

Սնտուկը պատրաստ ղրամ
1913 Յուլիսին 1169,5 ղրշ.

Մուտքի եւ ելքի գումարները խնամով արձանագրուած են, եւ ծախսուած եւ գանձուած ղրամները ունին իրենց վաւերաթղթերը:

բ) Գահիրէի նորընտիր ենթակոմիտէն 1913 Յունուար 1էն մինչեւ 1913 Յուլիս 15, իր շրջանի հաշիւները միայն կրցաւ ներկայացնել առարկելով թէ չէ կրցած նախորդ մարմիններէն կանոնաւոր հաշիւներ առնել վաւերաթղթերով եւ ատենագրութեան տոմարներով, որով ժողովս միայն քննեց վերոյիշեալ ժամանակամիջոցի հաշիւները:

Ընդհանուր մուտք, սկսեալ 1913 Յունուար 1էն մինչեւ 1913 Յուլիս 15,
որ զուտ անդամավճար է 2096,0 ղրշ.

ելք ունեցած է, ղրկուած Բիւրոյին 1462,5
Ծախք տեղական 241
Պատրաստ ղրամ 392
Համագումար 2096 ղրշ.
Սնտուկը պատրաստ Յուլիս 15 392

Վեց ու կէս ամսուայ այս նորակազմ ենթակոմիտէին հաշիւները կանոնաւոր են եւ ունին մուտքի եւ ելքի բոլոր վաւերաթղթերը:

Ծանօթ.- 1913 Յունուարէն Մայիս ընդհանուր հանգանակութենէն գոյացած է 10,900 ղրշ. որ դեռ սնտուկը մտած չըլլալով՝ ենթակոմիտէի հաշուեմատեաններու մէջ չէ արձանագրուած: Յիշեալ գումարէն 9000 ղրշ.ը կը գտնուի Պ. Լալայեանցի մօտ, 487,5 ղրշ.ն ալ յանձնուած է Միջկ. մարմնին, իսկ մնացածը Ազգ. ինքնապաշտպանութեան մարմնին փոխ տրուած է: Այս գումարը վերջ ի վերջոյ պիտի վճարուի, ֆոնտի մարմինին Ալեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի մարմիններու անունով:

Դիտողութիւն.- Ժողովս Գահիրէի նորակազմ ենթակոմիտէի հաշիւները կանոնաւոր գտնելէ յետոյ, ցաւօք դիտել կու տայ թէ նախորդ մարմինները ոչ արձանագրութեան տոմար եւ ոչ ալ մուտքի եւ ելքի հաշիւներուն համար վաւերաթղթեր յանձնած են արդի մարմինին: Քննութենէ մը յետոյ հասկցուեցաւ որ ընկեր Յ. Աստուրեան պատասխանատու է յիշեալ անկանոնութեանց համար: Ժողովս թէ դատապարտելի եւ թէ պատասխանատու բոնեց նախորդ ենթակոմիտէները: Պարտադրեց 1909 Յունիսէն մինչեւ 1912 Դեկտ. 31ի շրջանի ենթակոմիտէները որ այդ ատենի հաշիւներու լուսաբանութիւնը փաստաթղթերով ձեռք անցուցնեն:

Նաեւ ժողովս իր իրաւասութենէն դուրս նկատեց ուրիշ որոշումներ եւս տալ եւ միայն կը բաւականանայ Բիւրոյիդ իմացուցնել հարկ եղած հրահանգին եւ խորհուրդին սպասելով:

2) Միջկուսակցային Խառն մարմնի կանոնագրի վաւերացում.–

Միջկուսակցային Խառն մարմնի կանոնագրի ընթերցումը եղաւ եւ ժողովս վաւերացուց առանց նոր յաւելումի մը պէտքը տեսնելու:

3) Երկիր զէնք եւ մարդ ղրկել.– Մարդ ղրկելու հարցը տեղական կազմակերպութեանց ուժերէն բարձր նկատուեցաւ եւ զանց առնուեցաւ, իսկ զէնք ղրկելու հարցը նկատողութեան առնուեցաւ եւ որոշուեցաւ փոխադրութեամբ զբաղող մարմիններուն ամէն կերպով աջակցիլ:

4) Արտագաղթի հարց.– Արտագաղթի առջեւը առնելը բաւական դժուարին հարց մը ըլլալով՝ որոշուեցաւ առաջին կոչով հրաւէր կարդալ գաղթողներուն, որպէսզի իրենց վաթսանը վերադառնան:

5) Տեղական կանոնագրի վերաքննութիւն.– Ժողովս Գահիրէի խմբերու խառնակ եւ անկազմակերպ վիճակը նկատի ունենալով՝ կանոնագրի խմբային դրութեան վերաբերող յօդուածները ջնջեց եւ անոր տեղ հաստատեց կոմիտէական դրութիւնը: Ներփակ կը գտնէք ներքին կանոնագիրը բարեփոխեալ վիճակի մէջ: Կը խնդրուի որ շուտով վաւերացնէլէ յետոյ ղրկէք յառաջիկայ շրջանին գործադրութեան դնելու համար:

6) Կիլիկիոյ հետ միանալու հարց.– Ժողովս որոշեց Կիլիկիոյ հետ յարաբերութեան մտնել եւ ուղղակի միութեան գաղափարը մշակել կազմելու համար յիշեալ շրջանի հետ Կեդրոնական կոմիտէ մը:

7) Հաշուետուութիւն եւ զեկուցում.– Կուսակցական գործունէութիւնը Եգիպտոսի համար ժողովս նկատի առնելով՝ երկու մասի բաժնեց. նիւթական եւ բարոյական.–

Նիւթական.– Առհասարակ ընկերները իրենց ամսավճարները կանոնաւոր չեն կատարած 4-5 տարուայ շրջանին մէջ: Գլխաւորաբար ընկերները եւ մասամբ ալ մարմինները թերացած են իրենց պարտականութեանց մէջ: Առաջինները իրենց պարտքի կատարման մէջ թերացած են, իսկ երկրորդները կանոնագրի գործադրութեան մէջ: Նոյնպէս համակիրներու լայն շրջանակէ մը նիւթապէս օգտուելու կերպին մէջ ալ անհոգութիւններ տեղի ունեցած են:– Ժողովս ստիպուեցաւ բաժանման սկզբունքը որդեգրելով՝ մարմիններուն ծանոյց եւ կը յուսանք որ յառաջիկայ շրջանը պիտի ըլլայ աւելի բեղմնաւոր: Առ հասարակ այս թերացմանց մէջ տեղ կը բռնեն ընկերներու չափազանց զբաղուած լինելը եւ Եգիպտոսի կլիմայի տարօրինակութիւնը:– Ժողովս առ այժմ ուրիշ մեղմացուցիչ պարագայ չունի իր առջեւ:

Բարոյական.– Արձանագրութեանց տոմարներէն կը տեսնուի որ ընկերներուն 30%ը միայն կանոնաւորապէս ժողովներու գտնուած են, ըլլայ ընդհանուր, ըլլայ խմբային:

Եգիպտոսի շրջանի ընկերները արդարացնող պատճառներ որոնեցինք եւ հասանք այն եզրակացութեան թէ այստեղ շրջուն գործիչ ընկերներու նուազ երեւալը բաւական զօրաւոր պատճառ եղած է ուժերու ջլատման եւ թուլացման: – Նոյնպէս տեղական մտաւոր եւ եռանդուն գործիչ ընկերներու թիւը շատ ցանցառ է: – Գտնըտղներն ալ զբաղած իրենց ամէնօրեայ տաժանելի աշխատութեամբ՝ չեն կրցած պարտականութիւննին ճանչնալ եւ կատարել, ինչ որ կազմակերպութեանս հմայքին բարձրացման եւ անվթար պահպանման իրաւունքն է:

Ընդհ. վարկ.– Եգիպտոսի մէջ գտնուող ընկերները իրենց անձի պարկեշտ օրինակովը վառ պահած են Դաշնակցութեան վարկը ժողովուրդին առջեւ: – Տեղական ընկերներու աչալուրջ գործունէութեան եւ յարաբերութեան շնորհիւ կարելի եղած է հայ ժողովուրդի զանազան խաւերէն սիրուիլ Դաշնակցութիւնը ընդհան-

րապէս:– Այս ընդհանուր համակրութեան վրայ ներկայ տարւոյս կէսերը եկաւ աւելցաւ նաեւ կուսակցական եւ ոչ կուսակցական ընդհանուր համերաշխութիւնը,– պէտք է անվերապահօրէն խոստովանիլ որ կուսակցական եւ ոչ կուսակցական անձեր եկան շուտով բոլորուելու ընկեր Է. Ակնունիի շուրջը, որուն ցոյց տուած կենցաղագիտական ձեւը եւ վարմունքը մեծ խանդավառութիւն յառաջ բերաւ ամէն դասակարգի մէջ:– Միջկուսակցային մարմնի մասին այստեղ զանց կ՚ընենք երկար զբաղուիլ եւ այդ ընել կը յանձնարարենք միայն տեղական ենթակոմիտէներուն:– Այստեղ միայն դիտելի պարագան այն է որ համերաշխութեան պատճառաւ Դաշնակցութեանս տեղական վարկը՝ ինչպէս նաեւ ընդհանուր վարկը՝ շատ բարձրացաւ եւ միայն թէ ինչպէս վերը ըսուեցաւ, երբեմն դաշնակցական գործիչներու երեւումը պիտի ունենայ իր շատ մը օգուտները:

8) Գործիչ պահելու հարց:– Ժողովս կ՚որդեգրէ գործիչ պահելու սկզբունքը, բայց մասնաւորապէս նկատի ունենալով Եգիպտոսի Դաշնակցութեան պիւտճէն, որոշեց տեղական ուժերով գոհանալ՝ գտնելով ընկեր մը որուն աշխատութիւնը ներէ օրուան քանի մը ժամերը կազմակերպական գործերու յատկացնել վարձատրութեան մը փոխարէն:

9) Օսմ. երկրի սահմ. եւ անդորրութեան հարց.– Ժողովս թէեւ համամիտ է որ կազմակերպութիւնը օսմանեան լաւ տարրերու հետ աշխատի միշտ օսմ. սահմանադրութիւնը պահպանելու համար, բայց դառն փորձերը ապացուցին թէ Թուրքիան չի բարելաւուիր թուրքերով եւ երբեք կարելի չէ վստահիլ ժէօն թուրքերուն, որոնց հետեւած քաղաքականութիւնը բացորոշ է հայ ազգին համար: Ռայոնական ժողովս չափազանց յոռետես Թուրքիայի ապագայ բաղդին նկատմամբ, այլեւս կարող է կարելի եղած չափով Օսմ. սահմանադրութեան պաշտպանութեան միշտ կողմնակից ըլլալով հանդերձ՝ հայ ազգի ճակատագիրը զատել անկից եւ ուրիշ միջոցներ փնտռել Սահմանադրութեան եւ անդորրութեան պահպանման համար:– Թէ ի՞նչ են այդ միջոցները, այդ պարագան թողուլ պատգ. ժողովին, որպէսզի ան քննէ եւ որոշէ ապագայ մեր բռնելիք ուղին:

10) Մեր եւ դրացի կուսակցութեանց հետ.– Ինչպէս Եգիպտոսի մէջ, նոյնպէս երկրին եւ արտասահմանի այլ մասերուն մէջ ամէն կարելի միջոցներով ջանալու է թէ մեր եւ թէ օտար կուսակցութեանց հետ (մասնաւորապէս երկրին մէջ) համերաշխել ընդհանուր նպատակի մը շուրջը: Ժողովս պարտադրեց Եգիպտոսի ընկերները որ մոռնան անձնական եւ այլ փոքրոգի հաշիւները, եթէ գոյութիւն ունին, եւ համերաշխութիւնը կարելի եղած չափով ամրացնելու աշխատին:

11) Ներքին ազգային կուլտուրական հարցեր.– Նոր կազմուած համերաշխութեան գործը, որ տեղի ունեցած է չէզոքներու եւ կուսակցութեանց հետ, աւելի ամրապնդելու համար, ժողովս որոշեց առ այժմ ազգային կուլտուրական խնդիրներու եւ վարչութեանց մէջ գործնականապէս մասնակցութիւն չունենալ, վէճերու եւ նորանոր խնդիրներու յարուցման դուռ չբանալու համար: Ռայոնական խորհուրդը բանաւոր նկատեց ուժ տալու ազգային այլ հրատապ հարցերու, որոնք հայ ազգի գոյութեան հետ ուղղակի կապուած են:

12) Պրոպագանդ.– Օտար եւ հայ թերթերու միջոցաւ շարունակել պրոպագանդը եւ առաջարկել Արեւմտեան Բիւրոյին որ տարին մէկ քանի անգամ շրջուն գործիչներ ղրկէ կուսակցութեան եւ համերաշխութեան պրոպագանդը յառաջ տանելու համար զանազան վայրերու մէջ: Դաշնակցական պարբերական թերթերու հրատարակութեան նիւթապէս ուժ տալ եւ նաեւ բարոյապէս, իսկ Եգիպտոսի համար կազմել պրոպագանդի մասնաւոր դիւան մը ընդհանուր ընկերային ժողովներու հաւանութեամբ:

Այս կազմուելիք պրոպագանդի դիւանը պէտք է ունենայ իր արձանագրութեան տոմարը՝ իր գործառնութիւնները նշանակելու համար ապագայ շրջանային խորհուրդներուն ներկայացնելու պայմանաւ:

13) Շրջանները գործիչներով ապահովելու հարց.– Ժողովս խիստ գործնական կը գտնէ շրջանները գործիչներ պահելը կազմակերպութեան հաշուով: Նիւթապէս անկարելիութեան պարագային, կը թելադրէ միւս վայրի մարմինները որ Եգիպտոսի նման իրենց մէջէն ընտրեն մէկը, որու քանի մը ժամերը վարձելով՝ կազմակերպական գործերը կարգի դնէ եւ առօրեայ հարցերով զբաղի: Իսկ այն վայրերը որոնց պիւտճէն կը ներէ՝ կարող ըլլան պահել մնայուն գործիչ մը:

14) Արտաքին քաղաքականութիւն.– Ժողովը որոշեց կուսակցութեանս արդի քաղաքականութիւնը շարունակել Եւրոպայի մէջ, մղելով միշտ պրոպագանդ ֆրանսերէն, անգլերէն եւ այլ լեզուներով, եւ դիւանագիտական յարաբերութիւնը օտար տէրութեանց պետական անձնաւորութեանց հետ:

15) Հայկական հարցը Պալք. պատերազմէն յետոյ.– Ինչպէս Պալքանեան պատերազմը, նոյնպէս ասկից առաջ շատ մը պատերազմներ տեղի ունեցան, շատ մը ցեղեր ազատագրուեցան հարիւր տարուայ շրջանի մը մէջ, եւ ոմանք ալ առանց զոհողութեան՝ – աշխարհագրական դիրքի պատճառաւ եւ պետութեանց շահերու տեսակէտով: Այս բոլորին հետ Հայկական խնդիրն ալ արծարծուեցաւ եւ դիւանագիտական սեղաններու

վրայ ելաւ եւ իւրաքանչիւր պետութիւն ստացաւ իր գոհացումը, մեր հարցը մնաց առկախ, բարձի թողի: Նախ Թուրքիոյ Սահմանադրութիւնը եւ ապա Պալքանեան պատերազմը մեզի շատ յոյսեր ներշնչեցին, բայց բոլորն ալ մնացին յոյսի սաղմին մէջ:

Ժողովս դաս առնելով անցեալի շա՜տ տխուր պատմութիւններէն, ինքզինքը խրատուած կը զգայ եւ ամբողջ Եգիպտոսի դաշնակցական ընկերներու փափաքին եւ որոշումին կը միացնէ իր որոշումն ալ, որ է հետեւեալը.

1.- Ինքնապաշտպանութիւնը Հայաստանի եւ շրջակայ հայաբնակ տեղերու մէջ ստիպողաբար յառաջ տանիլ առանց ժամանակ կորսնցնելու:

2.- Քանի մը ռազմական կարեւոր դիրքերու մէջ պատրաստուիլ՝ զինուորական մարմիններու հսկողութեան տակ:

3.- Դիւանագիտական կարելի միջոցներով եւրոպական մեծ տէրութեանց մէկ քանիին համակրութիւնը ապահովել, եթէ հնարաւոր ըլլայ այդ:

4.- Պալքանեան պատերազմին վերջնական հաշուեյարդարութեան օրին երբ անտես առնուին <u>Հայկական ռեֆորմները</u> եւրոպական հսկողութեան տակ, յառաջ բերել,

ա) Յեղափոխական ազդու գործունէութիւն,

բ) Ունենալ մշտատեւ գործող հայկական չեթաներ կարեւոր ռազմական դիրքերու վրայ եւ այլ զանազան վայրերու մէջ:

գ) Էկեալ հողի վրայ մնալու խնդրոյն կարգադրութիւնը թողուլ պատգ. ժողովի որոշումին:

5.- Ջինեալ միջամտութիւն մը յառաջ բերելու համար եւրոպական կարեւոր հաստատութեանց վնասներ հասցունել ի պահանջել հարկին:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ՝
Ն. ՓԱՓԱԶԵԱՆ[1]

1.- Միւս ստորագրութիւններէն՝ ընթեռնելի են հետեւեալ անունները.– Մկրտիչ Եփրեմեան, Մնացականեան, Ա. Պալըքճեան:

Փաստ. 1042-5

2.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ

Ընկերներ,

Հարկ կը համարենք ներկայ շրջաբերականով հաղորդել Ձեզ այն որոշումները՝ զորս տուաւ տեղւոյս ընկերներու ընդհանուր ժողովը, ի նիստ գումարուած Յունուար 9ին:

Ընդհանուր ժողովը զբաղուելով ներկայ պարագաներու մէջ թրքահայ ժողովրդին ինքնապաշտպանութեան գործին առած աւագ կարեւորութեամբը, ինչպէս նաեւ ծանօթանալով մեր կազմակերպութեան այդ մասին տուած կարեւոր որոշումներու հետ, հարկ համարեց այստեղ եւս իսկոյն կազմել ինքնապաշտպանութեան մարմին մը, որը զբաղուէր այդ գործով: Եւ որովհետեւ նախապէս տեղական կոմիտէն ընկերներու հետ այդ հարցին շուրջ խորհրդակցութիւն մը ըրած եւ, նկատելով խնդրոյն անյետաձգելի հանգամանքը, ընտրած էր արդէն մարմին մը, 7 անդամներով, ընդհ[անուր] ժողովը, կրկին քուէարկութեան մը պէտքը տեսնալով, վաւերացուց այդ մարմնի կազմը, յանձնելով անոր նաեւ տեղական կոմիտէին գործերը, եւ յանձնարարելով մղում տալ ինքնապաշտպանութեան հարցին շուրջ հայ քաղ. կուսակցութեանց հետ համերաշխաբար սկսուած ձեռնարկներուն:

Միւս կողմէ նկատի առնելով որ այդ մարմինը ինք չափազանց զբաղուած՝ չպիտի կարողանար պէտք եղած ուշադրութիւնը տալ տեղական զուտ կազմակերպական բնոյթ ունեցող ներքին գործերու, ինչպէս ամսավճարներու գանձում եւն.– որոշեց հինգ անդամով օժանդակ մարմին մ՚ընտրել եւ անոր յանձնել նման գործերը:

Այդ մարմինը – Հ.Յ.Դ. Գահիրէ կոմիտէին օժանդակ մարմին – արդէն իսկ ձեռնարկած է իր պաշտօնին: Մնծապէս կը յուսանք թէ ներկայ տագնապալի շրջանին մէջ, իւրաքանչիւր ընկեր չպիտի թերանայ իր վրայ դրուած նուիրական պարտականութիւններու մէջ, դիւրացնելու համար գործող մարմիններու աշխատութիւնները:

Ընկերական բարեւներով՝
Ի դիմաց ընդհ. ժողովի դիւանին

Ատենադպիր **Ատենապետ**
[Անընթեռնելի ստորագրութիւն] **Գ. ՄԸՍՐԼԵԱՆ**

1 Փետրուար 1913, Գահիրէ

Փաստ. 118-26

3.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻՆ

1913 փետր. 19, Պոլիս

Ընկերներ,

Ստացանք ձեր փետր. 13ի նամակը եւ չէքը (թիւ 91418) 2580 ֆրանքի գումարին՝ որ գոյացած է ձեր հանգանակութենէն:

Բարի եղէք մնացած 15 ոսկին եւս գանձել եւ նուիրատոմսերու հետ միասին ճիշդ հաշիւը ուղարկել մեզի՝ որպէսզի յանձնենք հաշուեքննիչ մարմնին:

Մեր պահանջագիրը[2] պատրաստ է բոլոր մանրամասներով, որ պէտք է ընթացք ստանայ մօտ օրերս:

Ուրախ ենք ըսելու որ Պատրիարքարանի եւ մեր պահանջներու հիմնական կէտերը նոյնն են. մէկ քանի երկրորդական տարբերութիւններ միայն կան՝ որոնք կարեւորութիւն չունին:

Մեր փափաքն է նոյնպէս որ տարբեր շրջաններու պահանջագրերը վերջիվերջոյ միանան եւ ներկայանան իբրեւ համազգային պահանջ: Այդ ուղղութեամբ կ՚աշխատուի թէ այստեղ, թէ Էջմիածին, թէ Փարիզ:

Առանց մանրամասնութիւններու մէջ մտնելու, այսքանը կարող ենք ըսել որ Փարիզի պատգամաւորութիւնը պէտք է ընթանայ այն ճանապարհով, որ կը գծուի Պոլիս եւ Էջմիածին, հետեւաբար, իրաւունք ունինք սպասելու որ Փարիզի պատգամաւորութիւնը այդ ուղղութեամբ պիտի գործէ:

Մեր բարեկամ Պէրար, որ շատ մօտիկ ծանօթ է կացութեանը ինչպէս եւ Ֆրանս[այի] արտ. գործերու նախարարութեան տրամադրութեանց, Ռուսաստանի թշնամի չէ այս հարցին մէջ, ինչպէս ոմանք միամտաբար կ՚ենթադրեն. ան միայն կ՚ուզէ գծել այն ճամբան որ ամէնէն հաւանականն է: Մարդ գործին շատ անտեղեակ ըլլալու է կարծելու համար թէ մէկ կամ միւս յօդուածին մէջ եղած ակնարկները նշան են նոր քաղաքականութեան:

Պէրար եւ Պօղոս փաշա միասին աշխատած են փոքրիկ ծրագիր մը պատրաստելու համար: Մենք տեղեկութիւն ունինք որ Պօղոս փաշան, ինքը, շատ դժգոհ է Եգիպտոսի հայ թերթերուն մէջ հրատարակուած անճիշդ եւ անտեղի մանրամասնութիւններէն, հետեւաբար, այդ տեսակ յարձակումներուն կարեւորութիւն տալու չէք: Րոպէի լրջութիւնը կը պահանջէ որ այդպիսի բաներ չգրուին:

Մեր ջանքն է որպէսզի Ֆրանսա, Անգլիա եւ Ռուսաստանը միացած մնան մեր խնդրի շուրջը, եւ այս ուղղութեամբ է որ դուք պիտի խօսիք եւ քարոզէք:

Հաստատ տեղեկութիւն ունինք որ Մուշեղը[3], Ամերիկայէն դարձած, այստեղէն անցնելով մեկներ է Կովկաս, հանգանակութիւններ ու դիմումներ ընելու: Կ՚ուզէինք իմանալ ձեզմէ թէ արդեօք որո՞ւ յանձնարարութեամբ է եւ որո՞ւ կողմէ: Ճշդեցէք եւ այնպէս հաղորդեցէք:

Այս նամակի բովանդակութիւնը գաղտնի պահելով հանդերձ հաղորդեցէք եւ Գահիրէի մարմնին:

Երկու-երեք շաբաթ առաջ կառավարութիւնը մեզմէ խնդրեց 50-60 պահակ մայրաքաղաքի պաշտպանութեան համար: Սկզբունքով ընդունեցինք եւ որոշեցինք յայտնել որ ա) հայ պահակները հայ թաղերու մէջ ըլլան. բ) ունենան հայ խմբապետներ եւ զինուին պետական զէնքերով. գ) այդ մասին դիմել նաեւ պատրիարքարանին:

Պատերազմը ցարդ ձախող արդիւնք տուած է, որով կառավարութիւնը կը ձգտի խաղաղութիւն ձեռք բերել: Հագգը փաշան այդ նպատակով ղրկուած է Եւրոպա: Լոնտոնէն մեզի կը հաղորդեն որ Հագգը փաշան պաշտօն ունի նաեւ հաղորդելու եւրոպական դաւիճներուն որ օսմ. կառավարութիւնը, ինք, կ՚ուզէ բարենորոգումներ մտցնել Հայաստանի մէջ, հետեւաբար, եւրոպական միջամտութիւնը անտեղի է: Ցաւալի պիտի ըլլար, անշուշտ, եթէ կառավարութիւնը փորձէր հին խաղը:

Ձեր նամակէն կ՚երեւայ որ մտադիր էք հանգանակութիւնը շարունակել: Նուիրատոմսերու ուշացումը պատճառ չէ, եւ մենք յոյս ունինք որ այդտեղ [եւ] Գահիրէ շատ ջանք պիտի թափէք ինքնապաշտպանութեան համար, որ, այս րոպէիս, կը զբաղեցնէ մեր շարքերը Կովկաս, Ամերիկա, եւն: Ամերիկայի մէջ մեր ընկերները այդ ուղղութեամբ մեծ եռանդով կ՚աշխատին որ պատիւ կը բերէ իրենց:

Ընկ. բարեւներով
ԻՐ[ԱՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

2.- Հարցը կը վերաբերի Հայկական նահանգներու բարենորոգումներու մասին պետութեանց ներկայացուելիք պահանջագրին:

3.- Խօսքը կը վերաբերի Ատանայի նախկին առաջնորդ Մուշեղ եպս. Սերոբեանի:

Փաստ. 118-57

4.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻՆ

1913 Յունիս 15/28, Պոլիս

Ընկերներ,

Շատ ուրախ ենք լսելով ձեր շրջանին մէջ առաջ եկած ոգեւորութիւնը եւ մեր մարմիններու նորեռանդ կազմակերպութիւնը: Կը շնորհաւորենք ընկերները որ կրցան գնահատել րոպէի մեծութիւնը եւ վերստին հաւաքուեցան՝ գաղափարի վառարանին շուրջ ոգեւորելու համար գործունէութիւնը որ ճակատագրական ըլլալու է մեր ժողովուրդին համար: Մեծ յոյս ունինք որ Եգիպտոսի ընկերներու համար նոր եւ կարեւոր թուական մը կը բացուի եւ անոնք պիտի կրնան իրենց բարոյական բարձրութեան վրայ մնալ մինչեւ վերջը:

Կիլիկիոյ շրջանը կ՚ուզեն լայնցնել, եւ այս առթիւ Պէյրութի, Հալէպի եւն. ընկերները շուտով պիտի գումարեն Շրջանային ժողով լուծում մը տալու այդ հարցին: Ինչպէս գիտէք՝ դուք զրկուած էք ընդհ. ժողովներուն մասնակցելէ, եւ ձեր ցեղերը (cense) կանոնագրի պահանջումներուն բնաւ համապատասխան եղած չէ: Արդ, մենք կ՚առաջարկենք ձեզի մասնակցիլ Սիւրիոյ մէջ տեղի ունենալիք մեր ընկերներու Շրջանային ժողովին եւ մտնել նոր կազմուելիք Կիլիկեան շրջանին մէջ, կազմելով ընդհանուր Կ. կոմիտէ մը, որով ընդհ. ժողովներուն կ՚ունենաք ձեր պատգամաւորը եւ ձեր ձայնը: Եթէ մեր առաջարկը հաւանութիւն կը գտնէ ձեր մօտ, իսկոյն գրեցէք Պէյրութի ընկերներուն եւ ղրկեցէք ձեր պատգամաւորը Շրջանային ժողովին: Որովհետեւ շատ մօտ է այդ ժողովը, կարելի եղածին չափ փութացուցէք ձեր որոշումը: Ը. ժողովը տեղի պիտի ունենայ Յուլիս 1/14ին:

Կը խնդրենք այս նամակին բովանդակութիւնը հաղորդել նմանապէս Գահիրէի մեր մարմնին:

Ընկ. բարեւներով
ԻՐ[ԱՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

Յ.Գ.– Կ՚ուզէինք յիշեցնել ձեզի, որ դրսի միթինկները ու համերաշխութիւնները ոչինչի չեն ծառայեր, նոյնիսկ վճռական արդիւնք կ՚ունենան եթէ զուգընթացաբար լուրջ եւ հետեւողական կերպով առաջ չտարուի՝ գաղտնի գործունէութիւնը, ինք[նապաշտպանութեան] կազմակերպութիւնը, Երկրի մէջ վստահելի մարմիններու գոյութիւնը, զէնքի առեւտուրը: Տեղիդ Ինք. մարմնի գործունէութիւնը անյաջողութեան մատնուելու է, եթէ ներսը լուրջ կազմակերպութիւններ գոյութիւն չունենան: 2000 ոսկի պարապ ծախսուեցաւ այդ պակասութեան պատճառով:

Ձեր ժամանակի, աշխատանքի մեծ մասը գործ դրէք այդ ուղղութեամբ: Գաղտնի [եւ] վտանգաւոր գործունէութեան համար ուրիշներ չկան մենք զատ, իսկ միթինկներու համար հազարաւոր ուրիշներ կը գտնուին:

Ընկեր Ակնունիի հոդ գալը (որ նոյնիսկ պիտի մնար գաղտնի) նպատակ ունէր աւելի մեր գործունէութեան, որ էր գաղտնի մասին կազմակերպութիւնը. կը յուսանք որ այդ բանը արդէն ըրած էք եւ ապագային աւելի լրջութեամբ կը վերաբերուիք ատոր: Միանգամընդմիշտ գիտնալու էք որ ազգերու ազատագրումը հիմնուելու է ոչ այնքան դիմումներու, որքան սեփական ուժի վրայ:

Մեր այն ընկերները, որ կը մտնեն տեղիդ ինք[նապաշտպանութեան] մէջ, անշուշտ կը ղեկավարուին մեր ծրագրով, մեր կեդր. մարմիններու մշակած առաջադրութիւններով: Դժբախտաբար պետութիւններուն ներկայացուցած այդ մարմնի[4] ծրագիրը մէկ քանի կէտերու մէջ խոշոր կերպով կը տարբերի մեր պահանջներէն: Այդպիսի հակասական քայլերէ պէտք է խոյս տալ:

4.- Ակնարկութիւն՝ Եգիպտոսի Ինքնապաշտպանութեան Խառն մարմնի կողմէ ներկայացուած պահանջագրի մը:

ԳԼՈՒԽ XX

ՎԻՇԱՊ – ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէութեան գործունէութեան շրջանակը լայն էր. աշխարհագրականօրէն կը տարածուէր Թուրքիոյ եւրոպական բաժնին ամբողջութեամբ, ապա ասիականին մէկ կարեւոր հատուածին վրայ, որուն մէջ կ'իյնային Իզմիրէն մինչեւ Անգարայի նահանգներուն մաս կազմող մեկուսացած որոշ շրջաններ: Մայրաքաղաքը ինքնին հայահոծ՝ իր մօտակայ եւ հեռաւոր թաղերով օժտուած էր կազմակերպական խիտ ցանցով մը, որ կ'եռար ազգային-մշակութային եւ ընկերաքաղաքական բազմաբնոյթ կեանքով: Այնպէս որ, զօրաշարժի ենթարկուած տեղւոյն մտաւորական ուժերուն եւ շրջիկ գործիչի մը ջանքերը հազիւ կարենային բաւարարել շրջանի կազմակերպական եւ քարոզչական ծով կարիքները:

Թղթածրարին մէջ տրուած նիւթերը – տեղեկագիր եւ շրջանային ժողովներու ատենագրութիւններ – լայնօրէն կ'անդրադառնան յատկանշական մէկ այլ կէտի, որ կը շօշափէ միեւնոյն կեդրոնին մէջ գործող երկու տարբեր մարմիններու իրաւասութեանց խնդիրը: Մինչ Արեւմտեան բիւրոյի Թուրքիոյ հատուածը իրեն վերապահած էր թուրք պետութեան եւ Իթթիհատ կուսակցութեան կեդրոնին հետ յարաբերութիւններ պահպանելու իրաւունքը եւ շարք մը ընդհանրական բնոյթի հարցերու վճռումը, Վիշապի Կ. կոմիտէն իր կարգին, չբաժնելով երբեմն Բիւրոյի շարք մը դիրքորոշումները, եւ մեկնելով կուսակցութեան ընդունած ապակեդրոնացումի սկզբունքէն, կը պահանջէր հաւասար չափով հաշուի առնել նաեւ ի'ր տեսակէտը: Լարուածութեան մեղմացման նպատակով ստեղծուած Խառն ժողովի դրութիւնը եւս – մասնակցութեամբ Բիւրոյի անդամներուն եւ Կ. կոմիտէի ու օսմ. խորհրդարանի դաշնակցական ֆրակցիայի ներկայացուցիչներուն–, հազիւ թէ կարենար առաջքն առնել Կ. կոմիտէի դժգոհութիւններուն: Կուսակցական կարգապահութեան գիտակցումն էր միայն, ինչպէս եւ Հ.Յ.Դ. Ընդհ. ժողովի մօտալուտ կայացումը, որ պիտի կանխէին տագնապին սրումը եւ անոր հրապարակային դրսեւորումները:

Իրաւասութեանց նման բախումներ, ինչպէս նախապէս եւս նշած ենք, բնորոշ եղած են այն բոլոր միջավայրերուն, ուր տեղականին կողքին կը գործէր գերադաս մարմին մը:

* * *

Վիշապի թղթածրարը կը բովանդակէ հետեւեալ փաստաթուղթերը.–

Փաստ. 879-42.– «Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէին»
(սկսեալ 1911 Յունուարէն 1912 Յուլիս 31). ձեռագիր 18 էջ:
Փաստ. 879-82.– «Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Պոլսի շրջանի շրջիկ ընկեր Ա. Իսրայէլեանի».
1911–1912. ձեռագիր 25 էջ:
Փաստ. 879-43.– «Ամփոփում Հ.Յ.Դ. Դ՝ Շրջ. ժողովի ատենագրութեան» (1912 Յուլիս 30–9 Օգոստ.),
Որոշումներու մաս». տպագիր 36 էջնոց պրակ:
Փաստ. 878-91.– «Վիճակագոյց Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէի շրջանի կազմակերպութեան
1911 տարուայ»:
Փաստ. 880-66.– «Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէին» 1912 Օգոստոս – 1913 Օգոստ.:
Ձեռագիր (Զօրեան Բարթողի) 19 էջ:
Փաստ. 880-43.– «Ամփոփում Հ.Յ.Դ. Վիշապի շրջանի Ե. Շրջանային ժողովի ատենագրութեան».
տպագիր 8 էջնոց պրակ:
Փաստ. 880-68.– «Որոշումներ Հ. Յ. Դաշն. Պոլսի Կ. կոմիտէի Ե. Շրջ. ժողովին». ձեռագիր 16 էջ:
Փաստ. 880-67.– «Տեղեկագիր-հաշուետոյց «Ազատութիւն մատենաշար»ի»
(1908-12 – 1912-1913 Յուլիս). ձեռագիր 20 էջ:
Փաստ. 880-8.– «Հ.Յ.Դ. Պարտիզակի տեղական մարմնի նամակը Ամերիկայի Կ. կոմիտէին»:
Փաստ. 880-8ա.– «Պարտիզակի մէջ շինուած ժանեակներ»:

Փաստ. 879-42

Ա 1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
Հ.Յ.Դ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

(Սկսեալ 1911 Յունուարէն 1912 Յուլիս 31)

Ընկերնե՛ր,

1911 Յունուարին գումարուած Շրջ. ժողովի քուէով ընտրուած ըլլալով Կեդր. կոմիտէն՝ յանձնառութիւնն ունէր մինչեւ յառաջիկայ հերթական Շրջանային ժողովը տանիլ շրջանի կազմակերպական աշխատութիւնները:

Ներքին կարգ մը պատճառներով թէեւ Կեդր. կոմիտէն հարկադրուեցաւ արտակարգ Շրջ. ժողովին[1], գումարուած 1911 Յուլիսին –, ներկայացնել իր հաւաքական հրաժարականը, սակայն նոյն ժողովը մերժելով զայն՝ իր վստահութեան քուէով հարկադրեց Կեդր. կոմիտէն տանիլ յանձնուած աշխատութիւնները մինչեւ հերթական Շրջ. ժողովի գումարումը:

1911 Յունուարի Շրջ. ժողովը գծած էր տարուան մը պիւտճէ, առանց սակայն արձանագրութեան մէջ ճշդելու ներկայ ժողովին գումարման օրը. միայն կարծիքներու փոխանակութեան միջոցին՝ նախատեսուելով արտակարգ Շրջ. ժողովի մը գումարման անհրաժեշտութիւնը, Դաշնակցութեան Ընդհ. ժողովի գումարումին հարկադրութեամբ իսկ, հերթական Շրջ. ժողովի յարմարագոյն եղանակ նախատեսուեցաւ Յուլիս-Օգոստոսի ամիսները, ինչ որ կանոնագրով ալ օրինական տրամադրութեան կարգ անցաւ, մինչ արտակարգ Շրջ. ժողովը ընդունուեցաւ տեսակ մը հանգրուան՝ ուր շրջանի պատգամաւորները հնարաւորութիւն ունեցան ծանօթանալու Շրջանի կազմակերպութեան վեցամսեայ գործունէութեան:

Այս պարագաները գոյութիւն ունենալով հանդերձ՝ Կեդր. կոմիտէն կարգ մը պէտքերէ թելադրուած՝ Շրջ. ժողովը Յունուարին գումարելու առաջարկ ներկայացուց 1912 Յունուար-Փետրուար ամիսներուն, այսինքն իր տարելիցին. սակայն ստացուած պատասխաններէն տեսնուեցաւ որ կարելի չպիտի ըլլայ գումարել ժողովը նախատեսուած օրերուն, որով յետաձգուեցաւ կրկին ամառուայ արձակուրդի այս օրերուն:

Կեդր. կոմիտէն իր գործունէութեան մէկուկէս տարուայ ընթացքին պահեց իր ամբողջական կազմը, այն փոփոխութեամբ միայն որ՝ ընկեր Մկրտում ընտրուելէն 1-1½ ամիս յետոյ մեկնելով՝ անոր տեղ անդամակցութեան հրաւիրուեցաւ նշանակուած փոխանդամներէն առաւելագոյն քուէ ստացող ընկեր Արշաւիր: Իսկ վերջին ամսուայ ընթացքին՝ բացակայեցաւ ընկերուհի Սաթօ[2]:

Կեդր. կոմիտէի աշխատանքները.– Կեդր. կոմիտէի աշխատութիւնները կեդրոնացան գլխատրապէս՝

1) Շրջանի մարմիններու հետ սերտ յարաբերութիւններու պահպանման,
2) Փրոփականտի,
3) Ընդհ. ժողովի մասնակցութեան, եւ
4) Օսմ. երեսփոխանական ընտրութեանց շուրջ:

ա) Շրջանի մարմիններու քանակը կրկնակի աւելցած ըլլալով այս 1½ տարուայ ընթացքին, նախորդ տարուան հետ համեմատելով՝ գրաւոր աշխատութիւնները ալ՝ անբաղդատելիօրէն կարեւոր զբաղում մը հարկադրեցին Կեդր. կոմիտէին, երբ գիտնանք մանաւանդ թէ՝ անիկա սկիզբէն իսկ այն համոզման եղաւ որ՝ մարմիններու կամ շարքերու դեռ անպատրաստ եւ թոյլ կազմակերպութեան այս անցողական շրջանին՝ պէտք չէ գոհանալ միայն ստացուած նամակներուն միայն պատասխանելով, որ ինքնին անբաւական պիտի ըլլար, ընդհակառակը կարեւոր էր կատարել նաեւ թելադրողի դեր մըն ալ, հարկադրելով որ շարքերը ստիպին խորհիլ, ժողովներ ընել եւ պատասխանել եղած թելադրութեանց ու առաջարկներուն: Եւ եթէ երբեք նկատի առնուի այն հանգամանքը որ շրջանի մարմիններէն մեծագոյն մասը իրենց ցոյց տուած անտարբերութեամբը պատճառ եղաւ որ միեւնոյն խնդիրին առթիւ գըրուած ռեւէ նամակ կամ թելադրութիւն երրորդուի կամ չորրորդուի – ա'լ կրնայ հասկցուիլ թէ ի՞նչ պատճառով մեր նամակներուն թիւը բարձրացաւ 4-500ի, թիւ մը՝ որ իր նախընթացը չէ ունեցած գէթ մեր շրջանին մէջ: Մարմիններու միջեւ պահուած նամակագրութեան այս կապէն զատ՝ Կեդր. կոմիտէն պարբերական շրջաբերականներով – որոնց թիւը բարձրացաւ 17-18ի – անդրադարձաւ զանազան կազմակերպական թէ քաղաքական ներքին խնդիրներու: Բացի կիսամեայ կամ շաբաթական հերթական նիստերէ, Կեդր. կոմիտէն ունեցաւ յաճախ խորհրդակցական գումարումներ, ինչպէս նաեւ

1.- Ընդհանրապէս «արտակարգ» կը կոչուէին այն շրջանային ժողովները, որոնք կը գումարուէին Հ.Յ.Դ. Ընդհ. ժողովներու նախօրեակին եւ յատկացուած էին այդ ժողովներու օրակարգի քննութեան համար: Արտակարգ կամ բացառիկ կը կոչուէին նաեւ առանձնայատուկ հարցերու համար հրաւիրուած ժողովները:

2.- Արշաւիրը՝ Միսաքեան Շաւարշն է, Սաթոն՝ Օհանջանեան Սաթենիկը:

բիւրոյական խառն ժողովներուն մասնակցութիւն՝ որոշ ժամանակներու մէջ:

բ) Բացի Շրջ. ժողովի կողմէ ընտրուած շրջիկ փրոփականտի ընկերոջ պարբերական այցելութիւններէն, որուն համար նախատեսուած պիւտճէն լիուլի եւ աւելիով տրամադրուեցաւ, եւ որ իր տեղեկաբերութիւնը պիտի ընէ անձամբ իբրեւ պատասխանատու իր գործունէութեան – Կեդր. կոմիտէի ընկերներէն եւ զանազան գործիչ ընկերներէն այցելեցին շրջանի զանազան վայրերը՝ փրոփականտի գործով: Չենք կրնար պնդել որ փրոփականտի համար ընդունուած եղանակն ու թափուած համեստ աշխատանքը տուին ակնյայտնի արդիւնք, որուն պատճառները եթէ մէկ կողմէ պէտք է փնտռել գործ դրուած միջոցներուն անբաւականութեան մէջ, միւս կողմէ փնտռելու է մա՛նաւանդ շարքերու անպատրաստութեան եւ որոշ չափով կուսակցական կեանքի նկատմամբ այդ շարքերուն կողմէ ցոյց տրուած նուազ հետաքրքրութեան կամ այդ հետաքրքրութեան աստիճանական նուազումին մէջ: Այս պայմաններուն տակ՝ ոչ միայն փրոփականտի գործին կը մնայ հետեւողական ծրագրով մը մօտենալ, այլ ցարդ թափուած աշխատանքներէն անդին ընծեռել:

գ) Զ՚ող Ընդհ. ժողովի մասնակցութեան պարագան չսահմանափակուեցաւ լոկ մասնակցութեան նեղ սահմանին մէջ, այլ իրեն հետ ունեցաւ նիւթական աշխատութեան բաւական լայն բաժին մը, որովհետեւ Շրջանի վերակազմութենէն առաջ եղած գործառնութիւնները – հաշուական թէ կազմակերպական – չեն թողուցած համապատասխան արդիւնքներ, որոնց կարիք ըլլար կոթնիլ հաշիւներու եւ տեղեկագրերու պատրաստութեան համար. այնպէս որ հարկ եղաւ շրջիկ ընկերոջ միջոցով եւ այլ դիմումներով հաւաքել հաշուական տոքիւմանները եւ քննութեան ենթարկել զանոնք: Այս միջոցներուն կիրառութեամբ եւ յամառ աշխատանքի մը շնորհիւ, կրնանք ըսել, մեր շրջանը Զ՚ող Ընդհ. ժողովին կրցաւ ներկայանալ պատուաբեր եւ կանոնաւոր կերպով, որոնց համապատասխան տոքիւմանները ժողովի ընկերներու տրամադրութեան տակ կը դրուի, իսկ ժողովին տեղեկաբերութիւնը առանձինն՝ մասնակցող պատգամաւոր ընկերոջ կողմէ: Այսքան ըսենք որ՝ Կեդր. կոմիտէն կազմակերպական կանոնագրի տրամադրութեան վրայ հիմնուելով՝ շրջանի պատգամաւորներէն զատ ուզեց ունենալ նաեւ իր սեփական պատգամաւորը՝ իր ձայնը տալով իր անդամներէն Ֆելիքսին, սակայն Ընդհ. ժողովի այն առարկութեան վրայ թէ՝ բոլոր շրջանները մէյմէկ ձայնով ներկայացած են, որով մեր կողմէ եղած պնդում մը ժողովի ձգձգման պատճառ պիտի ըլլայ, քանի որ Ընդհ. ժողովը հարկադրուած պիտի ըլլայ կուսակցութեան միւս մարմիններուն ալ նոյնիմաստ հրաւէրներ ուղղել՝ Կեդր. կոմիտէն չուզեց պնդել իր առաջարկին եւ իրաւունքին վրայ:

դ) Փարլամենթական ընտրութեան գործին մէջ Կեդր. կոմիտէի տարած եռամսեայ աշխատանքի մասին նոյնպէս ուզեցինք անդրադառնալ հոս, այն պարզ նոյնպէս ուզեցինք անդրադառնալ հոս, այն պարզ պատճառով որ այդ գործը իր հետ ունի լարուած աշխատանքի մը հետ՝ նաեւ շրջանին մէջ տիրող մրցումէն յաջող դուրս գալու նշանակելի պարագան, հարցը առնելով զուտ տեղական-ներքին միտման եւ պայքարի յաղթանակի տեսակէտով: Կեդր. կոմիտէի աշխատութեան այս բաժինը սակայն՝ բաւական ընդարձակ ըլլալով իր զանազան փուլերուն մէջ, պիտի ներկայացուի բերանացի տեղեկաբերութեամբ, որ պիտի խտացնէ Կեդր. կոմիտէի մեծամասնութեան տրամադրութիւնն ու կարծիքները:

<u>Շրջանի կազմակերպութեան եւ մարմիններու վիճակը եւ պատկերը.–</u> Ըսինք որ շրջանի ընկերներու եւ մարմիններու թիւը նախորդ Շրջ. ժողովէն մինչեւ հիմա կրկնապատկուած է. պատրաստուած ընդհ. վիճակացոյցերը բաւական ուշագրաւ են այս տեսակէտով:

Սակայն անոնց գործունէութիւնն ու կազմակերպական ներուժութիւնը – երեսփոխանական-ընտրական շրջանը բացառութիւն մը նկատելով, ուր ի յայտ բերին գովելի կենսունակութիւն – մանաւանդ վերջին վեցամսեայի՝ մխիթարական չէ: Կը պակսի կազմակերպական պարտականութեանց կատարման ճշդապահութիւն, կը բացակային կուսակցական լիագումար ժողովներ եւ առ հասարակ կուսակցական կենսունակութիւն: Տեղ տեղ՝ խօսքն է որ աւելի ինքզինք զգալի կ՚ընէ քան թէ գործը: Կարգ մը շրջանակներու մէջ, մանաւանդ Պոլսոյ մէկ-երկու մարմիններու մօտ, ընկերական նախկին սիրալիր վերաբերումը տեղի տուած է փոքր եւ մեր ընկերական յարաբերութեանց անհամապատասխան անձնականութեանց, պարագաներ՝ որոնք հիմնական դարմանի եւ հոգատարութեանց կը կարօտին:

Կան նաեւ նկատողութեան արժանի այլ երեւոյթներ՝ որոնց եւս հարկ է անդրադառնալ:

Վերջացող տարիուկէսուայ ընթացքին՝ նկատելի եղաւ կարգ մը խումբերու եւ շրջանակներու մէջ Կեդր. կոմիտէի հետ կապուելու եւ անոր հետ յարաբերուելու միտում մը, չնայելով որ նախորդ Շրջ. ժողովը պարտադիր որոշումն ունէր մէկ կամ մէկէ աւելի խումբ ունեցող շրջաններու կազմերը կապել իրենց հարեւան ենթակոմիտէներուն եւ կամ մասնախումբերուն հետ: Դիտուելով սակայն որ Շրջ. ժողովի որոշման տառին վրայ պնդում մը պատճառ պիտի ըլլար մէկ-երկու վայրերու կազմալուծման՝ Կեդր. կոմիտէն մինչեւ ներկայ Շրջ. ժողովի նոր մէկ կարգադրութիւնը՝ յարմար դատեց մէկ քանի շրջանակներ ուղղակի իրեն կապել: Այս պարագան եւս աշխատութեանց նոր յաւելում մը կ՚ենթադրէ: Բացի այդ՝ Բիւրոյի յանձնարարութեամբ՝ Իզմիրի եւ Էնկիւրիի շրջանին մէջ գոյութիւն ունեցող 6-7 կէտեր ժամանակատրապէս կցուեցան Պոլսոյ շրջանին, մինչեւ որ այդ շրջաններու մէջ գոյութիւն ունենար որոշ կազմ: Այս կազմերը սակայն նիւթական նոր ծախքի մը պատճառ եղան, որովհետեւ առանց որոշ հասոյթ արտադրելու, ծախսերու տեղի տուին շրջիկ ընկերոջ այդ կողմերը այցելելու հարկադրելով, մինչ Էնկիւրիի շրջանը մնաց ինքն իր գլխուն ըլլալով շատ հեռու իր կեդրոնէն:

Նկատուող երեւոյթներէն մէկն ալ նորահաս երիտասարդ ընկերներու եւ շարքերը կազմող եւ անոր գոյութիւնը պահպանող հին կամ ոչ-մտաւորական ընկերներու միջեւ գոյութիւն առած պայքարն է, որ սկսած է անհետդաշնակութեանց ծնունդ տալու երկիւղը ներշնչել մեզ՝ եթէ երբեք այդ շարժումը նկատելի եղող վայրերու ընկերները ցոյց չտան փոխադարձ ընկերական ոգի եւ ի յայտ չբերեն այդ մրցման ընթացքին գաղափարական չափաւորութիւն մը, տալով տեղակ. կազմին մէջ տեղ նորահաս ընկերներուն:

Աշխատանքի բաժանման չգոյութեան հետ՝ ակումբներու վարչութեանց եւ տեղական հոգաբարձութեանց թէ այլ ընկերակցութեանց մէջ գործօն ընկերներու մասնակցութեանը չափն ու աստիճանը ճշդուած չըլլալու պարագան՝ նոյնքան կարեւոր պատճառ մըն է տեղական կազմի գործունէութեանց կաղացման, այն պարզ պատճառով որ աշխատանքները յաճախ կը կեդրոնանան մէկ քանի ընկերներու ուսերուն վրայ, որոնք ստիպուած են թէ քլիւպներու եւ թէ զանազան հիմնարկութեանց մէջ գործօն դեր վերցնել, տեղի տալով որ զուտ կազմակերպական աշխատանքները մնան երեսի վրայ կամ երկրորդական գծի վրայ:

Կազմակերպական օրէնքներու ճշգրիտ գործադրութեան զանցառութիւնն ալ նկատուող թուլացումներու պատճառներէն մէկը կարելի է նկատել:

Բայց այս բոլորին մէջ եւ այս բոլորէն առաջ՝ իրաքանչիւր շրջանի մէջ մտաւորական ուժերու պակասն է գլխաւոր դերակատարը նկատուող անգոհացուցիչ վիճակին, որոնց ներկայութեամբ, անդուլ եւ յամառ փրոփականտով ու մասնաւորապէս շինարար գործունէութեամբ կարելի պիտի ըլլար շատ բան ընել:

Ու այս պակասներու դարմանումին համար ոչ միայն Շրջ. ժողովի հեղինակաւոր թելադրութիւններն ու ցուցմունքները անհրաժեշտ են, այլեւ կանոնագրին մէջ կարգ մը փոփոխում-յաւելումներ՝ որոնց մասին իր տեղին կ՚արտայայտուի Կեդր. կոմիտէն:

Աչքի առջեւ ունենալով շրջանի ընկերներու թիւը, որ մէկուկէս տարուայ ընթացքին կրկնապատկուած է 700էն բարձրանալով 1400ի, չենք կրնար ըսել որ կազմակերպութիւնը յառաջդիմութիւն ցոյց չի տար իր ծաւալումին մէջ, որքան ալ այդ ծաւալումը անհամեմատական ըլլայ այս շրջանի բազմաթիւ հայութեան քանակին հետ: Այժմ սակայն մասսայի, շարքերու՝ դաստիարակութեան հրամայական խնդիրն է որ մեր առջեւ ցցուած է, այլապէս այդ թիւը շուտով պիտի կորսնցնէ իր կշիռը:

Վերջին ամիսներու ընթացքին՝ մեր շրջանի կազմակերպական կեանքին մէջ ուշադրութեան արժանի նոր գործօն կարելի է յիշել Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Ուս. միութիւնը՝ իր օրգանով, որուն մասին անհրաժեշտ է Շրջ. ժողովի ճշդուած յանձնարարութիւնները՝ յառաջիկայ Կեդր. կոմիտէին:

<u>Աշխատաւորական փրոփականտա.–</u> Վերջացող շրջանին մէջ յիշատակութեան արժանի նոր փլիւս մը չաւելցաւ շրջանին մէջ թափուած այս ուղղութեամբ աշխատանքներուն եւ անոնց արդիւնքին վրայ: Իրականութիւնն այն է, որ այդ ուղղութեամբ ոչ Կեդր. կոմիտէի յանձնարարութիւնները բաղձալի արդիւնք տուին, ոչ ալ կարգ մը երիտասարդ մտաւորական ընկերներու թափած աշխատանքները: Այս իրականութիւնը գուցէ պէտքը կը զգացնէ ցարդ հետապնդուած գործունէութեան եղանակէն տարբեր եղանակ մը, որու մասին Կեդր. կոմիտէն եւս իր հերթին կ՚արտայայտուի, երբ օրակարգի այդ մասը քննութեան առնուի: Ինչ որ ալ ըլլայ՝ շրջանի բանուորական-աշխատաւորական գործունէութիւնն ու ձեռք բերուած արդիւնքը՝ հիմնովին անհամապատասխան է իբր գերազանցօրէն աշխատաւորական կեդրոն ներկայացուած այս շրջանի կարեւորութեան: Այս վերջին պարագային շուրջը նախորդ Շրջ. ժողովներն ալ անդրադարձած են. այժմ կը մնայ գործունէութեան միջոցներու ճշդորոշման մասին խորհիլ եւ գործնական որոշումներու շուրջ միայն կանգ առնել:

<u>Պիւտճէ.–</u> Վերջացող 1½ տարուայ ընթացքին ամէնէն աւելի պատահականութեան յանձնուեցաւ պիւտճէն, ըլլալով սակայն ամէնէն կարեւորը՝ կուսակցական գործունէութեան ներդաշնակութեան տեսակէտով: Նախորդ հերթական Շրջ. ժողովին, Կեդր. կոմիտէն աչքի առջեւ ունենալով կազմակերպութեան օրուան վիճակին հետ եւ՛ հաւանական յաջողութիւնները, 25,000 ղրուշի տարեկան ընդհանուր մուտք մը միայն նախատեսած էր, որուն 20,000ը՝ մուտք Կեդր. կոմիտէի արկղը: Ժողովին մասնակցող պատգամաւորները սակայն՝ քիչ մը աւելի լաւատես գտնուեցան եւ 40,000 ղրուշի ընդհ. մուտք նախատեսեցին՝ որուն 32,000ը կեդր. արկղին համար: Նախատեսուած այս գումարին կէսը պիտի յանձնուէր ըստ սակի Բիւրոյին, իսկ միւս կէսը պիտի գործածուէր փրոփականտի եւ դիւանական ընդհանուր ծախքերուն ժողովը ինք իր կողմէ ընտրելով երկու

ազատ ընկեր՝ դիւանական եւ փրոփականտի աշխատութեան համար: Բայց տարուայ ընթացքին պարզուեցաւ որ նախատեսուած 32,000 ղրուշէն հազիւ 20,000 ղր. տարեկան մուտք մը ունեցաւ Կեդր. կոմիտէն, մինչ ելքի բաժինը անկարելի կ՚ըլլար կրճատել, Շրջ. ժողովի ուղղակի տնօրինութիւնն ըլլալով: Այս պայմաններուն տակ Բիւրոյի վճարուելիք գումարին կարեւոր մէկ մասը կարելի չեղաւ վճարել:

Յառաջիկայ տարեշրջանին՝ ներկայէն աւելի մուտք մը նախատեսել սխալ պիտի ըլլար. կը մնայ 20,000 ղրշ. զուտ մուտքին վրայ գծել Կեդր. կոմիտէի պիւտճէն, պայմանով որ տեղական մարմինները 20% սակով բաւականանան: Սակայն շրջանի մարմիններու կարեւոր մէկ մասը պահանջ կը ներկայացնէ տեղական ծախսերու սակը բարձրացնելու մինչեւ 40-50ի: Եթէ երբեք Շրջ. ժողովը այս պահանջը Ընդհ. ժողովի որոշման դէմ չնկատէ եւ ընդունի իսկ զայն, այդ պարագային կը մնայ 12-15 հազար ղրուշի մուտք մը նախատեսել, ուրկէ պիտի հայթայթուի եւ՛ փրոփականտի, եւ՛ դիւանական ծախքերը, եւ Բիւրոյի վճարուելիք գումարը: Նախատեսուած այս պիւտճէով՝ մեզի կը թուի թէ ներկայէն շատ աւելի անձեռնտու պիտի ըլլայ յառաջիկայ տարեշրջանի փրոփականտի եւ յարաբերական գործունէութիւնը: Եթէ երբեք կ՚ուզուի աւելի լաւ արդիւնք ցարդ տեսնուածէն՝ հարկ է նաեւ ստեղծել նոր եւ աւելի ձեռնտու պայմաններ:

Կեդր. կոմիտէի եւ Բիւրոյի յարաբերութիւնները.– Չենք կրնար ըսել թէ այդ յարաբերութիւնները եղան ներդաշնակ եւ մէկզմէկ լրացնող: Արդէն արտակարգ Ընդհ. ժողովը ծանօթացած ըլլալով այդ յարաբերութեանց բնաւորութեան, անկէ յետոյ եւս, մա՛նաւանդ ընտրական աշխատութեանց ընթացքին, դժգոհութիւններ անպակաս եղան: Մեր մասին՝ այդ դժգոհութիւնները կը գտնենք փոխադարձ ըմբռնումներու եւ գործելակերպի տարբերութեան, ինչպէս նաեւ Ընդհ. ժողովի որոշումները մեկնելու եւ անոնց ընդառաջ գնալու եղանակներու տարբերութեանց մէջ: Այդ տեսակէտներն ու անոնց արդիւնք անգոհացուցիչ յարաբերութեանց զանազան փուլերն ու դէպքերը հոս ներկայացնել երկար պիտի ըլլար, ուստի կցելով օսմ. երեսփոխանական տեղեկաբերութեան՝ բերանացի պիտի ներկայացուի ժողովիդ:

Փակելով մեր տեղեկագիրը՝ յաւակնութիւնը չունինք ըսելու որ մեծ աշխատանքներ տեսանք, բայց շրջապատող պայմաններուն մէջ, մանաւանդ շրջանի մարմիններու ներկայացուցած բարոյական-կուսակցական վիճակին մէջ, մարդկօրէն ինչ որ կրնար ընել Կեդր. կոմիտէն՝ չխուսափեցաւ: Կը մնայ յաջողութիւն ցանկալ իր յաջորդին՝ լրացնելու համար այն պակասները՝ զորս մատնանշուեցան եւ որոնց մասին անշուշտ պիտի անդրադառնայ Շրջ. ժողովը:

Ընկերական բարեւներով՝
Հ.Յ.Դ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ
ԺԻՐԱՅՐ[3]

3.- Ժիրայր՝ ծածկանունն է Զօրեան Բարքողի, նախապէս անդամ Պալքանի, իսկ այժմ Վիշապի Կ. կոմիտէին:

Փաստ. 879-82

Ա 2.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ՊՈԼՍՈՅ ՇՐՋԱՆԻ ՇՐՋԻԿ ԸՆԿԵՐ Ա. ԻՍՐԱՅԵԼԵԱՆԻ

1911-1912

ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Նախորդ Շրջանային ժողովին կողմէ՝ Պոլսոյ շրջանը այցելելու համար՝ իբրեւ պրոպագանդիստ ընտրուած ըլլալով՝ մօտաւորապէս տարիուկէսէ ի վեր այցելութիւններ կատարեցի այս շրջանին իրաւասութեան տակ եղող մարմիններուն: Ուստի, թոյլ տուէք որ ներկայացնեմ Շրջանային ժողովիդ մեր շրջանի կազմակերպական վիճակը կարելի եղածին չափ լրիւ կերպով:

Կազմալուծումի շրջան.– Երբ 1911 Յունուարին մեկնեցայ գաւառներ, այդտեղի մեր մարմինները, շատ քիչ բացառութեամբ, կազմալուծուած վիճակ մը կը ներկայացնէին: Սահմանադրութեան առաջին օրերուն խանդավառութեան մէջ ստեղծուած կազմակերպութիւնները, օճառի պղպջակի պէս, ցնդեր էին Մարտ 31-ի սարսափի ազդեցութեան տակ[4]:

Այդ կազմերը եղած էին չափազանց անտաքտ եւ անհաշիւ կերպով: Միեւնոյն կազմին մէջ մտեր են եղեր յաճախ տէրտէրը, վաշխառուն, էֆէնտին եւ բանուորը: Իսկ գիւղերուն մէջ ընտրութեան մասին ո՛չ մէկ խըտրութիւն:

Կազմերու տեղական վարիչ-մարմինները շատ տեղեր եղած են քմահաճ եւ նշանակովի, փոխանակ ընտրովի ըլլալու: Մարմինները իրենք զիրենք ղեկավարելու համար սահմանադրութեան մինչեւ չորրորդ տարին՝ չունէին շրջանի կանոնագիր եւ այս տեղի տուած է որ մարմինները վարուին դրամական եկամուտներուն հետ իրենց ըմբռնած կերպով՝ յաճախ խմբագրելով իրենց վայրին յատուկ կանոնագիր:

Մարտ 31-էն վերջ, երբ հայ կեանքին մէջ սկսաւ ծայր տալ հակայեղափոխական կամ հակադաշնակցական շարժումը, աւազի վրայ հիմնուած շրջանի մեր կազմերը բոլորովին քայքայուեցան, որովհետեւ արդէն կազմերուն մէջ պատրաստ էին քայքայիչ տարրերը – կղերը եւ աղան – որոնք Պոլսոյ մամուլի ազդեցութեան տակ՝ կազմերէն հեռանալէն ետք՝ դարձած են, իրենց կարգին, տեղին ամենակատաղի հակադաշնակցականները եւ ըլլալով միանգամայն տնտեսապէս անկախ մարդիկ՝ կրցած են ազդել իրենց նախկին ընկերներուն վրայ եւ մոլորեցնել զանոնք:

Ահա, այսպէս ոգեւորութեան ներքեւ կազմուած անհիմն, գաղափարէ զուրկ, անհամապատասխան տարրերով մարմինները՝ նախ Մարտ 31-ին եւ յետոյ հայ-հակադաշնակցական կրկնակի շարժումներու ազդեցութեան տակ լուծուեցան եւ դարձան մէկ-մէկ սկեպտիկ եւ «անբարեյոյս» անհատներ:

Ահա այսպիսի հակադաշնակցական նախապաշարումներով սնած եւ անտարբեր ու թերահաւատ միջավայրի մը մէջ գործելու կոչուած էի 1911 Յունուարին:

Վերակազմութեան շրջան.– Շրջանի կազմերու լուծման պատճառները ամբողջացնելու համար պէտք է ըսել որ ամէնէն գլխաւոր տեղը կը բռնէ փրոփականդիստի այցելութեան պակասը, նորակազմ եւ անփորձ մարմիններու իրարու հետ կապուիլը:

Իսկ գիւղերու մէջ մեր կազմերը յաճախ եղած են գիշերապահ, դաշտապահ, դատաւոր, ամէն ինչ, բայց ո՛չ դաշնակցական կազմ, եւ այս հանգամանքը գիւղերու մէջ առիթ տուած է կռիւներու, երկպառակութեանց եւ երբեմն արիւնահեղութեան, մանաւանդ այն գիւղերը ուր կան եղեր մէկէ աւելի կուսակցութիւններ:

Իբրեւ կազմալուծումի պատճառ կը յիշուի նաեւ այն ժամանակուայ կեդրոնի անբաւարար յարաբերութիւնները մարմիններուն հետ: Ի հարկէ այս կէտը քննութեան կը կարօտի:

Այս բոլորին վրայ աւելցուցէք նաեւ կարգ մը անտաքտ եւ անփորձ փրոփականդիստներու ստեղծած յուսախաբութիւնները եւ մենք կ՚ունենանք շրջանի իրական պատկերը:

Ուզելով քննել նախ վերակազմութեան շրջանի մարմիններու հաշիւները, ճիշդ այն տպաւորութիւնը ունեցայ թէ Դաշնակցութիւնը այդ շրջաններուն համար մեռեր է եւ առաջին հանդիպողը իբրեւ ժառանգ ներկայացեր է՝ տիրանալու համար այդ մարմնի մնացորդներուն: Շատ յաճախ այդ ժառանգորդը եղած է ուղղակի տեղին ազգ. հոգաբարձութիւնը, քաղաքական խորհուրդը կամ ոեւէ բարեսիրական մարմին, որ ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով ջանացեր է փութացնել քայքայումը տեղական Հ.Յ.Դ. մարմնին, որպէսզի տիրէ անոր

4.- Ակնարկութիւն 1909 թ. Մարտ 31ին Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.ի կողմէ սահմանադրութիւնը տապալելու եւ բռնատիրական հին կարգերը վերահաստատելու փորձին:

սրճարանին կամ ակումբի գոյքերուն: Այստեղ դաշնակցական սրճարանի մը ամբողջ գոյքերը աղքատախնամի մը կը տրուին, ուրիշ տեղ մը կազմակերպութեան դրամներով գերեզմանոցի պատը կը շինեն, եւ երրորդ տեղ մը՝ ճարպիկ խաբեբային մէկը կազմին դրամը կ՚ուտէ: Մէկ խօսքով, իբրեւ ժառանգորդ, մենք ուշ հասանք եւ իմ առջեւս գտայ միայն քանի մը հին խմբատետրներ եւ ընկալագրեր:

Տեղական մարմինները վերակազմելու համար անհրաժեշտ էր նախ հաւատք ստեղծել ընկերներուն եւ ժողովուրդին մէջ՝ հանդէպ Դաշնակցութեան: Ուստի, առաջին այցելութեանս, ամբողջ վայրերուն մէջ ջանացի բանախօսութիւններով ջրել կրօնի, ազգութեան, ազատ-սիրոյ եւ այլ բոլոր ստեղծուած նախապաշարումները, որոնք առաջացուցեր էին հակայեղափոխական շարժումը: Կը կարծեմ որ այդ բանախօսութիւնները տեղին վրայ ունեցան որոշ ազդեցութիւն:

Փորձով տեսնելով որ տպուած կանոնագրի պակասը մեծ չափով կը դժուարացնէ մարմիններու վարչական գործը, ստիպեցի Կ. կոմիտէին որ փութացնէ կանոնագրի տպագրումը:

Ինչպէս նախապէս ըսի, մարմիններու կազմալուծումին պատճառ եղած էր նաեւ նորակազմ մարմիններու իրարու կապուիլը, ուստի վերակազմած բոլոր մարմիններս ուղղակի յարաբերութեան մէջ դրի Կ. կոմիտէին հետ եւ ըսի, ու կը կրկնեմ նաեւ հոս, որ դեռ որոշ ժամանակ մը այդ եղանակը պէտք է որդեգրել, մինչեւ որ ամէն վայրի մէջ պատրաստուին դաշնակցական լուրջ դաստիարակութիւն ստացած ընկերներ, որ կարենան ի հարկին յարաբերութիւն պահել իրենցմէ ստորադաս մարմիններու եւ կազմերու հետ:

Վերակազմութեան ձեռնարկելով՝ ջանացի կարելի եղած չափով խիստ ընտրողութիւն կատարել եւ նախկին ընկերներէն ընդունիլ անո՛նք միայն, որ վստահութիւն կը ներշնչէին:

Այսպէսով, այն քաղաքը կամ գիւղը՝ ուր նախապէս կոմիտէ կամ ենթակոմիտէ էր, այժմ հազիւ պատուիրակային մասնախումբ է: Նախկին ընկերներու մեծ մասը Իթթիհատի կառավարութեան ազգութիւններու հակառակ ընթացքը տեսնելով՝ յուսահատած են երկրին վերածնութենէն եւ իրենք իրենց մէջ փակուելով՝ կ՚ուզեն իրենց ապրուստի մասին մտածել:

Առաջին անգամ Պանտրմայէն սկսելով՝ այցելեցի հետեւեալ վայրերը – Պանտրմա, Պալըքէսէր, Պալիա-Մատէն, Սուլթան-Չայիր, Քիրմասթի, Պրուսա եւ իր Ենիճէ եւ Ճերահ Կէմլճիկ գիւղերը: Եալովայի գիւղերէն այցելեցի Չէնկիլէր, Միջագիւղ, Մեծ-Նորգիւղ, Էտիրնէ, Տէտէ-Աղաճ, Գավալա եւ Սելանիկ: Իզմիտի շրջանէն այցելեցի Իզմիտ, Արմաշ, Պարտիզակ, Ատաբազար, Պիլէճիկ եւ իր Կէօլտաղ, Թիւրքմէն, Մուրատչա, Չալկապա եւ Ալընճա գիւղերը, նոյնպէս Էսկի-Շէհիր եւ Քէօթահիա, Ագիհսար, Կէյվէի-Գրնճըլար, Գուրտպէլէն, Էչմէ:

Այս բոլոր վայրերուն մէջ, քիչ բացառութեամբ, սարքեցի բանախօսութիւններ՝ ընտրելով տեղական ժողովուրդի մտաւոր կարողութեան համապատասխան նիւթեր եւ ամէն տեղ, առհասարակ, շեշտեցի կազմակերպուելու եւ ինքնապաշտպանութեան պէտքը:

Երկրորդ անգամն ըլլալով՝ այցելեցի դարձեալ Պանտրմա, Պալըքէսէր, Պալիա-Մատէն, Սուլթան-Չայիր, Քիրմասթի, Էդինճիկ, Պանտրմայի-Հայգեղ, Պրուսա, Ենիճէ, Ճերահ, Չէնկիլէր, Միջագիւղ, Մեծ-Նորգիւղ, Գավալա եւ Տէտէ-Աղաճ, Կէմլճիկ, Կիւրլէ, Կարթալ:

Իզմիտի շրջանէն այցելեցի Իզմիտ, Պարտիզակ, Օվաճըգ, Արսլանպէկ, Մանիշակ, Ատաբազար, Պիլէճիկ, Սապանճա, Էսկիշէհիր, Քէօթահիա, Աֆ[իոն] Գարահիսար, Գընդաղաճ եւ Ագիհսար (Իզմիտ):

Ընկ. Ժիրայրի[3] հրահանգին եւ Իզմիտի ընկերներուն համաձայնութեամբ մօտաւորապէս ամիս մը մնացի Իզմիրի շրջանը: Այդ մասին Իզմիրի Կ. կոմիտէն տուած ըլլալով գրաւոր տեղեկագիր, հոս զանց կ՚ընեմ խօսիլ այդ մասին:

Ինչպէս կը տեսնեն ընկերները, շրջանի ընդարձակութիւնը թոյլ չէ տուած որ երկուքէ աւելի այցելութիւններ ունենամ, այն ալ դեռ ո՛չ բոլոր վայրերը, եւ շատ անգամ ստիպուած եմ եղեր շատ տեղեր 3-4 օրէն աւելի չմնալ:

Առհասարակ ընկերներու կուսակցական դաստիարակութիւնը թոյլ է, մանաւանդ թրքախօս վայրերու մէջ, որոնք անկարող են գոնէ կուսակցական մամուլէն օգտուելու: Շատ տեղեր կանոնաւոր ժողովներ գումարելու դժուարութեանը կը բախին՝ չունենալով սեփական հաւաքատեղի եւ ազգ. վարիչ մարմինները հակառակ ընթացք մը բռնելով՝ չեն ուզած տրամադրել դպրոցը այդպիսի նպատակներու համար:

Բանուորական, բոլշեւիկեան կամ այլ միութիւններ.–

Չնայելով որ Պոլսի շրջանը բաւական բանուորութիւն կայ, այնուամենայնիւ բացի Ատաբազարէն ո՛չ մէկ տեղ չունինք բանուորական կազմակերպութիւն, որովհետեւ այդ ընելու համար նպաստաւոր հող չկար:

Այդ ուղղութեամբ նախապէս կատարուած հապճեպ եւ անտաքտ շարժումները բանուորական շրջանակներուն մէջ առաջ բերած են յուսախաբութիւն եւ ռէաքսիոն: Առանց կանոնաւոր բանուորական միութիւն ստեղծելու՝ իր պահեստի գումարովը եւ վստահելի ղեկավար մարմինովը, պարզ տարերային շարժումով գործադուլ հռչակել՝ սին խոստումներէ եւ շլացուցիչ խօսքերէ [հրապուրուած], ահա թէ ի՛նչ եղած է ցարդ

այդ ուղղութեամբ առնուած քայլերուն արդիւնքը: Հետեւաբար իմ կողմէս ոեւէ ձեռնարկ չպիտի տար դրական արդիւնք, մանաւանդ որ այդպիսի շարժումը ղեկավարելու համար տեղին վրայ դեռ հազուագիւտ տեղեր (Ատաբազար) ունինք ընկերներ: Իսկ շատ տեղեր ես չունեցայ ընկեր մը, որ ինծի տեղին վրայ ուղեցոյց հանդիսանար եւ ցոյց տար պէտք եղած դիւրութիւնները՝ այդպիսի գործ մը գլուխ հանելու համար:

Իմ խորին համոզումս է, որ եթէ կ՚ուզենք ոեւէ բանուորական միութիւն ունենալ եւ դասակարգային գիտակցութիւն ստեղծել, անհրաժեշտ է որ նախ մենք իրական դաշնակցականներ ունենանք, որոնք կարող ըլլան Դաշնակցութեան աշխարհահայեացքը եւ ձգտումները գոնէ քիչ մը ըմբռնել:

Ընդհանուր թելադրութիւններ

Պոլսոյ շրջանին մէջ մեր կազմերը իրական եւ հիմնական դարձնելու համար անհրաժեշտ կը սեպեմ կարգ մը թելադրութիւններ ներկայացնել Շրջանային ժողովիդ:

1.- Նախ եւ առաջ, նկատի ունենալով շրջանին ընդարձակութիւնը, Պոլսոյ շրջանը պէտք է ունենայ երկու շրջուն – պրոպագանդիստներ: Այս մասին Շրջ. ժողովդ կրնայ միջոցներ խորհիլ: Առանց գործիչ ընկերներու այցելութեան՝ գաւառներուն մէջ հաստատուն կազմեր ունենալը ցնորք է:

2.- Ջանալու է կարելի եղածին չափ ընկերուհի եւ ընկեր ուսուցիչներ զետեղել դաշնակցական վայրերուն մէջ եւ գոնէ անոնց միջոցով դիւրացնել տեղական վարչական գործերը:

3.- Դիւրութիւններ ստեղծել, որպէսզի կարելի եղածին չափ դաշ. մարմինները իրենց ընկերական հաւաքատեղիները ունենան միջավայրի համաձայն: Կուսակցական գործունէութիւնը մեծապէս կը դժուարանայ՝ առանց այդ վայրերուն: Յաճախ առանց կազմ. ակումբի կամ հաւաքատեղիի, վայրի մը կազմակերպութիւնը անուանական է միայն:

4.- Պրոպագանդիստ ընկերներէն մէկը անպատճառ լաւ թուրքերէն գիտնալու է, որպէսզի կարենայ թրքախօս շրջաններու պահանջին գոհացում տալ՝ թուրքերէն լեզուով բանախօսելով: Բան մը զոր ես բոլորովին անկարող եղայ ընել:

5.- Եթէ կարելի է շրջանի կանոնագիրը հայատառ թուրքերէնի վերածել, որ[պէսզի] հասկնալի ըլլայ թրքախօս շրջանի մեր ընկերներուն եւ տեղի չտայ թիւրիմացութիւններու:

6.- Թղթակցութիւններ եւ շրջաբերականներ աւելի արագ եւ կանոնաւոր ընել եւ ընկերները գիտակ պահել քաղաքական կարեւոր անցուդարձերէն:

Ահա այս գլխաւոր միջոցները ի գործ դնելով միայն մենք կ՚ունենանք զօրաւոր կազմակերպութիւններ եւ մեր շրջանը կը հասնի բաղձացուած բարձրութեան:

Հ. Յ.Դ. Պոլսի շրջիկ՝
Ա. ԻՍՐԱՅԵԼԵԱՆ

1912 Յուլիս 26
Պոլիս

ԱՄՓՈՓ ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊՈԼՍԻ ՇՐՋԱՆԻ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ՎԱՅՐԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՆՏՐՄԱ

Բնակչութիւն

Հայեր՝ 3059, յոյներ՝ 3880, թուրքեր՝ 10065:

Յիշատակութեան արժանի բերքեր՝ քիչ քանակութեամբ՝ խոզակ, խաղող եւ ձուկ:

Կայ Դաշնակցութիւն եւ Իթթիհատ:

Հանրօգուտ միութիւններն են՝ Գրասիրաց, Ընթերցասիրաց եւ Ուսումնասիրաց՝ որ ունին պզտիկ գրադարաններ 100-200 հատոր գրքերով: Նոյնպէս Աղքատախնամ եւ Ե. Հ. Բ. Միութեան մասնաճիւղ մը:

Դպրոց

Լուս[աւորչական] հայերու մանչերու եւ աղջիկներու դպրոցներ եւ մանկապարտէզ: Կաթոլիկ հայերու մանչերու եւ աղջիկներու դպրոց եւ բող[ոքական] հայերու երկսեռ դպրոց մը: Բոլոր դպրոցները ունին 550 աշակերտութիւն մը: Լուս. հայերու դպրոցին պիւտճէն է՝ 350-400 օսմ. ոսկի, որուն 220-230ը կալուածներէ կը գոյանայ. մնացածը այլեւայլ աղբիւրներէ:

Կայ մանչերու եւ աղջիկներու դպրոց. մանկապարտէզ եւ ծաղկոց՝ 120 երկսեռ աշակերտներով: Դպրոցները ունին 260 աշակերտ: Դպրոցին պիւտճէն է 400 ոսկի, որուն 80ը կալուածէ եւ մնացածը թոշակներէ կը գոյանայ:

ՀԱՅԳԻՒՂ (ՊԱՆՏՐՄԱ)

Բնակչութիւն՝ 1000 անձ երկսեռ:

Կ՛արտածէ կրանիթ քար, ձուկ, խոզակ, ձիթենի:

Ո՛չ մէկ քաղաք. կուսակցութիւն:

Ո՛չ մէկ կուլտուրական միութիւն կայ:

Մանչերու եւ աղջիկներու վարժարաններ՝ երկսեռ 170 աշակերտներով: Կայ երկսեռ ծաղկոց: Դպրոցը ունի 180 լիրայի պիւտճէ՝ գոյացած այլեւայլ եկամուտներէ:

Հայգիւղցիք թրքախօս են:

ՊԱԼՐՔԷՍԷՐ

Բնակչութեան համեմատութիւնն է, հայեր՝ միայն այր 1350, յոյներ՝ 700, մնացածը թուրք: Ամբողջ բնակչութիւնն է՝ 27000: Բոլորն ալ թրքախօս են եւ յետամնաց:

Պալրքէսէր կ՛արտածէ՝ սեր, սեխ, մորթի եւ ուրիշ բերքեր:

Կան դաշնակցականներ, հնչակեաններ եւ իթթիհատներ ու իթիլաֆներ:

Կուլտուրական ո՛չ մէկ միութիւն:

ՔԻՐՄԱՍԹԻ

Ընդհանուր բնակչութիւնն է 6-7000 տուն (վերջերս գաղթական գնչուներով աւելցած է), որուն 200ը հայ, 150ը՝ յոյն, 25ը՝ հրեայ, 500ը թուրք եւ մնացեալը գաղթականներ:

Վաճառականութիւն եւ արուեստ քրիստոնեաներու ձեռքն է:

Բերքերն են՝ արմտիք, կարագ, արջառ, կանաչեղէն եւն.:

Կուլտուրական ո՛չ մէկ միութիւն կայ, բացի աղքատախնամէն:

Կան դաշնակցական, Իթթիհատեան եւ Իթիլաֆեան կուսակցութիւններ:

Երկսեռ դպրոց մը եւ երկու ուսուցիչ միայն: Մանկապարտէզ բնաւ չկայ: Աշակերտներու թիւն է՝ 60:

ԿԷՄԼԵՃԿ

Ունի 5000 բնակչութիւն – 150 հայ, 300 թուրք, մնացեալը յոյն:

Բերքերն են ձիթապտուղ եւ խոզակ:

Կայ Իթթիհատ եւ Դաշնակցութիւն:

Ո՛չ մէկ հանրօգուտ կազմակերպութիւն:

Կայ հայ երկսեռ վարժարան մը. մանկապարտէզ եւն. չկայ: Մօտ 50 երկսեռ աշակերտ: Մէկ ուսուցիչ կայ:

Քաղաքին հայ բնակչութիւնը կազմուած է շրջակայ հայ գիւղերէն գաղթողներէ:

ԿԻՒՐԼԷ

Բնակչութիւնն է՝ 2400 անձ:

Բերքերն են՝ խոզակ, ձիթապտուղ, քիչ մըն ալ խաղող եւ ծխախոտ:

Ո՛չ մէկ քաղաք[ական] կուսակցութիւն:

Կայ Ընթերցասիրաց մը՝ իրենց ընթերցարանով եւ գրադարանով:

Մանչերու եւ աղջիկներու նախակրթարաններ կան, մանկապարտէզ չկայ, մանչերու ծաղկոց մը կայ:

Երկսեռ աշակերտներուն թիւն է՝ 270. ամառը գրեթէ կէսի կ՛իջնէ: Դպրոցը ունի 50 ոսկի հաստատուն եկամուտ. մնացածը թոշակներէ կը գոյանայ:

ԿԱՐՍԱԳ

Թրքախառն գիւղ մը: Հայերը վատասերած եւ թրքախօս: Ընդհ. բնակչութիւնն է՝ 1300, որուն 900ը հայ եւ 400 թուրք:

Բերքերն են ձիթապտուղ, խոզակ եւ ծխախոտ:

Ո՛չ մէկ քաղաք[ական] կուսակցութիւն:

Ո՛չ մէկ կուլտուրական միութիւն:

Ո՛չ ծաղկոց, ո՛չ մանկապարտէզ. ունին միայն մանչերու նախակրթարան մը՝ 80 աշակերտով: Ուսուցչին տարեկանն է 40 ոսկի:

ՔԷՕԹԱՀԻԱ

Ունի 30000 բնակիչ, որուն 1200 տունը՝ յոյն, 460 տունը հայ. մնացածը թուրքեր են:

Կայ հայ երկսեռ վարժարան մը, կայ նոյնպէս մասնաւոր վարժարան մը եւ մասնաւոր իտատի մը[5]:

Այս երկու վերջիններն միայն մանչերու յատուկ են:

Կան Իթթիհատ, Իթիլաֆ, Դաշնակցութիւն եւ Ս. Դ. Հնչ. կուսակցութիւններ:

Կան լոկ մէկ-երկու միութիւններ տնտեսական եւ շահամոլական հողի վրայ դրուած: Թրքախօս են հայերը:

5.- Եօթնամեայ վարժարան (թրքական):

ԱՖ[ԻՈՆ]ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ

Մօտ 35000 բնակչութիւն, որուն 6500ը հայ, մնացեալն ալ թուրք է:

Հայերը կը զբաղին վաճառականութեամբ եւ արհեստներով: Բոլոր կարեւոր արհեստները հայերու ձեռքն են:

Բերքերն են՝ արմտիք (ցորեն, գարի), աֆիոն, թիֆթիք, բուրդ, որոնք կ՛արտածուին Իզմիր եւ Պոլիս:

Կայ մանչերու եւ աղջիկներու վարժարան մը եւ մանկապարտէզ մը՝ 180 աշակերտներով: Երկսեռ աշակերտներու թիւն է՝ 360: Տարեկան պիւտճէն է 720 օսմ. ոսկի:

Կան նաեւ երկու մասնաւոր վարժարաններ՝ 150 աշակերտներով եւ մանաւոր ծաղկոց մը՝ 45 փոքրիկներով:

Քողոք. հայերն ալ ունին հայ-ամերիկեան վարժարան մը՝ նախակրթարանի եւ մանկապարտէզի բաժիններով՝ 150-200 աշակերտներով:

Կան Իթթիհատի եւ Իթիլաֆի մասնաճիւղեր:

Կայ ընթերցարան մը՝ 250 գրքերով: Կայ նաեւ հայքաղաքական-երաժշտական միութիւն մը եւ 18 հոգինոց ֆանֆար մը:

ԳԸՐԳ-ԱՂԱՃ

Թուրքերու թիւն է՝ 3000, հայ՝ 150, յոյն՝ 400:

Բերքերն են՝ բամպակ, մեղր, սեխ:

Երկսեռ վարժարան մը եւ մանկապարտէզ մը: Երկսեռ աշակերտներու թիւն է 80. մանկապարտէզի երկսեռ աշակերտութիւնն է՝ 70:

Դպրոցներու պիւտճէն է՝ 200 ոսկի, որ կը գոյանայ այլեւայլ եկամուտներէ:

Ո՛չ մէկ հայ քաղաք[ական] կուսակցութիւն

Ո՛չ մէկ կուլտուրական միութիւն:

Փաստ. 879-43

ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ՄԻԱՅՆ ՅԱՏՈՒԿ

Ա 3.– ԱՄՓՈՓՈՒՄ
Հ.Յ.Դ. [ՊՈԼՍՈՅ] Դ՝ՊՈՒ ԾՐՋ. ԺՈՂՈՎԻ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(1912 Յուլիս 30 – 9 Օգոստ.)

I

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒ ՄԱՍ

Համաձայն կազմական կանոնագրի տրամադրութիւններուն եւ Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէի հրաւէրին՝ գումարուեցաւ Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Շրջանային ժողովը 1912 Յուլիս 30ին, Պարտիզակի մէջ, որ տեւեց 11 օր (Յուլիս 30 – Օգոստ. 9) ունենալով 17 նիստեր:

Ժողովին կազմը.– Ժողովին մասնակցելու հրաւիրուած էին անխտիր Շրջանի բոլոր կազմերը – քիւով 30 – մէջն ըլլալով նոյնիսկ մեկուսի խմբեր ունեցողները: Այս կազմերէն ոմանք ունենալով իրաւասու ձայն (կոմիտէ եւ ենթակոմիտէ), մնացած մեծագոյն մասը խորհրդակցական ձայնի ցեղզ միայն ունէին, որոնց ներկայութիւնը կամ բացակայութիւնը ժողովի կազմին եւ օրինաւորութեան վրայ ազդելու ուժը չունէր:

Իրաւասու ձայն ունեցող շրջաններու քիւն էր 10, որոնց 7 ենթակոմիտէներ 1ական ձայնով, իսկ 3ը կոմիտէներ՝ 2ական ձայնով: Շրջանային ժողովի իսկ որոշումով իրաւասու ձայն չտրուեցաւ Չէնկիլէրին, որ ամբողջ տարուայ ընթացքին ոչ կանոնաւոր յարաբերութիւն պահած էր Կեդր. կոմիտէի հետ, ոչ ալ հաշիւ, տեղեկագիր եւ պատգամաւոր ղրկած էր: Նոյնպէս՝ Գուրտ-Պէլէճի կազմը զրկուեցաւ իր իրաւասու ձայնէն՝ թէ անդամական եւ թէ գործունէութեան ցեղզ չներկայացնելուն համար: Ասոնց դէմ՝ Շրջ. ժողովը վճռական ձայնի իրաւունք տուաւ Պրուսայի եւ Իզմիթի կազմերուն՝ որոնք իրենց նիւթական գործունէութեան ցեղզով գրեթէ համապատասխան էին կանոնագրի տրամադրութիւններուն եւ քոյր մարմիններու վճռին:

Ժողովը խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով հրաւիրեց նաեւ գործիչ-ընկերներ եւ այսպէս ժողովը հետեւեալ օրինական կազմը ունեցաւ.

Իրաւասու ձայնով ժողովին մասնակցողներ.–

Բերայի	շրջան	–	2	ձայն
Սամաթիոյ	»	–	1	»
Սկիւտարի	»	–	1	»
Իզմիթի	»	–	1	»
Արմաշի	»	–	1	»
Պարտիզակի	»		2	»
Ատաբազարի	»	–	2	ձայն
Գրնճըլարի	»	–	1	»
Պրուսայի	»	–	1	»
Կեդր. կոմիտէի	»	–	1	»
Արեւմտ. բիւրոյի	»	–	1	»
			14	ձայն

Խորհրդակցական ձայնով մասնակցողներ.–

Թոփ Գաբուի	շրջան	–	1	ձայն
Գատը Գիւղի	»	–	1	»
Էտիրնէի	»	–	1	»
Գուրտ-Պէլէճի	»	–	1	»
Օվաճըգի	»	–	1	»
Սթանճօզ-Էնկիւրիի	»	–	1	»
Կեդր. Կոմիտէէն ներկայ ընկեր		–	2	»
Շրջիկ ընկեր		–	1	»
Հրաւիրուած գործիչ ընկերներ		–	3	»
			12	ձայն

Այսպէս ժողովը ունենալով 14 իրաւասու եւ 12 խորհրդակցական ձայն ունեցող անդամներ, իր աշխատութիւնները շարունակեց, ամէն ժողովներուն ալ պահելով իրաւասու ձայներու իր մեծամասնութիւնը:

Ժողովին աշխատութիւնները.– Ժողովին աշխատութիւնները գլխաւոր երեք մասերու կը բաժնուէին.

ա) Տեղեկաբերութիւններ Մարմիններու եւ Կեդրոնական կոմիտէի եւ անոնց նկատառութիւնը.

բ) Շրջանի գործունէութեան վերաբերեալ խնդիրներ.

գ) Կազմակերպական ընդհանուր խնդիրներ, օսմ. երեսփոխանական ընտրութիւններ եւ Բիւրոյի-Կեդրոնական կոմիտէի փոխ-յարաբերութիւններ եւայլն:

Ժողովը կանգնելով այն տեսակէտին վրայ թէ՝ օրակարգի հարցերը սպառելէ եւ իր տեսակէտները բանաձեւելէ յետոյ պիտի ընտրէ իր Կեդր. կոմիտէն, որ յանձնառու ըլլայ անոնց իրականացումին եւ գործադրութեանը, ըստ այնմ ալ մօտեցայ առաջադրուած օրակարգին, Կեդր. կոմիտէի ընտրութիւնը վերապահելով ամէնէն վերջը, ինչպէս որ տեղի ունեցաւ: Ասկէ զատ ընտրեց երկու յանձնախումբեր՝ Կանոնագրի վերաքննութեան, Կեդր. կոմիտէի հաշիւներու քննութեան եւ նոր պիւտճէի կազմութեան համար. դատական յանձնախումբի պէտք չտեսաւ ժողովը, օրինական քանալներէ անցնելէ յետոյ միայն իրեն ուշադրութեան յանձնուած խնդիրներ գոյութիւն չունենալուն համար:

Ա.– ՏԵՂԵԿԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տեղեկագիրներու ընթերցումն ու տեղեկաբերութիւնները իրենց յարակից վիճաբանութիւն-քննադատութիւններով տեւեցին 5 օր, գրաւելով 10 նիստեր:

Տեղեկաբերութիւնները եւայլն կը բաժնուէին երկու կարգի.

1) Ձուտ տեղական-շրջանային գործունէութիւններ.

2) Ընդհանուր կազմակերպական վիճակը շօշափող խնդիրներ.

Ձուտ տեղական-շրջանային գործունէութեան կապուած էին՝

ա) Մարմիններու տեղեկաբերութիւնները կամ տեղեկագիրները, բ) Շրջիկ ընկերոջ տեղեկագիրը,

գ) Կեդր. կոմիտէի գրաւոր տեղեկագիրը:

Ընդհանուր կազմակերպական վիճակը կը շօշափէին.

ա) Արտակարգ Շրջ. ժողովէն ընտրուած Ընդհանուր ժողովի պատգամաւորին տեղեկաբերութիւնը.

բ) Կեդր. կոմիտէի տեղեկաբերութիւնը՝ ի մասին կուսակցութեան ընդհ. քաղաքականութեան, երեսփ. ընտրութեանց, Իթթիհատ-Թէրաքգը կուսակցութեան հետ պահուած յարաբերութեանց եւ Կեդր. կոմիտէի ու Բիւրոյի փոխ-յարաբերութեանց:

Ժողովը շրջանի պատգամաւորներու տեղեկագիրները լսեց միայն եւ արձանագրեց պատգամաւորներու Կեդր. կոմիտէի ու շրջիկ-ընկերոջ կողմէ եղած դիտողութիւնները, առանց առանձին առանձին քննադատութեան ենթարկելու զանոնք, ինչ որ ֆիզիքապէս անհնար պիտի ըլլար, եւ բաւականացաւ հաւաքական քննադատութեան մը միայն ենթարկելով:

Կեդր. կոմիտէի ու շրջիկ-ընկերոջ գրաւոր տեղեկագիրները – շրջանի եւ իրենց գործունէութեան մասին – առանձինն եւ մէկէ աւելի ժողովներու մէջ քննութեան եւ քննադատութեան ենթարկեց արձանագրելով անոնք՝ տրուած բացատրութիւններովն հանդերձ:

Ձուտ շրջանային-տեղական գործունէութեան վերաբերեալ տեղեկաբերութիւնները, իրենց յարակից նկատողութիւններով եւ քննադատութիւններով, Շրջանային ժողովի իսկ որոշումով, պիտի հրատարակուին առանձին եւ ցրուրիւն մարմիններուն՝ առաջին առիթով մը, իբրեւ մաս արձանագրութեանց ներկայ ամփոփումին, այն նկատումով որ շրջանի մարմինները իրենք իրենց ու փոխադարձաբար մէկզմէկու թերութիւններուն ծանօթանալու հնարաւորութիւնն ունենան, ինչպէս նաեւ եղած դիտողութիւնները նկատի առնեն:

Հոս կը զետեղուի միայն այդ տեղեկաբերութիւններէն եւ եղած քննադատութիւններէն յետոյ՝ ժողովին եզրակացութիւն-բանաձեւը, որ հետեւեալն է.

«Շրջանային ժողովը քննութեան առնելով տեղական կազմերու, շրջիկ ընկերոջ եւ Կեդր. կոմիտէի գործունէութեան տեղեկաբերութիւնները, լսելով այդ առթիւ տրուած բացատրութիւն-լուսաբանութիւնները, առաջնորդուելով նաեւ տեղի ունեցած քննադատութիւններէն՝ տեսաւ որ –

1) Մարմիններու աշխատաւորական գործունէութիւնը եղած է առհասարակ անգոհացուցիչ, տեղ-տեղ նոյնիսկ այդ ուղղութեամբ ոչ մէկ աշխատանք թափած է.

2) Ձուտ կազմակերպական-օրկանական աշխատանքը նոյնպէս չէ տարուած լրիւ. ընդհակառակը բացակայած են ընկերական-խմբական ժողովները, չեն լրացած նիւթական եւ բարոյական յանձնառութիւններն ու պարտաւորութիւնները.

3) Պակսած են զուտ կուսակցական ներքին աշխատանքի հետապնդումները. զայն փոխարինելով աւելի կուլտուրական աշխատանքներով՝ որոնք մեր կուսակցական գործունէութեան մէջ երկրորդ տեղը պիտի բռնեն.

Ժողովը իր խիստ նկատողութիւններն ուղղելով այս երեւոյթին նկատմամբ, միւս կողմէ նկատելով՝

1) Որ մարմիններու այդ քննադատելի գործունէութիւնը արդիւնք է մասամբ շարքերու մտայնութեան եւ առաջնորդող ուժերու պակասին.

2) Որ հետապնդուած ուղեցոյց-թելադրութիւններու եւ ծրագրուած սիստեմաղիկ աշխատանքի ոյժ չեն տուած Կեդր. կոմիտէն եւ շրջիկ ընկերը, քէեւ պահած են մարմիններու հետ սերտ յարաբերութիւն եւ թափած են այդ առթիւ որոշ աշխատանք.

Կը յանձնարարէ յաջորդ Կեդր. կոմիտէին եւ շրջիկ ընկերոջ.

ա) Աշխատաւորական եւ զուտ կուսակցական-գիտակցական ներքին գործունէութեան ընթացքին առաջնորդուիլ որոշ ուղեցոյցով եւ հետապնդուած ծրագրով, գլխաւոր նպատակ ունենալով կուսակցութեան ծոցին մէջ արթնցնելու այդ ուղղութեամբ գիտակցութիւն առաջացնելու աշխատանք.

բ) Թելադրել մարմիններուն՝ որպէսզի իրենց տեղին մէջ առաջնորդուին ուղղակի շօշափելի գործ առաջաց-

նելու մտահոգութենէն, կազմելով արհեստակցական-գիւղացիական միութիւններ, քոօփերաթիւներ, պարբերական դասախօսութիւններ, ստանալով Կեդր. կոմիտէէն հրահանգ-ծրագիր եւ թելադրութիւններ.

գ) Այդ ուղղութեամբ կատարուած աշխատութեանց իբր արդիւնք եւ յառաջիկային համար առաջնորդող ուղեգիծ՝ պատրաստել եւ յաջորդ Շրջ. ժողովին ներկայացնել ուսումնասիրութիւն-ծրագիր.

դ) Կենալով նորահաս երիտասարդութիւնը ասպարէզ մղելու տեսակէտին վրայ, որոշ պարտականութիւն եւ գործօն աշխատանք տալ անոնց՝ առաջնորդելով զիրենք դէպի կուսակցական փրոփականտ եւ կազմակերպական գործունէութիւն. թելադրել այս առթիւ տեղական մարմիններուն՝ որ իրենց կարգին տեղ տան առաջացող նոր մտաւորականութեան առաջնորդուած կուսակցական կեանքի ներուժութեան եւ շինարար աշխատանքներու արդիւնաւորման տեսակէտէն, ինչպէս նաեւ ընկերական պարտականութիւններէն.

ե) Խիստ պատասխանատուութեան ենթարկել բոլոր այն մարմինները՝ որոնք զանցառու կը գտնուին առաջադրուած պարտականութեանց մէջ եւ արձագանգ չեն տար եղած թելադրութեանց, իրաւունք տալով այս մասին Կեդր. կոմիտէին՝ նոյնիսկ լուծել նման կազմերը եւ յայտարարել հրապարակով:

Ասոնց հետ միաժամանակ, Շրջ. ժողովը առանձնապէս կը գնահատէ օսմ. փարլամենթական ընտրութեանց ընթացքին շրջանի մարմիններու ի յայտ բերած կենսունակ աշխատանքը:

Բ.– ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ա.– Շրջանի կազմակերպութեան դիրքը հանդէպ Օսմ. երեսփոխանական նոր ընտրութեանց.– Օրակարգի այս հարցի շուրջ արդէն մասամբ վիճուած ըլլալով տեղեկաբերութեանց ընթացքին, ժողովը մասնաւորապէս ուշադրութեան առաւ Իթթիհատի դէմ սկսուած շարժումը՝ իր էութեան եւ զանազան փուլերուն մէջ: – Ստեղծուած շարժումը զուտ գիւղատրական-դասակարգային շարժում մըն էր, առանց Իթթիլաֆի[6] հետ կապ ունենալու, որ սակայն ուզեց զայն շահագործել: Ներկայ կառավարութիւնը եթէ ազատական տրամադրութիւններով հրապարակ եկաւ, սակայն իր նախորդին զէնքերով փորձեց գործել: Յառաջիկայ ընտրական պայքարը բուռն պիտի ըլլայ եւ դժուար, որուն մէջ մեր դերն ու աշխատանքը նոյնպէս պիտի ըլլայ դժուար՝ քանի մը ճակատներու վրայ պայքարիլ հարկադրուած ըլլալով: Շրջապատող պայմաններուն մէջ, թէ ընտրութեանց ընթացքին եւ թէ խորհրդարանէն ներս անկախ եւ իբր ընդդիմադիր հրապարակ գալ կը թելադրէ կուսակցութեան շահերը եւ անոր աշխարհահայեացքը: Ժողովը անդրադարձաւ տակտիկական կարգ մը խնդիրներու եւս՝ որոնց առջեւ պիտի գտնէ ինքզինք կազմակերպութիւնը այս յառաջիկայ ընտրութեանց պահուն: Դիտելով որ կարծիքներու հիմնական տարբերութիւններ չկան, այլ յայտնուած մտքերը իրար լրացնելու բնոյթն ունին միայն, քուէարկուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

«Շրջ. ժողովը քննութեան առնելով յառաջիկայ օսմ. երեսփոխանական ընտրութեանց առթիւ իր շրջանի կազմակերպութեան մասնակցութեան պարագաներն ու եղանակը:

Լսելով այս առթիւ նախորդ ընտրութեանց եւ աշխատութեանց տեղեկաբերութիւնը եւ նկատելով՝

1) Որ ներկայիս Թուրքիոյ քաղաքական կեանքին մէջ գործող թուրք կուսակցութիւնները՝ իրենց կազմով, ուղղութեամբն ու հետապնդած նպատակներովը որոշ վստահութիւններ չեն ներշնչեր կուսակցական հողի վրայ ժամանակաւոր համաձայնութիւն մը կնքելու համար.

2) Որ ընտրութիւնները, տիրող ներկայ կարգերուն մէջ՝ ընկերվարական կուսակցութեանց համար՝ որպիսին է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, միայն աթոռներու պայքար մը չըլլալով, կուսակցական սկզբունքներու փրոփականտին լաւագոյն միջոցներէն են.

Կ՚որոշէ՝

Մասնակցիլ յառաջիկայ օսմ. երեսփոխականական ընտրութեանց իր շրջանին մէջ՝ անկախ եւ կուսակցութեան անունով, հետեւեալ առաջադրութեամբ.

1) Ընտրական փրոփականտը կը մղեն շրջանի մարմինները՝հիմնուած զուտ սկզբունքային եւ ծրագրային տեսակէտներու վրայ, առանց անձնաւորութեանց հետ գործ ունենալու.

2) Ազատ կը ձգէ իր մարմինները, տեղական պայմաններու համաձայն ընտրական պլոքներ կազմելու առաջին կամ երկրորդ կարգի ընտրութիւններէ առաջ եթէ ետքը, առանց իր փրոփականտի ընթացքին համաձայնող կողմին ի նպաստ արտայայտուելու յանձնառութեան.

3) Ազգային համեմատական քիւի ընդհանուր պահանջին շուրջ կը մնայ անբաժան Ազգային իշխանութիւններէն եւ այլ խմբակցութիւններէն:

4) Սեփական թեկնածու չունեցած վայրերուն մէջ քուէները կը տրամադրէ անոնց՝ որոնք վստահութիւն ներշնչող ազատական թեկնածուներ են, ո՛ր խմբակցութեան կողմէ ալ դրուած ըլլան անոնք»:

Այս որոշումին հետ միաժամանակ ժողովը նկատի ունեցաւ իր շրջանին մէջ սեփական դաշնակցական թեկնածու ունենալու անհրաժեշտ պարագան եւ ըրաւ կարգ մը ցուցմունքներ Կեդր. կոմիտէին:

6.- Իթթիլաֆ – Իթթիհատի հակադրուած եւ մրցակից կուսակցութիւն, մեծ մասամբ կազմուած Իթթիհատէն անջատուած եւ ազգայնական ծայրայեղ տարրերէ:

Բ.- Բերանացի եւ գրաւոր փրոփականտ.– Այս հարցի նկատառութեան ընթացքին՝ պատգամաւոր ընկերները ժողովի ուշադրութեան յանձնեցին շրջանի ընկերներու մտաւորական վիճակը եւ այդ պատճառով զուտ ներքին կուսակցական փրոփականտին ուժ տալու անխուսափելի պէտքը, այս պէտքին գոհացում տալու համար օգտուելով թէ շրջիկէն, թէ գործիչ ընկերներէն եւ թէ տեղական եւ ուսանող ուժերէն: Առաջին մէկ-երկու տարուան մէջ հարկ է նիւթական համեմատաբար լայն միջոցներ տրամադրել, որպէսզի տեղական ուժերը տակաւ պատրաստուելով հետզհետէ շրջանը թեթեւնայ նիւթական այդ ծանրութենէն: Միւս կողմէ ժողովին ուշադրութեան յանձնուեցաւ պիւտճէի անբաւարար վիճակին հետ նաեւ շատ ուժեր պահելով շարքերու մէջ նախաձեռնութեան եւ աշխատութեան ոգին թուլցնելու վտանգը, որ յաճախ ի յայտ կու գայ նոյնիսկ տեղ-տեղ երբ տեղական մէկ քանի ընկերներ կը տանձնեն տեղական աշխատանքը, մինչ շարքերը անոնցմէ կը սպասեն ամէն աշխատանք. ներկայացող պարագաներու մէջ ընկերներու հաւաքական աշխատանքն ու անձնուիրութիւնը միայն կրնայ շինարար դեր եւ գործ կատարել: Թրքախօս շրջաններու վիճակը եւս յանձնուեցաւ ժողովի ուշադրութեան:

Այս բոլոր արտայայտութիւններէն յետոյ ժողովը բերանացի փրոփականտի մասին տուաւ հետեւեալ որոշումը.

«Շրջ. ժողովը լսելով պատգամաւորներու կողմէ արտայայտուած ընդհանուր պահանջը բերանացի փրոփականտի մասին եւ շրջանին ունեցած աւելի ու աւելի կարօտութիւնը,

Միւս կողմէ նկատի ունենալով Կեդր. կոմիտէի կողմէ տրուած տեղեկութիւնները՝ պիւտճէի հնարաւորութեան եւ անցեալի փորձառութեան մասին, եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

1) Փրոփականտի գործը բաժնել ուսանողներու, ուսուցիչներու, գործիչ եւ տեղական ընկերներու, ինչպէս նաեւ շրջանի մէկ փրոփականտիսք ընկերոջ վրայ.

2) Պարտք դնել Կեդր. կոմիտէին վրայ, որ շրջանին փրոփականտային համար ուղեցոյց մը պատրաստէ շրջանակները բաժնելով ուսուցիչներու, ուսանողներու եւ տեղացի ձեռնհաս ընկերներու վրայ՝ տեղական պայմաններու համաձայն, եւ այդ շրջանակներէն դուրս մնացած մասերը յատկացնէ շրջիկին, որպէսզի այս կերպով աւելի լայն ժամանակ տրուի անոր ու ազատ փրոփականտիսքներուն, կարող ըլլալու համար արդիւնաւոր դարձնել իրենց պարտականութիւնը.

3) Շրջիկ-գործիչը ընտրել Շրջ. ժողովէն՝ պատասխանատուութեանց ճշդումով:

Անցնելով գրաւոր փրոփականտի հարցին, ժողովը նկատի առաւ նախ թուրքերէն օրաթերթ մը կամ շաբաթաթերթ մը հրատարակելու առաջարկին հետ կապուած օգտակարութիւններն ու նիւթական եւ բարոյական դժուարութիւնները. աւելի գործնական նկատուեցաւ պիւտճէին մէջ նախատեսել որոշ գումար՝ թուրքերէն աժանագին պրոշիւրներու հրատարակման համար:

Գրքերու եւ պրոշիւրներու փրոփականտը արդիւնք ցոյց չի տար՝ որովհետեւ անոնք իրենց բովանդակութեամբ մատչելի չեն մեր հասարակութեան եւ շարքերուն. այս պատճառով ալ աւելորդ տեսնուեցաւ նոր պրոշիւրներու հրատարակութեան հարց բարձրացնել՝ երբ կուսակցական գրականութեան ճոխ մթերք ունինք. անոնք տարածելու մասին խորհելու եւ աշխատելու է: Այժմ հանրութեան միտքը եւ հետաքրքրութիւնը կը ձգտի սնանիլ մօտաւոր անցեալի յեղափոխական պատմութիւններով եւ զանազան վէպերով. այս շրջանը անցնելէ յետոյ է որ կարելի պիտի ըլլայ աշխատաւորական-ընկերվարական գրականութիւն մը արժեցնել:

Կուսակցութեան գրաւոր փրոփականտի կարեւոր դերերէն մէկը վիճակուած է Ազատամարտին, որ սակայն չէ եղած ընկերվարական օրկան, այլ լիպերալ ուղղութեան հետեւող օրաթերթ: Ազգային-ժողովրդական խնդիրներով զբաղած է ան, բայց իր աշխատաւորական մասը եղած է անբաւարար ու թերի, մինչդեռ այդ աշխատանքը հաւասարապէս օգտակար պիտի ըլլար թէ ընկերներուն եւ թէ հասարակութեան՝ ի հաշիւ մեր կուսակցութեան սկզբունքներու տարածման եւ ժողովրդականացման: Ազատամարտ չի ձգտիր իր շուրջը հաւաքել նոր ոյժեր, եւ զանոնք քաջալերել, այլ կը բաւականանայ միայն ծանօթ անուններուն տեղ տալով: Նախորդ Շրջ. ժողովներու քննադատութիւններէն ալ յետոյ՝ թերթը փոփոխութիւն չէ կրած եւ եղած պահանջներուն գոհացում չէ տրուած: Թերթին մէջ առհասարակ կը պակսի ընդհանուր խնամք եւ աշխատանք. լրատուութեան անհրաժեշտութիւններուն անգամ ուշադրութիւն չի դարձուիր: Չեն երեւար հոն կուռ գրութիւններ քաղաքական-գրական խնդիրներու մասին՝ մեկնելով մեր աշխարհահայեացքէն: Թերթին մէջ անհրաժեշտ է աշխատաւորական մնայուն բաժին: Կը հրատարակուին այնպիսի յօդուածներ՝ որոնք թերթին ղեկավարող ընկերներու համոզումներուն եւ տեսակէտներուն համաձայն են, մինչդեռ կուսակցութեան ներկայ մտայնութեան պատկերը աչքի առջեւ ունենալով՝ հարկ էր, գէթ վիճաբանութեան ձեւին տակ, տեղ տալ ընկերներու տարբեր տեսակէտներուն ալ: Խմբագիր ընկերներէն ոմանց ոչ-ընկերվարական մտայնութիւնը կ՚ազդէ նոյնիսկ թերթին լրատուութեան վրայ, ինչպէս նաեւ անոնց անպատասխանատու դիրքը՝ թերթին ընդհանուր բովանդակութեան եւ իրենց պարտականութեանց վրայ: Գաւառական բաժինը եւ լուրերը կը զետեղուին անխնամ, յաճախ հակասական եւ անիմաստ կրճատումներով: Ուսուցչական-կրթական պայքարնե-

րու մէջ առ հասարակ թերթը կը խուսափի միջամտելէ:

Եղած քննադատութիւններէն յետոյ, թերթին պատասխանատու խմբագիր ընկերը[7] տուաւ կարգ մը լուսաբանութիւններ: Օրաթերթ մը բոլոր ընկերվարական եւ այլ հիմնարկութեանց կողմէ կը նկատուի օրուան առօրեայ փրոփականտով զբաղող եւ օրուան կեանքին շուրջ արտայայտուող ու անցնող միայն: Մեր պայմաններուն մէջ մանաւանդ Ազատամարտի բաժանորդներուն մեծագոյն մասը նոյնինքն այն տարրն է զոր կը քննադատենք: Շաբաթաթերթերուն եւ հանդէսներու դերը օրաթերթէն չէ կարելի սպասել: Մէկէ աւելի ուժերով եւ օրը-օրին հեւ ի հեւ տարուած աշխատութեանց մէջ հակասութիւններ անխուսափելի կը դառնան, որովհետեւ մտածումներու, բանդանսի[8] տարբերութիւններ կան, կայ նաեւ կուսակցութեան ուղղութիւն ու ներկայացուցած պատկերը՝ ուրկէ տարբեր ուղղութեան մը չի կրնար հետեւիլ թերթը: Ասոր համար ալ կազմակերպական տեսակէտով պատասխանատուութիւն բերող գրութիւնները միշտ ընկերներու կարծիքին կ՝ենթարկուին: Թերթին քաղաքական կեանքը սեղմած է անոր գրական բաժինը, եւ նոր ուժերուն հնարաւորութիւն տրուած էր արտայայտուիլ շաբաթաթերթով. արդէն օրաթերթը նոր ուժեր հասցնելու դերը չի կրնար վերցնել: Աշխատաւորական եւ գործադուլային խնդիրով ճիշդ է որ քիչ զբաղուած է, բայց այդ գործունէութիւնը մարմիններէն կախում ունի. երբ մարմինները իրենք կեանք չեն ստեղծեր, եւ չեն արտայայտուիր, ինչպէս կարելի է խօսիլ այդ խնդիրներուն վրայ, մնաց որ նոյնիսկ շաբաթաթերթը չէ կարդացած եւ իր դիրքը ինկած է՝ երբ ատեն մը զբաղեցաւ ան զուտ սկզբունքային-տեսական հարցերով: Կ՝ընդունուի որ թերթին լրատուութեան մասը իր թերի կողմերն ունի, ուր ներքին աշխատող ձեռքերուն հարկ է որ գան գործակցիլ կրկին շրջաններու ընկերները: Սխալ է նաեւ այս կամ այն յօդուածին չհրատարակուիլը բացատրել հոսանքներու տարբերութեամբ, որովհետեւ շեշտուած հոսանքներ չկան, այլ կարծիքներու տարբերութիւններ, այնպէս որ եթէ ամէն տարբեր կարծիք ունեցող ընկեր ինքզինքը հոսանք նկատէ՝ շատ հեռուները երթալ հարկ պիտի ըլլար, ինչպէս ամէն տարակարծութեանց տեղ տալ մեզ շատ հեռուները պիտի տանէր:

Այս արտայայտութիւններուն իբր արդիւնք ժողովը քուէարկեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Շրջ. ժողովը անդրադառնալով շրջանի կուսակցական գրաւոր փրոփականտի խնդրին եւ լսելով այդ առթիւ եղած քննադատութիւն-տեղեկութիւնները, կ՝որոշէ.

1) Կուսակցութիւնը արդէն ունենալով ստուար քանակութեամբ սեփական հրատարակութիւններ, պրոշիւրներ՝ մեր աշխարհահայեացքն ու սկզբունքները պաշտպանող, կը յանձնարարէ իր մարմիններուն եւ ընկերներուն՝ գոյութիւն ունեցող գրքերու սիստեմաթիկ վաճառումը եւ տարածումը, ինչ որ անբաւարար կերպով կատարուած է՝ հակառակ նախորդ Շրջ. ժողովի որոշման.

2) Կը նախատեսէ իր պիւտճէին մէջ որոշ գումար՝ հրատարակելու համար թուրքերէն լեզուով քանի մը աժանագին պրոշիւրներ՝ նոյն նպատակին ծգտող:

3) Դիտելով որ նախորդ Շրջ. ժողովի յայտնած նկատողութիւններէն յետոյ Ազատամարտի բովանդակութիւնը կուսակցական աշխարհահայեացքի եւ փրոփականտի տեսակէտով եղած է անբաւարար, ընդհակառակը ան իր բովանդակութեան եւ քննադատական ուղղութեան մէջ աւելի թուլցած է, Շրջ. ժողովը կուսակցական պարտականութիւն կը զգայ իր շրջանի անունով խմբագրութեան ուշադրութեան յանձնել հետեւեալ անհրաժեշտութիւնները եւ անոնց լրացման պէտքը շեշտել.

ա) Ուժ տալ թերթին բովանդակութեան բարձրացման, դարձնելով զայն օրինակելի ու անմրցելի, ու մնալ միշտ քննադատական հողի վրայ՝ առանց ազդուելու հասարակական-յետադիմական տրամադրութիւններէն:

բ) Յատկացնել թերթին մէջ կուսակցական-աշխատաւորական բաժին՝ ուր երեւան տեսական-գիտական հարցերու եւ մեր աշխարհահայեացքին պարզաբանութեան նուիրուած յօդուածներ եւ տեղեկութիւններ ու լուրեր աշխատաւորական շարժումներու մասին.

դ) Խնամել գաւառական լուրերու բաժինը եւ տեղ տալ կրթական կեանքին մէջ առաջացած պայքարի երեւոյթներուն, հաւասարապէս պաշտպանելով զրկուած ուսուցիչներու դատն ու իրաւունքները՝ հանդէպ աղայական-յետադիմական ոտնձգութեանց.

Շրջ. ժողովը կ՝որոշէ նաեւ առաջարկել յառաջիկայ Ընդհ. ժողովին՝ որպէսզի խմբագրական կազմը ըլլայ անկախ Բիւրոյէն եւ պատասխանատու Թուրքիոյ Ռայոնական ժողովին:

դ) Կրթական խնդիրին եւ աշակերտութեան հանդէպ.– Օրակարգի այս հարցին առթիւ տեղի ունեցած վիճաբանութեանց ընթացքին՝ գլխաւորաբար շեշտուեցաւ այն միտքը թէ՝ կրթական գործը հարուստ եւ շահագործող տարրերու ձեռքին մէջ մնալով՝ կը ծառայեցուի անոնց դասակարգային շահերուն, մինչդեռ ան պէտք է հեռու պահուի դասակարգային շահագործումներէ: Ուսուցիչները, մանաւանդ դաշնակցական ուսուցիչները, որոշ ուղեցոյցի մը համաձայն չեն առաջնորդուած: Աշակերտութիւնը պէտք է կազմակերպել՝ տիրող կարգերու ազդեցութիւններէն հեռու պահելու եւ մեր կուսակցութեան աշխարհահայեացքին պատրաստելու համար զայն:

Այս կարծիքներուն հանդէպ պաշտպանողներ եղան այն միտքը թէ՝ կրթական խնդրին ներկայ վիճակը դասակարգային տեսակէտներու կապելէ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար կապել հասկացողութիւններու հետ: Ներկայիս դաշնակցական ուսուցիչներու դերը պիտի ըլլայ հակազդող, կրթող եւ տպաւորող դեր մը, որովհետեւ դիտուած է որ բոլորովին անոնց յանձնուած վարժարաններն ալ զերծ չեն մնացած թերութիւններէ. աւելի դէմքերն են փոխուած ու տարբեր ալ չէր կրնար ըլլալ, քանի որ ուսուցիչներէն դուրս ամէն ինչ կը մնայ նոյնը. ուստի պէտք է հասարակական գիտակցութեան բարձրացման ոյժ տալ եւ ընտրութեանց մէջ մեզի պէս մտածող տարրեր անցնել վարչական գործերու գլուխը: Աշակերտներու կազմակերպումն ալ սխալ հետեւանքներու պիտի հասցնէ մեզ՝ դպրոցներէն ներս առաջացնելով կուսակցական պայքար եւ կրթական գործերը չեղեցնելով այն նպատակէն՝ որուն կը բաղձանք:

Վիճաբանութիւնները այս տեսակէտներու սահմանին մէջ առաջ տարուելով՝ հետեւեալ բանաձեւը քուէարկեց ժողովը.

«Շրջանային ժողովը անդրադառնալով կրթական խնդիրին հետ նաեւ աշակերտներու կազմակերպական հարցին եւ լսելով այս առթիւ եղած արտայայտութիւններն ու առաջարկները.

Մեկնելով միաժամանակ կուսակցութեան աշխարհահայեացքէն՝ որ կը թելադրէ կրթական գործը հեռու պահել դասակարգային շահագործումներէ.

Կ՝որոշէ.

1) Պաշտպանելով ապադասակարգային տեսակէտը կրթական գործին մէջ, օրինական ամէն միջոցներով պայքարիլ աղայական-յետադիմական ազդեցութեանց եւ ոտնձգութեանց դէմ՝ վարժարաններէն ներս, թոյլ չտալով որ կրթական գործը ծառայեցուի անոնց շահերուն.

2) Վարժարաններէն ներս, ըլլան անոնք նախակրթարաններ թէ բարձրագոյն վարժարաններ, կուսակցական ոչ մէկ կազմ եւ փրոփականտ առաջացնել.

3) Եօթնամեայ իտատիներու[5] բարձր կարգերու աշակերտները առնել միայն շարքերուն մէջ, պարտադիր չընելով անոնց վարչական գործօն դեր ու աշխատանք:

4) Զարկ տալ խնդրոյ առարկայ կարգերուն ինքնազարգացման՝ տեսական-գիտական հարցերու շուրջ դասախօսութիւններ սարքելով.

5) Յանձնարարել դաշնակցական բոլոր ուսուցիչներուն՝ ըլլալ իրենց պարտականութեան մարդը, հետեւիլ եւ օգտուիլ մանկավարժական գիտական աշխարհի առաջխաղացութիւններէն:

ե) Քաղաքական կուսակցութեանց հանդէպ.– Ժողովը աչքի առջեւ ունեցաւ Թուրքիոյ քաղաքական հրապարակին վրայ գործող հայ քաղաքական կուսակցութիւններն ու խմբակցութիւնները իրենց դիմագծութիւններով եւ Դաշնակցութեան հանդէպ ունեցած դիրքով, եւ յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ՝

Պահելով իր ուժին մէջ քաղաքական-ընկերվարական տարբեր կուսակցութեանց հետ գործակցելու մասին նախորդ Շրջ. ժողովի տեսակէտը, հայ քաղաքական կուսակցութեանց վերաբերմամբ շրջանի մարմինները պիտի առաջնորդուին Ջ[ող] Ընդհ. ժողովի ցուցմունքներէն – այսինքն՝

1) Մնալով համերաշխութեան գաղափարին պաշտպան՝ տեղական պայմաններու թոյլատրած սահմանին մէջ գործակցիլ համեմատաբար ձախ նկատուած քաղաքական կուսակցութեանց եւ կամ տեղական խմբակցութեանց հետ.

2) Չպատասխանել եւ մնալ արհամարհող հակառակորդ կուսակցութիւններու կամ տարրերու կողմէ Դաշնակցութեան հասցէին ուղղուած խծբծանքներուն նկատմամբ, գիտնալով որ անոնք իրենց այդ ուղղութիւնով նպատակ ունին մեր շարքերը ժամավաճառ ընել մեր կուսակցութեան գործունէութեան եւ շինարար դերին հետ կապ չունեցող եւ հակառակ եղող խնդիրներով:

զ) Աշխատաւորական.– Տեղեկագրելով քննադատութեան ընթացքին արդէն ըստ բաւականի լուսաբանուած այս խնդիրը, ժողովը կանգ առաւ քանի մը էական եւ շօշափելի կէտերու շուրջը, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը կը բռնէ մեր շարքերու եւ մասսայի մտաւոր-գիտակցական պատրաստութիւնը այդ ուղղութեամբ. տեղական յատուկ յանձնախումբերու կազմութեան հետ միաժամանակ բոլոր ընկերներն ալ այդ գործով ու աշխատանքով հետաքրքրելու պարագան եւ ուղեցոյց-ծրագիրներու պէտքը: – Որոշում.

«Շրջ. ժողովը լսելով շրջանի մարմիններու տեղակագիրներն ու պատգամաւորներու զեկուցումները՝ բանուորական արհեստակցական միութիւններու, ինչպէս նաեւ քոօփերաթիւներու եւ գիւղացիական միութիւններու կազմութեան շուրջ թափուած աշխատութեանց մասին,– դժբախտաբար գտաւ անբաւարար:

Որպէսզի յառաջիկային կարելի ըլլայ արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ունենալ եւ աւելի լայն արդիւնք ձեռք բերել, Շրջ. ժողովը պարտք կը դնէ Կեդր. կոմիտէին վրայ.

1) Անյապաղ պատրաստել ուղեցոյց-ծրագիր մը՝ տնտեսական-գիւղատնտեսական միութիւններու, ինչպէս նաեւ քոօփերաթիւներու կազմակերպման նպատակին, ձեւին ու միջոցներուն նկատմամբ, որպէսզի մարմինները եւ ընկերները ղեկավարուին անով.

7.- Խօսքը կը վերաբերի Ռուբէն Զարդարեանին:

8.- Ֆրանսերէն՝ մտայնութեան, ձգտումի:

2) Պատրաստել նոյնպէս յատուկ պրոշիւր մը տնտեսական կազմերուն եւ քոօփերաթիւներուն համար, այն անհրաժեշտ նկատառութիւններով՝ զորս ձեռք բերուած են գործնական փորձերով եւ որոնք հարկ է աչքի առջեւ ունենալ ձեռնարկները ձախողանքներէ զերծ պահելու համար:

3) Մասնաւոր շրջաբերականներով շրջանի մարմիններու ուշադրութիւնը հրաւիրել եւ տեւականօրէն վառ պահել անոնց հետաքրքրութիւնը՝ տնտեսական միութիւններու եւ քոօփերաթիւներու մասին. այս նպատակով մարմիններու կողքին ստեղծել առանձին յանձնախումբեր՝ որոնց գործն ըլլայ միմիայն տնտեսական կազմակերպութեանց հետապնդումը.

4) Համաձայն Ընդհ. ժողովի որոշման, նկատի ունենալ տեղական պայմանները եւ անոնց համեմատ աշխատիլ որ բանուորական-արհեստակցական միութիւնները ունենան անկուսակցական, իսկ քոօփերաթիւները կուսակցական (կուսակցական՝ գործին ղեկը դաշնակցական ընկերներու ձեռքը պահելու եւ քայքայումի վտանգէն ազատ պահելու առումով – Ծ. Կ. Կ.ի), միշտ աչքէ չվրիպեցնելով որ կուսակցութիւնը քանի ընդարձակէ իր տնտեսական-աշխատատրական միութեանց կազմակերպումը, քանի ամրացնէ իր կուսակցական կապերը նոյն միութեանց հետ, այնքան աւելի ընդլայնած կ՚ըլլայ իր քաղաքական գործունէութեան խարիսխն ալ եւ այնքան աւելի հզօր կ՚ըլլայ իր քաղաքական գործունէութեան յենակէտը:

ե) Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Ուսանողական միութիւն.– Համաձայն Կեդր. կոմիտէի տեղեկաբերութեան՝ նախորդ Շրջ. ժողովը չէր նախատեսած առանձին Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Ուսանողական միութեան մը կազմութիւնը, ինչ որ տարեշրջանի ընթացքին հրապարակ եկաւ իբր նոր երեւոյթ: Կեդր. կոմիտէն եւս ըլլալով նման գործօններու առաջացման փափաքող կուսակցութեան ծոցին մէջ կամ անոր կողքին՝ վաւերացուց Միութեան կանոնագիրը, մտցնելով հոն Միութեան դիրքը հանդէպ կուսակցութեան ճշդող երկու յօդուածներ, որոնց նպատակն է՝ արգիլել ոչ-դաշնակցական, շարքերու մէջ չգտնուող եւ [սակայն] դաշնակցական համարուածներու մուտքը կամ իրաւասու մասնակցութիւնը, արգիլելով նաեւ Միութեան մասնակցութիւնն ու միջամտութիւնը կուսակցութեան ներքին գործերուն մէջ եւ պաշտօնական ոեւէ արտայայտութիւն՝ կուսակցութեան անունով: Թէեւ Ջ՚ող Ընդհ. ժողովը թերթերու հրատարակութեան համար ունէր պարտադիր օրէնքներ, սակայն Կեդր. կոմիտէն նկատելով որ վերոյիշեալ յօդուածներով արդէն Միութեան իրաւունք չի տար կուսակցութեան անունով խօսելու եւ անոր ներքին գործերուն միջամտելու, հետեւաբար չուզեց նաեւ Ջ՚ող Ընդհ. ժողովի որոշումը – թերթերու վերաբերմամբ – հարկադրել նաեւ Պոլսոյ Ուսանողական միութեան, մանաւանդ որ նախորդ Շրջ. ժողովը ունէր որոշում մը՝ որ Կեդր. կոմիտէին իրաւունք կու տար դէմ արտայայտուիլ նոյնիսկ այն անհատական թերթերուն՝ որոնք կուսակցութեան ուղղութեան եւ աշխարհահայեացքին հակառակ դիրքի մէջ [կը] գտնուէին:

Ժողովը լսեց եւ Միութեան գործունէութեան մասին ծանօթ պատգամաւոր ընկերներու տեղեկաբերութիւնը, ուր չօշափուեցաւ փրոփականտի, հրատարակութեանց եւն.ի վրայ թափուած աշխատութիւնները, ինչպէս նաեւ եղան առաջարկներ: Կարճ վիճաբանութենէ մը յետոյ որոշուեցաւ.

Պահելով իրենց ուժին մէջ Կեդր. կոմիտէի կողմէ առաջարկուած նախապայման յօդուածները,

1) Տալ Միութեան խորհրդակցական ձայնի իրաւունք Շրջ. ժողովին մէջ.

2) Միութիւնը իր նիւթական եւ բարոյական գործառնութեան մէջ նկատել Կ. կոմիտէի հսկողութեան տակ, առանց սակայն նիւթական ոեւէ յանձնառութիւն պահանջուելու անկէ՝ հանդէպ կազմակերպութեան.

3) Յանձնարարել տեղական ընկերներուն՝ աջակցիլ միութեան գրաւոր փրոփականտին՝ տարածելով հրատարակուած գրքերը:

Շրջանային կազմակերպական զանազան հարցեր. –

1) Ժողովը լսելով Կեդր. կոմիտէի տեղեկաբերութիւնը՝ որուն համաձայն կարգ մը խումբեր եւ շրջաններ ձգտած են ուղղակի յարաբերուիլ Կեդր. կոմիտէի հետ, շատ անգամ իրաւացի պատճառներով, հակառակ որ նախորդ Շրջ. ժողովը կը հարկադրէր այդպիսիները կապուիլ իրենց հարեւան կազմերուն, որոշեց – «Առանց նման կազմերուն մէջ քաջալերելու դէպի կեդրոնացում ձգտող ոգին, Կեդր. կոմիտէն ձգել ազատ՝ իր յարմար դատած եղանակով բաժնելու շրջանները եւ յարաբերուիլ մարմիններու հետ, ինչպէս արդէն որոշուած է փրոփականտի բաժանման մէջ»:

2) Մարմիններու տեղեկաբերութենէն դիտուելով որ գործիչ-ընկերներ – Բիւրոյի անդամ, անհատ-գործիչներ եւն. – տեղական կազմերուն չեն մասնակցիր եւ այսպէսով դուրս կը պահեն ինքզինքնին՝ ըլլալով սակայն կազմակերպական մարմիններու մէջ կամ ստանձնելով կազմակերպական դեր ու անուն,– այս երեւոյթը նկատուելով կազմակերպութեան ծոցին մէջ «առանձնաշնորհումներ» առաջացնող երեւոյթ, որոշեց – ա) Ամէն դաշնակցական ընկեր – ըլլան անոնք գործիչ, անհատ ընկերներ թէ կուսակցութեան Վերին մարմիններուն մէջ գտնուողներ – պարտաւոր են իրենց գտնուած վայրի կազմերուն անդամակցիլ՝ վճարելով անդամավճար ըստ սակի. բ) Տեղական ընկերական ժողովներուն անպայման մասնակցութիւն չպահանջել այն բոլոր ընկերներէն՝ որոնք կազմակերպական որոշ

եւ պարտադիր աշխատանքներ ունին. գ) Առաջարկել յառաջիկայ Ընդհ. ժողովին՝ կանոնագրին մէջ ճշդելու համար այս կէտը՝ թիւրիմացութեանց տեղի չտալու նկատումով:

3) Ժողովը քննելով Կեդր. կոմիտէի հաշիւները եւ լսելով անոր կարծիքը տեղական մարմիններու հաշիւներու մասին, ինչպէս նաեւ կազմելով յառաջիկայ տարեշրջանի պիւտճէն – որոշեց նաեւ՝

ա) Կեդր. կոմիտէն վերջնապէս քննելով մարմիններու հաշիւները՝ 20% սակէն աւելի ծախսուած գումարները պէտք է պահանջէ, հարկադրելով մարմինները որ նոյնիսկ բացառիկ միջոցներով հայթայթեն այդ գումարները:

բ) Պատրաստ գումարները առնել իր տրամադրութեան տակ.

գ) Ստիպողաբար հարկադրել մարմինները՝ իրենց համար նախատեսուած գումարէն զատ, ուրկէ զեղչուած է 20% տեղական սակերը, հայթայթել նաեւ յաւելեալ գումար՝ բացառիկ պէտքերու եւ կարիքներու համար:

դ) Թոյլ չտալ մարմիններուն՝ իրենց տեղական պէտքերուն վրայ ծախսել %20-է աւելին:

ե) Ակումբներէն կազմակերպական մուտք չսպասել, բայց թոյլ չտալ նաեւ, որ անոնց ոեւէ գումար յատկացի տեղական կազմակերպական գումարներէն. փոխադարձաբար պարտադրել ակումբները՝ որ տեղական կազմակերպական ժողովներուն համար ոեւէ վարձք չառնեն.

զ) Անդամավճարներէ մնացած բոլոր հին հաշիւները փակել եւ արդիւնքը առանձնապէս ուղարկել Կեդր. կոմիտէին:

4.- Ներքին կանոնագիր.– Ժողովը տրուած որոշումներու եւ տեղեկագրերով կամ պատգամաւոր ընկերներու միջոցով եղած առաջարկներու սահմանին մէջ վերաքննեց շրջանի ներքին կանոնագիրը, յանձնարարելով անոր տպագրութիւնն ու ցրուումը խումբերուն:

Գ.– ԿԱՅՍՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Առաջադրուած այս օրակարգին վրայ արտայայտուեցաւ ժողովը՝ լսելէ յետոյ Ընդհ. ժողովի շրջանի պատգամաւորին տեղեկաբերութեան հետ նաեւ Օսմ. երեսփ. ընտրութեանց, Իթթիհատի, Կեդր. կոմիտէի ու Բիւրոյի փոխ-յարաբերութիւններու տեղեկաբերութիւնները:

Ա.- Ընդհ. ժողովի պատգամաւորին տեղեկաբերութիւնը իր սեղմ ու խտացած ձեւին մէջ հետեւեալն է.

Արդէն ժողովին որոշումները ծանօթ են: Կը մնայ ներկայացնել ժողովին կազմն ու անոր ներքին բովանդակութիւնը: Կովկասը չկրցաւ մասնակցիլ ժողովին իրերու բերումով. իսկ Թուրքիոյ կազմերը գոհացուցիչ պատկեր մը չէին ներկայացներ՝ ըլլալով նորակազմ եւ դեռ անպատրաստ: Եկող պատգամաւորներու մեծ մասը մարմիններու կողմէ նշանակուած էին, փոխանակ Շրջ. ժողովներէն ընտրուելու, երկու պատգամաւորի փոխարէն ամէն մէկ շրջանէ եկած էր մէկ պատգամաւոր: Այս Ընդհ. ժողովին դերը շատ մեծ էր ընդհակառակը՝ կոչուած ըլլալով գծել նոր ուղի Թուրքիոյ լեկալ պայմաններուն համար: Հոն վիճաբանութեան գլխաւոր առարկայ եղաւ աւելի Իթթիհատի եւ Դաշնակցութեան միջեւ պահուելիք յարաբերութեան հարցը: Ընդհակառակը Դաշնակցութիւնը պէտք էր մեկնէր իր ծրագրի ոգիէն՝ նպատակ ունենալով աշխատաւորութեան շահերը: Դաշնակցութիւնը երբ ներքին դաւադրական ուժը կորսնցուց՝ նոր ուժ չստեղծեց սահմանադրական Թուրքիոյ մէջ գործելու համար: Իթթիհատի հետ տարուելիք քաղաքականութեան նկատմամբ կար երկու գլխաւոր հոսանք ժողովին մէջ: – Մէկ մասը ընդունելով հանդերձ Իթթիհատի ակնյայտնի թերութիւնները՝ փոքրագոյն չարիքը կը նկատէր անոր հետ գործակցութիւնը: Ուրիշ փոքրաթիւ մաս մըն ալ՝ կը յուսար Իթթիհատէն եւ ընդդիմադիրներէն դուրս ոեւէ ուժ ստեղծել Սահմանադրութեան պաշտպանման եւ դեմոկրատիկ սկզբունքներու առաջացման ի նպաստ: Ժողովին մեծամասնութիւնը հակեցաւ առաջին տեսակէտին՝ նոր պայմաններ առաջարկելու եւ գոհացում չտրուելու պարագային բաժնուելու պայմանով, առանց սակայն ճշդելու որ անկէ յետոյ ի՞նչ պիտի ընէ Ընդհ. ժողովը: Օսմ. փարլամենթի դաշնակցական պատգամաւորներու աշխատանքը քննադատեց, սակայն թողուց որ յաջորդ թեկնածուներու ընտրութիւնն ընլլայ տեղական Շրջ. ժողովներու եւ Կեդր. կոմիտէներու կողմէ: Աշխատաւորական քաղաքականութեան մասին եւս որոշ ուղղութիւն չգծելով՝ Շրջ. ժողովներուն ձգեց այդ աշխատութիւնը: Հողային խնդիրները վարչական եղանակով կարգադրելու որոշում տրուեցաւ, թէեւ յետոյ գործադիր ընկերները, բանակցութեանց եւ հետապնդութեանց ընթացքին նոր եղանակ մը ընդունեցին՝ – Շուրայի Տէօվլէթի որոշումը – որ վնասակար էր հողային իրաւունքի պաշտպանութեան տեսակէտով, մանաւանդ երբ Մէճլիսը Իտարէներու միջոցով պիտի լուծուէր ան, որով ինքնին վարչական ըլլալէ կը դադրէր: Ազգային գործունէութեան շուրջ եղած վիճաբանութեանց արդիւնքով, որոշուեցաւ Ազգային ժողովին մէջ դաշնակցական ուրոյն խմբակ կազմել, թէեւ ոչ հոն, ոչ ալ Փարլամէնթին մէջ գործադրուեցաւ այդ որոշումը. ասոր պատճառներէն մէկն ալ այն է գուցէ՝ որ Ընդհ. ժողովը երկու խմբակցութիւններուն համար ալ պլատֆորմ չկազմեց:

Բ.– Կեդր. կոմիտէի տեղեկաբերութիւնը՝ փարլամէնթական ընտրութեանց, Իթթիհատի եւ Բիւրոյի հետ իր ունեցած փոխ-յարաբերութեան մասին՝ հետեւեալ ընդհանուր կէտերուն մէջ կը խտանայ:

Ընդհ. ժողովը որոշած էր կուսակցութեան փոխ-յարաբերութիւնները Իթթիհատի հետ տանիլ Բիւրոյի, անդամներուն հետ, եւ Կեդր. կոմիտէի ու Փարլամէնթի դաշնակցական երեսփոխաններու մէյմէկ ներկայացուցիչներէն կազմուած Խառն ժողովի մը կողմէ, ինչ որ չկազմուեցաւ որոշուած այդ ձեւին մէջ: Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչը չկանչուեցաւ տեղի ունեցած ժողովներուն՝ Սեպտեմբերէն մինչեւ Դեկտեմբեր.– Այս երեւոյթի մասին Կեդր. կոմիտէի կողմէ եղած դիտողութիւններուն պատասխանը չեղաւ գոհացուցիչ: Ընդհ. ժողովի որոշումէն ալ յետոյ Փարլամէնթի դաշնակցական երեսփոխանները չկազմեցին ուրոյն խմբակ, ընդհակառակը մաս եւ գործակցութիւն ունեցան «անկախ»ներու խմբակին մէջ. անոնցմէ մէկը նոյնիսկ այդ հանգամանքով Սուլթանին կողմէ տրուած հրամանին վրայ աշխատեցաւ երկու հակառակորդները հաշտեցնելու եւ արդիւնքը Սուլթանին հաղորդելու, այսպէսով թոյլ տրուեցաւ սրբագործելու Կայսեր միջամտութիւնը ժողովրդական գործերուն մէջ եւ իբր ժողովուրդի ներկայացուցիչ՝ կայսեր հրամանները գործադրելու մասին, բան մը որ ոչ միայն ընկերվարական, այլ պարզ տեմոքրատի մը թոյլատրելի չէ. այս մասին եւս եղած քննադատութիւնները արդիւնք չունեցան: Ընդհ. ժողովը որոշած էր անմիջապէս, եթէ կարելի է, նոյն ատեն գումարուելու վրայ եղող Իթթիհատի Քոնկրէին ներկայացնել իր առաջադրած պահանջները: Այդ մեմորանտումը ամբողջ 5 ամիս չպատրաստուեցաւ եւ ներկայացուեցաւ այն ատեն՝ երբ ընտրական աշխատանքներն սկսած էին, երբ ընտրական հրահանգները ուղղած էին ամէն կողմ, որով կապուած եւ խառնուած եղաւ ընտրական բանակցութեանց եւ պայմաններուն: Մեմորանտումի շուրջ միայն տեղի ունեցած բանակցութիւնները փոխադարձ ձեւակերպուելէ յետոյ սկսան ընտրական բանակցութիւնները: Որոշուեցաւ կանգ առնել 16 հայ երեսփոխաններու թիւին վրայ. Իթթիհատը առանց այդ թիւը ճշդելու՝ վայրեր նկատի ունեցաւ, բայց հետզհետէ այդ վայրերու մէջ հայ երեսփոխաններու ընտրութիւնը ցոյց տրուեցաւ անկարելի, մինչ միւս կողմէ տակաւին խնդրոյ առարկայ վայրերու շուրջ կատարուած բանակցութիւնները չվերջացած՝ նոյն այդ վայրերուն մէջ տեղի կ'ունենային ընտրութիւնները, կատարուած իրողութեան առջեւ դնելով մեր կուսակցութիւնը: Այս բոլորին ի տես, քանի մը վայրերու մէջ, ուր չէին վերջացած ընտրութիւնները, որոշուեցաւ անկախ դիրք բռնել: Բանագնացներու անձը եւս Կեդր. կոմիտէի կարծիքով, իր դերն ունեցաւ այս արդիւնքին մէջ, որոնցմէ ոմանք իբր երեսփոխանութեան թեկնածուներ չահագրգռուած էին. նոյնիսկ բանագնաց ընկերներէն մէկը, տեսնելով բանակցութեանց անյաջող ընթացքը, Իթթիհատի խաղերը, ինք հրաժարելով՝ առաջարկեց նաեւ փոխել բանագնացները, իբր կուսակցութեան քաղաքականութեան փոփոխման ազդարար: Այս առաջարկը եւս, որուն գաղափարակից էր Կեդր. կոմիտէն, մեծամասնութիւն չգտաւ Խառն ժողովին մէջ: Ընտրութիւնները կատարուեցան ամէն տեղ ակնյայտնի գեղծումներով, զրկելով հայերը նոյնիսկ միւնթէխիպը սանիներու[9] օրինական թիւէն:

Այս բոլոր կարգադրութիւնները կ'որոշուէին Խառն ժողովի մը մէջ, որ, ինչպէս ըսուեցաւ, կազմուած էր Բիւրոյի նախաձեռնութեամբ՝ Բիւրոյի անդամներէ, երեսփոխաններէն, երեսփոխանական թեկնածուներէ եւ Կեդր. կոմիտէի մէկ երկու անդամներէն: Դիտելի էր որ յաճախ կը տրուէին որոշումներ՝ երեսփոխաններու եւ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով շահագրգռուող ընկերներու մեծամասնութեամբ, որոնց դէմ կ'ըլլար երբեմն նոյնիսկ Բիւրոյի ընկերներու մեծամասնութիւնը եւ Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչը, որոնք Ընդհ. ժողովի որոշման համաձայն, իրաւասու մարմնին պատասխանատու անդամներն էին: Ստեղծուած էր սիստեմ մը, որուն մէջ պատասխանատուները ճշդել անկարելի էր:

Կեդր. կոմիտէին համար պարզ էր որ Իթթիհատը իր այս քաղաքականութեամբ՝ Դաշնակցութեան վարկն է որ ցնցմացնելու կը ձգտէր յաչս հայ ժողովուրդին: Եւ իրօք ալ շուտով սկսան յուսախաբութիւն եւ վրդովում ընկերական շարքերուն մէջ, եւ հակահոսանք ու յարձակում՝ հակառակորդներու կողմէ: Կեդր. կոմիտէն առաջարկ բերաւ Բիւրոյին՝ խորհիլ այս երեւոյթի մասին. Խառն ժողովը երկու հակադիր հոսանքներու բաժնուեցաւ: Կ. կոմիտէն փրկելու համար կուսակցութեան փրեսթիժը կը պահանջէր անմիջապէս խզել յարաբերութիւնները եւ հրապարակ գալ, քանի որ հակառակ տրուած ստորագրութեան, Իթթիհատը չորս ամսուայ ընթացքին, խոստացուածներուն ո՛չ մէկը գործադրած էր. գրաւոր դիմումները թագրիրի[10] երեւոյթն առնել սկսած էին, որ թէ արդիւնք չէր ունենար եւ թէ պատուաբեր չէր կուսակցութեան համար: Այնքան խոր էր վրդովումը մեր շրջանի ընկերներուն մէջ, որ Կեդր. կոմիտէն վճռած էր նոյնիսկ առանձին հրապարակ գալ:

Հակառակ այս բոլորին Խառն ժողովը որոշեց խմբագրել վերջնագիր մը տալով Իթթիհատին 10 օր

9.- Թուրքիոյ մէջ ընտրութիւնները երկաստիճան ըլլալով, միւնթէխիպ սանիները երկրորդ կարգի ընտրեալներն էին, որոնք իրենց կարգին պէտք է ընտրէին բուն երեսփոխանական թեկնածուն:

10.- Թագրիրները՝ համայնքապետերու կողմէ կառավարութեան ուղղուած պաշտօնագրեր էին,– աղերսագիր կամ բողոք, որոնք յաճախ կը մնային անհետեւանք: Այս վերջին իմաստով գործածուած է հոս:

պայմանաժամ. այդ 10 օրուան մէջ Իթթիհատի կողմէ կարգ մը անմիջական իրականանալի խնդիրներ չկարգադրուելու պարագային՝ դադրեցնել յարաբերութիւնները եւ տեղեկացնել այս իրողութիւնը կուսակցութեան մարմիններուն եւ հայ ժողովուրդին. բայց դժբախտաբար, 10 օր անցնելէն յետոյ ալ, երբ Իթթիհատը նոյնիսկ գրաւոր պատասխանել չէր հաճած, մեմորանտումի սպառնալիքը չգործադրուեցաւ, եւ միայն անկախ քննադատի դերի մէջ մտնել որոշուեցաւ, որ նոր բան մը չէր:

Իթթիհատի անկումէն վերջն էր որ Բիւրոն շրջաբերական մը հանեց, որուն մէջ կը յայտարարէր թէ՝ ոեւէ կուսակցութեան հետ կապ չունի: Իթթիհատի անկումէն յետոյ եղած այդ յայտարարութիւնը բնական էր թէ լաւ տպաւորութիւն չձգէր հասարակութեան վրայ. Իթթիհատի անկումէն յետոյ էր որ Դաշնակցութիւնը իր նախապէս որոշելիք դիրքը կը ճշդէր:

Այս բոլոր իրադարձութեանց ընթացքին նկատուեցան Կեդր. կոմիտէի իրաւասութեանց եւ իրաւունքներուն դէմ քայլեր՝ որոնք պէտք չէին ըլլալ: Ընդհ. ժողովի որոշման ոգիին հակառակ քայլ մըն էր, Կեդր. կոմիտէի կարծիքով, երբ Բիւրոյի ընկերներու թեկնածութիւնը կը դրուէր երեսփոխանութեան համար, առանց ճշդելու թէ ո՛վ պիտի յաջորդէր իրենց, քանի որ նոր Ընդհ. ժողովի մը գումարումը մօտալուտ չէր: Խառն ժողովը յաճախ միջամտեց թեկնածուներու անուանման գործին՝ չնայելով որ այդ իրաւունքը Ընդհ. ժողովին կողմէ տրուած էր տեղական Շրջանային ժողովներուն եւ Կեդր. կոմիտէներուն:

Բիւրոյի ներկայացուցիչը Կեդր. կոմիտէի տեղեկաբերութեան իբր լուսաբանութիւն տուաւ հետեւեալ բացատրութիւնները.

Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչին ուշ կանչուիլը արդիւնք էր ոչ թէ չկամութեան՝ այլ կանոնաւոր ժողով չգումարուելուն եւ Բիւրոյի այն տեսակէտին՝ որ ժողովին գալիք ներկայացուցիչը չփոխուէր, ինչպէս որոշած էր Կեդր. կոմիտէն, այլ ըլլար միեւնոյն ընկերը: Օսմ. փարլամէնթի «Անկախ»ներու կազմածը կուսակցութիւն մը չէր, այլ փարլամէնթական երկու կուսակցութիւններէն դուրս գտնուող մէպուսներու հաւաքոյթ մը՝ որոնք հաշտարար դերի մը կը միտէին: Խառն ժողովի կազմութիւնը կուսակցական աւանդութեան մը շարունակութիւնն էր, ուր կը մասնակցէին գործիչ-ընկերներ, որուն մէջ Դաշնակցութեան բարոյական կապերը պէտք է տեսնել. Կեդր. կոմիտէն կրնայ համաձայն չըլլալ այս կերպ կազմի մը եւ անոր որոշումներուն՝ սակայն Բիւրոն կուսակցութեան աւանդութիւնն է որ պահած եղաւ անով: Իթթիհատի հետ մեր կուսակցութեան պահելիք յարաբերութեան գործը կարծուածին չափ թեթեւ խնդիրներէն չէ. Ընդհ. ժողովը ինքն իսկ, իր զանազան հոսանքներովը, չկրցաւ դրական եզրակացութեան մը յանգիլ, որուն պատճառը կազմակերպութիւնն ու հայ ժողովուրդը շրջապատող պայմաններն են: Երբ Բիւրոն ընտրութեան սկսաւ, «Իթթիհատ»ը ընտրութեանց մտահոգութիւնն ունէր, մինչ Բիւրոյի մտածումը ազգային ընդհանուր պահանջներն էին, ուստի բանակցութիւնները տարուեցան այդ ուղղութեամբ եւ Իթթիհատը մեր այդ մտահոգութիւնն էր որ շահագործեց. եթէ ընտրութեանց եւ աթոռներու մասին խօսէինք առաջուց կտրուկ կերպով՝ գուցէ ներկայ ձախողութեան եւ խարկանքներուն առջեւ չգըտնուէինք: Խառն ժողովին մասնակցող ընկերներու մեծագոյն մասը ընտրական շահագրգռութենէ զերծ էին, ու եթէ բանագնաց ընկերները չփոխուեցան՝ ժողովին ընկերները այն մտքին էին որ՝ ռուսահայ ընկերները հրապարակ չգան զուտ օսմանեան գործերուն մէջ, մինչ գտնուած թրքահայ ընկերներէն ներկայ յարմարներն արդէն բանագնացներն էին: Իսկ եթէ երբեք Դաշնակցութիւնը ձեռք պիտի քաշէ քաղաքական կեանքէն՝ կը մնայ այդ ուղղութեամբ որոշում տալ Ընդհ. ժողովէն, այլապէս ինչո՞ւ կրնայ ներելի ըլլալ ոեւէ դաշնակցականի պաշտօնի ու երեսփոխանութեան ձգտիլ, իսկ մարմնի մը մէկ անդամին կ'արգիլուի նոյն բանը: Իթթիհատի հետ մեր յարաբերութիւնները ընդհատելու որոշումը տուող ժողովն ալ երկուութեան մէջ էր. նոյնիսկ յարաբերութեանց ընդհատման կուսակից ընկերներ վերջին պահուն տարբեր տեսակէտի մը վրայ մնացին, այս պատճառով ալ որոշումները բնականաբար չէր կարելի առնել արագ եւ կտրուկ: Վերջապէս ինչ որ ալ ըլլայ Իթթիհատի կազմական պատկերն ու ձգտումները, իրողութիւնն այն է որ անոր մէջ սահմանափակած են սահմանադրութեան պաշտպան տարրերը, այնպէս որ կարելի չէ զայն անտեսել եւ արհամարհել:

Կեդր. կոմիտէի տեղեկաբերութենէն եւ Բիւրոյի ներկայացուցիչին բացատրութիւններէն յետոյ՝ եղան հարցումներ, որոնց եւս տրուեցան լրացուցիչ բացատրութիւններ: Անկէ յետոյ ժողովը անցաւ տեղեկաբերութեանց եւ յարակից գործունէութեան քննադատութեանը, որոնք կը խտանան հետեւեալ կէտերուն մէջ.

Չէ կարելի պնդել, որ 1911 Սեպտեմբերէն մինչեւ Դեկտեմբերի վերջերը Բիւրոն չունեցաւ կարեւոր ժողովներ, երբ այս ամիսներու ընթացքին պետական կեանքը տագնապներ անցուց 35րդ յօդուածին առիթով եւ Բիւրոն ունեցաւ գումարումներ: Անկախներու մէջ դաշնակցական երեսփոխաններու մասնակցութիւնը քննադատելի է մասնաւորապէս անոր համար, որ անոնք հակառակ Ընդհ. ժողովի որոշման՝ ուրոյն խմբակ չկազմեցին, մինչ անկախներու գործակցեցան. իսկ դաշնակցական երեսփոխաններէն մէկուն նամակը – ուղղուած Սուլթանին – ոչինչով կը բացատրուի ու

կ՝արդարանայ: Խառն ժողովի կազմը կրնայ աւանդութեան համապատասխան նկատուիլ, բայց ան չէր համապատասխան Ընդհ. ժողովի որոշման, որովհետեւ մասնակցողներու պատասխանատուութիւնը ճշդուած չէր եւ ծնունդ կու տար անորմալ վիճակի մը. եւ արդէն ի՞նչ կը նշանակէ ձայնի իրաւունք տալ բոլոր այն հրաւիրուած ընկերներուն՝ որոնք միեւնոյն մտայնութիւնն ու կարծիքները ունին, բայց իրենց տուած որոշումները գործադրողները իրենք չեն. վճռական ձայնի մը արժէքը այս կամ այն շրջանի տարբեր տեսակէտը բերելուն մէջն է: Այս պայմաններուն մէջ Իթթիհատի հետ տարուած քաղաքականութիւնը փոլիթիկոսութեան երեւոյթն առաւ, որուն պատճառը Խառն ժողովի դրութեան ու կազմին հետ՝ յարաբերութիւն պահող ընկերներէ ոմանց անհատական քաղաքականութիւնն էր: Քանի մեր ընկերներու յարաբերութիւնները սերտացան Իթթիհատի հետ, այնքան աւելի կուսակցութեան հմայքը կորսնցուց իր նախկին արժէքը, մինչ Իթթիհատի դէմ քորեքթ եւ անաչառ քննադատի դիրք մը՝ աւելի պիտի արժէր: Կուսակցութեան դիրքը, իր ներկայացուցած ձեւին մէջ, այն տպաւորութիւնը կ՝առաջացնէ թէ՝ Դաշնակցութիւնն ալ մենատիրական ձգտումներէ տարուած է, ինչ որ պէտք է հերքուէր մեր հակառակ ընթացքներով:

Չորս տարիէ ի վեր Դաշնակցութիւնը ընդհանուր պահանջներու անունով դիմում կ՝ընէ Իթթիհատին մօտ եւ գոհացում չի գտներ, այս ամէնէն յետոյ յեղափոխական արժանապատուութեան դէմ է եւ սխալ՝ նոր ակնկալութիւններ ունենալ եւ վարանիլ յարաբերութեանց ընդհատում յայտարարել. այս քաղաքականութիւնը աթոռներու պաշտպանութեան համազօր քաղաքականութիւն մըն է: Ու եթէ բուն կուսակցական դաստիարակչական ու աշխատաւորական գործունէութիւնը թոյլ է կուսակցութեան ծոցին մէջ՝ պատճառներէն մէկն ալ այն է որ գործիչ եւ վարիչ շրջանակները տարբեր մտայնութիւնով եւ տարբեր աշխատանքներով կ՝առաջնորդուին: Կազմակերպութեան մարմինները նոյնպէս չեն գտնուիր իրենց իսկական դերին մէջ, Ընդհ. ժողովի որոշումներու գործադրութիւնը պահանջելով եւ այդ ուղղութեամբ աշխատանք կատարելով իրենց տեղին մէջ: Կեդր. կոմիտէն զինք շրջապատող պայմաններուն մէջ եղած է իր լիակատար իրաւունքին մէջ՝ դէմ կանգնելով քննադատուած երեւոյթներուն. քննադատելի է սակայն անոր յաճախ զիջող եւ տեղի տուող ընթացքը. զուտ կուսակցական աշխատանքներու կաղացման պատճառներէն մէկն ալ անոր այդ ներքին մտազբաղումները եղած են:

Թեր ու դէմ քննադատութիւնները ու վիճաբանութիւնները այս ուղղութեամբ առաջ տարուելով, հետեւեալ որոշումն անցաւ.

«Շրջ. ժողովը առանձնապէս կանգ առնելով ընտրական աշխատութեանց հետ եւ, Բիւրոյի ու Կեդր. կոմիտէի փոխ-յարաբերութեանց խնդիրին վրայ, լսելով այս մասին Կեդր. կոմիտէի, Բիւրոյի եւ շրջանի կազմերու ներկայացուցիչները, երկար լուսաբանութիւններէ եւ քննադատութիւններէ յետոյ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

Նկատելով՝

1) Որ Բիւրոյի եւ Կեդր. կոմիտէի փոխ-յարաբերութիւնները չեն գտնուած անհրաժեշտ ներդաշնակութեան մէջ, որ առաջացած է կուսակցութեան ապակեդրոնացման սկզբունքներու, ինչպէս նաեւ Կեդր. կոմիտէի իրաւասութեանց անտեսումէն:

2) Որ Արեւմտեան բիւրոն մէկ կողմէ ամբողջ չորս ամիս չհրաւիրելով Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչը Ընդհ. ժողովի նախատեսած Իրաւասու մարմնի ժողովին, միւս կողմէ այդ Իրաւասու մարմինը Ընդհ. ժողովի որոշման անհամապատասխան Խառն ժողովի մը վերածած է, մասնակցելու հրաւիրելով անպատասխանատու գործիչ ընկերներ, տալով անոնց նոյնիսկ իրաւասու ձայն.

3) Որ օսմ. փարլամէնթական ընտրութեան, Իթթիհատ-դաշնակցական յարաբերութեանց եւ զայն վարելու եղանակին մէջ Բիւրոյի ու Խառն ժողովի մեծամասնութեան կողմէ հետապնդուած քաղաքականութիւնը եղած է անհամապատասխան կուսակցութեան յեղափոխական ոգիին, աշխարհահայեացքին եւ Ընդհ. ժողովի որոշումներուն. ուղղութիւն մը՝ որուն դէմ արտայայտուած է շրջանի Կեդր. կոմիտէն. միւս կողմէ Խառն ժողովին մէջ տրուած որոշումներու վրայ ազդած են երեսփոխանական աթոռներով ուղղակի կամ անուղղակի շահագրգռող ընկերներ:

4) Չնայելով որ Կեդր. կոմիտէն Խառն ժողովներու կազմը եւ իր իրաւունքին դէմ եղած արգելքները գտած է ապօրինի, ինքն իսկ բողոքած է անոր դէմ ու կրկին շարունակած է համակերպիլ ու մասնակցիլ անոնց որոշումներուն, վերջին ամիսներուն միայն մասնակցութենէ հրաժարուելով.

5) Որ Կեդր. կոմիտէն քննադատուած այդ երեւոյթները շիճարար եւ կազդուրիչ կեանքի մը փոխարէն ջլատած են իր ուժերը,– կ՝եզրակացնէ.

ա) Ցաւով արձանագրելով այս երեւոյթը, Շրջ. ժողովը կը փափաքի որ յառաջիկայ գործունէութեան տարեշրջանին նման երեւոյթներու առջեւ չգտնէ ինքզինք Կեդր. կոմիտէն:

բ) Գնահատելով հանդերձ Կեդր. կոմիտէի բռնած քննադատական դիրքը իր իրաւասութեանց նկատմամբ եղած ոտնձգութեանց համար, անոր աստիճանական զիջողութիւնը չի բաժներ, յառաջիկայ Կեդր. կոմիտէին յանձնարարելով կուսակցութեան շահերուն վնասաբեր նման երեւոյթներու կրկնութեան պարագային ըլլալ աւելի վճռական:

գ) Օրակարգի հարցերէն մէկն ըլլալով Թուրքիոյ մարմիններու Հայոնական ժողովի մը գումարման առաջարկը, Կեդր. կոմիտէն ուղղում մը ըրաւ այդ առթիւ, յայտնելով որ կուսակցութեան կանոնագիրը նման ժողով մը չի նախատեսեր եւ թէ այդ առաջարկը նախորդ Շրջանային ժողովին կողմէ եղած է Ընդհ. ժողովին, բայց ետ մղուած. Բիւրոյի ներկայացուցիչը իր կարգին տեղեկացուց մօտ ժամանակէն դաշնակցական Խորհուրդ գումարելու մասին եղած նախաձեռնութիւնը՝ շրջապատող պայմաններու թոյլատրող ձեւով մը:

Այս տեղեկութիւններէն յետոյ՝ ժողովը բաժնելով հանդերձ նախորդ Շրջ. ժողովի այն գաղափարը թէ Թուրքիոյ կազմակերպական-կուսակցական գործերուն ներդաշնակման ընթացք տալու ամէնէն նպատակայարմար միջոցը Թուրքիոյ Հայոնական ժողովի մը գումարումն է, միւս կողմէ Խորհուրդի մը գոյութիւնը իր առաջադրած կազմով ու ֆոնքսիոններով՝ անօգուտ է, մանաւանդ որ ան լիագումար օրինական կազմ չպիտի կրնայ ունենալ շրջապատող պայմաններուն հետ, նաեւ գումարման համար Բիւրոյի յարմար դատած եւ հրահանգած կարգադրութիւնը նկատի առնելով, որոշեց.

1) Բաժնելով նախորդ Շրջ. ժողովի այն որոշումը թէ՝ Խորհուրդի գոյութիւնը կուսակցութեան մէջ ներկայ պայմաններուն տակ, իր ֆոնքսիոններով ու կազմով աննպատակ ու նոյնիսկ անհամապատասխան է մեր կուսակցութեան ծրագրէն բխող լայն ապակեդրոնացման սիստեմին եւ ոգիին, կուսակցութեան քոյր մարմիններուն ուշադրութեան կը յանձնէ Թուրքիոյ Հայոնական ժողովի մը գոյութեան պէտքը կուսակցութեան ծոցին մէջ, Բիւրոյի եւ յառաջիկայ Ընդհ. ժողովի մօտ այդ ուղղութեամբ աշխատելու առաջադրութեամբ.

2) Պոլսոյ շրջանը չի մասնակցիր մօտերս գումարուելիք Խորհուրդին, նկատելով որ անոր կազմութեան համար նախատեսուած ձեւը հակառակ է Ընդհանուր ժողովի որոշումներուն, որով եւ Խորհուրդը պիտի չունենայ իր օրինական բովանդակութիւնն ու շինարար դերը:

3) Առաջարկել Բիւրոյի եւ կուսակցութեան մարմիններուն՝ հետամտիլ Ընդհ. ժողովի գումարման՝ նշանակուած ժամանակին, գործադրելով կանխաւ կանոնագրի նախատեսած բոլոր յանձնարարութիւնները ու կանխապատրաստութիւնները, ունենալու համար լիագումար ժողով մը:

դ.- Ժողովը առաջնորդուելով եղած քննադատութիւններէն՝ ի մասին կուսակցութեան վերին մարմիններու կազմերուն եւ իրաւասութեանց վերաբերմամբ դրուած օրակարգէն, որոշեց աշխատիլ կուսակցութեան վերին մարմիններու եւ յառաջիկայ Ընդհանուր ժողովին մօտ՝ ընդունիլ տալու համար հետեւեալ սկզբունքային օրինական անհրաժեշտութիւնները.

1) Բիւրոները եւ այլ վերին մարմինները դնել իրենց իսկական դերին մէջ, առանց տալու անոնց վարչական այն իրաւունքները՝ զոր չունին եւ ճշդել որոշապէս անոնց պարտականութեան եւ իրաւասութեան սահմանը:

2) Ընդունիլ Բիւրոներու կողքին փոխ անդամներու դրութիւնը՝ Ընդհ. ժողովի իսկ ընտրութեամբ, որպէսզի ընկերներէն մէկին կամ երկուքին հեռացած ատեն փոխարինեն անոնց, ունենալով պատասխանատու եւ իրաւասու ձայն:

3) Վերին մարմիններու հաշուական քոնթրոլի եւ յարակից օրինական պէտքերու լրացման համար ընտրել Բիւրոյի անդամներէն դուրս ընկերներ:

4) Արգիլել Բիւրոյի անդամներուն՝ իրենց թեկնածութիւնը դնել երեսփոխանական ընտրութեան եւ այլ կառավարական պաշտօններու համար, կուսակցութեան մէջ աթոռներու ռեւէ ձգտում չքաջալերելու եւ թոյլ չտրուելու համար որ Բիւրոյի ընկերները առանց զիրենք ընտրող Ընդհ. ժողովին հաշուետուութիւն ընելու հրաժարին: Բիւրոյի անդամները եթէ նման հետամտութիւններ ունենան՝ պարտաւոր ըլլան Ընդհ. ժողովին յայտնել՝ Բիւրոյի անդամ չընտրուելու համար:

Որպէսզի շրջանի ընկերները շահագրգռուին կուսակցական կեանքով, ծանօթանան Շրջ. ժողովի արտայայտութիւններուն եւ անոր մէջ տիրող հոսանքներուն, Կեդր. կոմիտէն չուզեց բաւականանալ լոկ ընդունուած բանաձեւերու հաւաքումն ընելով, այլ նպատակայարմար տեսաւ տալ ժողովի արձանագրութեան խտացումը՝ իր ներկայ ձեւին մէջ: Ինչպէս ըսուեցաւ, ժողովին իսկ որոշումով՝ առաջին առթիւ պիտի տանք նաեւ ամփոփումն ու անոնց յարակից դիտողութիւն-քննադատութիւնները շրջանի մարմիններու տեղեկագրերուն, իբրեւ երկրորդ մաս ժողովի ատենագրութեան ներկայ ամփոփումին:

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Սեպտ. 15 [1912]

Փաստ. 878-91

Աղիւսակ Դ.

Ա 4.– ՎԻՃԱԿԱԳՈՅՑ Հ.Յ.Դ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ

ՇՐՋԱՆՆԵՐ Խումբ կամ Մարմին գտնուող վայրերու բուն անուանները	ԿԱԶՄ ԿԱՄ ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԻՒՆ ՍԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ			ԹԻՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ				ԱՐՀԵՍՏ ԵՒ ԶԲԱՂՈՒՄ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ							ԱԿՈՒՄԲ - ԸՆԹԵՐ		
	կոմիտէ	ենթակոմիտէ	խմբային	Քանի՞ հոգ կայ	Քանի՞ ընկերուհի	Քանի՞ ընկեր	ընդ. թիւ ընկերներու	Ընկերներու քանի՞ %ը գիր կ՚ուզէ գիտէ	Ընկերներու քանի՞ %ը միջն. կարող է յարմարուած է	Քանի՞ %ը երկրագործ է	Քանի՞ %ը արհեստաւոր է	Քանի՞ %ը բանուոր է	Քանի՞ %ը առեւտրական է	Քանի՞ %ը տեղական չէ	Քանի՞ %ը առեւտրի տէր է	Քանի՞ %ը առեւտրի է	Քանի՞ ակտիւ ունի	Քանի՞ անդամ ունի	Քանի՞ թեկնածու կը առաջարկէ
Քերա եւ շրջակայք	կոմիտէ	–	–	9	2	112	114	98%	50%	0%	45%	7%	55%	30%	կ. 1	50	20
Պոլիս եւ շրջակայք	–	ենթակոմիտէ	–	8	–	84	84	97%	26%	0%	44%	3%	54%	48%	1	30	5
Սկիւտար եւ շրջ.	–	»	–	6	–	50	50	100%	50%	0%	48%	2%	48%	40%	1	80	10
Գարբալ	–	–	խմբային	1	–	13	13	100%	34%	40%	30%	0%	50%	85%	–	–	–
Իզմիտ	–	–	խմբային	2	–	18	18	90%	10%	0%	25%	0%	25%	20%	1	–	–
Պարտիզակ	կոմիտէ	–	–	15	33	144	177	92%	12%	9%	56%	3%	30%	100%	կ. 2	177	11
Արմաշ եւ շրջակայք	–	ենթակոմիտէ	–	4	–	54	54	100%	6%	36%	23%	12%	6%	98%	1 կ.	40	8
Առաքազար	կոմիտէ	–	–	15	26	118	144	100%	12%	0%	56%	5%	40%	90%	1 կ.	50	50
Գընճըղար	–	ենթակոմիտէ	–	3	–	54	54	20%	6%	0%	40%	18%	8%	100%	–	–	–
Գուրտ-Պէյէն	–	»	–	3	–	36	36	60%	0%	5%	93%	0%	6%	98%	–	–	–
Պրուսա	–	»	–	4	1	35	36	100%	0%	0%	55%	0%	27%	68%	1	20	3
Եսիճէ	–	»	–	8	–	84	84	50%	0%	59%	50%	0%	5%	100%			
Չենկիլէր	–	»	–	8	–	70	70	82%	7%	40%	57%	2%	20%	100%			
Գըզըճ-Գիւղ	–	»	խմբային	1	–	7	7	90%	0%	57%	43%	0%	0%	100%			
Պանտրմա	–	–	»	2	–	17	17	100%	2%	0%	50%	10%	20%	100%			
Պալըքէսէր	–	–	»	3	–	42	42	80%	10%	0%	79%	0%	15%	66%			
Քիւմուտքի	–	–	»	1	–	10	10	100%	10%	2%	60%	0%	40%	70%			
Սուլթան-Չայիր	–	–	»	1	–	28	28	30%	0%	26%	33%	44%	0%	8%			
Պալիա-Մաառէն	–	–	»	3	–	39	39	2%	0%	2%	2%	94%	0%	0%			
Մեծ-Նոր Գիւղ	–	–	»	3	–	30	30	100%	8%	20%	30%	0%	43%	98%			
Պիլէճիկ	–	–	»	3	–	24	24	100%	4%	4%	54%	4%	33%	90%			
Տէռէ-Ադաճ	–	–	»	2	–	20	20	35%	0%	50%	10%	40%	0%	2%			
Մանկարա	–	–	»	2	–	25	25	80%	0%	8%	80%	0%	8%	100%	1	120	13
Ջոնկուլտաք	–	–	»	1	–	9	9	100%	10%	0%	30%	0%	60%	0%			
Էտիրնէ	–	–	»	1	–	12	12	100%	10%	0%	50%	0%	50%	70%			
Գավարա	–	–	»	2	–	27	27	95%	0%	4%	55%	45%	0%	0%			
Համագումար				11	62	1162	1224	81%	10%	14%	46%	11%	21%	65%	10	567	120

ՇՐՋԱՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ 1911 ՏԱՐՈՒԱՅ

ՅԱՐԱՆ			ԿԱՆԱՆՑ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ					ԱՐՀԵՍՏԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՔ					ԳԻՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՔ					ՔՕՕԲԵՐԱՑԻԱՆԵՐ					
Քանի՞ գիրք ունին	Ընթերցուող հասոյթ (դր.)	Կազմակերպութեան վերջին տարուան ընդհանուր ծախք	Քանի՞ միութիւն կայ	Քանի՞ անդամ ունին	Ընդհանուր թիւը	Մասնաժողովներու թիւը	Տարուան ընդհանուր ծախքը	Իրենց տարածքին մէջ	Քանի՞ անդամ ունին	Ընդհանուր հասոյթ	Պահեստի գումար	Տարուան ընդհանուր ծախքը	Քանի՞ միութիւն կայ	Քանի՞ անդամ ունին	Ընդհանուր հասոյթ	Պահեստի գումար	Տարուան ընդհանուր ծախքը	Քանի՞ միութիւն կայ	Քանի՞ ներկայացում	Միջոցառումներու թիւը	Մասք	Երք	Շահ
–	10.000	ներք է	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	30	Նոր	կազմուած		
–	2000	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
300	12000	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
207	գիր ներք է	–	2	70	–	–	–	2 (1ը կ.	648+587	2500+596	–	–	1	360	4500	–	–	կ. 1	125	–	դեռ ներք է		
–	4000	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	25	–	–	–	1	75	20700	3000 ոռի	3000 ոռի	7000 դր.
124	գիր ներք է	–	–	–	–	–	–	1	90	–	2500 դր.	–	–	–	–	–	–	1	120	10000	–	–	–
–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
200	1500																						
332	2000	–	–	–	–	–	–	1	39														
1163	31.500	–	2	70	–	–	–	4	835	3096	2500	–	2	385	4500	–	–	4	350	30700			

Կեդրոնական կոմիտէներուն յատուկ

Ծանօթ.– ա) Տարին անգամ մը Յունուար ամսուն Կեդր. կոմիտէն օգտուելով իր ստացած *Ա. եւ Բ. աղիւսակներէն*, պէտք է լեցնէ այս Դ. աղիւսակը եւ ղրկէ իր Քիւրոյին, օրինակ մըն ալ քովը պահելով. բ) Միութիւններու եւ ակումբներու վիճակագրական բաժնին մէջ պէտք է նշանակել անոնք միայն՝ որոնք զուտ կուսակցական (դաշնակցական) են եւ կամ մեր կազմակերպութեան եւ ընկերներու բարոյական ազդեցութեան տակ կը գտնուին, զուտ կուսակցականներուն առջեւ նշանակելով «կ» տառը. գ) Հոն, ուր ակումբ չկայ, այլ միայն ընթերցարան, *«Ակումբ-ընթերցարան»* վիճակագրական բաժինի առաջին սիւնակին մէջ նշանակելու է «ը» տառը, շփոթութիւն առաջ չբերելու համար. դ) *«Ազատ արհեստ»* պիտակին տակ պէտք է հասկնալ բժիշկ, ուսուցիչ, հեղինակ, պետական եւ վաճառականական պաշտօնեայ, փաստաբան եւայլն, ե) Ծանօթութիւնները գրել ետեւի երեսին վրայ:

Փաստ. 880-66

Բ 1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
Հ.Յ.Դ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ
1912 Օգոստ. – 1913 Օգոստ.

Ընկերներ,

1912 Օգոստոսին գումարուած, Դ[րդ] Շրջ. ժողովի կարգ մը նպատակայարմար եւ օգտակար որոշումները առաջնորդ ունենալով՝ գործունէութեան արդիւնալից շրջան մը բոլորելու յոյսով աշխատանքի մը ձեռնարկեց նոյն Շրջ. ժողովէն ընտրուած Կեդր. կոմիտէն, որ սկիզբի օրէն մինչեւ այժմ պահած է իր ամբողջութիւնը՝ ընկերական ներդաշնակութեամբ մը:

Հազիւ Օսմ. երեսփոխանական ընտրութեանց մասին Շրջ. ժողովի որոշումները հաղորդած շրջանի մարմիններուն եւ ըստ այնմ գործունէութիւն մը յանձնարարած ատենց, պալքանեան ծանօթ պատերազմը սկսաւ, որ պետական կեանքին հետ մեր կազմակերպական կեանքն ալ եկաւ վերիվայր շրջել խափանելով նորմալ կեանքի եւ աշխատանքի ամէն հնարաւորութիւն: Ամիսներու ջղայնոտ եւ յարափոփոխ կացութիւն մը, նախարարական տապալումներ, զօրակոչ, զինուորութենէ փախուստ եւ այդ բոլորին հետ կապուած տնտեսական տագնապ,– երկու մտահոգութեանց վրայ կեդրոնացուցին մեր ուշադրութիւնը:

1) Գէթ եղածը պահելու կամ գոյութիւն ունեցածները հիմնովին քայքայման վտանգին չենթարկելու աշխատանք. 2) ժողովուրդի կեանքի պաշտպանութեան միջոցներու հետապնդութիւն, քանի որ վայրկեանը յարմարագոյնն էր այդ ուղղութեամբ մտածել տալու համար կազմակերպական ընկերները եւ առ հասարակ ժողովրդական խաւերը:

Առաջինին համար Կեդր. կոմիտէն իր տրամադրութեան տակ ունէր շրջիկ ընկերը, ինչպէս նաեւ քղաքական-շրջաբերական յարաբերութիւններ մարմիններու հետ: Կեդր. կոմիտէի երկու-երեք ընկերներն ալ պատահական մէկ-քանի այցելութիւններ ունեցան Պարտիզակի, Ատաբազարի եւ Պանտրմայի մարմիններուն [հետ]:

Երկրորդ նպատակին համար Կեդր. կոմիտէն հետեւեցաւ Շրջ. ժողովի թելադրութիւններուն՝ 1) Այդ աշխատանքը յանձնել ուրոյն յանձնախումբի մը, որ իր աշխատութեանց մասին առանձնապէս պիտի զեկուցանէ իբրեւ լրացուցիչ այս տեղեկութիւններուն եւ Կեդր. կոմիտէի աշխատութեանց, 2) Կազմակերպել Շրջ. ժողովի նախատեսած վիճակահանութիւնը:

Այս երկու ուղղութեամբ գործ դրուած աշխատութեանց առանց անդրադառնալու հոս – մանաւանդ որ առանձին տեղեկաբերութիւն ալ պիտի ըլլայ արդէն – արդիւնքի տեսակէտով հարկ է ըսել որ գոհացուցիչ նշանակելի բան մը չունինք. ապացոյց այն՝ որ վիճակահանութենէ նախատեսուած 70-80 ոսկիին դէմ հազիւ 20-25 ոսկի ստացուեցաւ մեծ դժուարութիւններով եւ մինչեւ օրս տեղի ունեցած ձգձգումներով. իսկ մահու եւ կեանքի վայրկեաններուն՝ հազիւ քանի մը տասնեակ ընկերներու հետաքրքրութիւնն ունեցանք մեր շուրջը, այն եւս՝ առանց նիւթական յանձնառութեան ու զոհողութեան:

Այս երեւոյթը – իր գոյութեամբ ցաւալի – եթէ արդիւնք է մէկ կողմէ շարքերու եւ մեր հասարակութեան անտարբերութեան, միւս կողմէ մասամբ կարելի է կապել այն մտայութեան հետ թէ՝ Պոլիսը իր շրջականերով համեմատաբար ապահով կը զգայ ինքզինք եւ չի մղուիր իր կեանքի պահպանման միջոցներուն հետամտութեանը: Բայց այդ չի նշանակեր թէ այդ մտայնութիւնը պէտք չէ քանդել եւ մնալ անտարբեր մեր ժողովուրդի գոյութեան պահպանման հետ կապուած այդ շատ կենսական խնդրին հանդէպ: Ընդհակառակը՝ մեր կարծիքով, աւելի լայն տեղ պէտք է տալ անոր յառաջիկայ տարեշրջանի գործունէութեան եւ պիւտճէին մէջ:

Միակ ուրախառիթ երեւոյթը այս տեսակէտէն, կատարուած ընդհ. հանգանակութիւնն էր, բխած ոչ թէ Շրջ. ժողովի որոշումէն, այլ կեանքի թելադրութենէն: Պատերազմի սկզբնաւորութեան հետ եւ անկէ քիչ առաջ դեռ՝ հայկական նահանգներու մէջ նկատելի եղաւ ընդհանուր հարստահարութիւն՝ կապուած մասնակի սպանութեանց: Այս երեւոյթը լայն վրդովում առաջացուց հայկական եւ կազմակերպական շրջաններու մէջ: Տեղ տեղ երեսփոխանական ընտրութեանց մէջ ընդհանուր պոյքոթ յայտարարելու տրամադրութիւններ առաջացան. Պոլիս քաղաքի մարմինները, Շրջ. ժողովի որոշման հակառակ, ուզեցին ուժ տրուած տեսնել այս գաղափարին՝ գէթ իրենց կազմակերպական շրջանակին մէջ, բայց այդ քայլը նկատուելով ոչ միայն դէմ հազիւ ցրուած Շրջ. ժողովին, այլ եւ հակասութիւն մը կազմակերպութեան տեղ-տեղ մղած ընտրական փրոփականտին ու միջամտութեան՝ մասամբ ետ մղուեցաւ, մինչեւ որ պատերազմը եկաւ բնականօրէն արգիլել ընտրութեանց հնարաւորութիւնը:

Հայկական սարսափներու այդ սկզբնաւորութեան օրերուն կազմակերպական ձեռնհաս շրջանակները խորհեցան ընդհ. հանգանակութեան ձեռնարկելու, որուն եկաւ իր բաժինը բերել ձեր Կեդր. կոմիտէն: Ճիշդ է որ հանգանակութեան արտադրած արդիւնքը հիմնովին անհամապատասխան է Պոլսոյ եւ իր շրջանին ներկայացուցած կարեւորութեանը – քանի որ գաւառի մէջ մէկ-երկու քաղաք միս-մինակ տուած են մեր ամբողջ շրջանին մէջ հաւաքուած գումարէն աւելին – այնուամենայնիւ, գէթ իբր երեւոյթ եւ առաջին անգամը սահմանադրութենէն յետոյ, կ՚արժէ վեր առնել: Հանգանակութենէն գոյացաւ շուրջ 120-130 ոսկի, որուն մէջ սակայն գաւառի կազմերուն բերած բաժինը անբաղդատելիօրէն աւելի է՝ քան Պոլսոյ մարմիններունը:

Մատնանշուած կացութեան մէջ, նախորդ Շրջ. ժողովի որոշումները – բանուորական-աշխատաւորական առաջադրութիւններ, բերանացի եւ գրաւոր փրոփականտա՝ իր նախատեսուած ձեւին մէջ ու կուսակցական ներքին օրականական աշխատանք – գրեթէ չկրցան իրականանալ: Այդ առթիւ բանաձեւուած որոշումները նախորդ Շրջ. ժողովին՝ նոր քննութեան մը բովէն անցնելով՝ կը մնան վերապահուած յառաջիկայ տարեշրջանի գործունէութեան համար:

Ստեղծուած կացութեան եւ մարմիններու կամ մեր շարքերու ներկայացուցած մտայնութեան, աշխատանքի ու զոհողութեան գաղափարի ըմբռնման տրուած պայմաններուն մէջ ալ – որուն քննադատութեանը կ՚անդրադառնանք իր տեղին – ուրիշ արդիւնք ալ չէր կարելի ձեռք բերել, եթէ կ՚ընդունինք որ գործօն ուժերը տեղական կազմերն են եւ Կեդր. կոմիտէն՝ այդ գործունէութեանը ներդաշնակող-ուժեղցնող խողովակը: Եթէ քիչ մը աւելի պրպտենք՝ պիտի տեսնենք որ մեր մարմիններէն շատերուն գործունէութիւնը կը կայանայ շրջիկի աշխատանքներուն մէջ:

Կրթական-կուլտուրական աշխատանքներու մէջ ջանացած ենք մեր մարմիններն առաջնորդել Շրջ. ժողովի կողմէ որոշուած ուղիէն. այդ աշխատանքներուն մէջ ալ մեր տեղական մարմինները եղած են տեղ-տեղ շատ յախուռն, տեղ-տեղ անգոյն, իսկ տեղ-տեղ ալ կազմակերպութեան անունը կապած անհատականութիւններու: Այս մասին մեր դիտողութիւնները կ՚ըլլան բերանացի՝ տեղական կազմերու տեղեկատուութեան ատեն:

Շրջ. ժողովը գրաւոր փրոփականտի համար առաջարկած էր հրատարակել մէկ քանի պրոշիւրներ: Վերջերս միայն հրատարակութեանը ձեռնարկած ենք քոօփերաթիւներու կազմութեան վերաբերող պրոշիւրի մը՝ որ մէկ-երկու ամիսէն կը վերջանայ եւ որուն վաճառումով հաւանական է որ հայթայթուի հրատարակման ծախքը: Աւելիի մասին չենք խորհած՝ գոյութիւն ունեցող պատճառներէն աւելի պիւտճէի չգոյութեան հետեւանքով:

Պատերազմի արդիւնքով կարգ մը շրջաններ – օրինակ՝ Մալկարա, Ռոտոսթօ, Տէտէ-Աղաճ, Գավալա, Էտիրնէ՝ Շրջ. ժողովէն անմիջապէս յետոյ դադրեցան Կեդր. կոմիտէի հետ յարաբերութենէ, որով ազդեցին նաեւ շրջանի կազմակերպութեան թիւին ու պիւտճէին վրայ: Կարգ մը վայրերու կազմեր այդ կամ այլ պատճառներով թուլացան, կազմալուծուեցան եւ կամ լուծուեցան Կեդր. կոմիտէի կողմէ: Բայց ունեցանք նաեւ նոր կազմակերպուած շրջաններ՝ ինչպէս են Տիւզճէ[?], Արսլանպէկ, Սուլթան-Չայիր. ուրիշ մէկ-երկու շրջաններ եւս վերակազմուեցան՝ ինչպէս Պանտրմա, Պալըքէսիր եւն:

Այս կազմալուծումներով ու վերակազմութիւններով՝ մեր շրջանի այս տարուայ վիճակագրութիւնը նախորդ տարիէն պակաս ծայն պիտի տայ, եթէ զայն ամբողջացնելով հնարաւորութիւն ունենանք ժողովիդ ներկայացնելու:

Ճիշդ է որ մէջ բերուած պատճառներով կուսակցական ներքին օրականական փափաքուած աշխատանքները կարելի չեղաւ լրացնել այս անցնող շրջանին: Սակայն այս չի նշանակեր թէ Կեդր. կոմիտէն չունեցաւ իր աշխատութեան եւ տեղի կուսակցական թէ ընդհանրական հարցերու մէջ: Հայկական հարցի արծարծման ամբողջ շրջանին՝ Կեդր. կոմիտէն բերաւ իր մասնակցութեան եւ աշխատակցութեան բաժինը այդ նպատակով գումարուած ժողովին մէջ: Հարցին շահեկանութիւնը մեզ կը հարկադրէ անդրադառնալ անոր բերանացի տեղեկատուութեամբ մը՝ դարձեալ իբրեւ լրացուցիչ մաս այս տեղեկագրին:

Նախորդ Շրջ. ժողովի մեր վրայ դրած պարտականութիւններէն մէկն ալ էր ժողովի ցրուումէն յետոյ գումարելի Խորհուրդին մասնակցութեան եղանակն ու պայմանները: Շրջ. ժողովը ըլլալով հետեւողական իր նախորդին՝ կարգ մը պատճառաբանութիւններով չուզեց մասնակցիլ Խորհուրդին՝ ընելով այդ մասին կարգ մը յանձնարարութիւններ իր Կեդր. կոմիտէին: Կեդր. կոմիտէն նոյն պատճառաբանութեամբ ալ մերժեց մասնակցիլ հրաւիրուած Խորհուրդին, մանաւանդ որ ան կանոնագրով նախատեսուած օրինական պայմաններու մէջ ալ տեղի չէր ունենար: Կեդր. կոմիտէն առաջարկեց Բիւրոյին՝ Խորհուրդը վերածել խորհրդակցական ժողովի՝ երկու Բիւրոներու պատասխանատուութեան տակ, առանց տրուած որոշումներուն պատասխանատուութիւնը ձգելու կամ բաժնելու մասնակցողներու վրայ: Այս առաջարկը չընդունուեցաւ եւ փոխանակ Խորհուրդի գումարուեցաւ Արտակարգ ժողով անունը կրող ժողով մը, սակայն մասնակցողներու պատասխանատուութեամբ: Այս ժողովի բնոյթին եւ զբաղումներուն վրայ եւս կը տրուի բերանացի տեղեկութիւններ:

Յունիսի կիսուն ցրուեցաւ Դաշն. Ընդհ. ժողովի

գումարման հրաւէր-օրակարգը՝ Օգոստոս 15ի համար: Ընդհ. ժողովի գումարման անհրաժեշտութիւնը աւելի կանուխէն Կեդր. կոմիտէն էր որ շեշտեց՝ կազմ. ձեռնհաս մարմնին ուղղած իր մէկ նամակով: Բայց Կեդր. կոմիտէն հապճեպ ժողովի մը գումարման կուսակից չէր բնաւ. մեր կարծիքով անհնար էր 2 ամսուան մէջ օրինական Ընդհ. ժողով գումարել – ապացոյց համեմատաբար շատ դիւրին պայմաններու տակ գտնուող մեր Շրջ. ժողովի գումարումը: Ընդհ. ժողովը հեղինակաւոր եւ ձեռնհաս ըլլալու համար հարկ էր որ բխէր Շրջ. ժողովներէն եւ ոչ թէ վարչական մարմիններէն, ինչպէս որոշած էր նոյնինքն նախորդ Ընդհ. ժողովը: Այս տեսակէտը կրկին նամակով մը յայտնեցինք ձեռնհաս մարմնին եւ շրջաբերական-նամակով մը՝ կազմակերպութեան Կեդր. կոմիտէին, այն պատճառաբանութեամբ որ ներկայ պայմաններուն մէջ մեզի օրինական ու ձեռնհաս Ը. ժողով մը պէտք է, ուր ցոլանայ կազմակերպական շարքերու տրամադրութիւն մը. ժողով մը՝ որ իր հեղինակութեամբ գայ կարգաւորել կուսակցութեան ոչ այնքան ներդաշնակ վիճակը: Մինչեւ Կեդր. կոմիտէի մեկնումը ստոյգ տեղեկութիւն մը կը պակսէր թէ իսկապէս պիտի կրնա՞յ գումարուիլ Ընդհ. ժողով եւ ո՞ւր: Այնուամենայնիւ Շրջ. ժողովը իր օրակարգի կարեւոր խնդիրներէն մէկը պիտի ըլլար թէ այդ հարցը իր օրակարգով:

Շրջանի մարմիններուն, այս անցնող տարեշրջանին, ոչ միայն պակսեցաւ Շրջ. ժողովէն նախատեսուած աշխատանքները, այլեւ նոյն այդ ժողովին գծուած պիտոճէն՝ որ Կեդր. կոմիտէի աշխատանքներու արդիւնաւորման միակ ազդակը պիտի ըլլար: Շրջանի մարմինները չհայթայթեցին Շրջ. ժողովէն գծուած պիւտճէին նոյնիսկ կէսը: Այնպէս որ Կեդր. կոմիտէն հարկադրուած եղաւ իր անխուսափելի ծախքերը հայթայթել գործածելով նախորդ տարեշրջանէն մնացած գումարը, եւ չվճարելով ոչ մէկ գումար՝ ի հաշիւ կազմ. ընդհ[անուր] սակին: Այս մասին մեր տեսութիւն-առաջարկները իր տեղին՝ երբ ժողովը կ՚անցնի այդ օրակարգին:

Անցնող տարեշրջանին՝ կազմակերպական մարմիններու եւ շարքերու մօտ ականատես եղանք աններդաշնակութեանց եւ կարգապահական ոտնահարումներու, որոնցմէ Գում-Գաբուի մարմնոյն ընթացքը կը յանձնենք ժողովիդ ուշադրութեան եւ որոշման:

Այս քանի մը ընդհանուր գծերուն մէջ ամփոփելով մեր տեղեկագիրը, մենք այն կարծիքին ենք որ, պատերազմը իր յարակից աղէտներով ճիշդ է որ մեր շրջանի կազմակերպական գործունէութիւնը հիմնական ջլատման մը ենթարկեց, բայց առանց այդ պատճառներու գոյութեան ալ՝ նախորդ Շրջ. ժողովի տուած որոշումներու շուրջ կատարուած աշխատութիւնները հազիւ թէ մեր ցանկացած արդիւնքը տային – այն մտայնութեան եւ աշխատելու ու զոհողութեան անտրամադիր պայմաններուն մէջ՝ ուր կը գտնուին մեր շրջանի կազմերը ինչպէս առ հասարակ կուսակցութեան այլ շրջաններունը – հիմնական վերանորոգման եւ արմատական դարմանի կը կարօտին [անոնք], առանց որուն՝ Շրջ. ժողովները պիտի մնան քննադատելի եւ անվերջ որոշողի դերին մէջ, առանց ոեւէ արդիւնքի տիրանալու:

Մեր շրջանի մասին խօսելով, զայն անդամալուծող ցաւերը մէկէ աւելի են.–

Մեր շարքերուն մօտ կը բացակայի կազմակերպական պարտականութեանց իրական ըմբռնումն ու գործադրութեան կամեցողութիւնը. անոնց վրայ կը նայուի առհասարակ հարեւանցի ակնարկով եւ իբրեւ երկրորդական կամ կուլտուրական-բարեգործական պարտականութեան:

Մեր շարքերուն մօտ կը պակսի յարատեւ, համոզուած եւ շօշափելի աշխատանքը. ասով միայն կարելի է բացատրել ընտրուած մարմիններու յաճախ կազմալուծումն ու վերընտրութիւնը՝ տարուան մէջ գրեթէ մէկէ աւելի անգամներ:

Կը պակսի պատասխանատուութեան եւ կարգապահութեան գիտակցութիւնը՝ որով միայն կարելի է բացատրել մարմիններու հաւաքական թէ անհատական հրաժարումները՝ առանց խղճահարութեան, առանց նոյնիսկ իրենց ըրածին հաշիւը տալու օրինական սահմաններու մէջ:

Այս բոլորը կ՚ենթադրեն յեղափոխական-ընկերական պարտականութեանց անգիտակցութիւն մեր շարքերուն մէջ, որոնք այս պարագային կազմուած ըլլալ կը թուին աւելի սիրողներէ, փոխանակ կազմուած ըլլալու նուիրուածներէ:

Առանց այս կացութեան հիմնական դարմանումին եւ տիրապետող այդ ոգիին լուրջ անդրադարձումին՝ մենք միշտ ականատես պիտի ըլլանք անտեղի եւ իրենց գոյութեամբ հակաընկերական վէճերու՝ ինչպէս Ատաբազարի պատկերը եղաւ սա անցնող շրջանին. կամ հակակարգապահական աննախընթաց երեւոյթներու՝ որուն անծանօթ եղաւ Գում-Գաբուի մարմինը, ինչպէս նաեւ ընկերական յարաբերութեանց անվայել ու քանդիչ կիրքերու՝ որոնց անծանօթ եղաւ Սկիւտարի կազմը:

Կենդանացնող, ոգեւորող ու անծնուէր աշխատանքի բացակայութիւնը շարքերու մէջ յաճախ ծնունդ կու տայ ըսի-ըսաւներու, անարժէք վէճերու եւ ձեւականութեանց՝ որոնց դիմում եղաւ յաճախ՝ անգործունէութեան տաղտուկը դարմանելու համար կարծես: Այդ ոգիին ու աշխատանքին պակասն էր որ կարգ մը մարմիններ ինքզինքնին անգործութեան դատապարտեցին, լուծուեցան կամ անուանապէս իրենց գոյութիւնը պահեցին:

Շրջանային ժողովները որ կոչուած են դարման տա-

նելու այս երեւոյթներուն՝ նոր ոգի ներշնչելու շարքերուն ու զանոնք գործի մղելու, կարծես նշանակելի դեր մը չեն կատարեր, այն հասարակ պատճառով որ՝ նոյն այդ ժողովներու որոշումներուն ծնունդ տուող պատգամաւորները իրենց դարձին իրենք է որ գործօն աշխատութենէ կը չէզոքանան, ու գէթ իրենց տուած որոշումները յարգել տալու նախանձախնդրութիւնը չեն ունենար: Այս պարագային տրուած որոշումները աւելի ժամանցի մը արդիւնք ըլլալ կը թուին՝ քան թէ իրական պէտքի մը ծնունդը, որուն հարկ է ընդառաջ երթալ:

Կուսակցութիւնը գէթ մասամբ մեր ցանկացած վիճակին վերադարձնելու համար մեր կարծիքով հարկ է.

1) Վերջ տալ թիւ շատցնելու հին սովորութեան եւ շարքերը հիմնական վերակազմութեան ենթարկել, պահելով միայն այն ընկերները՝ որոնք գործօն պարտականութիւն կը ստանձնեն իրենց վճարումներով, իրենց աշխատանքով եւ վստահելի են այդ տեսակէտներով: Անուանական ընկերները երբեք չեն նպաստեր մեր ցանկացած վիճակին տիրանալու. ընդհակառակը անոնք թուլացումներու եւ աններդաշնակութեան ծնունդ կու տան: Ընդհակառակը այդպիսի ընկերներէ եւ համակրողներէ կարելի է առանձին շրջանակ ստեղծել եւ զբաղիլ անոնցմով, բայց պահել անջատ՝ բուն կազմէն:

2) Բացարձակապէս արգիլել տարուայ ընթացքին հրաժարումը մարմիններուն կամ անոնց անդամներուն: Մարմինը պէտք է իր հաւաքական գոյութիւնը պահէ մէկ Շրջ. ժողովէն մինչեւ միւս Շրջ. ժողովը, պատասխանատուութեան ուղիղ գծով:

3) Հարկ է արգիլել մարմնի ընկերներու մասնակցութիւնը քաղաքականական եւ այլ ազգային-կուլտուրական գործերու մէջ: Մարմնի անդամները պէտք է նուիրուին մի միայն մարմնի եւ կազմակերպական աշխատանքին:

4) Կատարել կազմակերպական մարմնի յարաբերութեանց եւ ձեւին մէջ որոշ փոփոխութիւններ՝ համապատասխանող տիրող պայմաններուն եւ իրականութեան թելադրութեան:

5) Վերջ տալ ձեւականութեանց՝ մղելով ընկերները միշտ իրականութեան եւ գործի, թոյլ չտալով շարքերու մէջ անտեղի ըսի-ըսաւներու արծարծումը:

6) Ամենախիստ վերաբերում կանոնագրով նախատեսուած պարտականութեանց զանցառութեան նկատմամբ, որով միայն կարելի է մասամբ ապահովել շարքերու զտումն ու վերակազմութիւնը:

7) Ապահովել, պարբերաբար, Կեդր. կոմիտէի մէջ նոր եւ գործօն տարրերու մուտքը, հետզհետէ շեշտուած պէտքերուն ընդառաջ կարենալ երթալու համար:

Եւ այս վերջին տեսակէտին գիտակցութեամբն է որ կը սիրենք մեզ յաջորդած տեսնել բոլորովին նոր ընկերներ, կազդուրուած կազմ մը ամբողջովին, որուն սիրով պիտի տանք մեր համեստ գործակցութիւնը՝ եթէ պէտք զգան:

Փաստ. 880-43

Հ.Յ.Դ. ՎԻՇԱՊԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Բ 2.– ԱՄՓՈՓՈՒՄ Հ.Յ.Դ. ՎԻՇԱՊԻ ՇՐՋԱՆԻ Ե. ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

[1913]

Ժողովին կազմը.– Համաձայն Վիշապի շրջանի կազմ. ներքին կանոնագրի տրամադրութեան՝ պատկանեալ Կեդր. կոմիտէն հրաւէր ուղղած էր շրջանի իրաւասու եւ խորհրդակցական ձայն ներկայացնող մարմիններուն՝ գումարելու համար Ե[րդ] Շրջ. ժողովը՝ Պ[արտիզակ]ի մէջ:

Եօթը իրաւասու մարմիններն ալ գրեթէ իրենց պատգամաւորները – թուով 10 – ղրկած էին, որոնց հետ նաեւ Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչը՝ 1 ձայնով, ընդամէնը 11 իրաւասու եւ 4 խորհրդակցական ձայն: Ժողովին կը մասնակցէին Կեդր. կոմիտէի 2-3 ընկերները, ինչպէս նաեւ հրաւիրուած գործիչ ընկերներ՝ նոյնպէս խորհրդակցական ձայնով: 1912-1913 տարեշրջանին 3-4 մարմիններ կազմալուծուած կամ իրենց իրաւասու ցեղը կորսնցուցած էին:

Յանձնարարականներու ստուգման պահուն ժողովը ուրախութեամբ դիտեց այն հանգամանքը՝ որ պատգամաւորներու ընտրութեան միջոցին յարգուած է ընտրական հիմնական կանոնը՝ ձայներու 2/3ի կիրառութեամբ: Այս տեսակէտով միակ բացառութիւնը կը ներկայացնէր Ուս. միութեան պատուիրակը. այս առթիւ ժողովը յանձնարարեց, յաջորդ շրջանին համար, նոյն մարմնի կողմէ եւս անխախտ գործադրութիւնը՝ 2/3ի ընտրական կանոնին:

Դիւանին եւ յանձնախումբերու ընտրութենէն ինչպէս նաեւ նախորդ Շրջ. ժողովի արձանագրութեան բնագրի ամբողջական ընթերցումէն յետոյ ժողովը անցաւ իր օրակարգին:

Ընդհանուր ժողովի մասնակցութիւն եւ օրակարգ.– Նկատի առնելով ժողովի մօտալուտ գումարումը՝ Շրջ. ժողովը իր զբաղման անմիջական առարկան ըրաւ Ընդհ. ժողովի օրակարգը:

Այս առթիւ տրուած որոշումներէն անոնք որ շրջանի գործունէութեան սահմանին մէջ կ'իյնան, պիտի ծառայեն ուղեգիծ նաեւ այս տարեշրջանին համար, եթէ երբեք Ընդհ. ժողովը իր նոր որոշումներով չգայ չէզոքացնել զանոնք: Այս հաւանականութիւնը նկատի առնելով՝ առ այժմ այդ որոշումներուն առանձնապէս տեղ չենք տար հոս: Միայն այսքանը կ'ըսենք որ՝ անոնք չատ քիչ փոփոխութեամբ նախորդ Շրջ. ժողովի որոշումներն են որ կու գան հաստատել, բացի հիմնական մէկ-երկու որոշումներէ՝ որ օրուան իրականութեան թելադրութենէն կը բխէին:

Պարտք կը զգանք յիշել որ՝ Ընդհ. ժողովի որոշումներուն ծանօթանելէ յետոյ մօտ օրէն, հարկ տեսնուած պարագային՝ կը ծանօթացնենք նաեւ Շրջանային ժողովի որոշումները ըստ էութեան:

Ընկերներու, մարմիններու, շրջիկի եւ Կ. կոմիտէի մասին.– Կարդացուելով շրջանի մէջ գործող մարմիններու տեղեկագրերը եւ լսելով եղած արտայայտութիւնները, [Շրջ. ժողովը] իր գնահատութիւններն ու նկատողութիւններն ըրաւ, զորս պիտի հաղորդուի պատկանեալ մարմիններուն՝ տեղական ընկերական ժողովներու ուշադրութեան յանձնուելու համար:

Շրջ. ժողովը շրջիկ-ընկերոջ գործունէութեան մասին լաւ տպաւորութիւն ունեցաւ. ու գտաւ որ տրուած պայմաններուն մէջ Կեդր. կոմիտէն եւս կարելի գործունէութիւնն է ըրած:

Վերակազմութիւն եւ կազմ. ինքնամփոփում.– Շրջ. ժողովը առանձնապէս անդրադառնալով կազմակերպական թուլացումներուն եւ պարտականութեանց չեղումներուն՝ տուաւ հետեւեալ որոշումները.

1.- Շրջ. ժողովի պատգամաւորները իրենց շրջաններու տեղական մարմիններուն անդամ ընտրուին կամ ոչ՝ պարտաւոր են աքքիւ դեր վերցնել Շրջ. ժողովի կողմէ տրուած որոշումներու գործադրման մէջ:

2.- Վերջ տալ անքոնքրոլ կերպով շարքերու թիւը շատցնելու սովորութեան եւ շարքերու բիւրեղացման ձգտիլ, հեռացնելով ոչ-դաշնակցական մտայնութիւն ունեցող տարրերը: Պահել միայն անոնք՝ որոնք գործօն պարտականութիւն կը ստանձնեն իրենց վճարումներով եւ աշխատանքներով: Անուանական ընկերները չեն նպաստեր մեր ցանկացած նպատակին հասնելու, ընդհակառակը թուլացումներու եւ աններդաշնակութեանց ծնունդ կու տան: Այս կարգի ընկերներէ եւ համակիրներէ կարելի է առանձին շրջանակ ստեղծել եւ պարապիլ անոնցմով, բայց պահել անջատ բուն կազմէն:

3.- Առանց Կեդր. կոմիտէի համաձայնութեան՝ խստիւ կ'արգիլուի տարուայ ընթացքին հրաժարումը մարմիններուն կամ անոնց անդամներուն: Մարմինը պարտաւորուած է պահել իր հաւաքական գոյութիւնը մէկ Շրջ. ժողովէն մինչեւ միւս շրջ. ժողովը՝ պատասխանատուութեան ուղիղ գծով:

4.- Ամենախիստ վերաբերում կանոնագրով նախատեսուած պարտականութեանց հանդէպ նկատուած զանցառութիւններու մասին, ըլլան այդ զանցառութիւնները մարմիններ թէ ընկերներ:

5.- Արգիլել թաղականական, հոգաբարձուական եւ համազօր այլ վարչութեանց մէջ (օրինակ Ատաբազարի եւ այլ վայրերու կրթասիրացները) մասնակցութիւնը այն ընկերներուն՝ որոնք կուսակցական գործօն աշխատանքի ընդունակութիւնն ունենալով՝ տեղական կուսակցական կեանքին համար անհրաժեշտ կը նկատուին:

Կազմակերպական ինքնամփոփման տեսակէտով Շրջ. ժողովը ըրաւ կարգ մը կենսական եւ անյետաձգելի յանձնարարութիւններ, որոնց մէջ նաեւ հետեւեալները.

1. Հաշիւներու արձանագրութեան մէջ ըլլալ օրինապահ եւ լեկալ պայմաններուն համապատասխան ուղղութեամբ առաջնորդուիլ, թերացողները խիստ պատասխանատուութեան ենթարկելու առաջադրութեամբ:

2. Արձանագրութիւնները պահել շատ համառօտ ձեւով, յուշատետրի հանգամանքը տալով անոր, նշանակել միայն որոշումները, առանց անուններու եւ մանրամասնութեանց:

3. Արխիւները պահել թեթեւ, աւելորդ թուղթերը ոչնչացնել. ամիսն անգամ մը գոնէ աչքէ անցընել ստացուած գրութիւնները, շրջաբերականները եւն. աւելորդները միշտ ջնջելու յանձնառութեամբ:

4. Թոյլ չտալ որ ընկերները իբրեւ դաշնակցական հրապարակի վրայ երեւնալու ցուցամոլութիւններէ առաջնորդուին, ոչ ալ մարմինները իրենց մասին խօսեցնելու են յաճախ, ընդհակառակը ընկերները մղելու է դէպի կուսակցական համեստ եւ անաղմուկ գործունէութեան եւ աշխատանքի:

5. Պարտաւորիչ է խմբական ժողովներ, ինչպէս նաեւ մարմիններու կողմէ եռամսեայ հաշուետուութիւն՝ իրենց բարոյական գործունէութեան հետ միասին:

6. Փափաք կը յայտնուի որ Կեդր. կոմիտէի անդամները պատեհութիւններ ստեղծեն պատահական այցելութիւններ տալու համար շրջանի կազմերուն:

7. Կը յանձնարարուի քոնթրոլի ենթարկել տեղական մարմիններու հաշիւներն ու գործունէութիւնը՝ Կեդր. կոմիտէի անդամներու կողմէ անակնկալ այցելութիւններով:

Ընկերական-կազմակերպական ներդաշնակութիւնը խանգարող երեւոյթներու հանդէպ.– Շրջ. ժողովը դիտելով որ տեղ տեղ ընկերներու այս կամ այն ընթացքն ու յարաբերութիւնները ծնունդ կու տան ընկերական կեանքի աններդաշնակութեանց եւ տարակարծութեանց, որոշեց.

1. Իւրաքանչիւր անհատ-ընկեր պատասխանատու ըլլալով կուսակցութեան առջեւ իր ընթացքներուն եւ արարքներուն համար, որոնք իրենց աննպաստ հետեւանքներով կ'անդրադառնան կուսակցութեան վրայ, պատասխանատուութեան պիտի կանչուի նման պարագաներու մէջ: Այդ կարգի դէպքերու եւ վէճերու տեղի չտրուելու համար՝ մարմիններու աչալուրջ հսկողութիւնն ու խիստ վերաբերմունքը հարկաւոր է:

2. Կը յանձնարարուի նաեւ մարմիններուն եւ ընկերներուն՝ զուտ անհատական բնոյթ կրող խնդիրները չընդհանրացնել՝ անտեղի տարաձայնութեանց եւ յուզումներու տեղի չտալու համար:

Օրինական տրամադրութիւն մը.– Շրջ. ժողովը դիտելով որ նախորդ Շրջ. ժողովի պատգամաւորներէն ոմանք առանց ժողովի գիտութեան եւ հաւանութեան՝ բացատրութիւն-նկատողութիւններ կցած էին ատեանգրութեան, նման երեւոյթի մը տեղի չտրուելու համար յառաջիկայի՝ որոշուեցաւ.– «Պատգամաւորները առանց ժողովի գիտութեան եւ հաւանութեան՝ իրաւունք չունին արձանագրութեանց մէջ դիտողութիւններ կամ այլ անհատական նկատողութիւններ աւելցնելու»:

«Ազատամարտ»ի ուղղութեան մասին.– Ընդհ. ժողովի գրաւոր եւ բերանացի փրոփականտի օրակարգին շուրջ Շրջ. ժողովը արդէն իր կարծիքը բանաձեւած ըլլալով – ուր տեղ տրուած էր նաեւ «Ազատամարտ»ին – այս անգամ եւս որոշուեցաւ նախորդ Շրջ. ժողովի տրուած որոշումները – «Ազատամարտ»ի մասին – կրկին խմբագրութեան ուշադրութեան յանձնել, դիտելով որ թերթը ոեւէ նշանակելի փոփոխութիւն չէ կրած մատնանշուած պակասները ուղղելու տեսակէտով:

Շրջանի պիւտճէն.– Հաշուեքննիչ յանձնախումբը, քննելով եւ վաւերացնելով Կեդր. կոմիտէի հաշիւները, իր տեղեկաբերութիւնն ըրաւ ժողովին՝ շրջանի ելեւմուտքին եւ յառաջիկայ տարեշրջանի պիւտճէի մասին, դիտել տալով որ մարմինները Շրջ. ժողովի կողմէն գծուած եւ իրենց պատգամաւորներէն յանձն առնուած պիւտճէն չեն լրացներ երկու երեք տարիէ ի վեր եւ շրջանի ելեւմուտքն ու գործունէութիւնը կը խանգարեն: Վերջացող տարեշրջանին եւս որոշուած 35,000 ղրուշին տեղ՝ հազիւ 16,000 ղրշ. մուտք ունեցած էր Կեդր. կոմիտէն: Վիճակահանութենէն եւս 7500ի տեղ՝ 2500 միայն

մուտք եղած է: Հանգանակութեան արդիւնքը – որ առնչութիւն չունի շրջանի պիւտճէին հետ – շատ անհամապատասխան եղած է բաղդատմամբ շրջանի ներկայացուցած նիւթական եւ թուական առաւելութիւններուն, արտադրելով 13,000 ղրշ. մինչդեռ Թուրքիոյ այլ շրջաններուն մէջ մէկ քաղաք մը առանձին՝ աւելի տուած է:

Այս աննպաստ պայմաններուն մէջ պիւտճէի յանձնախումբը հարկադրուած էր պատրաստել շրջանի պիւտճէն, անհրաժեշտ եւ անխուսափելի պէտքերը միայն աչքի առջեւ ունենալով եւ ըստ այնմ հարկ եղած նիւթական բաշխումն ընելով շրջանի կազմերուն վրայ:

Որոշուած գումարները անխախտ ստացուելու եւ պիւտճէն, հետեւաբար Կեդր. կոմիտէի աշխատանքները վերիվայրումներու չենթարկուելու համար՝ Շրջ. ժողովը որոշեց.

1. Խիստ վերաբերուիլ պիւտճէի լրացման մասին, այս առթիւ բարոյական պարտականութիւն դնելով նաեւ պատգամաւորներու վրայ՝ որպէսզի իրենց դարձին մասնաւորապէս մարմիններու լուրջ ուշադրութեան առարկայ դարձնեն շրջանի պիւտճէն, որ խիստ անհամապատասխան է շրջանին ներկայացուցած կարեւորութեան, այն եւս պատահականութեան ենթակայ:

2. Զրկել շրջանային ժողովին մէջ պատգամաւոր ունենալու իրաւունքէն բոլոր այն կազմերը – խորհըրդակցական թէ իրաւասու ձայն ունեցողներ – որոնք չեն լրացներ իրենց համար նշանակուած ցենզը, բացառիկ հանգամանքներու նկատառութիւնն ու պէտք տեսնուած թոյլտուութիւնը ձգելով Կեդր. կոմիտէին:

Դատական խնդիրներ.– Շրջ. ժողովը զբաղեցաւ նաեւ երկու երեք դատական խնդիրներով, որոնց մասին իր տուած որոշումները պիտի հաղորդուի պատկանեալ մարմիններուն:

Ընտրութիւն Կեդր. կոմիտէի.– Շրջանային ժողովը իր նիստերու ընթացքին մէկէ աւելի անգամներ խորհրդակցութեան առարկայ ըրաւ Կեդր. կոմիտէի յառաջիկայ կազմը, ու իր վերջին նիստին մէջ, ընտրեց 7 ընկերներէ բաղկացած Կեդր. կոմիտէ մը, եւ երկու փոխանդամներ. Շրջիկ ընկերն եւս վերահաստատեց իր պարտականութեան մէջ, զայն եւս նկատելով Կեդր. կոմիտէի անդամ:

Փակում ժողովի.– Շրջ. ժողովը ունեցաւ 17 նիստ – Օգոստոս 1-10 – եւ փակուեցաւ օրինաւորապէս:

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ՎԻՇԱՊԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

1913 Սեպտ. 1

Փաստ. 880-68

Ք 3.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ
Հ.Յ.Դ. ՊՈԼՍԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ Եմ ՇՐՋ. ԺՈՂՈՎԻՆ [1913]
(Էմ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՕՐԱԿԱՐԳԻՆ ՇՈՒՐՋ)

Օսմ. Երեսփ. ընտրութիւնները.– Շրջ. ժողովը նկատելով որ ստեղծուած պայմաններուն մէջ հարկ է երեսփ. բեմը օգտագործել ի նպաստ պետական եւ ազգային շահերուն եւ պահանջներուն պաշտպանութեանը, եւ նկատելով

1) Որ ներկայիս Թուրքիոյ քաղաքական կեանքին մէջ գործող թուրք կուսակցութիւնները՝ իրենց կազմով, ուղղութեամբն ու հետապնդած նպատակներով որոշ վստահութիւններ չեն ներշնչեր կուսակցական հողի վրայ ժամանակաւոր համաձայնութիւն մը կնքելու համար:

2) Որ ընտրութիւնները՝ տիրող ներկայ կարգերուն մէջ, ընկերվարական կուսակցութեանց համար՝ որպիսին է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, միայն աթոռներու պայքար չըլլալով, կուսակցական սկզբունքներու փրոփագանտին լաւագոյն միջոցներէն են, կ՚որոշէ

Մասնակցիլ յառաջիկայ երեսփ. ընտրութեանց՝ անկախ եւ կուսակցութեան անունով, հետեւեալ առաջադրութեամբ.

1) Ընտրական փրոփականտը կը մղեն շրջանի մարմինները՝ հիմնուած զուտ սկզբունքային եւ ծրագրային տեսակէտներու վրայ, առանց անձնաւորութեանց հետ գործ ունենալու:

2) Ազատ կը ձգէ իր մարմինները, տեղական պայմաններու համաձայն ընտրական պլոքներ կազմելու առաջին եւ երկրորդ կարգի ընտրութիւններէ առաջ քէ ետքը, առանց իր փրոփականտի ընթացքին համաձայնող կողմին ի նպաստ արտայայտուելու յանձնառութեան:

3) Ազգային համեմատական քիւի ընդհանուր պահանջին շուրջ կը մնայ անբաժան Ազգային իշխանութիւններէն եւ այլ խմբակցութիւններէն, ներկայացնելով որոշ պահանջներ կառավարութեան եւ համաձայնող կողմերուն:

4) Սեփական թեկնածու չունեցած վայրերուն մէջ քուէները կը տրամադրէ անոնց՝ որոնք վստահութիւն ներշնչող ազատական թեկնածուներ են, ո՛ր խմբակցութեան կողմէ ալ դրուած ըլլան անոնք:

Աշխատաւորական.– Աշխատաւորական, բանուորական եւ այլ միութիւններու շուրջ թափուած աշխատութիւնները ցանկալի արդիւնք տալու համար՝ նպատակայարմար կը դիտուի՝

1) Պատրաստել ուղեցոյց ծրագիր մը, տնտեսական, գիւղատնտեսական միութիւններու, ինչպէս նաեւ քոոփերաթիւներու կազմակերպման նպատակին, ձեւին ու միջոցներուն նկատմամբ, որպէսզի մարմինները եւ ընկերները ղեկավարուին անով:

2) Պատրաստել նոյնպէս յատուկ պրոշիւր մը տնտեսական կազմերուն եւ քոոփերաթիւներուն համար, այն անհրաժեշտ նկատառութիւններով՝ զորս ձեռք բերուած են գործնական փորձերով եւ որոնք հարկ է աչքի առջեւ ունենալ ձեռնարկները ձախողանքներէ զերծ պահելու համար:

3) Մասնաւոր շրջաբերականով կուսակցութեան մարմիններու ուշադրութիւնը հրաւիրել եւ տեւականօրէն վառ պահել անոնց հետաքրքրութիւնը տնտես. միութիւններու եւ քոոփերաթիւներու մասին. այս ընպատակով մարմիններու կողքին ստեղծել առանձին յանձնախումբեր՝ որոնց գործը ըլլար միմիայն տնտեսական կազմակերպութեանց հետապնդումը:

4) Նկատի ունենալ տեղական պայմանները եւ անոնց համեմատ աշխատիլ որ բանուորական-արհեստակցական միութիւնները ունենան անկուսակցական, իսկ քոոփերաթիւները կուսակացական (գործին ղեկը դաշնակցական ընկերներու ձեռք պահելու եւ քայքայումի վտանգէն ազատ պահելու առումով), միշտ աչքէ չվրիպեցնելով որ կուսակցութիւնը քանի ընդարձակէ իր տնտեսական-աշխատաւորական միութեանց կազմակերպումը, քանի ամրացնէ իր կուսակցական կապերը նոյն միութեանց հետ, այնքան աւելի ընդլայնած կ՚ըլլայ իր քաղաքական գործունէութեան խարիսխն ալ, եւ այնքան աւելի հզօր կ՚ըլլայ իր քաղաքական գործունէութեան յենակէտը:

Ազգային կուլտուրական խնդիրները

1) Մասնակցիլ ազգ. կուլտուրական գործերուն ոչ յանուն կուսակցութեան, բայց առաջնորդուիլ կուսակցութեան տեսակէտներէն.

2) Կուսակցութեան եւ առհասարակ մարմիններու մէջ գործօն դեր ստանձնողները որքան կարելի է ջանալ որ հեռու մնան ազգ.-կուլտուրական մարմիններու մէջ դեր վերցնելէ:

3) Ազգային խորհրդարանի մէջ կուսակցութեան անունով ուրոյն խմբակ չկազմել, այլ մեզի պատշաճող տարբեր անունով մը երեւան գալ, պայմանով որ դաշնակց. երեսփոխանները գործեն իրենց շրջանի ձեռնհաս մարմիններու հետ խորհրդակցաբար եւ համաձայն

կուսակցութեան ցուցմունքներու եւ ուղղութեան:

4) Այլ ազգութեանց եւ կուսակցութեանց հետ յարաբերութիւնը: Առաջնորդուելով ազգերու համերաշխութեան գաղափարէն՝ որ մեր կուսակցութեան սկզբունքներէն եւ աշխարհահայեացքէն կը բխի,

Շրջ. ժողովը կ՚որոշէ.

1) Աշխատիլ քիւրտ ժողովուրդի աշխատաւոր դասակարգի ինքնագիտակցութեան գործին՝ մտաւորական եւ բարոյական բոլոր այն միջոցներով, զորս կ՚ունենանք մեր տրամադրութեանը տակ,

2) Ընդառաջ երթալ եւ աջակցիլ նոյն այդ տարրին մէջ առաջանալիք բոլոր այն ձգտումներուն՝ որոնք նպատակ ունին թօթափումը՝ իրենց ազգային ներքին կեանքին մէջ գործող ֆէոդալական կարգերու.

3) Կապեր պահպանել քիւրտ ցեղապետներու հետ՝ առաջնորդող սկզբունք ունենալով անոնց մէջ եւս արծարծելու քիւրտ ժողովրդի մտաւոր եւ բարոյական յետամնաց վիճակին գիտակցութիւնը:

4) Համակրանքով դիմաւորել բոլոր այն երեւոյթները որ կը նկատուին պետութեան ծոցին մէջ ապրող այլ ազգութեանց մէջ՝ ի նպաստ պետական վերանորոգութեան գործին եւ ազգային իրաւունքներու պաշտպանութեանը եւ ինքնորոշման:

5) Մնալով համերաշխութեան գաղափարին պաշտպան՝ տեղական պայմաններու թոյլատրած սահմանին մէջ գործակցիլ համեմատաբար ձախ նկատուած քաղաքական կամ տեղական խմբակցութեանց հետ, չպատասխանել եւ մնալ արհամարհող հակառակորդ կուսակցութիւններու կամ տարրերու կողմէ Դաշնակցութեան հասցէին ուղղուած խծբծանքներուն նկատմամբ, գիտնալով որ անոնք իրենց այդ ուղղութիւնով նպատակ ունին մեր շարքերը ժամավաճառ ընել մեր կուսակցութեան գործունէութեան եւ շինարար դերին հետ կապ չունեցող եւ հակառակ եղող խնդիրներով:

Գրաւոր եւ բերանացի փրոփականտը – շրջանները գործիչներով ապահովելու հարցը.– Քննելով միւնչեւ այժմ կազմակերպութեան գրաւոր թէ բերանացի փրոփականտին շուրջ գործադրուած աշխատութիւնները, Շրջ. ժողովը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան, որ

1) Գրաւոր փրոփականտի կազմակերպման հերթական միջոցները թէեւ բաւարար,– ապացոյց 8-9 թերթերու, տպարաններու եւ մատենադարաններու գոյութիւնը – նոյնպէս եւ բերանացի փրոփականտին համար թափուած բաւական աշխատանք, բայց կատարուած աշխատանքի ձեւն ու ներկայ արդիւնքը կը գտնէ անբաւարար, որոնք, քիչ բացառութեամբ, չեն ծառայած մեր կազմակերպութեան ընդհանուր աշխարհահայեացքի ժողովրդականացման եւ ծաւալման:

Նկատի ունենալով այս հանգամանքները՝ Շրջ. ժողովը կ՚առաջարկէ Ընդհ. ժողովին

1) «Դրօշակ»ի խմբագրութեան կազմը ամբողջացնել՝ տալով անոր մէկէ աւելի ընկերներ, իսկ թերթին բովանդակութեան տալ կուսակցութեան ընդհանուր պէտքերուն եւ շարքերու պահանջին համապատասխան կուռ բովանդակութիւն

2) «Ազատամարտ»ի խմբագրական-վարչական կազմը ընտրել Ընդհ. ժողովէն, փափաքելով որ անոր մէջ իր ձայնն ունենայ Պոլսոյ շրջանը յանձին իր Կեդր. կոմիտէին, իբրեւ խմբագրութեան մօտ ապրող մարմնի: Այս կազմը կ՚ընկայ պատասխանատու եւ հաշուետու Ընդհ. ժողովին եւ կը հսկէ նաեւ գաւառի թերթերու ուղղութեանը եւ առհասարակ կուսակցական հրատարակութեանց վրայ: Եթէ «Ազատամարտ»ի խմբագրութիւնը ի վիճակի չըլլայ այդ պարտականութիւնը ստանձնելու, այդ պարագային ստեղծել յատուկ մարմին այդ նպատակին համար, ի հարկին վճարովի:

3) Ամէն Կեդր. կոմիտէի շրջանին մէջ հրատարակուող կուսակցական (անհատական թէ կազմակերպական) թերթերու եւ այլ փրոփականտի հրատարակութեանց յանձնախմբին մէջ ապահովել կուսակցութեան տեղւոյն կեդր. մարմնին մասնակցութիւնը:

4) Նկատի ունենալով որ բերանացի փրոփականտին գործը ամէն տեղ ալ կը տանին առ հասարակ այն ուսուցիչները եւ մտաւորականները, որոնց ներկայութիւնը որոշ ժամանակ ապահովուած է ռեւէ շրջանի կամ գիւղի մէջ, հաւաքել նոյն այդ մտաւորականները որոշ կեդրոնի մը մէջ, տալով ի հարկին ճանապարհածախս, եւ դասախօսութիւններ սարքել անոնց, յատկապէս փրոփականտի գործին պատրաստելով զանոնք:

5) Մեր կուսակցական գրականութիւնը աչքի առջեւ ունենալով՝ պատրաստել որոշ ուղեգիծ եւ գրուել, որպէսզի պատրաստուած ոյժերը օգտագործեն զայն կուսակցութեան ոչ-մտաւորական խաւերուն մէջ:

6) Ժողովը առանձնակի ուշադրութեան առնելով այն հանգամանքը՝ որ հետզհետէ հորիզոնէն կ՚անհետանան Դաշնակցութեան հին ուժերը, ինչ որ անդարմանելի արգելք մը պիտի ըլլայ միաժամանակ կուսակցութեան պատմութիւնը գրելու տեսակէտէն, ստիպողական առաջարկ կը ներկայացնէ՝ նիւթական զոհողութեան գնով առանձին պարտականութիւն դնել ձեռնհաս ընկերներու վրայ այդ գործը ի գլուխ հանելու համար, կարելի եղածին չափ կարճ ժամանակով: Այս մասին ըլլալիք ծախքը բաժնել կուսակցական մարմիններու վրայ, որոնց մէջ նաեւ Կենտր. կոմիտէն ալ կը ստանձնէ իրեն հնկած որոշ բաժինը:

Կուսակցական միջոցներու ապահովութիւն եւ դասաւորումը:– Շրջ. ժողովը կազմակերպութեան ծոցին մէջ նկատուող թուլացումներու բարոյական պատճառներուն անդրադառնալու յանձնառութեամբ իր հերթին՝ կարեւոր կը նկատէ.

1) Առանց այլեւայլի պատասխանատուութեան ենթարկել իրենց հաշուական եւ այլ պարտականութեանց մէջ թերացող մարմինները, ի հարկին հանելով շրջիկ-քոնթրոլը, եթէ գոհացում չէ տուեր հաշուեքննիչի պահանջներուն:

2) Այժ տալ խմբական դրութեան՝ առանց ժխտելու տեղական ընդհ. ժողովներու դերը՝ կազմելով խումբերը իրարու հետ սերտ կապերով կապուած ընկերներէ:

3) Խիստ հետապնդութիւն եւ ճշգրիտ գործադրութիւն կուսակցական կարգապահական օրէնքներու եւ յաճախակի թելադրութիւն՝ կուսակցութեան վերին մարմիններէն այս ուղղութեամբ:

4) Ամէն մարմին պէտք է մնայ իր պարտականութեան գլուխը մինչեւ զինք ընտրող ժողովի գումարումը եւ խնդրոյ առարկայ մարմնին հաշուետուութիւնը:

Կուսակցութեան Արտաքին քաղաքականութիւնը

Արտաքին քաղաքականութիւնը ենթարկել ներքին կուսակցական գիտակցութեան եւ ուժին:

Կուսակցութեան հատուածներու
փոխ-յարաբերութիւնը

Ընդունելով նախորդ Շրջ. ժողովին կողմէ քուէարկուած եւ պատճառաբանուած սկզբունքներն ու առաջադրութիւնները եւ նկատելով

1) Որ թէեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնական կազմութիւնը ապակեդրոնացման վրայ է հիմնուած, բայց հետզհետէ, աստիճանաբար, իրականութեան մէջ կը վերածուի կեդրոնացումի՝ թէ՛ Կեդր. կոմիտէներու կողմէ ցոյց տրուած ձեռնհասութեան եւ ձեռներէցութեան թերութիւններով ու վերէն կարգադրութիւն-հրահանգներ ստանալու հակումներով, եւ թէ Բիւրոներու, գուցէ հակառակ իրենց կամքին – ստանձնած վարչական հեղինակութեամբը,

2) Որ կուսակցութեան կովկասեան եւ Թուրքիոյ հատուածները իրենց գտնուած պետական-քաղաքական, կուլտուրական-տնտեսական ուրոյն պայմաններու հետեւանքով՝ ստիպուած են ուրոյն գործելակերպի հետեւիլ կուսակցութեան ծրագիրն ու նպատակը հետապնդելու եւ իրագործելու համար,

3) Որ կուսակցութեան գլխաւոր մարմիններն ու իրաքանչիւր Կեդր. կոմիտէի շրջանը անձանձօք կը մնայ մէկմէկու գործունէութենէն եւ կը բացակայի մարմիններու եւ շարքերու միջեւ հաղորդիչ կապը,

4) Որ կեդրոնական եւ կոմիտէական մարմիններու համար ընտրուող անդամները ընդհանրապէս իրենց անձնական զբաղումներ ունեցող ընկերներէ բաղկացած ըլլալով ստիպուած են միայն իրենց աւելորդ ժամանակը նուիրել կուսակցական գործին,

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Եօթ Շրջանային ժողովը որոշեց առաջարկել Ը[ին] Ընդհ. ժողովին.

Ա) Ընդունիլ Բիւրոյական երկու շրջանները՝ Արեւմտեան եւ Արեւելեան Թուրքիան, եւ Կովկաս-Պարսկաստանը:

Բ) Բիւրոյական երկու շրջաններուն համար ընդունիլ երկու Ռայոնական ժողովներու գոյութիւնը, Կովկասի համար առանձին, Թուրքիոյ համար առանձին: Փոխադարձ կապերու պահպանման եւ փոխադարձ գործունէութեան ծանօթացման համար՝ Արեւելեան բիւրոն կ՚ունենայ իր վճռական ձայնով ներկայացուցիչը Թուրքիոյ Ռայոնական ժողովին մէջ, իսկ Արեւմտեանը՝ Կովկասեան Ռայոնական ժողովին մէջ: Ժողովները կարենալ գումարելու համար՝ ընդունիլ Կեդր. կոմիտէներու ներկայացուցչական սկզբունքը՝ փոխանակ Շրջ. ժողովներու ներկայացուցչութեան:

Գ) Ընդհ. ժողովին ենթարկել միայն երկու հատուածներու տեղական պայմաններէն անկախ եղող կուսակցական – զուտ կուսակցական ներքին, աշխատաւորական, տնտեսական, հաշուական – ընդհանուր հարցերը:

Դ) Բիւրոներու թիւը երկուքի վերածելով՝ ընտրել անհատական զբաղումներէ ազատ ընկերներ եւ Բիւրոներու իրաւասութիւնները վերածել իրենց իսկական դասական իմաստին, այն է՝ միջնորդ ու խողովակ Ընդհ. ժողովներու, Ռայոնական ժողովներու որոշման ու մարմիններու փոխ-յարաբերութեան:

Ե) Պարտադրել բոլոր կեդր. մարմիններ՝ որ Շրջանային ժողովներու ընտրութեամբ ունենան անհատական զբաղումներէ ազատ մէկ ընկեր, Եւրոպայի նոյնանման կազմակերպութեանց մէջ գոյութիւն ունեցող secrétaire-ի[11] ֆունքսիոններով:

Զ) Պարտադրել կեդրոնական եւ կոմիտէական մարմիններուն՝ որ առնուազն իրենց շրջանի մտաւորական տարրերու սեփականութիւն դարձնեն Ընդհանուր, Ռայոնական, Շրջանային եւ Շրջանականային ժողովներու որոշումները եւ մարմիններու գործունէութեան փոխադարձ զեկուցումներն ու հայեցողութիւնները:

Է) Խստացնել կուսակցական տիսիփլինը եւ պարտադրել կուսակցական ներքին ոյժերու պատրաստութեան աշխատանքը:

Ը) Ստեղծել երկրի մէջ Պատասխանատու մարմին մը՝ ընտրուած Ընդհ. ժողովէն:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՄՓՈՓՈՒՄԸ

1) Շրջ. ժողովի պատգամաւորները իրենց շրջաններու տեղական մարմիններու անդամ ընտրուին կամ ոչ, պարտաւոր են ակտիւ դեր վերցնել Շրջ. ժողովին

11.- Ֆրանսերէն՝ քարտուղար իմաստով, գործնապէս օժտուած՝ մարմնի ներկայացուցիչի եւ գործադիրի հանգամանքներով:

տուած որոշումներու գործադրման մէջ:

2) Վերջ տալ անքոնքրոլ կերպով շարքերու թիւը չատցնելու սովորութեան եւ շարքերու հիմնական վերակազմութեան եւ բիւրեղացման ջանալ, հեռացնելով ո՛չ-դաշնակցական մտայնութիւն ունեցող տարրերը: Պահել միայն այն տարրերը՝ որոնք գործօն պարտականութիւն կը ստանձնեն իրենց վճարումներով, աշխատանքով: Անուանական ընկերները չեն նպաստեր մեր ցանկացած նպատակին հասնելու, ընդհակառակը թուլացումներու եւ աններդաշնակութեանց ծնունդ կու տան: Այս կարգի ընկերներէ ու համակիրներէ կարելի է առանձին շրջանակ ստեղծել եւ պարապիլ անոնցմով, բայց պահել անջատ բուն կազմէն:

3) Առանց Կեդր. կոմիտէի համաձայնութեան՝ խըստիւ կ՛արգիլուի տարուայ ընթացքին հրաժարումը մարմիններու կամ անոնց անդամներուն: Մարմինը պարտաւորուած է պահել իր հաւաքական գոյութիւնը մէկ Շրջ. ժողովէն մինչեւ միւսը, պատասխանատուութեան ուղիղ գծով:

4) Ամենախիստ վերաբերում կանոնագրով նախատեսուած պարտականութեանց հանդէպ նկատուած զանցառութիւններու մասին, ըլլան անոնք մարմիններ թէ ընկերները:

5) Սովորական անունի դրութիւնը փոխել, ձեւը վերածելով անուն-մականունի:

6) Հաշիւներու արձանագրութեան մէջ ըլլալ շրջահայեաց եւ առաջնորդուիլ լեգալ պայմաններու համապատասխան ուղղութենէն. թերացողները պիտի ենթարկուին խիստ պատասխանատուութեան:

7) Արձանագրութիւնները պահել շատ համառօտ ձեւով, յուշատետրի հանգամանքը տալով անոր. նշանակել միայն որոշումները, առանց անուններու եւ մանրամասնութեանց հետ գործ ունենալու:

8) Արխիւները պահել թեթեւ, աւելորդ թուղթերը ոչնչացնել. ամէն ամիս անգամ մը, գոնէ աչքէ անցընել թուղթերը՝ միշտ աւելորդները ջնջելու պարտականութեամբ: Նոյնը նաեւ շրջաբերականներու համար, զորս հարկ է ջնջել յանձնարարութիւնները գործադրելուն պէս:

9) Առհասարակ խուսափիլ թերթերու եւ հասարակութեան մէջ մարմիններու անունները յեղյեղելէ: Ընկերական ժողովները թերթերու միջոցով հրաւիրելէ տարբեր եւ աւելի նպատակայարմար միջոցի դիմել:

10) Վերջ տալ նոր ակումբներ հիմնելու սովորութեան. եղածներն ալ տակաւ փակել՝ ընկերները մղելով զուտ կուսակցական աշխատանքի:

11) Արտաքին եւ ներքին յարաբերութեանց պահպանման համար նշանակել յատուկ մէկ կամ երկու ընկերներ եւ մարմնի անդամները առհասարակ չյայտնել ամէնուն:

12) Թոյլ չտալ որ ընկերները իբրեւ դաշնակցական հրապարակի վրայ երեւնալու ցուցամոլութիւններէ առաջնորդուին: Ընդհակառակն մղել զիրենք դէպի կուսակցական համեստ եւ անաղմուկ գործունէութեան:

13) Այս բոլոր աշխատանքներուն մէջ ղեկավարուիլ միշտ Կեդր. կոմիտէի խորհուրդով ու ցուցմունքներով:

14) Արգիլել քաղաքական, հոգաբարձական եւ համազօր այլ վարչութեանց մէջ (օրինակ, Ատաբազարի եւ այլ վայրերու կրթասիրացները) մասնակցութիւնը այն ընկերներու՝ որոնք կուսակցական գործօն աշխատանքին ընդունակութիւնը ունենալով, տեղական, կուսակցական կեանքին համար անհրաժեշտ կը նկատուին:

15) Խմբական ժողովները պարտաւորիչ դարձնել, ինչպէս նաեւ տեղական մարմիններու բարոյական գործունէութեան համառօտ հաշուետուութիւնը, երեք ամիս անգամ [մը], հանդէպ Կեդր. կոմիտէի:

Մարմիններու փոխ-յարաբերութիւն:– (Նախորդ Շրջ. ժողովի որոշումներէն) 1) Բաժնելով նախորդ Շրջ. ժողովի այն որոշումը թէ՝ [Դաշնակցութեան] Խորհուրդի գոյութիւնը կուսակցութեան մէջ, ներկայ պայմաններուն տակ եւ իր ֆոնկսիոններով ու կազմով աննպատակ եւ նոյնիսկ անհամապատասխան է մեր կուսակցութեան ծրագրէն բխող լայն ապակեդրոնացման սիստեմին եւ ոգիին՝ կուսակցութեան քոյր մարմիններու ուշադրութեանը կը յանձնէ Թուրքիոյ Ռայոնական ժողովի մը գոյութեան պէտքը կուսակցութեան ծոցին մէջ, Բիւրոյի եւ առաջիկայ Ընդհ. ժողովին մօտ այդ ուղղութեամբ աշխատելու առաջադրութեամբ:

2) Պոլսոյ շրջանը չի մասնակցիր մօտերս գումարելիք Խորհուրդին, նկատելով որ անոր կազմութեան համար նախատեսուած ձեւը հակառակ է Ընդհ. ժողովի որոշումներուն, որով եւ Խորհուրդը չպիտի ունենայ օրինական բովանդակութիւն եւ շինարար դեր:

3) Առաջարկել Բիւրոյին եւ կուսակցութեան մարմիններուն՝ հետամտիլ Ընդհ. ժողովի գումարման, որոշուած օրը, գործադրելով կանխաւ կանոնագրի նախատեսած բոլոր յանձնառութիւնները ու կանխապատրաստութիւնները, ունենալու համար լիագումար ժողով մը:

4) Արգիլել Բիւրոյի անդամներուն իրենց թեկնածութիւնը դնել երեսփ. ընտրութեան եւ այլ կառավարական պաշտօններու համար, կուսակցութեան մէջ աթոռներու ձգտումը չքաջալերելու եւ թոյլ չտալու համար, որ Բիւրոյի ընկերները, առանց զիրենք ընտրող Ընդհ. ժողովին հաշուետուութիւն ընել[ու], հրաժարին: Բիւրոյի անդամները եթէ նման հետամտութիւններ ունենան պարտաւոր ըլլան Ընդհ. ժողովին յայտնել, որպէսզի չընտրուին:

Փաստ. 880-67

Բ 4.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ – ՀԱՇՈՒԵՑՈՅՑ «ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ»Ի

(1908-1912 – 1912-1913 Յուլիս)

Գործառնութիւններ 1908-1912

Նախորդ Ընդհ. ժողովին ներկայացուած տեղեկագրին մէջ անցողակի կերպով միայն յիշատակուած է «Ազատութեան մատենադարան»ի 1908-1912ի գործառնութիւնները, այն հասկնալի պատճառով որ՝ գրքերու վաճառման գործը, հաշուապահութիւնով միասին, սկիզբէն իսկ ձեռքէ ձեռք փոխանցուած ըլլալով՝ իրական պատասխանատու մը գոյութիւն ունեցած չէ, որուն պարտադիր գործն եղած ըլլար գրքերու սիստէմաթիկ վաճառումն ու յարակից աշխատութեանց հետապնդութիւնը:

Ընդհ. ժողովէն յետոյ՝ հաշուեքննիչի հաշուապահը գոյութիւն ունեցող տետրակները իրարու հետ բաղդատած, միացուցած եւ յաջողած է որքան հնարաւոր եղած է այդ – կազմել պահանջելի գումարներու մեծ ցանկը, ինչպէս նաեւ մինչեւ 1912 Յունուարի հաշուեցոյցի մէկ պատկերը:

Սահմանադրութեան առաջին տարիներուն, երբ հասարակութիւնը այնքան ծարաւ կը զգար յեղափոխական-մտաւոր գրականութեան եւ մեծ հետաքրքրութեամբ կը գնէր զանոնք, «Ազատութեան մատենադարան»ը վաճառման երկու գլխաւոր կեդրոնավայր ունեցած է.

1) Կազմակերպական օֆիսն ու «Ազատամարտ»ի խմբագրութիւնը.

2) Արծիւ գրատունը:

Օֆիսի եւ «Ազատամարտ»ի խմբագրութեան մէջ տեղի ունեցած վաճառումները կատարուած են վերոյիշեալ կերպով՝ որով ընդհատուած է գործերու կանոնաւոր ընթացքը:

Գալով «Արծիւ»ի միջոցով կատարուած վաճառումներուն եւ անոնց հետ կապուած հաշիւներուն՝ այսքան ըսենք որ՝ այդքան մեծագումար գործառութեանց համար մասնաւոր հաշիւ մը իսկ չէր պահուած, այնպէս որ հաշուեքննիչը կրցաւ այդ հաշիւներուն ծանօթանալ նոյնիսկ «Արծիւ»ի տետրակներէն քաղուած եւ նոյն հաստատութեան կողմէ պատրաստուած հաշիւներէ, որոնց մասին անշուշտ ինքը կեդր. հաշուեքննիչը կու տայ հարկ եղած տեղեկութիւնները:

Հաշուեցոյց-պատկեր 1908-1912ի

Շահեկանութենէ զուրկ չ՛ըլլար տալ հոս այդ 3-3½ տարիներու ընթացքին տեղի ունեցած գործառնութեանց հաշուական պատկերը.

1. Հաշուեցոյց-պատկեր օֆիսի եւ «Ազատամարտ»ի մէջ եղած վաճառումներուն

Մուտք (ղր2.)		Ելք (ղր2.)	
Զանազան վաճառումներէ (1909-1912)	28887,50	Վճարուած «Ազատամարտ»ին	12775
		Բիւրոյին վճարուած	1438,50
		Տպագրութեանց	3249
		Հեղինակներու եւ գրքերու փոխարժէք	2998
		Մաքս, վարձք, փոսք, ապահովագր., պաշտօնեայ, եւն.	8427
	28887,50		28887,50

2. Ամփոփում Արծիւ գրատան հաշիւներու

Մուտք (ղրշ.)		Ելք (ղրշ.)	
Յանձնուած գրքերու զեղչեալ արժէք	29987,25	Արեւմտ. բիւրոյին վճարուած	864
		Ազատ. մատեն. տրուած գրքերու փոխ.	6274,75
		» » հաշուոյն Լիսիցեանին	1937
		» » կազմ. եւ տպագրիչի	846,25
		Գործիչ ընկեր. յանձն. գրքեր	480,50
		Ընկեր Ջաւարեանի յանձ. առաքումներէ մնացած պահանջ ներկայացուած	17473,30
		Արծիւը կը պարտի Ազատ. մատեն.	2111,75
	29987,25		29987,25

3. Ընդհ. հաշուեցոյց (միացուած օֆիս, Ազատ. եւ Արծիւ) 1908-1912

Մուտք (ղրշ.)		Ելք (ղրշ.)	
Հնչուն վաճառումներ	28887,50	Վճարուած «Ազատամարտ»ին	12775
Արծիւին վաճառուած	29987,25	Բիւրոյին 1438½ + 864	2302,50
		Գրքերով փոխանակութիւն	6274,75
		Տպագրութիւն եւ կազմարար	4095,25
		Հեղինակներու եւ անոնց գրքերուն	4935
		Մաքս, վարձք, փոսք, պահակ	8427
		Գործիչ ընկեր. յանձն. գրքեր	480
		Արծիւի ներկայացուցած պահանջ	17473,50
		Արծիւի պարտքը	2111,75
	58874,75		58874,75

4. Հաշուեցոյց-պատկեր պարտքի եւ պահանջի

Մուտք (ղրշ.)		Ելք (ղրշ.)	
Արեւմտ. բիւրոյի կողմէ եղած զանազան ծախքեր՝ հաշիւներէն դուրս մնացած	4448	Արծիւի պարտքը	2111
		Արծիւի ներկայացուցած պահանջը	17473,50
		Օֆիսէն եւ Ազատամարտէն ղրկուածներէ պահ.	24264,25
		Արծիւի հաշուից դուրս մնացած պահանջներ՝ իր ներկայացուցած ցանկով	7608,75
	4448		51457,50

Ծանօթ.- 1) «Ազատութեան մատենադարան»ի հիմնարկութեան թուականէն սկսեալ գոյութիւն ունեցած հաշիւները ի ձեռին չունենալով՝ չկրցայ հոս գաղափար տալ կազմակերպութեան յատկացուած նախնական դրամագլուխին եւ տպագրական ծախքերու հաշիւին վրայ:

2) «Հայրենիք»ի, «Յառաջ»ի, «Դրօշակ»ի եւ այլ կազմակերպական ստացուած հրատարակութիւնները ընդհանուր կազմակ. գոյք նկատուելով՝ ըստ այնմ արձանագրուած են պահեստի տետրակին մէջ, որով առանձնապէս պահանջող ցոյց չենք տուած այդ նոյն հաստատութիւնները:

3) Կազմակերպութեան («Ազատութեան մատենադարան»ի տրամադրութեան տակ) ունեցած գոյքերու իրական քանակն ու արժէքը տեսնել յաջորդ էջերու հաշիւներու մէջ:

Ներկայացած հաշուական այս տախտակներէն կը տեսնուի յստակօրէն թէ՝ վաճառման այդ բեղմնաւոր շրջանին մէջ «Ազատութեան մատենադարան»ի պահեստէն 83139 (զեղչուած սովորական սակը 40-30) ղրուշի գիրք դուրս ելած է՝ որուն դէմ կազմակերպութեան սնտուկը (Ազատամարտ եւ Բիւրօ) ստացած է միայն 10629½ ղրշ. (12775+2302½-4440) 51457½ ղրուշ հսկայ պահանջ մըն ալ մնալով զանազաններու վրայ: Ինչպէս ըսինք՝ հոս տեղ չէ տրուած կուսակցութեան յատկացուցած հնչուն դրամագլուխին՝ որուն հազիւ մէկ չնչին տոկոսը կը կազմէ վերոյիշեալ 10629½ ղրուշը: Վերի հաշիւներուն համաձայն՝ կողմնակի ծախքերը – առանց պահանջները հաշուի դնելու – կազմակերպութեան վերադարձուած գումարէն անհամեմատ աւելի եղած է:

Նշանակուած պահանջներուն գանձումը թէեւ անյուսալի, սակայն կարգ մը բարոյական պատճառներով կ՚արժէր զանոնք հետապնդել եւ ձեռք բերուած արդիւնքին գիտակ պահել կազմակերպութեան ձեռնահաս օրականները: Այս աշխատութիւնը յառաջիկայ տարեշրջանին համար պարտադրութիւն մը ըլլալու է:

Վաճառման գործը ներկայիս.–

Ընդհ. ժողովին իսկ որոշումով՝ գրքերու վաճառման գործը դրուեցաւ շահակցական հողի վրայ, պատասխանատուութեանց որոշ ճշդումով, եւ յանձնուեցաւ ինձ այդ աշխատութիւնը:

Այսպէս՝

1) Ստանալով «Ազատութեան մատենադարան»ի Կեդր. վարչութենէն որոշ քանակութեամբ գրքեր 40% զեղչով, ինքս պիտի վաճառէի Պոլսոյ, գաւառի թէ Արտասահմանի գրավաճառներուն եւ առ հասարակ դիմողներուն, այդ 40% զեղչին յատկացնելով անոնց սովորական տոկոսը 35,30, 25, 20% եւն:

2) Վարչութիւնը պատասխանատու պիտի չըլլար ապառիկներէ առաջանալիք կորուստներուն եւ վաճառման հետ կապուած ռեէ ծախքի:

3) Պահեստին բանալին պիտի գտնուէր Կեդր. վարչութեան ձեռքը՝ իրեն վերաբերելով անոր ծախքը (վարձք, ապահովութիւն եւ մաքս՝ նոր ստացուելիքներուն). ինծ տրուած գրքերը պիտի արձանագրուէին յատուկ տետրակի մէջ՝ յանձնողին կողմէ եւ վարչութիւնը պիտի պահանջէր իր յանձնած գրքերէն ծախուածներուն արժէքը 40% զեղչով, հակառակ պարագային գրքերը:

4) Կուսակցութեան օրկանները – թերթ եւն., պիտի աջակցէին ինծ՝ գրքերու տարածման գործին մէջ:

Կ՚արժէ յիշել որ գործի սկսուած թուականին՝ արդէն կուսակցութեան սեփականութիւնը եղող այս գրքերը բաւականէն աւելի ցրուլուած – ապացոյց ասոր՝ նախորդ երեք տարիներու ընթացքին ցրուլուած գրքերը կանխիկ թէ ապառիկ – 83.000 – եւ հասարակութիւնն ալ իր կարգին դադրած հետաքրքրուելէ՝ գրքերու վաճառման թափը շատ ինկած էր:

Չեռք առնուած կարգ մը միջոցներու շնորհիւ – գրացուցակներու մեծաքանակ հրատարակում եւ ցրուում, մասնակի դիմումներ, յայտարարութիւն եւն. – վաճառման գործը մասնաւոր կենդանութիւն մը առաւ: Մասնաւորապէս ուժ տուի մեր սեփականութիւնը չեղող բայց յանձնարարելի գրքերու եւս հայթայթման գործին, որուն շնորհիւ կարելի եղաւ մեր գրքերէն փոխանակութեամբ ալ ձեռքէ հանել:

Քիչ մը անդին ներկայացուցած ցուցակս ոչ միայն ցոյց կու տայ պահեստին իրական վիճակը – որուն կանոնաւոր մէկ ցանկը պատրաստեցի – այլեւ իւրաքանչիւր գրքէ քանի՛ օրինակ վաճառուած ըլլալը:

Տեղն է դիտել տալ որ, վաճառման առաջին վեց ամիսը վաճառման գործը համեմատաբար աւելի արդիւնաւոր եղաւ քան պատերազմի շրջանը՝ ուր կէս առ կէս գրեթէ իջաւ առեւտուրը:

Ներկայացուցած հաշուիս համաձայն՝ «Ազատութեան մատենադարան»ի վարչութեան յանձնած եմ մօտ 13000 ղրուշի գումար մը: Եթէ աննպաստ պայմանները գոյութիւն չունենային՝ ապահովաբար այդ գումարը պիտի կրկնապատկուէր:

Իրողութիւնն այն է որ «Ազատութեան մատենադարան»ը տարին 200-250 ոսկի զուտ մուտք մը կրնայ ունենալ, որուն կէսը եթէ կազմակերպութեան յատկացի իբր վճարք իր ղրած դրամագլուխին, մնացածով կարելի է տարուան մէջ 2-3 կարեւոր հրատարակութիւններ տալ:

Առաջարկներ

Ընդհ. ժողովի որոշումն այն էր որ «Ազատութեան

մատենադարան»ը տարին գէթ 2-3 կարեւոր հրատարակութիւններ տար: Անցնող երկու տարուայ ընթացքին միայն մէկ հրատարակութիւն ունեցաւ ան՝ ընկեր Զաւարեանի «Ուսումնասիրութեան պէտքը»:

Նոր հրատարակութեանց գոյութիւնը մեծապէս պիտի նպաստէ միւսներու վաճառման, մնաց որ արդէն իր նպատակը լճացում մը չըլլալով՝ պէտք է ընդառաջ երթայ ան ստեղծուած պէտքին:

Փորձառութեամբ համոզուեցայ որ սուղ բայց իրական արժէք ներկայացնող գրքերը շատ աւելի կը սպառին՝ քան աժանագին պրոշիւրները: Այս տեսակէտէն հետաքրքիր է վաճառուած գրքերու բաղդատական ցանկը՝ զոր կցած եմ այս տեղեկագրին: – Հայ հերոսներու ալպոմը, օրինակ, մեծ սպառում մը կրնայ ունենալ, որուն հրատարակութիւնը քանիցս որոշուած է կուսակցութեան ժողովներէն եւ որ կրնայ ի գլուխ հանել նոյնինքն «Ազատութեան մատենադարան»ի վարչութիւնը իր նիւթական միջոցներով, բայց ընկերներու պատասխանատու աշխատութեամբը:

Բացի այս գրքէն, ուրիշ ոեւէ գիրք սխալ է 1500-2000 օրինակէն աւելի հրատարակել: Անկարելի է այդ քանակութենէն աւելին սպառել 4-5 տարուայ ընթացքին: Ասոր ալ պերճախօս ապացոյցը մեր պահեստին մէջ կուտակուած գրքերու թիւերն են: Դրամագլուխը փոխանակ սպասելու՝ հարկ է որ շրջանառութեան մէջ մնայ միշտ:

Մեծ պահանջ կայ հերոսներու կենսագրական պրոշիւրներու. եթէ յեղափոխական դէմքերու ալպոմը գլուխ չպիտի ելլէ, գէթ ժողովուրդի այս փափաքին գոհացում տալու է՝ հերոսներու համառօտ կենսագրականներու հրատարակութեամբը՝ նշանակելով շատ աննշան արժէքներ, օրինակ 10 կամ 20 փարա:

Առ հասարակ կը կարդացուին ազգային-յեղափոխական նիւթերու շուրջ գրուած գրքեր – վէպ կամ այլ գրուածքներ – փոխանակ զուտ գիտական-տեսական գրքերու, պարագայ մը՝ որ կ՛արժէ անտես չառնել հրատարակելի գործերու ընտրութեան պահուն:

Այս բոլոր աշխատութեանց վրայ հսկելու եւ ընթացք տալու համար անոնց՝ անհրաժեշտ է մնայուն-յարատեւ մարմնի մը գոյութիւնը, որ ունենայ իր պարբերական հաւաքումները: Այս բանը գրեթէ գոյութիւն չունեցաւ նախորդ Ընդհ. ժողովէն մինչեւ այժմ անցնող սա երկու տարուայ ընթացքին եւս, չնայած որ այդ բանը որոշուած էր նոյնինքն Ընդհ. ժողովէն:

Պէտք է դիտել տալ որ կազմակերպական մարմիններու մօտ հարկ եղած ջանքը կը պակսի կուսակցական հրատարակութիւնները տարածելու տեսակէտէն, մինչդեռ ամէն կարեւոր վայրի մէջ գտնուելու էին ընկեր վաճառողներ՝ որոնց գլխաւոր ջանքն ըլլար կուսակցութեան հրատարակութեանց տարածումը: Կուսակցական գրադարանները այս ուղղութեամբ կրնային նպատակայարմար դեր մը կատարել, եթէ համեստ դրամագլուխ մը շրջանառութեան մէջ դնէին: Այս մտքով յաճախ թելադրութիւններ ըրած եմ նամակներով՝ առանց սակայն շօշափելի կամ բաղձացուած արդիւնքը ձեռք բերելու: Բայց եթէ այդ յանձնառութիւնը գայ յաճախ կուսակցական մարմիններէ եւ կազմէ անոնց պարտականութեան մէկ մասը ու կրկնուի յաճախ, ապահովաբար նպաստաւոր արդիւնքի մը պիտի յանգէինք:

Ահա՛ թէ ի՛նչ թելադրութիւններու պէտքն զգացի:

ԺԻՐԱՅՐ[3]

1913 Յուլիս 28

<u>Ծանօթ խմբ</u>.– Ներկայ տեղեկագրին կցուած է «Ազատութեան մատենադարան»ի գրապահեստին եւ վաճառուած գիրքերուն մանրամասն «Հաշուեցոյց-պատկեր»ը (ձեռագիր 12 էջ), որուն միայն ամփոփ հաշուեկշիռը կը տրուի յաջորդ էջով:

<u>ՎԱՃԱՌՄԱՆ ՀԱՇԻՒ 1912 – 1913 ՅՈՒԼԻՍ</u>

ՄՈՒՏՔ		ԵԼՔ	
Վաճառումներէ (զուտ)	18910	Ազատ. մատեն[ադարանի] վարչութեան վճ. (Հնչուն 2129½ +714¼ գիրք են)	12844,25
Հին պահանջներէ գանձում	268,75	Սնտուկը պատրաստ	775
Ջանազաններէ ստացուած (վերստին)	2115,75	Փոխանակութիւններէ (ապրանք)	3443,75
		Պահանջ ջանազաններէ	2621,50
		Ջանազան հեղինակ. գրքեր (ոչ սեփական) 1640	1640
	21294,50		21294,50

Ծանօթ.–

1) Ջանազաններու վճարելի գումարին մեծ մասը գոյացած է ուրիշներու հաշուին ծախուած գրքերէ, այդ գումարին դէմ պատրաստ կայ նաեւ 1640 ղրուշի գիրք: Այս երկու գումարները դրուած են սակայն հաշուին մէջ՝ լոկ տոմարական ճշտութեան համար, այլապէս Ազատութեան մատենադարանի պարտ ու պահանջին վրայ ոչինչով կ՛ազդեն անոնք:

2) Իմ տրամադրութեան տակ գտնուած պատրաստ գրքերու քոնքրոլը .... եւ ցուցակագրուած տարբեր ..... , հաշուական օրինականութեան համար:

<u>ԸՆԴՀ. ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌ 1912 – 1913 ՅՈՒԼԻՍ</u>

ԳՈՅՔ			ՊԱՐՏՔ	
(զուտ) յանձնում Պատրաստ ապրանք 30137 Վաճառում 18910		11227	Վճարումներ վարչութեան (համաձայն ստորագրուած տետրակի)	17292,75
Փոխանակութենէ պատրաստ		3413	Հին պահանջներէ գանձում	268,75
Սեփական գրքեր (զուտ սնտուկը պատրաստ դրամ)		775	Ջանազան պարտքեր (ուրիշներու հաշուոյն վաճառելի գրքերէ եւ ապսպրանքի դէմ զրկուածներէ)	2115,75
Գանձելի պահանջներ		2621,50		
Պատրաստ գրքեր (ուրիշներու)		1640		
		19675,50		19675,50

Փաստ. 880-8

Բ 5.– Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1913 Մարտ 5/18, Պարտիզակ

Ընկերներ,

Պարտիզակը 9000 բնակիչով զուտ հայաբնակ գիւղ մ՚է. մեր կոմիտէի գործունէութիւնը տարածուած է նաեւ շրջակայ երեք գիւղերու վրայ, որոնք գրեթէ կեանքի նոյն պայմաններն ունին. գիւղի եւ շրջակայքի գլխաւոր արտադրութիւններն են խոզակ (մետաքս), ծխախոտ, գինի, պտուղ եւայլն. բայց այս արտադրութիւնները անբաւական են բազմամարդ գիւղը ապրեցնելու համար, այդ պատճառով ալ շատերը Պոլիս կամ ուրիշ կեդրոններ կ՚երթան աշխատելու եւ շատեր ալ գիւղի մէջ իբրեւ պարզ գործաւոր կ՚աշխատին, մանաւանդ իգական սեռը:

Գործաւորուհիներու մօտ 400 թիւ մը կ՚աշխատի գիւղի մէջ գտնուած մետաքսի մանարաններու մէջ. նոյնչափ գործաւորուհիներ ալ կը զբաղին ժանեակով:

Ժանեակի գործը վերջին մէկ քանի տարիներ սկսած է ընդհանրանալ եւ գործաւորուհիները դժգոհ՝ գործարանի կեանքէն ու չնչին վարձատրութենէն (օրական 1.5-2-3 ղրշ.) տունը կը մնան իրենց ուզած ազատութեամբ եւ չափով ժանեակով զբաղելու. անշուշտ եթէ ժանեակի աշխտավարձը գոհացուցիչ վիճակի հասնի, գործաւորներու թիւը կրնայ բարձրանալ մինչեւ 1000 եւ թերեւս աւելի:

Շինուած ժանեակները տեղացի եւ պոլսեբնակ քանի մը միջնորդներու եւ միջնորդուհիներու միջոցաւ կ՚արտածուին Ամերիկա՝ Միացեալ Նահանգներ, բնական է Նիւ Եորք, Գանատա, ուր ինչպէս ստուգած ենք կրկին եւ եռապատիկ շահ կը գոյացնեն. հասկնալի է շահը կը վերցնեն միջնորդները, իսկ գործաւորուհին կատարեալապէս կը շահագործուի, այնպէս որ իւրաքանչիւր միջակ գործաւորուհի օրական հազիւ 1.5-2.5 ղրշ. կրնայ շահիլ:

Մեր կատարած հետազօտութիւններուն հակառակ չենք կրցած միջնորդներու գաղտնիքներու տեղեկանալ եւ չենք գիտեր թէ հոդ արտածելէ յետոյ ի՞նչ միջոցներով կը սպառին:

Որպէսզի լիովին ծանօթ ըլլաք հոս գործուած ժանեակներու տեսակներուն եւ գործածութեան նպատակին, կը ներփակենք ցուցակ մը եւ կը խնդրենք որ ժանեակի գործաւորուհիները կազմակերպելու եւ շահը իրենց համար ապահովելու համար հաճիք մասնաւոր հետաքրքրութեամբ ստուգել եւ պատասխանել մեր հետեւեալ հարցումներուն.

1) Ժանեակի ներածութեան մաքսը որչա՞փ է այդ երկրի մէջ, 2) Կարելի՞ է իբրեւ վաճառականութեան ճիւթ դիւրաւ սպառել. 3) Ո՞րն է լաւագոյն եղանակը (սեզոն) ժանեակի սպառման եւ ե՞րբ պէտք է պատրաստ ըլլայ տեղին վրայ. 4) Եթէ ձեր շրջանի մէջ ժանեակի սպառումը չի կրնար յաջողիլ, ո՞ր կարելի է եւ ի՞նչ հասցէներու կրնանք դիմել. 5) Առանձնապէս ժանեակի առեւտուրով զբաղող վաճառականներ եւ կամ խանութներ կա՞ն եւ ի՞նչ տեսակ ապրանքներու հետ միասին կը ծախուին. 6) Կարելի՞ է հոդ ժանեակի վաճառականի մը հետ պայմանաւորուիլ եւ կամ այդ գործով զբաղողի մը հետ, որ մեր բոլոր արտածութիւնները իրենց ծախենք որոշ գնի համաձայն եւ ի՞նչ կրնայ ըլլալ այդ գինը նշանակուած տեսակներուն համեմատ. 7) Եթէ չկայ այդպիսի վաճառական կամ անձ, կարելի՞ է որ վստահելի ընկեր մը ձեր կոմիտէի յանձնարարութեամբ եւ երաշխաւորութեամբ գործը ստանձնէ եւ % որոշ սակը իրեն մնալու պայմանով վաճառումի գործով զբաղի եւ քանի՞ % կրնայ ըլլալ սակը. 8) Մինչեւ որ գործաւորուհիներու միութիւնը կազմուի եւ դրամագլուխ գոյանայ, ինչ որ ներկայ աշխատավարձով դժուար է, կարելի՞ է հոդ գտնել անձեր, որոնք անհատապէս եւ կամ ընկերութեամբ գումար մը, մօտ 100 ոսկի յատկացնեն այդ գործին, ղրկուած ժանեակներու գինը կանխիկ վճարելու եւ կամ հոս տեղին վրայ գնելու համար. 9) ճմոյշներու տեսակները որոշելու համար կարելի՞ է թուղթէ մօտէլներ եւ քաթալոկներ ղրկել. եթէ կայ կը խնդրենք որ առաջին առթիւ մեզ ղրկէք:

Ահա, սիրելի ընկերներ, գործաւորուհիներու աշխատանքը կազմակերպելու եւ արդիւնաւորելու համար պէտք ունինք թէ ձեր լուսաբանութիւններուն եւ թէ ձեր օժանդակութեան. մինչեւ հիմա գործարաններու մէջ աշխատող գործաւորուհիներու վրայ թափուած աշխատանքը լաւ արդիւնաւորուած չէ, որովհետեւ դժուար է մրցումի միջոցաւ գործատէրերու վրայ ազդել եւ միութիւններով յաջողիլ. ասկէ զատ արդէն գործարանատէրերու շահը այնչափ ալ մեծ չէ, որ կարելի ըլլայ օրավարձերը պահանջուած չափին հասցնել. այս հանգամանքներու մէջ մեզ կը մնայ մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնել ժանեակի գործաւորուհիներուն վրայ:

Աւելորդ կը համարենք շեշտել մեր կազմակերպութեան ծրագրով մեր վրայ ինկած աշխատաւորական պարտականութիւնը եւ այն նշանակութիւնը որ կրնայ ունենալ կազմակերպութիւնը այդպիսի ձեռնարկ մը յաջողցնելու համար:

Կը սպասենք ձեր շուտափոյթ պատասխանին եւ կը յայտնենք մեր ընկերական սիրալիր բարեւները:

Հ.Յ.Դ. ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

Հասցէ.- M. Onnik Yacoyan
Ismit, Baghtchédjik
(Via – Constantinople)
(Turquie d'Asie)

Ծանօթ.- Baghtchédjik Պարտիզակի թուրքերէն անունն է:

Փաստ. 880-8ա

Բ 6.– ՊԱՐՏԻԶԱԿԻ ՄԷՋ ՇԻՆՈՒԱԾ ԺԱՆԵԱԿՆԵՐ (ՏԱՆԹԵԼԱ)

Ժանեակները կ՚ըլլան ասեղնագործ, ասեղով շինուած եւ սովորական, գրոշայով շինուած. ասեղնագործները դժուար են, համեմատաբար աւելի վարձատրուած, իսկ գրոշայով շինուածները աւելի ընդհանրացած եւ դիւրին են, բայց վարձատրութիւնը քիչ:

Կը շինուին.–

1) Կանացի պլուզներ, ամբողջ, այլեւայլ ձեւերով.
2) Ժիլէներ, պլուզներու համար օձիքով միասին.
3) Օձիքներ, կլոր, մարնէլ, սրածայր, բոլորակ.
4) Թեւերու դարձուած եզրեր.
5) Փողկապներ, գրավաթ, պարզ փողկապ, այրերու եւ կիներու համար.
6) Գլխանոցներ, մեծ եւ փոքր.
7) Եզրեր, զգեստի, բարձի, արա (անքրաթօ).
8) Բարձի ծածկոց.
9) Սեղանի, բիւրոյի, թավլուի ծածկոցներ.
10) Ափսէի ծածկոց (տոլէ) գաւաթի տակ.
11) Մոթիֆներ. պլուզներու եւայլնի իբրեւ զարդ:

Ծանօթ.- Ծածկոցները առհասարակ ասեղնագործ կ՚ըլլան, իսկ միւսները գրոշայով շինուած:

ԳԼՈՒԽ XXI

ՊԱԼՔԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Պալքանի Կեդր. կոմիտէութեան իրաւասութեան տակ կ՚իյնային Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ հայաշատ քաղաքները, ուր կայք հաստատած էին մեծ մասամբ հայկական նահանգներէն եկած եւ ընդհանրապէս սեւ աշխատանքով օրուան ապրուստ ճարող պանդուխտ հայեր: Պուլկարիան ունէր յեղափոխական հարուստ անցեալ եւ կուս. կուտ շարքեր, որոնց հիմը դրած էին Դաշնակցութեան առաջին սերունդի ռահվիրաները՝ մտաւորական թէ մարտիկ: Կազմակերպական կեանքը, յատկապէս 1912-13 տարիներուն զգալի չափով խանգարուած էր իբրեւ հետեւանք Պալքանեան պատերազմին: Միեւնոյն պատճառով անկանոն են ժողովները, հերթական ըլլան անոնք թէ շրջանային. կը պակսին համապատասխան արձանագրութիւնները: Հարկ պիտի ըլլայ սպասել երկու հանգրուանով ծաւալած պատերազմի աւարտին՝ շրջանային ժողով մը կարենալ գումարելու համար, այն ալ թերի կազմով: Այսուհանդերձ կուսակցական մարմինները՝ կոմիտէներ եւ Կեդր. կոմիտէ, թէեւ անդամահատուած, բայց եւ գործօն, կը մնային պարտականութեան պատնէշին վրայ, եւ նշուած տարիներու Պալքանի թղթածրարները հարուստ եւ հետաքրքրական նիւթ կը հայթայթեն մարմիններու հարուստ գործունէութեան եւ Կեդր. կոմիտէի վարած քաղաքականութեան մասին:

Գլխաւոր խնդիրը պատերազմն էր անշուշտ եւ Պալքանի Կ. կոմիտէին դիրքորոշումը առնր նկատմամբ: Անխուսափելի կերպով ան պիտի ըլլար ի նպաստ՝ Մակեդոնիոյ եւ Թրակիոյ ազատագրութեան համար Պալքանի նորանկախ պետութիւններու ձեռնարկած պատերազմին: Բացի զինակոչի ենթարկուած պուլկարահպատակ հայ երիտասարդութենէն, կազմակերպուած էր նոյնպէս կամաւորական զօրագունդ: Նախաձեռնութիւնը՝ թէեւ դրուած ազգային-եկեղեցական մարմիններու հովանիին ներքեւ, չէր կրնար, այսուհանդերձ, անտես առնուիլ կուսակցական ղեկավարութենէն, մանաւանդ որ հայկական գունդին գլուխ անցած էին ազգային հերոս Անդրանիկն ու պուլկար զին. վարժարանէն շրջանաւարտ երիտասարդ սպայ Գարեգին Նժդեհը, մանաւանդ նաեւ որ շարժումը մեծ խանդավառութիւն առաջացուցած էր ժողովրդական զանգուածներու մօտ:

Կատարուած փաստը եւ Պալքանի դաշնակցական միաւորին յանձնառութիւնը պատերազմին մէջ, բնականաբար, խոր մտահոգութիւն պիտի պատճառէր Պոլսոյ պատասխանատու շրջանակներուն: Հոս եւս հայ երիտասարդութիւնը կանչուած էր զէնք վերցնելու եւ իբրեւ օսմանեան հայրենիքի հպատակ կատարելու իր քաղաքացիական պարտականութիւնը: Ընդհանուր կերպով եւս թրքահայութիւնը իր բոլոր խաւերով ճիգ չէր խնայեր սատար կանգնելու համար օսմանեան կայսրութեան ամբողջականութեան պահպանման, ուստի պուլկարահայութեան ընթացքը կը համարուէր գրգռիչ եւ համազօր վտանգի ենթարկելու յատկապէս հայկական նահանգներու բնակչութիւնը, արդէն թիրախ վրէժխնդրութեանը թուրք խուժանին, որ առիթի կը սպասէր նոր նախճիրներ սարքելու համար:

Ահա անհետանալի այս կացութեան առթիւ փոխանակուած գրագրութեան է յատկացուած ստորեւ ներկայացուած թղթածրարին մեծագոյն մասը,– նամակներ փոխանակուած Ա-րեւմտեան բիւրոյի Թուրքիոյ հատուածին եւ Պալքանի Կ. կոմիտէին, այլեւ պատասխանատու բազմաթիւ ընկերներու միջեւ, ուր առկայ հակոտնեայ տեսակէտները կը պաշտպանուէին երկուստեք: Կողմերէն մէկուն համար մտահգիչը եթէ թրքահայութեան սպառնացող անմիջական վտանգն էր, միւսին համար այլեւս ցնորք կը համարուէր՝ հայութեան ի սպառ բնաջնջումը հետապնդող Թուրքիայէն ակնկալել որեւէ բարեկարգում կամ բարիք:

Փաստ. 1156-178

1.– ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ

29 ՀՈԿՏ. – 2 ՆՈՅ. 1913

Պալքանեան Կեդր. կոմիտէս նկատելով որ՝

Շրջանային ժողով գումարելու համար հակառակ նախօրօք մարմիններու ղրկուած հրաւիրագրերու – Շրջաբերական, նամակ, հեռագիր եւայլն – շատ մը մարմիններ իրենց պատգամաւորները չեն ղրկած, ոմանք կազմալուծեալ ըլլալնին, ոմանք ալ յարմար պատգամաւորի չգոյութիւնը պատճառաբանելով,

Նկատելով որ՝ այս պայմաններու տակ ժողովը յետաձգելով՝ մօտ ապագային աւելի շատ պատգամաւորներու մասնակցութեամբ բանալը այնքան ալ յոյս չի ներշնչեր,

Ռուսճուգի, Սոֆիայի եւ Ֆիլիպէի պատգամաւորներուն հետ համախորհուրդ՝ որոշեց Շրջանային ժողովը ամսոյս 29-ին բացուած հռչակել:

Կ. կոմիտէս նկատելով ընկեր պատգամաւորներու նուազութիւնը, օրակարգի հարցերը գաղափարի բովանդակութեամբ լուծելու համար, յարմար նկատեց տեղացի կարող ընկերներէն 4 հոգի հրաւիրել խորհրդակիցի հանգամանքով, վճռական ձայնի իրաւունքը վերապահելով պատգամաւորներուն:

Նախորդ Շրջանային ժողովները որքան ալ ներկայէն աւելի պատգամաւորներու մասնակցութեամբ բացուած են, սակայն նկատելով նախկին քանի մը մարմինները այժմ կազմալուծուած ըլլալով պիտի չկրնան մասնակցիլ, Կ. կոմիտէս մեծամասնութիւն գոյացած նկատեց Շրջանային ժողովը:

Ներկայ պատգամաւորներն են, ընկերներ
Գէորգ Քեստանեան – Կ. կոմիտէի կողմէ
Օր. Վարդուհի Անդրանիկ – Ռուսճուգ
Օր. Սոֆի Մինասեան – Սոֆիա
Գրիգոր Ամիրեան – Ֆիլիպէ

Խորհրդակցի հանգամանքով հրաւիրուած են՝ ընկերներ
Անտոն Շահրիկեան
Վարդազար Տագէսեան
Գէորգ Թորոսեան
Մուշեղ Մանիշակեան

Գ. Ն. ՔԵՍՏԱՆԵԱՆ, Վ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ, Գ. ԱՄԻՐԵԱՆ, Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՆԻՍՆ Ա.
1913 հոկտեմբեր 29

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 9-ին: Կազմուեցաւ նախ դիւանը. ընտրուեցաւ՝

Նախագահ՝ ընկեր Գ. Քեստանեան
Քարտուղար՝ ընկեր Ա. Շահրիկեան

Ժողովի բացման առթիւ ընկեր Քեստանեանի կողմէ առաջարկուեցաւ Դաշնակցութեան հանգուցեալ բոլոր մարտիկներուն համար յարգանք արտայայտել: Նոյնպէս ընկեր Պասմաճեան կը հրաւիրէր ժողովը յոտնկայս յարգանք յայտնել անգուգական ընկեր հանգուցեալ Ս. Զաւարեանի յիշատակին: Երկու առաջարկներն ալ ընդունուելով՝ ժողովը անցաւ օրակարգի:

Ստուգուեցաւ պատգամաւորներու վկայագրերու օրինականութիւնը:

Ապա կարդացուեցաւ Կեդր. կոմիտէի եռամեայ գործունէութեան տեղեկագիրը ընկեր Քեստանեանի կողմէ:

Տեղեկագրի ընթերցման աւարտումէն յետոյ, վիճաբանութեան դրուեցաւ Կեդր. կոմիտէի երկրորդ շրջանի ունեցած գործունէութիւնը: Թեր ու դէմ արտայայտութիւններէ վերջ ընդունուեցաւ Ֆիլիպէի պատգամաւոր ընկեր Ամիրեանի ներկայացուցած հետեւեալ բանաձեւը.–

«Շրջանային ժողովը լսելով Կեդր. կոմիտէի տեղեկագիրը, առաջին տարեշրջանի մէջ ունեցած գործունէութիւնը գտաւ բաւարար, իսկ երկրորդ տարեշրջանի գործերուն կաղացումին մէջ պատասխանատու գտաւ [Կ.] կոմիտէի անդամներէն երկուքը (Միսաք Թոփչեան եւ Գառնիկ Սկրտիչեան) որոնք չմասնակցելով [Կ.] կոմիտէի նիստերուն, պատճառ դարձած են որ [Կ.] կոմիտէն համագործակցութիւն չունենայ եւ այդպէսով ընդհանուր թուլացում առաջ գայ:

Վառնա փոխադրութեան գալով՝

Ժողովը փոխադրութեան շարժառիթներուն մասին բացատրութիւն պահանջելով, տրուած մանրամասնութեանց վրայ գտաւ, որ փոխադրութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է եղած, եւ թէ [Կ.] կոմիտէս Վառնա գտնուած միջոցին բնաւ թերացած չէ իր պարտականութեանց մէջ»:

«Շրջանային ժողովը Կ. կոմիտէի առաջարկութեամբ՝ իր գոհունակութիւնը կը յայտնէ ընկերներ Վահան Մազմանեանի եւ Արշակ Սարուխանեանի, որոնք ազնուաբար Կ. կոմիտէի ժողովներուն ներկայ գտնուելով իրենց մասնակցութիւնը բերած եւ դիւրացուցած են անոր գործունէութիւնը Վառնա գտնուած միջոցին»:

Ֆիլիպէի կոմիտէին տեղեկագիրը կարդացուելով՝ ընդունուեցաւ ընկեր Քեստանեանի բանաձեւը.

«Լսելով Ֆիլիպէի մարմնին գրաւոր տեղեկագիրն ու ընկեր պատգամաւորին լրացուցիչ բերանացի տեղեկութիւնները, ժողովը գտաւ, որ այդ կոմիտէն թէեւ կենսունակ է, բայց իր գործունէութեան ընթացքին, միայն ընթացիկ գործերը վարած է ու չէ աշխատած շարքերու լայնացման եւ կանանց խումբերու կազմութեան:

Վահան Մանուէլեան խումբը որ մեծ ապագայ կը խոստանար, այդ խումբէն ոեւէ դրական արդիւնք չէ կրցած ստանալ, ինչպէս նաեւ շրջաններու մէջ չէ կրցեր խումբեր առաջացնել, նոյն իսկ չէ կրցած եղածները պահել»:

Ռուսճուգի տեղեկագիրն կարդացուելով ժողովը գտաւ զայն բազմակողմանի. ցանկալի էր որ Կ. կոմիտէն ներկայացնէր նաեւ իր նախորդին գործունէութեան մասին ալ ամփոփ գծեր: Միանգամայն նկատուեցաւ որ անդամավճարներու գանձումները լաւ չէ կազմակերպուած ու շրջանները կազմակերպելու համար հարկ եղածը չէ կրցած ընել: Կոմիտէի գրաւոր յարաբերութիւնները եղած են բաւարար, միշտ հետեւած կուսակցութեան գործերու ընթացքին եւ եղած է հետաքրքրքիր մարմին մը:

Ցանկալի է, որ Ռուսճուգը իբրեւ լաւագոյն շրջան մը, ունենար աւելի մեծ չափով քաղաքացի ընկերներ եւ կազմակերպէր լսարանական ժողովներ: Ընկեր պատգամաւորուհիին տուած բերանացի բացատրութիւններէն երեւաց որ գաւառացի ընկերները կազմակերպելու եւ անդամավճարները կանոնաւորութեամբ գանձելուն մէջ ամէնէն աւելի աշխատած է ընկեր Մուշեղ Մանիշակեան:

Ժողովը գոհունակութեան ու քաջալերանքի արժանի գտաւ Ռուսճուգի կանանց Մարօ խումբի եռանդուն գործունէութիւնը որ քիչ ատենուան մէջ 8-900 ֆրանքի հասոյթ մը ապահովելէ զատ հասարակական բոլոր գործերուն ալ իր դրական մասնակցութիւնը բերած է:

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 11½ին:

Գ. Ն. ՔԵՍՏԱՆԵԱՆ, Վ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ,
Գ. ԱՄԻՐԵԱՆ, Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՆԻՍՏ Բ.
Հոկտեմբեր 30 (Հինգշաբթի գիշեր)

Ներկայ 4 պատգամաւորները, խորհրդակցական ձայնով հրաւիրուած ընկերներն ու ընկեր Մարտիկ Պասմաճեան:

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 8½ին:

Ընթերցում Սոֆիայի տեղեկագրին: Սոֆիայի տեղեկագրին շուրջ բաւական երկար վիճաբանութիւն մը տեղի ունեցաւ եւ թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակումէ յետոյ միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ ընկեր Ամիրեանի ներկայացուցած հետեւեալ բանաձեւը.

«Նկատելով որ՝ Սոֆիայի տեղեկագիրը շատ հարեւանցի կերպով խմբագրուած է եւ որ ամենակարեւորը եղող Կարմիր խաչի ընկերուհիներու գործունէութեան մասին ոեւէ յիշատակութիւն չէ եղած.

Որ՝ Կարմիր խաչի խումբին վրայ իր ունեցած քոնթրոլէօրի իրաւունքը չէ գործադրած.

Ժողովը տեղեկագիրը գտաւ անբաւարար:

Կարմիր խաչի ընկերուհիներուն ունեցած եռանդուն գործունէութիւնը լսելով, թէ տեղեկագրի մէջ հարեւանցի յիշատակուած բաժնէն եւ թէ ընկերուհի պատգամաւորին բերանացի տեղեկութիւններէն, գոհունակութեան արժանի գտաւ. միակ դիտելի պարագան՝ Կարմիր խաչի սկզբնաւորութեան շրջանին ունեցած ինքնագլուխ գործունէութիւնն է:

Ժողովը գնահատելով ընկերուհիներու եռանդուն աշխատութիւնը կը փափաքի յառաջիկային տեսնել զիրենք այդ գործունէութեան միացուցած կուսակցութեան դաստիարակումը:

Ընթերցում Վառնայի տեղեկագրին: Ընկեր Մարտիկ Պասմաճեանի կողմէ դիտողութիւն եղաւ, թէ բոլոր մարմինները առհասարակ իրենց կազմակերպական գոյքերու մասին տեղեկութիւն չեն տուած. այս բանը թերացում նկատուելով որոշուեցաւ ցաւով արձանագրել: Տեղեկագրի շուրջ տեղի ունեցած վիճաբանութիւններէ յետոյ ընկեր Քեստանեանի հետեւեալ բանաձեւը ընդունուեցաւ:

«Կարդացուեցաւ Վառնայի տեղեկագիրը եւ լսուեցաւ նաեւ Կ. կոմիտէի ներկայացուցիչին լրացուցիչ տեղեկութիւնները:

Ժողովը նկատեց որ նոր կոմիտէն իր նախորդին գործունէութեան տեղեկագիրը չէր ներկայացուցած, բայց այդ բանին մէջ նշմարեց նախորդին թերացումը:

Ուրախութեամբ կ՝արձանագրէ ժողովը կոմիտէին 9 ամսեայ գործունէութիւնը, դիտել տալով որ կանանց խումբեր գոյութիւն ունեցած չեն, փափաք կը յայտնէ որ ջանքեր ըլլան յառաջիկային աւելի մեծ քանակով ընկերներու ցանկ մը ունենայ Վառնայի կոմիտէն, նկատի

ունենալով տեղւոյն հայաշատ կեդրոն մը ըլլալը»:

Քոնսթանցայի տեղեկագիրը: Քոնսթանցայի մարմինը ներկայ տարուայ տեղեկագիրը ղրկած չըլլալով, կարդացուեցաւ 1912 տարեշրջանի տեղեկագիրը, որը գտաւ համեմատաբար բաւարար, նկատի առնելով այդ շրջանի ընկերներուն մտաւոր մակարդակը: Յաւով կ՝արձանագրուի ընկեր Ահարոնի՝ կազմակերպական գործերու հանդէպ ունեցած թոյլ վերաբերումը:

Ընկեր Ահարոն, լինելով ինտելիգենտ, միեւնոյն ատեն կրթական պաշտօնեայ, պարտաւոր էր չխնայել իր մտաւոր ու բարոյական աջակցութիւնը բոլորովին աշխատաւորներէ բաղկացած այդպիսի շրջանի մը համար, նամանաւանդ որ նախորդ Շրջանային ժողովին մէջ այդպիսի յանձնառութիւններ ալ առած էր յիշեալ ընկերը:

Ֆիլիպէի, Ռուսճուգի, Սոֆիայի, Վառնայի, Պուքրէշի եւ Քոնսթանցայի կոմիտէներէն զատ, միւս մարմինները կազմալուծուած ըլլալով եւ տեղեկագրերն ալ ղրկուած չըլլալով՝ ժողովը անցաւ իր բուն օրակարգին:

Յաջորդ Շրջանային ժողովի գումարման քուականն ու վայրը

Այս հարցը իր ունեցած կարեւորութեան համար, երկար վիճաբանութեանց առարկայ դարձաւ. ընկերներէն մէկ մասը կողմնակից գտնուեցան տարին անգամ մը շրջանային ժողով գումարելուն, իսկ մեծամասնութիւնը երկու տարին աւելի յարմար գտաւ: Թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակումէ յետոյ ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

«Նկատելով որ, Շրջանային ժողովի մէկ տարիէն գումարումն արտակարգ ծախքերու դուռ բանալով, պիտի ծանրաբեռնուի առանց այն էլ Պալքանի վտիտ պիւտճէն,

Նկատելով, որ երեք տարին անգամ մը գումարումն ալ անուղղակի կերպով Կ. կոմիտէի գործունէութեան վրայ կ՝ազդէ եւ կրնայ գործերու կաղացումին պատճառ դառնալ,

Շրջանային ժողովը ընդ առաջ գնալով քանի մը մարմիններէ եկած պահանջին, կ՝որոշէ՝

Երկու տարին անգամ մը գումարել Շրջանային ժողով, գումարման վայրն ու ժամանակը որոշելը թողլով Կ. կոմիտէին»:

Դաշնակցական մամուլի եւ հրատարակութեանց ուղղութիւնը

Ժողովը դաշնակցական մամուլի մասին ունեցած վիճաբանութիւններէ, գաղափարի փոխանակումներէ եւ լուսաբանութիւններէ յետոյ 1 ձայնի դէմ 4 ձայնով ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը նկատի ունենալով դաշնակցական հրատարակութեանց ուղղութիւնը, կ՝առաջարկէ՝

«Դրօշակ»ի համար.– փոխել իր հակառուս ուղղութիւնը. ո՛չ ռուսասէր լինել եւ ո՛չ ռուսատեաց, բոլորովին չէզոք. աւելի լայն տեղ տալ մերթ ընդ մերթ Դաշնակցութեան աշխարհահայեացքը պարզող յօդուածներու, պատրաստուած ձեռնհաս ընկերներու կողմէ: Հրատարակութեան մէջ մտցնել կանոնաւորութիւն, եւ անպայման ամէն ամիս հրապարակ հանել:

«Ազատամարտ»ի համար.– Իր ուղղութիւնը թէեւ քննադատելի, սակայն նկատի ունենալով մեր ապրած իրականութեան բացառիկ հանգամանքը, գտաւ համապատասխան մեր այժմու պահանջներուն:

«Երկունք»ի, «Ուսանող»ի, «Յառաջ»ի, «Աշխատանք»ի, «Հայրենիք»ի եւայլն, ուղղութիւնները գտաւ գոհացուցիչ:

Դաշնակցութեան կիսապաշտօնական օրկաններուն նիւթականին գալով,

Շրջանային ժողովը կը պահանջէ ամէն տարի պարտաւորիչ հաշուետուութիւն կոմիտէներուն»:

Ուրիշ բանաձեւ մըն ալ, որ ներկայացուեցաւ ժողովին ու մերժուեցաւ մեծամասնութեան կողմէ, որպէս փոքրամասնութեան կարծիք յառաջիկային նկատողութեան առնուելու համար կը տրուի ստորեւ:

«Նկատի ունենալով որ, «Դրօշակ», «Ազատամարտ», «Աշխատանք» եւ այլ կիսապաշտօնական թերթեր գաղտնի հանգամանք մը չունին, կ՝առաջարկուի հրապարակային հաշուետուութիւն»:

Դաշնակցութեան հրատարակութեանց մասին ժողովին խորհրդակցութեան որպէս լրացուցիչ կ՝աւելցուին հետեւեալ խորհրդածութիւնները ալ:

«Դաշնակցական մամուլը կը կարծենք որ դիւրաւ պէտք չէ ոգեւորուի թուրք կառավարութեան ժամանակաւոր աւազակակաիալած քաղաքականութենէն, քանի որ թուրք մամուլը կրնայ այդ ոգեւորութիւնը ի վնաս մեր դատին շահագործել, բան մը որ երեւան եկաւ Վանի մէջ կառավարական զինուորներէ սպանուած մէկ-երկու նշանաւոր աւազակներու ոչնչացումէն յետոյ»:

Դրօշակի տարածումը եւ նոր բաժանորդներ գտնելու պարտականութիւնը ժողովս կը յանձնէ նոր ընտրուելիք Կ. կոմիտէին ուշադրութեանը:

Ժողովը ցրուեցաւ ժամը 11½ին:

Վ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ, Գ. ԱՄԻՐԵԱՆ
Գ. Ն. ՔԵՍՏԱՆԵԱՆ, Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՆԻՍՏ Գ.

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 9ին:

Ներկայ՝ պատգամաւորներն ու խորհրդակցական ձայնով ընկերներ Շահինեան եւ Պասմաճեան:

Գործիչի խնդիր: Այս խնդիրը Պալքանի համար մանաւանդ իր ունեցած կարեւորութեան պատճառաւ մասնաւոր ուշադրութեամբ քննուելով, տեսնուեցաւ որ ներկաները ամբողջն ալ Պալքանեան շրջանի համար մնայուն գործիչ մը պահելու անհրաժեշտութիւնը կը շեշտէին. ժողովականներու արտայայտութեանց ամփոփումը եղող հետեւեալ բանաձեւը ընդունուեցաւ միաձայնութեամբ:

«Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ունի գոյութեան արդար իրաւունք Պուլկարիոյ մէջ: Պալքանեան Շրջանային ժողովը կատարելապէս համամիտ ըլլալով ասոր, Պալք. Կեդր. կոմիտէն Պալքաններու մէջ կը վերակազմուի իր բոլոր մարմիններով: Պալք. Կեդր. կոմիտէէն իրաւամբ նոր եռանդ ու արդիւնաւոր գործունէութիւն սպասելու միակ միջոցն է Կեդր. կոմիտէի կազմին մէջ պահել գործիչ ընկեր մը որ վարէ առօրեայ գործերը, քարտուղարութիւնն ու այդտեղի մարմիններուն թէ նիւթական ժողովարարութիւն[1] ընելու եւ թէ իր կազմերը ամրապնդելու համար: Այս մտօք առաջնութիւն տալով գործիչ ընկ. Ս. Արարատեանի՝ դիմուեցաւ իր հաւանութիւնը ստանալու համար: Հակառակ պարագային որոշուեցաւ ուրիշ ընկերներու դիմել եւ զայն ընդունելու Կ. կոմիտէի անդամ:

Գործիչին նիւթականը նկատի պիտի առնուի պիտճէն կազմելու ատեն»:

Պալքանի կրթական գործը: Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ Պալքանի կրթական-կուլտուրական հաստատութեանց հանդէպ բռնած չէզոք դիրքը քննադատելի գտնելով, յետ այսու ուղղութեան մասին Շրջանային ժողովի կ՚առաջարկուի հետագայ բանաձեւը:

«Շրջանային ժողովը քննելով Պալքանի մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան բռնած դիրքը կրթական-կուլտուրական եւ այլ հաստատութեանց հանդէպ, եկաւ այն եզրակացութեան թէ, այլեւս ժամանակը եկած է որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը տեղական մարմիններու միջոցաւ ուղղակի իրեն մասնակցութիւնը բերէ ընտրութեանց գործին, եւ նկատի առնելով այս խնդրին կարեւորութիւնը, տեղական մարմինները ջանան համերաշխութեամբ գործել յառաջադէմ տարրերու հետ, մասնաւորապէս թաղկ. հոգաբարձ. ընտրութեանց ատեն՝ պայքար մղեն պահպանողական տարրերու թեկնածուներուն դէմ: Աշխատիլ որպէսզի լիովին կիրարկուին Ազգ. Սահմ[անադրութեան] տրամադրութիւնները»:

(Ընդունուեցաւ առանց քննադատութեան):

Կազմակերպական սրճարանները ու ընթերցարանները

Ժողովը Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչէն այս մասին բացատրութիւններ լսելէ յետոյ, ընդունեց միաձայնութեամբ հետեւեալը.

«Նկատի ունենալով որ, Ռումանիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող սրճարանները մնացած են խիստ անբոնբրոլ վիճակի մէջ,

Նկատելով որ կանոնաւոր հաշուեպահութիւն գոյութիւն չէ ունեցած,

Նկատելով որ, դաշնակցական ընկերներու ջանքերով բացուած են այդ սրճարանները, որ՝

Այդ ձեռնարկով նպատակ ունեցած են կազմակերպութեան նիւթական շահ ապահովել, հետեւաբար ժողովը կ՚որոշէ՝

Կեդր. կոմիտէի յառաջիկայ կազմին վրայ պարտականութիւն դնել որ տարեկան երկու անգամ քոնբրոլի ենթարկէ անպատճառ այդ հաստատութեանց վարչութիւններուն հաշիւները:

Սրճարանական եւ ընթերցարանական վարչութիւնները իրենց գործունէութեան մէջ թէեւ անկախ են, բայց բացառիկ ու կարեւոր կարգադրութիւններ ընելու ատեն պարտաւոր են նախօրօք Կեդր. կոմիտէի կարծիքն ու հաւանութիւնը ստանալ: Բացառիկ ու կարեւոր կը համարուին ընթերց. սրճարան վաճառելը, փակելը, բանալը, գոյքեր վաճառելը եւայլն:

Բոլոր ընթերցարանական ու սրճարանական վարչութիւնները պարտաւոր են ամէն 6 ամիս Կ. կոմիտէին գրաւոր հաշիւ ներկայացնել, իսկ տարին անգամ մըն ալ՝ տեղեկագիր»:

Ներքին կանոնագրի փոփոխութեան հարցը: Կանոնագրի փոփոխութեան հարցը Շրջանային ժողովը գտնելով անժամանակ, այդ մասին հետեւեալ առաջարկ-բանաձեւը ընդունուեցաւ.

«Նկատի ունենալով որ, ներքին կանոնագրի փոփոխելի յօդուածները քուով շատ քիչ են, ժողովը իր տրամադրութեան տակ չունենալով բաւականաչափ տրամադրելի առաջարկներ, յարմար նկատեց փոփոխութիւնները յետաձգել յաջորդ Շրջանային ժողովին որպէսզի մանրամասնօրէն քննելով հարկ եղած փոփոխութիւնները մտցնէ: Մինչեւ այդ Շրջանային ժողովը բոլոր կոմիտէներու վրայ պարտք դնէ անշեղ կերպով հետեւիլ ներքին կանոնագրի տրամադրութիւններուն»:

Զեկուցում Ընդհ. ժողովի պատգամաւորին

Ժողովը լսելով Զ. Ընդհ. ժողովոյ պատգամաւորին

1.- Դրամահաւաք, հանգանակութիւն:

գրաւոր զեկուցագիրն ու բերանացի բացատրութիւնները[2] գտաւ բաւարար եւ գոհունակութեան արժանի: Միայն ցաւով դիտուեցաւ որ Բիւրոները իրենց կոչման բարձրութեան վրայ չգտնուելով չեն արդարացուցած իրենց վրայ դրուած յոյսերը: Շրջանային ժողովը այս բանին մէջ մասամբ պատասխանատու գտաւ Կեդր. կոմիտէները, որոնք իրենց լռութեամբ եւ համակերպումով անուղղակի կերպով քաջալերած են Բիւրոներու անհոգութիւնը:

Ընկեր պատգամաւորին բացատրութիւններէն երեւցաւ որ տրուած որոշումները չգործադրել ամէնէն աչքառու թերութիւններէն մին եղած է Բիւրոներուն, ինչ որ ամէնէն ցաւալին է:

Շրջանային ժողովը կոչում ընելով պատասխանատու պաշտօններ ստանձնող ընկերներու խղճին ու զգացումներուն, կը թելադրէ կոմիտէները որպէսզի պահանջկոտ ու քննադատ ըլլալով, զգացնենք, փառատոր անցեալ մը ունեցող մեծ կազմակերպութեան մը, որպիսին է մերը, ճակատագիրը վարող մարմիններու թմրածութիւնը:

Ընտրութիւն հաշուեքննիչ յանձնաժողովի:

Շրջանային ժողովը Կեդր. կոմիտէի հաշիւները քննելով իր տեղեկագիրը բերելու համար հաշուեքննիչ յանձնախումբ ընտրեց հետեւեալ ընկեր-ընկերուհիները:

Ընկերուհիներ Վարդուհի Անդրանիկ, Սոֆի Մինասեան եւ ընկերներ Վարդազար Տագէսեան եւ Գրիգոր Ամիրեան:

Նիստը փակուեցաւ ժամը 11½ին:

Գ. ԱՍԻՐԵԱՆ, Գ. Ն. ՔԵՍՏԱՆԵԱՆ
Վ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ, Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՆԻՍՏ Դ.

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 8ին:

Ներկայ՝ պատգամաւորներն ու խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով հրաւիրուած ընկերներ՝ Պասմաճեան, Մուշեղ եւ Թորոսեան:

Հաշուական խնդիրներ: Նկատի ունենալով որ հաշուական առկախ խնդիրներ կան, որոնց ի հաշիւ շատ քիչ բան գանձուած է, ժողովը յառաջիկայ Կ. կոմիտէին լուրջ ուշադրութեան յանձնելով խնդիրը կը յանձնարարէ, որ խիստ կերպով հետապնդէ խնդիրը եւ աշխատի ամէն պարտատէրէ իբր հաշիւ գումարներ գանձել: Հակառակ պարագային խնդիրը յառաջիկայ Շրջան. ժողովին ուշադրութեան կը յանձնէ:

Հասոյթի աղբիւրներ: Կազմկ. նոր հասոյթներ ապահովելու համար, Շրջանային ժողովը կ՚որոշէ բոլոր կոմիտէներուն վրայ պարտականութիւն դնել տարեկան երեկոյթ մը, ներկայացում կամ վիճակախաղ մը սարքելով, աշխատին կոկիկ գումար մը ապահովել կազմակերպութեան:

Վանի դատական խնդիրը: Շրջանային ժողովը Կեդր. կոմիտէի վրայ պարտականութիւն կը դնէ խստիւ հետապնդել Վանի դատական խնդիրը[3], որպէսզի ճշդուին պատասխանատուները: Կը յանձնարարէ գիտակ պահել մարմինները խնդրին մանրամասնութեանց:

Ռայոնական ժողով: Շրջանային ժողովը նկատի առնելով Ռայոնական ժողովի երկար ժամանակէ ի վեր գումարուած չըլլալը, որոշեց յառաջիկայ Կեդր. կոմիտէի վրայ պարտականութիւն դնել, որպէսզի միւս Կեդր. կոմիտէներու հետ համախորհուրդ հետապնդէ Ռայոնական ժողովի գումարումը եւ այդ ռայոնական ժողովի մէջ Դաշնակց. վարչական կազմի մասին վճռական առաջարկներ ներկայացնէ:

Ընդհ. ժողովի պատգամաւորի հարց: Շրջանային ժողովը իր ժամանակին նկատի առնուելու համար այս հարցը կը յանձնէ Կեդր. կոմիտէի նկատառմանը:

Համաձայնութեան դաշինք: Շրջանային ժողովը կարդալով Հ.Յ.Դ. Պալք. Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչ ընկեր Վահան Մազմանեանի եւ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան լիազօր ներկայացուցչին միջեւ կնքուած համաձայնութեան դաշինքը, անոր տրամադրութիւնները գտնելով համապատասխան մեր կուսակցութեան ընդհանուր շահերուն, կը վաւերացնէ, յանձնարարելով որ բոլոր մարմինները ջանադիր ըլլան օգտագործելու այս դաշինքէն, եւ համերաշխաբար գործելով Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան հետ, իրենց մասնակցութիւնը բերեն ընդհանուր ինքնապաշտպանութեան գործին[4]:

Նոր Կեդր. կոմիտէի վայր: Յառաջիկայ Կեդր. կոմիտէի որպէս վայր իրենց թեկնածութիւնը ներկայացուցած էին Պուքրէշի եւ Սոֆիայի մարմինները: Շրջանային ժողովը քաղաքական եւ այլ նկատումներով Պուքրէշը գտաւ անյարմար:

Նկատելով որ Սոֆիայի մէջ դիւրութիւններ կան

2.- Հ.Յ.Դ. Վեցերորդ Ընդհ. ժողովին Պալքանի պատգամաւորն էր Գէորգ Քեստանեան:

3.- Հարցը կը վերաբերի 1908 թ. թրքական իշխանութիւններու կողմէ գրաւուած Վասպուրականի զինապահեստներուն:

4.- Տեսնել այս մասին էջ 120-121:

օգտուելու պետականակն բարեկամութենէն եւ սերտ կապ պահելու մակեդրոնական կազմակերպութեանց հետ, որոնց բարոյական եւ այլ կարգի օժանդակութեանց ստէպ պէտք կ՚ունենայ Կ. կոմիտէն։ Շրջանային ժողովը յարմարագոյն վայրը նկատեց Սոֆիան եւ աչքէ անցնելով Սոֆիայի մարմնին կողմանէ ղրկուած թեկնածուներու ցանկը ընտրեց՝ ընկերներ

Մատթէոս Յակոբեան
Գրիգոր Յովհաննէսեան
Պետրոս Թագուորեան
Պարոյր Պարոնեան
Մարտիկ Յովհաննէսեան
Խաչիկ Զմրուխտեան

Կեդր. կոմիտէի կողմանէ հրաւիրուած գործիչն ալ միանալով վերոյիշեալ ընկերներուն պիտի վարեն Պալքանեան Կեդր. կոմիտէի գործերը։

Գործիչ ընկերն ալ համահաւասար իրաւունքներ պիտի վայելէ, ինչ իրաւունք որ ունին միւս ընկերները։

Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Վ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ,
Գ. Ն. ՔԵՍՏԱՆԵԱՆ, Գ. ԱՄԻՐԵԱՆ

ՆԻՍՏ Ե.

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 8½ին։ Ներկայ ամբողջ կազմը։

<u>Հայ կամաւորներու խնդիր։</u>

Շրջանային ժողովը Կեդր. կոմիտէի ընկեր ներկայացուցիչէն տեղեկանալով Պալք. պատերազմին մասնակցող հայ կամաւորներու կազմուելուն շարժառիթները,

Նկատի ունենալով որ՝ կամաւորներու կազմութեան քայլը ինքն ըստ ինքեան փայլուն ապացոյց մըն է հայ ժողովրդի ազատասէր ձգտումներուն՝ ինչ որ ուրախալի է,

Նկատի ունենալով որ կամաւորներու գունդով մը Պալքանեան պատերազմին մասնակցելով՝ երախտագիտական պարտք մը հատուցինք պուլկար կառավարութեան եւ ժողովրդին, որոնք 95ի կոտորածներէն անմիջապէս յետոյ իրենց երկիրը դիմող հայ գաղթականութեան այնքան վեհ ասպնջականութիւն մը ցոյց տուած էին,

Նկատի ունենալով որ հայ կամաւորներու գունդը հայութեան պատիւ բերող մասնակցութիւն մը ունեցած է պատերազմի ընթացքին, ինչ որ գոհունակութեան եւ քաջալերանքի արժանի է,

Նկատի ունենալով, որ հայ կամաւորներու այս անձնազոհումը, մեր եւ պուլկար ժողովրդեան ունեցած բարեկամական յարաբերութեանց ամրապնդուելուն զօրաւոր ազդակ մը եղած է,

Ժողովը ուրախութեամբ արձանագրելով այս պարագաները, հանդիսաւորապէս իր գոհունակութիւնը կը յայտնէ ընկեր Անդրանիկի, Նժդեհի եւ բոլոր կամաւոր զինուորներուն – դաշնակցական կամ չէզոք – որոնք յանուն գաղափարի ամբողջ ամիսներ արիաբար ճակատեցան մեր դարաւոր թշնամւոյն դէմ։ Միայն ցաւով կ՚արձանագրուի այն տխուր պարագան որ առիթ տուած է ընկերներ Անդրանիկի եւ Նժդեհի յարաբերութեանց ցրտանալուն, ինչ որ ազդած է նաեւ զինուորներու ընկերական յարաբերութեանց վրայ ալ։

Երկու կողմերէ ստացուած տեղեկութեանց համաձայն խնդրին թիւրիմացութեան արդիւնք լինելը պարզուած ըլլալով, սկզբունքային հանգամանք չունենալուն համար ժողովը այդ խնդրով չի զբաղիր, յանձնարարելով ընկերներուն երկուստեք փակուած համարել։

Կամաւոր զինուորներէ մէկ քանիին ընդդէմ ընկեր Ղուկաս Սինասեանի ժողովին ներկայացուցած ամբաստանագիրը կարդալով եւ լիազօր ներկայացուցիչներու բերանացի տեղեկութեանց վրայ հիմնուելով՝ ժողովս եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

Նկատելով որ ընկեր կամաւորներու ըրած մեղադրանքներուն մեծամասնոյն մասը հիմնուած է պարզ ենթադրութեանց վրայ,

Նկատելով որ կամաւորներու մէջ տիրող անցանկալի կարգապահութեան չգոյութիւնը ազդած է ամբողջին ալ տրամադրութեանց վրայ,

Նկատելով որ ընկեր Ղուկասի մեկնման պարագաները – զոր ամենամեծ մեղադրանքն է կամաւորներուն – իրենց ներկայացուցած ձեւով տեղի չի ունեցած։

Նկատելով որ ամբաստանագրին մէջ ցոյց տրուած փաստերը քննելու համար երկար ժամանակի պէտք կայ, ինչ որ ժողովիս համար անկարելի է,

Նկատելով որ ժողովս դիւրութիւն չունի երկու կողմերն ալ լսելով ըստ այնմ եզրակացութեան գալու,

Նկատելով որ ընկեր Ղուկասի անտակտ վերաբերումը պատճառ դարձած է այդ դժգոհութեան,

Ժողովը ցաւով արձանագրելով այս ամէնը, կոչում կ՚ընէ բոլոր ընկերներուն խղճին եւ զգացումներուն որպէսզի յանուն մեր պատկանած կուսակցութեան բրեսթիժին, յանուն նոյնիսկ իրենց բրեսթիժին, յանուն գաղափարին որ զիրենք առաջնորդեց պատերազմի արհաւիրքից դաշտը, փակուած համարեն այս խնդիրները։

Ինչ կը մնայ հաշուական մասին եւ զինուորական-կարգապահական հարցերուն, ժողովը կը յանձնէ զանոնք յանձնախումբին ուշադրութեանը։

Շրջանային ժողովը կը պախարակէ ամէն անոնք, որ յետ այսու այս խնդիրները արծարծելով՝ առիթ ու պատճառներ կը ստեղծեն ցաւալի միջադէպերու, այդպիսիները նկատելով որպէս դաւաճաններ։

<u>Ընդհ. ժողովի որոշմանց անգործադրելի մնացած ըլլալու հարց</u>։ Այս հարցը Զ. Ընդհ. ժողովի մեր պատգամաւորի տեղեկագրին եւ Կեդր. կոմիտէի ներկայացուցիչին կողմանէ կը դրուի սեղանի վրայ։ Ժողովը լսելով բազմաթիւ փաստեր ընդհ. ժողովներու որոշումներու անգործադրելի ըլլալուն մասին եւ տեսնելով որ ընդհ. կանոնագրի տրամադրութեանց շատ մը կէտերը մեռեալ տառ կը մնան, ժողովը այս պարագաները ցաւով արձանագրելով կու գայ այն եզրակացութեան որ՝

Ժողովի որոշումները գործադրելու կոչուած Բիւրոն խնդիրը պէտք եղած լրջութեամբ չի հետապնդեր եւ այս քայլով պատճառ կ՚ըլլայ կազմակերպութեան թուլացման։

Ժողովը կ՚առաջարկէ՝

Ա.- Բիւրոյի ուշադրութիւնը հրաւիրել այս տխուր իրականութեան վրայ եւ յաջախակի դիմումներով հարկադրել բոլոր որոշմանց գործադրութիւնը։

Բ.- Պահանջել որ Բիւրոն կազմակերպուի գործին համապատասխանող կանոնաւորութեամբ եւ առնուազն մէկէ աւելի ազատ անդամներով՝ վարչական գործերը կանոնաւոր պահելու համար։

<u>Դաշնակց. դիրքը թուրք սահմ. հանդէպ։</u>

Նկատի ունենալով որ թուրք սահմանադրութիւնը շատ քիչ առաւելութիւններ միայն տուած է հայ հասարակութեան,

Նկատի ունենալով որ, կեանքի, ինչքի եւ պատուի ապահովութիւնը դեռ ներմուծուած չէ Թուրքիոյ մէջ,

Նկատի ունենալով որ, Թուրքիոյ հարկային սիստեմը տակաւին խիստ յետամնաց վիճակի մը մէջ է, որ ժողովուրդը տակաւին կը հարստահարուի այդ տուրքերու ծանրութեան տակ,

Նկատի ունենալով որ, սահմանադրական կառավարութիւնը գաղտնապէս հետամուտ է հայերը թէ՛ թուապէս, թէ՛ տնտեսապէս, թէ՛ ազգայնապէս, թէ՛ քաղաքականապէս ճնշելու եւ օր մը անկարեւոր, արհամարհելի տարրի մը վերածելու, եւ տակաւին շատ մը նկատումներով՝

Պալք. Շրջանային ժողովը իր անվստահութիւնը կը յայտնէ թուրք սահմանադրական տարրերուն եւ կ՚որոշէ՝

Ա. Բիւրոյական կազմը արտասահման տեղափոխել, աւելի անկաշկանդ, աւելի ազատ, մարտական կազմակերպութեան անցեալին եւ ձգտումներուն համապատասխան գործունէութիւն մը ունենալու համար։

Բ. Դաշնակցական մամուլը, շատ որոշ կերպով հասարակութիւնը ինքնագործունէութեան մղելու համար՝ յուսատու, նախարարութեան «շինարար» գործունէութենէն արդիւնք ակնկալելու տրամադրութիւնները չքացնելու ի սպաս դնել։

Գ. Միշտ ընդդիմադիրի դերին մէջ մնալ։

Դ. Ինքնապաշտպանութեան գործը աւելի լաւ կազմակերպելու համար ամենաառաջնակարգ խնդիր ընել։

Ե. Հետապնդել 61 յօդուածը։

<u>Վերաբն[նութիւն] հին դատավարութեանց։</u>

Շրջանային ժողովը նկատի ունենալով որ. ժամանակին ընկերական-յարաբերական շատ մը վէճերու հանգամանքով բաւական ընկերներ զանազան պատիժներու ենթարկուած են,

Նկատի ունենալով որ, այդ ընկերներու վրայ նշանակուած պատիժները միշտ գարդ գործադրուած են։

Նկատի ունենալով որ, շատ մը խնդիրներ այլեւս իրենց այժմէութիւնը կորսնցուցած են, եւ

Քաղաքական նոր վիճակը, բոլորովին նոր տրամադրութիւններ առաջացուցած է, հետեւաբար ժողովը կ՚որոշէ

Վառնայի, Ռուսճուքի, Փիլիպէի, Պուքրէշի դատապարտուած ընկերներու մասին եղած պատիժները բաւ համարուին եւ անոնց իրաւունք տրուի կազմի մէջ մնտնելու, այն պարագային երբ իրենք կը դիմեն կազմակերպական շարքերու մէջ վերստին մտնելու համար։

<u>Դաշնակցութեան օրինականացումը։</u>

Նկատի ունենալով որ, Պալք. շրջանի քանի մը մարմիններ, կուսակցութեան օրինականացման հարցը որպէս ստիպողական պահանջ օրակարգի մէջ դնել կ՚առաջարկէին,

Նկատի ունենալով որ, տեղական հասարակական գործերուն կուսակցապէս մասնակցելու հարցը դրական որոշմամբ մը անցած է եւ այդ որոշումը լայնօրէն եւ իրաւապէս կարենալ գործադրելու համար անհրաժեշտ է օրինականացումը,

Նկատի ունենալով նաեւ որ, կառավարութեան եւ մակեդրոնական կազմակերպութեանց հետ յարաբերութիւններ ունենալու պարագային օրինականացած ըլլալու պարագան մէջտեղ կը դրուի,

Նկատի ունենալով որ, նոր հասոյթի աղբիւրներ առաջացնելու մասին տրուած որոշումները լիապէս եւ ազատօրէն իրագործելու համար պէտք է որ Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս ճանչցուած ըլլայ կառավարութենէն, ուստի ժողովը կ՚որոշէ՝

Կեդր. կոմիտէի վրայ պարտականութիւն դնել գործը իրաւաբանի մը միջոցաւ ուսումնասիրել տալով անմիջապէս օրինականացումը ձեռք բերել։

<u>Ֆրէնկեանի խնդիրը։</u>

Լսելով Կ. կոմիտէի տեղեկագիրը ի մասին Ֆրէնկեանի յանցապարտութեան եւ այդ մասին Կ. Պոլսոյ Կեդր. կոմիտէի նամակը կարդալէ յետոյ, ժողովը կը հաստատէ Կեդր. կոմիտէի արտաքսման այն որոշումը որը արդէն ժամանակին Դրօշակի մէջ երեւցած է։

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 11½ին։

Վ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ, Գ. Ն. ՔԵՍՏԱՆԵԱՆ,
Գ. ԱՄԻՐԵԱՆ, Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Փաստ. 1156-198

2.– ԻՆՆԱՄՍԵԱՅ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՎԱՌՆԱՅԻ ԿՈՄԻՏԷԻ

6 Մայիս 1912-ին «Առժամեայ մարմնոյ կողմէ հրաւիրուած ընդհ. ժողովի մէջ միաձայնութեամբ նախկին կոմիտէն լուծուած համարուելով նոր ընտրութեան ձեռնարկուեցաւ եւ տեղական կոմիտէ ընտրուեցան ընկերներ.– Սաղաթէլ Նշանեան, Օննիկ Ադէմեան, Աբրահամ Մելքոնեան (3 ամիս յետոյ ընկ. Մելքոնեանի զինուորագրութեան պատճառաւ կոմիտէի կողմէ իբր օժանդակ առնուեցաւ ընկ. Խաչիկ Ճերմակեանը) եւ Կ. կոմիտէի կողմէ վաւերացումը տեղի ունեցաւ 20 Յուլիս 1912ին: Կոմիտէն թէեւ փութաց անմիջապէս նախկին կազմէն պաշտօնական թուղթերն, արձանագրութիւնները եւ հաշիւները պահանջելով գործի սկսիլ, սակայն յաճախակի դիմումներէ յետոյ մեզ տեղեկացուեցաւ իրենց հաշիւներուն ուղղակի Կ. կոմիտէին տրուած ըլլալը, եւ այս մասին ոեւէ պաշտօնական արձանագրութիւն բռնուած չըլլալով՝ կոմիտէիս իսկական պաշտօնավարութիւնը 1 սեպտ. 1912էն կարելի եղաւ սկսիլ: Պաշտօնի սկսելուս մեր կոմիտէական ժողովներուն մէջ, նախ նկատի ունենալով ընկերներու որակը եւ քանակը, որոնց թիւը հազիւ 10-11 կը ներկայացնէր, անմիջական միջոցներ ձեռք առաւ ընկերներու թիւը աւելցնելու եւ Դաշնակցութեան սկզբունքներուն համապատասխան կազմը յառաջացնելու, որու գլխաւոր ազդակներն եղան յաճախակի եղած ընդհ. ժողովներն՝ որոնց մէջ հետզհետէ սիստեմաթիկ կերպով ընկերներու բացատրուեցաւ կուսակցութեան տեսակէտներն եւ նպատակներն եւ ասոնց հանդէպ ամէն մի ընկերոջ ունեցած պարտականութիւնները: Առ այդ կոմիտէս իր իննամսեայ գործունէութեան շրջանին մէջ ունեցաւ մօտաւորապէս 18 կոմիտէական ժողովներ եւ 15 ընդհ. ժողովներ իրենց կանոնաւոր արձանագրութիւններով: Առօրեայ այս ջանքերի միջոցաւ ընկերներու թիւը բարձրացաւ մինչեւ 33 եւ հետզհետէ տեղական կազմը ունեցաւ աւելի կուռ եւ կուսակցական սկզբունքներու համապատասխան ընկերներ: Կոմիտէս հաշուական խնդիրներու եւս աւելի կանոնաւոր ընթացք մը տալու համար, հակառակ պատերազմին առթած քրիզներուն, ամէն կարելին ի գործ դրած է ամսավճարներն հաւաքելու եւ ըստ այնմ կանոնաւորաբար տետրակներու մէջ արձանագրելով ժամանակին իւր ընդհ. հաշիւներն ներկայացնելու Կ. կոմիտէին:

– Նոյնպէս նկատի առնելով «Բաբգէն Սիւնի» ընթերցարանի անհրաժեշտ գոյութիւնը իր ամէն ջանքերն կրկնապատկած է զայն աւելի եւս բարոյապէս եւ նիւթապէս բարձրացնելու, որու համար արդէն ամէն կերպով զարկ տուած է «ըարաճանական դասախօսութիւններու եւ վիճաբանական ժողովներու» գումարման, որոնք կանոնաւորապէս տեղի ունեցան 30 զանազան նիւթերու դասախօսութեամբ, որոնց արդիւնքը գոհացուցիչ եղած է ընկերներու եւ համակիրներու շարքերն աւելի սեղմելով զանոնք բարոյապէս եւ մտաւորապէս յառաջացնելու ծառայելով:

– Կուսակցութենէ անկախաբար ուղղակի եւ անուղղակի միջոցներով ըստ կարելւոյն օժանդակած է տեղական ազգ. կրթական գործին եւ նաեւ ոյժ տուած գոյութիւն ունեցող երգեցիկ նուագախումբերու յառաջդիմութեան:

Տեղի ունեցող մի քանի ընդհ. ժողովներու մէջ ընկերներու կողմէ միահամուռ փափաք յայտնուելով շրջուն գործիչի մը միջոցաւ Պալք. շրջանի մէջ ընդհ. հանգանակութիւն մ՚ընելու՝ Ազգ. ինքնապաշտպանութեան համար՝ որ ժամանակին հաղորդուեցաւ Կ. կոմիտէին, որ նոյն ինքն Վառնայի մէջ գտնուելով գործը ի կատար հանելու անձամբ ձեռնարկեց:

– Իսկ Շրջանային ժողովի գումարման առթիւ կոմիտէս ձեռնարկեց շարունակաբար մի քանի ընդհ. ժողովներու գումարման՝ հաւաքելու համար ընկերներու պահանջքներն եւ ընտրելու շրջանական ժողովին ղրկելիք մեր պատգամաւորը: Վերջին ժողովին մէջ ընկերներու միաձայնութեամբ պատգամաւոր ընտրուեցաւ ընկ. Խաչիկ Ճերմակեանը, թէեւ սակայն պատերազմի առթիւ ժողովին յետաձգումը եւ ներկայիս յանկարծական կերպով կարճ միջոցի մը մէջ ժողովի հրաւիրուիլը անկարելի կ՚ընեն մեր պահանջները պատգամաւորի միջոցաւ ներկայացնելու, որու համար գրաւոր կերպով կ՚ուղարկենք ընկերներու դրած հարցերուն ընդհ. մէկ ամփոփոյքը շրջանական ժողովին:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վառնայի կոմիտէ
Ս. ՆՇԱՆԵԱՆ
Խ. ՃԵՐՄԱԿԵԱՆ
Յ. ԱՃԷՄԵԱՆ

Փաստ. 1156-200

3.– ՎԱՌՆԱՅԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՇՐՋԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

Որքան որ ընկերական ընդհանուր ժողովի մէջ մեծամասնութեան ձայնով որոշուեցաւ Վառնայի ընկերներու պահանջներն պատգամաւորի միջոցաւ ներկայացնել շրջանական ժողովին, եւ այս առթիւ ընտրուեցաւ պատգամաւոր ընկեր Խ. Ճերմակեանը, սակայն պատերազմի առթիւ ժողովին յետաձգումը եւ ներկայիս յանկարծական կերպով Կեդր. կոմիտէի շուտափոյթ ժողովի հրաւիրելը ստիպեցին մեզ մեր պահանջներն գրաւոր կերպով ներկայացնել: Թէեւ շատ կը փափաքէինք պատգամաւորի միջոցաւ ներկայացնել՝ եւ այս առթիւ խորհեցանք կրկին ընդհ. ժողով գումարելով նոր պատգամաւոր մը ընտրել, սակայն ժողովի ժամանակամիջոց չըլլալուն ակամայ կը ստիպուինք մեր պահանջներն գրաւոր կերպով ներկայացնել ժողովիդ, որք են.

I- Նկատի առնելով Պալք. շրջանի հետզհետէ ընկերներու ուծացումը, ամէն կերպով ոյժ տալ շրջուն գործիչի մը որ տարին մի քանի անգամ շրջելով բոլոր շրջաններն իր բանախօսութիւններովն եւ դրական աշխատութիւններովն ոյժ տայ տեղական մարմիններուն եւ վառ պահէ ընկերներու բարոյական աջակցութիւնն:

II- Դպրոցական եւ հասարակական գործերու մէջ կուսակցութեան աքթիւ գործունէութիւնը:

III- Բարեփոխել ներքին կանոնագրի մէջ կոմիտէներու ծախսելու սակը եւ նրա տեղ որոշել՝ «կոմիտէներու ծախսելու % 20 իրաւունք տեղական պայմաններու, իսկ Կ. կոմիտէին % 40 որպէսզի կարելի ըլլայ պահել նաեւ շրջուն գործիչ մը:

IV- Դաշնակցութիւնը օրինականացնել կառավարութենէն:

V- Անպայման երկու տարին մի անգամ գումարել շրջ. ժողովը:

VI- Կանոնաւորել Դրօշակի հրատարակութիւնը:

VII- Դաշնակցութեան բոլոր հրատարակութիւնները եւ մասնաւորաբար «Դրօշակ»ը կէս գինով հայթայթել բոլոր ընթերցարաններուն:

VIII- Նկատի առնելով ընկերներու մեծամասնութեան ընկերվարական եւ մասնաւորաբար Դաշնակցութեան սկզբունքներու անգիտակ լինելը, քլասիք կերպով ոյժ տալ սկզբունքային հարցերու եւ ընկերվարական պրոշիւրներու հրատարակման:

IX- «Ազատամարտ» օրաթերթի մէջ մասնաւոր տեղ յատկացնել կուսակցական սկզբունքային գրութեանց որ հասարակութիւնը ծանօթանայ:

X- Ներքին կանոնագրի մէջ աւելցնել որ «տեղական կոմիտէները իրենց եռամսեայ հաշիւները Կ. կոմիտէին ներկայացնելէ առաջ վաւերացնել տան ընկերական ընդհ. ժողովէ ընտրուած քննիչ յանձնախումբի մը»:

Մեր մասնաւոր պահանջներն ներկայացնելով հանդերձ ժողովիդ, ժողովի մեծամասնութեան տալիք որոշումներուն մեր համամտութիւնը կը յայտնենք:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՎԱՌՆԱՅԻ ԿՈՄԻՏԷ

Ս. ՆՇԱՆԵԱՆ, Խ. ՃԵՐՄԱԿ[ԵԱՆ], Յ. ԱՃԷՄԵԱՆ

Փաստ. 1156-201

4.– ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ Հ.Յ.Դ. ՖԻԼԻՊԷԻ ՄԱՐՄՆԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Յօդ. 5.– Ընկեր պատգամաւորներին ձգուեցաւ ընտրել Կ. կոմիտէին յառաջիկայ շրջանին վայրը եւ նկատելով որ ընկերներու ցանկ մը ղրկուած չէր Կ. կոմիտէի կողմէ, նոյնպէս պատգամաւորին յանձնուեցաւ հիմա միւս պատգամաւորներու հետ համաձայնելով ընտրել նոր Կ. կոմիտէն:

Յօդ. 6.– Իբր դրամական նոր աղբիւրներ՝ Ընդհանուր ժողովը կ՝առաջարկէ սարքել տարին մէկ քանի անգամ հանդէսներ, վիճակահանութիւն եւն.:

Յօդ. 7.– Միշտ պէտք տեսնուած է շրջուն գործիչի մը ժամանակ առ ժամանակ ներկայութեան, որ ընկերները խրախուսէ, լարաններ սարքէ, կատարէ քոնքրոլէօրի դերը: Ուստի ընդհանուր ժողովը կը պահանջէ որ անպայման այս Շրջանային ժողովին նկատողութեան առնուելով այս պարագան ընկերներու պահանջումին գոհացում տրուի, համաձայն ներքին կանոնագրի 35րդ յօդուածին, իսկ գրաւոր բրոպագանտի համար կ՝առաջարկուի անհատական ձեռնարկով հիմնել կազմակերպական թերթ մը, որ պաշտպանէ ու ծաւալէ կազմակերպական հայեցակէտները, եւ միշտ վառ ու եռանդուն պահէ ընկերները, որոնք 1908ի Օսմ. կեղծ սահմանադրութենէն ասդին թուլացած են մեծ մասամբ իրենց կազմակերպական պարտականութիւններուն մէջ: Ասկէ զատ Պալքանեան պատերազմին հետեւանքով պուլկարահայութեան թիւը աճած ըլլալով անհրաժեշտ է ունենալ տեղական հայ օրգան մը:

Յօդ. 8.– Կուսակցական սրճարաններ եւ ընթերցարաններ ուր որ կան պէտք է պահել ըստ առաջնոյն, սակայն հարկ է հոգ տանիլ որ անոնք ղեկավարուին կանոնաւորութեամբ եւ կազմակերպութեան բրեսթիժին պատիւ բերող եղանակով մը: Այդ մասին կարելի է օրինակ առնել Փիլիպէի Դաշնակցութեան ընթերցատունէն, որ յատուկ կանոնագրութեամբ եւ պատասխանատու վարչական խորհրդով մը վաւերացած է կառավարութենէն 1912ին. փափաքողներու կարելի է ղրկել կանոնագրութենէն մէյմէյ օրինակ:

*) Ընդհանուր ժողովը կը փափաքի որ առաջուան պէս կազմուին դարձեալ կազմակերպութեան ոյժ ունեցած բոլոր քաղաքներու մէջ Կարմիր խաչի միութիւնները եւ պատանեկան խումբերը, որոնք զօրաւոր ազդակ մըն են կուսակցութեան ծաւալման եւ գործունէութեան ուժեղացումին:

Յօդ. 9.– Կուսակցութեան դիրքը դպրոցական եւ այլ հասարակական հաստատութեանց հանդէպ պէտք է ըլլայ միշտ չէզոք, բայց ընտրութիւններու եւ ուրիշ կարեւոր խնդիրներու մէջ ընկերները իբր պարզ ազգայիններ պէտք է հաւաքական ոյժ մը յառաջ բերելով ջանան յաջողցնել կազմակերպութեան տեսակէտը եւ թեկնածուները՝ ըլլան անոնք ընկեր կամ ազատական:

Յօդ. 12.– Ներքին կանոնագրի 8րդ յօդուածին մէջ պէտք է աւելցնել ընկերուհի կամ ընկերուհիներ բառերը, նկատի ունենալով որ կազմակերպութեանը իգական սեռէն ալ կրնան անդամուհիներ արձանագրուիլ:

Նոյն կանոնագրութեամբ 12րդ յօդուածին մէջ աւելցնել ընդհանուր ժողովի յատուկ արձանագրութեան տետրակի մը անհրաժեշտութիւնը, ուր արձանագրուին վիճաբանութիւններն ու բոլոր որոշումները, ստորագրուելով ներկաներէն: 27րդ յօդուածին մէջ որոշ բառերով պարզել թէ՝ երբ վայրի մարմնին դէմ ընկերներու մեծամասնութիւնը լուրջ գանգատներ ունենայ, ընդհանուր ժողովը որո՞ւ միջոցաւ իւր որոշումները պիտի հաղորդէ Կ. կոմիտէին, քանի որ Մարմինը ամբաստանութեան տակ ըլլալով չէզոքացուած կը համարուի, կամ պէտք չէ ուղղակի տեղեկութիւն ունենայ ժողովին տուած որոշումին:

Յօդ. 10.– Պալքանեան շրջանի յառաջիկայ պիւտճէն եթէ կարելի է պահել նոյնը, այսինքն նախկին պիւտճէն, նկատի ունենալով որ գրաւուած վայրերու մէջ աւելցած են եւ կամ կրնան աւելնալ նոր մարմիններ:

Յօդ. 14.– Յաջորդ Շրջանային ժողովը ներքին կանոնագրութեան 38րդ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն դարձեալ գումարել երկու տարին մի անգամ Զատկի օրերուն, որպէսզի ընկեր պատգամաւորները ազատ ըլլալով կարող ըլլան մասնակցիլ նոյն ժողովին:

Յօդ. 19.– Դաշնակցական հրատարակութիւնները կրնան պահել իրենց նախկին ուղղութիւնը (պրոշիւր, պարբերական եւն.) իսկ առօրեայ մամուլը՝ պահելով հանդերձ կազմակերպութեան ընդհանուր ծրագիրն ու թաքթիքը՝ պէտք է ըլլայ մի քիչ պարագայական, մինչեւ այն ատեն՝ երբ ընթերցողները կատարելապէս վերահասու կ՝ըլլան կուսակցութեան իսկական ուղղութեան եւ չեն տարուիր արտաքին հոսանքներէ: Կ՝առաջարկուի Դաշնակցութեան ընթերցատունները կէս գնով ղրկել կազմակերպութեան օրգանները, նկատի ունենալով որ շատ տեղեր դժուարութիւն կը կրեն բաժնեգիները վճարելու:

Յօդ. 22.– Վանի դատական խնդիրը խստօրէն հետապնդել եւ տեղեակ պահել ընկերները երբեմն անցուդարձին[3]:

Յօդ. 23.– Նկատելով որ Պալքանի մարմինները տեղեակ չեն մեր ռայոնի միւս շրջաններու կարիքներուն, ընդհանուր ժողովը պարտք կը դնէ Շրջանային ժողովին վրայ որ Արեւմտեան ռայոնի բոլոր շրջաններէն հարկ եղած բոլոր տեղեկութիւնները ժողվէ. եթէ հարկ կը տեսնէ, որոշէ գումարել ռայոնական ժողով. փափաքելի է որ իւրաքանչիւր Շրջանային ժողովի որոշումները հաղորդուին բոլոր շրջաններուն, այսինքն փոխադարձաբար Ամերիկայի, Եգիպտոսի եւ եւրոպական գաղութներուն:

Փաստ. 1156-195

5.– ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԿՈՉԸ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Անդրանիկի այս նամակը կը գտնուի Պալքանի 1913 թ.ի թղթածրարին մէջ. բովանդակութենէն, սակայն, հարկ է հետեւցնել որ գրուած պիտի ըլլայ Պալքանեան պատերազմի սկզբնական շրջանին, այսինքն 1912 թ.ի աշնան ամիսներուն: Հարցը կը վերաբերի Պալքանեան պատերազմի սկիզբը հայ կամաւորական գունդի կազմակերպումի գործին:

Յարգելի ազգակիցներ,

Ստացայ նամակնիդ, որով ուրախացայ որ անտարբեր չէք մնար. հոս եւս մինչեւ հիմա 100[ի] չափ եղաւ կամաւորներու թիւը: Այս բոլորը արձանագրուեցան եկեղեցին եւ ստացան կոմիտէին կնքուած քարթերը: Խնդիրը չէ պարզուած կառավարութեան կողմէն. առ այժմ լոկ արձանագրուել մըն է:

Ես այնպէս գիտեմ որ մեր հայ կամաւորները զինավարժութիւն չեն գիտեր: Եթէ կառավարութիւնը հարկ տեսնայ զէնք տալ, պէտք է քանի մը օր վարժեցնէ: Ես ամենայն սիրով պիտ առաջնորդէի եթէ ունենայի փորձառու ու վարժ ընկերներ. այսուհանդերձ չէզոք ալ չպիտի մնամ: Տեսնանք կառավարութիւնը ինչ կարգադրութիւններ կ՝ընէ ընդհանուր կամաւորներու մասին:

Տեղիս թաղականութիւնը հեռագրեց հոդ՝ Սոֆիա, Փիլիպէ, Պուրկազ, իմանալու թէ այդ տեղերէն կամաւորներ եւս կ՝արձանագրեն թէ ոչ: Ինչպէս ըսի պէտք է եկեղեցին արձանագրուիք՝ ուրտեղացի, ո՞ր գազացի[5], քանի՞ տարեկան, որպէսզի առաջիկային չկորսնուի իրանց անունը: Այսուհանդերձ կարող է խաղաղութեամբ անցնի, կարող է պատերազմը ընդհանուր լինի:

Համբոյրներով՝
Ա. ՊԱՐՈՅՐ

Յ. Գ.- Աճապարանօք գրեցի նամակս: Եթէ կարելի է ընդհանուր թիւերնիդ իմացուցէք:
ՆՈՅՆ

5.- Գազան՝ գաւառն է. գործածուած է՝ ո՛ր գաւառին կը պատկանի իմաստով:

Փաստ. 109-131

6.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1912, Մեպտ. 21

Ընկերներ,

Հարկաւոր կը համարենք ձեր ուշադրութիւնը դարձնել հետեւեալ կէտերուն վրայ.– Այստեղ լուրեր կան որ պուլկարաբնակ հայեր կամաւոր կը գրուին կռուելու, սպասուող պատերազմի մը ընթացքին պուլկար զօրքի հետ: Կը հասկնանք ձեզ թելադրող զգացումները, սակայն Երկրի հայ ժողովուրդի ներկայ տագնապալի կացութիւնը ստիպողաբար կը թելադրէ զգոյշ մնալ այնպիսի քայլերէ որոնք կրնան գրգռել իսլամ ժողովուրդը:

Կամաւոր գրուող մեր հայրենակիցները աւելի օգտակար գործ ըրած կ՝ըլլան եթէ գնան մասնակցելու Երկրի մէջ ինքնապաշտպանութեան գործին:

Կը խնդրենք այս մասին յայտարարել յարմար ճանապարհով, ի գիտութիւն այդ շրջանի մեր ընկերներուն:

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏ[ԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

Փաստ. 109-133

7.– ԲԱՐԹՈՂ ՋՕՐԵԱՆԷՆ ՊԱԼՔԱՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Պոլիս, 28 սեպտ. 1912

Սիրելիք,

Ձեր նամակը, ուղղուած Արեւմտ. Բիւրոյին, կարդացի ծայրէ ծայր, կարդացի նաեւ Մազմանեանի[6] երկու նամակները՝ ուղղուած ընկեր Նիկոլին[7]:

Ըսեմ նախ որ՝ «խոհեմութեան» նամակս գրած եմ թելադրութեամբը եւ խորհուրդովը ընկերներուն. այդ խօսքերը յանձնարարուեցան ըսել Վահանին՝ սակայն ան արդէն մեկնած էր եւ հնար չէր նաւ երթալ:

Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ պիտի պատասխանէ ձեզ Բիւրոն: Ես կ՝ուզեմ իմ տեսակէտս պաշտպանել, եւ «իմ խոհեմութիւնս» պատճառաբանել, որ ոչ «Օրմանեան-Նորատունկեան» խոհեմութիւն մըն է, ինչպէս պատուած էիք զայն, ոչ ալ հեռուն նստող եւ օդին մէջ նիզակ ճօճող իմաստուններու զուտ զգացողական բայց մահաբեր հայրենասիրութիւնն է:

Դուք, սիրելիք, այս պահուս կ՝ապրիք զգացումներու վաղանցուկ շրջան մը. մենք՝ արիւնէ ու երկաթէ իրականութեան մը տակ:

Այս պայմաններուն մէջ՝ կարդալով ձեր տողերը՝ վիշտ մը առաջացաւ շրթունքներուս վրայ, վրդովուեցայ՝ ձեր զգացումներուն մէջ տեսնելով հայ արիւնի յաճախանքը: Կարծես Արեւելքի եւ Արեւմուտքի խաբկանքները քիչ էին – հարկ էր որ երէկուան պուլկարներուն քաղաքական էնթրիկներուն ալ զոհը եւ խաղալիքը դառնայինք – ինչպէս սկսած էք դառնալ այժմ:

Ձեր արտայայտութիւնները կարդալով՝ անդրադարձայ մեր յեղափոխական մօտաւոր անցեալին, ուր նոյն դիրքին մէջ էինք եւ ատկէ հոս կեանքը կ՝ուզէինք կառավարել: Յեղափոխական անցեալը ընդունելով խոնարհելի նուիրականութիւն, հոն կրկնուած սխալները չգործենք սակայն, այլ օգտուինք եւ կեանքին ընթացք տանք:

Դուք որ Պալքանի բարձունքներէն Արեւելքի գործերը յարդարելու գաղտնիքը գիտնալ կը կարծէք եւ այդ ուղղութեամբ ոչ միայն թելադրութիւններ կ՝ընէք, այլ դրական քայլեր ալ կ՝առնէք – մի՛շտ հեռուէն, ազատ պայմաններու մէջէն, ու չմոռնանք ասիկա – դուք՝ որ մեր, Թուրքիոյ մէջ ապրողներէս գործ կը սպասէք եւ մեր թուլութիւնն ու անտարբերութիւնը կ՝այպանէք, կը մոռնաք որ՝ ձեր կազմած կամաւորները իրենց գընդակները առաջին անգամ պիտի մխեն հայ զինուորներու սիրտը՝ որոնք թիւով 6-7000 սահմանագլուխի առաջին շարքերուն վրայ տարած զետեղած են, որոնց մեծագոյն մասը դաշնակցական երիտասարդութիւնն է: Անդրանիկը թող լաւ գիտնայ որ՝ իր գնդակը Օգանեաններու եւ Հիւսիսեաններու տղոց կուրծքը պիտի խրէ: Ջարկէ՛ք հիմա:

Դուք որ այդքան նախանձելի եռանդ ցոյց կու տաք եւ գործ կը սպասէք ասկէ, կը մոռնաք որ՝ այսօր ամբողջ դաշնակցական կազմը զօրակոչին պատճառով կազմալուծուած եւ պատերազմի դաշտ գացած է. բոլոր գործի կենսունակ ուժերը պատերազմի դաշտ մղուած են, նոյնիսկ Պոլսոյ մարմինները ջլատուած են. նոյնիսկ Կեդր. կոմիտէն վաղը մէկ Շահրիկեանով պիտի մնայ, ան ալ բացակայ: Պահանջեցէ՛ք, գործող ուժեր կուգ:

Դուք որ՝ կամաւորներ կազմելու եռադէն գինովցած էք, կը մոռնաք որ վաղը անոնց իւրաքանչիւրին դէմ քանի տասնեակ հայեր պիտի իյնան երկրին մէջ՝ իբր փոխվրէժ:

Եւ սակայն ձեր այդ բոլոր ճիգերը մազի չափ ներգործութիւն չպիտի ունենան իրականութեան վրայ: – Պուլկարիա իր ակնկալածէն շատ նուազ օգուտ պիտի ստանայ. իսկ ձեզ իբր վարձատրութիւն պիտի մնայ հայ արիւնը՝ հայրենիքին մէջ: Արդեօք տակաւին քի՞չ եկած է այդ արիւնը:

Ընդհակառակը քորեքթ չէզոքութիւն մը մեր կողմէ՝ միակ փրկարար միջոցն է, պահանջելով եւ ուժ տալով բարենորոգման գաղափարին: Մեր կողմէ ունէ շարժում՝ հրաւէր մըն է Ռուսիային, որ գայ եւ գրաւէ հայկական նահանգները, իսկ այդ գրաւումը եթէ կը փափաքիք որ ըլլայ, պիտի ըլլայ առանց մեր շարժումին եւ արիւնին: – Եկէ՛ք, ի սէր Աստուծոյ, խնայեցէք սա՛ արիւններուն:

Ու կը զարմանամ որ՝ բոլոր կամաւորները, ներկայ տանելի պայմաններուն մէջ՝ երկրէն դուրս մնացողներ են:– Տնաշէններ, գոնէ հոս գայիք, հոս աշխատէիք եւ ձեր եռանդը հոս փորձէիք:

Ժողովուրդի տրամադրութիւններու անունով կը խօսիք եւ սակայն, այդ տրամադրութեանց բարձրացման ընթացքին՝ նորէն փակ են քսակներուն բերանը – 800-1000 ֆրանքի խեղճուկ գումարի մը անունէն կը խօսուի: – Ո՞ւր են հապա՛ այդ պոռթկացած զգացումները: Երկիրը արիւնի լոգանքի մը առջեւ գտնուի վաղը, հաւանականաբար. գէթ «ինքնապաշտպանութեան» օգտին հանգանակութիւն մը ընէին: Կազմակերպուած պուլկար բանակին կողքին պապաս ալ քաջ կ՝ըլլայ եւ մեծ-մեծ պահանջներ կ՝ընէ:

Մեր միակ ուշադրութիւնը կեդրոնացած է փրկարար ինքնամփոփման մէջ – ինքնամփոփում՝ կուսակցական, ժողովուրդի տնտեսական, ինքնազարգացման, ինքնապաշտպանութեան եւ կուլտուրական կարիքներուն վերաբերմամբ, որպէսզի կուլ չերթանք ապագայ մեծ պայքարներուն մէջ:

Մեր ժողովուրդին համար 4-5 տարուան խաղաղ կեանքը անբաւական եղաւ դեռ ինքզինք կազդուրելու համար: Մեր կուսակցական շարքերը, կուսակցութիւնը ինքը հաւաքաբար՝ շատ անպատրաստ է, շատ թոյլ, շատ անկազմակերպ է. նոր կեանքն ու նոր պայմաններ նոր աշխատանք թելադրեցին, նոր աշխատանք հարկադրեցինք, որոնք սակայն չեն լրացուած եւ այս պայմաններուն մէջ շատ ուշ պիտի լրացուին:

Վահանը[8], որ հոս եղած ատենը տարբեր կը խորհէր, ինքն ալ եկեր դէպքերու ազդեցութիւնը կրեր եւ զգացողական շապիկը հագեր է: Գէթ կանչելու էիք՝ մօտէն տեղեկանալու համար կազմակերպութեան այժմու վիճակին եւ այժմեան ապրած պայմաններուն:

Բայց ինչ մեղքս պահեմ, ինծի կը թուի թէ Պուլկարիոյ մէջ ծախուած օրուան ազգասիրութիւնը հայ շրջանակներու մէջ – հազուագիւտ բացառութիւնները մէկդի առնելով, որոնք զուտ հայրենասիրական զգացումներով ու հոգիով կ՝առաջնորդուին, առանց սակայն նկատի առնելու հեռուի պայմանները – ուղղակի պուլկար զգացումներուն դէմ չգնալու, աւելի ճիշդ այդ զգացումներուն դուր երեւալու մտայնութեան եւ մտավախութեան ծնունդն է: Ինչո՞ւ ուրեմն կը մեղադրէք մեզ եւ մեզի պէս խորհողները, երբ երբեմն կը հարկադրուին նեղ պայմաններու մէջ նուազ արտայայտուիլ, մինչ դուք եւս նոյնը կ՝ընէք լայն պայմաններու մէջ, առանց ահ եւ վտանգ ալ ունենալու ձեր աչքին առջեւ:

Այժմ՝ երբ մեր հորիզոնը արիւնի ամպերով բռնուած է եւ վաղուան օրը ծանր երկունք մըն է որ պիտի անցնի – ուզեցի որ այս մտածումներս գրի առնեմ: – Ո՞վ գիտէ, վաղը կեանքը կրնայ իրաւունք տալ ինծի:

Աճշուշտ ներողամիտ կ՝ըլլաք՝ եթէ նամակիս թոնը քիչ մը խիստ եղաւ. լայն պայմաններու տակ, եթէ չեմ սխալիր, ձեր գրած նամակին թոնը աւելի պահանջկոտ եւ խիստ էր:

Տաքուկ համբոյրներով՝
ԺԻՐԱՅՐ

Յ. Գ.- Նամակս կը խնդրեմ ուղարկել Վահանին, ի հարկին եւ Պարոյրին[8], յետոյ ձեր մօտ պահուելու համար:

6.- Մազմանեան Վահան, Պալքանի Կ. կոմիտէի անդամ, որ այդ օրերուն կը գտնուէր Պոլիս մասնակցելու համար Դաշնակցութեան Խորհուրդի արտակարգ նիստին. տես էջ 67-73:

7.- Նիկոլ Դումանն է, նոյնպէս մասնակից վերոյիշեալ ժողովին:

8.- Վահանը վերը յիշուած Մազմանեանն է. Պարոյրը՝ ծանօթ հայդուկապետ Անդրանիկն է, որ Պալքանեան պատերազմի օրերուն, հայ կամաւորական գունդի մը գլուխ անցած պուլկար բանակի կողքին պիտի կռուէր թուրքերուն դէմ:

Փաստ. 109-137

8.– ՁԱՒԱՐԵԱՆԷՆ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

10-X-1912, Կ. Պոլիս

Ընկերներ,

Առած ենք ձեր նամակը, որով դժգոհութիւն կը յայտնէք մեր բռնած ընթացքի մասին: Պատճառների մէջ չեմ մտներ. անկասկած է որ կուսակցութեան «օրինականացումը» որոշ դեր կը խաղայ այսօրուայ տակտիկի մէջ: 20 տարուայ պայքարէ յետ ժողովուրդը այնպիսի մի մեծ պէտք ունէր հանգստութեան, լեգալ գործունէութեան, որ ամբողջ սրտով փարեցաւ խաղաղ գործունէութեան: Անցած չորս տարիների ընթացքի մէջ մեր պատրաստութիւնը այնքա՞ն չնչին էր, որ դժուար էր որեւէ յաջողութիւն սպասել: Բացի այդ, հարցը այսօր կը վերաբերի Բալքաններին... մենք դեռեւս չունենք որեւէ երաշխաւորութիւն՝ որ պետութիւնները համամիտ են հայկական շրջանների բարեկարգութեան, որ Ռուսաստանը նեղ օրերին պաշտպան կը հանդիսանայ հայերին: Սա շատ կարեւոր է, որովհետեւ պարտութեան դէպքում թուրքերը բնականաբար ցանկանան իրենց վրէժը լուծել հայերէ, որ ամէնէն թոյլն են եւ անպաշտպանը:

Այլ հարց կը լինէր երբ բարեկարգութեան պահանջը Եւրոպայի կողմից դրուէր նաեւ հայկ. շրջանների համար եւ Ռուսիան հայերի ու Հայաստանի վրայ նայէր ինչպէս կը նայէ սլաւոնների եւ Մակեդոնիայի վրայ: Մինչեւ սա չլինի, մեզի դժուար է հետեւել մեր հին բարեկամ Ս-ի[9] առաջարկութիւններին եւ հայ ժողովուրդը Թուրքիայի մէջ ենթարկել հուրի եւ սրի:

Տեղիս հայերի «լոյալութիւնը» չի խանգարեր տեղիդ, Ռուսիայի եւ ուրիշ հայերի նոյնանման լոյալութեան համապատասխան երկիրների եւ շահերի հանդէպ (Բուլղարիայի, Ռուսիայի): Մի փոքրիկ դժուարութիւն կը ներկայացնէ միայն Պարոյրի[8] անունը, սակայն եղածը եղած է...

Խնդրենք միայն որպէսզի կուսակցութեան անունը պաշտօնապէս երեւան չհանուի: Անունը թող լինի «հայ կամաւորների» խումբ, անկուսակցական:

Մենք չզարմացանք տեղիդ հայերի մասնակցութեան: Դա բնական է, հասկանալի եւ ... կը յուսանք օգտակար: Մեր դատի յաջողութիւնը կախուած է մեր ժողովրդի ցուցադրած ոյժէ, ռազմական ոյժէ եւ անձնուիրութենէ: Ուրտեղ որ էլ այդ ոյժը արտայայտուի – Բուլղարիա, Ռուսիա, Թուրքիա (ազգ. ինքնապաշտպանութեան եւ այլ հողի վրայ) – ամբողջը հաշուի է առնուելու, այդ ոյժն է որ հարկաղրելու է մեր հարցը եւս դնել սեղանի վրայ: Ուստի, քանի որ սկսուած է, ջանացէք այժմս որչա՞փ կարելի է մեծ չափով եւ յաջող կերպով գործը առաջ տանել...

Հայկական շրջանների ռեֆորմների, քրիստոնեաների իրաւունքների ապահովութեան մասին մոռնալու չենք եւ մենք. կ'աշխատեն եւ Եւրոպա, չեն մոռնայ եւ Ռուսիա:

Մեր համբոյրները բոլոր անձնուէրներին:

Ի դիմաց Արեւմտ. Բ[իւրոյի]
ՍՄԲ[ԱՏ ՕՀԱՆԵԱՆ]

Տեղիս կառավարութեան ընթացքը վստահութեան արժանի չէ: Վանայ մէջ աւազակները զսպուել են միայն այն ժամանակ, երբ ասպարէզ ելան մեր ինքնապաշտպանութեան 10-12 խմբերը... նոյն ուղղութեամբ շարունակելու ենք:

9.- «Մեր հին բարեկամ Ս.ն» ակնարկութիւն է Մակեդոնիոյ ազատագրական շարժման ղեկավարներէն եւ Դաշնակցութեան սերտ բարեկամ Բորիս Սարաֆովին, սպանուած 1907 թ. Հոկտեմբերին:

Փաստ. 117-1

9.– Ի[ՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] Կ[ԵԴՐ.] ՍՂԱՐՄՆԷՆ] «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Մակագրուած՝ **«Պատճէնը Կենտր. մարմիններին ուղարկուած է»**

1912, Հոկ. 27

Ընկերներ,

Դժբախտաբար ընդհանուր կացութիւնը շատ լուրջ է: Եռեւէ եռեւ օսմանեան զօրքերը պարտութիւն կը կրեն: Ռումէլիի եւ Պոլսոյ օսմանեան բանակներուն յարաբերութիւնները ու հաղորդակցութիւնները խզուած են արդէն վերջնականապէս: Պալքանեան դաշնակից պետութիւնները շարունակ կը յառաջանան: Էտիրնէն պաշարելէ յետոյ պուլկարները մինչեւ իսկ իրենց մէկ թեւը հասցուցին Ռոտոսթոյի առջեւ, իսկ միւսը մինչեւ Չորլու: Չաթալճայի մէջ կը սպասուի վճռական ճակատամարտի մը եւ անկէ յետոյ հաշտութիւնը կը կնքուի հաւանօրէն Պոլսոյ պարիսպներուն տակ: Թէ այդ յաղթութեան պտուղները ո՞վ կը քաղէ եւ ի՞նչ չափով, մենք անկարող ենք ըսել այդ: Այսօր մենք ունինք մեր սեփական ցաւերը, որոնց կ'ուզենք հաղորդակից ընել ձեզ եւս:

Համիտեան ռեժիմէն յետոյ՝ Սահմանադրութիւնը քիչ հանգիստ տուաւ շնչասպառ հայ ժողովուրդին: Բայց միայն հանգիստ, եւ չարդարացուց այն յոյսերը զոր հայ ժողովուրդը դրեր էր անոր վրայ: Սահմանադրական շրջանին մէջ իսկ,– թէեւ փոքր չափերով, բայց սիստեմաթիք կերպով շարունակուեցան սպանութիւնները ու թալանները, առեւանգումները:

Այս բոլորէն, ի հարկէ, հայ ժողովուրդը չէր կարող գոհ մնալ, բայց միեւնոյն ժամանակ չէր կարող գործօն կերպով արտայայտել իր դժգոհութիւնը՝ անզօրութեան պատճառով: Իսկ այժմ, երբ պալքանեան տէրութիւնները Պոլսոյ վրայ կը քալեն, երբ եւրոպական գրեթէ բոլոր պետութիւններու զրահաւորները խարիսխ ձգած են Պոլսոյ առջեւ, եւ ամէն մէկը այդ նենգամիտ պետութիւններէն, եսական շահամոլութենէ մղուած, մօտիկ ապագայի մէջ կատարուող դեսպանախորհուրդին մէջ իր բաժինը պիտի վերցնէ,– ժամանակը չէ՞ արդեօք որ հայերն ալ իրենց ձայնը բարձրացնեն, եւ առանց անջատողական մտքեր սնուցանելու, պահանջեն գէթ անհրաժեշտ բարեփոխումներ: Չկայ հայ մը, անշուշտ, որ չփափաքի այդ ուղղութիւնով օգտագործել ներկայ քաղաքական նպաստաւոր պայմանները, բայց հարցը անոր մէջ է թէ ի՞նչ ձեւեր կան գործնական եւ նպատակայարմար:

Այդ որոշումներու չուրջ մեր կազմակերպութեան մէջ երկու հոսանք գոյութիւն ունի: Մէկը կ'ըսէ որ մուրացիկներուն ոչինչ կու տան, ուստի անհրաժեշտ է անմիջապէս դիմել շարժուն գործունէութեան եւ ապա դնել հարկաւոր պահանջները: Իսկ միւս մասը – որ մեծամասնութիւն է – շարժուն գործունէութիւնը վնասակար կը գտնէ ներկայ պայմաններու մէջ, պատճառաբանելով որ այդպիսի գործունէութեան համար մենք չունինք կազմակերպուած լուրջ ուժ եւ պարտուած ու գրգռուած իսլամները իրենց ամբողջ բարկութեան բովանդակ մաղձը կը թափեն աւելի թոյլ կողմի, այսինքն հայերու վրայ:

Այս խորհրդածութիւններէն առաջնորդուելով, մեծամասնութիւնը աւելի նպատակայարմար կը գտնէ՝ որպէսզի տաճկահայ ժողովուրդը, ինչքան ալ դժգոհ իր կացութենէն, կոտորածէ խուսափելու համար առայժմ սպասողական դիրք պահէ, իսկ անոր դատը դիւանագիտական ճանապարհով ձեռք առնէ արտասահմանի հայութիւնը – ինչպէս, օրինակի համար, Կովկասը, Ամերիկան, Պալքանը, Լոնտոնի եւ Փարիզի եւ ուրիշ հայ գաղութները: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը՝ իր տեղական պայմաններու համաձայն եւ իր յարմար դատած միջոցով, պէտք է ամէն կերպ աշխատի ազդելու հանրային կարծիքին եւ պետական վարիչ շրջանակներու վրայ ու գործին տայ այնպիսի ընթացք որ հայկական դատը, ապագայ միջազգային դեսպանախորհուրդին մէջ, դառնայ պետութիւններու խորհրդածութեան ու պաշտպանութեան առարկայ:

Ձեր ուշադրութեան յանձնելով այս ընդհանուր կէտերը ստիպողաբար կը խնդրենք անմիջապէս աշխատանքի ձեռնարկել, այն է.

1.- Հաւաքական դիմումներ պատրաստել ձեր շրջանի հայութեան զանազան խաւերէն եւ ուղարկել զայն, կամ գրաւոր եւ կամ պատգամաւորութեան միջոցով, ձեր երկրի կառավարութեան որպէսզի դեսպանախոր-

հուրդին մէջ պաշտպանէ հայերու դատը եւ բարենորոգումներու ներմուծումը՝ հաստատ երաշխիքներով:

2.- Այդ դիմումներու ու շարժման մասին տեղեակ պահել ձեր շրջանի մամուլը եւ եթէ հնար է այդ դիմումներու պատճէնները ուղարկել եւրոպական մեծ պետութիւններու արտաքին գործերու նախարարութեանց, որոնք կոչուած են ազդու ձայն ունենալու ըլլալիք միջազգային դեսպանախորհուրդին մէջ:

3.- Նմանօրինակ դիմումներ կատարել օսմանեան կառավարութեան մօտ, շեշտելով որ հայկական դատի արդար լուծումը անհրաժեշտ է ցոյնիսկ օսմանեան երկրի շահերու տեսակէտով որոնք միշտ պաշտպանուած են մեր կողմէ:

Ասոր հետ մէկտեղ ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք հետեւեալ էական խնդիրը եւս:

Ներկայիս ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպութեան առաջնակարգ աշխատանքը դարձած է: Այդ մտքով կայացուած են [Դաշնակցութեան Խորհուրդի] Արտակարգ ժողովի որոշումները եւ հետեւաբար անոնց իրագործման մասին հոգալը անյետաձգելի պահանջ է: Սոյն նպատակի իրագործման համար Պոլսոյ մէջ կազմուած է Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական մարմին՝ որու որոշումները ձեզի կ՛ուղարկենք առաջիկային:

Իբրեւ արտայայտութիւն այդ արդար ձգտման, Վանի կողմերը արդէն դուրս են եկած ինքնապաշտպանական հայդուկային խմբեր, 8-9 հատ, եւ տպաւորութիւնը ժողովուրդի վրայ քաջալերական է: Նոյնը եւ տեղի կ՛ունենայ ուրիշ շրջաններու մէջ եթէ կեանքի դառն պայմանները ստիպեն:

Այս գործը յաջող տանելու համար կազմակերպութիւնը պէտք ունի դրամական նոր զոհաբերութեան: Դժբախտաբար կեդրոնին դրամարկղը ի վիճակի չէ հոգալու ծախքերը՝ որոնք շատ մեծ են: Ահա թէ ինչու համար կը խնդրենք եւ կը հրահանգենք անմիջապէս հանգանակութիւն բանալ ինքնապաշտպանութեան անունով՝ թէ կազմակերպութեան շրջաններուն մէջ եւ թէ դուրսը. եւ հաւաքուած դրամը մաս առ մաս մեզի հասցնել:

Ասոր հետ միասին լայն փրոփականտի պիտի ձեռնարկուի Փարիզի, ինչպէս նաեւ միւս մայրաքաղաքներուն մէջ: Մեր ընկերներէն երկու հոգի արդէն Ժընեւէն մեկնած են Փարիզ[10] եւ ձեռնարկուած ալ է յատուկ թերթի մը հրատարակութեան խմբագրութեամբ մեր լաւածանօթ բարեկամ Փրեսանսէի: Մեր մարմնին կարծիքով նոր օրկանը չպիտի կրէ Pro Armenia անունը, որպէսզի այդ զուտ հայկական անուանումը ծանր չազդէ մեր հայրենակից թուրքերու վրայ, մանաւանդ այսպիսի շատ փափուկ ժամանակի մէջ:

Սոյն ձեռնարկին համար եւս հարկաւոր են դրամական միջոցներ՝ որոնց հոգացումը, ինչպէս միշտ, պէտք է կատարուի կազմակերպութեան նախաձեռնութիւնով ու ջանքերով: Այս կէտը եւս ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք:

Կը խնդրենք ձեր ձեռնարկներու մասին մեզ տեղեակ պահել:

Այս առիթով ներողութիւն պիտի խնդրենք որ վերջին ժամանակներս՝ թէ Արտակարգ ժողովի եւ թէ ուրիշ պատահական պատճառներով մեր թղթակցութիւնները դանդաղեցան եւ ցոյնիսկ շատ վայրերու հետ ընդհատուեցան: Ամէն ջանք պիտի թափենք այդ կողմէն ձեզի գոհացում տալու համար:

Ներկայ տագնապի յատուկ բնոյթը նկատի առնելով, Արեւմտեան բիւրոյի գործերը եւս յանձնուեցան Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. մարմնին որ, մինչեւ կացութեան պարզուիլը, պիտի վարէ բոլոր գործերը Արտակարգ ժողովի գծած լիազօրութիւններու սահմաններու մէջ:

Քանի մը օրէն ձեզի կ՛ուղարկենք քաղուածներ եւս արտակարգ ժողովի որոշումներէն:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ]
Կ[ԵԴՐ.] ՄԱՐՄԻՆ

10.- Խօսքը կը վերաբերի Աւետիս Ահարոնեանին եւ Միք. Վարանդեանին:

Փաստ. 1155-55

10.– ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] [ԿԵԴՐ.] ՄԱՐՄՆԻՆ

1912, Նոյեմբեր 3

Ընկերներ,

Ստացանք Հոկտ. 27 թուակիր նամակնիդ. պատմական այս օրերուն ուր կը հնչէ պալքաններու վրայէն քրիստոնեայ ժողովուրդներուն ազատութեան ժամը, մենք զարմանալի անտարբերութեամբ – մը չենք ուզեր ըմբռնել րոպէին արժէքը եւ կ՛ուզենք մեր բազմաչարչար հայ ժողովրդին ցաւերուն սպեղանին գտնել դիւանագիտական մուրացիկ միջոցներու մէջ: Ակներեւ է որ մեր հայրերն ալ ժամանակին այդ միջոցներով ճամբայ ելան 1878 թուին եւ արդիւնքը եղաւ դառն յուսախաբութիւնը:

Պատմական սխալը կրկնել կը նշանակէ ընդառաջ չերթալ իրերու հրամայական պահանջին: Մեր քաղաքական ցեղային միտքը կը մնայ միշտ կարծես անզարգացած մեկնելու՝ որոնելու համար այն ճանապարհը որ տանի մեզ իրական ազատութեան: Ազգեր որոնք երէկ ստրուկ էին կ՛ազատուին շնորհիւ անոր որ կրցած են քաղաքական անցուդարձերէն օգտուիլ եւ մենք պիտի մնանք՝ եթէ այս մտայնութիւնը շարունակուի ստրուկ ու ճորտ, եւ վայ հայ ժողովրդին այն ատեն...:

Ահա այս իրականութեան գիտակցութեամբ եւ մուրացկանութեամբ մեզ ոչինչ չեն տարի հաստատ համոզումով, մենք համաձայն ենք կազմ[ակերպութեան] մէջ տիրող երկու հոսանքներուն միայն փոքրամասնութեան կարծիքներուն, ուստի եւ ստիպողաբար պահանջ կը դնենք անմիջապէս սկսիլ շարժուն գործունէութեան առանց այլեւայլի, որովհետեւ ներկայ րոպէն ամենայարմարագոյն առիթն է եւ՛ մեր դարաւոր ցաւերը ներկայացնելու դիւանագիտական աշխարհին եւ՛ փնտռե[լու] դարմանի միջոցները:

Պատմական յեղափ[ոխական] փառատր անցեալ մը ունեցող կազմակերպութեան մը համար, որպիսին է Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, երբեք ներելի չէ ասանկ կրիտիկական վայրկեաններուն ձեռնպահ մնալ եւ միայն դիւանագիտական միջոցներով գործել. կը բաւէ այլեւս վարդապետութիւններու ետեւէ իյնալ, մեր հարեւանները ատանկ բան ըրած չունին, այլ միայն կը ջարդեն եւ կը կոտորեն խաղաղ հայ ազգաբնակութիւնը, իսկ կառավարութիւնն ալ առանց երբեք խղճահարուելու կը քաջալերէ զանոնք, եթէ ոչ ուղղակի գէթ անուղղակի, ու չի պատժեր չարագործները բնաւ. այլեւս ի՞նչ կը մնայ մեզ սպասել ասանկ դրացի ժողովուրդներէ եւ անպարտաճանաչ կառավարութենէ մը:

Մենք համոզուած ենք որ մեր թուրք դրացիները երբեք ինքնաբերաբար եւ խաղաղ միջոցներով պիտի չկրնան քաղաքակրթուիլ. դարեր պէտք են այդ բանին համար եւ մինչեւ հասնի ցանկալի այդ օրը, հայկական բնագաւառներուն մէջ հայութեան հետքը անգամ պիտի չմնայ, քանի որ սահմանադրական շրջանին մէջ իսկ ցարդ կը շարունակուին կանխամտածուած սիսթեմատիկ կերպով սպանութիւններ, թալան, առեւանգումներ եւ բռնի իսլամացումները:

Հարկ անհրաժեշտ է անդրադառնալ մեր շուրջը եղած անցուդարձներուն եւ կորովի ձեռնարկներով կենդանութիւն տալ կազմակերպական գործին ու փըրկել բարոյական անկումէ քանի դեռ ուշ չէ. եթէ այդ չընենք պատմութեան առջեւ պատասխանատու պիտի մնանք:

Ուստի առանց ժամանակ կորսնցնելու ամէն սեփական միջոց գործադրելու է հայդուկային խմբերու կազմութեան համար, որչափ հնարաւոր է լայն սահմաններու մէջ. անգամ մը որ այդ ուղղութեամբ գործի սկսուի, մենք պիտի ունենանք դարձեալ հայ ժողովուրդին համակրութիւնը մեզ հանդէպ եւ այն ատեն ճակատաբաց պիտի ներկայանանք իրեն՝ պահանջելու իր նիւթական օժանդակութիւնը. ուրիշ կերպ անհնար է ոեւէ հանգանակութիւն ընել, որովհետեւ ժողովուրդը այլեւս բոլորովին վստահութիւնը վերցուցած է քաղ. կազմակերպութեանց հանդէպ, ու կը քննադատէ ներկայ րոպէներուն մէջ ցոյց տրուած քար լռութիւնը: Հարկ կա՞յ ըսելու որ ցնյնիսկ կազմակերպուած գիտակից ընկերներն անգամ զզուած են Դաշ. մեղկ քաղաքականութենէն եւ այդ իսկ պատճառաւ անձնուիրաբար իրենք զիրենք տրամադրած են 500ի մօտ ընկերներով [եւ] Անդրանիկի ղեկավարութեամբ պուլկ. բանակին ծառայելու եւ այժմս կը գտնուին պատերազմի դաշտը:

Խորապէս համոզուած ենք որ Պարսկաստան եւ Երկիր գտնուող մարտական ուժերը բաւական են կարեւոր շարժում յառաջացնելու, եւ վստահ ենք [որ] այդպիսի շարժում մը շօշափելի կերպով պիտի բարձրացնէ ժողովուրդի տրամադրութիւնները եւ, քաղաքական

ներկայ կարեւոր մոմենտին, պիտի կրնայ կեղրոնացնել հայ հասարակութեան բոլոր նիւթական, բարոյական եւ ֆիզիքական ուժերը:

Հայկական շարժման մը պարագային մեր շրջանին մէջ հարիւրներով կան որոնք պատրաստակամութիւն ունին երկիր անցնելու կռուելու համար. այդ ուղղութեամբ շարունակ դիմումներ կ՚ըլլան մեզ որոնց չունինք տալու պատասխան:

Եթէ երբեք ասանկ ձեռնարկի մը պարագային անձնապէս ձեզ համար ոեւէ վտանգ կը տեսնուի, պէտք է հեռանալ Պոլսէն, դադրեցունել «Ազատամարտ»ի հրատարակութիւնը, ծախել կամ փոխանցել օտարանպատակ ընկերոջ մը մամուլը եւ իր բոլոր կազմածները:

Ընկերական բարեւներով
ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱԼՔ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Յ.Գ.– Մեր հասցէն է Mardik Basmadjian Roustchouk. խնդրենք տուէք ապահով հասցէ մը որ մեր նամակները ապահովապէս ձեր ձեռքը հասնին:

ՆՈՅՆ

Փաստ. 117-6

11.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԷՆ ՊԱԼՔԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

13 Նոյ. 1912

Ընկերներ,

Ստացած ենք ձեր վերջին նամակը: Ձեր հիմնական միտքը շատ ճիշդ է եւ այդ ուղղութիւնով արդէն կ՚աշխատի Ինքնապաշտ[պանութեան] մարմինը, բայց ամէն բան, ներկայ պարագաներուն մէջ, մենք չէ կախուած:

Այդ իրողութիւնը նկատի ունենալով հանդերձ, չէք կարող հերքել որ արտաքին շարժումը եւ ճնշումները անհրաժեշտ են Դեսպանախորհուրդին հանդէպ: Ուստի դուք ամէն միջոց ձեռք առնելու էք ամբողջ հայութեան շարժում մը առաջ բերելու Պուլկարիոյ մէջ, ստիպելու պուլկարական կառավարութիւնը, որ պաշտպանէ մեր դատը եւս Դեսպանախորհուրդին մէջ:

Ինքնապաշտպանութեան խումբերուն ուժ կը տրուի որքան հնարաւոր է: Սվազէն, Կեսարիայէն եւ Մուշէն կը գրեն որ կացութիւնը համեմատաբար խաղաղ է եւ սա հետեւանք է այն բանին որ կառավարութիւնը վախնալով հետեւանքներէն խիստ հրահանգներ ուղարկած է: Բայց դարձեալ մտահոգութիւնը ծանր է երկրին մէջ ուր մէկ օրէն միւսը կրնան անակնկալներ պատահիլ:

Քրտական շարժումը Վանի մէջ ամբարտաւան կեր-պարանք է ստացեր, եւ բնական է որ եթէ առաջքը չառնուի, հետեւանքը շատ ծանր կրնայ ըլլալ:

Առաջարկ մը: Կարող է պատահիլ որ այստեղէն ձեզի ուղարկենք փոստով հեռագիրներ Փարիզ ուղարկելու համար, ուրկէ տեղեկութիւններ կ՚ուզեն մեզէ: Կարգադրութիւն ըրէք որ հեռագիրները ստանալնուդ պէս ժամը ժամին հեռագրէք Փարիզ. այդ ատեն ձեզի կը հաղորդենք պէտք եղած հասցէն:

Ընկերական բարեւներով՝
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] Կ[ԵԴՐ.] ՄԱՐՄԻՆ

Փաստ. 1155-68

12.– ՊԱԼՔԱՆԻ Կ. Կ.ԷՆ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆԻՆ

11 Դեկտեմբեր 1912, Վառնա

Յարգելի ընկեր
Միքայէլ Վարանդեան, Փարիզ

Ամսոյս 14 թուակիր ձեր նամակը այսօր ստացանք որուն կը փութանք պատասխանել:

Վաղը իսկ փոսքի միջոցաւ կ՚ուղարկենք 500 ֆրանք «Դրօշակ»ի խմբագրութեան հասցէով:

Աւելորդ պիտի ըլլար Ձեզի պարզել տեղւոյս կամ միեւնոյնն է ամբողջ Պուլկարիոյ արդի տնտեսական վիճակը, որ չափազանց վատթարացած է պատերազմին պատճառով:

Յուսալի է որ պատերազմէն յետոյ կարելի ըլլայ դիմել ժողովրդական հանգանակութեան երբ ժողովրդի տրամադրութիւնները նպաստաւոր գտնենք եւ որ գլխաւորն է՝ տնտեսական տագնապը անհետացած ըլլայ:

Իրաւունք ունիք սրտնեղելու որ ձեզի պալքանեան անցուդարձէն տեղեկութիւն տրուած չէ, մանաւանդ երբ Անդրանիկն ալ 300 հայ կամաւորներով մեկնած է կռուի դաշտ. ասիկա դաշնակցական բոլոր մարմիններու մէջ տիրող համաճարակ հիւանդութիւն է: Այսուհանդերձ քաղաքիս ընկերներէն Սարուխանեան եւ Մազմանեան ժամանակին գրած են Ձեզի նամակ՝ տեղեկութիւններ տալով Պալքանի անցուդարձերէն, Անդրանիկի մասին, եւ ձեր խորհուրդին դիմած են մօտերս գումարուելիք վեհաժողովին հայերուս ձայնը լսել տալու միջոցներուն վրայ: Այս նամակը երեւի «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը մնացած է. եթէ ուզէք կրնաք ստանալ երբ արդէն ցարդ ստացած չըլլաք:

Փարիզ հրատարակուող թերթէն[11] կը խնդրենք առ այժմ 20 օրինակ. կը յուսանք եւ կ՚աշխատինք այդ 20 օրինակները ապահովել քաղաքիս մէջ եւ անոնց բաժնեգիները անմիջապէս հասցնել Ձեզ:

Պոլսոյ հետ այժմ ըստ բաւականի կանոնաւոր քղթակցութիւն կը պահենք. կ՚երեւի այս անգամ Ինք[նապաշտպանութեան] Կեդր. կոմիտէն կ՚ուզէ եւ տրամադիր է աշխատիլ եւ արդէն կարելի՞ է այսպիսի կարեւոր եւ փափուկ մոմենթներու մէջ ալ լռութիւն պահել:

Վեհաժողովի բացման ատեն պուլկարահայութիւնը պիտի դիմէ, կամ պատուիրակ մը ղրկելով մտադրած է պալքանեան դաշնակցական մարմիններուն կողմէ հեռագրել թէ վեհաժողովին եւ [թէ] Փարիզի թերթի խմբագրութեան, այսինքն Պերարի եւ Բրեսանսէի: Ունէ՞ք առարկութիւն ունի՞ք մեր այս ընելիք ձեռնարկին:

Երկու խօսք ալ հայ կամաւորներու մասին ըսենք: Ինչպէս գիտէք ընկեր Անդրանիկ 300-ի չափ հայ կամաւորներով Կիւմիւշճինէի մօտ պաշարուած է թրքական բանակէն, որուն հրամանատարն էր Եավէր փաշա: Անդրանիկ կը յաջողի ոչ միայն ճեղքել թշնամի բանակը, այլեւ շուտով կարեւոր դիրքեր կը գրաւէ եւ սերպ ու պուլկար զօրքերու աջակցութեամբ Եավէր փաշան գերի կը բռնուի: Պուլկար զինուորներ, որոնք վերադարձած են Անդրանիկի մօտէն, շատ գովեստով կը խօսին իր մասին, ինչպէս նաեւ ռուսահայ Գարեգինի (Նժդեհի): Գարեգինը Սոֆիա պահեստից զինուորական վարժարանէն ենթասպայ եղած էր Դաշնակցութեան միջոցաւ:

Ներփակ կը գտնաք փոքրիկ շրջաբերական մը ուղղեալ Պալք[անի] մարմիններուն: Այդ շրջաբերականէն պիտի տեսնաք որ խօսած ենք երկու տողով Պոլսոյ Բիւրոյի թուլութեան մասին: Մարմիններուն այնքան միայն կրնայինք գրել զանոնք եւս չթուլացնելու համար, սակայն ցաւով կ՚ըսենք որ Արեւմտեան բիւրոն զանազան պատճառներով չէ ծառայած իր կոչման, թղթակցութիւնները երեսի վրայ մնացած, եւայլն եւայլն, մանաւանդ պատճառ եղած որ Դաշնակցական Խորհուրդ կարելի չըլլայ գումարել, որուն տեղ ժողովին Արտակարգ անունը տրուեցաւ: Արտակարգ ժողովը չունէր երկրի զանազան վայրերէն ներկայացուցիչներ, ինչպէս նաեւ Ամերիկայէն եւ Կովկասէն:

Պիտի խնդրենք Ձեզմէ, որ դուք ալ երբեմն աջակցելով արդի Արեւմտեան բիւրոյին[12] Ձեր ընկերական նամակներով եւ խորհուրդներով, մղում մը ստանար գործը, որուն շուրջ կարելի պիտի ըլլայ ամէնուրեք հաւաքել ընկերները եւ սեղմել շարքերը:

Այլեւս միանգամընդմիշտ պէտք է ընդունինք, որ արդի Թուրքիան կարող չէ եւ ոչ ալ փափաքող է բարեկարգելու Երկիրը կամ Անատոլուն. երբ այս համոզումը իսկապէս տիրէ մեր մարմիններու մէջ, այն ատեն դիւրաւ պիտի կրնանք որոշել մեր դիրքը եւ ուղղութիւնը: Իսկ հակառակ պարագային միշտ պիտի ըլլանք

11.- Ակնարկութիւն "Pour les peuples d'Orient" թերթին, որ Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ հրատարակուեցաւ 1913-1914 թուականներուն, փոխարինելու համար 1908ին դադրած "Pro Armenia"ն: Խմբագիրներն էին՝ Ֆրանսիս տը Փրեսանսէ եւ Վիկտոր Պերար:

12.- «Արդի Արեւմտեան բիւրօ» – Յիշատակուած Արտակարգ ժողովի կողմէ ընտրուած Ինքնապաշտանութեան Կեդր. մարմինն է, որուն պիտի վստահուէր կազմալուծուած Արեւմ. բիւրոյի պարտականութիւնը:

վարանոտ, տարտամ ու անորոշ, որը հետզհետէ պիտի ջլատէ մեր ուժերն ու կորովը եւ օր մը՝ երբ հարկ ըլլայ տարբեր ուղղութեան հետեւիլ, այն ատեն դժուարութիւն պիտի կրենք:

Սպասելով Ձեր նամակին
Ընկերական սիրալիր բարեւներով՝
ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱԼՔ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

(կնիք)

Յ. Գ.– Եթէ ընկեր Ահարոնեանը Ձեր մօտ կը գտնուի, խնդրենք յայտնեցէք մեր ջերմ ընկերական բարեւները:
ՆՈՅՆ

– Շուտով հեռագիրներ կը զարնուին Պուլկարիոյ զանազան քաղաքներէն եւ Ռումանիոյ քաղաքներէն Պերարիճ եւ Պրեսանսէին:

– Սոֆիայի մէջ գումարուեցաւ ժողով մը բաղկացած Պուլկարիոյ հայ գաղութներու թաղական խորհուրդներու ներկայացուցիչներով. ժողովը դիմեց պուլկար թագաւորին եւ կաթողիկոսին. այս մասին շուտով ընդարձակ լուրեր կու տանք Ձեզի:

– Պուլկար մամուլը շատ կը հետաքրքրուի այս օրեր Հայկական հարցով եւ իր կողմէն ալ համակրական տողեր կը նուիրէ ի նպաստ մեզի, մանաւանդ պուլկար պաշտօնական թերթերը:

Փաստ. 118-18

13.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԷՆ ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

24 Յունուար, 1913

Ընկերներ,

Ձեր Դեկ. 22-ի եւ Դեկ. 25-ի նամակներուն այսօր կը պատասխանենք մէկ քանի խօսքով:

Նախ՝ ձեր վերջընթեր նամակին մէջ կան այնպիսի առաջարկներ, որոնց մասին փոստով գրելը անզգուշութիւն է: Այդ տեսակ պատասխանատու առաջարկները չեն կրնար ըսուիլ պաշտօնական նամակներու մէջ այդպիսի ձեւով: Իսկ, ըստ էութեան, մենք սիրայօժար կը լսենք ընկերներու կողմէ եղած առաջարկները, բայց պէտք է նաեւ նկատի ունենալ քաղաքական ընդհ. պայմանները, որոնք, դժբախտաբար, անհպաստ են այդ տեսակ ձեռնարկներու համար: Երեւի շուտով Մարմինը պիտի զբաղի մանրամասնօրէն՝ այդպիսի ձեռնարկներու հարցով եւ արդիւնքը յարմար ճանապարհով ձեզի կ'իմացնենք:

Շատ ուրախալի է որ ձեր շրջանի մէջ այդքան հայրենիք վերադառնալու տրամադրութիւններ կան. բայց որոշակի պէտք է յայտարարել անոնց որ կազմակերպութիւնը ոեւէ գործնական յանձնառութիւն չէ կարող ստանձնել: Ամէն մէկ գացող պէտք է ունենայ իր զէնքը եւ հաստատուի իր բնակավայրին մէջ: Տեղական մարմինները, բնականաբար բարոյական աջակցութիւն կ'ընեն եւ ի հարկին կ'օգտուին անոնց ուժերէն: Ատկէ դուրս մենք գործնական ոչինչ չենք կրնար յանձն առնել, այլապէս խոստում ըրած պիտի ըլլայինք առանց իրականացնելու: Այս ուղղութեամբ է որ պիտի խօսիք երկիր գալու փափաքողներուն:

Թէ Ռումանիա եւ թէ այդ կողմերը հանգանակութեան համար ընկերոջ պէտքը կը յիշեցնէք: Այստեղ քանի մը ընկերներու դիմում ըրած ենք, բայց դեռ ոչ ոք յանձն առած է, յոյս ունինք, սակայն, որ մէկնումէկը կը ճամբորդէ այդ կողմերը[13]:

Պատերազմի վերսկսման պատճառով մեր դիմումները ձեր կառավարութեան մօտ քիչ պիտի ուշանան: Աշխատեցէք շատ լայն կազմակերպել ըլլալիք դիմումը, օգտուելով այն հանգամանքէն որ դեռ ժամանակ ունինք:

Փեթերսպուրկէն մեր ստացած վերջին տեղեկութիւնները վերջնականապէս ցոյց կու տան որ հայոց հարցը պիտի չդրուի այս Դեսպանախորհուրդին. թէ Փեթերսպուրկ եւ թէ Լոնտոն դիմումներ եղած են իմանալու համար թէ ե՞րբ հաւանական է որ հայոց հարցը դրուի: Դեռ որոշ պատասխան չկայ այդ մասին:

Յոյս ունինք որ Կովկասի մէջ Զիֆոնեանի[14] գործին համար արդիւնաւոր քայլ մը պիտի ըլլայ: Ձեր մարմինը արդեօք միջոցներ ձեռք առե՞ր է այդտեղ՝ պատերազմի այս րոպէէն օգտուելու եւ Զիֆոնեանի պահեստ կազմելու համար: Այս հարցին կը սպասենք որ շուտով պատասխան մը տաք:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ԲԻՒՐՕ

13.- Ինքնապաշտպանութեան նպատակով հանգանակութեան գործով շուտով Պուլկարիա եւ Ռումանիա պիտի գործուղուին Յար. Շահրիկեան եւ Լիպարիտ Նազարեանց:

14.- Զէնքի գնման իմաստով:

Փաստ. 118-30

14.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄՆԷՆ ՊԱԼՔ. Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1913 Մարտ 4, Պոլիս

Ընկերներ,

Քանի մը անսպասելի պատճառներով ընկեր Շահրիկեանի մեկնումը յետաձգուեցաւ քանի մը օրով: Ան կը մեկնի վաղը կամ Հինգշաբթի օրուայ նաւով, հետեւաբար ըստ այնմ կարգադրեցէք որոնց մասին գրած էինք անցեալ նամակով:

Երկարներու[15] խնդրին վերաբերմամբ դուք արդէն ծանօթ էք մեր հայեցակէտին. պէտք է օգտուիլ հանգամանքէն, որ յաճախ չի պատահիր, եւ գնել, բայց ի հարկէ, բացառիկ աժան գիներով, որովհետեւ փոխադրութիւնը շատ սուղի պիտի նստի: Ատոնց հետ մէկտեղ պէտք է նաեւ պատրաստութիւն տեսնէք ծայրերու[16], ապա թէ ոչ անօգուտ կը դառնան: Փոխադրութեան գալով, չենք կարող այդ մասին ժամանակ որոշել. անշուշտ բոլոր միջոցները գործ դնելու ենք որ նուազագոյն կորուստով կարենանք տեղ հասցնել:

Մեր կարծիքով, թէ դուք եւ թէ Սոֆիայի ընկերները, օգտուելով բացառիկ աժան գիներէն, պէտք է պահեստ կազմէք, որովհետեւ այսպիսի անսովոր պայմաններ քիչ կ'ըլլան, որպէսզի կազմակերպութիւնը օգտուի եթէ հնարաւոր ըլլայ: Ամիս մը առաջ որոշեցինք մարդ ղրկել Ռոտոսթօ այդ նպատակի համար, դժբախտաբար կարելի չեղաւ պատերազմի պատճառով:

Գալով գումարին, մենք կ'ուզէինք որ այդ գնման ծախքը ձեր վրայ առնելով հանդերձ, մեզի փոխադրէք առաձեռն դրամ եւս, որովհետեւ, մենք ստիպուած ենք դրամ եւս ղրկել երկիր, Զիֆոնեանի տեղական պէտքերու եւ գնումներու համար: Եւ դուք այս կարող էք ընել աւելի ուժեր դնելով այս հանգանակութեան գործին մէջ:

Գնման մասին, եթէ կարելիութիւն կայ, խորհրդակցեցէք նաեւ ընկեր Պարոյրի[8] հետ:

Քոնսթանցայի գումարի վերաբերմամբ, ստիպուած էք սպասել, քանի որ հոն յատուկ ընկեր կ'երթայ:

Հայկական դատի մասին վերջին երկու շաբաթուայ նորութիւնը այն է, որ գերմ. կառավարութիւնը եւս լրջօրէն կ'ուզէ զբաղիլ հայոց հարցով: Թէ Պերլինէն եւ թէ դեսպանատունէն տրամադրութիւններ կը յայտնեն բանակցութեան մէջ մտնելու հայերու հետ եւ առհասարակ ստեղծելու մօտիկ մերձեցում հայ ժողովրդի հետ: Պաշտպանելով հայերը, գերմանացիք, ի հարկէ, ուրիշ քաղաքականութիւն մը ունին, այն է, առաջքը առնել Ռուսաստանի գրաւման, այնպէս որ երկու կառավարութիւնները դէմ դէմի կանգնած պիտի ըլլան մեր հարցին նկատմամբ:

Մէկ ուրիշ գաղտնիք եւս: Հագգը փաշային եւ Ճաւիտ պէյին[15] յանձնարարուած է, որ Լոնտոնի եւ Պերլինի մէջ աշխատին Փոքր Ասիոյ անձեռնմխելիութիւնը ապահովել եւ թոյլ չտալ հոն ոեւէ հարցի արծարծումը: Հետեւաբար այդ վտանգաւոր խաղին առաջքը առնելու համար՝ գրուած է Փարիզի հայոց պատգամաւորութեան՝ որպէսզի անմիջապէս Լոնտոն միջոցներ ձեռք առնեն հակառակ շարժում մը սկսելու համար:

Մեր ֆրանսական պահանջագիրը արդէն պատրաստ է. օրինակ մը կը ղրկենք ձեր շրջանին համար՝ խնդրելով որ գաղտնի պահուի մինչեւ այն ժամանակ երբ յարմար պիտի դատուի հրապարակել: Անոր տրամադրութիւններու սահմաններուն մէջ դուք կրնաք թէ փրոփականատ ընել եւ թէ դիմում ընել կառավարութեան:

Չմոռնաք որ շուտով յարմար ժամանակ պիտի ըլլայ այդտեղ դիմում ընելու պուլկար կառավարութեան, որպէսզի առաջարկուելիք պայմաններու մէջ հայկ. խնդիրը չմոռցուի: Մտադրութիւն կայ նոյնիսկ այդ նպատակով յատուկ ընկեր ուղարկել Սոֆիա: Այդ դիմումի մասին լուրջ խորհեցէք, խորհրդակցեցէք վստահելի բարեկամներու հետ, որպէսզի յարմար րոպէն չփախցուի:

Շատ համակրելի է ձեր առաջարկը մասնագէտ ընկեր մը ուղարկելու հոդ Զիֆոնեանի գործին համար. դժբախտաբար ազատ ընկեր չունինք: Ձեր ակնարկած ընկերը արդէն մեկներ է այստեղէն, ի հարկէ, դարձեալ աշխատելու նպատակով: Այդ գործի մէջ պէտք է բաւականանանք տեղական ուժերու խորհրդակցութիւնով:

Իթթիհատը վերջերս մեզի դիմած էր վերսկսելու մեր յարաբերութիւնները: Դեռ չենք պատասխանած այդ հրաւէրին եւ վստահ եղէք որ առանց որոշ երաշխաւորութեան մեր յարաբերութիւնները վերսկսելու կողմնակից չենք:

Խաֆիէութեան, չնչին խնդիրներով չ'արժեր զբաղիլ, բաւականանցէք մամուլի մէջ հրատարակուածներով:

Ներքին կացութիւնը շատ երերուն է: Պուլայերի անյաջողութիւնները, զօրքի մէջ պառակտումը, Եանեայի անկումը անել դրութեան մէջ դրած են կառավարու-

13.- Երկարը՝ հրացանն է:

14.- Ծայրը՝ փամփուշտն է:

15.- Հագգը փաշան Լոնտոնի մէջ Թուրքիոյ դեսպանն էր. Ճաւիտ պէյ՝ Թուրքիոյ ելեւմտական (ֆինանսներու) նախարար:

թիւնը եւ չի գիտեր ինչպէս դուրս գայ եւ աւելի ու աւելի ստիպուած կը զգայ խաղաղութիւն կնքելու եւ, ի վերջոյ, ընդունելու աւելի ծանր պայմաններ:

Այս նոր կացութեան հանդէպ Իթթիհատը կը ձգտի ամրացնել իր դիրքը գործակցութեան հրաւիրելով այլեւայլ կուսակցութիւններ եւ խաւեր որոնց հետ անհաշտ էր: Ինչպէս վերեւ ըսինք մեզի դիմած էր այդ մասին. դիմած է նաեւ Սապահէտտինի խմբին առաջարկելով Սապահէտտինին մտնել նախարարութեան մէջ:

Ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] ԲԻՒՐՕ

Յ.Գ.– Եթէ շրջաբերականներու համար օգտուիք մեր նամակներէն, աւելի լաւ է գրէք, իբր տեղեկութիւններ, հաւաստի աղբիւրներէ ստացուած, առանց յայտնելու [որ] պաշտօնական աղբիւրէ կը ստանաք:

Ն[ՈՅՆ]

Փաստ. 110-14

15.– ՋԱՒԱՐԵԱՆԷՆ ՊԱԼՔԱՆԻ Կ. Կ.ԻՆ

4/17-IV, 1913

Ընկերներ,

Տասը օր առաջ ձեր կողմէն եկած էր հոս մեր ընկերներէն Լ. Ն.ը[16] (թղթակից) մի քանի խնդիրների համար խորհրդակցելու: Խօսակցութիւններէ յետ յանգեցանք հետեւեալ եզրակացութեան.

1) Յանձնարարել իրեն (իրենից անկախ պատճառներով վերադարձած Շ.ի[17] տեղ) սկսել եւ դրական արդիւնքի հասցնել Ռումանիայի հանգանակութիւնը, ինչպէս եւ նոյն բանին ձեզ հետ միասին ձեռնամուխ լինել նաեւ Բուլգարիայի մէջ: Ընկեր Լ. Ն.ին ապահովելու համար անհրաժեշտ ժամանակը վճարուեց 200 ֆր. ճանապարհածախս: Հանգանակուած գումարը եւ հաշուետուութիւնը կը կենտրոնանայ անշուշտ ձեզ մօտ:

2) Նկատի ունենալով մեզ անհրաժեշտ ապրանքի գնման համար շրջանիդ մէջ ստեղծուած յարմարութիւնները, խնդրել ձեզմէ որպէսզի ձեր ունեցած եւ հանգանակելիք գումարը յատկացնել ապրանքի գնման. վերջինիս տեսակները, ձեւերը, քանակը տեղաւորելու վայրերը ճշտելու համար անհրաժեշտ է տեսնուել ը[նկեր] Պարոյրի[8] հետ, խորհրդակցել եւ գալ որոշ եզրակացութեան: Հարկ կը լինի որպէսզի ձեզմէ մին զբաղուի այդ գործով, տեսնուի ը[նկեր] Լ. Ն.ի հետ, մեկնի Պարոյրի քով եւ ջանայ իրականացնել այդ գործը: Հաւանաբար այդ ուղղութեամբ դուք արդէն տուած էք անհրաժեշտ հրահանգները մեր հարաւի եւ այլ շրջանների մէջ գտնուած մարմիններին:

Սակայն կ՚երեւի որ յատուկ քայլերի ձեռնարկե[լու] անհրաժեշտութիւնը կայ քիչ շատ շօշափելի քանակութեամբ ապրանք ունենալու համար: Մեզ կը թուի որ ապրանքի պահեստներու համար ընտրելու է այն վայրերը որոնք վերջը անցնելու են նորէն Թուրքիային: Նկատի ունեցէք սակայն, որպէսզի գնուելիքը անպատճառ լաւ ընտիր տեսակէն լինին, բաւականաչափ քանակութիւն մանրուքներով[18]: Այս հարցի գործադրումը եւս պահելու է շատ սահմանափակ շրջանի մէջ, լինելով շատ զգոյշ նաեւ նամակագրութեան մէջ:

Ընկ. Բարեւներով
Ա[ՐԵՒՄԵԱՆ] Բ[ԻՒՐՕ]

16.- Լիպարիտ Նազարեանց:
17.- Յարութիւն Շահրիկեան:
18.- Փամփուշտներով:

Փաստ. 1156-181

16.– ՊԱԼՔԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ

Պալքանեան ազատարար կռուի միջոցին հայ կամաւորներու գունդին կատարած մեծ ու վսեմ աքթը, որքան որ ալ չունենայ կուսակցական ու կազմակերպական բնաւորութիւն, այնուամենայնիւ իբր հայկական իրակաւութիւն եւ ժամանակի ծնունդ՝ մենք պարտաւոր ենք շահագրգռուիլ անորմով, եւ տալ մեր յարգանքի ու գնահատման պարտքը:

Ո՜վ դուք, եաթաղանի՛, սուրի՛ ու տապարի՛ հալածական սերունդ, դուք կատարեցիք պատմական մի մեծ յիշատակելի գործ. ցոյց տուիք արար աշխարհի որ Ձեր մէջ կ՚ապրի առաքինի մարդը: Ձեր մորթազերծ հօր, առեւանգուած քրոջ եւ յօշոտուած մօր հոգիները մարմին առին Ձեր կամքերուն մէջ եւ տիեզերական Հատուցման օրէնքը եւ իր Անիւը առաջ շարժեց Ազատարար բանակներուն եւ Ձեր ճիգերովը:

Մակեդոնիոյ ազատագրութեան կռուին մէջ դուք ցոյց տուիք որ մարտիրոս ժողովուրդներուն Դատը նոյնքան Ձեզ համար Սուրբ է, որքան ձեր Ազգային դատը: «Ձգաստութեան» եւ «Խոհեմութեան» յորդոր օրօրները Ձեր ազատատենչ թեւերուն թափը չկասեցուցին: Եւ դուք Պուլկարիոյ ամէն անկիւններէն վազեցիք ու բոլորուեցաք երկու աննման անուններու շուրջ – ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ եւ ԳԱՐԵԳԻՆԻ:

Այն ասպնջականութիւնը զոր դուք վայելեցիք այս երկրին մէջ արիւնի ու սուրի տարիներուն, արժանաւորապէս հատուցիք տալով ձեր շարքերէն թանկագին զոհեր:

Հայրենակից կամաւոր զինուորնե՛ր, կու գայ մի գեղեցիկ օր, երբ հայրենի հորիզոններէն կը փարատի խաւարն ու աղջամուղջը, եւ կը վերնայ ամէն տեսակի բռնութիւն ու կը ծագի նոր կեանքի լուսապայծառ արեւը. այն ատեն Հայ ազգը կ՚ոգեկոչէ Մակեդոնիոյ մէջ ինկող իր զաւակները եւ անոնց հոգիները կը միացնէ բոլոր անոնց հոգիներուն հետ, որ նոր օրուայ մեծ Առաւօտը կերտեցին: Եւ այն ատենուայ հայ Պատմագիրը՝ ազատ բռնակալական ամէն ճնշումներէ կու տայ ձեզ փառաւոր տեղ մը, Հայ ազգի Ազատագրական կռիւներու պատմութեան մէջ:

Մինչ այդ գեղեցիկ օրը, պահեցէք բարձր ու մաքուր ձեր գաղափարական Դրօշակը եւ եղէք պարտաճանաչ ձեր անունին ու կոչումին:

Կեցցեն Մակեդոնիոյ Ազատագրութեան կռուին մասնակցող հայ կամաւոր զինուորները:

Կեցցեն հայ գնդի հրամանատարներ Անդրանիկ եւ Գարեգին:

Յարգա՜նք Ազատարար կռուին մէջ ինկող կամաւոր զինուորներու ոճիններուն:

Հ. Յ. Դ. ՊԱԼՔ. Կ. ԿՈՄԻՏԷ

8 Նոյեմ[բեր] 1913

ԳԼՈՒԽ XXII

Հ.Ց.Դ. ԵՒՐՈՊԱՑԻ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Հ.Ց.Դ. Եւրոպայի Ուս. միութեան ներկայ տեղեկագիրը սահմանուած է Դաշնակցութեան Ե. Ընդհանուր Ժողովին, ուր ուսանողական պատգամաւորն էր Վահագն Քրմոյեան։

Աւելորդ Եւրոպայի հայ ուսումնասիրութեանց գործունէութեան մասին ընդարձակ տեղեկատուութիւն կարելի է գտնել «ՆԻՒԹԵՐ»ու նախորդ՝ Թ. հատորին մէջ։

Փաստ. 1473-65

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԵՒՐՈՊԱՑԻ ԴԱՇՆ. ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ Հ.Ց.Դ VII-Ր ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ

Ժընեւ, 15 Օգոստոս 1913

Ընկերներ !

Եւրոպայի Դաշն. Ուսանող. Միութեան գործունէութեան մանրամասն տեղեկագիրը կուսակցական VI-րդ համագումարից յետոյ մինչեւ Ուսանողական IV-րդ համագումարը որ տեղի ունեցաւ անցեալ տարուայ Ապրիլ 9-ին, իր ամբողջութեամբ՝ համաձայն նոյն համագումարի որոշմանը հրատարակած լինելով «Ուսանող»-ի N 7 համարում, ուղարկած ենք ժողովիդ եւ չենք անդրադառնում նոյն ժամանակաշրջանի գործունէութեան վրայ։ Կցելով նրան IV-րդ համագումարից մինչեւ այժմ ունեցած գործունէութեան տեղեկագիրը, ամբողջացրած կը լինենք Միութեան ունեցած գործունէութիւնը VI-րդ Ընդհանուր ժողովից մինչեւ VII-րդը։

1.— ԱՄԲԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

Ուսանողական IV-րդ համագումարից յետոյ, մինչ դեռ մի քանի խմբեր, որոնք մինչ այդ համարեա թէ կազմալուծուած դրութեան մէջ էին, ինչպէս օրինակ Փարիզ, Լայպցիկ, վերակազմուել են ընկերների ջանքերով եւ կանոնաւոր գործունէութիւն ու որոշ կենդանութիւն են ցոյց տուել։ Միւս կողմից մի քանի խմբեր որոնք կազմակերպուած էին նախքան համագումարը, ընկերների հեռանալու պատճառով համարեա կազմալուծուել եւ այդպէս էլ մնում են մինչեւ այժմ։ Դրա բուն պատճառը պիտի փնտռել եւրոպական ցամաքի զանազան երկրներում ունեցած մեր ուսանող ընկերների թուի պակասութեան մէջ, որը ստիպել է մեզ խմբերի անդամների նորմալ 5-7 թիւը իջեցնել 3-ի եւ այդ թիւը ներկայացնող վայրը իր ընկերներով խումբ ընդունել, սակայն 3 կամ քիչ աւելի հոգուց բաղկացած խմբերը առանձին ոգեւորութիւն ցոյց տալ չեն կարողանում քանի որ չեն տրամադրւում կանոնաւոր հաւաքումներ ունենալ եւ վիճաբանական դասախօսութիւններ կազմակերպել, իսկ երբ այդպիսի վայրերից, կամ աւարտելու կամ այլ պատճառներից դրդուած, մի կամ երկու ընկերներ հեռանում են վայրից (որը յաճախ պատահում է) խումբը արդէն լուծւում է։

IV-րդ համագումարից յետոյ կազմակերպուած խումբ ունեցել ենք Ժընեւ, Փարիզ, Լօզան, Լայպցիկ եւ Վիեննա. վերջինը կազմակերպուել է վերջին համագումարից շատ յետոյ. այս խմբերը կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ են եղել մարմնիս հետ եւ ունեցել հետեւեալ գործունէութիւնը։

I — Ժընեւի խումբը (Ջանք).— Միշտ ունեցել է չաբաթական իր հերթական ժողովները, զբաղմունքի նիւթ ունենալով գլխաւորապէս ընկերների կողմից պատրաստուած յեղափոխական, ներկայի քաղաքական դրութեան ու այլ ընկերային եւ գիտական հարցերի չուրջ դասախօսութիւնները։ Բացի դա զբաղուել է խմբական ներքին հարցերով. չի ունեցել ընկերական դատեր եւ եթէ պատահել է ընկերների մէջ անհատական վէճեր, լուծել է խմբական ժողովներից դուրս։ — Խումբը ձգտել է կապեր պահպանել օտար ազգութեանց պատկանող խմբակցութիւնների ու միութիւնների հետ, սակայն նրա այդ ուղղութեամբ կատարած ջանքերը որեւէ դրական արդիւնք չեն ունեցել։ Ռուսների հետ նրանց անկազմակերպ լինելու պատճառով կապեր չէ ունեցել (Մ[ոցիալ] Ռ[եւոլուցիոներ]ները միայն վերջերս սկսել են վերակազմուել)։ Հրեայ, լեհ, ռուս եւ վրացիների հետ ընկերներն ունեցել են միայն անհատական կապեր։ Պատճառը պիտի փնտռել աթթիւ գործունէութեան բացակայութեան մէջ, գործունէութիւն որը կարիք զգար տեղումս եղած կուսակցական խմբերու հաւաքական ուժերուն։ Չի ունեցել նոյնպէս թուրք ուսանողների հետ կապեր նրանց անգործունէութեան եւ դէպի մեզ տածած անվստահութեանց պատճառով։ Խումբը ձգտել է անցեալ տարուայ սկզբներին (երբ դեռ մեր ընկերները մասնակցում էին նրանց միութեան մէջ որպէս օթթոմաններ) իր կապերը ամրապնդել նրանց հետ եւ այդ առթիւ առաջարկել է նրանց ձեռնարկել երեկոյթ եւ խմբերի ջանքերով եղել են այդ նպատակով խառն ժողովներ, բայց վերջը համաձայնութեան չգալով (նրանց կողմից առարկութիւն լինելով իբր թէ պատերազմի պատճառով սգի մէջ են եւ չեն կարող երեկոյթ կազմակերպել) ձեռնարկը վիժել է, որից յետոյ մեր տաճկահայ ընկերները դառնացած քիչ-քիչ հեռացել են նրանցից նկատելով նրանց ցոյց տուած անտարբերութիւն եւ խորութիւնը. այժմ նրանց միութեան չեն մասնակցում մեր ընկերները։

Խմբի անդամների թիւը 24-ի է հասնում որոնք բացառութեամբ մի քանիսի, կանոնաւոր յաճախել են ժողովները։ Հետեւում են գլխաւորապէս բժշկութեան եւ բնական գիտութիւնների։

Խումբը կազմակերպել է վիճակախաղ յօգուտ միութեան որից գոյացել է 99 ֆրանկ. մի երեկոյթ ի նպաստ երկրի ինքնապաշտպանութեան որից գոյացել է 856 ֆրք. եւ հանգանակել խմբի ընկերների մէջ նոյն նպատակով 113 ֆրք.

II Փարիզի խումբը.— Նախ քան համագումարը եղել է համեմատաբար աւելի թոյլ եւ այդպէս էլ շարունակել մինչեւ անցեալ տարուայ Սեպտ.-Հոկտ. ամիսը, երբ մի քանի ընկերների ջանքերով խումբը՝ վերակազմուել եւ վերսկսելով իր հաւաքումները ու խմբական աշխատանքները, սկսել է կանոնաւոր կապ պահպանել մարմնիս հետ մինչեւ վերջ։ Վերակազմուած միջոցին խումբը բաղկացած է եղել 30 ընկերներից որոնց կէսից աւելին ոչ ուսանողներ. մի առ ժամանակ խումբը համաձայնուում է միասին գործել բայց յետոյ անյարմար գտնելով բաժանուում են եւ այդպէս էլ մնում մինչեւ այժմ։ Ուսանողական խումբը կապ է պահպանում մարմնիս հետ իսկ միւս խումբը ընտրում է ենթակոմիտէ վաւերացրուած Արեւմ. բիւրոյի կողմից եւ կապ պահպանում նրա հետ։

Խումբը ունեցել է վեց դասախօսութիւններ նիւթ ունենալով ընկերվարական, ազգային ու քաղաքական հարցեր։ Կազմակերպել է ընտանեկան երեկոյթ նոր տարուայ առթիւ որին մասնակցել է Ուսանողութիւնն ու հայ գաղութը։ — Ձեռնարկել է վիճակախաղ ի նպաստ երկրի ինքնապաշտպանութեան որից արդիւնք գոյացել է 351 ֆրք.։ Ընկերներ թղթակցել են ֆրանսական թերթերին հայկական հարցի առթիւ։

III Լօզանի խումբը.— Հայկական հարցի վերաբծարծուելուց յետոյ համարեա թէ դասախօսութիւններ չի ունեցել, խմբի գործունէութիւնը պարփակուել է ժողովները Հայկական Հարցով զբաղեցնելու մէջ, ո՛ւր էլ եղել են ընկերական վիճաբանութիւններ, մեր բռնելիք դիրքը դէպի եւրոպական մամուլը ու հասարակական կարծիքը, ինչպէ՛ս նաեւ դէպի տաճիկ կառավարութիւնը եւ երկրի ինքնապաշտպանութիւնը. այդ առիթով եւ խմբի իւնիւատիւով[1], միացած տեղի ոչ կուսակցական ուսանողների հետ, հրաւիրել են Շվէյցարիայի եւ Ֆրանսիայի ուսանողներու խորհրդակցական ժողով որին մասնակցել են Փարիզ, Լօզան եւ Ժընեւի ուսանողները, եւ իրենց որոշումները չրջաբերութեան հանելով Եւր[ոպա]ի միւս երկրների ուսանողներին՝ որոնք հնարաւորութիւն չեն ունեցել մասնակցելու, հնարաւորութիւն տուել արտայայտուելու ժող[ով]ում արծարծուած հարցերի չուրջ. սոյն ժողովի չրջաբերութեան հանած որոշումները կցուած է ներկայ տեղեկագրին։ — Խումբը միացած տեղի ո՛չ կուսակցական ուսանողական միութեան հետ տուել է մի երեկոյթ ի նպաստ երկրի ինքնապաշտպանութեան, որից գոյացել է 250 ֆրք.։ Ձեռնարկել է հանգանակութեան, որից գոյացել է 160 ֆրք. այս երկու գումարները յանձնուած է նոյն խորհր. ժող.ի կողմից ընտրուած յանձնախմբին, որը պիտի ծառայէ իր նպատակին անկուսակցական ճանապարհով, այն է երկրում, չէզոք հողի վրայ կազմուած Ինքնապ[աշտպանութեան] մարմնին, որը մինչեւ օրս էլ չէ պարզուած նման մարմնի գոյութիւնը երկրում եւ դիմած է յանձնախմբի կողմից երկրի ձեռնհաս անհատներու՝ տեղեկանալու նման մարմնի գոյութեան կամ չգոյութեան մասին։

1.- Նախաձեռնութեամբ։

Վիեննայի խումբը.— Կազմուած է ներկայ թուի Յունուարից եւ ունեցել է որոշ գործունէութիւն, զբաղուել է գլխաւորապէս մեր Հարցի պրոպագանդայով՝ լինի գրաւոր կամ բանաւոր։ — Որպէս գրաւոր պրոպագանդ նրանք տուել են մի շարք յօդուածներ աւստրիական ազատամիտ թերթերին, որոնցից մի քանիսը ընդունուել են նոյնիսկ որպէս խմբագրականներ եւ լաւ ընդունելութիւն գտել։ Այդ յօդուածները պարզել են Երկրի վիճակը, մեր ներկայի կացութիւնն ու պայմանները։ Աշխատակցել են նոյնպէս Տաճկաստանի, Եգիպտոսի եւ Կովկասի թերթերին։ Աւստրիական թերթերին տրուած յօդուածները նպաստել են մեր ընկերներին եւ այդ թերթերու խմբագիրների հետ կապեր հաստատելուն եւ լաւ յարաբերութիւններ ստեղծելուն, որը միշտ նպաստաւոր է մեր Հարցի առթիւ արտայայտուելու տեսակէտից։ — Խումբը ձեռնարկել է 2 հասարակական դասախօսութիւններ ուր խօսել է մի աւստրիացի ընկերվարական եւ մեծ յաջողութիւն ունեցել։ — Ընկերների ջանքերով կազմուել է տեղական հայ գաղութի կողմից մի մասնախումբ (ուր՝ մասնակցում են մեր 2 ընկերները) որը պիտի զբաղուէ գլխաւորապէս մեր Հարցին նպաստելով նիւթապէս եւ բարոյապէս· նրա կողմից մեր 2 ընկերները ուղարկուած են Գերմանիա, Հունգարիա եւ Բակովինա հայկական Հարցին ընթացք տալու այդ շրջաններում։ Մեր ընկերների ցոյց տուած գործունէութիւնը միացած առաջադիմական անհատների հետ, վրդովել է տեղական Մխիթարեաններու հանգիստը եւ նրանք չեն կարողանում անտարբերութեամբ տանել այդ բոլորը ու ճգնում են վարկաբեկել մեր ընկերները։

Խումբը նիւթապէս նպաստել է Երկրի ինքնապաշտպանութեան ձեռնարկելով հանգանակութիւն· նոյն ճանապարհով նպաստել է նաեւ Pour les Peuples d'Orient-ին 265 քրոնով եւ յոյս ունի նորից նպաստելու· նպաստել է նոյնպէս Բեռլինի Correspond· Bureau-ին 100 քրոնով։

IV Լայպցիկի խումբը, որը նախ քան Ուս[անողական] վերջին համագումարը գրեթէ անկազմակերպ դրութեան մէջ է եղել, համագումարից յետոյ ընդհակառակը կազմակերպուել է մի քանի ընկերների ջանքերով եւ եղել է գործօն խմբերից· հաւաքումները եղել են կանոնաւոր եւ կրել են վիճաբանական բնոյթ· եղել են նաեւ մի քանի դասախօսութիւններ այժմէական հարցերի շուրջ։ Խումբը կապ է պահպանել տեղական ռուս Ուս· Ս· Ռ·ների հետ, նոյնիսկ սերտ յարաբերութեան մէջ եղել, նրանց հետ միասին ձեռնարկել է երեկոյթ որի արդիւնքի իրեն յատկացուելիք մասը յանձնել է Երկրի ինքնապաշտպանութեան գումարին, իսկ միւս մասը Ս· Ռ·ների դրամարկղին։ Խումբը ձեռնարկել է նոյնպէս հանգանակութեան ի նպաստ Երկրի ինքնապաշտպանութեան եւ գումարը ուղարկել Մարմնիս։

V — Բեռլինի խումբը, որը նոյնպէս անտարբեր է եղել նախ քան համագումարը եւ գրեթէ կապերը խզած Մարմնի հետ· շարունակել է այդ անտարբերութիւնը մինչեւ օրս։ Չնայած Մարմինը իր յաճախակի նամակներով աշխատել է կապեր վերահաստատել եւ գործի հետ կապել ընկերները, սակայն ո՛չ մի արդիւնք չի ունեցել։ Մեր կարող ընկերներից մէկը գնացած լինելով այնտեղ, առանձնապէս դիմել է նրանց եւ առաջարկել ի մի խմբելու ցրուած ընկերները, խումբը վերակազմելու եւ փնտռել ընկերների անտարբերութեան բուն պատճառները· անգամ Մարմնի Լայպցիկի հատուածի ընկերներից մէկը գնացած լինելով այնտեղ նրա հետ միասին հաւաքել են ընկերները, խումբը վերակազմել, ներկայացուցիչ ընտրել եւ նոյնիսկ յանձնարարել գրելու այդ բոլորի մասին Մարմնին (այդ բոլորի մասին յայտնել է Մարմնի յիշեալ անդամը) բայց եւ այնպէս վերակազմուած խումբն էլ պահել է քար լռութիւն· մի խօսքով Բեռլինի՝ անունով միայն գոյութիւն ունեցող խումբը ինչպէս համագումարից առաջ այնպէս էլ յետոյ եւ մինչեւ այժմ Մարմնի ուղղած 5 շրջաբերականների ու գրութիւնների հանդէպ եղել է միանգամայն լուռ, իսկ պատճառը մեզ բոլորովին անյայտ մինչեւ օրս։ — Մարմնիս Լայպցիկի հատուածը որպէս մօտ Բեռլինի, նոյնպէս իր կողմից գրութիւններ է ուղղել, սակայն նրանց էլ թողել են անպատասխան· պատճառը երեւի պիտի փնտռել ընկերների դատապարտելի անտարբերութեան մէջ։

VI Նանսիի խումբը, որ նախ քան համագումարը շատ ու քիչ օրինակելի դերում է եղել եւ նոյնիսկ ունեցել է իր պատգամաւորը Ուսանողական վերջին համագումարում, նրանից յետոյ կազմալուծուել է· խմբի ներկայացուցչի բացատրութեան համաձայն ուս· ընկերների վայրից հեռանալու պատճառով· ահա միակ բացատրութիւնը ներկայացուցիչ ընկերոջ որ տուել է իր 2 գրութիւնների մէջ, որը եւ եղել է մօտ 1.5 տարուայ նրանց բանակցութիւնը ի դիմաց մարմնի ուղղած 5 շրջաբերականների եւ մի շարք նամակների, մինչդեռ անուղղակի լսուել է որ եթէ շատ ու քիչ հետաքրքրուէին կարող էր այնտեղ խումբ գոյութիւն ունենալ, քանի որ ներկայացուցիչ ընկերոջ ցուցմունքից էլ պարզւում է որ այնտեղ կայ 19 կուս· ու անկուս· հայ ուսանողներ, որոնք կազմում են տեղի անկուսակցական ակադեմիական միութիւն եւ որի նախագահն անգամ մեր ընկերներից է։ Այսպէս թէ այնպէս խումբը կազմալուծուած է եղել համագումարից յետոյ, բայց Մարմնիս՝ ի նպաստ Երկրի ինքնապաշտպանութեան հանգանակութիւն բանալու դիմումին, Նանսին արձագանգ է տուել իր մասնակցութիւնով։

VII Ցիւրիխ, Ժամպլու եւ Լիեժի խմբերը ընկերների հեռանալու պատճառով կազմալուծուել են· բայց եւ այնպէս Ժամպլուի եւ Լիեժի մնացած ընկերները կանոնաւոր կապ են պահպանել Մարմնիս հետ, պատասխանել համարեա բոլոր գրութիւններին եւ արտայայտել իրենց կարծիքները դիմուած հարցերի առթիւ· վճարել են իրենց անդամավճարները, ցրել ըստ հնարաւորութեան «Ուսանող»ները եւ մասնակցել ի նպաստ Երկրի ինքնապ· բաց արած հանգանակութեան։ Իսկ Ցիւրիխի մնացած ընկերները նոյնպէս մնացել են լուռ դէպի Մարմնի ուղղած գրութիւններն ու շրջաբերականները, չի ունեցել ո՛չ բարոյական, ոչ էլ նիւթական գործունէութիւն, բայց մասնակցել է նոյնպէս Երկրի ինքնապաշտպանութեան համար բացուած հանգանակութեան։

2.— ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

Մարմնի գլխաւոր զբաղմունքը եղել է «Ուսանող»ի հրատարակութիւնը, որ գլուխ է բերել շատ դժուարութիւններով, որով եւ պիտի բացատրել N° 7-ի հրատարակութեան շատ ուշանալը ու ամէն կողմերից բողոքներ ստանալը որպէս արդիւնք այդ ուշացման։ — Դժուարութիւնները եղել են գլխաւորապէս երեք ա) Նիւթի պակասութիւն բ) Ուսանողական կենտրոնից հեռու հրատարակելը եւ գ) Նիւթականի պակասութիւն։

Առաջին պատճառը պիտի վերագրել ընկերների դէպի գործը տածած անտարբերութեան։ Ընդհանրապէս կարելի է նկատել որ մեր ուսանող ընկերների մէջ չկայ առանձին սէր եւ ձգտում գրական ասպարէզում առաջադիմելու եթէ անտես առնենք մի քանի ընկերների այդ ուղղութեան տրամադրութիւնը· այդ իսկ պատճառով պիտի ասել որ Մարմնի էներգիայի մեծ մասը վատնուել է ուսանող եւ ոչ ուսանող ընկերներին արած դիմումների վրայ թերթի յօդուածների պակասը լրացնելու համար· այնպէս որ N° 7-ի բովանդակութեան նոյնիսկ կէսից էլ պակաս մասն է միայն որ ներկայանում է [որպէս] Եւրոպայի զանազան երկրներում գտնուող մեր ուսանող ընկերների աշխատանքի արդիւնք, իսկ մեծ մասը դժբախտաբար ո՛չ ուսանողների։ Անհերքելի փաստ որը կարելի է բացատրել մի կողմից ընկերների, գրելու սիրոյ պակասով եւ զոհողութեան չսովորած կամ չտրամադրուած լինելուն· փաստեր՝ որոնց հիման վրայ շատ ընկերներ վերջին համագումարում դէմ արտայայտուեցին «Ուսանող»ի հրատարակութեան։

Երկրորդ։ Տեղումս ազատ տառեր ու գրաշար չլինելով ստիպուած ենք եղել «Ուսանող»ը հրատարակել մեզանից հեռու[2], որը ունեցել է իր մի շարք տեխնիկական ու այլ տեսակի անյարմարութիւնները, մի կողմ թողնելով սղութեան հարցը որը նոյնպէս մեծ նշանակութիւն ունէ։ Վերցնենք նրա բարոյական կողմը· խմբագրական մարմնի աչքից հեռու լինելու պատճառով, հակառակ նրա գործ դրած բոլոր ջանքերին, սրբագրութիւն, ոճի ուղղութիւն, լեզուի սրբագրութիւն եւայլն բաները կանոնաւոր առաջ տանելու — նա դուրս է գալիս անխնամ եւ տեղի տալիս շատ բաժանորդ կամ ոչ բաժանորդների արդարացի նկատողութեան։

Երրորդ։ Նիւթականի պակասը, «Ուսանողը» տպւում է 1000 օրինակ, ցրւում է հայաշատ կենտրոնները (Տաճկ[աստան], Պարսկ[աստան], Ամերիկա, Եգիպտ[ոս], Բալկան եւ Եւրոպայի զանազան երկրներ) 800 օրինակ, բայց դրամները գանձած դէպքում հազիւ կէսը գանձում· մնացորդ կէսը կորստի է ենթարկւում՝ կամ ապառիկ տալով եւ գանձել չիմանալով, կամ դէս-դէն մնալով, մինչդեռ 1000 օրինակը [տպագրութիւնը] պահանջում է 1000-1200 ֆրանկ, չհաշուելով փոխադրութիւններու ծախքը· այնպէս որ միշտ բաց է մնում, ու այդ բացը գնալով աւելանում։ Մեր յիշած 3 պատճառների մէջ պիտի փնտռել N° 8-ի մինչեւ այժմ չհրատարակելու պատճառը, եւ յատկապէս նիւթականի մէջ։ — «Ուսանող»ների փոխարժէքով է որ պիտի հրատարակուի «Ուսանող»ը, որովհետեւ խմբերի տուած անդամավճարները հազիւ է ծածկում Մարմնի ու խմբերի վարչական ծախքերն ու Համագումարի պատգամաւորների ծախքերը· անգամ այնքան չէ գանձւում [անդամավճար], որ ընդհանուր ժողովի կողմից որոշուած տարեկան 100 ֆրանկի կուսակցական տուրքը տրուի, որի պատճառով ահա 2 տարի է որ յետաձգւում է։

3.— ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ

«Ուսանող»ը որպէս միութեան օրգան եղել է գրաւոր պրոպագանդի միջոց, նրա բովանդակութեան մեծ մասը շօշափել է գլխաւորապէս կուսակցական ու ընկերային հարցեր, բացատրել զանազան ընկերվարական տեսակէտներ, նրանց գործունէութեան եղանակն ու ներկայի կացութիւնը։ Մարմինը տուել է նոյնպէս շրջաբերականներ բացատրելով ընկերներին մոմենտի մեծ նշանակութիւնը հայկական հարցի առթիւ եւ Եւր·ի կուսակցական ուսանողութեան կատարելիք կարեւոր դերն ու պարտականութիւնը նրա նկատմամբ,— թարմ պահելու Եւրոպայի հասարակական շրջանակի մէջ մեր հարցը եւ բանաւոր պրոպագանդայի (միթինկ, հաւաքումներ եւայլն) միջոցով կամ Եւր-ի զանազան երկրների ընկերվարական թերթերին թղթակցելով։ Այդ ուղ-

2.- «Ուսանող»ի 7րդ համարը հրատարակուած է Պոլիս, «Ազատամարտ»ի տպարանին մէջ։

ղութեամբ եղել են թղթակցութիւններ ֆրանսական, գերմ., աւստր. եւ չվեցարական թերթերում մեր ընկերների կողմից, նուիրուած հայկական հարցին ինչպէս եւ մի քանի հասարակական դասախօսութիւններ նոյն երկրներում։ Դժբախտաբար նիւթական միջոցների պատճառով նա չէ կարողացել որեւէ շրջիկ ընկեր ուղարկել, գոնէ մի քանի քաղաքներ ուր խմբեր են կազմալուծուել, սակայն հնարաւորութիւն կար վերակազմելու, որովհետեւ այդ կազմալուծումը արդիւնք է եղել տեղական ընկերներու ընկած տրամադրութեան։

Հայկական հարցի վերարծարծումով Մարմինս դիմել է Բիւրոներին եւ հարց տուել կուսակցութեան բռնելիք դիրքի եւ ուսանողութեան կատարելիք դերի մասին եւ, ստանալով համապատասխան հրահանգներ, շրջաբերութեան հանել խմբերին եւ ընկերներին։ Խմբերի տրամադրութիւնը համարեա թէ նոյնն է եղել ամէնուրեք։ Պահանջկոտ դէպի տաճիկ կառավարութիւնը եւ սուր դատապարտութիւն դէպի նրա ապիկարութիւնը։ Համաձայն Մեծ Լիբանանի ծրագրին եւ արմատական ռեֆորմների եւրոպական կոնտրոլի տակ, հակամէտ անջատողական ձգտումներին եւ ամենամեծ կարեւորութիւնը տուել ինքնապաշտպանութեան հարցին միշտ կասկածելով եւրոպական մեծ պետութիւնների յաճախակի խոստումներին եւ խոր անվստահութիւն դէպի տաճիկ կառավարութիւնը հակառակ նրա չռայլ խոստումներին։

Մարմինը առաջարկել է խմբերին, հանգանակութիւն, վիճակախաղ եւ երեկոյթներով նպաստել երկրի ինքնապաշտպանութեան ֆոնտին որը գործադրուել եւ դրամը փոխադրուել է Արեւելեան բիւրոյին (գումարը տես հաշուեցանկում)։

Ջորրորդ Համագումարի որոշման համաձան ցաւակցական հեռագիր է ուղղել այրի տիկին Քիյառին իր ամուսնու մահուան առթիւ)։

Թեհրանի «Արշալոյս» թերթին ցաւակցական հեռագիր Եփրեմի նահատակութեան առթիւ։ Բերլին՝ Բէբելի մահուան առթիւ եւ մասնակցել իր մի պատգամաւորով Ուսանողութեան կողմից նրա թաղման յուղարկաւորութեան։

Բողոքի հեռագիր է ուղղել Ուսանողութեան անունից «Ազատամարտ»ի միջոցով տաճիկ կառավարութեան դատապարտելի անտարբերութեան դէմ, երկրի մէջ կրկնուող սպառնալիքներու դէմ։

IVրդ համագումարը գտնելով ընկերներու անդամավճարներին անկանոնութիւնը եւ այդ պատճառով նիւթական միջոցների աչքի ընկնող %-ով պակասելը, որոշել է տարեկան մինիմում բիւրջէ իւրաքանչիւր խմբի համար։ դժբախտաբար այդ մինիմում չափն անգամ չի իրագործուել խմբերի կողմից (բացառութեամբ Ժընեւի խմբի), սակայն աչքաթող չպէտք է անել նաեւ երկրի ինքնապ. առթիւ եղած կուս. թէ անկուսակ. հանգանակութիւնները ու վիճակախաղ ու երեկոյթները, որոնք նոյնպէս ազդել են ընկերների նիւթական վճարներու վրայ։

Հակառակ մոմենտի պահանջի եւ միութեան ցանկութեան, Մարմինը հնարաւորութիւն չի ունեցել հրաւիրել Vրդ համագումարը նիւթականի սղութեան պատճառով, սակայն ստանալով VIIրդ կուսակց. ժողովի օրակարգը նա չտապել է թէկուզ մեծ զոհողութիւններով յաջողեցնել համագումարը որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ արտայայտուելու կուսակցութեան Ընդհ. ժողովին, բայց չի յաջողուել որովհետեւ կուս. համագումարը հրաւիրուել է հապճեպ կերպով, օրակարգը ուղարկուել է Մարմնիս շատ ուշ, այնպէս որ մինչդեռ Մարմինը կը մտածէր մի կերպ գլուխ բերել Ուսանողական համագումարը, բացուեց Ընդհ. ժողովը օրակարգի մէջ նշանակուած ժամանակից էլ աւելի կանուխ։ Մարմինը ցաւակցութիւն է յայտնում որ ուսանողութիւնը չպիտի կարողանայ որեւէ կերպով արտայայտուել դէպի օրակարգը։

Մարմինը բաւարարութիւն է տուել (գլխաւորապէս Տաճկաստանից) իրեն ուղղուած մի չարք նամակներին, որոնցով ուսանողներ ծանօթութիւններ են ուզել համալսարանական զանազան ֆակուլտէների մասին ինչպէս եւ ընդունելութեան պայմանների։

Գրուել է 250 նամակներ։

IVրդ համագումարից մինչեւ այժմ (1912 14 Ապրիլ — 1913 Օգ. վերջ) ունեցել է ընդհանուր մուտք 3861ֆր. 56 ս. Ելք՝ 3546 ֆր. 95 ս։

Մանրամասն հաշուի ամփոփումը տեսնել VIIIրդ էջում։

ԵՒՐՈՊԱԾԻ Հ.Յ.Դ. ՈՒՍ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ
ԳՈՐԾ[ԱԴԻՐ]—ԽՄԲ[ԱԳՐԱԿԱՆ] ՄԱՐՄԻՆ

[կնիք]

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՀԱՇԻՒՆԵՐԸ 1912 ԱՊՐԻԼ 14-ԻՑ 1913 ՕԳՈՍՏՈՍ 31

	ՄՈՒՏՔ	ֆր.	ք.
	Դրամարկղում առ 14 Ապրիլ 1912	0275.60	
Ժընեւ	անդամավճարներ	0241.85	150
	երեկոյթ ի նպ[աստ] Երկրի ինքնապ.	0856.85	
	հանգանակութիւն ի նպ. »	0113.85	
	վիճակախաղ ի նպ. Միութեան	0099.85	
Փարիզ	անդամավճարներ	0080.35	150
	վիճակախաղ ի նպ. Երկրի Ինքնապ.	0351.35	
Նանսի	անդամավճարներ	—	080
	հանգանակ. ի նպ. Երկրի ինքնապ.	0070.35	
Ժամբլու	անդամավճարներ	0018.35	030
	հանգանակ. ի նպ. Երկրի ինքնապ.	0068.35	
Լիեժ	անդամավճարներ	0038.35	030
	հանգանակ. ի նպ. Երկրի ինքնապ.	0065.35	
Վիեննա	անդամավճարներ	0038.07	—
	հանգ. ի նպ. Երկրի ինքնապ.	0030	—
Լապցիկ	անդամավճարներ	0082.50	030
	հանգանակ. ի նպ. Երկրի ինքնապ.	0085	
	երեկոյթից ի նպ. Երկրի ինքնապ.	0195	
Բերլին	անդամավճարներ	—	040
Ծիւրիխ	»	—	070
Լօզան	»	0077.95	030
Ծիւրիխ հանգ. ի նպ. Երկրի		0012	
Ուսանողներից մուտք		0827.39	
Նուէր Թեհրանի մի ընկերոջից		0200	
Նուէր «Ջանք» խմբի մի ընկերոջից		0012.50	
Նուէր կազմալուծուած Եւր. Ուս. Միութիւնից		0025	
	Ընդհանուր գումար	3861.56	

ԵԼՔ

№ 7 «Ուսանողի» հրատարակութեան եւ փոխադրութեան «Ազատամարտ»ի տպարանին եւ Լոյսաղբիւր հրատարակչական ընկերութեան	1484
Ի նպաստ Երկրի ինքնապաշտպանութեան հանգանակած գումարները փոխադրած Բիւրոյին։	1845
Ուսանողներու մասնաւոր առաքումների, դիւանական ծախքերի եւ անցեալ համագումարի պատգամաւորների ճանապարհածախս	0218
Դրամարկղում կչիռ հաշուոյ	0314.56
Ընդհանուր գումար	03861.56

ԳԼՈՒԽ XXIII

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

Ամերիկայի Կեդր. կոմիտէութիւնը կ՚ընդգրկէր Միացեալ Նահանգներու արեւելեան եւ արեւմտեան գօտիները ու Քանատան: Կուսակցութեան հիմնումէն ի վեր (1896) ամերիկեան ցամաքամասի հայաշատ քաղաքներուն մէջ առաջացած էր կազմակերպական լայն ցանց աւելի քան 60 մեծ ու փոքր կոմիտէներով եւ Հայ Կարմիր խաչի մասնաճիւղերով: Լոյս կը տեսնէին Պոսթընի «Հայրենիք» (1899) եւ Քալիֆորնիոյ Ֆրեզնօ քաղաքին «Ասպարէզ» (1908) երկօրեայ թերթերը, այլեւ ուրիշ հրատարակութիւններ: Աշխարհագրական ընդարձակ տարածութիւններու պատճառաւ մեծ կարիք կը ստեղծուէր շրջուն գործիչներու եւ մտաւորական ուժերու թէ կազմակերպչական-քարոզչական աշխատանքներու եւ թէ խմբագրութեանց համար: Այս իմաստով Ամերիկայի Հ.Յ.Դ. կազմակերպութեան կայացման մէջ կարեւոր աւանդ ունեցած էին առաջին գործիչները, մանաւանդ Յովհ. Եուսուֆեան եւ Արշակ Վռամեան. այնուհետեւ հիմնադիրներու գործը պիտի շարունակէին բանաստեղծ Սիամանթոն, Ակնունին, Սիմոն Վրացեանը, Սիմէոն Նարինեան, Ն. Մանկունի եւ շատ ուրիշներ, առանց հաշուելու տեղական գործիչներն ու նուիրեալները:

Ամերիկահայ գաղութը, բաղկացած մեծ մասամբ Արեւմտեան Հայաստանէն ու Կիլիկիայէն գաղթած պանդուխտներով, կը յատկանշուէր իր ջերմ կապուածութեամբ հայրենի բնօրրանին, անոր կենցաղին, բարքերուն եւ աւանդութիւններուն. բնական էր ուստի, որ ան սիրայօժար ընդառաջէր ծննդավայր գիւղէն կամ քաղաքէն եկած կոչերուն, ու ըստ կարելւոյն բաւարարութիւն տար դպրոցներու շինութեան եւ այլ կարիքներու համար եղած դիմումներուն: Այս բոլորը յարգելով հանդերձ, կուսակցական մարմինները պարտք կը համարէին շեշտելու առաջնահերթութիւնը համահայկական կամ համակուսակցական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներու, ինչպիսին էին հայ դատը, ինքնապաշտպանութիւնը եւայլն: Այդ կը վկայեն ամսական կանոնաւոր պարբերականութեամբ յղուած Կ. կոմիտէի շրջաբերականները, որոնցմով շարքերը իրազեկ կը պահուէին Հայաստանի եւ Հայ դատին վերաբերող խնդիրներուն: Հարկ է հաստատել այս առիթով, որ Ամերիկայի Հ.Յ.Դ. կազմակերպութիւնը կը յաջողէր իր շարքերուն եւ գաղութին մէջ վառ պահել հայրենասիրական ոգին եւ մղել զանոնք առաւելագոյն զոհաբերութեան. այնպէս որ, ինչպէս կը վկայեն հետագայ էջերուն մէջ տրուած փաստաթուղթերը, արտասահմանեան մարմիններէն Ամերիկան կը հանդիսանար ամէնէն յուսատու միաւորը, որուն կարելի էր դիմել ստիպողական պարագաներուն եւ այս կամ այն չափով անմիջական բաւարարութիւն ստանալ:

Ինչ կը վերաբերի կուսակցական գերադաս մարմիններու հետ իր յարաբերութեանց բնոյթին, պէտք է ընդգծել որ Ամերիկայի Կ. կոմիտէն, յարգելով հանդերձ կարգապահական կանոնները, չէր ծածկեր իր դժգոհութիւնը հանդէպ Արեւմտեան բիւրոյին կամ, ինչպէս կը կարդանք, «Պոլսոյ ընկերներուն»: Այս վերջինները կը մեղադրուին՝ թուրք կառավարութեան եւ Իթթիհատի հակահայ բացայայտ քաղաքականութեան դիմաց՝ իրենց հետեւած տատամսոտ, ոչ-վճռական ընթացքին համար: Հա՞րկ կայ յիշեցնելու, որ նոյնիմաստ քննադատութիւններ կը հնչեցնէին նաեւ Պալքանի եւ կարգ մը այլ շրջաններու մարմիններ:

*
* *

Ամերիկայի թղթածրարով կը ներկայացուին հետեւեալ գլխաւոր փաստաթուղթերը.–

Փաստ. 1399-149, 150, 157.– «Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի 18րդ պատգամաւորական ժողով», նիստերէն քաղուածքներ եւ որոշումներ:
(Համադրական փորձ մատնանշուած երեք փաստաթուղթերուն):

Փաստ. 1399-158.– «Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի Կեդր. կոմիտէին [1912 թ.], ներկայացուած Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի ԺԹ. Պատգ. ժողովին»: Չեռագիր 29 էջ:

Փաստ. 1400-88.– «Որոշումներ Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի շրջանի 19րդ Պատգամաւորական ժողովին» (Քաղուածքներ): Տպագիր 14 էջնոց պրակ:

Կը հետեւին Կ. կոմիտէի եւ Արեւմտեան բիւրոյի եւ պատասխանատու ընկերներու միջեւ փոխանակուած գրութիւններ, ինչպէս նաեւ շարք մը շրջաբերականներ, ըստ ժամանակագրական կարգի:

Փաստ. 1399-149,150,157

Ա 1.– Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ 18ՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Նիստերէն քաղուածքներ եւ որոշումներ

Գումարուած Պոսթընի, Դեկտ. 23-24-25, 1911

Նախապատրաստական ժողովը բացուեցաւ Դեկ. 23-ի երեկոյեան, եւ ընտրուեցաւ առժամեայ դիւան մը: Ընկերներ Քայեչեան[?] ատենապետ, Փիրանեան ատենադպիր:

Կոմիտէներէն եկած յանձնարարականները, ինչպէս նաեւ անոնց իրաւասութիւնը ճշդելու համար յանձնախումբ մը ընտրուեցաւ, ընկերներ Պարոյրեան, Չօկիւրեան եւ Կոբոյեան:

Ընտրուեցաւ հինգ ընկերներէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը, կոմիտէներէն եկած հարցերը դասաւորել, ժողովին ներկայացնելու համար:

Պատգ. ժողովին կը մասնակցէին հետեւեալ կոմիտէները իրենց պատգամաւորներով.

Կ. կոմիտէն	1 ձայն
Պոսթընի Շրջ. խորհուրդ	1 ձայն
Գործիչ	1 ձայն
1) Թրոյ – S. Աղազարեան, Յ. Միքայէլեան	2 ձայն
2) Ուօթրվլիթ – Մ. Հայրապետեան	1 ձայն
3) Ուայթհնսվիլ	3 ձայն
4) Պոսթընի – Յ. Չէօկիւրեան, Վ. Ածէմեան	2 ձայն
5) Պրէնթֆըրտ – Յ. Խաչատուրեան	3 ձայն
6) Պրիճփորթ – Պ. Կարապետեան	1 ձայն
7) Պրաքթըն – Պ. Ազատեան	1 »
8) Քէմպրիճ – Ա. Տէր Ստեփանեան	1 »
9) Ս. Ֆոլս	1 »
10) Քանքըրտ – Ս. Քէօսէեան	1 »
11) Տիթրոյիթ – Ա. Յակոբեան, Յ. Կիւլէսէրեան	4 »
12) Ֆիչպըրկ – Յ. Տէմիրճեան	1 »
13) Կոլտ – Յ. Խաչատուրեան	1 »
14) Համիլթըն – Մ. Մանուկեան	1 »
15) Հարթֆըրտ – Ա. Մինասեան	1 »
16) Հեվրիլ	1 »
17) Ուօթըթաուն – Մ. Սիմոնեան	1 »
18) Ո. Հոպքընս – S. Շաքարեան	1 »
19) Ուստր	2 »
20) Տովըր	1 »
21) Լօրէնս	1 »
22) Լօվէլ	1 »
23) Մանչեսթր	1 »
24) Միտլթորօ	1 »
25) Միլֆըրտ	1 »
26) Նեշուէ	1 »
27) Նիւ Պրիթէյն	1 »
28) Նիւ Պրիտփորթ	1 »
29) Նիւ Հէյվըն	1 »
30) Նիւ Ըփըր Ֆոլս – Պ. Հարմանեան	1 »
31) Փաթիրսըն	1 »
32) Նիւ-Եորք	2 »
33) Նիակարա	1 »
34) Ֆիլատելֆիա	1 »
35) Փորթլէնտ	2 »
36) Փրաւիտենս	3 »
37) Կրանիթ Սիթի	1 »
38) Քէնթըն [Քէմպրիճի հետ]	1 »
39) Լին	1 »

Ժողովը բացուեցաւ առաւօտեան ժամը 9:30-ին ներկայութեամբ ամբողջ պատգամաւորներու. առաջարկուեցաւ հրաւիրել մօտակայ կարող ընկերներ, որոնք կրնային ռեւէ կերպով օգտակար հանդիսանալ ժողովիս, որոշուեցաւ հրաւիրել ընկերներ Գ. Ռստիկեան, Շահան Նաթալի, Ա. Հացագործեան, Գ. Պօյաճեան, յայտնուեցաւ որ ընկ. Ն. Թաշճեան իրաւունք ունէր ներկայ ըլլալ իբր Ընդհանուր ժողովի մեր պատգամաւորը, ու Չաքմաքճեան իբր Հայրենիքի խմբագիր ու գործերու մօտէն ծանօթ: Որոշուեցաւ դատական յանձնախումբ մը ընտրել որպէսզի այդ կարգի խնդիրներն քննէ, ժողովիս ներկայացնէ: Ընտրուեցան ընկերներ Դ. Յակոբեան, Կիւլէսերեան եւ Աղազարեան:

Կոմիտէներէ եկած հարցերը ուսումնասիրելով, յարմար բանաձեւեր պատրաստելու համար, որոշուեցաւ բանաձեւի յանձնախումբ մը, ընկերներ Պարոյրեան, Ա. Յակոբեան, Վարդո, Փափազեան եւ Թօսունեան: Ժողովը անցաւ իր օրակարգին:

Անցեալ տարւոյ Պատգ. ժողովի
օրակարգի ընթերցում

Նկատելով որ կոմիտէներն արդէն կանխաւ ստացած են անեցալ տարւոյ 16րդ պատգ. ժողովի արձանագրութիւններն ու իրենց ժողովներուն մէջ տեղեկացած, որոշեց անգամ մը եւս ժամավաճառ չըլլալ: (26 ձայն, 16-ի դէմ):

Դ. նիստին (Դեկտ. 25) որոշուեցաւ հրաւիրել ժողովին խորհրդակցական ձայնով ընկ. Սաչաքլեանը, որ ծանօթ դաշնակցական ու միանգամայն կարող հաշուեքննիչ է, որով կրնար իր օգտակարութիւնը ունենալ:

Օրակարգ

1) Գործիչի հարց
2) Դրօշակի, Հայրենիքի,
   բաժանորդագրութեան հարց
3) Անդամավճարներու յաւելման հարց
4) Փոխադարձ Օգնութեան արկղի հարց
5) Կարմիր խաչի խումբերու հարց
6) Ասպարէզի նամակը
7) Փորթուգալեանի Կեղր. յանձն. նամակը
8) Ինքնապաշտպանութեան հարց
9) Ժընեւի տան գնման, Դաշնակցութեան ալպոմի
   հրատարակութեան խնդիր
10) Մամուլի եւ գրականութեան տարածման հարց
11) Դաշնակցութիւնը տեղական
    կառավարութենէն վաւերացնելու հարց
12) Ոչ-դաշնակցականներու կողմէն
    զինանշաններու գործածութեան հարց
13) Երկրի դաշնակցական մարմիններու հետ
    յարաբերութեան մէջ մտնելու խնդիր
14) Ամերիկայի ընկերվարական կուսակցութեան
    հետ յարաբերութեան հարց
15) Շրջ. խորհուրդներու պիւտճէի հարց
16) Հեռաւոր կոմիտէներու ձայնի իրաւունք
17) Կ. Կ.ի ընտրութիւն
18) Զինավարժական խումբերու կազմութիւն
19) Փոստոյեանի հարց
20) Ամատունիի խնդիր
21) Տիքրոյիթ կոմիտէի առաջարկը
22) Քըրքէսելեանի խնդիր
23) Հայ կուսակցութեանց հետ
    համերաշխութեան հարց
24) Հայրենիքի գործերը վարելու հարց
25) Շարոյեանի խնդիր
26) Գործիչի տեղեկագիր
27) Ընդհ. ժողովի մեր պատգամաւորի տեղեկագիր
28) Տեղեկագիր Կարմիր խաչի խմբերու
29) Կ. Կ.ի տեղեկագիր

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Գործիչի հարց

Նկատի ունենալով Արեւմտեան շրջանի պահանջները, եւ լսելով Արեւմուտքի գործիչ ընկ. Ա. Ռստիկեանի եւ ուրիշ ընկերներու տուած բերանացի բացատրութիւնները, ժողովս որոշեց երկու գործիչ ղրկել Ուեստի շրջանը, որոնցմէ մէկը պէտք է մեկնի առ առաւելն երկու ամիսէն:

Դրօշակի, Հայրենիքի բաժանորդագրութեան հարց

Ժողովը լսելով կոմիտէներէն եկած առաջարկները, Դրօշակի եւ Հայրենիքի բաժանորդագրութեան պարտաւորիչ ըլլալու մասին, որոշեց պարտաւորիչ չընել, բայց թելադրել ընկերները, որ նախկին ուղղութեամբ քաջալերել ու տարածելու աջակցին:

Անդամավճարներու յաւելման հարց

Ժողովը նկատի ունենալով ընկերներու տնտեսական պայմանները, որոշեց անդամավճարները նոյն քանակին մէջ պահել:

Փոխադարձ Օգնութեան արկղի հարց

Ժողովը քննելով Օգնութեան արկղի հարցը, եւ այդ առթիւ պատրաստուած կանոնագիրը, անոր գործադրութիւնը համարեց աննպատակայարմար:

Կարմիր խաչի խմբերու հարց

Պատգմ. ժողովը նկատի առնելով Կարմիր խաչերու կանոնագրի վաւերացումի հարցը, որոշեց յանձնել Կ. կոմիտէին, որ շրջանական խորհուրդներու հետ վաւերացնելով գործադրութեան դնէ:

Ինքնապաշտպանութեան հարց

Ժողովս նկատի առնելով Ընդ. ժողովի որոշումները ինքնապաշտպանութեան հարցի շուրջ, որոշեց հրահանգել մեր ընկերները կազմել ինքնապաշտպանութեան օժանդակող հայրենակցական միութիւններ, պայմանաւ որ այդ օժանդակութիւնները երկիր մտնեն դաշնակցական մարմիններու եւ կամ անոնց կողմէն վստահելի համարուած մարմիններու միջոցաւ:

Ասպարէզի նամակը

Ժողովս նկատի ունենալով «Ասպարէզ»ի խմբագրութենէն ստացուած մէկ նամակը, որոշեց թելադրել Ֆրեզնոյի եւ Լոս Անճելըսի ընկերներուն, պէտք եղած հոգատարութիւնը ընել, նմանապէս յանձնարարել Ուեստի ընկերներուն, չխնայել իրենց նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւնները այդ օգտակար հրատարակութեան:

Փորթուգալեանի Յոթ.ի Կեղր. յանձ. նամակը

Նկատի առնելով 16րդ պատգամաւորական ժողովի համապատասխան որոշումը, որոշուեցաւ յանձնարարել նորընտիր Կ. Կ.ին որ ուժ տայ յորելեանական գործին, ինչպէս նաեւ պատասխանէ յանձնախմբի նամակին:

Ժընեւի տան գնման, եւ Դաշնակցութեան
հերոսներու ալպոմի հրատարակութեան հարց

Պատգմ. ժողովը նկատի առնելով, Դաշնակցութեան 6րդ Ընդ. ժողովի թելադրութիւնը Ժընեւի տան գնման մասին, որոշեց պահել հաւաքուած դրամը, պահել բուն իր նպատակին համար, եւ ընտրուած մարմնին թողուլ գնումը փութացնելու յարմարագոյն կարգադրութիւնը: Իսկ եթէ դրամը անպատճառ յեղ[ափոխական] հերոսներու ալպոմի հրատարակութեան ծախսել ուզէ, այդ մարմինը նոյն գումարի համապատասխան բաժանորդագրութեան վարկ տայ Ամերիկայի ընկերներուն:

Դաշնակցական մամուլի եւ
գրականութեան տարածման հարց

Մեր մամուլի եւ գրականութեան տարածման նպաստելու համար, ժողովը որոշեց ընդունիլ վճարուած գործակալներու դրութիւն:

Դաշնակցութիւնը տեղական կառավարութենէն
վաւերացնելու խնդիր

Նկատելով այս վաւերացումի համար գոյութիւն ունեցող դժուարութիւնները, եւ միանգամայն ոչ-անհրաժեշտութիւնը, աւելորդ համարեց անոր վաւերացումը:

Ոչ-դաշնակցականներու կողմէ զինանշաններու
գործածութեան հարց

Նկատի առնելով այս խնդիրը, Պատգմ. ժողովը որոշեց ոչ-դաշնակցականները իրաւունք չունենան Դաշնակցութեան զինանշանները գործածել: Այն ընկերները որոնք կը հրաժարին, պէտք է անդամատետրերուն հետ վերադարձնեն պէճերը, որոնց փոխարժէքը կոմիտէն պարտաւոր է վճարել:

Երկրի դաշն. մարմիններու հետ
յարաբերութեան հարց

Նկատելով Երկրի դաշնակցական մարմիններու հետ յարաբերութեան մտնելու անհրաժեշտութիւնը, որոշեց Ընդհ. ժողովի որոշման համաձայն շարունակել յարաբերութիւնները:

Ամեր. Ընկերվար կուսակցութեան հետ
յարաբերութեան հարց

Ժողովս լսելով սոյն խնդրի շուրջ տեղի ունեցած բազմակողմանի բացատրութիւնները, որոշեց յարաբերութիւնները պահել առաջուան պէս:

Շրջանական խորհր. պիւտճէ

Ժողովս որոշեց յանձնարարել Կ. կոմիտէին որ շրջանական խորհուրդներու նախնական ծախսերու համար տրամադրելի ընէ $ 25 տոլար:

Հեռաւոր կոմիտէներու ձայնի իրաւունք

Ժողովս հեռաւոր կոմիտէներու ձայն ուղարկելու պարագան նկատողութեան առնելով, որպէս կանոնագրի փոփոխութեան հարց, որոշեց յանձնարարել Կեղր. կոմիտէին զայն անցնելու յաջորդ պատգմ. ժողովի օրակարգին:

Կ. կոմիտէի ընտրութիւն

Գաղտնի քուէով ընտրուեցաւ Կեղր. կոմիտէի 5 անդամներ, պատրաստուած եռապատիկ ցանկէ մը:

Մ. Պօյաճեան	51 (Boston
Ն. Մանկուճի	40 (Boston)
Կորոյեան	37 (N. York)
Չագմագճեան	40 (Boston)
Թաշճեան	40 (Boston)
Խորհրդատու	
Յ. Չէօկիւրեան	27 (Boston)
Ռստիկեան	19 (Boston)

Զինավարժական խումբերու կազմութիւն

Նկատի ունենալով անցեալ պատգամաւորական ժողովի որոշումը զինավարժական խումբերու կազմութեան մասին, կը յանձնարարէ մեր մարմիններուն եւ ընկերներուն, որպէսզի տեղական պայմաններու համաձայն, աշխատին կազմակերպել զինավարժական խումբեր:

Շարոյեանի հարց

Ուստրի պատգամաւորներու խօսքերը Շարոյեանի մասին, բացատրութիւն ստացաւ Կեղր. կոմիտէէն որ արդէն նոյն խնդրի մասին բանակցութեան մէջ էին Ա[րեւմտեան] բիւրոյի հետ եւ նախքան պատասխան ստանալը, ոեւէ բան չէին կրնար ընել:

Փոստոյեանի հարց

Նկատի ունենալով Բիւրոյի մեր ընկերներէն մէկուն կարծիքը, Կարնոյ Կեղր. կոմիտէի նամակը եւ ուրիշ քղեցի անհատ ընկերներու վկայութիւնները՝ Փոստոյեանի գործունէութեան եւ այլն պարագաներու մասին, ինչպէս նաեւ երկրէն հեռանալը առանց ոեւէ մարմնի գիտութեան, որոշուեցաւ իր պահանջը ճանչնալ բոլորովին աւելորդ:

Ամատունիի խնդիր

Ժողովը կը յանձնարարէ նորընտիր Կ. Կ.ին յայտնել Ամատունիին , որ իր խնդրի մասին կրնայ դիմել նորընտիր Կ. Կ.ին եթէ կը փափաքի:

Ն. Եորքի Շրջ. խորհուրդ

Ժողովը կը թելադրէ Կեդր. կոմիտէին որ իր ցաւը յայտնէ Ն. Եորքի Շրջ. խորհուրդին իր պատգամաւորը կամ գոնէ տեղեկագիրը չներկայացնելուն համար:

Տիքրոյիքի կոմիտէի առաջարկը

Ժողովս լսելով Տիքրոյիքի կոմիտէին առաջարկը, Կեդր. կոմիտէէն փոխառութիւն ընելով սեփական ակումբ մը կառուցանելու մասին, առաջարկը գտաւ անպատակայարմար, եւ թելադրեց որ ընկերները իրենց տեղական միջոցներով ջանան իրագործել այդ խնդիրը:

Քըրքեսելեանի հարց

Տիքրոյիքի ընկ. Յ. Քըրքեսէլեանի բողոքագիրը կարդալով, որոշուեցաւ զայն յանձնել նորընտիր Կեդր. կոմիտէի նկատառութեան:

Հայ կուսակցութիւններու հետ համերաշխութեան հարց

Ժողովը լսելով հայ կուսակցութիւններու հետ համերաշխութեան հարցի մասին պատգամաւորներու կարծիքները, եկաւ այն եզրակացութեան, որ պէտք է շարունակել հայ կազմակերպութիւններու հետ համերաշխութեան ջանքերը, այս բանը հրամայականօրէն անհրաժեշտ նկատելով, մանաւանդ հայ կեանքի այս անապահով եւ վտանգաւոր կացութեան այս շրջանին:

Հայրենիքի հաշուեքննիչ յանձնախմբ. տեղեկագիր

Ժողովը լսեց 1911 տարուայ Հայրենիքի հաշուեքննիչ յանձնախումբի տեղեկագիրը, գտաւ գոհացուցիչ եւ գոհունակութիւն յայտնեց անոնց կատարած գործին մասին:

«Հայրենիք»ի գործերը վարելու հարց

Կեդր. կոմիտէին թողուլ «Հայրենիք»ի վարչական եւ խմբագրական մարմիններ նշանակելու գործը:

Ընդհ. ժողովի մեր պատգմ. ընկերոջ տեղեկագիրը

Ժողովը լսեց երկար բացատրութիւն 6րդ Ընդհ. ժողովին մեր ընկեր պատգամաւոր Թաշճեանէն եւ գոհունակութեան քուէ տուաւ անոր:

Գտնուեցաւ նոյնպէս, որ ընկերը իր վերադարձին եղած խոստման համաձայն այցելած էր կարգ մը կոմիտէներ, եւ պատրաստ [էր] մնացեալ կոմիտէներուն ալ բաւականութիւն տալու ըստ կարգին:

Տեղեկագիր Կարմիր խաչի խմբերու

Ժողովը լսելով Հ.Յ.Դ. Կարմիր խաչի Փրավիտենսի ու Նիւ Եորքի խմբերու տեղեկագրերը եւ Թրոյի նամակը, գտաւ գոհացուցիչ: Որոշուեցաւ Կարմիր խաչերը կազմակերպել կուսակցական հողի վրայ, որով իւրաքանչիւր անդամ պարտաւոր ըլլայ ընդունիլ Հ.Յ.Դ. սկզբունքը եւ քաքիքը, որպէսզի կարենան իրաւասու ըլլալ, ու մասնակցիլ տեղական կոմիտէներու ժողովներուն:

Կ. Կ.ի տեղեկագիրը

Ժողովը լսեց Կեդր. կոմիտէի 1911 շրջանի գործունէութեան մանրամասն տեղեկագիրը, ինչպէս նաեւ «Հայրենիք»ի մանրամասն հաշիւները, յարաբերական թղթակցութիւններու համար ընտրուած յանձնախումբին տեղեկագիրը,– բոլորը գտաւ գոհացուցիչ:

Գործիչի տեղեկագիր

Ժողովը լսելով Արեւմուտքի գործիչ ընկ. Ա. Ռստիկեանի գրաւոր տեղեկագիրը եւ նոյն վայրերու պատգամաւորներու բերանացի վկայութիւնները գործերու վիճակի մասին, որոշեց գոհունակութեան քուէ տալ ընկերոջ:

Ի դիմաց Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի 18րդ Պատգ. ժողովի
Քարտուղարներ
Յ. ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ
Ե. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
Ա. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

1911 Դեկտ. 26
Պոսթըն

Փաստ. 1399-170

Ա 2.– Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ 1911 ՏԱՐՈՒԱՅ ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌԸ

ՄՈՒՏՔ

	ԿԱՋՄԱԿ.	«ԴՐՕՇԱԿ»Ի ՇԵՆՔ	Կ[ՈՎԿԱՍԻ] ԲԱՆՏ[ԱՐԿԵԱԼՆԵՐ]		
1 Պոսթըն	187,00	20,00		Ընկ. Գ. Պոյաճեանէ	3,40
2 Պրենտֆըրտ	387,00		20,00	Նիւ Եորքի Շրջ. խորհ.	42,52
3 Պրիճփորթ	115,00	13,00	10,00	Ընկ. Մէյմարեանէ	7,50
4 Ս. Ֆոլս	65,25	10,00	10,00	Ընկ. Թաշճեանէ	4,25
5 Չըլսի	50,00			Հին զինանշաններէ	19,25
6 Քլիվլէնտ	37,50			Նոր զինանշաններէ	100,40
7 Քանքըրտ	90,00	14,00	15,00	Դրամի տոկոս	60.92
8 Տիքրոյիք	550,00		15,00	Սնտուկի մը ծախքէն	2,55
9 Քէմպրիճ	75,00	15,00		Ազատութեան կոթողին	57,25
10 Իսթ Սէնթ Լուիզ	100,00			«Ազատամարտ»ի մեք.	2,10
11 Ֆիչպուրկ	112,87	10,00	10,00	Ընկեր Տ.ի համար Կ. Կ.ի գիրքերէն	29,00
12 Ֆրեզնօ	50,00				
13 Կրանիք Սիթի	200,00			Polit. Persecution (64)	14,60
14 Հէմիլթըն	430,00	34,00	15,00	Դէպի երկիր (591)	57,65
15 Հարթֆըրտ	48,00		5,00	Բողոքի ձայն (117)	22,70
16 Հէվրիլ	81,71	8,00	10,00	Ետ եկած չէքեր	95,95
17 Լօրէնս	150,17	24,00		Զանազան գիրքերէն	25,20
18 Լոուէլ	49,00	7,00	5,00	Վ.ի վերած. Հայ.	81,30
19 Լին	110,02	10,00		Վ.ի Հոսանքներ (45)	37,70
20 Մանչէսթըր	48,56			Աշխատանքի Տաճ	17,80
21 Միլֆըրտ	80,00	10,00	10,00	«Դրօշ.»ի բաժ. եւ գրք.	30,20
22 Նէշուէ	67,13	12,50	14,00	Դ.ի Նախագիծ (10)	1,30
23 Նիւպրիճթըն	120,00		5,00	Կիլ. որբերի համար	42,00
24 Նիւպրիփորթ	90,00		6,50	Սասունի համար	144,50
25 Նիւ Եորք	260,00			Օհանջանեանի համար	10,00
26 Փէթէրսըն	111,47		5,00	Պալքանի Կ. Կ.ի համար	22,50
27 Ֆիլատելֆիա	140,00	13,00	30,00	Իզմիրի բանտարկ. մը	19,00
28 Փորթլէնտ	300,00	13,00	17,00	Անհատական գումար մը	50,00
29 Փրավիտէնս	320,0		600,00	Յարգ. Ուսանող	2,00
30 Ռիչմընտ	70,05		10,00	Ազատ. Կոթողին	414,90
31 Թրոյ	190,00		42,00	Կովկ. բանտակեալն.	1072,05
32 Ուոթըրթաուն	112,00	7,00	15,00	Կազմ.	8601,33
33 Ուոբէկըն	200,00			Անցեալ տարիէն	4874,43
34 Ուեսթ Հոպոքըն	150,00	25,00	10,00	«Հայրենիք»էն ստաց.	472,00
35 Ուայթինսվիլ	260,00		20,00	Ընդհ. մուտք	16439,25
36 Ուեսթփուլմըն	110,00	17,00	6,50	Ելք	11156,80
37 Նիւ Հէյվըն	24,70	7,00		Մնացեալ գումար	5282,45

38 Տովըր	80,00	8,00	
39 Պրաքքըն	115,00	9,00	15,00
40 Կոլտ	141,00	11,00	
41 Սէնթ Լուիզ	27,00		
42 Ս. Կատարինէ	150,00	20,00	
43 Ռէյսին	100,00		9,50
44 Շիքակօ	–	5,00	
Սթիքըր	–	5,00	
45 Քընոշա	65,00	5,50	
46 Նորֆոք	23,60		
47 Ուոթըրվլիթ	125,00	20,20	40,00
48 Նիւթըն Ափըր Ֆոլս	47,00	11,00	10,00
49 Քէնթըն Իլլ	140,00		10,00
50 Տընտես	159,90	13,50	5,00
51 Նիակարա Ֆոլս	212,91	17,00	15,00
52 Սփրինկֆիլտ	40,65	4,00	2,50
53 Լոս Անճըլըս	10,00	6,00	
54 Միտըլպորօ	45,00	9,00	
55 Ուստր	117,34	23,00	
	7151,83	436,50	1013,00

Ե Լ Ք

Չագմագճեան	624,00	Հայրենիքի պարտք	489,74
Սիամանթօ	276,00	Ընկեր Ակնունիի անգլ. գրքին	264,47
Ռատիկեան	528,00	Ետ եկած չէքեր	98,53
Համբարձումեան	348,00	Ընկեր Տ.ի համար	100,00
Սանդալ	156,00	Պալքանեան Կ.Կ.ին	22,50
Մանկունի	288,00	Կիլիկեան որբերուն	42,00
Սնարեան	48,00	Աշխատանքի տան	66,00
Վրացեան	36,00	Խարբերդի Կ.Կ.ին	9,00
Ճամբու ծախքեր Կ.Կ.ի	85,00	Իզմիրի բանտարկեալին	19,00
Գործիչներ	265,00	Յարգանք ուսանող	2,00
Թաշճեան	301,00	Սասունի	68,00
Սիամանթօ	154,22	«Դրօշակ»ի	36,75
Համբարձումեան	47,50	Վարանդեանի գրքերուն համար	121,19
Ռատիկեան	83,30	Ազատ մեքենային	34,30
Երկու Պատմ. ժողով ծախք	111,04	Անհատական գումար մը	50,00
Երկրորդական դիւանի ծախքեր, դրոշմ., հեռագիր	305,41	Գիրքերու եւլն. տպագրութեան	472,00
Նիւ Եորքի մէջ դիւանական ծախքեր	86,56	Նիւ Եորքի Շրջ. խորհ.	30,00
Փոսթի	12,00	Պոսթընի Շրջ. խորհ.	45,69
Պանքի զեղչեր	2,13	Ազատութեան կոթ[ողի] ծախքեր	52,10
Բիւրոյին	2000,00	Ազատութեան կոթ[ողի] յանձնախումբին	414,80
Ընկեր Ակնունիի եւ ընկերակցողի ծախքեր	855,22		
Կովկասահայ բանտարկեալներուն	1997,35		
Ջինանշանի	108,50	Գումար	11,156,80

Փաստ. 1399-158

Բ 1.– [1912 Թ.ի] ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Ներկայացուած Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի ԺԹ. Պատգ. ժողովին

Կ. կոմիտէս տարուայ սկզբին գործի սկսելով կը խորհէր թէ պիտի բոլորէ համեմատաբար հանդարտ շրջան մը, որովհետեւ ամէն բան կը թուէր ինկած ըլլալ իր բնականոն վիճակին մէջ եւ հետեւաբար պէտք պիտի չըլլար արտակարգ ճիգերու, մեզի յանձնուած գործը պատուաբեր կերպով առաջ տանելու համար:

Հազիւ անցան քանի մը ամիսներ, եւ ահա տեսանք որ օրը օրին նոր խնդիրներ երեւան կու գան, մէկը միւսէն աւելի պատասխանատու եւ կարեւոր: Անհրաժեշտ էր գործ դնել մեր ամբողջ ջանքերը, գոհացում տալ կարենալու համար ստեղծուած պահանջներուն:

Հասնելու համար բոլոր գործերուն, որոշեցինք ամէն շաբթուան ունենալ ժողով, եւ ինչպէս արձանագրութիւնները ցոյց կու տան, տարուայ ընթացքին գրեթէ ամէն շաբթուան ունեցած ենք ժողովներ, Կ. կոմիտէի անդամներուն մեծամասնութեան մասնակցութեամբ:

Կ. կոմիտէն իր ամբողջ կազմով շարունակեց գործել, բացի փոխանդամ ընկ. Յ. Չէօկիւրեանէ, որ Օգոստոսի վերջերը Երկիր վերադարձաւ, իր տեղը թողլով յաջորդ առաւելագոյն քուէ ստացած ընկ. Կարապետեանին:

Թէ տեղական եւ թէ մանաւանդ Երկրի գործերու անակնկալ կերպով բարդ երեւոյթ մը ստանալուն՝ մեզի համար աննպաստ պարագային քով՝ կար գործիչ նոր ընկերներու եռանդուն տրամադրութիւնը, որ մեծ մասով կը թեթեւցնէր գործի ծանրութիւնը:

Կ. կոմիտէն իր առաջին գործն ըրաւ գործիչ ուժերու բաշխումը «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը յանձնելով ընկեր Վրացեանի, ատենադպիր ընտրելով ընկեր Ռըստիկեան, իսկ Արեւմուտքի շրջանը ղրկելով ընկերներ Սնարեան եւ Մանկունի:

Ընկերներ Վրացեան, Սնարեան եւ Մանկունի պատրաստած ըլլալով իրենց առաջին տեղեկագրերը, անոնց գործունէութեան մասին այսչափ միայն կ՚ըսենք հոս, որ եղած են օգտակար եւ կը յանձնարարենք Պատգ. ժողովին ապահովել անոնց պաշտօնավարութիւնը առաջիկայ տարիներուն համար եւս:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

«Հայրենիք»ի խմբագրական եւ վարչական գործերու մասին մանրամասն տեղեկագիր պիտի մատուցուի խմբագրին եւ մէնէճըրին[1] կողմէ: Կ՚ուզենք միայն յայտնել Կ. կոմիտէին այն որոշումը, որով «Հայրենիք»ի վարչական գործերու ղեկավարութիւնը յանձնուեցաւ ընկեր Սաչագլեանին, տպարանի գործը նախանձելի վիճակի մը մէջ դնելու բաղձանքով: Վիճակ մը, որուն մէջ եթէ «Հայրենիք»ը շահ ալ չբերէր կազմակերպութեան, գոնէ բեռ չըլլար անոր վրայ: Թէ որչափով յաջողած է մեր այս փորձը, ժողովը պիտի կրնայ գիտնալ տեղեկագրէն: Այսչափ կ՚ըսենք միայն որ այս տարուայ ընթացքին Կ. կոմիտէն 331 $ վճարած է, տառերու եւ աշխատակից-թղթակիցներու համար:

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐ

Տարուայ սկիզբը, կոմիտէներու թիւն էր 57, որ հետզհետէ բարձրանալով հասաւ 61ի: Այս տարուայ ընթացքին ընկերներու երկիր մեկնելու կամ տեղափոխուած ըլլալուն հետեւանքով կազմալուծուեցան Սփրինկֆիլտի եւ Նիւ Հէվընի կոմիտէները, որոնց տեղ կազմուեցան հետեւեալ նոր կոմիտէները՝

Իսթ Վէյմընթ, Պինկէրթըն, Չարլսթաուան, Մատիսըն եւ վերակազմուեցաւ Սէնթ Լուիզ Մինզ. կոմիտէն:

Բոլոր կոմիտէներն ալ, ուրախ ենք յայտնելու, կը գտնուին իրենց դիրքի բարձրութեան վրայ եւ նպաստած են կազմակերպութեան վարկի բարձրացումին, եթէ չհաշուենք տեղական եւ յաճախ զուտ անձնական խնդիրները, որոնք կարգ մը կոմիտէներու մէջ երեւան գալով ատենի մը համար վրդոված են կոմիտէի խաղաղ կեանքը: Ֆրեզնոյի կոմիտէն, որ տարուայ սկիզբները թոյլ վիճակ մը կը ներկայացնէր, այսօր բաւական գործունեայ եւ խոստմնալից կ՚երեւի, շնորհիւ ընկերներու եռանդուն եւ համերաշխ գործունէութեան:

ԱԿՈՒՄԲՆԵՐ

Կոմիտէներու եռանդուն գործունէութեան եւ ժողովուրդի հետզհետէ աճող համակրութեան պէտք է վերագրել այն տրամադրութիւնը, որ այս սեզոնին երեւան եկած եւ իրականութիւն ալ ստացած է շատ տեղեր:

1.- Գործավարին:

Ակումբներ ունենալու պահանջն ու բաղձանքն է, որ այլեւս ուզելով դուրս ելլել առժամեայ եւ վարձու ըլլալու սահմանէն, փորձած է ըլլալ մնայուն, տեւական: Այսպէս, Պրենտֆըրտ, Ուեսթ Փուլմէն, Չըլսի եւ այլ կոմիտէներ, մեր կարծիքը ուզած են սեփական ակումբներ ունենալու իրենց մտաղրութեան մասին: Կ. կոմիտէն, նկատելով որ այդ բաղձանքի իրագործումը կը պահանջէ նիւթական զոհողութիւն եւ մեծ աշխատանք, ինչ որ չէր կրնար բացասական կերպով չանդրադառնալ մեր կազմակերպական գործերուն վրայ, խորհուրդ տուած է ետ կենալ սեփական ակումբներ ունենալու բաղձանքէն, այլ բաւականանալ առժամեայ սրահներով:

ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՕԳՆՈՒԹԻՒՆ

Կազմակերպութեան անդամները աւելի սերտօրէն իրարու եւ գործին կապելու համար, պէ՛տք է ունենալ գործունէութիւն մը՝ փոխադարձ օգնութեան բարձր գաղափարին վրայ հիմնուած:

Փոխադարձ օգնութեան սնտուկի հաստատութիւնը որ նախորդ Պատգ. ժողովներուն մէջ խնդիր եղած եւ անիրագործելի նկատուած էր, այս շրջանին ալ շարունակեց զբաղեցնել մտքերը: Կ. կոմիտէն այդ ուղղութեամբ ճամբաները հարթելու նպատակով մասնաւոր շրջաբերականով մը կոմիտէները հրաւիրեց հետամուտ ըլլալ եւ Կ. կոմիտէին տեղեկագրել անգործ ընկերներու եւ լաւ գործ եղող վայրերու մասին, որպէսզի կարենանք անգործ ընկերներու գործ հայթայթել՝ մանաւանդ գործերու թոյլ եղած ատեն:

Մեր այս դիմումին ոեւէ պատասխան չստացանք. եթէ այս լռութիւնը վերագրելի է անգործ ընկերներու չգտնուելուն եւ ոչ թէ կոմիտէներու թոյլ վերաբերումին այս շատ կարեւոր հարցին հանդէպ,– մխիթարական է. կը տարակուսինք սակայն որ այդ ըլլայ ճշմարտութիւնը:

Այս գործը, մեծ ազդակ մ՝ըլլալով կոմիտէներու ուժեղացման համար, ջերմապէս կը յանձնարարենք որ փորձուի նաեւ առաջիկային եւ ամէն ջանք ի գործ դրուի զայն իրականացնելու համար:

ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉԻ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԸ

Նախորդ Պատգ. ժողովը կը յանձնարարէր նորընտիր Կ. կոմիտէին, Շրջ. խորհուրդներու հետ վերաքննելէ ետք Կարմիր խաչի կանոնագիրը, գործադրութեան դնել զայն:

Վերաքննութիւնը, սակայն, որուն համար անհրաժեշտ նկատուեցաւ Կարմիր խաչի խումբերուն ալ թելադրութիւնն ստանալ, այնչափ յապաղեցաւ, որ Պատգ. ժողովի գումարման ժամանակը հասաւ, այնպէս որ Կ. կոմիտէն յարմար նկատեց անոր վերջնական վաւերացումը թողուլ Պատգ. ժողովին:

«ԴՐՕՇԱԿ»Ի ՏԱՆ ԳՆՈՒՄԸ

«Դրօշակ»ի տան գնումի մանրամասնութիւնները առանձին շրջաբերականներով հաղորդած ենք կոմիտէներուն. հետեւաբար, առանց կրկնելու, պիտի ըսենք որ արդի շէնքին գնումին մէջ որեւէ յանձնառութիւն չունինք եւ այդ նպատակին համար ղրկուած գումարները մենք համարած ենք իբրեւ կազմակերպութեան գանձը փոխադրած:

Իրողութիւնը այս ըլլալով հանդերձ, չէինք կրնար բոլորովին անտարբեր գտնուիլ կատարուած իրողութեան հանդէպ, քանի որ շէնքի գնումը անհրաժեշտութիւն է շատ մը տեսակէտներով: Հետեւաբար, մենք ջանացինք «Դրօշակ»ի բաժանորդագրութիւններու միջոցով գնման գործը դիւրացնել, կազմակերպութիւնը դրամական աւելորդ ծախսերէ ազատելու համար: Անգամ մը որ գնուած տունը ամբողջովին կազմակերպութեան սեփականութիւնը դարձուած [է], շատ դիւրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ ծախել զայն լաւ գնով եւ գնել «Դրօշակ»ի հին տունը, եթէ բնակելիութեան տեսակէտէ իր անյարմարութիւններով հանդերձ, այդպէս որոշուի եւ յարմար նկատուի բոլորին կողմէ:

Շէնքի գնման խնդրի այս երեւոյթն ստացած ըլլալով, ուրեմն, մենք բան կորսնցուցած չենք ըլլար, ընդհակառակն նիւթական խնայողութիւն մըն ալ ըրած կ՝ըլլանք, քանի որ հին տունը հիմակուհիմա կարելի չէր գնել՝ տան տիրոջ արժէքէն շատ աւելի գին մը պահանջելուն համար:

Շէնքի գնման համար մեր ամբողջ ղրկածն է 2000 $: Բաժանորդագրութիւններու հաշուին կանխավճար ըրած ենք 400 $, որու փոխարէն ցարդ ստացած ենք աւելի քան 450 բաժնեգին:

Այս մասին մեր ըսելիքը վերջացնելէ առաջ, կ՝ուզենք յայտնել որ բոլոր կոմիտէները, շէնքի գնման համար իրենց բաժին՝ անդամի գլուխ մէկ մէկ տալէրը վճարած չեն դեռ:

Առաջիկային կոմիտէներուն պիտի ղրկուի վճարողներու ցանկը. չվճարող կոմիտէները պէտք է փութան իրենց պարտքը կատարել:

Հոս պէտք կը զգանք շեշտելու նաեւ «Դրօշակ»ի բաժանորդագրութեան վրայով, որ Ամերիկայի ընկերները պէտք եղած ջանքը չթափեցին այս ուղղութեամբ:

Ամենաթեթեւ ճիգ մը բաւական էր որ Ամերիկայէն առնուազն 2000 բաժանորդ ղրկենք «Դրօշակ»ին: Կ. կոմիտէն կը կարծէ որ ամէն դաշնակցական բարոյական պարտք պիտի համարէ բաժանորդագրուիլ կազմակերպութեան պաշտօնական օրգանին: Պատգամատոր ընկերներուն կը յանձնարարուի արծարծել այս միտքը կոմիտէներուն մէջ եւ առաջիկայ տարուան համար բաժանորդներու աւելի մեծ թիւ մը ապահովել «Դրօշակ»ին համար:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Կ. կոմիտէս այս տարուայ ընթացքին նպատակայարմար սեպած է ձեռնարկել կարգ մը հրատարակութիւններու: Հրատարակած է բացառիկ թիւ մը, ի նպաստ Սասունի, որուն

մուտք եղած է	1040.44
ելք եղած է	566.37
զուտ հասոյթ	474.01

Ձեռնարկած է նաեւ անգլերէն քերականութեան մը, անոր պատրաստութիւնը յանձնելով ընկեր Չագմագճեանի: Այս հաշուոյն վճարած է 150 $: Գործը գրեթէ լրացած է եւ շուտով կը սկսի հրատարակութեան: Կը յուսանք որ այս ձեռնարկը, գերազանցող բոլոր նոյնօրինակ հրատարակութիւնները, պիտի մեծ ընդունելութիւն գտնէ:

Ձեռնարկած է նաեւ հրատարակելու Սասունի ալպոմ մը: Բոլոր քթերը[2] պատրաստուած են, շուտով կը սկսի նաեւ անոր հրատարակութեան: Այս ձեռնարկը եզական է իր տեսակին մէջ. պատկերները պատրաստած է ընկեր Զաւարեան, իր Մուշ-Սասուն գտնուած միջոցին. վստահ ենք որ այս ալ պիտի գտնէ մեծ ընդունելութիւն:

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ»

«Ազատարմատ»ի Ամերիկայի բաժանորդներուն եւ գործակալներուն վրայ եղած ապառիկներու մասին քանիցս շեշտեցինք շրջաբերականներով, բայց կոմիտէներն ու անդամները զլացան արժանի ուշադրութիւնը նուիրել այս խնդրին:

Պալքանեան պատերազմի առաջին օրերուն, երբ ամբողջ երկիրը ենթարկուեցաւ դրամական մեծ տագնապի, «Ազատամարտ» փակուելու վտանգին ենթարկուած էր: Մեզի դիմեցին այս պարագային, իսկ մենք նկատելով որ «Ազատամարտ»ի հրատարակութեան դադարումով բարոյական մեծ վնաս պիտի հասնէր կազմակերպութեան, եւ նկատելով մանաւանդ որ Ամերիկայի մէջ առնելիքներու բաւական խոշոր գումար մ՝ունի, հեռագրով 600$ ղրկեցինք, կոմիտէներուն թելադրելով իրենց քով գտնուած գումարները ուղղակի մեզի փոխադրել: Ցարդ այդ հաշուէն ստացած ենք 250 $ եւ վստահ ենք որ եթէ մեր գործակալ ընկերները քիչ մ՝աւելի եռանդուն վերաբերում ցոյց տան անոր հանդէպ, ոչ միայն կը գանձենք մեր 600$ը այլեւ նոյնչափ մըն ալ «Ազատամարտ»ին կը ղրկենք:

ՄԵՐ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Բիւրոներուն եւ Երկրի հետ

Մեր յարաբերութիւնը Բիւրոներուն հետ եղած են բաւական սերտ, թէեւ առիթ ունեցած ենք դիտողութիւն ուղղելու անոնց՝ մեզ օրը օրին տեղեակ չպահելնուն համար կացութեան մասին: Այս եղած է պատճառը որ մենք ալ անկարող եղած ենք շրջաբերականներով տեղեկութիւններ հաղորդել կոմիտէներուն՝ իր ատենին տեղեկացնելով անոնց օրուայ անցուդարձերը: Վերջերս ստացանք Արեւելեան բիւրոյէն շրջաբերական նամակներ, որոնցմէ մաս մը տեղեկութիւններ քաղելով հաղորդած ենք արդէն շրջաբերականով: Հոս կ՝աւելցնենք կարգ մը ուրիշ տեղեկութիւններ, որոնք պիտի բռնեն տեղը Բիւրոյի տեղեկագրին, որուն մասին կանխաւ գրած եւ պատասխան ստացած ենք որ նախորդ շրջաբերականները պէտք է ընդունի իբր տեղեկագիր:

(Պատրաստ ունենալ Ինք[նպաստպանութեան] Կ. մարմնի տեղեկագիր նամակները եւ կարդալ):

Երկրին հետ մեր յարաբերութիւնները պահպանած ենք Արեւմտեան բիւրոյին միջոցով, քիչ վայրերու հետ միայն դիւրութիւն ունենալով ուղղակի հաղորդակցելու:

2. Հայ քաղ. կուսակցութիւններուն հետ

Թուրքիոյ վերջին դէպքերու եւ անոր հետեւանքով Հայաստանի անապահովութեան առթիւ անհրաժեշտ համարելով հայ քաղ. կուսակցութիւններու համագործակցութիւնը, Կ. կոմիտէս հրաւէր ուղղեց Ս. Դ. Հնչ[ակեան], Վեր[ակազմեալ] Հնչ[ակեան] եւ Հ. Մ[ահմանդաղիր] Ռ-[ամկավար] կուսակցութիւններու Ամերիկայի մարմիններուն, խորհրդակցական ժողովներով պատրաստելու համար բաղձալի համագործակցութեան ճամբան:

Մեր այս հրաւէրին չպատասխանեցին բնաւ Ս. Դ. հնչակեանները, իսկ միւս երկուքը իրենց ներկայացուցիչները ղրկեցին խորհրդակցական ժողովին: Ունեցանք քանի մը ժողովներ, որոնց մէջ ջանացինք գտնել ինքնապաշտպանութեան շուրջ համագործակցութիւն մը ստեղծել, բայց ապարդիւն, որովհետեւ Հ. Ս. Ռ. կուս. ներկայացուցիչը բոլորովի հակառակ դիրք բռնեց: Մնալով միեւնոյն Վեր. հնչակեաններուն հետ, չկրցինք իրագործել օրուայ այս անյետաձգելի պահանջը:

Ուստրի մէջ գումարուած համազգային ժողովին մէջ [Կ. կոմիտէն] ունեցաւ իր ներկայացուցիչը, եւ սակայն ընկերը ժողովէն կիսատ հեռացաւ, տալէ վերջ իր պատճառաբանութիւնը, որուն ծանօթ են ընկերները:

2.- Պատկերահանումները:

3. Ընկերվարականներուն հետ

Կ. կոմիտէս, համաձայն կազմակերպութեան ընդհանուր սկզբունքին եւ մեր նախորդ Պատգ. ժողովի յայտնած բաղձանքին, ջանաց աւելի սերտացնել իր յարաբերութիւնները տեղական ընկերվարական մարմիններուն հետ:

Բացի իր դիւանական յարաբերութիւններէն, Կ. կոմիտէն գործնականօրէն մօտեցաւ անոնց, Լորէնսի յայտնի գործադուլին առթիւ բացուած հանգանակութեան մասնակցելով $100ի գումարով մը:

Գերմ. ընկերվարականներու ընտրական յաղթութեան առթիւ շնորհաւորական հեռագիր մ՚ուղղեց գերմ. սոցիալիստներուն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Պալքանեան պատերազմի բռնկումով Արեւելեան հարցն էր որ կը դրուէր եւրոպական դիւանագիտութեան սեղանին վրայ՝ իր հետ անբաժանօրէն ունենալով նաեւ հայկական հարցը:

Երկրի օր ըստ օրէ աւելի անտանելի դառնալ սկսող վիճակը եւ օսմանեան սահմանադրութեան ազդած հիասթափումը անգամ մըն ալ հայուն աչքերը կը դարձընէին դէպի եւրոպական դիւանագիտութիւնը:

Պոլսի մէջ գումարուած խորհրդակցական ժողովի յանձնարարութեան համաձայն, «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը գործունէութեան կը սկսէր հրատարակելու համար թերթ մը՝ որու միջոցով հայկական հարցը հրապարակ դրուէր, դիւանագիտական շրջանակները անով շահագրգռէր ու մտքերը պատրաստէր, որպէսզի ապագայ հաւանական դեսպանախորհուրդին մոռացութեան չմատնուէր Հայաստանը:

Ծանօթ է արդէն ձեզի այդ ջանքերուն արդիւնքը. արդէն լոյս տեսած է այդ թերթը Փարիզի մէջ, ֆրանսացի մեր յայտնի բարեկամներու խմբագրութեամբ[3]:

Թերթի տնտեսական հոգը բնականաբար պիտի ծանրանար կազմակերպութեան վրայ:

Կովկասահայ հարուստ մը յանձն առած է ծախսի կէսը ինք հոգալ. մնացած կէսը պէտք էր հայթայթել անուղղակի միջոցներով:

Դիմուեցաւ ասոր համար ալ մեզի, եւ մենք, ընդունելով գործի անհրաժեշտութիւնը եւ նկատելով որ անուղղակի միջոցներով դրամ հայթայթելը կրնայ երկար տեւել, հեռագրով ղրկեցինք $ 400, միւս կողմէ ջանքեր ընելով անուղղակի միջոցներով պէտք եղած գումարը հայթայթելու համար: Այդ «անուղղակի միջոց»ները, դիմում այս ու այն հարուստին, ցարդ մնացած են ապարդիւն:

Մեզի կը մնայ մեր ուսերուն վրայ տանիլ այդ բեռն ալ, ջանալով բաժանորդ գտնել հրատարակուելիք թերթին, ձեռքէ վաճառելով սպառել եւ հանդէսներու կամ ուրիշ միջոցներով նպաստ հաւաքել:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ինքնապաշտպանութիւնը որ միշտ հրամայական անհրաժեշտութիւն մ՚եղած է հայուն համար, ներկայ պարագաներուն կը ստանար աւագ կարեւորութիւն, եւ կազմակերպութիւնը իր ամբողջ ուշադրութիւնը կը նուիրէր այդ գործին:

Ինքնապաշտպանութեան մարմինը, ընտրուած վերջին Ընդհ. ժողովին կողմէ, կը բազմապատկէր իր միջոցներն ու ջանքերը, անակնկալ աղէտներու հանդէպ բաց ճակատով երեւան գալու համար:

Դաշնակցութեան խորհրդակցական ժողովը, ինչպէս տեսաք Բիւրոյի տեղեկագրէն, նշանակած է Ինք. Կեդր. մարմին, ինքնապաշտպանութեան գործը աւելի լայն միջոցներով շարունակելու համար:

Մեր ստացած տեղեկութիւններուն համաձայն, հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործը այսօր դրուած է աւելի լաւ վիճակի մէջ, քան ոեւէ ատեն ասկէ առաջ:

Ինքնապաշտպանութեան համար Կ. կոմիտէն վերջերս փոխանցեց 3000 $, որ ինչպէս կը տեղեկացնէր Ի. Կ. մարմինը, բաժնուած է երկրի զանազան մասերուն մէջ:

Ինքնապաշտպանութեան գործը հրամայական եւ ուժեղ դարձնելու լաւագոյն միջոցներէն մէկն է տեղացիական խառն միութիւններու կազմութիւնը, որու մասին յաճախ առիթ ունեցած ենք ակնարկելու: Այդպիսի միութիւններ ունին արդէն չմշկածագեցիները, բալուցիները եւայլն: Բաղձալի է որ այս ուղղութեամբ բոլոր տեղացիներն ալ կազմակերպուին:

Ահա, ամփոփ գծերով, Կ. կոմիտէի տարուան մը գործունէութեան տեղեկագիրը:

Յաւակնութիւնը չունինք ըսելու որ ամէն գործ աների կատարած ենք, բայց կրնանք ըսել որ ըրած ենք որչափ մեր ուժերը կը ներէին:

Կ. ԿՈՄԻՏԷ

3.- Ակնարկութիւն "Pour les peuples d'Orient" – որ իբրեւ երկշաբաթաթերթ Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ սկսաւ լոյս տեսնել 1912, Դեկտեմբեր ամսուն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով: Պարբերաթերթին առաջադրանքը պիտի ըլլար՝ Եւրոպայի մէջ հայկական հարցին պաշտպանութիւնը: Գլխաւոր խմբագիրներն էին ֆրանսացի ծանօթ եւ հայասէր քաղաքական դէմքեր,– Ֆրանսիս տը Փրեսանսէ, Վիկտոր Պերար, Ժան Լոնկէ (ընդհ. քարտուղար), իսկ Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի ներկայացուցիչն էր Միք. Վարանդեան:

Փաստ. 1400-88

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

Բ 2.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԸՐՋԱՆԻ 19ՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

(ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ)

1912 Դեկտ. 24-ին Պոսթընի մէջ տեղի ունեցաւ Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի շրջանին 19րդ Պատգամաւորական ժողովը:

Ժողովին կը մասնակցէին 45 կոմիտէներու պատգամաւորներ, գործիչ եւ խորհրդատու ընկերներ:

ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐ

Պոսթընի	1	ձայն
Պրանքֆըրտ եւ Կոլք	2	»
Պրիճփորթ	1	»
Պրաքթըն	1	»
Սէնթրըլ Փոլս	1	»
Շիքակօ Ու. Փուլմընի Ուօքէկընի Ռէյսընի Ըսթէկըրի	2	»
Քանկըրտ	1	»
Տիթրոյիթ	2	
Ի. Սէնթ Լուիզ Կրանիթ Սիթիի	2	»
Ֆիչպուրկ	1	»
Համիլթընի Տընմէս	2	»
Հէյվրհիլ	1	»
Լօրէնս	1	»
Մանչէսթր	1	»
Միտըլթօրօ	1	»
Տովըր	1	»
Միլֆըրտ	1	»
Նէշուէ	1	»
Նիւ Պրիթէյն	1	»

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԸՐՋԱՆԻ

19ՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

(1912)

(ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ)

1913

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ՏՊԱՐԱՆ

Պոսթընի

Նիւ Եորք	1	ձայն
Նիակարա Ֆոլս	1	»
Փէթըրսընի	1	»
Ֆիլատելֆիա	1	»
Փորթլէնտ	1	»
Փրավիտընս	3	»
Թրոյ	1	»
Ուորըրվիլիթ	3	»
Ուորրթաուն	1	»
Ու. Հոպոքընի	1	»
Ուայթհնսվիլ	2	»
Ուսթր	1	»
Ի. Վէյմընթ	1	»
Չարլսթաուն	1	»
Չըլսի	1	»

Քէյմպրիճ	1	ձայն
Հարթֆըրտ	1	»
Նիւթըն Ըփըր Ֆոլս	1	»
Գործիչներ	1	»
Կ. կոմիտէ	1	»
Նիւ Եորքի Շրջ. խորհ.	1	»
Պոսթընի Շրջ. խորհ.	1	»
Ընդամէնը՝	52	ձայն

Պատգմ. ժողովի զբաղումներուն ամփոփումը կարելի է տալ հետեւեալ բաժիններուն տակ:

ՊՈՍԹընի ՇՐՋ. ԽՈՐՀՐԴԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Կարդացուեցաւ Պոսթընի Շրջ. խորհրդի տեղեկագիրը, եւ եղած կարգ մը դիտողութիւններէ վերջ իր գործունէութեան մասին՝ Պատգ. ժողովը հետեւեալ բանաձեւը քուէարկեց:

«Նկատի ունենալով Պոսթընի Շրջ. խորհրդի վերջին երեք ամսուայ ընթացքին ցոյց տուած գործունէութիւնը ու անկեղծ փափաքները՝ գոհունակութիւն յայտնեց»:

ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՇՐՋ. ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Նիւ Եորքի Շրջանական խորհուրդը յատուկ պատրաստուած տեղեկագիր չունէր Պատգ. ժողովին ներկայացնելու համար. կարդացուեցաւ իրենց շրջանական ժողովի ատենագրութիւնը:

Այս տեղեկագրի ընթերցումէն եւ տեղի ունեցած դիտողութիւններէ յետոյ, ժողովը ընդունեց Նիւ Եորքի շրջանական ժողովի մէջ անցած գոհունակութեան բանաձեւը:

ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԴԻՒՄՆԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՔՆՆԻՉ ՅԱՆՁՆԱԽՄԲԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Պատգմ. ժողովը լսելով Կեդր. կոմիտէի տեղեկագիրը, հաշուեքննիչ եւ յարաբերական յանձնախմբերու զեկուցումները՝ գտաւ, որ Կեդր. կոմիտէի գործունէութիւնը իր մասնակի թերացումներով հանդերձ եղած է բաւարար:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ՀԱՇՈՒԵՔՆՆԻՉ ՅԱՆՁՆԱԽՄԲԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

«Պատգմ. ժողովը լսելով «Հայրենիք»ի հաշ. յանձ. տեղեկագիրը եւ լուսաբանուելով զանազան հարցերու մասին, ընդունեց, որ 1912ի շրջանին «Հայրենիք»ի գործերը տարուած են գոհացուցիչ եւ աննախընթացօրէն սիսթեմաթիք կերպով, ինչ որ կ՚երաշխաւորէ գործին աստիճանական զարգացումը: Նկատելով սակայն, որ գործը աւելի գոհացուցիչ ուղղութեամբ վարելու համար անհրաժեշտ է գործը ենթարկել աւելի խիստ քննքրոլի՝ դնելով առեւտրական հողի վրայ, ժողովը կը յանձնարարէ Կեդր. կոմիտէին, որ այդ ուղղութեամբ դիմէ ամէն կարելի միջոցներու:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔԸ ԹՈՒՐՔ ԿԱՌԱՎ ՀԱՆԴԷՊ

Այս հարցի շուրջ ընկերներու կողմէն եղած լուրջ դիտողութիւններէ ու բացատրութիւններէ վերջ, որոշուեցաւ հետեւեալը.–

«Նկատելով, որ թուրք բարենորոգչական տարրերուն հետ մեր հաշտ ու համերաշխ դիրքը այլեւս ոեւէ օգտակարութիւն չի ներկայացներ,

Նկատելով, որ թուրք պալքանեան պատերազմի հետեւանքով կրնայ օսմանեան սահմանադրութիւնը վերջնականապէս վտանգուիլ որով եւ աւելի անապահով կացութիւն մը կը ստեղծուի հայ ժողովրդին ազգային եւ քաղաքական իրաւունքի տեսակէտներէ.

Նկատելով, որ …….

Նկատելով ……

Կ՚որոշէ ……[4]

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Նկատելով, որ ինքնապաշտպանութիւնը հայ կեանքի օրուան ամենահրամայական պահանջներէն մին դարձած է՝ կ՚որոշէ աւելի ուժ տալ այս գործին համատեղացիական ինքնապաշտպան խմբեր կազմելով եւ եղածներուն ալ կազմակերպական կարելի ամէն օժանդակութիւն տրամադրելի ընելով: Կ. Կ.-ն մասնաւոր ջանքեր ընելու է այս կենսական հարցը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԻՈՅ ՄԷՋ

Ընկ. Վրացեանի կողմէն տրուեցան տեղեկութիւններ ու բացատրութիւններ Կովկասի մեր կազմակերպութեան գործերու վերաբերմամբ, որոնք ժողովը գտաւ գոհացուցիչ:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Նկատելով Պարսկաստանի վերջին քաղաքական փոփոխութիւնները՝ Պատգմ. ժողովը փափաք յայտնեց որ՝ ……..[4]

ՋԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՋԻՆԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՐՑ

«Պատգամաւորական ժողովը կը յանձնարարէ Կեդր. կոմիտէին իր նիւթական կամ բարոյական օժանդակութիւնով խրախուսել այն ընկերները, որոնք օգտակար կրնան ըլլալ մասնակցելով երկրի մարտական խումբերուն: Հնարաւորութիւն տալ այդպիսի ընկերներուն զինուորական կամ զինագործական մասնագիտութիւն սորվելու: Կեդր. կոմիտէն խիստ ընտրող ըլլալու է այդ կարգի օժանդակութիւններու մէջ»:

ԱԿՈՒՄՔՆԵՐ

Պատգմ. ժողովը կը թելադրէ կոմիտէներուն գործադրել ներքին կանոնագրութեան յօդուած 29-րդը:

ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐ

Ժողովը որոշեց յայտնել կամաւորներու հարց ղրկող կոմիտէներուն, թէ կամաւորներու անհրաժեշտութեան պարագային կուսակցութիւնը կը հոգայ այդ մասին ըլլալիք պէտքերը:

ԵՐԿՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐ

Հրահանգել Ամերիկայի մեր բոլոր ընկերները, որ իրենց գործօն մասնակցութիւնները բերեն Երկրի կրթական գործին մէջ եւ աշխատին օժանդակել այն վայրերուն, ուր կրթական գործի պէտք կայ:

ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԱՐՑԸ

Նկատի առնելով արտագաղթի օրաւուր աճիլը եւ անոր վնասակար հետեւանքները, Պագտ. ժողովը կը գտնէ, որ արտագաղթը կրնայ վերջանալ այն ատեն միայն, երբ Երկիրը արմատապէս բարենորոգուի, բայց մինչ այդ կը թելադրուի ամերիկահայ ընկերներուն կազմակերպել համագործակցական եւ տնտեսական այլեւայլ կարգի միութիւններ երկրի տնտեսական վիճակը բարելաւելու եւ ժողովրդին ապրելու միջոցներ ստեղծելու համար: Բացի այդ, կը թելադրուի մեր ընկերներուն արտագաղթին նպաստող նամակներ չգրել, տօնական հագուստով քաշուած նկարներ չղրկել եւ առհասարակ Ամերիկան երկրացիներու առաջ կեղծ գոյներով չներկայացնել: Կ՚առաջարկուի նաեւ «Հայրենիք»ին, որ յօդուածներով ցոյց տրուի Ամերիկայի աշխատանքի տաժանելի պայմանները եւ ամէն ջանք թափել արտագաղթի առաջքը առնելու համար:

ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Նկատի ունենալով, որ նոր գործիչ ընկերոջ մը անհրաժեշտ պէտքը կայ, որոշուեցաւ Կեդր. կոմիտէին յանձնել այդ մասին հարկ եղած դիմումները եւ կարգադրութիւնները ընել: Իսկ ներկայ գործիչներուն համար որոշեց, որ իրենց գործի շրջանին 8 ամիսները մնան արեւմտեան նահանգները եւ 4՝ արեւելեան: Այս առթիւ ժողովը անցուց նաեւ հետեւեալ որոշումը.–

«Ժողովրդական լայն խաւերուն մէջ ընդհանուր համակրութիւն վայելող մեր ընկերներէն մէկուն ներկայութիւնը Ամերիկայի մէջ խիստ օգտակար նկատելով՝ Պատգ. ժողովը կը թելադրէ Կեդր. կոմիտէին այդ հնարաւորութիւնը ստեղծելու մասին հոգատար ըլլալ: Օգտուելով պատեհութենէն՝ Կեդր. կոմիտէն անմիջապէս թղթակցելու է Եւրոպայի մեր ընկերներուն հետ մասնաւորապէս տեսնելու համար, թէ հնարաւոր եւ նպատակայարմար չէ՞, որ ընկ. Ղարիք[5] Լոնտոն այցելելու դէպքին անկէ վերադարձին այցելէ նաեւ Ամերիկա»:

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐԸ ՋՕՐԱՑՆԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑՆԵՐ

Ժողովը որոշեց դասախօսական ժողովներու շարքը ստուարացնել. կազմել դերասանական, զինավարժական եւ այլ միութիւններ եւ քաջալերել այդ մարմիններ՝ պահելով անոնք կազմակերպութեան հսկողութեան տակ:

Թելադրել նաեւ բոլոր Շրջանական խորհուրդներուն օգտաշահելու իրենց մէջ գտնուող համեստ ուժերը՝ կազմելով պայմաններու համեմատ ընկերական եւ կամ ընկերներու ու համակիրներու դասախօսական ժողովներ, ուր պիտի ներկայանան այդ ուժերը նախօրօք պատրաստուած նիւթերով:

4.- Տպագիր օրինակին մէջ՝ կիտաւոր:

5.- Ահարոնեան Աւետիսի ծածկանունը:

ԱՆԴԱՍԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔ

«Նկատի ունենալով երկրի կացութիւնը եւ ազգային ճգնաժամը, նաեւ կազմակերպութեան ստանձնած պատասխանատուութիւնը ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ, ժողովը որոշեց, որ առաջիկայ շրջանին համար անդամական տուրքերը բարձրանան մէկ տոլարի»:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»

«Հայրենիք»ը շաբաթական մէկէ աւելի անգամներ հրատարակելու հարցը յանձնուեցաւ նորընտիր Կեդր. կոմիտէի նկատառութեան. ժողովը ի նկատի առաւ նաեւ խմբագրին օգնական մը տալու պէտքը եւ աւոր իրագործումը յանձնեց Կեդր. կոմիտէին»:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ՇԷՆՔ

Նկատելով, որ «Հայրենիք»ը Ամերիկայի մեր շրջանին օրգանն է եւ տակաւին մնայուն դեր ունի կատարելիք եւ թէ սեփական շէնք մը ունենալը օգտակար պիտի ըլլայ մէկէ աւելի տեսակէտներով՝ Պատգմ. ժողովը կ՚որոշէ՝ «յանձնել Կեդր. կոմիտէին եւ աւոր հրաւէրով ձեռնհաս ընկերներէ մարմինի մը ուսումնասիրելու համար, թէ ինչպէ՞ս, ո՞ւր եւ ե՞րբ գործնական քայլ ընելու է այդ ուղղութեամբ: Եթէ մինչեւ յաջորդ Պատգմ. ժողովին յարմար ներկայանայ գործնական քայլ առնելու, ժողովը իրաւունք կու տայ վերոյիշեալ մարմինին գործելու, պայմանով որ կազմակերպական ղրամ չյատկացուի այդ նպատակին: Պատեհութիւն չներկայանալու դէպքին՝ մարմինը իր ուսումնասիրութիւններուն արդիւնքը ներկայացնելու է յաջորդ Պատգմ. ժողովին վերջնական որոշում ընելու համար»:

ԺԸՆԵԻ ՏՈՒՆԸ

«Նկատի ունենալով, որ այժմ Ժընեւի տան գնումը իրողութեան մը հանգամանքը ստացած է՝ ժողովը կ՚որոշէ, ըստ 16րդ Պատգմ. ժողովի որոշման, շարունակել մէկ տոլարի պարտադիր վճարումը ընկերական շարքերու մէջ»:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԲԻՒՐՕ

Աշխատանքի բիւրոյի մը կազմութիւնը օգտակար գտնելով՝ աւոր իրագործումը յանձնարարուեցաւ Կեդր. կոմիտէին:

ԲԱՆԱԿՌԻ

Մեր հակառակորդ մամուլի մէջ Հ.Յ.Դ.ի դէմ եղած յարձակումներու հանդէպ ժողովը որոշեց պահել ներկայ դիրքը, այսինքն՝ չպատասխանել ու կարեւորութիւն չտալ՝ եւ խօսիլ միայն այն ատեն, երբ պէտք ըլլայ սկզբունքային տեսակէտ մը պարզել:

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐԸ

Քալիֆորնիայի շրջանի կոմիտէներուն իրաւունք կը տրուի Պագտմ. ժողովին ներկայացուցիչ նշանակել տարբեր վայրերէ, եթէ նիւթապէս հնարաւորութիւն չունին, կամ նպատակայարմար չեն գտներ՝ անմիջապէս իրենց շրջանէն պատգմ. ղրկելու:

Արեւմուտքը երեք շրջաններու բաժնուելու հարցը նկատի առնելէ ետք՝ որոշուեցաւ այժմուայ դրութիւնը պահել:

Արեւմուտքի կոմիտէներուն Պատգմ. ժողովին մասնակցելու հարցի մասին, երկար վիճաբանութիւններէ ետք ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.–

«Արեւմուտքի այն կոմիտէները, որ 25 կամ աւելի անդամներ ունին եւ կանոնագրի պահանջած տրամադրութիւններուն գոհացում տուած են, իրաւունք ունին ուղարկելու իրենց պատգամաւորը, նախատեսուած 20%ը սպառելու ատեն բացը լրացնելով Կ. կոմիտէի հաշուէն[6]: 25 անդամէն պակաս երկու կամ աւելի կոմիտէներ միանալով՝ կրնան ղրկել իրենց պատգամաւորները նոյն իրաւունքով: 2-է պակաս անդամ ունեցող կոմիտէներու համար գործադրել Քալիֆորնիայի կոմիտէներուն վերաբերմամբ ընդունուած որոշումը:

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԴԻՐՔԸ ՀԱՅ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ԵՒ ՏԵՂԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Այս մասին ժողովը լսելով Կեդր. կոմիտէի եւ կոմիտէներու մանրամասն տեղեկութիւնները՝ մինչեւ հիմա եղած ձեռնարկներու մասին, եւ երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ՝ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.–

«Ժողովը ցաւ ի սիրտ լսելով Կեդր. կոմիտէի մինչեւ այժմ առած համերաշխական քայլերու ապարդիւն մնալը՝ որոշեց դարձեալ աշխատիլ համերաշխութիւն մշակել հայ կուսակցութեանց հետ:

Իսկ ամերիկեան ընկերվարական կուսակցութեան համար յանձնարարեց, որ իւրաքանչիւր կոմիտէ, իր

6.- 20% – կոմիտէի մը ընդհանուր մուտքին այն տոկոսն էր, որ կարելի էր գործածել տեղական պէտքերուն համար:

տեղական պայմաններուն համաձայն, յարաբերութեան մէջ մտնէ նոյն քաղաքի մէջ գոյութիւն ունեցող ընկերվարական կուսակցութեան մարմնին հետ, եւ իր հրապարակային ժողովներուն՝ աւոնցմէ ատենախօսներ հրաւիրէ: Թելադրեց նաեւ Կ. Կ.ին, որպէսզի Ամ. Ընկ[երվար] կուսակցութեան հետ աւելի մօտ յարաբերութիւններ ստեղծելու միջոցներ ձեռք առնէ:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԴԻՐՔԸ ՏԵՂԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԱՏԵՆ

Ամերիկեան քաղաքացի մեր ընկերները ընտրութիւններու ատեն իրենց քուէները անպայման տալու են Ամերիկեան Ընկերվարական կուսակցութեան թեկնածուներուն:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՍԱՄՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԵՐԵՍՓոխԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՋ

Այս առթիւ, թեր ու դէմ երկար վիճաբանութիւններէ վերջ, Պատգմ. ժողովը ընդունեց, որ Ամերիկայի երեսփոխանական ու հոգաբարձուական ընտրութիւններուն, ընկերները կրնան մասնակցիլ միայն որպէս անհատ դաշնակցականներ:

Կուսակցութեան ոեւէ մարմին նման ոեւէ ընտրութեան պէտք չէ մասնակցի ոչ պրոպագանդի եւ ոչ ալ որոշ մարդիկ ընտրել տալու համար:

Ոեւէ պարագայի տակ չեն կրնար ընտրուիլ դաշնակցական գործօն անդամներ:

Ծանօթ.– Գործօն անդամներ են Կ. կոմիտէի, Շրջ. խորհուրդի, տեղական կոմիտէի վարչութեան անդամները եւ գործիչ ու ատենախօս ընկերները:

ՕՐԷՆՍԴՐԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՄԲԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Նկատելով, որ ներքին կանոնագրի մէջ բազմաթիւ յօդուածներ փոփոխումներու եւ յաւելումներու պէտք ունին, ընտրեց մնայուն յանձնախումբ մը, որուն աշխատանքը ըլլայ Պատգամաւորական ժողովին եկած այդ ուղղութեամբ բոլոր առաջարկները նկատի առնելով եւ կանոնագիրը բազմակողմանի քննութեան ենթարկելով, յօդ. 126ի տրամադրութեան համաձայն, փոփոխուած կանոնագիրը ղրկէ Կեդր. կոմիտէին, որպէսզի վերջինս ալ նոյնը յանձնէ բոլոր կոմիտէներու քննութեան վերջնական ձեւով յաջորդ Պատգմ. ժողովին ներկայացնելու համար:

ՈՒՍՄՆՈՂԱԿԱՆ ՖՈՆՏ

Պատգմ. ժողովը նկատի առնելով Ուսանողական ֆոնտի հարցը՝ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը.–

«Ընդունելով հանդերձ դաշնակցական Ուսանողական ֆոնտի մը հաստատման օգտակարութիւնը, բայց միւս կողմէն Պատգմ. ժողովը ի նկատի ունենալով օրւան անմիջական պէտքերը՝ աւոր հաստատումը կը յետաձգէ յաջորդ Պատգմ. ժողովին:

ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԿՈԹՈՂ

Ազատութեան կոթողի հաշուի մասին եղած հետաքրքրութիւններուն գոհացում տալու համար ալ որոշուեցաւ Կ. կոմիտէի միջոցով խնդրել «Ազատութեան կոթողի ղեկավար յանձնախմբէն հաշիւ մը ներկայացնել»:

ՇՐՋ. ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐՈՒ ՊԻՒՏՃԷ

Շրջ. խորհուրդներուն նախորդ Պատգմ. ժողովէն տրամադրուած $ 25-ը ընդունիլ իբրեւ նորմալ չափ: Շրջանական խորհուրդներուն սահմանին մէջ եղած կոմիտէները, որոնք կ՚ուզեն Շրջ. խորհուրդի ոեւէ անդամի ներկայութիւնը իրենց կոմիտէներու մէջ, պարտաւոր են հոգալու աւոնց ծախքերը: Այն Շրջ. խորհուրդները, որոնք վերոյիշեալ ղրամականով անկարող են օրէնքով նախատեսուած իրենց պարտականութիւնը կատարելու, կանխաւ Կ. կոմիտէէն ստանալու են յատուկ իրաւունք ծախքերուն համար:

ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Կեդր. կոմիտէի անդամներ ընտրուեցան ընկերներ Զ. Մ., Խ. Գ., Ա. Ռ., Գ. Տ. Կ., Յ. Կ., Յ. Մ., Մ. Ն.:

ՓԱԿՈՒՄ

Ժողովը տեղի ունեցաւ Հ.Յ.Դ. Պոսթոնի ակումբին մէջ եւ տեւեց չորս օր՝ Դեկտ. 24-28: Ամէն ընկեր աշխատանքներուն կը մասնակցէր իր գործի խորունկ գիտակցութեամբ եւ հաւատքով: Ժողովը փակուեցաւ ոգեւորուած ճառերով եւ խանդավառ երգերով, եւ Միացեալ Նահանգներու եւ Քանատայի բազմաթիւ վայրերէն եկած պատգամաւոր ընկերները հեռացան իրենց տեղերը՝ ընդունուած բանաձեւերը իրականացնելու եւ կազմակերպութեան հմայքը աւելի եւս բարձրացնելու՝ ժողովրդի մէջ:

Փաստ. 1400-98

Բ 3.– ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌ
Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1912 – ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 31

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ		ՏՈՒՏՔ	ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ		ՏՈՒՏՔ
1 Պոսթընի	կոմիտէէն	330,00	41 Պրաքթընի	»	140,00
2 Պրենտֆըրտի	»	353,00	42 Կոլտի	»	153,10
3 Պրիճփորթի	»	185,75	43 Սէնթ Լուիզի	»	50,00
4 Սէնթրըլֆօլսի	»	82,00	44 Ս. Կատարինէի	»	81,60
5 Չըլսիի	»	204,80	45 Ռէյսինի	»	168,00
6 Շիքակոյի	»	579,25	46 Քնուշայի	»	65,00
7 Քլիվլէնտի	»	42,70	47 Ուոթըրվլիթի	»	360,00
8 Քանքըրտի	»	90,00	48 Նիւթըն Ափըր Ֆոլս	»	65,00
9 Տիթրոյիթի	»	630,00	49 Քէնթընի	»	155,00
10 Ի. Քէմպրիճի	»	50,00	50 Տընտէսի	»	81,95
11 Իսթ Սէնթ Լուիզի	»	325,00	51 Նիակարա Ֆոլսի	»	347,46
12 Ֆիչպուրկի	»	147,58	52 Լոս Անճելըսի	»	250,00
13 Ֆրեզնոյի	»	100,00	53 Միտըլպորոյի	»	63,46
14 Կրանտ Րափիտսի	»	16,10	54 Սթէկրի	»	80,00
15 Կրանիք Սիթիի	»	485,80	55 Պինկհէմթընի	»	121,70
16 Հէմիլթընի	»	250,00	56 Չարլսթաունի	»	50,00
17 Հարթֆըրտի	»	169,90	57 Սիրաքիւզի	»	40,80
18 Հէվրհիլի	»	122,40	58 Իսթ Վէյմըթի	»	37,00
19 Լօրէնսի	»	125,00			
20 Լոուէլի	»	65,24	ԱՆՀԱՏ ԸՆԿԵՐՆԵՐԷ		
21 Մանչէսթրրի	»	60,00			
22 Միլֆըրտի	»	80,00	Ընկ. Մ. Շահբազեանէ		8,50
23 Նէշուէի	»	55,00	» Յ. Մուրատեանէ		5,05
24 Նիւ Պրիթէյնի	»	165,00	» Քէնտէրեանի գանձ.		4,93
25 Նիւ Պրիտփորթի	»	79,00	Գանձանակէ մը (Պոսթընի)		0,35
26 Նիւ Եորքի	»	200,00			
27 Փէթէրսընի	»	125,00	ՋԱՆԱՁԱՆՆԵՐԷ		
28 Ֆիլատելֆիայի	»	302,00			
29 Փորթլէնտի	»	185,00	«Հ.»-«Ապրելու համար»էն		189,20
30 Փրավիտենսի	»	550,00	Х-ցիներէ իրենց վայրի		
31 Ռիչմընտի	»	69,98	ինքնապաշտպանութեան համար		100,00
32 Թրոյի	»	100,00	Դրամատան շահ		61,41
33 Ուոթըրթաուանի	»	144,00	Ընկ. Թաշճեանի 1911 կորս. տոմս		17,54
34 Ուոքէկընի	»	200,00	«Դրօշակ»ի բաժանորդներէ		456,00
35 Ուեսթ Հոպքընի	»	175,00	«Ազատամարտ»ի գործակալներէն		291,60
36 Ուայթհնսվիլի	»	250,00	Ն. Ե. Շրջ. խորհ. վերադարձուած		60,00
37 Ուեսթ Փուլմընի	»	171,00	«Բողոքի ծայն»էն		11,10
38 Ուստրի	»	115,87	«Դէպի երկիր»էն		14,20
39 Նիւ Հէյվընի	»	17,00	Զինանշաններէ		86,40
40 Տովըրի	»	65,00	«Հոսանքներ»է		6,40

«Ազատ[ութեան] կոթող»էն	1,50
Ն. Ե. Կ. խաչէն Իզմիրի բանտ.	53,50
«Աշխատանքի տան» վիճակ.	38,93
«Վեր. Հայրենիք եւ մեր դերը»էն	9,80
“Pol[itical] per[secutions]”էն	4,60
«Դրօշակ»ի շէնքին	39,00
Յեղ. Ալպոմ. Նիւ Պրիթէյնի կոմ.	16,00
«Բացառիկ»էն	790,75
Սասունի օգտին զանազաններէ	378,83
Գումար	12,411,78
1911ի գանձէն պատրաստ գումար	5,282,45
Ընդհանուր գումար	17,700,23

ԵԼՔ

Բիւրոյին Երկրի ինքն.	5000,00
» Х-վայրի ինքնապաշտ.	100,00
» Հին հաշիւէ մը	122,65
«Դրօշակ»ի խմբագրութ.	400,00
«Ազատամարտ»ի խմբագրութ.	606,00
Փարիզի մէջ նոր հրատ. թերթ	400,00
Սասունի օգտին (զանգ. եկած)	216,30
Ընկ. Վրացեանի շաբթականներ	624,00
» Սնարեանի »	624,00
» Մանկունիի »	504,00
» Չաքմաքճեանի »	24,00
» Ռստիկեանի »	624,00
» Սնարեանի ճանապարհածախս	147,20
» Մանկունիի »	183,92
Պատգ. ժող. 1911 եւ 1912 սրհ. ծախս	33,50
Անգ. դասագրքի հրատ. համար	150,00
Լօրէնսի գործադուլին	100,42
Քիյառի մահ. առթիւ ծաղկեպսակ	11,57

Ն. Ե. Շրջ. խորհ.	25,00
» » » փոխ.	70,00
Պոսթընի Շրջ. խորհուրդին	35,25
Իզմիրի բանտարկ. (Կ. խաչէն)	53,50
«Հայրենիք»ի փոխ.	199,70
» աշխատակիցներու	150,00
» ապահովագրութեան	22,30
«Բացառիկ»ի ծախք	316,68
» հաշիւէն Սասուն ղրկ.	250,00
Սասունի նկարներ մեծցնելու	10,00
Զինանշան. պատրաստութիւն	115,00
Դիւանական ծախքեր	157,08
Ընկերներու ճանապարհածախս	40,60
Ելքի ընդհ. գումար	11,319,67
Պատրաստ դրամ	6,380,56
Ընդհանուր գումար	17,700,23

Փաստ. 1400-25

Բ 4.– ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. Կ.ԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

1912 Մայիս 27

Սիրելի ընկերներ,

Ամերիկան վերջին ամիսներս գրեթէ կտրուած է ընդհանուր կուսակցական կեանքէն: Արեւմտեան բիւրոյէն ոչ մէկ շրջաբերական, ոչ ոեւէ տեղեկութիւն ինչ կ՚անցնի կը դառնայ կուսակցական ներքին կեանքին մէջ, մեզ բոլորովին անյայտ է: Լրագիրներու գրածէն դուրս ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք: Կը հրաւիրենք ձեր լուրջ ուշադրութիւնը այս պարագային վրայ ու կը խնդրենք մեզի պարբերաբար իրազեկ պահել ձեր կեանքի բոլոր երեւոյթներուն. նոյնիսկ կուսակցական ընթացիկ աշխատանքի տեսակէտով ատիկա խիստ անհրաժեշտ է:

Փետր. 16/29 շրջաբերականը (№ 3) ստացանք միայն Մայիսի մէջ, այն ատեն երբ արդէն ընտրական բոլոր գործառնութիւնները վերջացած էին եւ արդիւնքը հրապարակի վրայ դրուած: Իր ժամանակին չկրցանք արտայայտուիլ, բայց այժմ քէեւ post factum[7], կ՚ուզենք մեր կարծիքն եւս յայտնել ձեր ուշադրութեանը:

Նախ մեզի համար չափազանց տարօրինակ էր տեսնել ծայրայեղօրէն լաւատեսական տրամադրութիւնը, որով այդտեղի ընկերները կը նային ընտրութիւններուն, մանաւանդ դէպի Իթթիհատի ունեցած վերաբերումին առթիւ: Մենք կը կարծէինք որ քաղաքական մոմենտը կը պահանջէր որ Իթթիհատի հետ քուէարկէինք, քանի որ ուրիշ սահմանադրական վստահութիւն ներշնչող տարր գոյութիւն չունի, բայց սպասել այդ քուէարկութենէն շօշափելի խոշոր արդիւնք – դժուար էր, որովհետեւ այդ կուսակցութիւնը շատ մօտիկ անցեալին մէջ մէկէ աւելի անգամներ ցոյց տուաւ թէ ինքը պարզապէս կ՚ուզէ շահագործել մեր ոյժը եւ բնաւ վըստահութիւն չի տածեր դէպի մեզ, եւ մեր պահանջները կատարելու տրամադրութիւն չունի: Դժբախտաբար, ընկերներ, մեզի անանկ կը թուի, որ այս պարագան պէտքին պէս ուշադրութեան չէ առնուած եւ մեր Պոլսոյ ընկերները քիչ մը պակաս արժէք տուած են այս կէտին եւ խիստ լաւատեսօրէն նայած են Իթթիհատին, որ եւ նպաստած է գաւառներու մէջ եւս նման տրամադրութեան ստեղծուելուն:

Եւ երբ այս անյաջողութիւնը վրայ հասաւ, յուսախաբութիւնն ու լքումը շատ աւելի ուժգին եղաւ, քան կրնար ըլլալ եթէ աւելի քննադատօրէն վերաբերուէինք:

Իթթիհատի անցեալի մէջ դէպի մեզ ցոյց տուած վերաբերումը, խոստումներու դրժումը առիթ պիտի հանդիսանար որ քիչ մը աւելի գործնական դիրք բռնէինք: Իթթիհատի հետ կնքուած Համաձայնագիրը, դժբախտաբար, այս կէտի մէջ ալ մեզի թերի կ՚երեւի. արդէն Իթթիհատի ձգտումը այս է, որ իր խոստումները միշտ ընդհանուր խօսքերով, վերացական կերպով արտայայտէ եւ խուսափողական դիրք բռնէ թանձրացեալ պայմաններու հանդէպ: «Համաձայնագիր»ը իր մեծ մասով ընդհանուր պահանջներու եւ ընդհանուր խոստումներու հաւաքածոյ մըն է, որոնց մենք կրնանք մեր տեսակէտով բացատրել, իսկ Իթթիհատը իր հասկցած մեկնումը կու տայ: Ապացոյց ձեզ Մուսա եւ Ղասըմ աւազակներու կայսերական ներումը:

Մեր կարծիքով Զ. Ընդհանուր ժողովի որոշման ոգին իսկ այս էր, որ մենք Իթթիհատէն գործնական յանձնառութիւններ պահանջէինք որոնք անմիջապէս իրագործուին կեանքի մէջ. այդ պահանջները պէտք է որոշ, քոնքրէտ կերպով արտայայտուէին եւ Իթթիհատը ստիպուէր անմիջապէս իրագործել. աւելի լաւ էր քանի մը էական կէտեր անմիջապէս գործնականացած տեսնել քան թէ շատ խնդիրներ շօշափել եւ ընդհանուր խօսքերով բաւականանալ:

«Համաձայնագիր»ը մեզի բնաւ գոհացում չտուաւ եւ իր ձեւին մէջ արդէն ապացոյց մըն է, որ գործնական նշանակութիւն չպիտի ունենայ, հետեւաբար եւ ի զուր պիտի անցնին մեր բոլոր ջանքերը եւ ակնկալութիւնները:

Ընկերներ, մենք հեռուէն դիտողի դերին մէջ ենք, ու թէեւ մեր խորհրդածութիւնները քիչ մը «դիւանագիտական» չեն, բայց չպիտի վարանինք ցաւ յայտնելու, որ այդտեղի ընկերները պէտքէն աւելի տարուած են դիւանագիտութեամբ այն աստիճանի, որ պահ մը անանկ թուեցաւ մեզի, որ մեր անունին մէջ «Յեղափոխական» բառը ժամանակավրէպ եւ աւելորդ դարձած է: Այսքան ալ վայել չէ մեզի համար, երբ մենք յանձն կ՚առնենք Պատրիարքարաններու եւ Պապի Ալիներու շէմքերը մաշելու պաշտօնը. այդ պատիւը թողունք ուրիշներուն եւ մեր ճամբան քալենք:

Իսկ այդ ճամբան մեզի հետեւեալ ձեւով կը պատկերանայ. Իթթիհատէն պահանջել ամէնէն կարճ ժամանակուայ մէջ իրագործումը «Համաձայնագրին» է՚ն էական կէտերու, մեր ըմբռնած ձեւով, այլեւ ստիպել, որ վերջ տայ իր ընկերվարականները հալածող քաղաքականութեան, որովհետեւ հալածել Սելանիկի ընկերվարականները՝ նոյնն է, ինչ որ հալածել Հայաստանի ընկերվարականները, այսօր անոնք կը ձերբակալուին, վաղն ալ մեր օձիքէն կը բռնեն:

Ինչ ալ ըլլայ Իթթիհատի պատասխանն ու գործելակերպը, Փարլամենթի մէջ ջանալ ստեղծել անկեղծ եւ առողջ օփոզիսիոն մը, գրաւելով թէ Իթթիհատէն եւ թէ ուրիշ խաւերէն շիտակ եւ ազատախոհ տարրերը: Եթէ այս եւս անօգուտ անցնի, այն ատեն բողոքել ու հեռանալ: Դաշնակցական ընկերներուն ներկայութիւնը խորհրդարանին մէջ մենք այս ձեւով կը հասկնանք ու կրնանք ընդունիլ, ու կը կարծենք թէ այս բոլորէն յետոյ այլեւս թոյլատրելի չէ գործակցիլ կուսակցութեան մը հետ, որ ներ օրին շողոքորթ, յաջողութեան ժամին ամբարտաւան՝ երբեք չհասկցաւ իրական եւ առողջ քաղաքականութեան էութիւնը եւ միշտ շարունակեց խնդալ մեր քթին:

Չնայած Իթթիհատի անուշ խօսքերուն, մենք տրամադիր ենք ենթադրելու, որ մեր գլխաւոր պահանջներէն եւ ոչ մէկը պիտի գործադրուի մեր հասկցած ձեւով, ուստի այժմ, երբ Իթթիհատի յաղթանակովը այլեւս սովորական երկիւղը չկայ սահմանադրութեան համար, մենք աւելի որոշ կերպով պիտի ճշդենք մեր դիրքերը ու քաշենք վերջնականապէս այն գիծը, որ կայ ընկերվարական Դաշնակցութեան եւ շովէն[8] պուրժուական Իթթիհատին միջեւ: Եթէ Իթթիհատը շարունակէ այդ դիրքը, որ բռնեց ընտրութիւններուն միջոցին, այն ժամանակ անհրաժեշտ է քանդել ամէն պայմանագրութիւն, խզել ամէն կապ ու մտերմանալ գործունէութեան հին ու փորձուած մեթոտներու մասին:

Այս եզրակացութեան կը բերեն մեզի այն երեւոյթները, որոնց մենք ականատես ենք լրագիրներու միջոցով. եթէ կը սխալինք մասամբ յանցաւորը դուք էք, որ չէք հաղորդեր մեզի աւելի ճշգրիտ ու մանրամասն տեղեկութիւններ:

Մենք տրամադիր ենք կարծելու որ ձեր ունեցածն ալ այն է ինչ որ լրագիրները արդէն կու տան: Ցաւալի է այն լաւ զգացումներուն համար, որով մենք ձեռք մեկնեցինք իթթիհատական բանակին, ցաւալի է այն յոյսերուն համար որոնք չբացուած խամրեցան, ցաւալի է, վերջապէս, որ մենք հազար մէկերորդ անգամ զոհը կը դառնանք այդ բարբարոս հասկացողութիւններու տէր մարդոց ձեռքին. մինչեւ ե՞րբ ընկերներ:

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

7.- Լատիներէն՝ եղելութենէն ետք, բանը բանէն անցնելէ ետք իմաստով:

Թիւ 3 շրջաբերականը ակնարկութիւն է Իթթիհատի եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջեւ կնքուած վերջին համաձայնագրին (տես էջ 86):

8.- Մոլեռանդ, ազգայնամոլ: [կնիք]

Փաստ. 1400-49

Բ 5.– Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. Կ.ԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

10-8-1912

Ձեր Մայիս 25/7 թուակիր նամակէն ապրիլ ոչ մէկ երկտող ստացած ենք ձեզէ: Այլեւս բառ չենք գտներ մեր դժգոհութիւնը եւ բողոքը յայտնելու այդ տարօրինակ երեւոյթին դէմ: Երկուքէն մէկը, կամ կուսակցութիւնը դադրած է գործելէ, որ ի հարկէ անհեթեթութիւն է, կամ մենք մնացած ենք անոր գործունէութեան սահմանէն դուրս որ դժբախտաբար իրականութիւն է:

Վերջին ամիսները Թուրքիոյ կեանքը շարժական պատկերներու արագութեամբ կը փոփոխուի եւ օր աւուր տեղի կ՚ունենան կարեւոր երեւոյթներ: Կը խախտուին ստեղծուած յարաբերութիւնները, կը կատարուին խիստ ծանրակշիռ իրողութիւններ, որոնց մէջ անշուշտ մեր կազմակերպութիւնն ալ կարեւոր մասնակցութիւն ունի, իսկ մենք կեցած ենք կողմնակի դիտողի դերին մէջ եւ դուք քանի մը տող գրելու կը զլանաք:

Մենք բոլորովին կտրուած ենք կուսակցական ներքին կեանքէն, երկրի մարմիններու դիրքի եւ գործունէութեան մասին. որ Պոլսոյ ընկերական որոշ շրջաններու մէջ, անհանդարտութիւններ կան, ոչինչ գրած էք:

Դաշնակցութեան դատավարութիւնը տեղի ունեցաւ Ռուսաստանի մէջ, ոչ մէկ խօսք գրեցիք: Պարսկաստանի մէջ բացառիկ դէպքեր պատահեցան, ամէն կողմէ խօսուեցաւ մեր մասին: Շրջաններու մէջ աննպաստ լուրեր տարածայնուեցան Բ[իւրօ]ի եւ Թեհրանի մեր մարմնի յարաբերութեան մասին: Դուք ոչ մէկ բառ հաղորդեցիք եւ ընդհակառակը «Ազատամարտ» իր խորհրդաւոր ակնարկով աւելի ուժ է տուած կասկածներուն:

Մեզի յայտնի չէ եւ այժմ, թէ ինչ անցաւ դարձաւ այդ երկրին մէջ եւ ի՞նչ է մեր ներկայ դիրքը հոն:

Մինչեւ այժմ չգրեցիք թէ ի՞նչ վիճակի մէջ են մեր Իթթիհատի յարաբերութիւնները: Ըսի-ըսաւներով միայն կ՚ապրինք, ու մի՛ զարմանաք, Կարինէն տեղեկութիւններ կը քաղենք Պոլսոյ իրականութեան մասին: Բան մը չգրեցիք եւ մեր «փարլամենտական» գործունէութեան մասին: Մեր կոմիտէները մենէ տեղեկութիւններ կը պահանջեն իսկ դուք լուռ էք ու մեր բողոքները կը մնան անլսելի ու անհետեւանք: Մենք կը պահանջենք որ վերջ տաք այդ վնասակար լռութեան եւ պարբերաբար տեղեկութիւններ հաղորդէք իրազեկ պահելով կուսակցութեան ներքին բոլոր անցուդարձերուն հետ:

Մեզի դրած էք կողմնակի դիտողներու դերին մէջ: Իբրեւ այդպիսիներ, մենք թոյլ կու տանք մեզի քանի մը խորհրդածութիւններ ընել մեր վերջին շրջանի «դիւանագիտութիւններու» եւ «փարլամենտական» գործունէութեան մասին:

Արդէն գրած ենք, նորէն կը կրկնենք որ մեր Պոլսոյ ընկերները պէտքէն աւելի տարուած են «դիւանագիտութեամբ»: Դաշնակցութեան ուժը նախ եւ առաջ Դաշնակցութեան մէջ է: Այդ պատճառաւ մենք պէտք է աւելի անկախ ու ինքնուրոյն դիրք բռնէինք վերջին իրադարձութիւններուն մէջ: Եւ եթէ արտաքին յաղթանակ ալ չտանէինք, գէթ մեր բարոյական կորովը ու հեղինակութիւնը շատ աւելի բարձր կ՚ըլլար, քան հիմա երբ խորտակուած յոյսերը ողբալու ելած ենք:

Այն ատեն, երբ Իթթիհատը այլեւս առանց կասկածի տեղ թողնելու, ցոյց տուաւ իր կեղծաւոր աչառութիւնը, երբ տապալուեցան Իզմիթի, Գոզանի, եւ այլ վայրերու մեր թեկնածուները, երբ նոյնիսկ Վանի մէջ Իթթիհատ ոչ մէկ քուէ տուաւ մեզի, մենք պէտք է համարձակ ժեստով մը խիստ սահմանորոշող գիծ մը քաշէինք մեր եւ անոնց մէջ: Պէտք է խզէինք մեր յարաբերութիւնները: Եթէ Իթթիհատի համար մենք կարեւոր ուժ մըն ենք, ան ինքը կը դիմէր մեզի, իսկ եթէ մեր ըլլալ չըլլալը անոր համար նշանակութիւն չունէր, խզումի ժեստով մենք շատ բան փրկած կ՚ըլլայինք մեր հմայքէն եւ պատճառ ալ չէինք ըլլար որ շատեր խօսէին մեր աթոռասիրութեան մասին:

Եւ մէկ անգամ որ փարլամենք մտանք, մեր ընկերները պիտի պարզ ու որոշ կերպով գծէին իրենց դիրքը: Այդ դիրքը մէկ կերպ միայն կրնար ըլլալ. քննադատել, բողոքել ապօրինութիւններու դէմ, խօսիլ յանուն ժողովրդին եւ յանուն ոտնահարուած Սահմանադրութեան: Փարլամենքը սակայն, ունեցաւ բաւական կեանք. ընդունուեցան շատ կարեւոր օրինագիծեր, իսկ մեր ընկերները չափազանց տժգոյն դիմապատկերով երեւան եկան: Անցաւ Սահմանադրութեան յօդ. 35ը, մերոնք չպարզեցին յստակ կերպով Դաշնակցութեան տեսակէտը եւ ի գործ չդրին իրենց բոլոր միջոցները ժողովրդապետական յօդուածը խանգարելու դէմ: Ընդունուեցաւ պատերազմական յաւելեալ տուրքի օրէնքը որով աշխատաւոր ժողովրդի մէջքին նոր ծանրութիւն կը բեռցուէր: Ո՞վ եւ ո՞ւր պիտի խօսէին մերոնք. ալ ինչի՞ դէմ պիտի ըմբոստանային. բայց անոնք զարմանալի կերպով անտարբեր գտնուեցան եւ Նորատունկեան մը

շատ աւելի տղամարդ ու ժողովրդական դուրս եկաւ իր Ծերակոյտին մէջ բռնած դիրքով քան ընկերվարականները:

Վերջապէս իր ընդհանուր քաղաքականութիւնը պահեց Սախտ Փաշան. այն Սախտ Փաշան որ ամիսներ եւ տարիներ խաբած էր մեզ իր խոստումներով: Ալ ուրիշ ի՞նչ յարմար առիթ՝ ելլելու եւ պոռալու իր երեսին իրեն արժանի բառը. ալ ի՞նչ յարմար վայրկեան՝ քննադատելու կառավարութիւնը եւ անոր նեցուկները: Մեր ընկերները դիւանագիտօրէն հոս ալ լռեցին եւ քուէարկութեան ատեն նոյնիսկ ձեռնպահ կեցան, փոխանակ անվստահութեան քուէ տալու, որ միակ շիտակ ճամբան էր եւ ընկերվարական յեղափոխականի պարտականութիւնը: Մերոնք լուռ կեցան, որպէսզի միւս օր կանչեն թէ Սախտ Փաշան խաբեց խորհրդարանը:

Ընկերնե՛ր, ինչպէս ըսինք, մենք լոկ կողմնակի դիտողի դերին մէջ ենք, չենք գիտեր, ի՛նչ կ՚անցնի կը դառնայ այնտեղ ներքին կեանքին մէջ: Բայց այն ինչ անցաւ դարձաւ հրապարակաւ, բոլորի աչքին առջեւ խիստ անմխիթարական էր եւ եթէ կ՚ուզէք վրդովեցուցիչ: Այդ ամէնը ցոյց տուաւ երկու բան. կամ փարլամենքի ներքին պայմանները այնպէս էին, որ մերոնք հնարաւորութիւն չունէին արտայայտուելու, կամ մեր ընկեր-երեսփոխաններուն պայմանները այնպէս էին որ ձեռնհաս չէին արտայայտուելու: Երկու պարագային ալ եզրակացութիւնը նոյնն է, մեր ներկայութիւնը այս փարլամենքին մէջ աւելորդ էր: Աւելի լաւ էր պատիւով մնալ՝ դուրս կենալ, քան թէ ներկայութեամբ եւ լռութեամբ սրբագործել պատերազմական տուրքի պէս օրէնքներ:

Ընկերները պարտաւոր էին աւելի շուտ ճշդել իրենց դիրքը քան թէ լուռ հանդիսատես ըլլալ կատարուող խայտառակութիւններու եւ սպասել անփառունակ վախճանին: Այդ վախճանը արդէն հասած է, ինչպէս հեռագիրները հաղորդեցին, փարլամենքը արդէն լուծուած եւ նոր ընտրութիւններ նշանակուած են: Քնակաբար, շատերու հետ եւ մեր երեսփոխան ընկերներն ալ հեռացան ճնշուած տրամադրութեան տակ: Հեռագիրները ուրիշ մռայլ ու խորհրդաւոր ակնարկներ կ՚ընեն, կ՚երեւի Պոլսի մէջ նոր դէպքեր տեղի կ՚ունենան: Ի՞նչ ալ ըլլայ, ընկերներ, կազմակերպութիւնը պիտի մնայ իր բարձր դերին մէջ, կանգնած շիտակ ու վայելուչ ճանապարհին վրայ: Կը զգանք կացութեան ամբողջ դժուարութիւնները. կ՚ուզէինք ձեզի հետ ըլլալ, մէկտեղ տքնիլ մեր նպատակին համար: Եւ սակայն կը բաւականանանք մեր ջերմ բարեմաղթութիւններով, առանց կարենալ ծածկելու այն ամբողջ դառնութիւնը, որ ամիսներէ ի վեր ծանրացած էր մեր սրտերուն վրայ եւ որուն պատճառներէն մէկն ալ դուք էք ձեր, կը կրկնենք, տարօրինակ լռութեամբ եւ անտարբերութեամբ:

Ընկերնե՛ր, մեզի համար խիստ անախորժ է այս կարգի նամակներ գրել. բայց իրերու ընթացքը եւ երեւոյթները կը ստիպեն գրելու: Թերեւս այդ տեղի չունենար, եթէ մենք իրազեկ ըլլայինք կուսակցութեան ներքին կեանքին եւ այնպէս հեռու չըլլայինք, դժբախտաբար ոչ միայն տարածութեամբ:

Երկու խօսք ալ մեր կեանքի մասին: Կազմակերպական աշխատանքները իրենց կարգով կ՚ընթանան: Ուրախ ենք ըսելու, որ բաւական գոհացուցիչ վիճակը մէջ ենք եւ ապագան ալ գէշ չ՚երեւիր:

Ուեսթի շրջանը գացած մեր գործիչ ընկերները բաւական արդիւնաւոր պտոյտ մը ունեցան, նիւթական եւ բարոյական կրկնակի տեսակէտներով: Անոնց կազմակերպած հրապարակային ժողովները եւ դասախօսութիւնները դէպի իրենց կը քաշեն ժողովրդական խուռն բազմութիւններ: Մէկ քանի քաղաքներու մէջ ունեցանք նաեւ հրապարակային հանգանակութիւններ, որոնց արդիւնքը ընդհանուր առումով գոհացուցիչ պէտք է նկատել:

Ամառը սովորաբար հրապարակային ժողովներ քիչ կ՚ըլլան: Բայց Եփրեմի դժբախտ մահը այս ամառ պատճառ եղաւ բազմաթիւ սգահանդէսներու, որոնք համաժողովրդական բնոյթ ստացան: Սեպտեմբերին կը սկսի ժողովներու գործունէութեան շրջանը: Յոյս ունինք որ այս շրջանն ալ մեզի համար արդիւնաւոր կ՚անցնի, մեր շարքերը կը հարստանան թէ՛ որակով եւ թէ՛ քանակով:

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 109-111

Բ 6.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Կ. Պոլիս, 14/27 Օգոստ. 1912

Սիրելի ընկերներ

Երէկ ստացանք ձեր N 396, խիստ քննադատական նամակը: Յոյս ունինք որ արդէն ստացած էք մեր նախորդ երկու նամակները եւ ձեր, ի միջի այլոց ըսեմ – արդար զայրոյթը քիչ մը մեղմացեր է:

Ձեր քննադատութեան միակ պատասխան մը կըրնանք տալ. թէ՝ Իթթ[իհատ]ի հետ բարեկամացումը, թէ՝ բանակցութիւնները եւ թէ, մանաւանդ, վերջնագիրն ու խզումը ամենեւին չեն որոշուած միայն բիւրոյական ուժերով, ալ կատարուած են ընկերական ժողովներու խորհրդակցութիւնով եւ, մանաւանդ, գաւառներէն եկած կարծիքներով (Կ. Կ.ների): Մինչեւ օրս ալ Արեւելեան բիւրոյի ընկերները անդադար կը գրեն, որ ամենեւին չաշխատինք ստորագծել ու շեշտել թէ մենք արդէն իսկ խզած ենք եղեր մեր յարաբերութիւնները Իթթ[իհատ]ի հետ: Բացի այդ, ինչպէս նախընթացով գրած էինք, նոր Դահլիճը, որ հակաիթթիհատականներէ է բաղկացած (եւ ոչ իթիլաֆական), եկաւ ցուցնելու, որ թուրքերը ամէնքն ալ նման մտայնութեան տէր են, եւ որ մեր նախընթաց քաղաքականութիւնը միանգամայն ստոյգ եւ արդար է եղած, ի հարկէ մասնաւոր շտկումներով:

Սիրելի ընկերներ, Պարսկաստանի դէպքերու մասին արդէն գրած էինք նախընթացով, բայց ամենեւին հարկ չէինք համարած կանգ առնել Եփրեմի շուրջը դարձած զրոյցներուն եւ էնթրիկներուն: Եթէ ձեզի հետաքրքիր է, ըսենք երկու խօսքով:

Հանգուցեալ Եփրեմի արագ եւ գլխապտոյտ բարձրացումը չափէն քիչ մը աւելի համարձակութիւն տուեց հանգուցեալին: Իբր նախարար, իբր հրամանատար եւ, մանաւանդ, իբր ոստիկանապետ, մշտապէս յաղթելու սորված մարդը այլեւս չէր հանդուրժեր Կ.Կ.ի, խոստովանինք, քիչ մը երիտասարդ ընկերներու կարծիքներուն: Ի հարկէ նոյնը չէր կարելի ըսել անոր եւ հին, քիչ մը հեղինակաւոր ընկերներու յարաբերութիւններու վերաբերմամբ: Այդ գետնին վրայ սկսուած էին Կ.Կ.ի եւ անոր միջեւ դժգոհութիւններ եւ երկու կողմէն ալ հոս կը դիմէին, մանաւանդ երբ Կ.Կ. չէր ուզեր ելլալ Սալարի[9] դէմ եւ կը պահանջէր, որ Եփրեմն ալ չելլայ: Ասկէ մենք հեռաձայնեցինք, որ Կ.Կ.ի անդամները, Եփրեմ, Յովս. Միրզայեան, Քեռի եւ Խէչօ[10] կազմեն Պատասխանատու մարմին մը, որ վարէ ամէն ինչ: Այդ մարմինը կազմուեցաւ: Առաջին առիթով համաձայնութեան չեկան, եւ Եփրեմը հեռագրեց հոս. «Համաձայնութիւն անկարելի է. ես պիտի երթամ Սալարի դէմ», իսկ օր մը ետքը նոր հեռագիր առինք. «Եփրեմի հեռագիրը չեղեալ նկատեցէք. համաձայնութիւնը լիակատար է. Քեռին ղրկեցի, ես ալ կ՝երթամ»:– Ու այն գնալն էր որ գնաց, այլեւս ետ չեկաւ:

Այս է ամբողջ եղածը: Այժմ անկէ նոր մարդ կ՝ուզեն եւ մենք ալ բանակցութեան մէջ ենք. տեսնանք, կը յաջողի՞ մէկը ղրկել:

Գաւառներէն եւ Սարուստանէն[11] այս ամսու վերջերը կը սպասենք ներկայացուցիչների՝ [Դաշնակցութեան] Խորհրդի համար: Ձեզմէ ալ կը սպասենք կամ մարդու կամ նամակներով կարծիքներու:

Ամէն կողմ շրջանային ժողովներ տեղի կ՝ունենան:

Կառավարութիւնը ընտրութիւնների հրահանգներ կը ղրկէ: Դեռ եւս ոչինչ որոշ ու պարզ քայլ մը առած չէ, որ հասկնանք թէ դէպի աջ կամ ձախ պիտի թեքուի վերջնականապէս:

Ընկերական բարեւներով
Ա[ՐԵՒՄՏԵԱՆ] Բ[ԻՒՐՈՅԻ]
Թ[ՈՒՐՔԻՈՅ] Հ[ԱՅՈՒԱԾ]

Յ.Գ.- Դիօշակի տան գնման մասին մենք ալ գրած ենք Ժղնեւ, բայց մեզ ալ խոնաւութիւնը նախկին տան, գնի շատութիւնը եւ այլ այս կարգի առարկութիւններ է ըրած խմբագրութիւնը:

9.- Սալար Դովլէ – Պարսկաստանի գահընկէց Մեհմէդ Ալի Շահին կրտսեր եղբայրը, որ Ռուսիոյ աջակցութեամբ կը կռուէր սահմանադրական կառավարութեան դէմ:

10.- Գաւաֆեան Արշակ (Քեռի) եւ Ամիրեան Խաչատուր (Դաշնակցական Խեչօ), Եփրեմի գլխաւոր աջակիցները:

11.- Սարուստան – Կովկասի համար գործածուող կուս. ծածկանուն:

Փաստ. 1400-59

Բ 7.– ԾՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԿՈՉ

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԱՑ ԵՒ ՔԱՆԱՏԱՅԻ ԲՈԼՈՐ ՀԱՅ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ

Վերջին անգամ Թրքահայաստանէ եկած նոր մասնակի ջարդերու լուրը, եւ այդ ջարդերու դրդապատճառներու տեւականութենէն յուսահատ՝ Ս. Պատրիարքի հրաժարականը, ամբողջ հայութեան դառնութեան բաժակի վերջին կաթիլները եղան. ուստի եւ աշխարհի ամէն կողմ գտնուող հայեր առանց համոզումի եւ դաւանանքի խտրութեան հայ ազգի գոյութեան սպառնացող այդ վտանգին առջեւ՝ միաժամանակ բողոքելով, միասիրտ ու միահոգի գործելու անհրաժեշտութեան ժամը հնչած ըլլալուն վերահասու եղած կը թուին:

Հայ ազգը, ի տես Օսմանեան սահմանադրութեան՝ կը յուսար իր նիւթական անհաշուելի կորուստին եւ հարիւր հազարաւոր ազգակիցներու խողխողումին փոխարինութիւն մը գտնել, բայց դժբախտաբար չարաչար կերպով խաբուած կը գտնէր ինքզինքը սահմանադրական իրարու յաջորդող կառավարութեանց խաբուսիկ խոստումներուն առջեւ, այն սահմանադրութեան՝ որը Ատանայի ահռելի ջարդին եւ երեսուն հազար նոր նահատակներու շեղջակոյին վրայ պսակ մը կը դնէր՝ ջարդի պատճառ եղողներու տեղ 7 հատ անմեղ հայեր կախաղան բարձրացնելով:

Հայ ազգը որ սահմանադրութենէն ետքը իր բոլոր կուսակցութիւններով, զէնքը մէկ կողմ դրած՝ Օսմանեան սահմանադրական կառավարութեան հաւատարմութիւն խոստացած էր, նոյնիսկ Ատանայի ալ զարհուրելի եղեռնին եւ անոր հետեւող պատերազմական ատեանի վճռով արդարութեան խաչուելուն հանդուրժեց, միշտ այն յոյսով՝ որ Սահմանադրական Թուրքիան վաղ կամ անագան գոհացում պիտի տար հայ բազմաչարչար ազգի արդար եւ համեստ պահանջներուն:

Բայց նկատելով որ, երբ Օսմանեան կայսրութիւնը կազմող բոլոր տարբեր ցեղեր իրենց նուազ արդար պահանջներուն գոհացում կը գտնեն՝ ասդին հայը որ Օսմ. կայսրութիւնը կազմող բոլոր ցեղերուն մէջ ամէնէն աւելի զոհուածն ըլլալով՝ ալ աւելի արժանի էր եւ անհրաժեշտ պէտք ուներ փոխարինութեան՝ ի գին իր անդարմանելի զոհողութիւններուն, ոչ միայն ամէնէն անտեսուածը կը մնար, այլեւ ընդհակառակը կարծես թէ՝ ծանօթ հրոսներու շահատակութեանց կը թողուի իր անպաշտպան վիճակին մէջ: Եւ այդ մասին Ս. Պատրիարքի ու Ազգ. կրօնական վարչութեան ըրած բոլոր դիմումները անհետեւանք կը մնան:

Իրերու այս կացութեան մէջ երբ արեւելեան հարցը անգամ մը եւս եւ թերեւս վերջին անգամ ըլլալով, եւրոպական դիւանագիտութեան կանաչ սեղանին վրայ հանուի, եւ երբ աշխարհիս զանազան կողմերը ցրուած հայեր, իրենց բոլոր նիւթական, բարոյական եւ մտաւորական ոյժը ի մի ամփոփած այս վճռական վայրկեանին իրենց ձայնը բարձրացնելով, իրենց արդար պահանջներուն գոհացում ստանալու պէտք ունին՝ ցաւալի է ըսել որ չկայ զօրաւոր ձեռք մը կամ ընդհանուր համակրանք ու վստահութիւն ներշնչող մարմին մը որ կարող ըլլայ այդ ցրուած հայերուն առաջնորդողի դեր կատարել եւ անոնց գործունէութեանց որոշ ուղղութիւն մը տալ, որով ամէն կողմ գտնուող հայեր, իւրաքանչիւրը իր կրցածին պէս ու իր հասկցած կերպով կը շարժի եւ կ՝արտայայտուի առանց վճռական արդիւնքի մը ակնկալութիւնը ունենալու:

Արդ, այս ամէնը նկատի ունենալով, մենք, Ուստրի ամբողջ համայնքը ներկայացնող համազգային յանձնախումբս, համարելով Ուստրը իբրեւ անդրանիկ օրրան եւ աւանդական կեդրոն Ամերիկահայոց, յարմար դատեցինք ներկայ շրջաբերականով հրաւիրել Միացեալ Նահանգաց եւ Քանատայի մէջ ցրուած ամբողջ հայութիւնը մասնակցիլ Նոյեմբեր 22, 23 եւ 24ի ուրբաթ, շաբաթ եւ կիրակի օրերը Ուստրի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ ազգային ժողովասրահին մէջ համաժողով մը գումարել՝ խորհելու, խորհրդակցելու եւ գծելու համար որոշ ծրագիր մը, որպէսզի ըստ այնմ կարող ըլլանք ամերիկահայերս իբրեւ մի ամբողջական զանգուած կատարել մեր պարտականութիւնը, եւ այս կերպով կարելի եղածին չափ ի մի հաւաքել Ամերիկայի մէջ գտնուող մեր բոլոր նիւթական, բարոյական ու մտաւորական ուժերու ներկայացուցիչները:

Եւ որովհետեւ յանձնախումբիս փափաքն է մինչեւ հիմա գումարուած բոլոր ազգային գումարումներէն աւելի լայն սահման ունեցող ժողով մը գումարել, ուստի եւ յարմար կը սեպենք բաց պահել ժողովին դուռը ամէն անոնց առջեւ, որոնք որեւիցէ ոյժ մը կրնան ներկայացնել, որպէսզի այդ ժողովին գծած ծրագիրը եւ տալիք որոշումները ըստ կարելւոյն բարոյապէս պարտաւորիչ ըլլան բոլոր ամերիկայոցս համար: Եւ միանգամ ընդ միշտ ամէն քննադատութեանց առջեւն առած ըլլալու համար յարմար կը սեպենք հրաւիրել Միացեալ Նահանգաց եւ Քանատայի մէջ գտնուող բոլոր յարանուանական եւ քաղաքական կազմակերպու-

թեանց վարիչ մարմինները եւ այդ կազմակերպութիւններէ դուրս մնացող ու ոեւիցէ ոյժ ներկայացնող անհատները՝ որոնց համաժողովին մասնակցութիւնը յանձնախումբս օգտակար կը դատէ:

Համաժողովի գումարման, ներկայացուցիչներու ընտրութեան եւ այլ յարակից պարագաներու ուղեցոյց մը ըլլալու եւ դիւրութիւն մը ընծայած ըլլալու համար հարկ կը տեսնենք սոյն շրջաբերականին կցել հետեւեալները:

1.– Իւրաքանչիւր քաղաք գտնուող եկեղեցական հոգաբարձութիւնք՝ նոյն տեղը գտնուող բոլոր յարանուանութեանց եւ քաղաքական կազմակերպութեանց վարիչ մարմիններէն երկերկու ներկայացուցիչներ հրաւիրելով յանձնախումբ մը կ՚ընտրեն եւ այդ յանձնախումբի նախագահութեամբ հրապարակային ժողով գումարելով համաժողովին մասնակցելիք ներկայացուցիչներ ընտրել կու տան եւ կամ յանձնախումբը ինք կ՚ընտրէ երբ հրապարակային ժողովը լիազօրութիւն տայ իրեն:

2.– Նկատի ունենալով որ իւրաքանչիւր տեղ ինքն է որ պիտի հոգայ իր ղրկելիք ներկայացուցիչներու ամբողջ ծախքերը, պէտք է ամէն կերպով առիթ չընծայել քիւրիմացութեանց ու բողոքներու եւ զգուշանալ իրենց մարդը ընտրել տալու փութկոտութենէն, քանի որ արդէն Ամերիկայի մէջ գտնուող բոլոր կազմակերպութեանց վարիչ մարմինները հրաւիրուած պիտի ըլլան համաժողովին: Լաւագոյն է աշխատիլ ընտրել այն տեսակ անձնաւորութիւններ, որոնք անխտիր տեղին բոլոր յարանուանութեանց եւ կուսակցութեանց միօրինակ կերպով յարգանքին եւ վստահութեան արժանացած են. իսկ եթէ սա տեսակ անձնաւորութիւններ չկան իրենց մէջ, լաւագոյն է որ յանձնախմբին թողուն իրենց համար ներկայացուցիչ ճարելու հոգը:

3.– Իւրաքանչիւր տեղէ միայն այնքան ներկայացուցիչ կրնայ ընտրուիլ առ առաւելն՝ որքան յարանուանութիւններ ու կազմակերպութիւններ կան նոյն տեղւոյն մէջ, իսկ եթէ ոեւիցէ տեղէ մը իրենց մէջէն չեն ուզեր ներկայացուցիչ ու դուրսէն կ՚ընտրեն, այն ժամանակ առ առաւելն որեւիցէ վայր միայն երկու ներկայացուցիչներ կրնայ ընտրել:

4.– Սոյն համաժողովին կը հրաւիրուին մասնակցիլ,

ա) Ամերիկահայոց Առաքելական Ս. եկեղեցւոյ Ազգ. Կեդր. վարչութիւնը, ինչպէս նաեւ Հայ Աւետարանական միութեան վարչութիւնը:

բ) Միացեալ Նահանգաց եւ Քանատայի մէջ պաշտօնի վրայ գտնուող բոլոր յարանուանութեանց հոգեւորականները:

գ) Ս[ահմանադիր] Ռ[ամկավար] – Հ.Յ.Դ. – Ս. Դ. եւ Վերակազմեալ Հնչակեան քաղաքական կազմակերպութեանց, ինչպէս նաեւ Հ.Բ.Ը.Մ. եւ Հ. Յառաջդիմական միութեանց Ամերիկայի Ընդհ. Վարիչ մարմինները իրենց ամբողջութեամբ կամ պաշտօնական ներկայացուցիչներով:

դ) Ամերիկահայ բոլոր թերթերու խմբագիրները:

5.– Ամէն անոնք, որ կը փափաքին սոյն համաժողովին ներկայ գտնուիլ, քող հաճին կանխաւ յանձնախումբիս յայտնել իրենց պատրաստակամութիւնը, որպէսզի երբ առիթը ներկայանայ յանձնախումբս պատեհութիւն եւ միջոց տայ իրենց:

6.– Ամէն այն հեռաւոր տեղեր որոնք կը փափաքին համաժողովին մասնակցիլ, բայց դժուար է ուղղակի ներկայացուցիչ ղրկելը ու չունին ան կողմերը ոեւէ ծանօթ՝ կրնան յանձնարարել մեզ եւ գումար մը դնել յանձնախումբիս տրամադրութեան տակ, որպէսզի մօտաւոր քաղաքներ գտնուող կարող անձնաւորութիւններէն հրաւիրուի որպէս իրենց ներկայացուցիչ, վճարելով անոնց բոլոր ծախքերը:

7.– Փափաքելի է որ համաժողովի զբաղելիք խընդիրներու մասին իւրաքանչիւր գաղութ, խմբակցութիւն, կազմակերպութիւն ինչպէս նաեւ ձեռնհաս անձնաւորութիւններ հաճին իրենց հայեացքներն ու թելադրութիւնները կարելի եղածին չափ ամփոփ կերպով գրել ու փութով ղրկել, որպէսզի յանձնախումբս ժամանակ ունենայ զանոնք դասակարգելով դնել համաժողովի տրամադրութեան տակ:

Այդ տեսակ գրութիւններ պէտք է ամենաուշը մինչեւ Նոյեմբեր 18 երկուշաբթի օրը յանձնախմբիս ձեռքը հասնի:

8.– Գրուելիք թելադրութեանց մասին գաղափար մը տուած ըլլալու համար կը ներկայացնենք հետեւեալ հարցարանը:

Քանի որ օսմանեան բանակը պատերազմի բռնուած ըլլալով՝ Հայաստանի մէջ գտնուող արիւնարբու խուժանը սանձարձակ թողուած է եւ մէկ ժամէն միւսը կրնան Հայաստանը աւարի ենթարկել ու մեր անպաշտպան եղբայրները ջարդել, այդ աղէտին առջեւը առնելու համար ի՞նչ կարելի է ընել:

Ի՞նչ տեսակ մնայուն մարմին մը կարելի է կազմել որպէսզի անոր որոշումները բոլորիս համար բարոյապէս պարտաւորիչ ըլլան:

9.– Պէտք է որ մինչեւ Նոյ. 18 երկուշաբթի օր իւրաքանչիւր քաղաք, կազմակերպութիւնք կամ անձնաւորութիւնք որ պիտի մասնակցին ժողովին՝ կանխաւ տեղեկութիւն տան համազգային յանձնախմբիս, որպէսզի գիտնալով մասնակցողներու թիւը, ըստ այնմ հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսնենք ի դիւրութիւն պատգամաւորներու:

10.– Իւրաքանչիւր ներկայացուցիչ, խումբ կամ անձ իր ներկայացուցած տեղի կամ մարմնի կողմանէ պէտք է ներկայացնէ պաշտօնագիր, իսկ քաղաքներու ներկայացուցիչներ պէտք է համազգային յանձնախումբի բոլոր անդամներու ստորագրութեամբ վաւերացուին:

11.– Մեր սոյն շրջաբերականէն դուրս ոչ մէկ գաղութ, քաղաք եւ կազմակերպութիւն պէտք չէ առանձին հրաւիրագրի սպասէ, այլ զայս իբր հրաւիրագիր ընդունելով փութայ համաժողովին մասնակցիլ սոյն հրահանգներուն ոգւով:

12.– Եթէ կայ ոեւիցէ ազգային ընդհանուր հանգամանք կրող կազմակերպութիւն որ մոռցուած է յանձնախումբիս կողմէն ու կը փափաքի մասնակցիլ, քող հաճի կանխաւ մինչեւ վերոնշանակեալ օրը իմացնել յանձնախումբիս:

13.– Համաժողովը իր պաշտօնական նիստը պիտի բանայ Նոյ. 22 ուրբաթ կէսօրէն ետք ժամը 1ին, ուստի պէտք է ներկայացուցիչներ ուրբաթ առաւօտուն Ուստր գտնուին նախապատրաստական ձեւակերպութիւնները կատարելու համար:

14.– Ոեւէ բացատրութիւն ինչպէս նաեւ բոլոր նամակներ եւ դրամ ղրկել՝ 65 Laurel St., Worcester, Mass. համազգային յանձնախումբին հասցէով:

Անդամք Ուստրի Համազգային յանձնախումբի

ԱՐՍԷՆ Ծ. Վ. ՎԵՀՈՒՆԻ,
թեմակալ հովիւ Ուստրի եւ շրջակայից

ՎԵՐ. ԿԱՐԱՊԵՏ Մ. ՄԱՆԱՎԵԱՆ
Հայ Աւետ. Մարտիրոսաց եկեղեցւոյ հովիւ

Դիւան

Ատենադպիր	Ատենապետ
Բ. ՌՈՒԲԷՆԵԱՆ	Մ. Ս. Թ. ՆԱՀԻԿԵԱՆ

Ս. ՌՍՏԻԿԵԱՆ (Բ. ատենապետ)
Գ. ՎԱՂՇԷՆԵԱՆ (Բ. ատենադպիր)
Մ. Ս. ՔԷԼԷՇԵԱՆ (գանձապետ)
Տ. ԵԱՂՃԵԱՆ
Ս. ԲՐՈՒՏԵԱՆ
Յ. ՊԻԼԷՋԷՐԵԱՆ
Գ. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ
Յ. ՊԻՃՈՅԵԱՆ

Ուստր, 1912 Հոկտ. 18

Փաստ. 1400-82

Բ 8.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԺԲ.

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

ԽԻՍ ԳԱՂՏՆԻ

Ընկերներ,

Գիտենք, թէ բոլորդ ալ անհամբեր կը սպասէք արդի ծանրակշիռ պարագաներուն մէջ տեղեկանալ կազմակերպութեան հայեացքներուն եւ գործունէութեան: Մինչեւ այս շրջաբերականը պատրաստելու րոպէին՝ պաշտօնական տեղեկութիւններ չունէինք հաղորդելիք, որովհետեւ Բիւրոյէն մեզի հասած չէին տեղեկութիւնները, որոնց մենք ալ կը սպասէինք ակնդէտ:

Ներկայ շրջաբերականով կը հաղորդենք վերջին պահուն Պոլսէն ստացած մեր մէկ ընդարձակ տեղեկագիր նամակին բովանդակութիւնը:

Այս պահուն կազմակերպութիւնը իր ամբողջ ուժն ու ուշադրութիւնը կեդրոնացուցած է հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործին. վճռուած է ամէն կարելի միջոցի դիմել, վտանգի պարագային պատուաւոր կերպով դուրս գալու համար թշնամիին հանդէպ:

Դաշնակցութեան Խորհուրդը, որ վերջերս գումարուեցաւ Պոլսի մէջ, իր խորհրդածութեան գրեթէ միակ առարկան ըրած է քաղաքական կացութեան հանդէպ մեր դիրքը եւ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը: Ուժ տալու համար ինքնապաշտպանութեան հրամայական գործին, Խորհուրդը կազմած է Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական մարմին:

Իբրեւ արտայայտութիւն այս արդար ծգտման, Վանի կողմերը արդէն դուրս եկած են ինքնապաշտպանութեան հայդուկային խումբեր, 8-9 հատ, սրտապնդիչ տպաւորութիւն թողլով հայ ժողովրդի վրայ: Նոյնը տեղի կ'ունենայ նաեւ ուրիշ շրջաններու մէջ եթէ կեանքի դաժան պայմանները հարկադրեն: Ինքնապաշտպանութիւնը ուրեմն, ինչպէս կը տեսնէք, չէ մնացած խօսքի սահմանին մէջ եւ ոչ ալ ունի կրաւորական բնաւորութիւն:

Երկրի բոլոր վայրերու տրամադրութիւնը նոյնն է.– պատրաստուիլ մարդու պէս, կտրիճի պէս մեռնելու, եթէ երբեք մեռնիլ հարկ ըլլայ:

Կազմակերպութիւնը, ուրեմն, ինչպէս միշտ այսօրւայ տագնապին ալ կանգնած է պատնէշին վրայ, իր հետ ունենալով հայ ժողովուրդի իրապէս հայրենասէր, անձնուէր ու մաքուր տարրը:

Այս պատասխանատու եւ ծանր գործը յաջողութեամբ առաջ տանելու համար, անշուշտ, անհրաժեշտ է անհատական եւ խմբային անհաշիւ ջանք ու զոհողութիւն: Երկրի մեր ընկերները գործին տրամադրած են իրենց ունեցած չունեցածը,– թէ՛ դրամ, թէ՛ աշխատանք եւ թէ կեանք: Պատի՞ւ իրենց: Մեզի, պանդխտութեան այս հեռաւոր վայրին մէջ ինկածներուս կը մնայ կատարել մեր պարտքի բաժինը,– նիւթապէս օժանդակ հանդիսանալ անոնց, որ չմնան առանց փամփուշտի, առանց վառօդի եւ չմեռնին մեզ մեղաղրելով:

Հրապ. հանգանակութեան ժողովները որ սկսած են, պէտք է շարունակել, ՅԱՆՈՒՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ եւ աւելի ՄԵԾ եռանդով:

Ինքնապաշտպանութեան գործին նուիրելով իր գործունէութեան գլխաւոր մասը, կազմակերպութիւնը նպատակայարմար նկատած է կատարել նաեւ դիւանագիտական աշխատանքներ, պատրաստելու համար Եւրոպայի հանրային եւ պետական շրջաններու կարծիքը՝ առաջիկայ հաւանական վեհաժողովին ներկայացնելու համար նաեւ Հայկական Հարցը: Այս աշխատութեան մէջ, սակայն, երկրի ժողովուրդը, իր ծայրայեղօրէն փափուկ կացութեան բերումով, չի կրնար գործնական մասնակցութիւն ունենալ: Այս աշխատանքը, գրեթէ ամբողջութեամբ, բաժին կ'իյնայ Թուրքիայէն դուրս գտնուող հայութեան,– Կովկաս, Եւրոպա, Ամերիկա եւն:

Այս ուղղութեամբ առաջին գործնական քայլը սկըսած է արդէն Փարիզի մէջ, ուր մեր Ֆրանսայի բարեկամները խորհուրդ տուած են հրատարակել ֆրանսերէն թերթ մը, որ պիտի բռնէ Փրօ-Արմենիայի տեղը, բայց դիւանագիտական նկատառումներով, պիտի կրէ ուրիշ անուն: Թերթի խմբագրութիւնը յանձնուած է Փրօ-Արմենիայի խմբագրութեան անդամ եւ հանրութեան ծանօթ տաղանդաւոր ֆրանսացիին՝ Ֆրանսիս Տը Փրեսանսէի:

Այս որոշումին գլխաւոր նպատակը պիտի ըլլայ առաջն առնել նոր ջարդերու եւ հանրային կարծիքի եւ դիւանագիտութեան առջեւ արծարծել հայկական բարեկորոգումներու խնդիրը, եւրոպական հսկողութեան տակ, առանց անջատողական ձգտումներու: Եթէ նիւթական միջոցներն ապահովուին, նոյնպիսի օրգան մըն ալ պիտի հրատարակուի Լոնտոնի մէջ:

Կոմիտէներն ու անհատ ընկերները, վստահ ենք, չեն խնայեր ոեւէ ջանք, նիւթապէս քաջալերելու համար այս ձեռնարկները, իրենց գաղութներու մէջ, համազգային հողի վրայ, անոնց ի նպաստ շարժումներ ստեղծելով:

Դիւանագիտական այս գործունէութիւնը պիտի չսահմանափակուի թերթ հրատարակելու մէջ, այլեւ պիտի արտայայտուի միքիւկներու եւ զանազան ուրիշ դիմումներով քաղաքական ազդեցիկ շրջաններու եւ անհատներու: Կ. Կոմիտէս պիտի ջանայ հայանպաստ շարժում ստեղծել նաեւ Ամերիկայի մէջ, ժողովներ գումարելով եւ դիմումներ ընելով թէ ամերիկեան եւ թէ եւրոպական պետութիւններուն:

Պատասխանատու եւ շատ անակնկալներով յղի շրջանի մը մէջ կ'ապրինք: Հայը, ամէն տեղ, լարելու է իր ջանքերը՝ ի նպաստ իր ոտնահարուած իրաւունքին:

Ընկ. բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

1912, Նոյ. 22

Փաստ. 1401-104

Գ 1.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 1

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

ԽԻՍ ԳԱՂՏՆԻ

Ընկերներ,

Ծանօթ է ձեզի, որ մեր շրջանի Պատգմ. ժողովը տեղի ունեցաւ անցեալ Դեկտ. 24-28 եւ վերջացաւ ուրախալից յաջողութեամբ:

Միացեալ Նահանգներու եւ Քանատայի մեր գրեթէ բոլոր կոմիտէները իրենց պատգամաւորներով՝ մասնակցելով ժողովին, իրենց լարուած մտածումին եւ լուրջ վիճաբանութեան առարկան ըրին կազմակերպութեան բարգաւաճումի, Հայկական դատին նոր պարագան եւ հայ ժողովրդին գոյութեան կենսական հարցը: Եւ շարք մը կարեւոր որոշումներ անցնելէ վերջ՝ անոնց գործադրութիւնը յանձնեցին Գործադիր մարմնին:

Ընկերներ, այդ Մարմինը ձեր Կեդր. կոմիտէն է, որ պիտի կարենայ կատարել իր վրայ դրուած ծանր պարտականութիւնները, եթէ, ինչպէս միշտ, այս շրջանին մէջ եւս իրեն հետ կը զգայ իւրաքանչիւր ընկերոջ կամքը, կորովը ու եռանդը: Գաղափարական մարդու կամքին ու կորովին հայ ժողովուրդը աւելի քան երբեք պէտք ունի, անգամ մը եւս տագնապներու ամէնէն անստոյգը կարենալ անցնելու եւ ապրելու համար:

Հայկական հարցը, որ Օսմ. սահմանադրութենէն վերջ՝ որոշ չափով իր հրատապութիւնը կորսնցուցած կը թուէր, Պալքանեան պատերազմին հետեւանքով՝ աւելի ցայտուն եւ նշանակալի կերպով կը վերարծարծուի թէ՛ հայ եւ թէ՛ օտար մամուլին, ու հասարակութեան լաւագոյն խաւերուն մէջ:

Այլ կերպ չէր ալ կրնար ըլլալ, քանի որ Հայկական հարցը Արեւելեան հարցին կարեւոր մասերէն մին կը կազմէ, եւ այդ պատճառաւ իսկ գրաւած է ամէն հասարակական մարդու ուշադրութիւնը:

Վայրկեանը նպաստաւոր ըլլալ կը թուի Հայկական հարցի լուծումին համար, եւ այդ առաւելապէս կախուած է հայ ժողովուրդի գործունէութենէն, ու մասնաւորապէս անոր ցաւերէն ու յոյսերէն ծնած քաղաքական մարմիններէն:

Մեր կազմակերպութիւնը, որ հայ ժողովրդին իրաւունքներուն եւ անոր գոյութեան համար Թուրքիա, Կովկաս եւ Պարսկաստան յաճախ արիւնի նուիրական զոհաբերութիւնով արտայայտուած է, այս անգամ եւս, նոր ոտնձգումներու եւ զուլումներու առջեւ՝ կը ջանայ երկրին մէջ միջոց տալ հայ ժողովուրդին իր կեանքը, պատիւը եւ ստացուածքը պաշտօնական ու անպաշտօն աւազակներու սիստեմաթիք յարձակումներուն դէմ պաշտպանուելու համար:

Արտասահմանի մէջ, արդէն սկսած է ընել կարգ մը դիւանագիտական դիմումներ եւ գտած է յուսալից ընդունելութիւն. յաջողած է կազմել ականաւոր անհատներէ մարմին մը, որոնք սիրայօժար յանձն առած են պաշտպանել Հայկական դատը, ուր որ պէտք է: Ձեռնարկած է մշակել նոր եւ հիմնական բարեկորոգումներու ծրագիր մը ներկայացնելու համար թուրք կառավարութեան: Այդ ծրագիրը ընդունած է Ազգ. Կեդր. վարչութիւնը եւ որոշած է հետապնդել անոր իրագործումը, ուստի եւ մեր կազմակերպութիւնը որոշած է այդ գործին մէջ ամէն կերպով ոյժ տալ Ազգ. Կեդր. վարչութեան եւ միասին պաշտպանել զայն, ուր որ հարկ է:

Որպէսզի ձեզի համար պարզ ըլլայ, թէ ի՞նչ են մեր պահանջները թուրք կառավարութենէն, հոս կը ներկայացնենք Ա[րեւմտեան] բիւրոյի կազմած եւ Պատրիարքարանի ընդունած պահանջագրի գլխաւոր կէտերը, որոնց ամբողջութիւնը միանգամայն կ'ապահովէ մեր ժողովրդի քաղաքական գոյութիւնն ու տնտեսական-կրթական յառաջացումը:

Պահանջագիրը՝ Հայկական հարցի եւ բարեկորոգումներու համառօտ պատմութիւնը ընելէ ետք՝ թուրք կառավարութեան առաջ կը դնէ հետեւեալ կէտերու անմիջական գործադրութիւնը:

Հայկական շրջանի վարչական վերակազմութեան համար, իբր հիմունք, պէտք է նկատի ունենալ հետեւեալ էական կէտերը.

1. Ընդհանուր կառավարիչ, քրիստոնեայ եւ օտար, որ պիտի ընտրուի եւրոպական պետութիւններու կողմէ, օսմ. կառավարութեան համաձայնութեամբ, որոշ ժամանակով:

2. Շրջանային Կեդր. ժողով (Մէյմ) ընտրովի, բաղկացած հաւասարապէս քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ, որ կը մշակէ եւ կ'որոշէ շրջանին վերաբերեալ բոլոր հարցերը – վարչական, դատաստանական, ֆինանսական եւն.:

3. Ընդհանուր կառավարիչը կը կազմէ Գործադիր խորհուրդը, որ հաշուետու է Շրջանային Կեդր. ժողովին:

4. Գաւառական պետերը եւ այլ բարձր պաշտօնեաները կը նշանակուին ընդհ. կառավարիչին կողմէ, հաւասար քիւով, հայերէն եւ մահմետականներէն, տալով անոնց եւրոպական մասնագէտ խորհրդականներ:

5. Հիմնական վերակազմութիւն դատարաններու եւ մշակումն պատժական, առեւտրական եւ կալուածային օրէնքներու:

Ծանօթ.- Շէրիի դատարանները պիտի քննեն եւ դատեն միմիայն մահմետականներու վերաբերեալ կրօնական դատերը:

6. Տեղական միլիս եւ ժանտարմըրի՝ կարգը եւ ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար, բաղկացած քրիստոնեաներէ եւ մահմետականներէ հաւասար կերպով:

7. Հողային հարցի կարգադրութիւն:

Ծանօթ.– Վերադարձում, վարչական եղանակով, հայերէն գրաւուած եւ յափշտակուած հողերուն:

8. Հարկային սիստեմի հիմնական փոփոխում, յատկացնելով որոշ տոկոսը հաղորդակցութեան (ճամբայ, երկաթուղի, ջրանցք, ոռոգում) եւ այլ հանրօգուտ շինութիւններու ու ձեռնարկներու:

9. Ընդունելով սկզբունքը ընդհանուր եւ պարտադիր տարրական ուսման, իւրաքանչիւր ազգ ինքնավար է իր կրթական, կրօնական եւ կուլտուրական բոլոր հիմնարկութիւններու ղեկավարութեան մէջ եւ իրաւունք ունի այդ նպատակին համար տուրքեր սահմանել եւ գործադրել:

10. Ճանչնալ, պետական լեզուի հետ միասին, հայերէնի, իբր տեղական լեզուի մը, պարտադիր գործադրութիւնը վարչական եւ դատաստանական հիմնարկութիւններու մէջ:

11. Բարւոքումն Օսմ. կայսրութեան միւս մասերու մէջ ապրող հայ ժողովուրդի կացութեան եւ անոր Ազգային սահմանադրութեան իրաւունքներու պահպանումը, Սահմանադրական ռեժիմի իրական կիրառումով:

I- Վերոյիշեալ հիմունքներու վրայ յատուկ Règlement-ի մը մշակումը պիտի կատարուի եւրոպական պետութիւններու կողմէն, Բ. դրան մասնակցութեամբ:

II- Հայաստանի մէջ հաստատուելիք յատուկ վարչութեան գործադրութիւնը եւ Contrôle-ը կը յանձնուի եւրոպական պետութիւններուն կամ անոնց կողմէ նշանակուած եւրոպական մէկ պետութեան:

Այս առթիւ Ինքն. Կ. մարմինը մեզ կը գրէ հետեւեալը.–

«Ուրախ ենք ըսել, որ Պատրիարքարանը եւս գրեթէ ամբողջութեամբ ընդունած է մեր կէտերը, որով կարելի պիտի ըլլայ միասին պաշտպանել զանոնք ուր որ հարկ է:

«Երկրի կացութիւնը անօրինակ կերպով խաղաղ կ'անցնի. կառավարութիւնը վախնալով նոր ներքին բարդութիւններէ խիստ հրամաններ ղրկած է նահանգները, որ հսկեն եւ ոեւէ միջադէպի տեղի չտան: Եթէ ցարդ այդքան իմաստութիւնով եւ կորովով վարուած ըլլար, այս երկիրը զերծ կ'ըլլար քանդիչ ցնցումներէ:

«Իր բարենորոգումներու ծրագիրը եւս բխած է այն երկիւղէն, թէ Հայկական հարցը կարող է եւրոպական միջամտութիւն առաջ բերելով՝ եւրոպական կամ ռուսական քոնթրոլ հաստատել տալ Հայաստանի մէջ: Մենք, ի հարկէ, կառավարական խոստումներու չենք կրնար ապաւինիլ եւ մեր ջանքը պիտի ըլլայ ապահով եղրաշխաւորութիւն մը ստեղծել:

«Հաստատ աղբիւրէ լուր ստացուած է, որ ռուս կառավարութիւնը երեք պահանջ ղրած է օսմ. կառավարութեան.

1.- Կոտորածներ պէտք չէ ըլլան Հայաստանի մէջ:

2.- Մուհաճիրներ պէտք չէ բնակեցնել հոն:

3.- Բարենորոգումներ պէտք է մտցնել:

«Եթէ Ռուսաստանի կողմէ նախատեսուած վտանգը չստիպէ կառավարութիւնը արմատական միջոցներ ձեռք առնելու, բարենորոգումներ մտցնելու համար, Փոքր Ասիոյ մէջ քաղաքական բարդութիւնները անխուսափելի են»:

Իսկ կառավարութիւնը, ինչպէս թերթերէն կը տեսնէք, կը դիմէ իր սովորական միջոցներու՝ խաբելու եւ խոստումներով երեւոյթները փրկելու: Այդ մասին Պոլսոյ Ինք. Կեդր. մարմինը մեզ կը գրէ.–

«Օսմ. կառավարութիւնը զգալով եւրոպական դաւիճներու նպաստաւոր տրամադրութիւնը հայերու մասին, կ'աշխատի հրապուրել հայերը՝ բարենորոգումներու խոստումներով, տեսակցութիւններ կը սարքէ կիսապաշտօն կամ անպաշտօն: Ընդհանուրի կողմէ պատրաստուած մեր պահանջներու ծրագիրը պիտի ներկայացուի կառավարութեան: Մեր պահանջները կը տարբերին կառավարութենէն անով, որ մենք կը պահանջենք անպայման եւրոպական քոնթրոլ եւ կառավարիչ: Խնդիրը այն է, որ կառավարութիւնը իրար անցած է եւ կ'ուզէ բան մը ընել, բայց իր տեսակէտով, որ վերջ ի վերջոյ վիժում ըսել է բարենորոգումներու»:

Եւրոպայի մեր ընկերներու եւ մարմիններու ջանքերով հայանպաստ լայն փրոփականտ սկսուած է: Ինչպէս գիտէք, այդ նպատակով ականատես ֆրանսացիներու խմբագրութեամբ եւ աշխատակցութեամբ սկսած ենք հրատարակել ֆրանսերէն եւ անգլերէն երկշաբաթաթերթը՝ "Pour les peuples d'Orient", այլ եւ յօդուածներ կը հրատարակուին ֆրանսական, անգլիական, գերմանական, զուիեցերիական, իտալական, ռուսական եւ այլ մեծ թերթերու մէջ:

Կազմուած է արդէն նաեւ յատուկ յանձնախումբ մը: Այս մասին Ա[րեւմտեան] բիւրոն իր Դեկ. 10/23 նամակով կը գրէ մեզի.–

«Արտասահմանի մեր գործունէութիւնը կամ ընդհանրապէս գործունէութիւնը մեր հարցի մասին ցարդ լաւ է եւ յուսալից: Կաթողիկոսի կոնդակով Եւրոպայի մէջ նշանակուած են մէկ քանի անձնաւորութիւններ, որպէսզի աշխատին դատին համար: Փարիզի մէջ պիտի կազմուի (արդէն կազմուած է) յատուկ կոմիտէ Պօղոս փաշայի նախագահութիւնով: Երեւի, խաղաղութիւնը կնքուելէ յետոյ կարելի պիտի ըլլայ մեր հարցով զբաղիլ:

«Նոյն ուղղութեամբ աշխատանքներ սկսուած են նաեւ Լոնտոնի մէջ, ուր տրամադրութիւնները լաւ են: Յոյս ունինք համաձայնութիւն մը կայացնել մեր Հարցի շուրջ:

«Ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք Փարիզի թերթը. աշխատեցէք տարածել եւ օգնել»:

Ա. բիւրոյի նոյն նամակին մէջ տրուած էին նաեւ մանրամասն տեղեկութիւններ Վանի շրջանի գործերու մասին, ուրկէ կը քաղենք սա տողերը.–

«Վանէն եկած տեղեկութիւնները ցոյց կու տան, որ մեր մարտական խմբերը կը գործեն, ի հարկէ, միշտ մնալով ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ»:

Ուրիշ ստոյգ նամակներ երկրէն կը հաղորդեն մեզի, որ մեր ինքնապաշտպանողական խմբերու գործունէութիւնը խիստ լաւ տպաւորութիւն թողած է: Թեոռի ենթարկուած է Ռաֆայէլի սպանող Հաճի Եագուպը եւ շատ մը ուրիշ աւազակներ: Կառավարութիւնը արտակարգ միջոցներ ձեռք առած է հայերու դէմ:

Քաղաքական մթնոլորտը իրապէս լուրջ է եւ անհրաժեշտ է, որ ամէն մարդ այս գերագոյն րոպէին մոռնալով անհատական եւ կուսակցական ամէն նկատում՝ բոլորանուէր ջանքերով համախմբուի Ազգ. դատին շուրջը՝ սատարելով անոր նիւթապէս եւ բարոյապէս:

Ինչպէս միշտ, այս անգամ եւս նախաձեռնելու, գործելու եւ զոհելու օրինակը պէտք է մենք տանք. հաւաքելով մեր շուրջը գաղութներու մէջ գործող բոլոր տարրերը, եւ, ի հարկին, համաձայնելով անոնց հետ: Արտասովոր զոհաբերութեամբ պէտք է ուժ տալ ինքնապաշտպանութեան.– զէնքով, դրամով եւ ամէն միջոցով:

Պէտք է քաջալերել մեր Եւրոպայի բարեկամներու գնահատելի ջանքերը՝ օժանդակելով իրենց հայանպաստ ձեռնարկին: Վերջապէս, ամէն ընկեր այս ցաւի ու յոյսի օրերուն իր աւագ մտածումին նիւթ պէտք է ընէ հեռաւոր հայրենիքին ազատագրական շարժումը:

Մեր ժողովուրդը այս վերջին շրջանին մէջ ուժերու գերագոյն լարում մը եւ կենսունակութիւն ցոյց տուաւ. թուրք բանակին մէջ հայ զինուորը իր անօրինակ քաջութեամբ եւ հերոսութեամբ հիացումը գրաւեց ամէն ազնիւ մարդու եւ ցոյց տուաւ, որ ան այլեւս վաղեմի ստրուկը չէ, կռուիլ գիտէ:

Պուլկար բանակին մէջ եւս հայ կամաւորներու գունդ մը Անդրանիկի առաջնորդութեամբ, ցոյց տուաւ իր քաջութեան եւ ռազմագիտութեան աստիճանը ու արժանացաւ պաշտօնական գնահատումներու:

Մեր ստացած տեղեկութիւնները Անդրանիկի խմբի մասին խիստ ոգեւորիչ են: Հոս կը ներկայացնենք քաղուածքներ մեր ստացած տեղեկութիւններէ.–

«Հայկական խումբը կը կազմէ կամաւորներու տասներկուերորդ վաշտի երկրորդ գումարտակը: Խումբը մասնակցեցաւ Եավէր փաշայի զօրաւոր բանակի դէմ եղած առաջին իսկ կռուին՝ Քրջաալիի մէջ: Հայկական խումբը առաջին դիրքերու վրայ էր եւ առաջինը եղաւ յարձակուողը թուրք բանակի վրայ, որ 12.000-ի կը հասնէր, ուներ լաւ թնդանօթներ եւ տեղաւորուած էր ամուր դիրքերու մէջ: Տաք կռիւ սկսաւ, թնդանօթներն ու հրացանները կ'որոտային: Հայերը կը կռուէին կողք կողքի մակեդոնացիներու հետ: Կամաւորներու գունդի ընդհանուր հրամանատարն էր Փրոթոկէրով, բայց ճակատամարտի տաք ատենին՝ հրամանատարութիւնը անցաւ Անդրանիկի ձեռքը, որը այնպէս վարպետօրէն տարաւ յարձակման գործը, որ թուրքերը կատաղի դիմադրութենէ ետք՝ թողին դիրքերը, թնդանօթներն ու ռազմամթերքը եւ փախան: Հայկական խմբի առաջին քայլը կատարեալ յաջողութիւն մըն էր եւ խանդավառ ոգեւորութեամբ ընդունուեցաւ պուլկարներէ...

Այս բոլոր երեւոյթները ուրախալի են եւ յուսադրիչ ու անոնցմով մենք եւս ոգեւորուած՝ պէտք է ջանանք ստուարացնել հայ յեղափոխական բանակը նոր գործունէութեամբ, նոր եռանդով եւ միշտ նոյն փրոփականտով:

Ընկերնե՛ր, ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք Փարիզի մէջ հրատարակուած ֆրանսերէն եւ անգ. թերթի հրատարակութիւնը, ինչպէս նաեւ մեր կուսակցական կեդրոնական թերթերը եւ երկրորդական մամուլը, անոնց ոյժ տալը մեր ամէնուս պարտականութիւնն է, մանաւանդ այժմ երբ այնքան աշխատանք կայ կատարելիք: Անոնց ուսերու վրայ դրուած է փրոփականտի եւ հանրային առողջ կարծիք ստեղծելու ծանր, բայց սրբազան պարտք մը, եւ մեր օժանդակութիւնը անոնց համար յաջողութեան անհրաժեշտ պայման մըն է:

Թեւ տուող յոյզերու եւ քաղցր յոյսերու օրեր կ'ապրինք, օրեր, որոնց նմանը շատ չեն մեր խաւար ու անհրապոյր միջավայրին մէջ: Թէ դուրսը՝ օտարներ եւ թէ ներսը՝ մեր պաշտօնական եւ անպաշտօն մարմինները արտակարգ եռանդ ցոյց կու տան եւ մեծ հաւատք ունին մեր դատի յաջողութեան: Ինչո՞վ կը վերջանան այդ սպասումները, մօտիկ ապագան ցոյց կու տայ, բայց

այժմ մեզի կը պահանջուի միշտ պատրաստ եւ միշտ գործի վրայ գտնուիլ: Ուժերու գերագոյն լարումի, բացառիկ գործունէութեան կարիքը ունինք այսօր: Ահա՝ դէպի այդ գործը կը կոչենք ձեզ, ընկերներ: Նոր տարեշրջանի եւ նոր յոյսերի առիթով կը հրաւիրենք ձեզ աւելի ուժով փարիլ մեր կազմակերպութեան, խտացնել մեր շարքերը, որպէսզի յաջողութեամբ պսակենք այն գործը, որու համար կ՛ապրի ու կը գործէ մեր կուսակցութիւնը:

ընկ. բարեւներով
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

1 Փետր[ուար] 1913, Պոսթըն

Յ. Գ.– Ներկայ շրջաբերականին հետ կը ղրկենք նաեւ վերջին Պատգմ. ժողովի ատենագրութիւնը, Կ. Կ.ի եւ «Հայրենիք»ի հաշուեկշիռները եւ կոմիտէներու նոր հասցէներու ցանկը:

Այս օրերը հեռագրով երկու հազար տոլար եւս փոխադրեցինք Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական մարմնին:

Հետեւեալ թելադրութիւնները կոմիտէներու անմիջական ուշադրութեան կը յանձնենք.–

Ա.- Հիւսէյնիկի մեր ենթակոմիտէի Ամերիկայի հիւսէյնիկցի դաշնակցականներուն եւ համակիրներուն ուղղուած կոչը, ինչպէս եւ քղեցիներու հանած շրջաբերականը իրենց ծննդավայրերու ինքնապաշտպանութեան գործին օժանդակելու եւ անմիջական ձեռնարկներ ընելու համար, պէտք չէ որ անարձագանգ մնան: Նոյնը կը յանձնարարենք եւ բոլոր ընկերներուն, որպէսզի նախաձեռնարկ ըլլան իրենց վայրերու համար համատեղացիական օժանդակ մասնախումբեր կազմելու ու օրուան այս կարեւոր պահանջին ընթացք տալու:

Բ.- Ամէն շրջաբերական, կարեւոր նամակ եւ ծրար, որ կոմիտէին քարտուղարը կը ստանայ, պարտաւոր է անմիջապէս բաց-գրով մը Կ. Կ.ին իմացնել: Անսաստողներուն մասին պիտի տեղեկացնենք իր կոմիտէին:

Գ.- Ժամացոյցի շղթայի համար զինանշանի պէճեր շինուած եւ կարգ մը կոմիտէներու ալ ղրկած ենք, որոնց իւրաքանչիւրը կ՛արժէ 25 ¢: Փափաքող կոմիտէներուն կրկին կրնանք ղրկել:

Դ.- Կուրծքի պէճերը սպառած են, պիտի աշխատինք շուտով նորեր պատրաստել եւ եղած պահանջներուն գոհացում տալ:

Ե.- Այս տարուան անդամատետրները, հիմնուած մեր մօտ եղած դիմումնագրերու վրայ, պատրաստեցինք եւ ղրկեցինք: Եթէ երբեք սպրդած սխալներ կան, պէտք է իմացնել: Իսկ այն կոմիտէները, որոնք դիմումնագրերու մէկ մասը կամ ամբողջովին չեն ղրկած տակաւին, պարտաւոր են փութացնել եւ անդամատետրներ ստանալ:

Զ.- 1912-ի աւելցած դրոշմները պէտք է վերադարձնել: Շուտով կը պատրաստենք այս տարուան մէկ տոլարնոց կազմ. տուրքերու դրոշմները եւ կը ղրկենք բոլոր կոմիտէներուն:

ԽԻՍՏ ԿԱՐԵՒՈՐ

ՆԵՐԿԱՅ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ ԿԱՐԴԱԼԷ ՎԵՐՋ, ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ԿՈՄԻՏԷ ՊԱՐՏԱՒՈՐ Է ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ ՄԵԶ ՎԵՐԱԴԱՐՁՆԵԼ, ՀԱԿԱՌԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՊԱՏԵՀՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿԱՆԽԱԾ ԸԼԼԱԼՈՒ ՀԱՄԱՐ:

Փաստ. 118-10

Գ 2.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՄԱՐՄՆԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. Կ.ԻՆ

Պոլիս, Յունուար 7/20, 1913

Ընկերներ,

Վերջապէս ստացանք ձեզի մէկ նամակ Դեկ. 13 թուակիր:

Ստացանք նաեւ 2000 տոլարի չէքը. շատ շնորհակալ ենք ինք[նապաշտպանութեան] գործին համար ձեր կողմէ եղած ջանքերուն: Այս օրերս պիտի կատարենք բաշխումը եւ համաձայն ձեր ցանկութեան կ՛ուղարկենք թէ Խարբերդ եւ թէ Արեւմտեան Հայաստանի այլ մասերը եւս:

Կ՛ակնարկէք որ մեզի նամակ էք գրեր Պատգ. ժողովի առիթով եւ Փարիզի թերթի մասին[3]: Կու գանք յայտնել ձեզի որ այդպիսի նամակներ չենք ստացած, մենք կը կարծենք որ թիւրիմացութիւն մը կայ, զոր պէտք է պարզել տեղիդ վրայ:

Ձեր մինչեւ այժմ հեռու մնալը հայկական հարցի շուրջ ստեղծուած ամերիկեան փրոփականտէն, շատ ցաւալի է. կը կարծենք որ ջանքեր կ՛ընէք հայ գաղութներու դիմում մը առաջ բերելու համար Ամերիկեան կառավարութեան, ինչպէս եղաւ կովկասեան բանտարկեալներու համար: Եթէ այդ շարժումը մեծ ըլլայ եւ շատ քաղաքներու մէջ, կրնայ որոշ տպաւորութիւն գործել:

Ինչպէս գիտէք մեր գլխաւոր ջանքն է ժողովուրդի ինքնապաշտպանութիւնը ապահովել: Բայց այս ըսել չէ թէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը գործ չունի այս հարցի մասին: Դժբախտաբար Արեւել. հարցը մեծապէս կախում ունի Եւրոպայէն եւ մենք այդ ուղղութեամբ կը գործենք եւ պէտք է փորձել ամէն կողմ:

Հայ պատգամաւորութիւնը որ կազմուած է Փարիզի մէջ կաթողիկոսի անունով, կազմի տեսակէտով թերի է դժբախտաբար, մեծ մասով թոյլ ուժեր են, ասոր համար Փարիզէն խնդիրք կայ մեզի՝ կամ պատրիարքարանի եւ կամ կաթողիկոսի միջոցով մէկ քանի նոր ուժեր մտցնել:

Հաստատ տեղեկութիւն ունինք, որ ֆրանսացի, անգլիացի եւ ռուս դեսպանները հրահանգ են ստացեր զբաղուիլ հայոց դատով: Ջանքեր կը թափենք որ միւս մեծ պետութիւնները եթէ ոչ կողմնակից գոնէ չհակառակին: Այժմ ստոյգ կը նկատուի որ հայոց հարցը չպիտի դրուի այս դեսպանախորհուրդին, ինչ որ պէտք չէ հիասթափութիւն պատճառէ մեր հասարակութեան, որովհետեւ վճռուած է Փ[ոքր] Ասիոյ խնդիրը յարուցանել այն ատեն երբ Ռումելիի խնդիրը վճռուած կ՛ըլլայ:

Ֆրանս. դեսպանատունը եւ կառավարութիւնը շատ ջերմ համակրութեամբ կը վերաբերին մեր դատին. առայժմ քիչ վերապահ է անգլ. դեսպանատունը: Յոյս կայ որ – եւ սա ամենակարեւոր կէտն է – Անգլիոյ եւ Ռուսաստանի մէջ մեր հարցի շուրջ անհամաձայնութիւն չի ծագիր՝ որ շատ վտանգաւոր կրնայ ըլլալ:

Հայոց հարցի բարեկամ տէրութիւնները խորհուրդ կու տան որ հայերը այս հարցի մէջ պէտք է անպայման միացած ըլլան, եւ այս բանին վրայ կրկին ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք:

Փեթերսպուրկի մէջ Հայոց գաղութի կողմէն դիմում է եղած վարչապետին եւ թէ Արտ. գործ. նախարարին, որոնց վերաբերմունքը եղած է համակրական եւ խոստացեր են հրահանգներ տալ Պոլսոյ դեսպանին եւ խորհուրդ են տուեր նաեւ – ինչ որ տարօրինակ կը թուի – մեծ փրոփականտ ընել Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ:

Ինչպէս արդէն ձեզի գրած ենք, պատրիարքարանը գրեթէ նոյնութեամբ որդեգրեց մեր պահանջները: Այժմ կը խնդրեն որ ամէն մէկ կէտ պատճառաբանեալ եւ մանրամասն ներկայացուի: Այս աշխատանքն է որ կը զբաղեցնէ մեզ այժմ եւ յոյս ունինք շուտով ուղարկել աւելի մանրամասն ուրուագիծը:

Փեթերսպուրկէն հոս եկած են երկու հայ ներկայացուցիչներ ծանօթանալու Պոլսոյ հայ շրջաններու տրամադրութեան եւ արդէն վերադարձան բաւականին դրական տեղեկութիւններով:

Դժբախտաբար քրքական շրջանները, քիչ բացառութեամբ, շատ անընպաստ են տրամադրուած եւ շատ ցաւալի պիտի ըլլայ եթէ այսքան դժբախտութիւններէ յետոյ խրատուած չըլլան:

Սապահէտտինի շրջան[ակը], մի քանի իթթիհատականներ եւ մէկ քանի անհատ թուրք գրողներ, կողմնակից են Հայկ. ճահանգներուն մէջ յատուկ վարչութիւն ստեղծելուն՝ որոշ երաշխաւորութիւնով, իսկ մնացածները, խոստովանելով որ բարենորոգումները հարկատր են, չեն ուզեր լսել օտար քոնթրոլի մասին:

Վաներ կը գրեն որ մեր ինքնապ. խմբերու դիմադրութիւնները բաւական ազդեր են քրտերու վրայ: Ինքը, վալին, սկսեր է ճահանջել եւ կը փորձէ մօտենալ մեր այնտեղի շրջան[ակ]ներուն. դժբախտաբար, վերջին՝ Գափամաճեանի ցաւալի սպանութիւնը , որուն մանրամասները չունինք, շատ անյարմար ժամանակ եղաւ եւ տպաւորութիւնը ծախող է: Չարամտութեամբ թէ այլ պատճառով այդ գործը վերագրելով կազմակերպական անդամներուն, ռուսական դեսպանական շրջաններու մէջ մանաւանդ շատ դժգոհ են տէրորական այս գործողութենէն: Մեր մարմիններու կարծիքով բոլորովին ժամանակը չէ այդ տեսակ քայլերու: Ստանալնուս դէպքի մանրամասները կը հաղորդենք ձեզի:

Կանոնաւոր կը սպասենք ձեր նամակներուն:

ընկ. բարեւներով
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ] Կ[ԵԴՐ.] ՄԱՐՄԻՆ

Փաստ. 1401-30

Գ 3.– ՎԱՐԱՆԴԵԱՆԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. Կ.ԻՆ

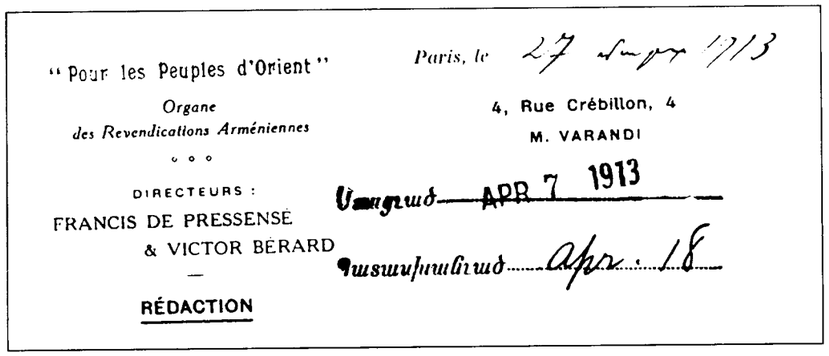
"Pour les Peuples d'Orient"
Organe
des Revendications Arméniennes
DIRECTEURS :
FRANCIS DE PRESSENSÉ
& VICTOR BÉRARD
RÉDACTION
Paris, le 27 մարտ 1913
4, Rue Crébillon, 4
M. VARANDI
Ստացած APR 7 1913
Պատասխանուած Apr. 18

Սիրելի ընկերներ,

Ներողամիտ եղէք, շատ եմ ծանրաբեռնուած այլ եւ այլ աշխատանքներով: Ձեր նամակը ստացել եմ ժամանակին: Մեր ընկեր Շահբազը[12] արդէն մի քանի բան գրած է տեղիս անցուդարձի մասին: Շատ բան չունեմ աւելացնելիք. Հայկական հարցի առթիւ տակաւին ոչ մի դրական ձեռնարկ, ոչ մի խոստում պետութիւնների կողմից: Պատուիրակութիւնը անորոշութեան մէջ, առաջ կ'երթայ խարխափելով:

Ռուսաստանը ինչպէս տեսնում էք, ետ քաշուեց... գուցէ եւ լաւ եղաւ... annexion-ն[13] էլ մի լուծում չէ: Բայց դեռ կարող են բարդութիւններ առաջ գալ. դեռ կարող է Փոքր Ասիոյ, Հայաստանի խնդիրը դրուի այս կամ այն ձեւով: Մեր բարեկամները (մասնաւորապէս Պրեսանսէն) վստահ են որ պիտի դրուի. կ'ընդունի՞ն արդեօք բարեռորոգումների մեր ծրագիրը (էական կէտերով նոյնն է, ինչ որ Պատրիարքարանինն ու Էջմիածնինը) – եւրոպական կոնտրոլ, ընդհանուր կառավարիչ ընտրուած Եւրոպայից, եւայլն: Այդ է որ մեծ խնդիր է:

Մինչ այս մինչ այն, այլ եւ այլ կենտրոններում կը կատարուին փոքր ձեռնարկներ. Վիեննա, Բերլին, Լոնտոն, պրոպագանդի յանձնաժողովներ են հաստատուած, որոնց մասին տեղեկանում էք արդէն մեր ֆրանսերէն օրգանից[3]:

Նոյնպիսի յանձնաժողով հաստատուած է Պարիզի մէջ, ջոջերից եւ մտաւորականներից: Դաշնակցութեան կողմից հրաւիրուած է մէկ ներկայացուցիչ: Այս բոլորը փոքրիկ գործեր են: Թերեւս մօտ ապագայում սկսեն կազմակերպել մեծ միքիչները Պարիզ, Լոնտոն եւ այլ տեղեր: Պրեսանսէն եւ Բերար կ'երթան Լոնտոն խօսելու:

Լուր կայ թէ Հագգը փաշան[14] միսիոն ունի (ի միջի այլոց) վիժեցնելու Հայոց հարցը: Այս մասին գուցէ Պոլսէն գրած լինին ձեզ: Բնականաբար, թուրքերը ամէն բան կ'անեն, մէջտեղից վերցնելու համար 61րդ յօդուածը. բայց յուսանք չի յաջողուի:

Ասում են նաեւ, որ բուլգարները (առ հասարակ դաշնակիցները) իրենց պահանջների շարքում պիտի դնեն նաեւ Հայկական խնդիրը: Այս բոլորը լուրեր են: Սկեպտիկ չենք բացարձակապէս, թւում է թէ պետութիւնները մի բան պիտի անեն այս անգամ Հայաստանի համար:

En attendant[15], մեր ճիգերը պէտք է կենտրոնացնենք գլխաւորապէս ինքնապաշտպանութեան վրայ: Եթէ դիւանագիտական ձեռնարկները միանգամ եւս վիժին, թերեւս պէտք լինի դիմել այլ միջոցների.– կարող է պատահել, որ նոյնիսկ քրդերը ստիպեն մեզ դիմել ոչ-խաղաղ միջոցների: Ջէնքի քանակութիւնը մեծ չէ երկրում, բայց անցեալի հետ համեմատած շատ աւելի է եւ մի քանի դիրքերում տղաները բաւական ուժեղ են:

Անհրաժեշտ է, հարկաւ, ծայրայեղ շրջահայեցութիւն, որպէսզի կարողանանք խոյս տալ նոր աղէտներից:

Լեռնավայրի[16] կողմերում ինչ որ անցուդարձ կայ. անհանգստացուցիչ լուրեր են գալիս... խօսում են – գաղտնաբար – ինչ որ գալիք դէպքերի ու ձեռնարկների մասին: Եգիպտոսում մի խումբ մարդիկ կազմել են Ինքնապաշտպանութեան մարմին, որ ըստ երեւոյթին շատ խիզախ ծրագիրներ ունի... Դժբախտութիւնն այն է, որ այդ մարդիկ այնքան ծանր պատասխանատու քայլեր անելէ առաջ հարկ չեն տեսներ խորհրդակցելու

12.- Բարսեղ Շահպազ:
13.- Ֆրանսերէն՝ կցում, միացում:
14.- Թուրքիոյ օրուան վարչապետը:
15.- Ֆրանսերէն՝ մինչ այդ:
16.- Լեռնավայր – կուս. ծածկանուն Կիլիկիոյ:

յեղ[ափոխական] մարմիններու հետ:

Նոր իմացայ, որ մերոնցմէ մէկը Կ. Պոլսէն մեկնել է Ալեքսանդրիա, այդ մարդոց հետ խօսելու համար[17]:

Այս լուրերը շատ մի՛ տարածէք:

Փաշան եւ իր մարդիկը՝ բնականաբար կատաղի հակառակորդներ են, նոյնիսկ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ձեռնարկների:

Ինչպէս գիտէք, Փաշան[18] եւ իր պատուիրակութիւնը դիմել են պատրիարքարանին, որ վերջինը դրկէ Պարիզ իր ներկայացուցիչը՝ մէկտեղ բարեռորոգման ծրագիրը վերջնականապէս մշակելու համար: Պատրիարքարանը դրկել է մեր ընկեր Վ[ահան] Փափազեանին որ մի ամսից ի վեր տեղս է եւ կ'աշխատի պատուիրակութեան հետ: Մոստիջեան եւ Իւթիւջեան երբեմն-երբեմն կը գան Անգլիայէն, ընդհանուր խորհրդակցութեան համար:

Այսքան:

Կարեւոր բաներ որ լինեն կը գրեմ: Գրել էիք ձեր նուիրաբերած գումարի մասին: Չափազանց գնահատելի են ձեր աշխատանքներն ու զոհողութիւնները: Ի սրտէ կը ծափահարենք մեր Ամերիկայի ընկերներին:

Թերքը (ֆրանսերէն) յուսամ կանոնաւորապէս կը ստանան բաժանորդները: Լաւ ընդունելութիւն է գտել ամէն տեղ եւ բաժանորդագրութիւնը լուրջ ծաւալ է ընդունում: Գոնէ ծախքերի կէսը ծածկէինք, այդ էլ մեծ բան է: Քարտուղարութիւնը եւս այժմ ինձ վրայ է, économie-ի[19] համար Լոնգէին խնդրեցինք հրաժարուել:

Ես առայժմ կը մնամ տեղս, Ղարիբը[5], Լօգան կամ Ժընեւ կը զբաղուի «Դրօշակ»ով: Այսուհետեւ կանոնաւորապէս պիտի աշխատակցի: Մի մոռացէք եւ «Դրօշակ»ը:

Յաւելի է որ ընկեր Սնապը[20] ստիպուած է հեռանալ: Երկու candidat[21] ունէինք՝ Շահբազը եւ Արարատեանը[22], բայց երկուսն էլ առայժմ չեն կարող թողնել իրենց պարապմունքները: Ի՞նչ անենք:

Ձեր ուզած նկարները յուսամ շուտով կը ստանամ. Պոլսից էլ ուզեր էին: Դիմել եմ բարեկամներին, խոստացել են:

Լաւ է որ դադարեցրել էք polémique-ը[23] «Հայրենիք»ի մէջ:

Ընկերական բարեւներով
Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

Մեր երիտասարդ ընկերներին, որ հրապարակ են մտել, փորձում են իրենց ուժերը: Շուտով կը հրատարակուի «Նոր հոսանքը», իսկ Բագուի «Ձայն»ի համար խմբագիր հրաւիրուած է մեր ընկեր Բերունին[24]:

Մի մոռացէք «Դրօշակը»: Այսուհետեւ գրական բաժինը կ'ունենանք:

17.- Խօսքը կը վերաբերի Է. Ակնունիի, որ արդարեւ շրջապտոյտի ելլելով Կիլիկիոյ եւ Եգիպտոսի կողմերը՝ յաջողած էր առաջքն առնել նման անխորհուրդ ձեռնարկի մը:
18.- Խօսքը Պօղոս Նուպար փաշայի մասին է, որ Էջմիածնի կաթողիկոսին կողմէ կարգուած էր Ազգ. պատուիրակութեան նախագահ, Եւրոպայի մէջ Հայկական բարեռորոգումներու ծրագիրը հետապնդելու համար:
19.- Ֆրանսերէն՝ խնայողութեան համար:
20.- Ծածկանուն Նարինեան Սիմոնի, կուսակցական գործիչ Ամերիկայի մէջ:
21.- Ֆրանսերէն՝ թեկնածու:
22.- Բարսեղ Շահբազ եւ Սարգիս Արարատեան. վերջինիս իսկական անունն էր Շահնազարեան Սարգիս:
23.- Ֆրանսերէն՝ բանավէճ:
24.- Բերունի – ծածկանուն Յակոբեան Սիմոնի:

Փաստ. 1401-108

Գ 4.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 5

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ — **ՍՏԱՆԱԼՆԻԴ ԽՍԱՑՈՒՑՔ**

Ընկերնե՛ր,

Թուրք-պալքանեան պատերազմը վերջացած է արդէն. նախնական համաձայնութիւնը ստորագրուած է ու շուտով կը կնքուի նաեւ խաղաղութեան դաշնագիրը:

Պատերազմի աւարտումով՝ նորէն հրապարակ կը դրուի Արեւելեան հարցը եւ անոր ամենացաւագին մէկ փուլը՝ Հայկական հարցը, որ այժմ երկու բնաւորութիւն ունի՝ միջազգային եւ ներքին, համապետական:

Միջազգային տեսակէտով Հայկական հարցը սկսած է սուր հանգամանք ստանալ: Անոր ի նպաստ բուռն պայքար կը մղուի մեծ պետութեանց մամուլի եւ հասարակութեան մէջ: “Pour les peuples d'Orient” Փարիզի մէջ մեր թերթը այս փրոփականտի առաջապահն է: Եւրոպական հանրային կարծիքը աւելի մեր կողմը կը դառնայ. մամուլի կարեւոր օրգաններ լուրջ յօդուածներ, խմբագրականներ ու հեռագիրներ կը հրատարակեն մեզի ի նպաստ:

Քաղաքակիրթ մարդկութիւնը ոչ միայն հետաքրքրութեամբ կարեկցելով կը գոհանայ հայ ժողովրդի տանջանքներու հանդէպ, այլեւ կը փորձէ գործնական քայլեր ընել: Այդ նպատակով է, որ Փարիզ, Լոնտոն, Պերլին, Ջուիցերիա կազմուած են ականաւոր անձերէ հայանպաստ կոմիտէներ, որոնք խօսքով ու գրչով, այլեւ մասնաւոր դիմումներով կ՚աշխատին յօգուտ հայ դատի: Ուրախ ենք ըսել, որ այս կոմիտէներու կազմութեան ու գործունէութեան մէջ մեր Եւրոպայի ընկերները կարեւոր դեր կատարեցին ու կը կատարեն:

Վերջերս այդ կոմիտէներու խորհրդաժողովը կայացաւ Լոնտոնի մէջ: Ժողովին ներկայ եղաւ եւ կաթողիկոսական յանձնախումբը՝ բերելով իր հայերու պահանջները կազմող ծրագիրը: Այդ ծրագիրը կազմուած է Ազգային Կեդր. վարչութեան կողմէ՝ մեր Պոլսի մարմնի գործակցութեամբ: Լոնտոնի հայասէրներու խորհրդաժողովը ընդունած է այդ ծրագիրը գրեթէ առանց փոփոխութեան եւ որոշած է անոր իրագործման համար ամէն քայլի դիմել: Այդ ծրագրի էութիւնը հետեւեալն է. հայկական նահանգները պէտք է կազմեն առանձին շրջան մը, որը պիտի կառավարուի եւրոպացի կառավարչի մը կողմէ՝ եւրոպական քոնթրոլի տակ. հայկական նահանգի վարչական, օրէնսդրական եւ դատաստանական գործը պիտի վարուի իր տեղւոյն մէջ եւ Օսմ. պետութեան հետ պիտի կապուի միայն ընդհանուր գործերով. հայկական նահանգը պիտի ունենայ յատուկ օրէնսդրական եւ վարչական մարմիններ՝ բաղկացած քրիստոնեաներէ եւ իսլամներէ հաւասարապէս: Այս սկզբունքներով մանրամասնօրէն մշակուած ծրագիրը գործադրելու համար դիմում պիտի ըլլայ մեծ պետութիւններու, որոնք անպաշտօն կերպով նպաստաւոր տրամադրութիւն ցոյց կու տան: Դիմումներու սկսած է արդէն եւ կաթողիկոսական յանձնախումբը, որը, առհասարակ, լաւատես կ՚երեւի, թէեւ դեռ ոեւէ գործնական երաշխիք չկայ, թէ Հայկական հարցը յաջող լուծում պիտի ունենայ:

Ի տես Հայկական հարցի անակնկալ յուզումի՝ թուրք կառավարութիւնն ալ փոյթով կը ջանայ միտքերը հանդարտեցնել եւ հայկական հարցը վիժումի ենթարկել: Այդ նպատակով մէկ կողմէն «Արեւելեան վիլայէթներու» բարենորոգումի ծրագիրներ ու յանձնախումբեր կը կազմէ՝ եւրոպացիներու աչքին թոզ փչելու նպատակով, իսկ միւս կողմէն՝ կը փորձէ կաշառել մեծ պետութիւնները: Դեռ վերջերս, Հագգը փաշայի ջանքերով Լոնտոնի մէջ՝ համաձայնութիւն կնքուեցաւ Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, որով Անգլիան վերջնապէս գրաւեց Կիպրոսը եւ ձեռքը առաւ Պաղտատի երկաթուղիի բանալին՝ Քովէյթ նաւահանգիստը: Թուրքիան կը յուսայ, որ այս համեղ պատառի փոխարէն Անգլիան պիտի հակառակի Հայկական հարցին: Եւ ասիկա անհաւանական չէ, քէեւ Անգլիոյ արտաքին գործերու վարիչները հակառակը կ՚ըսեն:

Ինչ եւ լինի, հաւանական է, որ Անգլիա այս անգամ ալ չարդարացնէ իր վրայ դրուած յոյսերը ու դաւաճանէ եղած սպասումներուն: Չէզոք դիրքի մէջ կեցած է եւ Ֆրանսան: Մեր հարցի շուրջ մրցումը տեղի կ՚ունենայ Գերմանիոյ եւ Ռուսաստանի միջեւ, երկուքն ալ կ՚ուզեն Հայաստանը (ուր կը խաչաձեւեն շատ մը բարդ քաղաքական-տնտեսական հարցեր), իրենց թեւարկութեան տակ: Ռուսաց Պոլսոյ դեսպանը զգացնել տուած է հայ քաղաքական շրջանակներուն, թէ ինք համակարծիք է հայերու պահանջներուն, իսկ ռուս արտաքին գործոց նախարարը հասկցնել տուած է, թէ Ռուսիա հակառակ չէ ինքնապաշտպանութեան համար սահմանէն գէնք անցնելուն:

Ընկերնե՛ր, այս բոլորէն կը տեսնէք, որ մեր դատի շուրջ համակրանքի ու շահերու կծիկը կը սկսի քակտիլ. մեր բաղձանքն է, որ անիկա չխճճուի, չկնճռոտի, բայց թէ ի՞նչ վախճան կ՚ունենայ, դեռ կարելի չէ գուշակել: Այդ պատճառով՝ թողնենք, որ քաղաքական երեւոյթները իրենց ուղիով երթան եւ մեր ուշադրութիւնը կեդրոնացնենք մեր ներքին կեանքի վրայ:

Հայկական հարցը նաեւ Թուրքիոյ ներքին՝ համապետական խնդիր ըլլալով՝ խիստ մեծ մտահոգութիւն պատճառած է թուրք վարիչներուն, որոնք չ՚ղմած՝ չեն գիտեր ինչ ընթացք բռնել, հալածե՞լ թէ զիջումներ ընել: Հալածելու, բռնութեամբ պատասխանելու չափ ուժ ու հեղինակութիւն չունին. հայկական պահանջները ջարդով մեռցնելու համար Եւրոպայէ կը վախնան, իսկ բռնորոգումներ ալ չեն ուզեր տալ: Ուստի եւ երերուն ու երկերասանի քաղաքականութեան ճամբան բռնած են, որով ա՛լ աւելի վարկաբեկ կ՚ըլլան թէ ժողովրդի եւ թէ օտարներու հանդէպ:

Ազգ. երեսփ. ժողովը՝ տեսնելով կառավարութեան չկամութիւնները ու խաղերը՝ դիմեց կտրուկ միջոցի եւ ներկայացնելով յիշատակագիր մը՝ յայտնեց իր ցասումը, անվստահութիւնն ու պահանջները: Որքան եւ մեղմ խմբագրուած՝ այդ յիշատակագիրը ունեցաւ իր ազդեցութիւնը եւ ստիպեց, որ կառավարութիւնը արտացոլագրգ կերպով ուշադիր ըլլայ, թէեւ ցարդ ոեւէ իրական հետեւանքներ չունեցաւ:

Մխիթարական է տեսնել, որ վերջերս ազգային բոլոր ձեռնարկներու մէջ քաղաքական բոլոր հոսանքները համախորհուրդ կը գործեն: Համերաշխութիւնը իրողութիւն է եւ թէ Ազգային ժողովէն ներս եւ թէ անկէ դուրս: Ազգ. ժողովի կողմէ զօրացուած է Կեդր. վարչութիւնը՝ բոլոր կուսակցութեանց մարդերէ հարստահարութեանց յանձնախումբ մը կազմելով իբրեւ օժանդակ: Դուրսը համերաշխութիւն կնքուած է արդէն Վանի ու Եգիպտոսի մէջ:

Եգիպտոսի մէջ խմբակ մը վերին աստիճանի անլուրջ միջոցով մը որոշած էր մասնաւոր ձեռնարկներ կատարել Կիլիկիոյ մէջ: Այս առթիւ մեր ընկերներէն մէկը Պոլսէն Եգիպտոս կ՚երթայ եւ համոզելով՝ յետ կենալ այդ քեթեւ քայլէն՝ համերաշխութիւն կը կնքէ անոնց հետ Ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ[17]:

Աւելի կարեւոր է Վանի երեք կուսակցութիւններու համերաշխութիւնը, որով վերջ կը դրուի կուսակցական անմիտ պայքարին, եւ հայերը մէկ ճակատով դուրս կու գան եւ արդէն վարչապետին ուղղած հեռագրով տուած են իրենց պահանջները ներկայացնելու համար: Երեք կուսակցութիւնները համերաշխած են գլխաւորաբար ինքնապաշտպանութեան շուրջ եւ ընդունած են ամբողջովին Դաշնակցութեան տեսակէտը. ամէն կուսակցութիւն պէտք է իր միջոցներով կազմէ ինքնապաշտպանութեան նախապատրաստութիւնը իր շարքերու եւ համակրողներու մէջ եւ կազմուած է միջկուսակցական ինքնապաշտպանութեան մարմին մը, որուն ձեռքը կը կեդրոնանայ ինքնապաշտպանութեան գործին ընդհանուր ղեկավարութիւնը: Այս համերաշխութիւնը անպայման մեզ [համար] ողջունելի է. պէտք է ջանալ, որ հոս ալ կուսակցական յարաբերութիւնները բարելաւուին եւ ժողովուրդը աւելի սերտ կերպով խմբուի գործի եւ գաղափարի շուրջը:

Երկրէն եկած լուրերը մտահոգիչ են. թէեւ այն համոզումը կայ, որ ջարդ չ՚ըլլար, բայց վախը ընդհանուր է. անապահովութեան, վհուորութեան եւ տնտեսականի պատճառով գաղթականութիւնը մեծ համեմատութիւններ առած է: Պէտք է կռահիլ արտագաղթի դէմ, մանաւանդ, որ հոս ալ գործերը սկսած են թուլնալ:

Ուժեղ շարժում կը նկատուի քիւրտերու մէջ: Մեր առած տեղեկութիւնները ցոյց կու տան, որ քիւրտերն ալ բանի մը կը պատրաստուին: Պոլսոյ մէջ անոնց գլխաւորները դիմած են մեր ընկերներուն համագործակցութեան առաջարկով, բայց շուտով տեսնուեցաւ, որ անոնց նպատակը Քիւրտիստան մը ստեղծել եւ Քիւրտիստանի անունով Հայկական հարցին սպառնալն է. մեր ընկերները առաջարկած են կէս առ կէսի սկզբունքի վրայ կանգ առնել վարչային, դատային եւ օրէնսդրական գործերու մէջ կիսով իսլամ եւ կիսով քրիստոնեայի սկզբունքը, բայց կարելի եղած չէ համաձայնիլ:

Երկրէն եկած վստահելի նամակէ մը կը քաղենք հետեւեալը. «Քրտական շարժումէ մը կը վախցուի. բաւական նշաններ կան այդ մասին: Հակապետական գոյն ունի, բայց անկազմակերպ, կրօնամոլ ու կիսավայրենի, որ աւելի շատ կրնայ իր բնազդներուն անսալ, քան կարգախօսի մը: Հայերու հանդէպ անոնց դիրքը վերապահ է. հայ ժողովրդական խաւերու ինքնապաշտպանութիւնը, թռուցիկ խումբերու երեւալը, Հաճի Եաղուպի եւ իր ուղեկիցներու տեղորը սկսած է խորհիլ տալ քիւրտ աւատապետներուն եւ անոնց կողմէ բաղձանք կը յայտնուի «հաշտուելու»: Այդ ձգտումին մէջ իր դերն ունի նաեւ Պէտէրխանեաններու փրոփականտը քրտական ինքնավարութեան դէմ ներքին (հայերու կողմէ) եւ արտաքին (մեծ պետութիւններու) արգելքներու չբախելու համար: Շատ տեղ յայտնապէս կ՚երեւի, որ կարգախօս տուած են՝ հայերուն չդիպչել: Սակայն մեծ արժէք մը չունին այդ պատուէրները. եթէ շարժումը փրթի, հրդեհի պէս կրնայ ճարակիլ՝ չորի հետ թացն ալ այրելով»:

Այս պարագաներու մէջ, բնականաբար, ստիպողաբար անհրաժեշտ է, որ ներքին գաւառներուն մէջ ունե-

նանք բաւարար չափով կարող ընկերներ եւ ժողովուրդը ըլլայ կարող ինքնապաշտպանութեան: Ուրախ ենք, որ երկուքի համար, հնարաւորութեան սահմանին մէջ, պէտք եղած հոգը կը տարուի. երկրի շատ մը վայրերուն մէջ մենք ունինք փորձուած ու հմուտ ընկերներ, որոնք կ՚աշխատին թէ ժողովուրդը կազմակերպել՝ բարձրացնելով անոր բարոյական կորովը, եւ թէ ինքնապաշտպանութեան գործը զօրացնել: Եւ մեր ստացած հաւաստիացումներէն կ՚երեւի, թէ երկրի շատ կէտերու մէջ ժողովուրդը ամբողջ հոգիով փարած է այդ գաղափարին: Լուրջ քայլեր կը կատարուին այդ ուղղութեամբ եւ արտասահմանէն, մանաւանդ Կովկասէն, ուր մեր կուսակցութիւնը իր նախկին ուժին մէջ է եւ մեծ թափով կ՚աշխատի թուրքահայ դատի համար:

Ընկերնե՛ր, մեզի կը մնայ Հայկական հարցի շուրջ ստեղծուած մեծ եռուզեռի եւ երկրի ժողովրդի ինքնագիտակից շարժումի առթիւ ա՛լ աւելի լարել մեր ուժերը եւ, ինչպէս միշտ, մեր բովանդակ կարողութեամբ գործել յօգուտ մեր դատի լուծման: Յոյսեր շատ կան, բայց չխանդավառուինք դեռ, չօրօրուինք սին յոյսերով եւ մի՛շտ կասկածոտ ու գործող ըլլանք, որպէսզի յաջողութեան վայրկեանին վայելենք յաղթանակի ամբողջ հաճոյքը:

Մի՛շտ յիշենք.– Այսօր մենք կանգնած ենք վարագոյրի մը առջեւ ու չենք գիտեր, թէ ի՞նչ պիտի ներկայանայ մեր աչքերուն, եթէ ան բացուի:

Ընկ. բարեւներով՝
Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

6 Յունիս 1913, Պոսթըն

Փաստ. 110-23

Գ 5.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Ընկերներ,

Ընդհանուր ժողովի համար յոյս ունենք, որ ձեր պատգամաւորը արդէն ճանապարհած կը լինէք: Մենք հեռագրով ձեզ յայտնել ենք որ շտապեցնէք անոր մեկնումը: Ժողովը պիտի կայանայ Մեծ Հայքում, Յուլիսի 23ից մինչեւ Օգոստոսի 15: Մարմինների մեծամասնութիւնը ցանկացաւ այս անգամ հոն ունենալ ժողովը: Երկրում գումարելով, թէ՛ դրսի ընկերները առիթ կ՚ունենան աւելի մօտից ծանօթանալու երկրի վիճակին եւ տեղական ընկերների հոգեբանութեան, եւ թէ՛ թերեւս որոշումները իրականութեան աւելի համապատասխան կը լինեն. ի հարկէ կ՚ունենանք եւ այն առաւելութիւնը, որ այս անգամ հնարաւորութիւն տուած կը լինենք ներսի մարմիններին եւ ընկերներին աւելի լայն չափով մասնակցելու Ընդհանուր ժողովին: Ցանկալի է որ ձեր պատգամաւորը ամենաուշը Յուլիսի վերջին լինի ժողովին վայրը: Իսկ եթէ աւելի շուտ հաւաքուեցին, այն ատեն ժողովն էլ աւելի շուտ կը սկսուի:

Ընդհանուր ժողովի մէջ գլխաւոր զբաղմունքի առարկան պէտք է լինի՝

ա. Ինքնապաշտպանութեան խնդիրը (ի հարկէ լայն մտքով ըմբռնելով)

բ. Մեր դիրքը դէպի կառավարութիւնը, եւ այլն:

Դուք էլ ձեր ուշադրութիւնը դարձրէք յատկապէս այդ խնդիրների շուրջը: Օրակարգի միւս նիւթերը ներկայ քաղաքական պայմաններում երկրորդական նշանակութիւն ունեն:

Երկրի վիճակը աւելի քան մտահոգիչ է. աւազակային խմբեր վխտում են չորս կողմը. թալան, առեւանգում եւ այլ սովորական երեւոյթներ են: Կառավարութեան մեքենան ժանգոտած է եւ անկար: Քրդական շարժումը գնալով լուրջ բնաւորութիւն է ստանում: Քիւրդ աշիրէթապետները եւ շէյխերը գաղտնի ժողովներ եւ տեսակցութիւններ են ունենում: Շարժումը ըստ երեւոյթին քաղաքական բնաւորութիւն է կրում, բայց դիւրութեամբ կարող է դառնալ դէպի հայերը, թալանի, կողոպուտի եւ հողային գրաւումների հեռանկարով:

Երկրի ընկերները եւ մարմինները ի հարկէ անգործ չեն նստում. զինուած խմբեր են շրջում լեռներում եւ այն վայրերում, ուր աւազակային աշիրէթները սպառնում են հայ ժողովրդին: Սպանութիւններին պատասխանում են նոյն ձեւով. մի քանի աղաների եւ մոլլաների (քիւրդ) սպանուելը ազդել է քուրդ ղեկավար շրջանակների վրայ: Նրանք տեսնում են տենդագին զինուելը հայ ժողովրդի, վրէժխնդրութեան ակտերը եւ այլն., եւ զգում են որ դիմացները գտնուողները այլեւս արհամարհելի որս[ի]կներ չեն եւ ցանկանում են համերաշխութեան մէջ մտնել Դաշնակցութեան հետ: Շէյխ Սէյդ Ալին (յայտնի Շէյխ Ջալալեդինի որդին) որին քիւրդ եւ թուրք ժողովուրդը «քիւչիւք հիւքիւմաթ» անունն է տալիս, առաջարկել էր մերոնց հետ տեսնուել: Պատգամաւորների երկար պնդումների վրայ, Վանայ մարմինը համաձայնւում է տեսակցութիւն ունենալ: Ընկերներից

մին գնում է Կար[ճ]կան գաւառակի Կեծան անունով գիւղն եւ այնտեղ Շէյխ Սէյդ Ալիի եղբօր տանը տեսնում են: Շէյխի առաջարկութիւնը այն է հաշտուել եւ միանալ. մերոնք առաջարկում են՝ ա. նրա շրջանի եղած բռնագրաւումները (հայերից) վերադարձնել եւ բ.՝ բացարձակ ապահովութիւն այն վայրերի մէջ ուր Շէյխն է իշխում: Վերջինս ընդունում է մերոնց առաջարկած պայմանները եւ բաժանւում են[25]: Ապագան ցոյց կը տայ թէ որքան ճիշտ են Շէյխի խոստումները: Յամենայն դէպս, մենք այդ տեսակցութիւնից միայն շահեցինք: Կառավարութիւնը (Վանայ) լսելով այդ բանը սոսկալի կերպով վախեցել էր, որ հայ-քրդական միութիւն եւ ապստամբութիւն կարելի է առաջանալ եւ սկսել է Վանայ վիլայէթում դաշնակցականներին որոշ զիջումներ անել: Մերոնք կառավարութեան որոշ առաջարկներ են արել, եւ վալին մէկ մասը ընդունել է: Ի հարկէ այդ բոլորը առաջ է գալիս կառավարութեան թուլութիւնից եւ քաղաքական մթնոլորտի անորոշութիւնից, Հայերի քաղաքական եւ տնտեսական իրաւունքների ապահովութիւնը աւելի հիմնաւորուած եւ երաշխաւորուած օրէնքներով պէտք է պահանջել:

Ժողովրդային զինաւորումը առաջ է գնում տենդագին թափով: Զէնքերի գները անհաւատալի չափով թանգացել են: Աւստրիական մոդէլները ծմեռս երկրի մէջ 25 օսմանեան լիրա էր. այժմ՝ 18-20: Տասնոց ատրճանակը 13 օսման. լիրա, յունական եւ ֆրանս. գրաւները 10-12 լիրա: Չնայած գների ծայրայեղ սղութեան, հայ ժողովուրդը զգալով գալիք օրերի ահաւորութիւնը, ծախում է ամէն բան, զէնք ձեռք ձգելու համար:

Կազմակերպութիւնը որպէսզի գները մատչելի դարձընէ, ինքնապաշտպանութեան անունով եկած դրամները շրջանառութեան մէջ դրաւ: Գնուեցին ժողովրդական զէնքեր եւ ուղարկուեցին ներս: Դժբախտաբար, զինական ֆոնդը պահանջների հետ համեմատած չնչին էր: Եղած դրամագլուխը արդէն ապրանքների փոխւեց եւ ճանապարհուեց ներս. մինչեւ որ տեղ հասնի, ծախուի, եւ կրկին վերադառնայ շատ ուշ կը լինի: Անհրաժեշտ է որ Զ[ինական] ֆոնդի դրամագլուխը մեծ լինի, որպէսզի առաքումները չընդհատուեն: Մանաւանդ որ քաղաքական մթնոլորտի փոփոխմամբ, կարող է ներկայումս գտնուած դիւրութիւնները այլեւս չունենանք: Այդ իսկ իմաստով գրել ենք մեր բոլոր մարմիններին, որ աշխատեն հանգանակութիւններին լայն բընաւորութիւն տան: Եթէ մենք էլ մեր կողմից դիւրացնենք սպառազինման գործը, յոյս կ՚ունենանք երկրի որոշ վայրերում ունենալ հարկաւոր ոյժը, վտանգին դիմագրաւելու եւ նոյնիսկ մեր պահանջները պարտադրելու համար: Պիտի խնդրէինք յատկապէս ձեզնէ, որ ձեր այնքան եռանդով սկսած գործին նոր թափ եւ կորով տաք: Մենք ուշ մնացինք, գէթ աճապարանօք աշխատելով, ձգտենք կարճ ժամանակուայ մէջ պակասը լրացնել:

Ներփակում ենք ձեր ուղարկած դրամների ցուցակը.

1912 Նոյեմբերի 13-ին չէկով		լ. օսմ. %	222,22
» Դեկտեմբերի 31-ին չէկով		»	452,75
1913 Յունվ. 8 հեռագրով		»	451,18
» 31 »	»		449,82
» Ապրիլ 22-ին	չէկ (76, 4, 7)	»	28,88
» Մայիսի 21-ին	» (63, 9, 2)		69,79
» Յունիսի 14-ին	»		48,65
» Յունիսի 25-ին հեռագրով			448,96
» » 28-ին չէկով			224,50
			2396,75

Հայկական խնդիրը արդէն Պոլսում ձեռք են առել եւ զբաղուած են ռեֆորմների մշակմամբ: Ի հարկէ դեսպանների մօտ աշխատում է հարկաւոր ուղղութեամբ: Որքան որ դիպլոմացիան որոշ դեր ունի բարենորոգումների խնդրի մէջ, բայց եւ այնպէս առաջին խօսքը պատկանում է հայ ժողովրդին, յատկապէս նրա քաղաքական կուսակցութեան: Եթէ մենք կարողանանք եւ հնարաւորութիւն ունենանք վճռականօրէն մեր խօսքը ասել, բարենորոգումների շանսերը աւելի կը շատնան: Կ՚աշխատենք յաջորդով տալ տեղեկութիւններ եթէ լինին: Ձեզ հետաքրքրող հարցերի մասին գրեցէք, պատրաստ ենք պատասխանելու:

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ
ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՏՈՒԱԾ

1913, Յունիս

25.- Տես այս մասին էջ 272-273:

Փաստ. 110-31

Գ 6.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Սիրելիք!

Շատ ցաւալի եղաւ, որ դուք չմասնակցեցիք Ընդհանուր ժողովին: Քանի անգամ Ժընեւ գրել ենք, որ ձեզ հեռագրեն, բայց չգիտենք թիւրիմացութեամբ, թէ ի՞նչ պատճառով, չեն արել այդ բանը: Ժողովը տեղի ունեցաւ Բարձրաբերդ[26]: Դեռ շարունակւում է:

Հայկական խնդիրը հետապնդւում է դիպլոմացիայի մէջ. այժմ երկու հոսանք կայ.

Ա. Ռուսական առաջարկը որ ցանկանում է հայկական վեց վիլայէթների կազմին տալ մի ամբողջութիւն եւ եւրոպական տէրութիւնների հովանաւորութիւն ու քրիստոնեայ կառավարիչի միջոցաւ կառավարել տայ.

Բ. Գերմանականը, ամէն միջոցաւ ցանկանում է հայկական վիլայէթները երկուսի բաժանել տալ երկու կառավարիչներով եւ Տրապիզոնի վիլայէթն էլ այդ շրջաններից մէկի վրայ կապել: Ի հարկէ եթէ այդ բանը յաջողուի, Հայքը կը խեղդուի մահմետական մեծամասնութեան մէջ: Մենք աշխատում ենք ամէն կերպ յետ մղել տալ գերմանական առաջարկը եւ ոյժ տալ ռուսականին, ինչ որ է եւ մերը: Եւրոպական զանազան մայրաքաղաքներում, ինչպէս եւ Բերլին եւ Պետերբուրգ աշխատում ենք այդ ուղղութեամբ:

Մեր ամենագլխաւոր աշխատանքը երկրի ռազմական ոյժի ուժեղացումը եւ կազմակերպումն է. եկած դրամները բոլորն էլ այդ ուղղութեամբ են գործադրուել, եւ յաջողութեամբ տեղ են հասել: Գլխաւոր օժանդակութիւնը ձեզնից, Սարուստանից[11] եւ մասամբ էլ Սեւ ծովի ափերից եղաւ: Մենք վստահ ենք, որ ձեր աշխատանքը սիստեմատիկօրէն նոյն ուղղութեամբ առաջ կը տանէք: Անհրաժեշտ է տենդագին աշխատանք այդ ուղղութեամբ, որպէսզի անհրաժեշտ պարագային, կամ անակնկալ դէպքում պատրաստ լինենք...:

Ժողովրդի տրամադրութիւնը բարձր է, զոհողութեան առաջ կանգ չի առնում: Ինչքան ռազ[մամբ]երք որ մտնի երկիր, անմիջապէս սպառւում է: Մասնաւորներու համար ապրանք ուղարկելուն մենք դէմ չենք եւ չենք էլ ծուլանում. միայն չգիտենք եթէ ճանապարհին վտանգուի տուժողը ո՞վ պէտք է լինի. արդեօք մե՞նք, քէ ուղարկողները: Եթէ վերջինները ստանձնեն պատասխանատուութիւնը, մենք չենք որ պիտի մերժէինք նման առաջադրութիւնները: Չմշկածագի եւ Արաբկիրի համար 100 ոսկի ուղարկեցինք համապատասխան Մարմնին որ N° 11եր գնեն եւ շուտով հասցնեն տեղ: Տիգրանակերտի գումարը, ինչպէս եւ Իզմիրի բանտարկեալին 2 ոսկին ուղարկեցինք պատկանելոյն եւ ստացագիրը ուղարկում ենք ձեզ:

Վերջերս լուրեր է պտտում, որ Էտիրնէի հրամանատար Շիւքրի փաշան նոր դաւադրանք է կազմում ներկայ դահլիճը տապալելու համար: Իզմիրի ինչպէս եւ Պոլսոյ զանազան քաղերու մէջ կառավարութեան ձեռք առած միջոցները նոյն բանն են հաստատում, որ մի ինչ որ բան կայ...:

Երկրի գործերը ընդհանուր առմամբ լաւ են գնում: Դժբախտաբար ղեկավար ընկերների պակասը աւելի քան զգալի է: Ներկայ պարագաներում, երբ պահանջւում է ղեկավար ընկերների կենտրոնացում բուն հայրենիքի մէջ, դժբախտաբար մենք չենք տեսնում ընկերների այն թափը, որ անհրաժեշտ է պատասխանատու գործեր վարելու համար: Էլի հին ընկերներից ոմանք են, որ ստիպուած են այս եւ այն նահանգում տեղաւորուել զանազան ձեւերի տակ:

Ընհանուր ժողովը ընկերներու նոր դասաւորում պէտք է կատարի: Յուսանք որ գէթ այսուհետեւ նոր ընկերներ համաձայնուեն գործի վայրը երթալու: Կ'աշխատենք Ընդհանուր ժողովի որոշումները ժամանակին ձեզ յայտնել:

Աշխատեցէք օգտուել Ամերիկայի ազատ պայմաններից, հայերի եւ մասնաւորապէս դաշնակ[ցական] ընկերների մէջ զարգացնել ռազմական ոգին, զինավարժութիւնը եւ միշտ խրախուսել որ շուտ վերադառնան հայրենիք: Ներկայ պատմական մոմենտում անհրաժեշտ է, որ Երկրում երիտասարդ ուժեր շատ լինեն, եւ պահանջուած հմտութիւնը ունենան:

Շատ շատ կարօտի բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՏՈՒԱԾ

Յուլիս 16, 1913

26.- Բարձրաբերդ – Կարին-Էրզրումի կուս. ծածկանունը:

Փաստ. 1401-75

Գ 7.– Ս. ՎՐԱՑԵԱՆԷՆ ԱՌԱՋԱՐԿ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ ԵՐԿՐԻ ՄԷՋ ԳՈՐԾԵԼՈՒ

Սիրելի ընկերներ,

Երկրի զանազան վայրերից ստացուած տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ ամէն կողմ մեր կուսակցական շարքերի մէջ ահագին պակաս կայ գործող ուժերի. եղածներն էլ աշխատում են հեռանալ դէպի աւելի հանգըստաւէտ պայմաններ:

Նկատելի է, որ մեր մտաւորական ընկերների մեծ տոկոսը գտնւում է այնպիսի տեղեր, ուր իրենց ներկայութիւնը այնքան էլ հարկաւոր չէ, մինչդեռ գաւառական անկիւնները թողնուած են երեսի վրայ: Խորապէս վրդովեցուցիչ է այս երեւոյթը, մանաւանդ այժմ, յոյսերի եւ անակնկալների օրերում, երբ երկրի մէջ ամէն ժամ կարող են առաջ գալ բացառիկ դէպքեր: Վրդովեցուցիչ է մասնաւորապէս նրա համար, որ ճիշտ այդ մտաւորականութիւնն է, որ ամէնից աւելի աղմկում է երկրի գործունէութեան մասին, հրաւիրում է «դէպի երկիր», «դէպի գործ», «դէպի ժողովուրդը»:

Ինձ թւում է, որ այս անյորմալ երեւոյթին պէտք է մի կերպ վերջ տալ: Իբրեւ մէկը «աղմկող» մտաւորականներից, ես ինձ համար ամօթ եմ համարում ներկայ պայմաններում, հեռու կենալ գործի ասպարէզից: Ես դնում եմ իմ թեկնածութիւնը երկրի որեւէ վայրի (կ'ուզէի Տարօն) համար եւ խնդրում եմ անմիջապէս կամ դուք ի նկատի առնէք այս առաջարկը եւ կամ, եթէ շուտով պիտի գումարուի, դնէք Ընդհանուր ժողովի կամ Խորհրդի առջեւ գործիչ ուժերի բաշխման ժամանակ:

Ամերիկայի կազմակերպական գործերը աւելի որոշ են, մեքենայօրէն լարուած, կեանքը աւելի հանգիստ է եւ հրապուրիչ, հետեւաբար, ամէն ընկեր կարող է վարել գործերը գոհացուցիչ կերպով եւ աւելի դիւրութեամբ տրամադրելի մարդիկ կը գտնուեն: Անձնապէս ես ինձ աւելի լաւ կը զգամ երկրում, ժողովրդի մէջ, քան այստեղ՝ այնքան հեռու ու կտրուած կուսակցական ընդհանուր կեանքից: Ուստի, վճռական կերպով խնդրում եմ անմիջապէս ուղարկել Ամերիկայի համար յարմար մէկը եւ ինձ հնարաւորութիւն տալ անցնել իմ նախընտրած տեղը, ուր «գործք բազում են եւ մշակք՝ սակաւ»:

Այս մասին աւելի մանրամասնօրէն գրած եմ Ռոստոմին:

Ընկ. ջերմ բարեւներով
Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

31-VII-1913
Պոսթըն, Մասաչուսէց

Փաստ. 1401-111

Գ 8.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 8

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒԻՆ ՀԱՄԱՐ

ՍՏԱՆԱԼՆԻԴ ԻՄԱՑՈՒԹԷՔ

Սիրելի ընկերնե՛ր,

Նախորդ շրջաբերականով մանրամասնօրէն ծանրացած էինք Հայկական հարցի դիւանագիտական եւ ազգային կողմերու վրայ եւ պարզած էինք քաղաքական կացութիւնը: Այդ կացութիւնը գրեթէ նոյնն է. զգալի փոփոխութիւն տեղի չէ ունեցած շնորհիւ Պալքանեան կնճիռի նորանոր բարդութիւններուն[27]:

Եւրոպական դիւանագիտութիւնը, որ պահ մը Պալքանեան հարցի առթիւ Լոնտոնի մէջ որոշ եզրակացութեան յանգելէ ետք, ձեռք առած էր Հայկական հարցը եւ արդէն այդ առթիւ յատուկ դեսպանական յանձնախումբ կարգուած էր Պոլսոյ մէջ, որը նոյնիսկ բարենորոգումներու ռուսական նախագծի եւ հայոց Ազգային սահմանադրութեան նախնական քննութիւնն ալ կատարեց,– այսօր կը թուի թէ մէկ կողմ դրած է մեր հարցը, մինչեւ աւելի ծանրակշիռ խնդիրները լուծուին եւ նորէն պատեհութիւն ստեղծուի մեզմով զբաղուելու:

Հայկական բարենորոգումներու առթիւ Պոլսոյ դեսպանական յանձնախումբի մէջ երկու հակառակ հոսանքներ երեւան եկած են. ռուս-անգլիական-ֆրանսական ներկայացուցիչները համաձայն են Հայաստանէն առանձին երկրամաս կազմել, անոր սահմանները որոշել եւ նշանակել կառավարիչ, որ պատասխանատու ըլլայ մեծ պետութիւններուն եւ ամբողջ ռեֆորմները մտցնել Եւրոպայի հակակշռի տակ: Գերմանիան, ընդհակառակը, դէմ է Հայաստանի Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս հանուելուն եւ եւրոպացի կառավարիչ նշանակուելուն. կ՚ուզէ Հայաստանը քողնել ներկայ վիճակի մէջ եւ միայն քրիստոնեայ կառավարիչ նշանակել սուլթանէն կախում ունեցող, եւ այդ կառավարչին տալ եւրոպական խորհրդականներ: Թէ ինչո՞վ կը վերջանայ կարծիքներու այս տարբերութիւնը, դժուար է ըսել:

Այդ անորոշութիւնը աւելի եւս զգալի դարձաւ, երբ Թուրքիան Թրակիոյ նահանգներն ու Էտիրնէն վերադրաւելէ ետք՝ նորէն մտաւ Եւրոպա եւ, թէկուզ երեւութական կերպով, իր ընկած փրեսթիժը բարձրացուց շովէն ու տգէտ իսլամ զանգուածին առջեւ: Ասիկա պատճառ եղաւ, որ մէկ կողմէն կառավարութիւնը աւելի յախուռն եւ անբարտաւան դառնայ հայերու հանդէպ, միւս կողմէն իսլամ խուժանը աւելի վտանգաւոր ու թշնամի դէպի մեզ: Ապացոյց՝ Ռոտոսթոյի ու Մալկարայի դէպքերը, ապացոյց՝ երկրի զանազան վայրերէն հասնող լուրերը:

Հայկական հարցը թուրքերու կարծիքով իրենց պետութեան համար ամենավտանգաւոր հարցն է այժմ: Անոնք ամէն ճիգ ու ջանք կը թափեն խուսափելու համար թէ ներքին բարդութիւններէն եւ թէ մանաւանդ, եւրոպական միջամտութենէն: Եւրոպայի բերանը փակելու համար սկսած են «բարենորոգչական» գործունէութեան, կը հրատարակեն նորանոր օրէնքներ, ինչպէս «Նահանգային Օրէնքը» եւայլն. միւս կողմէն կուսակալներուն բառացիկ արտօնութիւններ կու տան աւազակները ոչնչացնելու եւ հողային հարցը լուծելու: Եւ այս բոլորի շուրջը մեծ աղմուկ կը հանեն Եւրոպայի ուշադրութիւնը գրաւելու համար: Իրականին մէջ սակայն թէ նոր օրէնքները եւ թէ վալիներու բացառիկ իրաւասութիւնները ուղղուած են միայն ի նպաստ իսլամ տարրի շահերու, իսկ հայերը ոչ միայն բարելաւում չեն տեսներ, այլ ունեցած իրաւունքներէն ալ կը զրկուին:

Հայերու վիճակը կը մնայ նոյնը. հարստահարութիւնները եւ, մանաւանդ, տնտեսական տագնապը սպառնական համեմատութիւններ կ՚առնէ: Եւ երբ հայ առաջնորդները, մամուլն ու Պատրիարքը կը բողոքեն, կառավարութիւնը ոչ միայն կարեւորութիւն չի տար անոնց խօսքերուն, այլ յանդիմանութիւն կը կարդայ Պատրիարքին, կը պահանջէ պաշտօնէ զրկել ժողովուրդի իրաւունքը պաշտպանող առաջնորդները եւ կը փակէ ճշմարտութիւնը խօսող ու քննադատող թերթերը. «Ազատամարտ»ը կառավարական այդ բռնութիւններու մէկ զոհն է:

Կառավարութիւնը կ՚ուզէ խեղդել Հայկական հարցը, ճնշել մեր արդար ձայնը. կը յաջողի՞ այդ, ցոյց կու տայ ապագան: Իսկ առ այժմ մեզի կը մնայ լուռ չնստիլ ու պաշտպանել մեր դատը: Հայկական դատի պաշտպանութիւնը կը շարունակուի նոյն ձեւով, ինչպէս եւ սկսուած էր: Եւրոպայի առջեւ Պօղոս Նուպար փաշայի

27.- Ակնարկութիւն Պալքանեան պատերազմի վերաբռնկումին:

պատուիրակութիւնն է, որ կը գործէ բաւական եռանդով ու թաքթով: Ըստ երեւոյթին, Պօղոս փաշա իր գործի մարդն է եւ բաւական յաջողութեամբ առաջ կը տանէ իր ծանր գործը: Մեր ընկերները եւ ֆրանսացի բարեկամները ուժ կու տան ու կը գործակցին պատուիրակութեան: Իսկ մեր օրգանը՝ "Pour les Peuples d'Orient" եռանդով յառաջ կը տանէ իր ստանձնած խիստ դժուարին ու պատասխանատու գործը: Այդ թերթի յաջողութիւնը մեզ եւս կը լեցնէ առանձին ուրախութեամբ:

Ուրախալի է, որ դիւանագիտական քայլերը շատ թաքթով կը տարուին եւ բոլոր հոսանքները միացած են պատուիրակութեան շուրջ, որով համերաշխութիւնը Եւրոպայի առջեւ կատարեալ է. Եւրոպան հայկական մէկ կամք ու մէկ պահանջ կը լսէ, ինչ որ ժամանակի մխիթարական երեւոյթներէն մէկն է:

Այս համերաշխութիւնը, դժբախտաբար ազգային ներքին կեանքի մէջ դեռ եւս շատ հեռու է կատարեալ ըլլալէ. Վանն ու Եգիպտոսն են դեռ, ուր գործնական քայլեր առնուած են: Վանէն եկած լուրերը այդ մասին գոհացուցիչ են: Յունիս 25-ին «Համերաշխութեան Վասպուրականի Կեդր. մարմինը» թռուցիկ մը հրատարակած է դաշնակցական, ռամկավար եւ հնչակեան ընկերներուն ուղղուած, որով կոչ կ՚ընէ մշակել իրարու հանդէպ ուղղամիտ ընթացք եւ փոխադարձ յարգանք:

«Ընկերները պարտին զգուշանալ համերաշխութեան ոգիին հակառակող ոեւէ արարքէ, խոյս տալով կուսակցական գետնի վրայ գժտութիւն կամ կռիւ յարուցանելէ»: Եթէ ոեւէ վէճ պատահի, պէտք է լուծուի միջկուսակցական ատեանով: Որոշուած է նաեւ ոեւէ կուսակցութեան մէջ չընդունիլ «նախորդ ռեժիմի տակ իբրեւ լրտես ու մատնիչ ճանչցուած եւ արդէն մերժուած անհատներ, անոնք, որ վտարուած են կուսակցութենէ մը եւ անոնք, որ իրենց յանձնառութիւններէն, կուսակցական պարտականութիւններէ եւ կամ կարգապահական պատժէ մը խուսափելու համար ուրիշ կուսակցութեան կը դիմեն»: «Այս հրահանգներուն անաստղները, իբրեւ համերաշխութեան գործը խաթարողներ, կ՚ենթարկուին խիստ պատասխանատուութեան»: Առհասարակ, Վանի ընկերները գոհ են համերաշխութենէն, որ շատ տեսակէտներով օգտակար է գործի համար:

Դժբախտաբար համերաշխութիւնը կարելի չեղաւ հոս՝ Ամերիկայի մէջ ալ իրականացնել:

Միւս կազմակերպութիւնները, մանաւանդ Մ[ահմանադիր] Ռ[ամկավար]ները անանկ գրգռիչ ու թշնամական դիրք են բռնած Դաշնակցութեան հանդէպ, որ ոչ մէկ հնար կայ խօսք հասկցնելու անոնց վարիչներուն: Նախորդ Կեդր. կոմիտէն, անցեալ տարի անյաջող փորձ մը ըրաւ կուսակցութիւնները իրար քով բերելու եւ հասկացողութեան մը գալու համար: Մենք դեռ չենք յուսահատած եւ պատեհ առթիւ նորէն կ՚ուզենք գործնական քայլեր ընել: Ուրախ ենք, որ մեր կոմիտէներու մէջ ալ նոյն տրամադրութիւնը կը տիրէ եւ նոյնիսկ տեղ-տեղ այդ ուղղութեամբ քայլեր ալ կ՚ընեն: Սակայն այդ առթիւ պէտք է նկատենք, որ կոմիտէներու ձեռնարկները միայն տեղական բնոյթ ունին եւ չեն կարող ցանկալի նպատակին հասցնել: Համերաշխութեան նախաձեռնութիւնը անհրաժեշտ է, որ կեդրոնական մարմիններէ բխի որպէսզի արդիւնքը ընդհանուր ըլլայ: Չպէտք է մոռնալ եւ այն, որ եթէ ոեւէ կոմիտէ կը մտածէ նման քայլեր ընել տեղական համերաշխութեան համար, պարտատր է նախօրօք խորհրդակցիլ Կ. Կ.ի հետ եւ հետեւանքները միշտ եւ անմիջապէս հաղորդել Կ. Կ.ին, ինչ որ, դժբախտաբար, միշտ չի կատարուիր եւ կարգ մը անհաճութիւններու տեղի կը տրուի: Կուսակցութեան Կեդր. մարմինը պէտք է իրազեկ ըլլայ իր շարքերու մէջ անցնող դարձող բոլոր խնդիրներուն:

Քանի որ խօսքը համերաշխութեան մասին է, պէտք կը զգանք տալ մէկ-երկու բացատրութիւններ. ընկերներէն ոմանք կը կարծեն, թէ համերաշխութիւնը կուսակցութիւններու բացարձակ միացումը, կամ ձուլումն է, ինչ որ բացարձակապէս սխալ է: Ամէն կուսակցութիւն ունի իր մօտաւոր ու հեռաւոր նպատակները, իր դաւանանքներն ու աշխարհահայեացքը: Ինչպէս մեր կեանքի մէջ ալ կան պահպանողական, ազատական եւ ընկերվարական կուսակցութիւններ, որոնց հայեացքներու մէջ սար ու ձոր կայ եւ այդ կուսակցութիւնները երբեք չեն կարող բոլորովին միանալ: Ինչպէ՞ս կարող է միանալ յեղափոխականն ու պահպանողականը, պուրժուամիտն ու ընկերվարականը: Անոնք միայն կարող են բացառիկ պարագաներու տակ համաձայնիլ, համերաշխիլ որոշ հարցերու համար: Այդ հարցը հիմա ինքնապաշտպանութիւնն ու Հայկական հարցի լուծումն է, որ հաւասարապէս կը զբաղեցնէ մեր բոլոր կազմակերպութիւնները: Ուրեմն, համերաշխութիւնն ալ պիտի ըլլայ այս երկու հարցերու շուրջ եւ պիտի տեւէ այնչափ, որչափ, որ ինքնապաշտպանութեան պէտք կայ Հայկական հարցը չէ լուծուած: Երբ այլեւս այդ երկու խնդիրները գոյութիւն չունենան, երբ հայ ժողովուրդը ունենայ քաղաքական ու ազգային ապահովութիւն, այն ատեն ամէն կուսակցութիւն կ՚երթայ իր ճամբով, եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որպէս հայ ժողովրդի շահերուն նուիրուած ընկերվարական կազմակերպութիւն, կ՚աշխատի իր ծրագիրը իրագործել կեանքի մէջ:

Արդ, ուրեմն, ձուլումի ու միացումի խօսքերը բոլորովին անտեղի են: Թէ տեղական եւ թէ ընդհանուր համերաշխութեան պայմանները պիտի ըլլան փոխադարձ յարգանքի զգացումներ մշակել կուսակցութիւններու միջեւ, ուժ տալ ինքնապաշտպանութեան գործին եւ միասին աջակցիլ բոլոր այն ձեռնարկներուն, մամուլ, ժողով, փրոփականտ եւայլն, որոնց նպատակն է օգնել Հայկական հարցին:

Ինչպէս կը տեսնէք, ամէն տեղ ու միշտ կը շեշտուի ինքնապաշտպանութեան պէտքը: Այսօր գրեթէ մեր ամբողջ կազմակերպութիւնը այդ հարցով զբաղուած է թէ արտասահմանի եւ թէ երկրի ներսերը: Եւ հոգեկան

մեծ գոհունակութեամբ կ՚արձանագրենք, թէ մեր ստացած բոլոր տեղեկութիւնները ցոյց կու տան որ այդ ուղղութեամբ ահագին գործ կատարուած է ու տակաւին կը կատարուի: Մեր ղրկած բոլոր գումարները յատկացուած են ապրանքի, որը գնելու մեծ պատեհութիւններ կան: Այդ ապրանքը ապահով կերպով փոխադրուած է ուր անկ է եւ կը տարածուի ժողովրդի մէջ: Ուրախալի է, որ այդ ուղղութեամբ Կովկաս ալ բաւական կարեւոր քայլեր կը կատարուին: Դժբախտաբար, գաղտնապահութիւնը թոյլ չի տար հոս թուանշաններ եւ աւելի մանրամասնութիւններ դնել, բայց մեր ունեցած տեղեկութիւնները աւելի քան խրախուսիչ են: Բնականաբար, այս ձեռնարկները կը պահանջեն մեծ նիւթական զոհողութիւններ եւ ընկերներու վրայ պարտ կ՚իյնայ, այս անգամ ալ, լարել ուժերնին եւ օգնութեան փութալ երկրի մէջ տեղի ունեցող ոգեւորիչ եռուզեռին:

Ինքնապաշտպանողական այս շարժումը բաւական բարձրացուցեր է հայ ժողովրդի տրամադրութիւնը եւ լուրջ պատկառանք ազդեր քիւրտերու վրայ: Իբրեւ նմոյշ հոս կը բերենք կտոր մը Վանէն ստացուած մէկ կարեւոր նամակէն. «Կացութիւնը մեր նահանգին մէջ գէշ չէ, այն իմաստով, որ վատթարացման նշանները կը նուազին: Քանի մը պատճառներ կան.– Նախ, կառավարութիւնը, յատկապէս Վանի ու Բաղէշի կուսակալները ջանքեր կը թափեն անդորրութիւն ապահովելու եւ հայերը գոհացնելու, արտաքին միջամտութիւն մը կանխելու մտահոգութեամբ: Երկրորդ, հայ ժողովուրդը մասնաւորապէս Վասպ. Կ. Կ.ի շրջանին մէջ տենդօրէն կը զինուի, կուսակցութեան սիստեմաթիք ջանքերու շնորհիւ: Երրորդ, քիւրտերը լքուած են, համաձայն չլինելով իրարու հետ եւ վախնալով թէ կառավարութենէն եւ թէ մեզմէ:

Սէիտ Ալիի պէս հարստահարիչի մը մերձեցումը մեզ, ապացոյց է, այդ տրամադրութեան: Յատկապէս տեսակցութիւն մը խնդրեց եւ ունեցաւ X-ի հետ[28], հաշտութիւն առաջարկելու համար: Նախնական պայման դրինք իր գաւառներուն անդորրութիւնը եւ յափշտակած հողերուն ետ դարձուիլը. ընդունեց: Տեսնենք որքան պիտի կատարէ իր խօսքը, այսքանը ճիշդ է, որ այժմ հանգիստ է այն կողմերը եւ արտագաղթը դադրած: Յատուկ պատուիրակ մը ուղարկած ենք շրջելու այն գաւառները, քննութիւն կատարելու:

Վանի կուսակալի հետ առայժմ լաւ յարաբերութեան մէջ ենք: Խոստացած է մեր կարգ մը պահանջները կատարել. աւատապետներու զսպում, հողային հարցի լուծում շուտափոյթ, հայերուն զէնք կրելու արտօնութիւն, գիւղական պահակներ, հայ ժանտարմաներ 50%, հայ զօրքը հայ գաւառներու մէջ թողուլ եւայլն: Գործադրութեան կը հսկենք, տեսնենք թէ որքան պիտի յաջողին հաւատարիմ մնալ իրենց խոստումներուն:

Ժողովուրդի տրամադրութիւնը բարձր է. տնտեսականը միայն անձուկ»:

Կուսակցութեան դիրքը ներկայ հարցերու առթիւ աւելի որոշ ու ամուր կերպով ճշդելու, բոլոր երեւոյթները կազմակերպական քննութեան բովէն անցնելու եւ կուսակցութեան բարձրագոյն նոր մարմիններ ընտրելու համար, համաձայն նախորդ Պատգ. ժողովի որոշումի, երկու Բիւրոները ընդհանուր պատգամաւորական ժողովի հրաւէր ղրկած էին բոլոր մարմիններուն:

Ժողովի հրաւէրն ու օրակարգը ստանալու պահուն մենք ունէինք ընդամէնը 3-4 շաբաթ ժամանակ եւ ոչ մէկ հնարաւորութիւն կար կանոնագրութեամբ նախատեսուած սահմանին մէջ պատգամաւորի ընտրութիւն եւ հարցերու քննութիւն կատարել: Ուստի Կ. Կ., համաձայն կազմ. Կանոնագրի 102-րդ յօդուածի, որ իրաւունք կու տայ Կ. կոմիտէներուն իր կողմէ պատգամաւոր ղրկել, որոշեց ընկ. Սնապեանը ուղարկել ժողովին եւ իսկոյն օրակարգը ղրկեց կոմիտէներուն անմիջական քննութեան եւ կարծիքները ղրկելու համար: Ուրախ ենք, որ կոմիտէները՝ վայրկեանի լուրջ գիտակցութեամբ, առանց ուշացնելու ժողովներ գումարեցին եւ ուղարկեցին իրենց կարծիքները: Սակայն ցաւալին այն է, որ մենք զրկուեցանք մեր պատգամաւորը հասցնելու կարելիութենէն:

Օրակարգն ու հրաւէրը ղրկելով՝ Բիւրոները գրած էին, թէ ժողովը պիտի սկսի կամ Յուլիս 23-ին եւ կամ Օգոստ. 15-ին (հին տոմարով) իսկ տեղի մասին խոստացած էին վերջը յայտնել: Մեր նախապատրաստութիւնը տեսանք այն յոյսով, որ ժողովը պիտի գումարուի Պոլիս կամ մօտակայ վայրերէն մէկը, բայց որքա՜ն եղաւ մեր զարմանքը, երբ հեռագիր ստացանք, թէ Ընդհ. ժողովի տեղն է Մեծ-Հայքի վանքերէն մէկը[29], որ Ամերիկայէն հասնելու համար առնուազն մէկ ամիս ժամանակ պէտք էր, եւ եթէ մեր պատգամաւորը ղրկէինք, հազիւ ժողովի փակումին տեղ կարող էր հասնիլ: Բնականաբար, մեր կողմէն ոչ մարդ ուղարկեցինք, ոչ ալ ի վիճակի եղանք մեր կարծիքներն ու տեղեկագիրը հասցնելու, որով Ամերիկայի շրջանը այս Ընդհ. ժողովին մասնակցելու հնարաւորութենէն զրկուեցաւ:

Վերջերս առած նամակով կ՚իմանանք, որ Ընդհ. ժողովի տեղը նշանակուած է երկրի ընկերներու փափաքով, այն տեսակէտով, որ դուրսէն ընկերներ կու գան եւ անմիջական կերպով կը շփուին ժողովրդին ու տեղական պայմաններու հետ, ինչ որ որոշումներ անցնելու ժամանակ ահագին նշանակութիւն կ՚ունենայ, միւս կողմէն պատեհութիւն կը տրուի երկրի մարմիններուն եւ ընկերներուն աւելի լայն չափով մասնակցիլ Ընդհ. ժողովին, ինչ որ դարձեալ արդար եւ բանաւոր պահանջ մըն է:

Հակառակ մեր մասնակցիլ չկարողանալուն, մենք

28.- X – Խօսքը կը վերաբերի Արշակ Վռամեանին:

29.- Խօսքը Մշոյ Ս. Կարապետ վանքին մասին է, ուր առաջին որոշումով մը պիտի գումարուէր Հ.Յ.Դ. Եօթներորդ Ընդհ. ժողովը. սակայն ճշդուած թուականին տեղ հասնող պատգամաւորներու քիչին անբաւարարութեան պատճառով, ժողովը որոշուեցաւ գումարել Կարին:

յոյս ունինք, որ այս Ընդհ. ժողովը կարեւոր որոշումներ պիտի անցնէ, յատկապէս հայկական բարեռնորոգումներու եւ ինքնապաշտպանութեան մասին, որ ժողովի զբաղումներու կեդրոնական մասը է կազմելու: Եւ մեզի կը մնայ միայն ի բոլոր սրտէ յաջողութիւն մաղթել եւ մեր այստեղի եռանդուն գործունէութեամբ աջակցիլ այն գործին որի համար մեր կուսակցութիւնը անցած է արիւնի ճամբաներ եւ այսօր ալ բովանդակ հայ ժողովուրդի յոյսերու ու սպասումներու մարմնացումը կը կազմէ:

Կը ներփակենք Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի Կեդր. կոմիտէի ելեւմուտքի վեցամսեայ հաշուեկշիռը: Այս հաշուեկշիռը տպուելէն ետք դարձեալ փոխադրած ենք Ինքն. Կեդր. մարմնին Յուլ. 2-ին 2000$ եւ Յուլիս 21-ին 1000$, ընդամէնը 3000$:

Ընկերներ, դրութիւնը յղի է անակնկալներով, մեզմէ լուրջ ու մտածուած գործունէութիւն կը պահանջուի, եւ այսօր, աւելի քան երբեք պէտք է լարենք մեր ուժերը եւ բոլոր թափով նետուինք գործի ասպարէզ, այն քաղցր յոյսով, որ, վերջապէս, մեզի համար պիտի ծագի ազատութեան արշալոյսը:

Ընկ. բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ
23 Օգոստոս, 1913, Պոսթոն

Փաստ. 1401-112

Գ 9.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻ 9

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ — ՍՏԱՆԱԼՆԻԴ ԻՄԱՑՈՒԹԵՔ

Սիրելի ընկերներ,

Ներկայ շրջաբերականը ուշացուցինք այն պատճառով, որ վերջերս Ընդհանուր ժողովի գումարման պատճառով Բիւրոյէն մանրամասն տեղեկութիւններ չէինք ստացած կուսակցական ընդհանուր կեանքի մասին: Ընդհանուր ժողովը, արդէն վերջացած է. բայց որովհետեւ որոշումները եւ ընդարձակ զեկուցումները մէկ-երկու շաբաթ ալ կ՚ուշանան, կ՚ուղարկենք ներկայ շրջաբերականը՝ նուիրուած տեղական ընթացիկ գործերուն՝ երկրի եւ կուսակցական կեանքի մասին եղած լուրերը վերապահելով յաջորդին:

Ընկերնե՛ր, հոգեկան գոհունակութեամբ կ՚արձանագրենք, որ կուսակցութեանս Ամերիկայի շրջանի գործերը օրէ օր կը յառաջանան ու կ՚ընդարձակուին: Ընկերներու մէջ կը նկատուի եռանդ, համակիրները կը միանան մեզի, կը կազմուին նոր կոմիտէներ, հիները կը մեծնան, մամուլը կը տարածուի եւ ժողովները միշտ կը յաճախուին: Ասիկա ապացոյց է, որ ժողովրդի համակրանքը մեզի հետ է. պէտք է օգտուիլ այդ տրամադրութենէն եւ աւելի մեծ թափով տարածել մեր գաղափարները հասարակութեան մէջ:

Համերաշխութեան քարոզը, որ մեր նշանաբանն է եղած միշտ, կ՚ունենայ իր ազդեցութիւնը, եւ զանազան վայրերու մէջ այդ ուղղութեամբ փորձեր կ՚ընեն: Կեդր. կոմ[իտէ] ի նկատի ունենալով ժամանակի ոգին՝ նորէն համերաշխութեան հրաւէր ուղղեց միւս երեք կուսակցութեանց Ամերիկայի կեդրոնական մարմիններուն: Մեր հրաւէրը ընդունեցին երկու հնչակեան կուսակցութիւնները, իսկ սահմ.-ռամկավարները ամէն կերպ խուսափեցան:

Ս. Դ. Հնչ., Վեր. Հնչ. եւ մեր ներկայացուցիչները ունեցան կարգ մը խորհրդակցութիւններ, համաձայնութեան եկան որոշ կէտերու շուրջ, որոնք տեղական բնաւորութիւն կը կրեն: Այդ կէտերը հետեւեալն են.–

Ա.- Քաղաքական երեք կուսակցութեանց Ամերիկայի շրջանակներու ներկայացուցիչները, խորհրդակցելով համերաշխութեան բնոյթին շուրջ, այն եզրակացութեան եկան, թէ Հայկական հարցի ներկայ պայմաններուն մէջ, սկզբունքով՝ համերաշխութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է եւ փափաք յայտնեցին տեղական իրաւասութեան սահմանին մէջ ինկող խնդիրներու շուրջ որոշ համաձայնութեան գալ եւ համագործակցիլ: Նաեւ փափաք յայտնուեցաւ, որ իւրաքանչիւր կուս[ակցութիւն] Ամերիկայի շրջանակներուն հաւաքաբար հրաւէր կարդան, իսկ առանձին-առանձինն բարոյական ճնշում ի գործ դնեն Կեդ. վարիչ մարմիններուն վրայ, իրարու քով գալու՝ ինքնապաշտպանութեան եւ Հայկական հարցի վերջնական լուծման համար, համաձայնութիւն մը ստեղծելու:

Բ.- Մամուլի մէջ եւ բեմերու վրայ կուսակցական պայքարը մղել սոսկ սկզբունքային հողի վրայ, մաքուր եւ ազնիւ եղանակով:

Գ.- Կուսակցական մամուլի ներկայացուցիչներն աշխատին իրարու հետ աւելի սերտ յարաբերութիւններ մշակել, յաճախ խորհրդակցական ժողովներ գումարելով:

Դ.- Ջանալ մամուլի մէջ սխալ ու անհիմն լուրեր չհրատարակել, եւ եթէ հրատարակուի, միջկուսակցական ատեանի կողմէ քննուի եւ արդիւնքը հրատարակուի այն թերթին մէջ, ուր լոյս տեսած է անհիմն լուրը:

Ե.- Ջանալ շարքերուն մէջ փոխադարձ յարգանք մշակել, կուսակցական թերթերու եւ ժողովներու հանդէպ:

Զ.- Ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող ազգային խնդիրներու առթիւ միջկուսակցական խորհրդաժողովներ կազմել, կարելի եղած չափով համերաշխօրէն արտայայտուելու եւ միասին գործելու:

Է.- Կազմել միջկուսակցական կեդրոնական մարմին մը, իւրաքանչիւր կուսակցութեան կողմէն նշանակուած երեքական ներկայացուցիչներով՝ ընդհանուր գործերը վարելու համար, նաեւ միջկուսակցական մարմիններ կազմել զանազան վայրերու մէջ, տեղական գործերով զբաղելու համար:

Տեղական միջկուսակցական մարմիններու դէմ ոեւէ դժգոհութեան առթիւ դիմել կեդր. մարմնոյն:

Ը.- Միջկուսակցական կեդրոնական մարմնին առաջին գործը պիտի ըլլայ շրջաբերական մը ուղղել կուսակցութեանց շրջանակներուն:

Թ.- Ընդհանուր համերաշխութեան համար թելադրել կազմուելիք միջկուսակցական մարմինը, հաւաքական դիմում մը կատարէ Բիւրոյի եւ Կեդրոնական վարչութիւններուն, որ համերաշխութեան համար գործնական քայլեր առնեն, նպատակ ունենալով Հայկական հարցի վերջնական լուծումը:

Այս դիմումը աւելի ազդու ընելու համար, կը թելադրուի իւրաքանչիւր կուսակցութեան շրջանակներուն, որ բարոյական ազդեցութիւն բանեցնեն պատկանեալ մարմիններուն վրայ:

Ժողովներու որոշումները պաշտօնապէս արձանագրուած եւ ղրկուած է կուսակցութիւններու Ամեր. Կեդր. մարմիններուն, որոնց կողմէ ընդունուելէ ետք պիտի կազմուի միջկուսակցական մարմին, որ եւ պիտի վարէ համերաշխական գործը: Մենք համոզուած ենք այս քայլի յաջողութեան եւ օգտակարութեան, ուստի կը թելադրենք ձեզ ոեւէ կերպով առիթ չտալ հակահամերաշխական երեւոյթներու:

Համերաշխութիւնը, ինչպէս գիտէք, արտասահման ալ մեր ընկերներու մտահոգութեան առարկան է: Այդ առթիւ Եգիպտոսի միջկուս. համերաշխական մարմինը յատուկ կոչ մըն ալ ուղղած է, զոր կը ներփակենք:

Ընկերնե՛ր, կը սկսի հրապարակային ժողովներու եւ հանդէսներու նոր շրջանը: Մեր գործի ընկերները մշտական այցելութիւններով եւ ատենախօսութիւններով կը նպաստեն այդ հաւաքոյթներուն: Ջանալու է լաւագոյն կերպով օգտուիլ ժողովներէն, փրոփականտի նիւթ դարձնել մեր գաղափարները եւ ուժ տալ հանգանակութեան: Պէտք է հաշուի առնել չէզոք տարրի համակրանքը մեզ հանդէպ եւ հանգանակութիւններու գործը լաւագոյն կերպով կարգադրել՝ անոնց մասնակցութիւնն ալ ապահովելով:

Միեւնոյն ատեն կը մօտենայ Պատգմ. ժողովի ժամանակը: Պէտք է նախապատրաստուիլ: Կոմիտէներէն կը խնդրենք անմիջապէս ղրկել մեզ Պագտմ. ժողովի օրակարգի համար իրենց հարցերը, որոնք կ՚արժեն կոմիտէներու հաւաքական քննութեան նիւթ դարձնել:

Շուտով կ՚ուղարկուի նաեւ կոմիտէներուն վերաքննուած կանոնագիրը. կը խնդրուի ի նկատի առնել եւ դիտողութիւններով ու կարծիքներով Պատգմ. ժողովին վերադարձնել՝ անոր վաւերացումը ստանալու համար:

Երկրէն ստացուող լուրերը միշտ կը շեշտեն ինքնապաշտպանութեան ուժ տալու պէտքը: Վերջերս Տիգրանակերտի Կ. Կ.էն դիմում մը առինք, որով կը խնդրեն հրաւիրել տիգրանակերտցի ընկերները նիւթապէս օգնելու իրենց ծննդավայրի ինքնապաշտպանութեան գործին: Կոչ կ՚ընենք մեր բոլոր տեղի ընկերներուն աշխատիլ այս կարգի ձեռնարկներու յաջողութիւնը ապահովել:

Կուսակցական փրոփականտի գործի մեծ մասը այսօր իր ուսերու վրայ կը տանէ մամուլը, որը միշտ պէտքը ունի քաջալերութեան: Կոմիտէներէն կը խնդրուի յատուկ ուշադրութիւն դարձնել այս մասին եւ ջանալ «Դրօշակ»ի եւ «Հայրենիք»ի բաժանորդները շատցնել եւ անոնց հաշիւները ըստ կարելւոյն շուտ եւ կանոնաւոր կերպով փակել: «Հայրենիք»ը հակառակ երկօրեայ դառնալուն, դարձեալ նեղ է եւ չի կրնար գոհացնել մեծ պէտքերուն. եթէ բաժանորդներուն թիւը քանի մը հարիւրներով աւելնայ, կարելի կը լինի ծաւալը ընդարձակել ու բովանդակութիւնը ճոխացնել:

«Ազատամարտ»ի վարչութեան շրջաբերականը, որ ներփակ է, գործակալ ընկերներու եւ բաժանորդներու ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք, անոր համաձայն փութացնելու իրենց առկախ մնացած բոլոր հաշիւները:

Վերջերս կը նկատուին ջանքեր ընկերներու կողմէ Կարմիր խաչեր կազմելու: Ասիկա ուրախալի երեւոյթ է: Պէտք է ուժ տալ մեր քոյրերն ալ կոչելու գաղափարական գործի ասպարէզ: Պէտք է նոյնպէս լուրջ ուշադրութիւն դարձնել զինավարժական, դերասանական եւլն. խումբերու եւ նպաստել մեր ընկերներու ինքնազարգացման:

Ընկերնե՛ր, փակելով ներկայ ամփոփ եւ տեղական գործնական բնոյթ կրող շրջաբերականը, կը խոստանանք Ընդհ. ժողովի արդիւնքը եւ Բիւրոներու տեղեկագրութիւնները ստանալէ ետք՝ անմիջապէս իրազեկ պահել ձեզ:

Ընկերական բարեւներով՝
Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄ.

Պոսթոն, 1913 Հոկ. 15

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ալի փաշա – 284, 293։
Ալոյեան Գալուստ (Թորոս) – 96, 254, 259, 261, 267, 281, 282։
Ակնունի Է. – 51, 58, 60-62, 68, 70, 72, 361, 394, 397, 470, 476, 503։
Ահարոնեան Աւետիս (Ղարիբ) – 60, 69, 222, 223, 323, 456, 460, 483, 503։
Ահմէտ Ռիզա – 60, 99։
Աղաեւ – 52։
Աղազարեան Տ. – 471։
Աղամալեան Տիգրան – 287, 295։
Աղաջանեան Դադաշ – 218, 228։
Աղաջանեան Զիրաք – 218, 228։
Աղբալեան Նիկոլ (Հանգոյց) – 8, 10, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 29, 31, 35, 37, 152, 170, 183, 184,213, 277։
Ամէմեան Բ. – 448, 449։
Ամէմեան Վ. – 471։
Ամէմեան Օննիկ – 448։
Ամատունի Ա. – 212, 213, 215, 472, 474։
Ամիրեան Գրիգոր – 441-443, 445-447։
Անդրանիկ (Օզանեան) – 51, 68, 70, 440, 446, 451, 453, 454, 457, 459, 461-463, 499։
Անուշաւան (Տէր Գալուստեան Մովսէս) – 387, 391։
Անտոն – *Տես Զաւարեան Սիմոն*։
Անտոն Գոչ (Պոյաճեան) – 58, 258, 323։
Աչխարհունի Տիգրան (Վիչնու) – 342-345։
Աչոտ – *Տես Խեչօ, Դաշնակցական*։
Ապտիւլ Գատէր – 35, 63։
Ապտիւլ Հալլագ – 35։
Ապտիւլ Համիտ Բ. – 52, 125, 128, 192, 403։
Ապտիւլ Ռզաք – 288, 293։
Առանձար (Գուլումճեան Միսաք) – 365, 368։
Առաքելեան Հ. – 152, 171։
Ասատրեան Շահղուլի – 218, 220։
Ասքուիթ – 159։
Ատիլ բէյ (Հաճի) – 56, 99, 275։
Արամ Աչոտ – *Տես Մինասեան Սարգիս*։
Արարատեան Սարգիս – 295, 444, 503։
Արծիւեան – *Տես Գարեգին Խաժակ*։
Արմենակ – *Տես Ստեփանեան Ճարուճիւն*։
Արմէն-Արբուն (Խաթանասեան Երուանդ) – 382, 387, 391։
Արմէն Գարօ – 8, 10, 12, 17-22, 26, 31, 36, 38, 52-58, 61, 84, 99, 114, 275, 277, 285, 286։
Արշաւիր – *Տես Միսաքեան Շաւարչ*։
Աստիկեան Տիգրան – 340, 341, 345, 347, 349, 352-354, 357։
Աւտօ – *Տես Ինճեճիկեան Աւետիս*։

Բաբալեան Արտաշէս – 8, 21, 23, 29, 58, 250։
Բագրատ վարդապետ – 152, 171։
Բադլեան Վահան – 254, 323։
Բարթող – *Տես Զօրեան Բարթող*։
Բարունակ – *Տես կապուտիկեան Բարունակ*։
Բարունակեան Թովմաս (Միվա) – 342, 343։
Բարսեղեան Սարգիս – *Տես Վանայ Սարգիս*։
Բերխտոլդ – 148, 150, 151։
Բեքիր Սամի բէյ – 275։
Բիւգանդ (Ճերմակեան Վահէ) – 8, 20, 22։
Բրուտեան Աբ. – 117։
Բրուտեան կարապետ (Ժժտահար) – 342-345, 349։
Բրուտեան Մ. – 495։

Գաբրիէլեան Արտաշէս – 368, 388, 389։
Գալուստ – *Տես Սասունի Գալուստ*։
Գալֆայեան Արսէն – 114։
Գալֆայեան Ճարուճիւն – 51, 52, 54-56, 60, 61, 69, 275։
Գայլ – 332, 334, 336։
Գառունէ – 222, 223։
Գասպարեան Ա. – 109-112։
Գարայեան Ստեփան – 108-110, 112, 113։
Գարեգին Խաժակ – 58-61, 65, 73, 90, 95, 96, 99, 101, 304։
Գարեգին Նժդեհ – 446, 459, 463։
Գաւաֆեան Արշակ – *Տես Քեռի*։
Գեղամ – *Տես Տէր Կարապետեան Գեղամ*։
Գէորգ Զաւուշ – 282։
Գիրս – 148, 255։
Գիւլխանդանեան Աբրահամ – 37։
Գուրգէն (Մալեան Բաղդասար) – 282։
Գրէյ Եդուարդ – 158, 159։
Գրիգոր Բուլղարացի – 266, 267։
Գրիգորեան Սիրակ – 8, 10, 17, 21։

Դանիէլեան Ներսէս եպս. – 375-377։
Դարբինեան Ռուբէն – 51, 53, 59, 69։
Դաւթեան Ճոնան – 50, 286։
Դաւիթ Դհերցի – 19, 51։
Դերձակեան կարապետ (Տապար) – 342, 343, 349։
Դերձակեան Օննիկ – *Տես Վռամեան Արշակ*։
Դրօ (Սուրէն էֆէնտի) – 285։

Եակով – 160։
Եավէր փաչա – 459, 499։
Եզեկէլեան Նշան – 369, 377։
Եուսուֆեան Ճովհաննէս – 62, 65, 470։
Երէցեան Ռաֆայէլ – 18, 20, 253, 254, 257-259, 267, 271, 287, 288, 291, 292, 322, 499։
Եփրեմ խան (Դաւթեան) – 37, 92, 101, 173, 175, 182, 186, 187, 196-199, 201, 220, 236, 237, 263, 282, 286, 348, 491, 492։

Զարդարեան Ռուբէն – 51-58, 63-65, 68, 73, 271, 412։
Զարեհ – 194, 204, 207, 212, 213, 215։
Զաւարեան Սիմոն – 7, 8, 12, 16-20,22, 24, 26, 29, 31, 33, 35-39, 42, 56, 58, 59, 61, 64, 65, 68, 70, 72, 73, 91, 93, 96, 152, 153, 163, 170, 171, 261, 264, 276, 279, 281, 385, 434, 441, 454, 479։
Զաւրեան դր. Ճակոբ – 15, 37, 55-58, 60, 64, 170, 171, 255։
Զօհրապ Գրիգոր – 52, 54-56, 58, 59, 114, 144։
Զօրեան Բարթող (Ժիրայր) – 52, 56, 260, 398, 402, 404, 452, 453։

Թագուորեան Պետրոս – 446։
Թադէոսեան Ստեփան (Սամսոն խան) – 239, 247, 286։
Թալէաթ – 51-56, 99, 275։
Թահսին բէյ – 275։
Թամամեան Նշան – 344, 352։
Թաշճեան Նշան – 471, 473-476, 486։
Թենեքէճեան Նիկողոս – 345։
Թերլեմէզեան Միհրան – 65, 266։
Թէքէեան Վահան – 108, 109։
Թիրիաքեան Հայկ (Հրաչ) – 36, 58, 64, 65, 68, 70։
Թոլայեան Ճովհաննէս – 108։
Թովմասեան Մուշեղ – 368։
Թորգոմեան Տոքթ. – 52։
Թորոսեան Գ. – 151։
Թորոսեան Գէորգ – 441, 445։
Թումանեան Ճովհաննէս – 152։
Թոփչեան Միսաք – 441։
Թրատ Բեթրօ – 382։
Թրոթըր – 144։

Ժիրայր – *Տես Զօրեան Բարթող*։
Ժիրայր (Տարօն) – 281։

Իբրահիմ աղա – 291, 292։
Իգդէթ բէյ – 35, 255, 261, 269, 270, 275, 289, 292, 293։
Իզմիրլեան Մատթէոս կաթողիկոս – 170։
Ինճեճիկեան Աւետիս – 387, 391։
Իչխան Վանայ (Պօղոսեան Նիկոլ) – 117, 241, 252-254, 256, 261, 266։
Իսահակեան Արշակ – *Տես Զամալեան Արշակ*։
Իսահակեան Աւետիք – 59-61։
Իսրայէլեան Արիս – 398, 403, 405։

Լարենց Լեւոն – 108-110, 113։
Լեպսիուս Եոհան – 14, 63։
Լեռնեան – *Տես Նազարեանց Լիպարիտ*։
Լինչ – 144։
Լոնկէ Ժան – 480, 503։
Լուիֆի Ֆիքրի – 60, 345։

Խաչատրեան փրոֆ. Աստուածատուր – 41, 63-66։
Խատիսեան Ալէքսանտր – 152։
Խեչօ, Դաշնակցական (Ամիրեան Խաչատուր) – 8, 37, 92, 186, 295, 492։
Խոճասարեան Հայկ – 108, 109, 112։
Խոսրովեան Համբակ – 114։
Խրիմեան Մկրտիչ կաթողիկոս – 170։

Կայծակ Առաքել – 59, 277, 282։
Կապուտիկեան Բարունակ – 8, 10, 19, 29։
Կարաբէկով – 52։
Կարճիկեան Խաչատուր (Վազրիկ) – 59, 62, 170։
Կոմս – *Տես Փափազեան Վահան*։

Հագգը փաչա – 154, 331, 396, 461, 504։
Հազիմ ապու Պէքիր – 382-384։
Հալաճեան Արամ – 108-110, 113։
Հալաճեան Պետրոս – 26, 61, 114։
Հաճի Եաղուպ – 257-259, 267, 271, 291, 292, 499։
Հայրապետեան Մ. – 471։
Հայր Աբրահամ (Մահակեան Աւետիք) – 59։
Հայրիկ – *Տես Պանիրեան Հայրապետ*։
Հաշիմ պէյ – 359։
Հապէշեան Հայկազուն – 368, 389։
Հարմանեան Պ. – 471։

Հիլմի – 274։
Հիւսէին աղա – 259։
Հոճասարեան – 109, 110, 112։
Հրայր Դժոխք – 283։
Հրանտ – 8։

Ղասըմ բէկ – 35, 289, 294, 488։
Ղարիբ – *Տես Ահարոնեան Աւետիս*։

Ճարայեան Մուշեղ – 344։
Ճելալ պէյ – 361։
Ճերմակեան Խաչիկ – 448, 449։
Ճեւտէդ բէյ – 35, 270։

Մազմանեան Վահան – 68, 120, 121, 442, 452, 459։
Մալիւոր բէյ – 275։
Մալխաս (Յովսէփեան Արտաշէս) – 298, 316։
Մալումեան Խաչատուր – *Տես Ակնունի Է*.։
Մածուն Խեչօ (Միրզաբէկեան Գրիգոր) – 189, 190։
Մակարեան Ագապի – 294։
Մահմետ էմին – 285։
Մահմէ – 248, 288, 291, 293։
Մանկունի Ն. – 470, 473, 476, 477, 487։
Մանուկեան Արամ – 37, 152, 241, 247-250, 252, 254, 256-259, 261, 262, 266-268, 270։
Մանուկեան Լեւոն – 344, 352։
Մանուկեան Համայեակ – 266։
Մանուկեան Մ. – 471։
Մանիչակեան Մուշեղ – 441, 445։
Մանուկեան Սամուէլ – 220։
Մանուկեան Վահան – 442։
Մանտելչթամ Անտրէ – 126, 148։
Մասեհեան խան Յովհաննէս – 178։
Մար – *Տես Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ*։
Մարզպետ (Ղազարոսեան Ղազարոս) – 41, 56, 69։
Մարթին (Մուրատեան) – 368, 389։
Մարիկեան Մանուկ – 108, 109, 113, 114։
Մարկանեան Գալուստ – 370։
Մարկանեան Թորոս – 370։
Մարկանեան Հաճի – 370, 377։
Մարկանեան Յովհաննէս – 370։
Մարսել Լէար – *Տես Զօհրապ Գրիգոր*։
Մարտիկեան Պետրոս – 26։
Մելեան – 171։
Մելիք-Ազարեան – 171։
Մելիք Անդրէասեան Պետրոս – 238, 286։
Մելիք-Սարգսեան Համբարձում – 189, 190, 202։
Մելոյեան Ղեւոնդ – 51-53։
Մելքոնեան Աբրահամ – 448։
Մեհմէդ Ալի – 187, 219, 236, 492։
Մեհմէդ էմին – 56։
Մէյմարեան – 475։
Միլըրան էթիէն-Ալեքսանդր – 37։
Միհրան (Քէչիչեան) – 60։
Մինասեան Ա. – 471։
Մինասեան Ղուկաս – 446։
Մինասեան Սարգիս (Արամ Աչոտ) – 50, 64-66, 69, 126, 148։
Մինասեան Սոֆիա – 441-443, 445-447։
Մինէճեան Գրիգոր – 108, 110։
Միսաքեան Շաւարշ – 64, 399։
Միտհաթ բէյ – 55, 56։
Միտհաթ Շեւքէթ փաշա – 60։
Միտհատ Շիւքրի – 84։
Միրզայեան Յովսէփ – 92, 179, 182, 186, 193, 197, 202, 204-206, 492։
Միր Մհէ – 35, 288, 291, 293։
Միքայէլեան Յ. – 471։
Միքայէլեան Պետրոս – 370։
Մկրտիչեան Գառնիկ – 441։
Մոմճեան Սեդրակ (Վչտասպ) – 341-343։
Մովսէսեան Դաւիթ – 359։
Մուամմէր – 56։
Մուամմէր բէյ – 275։
Մուխթար փաշա – 97։
Մուսա բէգ – 35, 289, 294, 488։
Մուրատեան Ե. – 474։
Մուրատեան Յ. – 486։
Մուրատ Սեբաստացի (Հրիմեան) – 68, 297, 300, 332, 333։
Մսըրլեան Գ. – 395։
Մօրուք կարօ – 277։

Յակոբեան Ա. – 471։
Յակոբեան Արամ – 59, 378։
Յակոբեան Դ. – 471։
Յակոբեան Թորոս – 258։
Յակոբեան Մատթէոս – 446։
Յակոբեան Մարգար – 344։
Յակոբեան Յ. – 471։
Յարութիւնեան Մարտիրոս – 60։
Յարութիւնեան Սամսոն – 152։
Յարութիւնեան Սեդրակ – 191, 201, 216, 217, 230։
Յարութիւն Թադէոս – 370։
Յովակիմեան Յովհաննէս – 217։
Յովհաննէսեան Գրիգոր – 446։
Յովհաննէսեան Մարտիկ – 446։
Յովհաննիսեան Գ. – 120։

Նազարեանց Լիպարիտ (Լեւոնեան) – 51-56, 58, 59, 63, 65, 178, 460, 462։
Նազըմ փաչա – 52, 55, 99, 331։
Նազմ տոքթ. – 84։
Նաթալի Շահան – 471։
Նալպանտեան Փիլիպոս (Պուտտա) – 342, 343, 349։
Նարինեան Միմէոն (Մնար) – 470, 476, 477, 487, 503, 512։
Ներսէսեան Մկրտիչ – 120, 121։
Նիկոլ Դուման (Տէր Յովհաննիսեան) – 52-56, 64, 68, 70, 76, 93, 173, 236, 239, 247, 252, 253, 267, 269, 379, 452։
Նիկողոսեան Կարապետ – 344։
Նչանեան Սաղաթէլ – 448։
Նորատունկեան Գաբրիէլ – 100, 255, 452։
Նորատունկեան Սերովբէ – 64, 65, 68։

Շահբազեան Մ. – 486։
Շահէն – 239։
Շահինեան Սարգիս – 271։
Շահպազ Բարսեղ – 502։
Շահպազ Գրիգոր – 110, 111։
Շահպազ Ժ. – 108։
Շահրիկեան Անտոն – 441։
Շահրիկեան Յարութիւն – 53-57, 59, 63, 66, 279, 453, 460-462։
Շարոյեան – 472, 473։
Շաքարեան Տ. – 471։
Շաքէր փաչա – 270։
Շեհրիկեան Իսրայէլ – 344, 348, 352։
Շէյխ Ջալալէտտին – 294, 506։
Շէն – 239։
Շիրինեան Մ. – 112։
Շիրին (Յակոբեան) – 270։
Շիւքրի փաչա – 508։

Ոսկեան Գրիգոր – 108-111, 113։

Չաթոյեան Մ. – 266։
Չարիքով – 13, 61։
Չաքմաքճեան Յարութիւն – 471, 473, 476, 479, 487։
Չերազ Գասպար – 112, 113։
Չերազ Մինաս – 109, 112, 113։
Չէօկիւրեան Յ. – 471, 473, 477։
Չէսթըր – 57, 61։
Չիլինգարեան Արտաշէս – *Տես Դարբինեան Ռուբէն*։

Չոլաքեան Աբրահամ – 370։
Չոլաքեան Փանոս – 370։
Չոլոյեան Յովսէփ – 250։

Պալըքճեան Ա. – 395։
Պանիրեան Հայրապետ – 198, 199, 212, 213, 238։
Պասմաճեան Մարտիկ – 441, 442, 444, 445, 458։
Պարթոն – 161։
Պարոյր – *Տես Անդրանիկ (Օզանեան)*։
Պարոյրեան – 471։
Պարոնեան Պարոյր – 446։
Պարտիզպանեան Վահան – 114։
Պեռար Վիկտոր – 396, 459, 460, 480, 502։
Պզտիկեան Զաքարիա – 114։
Պլէզէրեան Յ. – 495։
Պիճոյեան Յ. – 495։
Պիոնեան Կարապետ – 286։
Պոյաճեան Աչոտ – 344, 352։
Պոյաճեան Գ. – 471, 475։
Պոյաճեան Լեւոն – 344, 352։
Պոյաճեան Մ. – 473։
Պոյաճեան Քերոբ (Պֆլուպիլ) – 342։
Պրիան Արիսթիտ – 37։
Պօղոսեան Վաղարշակ վրդ. – 384։
Պօղոս Նուպար – 13-15, 125, 126, 152, 154, 396, 499, 503, 510, 511։

Ջամալեան Արշակ (Խահակեան) – 8, 10, 17, 23, 31, 170, 277։
Ջաւիդ – 99։

Ռաչօ – 257, 258։
Ռաֆայէլ – *Տես Երէցեան Ռաֆայէլ*։
Ռոստոմ (Զօրեան Ստեփան) – 8, 10, 12, 17, 18, 20, 23, 25, 31, 33, 35-39, 50, 53, 68, 92, 96, 253, 254, 261, 267, 277, 281-283, 286, 291, 295, 358, 509։
Ռուբէն – *Տես Տէր Մինասեան Ռուբէն*։
Ռստիկեաններ – 471, 472, 474-476, 487։

Սալար Դովլէ – 187, 188, 197, 231, 236, 239, 492։
Սահրանտ (Սարաֆեան Հրանտ) – 298։
Սամադ խան – 173, 236, 237։
Սամսոն խան – *Տես Թադէոսեան Ստեփան*։

Սայիտ փաշա — 59, 61, 97, 99, 491։
Սանդալ — 476։
Սաչաքլեան Ահարոն — 472, 477։
Սապահ Գիւլեան — 121։
Սապահէտտին — 269, 378, 379, 462, 501։
Սասունի Գալուստ — 8, 18, 20, 65, 277։
Սասունի կարօ — 18, 284։
Սատրկ — 257։
Սարաֆով Բորիս — 454։
Սարուխանեան Արշակ — 442, 459։
Սաւուկ — 12։
Սելամ Ալի — 382։
Սեպուհ (Ներսէսեան Արշակ) — 56։
Սերենկիւլեան (Յովհ.) Վարդգէս — *Տես Վարդգէս*։
Սերոբ Աղբիւր — 283։
Սերոբեան Մուշեղ եպս. — 396։
Սեւ Աչոտ (Եղիկեան) — 61։
Սեւեան Գէորգ — 370։
Սէիդ Ալի — 34, 35, 241, 248, 256, 267, 273, 288, 289, 291, 293, 294, 506, 507, 512։
Սէիդ Թա'ա — 288, 293։
Սիամանթօ — 470, 476։
Սիմոնեան Առաքել — 114։
Սիմոնեան Մ. — 471։
Սիրաք — *Տես Գրիգորեան Սիրաք*։
Սմիրնով — 145։
Սմկօ — 35, 274, 286, 288։
Մնար, Մնարեան — *Տես Նարինեան Սիմէոն*։
Սուխն Սարգիս — 108-110։
Սուրէն Վարդապետ — 293, 394։
Ստեփանեան Ա. — 474։
Ստեփանեան Յարութիւն (Արմենակ) — 8, 182, 183, 194, 203-205, 207, 208, 210,239։
Ստեփանեան Ստեփան (Բալաջան) — 239, 263, 286։
Վարդգէս — 41, 52-59, 61, 63-66, 99, 114, 274, 285, 286։
Վարդուհի Անդրանիկ — 441-447։
Վիգէն — *Տես Զաւրեան դր. Յակոբ*։
Վիշտք (Զանգէօզեան Աւետիս) — 280, 282։
Վլախով — 53, 60։
Վչտասպ — *Տես Մոմճեան Սեդրակ*։
Վռամեան Արշակ (Վահապ, Դերձակեան Օննիկ) — 8, 12, 15, 18-21, 23, 25, 29-41, 50-61, 63, 73, 90, 92, 94, 99, 108-114, 117, 152, 241, 247, 249-251, 254-256, 258, 260, 263, 266-271, 273-275, 277, 279, 286, 289, 470, 512։
Վրացեան Սիմոն — 59, 277, 470, 476, 477, 482, 487, 509։
Վրոյր — 300, 321։

Տագէսեան Վարդազար — 441, 445։
Տաթեւեան Վահագն — 381։
Տելքասէ Թէոֆիլ — 128, 157։
Տեմիրճեան կարապետ (Շանթ) — 342-345, 347, 349։
Տեմիրճեան Ց. — 471, 474։
Տէր Դաւթեան Ցովսէփ — 55-58, 61, 72։
Տէր Եղիայեան Զաւէն պատրիարք — 359։
Տէր կարապետեան Գեղամ — 53-56, 58, 94, 99, 286։
Տէր Մարգարեան Միհրան — 250, 258։
Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ (Մար) — 50-56, 64, 65, 69, 163, 170, 171։
Տէր Մինասեան Ռուբէն — 8, 18-21, 37, 58, 64, 65, 247, 254, 257, 258, 262, 276, 280-282, 323։
Տէր Ցովհաննիսեան Բագրատ (Պետրոս) — 61, 62, 96, 151։
Տէր Ցովհաննիսեան Ցովսէփ — 183, 194, 196, 208, 210-213, 230։
Տէր Պօղոսեան — 258, 260։
Տէր Ստեփանեան Ա. — 471։
Տիլպէր — 51։
Տիտան — 300։

Ցիմմերման — 160։
Ցոլակ — 300, 303, 314։

Փաչայեան կարապետ (Թափառիկ) — 36, 64, 65, 69, 99, 114, 155, 332, 333։
Փաստրմաճեան Գարեգին — *Տես Արմէն Գարօ*։
Փարամազ (Մարգիսեան Մատթէոս) — 117։
Փափազեան — 471։
Փափազեան Ն. — 395։
Փափազեան Պարգեւ — 112։
Փափազեան Վահան (կոմս) — 13, 15, 37, 53-56, 58, 65, 66, 69, 84, 108-110, 154, 156, 247, 249, 266, 286, 298, 316, 503։

Փիլոն — 158, 161։
Փիրանեան — 471։
Փոստոյեան — 472, 473։
Փորթուգալեան Մկրտիչ — 472, 473։
Փուանգարէ Հանրի — 157, 161։
Փրեսանսէ Ֆրանսիս — 456, 459, 460, 480, 496, 502։

Քալանթար — 152։
Քաջազունի Ցովհաննէս — 8, 154, 286։
Քաջբերունի — 59։
Քեաթիպեան Սմբատ — 52, 114։
Քեամիլ փաշա — 85, 99, 150։
Քեռի (Գաւաֆեան Արշակ) — 8, 23, 92, 101, 175, 179, 180, 186, 239, 263, 291, 329, 492։
Քեստանեան Գէորգ — 441-443, 445-447։
Քէլէկեան Տիգրան — 51։
Քէլէչեան Մ. Ս. — 495։
Քէօսէեան Ս. — 471։
Քըրքէսլէեան Ց. — 472, 474։

Օլգինին — 15, 171։
Օխիկեան Արմենակ (Սլաք) — 282։
Օհանեան Ն. — 108-110։
Օհանեան Ս. — *Տես Զաւարեան Սիմոն*։
Օհանջանեան Համազասպ — 170, 475։
Օհանջանեան Սաթենիկ — 51, 53, 56, 152, 399։
Օհանջանեան Սարգիս (Ֆար-Հատ) — 63-65, 282, 285, 286, 288, 290-292, 295։
Օնանեան Արմենակ — 344, 352։
Օրմանեան Մաղաքիա Արք. — 65, 150, 152, 452, 453։

Ֆար-Հատ — *Տես Օհանջանեան Սարգիս*։
Ֆերդինանտ — 294։
Ֆրանգեան Երուանդ — 60։

Ցխիկեան Արմենակ — *Տես Օխիկեան Արմենակ*։
Ցովհաննիսեան Բագրատ — *Տես Տէր Ցովհաննիսեան Բագրատ*։
Ցովհաննիսեան Ցովսէփ — *Տես Տէր Ցովհաննիսեան Ցովսէփ*։
Ցովսէփեան Գրիգոր — 471։
Ցուսիկեան Ցակոբ — 471։

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ագարակ – 326։
Ագհիսար – 404։
Ալեքսանդրապոլ – 21, 166։
Ալընջա –404,
Ալիս – *Տես Պաֆրա*։
Ալպանիա – 369։
Ալջաւազ – 55, 56, 243, 246։
Ախալքալաք – 166։
Ախմեթա – *Տես Համատան*։
Ակն (թաթառ) – 340, 343, 345, 347, 348։
Աղբանիս – 309։
Աղեքսանդրիա – 119, 120, 392, 396, 397, 503։
Աղթամար – 259, 260, 268, 275։
Ամասիա (Պոնտոս) – 326, 328։
Ամերիկա – 8, 11, 33, 40, 49, 50, 59, 60, 67-69, 85, 91, 99, 106, 144, 155, 248, 251, 254, 262, 267, 284, 292, 322, 330, 340, 342, 344, 347, 357, 360, 361, 389, 396, 398, 438, 451, 455, 459, 467, 470-514։
Այգեստան (Վան) – 242, 243, 246, 264-266։
Այգեստան – *Տես Գանձակ*։
Այնթապ (Հողաբլուր, Հովիտ) – 56, 144, 364, 365, 367, 368, 375, 381, 388, 391։
Անգարա (Էնկիւրի) – 59, 398, 401, 408։
Անգլիա – 13, 14, 24, 81, 126, 155, 156, 158, 232, 396, 501, 503, 504։
Անդ-Տարօն (Սեւ Բլուր) – 332-334, 336։
Անեղրի – 310։
Անուշաւան – *Տես Հիւսէյնիկ*։
Անջրդի (Լեռնասար) – 347։
Անտիոք (կարմիր Լեռ) – 364։
Աչտիչատ – 7, 277։
Ապաղա – 243։
Ապառաժ – *Տես Ղարաբաղ*։
Առիւծաւան (Լեռնասար) – 347։
Առինջ-վանք – 282։
Ատաբազար – 90, 404, 405, 408, 420, 422, 427, 432։
Ատանա – 53, 84, 114, 128, 133, 143, 151, 160, 337, 364, 368, 381, 384, 387, 396, 493։
Ատրպատական (Վրէժ) – 40, 46, 48, 60, 173-175, 182, 188, 197-200, 235-241, 261-263, 286, 291։
Արաբկիր (Բլրակ) – 340, 341, 343-345, 347, 349, 350, 353, 508։
Արդուին – 170։
Արեւալուսին – *Տես Մամուրաթ-ուլ-Ազիզ, Մեզրէ*։
Արծկէ – 275։
Արծուանիկ (Սեւ Բլուր) – 332-334, 336։
Արճակ – 243, 265, 266։
Արճէշ – 243, 246, 258, 275։
Արմաշ – 404, 408, 420։
Արսլանպէկ – 423։
Աւազան – *Տես Կիրասոն եւ Տրապիզոն*։
Աւանց – 246, 265, 266։
Աւստրիա – 13, 26, 60, 81, 148, 150։
Աֆիոն Գարահիսար – 404, 407։

Բաբերդ – 285, 289, 294։
Բագու – *Տես Պաքու*։
Բազէ – *Տես Ջմշկածագ*։
Բաթումի – *Տես Պաթումի*։
Բալախանի – 166։
Բալկան – *Տես Պալքան*։
Բալու (Մեսրոպաւան) – 56, 277, 340, 344, 347, 348, 352, 353։
Բաղէշ – *Տես Պիթլիս*։
Բանալի – *Տես Սամսոն*։
Բարձրբերդ – *Տես կարին*։
Բերդ – *Տես Շապին Գարահիսար*։
Բերդավայր (Լեռնասար) – 353։
Բերլին – *Տես Պերլին*։
Բելու – 248։
Բերկրի – 243, 246, 259, 265, 266։
Բերքառատ – *Տես Մալաթիա*։
Բէյթ-իւլ Շեբաբ – 274։
Բիւթանիա – 40, 49։
Բիւրք – 309, 310։
Բչերիկ – 127։
Բուրաստան (Լեռնասար) – 343, 344, 348, 349, 353։
Բրիտանիա – *Տես Անգլիա*։
Բրիւսէլ – *Պրիւքսէլ* – 92։

Գահիրէ – 119, 120, 123, 392, 393, 395-397։
Գաղազան – *Տես Ղազուին*։
Գայլ-Գետ, Քելքիտ – 297, 301, 303, 316։
Գանձակ – 163, 166։
Գավալա – 404, 420, 423։
Գարահիսար – 404։
Գարգառ – *Տես կարկառ*։
Գաւաչ – 242, 243, 246, 248, 250, 254, 259, 261, 265-267, 292։
Գետափ (Նոր Զուղա) – *Տես Սպահան*։
Գետափ – *Տես Էլեւի (Տրապիզոնի շրջան)*։
Գետեզր – *Տես Գայլ-Գետ, Գելքիտ*։
Գերմանիա – 13, 14, 25, 41, 81, 126, 155, 331, 510։
Գընճըլար – 404, 408, 420։
Գըրգաղաճ – 404, 407։
Գիլան – 173, 174, 188-191, 194, 195, 201, 209, 217, 218։
Գոգան – *Տես Սիս*։
Գոնիա – 140, 275։
Գոչ-Հիսար (Դաշտ) – 333, 334, 336։
Գուրտպելէն – 404, 408, 420։

Դամասկոս (Լիճ) – 364, 365, 387, 388։
Դաշտ – *Տես Գոչ Հիսար*։
Դաշտավայր – 242։
Դաշտավայր (Լեռնասար) – 343, 348, 349, 353։
Դատուան – 375։
Դերջան – 285։
Դիլիջան – 163, 166։

Եալովա – 404։
Եանիա – 269, 461։
Եգիպտոս – 8, 11, 119, 122-124, 144, 155, 364, 386, 392-397, 451, 466, 467, 502, 503, 505, 511, 514։
Եդեսիա – *Տես Ուրֆա*։
Ենգիղալայ – 221, 225, 228։
Ենիճէ – 404, 420։
Եոմուրա (Սարափ) – 397, 314, 317, 319, 321։
Երեւան (Մրգաստան) – 60, 61, 152, 166, 170, 263։
Երեք Բլուր – *Տես Զիլէ*։
Երզնկա – 285, 286, 289, 294, 297։
Եփրատ (Լեռնասար) – 348, 353։

Զամբար – 221, 225, 228, 229։
Զառա – 56, 338։
Զէյթուն (Արծուաբոյն) – 113, 144, 364-366, 368-370, 374-377, 380, 387-390։
Զիլէ (Երեք Բլուր) – 326, 328, 329։
Զմիւռնիա – *Տես Իզմիր*։
Զոնկուլտաք – 420։
Զուլֆերիա – 250, 280, 465, 504։

Էլեւի (Գետափ) – 296, 297, 300, 302, 313, 314, 316, 317, 319։
Էնզելի (Պորտ Արտուր) – 174, 188, 201, 209, 216։
Էնկիւրի – *Տես Անգարա*։
Էջմիածին – 125, 151, 154, 155, 170, 396, 502, 503։
Էտիրնէ-Ատրիանապոլիս – 52, 121, 125, 331, 404, 408, 420, 423, 508, 510։
Էրզրում – *Տես կարին*։

Թացու – 18։
Թաւրիզ – 173, 180, 185, 216, 235, 286։
Թեհրան – *Տես Պարսկաստան – Թեհրան*։
Թիմար – 242, 243, 246, 265, 266։
Թիֆլիս (Մեծ Քաղաք) – 8, 14, 16, 23, 27, 28, 59, 61, 62, 94, 126, 152, 163, 166, 167, 170, 263, 275, 287, 292, 316։
Թոքատ-Եւդոկիա – 326։
Թրակիա – 125, 440, 510։
Թրիպոլի-Տրիպոլիս – 296, 297, 299, 302, 314, 316, 319։
Թրոյ – 471, 475, 481, 486։

Ժամբլու – 469։
Ժայռ – *Տես Թրիպոլի-Տրիպոլիս*։
Ժընեւ – 35, 42, 50, 54, 58-60, 62, 69, 71, 73, 91, 126, 154, 171, 237, 247, 258, 280, 316, 464, 465, 469, 472, 473, 484, 492, 503, 508։

Իզմիտ – 91, 114, 404, 408, 420, 439, 490։
Իզմիր – 59, 62, 68, 69, 90, 114, 122, 398, 404, 407, 475, 476, 487, 508։
Իսթ Սէն Լուիզ – 475, 481, 486։
Իսթ Վէյմընթ – 477, 481, 486։
Իսթ Քեմպրիճ – 486։
Իրիս – 326։

Լայպցիկ – 464, 466, 469։
Լառ – 221, 223, 225, 228, 229։
Լեռ – *Տես Հալէպ*։
Լեռնաչղթայ – *Տես Կիւմիւշխանէ*։
Լեռնասար – *Տաս Խարբերդ*։
Լեռնավայր – *Տես Կիլիկիա*։
Լիբանան – 156, 364, 382, 468։
Լիէժ – 469։
Լին – 471, 475։
Լոնտոն – 13, 150, 151, 154, 158, 159, 331, 455, 460, 461, 496, 502, 504, 509։
Լոս Անճելոս – 472, 476, 486։
Լօզան – 65, 464, 465, 469։
Լօվէլ – 471, 475, 486։
Լօրէնս – 471, 475, 481, 486, 487։

Խառակոնիս – 243։
Խարբերդ – 8, 11, 26, 56, 58, 68, 69, 125, 127, 128, 131, 134, 147, 277, 333, 340-357, 476, 501։
Խիզան – 241, 243, 246, 248, 265, 266, 275։
Խլաթ – 275։
Խնուս – 277, 359։
Խոյ (Աւարայր) – 248, 286։
Խոչապ – 287, 288։
Խոր Վիրապ – *Տես Ատանա*։
Խուլը – 277։
Խրոխտենց – 257-259, 261, 267, 292։

Ծիածան (Լեռնասար) – 343, 344, 348, 352, 353։
Ծովափ – *Տես Տրապիզոն*։
Ծոց – *Տես Պէյրութ*։

Կայան – *Տես Մարզուան*։
կառափնատ – *Տես Կիլիկիա*։
Մ. կատարինէ – 476, 486։
Մ. կարապետ (Մշոյ վանք) – 7, 29, 42, 276-278, 282, 361, 512։
կարին (Էրզրում) – 7, 8, 10-12, 14, 19, 28, 32, 34, 39, 42, 50, 52, 53, 59, 63, 64, 68, 72, 85, 94, 96, 114, 125, 127, 128, 131, 134, 141, 145, 147, 153, 254, 274, 275, 277, 279, 283, 285-295, 359, 508։
կարկառ – 242, 243, 246, 248, 250, 254, 256, 258, 259, 261, 265-268, 291, 292, 322։
կարճկան – 158, 243, 246, 265-267, 273, 275, 291, 292, 507։
կարմիր Լեռ – *Տես Անտիոք եւ Մուսա Լեռ գիւղերը*։
կարս – 134, 158։
կարցախ – 404, 407։
կելիկ կուզան – 283։
կեծան – 507։
կեմլճիկ – 404, 406։
կեսարիա – 59, 91, 114, 275, 458։
կէյվէ – 404։
կէօլտաղ – 404։
կիլիկիա (Լեռնավայր) – 8, 11, 18, 41, 122, 364-393, 397, 470, 502, 503, 505։
կիճ – 259։
կիրասոն – 95, 96, 254, 296, 298-303, 305, 306, 314, 316, 317, 319, 322-324։
կիւմիւշխանէ – 140, 297, 302։
կիւսնենց – 158, 246, 265, 266։
կիւրին (Քարճոր) – 333, 334, 336, 338։
կիւրիւէ – 404, 406։
կոլտ – 471, 476, 486։
կովկաս – 8, 10, 11, 13-17, 21-23, 25, 32, 33, 36, 38, 53, 54, 58, 60, 61, 68, 69, 72, 95, 148, 152, 155, 163, 164, 166-169, 172, 219, 224, 235, 236, 258, 263, 269, 270, 274, 277, 285, 287, 289, 300, 308, 431, 455, 459, 460, 466, 492, 496, 497, 508, 512։
կրանիթ Սիթի – 471, 475, 481, 486։
կրանտ Րափիտս – 486։

Հազարէն – 246, 265, 266։
Հալէպ (Լեռ) – 114, 364, 365, 367-369, 376, 387, 389, 391, 397։
Հաճըն – 375, 376։
Հաճիքէօյ (Կայծակ) – 326։
Համատան – 182, 189, 194, 201, 209, 216, 221, 225, 230։
Համիլթըն – 471, 475, 481, 486։
Համշէն – 170։
Հայգիւղ – 404, 406։
Հայ Լեռ (կառափնատ) – 368։
Հայկեան (Լեռնասար) – 348, 353։
Հայոց Ձոր (Վարի) – 243, 246, 265, 266, 291։
Հայոց Ձոր (Վերի) – 242, 243, 246, 265, 266, 291։
Հարթֆըրտ – 471, 475, 482, 486։
Հեվրիլ – 471, 475, 486։
Հէքքեարի – 35, 127, 128, 134, 147։
Հէյվրհիլ – 481։
Հիւսէյնիկ (Անուշաւան) – 340, 344, 353, 500։
Հիւսնի Մանսուր – 347։
Հողաբլուր, Հովիտ – *Տես Այնթապ*։
Հոսանք (կառափնատ) – 365։
Հրաբուխ (Սեւ Բլուր) – 332-334։

Ձորամէջ (Լեռնասար) – 347։
Ձորայր – *Տես Թոքատ, Եւդոկիա*։
Ձկոր – 259։

Ղազուին – 174, 189, 191, 195, 201, 209, 216-224, 226։
Ղարադաղ – 236։
Ղարաղան – 193։
Ղարաքիլիսա (Վանաձոր) – 163, 166։

Ճանիկ – 48։
Ճարա – 288։
Ճերահ – 404։

Մալաթիա (Բերքառատ) – 127, 147, 340, 341, 343, 347, 353։
Մալայիր – 209, 210։
Մալկարա – 121, 420, 423, 510։
Մակեդոնիա – 20, 53, 125, 135, 141, 440, 454, 463։
Մակու – 286։
Մամուրէթ ուլ Ազիզ (Մեզրէ) – 128, 340, 343, 344, 347, 349, 352, 353։
Մամուռանք – 56, 243, 246, 265, 266։
Մանգան – 256։
Մանչեսթըր – 471, 475, 481, 486։
Մանտան – 18։
Մառնիչ – 294։
Մատէն – 345, 347։
Մատիսըն – 477։
Մարաչ (Սահմանաբերդ) – 91, 113, 114, 133, 144, 364, 365, 368, 375, 376, 385, 387, 390, 391։
Մարզուան (կայան) – 58, 91, 326։
Մարմարա – 40, 49, 155։
Մեծ-Նորգիւղ – 404, 420։
Մեծ Քաղաք – *Տես Թիֆլիս*։
Մեսրոպաւան – *Տես Բալու*։
Մերսին – 375, 384, 386։
Միլֆրըտ – 471, 475, 481, 486։
Միջնաբերդ (Սեւ Բլուր) – 332, 334, 336։
Մինարէթ – *Տես Սալմաստ*։
Միտլպորօ – 471, 476, 481, 486։
Մշակնոց – 309, 310։
Մոկս – 242, 243, 246, 265, 266։
Մուսա Լեռ – 364, 387, 388, 390։
Մուշ – 19, 25, 27, 29, 35, 56, 64, 68, 72, 91, 94, 96, 114, 134, 144, 247, 254, 275,277, 281, 283, 284, 286, 288, 289, 293, 294, 323, 359, 386, 458, 479, 512։
Մուսուլ – 35, 263, 274։
Մուրատչա – 404։
Մրգաստան – *Տես Երեւան*։

Յաղթաբերդ (Լեռնասար) – 347։
Յունաստան – 60, 125, 269։

Նազիկ – 248։
Նանսի – 466, 469։
Նարեկ – 267։
Նաւահանգիստ – *Տես Պաթում*։
Նեչուէ – 471, 475, 481, 486։
Ներքին Զանաղչի – 221-225, 228, 229։
Նիակարա Ֆոլս – 471, 476, 481, 486։
Նիւթըն Ափր Ֆոլս – 471, 476, 482, 486։
Նիւ Եորք – 438, 471, 473-476, 481, 482, 486, 487։
Նիւ Հէյվըն – 471, 475, 477, 486։
Նիւ Պրիթէյն – 471, 475, 481, 486, 487։
Նիւ Պրիփորթ – 471, 475, 486։
Նովոչերկասկ – 54, 61։
Նովրուզ (Լեռնասար) – 348, 353։
Նոր Ջուղա – *Տես Սպահան*։
Նորտուզ – 265, 266։
Նորֆոք – 476։

Շահ, Շահստան – *Տես Պարսկաստան-Թեհրան*։
Շամ – *Տես Վան-Վասպուրական*։
Շապին Գարահիսար (Բերդ) – 91, 127, 296, 298, 300-303, 309-312, 314, 316, 317, 319։
Շատախ – 18, 242-244, 246, 248, 250, 254, 258, 265, 266, 292։
Շաւարին – 201, 230։

Շեմտենան – 274։
Շէնիկ – 283։
Շիքակօ – 476, 481, 486։
Շումլա – 121։

Ոզմ – 18, 246, 275։
Ոսկանապատ – *Տես Պաքու*։
Ոստան – 248, 257, 259։
Որոտում – *Տես Տիվրիկ*։
Ուայթինսվիլ – 471, 475, 481, 486։
Ուեսթ Հոպոքըն – 361, 471, 475, 481, 486։
Ուէսթ Փուլման – 475, 478, 481, 486։
Ուէքէկըն – 475, 481, 486։
Ուստր – 471, 476, 479, 481, 486, 493, 495։
Ուրանց – 18։
Ուրֆա (*Արեան Հովիտ*) – 364, 365, 368, 378, 383, 387, 390, 391։
Ուօթրթաուն – 471, 475, 481, 486։
Ուօթրվլիթ – 471, 476, 481, 486։

Զաթալճա – 252, 330, 455։
Զալկարա – 404։
Զարլսթաուն – 477, 481, 486։
Զարհադ – 221, 225, 228, 229։
Զարսանճաք (*Գահաւանդ*) – 56, 340, 342, 344, 347, 353։
Զենկիլէր – 404, 408, 420։
Զմշկածագ (*Բագէ*) – 340, 343, 347-349, 353, 508։
Զնքուշ – 347։
Զըլսի – 475, 478, 481, 486։
Զըլտըր – 134։
Զորլու – 121, 455։
Զորում (*Վաղարշապատ*) – 326։

Պաթում – 21, 163։
Պալիա-Մատէն – 404, 420։
Պալըքէսէր – 404, 406, 420, 423։
Պալքան – 8, 11, 14, 33, 40, 59, 68, 69, 72, 121, 122, 124, 440-463, 467, 470։
Պաղտատ – 33, 361, 504։
Պայազիտ – 140, 270, 285։
Պանտրմա – 404, 406, 420, 422, 423։
Պաչքալէ – 246, 247, 270, 287։
Պարսկաստան-Թեհրան – 8, 10, 11, 22, 28, 33, 37, 38, 46, 48, 51, 58-60, 62, 68, 69, 92, 94, 96, 101, 106, 144, 145, 155, 173-241, 247, 254, 263, 286, 289, 291, 328, 329, 431, 457, 467, 469, 483, 492, 497։
Պարտիզակ – 398, 404, 408, 420, 422, 426, 438, 439։
Պաքու – 8, 10, 11, 21, 23, 24, 62, 163, 166, 170, 171, 201, 263։
Պաֆրա (*Ալիս*) – 326։
Պեռերբուրգ – 8, 11, 14, 16, 19, 126, 151, 152,163, 166, 171, 172, 255, 269, 331, 460, 501, 508։
Պերլին – 14, 63, 160, 178, 331, 461, 466, 468, 469, 502, 504, 508։
Պէյրութ (*Մոց*) – 364-367, 381, 382, 384-388, 397։
Պիթլիս – 63, 91, 93, 125, 127, 128, 131, 134, 147, 241, 247, 273, 274-276, 282-284, 286, 288, 289, 293, 359, 512։
Պիլճիկ – 404, 420։
Պինկերթըն – 477, 486։
Պոնտոս – *Տես Ամասիա*։
Պոլիս – 8, 11, 13-17, 19, 20, 25, 28-30, 35-37, 40, 42, 45, 50-52, 57-60, 62, 64, 65, 68-75, 78, 84, 89, 91-95, 99, 103-109, 114, 116, 125, 126, 131, 145, 148, 151-153, 155, 170, 179, 180, 247, 248, 250, 252, 255, 256, 258, 263, 269, 274, 282, 283, 285, 286, 297, 311, 328, 330, 331, 333, 340, 356, 358, 359, 366, 374, 378, 379, 385, 386, 389, 396-439, 447, 452, 453, 455, 458, 459, 461, 467, 480, 488, 490-492, 496, 498, 501-505, 507, 508, 510, 512։
Պոսթըն – 470, 471, 473-476, 481, 482, 485-487, 499, 506, 509, 513, 514։
Պուէնոս Այրէս – 374։
Պուլայէր – 269, 378, 379, 461։
Պուլանըխ – 247, 277, 289։
Պուլկարիա – 51, 121, 125, 144, 155, 269, 378, 440, 453, 454, 458-460։
Պուրկազ – 121, 451։
Պուքրէշ – 443, 445, 447։
Պրաքթըն – 471, 476, 481, 486։
Պրենթֆըրտ – 471, 475, 478, 481, 486։
Պրիճփորթ – 471, 475, 481, 486։
Պրուսա – 404, 408, 420։

Ռաչտ – 174, 179, 190, 216, 235։
Ռէյսին – 476, 481, 486։
Ռիչմընտ – 475, 486։
Ռոստով – 61, 62։
Ռոտոստօ – 91, 114, 121, 423, 455, 461, 510։

Ռումանիա – 144, 269, 378, 440, 444, 460։
Ռումելի – 271, 328, 330, 455, 501։
Ռուսիա – 11, 13-15, 21-24, 33, 45, 46, 48, 81, 101, 125, 126, 144, 145, 148, 149, 155, 156, 161, 166, 167, 232, 241, 250, 258, 260, 263, 291, 297, 380, 396, 453, 454, 461, 490, 492, 498, 501, 502, 504։
Ռուսճուգ – 441-443, 447, 458։

Սալմաստ (*Մինարէթ*) – 155, 238, 248, 257, 259, 262, 270, 286, 291։
Սամոս – 156։
Սամսոն – 58, 68, 69, 95, 124, 133, 141, 324, 326-331, 333։
Սապանճա – 404։
Սասուն (*Բարձրաւանդակ*) – 8, 58, 254, 268, 276-284, 289, 291, 326, 479, 487։
Սարալանջ – *Տես Քեսապ*։
Սարայ – 246, 274։
Սարափ – *Տես Եոմուրա*։
Սարուստան – *Տես Կովկաս*։
Սեբաստիա-Սվազ – 14, 19, 26, 58, 59, 64, 68, 69, 114, 125, 127, 128, 131, 134, 147, 326, 332-339, 342, 356, 458։
Սելանիկ – 53-55, 84, 92, 279, 404։
Սեմալ – 283։
Սենթրըլ Ֆոլս – 471, 475, 481, 486։
Սերպիա – 125, 269, 378։
Սեւան (*Վասպուրական*) – 246։
Սեւ Արիւն – 189, 191, 201, 203, 209, 218-220, 222-224, 226, 228-230։
Սեւ Բլուր – *Տես Սեբաստիա-Սվազ*։
Սեւ Լեռ (*Սեւ Բլուր*) – 334։
Սէնթ Լուիզ – 476, 477, 486։
Սթանոզ – 408։
Սթեկըր – 481, 486։
Սիպերիա – 94, 307։
Սիս – 91, 113, 114, 490։
Սիրանոզ – 59։
Սիրաքիւզ – 486։
Սլիվան – 359։
Սլիվէն – 121։
Սկիւտար – 408, 420, 424։
Սղերդ – 35, 127, 140, 147, 359։
Սուէտիա – *Տես Մուսա Լեռ*։
Սուլթանաբադ – 209, 210։
Սուլթան Զայիր – 404, 420, 423։

Վանաձոր (*Լեռնասար*) – 353։
Վանասար (*Լեռնասար*) – 348, 353։
Վան-Վասպուրական – 8, 11, 15, 17-20, 25, 27-31, 34-36, 40, 50, 51, 56, 63, 68, 69, 72, 73, 91, 93, 94, 96, 102, 114, 117, 118, 122, 124, 125, 127, 128, 131, 134, 140, 147, 152, 158, 180, 238, 241-275, 277, 283, 286-289, 291-293, 324, 385, 443, 445, 451, 454, 456, 458, 490, 496, 499, 501, 505-507, 511, 512։
Վանիկ – 243։
Վաչտ – *Տես Օրտու*։
Վառնա – 68, 121, 442, 443, 447-449։
Վարդենիս – 294։
Վերին Զանաղչի – 191, 192, 221-225, 228, 229։
Վիեննա – 12, 65, 148, 464, 466, 469, 502։
Վիչապ – *Տես Պոլիս*։
Վիչապաձոր – *Տես Տիգրանակերտ-Տիարպեքիր*։
Վրէժ, Վրէժստան – *Տես Ատրպատական*։

Տարենտէ – 338։
Տարօն (*Դուրան*) – 7, 10, 11, 15, 18, 35, 42, 53, 254, 257, 258, 276-284, 287, 291, 293, 294, 509։
Տէտէ-Ադաճ – 404, 420, 423։
Տէօրթեօլ – 384։
Տընտէս – 476, 481, 486։
Տիգրանակերտ-Տիարպեքիր – 8, 11, 26, 35, 52, 54, 56, 68, 69, 91, 96, 125, 127, 128, 131, 134, 147, 171, 347, 358-363, 508, 514։
Տիթրոյիթ – 471, 472, 474, 475, 481, 486։
Տիվրիկ (*Որոտում*) – 332-334, 336, 338։
Տովըր – 471, 476, 481, 486։
Տրապիզոն – 8, 11, 14, 17, 19, 20, 28, 30, 36, 48, 53, 64, 68, 91, 95, 96, 267, 296-326, 359, 508։
Տրիպոլիս (*Ափրիկեան*) – 34։

Րիգէ – 133, 141, 170։

Ցուրիխ – 467, 469։

Փաթիրսըն – 471, 475, 481, 486։
Փախներ – 248։
Փառնակ – *Տես Կիրասոն*։
Փարիզ – 12, 66, 71, 150, 154-156, 158, 260, 275, 286, 288, 290, 331, 380, 396, 455, 456, 458, 459, 461, 464, 465, 469, 480, 487, 496, 499, 501, 502, 504։
Փեթերկէ – 344, 345, 347։
Փեթերսպուրկ – *Տես Պետերբուրգ*։
Փեսանդաչտ – 243, 246, 265, 266։
Փերիա – 190, 193։
Փորթլէնտ – 471, 475, 481, 486։
Փոքր Հայք – 58, 328, 329, 332, 342, 344, 349, 353, 385։
Փրաւիտենս – 471, 474, 475, 481, 486։

Քալիֆորնիա – 470, 484։
Քանատա – 438, 438, 470, 485, 493, 494, 497։
Քանքըրտ – 471, 475, 481, 486։
Քար – *Տես Ալեքսանդրապոլ*։
Քարձոր – *Տես Կիւրին*։
Քարուակ – 273։
Քեազազ – 210։
Քեամարա – 210։
Քեսապ (Սարալանջ) – 364, 387, 388, 390։
Քերմանչահ – 185, 239։
Քէմպրիճ – 471, 475, 482։
Քէնթըն – 471, 476, 486։
Քէօթահիա – 404, 407։
Քէօփրիւ – 326։
Քիրմասթի – 404, 406, 420։
Քիւրտիստան – 63, 66, 172, 273, 505։
Քլիվլէնտ – 475, 486։
Քղի – 19, 277, 285, 289։
Քնուչա – 476, 486։
Քոզան, Գոզան – *Տես Սիս*։
Քոստանցա – 443, 461։
Քովէյթ – 504։

Օվաճըգ – 404, 408։
Օրտու (Վաչտ) – 95, 296, 298, 299, 301-303, 314, 316, 317, 319։

Ֆարղին (Փրակերթօ) – 277, 361։
Ֆիլատելֆիա – 471, 475, 481, 486։
Ֆիլիպէ – 121, 441-443, 447, 450, 451։
Ֆիչպըրկ – 471, 475, 481, 486։
Ֆրանսա – 13, 14, 37, 81, 126, 128, 155-157, 161, 396, 465, 496, 501, 502, 504։
Ֆրեզնօ – 470, 472, 475, 477, 486։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԾԱՌԱՋԱԲԱՆ ---------- 3

ԳԼՈՒԽ I

Հ.Ց.Դ. ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎ (1913)
(Էջ 9 — 49)

Հ.Ց.Դ. 7ր Ընդհանուր ժողով ---------- 7
1.— Եօթներորդ Ընդհանուր ժողովը հրաւիրող շրջ. նամակ (Ապրիլ, 1913) ---------- 9
2.— Ատենագրութիւն Հ.Ց.Դ. 7ր Ընդհանուր ժողովին ---------- 10
3.— Հ.Ց.Դ. 7ր Ընդհանուր ժողովի որոշումները — Ամփոփում ու քաղուածքներ ---------- 42

ԳԼՈՒԽ II

Հ.Ց.Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
(Էջ 50 — 66)

Հ.Ց.Դ. Արեւմտեան բիւրոյի արձանագրութիւնները ---------- 50
1.— Ատենագրութիւն բիւրոյական ժողովներու (1910-1911) ---------- 51
2.— Որոշումներ Հ.Ց.Դ. Պոլսոյ Խառն ժողովի կողմէ տրուած ---------- 63

ԳԼՈՒԽ III

Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԺՈՂՈՎԸ
(Էջ 67 — 83)

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Խորհուրդի Արտակարգ ժողովը ---------- 67
1.- Արեւմտեան բիւրոյէն Ամերիկայի կ.կ.ին (18/24 Օգոստ. 1912) ---------- 67
2.- Դաշնակցութեան Խորհրդի արտակարգ ժողովի Քաղուածք-որոշումները (Մեպտ. 1912) ---------- 68
3.- Շրջաբերական-նամակ կազմակերպական մարմիններուն ---------- 74

4.- Ինքնապաշտպանութեան համառօտ հրահանգ ---------- 76
5.- Մրագիր-պլատֆորմ խորհրդարանական գործունէութեան համար Թուրքիոյ մէջ (1912) ---------- 78
6.- Ցանճնառագիր Օսմ. խորհրդարանի երեսփոխանական հայ թեկնածուներուն ---------- 83

ԳԼՈՒԽ IV

ԾԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԽԶՈՒՄ Հ.Ց.Դ.Ի ԵՒ ԻԹԹԻՀԱՏ ՎԷ ԹԵՐԱԳԴԸ-Ի ՄԻՋԵՒ
(Էջ 84 — 101)

Ծարաբերութիւններու խզում Հ.Ց.Դ.ի եւ Իթթիհատ վէ Թերագդըի միջեւ ---------- 84
1.- Շրջաբերական թիւ 3 — Հ.Ց.Դ. կ. կոմիտէներուն (16/29 Փետր. 1912) ---------- 86
Համաձայնագիր Իթթիհատ վէ Թէրագդը եւ Հ.Ց.Դ.ի միջեւ (օսմաներէն, հայերէն թարգմ.) ---------- 87
2.- Արեւմտեան բիւրոյէն Իզմիրի կոմիտէին (28 Փետր./12 Մարտ 1912) ---------- 90
3.- Զաւարեանէն Տրապիզոնի կեդր. կոմիտէին (24-3-1912) ---------- 91
4.- Արեւմտեան բիւրոյէն «Դրօշակ»ի խմբագրութեան (24 Ապրիլ/7 Մայիս 1912) ---------- 91
5.- Արեւմտեան բիւրոյէն Վասպուրականի կ.կ.ին (28 Ապրիլ 1912) ---------- 93
6.- Արեւելեան բիւրոյէն (Կարին) Արեւմտեան բիւրոյին (Պոլիս) (9 Յուլիս 1912) ---------- 94
7.- Արեւմտեան բիւրոյէն Տրապիզոնի կ.կ.ին (19 Մայիս 1912) ---------- 95
8.- Արեւմտեան բիւրոյէն «Դրօշակ»ին (18 Յուլիս 1912) ---------- 95
9.- Արեւելեան բիւրոյէն Արեւմտեան բիւրոյին (22 Յուլիս 1912) ---------- 96
10.- Արեւմտ. բիւրոյի շրջաբերական թիւ 3 (28 Յուլիս 1912) ---------- 97
11.- Արեւմտ. բիւրոյէն Ամերիկայի կ.կ.ին (6 Օգոստոս 1912) ---------- 99

ԳԼՈՒԽ V

ՀԱՄԵՐԱՇԽԱԿԱՆ ՔԱՅԼԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆՑ ՄԻՋԵՒ (1909—1913)
(Էջ 102 — 124)

Համերաշխական քայլեր հայկական կազմակերպութեանց միջեւ ---------- 102
Բաժին Ա.— Համերաշխական ժողովներ
Ա 1.- Զ. նիստի որոշումը (17/30 Հոկտ. 1909) ---------- 103
Ա 2.- ԺԱ նիստին որոշումը (19 Նոյ. 1909) ---------- 103
Ա 3.- ԺԲ.-ԻԵ. նիստեր (13/26 Ապրիլ 1910) ---------- 104
Ա 4.- Միջկուսակց. Համերաշխ. ժողովի որոշում եկեղեցիներու մէջ բանախօսութեանց առթիւ ---------- 105
Ա 5.- Նիստ ԼԴ. (21 Յուլիս 1910) ---------- 106
Ա 6.- ԼԵ. նիստին որոշումը (21 Յուլիս 1910) ---------- 107
Բաժին Բ.— Համերաշխութեան ժողովի որոշումները խորհրդարանական ընտրութիւններու առթիւ
Բ 1.- Նամակ Պատրիարքական դիւան կաթողիկեայ հայոց (15/28 Մարտ 1912) ---------- 108
Բ 2.- Յայտարարութիւն Համերաշխական ժողովի (19/1 Ապրիլ 1912) ---------- 108
Բ 3.- Համաձայնութիւն Հ. Ց. Դաշնակցութեան եւ Կեդրոնի խմբակցութեան միջեւ (19 Մարտ 1912) ---------- 109
Բ 4.- Համերաշխական ժողովոյ Մարտ ամսուան նիստերը ---------- 109

Բ 5.- *Կեդրոնի խմբակցութեան բաժանումը Համերաշխութենէն* ---- 112
Բ 6.-*Նիստ Համերաշխութեան ժողովոյ* ---- 113
Բ 7.- *Բանաձեւ Համերաշխութեան ժողովոյ* ---- 114
Բ 8.- *Ազգային ժողովի անկախ խմբակցութեան* (12 *Ապրիլ* 1912) ---- 114
Բաժին Գ.— Համերաշխութեան համաձայնութիւններ
Գ 1.- *Յայտարարագիր* (*Հոկտ.* 1913) ---- 115
Գ 2.- *Համերաշխ. ատենագրութիւն Վասպուրականի մէջ գործող հայ քաղաքական երեք կուսակցութիւններու* ---- 117
Գ 3.- *Շրջաբերական՝ Վասպուրականի դաշնակցական, ռամկավար եւ հնչակեան ընկերներուն* ---- 118
Գ 4.- *Յայտարարութիւն ուղղուած Եգիպտոսի հայ գաղութին* ---- 119
Գ 5.- *Տեղական համերաշխութիւն* [*Սոֆիա*] ---- 120
Գ 6.- *Համաձայնութեան դաշինք Հ.Յ.Դ. Պալք. Կ.Կ.ի եւ Ս.Դ.Հ.Կ. Պուլկարիոյ ներկայացուցիչի միջեւ* ---- 121
Գ 7.- *Յայտարարագիր ուղղուած Իզմիրի շրջանի հայերուն* (*Օգոստ.* 1913) ---- 122
Գ 8.- *Եգիպտոսի միջկուսակցական մարմնէն կոչ Ամերիկայի կուս. շարքերուն* (*Սեպտ.* 1913) ---- 123
Գ 9.- *Համերաշխութեան յայտարարութիւն Սամսոնի դաշն. եւ հնչ. մարմիններուն* (22 *Փետր.* 1914) ---- 124

ԳԼՈՒԽ VI

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

(էջ 125 – 161)

Հայկական բարեկործութիւններ ---- 125

Բաժին Ա.
Ա 1.- *Հիմնական տրամադրութիւններ Արեւելեան Անատոլուի հայաբնակ նահանգներու* ---- 127
Ա 2.- *Հայկական շրջանի յատուկ վարչութեան հիմնական կէտեր* (*Ուրուագիծ*) ---- 128
Ա 3.- *Հայկ. նահանգի յատուկ վարչութեան հիմնական կէտերը եւ պատճառաբանութիւնները* ---- 130
Ա 4.- *Վիճակագրական տախտակ* ---- 146-147

Բաժին Բ.
Բ 1.- *Տեսակցութիւն Կ. Պոլսոյ ռուս դեսպանին հետ* ---- 148
Բ 2.- *Տեսակցութիւն կոմս Բերխտոլդի հետ* ---- 150
Բ 3.- *Պետրոսէն Արեւմտեան բիւրոյին* (7 *Դեկտ.* 1912) ---- 151
Բ 4.- *Վռամեանէն Արեւմտեան բիւրոյին* (18/31 *Դեկտ.* 1912) ---- 152
Բ 5.- *Սիմոն Զաւարեանէն «Դրօշակ»ի խմբագրութեան* (6/19 *Փետր.* 1912) ---- 153
Բ 6.- *Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն «Դրօշակ»ի խմբագրութեան* (8/21 *Փետր.* 1912) ---- 154
Բ 7.- *Տոքթ. Կարապետ Փաշայեանէն Պարսկաստանի ընկերներուն* (21 *Փետր.* 1912) ---- 155
Բ 8.- *Վահան Փափազեանէն Արեւմտեան բիւրոյին* (12 *Մարտ* 1913) ---- 156

Բաժին Գ.— Հ.Յ.Դ.ի բողոքի հեռագիրները եւրոպական պետութեանց եւ մամուլին
Գ 1.- *Հ. Յ. Դաշնակցութենէն Տելգասէին* (7 *Դեկտ.* 1912) ---- 157
Գ 2.- *Հ. Յ. Դաշնակցութենէն Եդուարդ Գրէյին* (7 *Հոկտ.* 1912) ---- 158
Գ 3.- *Հ. Յ. Դաշնակցութենէն Փիշոնին* (1913) ---- 158
Գ 4.- *Հ. Յ. Դաշնակցութենէն Եդուարդ Գրէյին* (1913) ---- 159
Գ 5.- *Հ. Յ. Դաշնակցութենէն Իզվոլսքիին* (1913) ---- 160
Գ 6.- *Հ. Յ. Դաշնակցութենէն Փիշոնին* (1913) ---- 161

ԿԱՋՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ VII

ԿՈՎԿԱՍ – ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՆԵՐ

(էջ 162 – 172)

Կովկասի Ռայոնական ժողովները ---- 163

1.- *Կովկասի Ռայոնական ժողովի արձանագրութիւնները* [1912] ---- 163
2.- *Կովկասի Ռայոնական ժողով* [1913] ---- 166
3.- *Միք. Տէր Մարտիրոսեանէն Ս. Զաւարեանին* (30 *Յուլիս* 1913) ---- 170
4.- *Պետերբուրգի ընկերական շրջանի որոշումները* VII *Ընդհանուր ժողովին* ---- 172

ԳԼՈՒԽ VIII

ՇԱՀՍՏԱՆ – ԹԵՀՐԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻՒՆ

(էջ 173 – 234)

Շահստան – Թեհրանի եւ Ատրպատականի կեդր. կոմիտէութիւններ ---- 173

Բաժին Ա.
Ա 1.- *Հ.Յ.Դ. Պարսկաստանի Ռայոնական ժողովի որոշումները* (1912) ---- 174
Ա 2.- *Լիպարիտ Նազարեանցէն Արեւմտեան բիւրոյին* (17 *Մեպտ.* 1912) ---- 178
Ա 3.- *Ինքնապաշտպանութեան կոմիտէէն Թեհրանի Կ.Կ.ին* (26 *Դեկտ.* 1912) ---- 179
Ա 4.- *Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Թեհրանի Կ.Կ.ին* (20 *Մարտ* 1913) ---- 180
Ա 5.- *Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Շահստանի Կ. Կոմիտէի* (1911-1913) ---- 181

Բաժին Բ.
Բ 1.- *Արձանագրութիւն Հ.Յ.Դ. Շահստանի Կ. Կոմիտէի Ա. Շրջանային ժողովի* (*Մայիս* 1913) ---- 194
Բ 2.- «*Շահ*» *քաղաքի* 1913*ի Պատգամաւորական ժողովի արձանագրութիւնները* ---- 212
Բ 3.- *Տեղեկագիր շրջաններու* (*Գաղազան, Սեւ Արիւն, Ախմեթա*) ---- 216
Բ 4.- *Շրջաբերական Շահստանի Կ.Կ.ի* (7-8-1913) ---- 232

ԳԼՈՒԽ IX

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻԻՆ
(էջ 235 – 240)

1.- *Ատրպատականի կ. կոմիտէի տեղեկագիրը* (1911-1913) ---------- 235
2.- *Ատրպատականի կ. կոմիտէէն Արեւմտեան բիւրոյի Թուրքիոյ հատուածին* (2 Սեպտ. 1912) ---------- 239
3.- *Ատրպատականի կ. կոմիտէէն Շահստանի կ. կոմիտէին* (5 Սեպտ. 1913) ---------- 240

ԳԼՈՒԽ X

ՎԱՆ – ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻԻՆ
(էջ 241 – 275)

Վան – Վասպուրականի կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 241

Բաժին Ա.
Ա 1.- *Հ.Ց.Դ. Վասպուրականի Ռայոնական ժողովի որոշումներ* (1-15 Դեկտ. 1912) ---------- 242
Ա 2.- *Վասպուրականի կ.կ.էն Արեւմտեան Բիւրոյին* (22-1-1912) ---------- 247
Ա 3.- *Արամ Մանուկեանէն Արեւմտեան Բիւրոյին* (19-9-1912) ---------- 248
Ա 4.- *Արամ Մանուկեանէն «Դրօշակ»ի խմբագրութեան* (28-9-1912) ---------- 250
Ա 5.- *Վռամեանէն Հ.Ց.Դ. Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին* (29-9-1912) ---------- 251
Ա 6.- *Նիկոլ Դումանէն Վանի ընկերներուն* (30-10-1912) ---------- 252
Ա 7.- *Սարգիս Բարսեղեանէն Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին* (22-11-1912) ---------- 253
Ա 8.- *Ա. Վռամեանէն Արեւմտեան Բիւրոյին* (22-11-1912) ---------- 255
Ա 9.- *Արամ Մանուկեանէն Արեւմտեան Բիւրոյին* (3-12-1912) ---------- 256
Ա 10.- *Արամ Մանուկեանէն «Դրօշակ»ի խմբագրութեան* (3-12-1912) ---------- 258
Ա 11.- *Վասպուրականի կ.կ.էն Արեւմտեան Բիւրոյին* (10-12-1912) ---------- 259
Ա 12.- *Արամ Մանուկեանէն Արեւմտեան Բիւրոյին* (18-12-1912) ---------- 261
Ա 13.- *Վռամեանէն Թեհրանի կեդր. կոմիտէին* (19-12-1912) ---------- 263

Բաժին Բ.
Բ 1.- *Հ.Ց.Դ. Վասպուրականի Ռայոնական ժողովի որոշումները* (10-15 Նոյեմբ. 1913) ---------- 264
Բ 2.- *Արամ Մանուկեանէն Արեւմտեան Բիւրոյին* (27-2-1913) ---------- 267
Բ 3.- *Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Վասպ.ի կ.կ.ին* (25 Մարտ 1913) ---------- 269
Բ 4.- *Վռամեանէն Արեւմտեան բիւրոյին* (25 Մարտ 1913) ---------- 270
Բ 5.- *Բողոքի հեռագիր Թուրքիոյ վարչապետին* (Ապրիլ 1913) ---------- 271
Բ 6.- *Հայ-քրտական պայմանագիր* (16 Մայիս 1913) (*օսմաներէն բնագիր եւ թարգմանութիւնը*) ---------- 272-273
Բ 7.- *Վռամեանէն Արեւմտեան բիւրոյին* (29 Յունիս1913) ---------- 274
Բ 8.- *Վռամեանէն Արեւմտեան բիւրոյին* (6 Յուլիս1913) ---------- 275

ԳԼՈՒԽ XI

ԴՈՒՐԱՆ – ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻԻՆ
(էջ 276 – 284)

Դուրան – Բարձրաւանդակի կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 276

1.- *Մ[ուրբ] կ[արապետ]ի Խորհրդակցական ժողովը* (1913) ---------- 277
2.- *Արեւելեան բիւրոյէն Տարօնի կ.կ.ին* (29-4-1911) ---------- 279
3.- *Տարօնի կ.կ.էն Ռուբէն Տէր Մինասեանին* (12-10-1911) ---------- 280
4.- *Տարօնի կ.կ.էն Արեւմտեան բիւրոյին* (26-6-1912) ---------- 281
5.- *Դուրան Բարձրաւանդակի կ.կ.էն Հ.Ց.Դ. Արեւմտեան բիւրոյին* (11-7-1912) ---------- 282
6.- *Ռոստոմէն Արեւմտեան բիւրոյին* (27-7-1912) ---------- 283
7.- *Տարօնէն Ամերիկայի կ.կ.ին* (18-2-1913) ---------- 284
8.- *Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Պիթլիս* (8-3-1913) ---------- 284

ԳԼՈՒԽ XII

ԲԱՐՁՐԲԵՐԴ – ԿԱՐՆՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻԻՆ
(էջ 285 – 295)

Բարձրբերդ – Կարնոյ կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 285

1.- *Կարնոյ կ.կ.էն Արեւմտեան բիւրոյին* (17-9-1911) ---------- 285
2.- *Ռոստոմէն Արեւմտեան բիւրոյին* (*Յունուար*, 1912) ---------- 286
3.- *Արեւելեան բիւրոյէն Արեւմտեան բիւրոյին* (31-10-1912) ---------- 287
4.- *Սարգիս Օհանջանեանէն «Դրօշակ»ի խմբագրութեան* (21-11-1912) ---------- 288
5.- *Սարգիս Օհանջանեանէն Ատրպատականի ընկերներուն* (20-12-1912) ---------- 291
6.- *Սարգիս Օհանջանեանէն Միք. Վարանդեանին* (3-1-1913) ---------- 292

ԳԼՈՒԽ XIII

ԱԻԱԶԱՆ – ՏՐԱԶԻՂՈՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԻԻՆ
(էջ 296 – 325)

Աւազան – Տրապիզոնի կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 296

Բաժին Ա.
Ա 1.- *Տեղեկագիր Աւազանի կ. կոմիտէի* (1-7-1911– 1-7-1912) ---------- 297
Ա 2.- *Միամեայ հաշուեկշիռ Հ.Ց.Դ. Աւազանի չրջանի մարմիններուն* (1-7-1911– 1-7-1912) ---------- 299
Ա 3.- *Հ.Ց.Դ. Աւազանի VI Շրջանային ժողով* (17-7-1912) ---------- 300

Ա 4.- Տեղեկագիր Մովափի [Տրապիզոն] տեղական ենթակոմիտէի ---------- 304
Ա 5.- Տեղեկագիր Հ.Ց.Դ. կիրասոնի ենթակոմիտէի (1911 Յուլիս – 1912 Յունիս) ---------- 305
Ա 6.- Տեղեկագիր «Բերդ»ի շրջանին [Շապին Գարահիսար] ---------- 309
Ա 7.- Որոշումներ [Բերդի շրջանին] ---------- 311
Ա 8.- Տեղեկագիր Գետափի [Լչեփ] ենթակոմիտէին ---------- 313

Բաժին Բ.

Բ 1.- Տեղեկագիր Աւազանի կ.կ.ին Աւազանի շրջանի 7ր Շրջանային ժողովին (19-6-1913) ---------- 314
Բ 2.- Հ.Ց.Դ. Աւազանի [Տրապիզոնի] 7ր Շրջ. ժողով [1912] ---------- 316
Բ 3.- Տեղեկագիր Հ.Ց.Դ. Մովափի Տեղական մարմնին ---------- 320
Բ 4.- Տեղեկագիր Հ.Ց.Դ. Սարափի [Եոմուրա] շրջանի ---------- 321

Բաժին Գ.

Գ 1.- Վանայ Սարգիսէն «Դրօշակ»ի խմբագրութեան (18-11-1912) ---------- 322
Գ 2.- կիրասոնի կոմիտէէն Սամսոնի կոմիտէին (26-11-1912) ---------- 324
Գ 3.- Հ.Ց.Դ. Մովափի Ինքնապաշտ. մարմնէն կոչ հայ ժողովուրդին (2-2-1913) ---------- 325

ԳԼՈՒԽ XIV

ԲԱՆԱԼԻ – ՍԱՄՍՈՆ
(էջ 326 – 331)

Բանալի – Սամսոնի կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 326

1.- Երկամեայ տեղեկագիր Հ.Ց.Դ. Բանալիի կ. կոմիտէի ---------- 326
2.- Պոնտոսի [Ամասիա] կոմիտէի առաջարկները յառաջիկայ Դաշնակցական Ժողովուրդին ---------- 328
3.- Հ.Ց.Դ. «Փոքր Հայք»ի Երեք Բլուրի [Զիլէ] ենթակոմիտէի առաջարկ ու թելադրութիւնը Պոլսոյ խորհուրդին ---------- 329
4.- Ինքնապաշտպանութեան կեդր. մարմնէն Սամսոնի կեդր. կոմիտէին (2-11-1912) ---------- 330
5.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Սամսոնի կեդր. կոմիտէին (15-2-1913) ---------- 330

ԳԼՈՒԽ XV

ՍԵՒ ԲԼՈՒՐ – ՍԵԲԱՍՏԻԱ
(էջ 332 – 339)

Սեւ Բլուր – Սեբաստիոյ կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 332

1.- Հ.Ց.Դ. Սեւ Բլուրի [Սեբաստիա] շրջանի Բ. Շրջ. ժողովի նիստերու արձանագրութիւնը ---------- 332
2.- Տեղեկագիր Սեւ Բլուր–Սեբաստիոյ կ. կոմիտէի ---------- 337

ԳԼՈՒԽ XVI

ԼԵՌՆԱՍԱՐ – ԽԱՐԲԵՐԴ
(էջ 340 – 357)

Լեռնասար – Խարբերդի կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 340

Բաժին Ա.

Ա 1.- Հ.Ց.Դ. Լեռնասարի Արտակարգ Շրջ. ժողով (24-27 - 11- 1911) ---------- 341
Ա 2.- Տեղեկագիր Հ.Ց.Դ. Լեռնասարի կ. կոմիտէի (26-11-1911 – 18-8-1912) ---------- 343

Բաժին Բ.

Բ 1.- Որոշումներ Հ.Ց.Դ. Լեռնասարի 6ր Շրջ. ժողովի (26-11-1911 – 18-8-1912) ---------- 349
Բ 2.- Որոշումներ Հ.Ց.Դ. Լեռնասարի 2ր Շրջ. ժողովի ---------- 353
Բ 3.- Ինքնապաշտպանութեան Բիւրոյի նամակը Խարբերդ [եւ Սեբաստիա] (29-4-1913) ---------- 356
Բ 4.- Հ.Ց.Դ. Ամերիկայի կեդր. կոմիտէին (14-4-1913) ---------- 357

ԳԼՈՒԽ XVII

ՎԻՇԱՊԱՁՈՐ – ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ
(էջ 358 –363)

Վիշապաձոր – Տիգրանակերտի Շրջանային կոմիտէութիւն ---------- 358

1.- Հ.Ց.Դ. Վիշապաձորի 2. Տեղային պատգամաւորական ժողովի որոշումներէն քաղուածք (11/24-9-1913) ---------- 358
2.- Վիշապաձորի կ.կ.էն Ինքնապաշտպանութեան Մարմնի բիւրոյին (17/30-7-1913) ---------- 361
3.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Տիգրանակերտի Շրջ. կոմիտէին (25-5-1913) ---------- 362
4.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Տիգրանակերտի Շրջ. կոմիտէին (30-8-1913) ---------- 363

ԳԼՈՒԽ XVIII

ԿԱՌԱՓՆԱՏ.– ԿԻԼԻԿԻԱ, ՍՈՒՐԻԱ, ԼԻԲԱՆԱՆ
(էջ 364 – 391)

Կառափնատ.– Կիլիկիա, Սուրիա, Լիբանան ---------- 364

1.- Որոշումներ Հ.Ց.Դ. Կառափնատի Բ. Շրջ. ժողովին (6/19-6-1912) ---------- 365
2.- Ձէյթունէն Արեւմտեան բիւրոյին (7-6-1912) ---------- 369
3.- Վիճակացոյց Հ.Ց.Դ. Արծուաբերդի 19121 տարուայ – Ձէյթուն ---------- 360
4.- Ինքնապաշտպանութեան կեդր. մարմնէն Պուէնոս Այրէս (7-1-1913) ---------- 374
5.- Մարաչէն Արեւմտեան բիւրոյին (7/20-12-1912) ---------- 375

6.- Զէյթունի կոմիտէէն Արեւմտեան բիւրոյին (8-1-1913) ---------- 376
7.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Եդեսիա (4-3-1913) ---------- 378
8.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Պէյրութ (4-3-1913) ---------- 379
9.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Զէյթուն (26-3-1913) ---------- 380
10.- Պէյրութէն Ինքնապաշտպանութեան կեդր. մարմնին (30-4-1913) ---------- 381
11.- Եդեսիոյ կոմիտէէն Ինքնապաշտպանութեան կեդր. մարմնին (2/15-4-1913) ---------- 383
12.- Պէյրութէն Ինքնապաշտպանութեան կեդր. մարմնին (6/19-4-1913) ---------- 384
13.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Պէյրութ (12-4-1913) ---------- 385
14.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Մարաշ (13-5-1913) ---------- 385
15.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Պէյրութ (15-6-1913) ---------- 386
16.- Որոշումներ Հ.Ը.Դ. կառափնատի Գ. Շրջ. ժողովին (Ցուլիս 1913) ---------- 387

ԳԼՈՒԽ XIX
ԵԳԻՊՏՈՍ
(էջ 392 –397)

1.- Տեղեկագիր Եգիպտոսի Շրջանային խորհուրդի, ուղղուած Արեւմ. բիւրոյին (30-9-1913) ---------- 392
2.- Շրջաբերական-նամակ (1-2-1913) ---------- 395
3.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Աղեքսանդրիոյ ենթակոմիտէին (19-2-1913) ---------- 396
4.- Ինքնապաշտպանութեան բիւրոյէն Աղեքսանդրիոյ ենթակոմիտէին (15/28-2-1913) ---------- 397

ԳԼՈՒԽ XX
ՊՈԼԻՍ
(էջ 398 – 439)

Վիշապ – Կոստանդնուպոլսոյ կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 398

Բաժին Ա.
Ա 1.- Տեղեկագիր Հ.Ը.Դ. Պոլսոյ կեդր. կոմիտէին (1911-1913) ---------- 399
Ա 2.- Տեղեկագիր Հ.Ը.Դ. Պոլսոյ շրջանի շրջիկ ընկեր Ա. Իսրայէլեանի (1911-1912)
եւ Ամփոփ տեղեկագրութիւններ Պոլսի շրջանի այլեւայլ վայրերու մասին ---------- 403
Ա 3.- Ամփոփում Հ.Ը.Դ. Պոլսոյ Դ՞ Շրջ. ժողովի ատենագրութեան ---------- 408
Ա 4.- Վիճակացոյց Հ.Ը.Դ. Պոլսոյ կեդր. կոմիտէի կազմակերպութեան 1911 տարուայ ---------- 420
Բաժին Բ.
Բ 1.- Տեղեկագիր Հ.Ը.Դ. Պոլսոյ կեդր. կոմիտէին (1912-1913) ---------- 422
Բ 2.- Ամփոփում Հ.Ը.Դ. Վիշապի շրջանի Ե. Շրջ. ժողովի ատենագրութեան ---------- 426
Բ 3.- Որոշումներ Հ.Ը.Դ.Պոլսի Կ. կոմիտէի Ե՞ Շրջ. ժողովին [1913] ---------- 429
Բ 4.- Տեղեկագիր -հաչուեցոյց «Ազատութեան մատենադարանին» ---------- 433
Բ 5.- Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի Նիւ Եորքի կեդր. կոմիտէին (5/18-3-1913) ---------- 438
Բ 6.- Պարտիզակի մէջ չինուած ժանեակներ (տանթելլա) ---------- 439

ԳԼՈՒԽ XXI
ՊԱԼՔԱՆՆԵՐ
(էջ 440 – 463)

Պալքանի կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 440

1.- Արձանագրութիւն Շրջանային ժողովի (29-10-1913 – 2-11-1913) ---------- 441
2.- Իննամսեայ տեղեկագիր Հ.Ը.Դ. Վառնայի կոմիտէի ---------- 448
3.- Վառնայի ընկերներու պահանջներն ուղղուած Շրջանական ժողովին ---------- 449
4.- Պահանջներ Հ.Ը.Դ. Ֆիլիպէի մարմնի եւ ընկերներուն ---------- 450
5.- Անդրանիկի կոչը կամաւորներու արձանագրութեան ---------- 451
6.- Արեւմտեան բիւրոյէն Պալքանեան Կ.Կ.ին (21-10-1912) ---------- 452
7.- Բարթող Ջօրեանէն Պալքանի ընկերներուն (28-10-1912) ---------- 452
8.- Ջաւարեանէն Պալքանեան Կ.Կ.ին (10-10-1912) ---------- 454
9.- Ինքնապաշտ. Կ[եդր.] մ[արմնէն] «Դրօշակ»ի խմբագրութեան եւ Պալքանեան Կ.Կ.ին (27-10-1912) ---------- 455
10.- Պալքանեան Կ.Կ.էն Հ.Ը.Դ. Ինքնապաշտ. [կեդր.] մարմնին (3-11-1912) ---------- 457
11.- Ինքնապաշտ. կեդր. մարմնէն Պալքանի Կ.Կ.ին (3-11-1912) ---------- 458
12.- Պալքանի Կ.Կ.էն Վարանդեանին (11-12-1912) ---------- 459
13.- Ինքնապաշտ. կեդր. մարմնէն Պալքանեան Կ.Կ.ին (24-1-1913) ---------- 460
14.- Ինքնապաշտ. մարմնէն Պալք. Կ.Կ.ին (4-3-1913) ---------- 461
15.- Ջաւարեանէն Պալքանի Կ.Կ.ին (4/17-4-1913) ---------- 462
16.- Պալքանի Կ.Կ.ի շրջաբերականը – Վերագնահատական (8-11-1913) ---------- 463

ԳԼՈՒԽ XXII
ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ
(էջ 464 – 469)

Հ.Ը.Դ. Եւրոպայի Ուսանողական միութիւն ---------- 464

Տեղեկագիր Եւրոպայի Դաշն. Ուսանողական միութեան Հ.Ը.Դ.VII՞ Ընդհ. ժողովին (15-8-1913) ---------- 464

ԳԼՈՒԽ XXIII
ԱՄԵՐԻԿԱ
(էջ 470 – 514)

Ամերիկայի կեդր. կոմիտէութիւն ---------- 470

Բաժին Ա.
Ա 1.- Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի 18՞ պատգամաւորական ժողով (23-24-25 1911) ---------- 471
Ա 2.- Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի կեդր. կոմիտէի 1911 տարուայ հաչուեկշիռը ---------- 475

Բաժին Բ.

Բ 1.- [1912 թ.ի] Տեղեկագիր Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի Կ.Կ.ին ---------- 477
Բ 2.- Որոշումներ Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի չրջանի 19ո պատգ. ժողովին (Քաղուածքներ) ---------- 481
Բ 3.- Հաշուեկշիռ Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի Կ.Կ.ին (1-1-1912 — 31-12-1912) ---------- 486
Բ 4.- Ամերիկայի Կ.Կ.էն Արեւմտեան բիւրոյին (27-5-1912) ---------- 488
Բ 5.- Ամերիկայի Կ.Կ.էն Արեւմտեան բիւրոյին (10-8-1912) ---------- 490
Բ 6.- Արեւմտեան բիւրոյէն Ամերիկայի Կ.Կ.ին (14/27-8-1912) ---------- 492
Բ 7.- Շրջաբերական կոչ Միացեալ Նահանգաց եւ Քանատայի բոլոր հայ հայրենակիցներուն (12-10-1912) ---------- 493
Բ 8.- Շրջաբերական ԺԲ. (22-11-1912) ---------- 496

Բաժին Գ.

Գ 1.- Շրջաբերական թիւ 1 Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի Կ.Կ.ի (1-2-1913) ---------- 497
Գ 2.- Ինքնապաշտ. կեդր. մարմնէն Ամերիկայի Կ.Կ.ին (7/20-1-1913) ---------- 501
Գ 3.- Վարանդեանէն Ամերիկայի Կ.Կ.ին (7/20-1-1913) ---------- 502
Գ 4.- Շրջաբերական թիւ 5 Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի Կ.Կ.ի (6-6-1913) ---------- 504
Գ 5.- Արեւմտեան բիւրոյէն Ամերիկայի Կ.Կ.ին (Յունիս1913) ---------- 506
Գ 6.- Արեւմտեան բիւրոյէն Ամերիկայի Կ.Կ.ին (16-7-1913) ---------- 508
Գ 7.- Ս. Վրացեանէն առաջարկ Արեւմտեան բիւրոյին Երկրի մէջ գործելու (31-7-1913) ---------- 509
Գ 8.- Շրջաբերական թիւ 8 Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի Կ.Կ.ի (23-8-1913) ---------- 510
Գ 9.- Շրջաբերական թիւ 9 Հ.Ը.Դ. Ամերիկայի Կ.Կ.ի (15-10-1913) ---------- 513

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ---------- 516

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ---------- 522

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Ը. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ — Ժ. ՀԱՏՈՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Ը. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հրատարակութեան պատրաստութիւն, խմբագրութիւն եւ ծանօթագրութիւններ
ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԱՄՊՈՒԿԵԱՆԻ

Համակարգչային չարուածք եւ էջադրում
ԹԱՄԱՐ ՄՆԱՑԵԱՆ-ՍՈՒՐՃԵԱՆԻ

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հարքի բոլոր հատորները տեղադրուած են

www.elibrary.am *եւ* www.historyofarmenia.am *կայքէջերուն վրայ։*

TOME X

ARCHIVAL DOCUMENTS FOR THE HISTORY
OF
THE ARMENIAN REVOLUTIONARY FEDERATION – DASCHNAKZOUTIOUN

All volumes of the series
ARCHIVAL DOCUMENTS FOR THE HISTORY OF THE ARF – DASCHNAKZOUTIOUN
can be found at
www.elibrary.am ***and*** **www.historyofarmenia.am** ***websites, in digital format.***

E-mail: ypamboukian@arfarchives.org

ՁՐՒՈՒՄԻ ԿԵԴՐՈՆ

HAMAZKAYIN LIBRARY
P.O.BOX 80–1096
BOURJ HAMMOUD – LEBANON
TEL.: 00961 - 1 - 241263/4
FAX: 00961 - 1 - 260329
E-MAIL: imphamaz@inco.com.lb
www.hamazkayin-bookstore.com

ՀԱՄԱԶԳԱՑԻՆԻ ՎԱՀՀ ՍԼԹԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ